ANASTASE N. HÂCIU
PROFESOR LA R.-SĂRAT

AROMÂNII

COMERȚ
INDUSRIE
ARTE
EXPANSIUNE
CIVILIZAȚIE

CU „O MĂRTURISIRE"
A D-LUI S. MEHEDINȚI, PROFESOR UNIVERSITAR

FOCȘANI
«TIPOGRAFIA CARTEA PUTNEI»
— 1 9 3 6 —

ANASTASE N. HÂCIU
PROFESOR LA R.-SĂRAT

AROMÂNII

COMERȚ
INDUSTRIE
ARTE
EXPANSIUNE
CIVILIZAȚIE

CU „O MĂRTURISIRE"
A D-LUI S. MEHEDINȚI, PROFESOR UNIVERSITAR

FOCȘANI
TIPOGRAFIA «CARTEA PUTNEI»
— 1 9 3 6 —

*Prinos de pioasă a-
mintire părinților mei!*

*Soției și fiicelor mele
toată puterea mea de
jertfă!*

Ne simţim datori să exprimăm d-lui dr. Petre Topa, preşedintele Soc. de cultură m.-română şi întregului consiliu, toate mulţumirile pentru buna înţelegere acordată lucrării de faţă.

Dar mulţumirile noastre călduroase se îndreaptă şi către toţi acei Aromâni cari — de aci, din Ţara Românească sau din îndepărtate colţuri de lume — au contribuit, cu mărturiile lor, la putinţa de a alcătui această lucrare, care, fără concursul lor, n'ar fi putut să se înfăţişeze ca un organism întreg.

AUTORUL

O MĂRTURISIRE

Am cetit cartea aceasta cu o adevărată strângere de inimă. Este o carte de socoteli triste, dar drepte.

Mai întâi se înlătură greşeala celor ce vorbeau despre Românii din peninsula balcanică, privindu-i doar ca pe nişte păstori nomazi. E drept că aveau turme mari şi le mutau toamna de la munte spre câmpie, cum făceau şi fac Italienii, Provensalii, Spaniolii şi alţi vecini ai Mediteranei. Dar de la transhumanţă până la nomadism e o depărtare ca de la cer la pământ.

Adevărul e acesta: Aromânii erau cei mai ridicaţi dintre toţi păstorii dimprejurul mării mediterane. Ei erau nu numai *păstori*, ci şi mari — foarte mari *negustori*. Trăind într'un ţinut greu de străbătut (peninsula balcanică e plină de munţi şi de adâncituri) cine se mişca cu turmele, ducea şi aducea pe cai şi pe catâri tot felul de mărfuri, adică făcea „cărvănărit". Pe când celelalte neamuri balcanice stau locului, *Aromânii erau pe toate drumurile*. Şi trebuiau să fie, deoarece tot ei lucrau lâna turmelor, adică erau foarte harnici *industriaşi*. Cu postavurile lor puteau îmbrăca armate întregi... Iar alături de industria rurală, mai aveau şi o industrie orăşenească foarte variată. In toate meseriile, neamul românesc din peninsula balcanică sta în frunte, — până şi argintăria, adică o muncă de mare migală (filigrane, etc.) tot în mâna lor era.

Prin urmare, alături de Turci, Bulgari, Sârbi şi Albanezi — mai toţi un fel de ţărani — Aromânii, pe lângă păstorie, se înălţaseră şi pe treapta de civilizaţie, pe care de obiceiu o numim *burghezie*. Cvijic, un învăţat sârb, care nu iubeşte de loc neamul nostru, mărturiseşte că Aromânii au reprezentat până în timpurile din urmă elementul cel mai progresist al peninsulei balcanice. — In deosebi Sârbilor, neamul nostru le-a dat nu numai negustori şi meseriaşi, dar şi cei dintâi cărturari şi oameni politici (miniştri şi chiar primi-miniştri) [1].

Cum au dat streinilor, aşa au dat şi fraţilor lor din stânga Dunăriii. E destul să amintim pe Şaguna, Mocioni şi alţi fruntaşi ai Românismului. — Ce-ar fi fost Românii din Ardeal, fără marele mitropolit şi om de stat, Andrei Şaguna?

Şi ne-ar fi dat şi mai mult, tuturor Românilor legaţi de Carpaţi şi Dunăre, dacă am fi fost mai chibzuiţi. In secolul al 19-lea, când s'a ivit marea invazie evreiască, în loc să ajute pe Sârbi, Bulgari şi Greci, cu munca şi cu averile lor (câte danii mari

---

[1] Aromânii erau singurul popor din Balcani, care n'avea analfabeţi.

numai în Grecia !), Aromânii, ca burghezi, ar fi putut împiedeca la timp năvala negustorilor şi meseriaşilor streini în oraşele României. Iar în secolul al 20-lea, după întregirea hotarelor statului român, ei ar fi fost elementul cel mai potrivit, să se măsoare cu insulele alogene din Banat, Ardeal, Bucovina şi alte ţinuturi, unde stăpânirea duşmanilor ne-a dăruit cu o burghezie atât de pestriţă...

Din nenorocire, nici un bărbat politic n'a înţeles deplin marele sprijin pe care l'am fi putut dobândi din partea fraţilor noştri risipiţi prin ţările balcanice. Târziu-târziu de tot, am început a ne interesa de ei, şi ne-am interesat nu se poate mai stângaciu. (De pildă, în loc să le ajutăm dialectul lor, i-am pus pe copiii Aromânilor, să citească aceleaşi cărţi, ca şi în Bucureşti... !). Iar azi, când tratatele ce au urmat răsboiului mondial au deslegat problema graniţelor etnice în Balcani, chemând pe fiecare neam în ţara lui, Aromânii au rămas ca nişte copii ai nimănui. Numai pe ei nu-i cheamă nimeni. Şi când au voit singuri să vină la vatra fraţilor de la Dunăre şi din Carpaţi, s'ar fi cuvenit să înţelegem măcar de nevoe ceeace nu înţelesesem de bună voe: că singurul chip de a-i mântui de duşmănia altora şi de a ne folosi de sprijinul lor este să-i colonizăm printre noi. (Italienii mai înainte cumpărau brânzeturi de peste hotar. De când au chemat între ei baci aromâni, au ajuns să exporte caşcaval... Ce n'ar fi făcut Aromânii în Maramureş şi Moldova, pe unde sunt baci evrei ?).

N'am înţeles aşa dar nici măcar interesul nostru... !

Urmaşilor nu le va veni să creadă o smintenie atât de odioasă. Cui va putea intra în cap că statul român întregit, în cei din urmă zece ani, n'a mai găsit de cuviinţă să dea paşaport Românilor din Balcani, ca să se aşeze în România ?

De înţeles, nu va înţelege nimeni această sălbatecă prostie, dar de blestemat e sigur că toţi urmaşii noştri vor blestema pe cei care au zăvorit uşa din faţă înaintea fraţilor, deschizând'o pe cea din dos (ba uneori şi pe cea din faţă) streinilor [1].

Iată de ce, cartea aceasta nu poate fi citită de cât cu strângere de inimă. S'o citească însă toţi Românii „epocei de pleavă" în care trăim. Poate se va îndura cel de sus să dea un om de stat şi Românilor, după cum le-a dat atâtor ţări din Europa de azi, şi chiar Turciei asiatice, Arabiei, Persiei şi Afganistanului.

S. MEHEDINŢI

[1] Vezi mulţumirile adresate luna trecută în *Czernowitzer Zeitung* de M. Ebner guvernului român, care a lăsat să intre 20000 de Evrei din Rusia...

TABLA DE MATERII

CARTEA I-A

COMERŢUL, INDUSTRIA ŞI ARTELE LA AROMÂNI IN CUPRINSUL IMPERIULUI OTTOMAN.

CARTEA II-a

COMERŢUL, INDUSTRIA ŞI ARTELE LA AROMÂNI IN EXPANSIUNEA LOR.

CARTEA III-a

AROMÂNII IN LUMINA CIVILIZAŢIEI.

ÎNTRODUCERE

MOTTO:

Aromânii sunt «un roiu de albine harnice, cari fac miere în crăpături de stânci, în jurul cărora mugesc torente furtunoase, formate de Albanezi şi Turci»
Pouqueville, „Voyage de la Grèce".

Poporul aromânesc a numărat, din totdeauna, toate elementele constitutive ale unui organism social perfect viabil: dela păstori şi agricultori, până la industriaşi, mari negustori şi financiari, precum şi artişti şi savanţi cari au ilustrat instituţiuni de înaltă cultură, întemeiate şi întreţinute de punga mecenaţilor aromâni, în marile centre din Epir, Tesalia, Macedonia şi Albania. Sub o singură înfăţişare numai nu s'a putut manifesta şi anume ca factor politic în conducerea statului, neavând o aşa chemare în imperiul otoman, a cărui administrare şi conducere era rezervată exclusiv elementului islamic, oricare ar fi fost provenienţa lui etnică.

Şi, totuşi, până în prezent, s'a generalizat par'că opinia că singura viaţă ce a dus-o, dealungul veacurilor, acest popor aromânesc, ar fi fost viaţa nomadă şi unica regiune caracteristic aromânească ar fi fost masivul Pindului şi munţii Albaniei. Artiştii şi scriitorii aromâni, ca şi cercetătorii streini — cu foarte puţine excepţiuni [1] — au căutat sau cercetat, sub toate formele, viaţa acestor păstori aromâni şi nimeni mai ales din cei aromâni n'a îndrăznit să se atingă măcar de viaţa acelei clase orăşeneşti care, în lupta aprigă pentru existenţă, a cutreerat, în lung şi în lat, pământul şi, la o anumită epocă, a avut puteri destule ca să organizeze industria şi comerţul, mijloacele de de transport şi mişcarea financiară, în aşa fel şi măsură, încât a putut să dicteze pe piaţa economică, devenind stăpâni pe toate forţele şi elementele acesteia, în s.-estul Europei şi în alte ţări, cum a fost, de o pildă, fosta monarhie a.-ungară.

Ce a contribuit, oare, la crearea opiniei de mai sus?

---

[1] In rândul acestor excepţiuni ar intra: lucrarea *Scriitori aromâni în sec. XVIII*, a lui P. Papahagi; *Relaţiunile moscopolo-venețiene*, a lui Valer Papahagi; *T. A. Cavaliati*, a lui V. Papacostea; *O Tzintzarima* (Despre Aromâni), a lui Duşan Popovici; lucrările lui Pouqueville, Leake, Cousinery, Kanitz şi alţii; articole de revistă etc.

In primul rând, ca păstor, în poziție de nomad sau în transhumanță și cărăvănar intreprid — amândouă idei sinonime cu noțiunea de valah — a fost văzut pretutindeni: scoborând din munții lor, toamna, inundau văile și câmpiile cu turmele, hergheliile și familiile lor, nefiind în stare să le opună nimenea rezistență; în târgușoare, cetăți și bâlciuri, celnicii lor erau mari negustori, cumpărând proviziuni și vânzând produsele întregii „fălcări" îndeavalma; aceiași șefi de triburi erau mari cărăuși în rechiziții, servind în războaele bizantine și turcești, când erau distinși cu medalii împărătești și răsplătiți cu situații înalte. In al doilea rând, virtuțile și faptele militare în războae, ca și năvalnica lor participare la revoluții, vâra groaza în popoare, lăsând adânc ecou în urma lor și ațâțând imaginația tuturora: fie că le sufereau lovilurile, fie că îi aveau alăturì ca aliați, fie că, în sfârșit, se găseau departe de ei ca simpli spectatori, iar în viața publică, influența ce o exercitau, ca factor acaparator al bogățiilor, impunea respect la cei egali și puternici și ură neputincioasă la cei slabi. Iată atâtea înfățișări ale vieții poporului păstoresc ce a impresionat profund popoarele conlocuitoare, ca și pe toți călătorii și cercetătorii streini.

Viața păstorului, desfășurându-se în măreția învăluită de mister a văilor și „munților aromânești" și în singurătatea majestoasă care inspiră atâta poezie, este plină de romantism; viața cărăvănarilor și cea nomadă — în luptă neostoită cu asprimile vieții și expusă la primejdii infinite — a fost, dintotdeauna, creatoare de fapte mari, de largi avânturi, de caractere puternice, de răsunete cu adânc și îndepărtat ecou.

De aceea, s'a vorbit mereu de Aromâni ca păstori și cărăvănari și nu s'a vorbit de loc sau aproape de loc de acele populațiuni orășenești valahe pașnice, cari, deopotrivă, ba chiar mai active în viața economică și publică, se ocupau cu meșteșugurile, cu artele și negoțul, prin orașele Peninsulei Balcanice, dela Dunăre până dincolo de Atena, dela M. Neagră până la Adriatică și Ionica, precum și în cetățile din Europa Centrală, până ın Asia și în Africa. Mai vorbind limba grecească cu rost de limbă comercială și de cultură populară și frecventând biserica ortodoxă, cu aceiași limbă liturgică, erau — cu bună credință, ba, adeseori, cu intenție — confundați cu Grecii, alteori cu Albanezii, cum s'a întâmplat cu ramura de Aromâni din Albania și cu Fârșeroții.

Artiștii aromâni — poeți, scriitori și pictori — sau învățații noștri puteau rămâne, oare, departe de toate aceste influențe și sugestii? [1]

[1] Și spiritul romantic, care a stăpânit întreaga mișcare culturală din Ma-

Cântând viaţa păstorească, aceştia au înţeles să cânte viaţa aromânească. Fiindcă, în definitiv, la origină — şi încă nu de mult pentru unele aşezări — însăşi viaţa aromânească dela oraşe nu era decât o continuare a vieţii păstoreşti: aceiaşi îmbrăcăminte naţională comună; acelaş respect de obiceiuri şi tradiţii cu severitatea în moravuri patriarhale; acelaş dor de muncă, de economie chibzuită şi exclusivism aprig; oraşe comerciale şi industriale cu caractere distincte aromâneşti, ca viaţă autonomă întărită de privilegii împărăteşti; aşezarea lor la munte şi cultul sfânt pentru frumuseţile naturii; aceleiaşi creaţiuni artistice şi acelaş avânt nestăpânit în acapararea bogăţiilor şi a mijloacelor de transport; toate acestea nu erau decât manifestări ale vieţii păstoreşti, ceva mai îndulcită prin contactul cu noul fel de a trăi în centrele comerciale şi de a se adapta la nouile cerinţe şi la cele văzute la streini.

II. — In ultimă analiză, clasa de cărăvănari şi industriaşi aromâni nu este decât un fenomen efect al ocupaţiei creatoare de pe lângă cortul şi stâna ciobanului; fiindcă ea a născut, în mod firesc, din clasa păstorească, slăbindu-i, acesteia, vigoarea, creând, în schimb, însă, încă atâtea funcţiuni absolut necesare vieţii aromâneşti şi cele peninsulare. Industria şi cărăvănitul, născute în imediata atingere cu stâna şi coliba ciobanului, au născut, la rândul lor, marele comerţ aromânesc [1].

La origină, păstorul îndeplinea o funcţiune multiplă: aceea de crescător de vite, de meseriaş şi de negustor — în stil modest, natural. Acestea toate au fost creaţiunen lui exclusivă şi, până în zilele noastre, el n'a neglijat nici una din ele în mod definitiv. Dar, cu timpul, clasa păstorească şi-a diferenţiat structura, ca să îndeplinească funcţiuni de cărăvănar, de meşteşugar, şi de negustor, ce ea, prin ea însăşi, nu le putea îndeplini cu succesul şi amploarea reclamate. Aceştia din urmă doi, desfăşurându-şi însuşirile lor creatoare: energie şi perseverenţă neînfrânte, muncă şi onestitate remarcabile, economie bine înţeleasă şi puterile de expansiune dincolo de Dunăre şi de mările ce udau celelalte laturi ale Peninsulei, au creiat o clasă socială net distinctă, care a luat, în mânile ei îndemânatece, destinele

---

cedonia şi Epir în conducerea şi organizarea ei, o greşală care a sfârşit prin a costa însăşi viaţa ei întreagă — a fost una din aceste sugestii.

[1] In legătură cu această teorie, singura valabilă, vezi şi Th. Căpidan, *Românii nomazi*, Cluj, 1926, p. 133, unde scrie că întreg acest element orăşenesc, întrucât, la început, se alcătuia din păstorii mai răsăriţi, cari se dedaseră cu comerţul, forma o pierdere pentru păstorii. Şi mai departe: toţi aceştia, negustori, artişti ca şi meseriaşi de rând, se desprindeau din clasa păstorilor, formând, cu timpul, pătura oamenilor cu stare dela oraşe.

industriei şi comerţului cărora le-au imprimat o dezvoltare nebanuita şi un avânt extraordinar, cu multe urmări fericite pentru civilizarea Peninsulei. Acestea spuse, însă, nu exclud şi începuturi burgheze formate prin marile centre bizantine, fără nici o legatură cu viaţa păstorească ce s'a centralizat în evul mediu în masivul Pindului, în ţinutul Tesaliei şi în toată Albania.

Expansiunea, în deosebi, a fost o caracteristică a vieţii de păstor şi a aceleia de cărăvănar. Savantul O. Densuşianu, în lucrarea „Păstoritul popoarelor romanice" scrie că expansiunea elementului românesc la depărtări aşa de mari, cum se constată în veacul de mijloc — pentru Aromâni, fenomenul acesta a avut loc şi mult mai încoace — nu se poate concepe decât dacă se atribuie migraţiunilor păstoreşti. Nu numai atâta. Dar bogăţia artistica şi poetică a sufletului aromânesc, omogenitatea de limbă, de moravuri, de datine şi de credinţe la o aşa de vastă întindere, toate acestea se explică prin aceea că aceste migraţiuni „au avut drept consecinţă stabilirea de relaţiuni numeroase între unele regiuni" (vezi p. 13 din o. c.).

Crescător de oi şi de capre, celnicii mai creşteau numeroase herghelii de cai şi de catâri ce-i ajutau la transportul avutului dela munte la câmp şi înapoi, în viaţa lor de transhumanţă şi de nomadism. Cărăvănăritul a fost — după cum am mai spus-o — un produs firesc al păstoritului, un preţios ajutător al lui. Unul nu se putea menţine şi desvolta fără celălat, cel dintâi a mers mână în mână cu cel de al doilea. Dar a intervenit diferenţierea. Caravanele lui îi ajutau la desfacerea produselor brute sau manufacturate, precum şi la schimbul de mărfuri de cari avea nevoie. A fost, la origină, un produs natural al păstoritului, ca, mai târziu, să se desvolte şi să se menţină independent.

Mulţumită acestei noui funcţiuni, Aromânul a putut să cunoască, în lung şi în lat, Peninsula, să treacă Dunărea, să facă legatura între Balcani de o parte, să cunoască Europa orientală, centrală şi apuseană pe de alta şi a putut veni în contact direct şi indirect cu civilizaţia dn peste mări şi fluvii, ce, pe atunci, nu se putea aborda cu alte mijloace de locomoţiune. Migraţiunile păstoreşti, dar mai cu seamă cărăuşia, deschideau largi ochii Valahului [1], dădeau ghes imaginaţiunii lui şi dădeau naştere la atâtea combinaţiuni noui şi nebănuite în domeniul comerţului

---

[1] O. Densuşeanu, o. c., p. 32, scrie: «Dar când o împrejurare ori alta îl silieşte (pe păstor) să-şi schimbe traiul de mai înainte, să se îndrepte spre alte îndeletnicíri, el vine cu un spirit întreprinzător, ager şi capabil să se adapteze la condiţiunile nouă de viaţă. Ca pribeag, ca om umblat prin lume, el aduce un suflet vioiu, isteţ, deschis, care poate fi mlădiat mai departe...»

și industriei, ce, în viitor, avea să facă din poporul aromanesc deținător al tuturor bogățiilor; perspective noui și largi se deschideau economiei naționale și o nouă civilizație, specific aromânească, se desemna la orizontul acestui popor înfrigurat de de dorul unui traiu civilizat, ca și de acela de a trăi liber, stăpânind toate mijloacele de bună stare.

O altă caracteristică fundamentală a vieții aromânești a fost și viața de munte, legată indisolubil de viața de păstor, la origină. Locuința Valahului a fost muntele. Putea să lucreze departe, în orașele și târgurile de pe malul Nilului sau în cele mai îndepărtate ale Peninsulei și Europei, ca negustor și meseriaș, ori putea să-și ierneze în câmpii sau pe țărmuri calde turmele, temelia căminului îi era tot muntele, de care nu s'a despărțit decât foarte târziu și anume când orice viață, aici, îi devenise imposibilă. Muntele era o chezâșie serioasă a vieții aromânești neprihănită, pe câtă vreme viața de câmpie rămânea grecilor și slavilor — expuși la toate atacurile și injuriile. Savantul ceh C. Jirecek scria că „Valahul vine pe lume pe vârfuri de munți și moare pe vârfuri de munți" — constatare ce o întărește un singur vers fărșetoresc — ramura aromânească cea mai războinică și conservatoare — observație ce n'a scăpat nici lui O. Densușianu: „Casa noastră-i muntile!"

Viață aromânească, libertate și munte au fost noțiuni sinonime.

III. Viața păstorească a Aromânului, cu toate manifestările și creațiunile ce le-am atins în treacăt, doar, sunt aproape pe deplin cunoscute tuturora grație studiilor de specialitate ale unor serioși cercetători aromâni și mulțumită literaților noștri cari au cântat-o sub diferite forme.

Numai viața clasei orășenești, atât de bogată și ea în conținut, n'a fost atinsă aproape niciodată.

Lupta neînfrântă a cărăvănarului și negustorului aromân pentru existență, setea lor nepotolită după câștig, avântarea în toate continentele ca să-și ridice familia la un rag social mai înalt și. astfel, să-și asigure independența; furișarea lor în Balcani prin toate cursele și nesiguranțele și lansarea lor dincolo de orizonturi cunoscute și în largul mărilor streine; dorul de învățătură ca să fie cu ochii mereu deschiși, toate acestea sunt mai puțin ele, oare, pline de poezie și demne de admirație? Infrângerile nebănuite ale negustorului și biruințele cu ardoare așteptate nu inspiră oare, ele, ceva din fiorul marilor creațiuni? Capodopera ieșită din mâinile artizanilor aromani — pod sau apeduct de piatră, biserici și moschei cu buchete de turle sau minarete, bijuterii în filigran dantelate, broderii artistice în aur

și argint, arme ucigătoare sau decorative, candele înfloritoare sau tăvi de argint, icoane și fresce sau tâmple de biserică, etc. n'au îmbogățit oare, ele, o bună parte din artizanii noștri și n'au stârnit admirația tuturor streinilor din toate timpurile? Dar nu putem trece cu vederea nici luptele legendare ce au purtat pentru asigurarea libertății vieții lor și a popoarelor în mijlocul cărora s'au așezat, nici rolul lor civilizator, reușind a face din Balcani o țară a libertății, a culturii și civilizației celei mai înaintate în orientul sudic al Europei.

Iată un domeniu de activitate foarte puțin exploatat și, de aceea, am pornit cu teama și curiozitatea acelora cari se avântă în păduri neumblate și în ținuturi puțin călcate de picior de om.

IV. Toți câți suntem produsul școalei românești din Macedonia și ne găsim în țară, toți am purtat și purtăm încă pe suflet o grea povară; întreg patrimoniul de veacuri constând din munții noștri, cu susurul apelor răcoritoare și îmbelșugate și cu freamătul marilor codri, cu o viață milenară de suferințe, de libertate și de noblețe; cu măreția orașelor unde a pulsat o viață intensă, părăsite pentru totdeauna; cu durerea pentru străbunii și părinții rămași în cimitirele de acolo; cu superba bogăție a unor moravuri și obiceiuri patriarhale — cu un cuvânt, tot murmurul acesta surd, dar viu și turburător, care ne recheamă îndărăt, fără a-l mai putea urma... Am socotit, așa dar, ca o sfântă a mea datorie, să scriu câteva frânturi din zbuciumata luptă pentru existență și înobilare a vieții — luptă ce a dus-o cu curaj elementul aromânesc din Balcani.

In lucrarea de față — și nouă și îndrăzneață totodată — voi urmări pe negustorii, meșteșugarii și artiștii aromâni în activitatea lor, în decursul secolelor, atât în cuprinsul Imperiului ottoman, cât și până în cele mai îndepărtate ținuturi, unde vicisitudinele vieții i-au îndemnat să se stabilească, precum și rolul jucat de ei în viața economică, întru atâtta cât ne-a put ajuta documentele existente și mărturiile vii ale ultimitor bătrâni. Nu ne vom depărta, totuși, deabinelea, de atmosfera patriarhală de unde acești negustori au purces, ca și evoluția economică ce au suferit-o așezările de munte, unele din ele caracterizate prin viața de transhumanță și de nomadism. In cartea ultimă a lucrării de față, voiu încerca să stabilesc figura morală și politică a poporului aromânesc, rostul acestuia în cultura Balcanilor și în propagarea limbii și spiritului greco-bizantin și apusean, precum și contribuția ce a adus-o la lupta de eliberare și civilizare a popoarelor, în mijlocul cărora, negustorii și meșteșugarii, s'au așezat, mare parte din ei identificându-se pe deaîntregul cu mediul înconjurător.

V. Mă întreb ce aș putea realiza cu mijloacele de cari se

poate dispune. Prea puţin, îmi răspund. Fiindcă nu o viaţă de om, ci una de Matusalem n'ar ajunge să se facă totul în acest domeniu. Dar am ţinut să-mi îndeplinesc un imperativ al conştiinţei mele ca fost elev al şcoalei din Macedonia şi am pus ces potrivit puterilor mele şi instrumentelor de care am putut dispune. Am ţinut să dau celor curioşi de a şti ceva din trecutul neamului aromânesc un lucru unitar, ca, astfel, să-şi facă o idee de ansamblu şi cu atât mai mult am socotit-o necesară, astăzi, lucrarea aceasta, cu cât atâtea mari probleme în legătură cu naţionalizarea României se pun şi se activează întru rezolvarea lor.

Nici prin gând nu mi-a trecut, însă, că aş fi rostit ultimul cuvânt. N'am făcut altceva decât să culeg în mănunchiuri mai strânse câteceva din recolta de date, cari, altfel, s'ar fi putut şi ele risipi, fără putinţă de identificare mai târziu; gândul mi-a fost să sintetizez, să strâng într'un mănunchiu bine legat şi să clasific materialul disparat şi neglijat — fie din cauza furtunilor ce au survenit în decursul vieţii aromâneşti, fie din lipsă de interes. Şi, prin aceasta, am ţinut să fiu şi un îndemn pentru noui descoperiri în viitor.

Fiindcă multe şi minunate sunt bogăţiile ce se ascund în în dreapta şi în stânga — prin archivele şcolilor, bisericilor, mânăstirilor şi patriarhiilor, prin bibliotecile Peninsulei şi prin arhivele de notariat ale ţărilor pe unde au trecut şi activat; sunt multe şi minunate aceste bogăţii, deşi furtuni groaznice au distrus urme bogate şi multe mâini criminale, eclesiastice mai ales, orbite de fanatism naţional, au căutat şi reuşit în parte să le distrugă. Evenimentele se precipită şi soarta neamului aromânesc este, precum a şi fost, legată de cursul acestora. Teama ca nu cumva ultimii martori încă în viaţă să dispară şi, odată cu ei, multe şi preţioase date, m'a îmboldit să grăbesc cu strângerea lor în acest mănunchiu.

Metoda adoptată în legătură cu mărturiile vii a fost să capăt cât mai multe confirmări şi aceasta mai ales la faţa locului şi acolo unde mi-a fost cu putinţă: prin toate ţările balcanice, în România şi Africa. Dar gândul mi-a fost curat: iubirea de neamul meu n'a fost în stare să întunece adevărul; iar atunci când am avut îndoieli, am avut şi grija să subliniez aceasta. Un nume scos de sub lespedea eternei uitări mi-a pricinuit însă o bucurie de copil şi — o mărturisesc — i-am acordat, exagerat poate, importanţa descoperii unui element creator şi a unei vii mărturii despre marile forţe de expansiune şi de creaţiune ale elementului aromânesc.

N'am avut pretenţia de a fi rostit ultimul cuvânt. Dimpo-

trivă. M'aş socoti fericit, daca mi s'ar recunoaşte că am reuşit macar să rostesc primul cuvânt temeinic. Aceasta îmi va fi marea mângâiere faţă de puţinele cercetări realizate în acest domeniu neglijat sau dispreţuit — şi în aceasta o mare parte din vină o poartă mai ales şcoala românească din Macedonia care a trecut cu multă uşurinţă asupra acestui subiect —, abstracţie facând cu totul de grelele jertfe materiale, de ostenelile fizice îndurate în cursul peregrinărilor mele, ca şi de îndoielile sufleteşti, cari mi-au pricinuit, adesea, atâtea chinuri morale.

VI. Sistema adoptată în expunere este cea următoare.

In cartea I-a, mă voiu ocupa de rolul Aromânilor în viaţa economică peste tot cuprinsul Imperiului ottoman moştenitor al celui bizantin, şi de relaţiile ce le-au avut, de aci, cu alte ţări streine, începând cu Evul mediu, când cronicarii bizantini şi apuseni menţioneaza despre ei sub numele de Vlahi; deasemenea, voiu da — făra a neglija totuşi aceste îndeletniciri — câteva schiţări asupra trecutului şi vieţii câtorva comune aromâneşti, fără altă pretenţie, iarăşi, decât aceea că aduc câteva modeste contribuţiuni pentru alte lucrări viitoare, la cari, cercetători specialişti, iubitori de poporul acesta ca şi de adevărul istoric, vor avea norocul, servindu-se de alte mijloace materiale şi de metode ştiinţifice, să dezgroape documente ce zac ascunse şi prăfuite prin arhive şi biblioteci ce nouă nu ne-a fost dat să le cunoaştem.

In cuprinsul cărţii a II-a, mă voiu ocupa de activitatea coloniilor de negustori şi artizani aromâni în cuprinsul ţărilor şi continentelor în afară de cuprinsul Imperiului otoman; iar la sfârşit, voiu da o schiţare uşoară despre artele şi meşteşugurile vecine cu acestea; argintărie, croitorie, armurărie, construcţie, pictură, sculptură în lemn, etc., ce Aromânii le-au exercitat, cu originalitate şi îndemânare, atât în Peninsulă cât şi aiurea ceeace a însemnat un titlu de glorie pentru ei.

In sfârşit, în cartea III-a şi ultima, mă voiu strădui să schiţez, în linii generale, rolul hotărâtor ce l-au îndeplinit coloniile acestea în viaţa economică, politică şi culturală, atât în cuprinsul hotarelor Imperiului ottoman, cât şi în statele unde s'au distins ca un element creator de mâna întâia. La începutul acestei cărţi, pentru o mai largă cuprindere a celor ce vor urma sau cari au precedat, voiu încerca un lucru şi mai cutezător şi anume — voiu da câteva contribuţiuni pentru stabilirea psihologiei poporului aromânesc.

Acestea fiind spuse, chem în ajutor pe Cel de sus ca să-mi acorde puteri de muncă şi limpezimea de cuget necesare să duc la capăt cele ce mi-am propus.

R.-Sărat, 28 Iulie, 1935.

Prof. Anastase Hâciu

CARTEA I-a

COMERŢUL, INDUSTRIA ŞI ARTELE LA AROMÂNI

IN CUPRINSUL HOTARELOR IMPERIULUI OTTOMAN, DIN CELE MAI VECHI TIMPURI ŞI PÂNĂ ASTĂZI.

CAP. I.

Vechimea comerţului şi industriei şi inceputurile acestora.

Cele trei perioade.

Pentru o mai sistematică cuprîndere a evoluţiei comerţului şi industriei la Aromâni, va trebui să deosebim mai multe perioade: 1. Perioada primului mileniu, când cronicarii deabia încep să vorbească de Aromâni, ca popor aparte; 2. Perioada până la venirea Turcilor, când începe avântul lor în Apus, caracterizat prin întemeierea de contoare comerciale în Adriatica şi Mediterana; 3. Perioada dela aşezarea Turcilor în Peninsula Balcanică până la distrugerea Moscopolei, când începe emigrarea în masse în largul lumii, şi 4. O nouă înflorire economică a nouilor aşezări aromâneşti, începând cu 1800 şi până astăzi, când neamul aromânesc s'a rupt în patru, odată cu dezmembrarea Imperiului ottoman.

1. Perioada de presupuneri şi de fermentare.

Dacă cuceririle romane în Peninsulă au încoronat o operă, infiltraţia paşnică — pe cale culturală, dar mai ales economică — a fost şi impunătoare şi mai temeinică. Ca exemplu, avem Dalmaţia care, îndeosebi, prezenta — înainte de cucerire — toate aspectele vieţii romane, în aşa de mare măsură, încât comercianţii italieni stabiliţi aci putură să joace un mare rol în războaiele civile [1], iar

[1] *Despre romanizarea popoarelor din Balcani,* cfr. studiul lui D. Onciul în «Convorbiri literare», XIX, ap. I. Arginteanu, *Istoria Românilor Macedoneni,* Buc., 1904, p. 44.

atunci cand invaziile barbare au luat un caracter acut, s'au revărsat din această provincie, precum și din Moesia Superior şi din Panonia, în spre sud. în Macedonia și Epir, masse de elemente romane vajnice, călite în lupta economică, în stare să întărească vechile colonii. Iar în locul celor 150000 sclavi, purtaţi din Macedonia în Italia din raţiuni de stat, nu s'au vărsat numai colonii militare, ci şi populaţiuni cunoscând mânuirea plugului și creşterea vitelor și îndeletnicindu-se cu artele și meşteșugurile şi pricepute în ale comerţului. Pe de altă parte, în decursul războaielor cezaro-pompeiane, lume nobilă, dregători înalţi și equestri găseau la modă să se mute din Italia pe ţărmurile epirote şi dalmate, precum și pe cele egeice, unde, la Salonic, Senatul fugar al celor 300 își ţinea şedinţele [1].

Dar cu mult înaintea cuceririlor romane în Peninsula Balcanică, au avut loc epoci de înflorire economică a Helenilor și Macedonenilor. Cei dintâi, în răstimpul unui mileniu aproape, au stăpânit viaţa economică în bazinul Mediteranei şi şi-au desfășurat expansiunea colonială până în Marea Neagră, cu o industrie foarte desvoltată, bazată pe diviziunea muncii: alimentară, textilă, a confecţiunilor, a broderiei, a tâmplăriei, a ceramicei, armurăriei, metalurgiei, etc., industrie înfloritoare prin secolul V şi VI în. Chr., mai cu seamă la Atena și Pireu [2], cele mai multe materii prime fiind aduse din Macedonia, Tracia, Tesalia, Africa și părţile n.-vestice ale Europei [3]. Cultura helenă, ca şi navigatorii, a ajuns să lege Orientul de Occident [4]. Comerţul a atins culmi înalte — erau în relaţiuni comerciale cu Marea Neagră, cu Africa, cu orientul asiatic și tot bazinul Mediteranei, unde [5], peste tot, înfloreau colonii helene, desprinse de metropola săracă şi îngustă pentru orizontul lor fără margini. Unitatea de monedă li era drachma. Două mari cetăţi comerciale întunecau pe celelalte: Atena cu trei porturi, Corintul cu două [6]. Decăzând politicește sub Macedoneni, aceştia — cu torţa culturii helene într'o mână și cu spada în cealaltă — pun „mai departe în circulaţie bogăţiile Africei, desvoltă legăturile comerciale dintre Orient și Occident, creând la Alexandria, în Egipt, un vast antrepozit universal" [7]. Diadohii lui Alexandru duc mai departe politica comercială a șefului dispărut atât de timpuriu, întemeind mari oraşe şi porturi noui în cuprinsul vastului imperiu [8].

După distrugerea marilor cetăţi comerciale rivale Romei, în 146 a. Chr., Cartagena și Corintul, Romanii au câștigat suprema-

[1] Th. Mommsen, *Römische Geschichte, zweite Auflage*, Berlin, 1856, III, p. 376, ap. I. Arg. o. c., p. 23. [2] A. G. Giuglea, *Manual de istoria comerţului*. Buc. ed. I, 1929—30, pp. 49—50. [3] *Ibid.* [4] M. Iorgulescu, *Istoria comerţului*. 1926 27, Buc., pp. 32—33. [5] A. Giuglea, o. c., p. 52. [6] *Ibid.* [7] M. Iorgulescu, o. c., p. 38. A. Giuglea, o. c., pp. 55—56.

ția în Mediterană [1] și au devenit dictatorii vieții economice universale. In capitala imperiului, se vărsau mărfuri din Spania, din orașele de pe frontiera Dunării, din Galia, din Orient — Egipt și Asia. Deasemenea, tot aici se vărsa tot aurul din alte ținuturi și din Dacia, extras de pricepuții mineri, iliri și dalmați [2]. Industria națională, ca și comerțul, erau organizate pe corporații și chiar pe specialități ale aceloraşi profesiuni, exercitată în familii de femei și sclavi sau în orașe — în ateliere mici și în cele mari, cum erau construcțiile, mobilele, metalurgia, ceramica, precum și industriile textile și de lux; iar comerțul interior, organizat și acesta pe corporații, se exercita în prăvălii particulare sau în piețe publice, cu târguri de fiecare zi sau de 2 ori pe lună [3]. Cunoștințele în industrie le aveau dela Etrusci — ca și dela Grecii din sudul Italiei specialiști în ceramică, în metalurgie, arhitectură, navigație — precum și în comerț [4].

Un sistem monetar — asul de aramă, dinarul de argint și moneda greoaie de bronz, îmbunătățită încă din 269 a. Chr., — ajuta comerțul de bani și de bănci, însuflețea și punea în circulație toată această febrilă activitate economică [5]. Iar pentru mobilizarea atâtor imense bogății ce se vărsau de peste tot și erau expediate pretutindeni, aveau la dispoziție flote comerciale și drumuri militare, rămase celebre ca organizație și construcție, păzite de castre pentru bunul mers al mișcării legiunilor și pentru siguranța negustorilor [6]. Din cetatea de pe Tibru, porneau în toată lumea romană cinci mari drumuri, dintre cari, unul — care, în mod special, ne interesează — cu punct de ieșire Brindisi, se continua prin Durațo spre Constantinopol și Asia [7]. Un uriaș factor de romanizare era clădirea peste tot de șosele și castre, de orașe pavate cu cărămidă, de palaturi, case, temple, monumente, apeducte, etc., la cari lucrau legionarii romani și autochtonii, conduși de meșterii și acrhitecții romani.

Este în afară de orice înoeială, ca, în tot intervalul până la căderea imperiului roman, să se fi format și în Balcani, în răgaz și în liniște, o clasă de comercianți și de industriași, din populația autochtonă și elementul roman, întărit mereu cu aluviuni directe sau prin revărsari din alte provincii profund romanizate.

Odată cu victoria Barbarilor și căderea Romei, Occidentul decade economicește în starea de industrie în familie și în ateliere primitive, cu un comerț sugrumat veacuri dearândul, de taxe vamale la toate granițele feudelor senioriale, pe când vechea strălucire romană se refugiază în Peninsula Balcanică, unde Bizanțul trece în

---

[1] *Ibid*, pp. 57, 61 și 67. [2] *Ibib*, p. 81. [3] *Ibid*, pp. 72, 73, 76. [4] *Ibid*, p. 61. [5] *Ibid*, p. 77. [6] *Ibid*, pp. 74, 76. [7] *Ibid*, p. 75.

linia întâia în domeniul economic [1]. Toată splendoarea se desfăşoară de acum încolo în noul imperiu de răsărit, de unde porneau drumuri în toate direcţiunile, în afară de căile tuturor mărilor. Se aduceau, în imperiu: lână, cositor, cereale, produse animale şi piei peşte afumat şi sărat, blănuri scumpe, ceară, miere, etc., iar din Orient: mătăsuri brute chineze, din cari se prelucrau stofe scumpe şi brocartul ce se exportau în Apus; se prelucra mozaicul, obiecte artistice din bronz şi metale de preţ; se aduceau pietre nestimate; se ridicau lucrări superbe de arhitectură, mai ales bisericească, etc. [2]

Cu timpul, însă, luxul mare şi destrăbălarea în finanţe, comerţul pasiv care alunga în afară toată moneda, necunoscută acum în Europa, făcea ca balanţa comercială să fie mereu dificitară, scădere la care contribuiau şi frământările politice interne şi războaiele necurmate — toate acestea ajutând alte popoare, ca Arabii şi cetăţile italiene, să câştige, pas cu pas, întâietatea comercială şi industrială [3].

După aceste scurte priviri asupra situaţiei economice până aproape de finele primului mileniu, este vremea să ne oprim şi să ne întrebăm: Care a fost rolul Vlahilor în domeniul acesta?

Din această perioadă de romanizare definitivă a Peninsulei Balcanice şi când valurile asiatice: Slavii, Bulgarii, etc., împingeau pe Bizantini mereu spre sud şi ţărmurile mărilor, iar impetuosul naufragiu obliga pe Vlahi — cetăţeni „imperiali" [4], cari se bucurau de mari drepturi şi privilegii — să se caţere de catargurile cele mai înalte ale solului peninsular sau să se retragă şi mulţi din ei spre sud, din aceasta perioadă a strălucirii Bizanţului pe teren cultural şi economic, avem doar o singură mărturie, o slabă dar preţioasă indicaţie în legătură cu formarea limbii şi poporului aromânesc din Balcani, în strigătul acela de „Torna, torna, fratre!", care, la 579, a pricinuit fuga armatei bizantine trimisă în contra Avarilar [5]. Nu vom greşi de loc afirmând că Vlahii, ca Latini sau Bizantini, luau şi ei parte activă la toată mişcarea economică, după cum erau un factor important în viaţa lui militară. Ba ceva mai mult. Incă din acest al şaselea secol, când limba latină era încă limba de stat şi se întrebuinţa în armată şi biserică [6], Valahii pare-se că apar şi ca stăpâni ai caravanelor cari serveau şi armatele şi transporturile comerciale, meserie din care a născut, pe încetul, în s.-vestul Peninsulei, marele comerţ aromânesc, după cum este în afară de orice îndoială că marile fapte militare şi expansiunea elementului aromânesc îşi are, în bună parte, origina în

[1] *Ibid*, pp. 89 90. [2] *Ibid*, p. 91. [3] *Ibid*, p. 92. [4] I. Argi., o. c., XIII. [5] Theophanes, Bonn, I, 397 şi Theophilact Simocatta, pp. 99, 254, 260, 272, 296, etc., ap. I. Argin., o. c., pp. 62, 64 şi Nota 1. [6] I. Argin., o. c., p. 62.

migrațiunile păstorești — așă cum am căutat să precizăm și în introducerea lucrării de față.

2. Perioada II-a.

Pe când Verdunenii — prin ultimele secole ale primului mileniu — mutitau pe bieții creștini, ca să-i vânză ca eunuci Maurilor din Spania, iar Veneţienii făceau acelaş lucru, ca să-i vânză califilor; pe când în Apus nu exista nici o noţiune cât de puţin umană despre religie, justiţie şi morală socială; când totul era un haos, în care lumea nu cunoștea respectul proprietăţii aproapelui; când biserici și mânăstiri erau lăsate pradă jafului și focului; când toate drumurile, oraşele şi pieţele gemeau de hoţi; când crimele cele mai abominabile erau permise şi încă aplaudate, iar moravurile în familie decăzuseră cu desăvârşire; când luxul, jocul şi beţia dominau peste tot, iar preoţi şi înalţi prelaţi se dedau tuturor depravărilor, etc.; pe când mai târziu, Apusul avea să cadă pradă unor halucinaţii colective, dictate de interese cu totul altele decât cele religioase, ce îndemnau pe preoţi, seniori şi plebe — femei şi copii, tineri şi bătrâni — să pornească războiul Crucii împotriva Islamului, iar ca rezultat să moară pe drumuri de mizerii, de boli şi de săbii [1]; pe când, în Apus, aveau loc toate acestea, în munţii Hem şi Rodopi, pe versantele Pindului şi în aşezările aromâneşti din Macedonia, Albania şi Tesalia, Aromânii — Valahii de atunci — îşi aşezau taberele în locuri ferite de orice atac, se dedau unei industrii casnice rentabile, în atmosfera frumoasă şi morală a vieţii de familie, exercitând, totdeodată, negoţul cel mai corect — în plină epocă de nelinişte şi de decădere şi a Bizanţului apropiat.

Trecând de întâia perioadă a presupunerilor, care coincide şi cu deplina formare a neamului aromânesc, intrăm în cea de a doua, fără a trage, totuşi, linii absolute de demarcaţiune. In această perioadă, bogată în documente, care începe cu al nouălea veac al primului mileniu şi durează până la venirea Turcilor în Peninsulă, primele torţe luminoase le aprind cronicarii bizantini: Kedrenus, Kekaumenos, prinţesa scriitoare Anna Comnena, etc., la cari se adaugă cronicarii cruciadelor şi alţii [2].

Caracteristicele acestei perioade ar fi următoarele: 1. Se constată un început de clasă orăşenească valahă, nu burgheză, fireşte, în înţelesul modern, ci în acela de elemente ocupându-se

---

[1] F. C. H. L. Pouqueville, consul général de France auprès d'Ali Pacha de Ianina, *Voyage de la Grèce*, ed. II, Paris, 1826, t. VI, Nota 3, p. 277 şi Nota 1, p. 280. [2] G. Mornu, *Vlahia Mare* (980-1259), Buc., 1913, passim şi I. Arg., o. c., passim.

cu negoţul, poate cu un început timid de organizare de cetăţi şi de burguri; 2. O cunoştinţă din ce în ce mai strânsă cu Apusul, fie prin Italienii cari activau în Bizanţ şi în imperiu, fie prin Cruciaţi, in special, cu Veneţienii şi Francezii; 3. Imigraţiuni silite sau spontane în Asia Mică, în Peloponez, Creta, insulele Ionice, în Italia şi în provinciile veneţiene; 4. Aluviuni mari de romanitate cari se revarsă mereu dinspre Panonia, Moesia şi ţărmurile adriatice, înghesuindu-se în Pind şi Macedonia, pe lângă vechile colonii, precum şi mai târziu, din Hem, în aceleaşi provincii şi în Tesalia şi dizlocări continue de populaţiuni dela munte la şes şi viceversa; 5. Relaţiuni comerciale cu alte ţări apusene; 6. Atelierul casnic lucrează pentru nevoile domestice şi cele streine, când cetăţi industriale noui se întemeiază la munte, cât mai departe de orice primejdie şi atacuri; 7. Intemeierea de contoare comerciale în Adriatica şi Mediterana şi, în sfârşit, 8. Figura celnicului şi a cărăvănarului apare cât mai distinctă şi joacă rol de seamă în viaţa economică a Peninsulei.

In acest răstimp, Bizanţul rămăsese doar antrepozitul comercial al lumii şi locul de întâlnire al negustorilor din toate unghiurile, ajutat de drumuri importante, de porturi numeroase pe întinsul mărilor şi de centre industriale, dar întâietatea şi-o pierduse deja[1]; Arabii, deasemenea, începeau şi ei să decadă, ridicându-se, în schimb, pe planul politic, Turcii Seldjucizi, cari aveau să se măsoare cu Cruciaţii şi cu cetăţile italiene[2]. Concomitent cu acestea cari aveau loc în Orient, Apusul Europei, fărâmiţat de nesiguranţă şi de regimul fendal, duşman oricărui comerţ, decade economiceşte la regimul familial şi la economia naturală[3].

Cetăţile italiene: Pisa, Amalfi, Florenţa, Genua, Veneţia, etc. îşi începuseră cam din sec. VIII activitatea pe tărâm economic internaţional. Erau organizate în „comune", mici republici cu dreptul de a se conduce singure, de a judeca pe membrii lor, de a avea armate proprii[4], model după care — presupunem — s'ar fi organizat şi anumite cetăţi în frunte cu Moscopole, organizare ce ar fi fost întărită de Turci cu şi mai mari privilegii. Le caracteriza o concurenţă sângeroasă, din tendinţa fiecăreia de a-şi asigura, neturburat, debuşeele râvnite şi de a împinge, cât mai afund, în Orient şi în Mediterana, expansiunea cuceritoare[5].

[1] A. G. Giuglea, o. c., pp. 90—91. [2] *Ibid*, pp. 99—100. [3] *Ibid*, pp. 102 şi urm. [4] *Ibid*, p. 110. [5] *Ibid*, pp. 113 şi urm.: Pisa, cu monedă de valoare internaţională şi concesiuni impoatante în Bizanţ, după ce, în 1137, distruge Amalfi, este nimicită de Genovezi, în acelaş secol, în plină strălucire. Deacum, lupta sângeroasă se dă între Genova şi Veneţia, cari pătrunseră adânc în M. Neagră, cu coloniile lor şi cu concesii importante în Bizanţ, contra serviciilor aduse împăraţilor. Aceste două cetăţi dispuneau de tot comerţul până în Crimeea şi în Principate, în Orientul îndepărtat şi în partea sudică a Mediteranei,

Cu aceşti întrepizi meşteşugari şi negustori au avut şansa să facă cunoştinţă Valahii din imperiul bizantin, mai ales cei din Tesalia şi Pind şi, în mică măsură, cei din Hem.

In domeniul vieţii economice a Vlahilor, lumină mare se face în epoca de nimicire naţională a Bulgarilor, când imperiul lui Krum a fost distrus, în 973, de Impăratul Kimisces Armeanul, iar acela al lui Şişman de Vasile II Bulgaroctonul, în 1018. A fost un războiu de stârpire când provincii întregi din Bulgaria rămăseseră pustii de oameni şi când ultimele rămăşiţe de colonii slave au dispărut din Grecia de nord, iar locurile deşarte veneau, acum, să le ocupe Valahii [1]. Popor lesne sporitor, aceştia s'au simţit atraşi de frumoasele şesuri cu păşuni grase şi pământuri roditoare ce le cunoşteau numai din ispită şi, astfel, familiile şi turmele ce împănau munţii s'au revărsat în câmpii şi s'a produs o schimbare în profesiunea moştenită din străbuni. O astfel de năzuinţă de lăţire şi de emancipare mai timpurie s'a produs la Valahii din Pind [2]. O mare parte din cei ce se revărsau în câmpii s'au apucat de munca câmpului, cum era valea râului Pleres (Fersaliticò) care „are, de o lature şi de alta, un şes mare şi trece prin mijlocul Vlahilor, despărţindu-i în două“ [3]. Dar altă parte, bine înţeles mai puţin însemnată, se revărsa şi în oraşele cari erau „un fel de bazinuri în cari se scurgeau forţele româneşti şi alimentau elementul strein“ [4], grec şi slav, orăşeni sau cetăţeni „sincastrite“ cum îi numeşte Kekaumenos [5].

Pe lângă înfăţişarea de păstor, agricultor şi orăşan, îl vedem pe Vlah — în acest răstimp — şi sub aceea de cărăvănar, referindu-ne la pasagiul din Kedrenus, unde se vorbeşte de sfârşitul tragic al lui David, fiul lui Şişman, omorât, lângă localitatea „Stejarii frumoşi“, între Castoria şi Prespa, de către nişte Vlahi călători, „Vlahi odhite“ [6], expresiune pe care mulţi iştorici — cu rea credinţă sau din necunoaşterea realităţilor — au vrut să o identifice cu noţiunea de „singuratecî şi rătăcitori“ [7] sau de „păstori sălbateci“ „cari constituie uneori o întâlnire foarte puţin plăcută

---

având ca concurenţi, pentru scurt timp, pe Arabi, discipolii negustorului Mohamed. Alte cetăţi industriale erau Florenţa, cu organizaţii bancare admirabile, luând, astfel, locul Evreilor în Europa şi stând în fruntea celorlalte ca Siena, Luca, Toscana, Piemont, etc. Veneţia excela în industria textilă a bumbacului, lânei şi mătăsurilor, a sticlăriei, armelor, etc., iar Genova în acea a mătăsurilor şi şantierelor ei navale. [1] G. Murnu, o. c., p. 55. [2] *Ibid*, pp. 55—56. [3] Kekaumeni, *Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus*, edd. Wassiliewsky (et) V. Jernstedt, Petersburg, 1896, ap. G. Murun, o. c., p. 58. [4] G. Murnu, o. c., p. 63. [5] *Ibid*. p. 62, vezi şi Th. Capidan, *Românii nomazi*, p. 133. [6] Kedrenos, ed. Bonn, II, pp. 435, 13, ap. G. Murnu, o. c., p. 9. [7] Pic, *Ueber die Abstammung der Rumänen*. Leipzig, 1880, p. 55, ap. G. Murnu, o. c., p. 10.

pentru călătorul rătăcit în țara Macedoniei sau Tesaliei" [1]. Singur istoricul N. Iorga le-a dat adevărata valoare și semnificație și anume i-a încadrat în adevărata lor înfățișare de „călători" în înțeles de „chervangii" [2] — ceeace corespunde perfect, scrie Th. Căpidan, cu forma mai nouă de „Kjelator" dela Vlahii din Serbia [3]; iar în altă parte, le dă noțiunea și mai precisă de „conducători de caravane" [4] — singura înfățișare ce au îmbrăcat-o de veacuri și singura admisibilă. Acești „Vlahi chervanagii" sunt urmașii și frații aceluia din secolul al VI-lea, ce-l întâlnim în războiul Bizantinilor contra Avarilor, sunt chervanagiii cari au jucat, de atunci și până nu de mult, rol mutiplu în viața economică a Peninsulei și aiurea, mai departe.

In legătură cu pătura orășenescă valahă, mai aflăm, dela acelaș cronicar bizantin, că, indignați de dările excesive impuse de împăratul Duca, zaraful Bizanțului, Vlahii din Larisa, (orășeni sau cetățeni — sincastrite, cari se bucurau de mai multe drepturi și foloase și se indentificau cu națiunea politică, simțindu-se ca „Romei", în opoziție cu „barbarul" dela câmp sau dela munte [5]), acești Vlahi din Larisa, conduși de Niculiță, nepotul celnicului „Domn peste Vlahii din Elada", ajutat de încă doi Vlahi, au organizat revoluția din 1066, la care luară parte ca „cei mai rebeli muntenii, promotori probabili ai întregii mișcări; al doilea, locuitorii dela șes, plugarii și al treilea orășenii" [6]. In altă parte, se vede și mai clar: „orașele balcanice în această vreme erau îndeobște grecești și slave, deși nu lipseau în ele și elemente eterogene, precum bunăoară Armeni și Evrei, pe alocuri și Români" [7]. Populația valahă așezată prin orașe și ocupându-se cu comerțul și meșteșugurile trebuie să fi fost mărișoară până la venirea Turcilor [8].

Iată câteva dovezi de existența unei pături aromânești care nu făcea plugărie sau creștere de vite, ci se îndeletnicea cu meșteșugurile și cu comerțul.

Dacă, acum, ne aruncăm privirile spre Balcani, cam după un secol și ceva dela revoluția din Larisa, în epoca de cutremurare a Bizanțului, zguduit de celnicii conduși de frații Asănești, vedem pe Ioniță, împăratul, întemeiând un oraș nou Alin, pe care-l populase de curând cu Români [9], aceasta după întemeierea Târnovei

---

[1] Schlumberger, *L'épnpée byzantine à la fin du 10-me siècle*, Paris, 1896, p. 606, ap. G. Murnu, o. c., p. 11. [2] *Notele unui istoric relativ la evdnimentele din Balcani*, p. 17. [3] Th. Căpidan, *Românii nomazi*, Cluj, 1926, p. 135. [4] N. Iorga, *Histoire des Roumains de la Pén. des Balcans*, Buc., 1919, p. 7. [5] G. Murnu, o. c., p. 62. [6] *Ibid*, p. 56. [7] *Ibid*, p. 63. [8] Vezi Nota 1, dela p. 117 din *Studii istorice asupra Românilor din Peninsula Balcanica*, de I. Caragiani, Buc., 1929, unde se spune că, făcându-se ordine în Turcia, Românii începură a se scobori în orașele de pe câmpuri. [9] Ville-Hardouin, *Conquête de C ple*, pp. 285 și 295, ap. I. Argint. o. c., pp. 139 și 163.

capitala „oraş curat românesc" [1], pe lângă cari mai erau Prestlav (Marcianopol), capitala lui Petru, Ferma cu băi renumite [2], Aquila, Blisme, Crucemonte, Tzepina şi Viţina, Constanţa şi Beroe, servite toate de o şosea foarte lungă »Via Trajana" [3]. Dar această populaţie aromânească n'a izbutit să trăiască multă vreme în aceste meleaguri.

Natural că o parte din aceşti orăşeni — printre cari se găseau armeni, greci, slavi şi evrei şi poate şi italieni — erau Vlahi cari se ocupau cu schimbul de produse, vânzând sau desfăcând, mai aproape sau mai departe, avuţiile ţării: vite, brânzeturi, piei, lânuri, ţesături, plumb, cereale, etc., şi aducând cu caravanele, din ţări depărtate şi din cuprinsul Peninsulei, mărfuri necesare ţării lor, Bizanţului şi oraşelor. Graţie spiritului de muncă şi de comerţ întins, ţara Hemului „Zagora" sau „Valahia Albă" era foarte bogată, locuitorii bogaţi şi domnii deasemenea [4], iar aceste bogăţii stârniseră atâta ecou, încât soldaţii lui Henric, împăratul latin, s'au dus bucuroşi la luptă, ca să se întoarcă cu o parte din fantasticele bogăţii [5].

Un alt complex de împrejurări religioase, politice şi economice pune — pentru a doua oară — în legături directe şi trainice pe Valahii din Peninsulă cu popoarele din apus şi anume Cruciadele, cari au durat aproape două secole. Armatele Cruciadei I, străbătând Peninsula — toate coloanele chiar prin regiuni aromâneşti [6] — din lipsa celor necesare, devin nişte biete cete de pradă, cari sunt exterminate de populaţie [7]. Soldaţii Cruciadei a IV, ca urmare a deviării planului iniţial, vin în contact cu Aromânii din Hem, cari le-au aplicat cele mai dureroase lovituri, iar bietul împărat Baldovin al Bizanţului a trebuit să moară în lanţuri în închisorile lui Ioniţiu.

Dintre toate popoarele cruciade, Veneţienii şi Francezii s'au apropiat de Vlahi, întâiu fiindcă primii, ca unii cari aveau în stăpânire o bună parte din coasta orientală a Adriaticei şi erau mai aproape de aşezările aromâneşti, erau deja mai bine cunoscuţi şi în al doilea rând, fiindcă şi unii şi alţii, prin dezmembrarea imperiului de Orient, stăpâneau ţinuturi oarecum valahe sau regiuni în contact imediat cu principatele valahe din Tesalia şi Epir [8]. Inainte de aceasta chiar, imperiul Asăneştilor era în legături sufleteşti cu cu Papa şi, din darurile trimise de Ioniţiu [9], Italienii — şi poate

---

[1] I. Argint., o. c., p. 161. [2] Henri de Valenciennes, *Hist. de l'empereur Henri*, p. 271, ap. I. Argint. p. 161. [3] Ducange, *Note la Anna*, Bonn, p. 563, ap. I. Argint., p. 161. [4] H. Valenc., p. 295, ap. *Ibid*, p. 164. [5] *Maria, fiica împăratului Burilă, măritată după Henric, a luat ca zestre 60 annimale încărcate cu aur, argint, mătase şi alte podoabe preţioase*, Robert de Clary, ap. Jirecek, ap. I. Argint., o. c., p. 164. [6] N. Iorga, *Hist. R. de la Pen. Balc.* p. 12. [7] A. Giuglea, o. c., p. 106. [8] Taffel, p. 233, ap. I. Argint., o. c., p. 122. [9] Ansbertus, V, p. 42, ap. *Ibid*, p. 164 şi I. Argint., o. c., p. 164.

şi alţii — înţeleseră cât de importante puteau să fie legăturile comerciale cu acea ţară bogată. Regele Neapolului era cu ţara Zagoniei în legături diplomatice [1], fireşte, de dragul celor comerciale.

In contact cu Francezii şi Veneţienii dela s.-vestul imperiului, Valahii căpătau importanţă tot mai mare. Toate acestea erau prilejuiri fericite, pentru ca Valahii să-şi lărgească orizontul economic şi să capete noui aptitudini şi meşteşuguri. Şi, astfel, se închega comerţ activ cu ţări necunoscute, ajutaţi de marea lor influenţă pe lângă seniori, de bogăţiile lor şi de caravanele ce bătătoreau Peninsula.

Dar, în tot intervalul acestei perioade, vremurile erau nestatornicite. Când liniştea aparentă se stabilea, noui împrejurări politice răscoleau şi măreau anarhia, Bizanţul şi tot imperiul acestuia era un nesecat izvor de turburări; nouilor năvălitori dela nord sau vest nu li se putea pune stavilă; statul naţional din Hem şi Rodopi, odată ce şi-a pierdut dinastia întemeietoare în persoana marilor împăraţi, poporul valah din acele ţinuturi nu mai avea rost şi era în căutarea de noui adăposturi — unii retrăgându-se în stânga Dunării [2], alţii în regiunea Zagora — Vlahoria din Pind [3], restul rămânând pe loc şi dispărând, în afară de o mică parte rămasă în Rodopi şi Meglenia (Vechea Flachia); când au încetat oarecum luptele între Latini şi Bizantini, nouri grei şi ameninţători se arătau în Asia Mică — la porţile imperiului apăreau, invincibili, Osmanliii — întreg poporul aromânesc era neliniştit şi mereu în căutarea de adăposturi mai sigure [4], sau în căutarea de păşuni bogate şi grase [5]; pe de altă parte dizlocări silite dictate

---

[1] Regele Neapolului, ca să-şi lărgească influenţa, decerna titluri de nobleţe la fruntaşii Epirului, făcându-i conţi, baroni, seniori — în 1307 (Nikefor Gregoras, c. VI, cap. 3, ap. I. Argint., o. c., p. 161); iar o parte din Epir era sub stăpânirea Tarentului, în 1318 (Hoph, *Croniques gréco-romaines*, p. 168, ap. I. Argint., o. c., p. 179). Guy de la Roche, ducele Atenei, era în relaţiuni amicale cu nobilii, adică cu celnicii, marii negustori şi bogătaşi valahi, când ajunse tutore al minorului, fiul lui Constantin Anghel din Tesalia, în 1303 şi-i numea «scumpii săi amici» (Buchon, *Livre de la Conquête*, pp. 408 şi 409, ap. I. Argint. o. c., p. 190). Veneţienii, în relaţiuni din cele mai strânse cu fruntaşii valahi, au chemat pe aceştia şi le-au acordat feude şi privilegii — lor şi Albanezilor, nu Grecilor, nici Evreilor — în partea nordică a Eubeei, ce s'a numit şi se numeşte încă «Vlahia Mare» (Hoph, *Griech*, VII, p. 141; Lorenz Diefenbach, *Völtkerkunde Osteuropas insbensondere, der Haemushalbinsel und der unteren Donaugebiete*, I, pp. 228, 302, ap. I. Argint. pp. 199, 200) etc. [2] I. Argint., o. c., p. 166. [3] Pouq., o. c., t. V, ed. I, p. 265. [4] In secolul al X-lea, se pomeneşte de colonii megalovlahe în Dalmaţia şi şesurile Serviei — Gebhardy, *Ist. univ. a lui Gutri şi Gray*, cfr. Alb. m.-român, 1880, p. 66. [5] Nevoia de păşuni bogate şi de debuşee îndeamnă pe Vlahii păsori din Tesalia, să înainteze, prin secolul al XI-lea, spre est, pe pământurile ce aveau să aparţină, mai târziu, călugărilor din muntele Athos (Ph. Mayer, *Die Haupt-*

de raţiuni înalte de stat aveau loc [1]; Vlahii cari se întindeau, odată, dela porţile Constantinopolului până la Develtus-Burgas [2], începeau să dispară. Acelaş fenomen are loc şi în Tracia, unde, pela sfârşitul secolului al XI-lea, se înmulţiseră ca roiul de albine [3], dar pe care în secolul al XIII-lea au părăsit-o, fiind pustiită de Tătari [4]; Aromânii în număr de 300 familii s'au aşezat la Sf. Munte [5], acolo unde, în secolul al XI-lea, se aşezaseră şi păstori din Tesalia, în căutarea de păşuni bogate [6]. In Peninşula Calcidică existau numeroase sate de Aromâni [7].

Mişcările mari de masse, însă, au avut loc spre munţi. Aceasta, mai ales când imperiul bizantin îşi pierduse forţele de menţinere a ideii de ordine romană şi năvălirilor barbare nu li mai puteau pune stavilă [8]. Această retragere le fusese inspirată din dorinţa conservării libertăţilor şi a necesităţii de a veghea la siguranţa personală — amândouă ameninţate de întreprinderile barbare şi de acelea ale ultimilor împăraţi din Orient, cari tratau pe supuşii lor ca popoare cucerite [9]. Şi E. Consinery este de aceiaşi părere când scrie că Vlahii au fost siliţi să se aciueze prin coclaurile munţilor, în epoca frământărilor politice din secolul al XI-lea, numai din dorinţa de a trăi independent [10]. Dar aceste migraţiuni au durat secole întregi. W. M. Leake scrie că ei au părăsit partea cea mai fertilă a Tesaliei numai atunci când au simţit opresiunea cuceritorilor turci şi nu le a mai fost cu putinţă să reziste [11].

---

urkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig, 1884, *dans Le Bulletin de la Section historique de l'Acad. Roumaîne*, II, pp. 149—150, din *Le Mont Athos et les pays roumains*, par N. Iorga, cfr. *Hist. R. P. Balc.*, p. 11. [1] Impăratul Andronic Paleologu, de teama de a nu se uni cu Tătarii, a luat măsura ca să mute pe Vlahii din apropierea capitalei în Asia, unde, supuşi la biruri grele şi un climat insuportabil, au pierit. (Th. Burada, *Călătorii la Românii din Bitinia*, Iaşi 1893, pp. 32, 33). Despre alte emigrări silite, vezi *Cartea II-a «Grecia»*, [2] I. Argint., o. c., p. 160. [3] C. Erbiceanu — Două acte oficiale necunoscute privitoare la Românii din Pen. Balc., în *Anal. Acad. Rom.*, v. 24, 1901/902, p. 7. [4] Pachymeres, I, pp. 210, 349, ap. I. Argint. o. c., p. 166. [5] W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*, în *«Sitzungs-berichte der Philosophisch-Historichen Classe der kaiserlichen Academie der Wissenschafeen»* v. 29, Wien, 1882, pp. 474, 475. Femeile şi fetele Românilor erau îmbrăcate în haine bărbăteşti şi serveau la mănăstirea Iviron, după cum reiese din pitacul Patriarhului, după care se înmulţiseră în Tracia ca roiul de albine. (Cfr. E. Erbiceanu, pp. 7, 8 şi urm., ap. I. Argint., o. c., p. 160). Vezi şi N. Iorga, o. c., p. 11, cele referitoare la Nota 5. [6] Acelaş notă după N. Iorga, o. c. [7] I. Argint. o. c., p. 160. [8] I. Caragiani, o. c., p. 109. [9] Pouq., o. c., t. II. p. 350. [10] M. E. M. Cousinery, consul francez la Salonic, între 1788—793 şi 1814—819, *Voyage de la Macédoine*, Paris 1831, t. I, p. 14. [11] William Martin Leake, ofiţer britanic, *Travels in Northern Greece 1835*, însemnări de călătorie în nordul Greciei, între 1804—810.

De aceiaşi părere este şi Weigand când afirmă că „din cauza năvălirii turceşti, clasele posesoare şi acestea erau Aromânii" s'au împreunat în număr mai mare şi s'au retras în Olimp şi Pind[1].

După cum vedem, caravanele Valahilor au stat mereu sub presiune patru veacuri lungi şi evenimentele neliniştitoare i-au îndemnat să se agaţe de catargurile cele mai înalte ale s.-vestului peninsular — vârfurile Pindului şi ale Olimpului — numai şi numai ca să-şi asigure independenţa, avutul, onoarea familiei şi liniştea în muncă creatoare. Şi, totuşi, în această perioadă de nelinişte şi de revoluţiuni la cari luau parte activă şi de prim ordin, Valahii au avut un început de clasă orăşenească. Rolul acesteia trebuie să fi fost important, dacă ţineau seamă că ei erau cei mai mari economici de vite, buni agricultori în Marea Vlahie, în Hem şi în Musachia, stăpâni pe herghelii numeroase de cai şi de catâri, etc.[2]. Industria casnică a ţesuturilor trebuie să fi fost şi ea destul de înaintată. G. Murnu — unul din cei mai buni cunoscători ai evului mediu aromânesc — spune că Aromânii au putut să se dezvolte, valorificându-şi produsele lor manuale, industria lor casnică, una din cele mai înfloritoare şi spornice, încă din epoca bizantină[3]. Caşele lor erau un roiu de albine muncitoare, atât în aşezările lor din Tesalia, cât şi în cele ce le întemeiau la munte, în această epocă. Bizantinii se îmbrăcau în capele de lână fabricate de femeile ciobanilor valahi, cape ţesute cu destule lacrămi şi necazuri[4].

Un articol important de comerţ era caşul valah „caseus vlachescus", care servea ca monedă de schimb[5]. Caşul din muntele Athos, făcut de Vlahi, era tot asa de renumit[6] — aici, ştim că s'au stabilit colonii venind din Tracia şi din Tesalia. Caşul „vlăhesc" era exportat şi la Raguza — după cum reiese din documente datând din secolul al XIV-lea[7], şi-l cunoaşteau tot atât de bine şi Bizantinii, ca şi Raguzanii[8]. Ciobanii frecventau târgurile şi bâlçiurile, unde îşi desfăceau prudusele[9]. In genere, Aromânii făceau comerţ întins cu piei, cu lână, bumbac şi diferite produse

[1] G. Weigand, *Die Sprache der Olympo-Valachen*, Leipzig, 1888, pp. 11-12, ap. G. Murnu, o. c., p. 59. [2] Vezi şi I. Argint., o. c., p. 160. [3] Conferinţa la radio despre Aromâni de G. Murnu, cfr. ziarul «*Apărarea*», nr. 2/930. [4] E. Legrand, *Bibliothèqua grecque vulgaire*, I, pp. 103, 123, etc., ap. N, Iorga, o. c., p. 29. Citesc în «*Ellenismul în România*», Nota 2, pp. 44—45, a lui D. Russo că Vlaha care ţese în lacrămi capa ar fi Vlaha din Muntenia sau o interpretează ca un nume apelativ şi nu etnic. [5] Miklosich, *Die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatischen Alpen und Karpateu*, Wien, 1879, p. 4., ap. I. Argint., o. c., p. 249. [6] W. Tomaschek, o. c., pp. 475, 476, ap. I. Argint., o. c., p. 162. [7] Vezi T. Filigescu, *Coloniile Române din Bosnica*, Buc., 1906, p. 56. [8] E. Legrand, o. c., ap. N. Iorga, o. c., p. 29. [9] Lambros, *Neos Ellinismos*, XII, pp. 38 şi urm. ap. N. Iorga, o. c., p. 29.

industriale ale laptelui, erau oameni bogaţi şi formau clasa nobilă din Tesalia şi Epir sau cum îi numeşte istoricul francez „la noble gent de la Blaquie“ [1]. Şi aici, ca şi în Hem, transportul era un monnpol al lor. Celnicii aromâni reprezentau crema populaţiunii [2]. Şi aşa trebuia să fie. Ei erau marii economi de vite, erau marii cărăvănari şi marii negustori — mari vânzători ai produselor „fălcării“ ce o administrau şi reprezentau şi mari cumpărători ai produselor de cari fălcarea avea nevoie; ei alimentau târgurile şi marile oraşe cu carne, lapte, caşuri, piei, lânuri, etc.; sub latura politică, ei se bucurau de mare influenţă, erau apărătorii şi organizatorii apărării cătunelor şi stânelor, dispunând de toate forţele fălcării şi credem şi ai drumurilor.

Pe frontul economic al Hemului, lucrurile se prezentau cam în acelaş fel. Economia de vite era destul de înaintată, ţara era bogată în cereale [3], cu cari — desigur — se alimentau marile oraşe bizantine; comerţul se făcea cu brânză, lapte, vite, lânuri. Caravanele străbăteau Peninsula în toate sensurile [4]. Cu republica Raguzei se făcea comerţ întins, iar Asan II- a încheiat un tratat de comerţ pe baza drepturilor de reciprocitate [5], tratat reînoit sub Mihail Asan, la 1253 [6]; se transporta în Raguza plumb, iar de acolo se aducea sare [7] — exclusiv de cărăvănarii aromâni cari practicau monopolul [8].

De pe frontul Albaniei de sub — unde, în veacurile următoare, va străluci, în toată splendoarea, regiunea moscopolitană — avem doar o singură ştire, dar foarte preţioasă. Este vorba de un Lintopean — Ioan Nicolau — de bună seamă, om bogat, care a construit „prin concursul, cheltuiala şi osteneala lui“ mănăstirea Zermas de lângă Coniţa (la graniţa albano-epirotă) aceasta, în anul — aci stă importanţa şi interesul — în 1164 [9], adică în plină epocă bizantină.

Pe frontul dalmatin, ştim că încă din secolul al X-lea, s'au mutat colonii megalo-vlahe [10], iar încă din 1214, a fost semnalat celnicatul aromân, ceeace reiese din documentele dalmatine şi cari atestă că, atât turmele cât şi caravanele Aromânilor atingeau, în

---

[1] Buchon, *Livre de la Conquête*, I, p. 408, ap. I. Argint., o. c., p. 188. [2] Hoph, *Griech*. Jireck, p. 218, ap. I. Argint., o. c., p. 188. [3] I. Argint., o. c., p. 163. [4] *Ibid*. [5] Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viena, 1858, p. 2, ap. I. Argint. p. 147. [6] Lavisse et Rambaud, *Hist. Gén.*, II, p. 861. [7] Fr. Miklosich, *Die Slavische Elemente in Rumunischen*, p. 2, ap. I. Argint., o. c., p. 163. [8] I. Argint., o. c., p. 163. [9] Rev. grecească «*Ipiroticà*», a. V, 1930, v. I şi II. Informaţia aceasta ne face să presupunem sau că Lintope începuse de mult activitatea ei comercială în Albania de sud, alături de celelalte centre din ţinutul moscopolitan sau că locuitorii ei — comercianţi şi crescători de vite — numărau printre ei oameni de iniţiativă, răspândiţi departe de satele sau cătunele lor. [10] Gebhardy, o. c.,

acea epocă, Raguza [1], unde ştim deja că aiungeau negustorii şi caravanele din Hem. Se prea poate ca şi chervangii — cărăvănarii — vlahi din 1430, cari au jefuit pe Raguzani şi au fost bătuţi, între Trebinjie şi Bergato, de către oamenii lui Radoslav Pavlovici, să fi fost Aromâni — după cele afirmate de Jirecek [2], fapt pe care Th. Căpidan nu-l admite, susţinând că aceştia ar fi fost Vlahi din Serbia [3].

In această perioadă, se întemeiază oraşe şi orăşele cari vor deveni centre comerciale şi industriale de mare importanţă în secolii următori şi anume: Meţova în secolul al X-lea, Moscopole în secolul al XI-lea, Călarii în secolul al XIII-lea [4] şi, probabil, şi Siracu, precum şi multe altele pe lângă cele deja ezistente în toate ţinuturile locuite de Aromâni. Meţova — Aminciu — îndeosebi, a atins o înaltă strălucire chiar în această perioadă, ceace se deduce din faptul că tiranul Toma Preliub al Ianinei, în luptele împotriva Aromânilor Lioşa şi Spata [5], i-a confiscat toate averile dela biserici, în 1380, iar locuitorii pioşi au răscumpărat cu sume mari pe călugărul Isaia (Essau) [6].

Un proces frecvent de osmoză şi endosmoză s'a închegat, pe încetul, între diferite provincii aromâneşti — Tesalia, Epir şi Pind — precum şi între cele două ţărmuri ale Adriaticei şi bazinul Mediteranei, ceeace a dus pe întreprizii Valahi să întemeieze contoare în ţări streine, ca Raguza, Triest, Ancona, Messina şi Sardinia, încă înainte de cucerirea Epirului de către Turci [7]. Erau factorerii ce desfăceau mărfurile manufacturate în coloniile valahe din munţi, precum şi lânurile şi alte produse în legătură cu ocupaţiunile lor.

Intrăm, prin aceasta, în perioada a treia care începe cu dominaţiunea Osmanliilor, ceeace, pentru Aromâni, deschide perspective mai largi în activitatea économică, în condiţiuni categoric mai liniştite şi prîincioase şi sprijiniţi de privilegii mai mari şi mult mai statornice ca în epoca turbure a stăpânirii bizantine. Din această epocă, însă, datează frumoasele aptitudini ale Vlahilor în arhitectura şi pictura bisericească, altoite cu alte virtuţi artistice căpătate în contact cu populaţiunile italiene — însuşiri superioare, despre cari vom vorbi la locul cuvenit.

3. Perioada III-a sau Moscopolitană.

Această perioadă, cea mai interesantă, se caracterizează prin

---

[1] Th. Căp., o. c., p. 136. [2] *Die Vlachen und Maurowlachen in den Deukm. von Ragusa.* 1879, p. 123, ap. Th. Căp., o. c., pp. 135, 136. [3] Th. Căp., o. c. [4] Toate aceste date sunt simple presupuneri ale diferiţilor cercetători asupra întemeierii acestor centre. [5] Despre aromânitatea acestora, vezi I. Arglnt., o. c., pp. 187 şi urm. şi I. Car., o. c., passim. [6] Hoph, o. c., VII, pp. 39 şi 397, ap. I. Argint., o. c., pp. 194—195. [7] Pouq., o. c., t. II, p. 418.

aceste noui înfăţişări ale vieţii economice şi anume prin acumularea de mari bogăţii şi prin o intensă expansiune, atât în largul Peninsulei, cât şi dincolo de ea, peste tot cuprinsul Europei şi, mai târziu, în cele două continente vecine, când, prin comerţul şi instituţiunile lor industriale, sunt pe cale să creeze şi să stăpânească mari centre de trafic în lungul drumului Vardar-Morava, care duce în statele dunărene şi prin Viena, în Europa; industria casnică şi de ateliere era în floare, servind o bună parte din nevoile Peninsulei şi găsind debuşee favorabile în ţări streine; Valahii aveau monopolul transporturilor de uscat bine organizate în Peninsulă şi până în Europa centrală; în fruntea aşezărilor aromâneşti, se găseau Călarii şi Meţova, întrecute doar de splendoarea, sub toate aspectele, a Moscopolei, cu a cărei dispariţie se închee această perioadă.

Este necesar să fixăm, dela capul locului, factorii cari au promovat întâietatea Aromânilor în acest domeniu, în intervalul secolelor XV--XVIII-lea. Aceştia sunt de două feluri: pozitivi şi negativi. Să începem cu aceştia din urmă.

I. — 1. Sărăcia solului care nu putea să hrănească, prin forţe proprii, un popor prolific ca acel aromânesc, în neputinţă de a-şi satisface, în puţinele lor aşezări dela munte şi din câmpie, nevoile mereu crescânde. 2. Strâmtimea orizontului Peninsulei pentru capacităţile lor economice. 3. Groaza ce cuprinsese populaţiunile creştine la debarcarea Osmanliilor cuceritori. 4. A fost o binefacere că Peninsula n'a cunoscut, cum am mai spus-o şi cu alt prilej, organizaţia feudală din Occident, ostilă oricărei dezvoltări fireşti a industriei şi schimbului de valori — exceptând cele câteva cetăţi germane şi italiene, organizate autonom.

II. Factorii pozitivi stau în directă legătură cu structura sufletească a poporului aromânesc, cu aşezarea geografică a Peninsulei, cu natura ocupaţiei a majorităţii populaţiunii aromâneşti, cu privilegiile politice de cari s'au bucurat, etc.

1. Unul din factorii pozitivi constă în însăşi structura sufletească a poporului aromânesc, care-l caracterizează ca temperament voluntarist, în veşnică activitate şi nemulţumire de starea actuală; constă în munca, economia şi cumpătarea caracteristice acestor populaţiuni, cari — prin turmele, caravanele şi atelierele lor casnice — au ajuns la o supraproducţie ce le da ghes să caute debuşee de desfacere a surplusului de bogăţii naturale şi manufacturate, precum şi pentru materiile brute sau confecţionate de alte popoare conlocuitoare, ca albanezi, turci, slavi, greci, etc.; la toate acestea se adaugă aptitudinile moştenite dela marii înaintaşi sau câştigate dela conlocuitorii bizantini şi apuseni, prin atingerea intimă şi îndelungată cu civilizaţia şi viaţa economică a Bizanţului, cu aceea a Francezilor, Veneţienilor, etc

2. Un alt factor constă în însăşi natura ocupaţiei de păstori în transhumanţă sau nomadism şi în acea de cărăvănari, graţie căreia Valahii au cunoscut, din cele mai vechi timpuri, toate cărările şi marile drumuri comerciale, precum şi toate porturile şi scalele mărilor şi fluviilor, cari îi puneau în contact cu tot felul de popoare; acestea toate în strânsă legătură cu aşezarea geografică a Peninsulei, în cari porturile şi scalele jucau rolul unor ferestre ce deschideau perspective lămurite şi nelămurite, în tot cazul, ispititoare — spre nord şi sud, spre răsărit şi apus.

3. Factorul cel mai de seamă, însă, a fost instalarea politică a unui nou imperiu puternic — Imperiul Osmanliilor — peste tot cuprinsul Peninsulei, în Principatele Române şi în Ungaria până la porţile Vienei, în Anatolia, în Egipt şi partea orientală a Mediteranei, imperiu vast, supus unui singur sceptru, unei singure voinţe, fără hotare şi fără ezitare în primele veacuri, când Valahii — sub egida protectoare a Sultanului, cel mai mare între împăraţi — s'au bucurat de cea mai neţărmurită libertate de mişcare, consfinţită prin punctul 1 din capitulaţiunild încheiate cu Inţeleptul Amurat II (1422—1451) şi confirmate de Sultanii următori, punct care glăsuia: „Inalta dreptate va fi distribuită în ţară în fiinţa unui cadiu, conform legilor valahe. Valahii vor putea călători în toată libertatea, prin tot imperiul, exercitând orice profesiune li s'ar părea bună“ [1].

In legătură organică cu aceste privilegii politice, a fost şi libertatea organizării economice, singura care a fost pârghia progresului şi a marelui avânt economic şi, deci, organizarea centrelor aromâneşti în „comune“, în „burgade“, adică cetăţi libere dotate cu privilegii mari [2], adevărate insule de libertate, cum le numeşte distinsul coleg Victor Papacostea [3].

Nu trebuie uitat încă ceva şi anume că, în apele Adriaticei, cari au scăldat ţărmul dalmatin şi epirot al aşezărilor aromâneşti, mai apropiate sau mai depărtate, Aromânii şi-au făcut ucenicia de viitori negustori internaţionali. De aici, ca de pe o trambulină uriaşă, s'au putut lansa în apele de nord ale mării, spre Veneţia, Raguza, Triest, etc. şi spre cele de sud cari se confundau cu acelea ale Ionicei şi, de aici, în Mediterana, spre apus şi răsărit. Coasta dalmatină şi portul Durazzo au fost cunoscute cărăvănari-

---

[1] Poug., o. c., II, p. 159. Vezi şi Arvantinos, *Chronoghrafia tis Ipiru, Atena, 1856—57,* în 2 volume: v. I, pp. 186, 187; Kantu, v. XIV, p. 215; Phranzes, C. IV, cap. 19; I. Argint., o. c., p. 213; vezi şi N. Tacit, *Capitulaţiurile în Turcia,* C. Licea, etc. [2] Origina acestor libertăţi şi privilegii datează încă dela Cesar — vezi Th. Mommsen, *Römische Geschichte,* ed. II, Berlin, 1856, v. V, p. 273, ap. I. Argint., o. c., p. 52. [3] Vezi documentata lucrare *Teodor A. Cavaliotti,* 1932, Buc., p. 9.

lor aromâni încă din cele mai vechi timpuri; mai jos de acestea, deasemenea, Valona (Avlona), Arta din Epir, pe urmă, spre Egea, Bodoniţa-Tesalia, Salonic, Cavala, etc. Adriatica a devenit, în curând, o mare vizitată foarte des de negustorii aromâni, ca şi de cei curioşi, pe cari îi atrăgeau splendorile cetăţilor italiene, ce aveau să devină modele demne de imitat: în organizarea municipală, în umanizarea condiţiilor de viaţă, în mândria oraşelor şi în desăvârşirea artistică a meşteşugurilor, câştiguri ce le aduseseră, în multe oraşe, în bună parte şi din Bizanţ.

Pentru această perioadă de aproape patru secole, (XIV—XVIII), vom avea a ne ocupa, pentru o mai sistematică studiere, de mai multe fronturi comerciale, ce capătă importanţă deosebită prin rolul prim ce-l jocă negustorii aromâni. Şi anume: a) Frontul Aspropotam-Pind-Epirul de jos; b) Frontul Tesaliei; c) Frontul Albania-Adriatica; d) Frontul Balcani; e) Frontul marilor bâlciuri ale Peninsulei, Perlepe-Seres, cele mai vechi şi de importanţă europeană şi, în sfârşit, f) Frontul Bosniei.

a. Frontul Aspropotam-Pind-Epirul de jos.

După cum căile comerciale ale aşezărilor aromâneşti din Albania de sud şi s.-vest duceau, natural, spre Duraţo, Avlona, Raguza, etc., în contact direct cu porturile italiene din bazinul Adriaticei, tot astfel, Epirul de sud, Aspropotam şi Pindul îşi aveau căile comerciale proprii, cu destinaţie în Ionica şi Mediterana, spre porturile italiene sudice, spre cele franceze şi spaniole. Numai prin relaţiunile de pe întinsul acestui din urmă front, Vlahii au reuşit, credem, să întemeieze, pe pragul celei de a treia perioade, înainte de cucerirea Epirului de către Turci, agenţii de comerţ în Adriatica: Raguza, Ancona şi Triest, precum şi în Mediterana: Messina şi Sardinia[2]. Şi aceasta trebuie să fie adevărul, când ştim că Veneţienii, încă din secolul al XIV-lea, au făcut cunoştinţă cu Ianina, făcând din aceasta un contoar important.

Despre secolul al XV-lea şi al XVI-lea ale acestei perioade nu posedăm date. Nu cunoaştem, pană în prezent, nici un scriitor care să pomenească anume despre existenţa unor relaţiuni comerciale ale Vlahilor pe acest front cu streinii. In perioada lungă de turburări şi de cuceriri ale Turcilor, era şi firesc ca afacerile să stagneze, dar, după scurtă vreme, lumea s'a putut reculege, liniştea s'a restabilit pe aceste meleaguri şi bunăstarea a trebuit din nou să devină stăpână, industria casnică să scoată din nou produsele mult căutate, iar streinii să viziteze vechile cunoştinţe şi porturile de altădată. Totuşi, contrariul pare să fie şi mai adevărat

---

[1] Pouq., o. c., t. II, p. 418.

şi anume că Valahii au trebuit să facă afaceri mari ca furnizori ai armatelor cuceritoare, a căror întreţinere reclama carne, unturi, îmbrăcăminte şi transporturi de muniţiuni, de provizii şi oameni, mai ales pe drumuri şi cărări ce nu li erau cunoscute nouilor stăpâni şi foarte bine cunoscute Vlahilor. Intocmai după cum Evreii veneau cu armatele cuceritoare din Asia, tot astfel şi Vlahii îi întovărăşiau în expediţiile lor dealungul Peninsulei. Coloniile aromâneşti din Bosnia, despre cari vom vorbi la locul cuvenit, datează încă din perioada de cuceriri ale Turcilor, spre nord[1]. In schimb, pentru secolul al XVII şi XVIII-lea, avem date, deşi puţine, destul de preţioase, totuşi.

Pe câtă vreme republica Serenissima a Veneţiei pierdea încet-încet domeniul economic al Levantului, în favoarea Olandezilor, Francezilor marsiiieni şi Englezilor, iar în Adriatica, porturile Duraţo, Antivari şi Dulcigno, un singur sector îi sta la dispoziţie pe coasta oriental-sudică a Adriaticei, intrând în legături strânse cu popoarele „puternice şi întreprinzătoare" ce locuiau regiunile muntoase ale Macedoniei şi Albaniei şi anume cu acele rase cari se bucurau de privilegii ca în nici o parte din cuprinsul Imperiului şi „capabile mai mult ca ori cari altele să alimenteze un schimb de produse de oarecare importanţă"[2]. Această dezvoltare a Epirului începe odată cu secolul al XVII-lea. Ianina devine unul din cele mai mari oraşe din Balcani, iar colonia grecească din Veneţia este formată în mare parte din elemente originare din acest Epir[3].

Aici, Francezii nu scapă din vedere importanţa mare a relaţiunilor comerciale cu Epirul. Negustorii de pe scalele golfului Ambracic (Arta) au pe agenţii lor răspândiţi în Pind, cari cumpărau părul de capră şi lânurile turmelor valahe. La început, Valahii vindeau untul şi brânzeturile lor oraşelor vecine şi alte câteva produse la negustorii din scalele aceluiaş golf[4]. Pare a fi vorba de relaţiuni datând încă din secolul al XVI-lea, dacă nu şi de mai înainte.

Având la îndemână materii brute în abundenţă, vârtelniţa, fusul şi războiul pătrundeau în fiecare casă din aşezările aromâneşti, ocupând mâinile tuturor membrilor familiei — bărbaţi şi femei, bătrâni şi copii[5].

[1] Vezi T. Filipescu, o. c., passim. [2] N. Iorga, o. c., p. 37. [3] *Ibid*, pp. 37-38. [4] Pouq. o. c., II, p. 351. [5] Vorbind de Călarii *(Kalarites, Călăriţi)*, oraş în Apropotam — Valea Râului Alb, ilustrul consul francez Pouqueville (o. c., II, pp. 355 şi 356), scrie că industria înfloreşte sub gheţurile iernii. Mai concentraţi — după ce s'au aprovizionat fiecare şi după ce au umplut câteva magazine de rezervă pentru săraci — ei torc lânurile şi lucrează la ţesăturile grosolane, izvor al bogăţiei lor. Aurul şi argintul sunt modelate sub ciocanul argintarilor şi timpul este pe cât de util pe atât de economic întrebuinţat. »Ce de seri delicioase în sânul familiei, în decursul lungilor veghi de iarnă! Pe când fusul se învârteşte în

Mâna de lucru fiind eftină printre ei (Megąlovlahi), ei începură să țese stofele grosolane cari servesc la făcutul capelor Albanezilor și capotele în uzul marinarilor de pe Adriatica [1]. Aceste cape sau mantale de lână, cari se fabricau în munții Vlahilor și se întrebuințau tot atât de mult în Italia și în Spania, pe cât le întrebuințau Grecii înșiși, le-a deschis drumul spre un comerț mai întins [2]. Oamenii bogați din Acrocherauna se îmbrăcau și ei în capele megalovlahe, cei săraci mulțumindu-se cu produsele lor casnice [3].

Negustorii francezi, din ce în ce mai înțelegători ai importanței negoțului cu aceste ținuturi, după lungi experiențe, au reușit să întemeieze, în 1695, la Saiada din fața insulei Corfu, un vice-consulat marchand care să le promoveze interesele în Epir. Era pentru prima dată când o agenție comercială franceză pătrundea în Epir, iar Garnier, agentul, vorbește, în 1702, de Ianina ca de un oraș tot așa de mare ca și Marsilia [4]. In 1705, această agenție se mută dela Salada la Arta [5].

Dar au mai fost și alte așezăminte comerciale franceze cu mult înainte de aceasta. Incă din timpul lui Ludovic al XIV-lea, agenții particulari francezi întemeiară un antrepozit la Mețova, pentru a strânge părul de capră și lânurile de oi dela coloniile valahe din Pind și, astfel, prin aceste potriviri de interese, conchide des citatul consul, Megalovlahii și Ianioții au legat prietenii strânse cu Francezii [6].

Acești negustori transportau, din porturile Thesprotiei și grâne în valoare de 140.000 sarcini — grâne foarte lăudate, din cari $^{7}/_{10}$ le introduceau în Spania. Deasemenea, din Arta, cumpărau și cârmâz, ca la 200 qt. anual. Pe piața Ianinei, cumpărau 6.000 qt. ceară, aduse cu caravanele din Moldova, Muntenia și Bosnia — aceasta în sezonul Ianuar și Februar. Pe aceiași piață, se cumpărau și piei de bivoli, 3—4.000 pentru Marsilia, unde se desfăceau cu preț dublu de cum se desfăceau acelea trecute prin Raguza și Ancona, unde se exportau mai înainte. Mai cumpărau bumbac 2.000 qt., lână ordinară 8.000 qt., lână fină 6.000 qt., ceva orez

mânile bărbaților și femeilor, oratorul, în stare să amuze căminul, povestește basmele vrăjitoarelor din Tesalia și ale acelor călători cari se întorc din Giumerca. Toți se strâng, se îndeasă, toți ascultă cu lăcomie, se tem de a răsufla ca să nu piardă nimica din frumoasele povești, dela cari nu-și întrerup firul decât ca să dea cu urechea la tumultul vânturilor cari bubue în munți. Se tem de soarta unui prieten absent; deplâng soarta ciobanilor bivuacați lângă cataractele Artei. Orele se scurg, pioasa mamă de familie ațâță candela ce arde în fața icoanelor sfinților proteguitori ai casei. Câteodată, cântă în cor un imn Sf. Fecioare, și tămâia, oferită în fiecare seară zeului anotimpurilor, sfârșește cu rugăciunea o zi de pace sanctificată de muncă. [1] *Ibid*, II, p. 351. [2] W. M. Leake, o. c. [3] Pouq., o. c., I, p. 346. Este vorba de o regiune din Grecia. [4] *Ibid*, II, p. 414. [5] *Ibid*, II, p. 415. [6] *Ibid*, p. 418.

de proastă calitate. In schimbul acestora, se aduceau din Franța — în piețele Ianinei și Artei — postăvării, galoane și fire de aur, mirodenii, zahăr, indigo, coșenil și lemn de Brazilia. Pentru 1715, valoarea acestor articole se ridica la 200.000 scuzi [1]. Consulii Franței din Arta au introdus în Epir și cafele și indigo din San Domingo [2].

Pe vremea consulului francez, Aromânii din Furca furnizau garnizoanei franceze din Corfu vite cornute mari — boi și vaci [3]. De aceea, credem că acești Aromâni — buni negustori — luau parte și la comerțul de piei ce se exportau în streinătate.

Printre mulți negustori așezați în alte centre, erau și aceia din Ianina cari făceau comerț cu Republica Dogilor [4], unde transportau lână fină, cordovane, mătase, piei, în schimbul postavurilor și londrinelor [5]. Tot pentru această republică se formau, în piața Artei, 100 baloturi de mătase din Zagora și Patragic, precum și transporturi de lemne de construcție pentru arsenalele ei și ale Maltei [6].

Francezii s'au gândit chiar să exploateze pădurile din Leroux, Macrinoros și Flambura și au început chiar exploatarea acelora din Lamari — după cari s'au îmbogățit Sulioții. Lemnul de construcție îl transportau la Toulon [7].

La acest comerț al Epirului, lua parte și regatul Neapolului unde se duceau piei de iepuri, de viezuri și de urși, în schimb se aduceau galoane și fireturi de aur [8]. Megalovlahii (Vlahii Mari) din Epir exportau, prin Raguza și pentru Apulia, cuverturi de lână și capote aduse dela coloniile vlahe din Pind și altele [9].

Acelaș „interes care dă naștere speculațiunii" [10], a determinat pe M e g a l o v l a h i i din E p i r — cum obicinuește a-i numi ilustrul Pouqueville — să-i nemulțumească și, deci, să nu mai transporte cu vasele franceze și ale altora produsele lor în Adriatica și Mediterana. Ci, precum ei își prelucrau lânurile și părul de capră în atelierele lor casnice, tot astfel, nemulțumiți cu un câștig prea mic și vânzare indirectă, au ținut să-și desfacă ei singuri marfurile, „cu scop de a supraveghea vânzarea și de a opera schimburile", aducând, la înapoiere, mărfuri streine, necesare lor și Epirului [11]

---

[1] *Ibid*, II, p. 417. [2] *Ibid*, p. 425. [3] *Ibid*, I, p. 257. [4] In secolul XIV-lea Ianina a făcut cunoștință cu reprezentanți de ai cetăților italiene, în special cu Venețienii, căutători avizi de câștiguri. Prin aceștia, ea devine un contoar comercial important. Pentru asigurarea mărfurilor și a negustorilor, ei au construit castrul — fortul, bun pentru depozite și piață de desfacere a mărfurilor. [5] *Les Roumains de l'Albanie et le commerce vénitien au XVII et XVIII siècles par Val. Papahagi*, din *Melang s de l'Ecole roumaine en France*, 1931, p. 43. [6] Pouq., o. c., II, p. 417. [7] *Ibid*, II, pp. 425 428. *Ibid*, II, p. 352. [9] *Ibid*, I, p. 44. [10] [11] *Ibid* p. 351.

Dar Vlahii nu s'au ocupat numai cu prelucrarea lânurilor și desfacerea prin ei înșiși a manufacturilor casnice, ci au împărtășit, laolaltă cu Grecii, comerțul rentabil de coloniale, între Spania sau Malta și Turcia, iar mulți din ei au fost proprietari atât ai încărcăturilor, cât și ai năvilor [1], echipate cu tunuri și mateloți.

In felul acesta, acești Megalovlahi, muncitori și economi din Epir, Apropotam și Pind, mai cu seamă din centrele Mețova, Călarii, Săracu și Zagor, s'au răspândit în diferite piețe maritime ale Mediteranei și, după încercări norocoase, mergând cu sonda și busola în mână, au întemeiat case de comerț în Neapole, Livorno, Genova, Sardinia, Cadix, Sicilia și Malta; au avut, deasemenea, case și în Adriatica: Triest, Veneția, Ancona și Raguza [2].

In fruntea mișcării economice cu caracter internațional, stau comunele aromânești din Pind, Mețova și Călari, celelalte învârtindu-se în sistemul clientelar al acestora. In acesta din urmă, un centru preponderent pe planul s.-vestului balcanic, se găsea cursul piețelor principale ale Europei cu care avea de aface Epirul, fiindcă Calarioții aveau tot interesul să cunoască mișcările comerțului la care luau parte; cunoșteau și urmăreau bursa bumbacurilor, lânurilor, mătăsurilor, pieilor, galoanelor și fireturilor de aur, blănurilor din Rusia, etc.[3]. Fiindcă locuitorii erau în relațiuni cu Franța, Spania, Italia, Turcia, Rusia, Malta, cu Țările Germane și Ungaria, cu Grecia, insulele ionice, cu toată Mediterana, etc. Centrele industriale de mai sus și altele concurau, prin anumite articole, multe orașe din Europa [4].

Pe lângă comerțul de mai sus, alții — în companii — îndrăzniră să se dedea la operațiuni de bancă în Viena, Constantinopol și Moscova, în care însă, mulți n'au fost norocoși, cum observă Pouqueville, precum și case în Lipsca, Breslau, Amsterdam [5].

Aceste centre din Pind și alte centre din Epir se îndeletniceau, în mare măsură și cu industria metalelor nobile — aurul și argintul, iar lucrările lor aveau căutare în Turcia, Italia și alte țări: se mai îndeletniceau și cu brodatul costumelor albaneze, cu fabricarea de pistoale, așa cum vom vedea la locul cuvenit [6].

Posedând, în mică parte, transportul pe mare, Valahii din aceste regiuni erau stăpânii exclusivi pe mijloacele de transport pe uscat. Curse regulate de caravane aveau loc, din cele mai vechi timpuri, pentru porturile epirote și dalmatine, pentru Macedonia, Tesalia, Albania, Constantinopol, Europa, Rusia, etc. Acești cărăvănari au fost — după cum am mai spus-o — unul din factorii

[1] W. M. Leake, o. c., p. 7. [2] Pouq., o. c., II, p. 352 și I, p. 208, [3] *Ibid*, II, pp. 352 și 353. [4] I. Argint., o. c., p. 253. [5] Pouq., o. c., II, pp. 352, și I, p. 208. [6] Vezi Pouq., o. c., II, pp. 355 și 356 și W. M. Leake, o. c. Vezi și A. Hâciu, *Cartea II-a*, despre Comerțul, industria și artele la Aromâni în Europa, etc., ultimul capitol.

care, ajutat de un temperament voluntarist şi un mare neastampăr, au concurat la acumularea de bogăţii şi, în expansiunea lor, au fost albine muncitoare şi neobosite, cari au jucat un mare rol civilizator în Peninsulă.

b. Frontul Epir-Tesalia.

Tesalia, Epirul şi Valahia superioară[1] constituiau, pentru Evul Mediu, trei unităţi organice ale aceluiaş trunchiu etnogeografic — trunchiul poporului aromânesc. Tesalia era Vlahia Mare (Megalovlahia), adică principatul aromânesc care a jucat un rol de seamă în mişcările şi viaţa economică a imperiului bizantin, imediat după încheierea primului mileniu şi a dus, veacuri lungi, o viaţă aproape independentă, care s'a continuat şi după dezmembrarea imperiului. Megalovlahii — aceşti Aromâni din Tesalia — erau oameni „imperiali“[2] şi „avasilefti“, adică nesupuşi la nici un rege[3]; ei aveau în mâinile lor, toate bogăţiile provinciei, purtau titlul de nobili şi „Barons de la Blaquie“, iar potentaţii francezi îi numiau „scumpii lor amici“[4]. Când parte din ei s'au urcat la munte, ca să-şi asigure avutul şi libertăţile, legăturile triburilor aromâneşti între ele — cele rămase în vechea patrie şi cele urcate la munte — legături de rudenie şi economice au continuat mereu şi nu s'au întrerupt nici până în zilele noastre. Turmele de oi dela munte coborau să ierneze în aceiaşi provincie pe care au părăsit-o în negura vremurilor, fenomen ce a stăruit mereu şi stăruie încă. Tesalia şi Pindul — Vlahia mică a ieşit din orânduiala aceasta — formează şi astăzi, sub noua înfăţişare politică, unităţi organice din punct de vedere etnic şi politic, amândouă întregindu-se reciproc. Produsele Pindului în lânuri, unturi, brânzeturi şi în carne, precum şi în cherestea se vărsau şi se varsă în Tesalia, iar cele de aci treceau şi trec peste munţi, în cereale, untdelemnuri, coloniale, etc. Iar atunci când turburările politice cuprindeau o provincie, ecoul sufletesc era tot aşa de puternic şi simţit în cealaltă vecină; pentru eliberarea Greciei, amândouă au sângerat deopotrivă de crud şi de îndelungat.

---

[1] Marea Vlahie avea ca limite: la nord, Olimpul şi munţii Cambunarii; la sud, Sperchios şi oraşul Lamia-Zeitun, cuprinzând Tesalia, Ftiotida, Pelasghiotida şi Locrida, iar ca oraşe: Larisa, Tricaia, Elasona, Domocos, Farsala şi Patragic. Mica Vlahie sau Despotatul Epirului, cu limite la nord Duraţo, la sud golful Corint, cuprinzând Etolia, Acarnania, Dolopia, Epirul, Thesprotia, Corfu, Chefalonia şi Itaca, cu oraşe; Duraţo, Berat, Arghirocastro, Arta, Naupact (Corint); iar Valahia de sus cuprindea regiunea Ianinei şi împrejurimi, Zagora de astăzi şi cu vechea Dolopia, ca centre având: Ianina, Meţova, Armiro, Siracu, Calarites. (I. Argint., o. c., pp. 174 175. Vezi şi N. Papahagi, *Les Roumains de Turquie*). [2] I. Argint., o. c., Introducere, XIII. [3] Cantacuzen, Bonn, I, p. 474 şi Ramon de Muntaner, ap. I. Argint. o. c., pp. 190 şi 182. [4] Buchon, o. c., I, p. 468, ap. I. Argint., o. c., pp. 179, 188, 190.

Tesalia, dela dezmembrarea imperiului bizantin, vreme de patru secole, a suferit cumplit de pe urma turburărilor şi şi-a pierdut importanţa, pentruca, în secolul al XVIII-lea, să sufere şi mai grele încercări, ca urmare a războaelor turco-europene [1]. Multe centre îşi pierduseră rolul economic. Larisa, oraş vechiu şi mare, care, odinioară, avea bazaruri renumite şi o situaţie din cele mai frumoase ca să facă fericită o populaţie şi era un centru de comerţ întins [2], ca centru de desfacere a produselor din Olimp, Haşia, Epir şi Tesalia, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, decăzuse cu desăvârşire. Se cultivau, în câmpul ei, bumbac, porumb, vii şi tutunuri. Alt oraş mare era Tricala [3], care număra, în acelaş secol, o populaţie de 25.000 suflete, cu cultură de orezuri, bumbac, vii, cereale şi cu plantaţii de duzi pentru creşterea gogoşilor de mătase [4], a suferit lovituri grele în acelaş timp, în 1770, când Albanezii bajbujuci au trecut, prin foc şi sabie, o jumătate din locuitori, după cari urmară molime şi ciume, iar după aceasta, pentru Tesalia şi toată Grecia, un alt secol de turburări sângeroase [5].

Francezii, profitând de prietenia cu Megalovlahii, (cei din Ianina, Zagor şi Meţova-Călarii) începură să lege relaţiuni comerciale cu Tesalia şi, astfel, au cunoscut şi bâlciurile mari din Moscoluri şi Alasona [6], unde desfăceau, la început, mărfuri în valoare de 2.000.000 scuzi, contra bumbacuri şi mătăsuri tesaliene [7].

În legătură cu comerţul de mătăsuri, este demnă de relevat importanţa orăşelului Aghia, — locuită, pe atunci, secolul al XIII-lea — de 800 familii creştine, cu case mari şi livezi acoperite de arbori fructiferi şi duzi, într'o poziţie încântătoare, asemenea unui Eden. Locuitorii, avizi de câştiguri, au vrut să devină toţi bogătaşi şi s'au făcut negustori, vopsitori şi manufacturieri, se clădiră palaturi şi, de aci. luxuri orbitoare, după cari urmară falimente, neînţelegeri domestice, iar Veli Paşa, fiul satrapului Epirului Ali Paşa, a pus mâna pe restul de bogăţii. Negustorii bogaţi intrară în legături cu Germania şi case greceşti se stabiliră la Viena [8]. Tot aici, în Tesalia, în ţinutul Ambelachi, s'a întemeiat, 1749, socotită ca prima cooperativă în lume, „Cooperativa ţinutului Ambelachia“, la care au luat parte 25 comune, ca acţionari comune şi indivizi, unii cu braţele, alţii cu pământ sau bumbacuri. Casa Schwartz & C° (Mavros & C°) desfăcea la Viena produsele acestei cooperative. Casa celebră Sina lura şi ea cu această instituţie [9].

Este necesar ca, printre aceste „case greceşti“ din Viena si

---

[1] N. Iorga, o. c., p. 36. [2] Pouq., o. c., III, p. 359. [3] Th. Căp., o. c, p. 46, o numeşte Târcol, Metropola aromânizmului. [4] Pouq., III, p. 347, 350. [5] I. Argint., 233-34. [6] In dialectul m.-român: Muşularli şi Lăsun. [7] Pouq., o. c., II, p. 418. [8] *Ibid*, III, pp. 385—386. [9] Vezi *Neamul Românesc*, din Iunie Decembrie 1931, cu articole semnate «Bucur» şi vezi *Cooperatorul român*.

Germania, să considerăm mulţi negustori aromâni. Aceiaşi presupunere logică trebue făcută şi cu privire la Zarco, unde se stabiliseră câteva familii valahe cari îşi vindeau capele şi unde câteva case evreeşti făceau speculaţiuni în cumpărarea de mătăsuri écrues-neînălbite[1]. Este peste putinţă ca Aromânii să fi neglijat negoţul cu acest produs atât de rentabil, mai ales când vom vedea că ei, aiurea, în zonele Seres şi Moscopole, erau în legături foarte strânse cu statele Austriei şi Germaniei — tot în comerţul cu bumbacuri şi mătăsuri.

In raza cantonului Zarco — cu satele Ciapurnia, Siniţio şi Kursovo — păstorii valahi se reuneau în primăvară, ca să ducă, spre vânzare, la Constantinopol, turmele de miei şi oi ce le hrăniau în păşunile Tesaliei şi ale munţilor ei[2]. Nu se poate închipui ca, în jurul acestor celnici în legături cu Constantinopolul, să nu se fi ataşat şi Aromâni în negoţul de mătăsuri. Şi, cu atât mai puţin vom admite că, în comerţul de cereale şi mătăsuri „écrues", câteva baloturi ce se încărcau de negustorii francezi din Salonic şi, mai târziu, de grâne proaste pentru Spania[3], să nu fi fost negustori aromâni, într'o regiune locuită aproape în întregime de populaţiune aromânească şi ocupându-se cu agricultura, în deosebi. Dar Tesalia era un domeniu de intensă activitate şi pentru Aromânii din Zagor, Meţova, Aspropotam, Ianina şi Pind. Prin aceştia, Veneţienii cumpărau şi mătăsurile în piaţa Artei, provenite din Zagora şi Patragic[4].

Francezii transportau grâne pentru Cadix şi alte porturi ale Spaniei (unde ştim că Aromânii aveau deja contoare din timpuri vechi), grâne ce ieşiau din porturile Zeitun, Stelida şi Aghia Marina[5]. Negustorii francezi erau destul de numeroşi şi, prin intervenţia lor, se crease un vice-consulat onorific la Portaria[6]. Un port natural al bogatei câmpii a Tesaliei era Bodoniţa[7].

Pe lângă mătăsurile din Aghia şi Volo, bumbacurile erau şi ele un articol preţios în comerţ şi, alături de Francezi, după cum am văzut, statele Austriei se aprovizionau şi ele cu mari cantităţi.

O industrie înfloritoare se întemeiase la Târnova[8], la nordul Larisei, industria alagea-lelor, a prosoapelor „flocoti" şi a marochinelor, care trecuse, atinsese, la începutul secolului al XIX, splendoarea ce şi-o pierduse Tesalia odată cu industria din Ambelachia şi din Aghia; dar ciuma cumplită din 1813—1815 a secerat toată populaţia şi, astfel, s'a pierdut toată industria: ţesătorii,

---

[1] Pouqueville numeşte «case creştine» şi nu vorbeşte de naţionalitatea locuitorilor, cari nu puteau fi decât Aromâni şi ceva Greci. [2] *Ibid*, III, p. 353. [3] *Ibid*, p. 394. [4] *Ibib*, II, p. 417. [5] *Ibid*, IV, pp. 86 — 87. [6] *Ibid*, III, pp. 393—394. [7] N. Iorga, o. c., p. 33. [8] Pouq., dă, pentru secolul al XVIII-lea, 3.000 toi «greci» şi câteva familii turceşti, 18 biserici şi 3 moschei.

fabrici, vopsitorii şi tăbăcării. In 1810, se scoteau alage-le şi flocoti pentru $^{1}/_{2}$ milion piaştri şi 3.000 marochine [1].

Argintari, croitori în moda albaneză, negustori şi meseriaşi de tot felul, în toate oraşele Tesaliei, au fost în cea mai mare parte aromâni, autochtoni sau coborîţi din Pind, Meţova, Aspropotam, Epir — aceasta şi în secolele anterioare celui al XIX-lea.

Concurenţele între streini. Tot în această provincie, în secolul al XVIII-lea, au apărut şi Englezii, cari desfăceau, aici, cositor, tinichea, oţel şi plumb, iar pentru promovarea acestui negoţ şi proteguirea debuşeului, au întemeiat, în 1706, un vice-consulat la Larisa [2]. Dar comerţul Angliei s'a mărginit numai la Tesalia şi numai la aceste articole, ceeace n'a pricinuit nici un prejudiţiu comerţului francez. In Epir n'au putut pătrunde, însă, fiindcă acolo era un debuşeu rezervat de Megalovlahi numai Francezilor şi Veneţienilor, cari — ca sa evite orice concurenţă neplăcută, engleză sau alta şi ca să-şi asigure întâietatea prin Valahii intrepizi — făcură apel la protecţia armatolilor, cărora le plăteau câşturi importante, numai ca aceştia, apărători ai trecătorilor şi ai drumurilor, să pună piedici costisitoare comerţului strein [3].

Dar comunitatea de interese între Francezi şi Veneţieni era numai o aparenţă şi a avut şi ea o limită. Când cei dintâi au început să exploateze pădurile din Lamari şi să prepondereze oarecum în Epir, Veneţienii, întocmai ca în afacerea cu contoarul francez dela Durazo pe care l-au devastat prin Uscoci, silindu-i să-l evacueze, tot astfel şi în Epir — de acord cu Turcii — asasinară pe armatolul Trâmbuca din Arcanania devotat Francezilor, cărora le proteja transporturile de mărfuri din Tesalia [4]. Probabil, tot aceloraşi rivalităţi si aceluiaş spirit de vendetă al Veneţienilor se datoreşte şi predarea către Turci a lui Andruţu Veruşiu Muciană (+ 1799), maiorul rus şi bravul căpitan al lui Lambru Cacioni, acesta amiral al Ecaterinei II-a a Rusiei [5].

Pela finele secolului XVIII-lea, din cauza turburărilor şi a expediţiei napoleoniene în Egipt, afacerile pentru Francezi au stagnat şi n'au fost reluate de cât în 1805, când s'a înfiinţat şi consulatul general la Ianina [6]; în schimb, marina comercială greacă, luând locul celei franceze, a câştigat un avânt necunoscut în Mediterana şi Adriatica [7].

c. Frontul Albania-Adriatica.

Pe acest front, s'a desfăşurat, în secolul al XVII—XVIII-lea, (cel puţin pentru acest interval s'au găsit documente) una din cele mai elegante lupte economice privind elementul aromânesc din Albania de sud şi cea mijlocie, riverană cu Adriatica. Din documen-

---

[1] *Ibid*, III, pp. 362 363. [2] *Ibid*, II, p. 418. [3] *Ibid*. [4] *Ibid*. [5] I. Caragiani, o. c., p. 184. [6] Pouq., o. c., II, p. 435. [7] *Ibid*, VI, p. 293.

tele găsite, rezultă că au luat parte la acestă luptă şi câteva forţe aromaneşti din Macedonia, luptă care, în anumite împrejurări şi în anumit interval de timp, a îmbogăţit aceste regiuni şi, pe urmă, le-a săcătuit forţele, stăruind în a-i alunga din bazinul adriatic, spre a apuca alte drumuri spre alte orizonturi.

Rolul mare l-au jucat, totuşi, Moscopolenii, acei „veri buni ai evreilor" cum i-au botezat Fârşeroţii [1], referindu-se desigur numai la aptitudinile extraordinare ale celor dintâi în domeniul economic. In adevăr, bărbaţii ieşiţi din această ramură aromânească, frământată din aluatul din care s'au născut, în antichitatea îndepărtată, negustorii fenicieni, greci, evrei şi arabi, nu fără temeiu, îndrăznim a-i numi „Fenicienii Balcanilor" [2].

Pe lângă Albanezi şi Turci din Albania, ca şi ceva Greci pe calea mărilor şi în porturi, activau pe acest front, Aromânii din Moscopole, din Musachia şi Malacastra, precum şi ceva din Macedonia: Sacişţa, Ohrida şi Molovişte. Porturile, unde se descărcau şi se încărcau mărfuri, erau Raguza, Duraţo şi Valona, iar printre cetăţile adriatice cu cari erau în raporturi frecvente venea, în primul rând, Veneţia, eclipsată — odată cu începutul secolului al XVIII-lea — de Ancona, Saiada, Triest, Fiume, etc. Pe acest front, mai activau şi Megalovlahi de prin Epir.

Legăturile durabile şi temeinice le-au avut în deosebi cu Veneţia. In secolul al XVIII-lea, însă, s'au produs turburări cu

---

[1] C. Burileanu, *Românii din Albania*, o. c., p. 6. [2] Scriitorii cari s'au ocupat de Moscopoleni au fost, din cei streini: W. M. Leake şi F. C. H. L. Pouqueville — acesta din urmă după mărturii şi tradiţii proaspete, cel dintâi, trecând prin ţara lor, după distrugerea ţinutului; E. Cousinéry, în *Voyage de la Macédoine*, deasemenea, după mărturii recente; V. Bérard, în *La Turquie et l'Hellénisme contemporain*, în ultimul pătrar al veacului trecut, după mărturii şi tradiţii; C. Jirecek, etnograful ceh; Iovan Cviţic, etnograful sârb, în *Osnove, Naselja Lrpskih Zemalja*, etc; St. Romanski, profesor universitar bulgar; G. Weigand, în *Die Aromunen*; în sfârşit, Dr. D. I. Popovici, în documentata lucrare *O Tzintzarima* (Despre Ţânţari sau Aromâni); dintre scriitorii greci: K. Kumas, în *Istoria anthropinon Praxeon*: Pavlos Lambru, în lucrările lui istorice; Gudas în *Vii parallili*; Aravantinos în *Hronoghrafia tis Ipiru*; Zaviras şi alţii, printre cari, ultimul, K. Skenderis în *Istoria tis Arhaias ke Sinhronu Moshopoleos*, Atena, ed, II, 1906, singurul care a dat la iveală câteva documente contimporane găsite prin cronicile mănăstirilor din Moscopole. Un document apropiat de epoca distrugerii Moscopolei şi găsit scris în l. latină în Arhiva Documenţială din Budapesta şi pe care-l vom cita des, este singurul de mare valoare. Dintre scriitorii aromânii, avem pe cel dintâiu care s'a ocupat de Moscopole şi civilizaţia ei, pe Per. Papahagi în *Scriitorii aromâni în secolul al XVIII*; N. Iorga, cel dintâiu care a descoperit nume de negustori moscopoleni la Veneţia, despre cari a scris în *Câteva ştiri despre comerţul nostru în veacurile XVII şi XVIII*, extras din *Anal. Acad. Rom.*, seria II, t. XXXVII, 1915, precum şi în alte note din alte lucrări, ca în *Histoire des Roumains de la Péninsule des Balkans*, Buc., 1919; în mod incidental, Th. Căpidan, în

consecinţe economice dezastruoase pentru Aromâni în legăturile cu Republica Dogilor, dar au mai avut loc şi chemări favorabile din alte porturi. Oricum, însă, pentru Moscopoleni, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Marea Adriatică nu mai prezenta importanţa de altădată: 1. Veneţia, mai mult din vina conducătorilor ei, decădea definitiv, ne mai putându-se adapta nouilor condiţiuni de viaţă economică, pe când, în acelaş timp, alte câmpuri de activitate mai intensă şi cu mari speranţe se prezentau în Macedonia şi în marile centre ale Imperiului ottoman şi, concomitent, relaţiunile cu statele germane, austriace, ruseşti, etc. începeau şi 2. Turburările cari subminau însăşi fiinţa aşezărilor aromâneşti din Albania de sud îi îndemnau să le părăsească pentru totdeauna.

Până la apariţia studiului tânărului Valer Papahagi „Les Roumains de l'Albanie et le commerce vénitien au XVII-me et XVIII-me siècles“ [1] n'am cunoscut, din numele negustorilor moscopoleni in relaţiuni cu Veneţia şi despre felul şi valoarea afacerilor lor, decât acelea cunoscute din comunicările făcute Academiei Române de istoricul N. Iorga, încă din 1915 [2]. Iată câteva nume din cele 10 scrisori comerciale pentru intervalul 1692—1697, toate către corespondentul lor din Veneţia Ghiorghi Cumanu: fraţii Teodor şi Alexi Nicolau şi tatăl acestora chir Nicola, Ghiorghi Sideri, Bendu şi fratele Dimitri, Mihali fratele lui Alexi, Adam Dimitriu, Caloiani, Adami Papa, Nicola Stavru, Dimitrie Bendu, Nicola Dedu, Ioan al lui Nicola, Anastasie Nasto, Alessio Giorgio, Cristo Dimitri din Castoria. Aceştia expediau, prin Duraţo sau Valona, pentru Veneţia, afară de unele produse orientale: meşini. săftian, piei zise schiavine (?), abale, „dar mai ales cergi, numite chiar aşa „ţerghes“ în greceşte, de acele cergi de păr de capră, foarte miţoase, vopsite în culori tari, cari şi acuma sunt o specialitate a ţinuturilor acelora“ [3]. Moscopolenii mai expediau şi ceară furnizată aiurea [4].

Iată şi câteva nume de negustori moscopoleni, descoperite

Românii nomazi şi *Fârşeroţii*; I. Neniţescu în *Dela Românii din Turcia europeană*; N. Papahagi în lucrarea citată; câteva mărturii şi ecouri îndepărtate în poezii lirice şi epice poporane din *Antologia aromânească* a lui T. Papahagi şi alte câteva din *Vl.-Clisura* culese de M. Beza, după mărturia d-sale, de dată foarte veche; o comunicare a lui C. I. Cosmescu făcută la Acad. Română; scurte citate în lucrările lui V. N. Cristu în *Graiu românesc*, etc. In ultimul timp, însă, tânărul talentat Valer Papahagi, elev eminent a d. N. Iorga, a descoperit, cu dragoste de adevăr şi de neamul său, răscolind arhivele din fosta cetate a Dogilor şi bibliotecile din Paris, relaţiunile moscopolo-veneţiene între 1681—1761, lucrare monumentală ce se găseşte actualmente sub tipar. O lucrare, deasemenea serioasă, este *Th. A. Cavaliotti*, a profesorului Victor Papacostea. [1] Studiul a apărut, în 1931, în *Mélauge de l'écolc roumaine en France*. [2] *Câteva ştiri despre comerţul nostru în veac. XVII şi XVIII-lea*, etc. [3] *Ibid.* [4] *Ibid.*

de tânătul cercetător Valer Papahagi[1], în scrisorile din „Carte greche" din arhivele statului Veneției: Nicola Teodoru, Dimitri Constantin, frate cu Bendu, Adam Dimitriu, Teodor Nicolau Moscopoleanul, Mihali Sideri Gheorghiu, Nicola Stavru, Dinu Moscopoleanul, Dimitri Moscopoleanul, Iani Costa Zupan, Iani Siguna, Constantin Siguna şi Naum[2], Iani Mihali, Mihali Simu şi fratele, Mihali Ghiorghiu, Ghiorghi Mihali şi Ghiorghi Manoli; asociații Iani Ghiorghi Papa şi Dimitri Bisuca, Nicola Papa şi Costa Bisuca, Dimitri Teodoru şi Lazar Ghiorghiu, precum şi alți asociați[3].

Negoțul acestora se învârtea în jurul articolelor de mai jos şi anume: expediau prin porturile Raguza, Durațo şi Valona: lână, stofe groase de lână sau abale, cuverturi de lână sau cerghe, velințe de lână; pielării: marochine sau sahtiane (piei de capră sau de vițel preparate cu scumpie sau nucă de gala), basane sau meşine (piei de berbece argăsite şi lustruite), schiavine (şnbe)[4], cordovane; mătăsuri, museline, fire de lână, smoală, cafea, untdelemnuri, tutunuri. Un alt articol important şi după care se câştigau bani mulți era ceara foarte căutată în Veneția şi pe care o strângeau din Valahia, din Bosnia şi din toate oraşele Albaniei[5], precum şi din Serbia[6]. Tatăl lui Alexi Ghiorghiu se ducea, prin 1697, în Valahia, iar fratele acestuia în Bosnia[7]; tatăl lui Teodor Nicolau făcea ceară în Serbia, articol după care avea mare câştig, atât la cumpărare cât şi la vânzare[8].

Se aduceau în schimb din Veneția: postavuri, velure (catifele), brocatele (stofe din mătase, bumbac sau lână cu ornamente imitând brocartul)[9], tabi (țesături de mătase), londre sau londrine, sticlărie, majolică (faianță italiană), damaschine, hârtie, ceară, arme, bronz lucrat, plumb, cositor, indigo, zahăr, lemn de Brazilia[10]. Un oarecare Andrei, fiul lui Petru din Cavaia, aducea cărți religioase lucrate la imprimeriile „greceşti" numeroase sau la cele venețiene, pentru catolicii din Albania de nord[11].

Unii negustori moscopoleni se duceau în persoană la Veneția,

[1] Este fiul decedatului N. Papahagi, publicist distins, autor al lucrării *Les Roumains de Turquie* şi *Moşneagul dela munte*, fost profesor şi interpret pe lângă ministerul afacerilor streine. [2] Numele de Naum Siguna sau Şăguna l-a purtat tatăl marelui mitropolit, iar Constantin alt fiu a lui Naum. Este vorba, probabil, de vreun bunic al acestui Naum. [3] Val. Papahagi, st. cit., passim. Lucrarea ce se găseşte sub tipar i-a servit ca teză de doctorat în toamna 1934. [4] N. Iorga numeşte mai sus «schiavine» un fel de piei? [5] V. Papahagi, st. c., p. 49. [6] N. Iorga, *Câteva ştiri, etc.* [7] Val. Papahagi l. c. [8] N. Iorga, com. cit. [9] Cântecele populare din Vl. Clisura culese de M. Beza: *Sîrmă laie, sirmă aroşie, sirmă di nao turlii, adusă dit Vinitii*, etc. adică: *Mătasă neagră, mătasă roşie, matasă in nouă culori sau feluri, adusă din Veneția*, etc. vorbesc de un vechiu negoț, direct sau mai degrabă prin Moscopole, cu Veneția. [10] V. Papahagi, st. cit., 67—68. [11] *Ibid*,

majoritatea însă, îşi aveau agenţii lor. Cel mai de seamă era Giorgi Cumanu, un foarte bun cunoscător al lucrurilor din Turcia, cu sediul la Veneţia, la casa „San Provolo" — cartierul celor originali din Albania, precum şi alţi doi cari stăruie mai puţin, însă: Stamatello şi Cothonis [1].

Afacerile se cifrau la sume mari pentru vremea aceea şi pentru vremile noastre chiar. Intr'o scrisoare, din 11/4/1697, a lui Dimitri, fratele lui Bendu [2], este vorba de un cont de 10.000 ducaţi expediaţi numai lui Giorgi Cumanu, iar o sumă în litigiu cu Stamatello se cifra la 5.300 ducaţi [3].

Prin portul Duraţo, se exporta, prin 1699, pentru Veneţia, 3.000 qt. ceară, 1.500 qt. lână fină, 30 baluri mătase, cordovane şi piei de boi şi de bivol, 60 încărcături de grâne şi îmbarcate mai ales pe bastimente din Perasto, un port veneţian în Albania şi se primia, în schimb, 15.000 bucăţi de postav veneţian fabribat special pentru uzul ţării, 300 londrine, calitatea a doua, pe cari le schimbau în proporţie de trei braţe contra un qt. de lână fină — aşa cum se obicinuia în această regiune barbară, ca în primele timpuri ale civilizaţiei — observă scriitorul francez, pe urmă 6 lăzi de mătase [4]. Tot din acelaş izvor, aflăm că, cu toate prohibiţiile Porţii, s'au putut exporta, la începutul secolului al XVIII-lea, prin scalele Duraţo şi Valona, 60—100 vase cu grâu, orz, secară şi mieiu, din cari $^{7}/_{10}$ se treceau din Marsilia în Spania, Franţa neputând înghiţi asemenea cantităţi [5], Musachia, veche provincie aromânească, era bogată în asemenea produse.

Franţa, prima între altele în negoţul cu Orientul, avea, încă din 1640, un consulat la Duraţo, pe atunci, scala principală a Macedoniei. Erau, pe atunci, o sută de negustori turci şi greci în acest port şi făceau afaceri considerabile [6]. Nu trebue să ne speriem de cuvântul greci, consulul francez vedea în orice otodox numai greci [7]. Aceşti negustori greci şi turci àveau casele lor de comerţ în coloniile valahe din Pind, la Scutari, Elbasan, Voscopole, Sacisţa, Ianina şi Salonic [8]. Negustorii din Scutari, în legături cu Veneţia, ajungeau până la Salonic, în Serbia şi Valahia, după lână la Scopia şi Bitolia, după cordovane şi piei de berbec la Tirana, Elbasan, Cavaia şi Berat, după damaschine la Ohrida [9]. Printre aceşti negustori din Scutari. trebue să considerăm pe mulţi din ei Aromâni, ştiut că Moscopolenii şi alţi Aromâni din Albania nu puteau să neglijeze acest centru şi port foarte important şi fiindcă

[1] *Ibid.* [2] Numele de Bendu l-au purtat familii notabile dela Cruşova, ce le vom întâlni în Egipt. [3] N. Iorga, com. cit. [4] Pouq., o. c., I, p. 399 şi nota I; II, p. 419 şi nota 1. [5] *Ibid*, o. c., II, pp. 415—416. [6] *Ibid*, o. c., I, p. 399 şi nota I. [7] Vezi mai la vale Scodra. [8] Pouq., o. c., I, p. 399 şi nota I. [9] V. Papahagi, st. cit., p. 48.

Samarieni cărăvănari — cari îl cunoşteau foarte bine — s'au aşezat aci, formând clasă nobilă a oraşului[1]. Deasemenea, nu putem recunoaşte mulţi negustori greci veritabili la Duraţo, când acest port era exclusiv populat de Aromâni şi de Albanezi[2]. Negustorii din Scodra (Scutari) aduceau din Ancona londrine şi taftale negre sau cendali (zenda sau cendato) foarte întrebuinţate la Albanezi şi locuitorii din Rumelia[3]. Damaschinele din Ohrida erau în mare parte expediate cu caravanele la Salonic şi în Germania. Celelalte mărfuri şi mai ales lâna grosolană din munţii Albaniei erau transportate cu aceleaşi mijloace la Duraţo şi Scutari şi, de aci, la Veneţia, Raguza, Ancona şi Triest, pe vase raguzane sau dulcignote[4].

Pentru Ancona şi Raguza[5], se aduceau din Epir, prin portul Duraţo, piei de bivoli, cari, mai pe urmă, le cumpărau direct negustorii din Marsilia, cari câştigau enorm[6]. Prin Raguza, unde ştim că Valahii aveau contoare încă din secolul al XIV-lea, se desfăceau şi se exportau manufacturate din Moscopole şi din Pind, precum şi alte mărfuri, ca fire de bumbac, piei de tot felul, lânuri, untdelemnuri, etc., pentru porturile şi oraşele italiene: Ancona, Sinigaglia şi Apulia, toate soldate cu mărfuri venite de aci şi necesare Albaniei şi Peninsulei[7]. Portul Duraţo, cu renume în trecut

---

[1] Vezi Scodra. [2] Vezi mai departe Duraţo. [3] V. Papahagi, st. cit., p. 84. [4] *Ibid.* [5] Pouq. spune o. c., I, p. 61 — că, în 22 I 1806, a pornit, dela Raguza pentru Ianina, în tovărăşia unui Valac trimis consulului de Ali Paşa, ca să-i servească de interpret în tot drumul lung. Pe coasta mării Adriatice, mai la nord de Cetinje, era glorioasa de altădată republica Raguza, guvernată de un sfat de nobili şi care, în războiul ruso-turc din 1769, a suferit o mare lovitură din partea amiralului Orlov, distrugându-i flota. In secolul al XIX-lea ea nu mai exista. S'a bucurat, în decursul veacurilor, de mari privilegii, din partea regilor Siciliei, Ungariei, Serbiei, Sultanilor: Orcan, fiul lui Gazi Osman şi din partea lui Amurat II. A trăit sub suzeranitatea Romei şi a Sultanilor. A avut colonii comerciale în Serajevo, Novibazar, Belgrad, Vidin, Bucureşti, Adrianopol. (Pouq., o. c., t. 1, pp. 121, 131). S'ar fi întemeiat în secolul al VII-lea din amestecul a două colonii: una grecească, venind din Epidaur, alta romană, fiind în stare să reziste şi să învingă pe Morlaci (adică Uscoci, Rascieni, Bulgari?), cari Morlaci se chiamă în limba lor Vlak sau Vlack — ceeace însemnează Valac sau păstor — şi de la More — mare. (*Ibid.* pp. 10—11 şi nota 3 pag. 11). Iar Quichet, om de litere şi mare descifrator, asasinat la Constantinopol în secolul al XVII-lea, numeşte pe Raguzani Morlaci latini. (*Ibid*, p. 13, nota 1 şi 2). La început, s'ar fi numit Lausa, pe urmă, prin rotacism, Rausa şi a sfârşit prin Ragusa (*Ibid*, p. 12, nota 1). Spiritul întreprinzător şi cutezanţa în afaceri trădează şi aici pe urmaşii colonilor romani, aşezaţi pe coasta dalmată a Adriaticei şi înrudiţi, în primele veacuri, cu cei din sud. In *Voyage de Levant*, (p. 52, Paris, 1624), sieur D. C. spune că întreg traficul Belgradului era în mâinile negustorilor raguzani, cari locuiau aci, în toată libertatea: vindeau postavuri şi cumpărau piei, lână, ceară, pe cari le duceau la Ancona, spre a le desface în toată Italia. (*Ibid*, p. 13, nota 1). [6] *Ibid*, II, p. 416. [7] *Ibid*, I, p. 44.

până în pragul sec. XIX, era des vizitat de chervangii, ca și de celnicii aromâni și era considerat ca unul din marile porturi ale Adriaticei[1].

Al treilea mare port pe Adriatica și des vizitat de negustorii și chervangii aromâni și cu contoare aromânești[2], era Valona (Avlona)[3] — portul natural al Aromânilor Musăchiari. pe unde se scurgeau în afară mari cantități de cereale și de untdelemnuri, de smoală, lemne de construcție, etc., și de unde se cumpărau pentru Turcia cai foarte căutați pentru frumusețea și iuțeala lor[4]. Francezii aveau, aci, încă din 1738, un contoar și rezervoriu pentru o capacitate de 2.000 millerolles de untdelemnuri, iar din Franța se aduceau postavuri de Carcassone și coloniale; în schimb, se exportau, pentru această țară, grâu, smoală și untdelemnuri, în valoare de 300.000 frc.[5]. Cereale, după cum am spus, se exportau și pentru Spania[6].

Cărăvănarii și negustorii aromâni frecventau din cele mai vechi timpuri acest oraș-port atât de bogat și cu un hinterland tot așa de bogat în așezări aromânești; aduceau de aci, ca și din Durațo și Raguza, mărfuri din Veneția și Triest, mărfuri constând din țesături scumpe în filigram, expediate de negustorii aromâni stabiliți în aceste două orașe[7].

In porturile Durațo și Valona, Moscopolenii Alexi și Ioan Ghiorghi, Ghiorghi Papa, Dimitri Bendu, Teodor Nicolau, Nicola Stavru și Mihali Ghiorgi Sideri își aveau contoarele și magazinele

---

[1] Th. Căpidan, *Românii nomazi*, pp. 135—136. După N. Iorga — *Cinci conferințe despre Veneția*, pp. 119—120 — aflăm că, în munții din jurul Raguzei, minunatul oraș de pe Adriatica, un admirabil colț african, cu cerul și marea de cobalt, trăiau «ciobani de ai noștri, poate Aromâni, vorbind graiul aromânesc, poate legați în ceeace privește dialectul cu Românii dela Dunăre, cari erau cei mai căutați și cei mai bine plătiți chervangii pentru siguranța mărfurilor. Dar Venețienii s'au servit de acești Morlaci, Uscoci, «Schiavoni« și ca marinari în Adriatica. [2] V. Papahagi, st. cit., și N. Iorga, *Hist. Roum. Pen. Balk.*, p. 39. [3] Pouq., scrie că, în vechime, se numia Vechea Apollonia, cu agora și teatre, construită de Corintieni ca să aibă un contoar pe mare și locuită preponderent de Corfieni; distrusă de Barbari, fără a se ști la ce epocă; a trecut sub Bizantini, ocupată de Normanzi, loc de trecere pentru Cruciați; stăpânită de familia Balș, una din cele mai puternice din Iliria, pe urmă de Venețieni, cucerită de Amurat după un lung asediu, incendiată de Baiazed, cucerită în 1690 de Venețieni, recucerită definitiv în acelaș an de Turci (o. c., I, pp. 355—357). Regiune foarte bogată în lemn de construcție, smoală și păcura, cu cultură de cereale, fasole și păduri de măslini; cu pescării numeroase, cu lânuri, piei de m'ei și de vite mari, sare de mare din lagune, vinuri minunate, orez. Orașul aveà o înfățișare italiană, cu majoritate musulmani, cu 1000 case, 6 moschei, o biserică și o sinagogă. Aer foarte rău, teren mlaștinos, vara cu totul impropriu, când rămân numai puțini ovrei. (*Ibid*, I, p. 351—352). [4] *Ibid*, I, p. 361. [5] *Ibid*, II, p. 429. [6] *Ibid*, II, pp. 415—416. [7] Th. Cap., o. c., p. 136; N. Iorga, *Câteva știri, etc.* și *Hist. Roum. Pen. Balk.*, p. 39.

lor [1]. In Durațo și alte centre se desfăceau cape pentru Albanezi și marinarii din Adriatica [2] Leake, Pouqueville și Bérard vorbesc și de articole de argintărie și costume albaneze, lucrate în Larisa și în coloniile din Pind, obiecte cari se desfăceau în toată Albania. La acest comerț foarte rentabil, luau, firește, parte și Moscopolenii, artiști desăvârșiți în aceste meșteșuguri. Aromânii din Albania se îndeletniceau cu toate meseriile, pe o scară întinsă și cu industria lânei, care, satisfăcând toate industriile casnice, juca un rol întins în comerț [3]

Moscopolenii erau un roiu de albine, un du-te vino nepregetat. Frecventau — cum era foarte natural — Elbasan, Cavaia, Tirana și Beratul, Struga și Castoria din Macedonia, Larisa, precum și bâlciurile din Moscoluri și Alasona din Tesalia [4]. Nu vorbim de bâlciurile din Perlepe și Seres, nici de Salonic care se găsea pe șoseaua transversală Egnatia, ce lega Durațo de Constantinopol. Și, în adevăr, negustorii din Albania, din Berat, Elbasan, Tirana și Cavaia (adică din orașe unde elementul aromânesc și Moscopolenii erau element de bază) vindeau pela bâlciurile din Struga, Mavronoron, Doliani și Seres, postavuri franceze sau venețiene, catifele, țesături de mătase brodate cu aur, hârtii, obiecte de sticlărie [5].

Aromânii de pe acest front cunoșteau puterea asociației în afaceri. Astfel, Moscopoleanul Mihali Simu Ghiorghi, cu asociații săi, expediau, din Durațo, tutunuri pentru Veneția [6]. G. Papa și D. Bisuca, iar după moartea acestora, frații Nicola Papa și Costa Bisuca vindeau untdelemnuri unui oarecare Michel Dichich pentru Veneția [7]. Neranzi din Sacista lucra în tovărășie cu G. Vretu și, dintr'un proces iscat între ei, se vede valoarea considerabilă a afacerilor — era în litigiu o sumă de 17.000 piaștri [8].

Afacerile lor s'au întins până în Triest și Fiume, unde Moscopolenii ne apar în tovărășie cu Aromâni din Sacisța — Macedonia, în comerțul de lânuri și piei [9]. Portul Ancona, deasemenea, li era destul de cunoscut, ca și Saiada și Corfu [10].

In interesul afacerilor, ei ajungeau și la Constantinopol. Dintre cei mulți găsim — pela începutul secolului al XVIII-lea — aceste nume: Mihail Ghiorghi, Adam Ghira, Hagi Mihali Simu, Ioani Simu și Mihali Sideri. Acesta din urmă mergea și la Galipoli [11]

Este locul să ne ocupăm ceva și de Aromânii din alte câteva

---

[1] V. Papahagi, st. cit., p. 49 și N. Iorga, *Hist. Roum. Pen. Balk.*, o. c., p. 39. [2] Leake, o. c., Pouq., o. c. și V. Bérard, *La Turquie et l'Héllénisme contemporain.* [3] V. Papahagi, st. cit., p. 65. [4] *Ib'd*, p. 51. [5] *Ibid*, p. 85. [6] *Ibid*, p. 81. [7] *Ibid*, p. 68. [8] *Ibid*, p. 80. [9] *Ibid*, p. 81. [10] *Ibid*, pp. 50-51. [11] *Ibid*, p. 57.

oraşe din Macedonia, ca Ohrida, Molovişte şi Sacişta[1]. cari se ocupau cu aceleaşi afaceri.

Intemeiat pe argumente serioase, mă văd obligat a trece printre negustorii aromâni în relaţiuni cu Veneţia şi acele nume mari de negustori din Principatele Române, pe cari istoricul N. Iorga, în comunicarea des citată, îi trece de „greci" şi anume pe Pano Pepano, Dona Pepano, Mihali Pepano, Nicola Papa Zaraful, Constantin Hagi Iani din Salonic, Ioan Rizu, etc., în frunte având pe Nicola Mihail şi Leonard sau Leondari Caragiani[2] şi pe celebrul Panu Marutzi[3].

Concurenţele în Adriatica. Este foarte interesant de urmărit lupta ce se desfăşura în apele Adriaticei peste tot întinsul acestui front şi în lungul acestei perioade, între Veneţia ce socotea această mare ca Mare Nostro, pe de o parte, şi, pe de alta, între cetăţile italiene cu Ancona în frunte, imperiul austriac ce-şi pregătea forţele de expansiune, Anglia, Franţa, Olanda, Raguza şi Turcia. Toate acestea, ca şi cetăţile italiene din interior, căutau, cu începutul secolului al XVIII-lea, să îngenunchieze heghemonia politică, în deosebi, cea economică a Veneţiei.

Restrângându-se în bazinul adriatic, singurul rămas activ pentru ea, odată cu începutul secolului al XVI-lea, Veneţia s'a găsit în faţa unei ligi numeroase de competitori cari îi turburau socotelile şi-i slăbeau forţele militare şi comerciale.

Deşi redusă la dimensiuni neînsemnate faţă de situaţia ei de heghemonie de altădată[4], Veneţia nu mai era liberă, acum, nici în bazinul adriatic, ale cărei scale şi debuşee erau disputate de alţi factori mai proaspeţi şi de alte energii capabile de orice ofensivă.

---

[1] *Ibid.* p. 49. Numele Ohridenilor sunt: Ioan Dedu, Nicola Dedu, Ghiorghi Zaharia Dedu, precum şi Ghiorghi Papa Panu şi Nauni Mihali; Moloviştenii: Cociu Iancu, Elia Cociu, Costa Dimu şi Ghiorghi Cociu, cari aveau corespondenţii lor în Veneţia în persoana lui Dimitrie Cherassari şi Mihali Caragiani; Sacişteni (55, 56, 81) erau: Ioan Neranzi, Dimitri Puliu şi Nicola Hagi Mihali. [2] N. Iorga, *Hist. Roum. Pén. Balk.*, p. 39, recunoaşte că N. Caragiani, bancher la Veneţia al connaţionalilor săi şi al lui C. Brâncoveanu, era Aromân. După V. Papahagi, st. cit, aflăm că Aromânii mai îndeplineau şi funcţiuni de agenţi consulari, de consuli şi de dragomani. Pietro Rosa, în 1723 (st. cit. p. 81) îi caracterizează ca «*huomini tutti del negocio e contegio capicissimi*». In 1719, vedem pe G. Vretto recomandat, de acelaş consul ambasaporului veneţian la Constantinopol, ca dragoman al consulatului. (Ibid, p. 57) Ioan Meranzi şi acelaş G. Vreto — eran ca agenţi consulari, la Duraţo, ai Angliei, Olandei şi Genovei. (*Ibid,* p. 55). După 1700, vedem pe G. Cumanu ca consul al Veneţiei. (*Ibid,* p. 56) care şi el pare a fi Aromân. Unul Dimitri Puliu era însărcinat cu afacerile compatrioţilor săi sacişteni. [3] (*Ibid,* p. 56), Izvoarele şi argumentele cari ne-au ajutat să-i identificăm ca Aromâni se vor vedea expuse în cap. *Negustorii aromâni în Principatele Române,* cartea II-a.
[4] Până la expansiunea Ungurilor, Veneţia stăpânea liniştită Istria, coasta Dal-

Ca şi pe frontul Aspropotam-Pind-Epirul de jos, cu atât mai puţin, pe acest front al Adriaticei socotită Mare Nostro, puteau vedea cu ochi buni progresele comerciale ale Francezilor. De aceea, s'au servit de toate mijloacele ca să le pricinuiască cât mai mari pierderi, ca să-i poată, astfel, alunga. Precum în sectorul sudic s'au servit de Turci ca să asasineze pe armatoli cari le asigurau succesul Francezilor, tot astfel, şi aci, s'au servit de piraţii din Sign, de Ursocii Morlaci şi le-au devastat contoarul din Duraţo, în 1701 [1]. De aceşti Uscoci s'au servit şi în atacurile de gra niţă ce le dădea împotriva Turcilor, în vremurile vechi [2]. Tot aceleiaşi rivalităţi se datoreşte şi pierderea de către Francezi în 1742 a contoarului înfiinţat în 1738 la Valona, unde ştim că făceau comerţ întins [3]. In portul Duraţo, lupta continua aprigă, nu numai între Franţa şi Veneţia, ci şi între aceasta şi Ancona, Fiume, Trieste, Raguza, etc., pe de alta. In această luptă pe tot frontul, Aromânii din Moscopole şi din Satisţa joacă rolul lor.

In 1705, Veneţia ajunsese deja să facă afaceri foarte scăzute — de-abia 15.000 scuzi [4]. Grecul N. Pulimeno este protagonistul în războiul economic împotriva Republicii Sf. Marcu [5] şi, ca să-şi asigure succesul, căuta să atragă de partea lui pe negustorii aromâni I. Neranzi din Sacisţa şi pe Moscopolenii Iani G. Papa şi D. Bisuca — aceştia doi transportându-şi, cu vase dulcignote, mărfurile pentru Ancona şi Raguza [6]. La această schimbare de drumuri, contribuia foarte mult nemulţumirea Moscopolenilor şi Aromânilor, precum şi a altor negustori Turci, faţă de taxa absurdă de 2% ad. valorem ce se percepea la intrarea mărfurilor în Veneţia, fapt care i-a determinat să se plângă în repeţite rânduri [7].

Din partea lui, Pietro Rosa, consulul Republicei, foarte înţelegător al rolului ce îndeplineau negustorii aromâni, precum şi înţelegător al pagubelor ireparabile ce ar fi rezultat, prin îndepăr-

maţiei; sub Alexie Comnen, Duraţo devenise un contoar veneţian şi, recucerind, cu ajutorul Cruciadei a IV-a, în 1204, Zara, ea devenea stăpână nederanţată în Adriatica. Dar, nemulţumită, ea s'a întins prea mult în Asia-Mică, în Armenia, în Egipt şi, în loc să facă politică economică, ea a făcut politică de cuceriri, ceace a împins-o să se alieze la dezmembrarea Imperiului de Orient singurul cari i-ar fi asigurat stăpânirea comerţului şi heghemonia în Adriatica. Următor greşelilor comise, începând cu secolul al XIV-lea, ea pierde Croaţia, pe urmă — nedându-şi seama de mărimea forţelor turceşti şi de marile câştiguri ce ar fi realizat avându-i ca prieteni pe nouii cuceritori ai Peninsulei — pierde Salonicul, după care Constantinopol şi Lepante, în 1501, pierde Duraţo, în 1577, Ciprul, Dulcigno şi Antivari, în 1699, Croaţia, etc. iar cu războiul nenorocit din 1714—18, Moreea şi, oadată cu aceasta, toate privilegiile economice. (N. Iorga, *Cinci conferinţe despre Veneţia,* conf. II şi P. Daru, *Histoire de la Vénise,* 1821, ed. II, v. VII, p. 174). [1] Pouq., 418-19 [2]. N. Iorga, *Conferinţele,* cit. [3] Pouq., p. 29. [4] *Ibid,* o. c., II, p. 409. [5] V. Papahagi, st. cit., pp. 71—72. [6] *Ibid,* p. 78. [7] *Ibid,* pp. 71—72.

tarea lor, pentru Republică, luptă din răsputeri ca să-i menţină, mulţumindu-i pe cât putea, în sfera negoţului veneţian, luptând, totdeodată, şi împotriva contrabandei exercitată de vasele dulcignote — acestea duşmane de moarte ale Cetăţii Lagunelor [1]. In acest scop, luptă numai prin Moscopoleni, ca, prin intervenţia bailului şi ambasadorului veneţian la Constantinopol, să îndepărteze pe Pulimeno dela secretariatul scalei Duraţo [2]. Pe când, pe de altă parte, alţi Moscopoleni, ca: C. Bisuca, Iani Siguna şi Adam Ghira, se servesc între 1720—23, de vase dulcignote, iar G. Vretto şi consulul francez încearcă să convingă pe negustorii aromâni ca să se servească de vasele acestea, „spre marea nemulţumire a consulului veneţian [3].

Ca să ne dăm seama de importanţa de care se bucurau negustorii aromâni în Adriatica, este de ajuns să pomenim că, în 1719, consulii Veneţiei, Angliei, Olandei şi Franţei erau de părere că, pentruca şefii turci să satisfacă pe câţiva negustori servindu-se de vase dulcignote, nu este bine să se alunge Moscopolenii, Ohridenii, Sacisţenii şi Molovisţenii, cari, singurii, prin comerţul lor intens, contribue la progresul scalei Duraţo [4].

Dar păcatele Veneţiei erau nenumărate, unele de dată recentă, altele foarte vechi. Printre multe alte războaie, acela turco-veneţian din 1714—18, următor căruia a pierdut definitiv Moreea, i-a făcut pe Veneţieni să piardă toate privilegiile de cari se bucurau în scalele Turciei, determinând alte popoare să înceapă negoţul cu aceste popoare şi să înceteze pentru totdeauna debitul postavurilor veneţiene în Turcia [5]. O măsură care nemulţumia profund pe negustorii streini era regimul fiscal vamal, care împiedica — prin taxe excesive la intrare — introducerea materiilor brute sau manufacturate streine [6], cum era acea taxă de 2% — una din cele multe — împotriva căreia s'au plâns inutil negustorii aromâni şi alţii [7]. Tot acest regim vamal era opera nobililor, arendaşi ai vămilor, pentru ca să-şi acopere cheltuielile şi să se îmbogăţiască în scurt timp [8], fără a ţine, însă, seamă de interesele

---

[1] *Ibid*, p. 71. [2] *Ibid*, pp. 72—74: Consulul trimite, înalţilor reprezentanţi ai Veneţiei la Constantinopol, în 26 6 706, un protest semnat de 8 negustori moscopoleni: Gh. Ghira, D. Gheorghiu, Sinu Ghiorghi, Gh. Teodoru, Adam Chira, Teodor Adam, Anton Ghira şi Costa Teodoru, protest prin cari aceştia declară că vor continua afacerile lor numai prin Pietro Rosa şi antrepozitele acestuia. Tot de Moscopoleni se serveşte (st. cit. pp. 77—78) ca să mijlocească o înţelegere între paşalele şi funcţionarii turci venali, cari încurajau intrarea în port a vaselor dulcignote şi, tot prin ei, trimite mesagerii la Constantinopol, ca să arate situaţia scalei Duraţo şi să dobândească respectarea de către Poartă a tratatelor şi pedepsirea piraţilor. [3] *Ibid*, pp. 79—80. [4] *Ibid*, p. 79. [5] P. Daru, o. c., VII, p. 174. [6] *Ibid*, p. 179. [7]. V. Papahagi, st. cit., pp. 71—72. A se vedea acest studiu, unde autorul îşi întemeiază orice afirmaţie pe scrisorile moscopolene, servindu-i de utentice documentă. [8] P. Daru, o. c., p. 175.

negustorilor şi de acelea ale Republicii. Mărginindu-se numai la producţia indigenă de lână, numai ca să protejeze interesele câtorva mari economi de vite, Veneţia nu mai producea postavuri ca mai înainte, astfel că postavurile franceze Languedoc erau, de acum, preferate în Orient [1]. Lâna din Spania, întrebuinţată în industria franceză, nu mai putea pătrunde, fiind grevată de cheltueli de navlu şi de mari taxe la intrare [2]. Foarte puţină lână din Franţa putea să mai pătrundă prin contrabandă [3]. Aşa că nu mai intra nici lână din Albania, nici din Macedonia. Pe lângă toate acestea, industria mult căutată de odinioară, nu se mai bucura de atenţiunea guvernului, iar în ramurile cele mai rentabile năvăleau nobilii; marina militară, ca urmare a sistemului de neutralitate, slăbea fiind neglijată; marina comercială scădea simţitor, astfel că vasele streine erau preferate; porturile nu mai corespundeau nevoilor, ele se împotmoleau şi nu mai suportau vasele de mare tonaj; la toate acestea, se adăogau tributele ce era obligată să le plătească Turcilor, brigandajele Barbarescilor, pirateriile Uscocilor, de data aceasta, susţinuţi de Austria [4], precum şi contrabandele Dulcignoţilor susţinuţi de Turci . Complexul acesta de piedici constituiau o ameninţare de moarte, pe care n'a fost în stare să o evite, oricât de lăudabile i-au fost sforţările.

Alte fenomene economice apăreau. de azi încolo, în bazinul Adriaticei. In 1737, Ancona era declarată, de Papa Clement XII, porto-franc [6]; în coastă, mai spre nord, făcea sforţări mari Triestul, care atrăgea la el tot comerţul mării [7], un nou port modern cu avangardă a unui imperiu imens. Cam în aceiaşi epocă, Petru cel Mare deschidea streinilor graniţele imperiului rusesc, prin Petersburg şi mările de sud [8], deci, pentru Aromâni, temperamente de avânt şi de iniţiativă, un teren de activitate cu perspective din cele mai surâzătoare.

In 1737, cele mai preţioase mărfuri intrate în Ancona, proveneau din Raguza şi Albania turcească [9]; în 1741, Sacisţeanul Nicola Hagi Mihali, cu asociaţii săi Moscopoleni, îşi îndrepta mărfurile pe vase dulcignote pentru Fiume şi Triest [10]. In 1761, când comerţul veneţian decăzuse, alte mărfuri şi mai ales lâna ordinară din munţii Albaniei erau transportate, cu caravanele la Scutari şi Duraţo, iar de acolo, cu vase dulcignote şi raguzane, la Veneţia, Ancona, Raguza şi Triest [11]. Acum creştea în importanţă, pe lângă cele de mai sus, Saiada din faţa insulei Corfu şi Salonicul [12] —

---

[1] *Ibid.* pp. 172—176. [2] *Ibid.* [3] *Ibid.* [4] *Ibid* VII, p. 174 şi urm. [5] V. Papahagi, st. c. 77 [6] *Ibid*, Nota 1 p. 84. [7] P. Daru, o. c., VII, p. 177. [8] M. Iorgulescu. o. c. 174 –5 [9] Val. Papahagi, Nota 1, p. 84. [10] Ibid, p. 81. [11] Ibid, p. 84. [12] Ibid, p. 85.

unde se vor concentra sforţările Aromânilor din Macedonia fără, însă, a uita cu desăvârşire Duraţo.

Negustorii aromâni, distruşi prin taxele vamale excesive, prin schimbarea de drumuri şi naufragiile dese, s'au văzut obligaţi să părăsească Adriatica[1]. Moscopole nu-şi mai putea vinde Veneţiei sărăcite pieile şi manufacturile sale şi a decăzut şi ea încet-încet[2], iar negustorii, părăsind Duraţo, îşi expediau mărfurile — lânuri, bumbacuri şi piei — via Belgrad, pentru Ungaria şi Germania[3]. Acestei schimbări de drumuri se datoreşte creşterea în importanţă a tuturor centrelor puţin însemnate de altădată, ca Salonic, Belgrad, Zeimun, etc., unde coloniile de negustori aromâni au fost Seres, un factor de importanţă nepreţuită[4]. Dar nici această stare de lucruri n'a durat mult, fiindcă pământul aşezărilor aromâneşti din Albania de sud era în ajun de a deveni teatrul unor evenimente de o tragedie nemaipomenită.

Prin această retragere a Moscopolei şi a negustorilor din Albania, din scalele cunoscute, comerţul dădea o înflorire nouă oraşelor de pe litoral şi din interior, spre Ianina, capitala despotului Al Paşa[5], aşa cum am expus-o la începutul acestei perioade, (frontul a).

d. Frontul Balcani-Arbănaşi.

Pe frontul Hem-Balcani, acolo unde, odinioară, a strălucit, vreme de aproape un veac, marele imperiu al Asăneştilor şi care a lăsat atâtea urme culturale, religioase şi artistice, în perioada a treia a comerţului aromânesc, a înflorit o regiune aromânească foarte restrânsă — cu locuitori nu autochtoni, ci adăpostiţi aici din alte regiuni aromâneşti şi îndepărtate. Este vorba de oraşul Arnaut-Kioi, Arvanitochori sau Arbanaşi. Alte elemente aromâneşti ca păstori, cu vechi aşezări, au existat în munţii Bulgariei, în Sredna Gora, în Rodopi şi în Tracia, dar ele, prin secolul XVII-XVIII-lea, îşi pierdeau deja fizionomia lor etnică[6].

Mulţi cercetători serioşi[7] au dovedit pe deplin aromânitatea

[1] V. Papahagi, st. cit., p. 85. [2] N. Iorga, *Hist. Roum. Pen. Balk.*, p. 45. [3] V. Papahagi, st. cit. p. 85. [4] Vezi *Negustorii aromâni în Austro-Ungaria* şi *Neg. ar. în Serbia veche.* cartea II, An. Hâciu. [5] N. Iorga, o. c., p. 45. [6] Th. Căp. p. 78. [7] F. Kanitz, *La Bulgarie Danubienne et le Balkan*, Paris, 1882, pp. 147—148, atribue fundarea Arbănaşului Românilor veniţi din Epir «acum 400 ani», adică prin secolul al XV-lea. Vezi şi C. J. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, pp. 257, 358, 459, 491 şi 492, după I. Caragiani, o. c., p. 229. I. Car. conchide că locuitorii Arbănaşului erau Fârşeroţi din regiunea Elbasanului şi aduce ca dovadă numele de Arvanitochori ce-l purta Arbănaşii, precum şi numele a încă două orăşele Bei Arnaut şi Kara Arnaut, spre sud de Razgrad din Bulgaria, cari s'au bucurat de privilegii până în 1810 şi despre cari se spune — C. Jir. p. 429 — că vorbeau româneşte, albanezeşte şi bulgăreşte.

acestui centru, printre cari C. J. Jirecek, F. Kanitz, I. Caragiani, P. Slaveicof, etc. şi, pe cale indirectă, A. Protici[1].

Aşezat la aproape 3 km. de Târnova, vechea capitală a imperiului şi un fel de „Versailles" al acesteia[2], Arbănaşii au fost odinioară, un centru înfloritor prin comerţ, după cum se vede din frumoasele ruini de biserici, clopotniţe şi alte edificii mareţe[3] şi întreţinea cu regiunile dunărene un important comerţ de vite[4]. Avea legături comerciale cu Italia, Ungaria, Polonia, Valahia şi Rusia, iar Bucureştiul a fost cel dintâiu oraş cu care a închegat asemenea legături[5]. Istoricul N. Iorga, vorbeşte de negustori dela Arvanitochori venind în Ţara Românească pentru afaceri negustoreşti[6] şi-i identifică ca membri în companiile „greceşti" cu centre în Sibiu, Braşov şi Tokay, cu privilegii dela G. Rakoczy, alături de „greci", bulgari, etc.[7]. Inconjurată de podgorii şi livezi şi cu frumoase grădini cari formează plimbarea favorită a Târnovenilor[8], erau şi grădini de duzi, iar locuitorii se ocupau şi cu torsul mătăsei[9]. Situaţia economică a acestui oraş erà înfloritoare şi populaţiunea foarte bogată. Femeile se îmbrăcau în blănuri celebre, în rochii scumpe împodobite cu mărgăritare şi coloane de aur, casele îmbrăcate în mătăsuri fine[10]. Casele negustorilor valahi, scrie Kanitz, merită reputaţia lor şi aceasta l-a făcut să se gândească la castelli din Italia de sus, dintre cari una din cele mai frumoase şi mai bine construite erà acea a familiei Brâncoveanu[11]. După părerea lui Al. Protici, casele acestui Arbănaşi au, pe din afară, caracterul dominant al unei fortăreţe, spre a apăra viaţa, avutul şi onoarea familiei, iar în interior, se observă o ornamentaţie fină a camerelor, a mobilelor, dând putinţa dezvoltării unei vieţi intime cu totul diferită de acea a vremilor turburi de atunci[12].

---

[1] P. Slaveicof, stabilind o comparaţie între Arbănaşi şi Moscopole, sub toate raporturile, conchide că el a fost fondat şi locuit de colonişti aromâni, aduşi la începutul secolului al XVI; C. Jirecek ajunge la aceiaşi concluzie şi anume că oraşul a fost fondat odată cu Moscopole, de locuitori de acelaş neam, veniţi din Epir, vorbind aromâneşte şi greceşte; iar A. Protici, directorul Muzeului Naţional din Sofia, găseşte că arhitectura caselor din Arbănaşi este cu totul deosebită de acea a oricărui sat din Bulgaria, studiindu-i şi trecutul. (Din Almanachul aromânesc, 1928, p. 75, *Satul Arbanaşi-Bulgaria*, de C. D. Metta, consulul general al României la Varna). [2] *Ibid.* [3] Jirecek, o. c., pp. 491—492, ap. I. Car., o. c., p. 229. [4] F. Kanitz, o. c., pp. 147—48. [5] Cfr. *Arbănaşi*, în Graiu românesc, Sept.-Oct.. 1932, de El. Eftimiu. [6] N. Iorga, *Istoria comerţului*, II, p. 10 ap. *Studii şi documente*, p. 48, nr. CVL. [7] *Ibid.* I, p. 309. [8] F. Kanitz, l. c. [9] El. Eftimiu, art. cit. mai sus. [10] *Ibid.* [11] F. Kanitz, o. c. Acelaş scriitor se întreabă ce relaţii ar fi existat între Arbănaşi şi familiile Cantacuzino, Filipescu şi Brătianu, cari îşi aveau, aici, vilele lor. V. C. Hrisicu, secretar de presă la Sofia (în *Boabe de grâu*, a. III, nr. 3—4) se întreabă dacă n'ar fi fost un loc de popas mai îndelungat pentru boierii români în drum spre Constantinopol sau o aşezare a Românilor din Epir. [12] C. D.

Locuitorii acestui orăşel s'au bucurat de mari privilegii dela Turci, printre cari, învăţatul A. Protici citează unul dat de Sultanul Selim în 1569, prin cari li se recunoşteau multe avantagii de ordin administrativ, economic, religios [1]. Aceleaşi cauze — marea bogăţie ce o acumulaseră şi neliniştea ce domina în imperiul ottoman, au făcut să fie distrusă de Turci, în 1797, iar locuitorii s'au refugiat în România [2] şi o parte la Şiştov [3].

e. Frontul marilor bâlciuri: Seres şi Perlepe.

In afară de bâlciurile dela Elasona şi Moscoluri din Tesalia (Lăsun şi Muşularli m.-r.) des frecventate de negustorii aromâni din toate ţinuturile, ca şi de cei streini, mai existau două mari bâlciuri, de importanţă şi mai mare ca cele dintâi, Perlepe şi Seres — unul în Macedonia, în vilaetul Bitoliei, al doilea în Tracia, numit şi Kervan — iar rolul ce-l jucau Aromânii era în aceiaşi măsură de important şi hotărâtor.

Oraşul Perlepe era cunoscut sub Bizantini ca Prilapus oppidum [4], iar Seres purta sub Romani numele de Sirrae [5]. Şi unul şi altul erau cunoscute încă din Evul Mediu [6]. Th. Căpidan spune că ele par a fi fost cunoscute de negustorii şi cărăvănarii aromâni încă din vremurile dinainte de Turci şi-şi întemeiază afirmaţia pe faptul că, în dialectele aromâneşti, numele de „Părleap" [7] şi de „Sear" şi-au păstrat forma lor arhaică de pronunţare paleoslavă, aşa cum nu se aude astăzi, la nici una din populaţiunile slave [8]. De altfel, toţi Aromânii — din Gramoste, Moscopole şi Pind — le cunosc sub acest nume, încă o dovadă că le-au fost cunoscute tuturor — păstori, cărăvănari şi negustori — în interesul afacerilor lor.

Importanţa acestor bâlciuri era considerabilă; ele au fost, în toată epoca turcească, cele mai importante locuri de întâlnire ale comercianţilor din Peninsulă şi Europa şi ele se ţineau la începutul lui Septembrie şi durau 15 zile [9].

Bâlciul din Perlepe — scrie Pouqueville — era unul din cele mai considerabile din Rumelia şi, aici, se făcea un comerţ extra-

Metta, art. cit., mai sus. [1] *Ibid.* [2] C. Jirecek, o. c., ap. I. Car., o. c., p. 229. [3] V. C. Hristcu, art. cit., scrie că a fost distrus de Cârjalii şi că, la Şiştov, ar trebui căutată origina lui A. Pann. Nu ştim ce legături va fi avut acest oraş cu comuna Arbănaşii din jud. Buzău. [4] Gott. Stritt. Servic. c. VI, § Oriens. Cristian. t. II, 283 ap. Pouq., IV, p. 182. [5] Jir. *Gesch. Bulg.*, p. 106. [6] Cviţic, *Naselja Srpskih zemalja*, I, p. 438 ap. Th. Căp., o. c. p. 136. [7] Aici, la Perlepe, ţarul Samuel, în 29 3 1014, şi-a văzut pe cei 15000 soldaţi, luaţi în captivitate de Nichefor Xifias, strategul din Filipopol al lui Vasile Bulgaroctonul, toţi orbiţi, defilând prin faţa lui şi, astfel, a asistat la apusul celui de-al doilea imperiu bulgar, întemeiat în 963 de ţar Samuel — ap. I. Argint. o. c., p. 82. [8] Cviţic, o. c., p. 438 ap. *Ibid*, p. 137. [9] Poug., o. c., III, p. 182.

ordinar de cereale, lânuri şi oi; avea câmpii bogate în bucate, livezi, platouri bogate în păşuni cu numeroase cirezi de boi, de cai şi de vite mărunte[1]. Aşa că, obiectul comerţului îl făceau nu numai mărfurile europene şi orientale, după cari veneau din toată Turcia europeană, ci şi produsele agricole şi vitele[2]. La acest bâlciu, se strângeau aproape 100.000 vizitatori[3], Chiar până astăzi se văd în acest oraş câteva prăvălii vechi[4]. Aromânii erau un factor de seamă şi veneau, aci, cu produsele lor manufacturate prin cari excelau şi, prin mijlocirea lor, se încheiau toate transacţiile[5]. Acest oraş atrăgea toate caravanele şi pe toţi negustorii din Macedonia şi Serbia — aceştia veneau pe calea cunoscută a văii Morava-Vardar — dar nu lipseau nici negustori din Albania şi din Pind[6].

In epoca de înflorire a Moscopolei, aceste două mari bâlciuri au avut ceva de suferit de pe urma concurenţei acesteia[7].

Marele bâlciu al Seresului, cunoscutul Kervan sub Turci, a avut şi mai mare importanţă, „Câmpia Seresului este o câmpie de aur" ziceau, cu drept cuvânt Turcii[8]. Era cunoscut de negustorii din Albania cari aduceau, aici, spre vânzare, postavuri franceze şi veneţiene, catifele, ţesături de mătase brodate cu aur, hârtie şi obiecte de sticlărie[9]. Seresul avea şi o populaţie aromânească venită din Gramoste, Pind şi Albania[10], iar oraşele cele mai vechi din această regiune, ca Strumiţa, Melnic, Nevrocop, etc., cari, astăzi, sunt bulgăreşti, erau, odată, aromâneşti[11].

Iată cum descrie consulul francez dela Salonic E. M. Cousinéry pe cărăvănarii aromâni, mergând la bâlciuri: „Ei se pun întotdeauna în fruntea caravanelor, cari merg la bâlciurile din Rumelia. atunci când ele se frământă prin câte o trecătoare primejdioasă. Toţi poartă la aceste drumuri, acelaş costum, aceleaşi arme şi o căciulă acoperită cu lână neagră, foarte înaltă, care le dă o atitudine foarte marţială[12].

Seresul poseda bazaruri unde aveau loc toate transacţiile comerciale şi, în zilele de târg, veneau cultivatori din toată valea Strumiţei, dela Melenic până la Zigna şi târgul era frecventat de toate naţiunile, iar unele din acestea îşi aveau stabilimente fixe; aici veneau şi Turci emiri, numiţi Kârjalii, cari locuiau dealungul Dunării şi făceau mari cumpărături de bumbac ce-l torceau în ţara lor şi pe urmă îl exportau până pe ţărmurile M. Negre şi în Polonia[13].

---

[1] Cvijic, l. c. [2] *Ibid*, l. c. [3] Cyprien Robert, o. c., p. 52 ap. I. Argint. o. c., p. 252. [4] I. Cvijic, l. c. [5] C. Robert. l. c. [6] Th. Căp., o. c., p. 137. [7] Cvijic, o. c., p. 196. [8] C. I. Ceara, în *Graiu românesc*, Mart.—April, 1932. [9] V. Papahagi, st. cit., p. 85. [10] Th. Căp. o. c., p. 138. [11] Informaţii căpătate dela C. Noe, profesor Bucureşti. [12] E, M. Cousinéry, o. c., I, p. 17. [13] *Ibid*, II, p. 163.

Agenţi francezi dela Salonic erau stabiliţi în acest mare târg[1]. Dar postavurile franceze îşi pierduseră foarte mult din valoarea lor şi cele germane, ca şi cele din Brabant şi din Belgia, le luaseră locul[2]. Toate aceste postavuri se intoduceau în Macedonia numai prin Seres şi se evalua numărul baloturilor importate în fiecare an la mai mult ca 200. Europenii stabiliţi la Salonic cumpărau, anual, în acest târg, 7—8.000 încărcături de bumbac din valea Strumiţei, cari erau transportate pe calea Lahana şi pe marea cale, când erau încărcate la Drama sau Orfano[3]. In fruntea negoţului cu Germania, se găseau Grecii şi Aromânii şi numărul baloturilor expediate pentru această ţară se evalua la mai mult ca 30.000. Dar mai expediau şi piei, marfă a cărei fabricaţie era foarte frumoasă în Turcia. Din Germania, în afară de postavurile ce au înlocuit pe cele franceze, ei aduceau multe mărunţişuri, bijuterii şi stofe. Acest schimb de mărfuri a devenit de mare importanţă pentru Germania, de când postăvăria franceză nu mai era apreciată la Salonic, unde altădată avea un debuşeu important[4]. Aşa de important era acest debuşeu, încât fabricile europene au prosperat cât timp vărsau produsele lor aci[5].

Prin venirea în fruntea regiunii, cu sediul la Seres, a lui Ismail Bey, socotit ca un nou fundator, oraşul a cunoscut o prosperitate fenomenală[6] şi, după cum vom vedea mai departe, Aromânii, în special, vor domina piaţa şi vor fi stăpâni pe mari bogăţii[7].

Alături de acest mare târg de valoare europeană, mai erau Drama şi Cavala. Drama era renumită pentru tăbăcăriile şi boiangeriile sale, datorită apelor bune[8], iar Cavala, ca port comercial, în vremurile mai vechi, nu era mai prejos ca Seres[9]. Foarte mulţi Aromâni, cari veneau cu caravanele sau cu afaceri comerciale în acest oraş, rămâneau aci pentru totdeauna[10]. Francezii aveau stabilimente în acest port — ce E. M. Cousinéry susţine a fi purtat numele de „Galepsus“[11] — încă din 1711 şi, aici, veneau vase franceze cu mărfuri din Marsilia, unde duceau bumbacuri şi orez, iar din Tassos, ceară şi untdelemnuri[12].

Caravanele Aromânilor atingeau toate aceste centre şi ajungeau pe vremuri până la Adrianopol (m-r. Indirneili, în sl. Edirnè) şi Constantinopol[13]. Aromânii Zagoriţi făceau curse regutate de caravane, cu punct de plecare Ianina şi atingeau Salonic, Seres şi Constantinopol, iar alte curse Bucureştii[14]. Tot pe la Seres, ne-

---

[1] *Ibid*, II, p. 149. [2] *Ibid*, II, p. 163. [3] *Ibid*, II, p. 164. [4] *Ibid*. [5] *Ibid*, p. 51. [6] *Ibid*. [7] *Ibid*, II, p 149. [8] *Ibid*, I. p. 7. [9] Cviţic, o, c., p. 452 ap. Th. Căp., o. c., p. 138. [10] Th. Căp., p. 138, scrie: Numele patronimic Cavallotti la Aromânii din Albania s'a păstrat din aceste vechi legături comerciale cu Cavala, la fel cum s'au păstrat, până astăzi, la Aromanii comercianţi din Perlepe, numele de familie Magiari şi mai ales Halici. [11] E. M. Cousinéry, o. c., I, p. 14. [12] *Ibid*, I, p. 7. [13] Th. Căp., o. c., p. 138. [14] Pouq., o. c., I, p 208.

gustorii aromâni din Albania, în special Moscopolenii, treceau în drum spre Constantinopol şi Galipoli[1].

Importanţa ecestor două bâlciuri mari — Perlepe şi Seres — va creşte mereu, până la introducerea căilor ferate pe valea Vardar, Salonic-Constantinopol şi Salonic-Bitolia, aceasta prin ultimul pătrar al secolului trecut.

f. Frontul Bosnia, Hertzegovina, Muntenegru.

Activitatea comercială şi industrială a Aromânilor urmărită în această lucrare ne duce, în mod fatal, pe frontul cel mai n.-vestic al Peninsulei şi anume tocmai în ţinuturi socotite ca leagăn al aromânizmului, în întunecata şi lunga epocă a formării însăşi a popornlui românesc.

Cercetătorul Teodor Filipescu în lucrarea sa „Coloniile române din Bosnta" susţine că leagănul Românilor din Pen. Balcanică a fost Dalmaţia, Praevalis şi Dardania (adică Bosnia cu Hertzegovina, Bulgaria de vest, Serbia veche, vilaetul Cosovo, Albania de nord şi Muntenegru)[2]. Este o teorie, dealtfel, emisă pentru prima dată de Kekaumenos, primul scriitor bizantin care a scris despre Vlahii din Tesalia[3] şi, în liniile ei mari, admisă de D. Onciul[4], de Miklosich[5], de G. Murnu[6], Th. Căpidan[7], etc.

Dacă, de aici, din locul de origină, s'au revărsat — în epoca marilor năvăliri dela nord — spre sud, ca să populeze ţinuturile rămase aromâneşti, din Pind, Tesalia şi Macedonia, au survenit, în schimb, după multe veacuri, alte evenimente, cari au pricinuit o întoarcere spre vechiul cuib, când deja vechile colonii autochtone erau definitiv asimilate în massele slave. Coloniile întoarse au fost numericeşte slabe, dar în stare să aducă un mare aport vieţii economice. G. Murnu, cel mai autorizat cunoscător al evului mediu aromânesc, scrie că emigrările Aromânilor din Turcia mai că

---

[1] V. Papahagi, st. c., p. 57. [2] T. F. p. 6. [3] Vezi *Chestiunea m.-română*, teză pentru licenţă a lui C. St. Licea, 1911, p. 8, unde spune că Vlahii din timpul lui Kekaumenos locuiau mai înainte dealungul Dunării şi lângă Sava (unde locuesc azi Sârbii). Mai citează *Viaţa Sf. Dumitru din Salonic*, din *Viaţa celor 15 Martiri*, din colecţia Mina, unde se vorbeşte despre revărsări la sud. [4] *Lângă Dnnăre şi Sava*, scrie Onciul, în unitate teritorială cu Italia, este patria primitivă a Macedo-Românilor, împinşi spre sud, prin invazia Slavilor. [5] Părerea emisă de Miklosich (admisă şi de Onciul şi de O. Densuşianu: «Regiunea unde şi-a luat naştere poporul aromân e ţărmul răsăritean al Adriaticei, în provincia numită Illiricum»). [6] G. Murnu, Intr'o conferinţă la radio, din 10 IX 930, pualicată în *Apărarea* ziar, nr. 2 930, spunea: «In orice caz, e un fapt neîndoelnic că poporul român nu s'a înfiripat ca atare, decât în nordul Pen. Balcanice». [7] Pe temeiul identităţii graiului la cele două tulpini ale românismului, conchide la origina nordică a păstorilor aromâni — o. c., p. 43. Vezi şi Aromânii, 1932, p. 3.

n'au contenit niciodată, urmele lor le găsim, nu mult după venirea Turcilor, răslețite până în Croația și Slavonia[1].

Dacă ne transportăm dela Scutari spre nord, dăm de Muntenegru, unde găsim urme de vechi colonii aromânești, asimilate definitiv în massa slavă[2]. Numele lor de Vlah, însă, îl mai poartă încă populațiunea din munții dinarici și îl poartă chiar Sârbii dinarici cari se ocupă cu păstoritul și cărăvănăritul[3]. După documentele în ființă, aici, în Evul mediu, era viață aromânească peste tot — în munți și pe lângă mare. In războiul înfrângerii dela Cosova, în 1389, o aripă a armatei sârbești s'a aciuat în acest ținut și, cu timpul, nouii veniți au împrumutat localnicilor limba, portul și obiceiurile sârbești, împrumutând, în schimb, dela Vlahi, frumusețea chipului și agerimea lor sufletească[4]. Chiar până în ziua de astăzi, catedrala din Cetinje, socotită ca cea mai veche biserică, e numită Vlașca Țrcva (Biserica aromânească)[5]. Din acest amestec a rezultat și cel mai frumos port slav, impresionant prin eleganță, colorit și mândrie.

Nu cunoaștem, pentru mai târziu, cari erau Aromânii ce vizitau acest mic principat — despre Scutari vom vorbi în altă parte — care, poate, din cauza sărăciei solului, nu prea prezenta interes deosebit. Am ținut numai să arătăm că, și aici, viața românească sau reminiscențe de ale ei nu erau absente. Nu se poate, însă, ca, în drum spre Raguza, negustorii sau cărăvănarii aromâni din sud să fi neglijat și centrele acestui ținut.

In căutarea de pășuni bogate și de așezări mai temeinice, păstorii aromâni din Pind, și mai cu deosebire, Fârșeroții din Albania s'au suit până în Muntenegru, Bosnia, Hertzegovina și peste tot pe coastele Dalmației[6].

In afară de aceste migrațiuni păstorești, ce le găsim și mai amănunțit expuse de T. Filipescu[7], au fost migrațiuni de elemente orășenești, cari au întemeiat în aceste ținuturi, o mulțime de așezări comerciale, migrațiuni ce au avut loc odată cu venirea Turcilor și cari au luat locul acelor elemente orășenești ce s'au refugiat, de teama nouilor cuceritori, mai spre nord; tot în acelaș timp și din aceleași motive, a pornit o emigrațiune din Serbia, Munte-

---

[1] *Marea Vlahie,* p. 208. [2] Cvijic, *La Pen. Balk.*, p. 426. [3] *Ibid,* p. 312. [4] T. Papahagi, *Antol. aromânească,* XVIII, după mărturii făcute lui C. Bilimack de serdarul muntenegrean Pop Pero Matanovici. T. Filipescu, o. c., p. 18, spune că — după însușirile etnografice și antropogeografice, Muntenegrenii dela sud sunt în mare parte descendenți ai Românilor și Albanezilor slavizați din munții Dalmației și Praevalis. [5] V. T. P. l. c. [6] Th. Căp., o. c., 43. [7] Sub stăpânirea turcească au venit păstori aromâni din Albania în Bosnia și Hertzegovina, dar, dela anexarea lor de Austria, în 1878, au încetat; s'au așezat și în Cer Planina din Serbia, lângă munții Vlașic Pl. și râul Drina și Iadar. — Serbia fiind o țară foarte potrivită pentru păstorit; în ce privește păstorii din Hertzegovina

negru şi Hertzegovina spre mare, în partea nordică a Dalmaţiei, în Croaţia şi Istria, după cari au urmat şi Aromâni din Albania şi Epir, poate şi din Tesalia — aceştia din urmă aşezându-se mai ales în Hertzegovina [1].

Odată cu venirea Turcilor şi par'că însoţind pe armatele cuceritoare, vedem dizlocări de masse orăşeneşti, din ţinuturile Valonei şi Voinsei din Albania, precum şi din teritoriul Moscopolei, urmând drumul bosniac: Macedonia-Scopia-Mitroviţa-Novibazar-Plevlje-Gorazda înlăuntrul Bosniei şi Hertzegovinei [2].

Aceste colonii de negustori şi meseriaşi, datând de acum patru secole şi mai bine, se aşezau prin oraşe şi târguri, pe liniile principale de comunicaţiune [3], cum erau, de o pildă, târgurile Zovici şi Bjela, înainte de 1878. Târgul Modrici, foarte vechiu şi Zovici, destul de mare, cel dintâiu în Posavina, lângă râul Bosna, şi-au pierdut însemnătatea numai după eliberarea Serbiei, iar Aromânii de acolo au emigrat în alte centre; târgul Modrici — şi actualmente, după Brcika, primul târg din Posavina, în partea n.-estică a Bosniei — era un centru de acumulare a produselor pentru export şi import, sub dominaţiunea ottomană, cât timp Aromânii au avut tot comerţul în mâna lor, cum dealtfel, îl au şi astăzi [4]. Zovici (zis oficios Zovici-Kalaigia. în districtul Brcika, comuna Rahici), unde Aromânii s'au aşezat, prin secolele XVI—XVIII-lea, ca negustori şi industriaşi, ca tip caraeteristic m.-român strâns, înainte cu 130 ani cu Modrici, au fost cele mai mari târguri în n.-estul şi nordul Bosniei [5]. Primii Aromâni s'au aşezat în Bosnia imediat după cucerirea acesteia de către Turci — în 1463, o parte venind din Albania cu Skender Beg, când acesta a cucerit teritoriul Scopiei şi castelul Pruşaţ (Ak Hissar de lângă Cipulici) [6] — adică cam în acelaş timp, dacă nu ceva mai înainte.

Două centre foarte vechi, unde s'au aşezat, au fost Modrici şi Cipulici [7]. In cel dintâiu, au venit odată cu Turcii [8], în cel de al doilea acum 430 ani [9]. Modrici a avut, încă din secolul XV-lea, însemnătatea unui oraş comercial, centru de produse de export pentru Slavonia şi al comerţului între Bosnia şi Serbia veche [10]. Prin Cipulici, centru de producţie a prunelor în s.-vestul Bosniei, unde se

ei nu se deosibesc, după traiu şi mişcare, de cei din Albania, Epir şi Macedonia, iar cei din Hum se mişcă ca şi Fârşeroţii. (o. c., p. 62). Fârşeroţi au venit, sub stăpânirea turcească şi în Posavina, în nr.-estul Bosniei, lângă Sava; aceştia au ajuns şi la Seraţevo unde vindeau brânză şi unturi, la Latinska Cupriţa — Podul latin. (o. c., pp., 64—65). Alţi păstori mână, vara, turmele pe Vlasic Pl., lângă Travnic Bosnia, nu se încuscresc decât între ei, femeile împletesc ciorapi, îmbrăcămintea lor seamănă cu a Aromânilor din Musachia. Etc. (pp. 66—67 şi altele). [1] T. Fil., o. c., pp. 56—58. [2] *Ibid*, pp. 82, 84, 90. [3] *Ibid*, p. 147. [4] *Ibid*, p. 149. [5] *Ibid*, pp. 173—174. [6] *Ibid*, p, 162. [7] Tip strâns ca la M.-români. [8] *Ibid*, p. 181. [9] *Ibid*, p. 161. [10] *Ibid*, p. 181.

crede că, la venirea lor, erau şi vechile colonii de Daco-Români autochtoni, prin acest centru, trecea marele drum comercial din Bosnia centrală spre Dalmaţia [1].

Cele dintâi ocupaţiuni ale Aromânilor venind din Albania erau meşteşugul spoitoriei şi căldărăriei [2], alţii s'au ocupat ca armurieri, argintari, etc. Cipulicenii, dacă s'au înmulţit prea mult în Gorni Vacuf, au început să cutreere toate târgurile şi satele din Bosnia şi Hertzegovina [3], cei din Modrici în alte târguri din Bosnia şi Slavonia, mulţi alţii în secolul al XIX-lea şi în Serbia veche. In acelaş secol, s'au aşezat şi Aromâni din Moscopole şi Niculiţa [4].

Pe alocuri, s'au ocupat şi cu agricultura, pe lângă comerţ şi industrie, cum a fost la Porebrice, districtul Gradaceaţ, format din emigranţi m.-români din Zovici [5]. Dar mulţi, devenind bogaţi, s'au aşezat îm marile centre ale Bosniei ca negustori [6], iar în alte centre ca Focea, toţi meseriaşii cari făceau arme şi încrustau mânere de arme şi alte obiecte cu firicele de aur şi argint, precum şi ceilalţi meşteşugari erau recrutaţi din Aromânii din Albania [7]. Toţi aceşti emigranţi venind din sud au fost, mai cu seamă, până de curând, în mare parte, comercianţii şi industriaşii principali în Bosnia, Hertzegovina şi Bulgaria, reuşind să facă, din nişte sate slave, târguri şi centre de comerţ importante [8].

Mulţi drn ei erau şi administratorii ai averilor la beii turci, alţi amploiaţi la vămi [9]. dar mai cu seamă ca comercianţi şi meşteşugari — argintari, armurieri, croitori, mai ales sub Turci şi n'au fost târguri unde să nu joace primul rol; mai erau hangii, birtaşi, alimentau caravanele comerciale din Peninsulă şi se găseau pretutindeni pe drumul bosniac [10]. Vorbind de aceşti Aromâni, I. Neniţescu scrie că aceia din vechile colonii „sunt răspândiţi (în amândouă provinciile) şi la munte şi la mare, că au o bună situaţie economică şi că, în oraşele şi târgurile pe unde se află, ei alcătuesc clasa cu avere şi cu influenţă“ [11], iar Victor Deville îi caracterizează astfel: „Aromânii din Bosnia sunt tot aşa de activi şi de întreprinzători; excelează mai ales în fabricarea de obiecte în filigran şi de argintărie“ [12].

Moscopolenii cunoşteau bine această ţară, încă din secolul al XVII-lea; un frate al lui Alexi Gheorghiu, prin 1697, strângea ceară pentru Veneţia [13]; erau mulţi Aromâni cari se ocupau, în Bosnia, cu acest negoţ [14]; cantităţi mari, deasemenea, se aduceau şi

---

[1] *Ibid*, p. 161. [2] Slavii din Bosnia i-au numit Kalaigie-spoitor, iar limba lor Kalaigiiski iezic — o. c., p. 2. [3] *Ibid*, p. 162. [4] *Ibid*, p. 182. [5] *Ibib*, p. 181. [6] *Ibid*, p. 162. [7] *Ibid*, p. 147. [8] *Ibid*, p. 150. [9] *Ibid*. p. 91. [10] *Ibid*. [11] *Ibid*, o. c., p. 146. [12] *Manuel de géographie commerciale, Etudes économ dés diff. parties du monde*, Paris, 1893, I, p. 307 ap. I. Nen., o. c., p. 436. [13] N. Iorga, *Câteva ştiri, etc.* [14] V. Papahagi, st. c. 49.

la Ianina[1]. In biografia familiei Sina dela Viena, găsim că, la Serajevo, s'a născut, în 1753, Simeon, întemeietorul celebrei familii. Credem, de aceea, că au fost colonii de Moscopoleni cu mult mai vechi ca secolul XIX-lea, de cum crede T. Filipescu.

In secolul trecut, relaţiunile comerciale cu Aromânii din Macedonia nu încetează, chiar dacă nu se stabilesc colonii statornice.

* * *

O lămurire. — Odată cu încheierea acestei importante perioade, ne impunem o lămurire. Intrucât această a treia perioadă se confundă cu însăşi apariţia superbă şi dispariţia totală a Moscopolei, iar această cetate — prin aşezămintele ei de comerţ şi de industrie ajunse la un înalt progres, reuşind, prin ele, să organizeze o expansiune nebănuită până atunci; prin înaltele instituţiuni de cultură şi de pioasă religiozitate, ca şi prin privilegiile de largă autonomie de cari s'a bucurat — această cetate a eclipsat pe toate celelalte centre din Tesalia, Pind şi Apropotam, concentrând — în ea şi la un moment dat — toate bogăţiile şi aspiraţiunile de viitor ale neamului aromânesc, această perioadă am numit-o moscopolitană în evoluţia vieţii aromâneşti.

Ca urmare, distrugerea ei şi a celorlalte ce gravitau în jurul ei, o vom numi-o un dezastru naţional. Si aceasta cu drept cuvânt. Moscopolea şi celelalte cetăţi din jurul ei — bogate în popor, în averi, în instituţiuni de cultură şi de asistenţă socială, în întreprinderi de industrie şi comerţ bine organizate şi conduse — iradiau, în jurul lor, o înaltă demnitate naţională şi ajunseseră să se bucure de largi privilegii de ordin admiinistrativ şi economic ce nu le cunoscuse până atunci istoria Peninsulei. Cultura înaltă şi legăturile complexe cu toată Europa — ceeace eclipsa toate celelalte popoare: greci, bulgari, turci şi albanezi, ce se sbăteau în sclăvie, ignoranţă şi sărăcie — toate acestea le creştea importanţa şi aveau perspectiva să joace un rol politic propriu, ce putea — într'un răstimp foarte scurt — să deplaseze axa gravităţii politice din spre Grecia, spre creştinii din nordul acesteia şi din vestul Peninsulei, iar cultura aromânească ce începuse să mijească putea duce, fatal, spre o renaştere naţională, ce ar fi trezit tendinţe înalte de autonomie şi mai largă, echivalente cu o reală neatârnare.

Dar destinul implacabil a vrut să fie altfel! Moscopole a căzut prima jertfă pe altarul eliberării Greciei!

* * *

Incheiere a capitolului. — Odată cu distrugerea marilor centre din s.-estul Albaniei şi a Gramostei[2], intrăm în perioada actuală

---

[1] Pouq. o. c., II, p. 417. [2] S'a scris greşit, la începutul acestui capitol că perioada IV-a începe tocmai cu 1800.

a vieţii aromâneşti, caracterizată prin o mulţime de fenomene noui. Emigrarea, ca o hemoragie când mai lentă, când mai acută — se continuă mereu; multe centre populate cu noui colonii moscopolene şi grămostene — unele din cele mai noui, altele foarte vechi înfloresc; dar bogăţia vine, de această dată, din afară. Tot în această perioadă, se observă şi se accentuază mereu decăderea industriei aromâneşti, biruită de marile invenţiuni mecanice cari rezolvă în chip favorabil, pentru negustorii în legături cu orientul, avantagiile, ce, până acum, erau de partea Aromânilor; ca urmare firească, industria noastră, ajutată de produse locale eftine şi din belşug lucrate de braţe tot aşa de eftine, îşi desface manufacturatele în debuşee tot mai restrânse şi cari devin tot mai mult locale — deşi multe din ele iau calea mărilor şi se desfac iarăşi în streinătate. Maşinismul din apus — din cauze de nelinişte, de restrângere a debuşeelor şi de depopulare crescândă a centrelor — n'a putut fi cu răgaz utilizat de Aromâni. Aşa fiind, aceştia, dotaţi cu un simţ fin de adulmecare şi lesne adoptabili nouilor condiţiuni de viaţă economică, şi-au îndreptat privirea şi sforţările spre alte domenii de activitate virgine şi de dimensiuni considerabile, cucerind, prin comerţ şi meserii, toate centrele din Turcia, multe din statele sud-dunărene, din ţările germane şi a.-ungare, din Rusia şi Principatele Române, din Asia Mică, Egipt, etc.

Clasa păstorească şi cărăvănăritul, amândouă producătoare de mari bogăţii, prin a doua jumătate a secolului trecut, pierd mereu din marea importanţă de altădată; aşa că, centrele dela munte ale căror populaţiuni le aveau ca îndeletnicire de seamă, au părăsit vechile lor vetre şi multe colonii au sfârşit prin a fi asimilate.

Trăsătura cea mai dominată a acestei perioade a patra rămâne, totuşi, cucerirea comerţului în Peninsulă, — ceeace aduce cu sine monopolizarea averilor, făcând din acest popor, clasa aristocratică şi burgheză, care, prin aceste averi şi dorul de cultură şi de glorie, crează frumoasele oraşe aromâneşti, precum şi cele mai înalte aşezăminte culturale, de asistenţă publică şi de devoţiune religioasă, urmărind, par'că, să imite — în spirit şi în formă — măreţia metropolei, a cărei strălucire au purtat-o mereu proaspătă în sufletul lor.

Vom începe, odată cu capitolul II, cu o schiţare monografică a câtorva diu cele mai vechi şi apropiate centre din Aspropotam şi din ţinutul moscopolitan, ca să terminăm cu cele mai îndepărtate şi cu marile oraşe şi ţinuturi din cuprinsul Imperiului Ottoman.

CAP. II.

Câteva centre din Aspropotam, Epir, Zagor şi Pind — din vremuri vechi şi până astăzi.

1. Călarii (Kalarites, Călaru) şi Seracu.

Aşezat la extremitatea muntelui Pădure Mure, pe versantul lui sudic, ca valoare pe planul economic un centru preponderent

în Pindul aromânesc, în secolele trecute. A fost vizitat de Leake, Pouqueville, Aravantinos şi alţii, cercetători serioşi ai secolului al XIX-lea. Aşezat „într'o poziţiune proprie a servi de vizuină vulturilor decât oamenilor“, întemeierea lui o fixează consulul francez în secolul al XIII-lea de câteva tabere de păstori [1], pe când Leake susţine că s'ar fi întemeiat acum vre-o 400 ani [2]. Toate aceste afirmaţiuni, însă, au o valoare relativă, toţi aducând în sprijinul tezei lor, mărturii şi tradiţii alterate în noaptea timpuriior. Ca şi Meţovenii şi toţi cei din Aspropotam (Râul Alb), ei se numesc Bruzzi Vlahi, colonii cari ar fi venit din Abruzii Italiei [3]. Stratul etnic este cel primitiv aromânesc — nici un picior de strein. „Calarioţii sunt de origină vlahă — scrie Aravantinos, cel mai de seamă şi obiectiv istoric al Epirului — cari de mult s'au civilizat mai mult ca aricare alt centru vlăhesc din Epir şi Tesalia“ [4].

Drumul la Călaru şi Seracu duce pe margini de prăpastii, bătute de uragane pustiitoare, dealungul căruia Calarioţii şi-au clădit mai multe capele, până când se ajunge la Scări. Pe platoul muntelui Poliana, la o înălţime ameţitoare, locuitorii credincioşi au zidit biserica Sf. Gheorghe, loc de închinăciune şi de refugiu, în timpuri vijelioase şi în nopţile grele, prevăzută, totodată, cu cuptor, cu depozite de hrană şi cu camere boltite. De aici, se desfăşoară cea mai frumoasă privelişte: golful Arta, insula Levcada, muntele Olimp din Acarnania, etc. Dar, tot de aici, începe scoborîrea primejdioasă spre n.-est, până când dai de o fântână închisă într'un chiosc zidit din piatră de talie, azil în furtuni sau în timpul nopţii. In acest punct, are loc despărţirea, cu descărcături de pistoale, a Calarioţilor cari pleacă în streinătate. Şi, acum, iar altă pantă repede, ca să ajungi drept în prăpastia în fundul căreia curge Călaru — apă curată ca cristalul, sfărămându-se în cascade. Numai aici, vezi casele suspendate aproape de zenit, la mai mult de de 900 m. Dela punte, încep cărări pe margini de prăpastii, etajate până în regiunea norilor.

Dealungul cărării în formă de trepte şi serpentină, Calarioţii au făcut locuri de repaoz şi de rugă cu icoane. La intrarea în oraş, cu străzile în terase, iarăşi, simbol al mântuirii — o cruce de fier ! [5].

Călaru, văzut de pe muntele Buru (Buros) pare pierdut în fundul unui crater [6].

---

[1] Pouq., o. c., II, p. 350. [2] Leake, *Trav. in North. Greece.* [3] Abruzzi sunt partea cea mai înaltă şi sălbatecă a Apeninilor, cu păduri de fagi, stejari, ulmi, brazi, pline de urşi, lupi, porci sălbateci, etc.; ocupaţia de căpetenie economia de vite, iar jos, pe litoralul adriatic, agricultura: orez, grâne, legume, şofran şi vii; locuitorii trăesc într'o simplitate patriarhală, iubitori de ţară şi ospitalieri. [4] V. Diamandi, Spiru Lambru în ziarul *Apărarea* nr. 23 931. [5] Pouq., o. c. II, 350 şi urm. [6] Pouq., l. c.,

Am dat această amănunţită, deşi mult trunchiată, descriere, pentruca cititorul să-şi facă o idee de felul cum era organizat drumul în aceşti munţi fioroşi şi de cum sunt aşezate majoritatea aşezărilor aromâneşti, fie în Pind, fie în Macedonia şi Albania.

Istoricul Arvantinos scrie că, în epoca lui Ali Paşa (1784—1820) se ilustra prin mulţime, prin bogăţie şi edificii splendide [1]. Aici, şi-au găsit adăpost familiile bogate din Ianina, pe când Ali Paşa era împresurat, iar când izbucni revoluţia greacă din 1821, Hurşid Paşa, ca să stârpească cuiburile de revoluţionari şi să-şi asigure legătura între Epir şi Tesalia, însărcină pe Ibrahim Premeti, care transformă cele două orăşele vecine — Călaru şi Seracu — în ruine. După potolirea spiritelor, o parte din populaţie s'a înapoiat şi a refăcut, din dărămături, ceeace s'a putut [2].

In arta argintăriei şi aurăriei excelau. Produsele lor se desfăceau în toată Turcia, în Grecia, în Albania, în Bari, Neapole, Veneţia, Triest, etc. Argintarii calarioţi din Ianina au, astăzi încă, magazine şi reprezentanţe la Corfu, Neapole, etc. Nicăieri argintari şi bijutieri, precum şi ceasornicari ca la Ianina, unde monopolul exclusiv îl au artizanii din Călaru şi Seracu, cu deosebire că se lucrează numai la comandă şi nu în serie. Leake, deasemenea, i-a văzut lucrând în aur, argint şi cupru, la montarea pistoalelor pentru Albanezi şi brodând costume după gustul acestora. A văzut argintari de aceştia lucrând la Preveza şi Leucada [3]. Deasemenea s'au ocupat şi cu pictura şi sculptura bisericească, artiştii lor remarcându-se încă din zecolul al XVII-lea [4].

Ocupaţiunea de căpetenie a acestor două centre a fost din totdeauna: economia de vite, cărăvănăritul şi negoţul, industria metalurgică şi cea textilă. Pe când în alte ţări nu se născuse încă regimul atelierelor, Călaru întreg prezenta aspectul unui oraş eminamente industrial, fiecare casă având un atelier de prelucrat metalele preţioase, vârtelniţa şi fusul de tors, războaiele de ţesut.

In legătură cu economia de vite şi cu negoţul, ei au fost cărăvănari îndrăzneţi şi pe distanţe mari. Lânurile şi laptele le-au deschis — după cum am văzut — calea negoţului pe mare şi în Peninsulă. Manufacturile lor, îndeosebi capele pentrn ciobani, marinari şi oameni bogaţi, i-au îndemnat la marele negoţ în toată Grecia, în Adriatica, Ionica, în Mediterana şi, prin Gibraltar, în Atlantic. In felul acesta, ei, laolaltă cu Meţovenii şi Zagoziţii, au întemeiat contoare în marile porturi, unde marfa lor era căutată şi de unde aveau să aducă mărfuri streine.

Comunele Malacaşi (cu 500 vetre), la est de Meţova, Hali-

---

[1] V. Diamandi, art. cit. [2] *Ibid.* [3] O. c. [4] A se vedea la capitolul *Meşteşuguri şi arte la Aromâni*, cartea II-a, A. Hâctu.

chi (300 vetre) la sud, Gardichi, ca şi toate celelalte din Aspropotam au avut aceleaşi îndeletniciri şi se învârteau în sistemul clientelar al Meţovei şi Călarilor. Dealtfel şi Samarina — ca multe altele din Zagor — era şi ea clienta acestor centre. Cam prin 1860, prin reprezentantul Zizi Papacostea, manufacturile ei „dimii" şi „tâmbări" continua a le trimite la depozitele din Ianina ale bătrânului Chrysalis, tatăl poetului bucolic grec, originar din Călaru.

Nu departe de Călaru, peste apa cu acelaş nume, la n.-vest, este aşezat Siracu (sau Seracu), cu aceleaşi ocupaţiuni şi caracteristice, amândouă având la spate, spre vest, culmile Apostoli şi Giumerca, în faţă, la est, un vârf de 2093 m. Agnanda, iar la s.-vest, Cacardiţa de 2319 m.[1]. Epoca întemeierii acestui centru nu se poate cunoaşte. Cu timpul se mări, formând cătunele Paleohori, Seracu şi Prosvala. Este împărţit, astăzi, în două părţi, constituind fiecare comunitate aparte: Seracu propriu zis şi Paleohori-Seracu[2]. Sub Turci, era capitala unei părţi a confederaţiunii comunelor aromâneşti, cari făceau parte din zona vestică a Pindului şi cari în secolul al XVII se ridicau la un număr de 42, dar Ali Paşa disolvă această confederaţie care se bucura de autoadministraţie, cu o populaţie de 750 familii[3].

In secolul XVII, joacă rol mare în comerţul întins al Pindului, iar bărbaţii lui s'au avântat în Balcani, în România şi în centrul Europei, până în Spania, unde unul Adam Serachiotul a fost bancherul regelui[4].

Pe Calarioţi şi Serachioţi, ca şi pe ceilalţi Aromâni din vecinătatea acestora, îi putem caracteriza negustori plini de avânt şi cărăvănari foarte îndrăsneţi şi activi, toţi — bărbaţi şi femei, bătrâni şi copii — un stup de albine muncitoare, oameni ospitalieri, popor cu sentimente profund religioase şi de o solidaritate etnică foarte înaintată.

Călaru a fost patria marelui poet grec Chrysalis, a numismatului Pavlu Lambru, a fiului acestuia Spiru — mare savant, publicist, poet şi om de stat, a lui Sava Paşa, ministru de externe al Turciei în 1880, etc. iar despre Seracu, este de ajuns să pomenim că a dat o seamă de oameni învăţaţi, ca Zalocosta poetul, Zalocosta omul politic, mulţi savanţi ca cei doi Vafan, etc., deasupra tuturor stând, însă, Ioan Coletti, întemeietorul Greciei moderne[5].

Populaţia oraşului Călaru se ridica, în 1815, la 580 focuri[6],

[1] Al treilea vârf cel mai înalt după Smolica şi Ciuma al Penţi din Gramoste — după o schiţă de hartă lucrată de colegul Cocio Niculescu, geolog şi fost director la gimnaziul din Ianina. [2] V. Diamandi, *Rev. Macedonia*, a. IX, nr. 5, P. 24. [3] *Enchicloped'con Lexicon Eleftherodachi*, t. XI, p. 931, Atena; ziarul *Eleftheria*, Ianina, din 17 7 930, ap. V. Diam., art. c. [4] V. Diamandi, idem. [5] Vezi cartea III, A. Hâciu. [6] Pouq, o. c. II, p. 350 şi urm.

ăceea a Seracului, prin 1895, la 8400 suflete[1] iar după Leon Boga primul 1200 locuitori, cel de-al doilea 6740[2]. Amândouă au avut şcoli renumite pe vremea aceea, ridicate prin contribuţia negustorilor bogaţi.

2. Meţova-Aminciu [3].

Este neîndoios că — după Moscopole, dar cu mult înainte de aceasta — Meţova a bătut, laolaltă cu Zagoriţii, recordul în industrie şi în negoţul îndrăzneţ. Cauza ar consta în aceea că cetatea a avut, din punct de vedere economic, o aşezare din cele mai favorabile, era un punct central de unde porneau căi de comunicaţie cu toate centrele şi ţinuturile importante; legături prin Grebena cu Macedonia şi prin Ianina cu Adriatica; la s.-vest cu centrele industriale Călaru şi Seracu din Aspropotam şi mai încolo cu golful Arta; la s.-est cu Malacaşi-Çalabaca, deci cu Tesalia şi Grecia; spre n.-vest şi nord, cu Zagorul, Epirul, Gramoste şi Albania.

Ca pitoresc şi climat, avea o poziţie încântătoare. Aşezată la o înălţime de 1145 m. — cu ierni lungi şi aspre bătute de uragane furioase şi cu primăveri frumoase[4] — în unghiul format din culmile prindene: Ciuca Roşie şi Valea Caldă, închegându-se amândouă în masivul Jugul-Zygos (adică munte) la 1800 m., ce stăpâneşte oraşul, iar ceva mai încolo de acest vârf, spre sud-vest, alte vârfuri şi încă altele din ce în ce mai înalte, până în Apostoli şi Giumerca, ce par'că ar vroi să sugrume valea ce urcă la Călaru şi Seracu. Nu departe, la nord, la Catara, porneşte Achelous-Arta, limpede ca cristalul, ce taie oraşul în două: Sorin (Prosilion) partea dinspre soare şi Chiare (Anilion), partea nevăzută de soare, legate printr'un pod ce încalecă cele două maluri prăpăstioase şi curge spre s.-vest, ca să se îmbine cu Zagoriticul la Balduna, în albia mare; iar mai la nord de Catara, dela Poliţe (vechiul Lingon ?) izvorăşte apşoara Băiasa (Voiusa-Vovusa) ce călătoreşte tumultuos spre Adriatica, unde se pierde mai sus de Valona, în Albania.

O poziţie de cea mai mare importanţă strategică la Romani, ca şi sub alte stăpâniri. Orice armată -- stăpână pe cotele Jugul, Gean Catara şi Gean Tepe — este stăpână pe toate defileele ce duc în Macedonia, în Tesalia şi în Epir[5]. Se pare că este una din cele

---

[1] I. Nen., o. c., p. .417 [2] *Românii din Macedonia, Epir, Tesalia, Albania, etc.*, Buc. 1913. [3] V. Diamandi, profesor, are o frumoasă monografie a Meţovei în manuscris, pe care, însă, n'am putut-o cunoaşte. [4] Pouq., o. c., [5] Pe aici este în proect o şosea care să lege Macedonia, Tesalia şi Epirul -- toate întâlnindu-se la Meţova şi astfel se va adânci vechea cale comercială, cu aceiaşi piloni de mai sus.

mai vechi aşezări romane. La Vutunosu (în vechime Lacano-Castro), care face parte din aceeaşi comunitate laolaltă cu Meţova, Ameru şi Cuţufleani, s'au găsit o mulţime de *antichităţi*[1].

Aici, mai mult ca oriunde, par'că, se păstrează, încă neatinse de asprimea veacurilor, fenomene de viaţă şi de mândrie romană. In chiar viaţa socială, este o eleganţă aristocratică. Sunt trei clase net distincte: notabilii-gogeabaşii, negustorii mici şi meseriaşi, în fine, „plebea" sau „pupulu"[2]. Fiecare clasă poartă la sarică, un semn distinctiv: la notabili, un şiret roşu pornea dela guler până la poale; la clasa doua, şiretul, pornind dela guler, se oprea la mijloc; iar la „plebea", firetul lat împodobea numai gulerul. In piaţa publică, o grădină frumoasă, unde stau numai cele două clase, pentru „plebea" fiind un câmp deosebit. Legături matrimoniale nu se încheiau între clasele de sus şi cea de jos. Aceleaşi fenomene cu Meţova ca metropolă şi la celelalte trei aşezări: Ameru, Cuţufleani şi Vutunosu[3], cari alcătuiau comunitate aparte, ca şi Seracu cu ale ei. Din acestea, se poate deduce o comunitate de viaţă specifică regiunii. Aceleaşi restricţiuni în ce priveşte inovaţiile în port, şi în apucături se observă cam tot aşa de aspre şi la Călăriţi, Halichi, Fârşeroţi[4], la Samarina, şi în alte centre aromâneşti.

Meţova ar fi fost întemeiată, prin secolul al X-lea, de o colonie de păstori Megalovlahi[5]. Aravantinos vorbeşte de câteva familii megalovlahe cari, acum cinci secole, se ocupau ca şi Samarinenii şi alţii cu turmele ce le iernau în Tesalia[6]. Toate acestea rămân tradiţii şi teorii relative. Fapt este că Meţova, ca şi Vl.-Clisura şi altele, este una din cele mai vechi aşezări romane[7]. Stratul etnic de baştină este pur roman, localitatea trebuind a o considera ca una din cele mai vechi clissuri — clausura — aşezată de Romani în această chee a munţilor.

Aceiaşi credinţă asupra originii lor ca şi Aromânii din Aspropotam şi Malacaşi şi anume că ar descinde din resturile armatei lui Pompeiu, după bătălia déla Farsala; sau se numesc Bruzzi-

---

[1] Pe platoul Poliţe (vechiul Lingon?), Filip al Macedoniei, fugind dinaintea lui Q. Flaminius, şi-a odihnit armatele lui fugărite; mai târziu, au trecut, tot pe aici, mândrele armate ale lui Cesar şi acelea pustiitoare ale Vizigotului Alaric (Pouq., o. c., II, 406. [2] «Plebea» şi «pupulu» aceste cuvinte se întâlnesc numai în graiul din Zagor. [3] «Toţi aceia cari respiră aerul din Meţova, Vutunosu, Cuţufleani şi Ameru vor beneficia de binefacerile mele», cam în acest sens dispunea G. Averoff în testamentul său. Când Evdochia Giuanopol, nepoata acestuia şi una din cele mai mari everghete ale Meţovei şi Greciei, a fost vorba să viziteze oraşul natal, i s'a interzis intrarea fără costum naţional meţovit, cel mai distins, elegant şi nobil din câte am văzut în Pind şi în Zagor, cel mai delicat din întreg teritoriul vieţii aromâneşti. Vezi Pouq., o. c., [4] I. Car., o. c., p, 65 [5] Pouq., II, 400. [6] *Hron. tis Ipiru*. II, 1856, p. 107. Pe atunci, Meţova depindea de Tricala, sub Turci de Calabaca. [7] In vecinătate sunt două aşezări romane: «La Imperatoare» şi «La Cesar». Vezi I. Nen., p. 405.

Vlahi, vrând prin aceasta să înţeleagă că sunt urmaşi ai coloniilor venite din Abruzzii Italiei[1]. In decursul veacurilor şi din consideraţiuni pur comerciale, s'au stabilit foarte puţine elemente streine sau aromâneşti din alte centre[2].

Guvernarea acestei comune, ca şi a celorlalte dealtmintreli, a fost sinonimă cu independenţa. Prin secolul al XIV-lea, ajunsese, pare-se, la o stare înfloritoare. Oricum, însă, a luat un mare avânt de când cu privilegiile acordate de un vizir celnicului căpitan Steriu Floca, în secolul al XVI-lea. Toţi Aromânii (Megalovlahii) din Călaru, Meţova şi Aspropotam plăteau sultanului până la venirea lui Ali Paşa, un câştiu anual de numai 1400 piaştri[3], pe când vecinii lor de aceiaşi religiune (este vorba de greci) erau expuşi la mii de nenorociri din partea Turcilor[4]; astfel că câştiul plătit de Aromâni reprezenta doar un peşcheş anual ce se înainta Mamei Sultanului (Valide Sultan)[5], prin căpitani şi erau sub ocrotirea ei, iar toate reclamaţiunile erau îndrumate către ea[6]. Meţova s'a bucurat şi de capitulaţiune specială, în virtutea căreia, oraşul era considerat ca pamânt sacru şi loc de refugiu pentru ori şi cine s'ar fi refugiat în ţinuturile ei, avea favoarea de a fi reşedinţa unui exarhat patriarhal propriu, etc.[7].

Un factor ce nu trebue uitat şi care, poate, a fost hotărîtor este că s'a găsit în mijlocul unei regiuni bogate în turme numeroase, bună parte din acestea fiind şi ale ei. Astfel că ocupaţiunea originară a acestei populaţiuni a fost economia de vite, pe lângă care, cărăvănăritul, industria textilă şi metalurgică şi negoţul. Ca şi ceilalţi Aromâni din Pind, îşi iernau vitele în câmpiile calde ale Tesaliei, dintotdeauna. Au fost cei mai îndrăsneţi cărăvănari şi ei au dat numele de Meţoviţi tuturor cărăvănarilor regiunii, cari atingeau Constantinopolul şi Bucureştii[8]. In jurul Meţovei, în zilele viscoloase, erau marile caravanseraiuri — hanuri de popas şi de

---

[1] Pouq., o. c., II, pp. 328—29. [2] Iată câteva familii: Venetti din Veneţia; Giuanopol şi Iatropol din Italia; Pâtu din Perivole; Ceanaca din Mocoşi; Levendi din Costiani; Miliotti din Ameru (Milia) şi una singură grecească aromânizată Ţipuri din Ţipuria. [3] Pouq., o. c., II, p. 356. [4] Aravantinos, o. c., pp. 186—87. [5] Pouq., l. c. [6] I. Car., o. c., p. 107, nota 1. [7] Aravantinos, II, pp. 107—8: a) toate livezile aflătoare în Tesalia, Macedonia şi Epir, câte trebuesc pentru îndestularea turmelor lor, vor fi proprietatea indivizibilă a Meţovenilor; b) în regiunea Meţovei nu vor locui ottomani, iar atunci când vor trece pe aici, vor fi obligaţi să considere acest pământ ca sacru şi, ieşind din fruntarii, să scuture potcoavele cailor, spre a nu lua cu dânşii nici un dram de pământ meţovit; paza trecătorilor o vor face locuitorii băştinaşi; pentru orice bir şi îndatorire, vor da anual statului numai 113000 aspri, sau lei turceşti 941 — în lei româneşti 200; pentru orice persoană de orice rang şi religie, loc de refugiu. Firmanul acesta i-a fost dat celnicului Steriu Floca de către un vizir, care, fiind urmărit de sultan, a fost găzduit, ascuns şi servit cu veşti dela Constantinopol, iar reintegrat, şi-a arătat marea lui recunoştinţă. [8] Pouq., I, p. 208.

refugiu, ca hanul dela Jug, acela dela Malacaşi, târguşor cu 500 vetre valahe, la o depărtare de patru leghe şi hanul dela Mocoşi la o milă jumătate, cu 300 familii aromâneşti [1].

In industria textilă a fost alături de Calarioţi şi, prin aceste produse şi lânurile dela turme, s'au iniţiat în comerţul de peste mări. Aici, aveau Francezii antrepozitul, încă de pe vremea lui Ludovic al XIV-lea [2]. Au fost printre primii Megalovlahi cari au înfiinţat contoare în Adriatica şi Mediterana, ba dincolo de aceasta la Cadix [3]. Leake, care i-a vizitat, îi menţionează, pentru vremile anterioare secolului al XIX-lea, ca negustori în Turcia, Germania, Ungaria, Rusia şi Mediterana [4]. Dar nu putem trata în mod izolat asupra comerţului şi industriei Meţovei, care aparţine şi întregului Aspropotam şi Zagor, şi în care plan a jucat, de bună seamă, un rol de mâna întâia. Zagoriţii sunt mereu confundaţi cu Meţovenii, aceştia sunt trecul de cercetători în rândul Zagoriţilor. In general, sunt foarte iscusiţi, activi şi dedaţi speculaţiunilor comerciale. Au lucrat foarte mult în Rusia, România, Egipt şi Grecia, unde s'au distins ca negustori de mâna întâia. Actualmente, se găsesc mulţi şi la Tricala, ca meşteşugari şi economi de vite.

Pouqueville i-a văzut, în companii mari, lucrând ca meşteri constructori la palatele lui Ali Paşa dela Ianina [5]. Lucrările de sclupturä, la cari au lucrat Călăriţii şi Zagoriţii, sunt admirate de toţi şi sunt mult cercetate de archieologi italieni şi francezi [6]. In bazarurile din Larisa şi din Meţova se lucrau cu artă iscusită obiecte de argintărie ce se desfăceau în toate oraşele Albaniei [7], ceeace constituia un izvor de bogăţie pentru o bună parte din populaţie.

Meţovenii au stat în strânse legături şi cu Moscopole, unde aveau un cartier special numit cartierul meţovit, ca şi Zagoriţii cu cartierul Scamneli [8].

Cercetătorul francez i-a caracterizat ca încăpăţânaţi, dar aceasta ca rezultat al unei neînţelegeri ce oamenii din suita lui au avut cu Meţovenii [9]; — ar fi să-i caracterizăm ca tenaci în convingeri, o caracteristică sufletească tuturor Aromânilor munteni. Pe când Aravantinos i-a caracterizat ca unii cari posedă contoare importante în diverse centre comerciale, iar mulţi din ei s'au distins atât prin onestitatea, cât şi prin importanţa afacerilor lor şi au făcut donaţiuni considerabile patriei lor şi ca foarte ospitalieri [10].

Amincenele (Meţovencele) au excelat din totdeauna, în arta

---

[1] *Ibid*, II, p. 418. [2] Vezi frontul respectiv, per. III. [3] *Ibid.* [4] Pouq., I, pp. 207 208. [5] *Ibid*, II, 405. [6] Informaţiile acestea şi multe altele preţioase le deţin dela C. Ghiţia, fost profesor la Ianina, pentru care îi mulţumesc cu acest prilej. [7] V. Bérard, o. c., pp. 47—48. [8] K. Skenderis, o. c., şi Arav., II, p. 36, ap. T. A. Cavaliotti, p. 9. [9] Pouq., II, l. c. [10] Arav., ap. N. Pap., o. c., p. 156.

cusăturilor naționale și în țesutul covoarelor, cari, actualmente, sunt apreciate mai mult ca cele orientale lucrate de refugiații greci din Asia Mică. Calaru și Seracu se țin alături de Mețova în această ramură și scot din mâinile lor adevărate opere de artă. O expoziție care te uimește prin stil și finețe în colorit și desemn, stă în permanență deschisă la Ianina [1]. Aceste covoare se desfac, astăzi încă, de negustori aromâni, în Corfu, Triest, Veneția, etc., unde sunt foarte căutate [2].

Ca așezăminte de cultură, de asistență publică și religioase, cu 11 biserici, Mețova a stat imediat alături de Ianina, iar în somptuozitatea caselor se lua la întrecere cu aceasta [3]. Acest oraș a fost exclusiv opera marilor săi evergheți, cari, prin larga lor munificență, au înzestrat cu daruri regești atât orașul natal, cât și cele mai înalte așezăminte de cultură și de artă ale Greciei [4]. Aci, a existat, în secolul al XVIII-lea, o școală bine organizată, o Academie. de unde au ieșit oameni învățați ca Neofit Duca [5] și alții. A fost „patrie de oameni învățați" („patris pepedhemnenon andhron") [6], patria lui Trifon și Dimitri Bardaca, profesori distinși la colegiul din Ianina [7], și a mult setosului de învățătură Nicolae Zurzuli (Nicolae Cercel), fost director al școalei dela Sf. Munte și al Academiei din Iași (1760—1773 [8]); etc., precum și a unei nesfârșite legiuni de evergheți, ca Tușița, Averoff, Sturnara, Cosacovici, Ciumaga, Furniga, Gâdelu, Ciuca, Hâtu, Stameroff, Țapecu, Peltecu, etc. [9].

Populația acestui oraș, care se ridică în etaje aplecate în pantă și la încoronarea țărmurilor fluviului, era de 1000 familii [10], la începutul secolului al XIX-lea; după I. Nenițescu, ar fi având 12640 suflete [11], iar după L. T. Boga, 8850, în 1913 [12].

3. Ținutul Aromânilor din Zagorul Pindului.

Caracteristicile sufletești, manifestările sociale și aptitudinile acestor Aromâni din Zagor în domeniul economic au fost și sunt încă atât de asemănătoare cu ale Mețovenilor — și în genere cu ale Aspropotamiților — încât scriitorii streini n'au știut cum să-i grupeze și cum să-i diferențieze, încât au ajuns să-i confunde pe ei cu Mețovenii. Și, cu drept cuvânt.

Distanța între un ținut și altul nici nu contează — viața,

---

[1] Expoziția este organizată de d-nele aristocrate și se face mare propagandă prin presă și alte mijloace. [2] Informațiunile date de prof. C. Ghiția. [3] Arav., o. c., ap, N. Pap., o. c., p. 157. [4] Vezi Cartea III-a, cap. «Republica marilor evergheți» de A. Hâciu. [5] P. Pap., o. c., nota 3, p. 10. [6] Filippidies, *Ist. Rum.* II, 30 ap. I. Car., o. c., 116. [7] Vezi «T. A. Cavallotti» de V. Papacostea, nota 1, p. 28. [8] Vezi «Cartea III-a», A. Hâciu. [9] *Ibid.* [10] Pouq., o. c., p. 404. [11] I. Nen., o. c., p. 405. [12] *Ibid.*

însă, în marile ei manifestări, a fost aceiaşi — limba tot aceiaşi, expresivă şi veche cât întreaga aromânitate, pe care au continuat să o trăiască, laolaltă, veacuri dearândul.

In depresiunea situată între şirul estic al Pindului, cu culmile Culeu şi Valea Caldă pe de o parte, iar pe de alta, culmea Micicheli la vest, dominând şi Ianina, continuându-se în sus cu Brădet, între Băiasa la nord şi Arta la sud, se găseşte, în această depresiune, ţinutul Zagorului sau cantonul Zagori şi Perrhebia, cum o numeşte Pouqueville [1]. Pe întinsul acestei regiuni, bogată în turme, în fructe, în viţă de vie şi în ceva cereale, dar tot aşa de bogată prin hărnicia şi industria locuitorilor [2], trăiau un număr de peste 40 sate, toate târguşoare, locuite, acum un veac şi un sfert, toate, numai de Aromâni, majoritatea grecizate, restul, numai de 13, mai vorbind astăzi aromâneşte şi anume, luate dela nord la sud: Leaşniţa, Dobrinovo, Paliohori, Laişta sau Laca. Băiasa, Macrini, Şeş-Cerneş, Floru sau Flamburari, Doliani, Grebeniţi, Trestenic şi Drăgai [3].

Populaţia foarte mare faţă de strâmtimea solului [4], precum şi nesiguranţa vieţii şi a avutului, a îndemnat pe Zagoriţi la emigrări din vremuri foarte îndepărtate, făcând din ei ramura cea mai întrepidă de negustori şi cea mai harnică din neamul aromânesc. Bunăstarea câştigată în acest mod a făcut din satele lor târguri şi târguşoare frumoase. Negates, de o pildă, oferea aspectul unui burg din Italia, prosperitate datorită comerţului cu Constantinopol şi Valahia [5]. In epoca sângerosului Ali Paşa toate aceste târguleţe frumoase, curate şi prospere, au devenit, în 1815, ciflicuri ale lui Salik Bey, al treilea fiu al Tiranului şi, astfel, locuitorii au fost reduşi la starea de clăcăşie [6].

Negustori de mâna întâia, ei au contribuit, destul la vreme, cu industria şi aptitudinile lor, la comerţul Epirului cu Franţa şi Italia şi, din timpuri destul de vechi, au făcut negoţ cu Europa, mulţi din ei cu case de comerţ la Viena, Moscova, Breslau, Leipzig, Amsterdam, etc.; alţii au fondat bănci în Germania, iar cei stabiliţi în Rusia şi Principatele dunărene făceau comerţ de blănărie [7]. Despre Vlahii din acest ţinut, spune acelaş scriitor că făceau comerţul de caravane între aceleaşi Principate, Salonic, Seres şi Constantinopol, unde erau cunoscuţi ca *Meţoviţi* [8].

---

[1] Pouq., I, passim. [2] *Ibid.* p. 208,: Numele de Zagori l-ar fi căpătat dela Scito-slavi, din cauza aşezării lor dincolo de munţi, fie privită de pe culmile pindene ale Macedoniei, fie din partea Ianinei adică ţara de dincolo de munţi. [3] Autorul citat desparte Zagorul în două *zone*: *zona* satelor greceşti şi aceea a satelor aromâneşti, deşi toate făceau parte din acelaş mare grup al satelor de Zagoriţi şi mai afirmă că aceştia ar fi foarte vechi, iar ceilalţi mai noui. [4] Pouq., évalua populaţia în 1815, la 5350 familii p. 209. [5] *Ibid.* p. 208. [6] *Ibid.* [7] *Ibid.* [8] *Ibid.*

Aceşti Zagoriţi — după câte vom vedea la locul cuvenit au deţinut şi deţin încă o bună parte din marele comerţ în Egipt, Asia Mică, Tracia, Grecia, România, etc. Au activat cu succes şi în ţările slave sud-dunărene [1].

Cu deosebire în Principatele Române, Zagoriţii — mai mult ca oricare altă ramură de Aromâni — au jucat un rol important în viaţa lor economică. Aici, s'au ocupat, cu predilecţie, cu agricultura în mare — ca arendaşi sau proprietari de latifundii şi, la un moment dat, au stăpânit o bună parte din judeţe; s'au mai ocupat şi cu comerţul de coloniale, alţii cu plăcintăria [2]. Am reuşit să identific, astfel şi pentru veacurile anterioare, ca secolul XVI de o pildă, mulţi Aromâni din Zagor în Oltenia şi Muntenia, cu deosebire. Zagoriţii din comuna Dragai n'au cunoscut altă streinătate de cât România şi Asia Mică [3]; aceia din Cavalari, în proporţie de jumătate, lucrau în Principate. S'au stabilit, astfel, din Negades, Cepelovo, Prosgoli, Şeş-Cerneş, Capesovo, Leascoveţ, Scamneli, Doliani, Frangades, Macrini, Grebeniţi, Manasi, etc. Aproximativ două treimi din aceşti Aromâni, stabiliţi în cele două provincii, s'au asimilat în marea masă românească, contribuind la întărirea clasei burgheze şi pătrunzând în clasa nobilă.

Până în zilele noastre, încă se revarsă elemente numeroase din acește centre, multe din ele reprezentând firme comerciale în cele mai centrale cartiere negustoreşti ale Bucureştiului. Aceşti Aromâni au fost, în secolul al XVIII-lea, în relaţiuni şi cu Moscopole, unde aveau cartierul lor cu numele Scamneli [4].

Câteva curiozităţi în legătură cu ocupaţiunile satelor din Zagor. Leasniţa a fost, dintotdeauna, o sursă de preoţi şi de dascăli; Aromânii din Şeş-Cerneş s'au ocupat mai ales cu pictura bisericească şi cea profană; cei din Grebeniţi negustori îndrăsneţi; aceia din Floru, buni negustori, dar mai cu seamă, cofetari și fotografi, răspândiţi mulţi din ei şi în America [5]. Iar Pouqueville ne dă satul Giucli, de unde au pornit toţi brutarii și plăcintarii din Epir şi din Rumelia, iar târgul Leascovo — pe lângă cele mai bune vinuri, ca şi Stalovo, Manuși şi Calota — a dat pe medicii empirici, cunoscuţi în popor ca buni medici „caloiatri“, răspândiţi ca şi cei din Cefalonia şi în concurenţă cu ei, în toată Turcia, cu

---

[1] Streinătatea la aceşti Aromâni atingea 20—30—40 ani. S'au răspândit aşa de mult în lume, încât, astăzi, mai există sate fără nici un copil şi de-abia dacă se vede câte un bătrân, singura sămânţă de sex bărbătesc. [2] Urarea cea mai frumoasă pentru unii Aromâni din Zagor era: «Să creşti, să te procopseşti şi mare plăcintar să ajungi în Vlahia». [3] In cele mai multe case din Drăgai, se vede, la loc de cinste, portretele cu Mihai Viteazul şi Ştefan cel Mare. [4] Vezi «T. A. Cavaliotti» de V. Papac., nota, 1, p. 28. [5] Multe din aceste le deţin dela profesorul Cocto Niculescu, care a cunoscut bine acest ţinut.

deosebire că aceştia învăţau ştiinţa în celebrele şcoli din Apus, pe când cei din Leascovo prin tradiţie: fiul dela tată, sluga dela stăpân. Ca să-şi dea importanţă şi să nu fie înţeleşi de profani, ei se serveau de un jargon special, alcătuit de ei[2]. Aceşti medici excelau mai ales în arta de a opera herniile strangulate şi cele incomode, cataractele prin micşorare şi lithotomia, din nefericire, acestea adesea în dauna virilităţii bolnavilor. Fără a cunoaşte anatomia, ei se achitau cu un succes şi dexteritate de natură să minuneze pe chirurgii cei mai abili şi aceşti medici ignoranţi — închee des citatul scriitor nu făceau mai multe victime ca colegii lor brevetaţi din Apus[3].

Medici empirici din aceste regiuni erau destui în Serbia şi în A.-Ungaria, cu deosebire, în provinciile slave şi române din sud[4]; parte din medicii cei mai serioşi din Principatele române şi Ardeal, în epoca începutului medicinii româneşti, veneau tot din acest ţinut[5].

Toate aceste comune din Zagor — cari, în secolul al XVI-lea, erau trecute în registrele Imperiului ottoman ca „Olah-Kioi" [6] — „satele aromâneşti" se pare că intrau în sistemul clientelar al Meţovei. In sfera acestor influenţe economice, intra, credem, şi Samarina, precum şi toate aşezările din Pind.

Scriitorul francez i-a caracterizat pe Zagoriţi ca oameni iscusiţi şi harnici, dedaţi speculaţiilor comerciale, bărbaţi foarte chipeşi, iar femeile mai albe şi mai fragede ca în partea de sud a Epirului, aceasta în legătură, probabil, cu temperatura răcoroasă ce o trăesc şi a slabei atingeri cu streinătatea[7] — ţinntul acesta fiind situat departe de marile drumuri comerciale.

4. Băiasa din Zagor.

Pouqueville care a vizitat-o scrie că, deşi este închisă între maluri înalte, a văzut o populaţie viguroasă, fără guşă, şi, deşi beau apă din zăpezi (?) topite, este cu totul deosebită de aceea a Savoiarzilor cari trăesc în aceleaşi condiţiuni şi mai spune că locuinţele lor, deşi n'aveau eleganţa acelora din târgurile Macedoniei, erau înconjurate cu grădini pline de vegetaţie şi de o mare cantitate de trandafiri, iar în jur, păduri de brazi şi de cedri[8].

Una din marile comune din Zagor este Băiasa, aşezată nu

---

[1] Pouq., I, p. 204—206. [2] Asemenea jargon-uri au întrebuinţat şi brutarii din această regiune — cfr. V. Papacostea, Rev. m.-română, a. II, Nota 1, p. 47. După cum vom vedea, hangiii moloviştení şi gopeşeni din Peninsulă, precum şi medicii empirici din câmpia Bitoliei, s'au servit şi ei de asemenea jargoane. [3] Pouq., l. c. Vezi D. Jopovici, o. c., passim. [5] Vezi *Carten III-a*, de A. Hâciu. [6] Cfr. P. Civica, *Lumina* nr. 7 8, a. I, 1903. [7] Pouq., I, pp. 207 208. [8] *Ibid.*

departe de izvoare, pe malul drept al fluviului cu acelaş nume (în vechime la greci râul Aous, gr.-m. Vovusa). A prezentat mare importanţă în sistemul căilor de comunicaţie, ca fiind pe marele drum ce lega Ianina de Macedonia[1]. Stă ascunsă în valea îngustă, la 948 m., între culmile: Flambura la vest şi Oulu[2] la est, acesta înalt de 1754 m. A fost şi este încă locuită numai de Aromâni, întreprinzători şi profund iubitori de frumuseţile naturii. Nepregetat, pe malul apei cu depozite de cherestea, ciocănesc piuïe şi dârste, în cari se bat diferite ţesături de lână: adimte (abale), covoare, velinţe, etc., lucrate cu măestrie de mâinile neobosite ale Băieşatei: frumoasă, curată, harnică şi foarte ospitalieră. Comuna s'ar fi întemeiat prin contopirea populaţiei venită din patru cătune: S-ta Vineri, Bistriţi, Băitani şi Sân Dumitru — acesta aşezat în partea de sus, unde-i biserica cu acelaş nume[3].

S'au ocupat cu creşterea vitelor. Dar, spre deosebire de cei din Samarina, Perivole, etc., ei au fost sedentari şi şi-au iernat oile în Doliani din Zagor[4] şi nu în Tesalia. A avut celnici mari. In fruntea acestora, a stat Vasilache care număra până la 10000 oi. Au exploatat şi pădurile, cu ferestrae dealungul văii Băiasei. Cărăvănarii de aci — ca şi cei din Perivole, Smixi, Avdela, Samarina — de pela 1850, duceau cheresteaua la Valona, Arghirocastro, Tebelen şi până în Berat; la Preveza, Tricala, Volo, iar de aci, aduceau fructe mediteraneene, dela Corfu şi Santiquaranta, coloniale şi băuturi spirtoase, dela Filipiada şi Caterina Olimpului sare. Mulţi băieşaţi se îndeletniceáu şi cu argintăria.

Emigrarea a început cam prin ultimul pătrar al secolului XVIII. Ali Paşa, tiranul Epirului, şi-a exercitat şi aci cumplita lui samovolnicie. In 1814, a fost atacată de bandele lui distrugătoare. In revoluţia grecească au atacat-o şi armatele turceşti[5]. In revoluţia din 1854, se pare, a fost atăcată de bande greceşti. Toate aceste condiţiuni de nesiguranţă a avutului şi persoanei i-au determinat la emigrări din cele mai îndepărtate, cu turmele şi tot avutul lor. Multe familii nobile s'au stabilit la Seres, altele la Giumaia[6], unde există o întreagă mahala; au întemeiat un sat lângă Doiran; s'au mai aşezat la Poroi, Ramna, Nevrocop; în Rodopi, mai cu seamă în Peştera[7], din sânul cărora a ieşit marele bărbat de stat bulgar Tachef, care cunoştea dialectul. S'au mai a-

[1] După P. Civica, *Lumina*, 7-8, 1903. [2] După Th. Cap., p. 97: De pe acest vârf, se pot vedea cu ochiul liber: Tricala, Volo şi faimoasa Valea Tempe dealungul râului Salamvria, iar munţii Vasiliţei, Papingu, Baltali şi Ciuca Roşie din jurul lui apar ca nişte deluşoare. [3] Th. Căp., o. c., p. 60. [4] *Ibid*, l. c. [5] *Ibid*. [6] Cfr. P. Civica, l. c. [7] Aromânilor din alte părţi stabiliţi la Peştera din Bulgaria li se spunea Băşioţi; cfr. V. N. Cristu, *Graiu Românesc*, VIII, nr. 3—4 — probabil, în legătură cu vechile colonii de Băieşaţi, cari veniseră din aceiaşi direcţie.

şezat coloane şi la Nigrita şi Melnic, tot în Tracia. Cei din Giumaia s'au ocupat cu comerţul şi viticultura[1]. Foarte puţine familii s'au stabilit în Tesalia, colonia cea mai mare fiind la Veleştin — unde sunt şi colonii perivoliate —; din sânul celei băieşate s'ar fi născut marele poet revoluţionar al Greciei, Fereos, pe care, cu aceiaşi pasiune şi îndreptăţit orgoliu, îl revendică şi Perivoli. O colonie, condusă de Zotu Caranica, s'a refugiat în Veleştin şi alta, în mod provizoriu, aproape de Lamia-Zeitun, fără a sta însă prea mult aici, ci s'au înapoiat acasă[2]. Prin Tesalia, s'au ocupat cu comerţul —unii din ei şi cu argintăria.

In România, au început să se aşeze cam prin 1877, cel dintâiu fiind G. Rizescu, fugit mai mult din cauza banditismului care bântuia în regiune. Colonii importante sunt la Constanţa şi Bucureşti, unde se ocupă cu negoţul de cereale, cu brutăriile şi câţiva cu marea agricultură. Mulţi tineri, după 1900, s'au expatriat în America de Nord, cu deosebire în statul Vermont, unde mai toţi şi-au făcut un rost în comerţul mijlociu.

In epoca lui Ali Paşa, număra 3—400 familii, iar în 1905, de-abia 100[3].

5. Ianina şi Ali Paşa, Satrapul Epirului.

Ianina, prin secolele XIII şi XIV, era un orăşel neînsemnat, în jurul căruia, păşteau, în toată libertatea, turmele marilor Valahi, aduse la iernatec[4]. In secolul al XIV-lea, Ianina face cunoştinţă cu reprezentanţi de ai cetăţilor italiene, în special cu Veneţienii, căutători avizi de câştiguri. Prin aceştia, ea devine un contoar comercial important, iar pentru siguranţa mărfurilor şi a negustorilor, s'a construit Castrul — fort foarte bun pentru depozite şi ca piaţă de desfacere.

Sub Turci, Ianina înaintează şi creşte. Cunoaştem deja legă-

---

[1] Cfr. P. Civica, l. c. [2] Hagi Petru, fiul unei Băieşate, vizitându-i cu prinţul Otto, căruia îi era sfetnic, le-a dat un sat frumos, probabil Vudonişta de lângă Termopile, dar, neputând suferi căldura şi frigurile, s'au înapoiat, majoritatea, la Băiasa, cea bătută de răcoare, în liniştea munţilor cu pini şi pe malul răcoritor al râului ce-şi varsă, tumultos, apele în Adriatica. [3] După D. T. Boga, o. c., în 1913, 970 suflete. După P. Civica, art. cit.. care ne dă şi aceste date: Grebeniţi avea peste 300 familii, Floru-Flamburari cca 200, Şeş-Cerneş şi Macrini câte 150—200, Laca 400—500, cea mai bogată şi importantă, Dobrinovo 250, Paleohori 70, Leaşniţa 250 (la Coniţa vre-o 30 cu afaceri comerciale), Paleo-seli 250—300, Păzi 350, o comună din cele mai înfloritoare, Armata 50—60, Breaza 140 şi Furca 200. [4] Sub bizantini, Serghiani, fost pretor de Occident şi bun prieten al Megalovlahilor, devine stăpân peste Berat şi Ianina, proclamând-o republică independentă, tocmai când în Epir — după asasinarea lui Toma Anghel, în 1318 — domnea cea mai mare anarhie (Cantacuzen, Bonn, v. I, pp. 446, 449 şi urm. ap. I. Argint., pp. 181—182). Sub dominaţia ţarilor sârbi, în 1340, cu sediul la Tricala, a fost zguduită de răscoale

turile acestui centru cu Francezii, Veneţienii şi alte popoare, ceeace i-a crescut importanţa şi bogăţiile. In secolul al XVII-lea, se face menţiune de un oraş bogat, cu multă mişcare comercială şi tot aşa de mare ca Marsilia[1] Tot sub Turci, trei mari naţiuni: aromâni greci şi albanezi aveau să-şi desfăşoare energiile lor — unii distrugătoare, alţii creatoare, ca să facă din ea metropola Epirului şi, tot de aici, aveau să pornească marile lupte de eliberare a Greciei, cu adânc răsunet în lume.

Oraşul, în vechime, se găsea în peninsulă, unde au rămas închisorile, moscheea Calo Paşa, cartierul murdar al evreilor şi marile seraiuri ale Vizirului Ali Paşa. Pe vremea acestuia, număra 3200 case[2]. Prin 1903, populaţia acestui oraş, după naţionalităţi, era cam aceasta: Aromâni 10000, Greci veritabili 8000, Turci şi Albanezi 12000[3], în total, 30000.

Prin secolul al XVIII-lea, au strălucit două colegii în cari se predau discipline înalte; unul al lui Maruţi, al doilea al lui Ghioni — amândouă opera a doi filantropi aromâni; precum şi multe fundaţiuni de asistenţă publică, despre cari vom vorbi la locul cuvenit.

Un factor de mare importanţă care a contribuit la progresarea acestui centru sub Turci, pe lângă liniştea de care s'a bucurat lungă vreme, a fost şi aşezarea lui la intersecţia marilor drumuri comerciale în legătură cu toate regiunile: cu Preveza, adică cu M. Ionică; cu Albania, prin Arghirocastro-Berat-Dibra; cu Macedonia, prin Coriţa-Ohrida; cu Salonicul şi Tracia, prin Meţova-Cojani; cu Tesalia şi Grecia, prin Meţova-Calabaca şi prin Călaru-Aspropotam — toate aceste drumuri prevăzute cu cantoane şi oameni de pază, de cele mai adeseori, armatoli. Un alt factor care a dat adevărata viaţă Ianinei şi întregei regiuni, fără de care nici un comerţ nu era cu putinţă, au fost marii Valahi, cari, încă din vremurile cele mai vechi, aveau, la îndemână, toate materiile prime şi manufacturate, toate mijloacele de locomoţiune şi însuşirele negustoreşti, dar, mai presus ca toate, îndrăzneala de a înfrunta ne-

---

sângeroase, conduse de Barda, Lioşa şi Spata, căpeteniile Aromânilor Masareţi, Malacaşi şi Aspropotamiţi — până când tiranul Toma Preliubovici a fost nevoit să cheme în ajutor pe Turci, cari, pentru prima dată, pătrundeau în Epir, lăsând jaf şi pârjol. Sub Essau de Buondelmonte, soţul văduvei Toma, care, deasemenea s'a servit de Turci. Paul Ghin Spata cucereşte Ianina, în 1403 şi bate pe Zardari şi pe Veneţieni. (I. Arg. 192—196). Sub Carol II Tocco, Ianina s'a închinat lui Murat II şi garnizoana turcă a intrat în cetate, în 9/10/1431 (I. Argint. p. 211). [1] N. Iorga, *Hist. Roum. Pen. Balk*, pp. 37—38 şi Pouq., II, p. 414. [2] Pouq., I, pp. 150, 151, 160: 2000 locuite de creştini — fără a spune cari anume — cu 17100 suflete, 1000 de turci cu 5000 şi 200 evrei cu 1200, la cari se adăuga suita tiranului, trupe streine şi de mercenari, ostateci, populaţie flotantă — peste 35000 suflete; avea 14 moschei, 7 biserici, 2 sinagogi. [3] G. Zuca, *Lumina*, I, nr. 11 903.

siguranţa drumurilor şi de a strecura mărfurile în regiunile cele mai primejdioase, aducând, în schimb, altele necesare populaţiunii. Numai prin ei se vărsau — şi se mai varsă încă astăzi, în proporţii mai reduse, fireşte — în Ianina şi în alte centre, lânurile şi produsele laptelui, cheresteaua din Pind şi manufacturile, bucatele ce alimentau regiunea, pieile de vite şi blănurile. turmele, mărfurile streine, ceara din Valahia şi Bosnia, etc. Ianina între 1431—1814, avea aspectul unui oraş aproape aromânesc, majoritatea boierilor, în acest interval, fiind Aromâni[1].

Se impune să ne ocupăm în mod deosebit de personalitatea care a marcat o epocă în viaţa Ianinei şi a Epirului şi în special în rosturile vieţii aromâneşti, vreme de aproape patru decenii.

Ali Paşa de Tebelen (Tebelenli), Rumili Valisi. — Urmaş al unei familii turce originară din Asia Mică, s'a născut în 1741 la Tebelen (Albania) pe Voiusa, moşie căpătată de strămoşi ca fief dela Sultani. Bunicul Muhtar a murit ucis la asediul insulei Corfu în 1716, iar tatăl Veli, paşă de Delvino, a fost deposedat din demnitate, lăsând familia lui: văduva Hamco, o fată Khainiţa şi pe fiul Ali, fără nici o situaţie. Acesta, ca să poată trăi, a dus o viaţă de aventură, târând cu el pe mamă şi pe soră. In urma unei lupte cu Paşa din Berat, a fost părăsit de bandă şi despoiat de domenii, iar oamenii din Kirmovo şi Gardichi au făcut prizoniere pe mamă şi soră, cari au suferit cele mai grele insulte, până când au evadat ori s'au răscumpărat. A reuşit să-şi recapete domeniul, masacrând fără cruţare pe inamici şi devine omul de încredere al lui Selim Koka, paşă de Delvino, pe care apoi — din ordinul Divanului — l-a asasinat[2].

Până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, Ianioţii schimbau cu uşurinţă pe guvernatorii lor, turci de origină. In 1740, însă, Sultanii — lucru neobicinuit până atunci — au început să numească pe Albanezi ca guvernatori ai Epirului. Cel dintâiu a fost Soleiman Arghirocastritul, care, imediat, şi începe prigoana contra Armatolilor, singurii cari se bucurau de privilegiul de a face paza trecătorilor — adică a dervenelor. După acesta şi Kalo Paşa, a venit Kurd Paşa din Berat care numi, în locul căpitanilor armatoli, pe albanezi şi turci ca dervenagale. Insurecţia celor maziliţi a început aprigă şi repede s'a întins peste tot. In trupa lui Andruţu Veruşiu Muciană, căpitan armatol, Ali Aga din Tebelen, hoţ de

[1] Aravantinos, V, pp. 260—284, liste de boieri cercetate de I. Car., o. c., p. 59. După I. Car., 56, care studiază listele de boiéri date de Aravant. (II, pp. 263 264 şi notele 1, 2, 4 dela 264), aflăm că, în deputaţiunea trimisă la cartierul general dela Klidi, de lângă Salonic, ca să facă act de supunere lui Murat II, erau şi boieri aromâni din Ianina, ca Lelipapara, Şerban, Barda, etc.
[2] Lavisse et Rambaud, o. c., IX, pp. 732 şi urm.

drumul mare, lupta şi el împotriva paşalelor. Deci, interveni pe lângă armatoli — promiţându-le că le va respecta toate privilegiile — ca să mijlocească pe lângă Poartă pentru numirea lui ca Dervengi Paşa, adică şef suprem al trupelor de pază a trecătorilor (strâmtorilor). Şi, în adevăr, prin intervenţia lui Nuţu Baludima, Aromân din Brădetul Zagorului, el este numit la postul râvnit, în 1783[1]. Ajutat de Armatoli, a luptat împotriva Paşilor din Epir şi a lui Ibrahim Paşa din Berat[2]. Şi, astfel, ajunse Paşă al Tesaliei şi Satrap al Epirului, cu titlul de Rumili Valisi, în 1784[3]. Tot cu acelaş ajutor al armatolilor, a distrus pe bajbujucii albanezi, cărora le-a luat cetăţile Ohrida şi Coriţa. La aceasta din urmă, s'au distins faimoşii căpitani aromâni Vlahava, Bucuvala şi Hristachi din Preveza, ceeace a născut în sufletul tiranului invidia şi teama, precum şi gândul de a-i nimici[4].

De aici încolo, pentru popoarele din sfera influenţei lui politice, începe tragedia ce nu o cunoscuseră în istoria lor. Prin daruri şi promisiuni viclene, Ali Paşa a reuşit să atragă pe armatoli, să răscoale pe unii împotriva altora şi să-i risipească sau să-i nimicească. Aceştia, însă, reacţionând, au proclamat revolta peste tot cuprinsul Epirului şi Tesaliei. In scurt timp, toată ţara dela Egee la Adriatica, a devenit un infern de nelinişte şi de revoltă. Comunele aromâneşti, rând pe rând, îşi pierdeau privilegiile acordate de Amurat II şi consfinţite de sultanii ulteriori, devenind ciflic-uri proprii ale lui şi fiilor săi: Paşalele Veli, Muhtar şi Salik sau îşi răscumpărau proprietăţile şi liniştea cu sume mari. De o pildă, Călaru care, laolaltă cu Meţova şi Aspropotam, plăteau peşcheş Sultanei Mame suma de 1400 pstr. anual, acum singură această comună, ca răscumpărare a libertăţilor ei, s'a obligat la plata considerabilei sume de 50000 pstr., în plus datoriile comunităţii din jur la peste 300000 frc. cu dobânzi de 10%[5]. Din aceasta se poate deduce şi situaţia materială înfloritoare la care ajunsese această comunitate.

Prin mijloace viclene, a ocupat şi paşalacul Arta şi a supus şi Acarnania. Râvnea la paşalâcul Beratului, al cărui paşă Ibrahim era prieten cu Sulioţii[6], marii lui duşmani. In urma unui războiu de 10 ani, la care au luat parte cu deopotrivă jertfe şi femeile, a

[1] După Lavisse et Rambaud, o. c., IX, p. 732 şi urm., ar fi căpătat paşalâcul Tricala în 1788 şi titlul de inspector al drumurilor din Rumelia, drept răsplată că s'a distins în războiul contra Austriei. [2] Cronica epirolă după Pouq. V, ed. I, p. 360. [3] Th. Sm. Hughes, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, II, din cara s'au tradus fragmente în *Rev. m.-rom.*, v. II, nr. 1 930 — spune că Ali a ajuns paşă prin firman plăzmuit şi confirmat ca Dervengi Paşa de Romania. [4] Pouq., *Hist. de la Regéneresoence*, p. 111, unde scrie că, în adevăr, a auzit pe scelerat, pe care îl însoţise pe câmpul de luptă, că îi va extermina pe armatoli. [5] *Ibid*, II, p. 356. [6] Lavisse et Rambaud, l. c.

distrus, în 1803, prin trădare şi viclenie, republica Suli, aşezată pe muntele Amure de lângă Ianina şi din faţa insulei Corfu, ţinut compus din 22 sate întărite cu ziduri şi ocupându-se toate cu creşterea vitelor [1]. Ar fi fost colonii de Fârşeroţi venite, pe la finele secolului al XVII-lea, din comuna Gardichi din Albania [2], unde le-a fost cu neputinţă să mai îndure teroarea albaneză. Caracterul Sulioţilor era foarte războinic şi exerciţiile militare formau educaţia lor; principalele lor plăceri erau cântecul şi jocul; în războiu, femeile duceau războinicilor hrană şi muniţii, adunau pe răniţi, iar în ceasuri grele, luptau alături de ei; republica era împărţită în „fare" (triburi), fiecare având un număr limitat de familii şi comandate de un şef. Din acest războiu de exterminare [3], pe care Th. Sm. Hughes îl numeşte „cea mai necruţătoare samavolnicie", rămâne un episod sublim de eroism şi de iubire de patrie unic în istoria lumii şi anume: un grup de femei surprinse, la retragerea convenită cu însuşi Tiranul, de oamenii acestuia, s'au prins toate de mână şi — în cântece şi dansuri în cinstea ţării ce o părăseau pentru totdeauna — au izbucnit într'un strigăt de disperare şi s'au aruncat, una câte una, cu copiii lor în braţe, de pe o stâncă din apropierea mănăstirii Zalongo, în prăpastia din faţa lor [4].

Pe când Ianina prezenta aspectul unui lagăr de bajbujuci şi armate devastatoare, de nesiguranţă în viaţa casnică şi cea economică, de spioni înfricoşaţi, de ostateci şi prizonieri osândiţi la cele mai barbare torturi, iar gospodăriile şi satele oamenilor jefuite şi devastate, în beciurile castelului dela Tebelen, se înmagazinau milioane de piaştri aur, storşi din sudoarea văduvelor şi a întregului popor şi din averile confiscate în favoarea Tiranului, şi a fiilor săi [5]. Consulul francez, martor al acestei cumplite epoci care a durat aproape patru decenii, scrie că garda sa era formată din asasini; pajii lui erau copiii depravaţi ai victimelor; emisarii lui, valahi laşi [6], gata de a comite toate fărădelegile, iar oamenii lui de încredere, otrăvitori cari îşi făceau o glorie din crimele lor; preo-

---

[1] I. Argint., p. 238. Th. Sm. Hughes, l. c., dă 66 sate. [2] Despre aromânitatea Sulioţilor, vorbeşte I. Argint, pp. 238—240 şi I. Car., o. c., passim. Vezi şi *Pays Balkaniques*, 1930, a lui Fvelpidhès, unde povesteşte despre călugărul Samuel, care mergea la luptă cu biblia într'o mână şi paloşul în cealaltă şi care a strigat, din subsolul biaericii, când să se dea foc depozitului de praf de puşcă: «Dă-i foc!» [3] Despre luptele lui Ali cu Sulioţii, a se vedea Pouq., *Hist. Regén. Grèce*, v. I, pp. 148—205; Leake, *Res earchesin Greece*, pp. 159—160 şi *Travels in North. Greece*, pp. 464—487; I. Argint., o. c., pp. 238 240; Th. Sm. Hughes, o. c., etc. [4] Th. Sm. Hughes, o. c. După Lavisse et Rambaud, l. c.: Sulioţii ar fi trimis, în 1790, o delegaţie Ecaterinei II a Rusiei, ca să-i ceară protectoratul şi praf de puşcă, iar Ali a exploatat aceasta, denunţându-i Porţii şi ar fi obţinut firman, ca să-i pedepsească. [5] Pouq., *Voyage*, I, passim. [6] Acest scriitor pare a fi fost foarte subiectiv în aprecieri.

ţii sacrilegi erau admişi în speluncile întunecoase ale consiliilor sale; spionii umblau după ulţimul diuar al văduvei sau după fecioara ascunsă în întunerecul apartamentului[1], etc.; Tiranul se masca noaptea în costum de băcan sau zidar şi se deda prin cetate la nemaipomenite neruşinări; umbla prin biserici, mascat, de speria lumea[2]; avea în haremul său femei de toate naţionalităţile[3]. O singură virtute creştinească rămăsese în picioare — filantropia, prima şi ultima virtute a femeilor din toate straturile sociale, cari umblau cu traista ca să obţină milostenia publică, ce o ofereau celor încarceraţi, cărora tiranul le lăsase numai fiarele[4].

Totuşi, acest Tiran de proporţii asiriene avea şi calităţile lui tot pe atât de mari ca şi crimele şi viţiile sale. A fost un conducător cu mână de fier şi un abil diplomat. Mână de fier, voinţă neclintită şi un dibaciu cunoscător al păcatelor sultanilor şi divanului central, el a ştiut, să se menţină — împotriva voinţii tuturora — ca guvernator pe cont propriu al Epirului şi Tesaliei, cu rază de acţiune până la Bitolia şi Vardar; ba să lovească, dela Ianina, în marile personagii din capitala imperiului şi să tindă, la un moment dat, la detonarea sultanului, cu gândul de a-i lua locnl; cunoscător profund al situaţiilor şi realităţilor din Turcia, a reuşit să administreze şi să exploateze vastul lui guvernorat vreme de aproape patru decenii, în luptă perpetuă cu anarhia paşalelor şi a armatolilor — ceeace ar justifica par'că multe din crimele lui abominabile — punându-i pe toţi la respect, în epoca cea mai anarhizată a Turciei; a intrat în relaţiuni cu puterile europene, avându-şi sistemul politic propriu, prieten bun cu însuşi Napoleon care îl numea »très respectable ami«[5] (amic foarte respectabil), şi i-a acreditat, în calitate de consul general, pe savantul Pouqueville, deşi — atunci când nu-i convenea — ştia să lovească tot aşa de bine şi în interesele împăratului ca şi în acelea ale reprezentantului; a fost un mare înţelegător şi al cerinţelor civilizaţiei, ceeace l-a determinat să împodobească oraşul Ianina cu construcţii vaste, etc.

In ce priveşte neamul grecesc, acesta datoreşte foarte mult lui Ali Paşa. Aici, în acest oraş, cultura elenă, dacă a cam slăbit din cauza luptei între şcoale: a lui Vulgaris şi a lui Balanos, precum şi din cauza nesiguranţei, el, însă, n'a persecutat-o niciodată. Pentru Ali Paşa, ca, dealtmintreli, pentru întreg poporul Ianinei şi al ţinutului, limba grecească era ca şi limba maternă. Sub el, s'au desvoltat literile greceşti şi, prin lupta împotriva armatolilor, a contribuit în mod indirect la lansarea ideilor de liberare a Epirului

---

In adevăr, cu Aromânii din jurul lui Ali Paşa, el a avut multe neplăceri, vezi nota 2 p. 76. [1] Pouq., I, p. 155. [2] *Ibid, Reg. de la Gréce*, I, p. 88. [3] I. Arg., p. 237. [4] Pouq., *Voyage*, I, pp. 155 156. [5] Lavisse et Rambaud, l. c.

şi Tesaliei, deci, a Greciei. Tot acest despot a uşurat propaganda de grecizare a Zagorului din Piud şi a Albaniei, pornită de minciunosul profet Cosma Călugărul, pe care Kurd Paşa din Berat, inimicul Vizirului, l-a spânzurat, pe când Ali Paşa l-a proclamat ca sfânt al creştinismului. La un moment dat, dar spre sfârşitul carierei sale, când a căzut definitiv în dizgraţia Porţii, în primăvara 1819, a lansat o proclamaţie către toţi insurgenţii armatoli ca să stabilească o întâlnire, unde să chibzuiască asupra unei răscoale generale, apel la care toţi au răspuns cu entusiasm, proclamându-l de liberator al creştinităţii. Era, însă, prea târziu, căci, în 1820, a fost prins de armatele lui Hurşid Paşa şi capul lui a fost trimis la Poartă.

Pentru poporul aromânesc, în această epocă sângeroasă care a urmat teroarei din Peloponez din 1770 şi aceleia din Albania de sud din 1769 — această expediţie a fost condusă în parte şi de tatăl satrapului — începe dislocarea lui din ţinutul s.-estic al Albaniei, pe alocuri şi din Pind, Gramostea a fost complect distrusă de armatele lui, şi, când, toate aceste populaţiuni au cunoscut cea mai grea epocă de nelinişte şi de adâncă tulburare în istoria lor.

Pe de altă parte, însă, negustorii aromâni, îşi serveau interesele destul de bine — scrie V. Bérard; ei erau bancherii, tezaurarii, secretarii şi dragomanii teribilului Paşă, instrumentele lui de dominaţiune [1].

Sátrapul Epirului a avut mare încredere în Aromâni şi, de aceea, o seamă de colaboratori intimi erau sfetnicii şi mâna lui dreaptă, în conducerea vieţii economice şi administraţiei, mulţi originari din Zagor, Călaru, Seracu, Meţova, Samarina, etc. Dăm câteva nume: Anagnosti din Drăgai, Nuţu din Capesovo, Buroglu din Doliani, Chir Ghiorghi din Grebeniţi, Dimitris din Cerneş, Gavo Puliu (Puliu Scrâma) din Perivole, Atanas Vaia, Mantu şi alţii, sfetnici, membri în consiliul de administraţie şi reprezentanţi ai ţinuturilor; Gh. Turture din Seracu, era favoritul cel mai de seamă al lui, om de încredere în negoţ; A. Sarmaniotti din Samarina, un soiu de ministru al comerţului, era comisar general al bâlciurilor din Poghon-Ianina [2]; Colovos din Meţova era secretarul lui şi, printre mulţi alţii şi în fruntea tuturora, Ioan Coletti, nepotul după vară bună a lui Gh. Turture, care i-a fost secretar, medic şi ambasador [3]. Unul Nicola Mihu Pişca, sculptor la Meţova şi la pala-

---

[1] O. c., p. 248. [2] Acest Sarmaniotti a avut un incident violent cu consulul Pouqueville în legătură cu furnizarea de materiale şi de «gravano» pentru armatele franceze din Eptanison (Corfu, Itaca, Leucada, Zante, Chefalonia, etc.) domeniu în care comisarul general Sarmaniotti a înţeles să lucreze în conformitate cu interesele mari ale Ianinei şi să şi îndeplinească corect funcţiunea lui; de aici, ura neîmpăcată contra acestor Valahi ce-i numeşte «laşi şi gata de a comite toate fărădelegile». [3] Atât Gh. Turture, cât şi nepotul I. Coletti au jucat

tele Vizirului, administra moşiile acestuia din Tesalia [1]; altul G. Ceaprasli din Seracu era medicul lui Veli Paşa [2], fiul Satrapului şi alţii şi alţii. Printre mulţi Aromâni oameni de arme ai Vizirului erau şi Caraiscachi Paliopol etc.; în armatele lui se vorbea aromâneşte [3].

Sec. XIX a fost pentru Epir şi Ianina, o perioadă de mari turburări revoluţionare şi politice, cu scurte intervale de linişte. Comerţul când a stagnat, când a crescut simţitor. Aproape toată mişcarea economică se găsea, iarăşi, în mâinile Aromânilor indigeni şi din ţinuturile vecine, ca unii cari au avut, la îndemână, bogăţiile naturale şi animale, industria casnică, meşteşugurile dela oraşe, caravanele, puterile şi aptitudinile financiare.

Din munţii Pindului se vărsau şi se mai varsă, la Ianina şi în tot ţinutul, lemnul de construcţie şi de mobilă, produsele laptelui, carnea, lânurile, mare parte din manufacturatele industriei casnice şi ale atelierelor din centrele aromâneşti, produse în serie sau de lux, zada şi catranul brut dela Breaza, ca şi produsele lucrate din lemn de pixu, bun pentru xilografie, etc.

Cheresteaua se desfăcea direct de producători, de angrosişti sau de chirigii pe cont propriu — numai aromâni. Câţi-va din depozitarii şi negustorii aromâni cari dispun de capitaluri mari, fără a face apel la credite streine: Zotu şi Tega dela Băiasa, T. Iti, N. Bătăcora, I. Giumachi dela Perivole şi alţii.

Untul şi brânzeturile, vărsate aici, îşi luau drumul în diferite centre de desfacere şi de consum, ca insulele Ionice, Peloponez, talia, Triest, unde tot Aromânii exercită, şi astăzi, un adevărat monopol. Actualmente, negustori în acest gen sunt: Crapsiti din Seracu, totodată director al băncii „Tesalia"; fraţii Trandafil din Călaru, cu magazine şi depozite; deasemenea, fraţii Papa Gheorghe din Prosvala-Seracu, cu cerc de desfacere în Peloponez, Ionica, Corfu, etc. Carnea de oaie îşi varsă surplusurile în marile centre de absorbţiune, ca Atena şi Patras, iar lânurile se exportau în Franţa, Italia şi Anglia.

Industria textilă casnică din Pind îşi varsă încă produsele în serie, ca velinţe — flocate sau simple —, ciorapi, flanele, covoare uşoare pentru aşternut, dimie pentru haine, etc.; precum şi produsele de lux, foarte îngrijit lucrate, adeseori, adevărate opere de artă, cum sunt; velinţele — cergă din Samarina, neîntrecute ca lucru şi vopsit, ceeace a constituit din totdeauna un secret indus-

---

rol mare în revoluţia grecească din 1821. Vezi *Cartea III-a*, de A. Hâciu. [1] A fost străbunicul d-lui C. Nicolau, fost prefect şi inspector general administrativ. [2] V. Diamandi, art. «Marele aromân Colette» din rev. *Macedoia*, a. IX, seria II, nr. 5 935. [3] Despre Aromânii la curtea Satrapului, vezi şi Gabriel Remérand, *Ali Pacha dé Teben* şi darea de seamă a lui N. Iorga, în *Revue historique*, IV, p. 285. [4] Pouq., *Regén. Grèce*, I, p. 219.

trial al Samarinenilor şi nu există casă aristrocratică la Greci din care să lipsească o asemenea podoabă [1]. Covoarele din Meţova, însă, n'au concurenţă în toată ţara grecească; acestea, ca şi acelea din Călaru şi Seracu, sunt preferate acelora lucrate, în stil persan, de coloniştii din Asia Mică. O expoziţie permanentă, — organizată de doamnele aristrocratice din Ianina cu lucrări de acest gen, precum şi cu alte ţesături şi cusături aromâneşti — stârneşte admiraţia vizitatorilor [2]. Covoarele din centrele sus menţionate sunt căutate şi mult preţuite în toată Grecia, în insula Corfu, în Veneţia, în Triest şi alte centre, unde mulţi din Aromânii stabiliţi acolo se ocupă cu desfacerea lor. Lucrările-ţesături şi cusături, scoase în serie, erau altădată mult consumate de turci şi, odata cu plecarea acestora, a încetat şi această industrie casnică atât de rentabilă [3].

Negustorii în majoritate şi cei mai de frunte ai Ianinei au fost şi sunt Aromâni din Zagor, din Meţova şi Aspropotam, puţini din Pind şi Fârşeroţi; mai sunt Greci din Poghoni şi Ghramenohoria, sate curat greceşti în număr de şapte; cei din Chefalonia cari se ocupă mai ales cu tavernele, precum şi Sulioţi cu galanteria şi lăptăria. Meseriaşii cei mai abili sunt din Aspropotam, dar mai cu deosebire Meţovenii, printre cari şi ceva Greci localnici, mulţi din aceştia ocupându-se mai ales cu tăbăcăria; Albanezii cu meşteşugurile mai grele, cu potcovăria şi altele [4]. Toţi croitorii din satele şi oraşele Epirului, ca şi ale Tesaliei, sunt numai Aromâni din centrele enumărate. Marii constructori, dintre cari mulţi au lucrat şi palatele lui Ali Paşa, au fost şi sunt Meţovenii [5], cari au exercitat, până la un timp, ca tâmplari şi dulgheri, un adevărat monopol, în Ianina, în toată Tesalia şi Grecia [6]. Argintarii au fost în totul Aromâni, din centrele Meţova şi Aspropotam — Călaru, dar mai cu seamă Seracu, precum şi multe nume, în ultima jumătate de secol, din Cruşova [7], ceasornicari din Meţova şi Seracu [8].

Pe lângă beii turci şi albanezi, Aromânii avea şi ei moşii şi făceau agricultură în mare. Până la exproprierea din 1925, numai din Drăgai-Zagor, aveau peste 30 moşii în jurul Ianinei, ca la Biziani — fraţii Bichis şi Nicovopol, Cacica-Marineli, Crifovo-Papastilu, Lisana, Seriana, Ravenia, Gardichi, Guvarţa, etc.

Aromânii, în special cei din Seracu şi Călaru, sunt răspândiţi şi în centrele mai mici din eparhia Ianinei, ca negustori şi meşteşugari: prin Filipiada, Carvasara, Preveza, port la Ionica; în acest

---

[1] Vezi «Samarina», cap. II. [2] Vezi «Meţova». Multe date preţioase le deţin dela colegii Cocio Niculescu, director al gimnaziului român din Ianina, precum şi dela C. Ghiţia, fost profesor la acelaş institut. [3] Vezi «Meţova» cap. II. [4] Multe date am căpătat şi dela d. J. Spiropol, fost în slujbă la b-ca Tutova. [5] Vezi «Meţova» şi «Cartea II» l. c.; vezi şi Pouq., II, p. 405. [6] G. Zuca, *Studii economice asupra Românilor din Pind* (Epir şi Tesalia). Buc., 1906. [7] Vezi «Cartea II» ultimul capitol, de A. Hâciu. [8] G. Zucă, st. cit.

centru sunt și mulți din Flamburari și Macrini; la Corfu, unde, iarăși, sunt mari negustori și unde, odată, a fost depozitul „saricului“ [1].

Cităm pentru jumătatea de secol, ca mari negustori pe Carapani dela Negades; Ioanides bijutieri cu renume; Barda fârșerot din Megidia; Crysalis, mare cerealist în legături cu România; Crapsiti, din Seracu; Parascu, comerciant de tabac [1]; Nicolo Vasiliades; frații Papamihail cu galanterie, drogheria „Nițide“ și „Bon Marché“ a lui Cionide, toți din Vulți; farmacia „Sotiria“ a lui Mantu Ștefanu din Calota; Candila și Menglide din Leastoveț; Floros din Cepelovo; frații Ceara, holelieri și mari proprietari din Prosgoli; Banca „Caniu și Dono“ dela Sudena [2]; etc.

In domeniul profesiunilor libere, Aromânii au ținut loc de frunte. Cităm câțiva din vechii medici ai Ianinei, ca: I. Coletti, C. Ceaprasli, D. Zalocosta, E. D. Zalocosta, toți Aromâni din Seracu [3]; actualmente, Diamandi Țațani din Drăgai, Mihailide și mulți alții; avocați ca Barda, etc. — fac cinste profesiunii lor.

Cu anul 1912, începe dominația politică a Greciei. Ianina rămâne capitala Epirului până la versantul macedonean al Pindului, cu șase județe administrate de un guvernator. Cu noua ei formă politică, începe și decăderea ei economică, datorită acestor factori: 1. Sărăcia solului și lipsa totală de exploatare a subsolului epirot, precum și dispariția aproape în întregime a economiei de vite aromânești, ceeace, altădată și nu de mult, constituia un izvor de bogăție cu mari posibilități de export. 2. Izolarea orașului și a provinciei de restul țării din lipsă de comunicații, unul din marile drumuri pentru Macedonia și trecând prin Albania pierdut pentru Ianioți, iar șoseaua Ianina-Preveza impracticabilă pentru noul regim automobilistic. 3. Reducerea sferei de alimentație — hinterlandului — prin crearea în coastă a statului albanez, următor căreia, Ianina nu mai poate fi antrepozitul de altădată, când alimenta Epirul, Albania și o parte din Macedonia și, în sfârșit, 4. Din motive șovine s'au desconsiderat și chiar s'au refuzat legăturile comerciale cu Albania, cel mai natural și la îndemână debușeu economic.

In această perioadă de lâncezire, tot Aromânii — în bună parte — dau vieții economice pulsația atâta cât o are. Manufacturile de oțel și de fier — ca și cele de lână și de pânză mai sus enumărate — se mai caută și astăzi; cu argintăria aromânească se mai aprovizionează încă Grecia, Albania, Corfu, insulele ionice

[1] «Saricul» o țesătură din care se fac capotele marinarilor și soldaților — Vezi *Sa tarina*. Această firmă făcea, odată și mare export de vinuri din Neagușta pentru Egipt, în tovărășie cu frații Cile : Teohari și Toma din Crușova. [3] Feciorii acestora, astăzi, sunt mai bogătași în oraș. [4] Art. de V. Diamandi citat mai sus.

şi oraşele italiene; comerţul mare, cu toate loviturile primite, tot aromânii îl deţin în mare parte; armata şi populaţia satelor este încălţată şi îmbrăcată de mâinile Aromâncelor şi de meşteşugarii aromâni, etc. Natural, cărăvănăritul, prin introducerea automobilismului, şi-a pierdut din marea lui importanţă de altădată pentru traficul pe şosele, atâtea câte sunt.

In fruntea clasei nobile şi intelectuale — medici, farmacişti, profesori, avocaţi, magistraţi, guvernatori [1], comandanţi de garnizoană şi de unităţi, primari, etc.— păstoreşte cârja înţeleaptă a mult înţeleptului şi savantului Mitropolit Spiridon Vlahcs, fârşerot din Megidia.

6. Furca.

La n.-vest de Samarina, pe plaiurile versantului nordic al masivului Smolica, la bifurcarea drumurilor (de unde i-ar veni şi numele): unul spre Epirul de jos, al doilea spre Macedonia, este comuna curat aromânească Furca [2]. Ar fi locul numit de geografi Câmpul lui Pyrrhus şi unde Romanii stabiliră una din staţiunile militare, în perioada când au redus Epirul şi Macedonia în provincii tributare Romei, toate acestea ilustrate cu resturi de antichităţi romane [3]: la nordul ei şi nu departe, o colină Kesari şi alta Căstria [4], această adevărată fortăreaţă romană [5]. După limbă, port, obiceiuri şi ocupaţiuni ar face parte din ramura grămostenească; după alţii [6], fără a arăta şi temeiul, ar fi colonii de Epiroţi şi Fărşeroţi.

Ocupaţiunile străvechi au fost creşterea vitelor: oi şi capre, cai, porci, boi şi vaci. In vechime s'ar fi ocupat şi cu agricultura [7], ca şi Turia şi celelalte comune de pe partea apuseană a Pindului, ca Cerneşi, Floru, Grebeniţi, etc., şi în tot Zagorul, cari, însă, au părăsit-o repede, foloasele fiind prea neînsemnate [8]. Dar s'au ocupat şi cu comerţul din vremuri vechi. Ştim că Fărcenii aprovizionau — acum un veac şi jumătate — cu vite cornute mari garnizoana franceză din Corfu [9], negoţ pe care îl practică încă. A fost una din puţinele aşezări aromâneşti cu celnici mari. Majoritatea populaţiei era stabilă; celnicii îşi iernau prea puţin turmele în Tesalia, mai mult în şesnrile Grebenei şi ale Castoriei, ca şi la

---

[1] Cel dintâiu guvernator grec al Epirului a fost Comninos Miliotis din Meţova, fost aghiotant al Ţarului Rusiei; iar acum câţiva ani, Ghiorghi Modi, Aromân din Bitolia. [2] După C. Guci — art. în *Lumina*, IV, pp. 51-54, 1906: Numele i-ar veni dela colibele cu furci în pământ şi ar fi fost aşezată, în vechime, ceva mai la est, dar, din cauza zăpezilor grele şi a şerpilor, s'au mutat în actuala vatră. [3] Pouq., I, 256—257. [4] P. Civica — art. în *Lumina*, I, nr. 7 8: are, la nord, o pădure «Leagăn» şi, la vest, o apă limpede Cătilan. [5] C. Guci, art. cit. [6] I. Nen., p. 408. [7] C. Guci, art. cit. şi Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 30. [8] G. Zuca, studiul citat. [9] Pouq., I, 257.

poalele apusene ale Olimpului[1]. A avut celnici cu renume în Epir și Macedonia. Acum 70—80 ani, era unul Teodor Ghiciu care număra 7—8000 oi, 5000 capre, 4000 catâri și cai și 200 ciobani. Toată lumea știa de frica lui, iar guvernatorii și pașalele îl aveau prieten[2]. Ianuli Panai, ginerele acestuia, era tot așa de bogat și cunoscut în tot ținutul. In bogății se întrecea cu aceștia și familia Sufleri, zisă și Darda. Actualmente, economia de vite este ca și inexistentă[3].

In decursul vremurilor, a fost greu încercată. S'au risipit în lume, fiindcă devenise moșie albaneză. Multă vreme, a fost proprietatea lui Ali Pașa, care își avea reprezentantul în „Săraia", un castel așezat în sat și ale cărei ruine există și astăzi. A fost arsă de trei ori de bandele Satrapului, deși locuitorii s'au împotrivit cu mult eroism. Din această cauză, lumea se refugia prin Zagor, Blața și alte ținuturi. Din cauza bandiților greci, mulți din Furceni s'au așezat prin părțile Naseliței, alții au ajuns până aproape de Bitolia, întemeiând — scrie foarte greșit G. Zuca[4] — mai propriu vorbind, contribuind cu ceva la popularea Gopeșului. Mai târziu, prin inițiativa lui Ianuli Sufleri[5], satul a fost răscumpărat și, astfel, și-a recâștigat chefalohoria[6], adică privilegiile de viață autonomă.

Industria casnică a fost foarte dezvoltată. Negustorii din Furca alimentau cu lână satele din jur, iar produsele manufacturate în contul lor le vindeau la negustorii italieni, albanezi și greci. La bâlciul din Conița „Pazaroplo", se încheiau afaceri foarte rentabile pentru ei. O altă îndeletnicire caracteristică a Furcenilor a fost croitoria de abale; croitorii cunoscuți, în ținutul lor, sub numele de „rafte furchiati" — croitori din Furca, se duceau prin sate și lucrau prin casele oamenilor. Erau croitori ambulanți din sat în sat. Fiecare din aceștia își avea satele lui, adeseori, moștenite și nimeni nu se putea amesteca. Furcenii au avut și constructori și argintari, puțini la număr, însă. Un argintar cu renume a fost Pimu Tița (Eftimie), care lucra la Furca și la Grebena.

Comuna a avut două biserici, o mănăstire Sf. Ana, școală grecească și alta română mixtă[7]. Odată ar fi numărat o populație de 3000 locuitori[8].

---

[1] C. Guci, art. cit. și Th. Căp., p. 52. [2] Se povestește că Dimitri al lui Teodor Ghiciu, cel mai energic între alți patru frați, s'a dus la Constantinopol și ar fi intrat călare, în curtea palatului, cu o plângere împotriva unui guvernator. Sultanul, după ce i-a dat câștig în cauză, i-ar fi dat și o suită la întoarcere. [3] Puțin înainte de 1906, număra oi și capre. până la 20000; după care deabia 3000. [4] G. Zuca, art. în *Lumina*, III, pp. 196—200. [5] Ianuli a fost bunicul d-rului C. Sufleri, medic primar al județului Cetatea Albă. [6] Familia Sufleri poseda o copie după un ordin împărătesc de prin 1800, prin care se interzicea emigrarea și se ordona obligația reîntoarcerii — după C. Guci art. cit. [7] Școala română a fost întemeiată de C. Furceanu, Cota ali Cheni, pe care antarții greci l-au jupuit de viu și i-au umplut pielea cu paie. [8] C. Guci, art.

Ţara streină ceá maì frecventată şi cunoscută de aceşti Aromânì a fost Muntenia (Vlahia), unde ar fi început să pătrundă cam pela 1875. Aici, s'au ocupat — cu predilecţie în judeţul Teleorman şi prin porturile dunărene — cu negoţul de cereale şi de vite, precum şi cu marea agricultură, ca arendaşi şi propietari de moşii. După 1903, au pornit emigrarea şi în America, unde se găsesc vre-o 60 nume [1].

Furcenii susţin că străbunicul sau bunicul lui Karagheorghe Petrovici, întemeietorul actualei dinastii în Jugoslavia, ar fi văzut lumina zilei în satul lor. Sigur, este, însă, că d-r. Vladan Gheorghevici — din familia Ciuleca — marele bărbat de stat şi savantul istoric sârb, a fost Furchiat, Tot Furca a fost patria lui C. Esarcu, iniţiatorul întemeierii gingaşului şi preţiosului monument arhitectonic din mijlocul Bucureştilor, care este Ateneul Român. Data de 1836 a naşterii acestui bărbat de stat şi medic român ne duce cu mult mai adânc cu pătrunderea Furcenilor în Muntenia [2].

7. Samarina — (San-Marina).

Deşi toate comunele din jur sunt aromâneşti, neameştecate cu nici un element strein, deşi au în comun multe obiceiurì şi limba, care, pe alocuri, prezintă particularităţi lexice şi fonetice nebăgate în seamă la prima vedere, totuşi, ceeace este ciudat — spune N. Tacit şi alţì cunoscători — în anumite apucături şi din punct de vedere psihologic, care de care stă mai aparte. Să ilustrăm aceasta cu câteva exemple: Smixi este tot o colonie aromânească, dar niciodată nu s'a încuscrit cu altele; Breaza este cu totul altceva şi în apucături şi în viaţa de toate zilele şi deabia câţiva km. o desparte de Samarina, Pădzi, Avdela, Băiasa, etc.; aceasta din urmă, care pare a fi foarte veche, are ceva al ei propriu şi multe în comun cu Avdela, ceeace se explică prin faptul că este un amestec de populaţiuni din o parte în alta; Perivoli, iarăşi prin apucături şi îndrăzneală, este ceva deosebit; Furca, Laca şi altele, fiecare constitue câte o colonie aparte. Iată un obiect de studiu şi de cercetări foarte interesant, care ar putea arunca multă lumină asupra trecutului şi marilor dislocări ce le-au suferit coloniile aromânesti, poate încă înainte de primul mileniu.

Samarina este o aşezare foarte veche [3], pe coasta Gurguliului, dominată de majestuosul pisc Smolica de 2574 m., cel mai

---

cit. După I, Nen. — 408 — 2250, iar după L. Boga, 2575. [1] C. Guci, art. cit. [2] Multe informaţiuni asupra Furcei le deţin dela colegul I. Sarmaniotti, avocat la Bazargic, dela N. Cotimani, fost cerealist în Teleorman şi alţii. [3] Aşa a fost numită de poetul D. Bolintineanu în cunoscuta pastorală «San-Marina astăzi are sărbătoare de păstori, etc.» Pouq., — II, p. 389 — o numeşte cel dintâiu San Marina. [4] La mănăstirea Sf. Paraschiva prin mănăstire nu se înţelege, în

înalt vârf al Pindului[1] şi, mai la s.-est, de un alt vârf Moaşă, oraş mare altădată, în poziţie de amfiteatru, cu ape limpezi şi bogate ţâşnind din toate părţile. La două ore spre s.-est, lângă mănăstirea Sf. Paraschiva, ar fi fost vechea vatră a oraşului, unde se află, şi astăzi, urme multe de ogoare părăsite. Se găseşte la cea mai mare înălţime — circa 1600 m. — faţă de toate celelalte comune aromâneşti din Pind şi Macedonia. Are două ieşiri: una „Murminte" la est, spre Macedonia, şi a doua „La Greclu", spre Epir.

Samarinenii — cântaţi încă dela începutul sec. XVII — pentru vitejia lor; lăudaţi, în alte cântece, pentru frumuseţea lor, iar de poetul Bolintineanu pentru simplitatea şi nobleţea vieţii lor patriarhale; mari luptători pentru eliberarea Epirului în favoarea Greciei în secolul trecut; „căutători de ceartă şi mânări", cum i-a descris un scriitor grec; spirituali, metaforici şi hyperbolici în relatările lor; iubitori de glorie şi de învăţătură — ei au însemnat foarte mult în dezvoltarea comerţului şi mai ales a industriei aromâneşti, în cuprinsul ţinuturilor dela s.-v. şi n.-v. Peninsulei.

Stratul etnic a fost cel primitiv aromânesc — nici un strein; târziu s'au stabilit ceva Moscopoleni. Ca populaţinne a fost una din cele mai mari din Pind, alături de Meţova. Pentru 1880, i s'a dat 15000 locuitori[2]; în 1895, ar fi avut 12000[3]; pentru 1900, de-abia 7000[4]; după anexarea Tesaliei la Grecia, a suferit o mare scădere. Aceiaşi viaţă patriarhală, guvernată de legi simple şi de sfaturi de înţelepţi, aleşi de popor — aceiaşi organizare socială ca la Meţova, împărţiţi în clase distincte: patricieni-gogeabaşi şi plebei — cioplac. Prin jumătatea secolului al XVIII-lea, în urma unor lupte crâncene între aceste două clase, plebea fiind bătută, aproape

aşezările aromâneşti, de sălăşluiri bogate în călugări, de multe ori nici nu exista de cât un itendent al bisericii de care aparţinea — pe o inscripţie, se citeşte, şters de vremuri, anul 1200 şi ceva — după informaţiuni ce le deţin dela N. Diamandi, fost negustor de tutunuri în Tracia, actualmente, proprietar în Bucureşti. In secolul trecut, a fost vizitată de cercetătorii Leake şi Pouqueville; a fost cântată, fără a o fi văzut, de Bolintineanu; la începutul secolului XX, englezii Wace şi Thompson («Oaia tunsă» cum îi numeau Samarinenii) au trăit lungă vreme în mijlocul lor, le-au vorbit graiul şi au trăit viaţa lor reală, le-au purtat cu mândrie portul, trecându-şi impresiile în lucrarea *The Nomades of the Balkans*, 1914, London. [1] După o schiţă de hartă lucrată de colegul profesor Cocio Niculescu, cu prilejul inspecţiei făcută, în Iunie 1925, de A. Hâciu, şcoalelor din Pind şi Epir, în calitate de administrator şcolar în Grecia, având-l pe acesta şi pe I. Vardali, ca însoţitori, cu aceiaşi misiune. [2] Aghiotaitis, un propagandist helen, care urmărea, prin 1880, grecizarea Samarinei şi a satelor învecinate, tot aşa după cum, cu un veac aproape înaintea acestuia, făcuse şi mincinosul profel Cosma, al cărui loc de predică în Samarina se cunoaşte de toţi. [3] I. Nen., o. c., p. 407; numărul acesta îl dau şi alţi Samarineni. [4] T. N. Diamandi în *Almanah m.-r.*, 1901—902. Pouq., o. c. I, p. 232, dădea pen-

150 familii din „Batuţii" au fost expulzaţi şi s'au stabilit la Berat din Albania[1].

Viaţă de transhumanţă — ca şi Avdela, Smixi, Perivoli, etc. — vara în oraşul de munte, iarna în câmpiile calde de iernare din Grebena, Cojani, Hrupişte, Caterina, Ianina şi Arta, mai ales cele din Tesalia[2], unde — după I. Caragiani — iernau, altădată, peste 2C00 familii numai din acest centru[3]. Mergeau la iernatec şi în Peloponez, păscând, astfel, toată Grecia; ba mergeau până la Galipoli şi în Asia-Mică. Aproape o treime din populaţie se ocupa cu creşterea vitelor — oi, capre, cai şi catâri. Prin jumătatea secolului trecut, Samarinenii — ca şi Perivoliaţii — posedau oi şi capre între 85—90000, ca, prin 1895, numărul lor, ca urmare a anexării Tesaliei la Grecia, să scadă sub 50000, plus 2000 vite cornute mari[5]. In timpuri fericite, numărul acestora în tot ţinutul Pindului românesc nu era inferior celui de 600000; dar la începutul secolului nostru acest număr era redus foarte mult. Dela 1922, prin aşezarea refugiaţilor din Asia Mică, condiţiunile pentru creşterea de vite s'a îngreuiat şi mai mult, în aşa măsură, încât, astăzi, economia de vite — un factor de îmbogăţire altădată — îşi trage sfârşitul, nemairămânând disponibil pentru păşuni nici munţi şi nici câmpii. A fost un centru cu celnici mari, ca: Ciutra, Hagibira, Dabura şi alţii; astăzi, celnici săraci, ca: Matuşu, Gima, Tabuca, Agroiani, Joga, etc.

G. Zuca, bun cunoscător al lucrurilor aromâneşti din Pind, dă alte cauze cari au dus la micşorarea acestei ramuri de producţie şi anume: nici capitaţia sau scumpirea pământului, nici anexarea Tesaliei, ci, mai cu deosecire, luxul în viaţa celnicilor, neprevedecari îi îndemna să contracteze împrumuturi cu dobânzi mari, precum şi încăpăţânarea lor de a nu învăţa pe feciori nici carte, nici meşteşuguri sau comerţ; la toate acestea, adăugându-se supraproducţia periodică ce aducea cu sine crizele periodice, etc. La acestea, se pot enumăra şi frământările politice, dintre cari răscoala din 1854, la cari au luat parte peste 1000 familii din Samarina,

---

tru începutul secolului al XIX, 800 familii; Th. Căpidan — o. c., p. 46 — după un veac şi un sfert, dă acelaş număr; iar G. Zuca rev. *Lumina*, IV, 1906 — dă 9000 locuitori. [1] Asemenea frământări, sociale au avut loc şi la Seres, între nobili şi plebei. Nu ştim dacă aceste fenomene au născut spontan sau sub înrâurirea vre-unei colonii venite din afară. La Seres — se ştie — a fost şi o colonie de Samarineni. [2] G. Zuca, art. în *Lumina*, II, p. 235: în centrele Elasona, Cearîceani, Vlahoiani, Larisa, Târnova, Tricala, Cardiţa şi alte centre până la aproape 50. [3] O. c., p. 51. [4] G. Zuca, studiul citat., şi T. N. Diamandi, art. cit. din *Al ţan. m.-r.*, 1901—902. [5] Studiul citat, Capitaţia, adică darea în natură, la 10 oi una — scriptum poecus la Romani — a fost în vigoare până în 1840, dela care dată, începe darea în bani, începând cu 70 parale, ajunge în 1906, la 5 piaştri (200 parale) adică lei 1,05; o oaie se vindea până la 10 frc.

Avdelia şi ceva Fărşeroţi, când — la Filureana, aproape de localitatea La Scară de lângă Discata — şi-au perdut tot avutul, cu bogăţii mari în bani şi argintării şi peste 15000 capete în oi, capre, iepe şi cai — în afară de jertfele în vieţi omeneşti, în număr de aproape 100; altă epocă nenorocită a fost aceea din 1877—85, când haiducia în favoarea Greciei a distrus multe averi, imobile şi animale. Odată cu 1900, numărul vitelor în Pindul aromânesc nu nu trece pêste 100000, iar Samarina şi Perivoli numără fiecare de-abia câte 10000 [1].

Industrializarea laptelui se făcea pe scară întinsă. Urda sau „mănure" [2] era produsul cel mai fin — nu trebue confundată cu urda din România — prin care Aromânii, adeseori, cumpărau favoarea înalţilor deregători turci, ba chiar a guvernatorilor. Caşcavalul aromânesc din Samarina şi Avdela se desfăcea în Grecia toată, în Egipt, Italia, Serbia şi Albania [3]; deasemenea, parmezanul în Italia şi în Triest, prin negustori aromâni; astăzi încă, acesta se exportă în America. Dar de un deceniu aproape, porţiile Italiei s'au închis importului acestor produse [4]. Toate aceste, ca şi celelalte, se găseau în toate oraşele Turciei şi Greciei [5]; în această ţară, ele se consumă şi astăzi încă, în mod exclusiv. Carnea de oaie servea la consumul intern în aceste două ţări; iar astăzi, surplusul este înghiţit de marile centre de absorbţiune, ca Patras, Atena şi altele. Aromânii din Samarina şi celelalte centre aromâneşti se duceau, altădată — până la dezmembrarea imperiului ottoman — prin Bosnia, Serbia şi mai ales în Bulgaria, de unde aduceau vite mari pentru îngrăşat în munţii lor — precum şi mulţi cai — şi le desfăceau, toamna, în Grecia, mai cu deosebire [6].

Negoţul acestor Aromâni din Pind consta din strângerea de găetane, de lânuri, piei, vite cornute mari şi mici, mai în urmă de cereale din regiune [7].

O bună parte din lânuri se concentra la Ianina, cu destinaţia Anglia, Italia şi Franţa, restul era şi este încă prelucrat de harnicele Samarinence, cari au jucat mare rol — întocmai ca şi femeile din Călaru — în viaţa economică a unei bune părţi din Peninsulă, cu produsele mâinilor lor, făcând — laolaltă cu bărbaţii — din comuna lor îndepărtată din Pind, o cetate industrială de mare importanţă, din vremurile cele mai vechi şi până în zilele noastre.

---

[1] *Ibid.* [2] Urda cea mai bună ieşea din Blaţa, Deniscu, Gramoste. [3] G. Zuca, st. cit., şi T. N. Diamandi, idem. [4] Ca urmare a măsurilor luate de noul regim fascist, încurajând prin legi şi credite economia de vite, Italia a ajuns, din tributară, exportatoare; iar pentru industrializarea laptelui, s'au adus baci iscusiţi din Veria şi Pind. In Sardinia, lucrează G. Scrâma, Z. Papazisu, G. Giuleca din Perivole şi alţii. [5] G. Zuca, st. cit. [6] *Ibid.* [7] *Ibid.*

In sezonul de munte (Sf. Gheorghe — Sf. Dumitru), cele aproape 1000 războaie[1] la 750 familii[2], (nu există casă fără unul sau două războae[3]) vârtelniţa şi fusul, cele 60 piui pentru postavuri, flanele, brâne, ciorapi, desagi, etc., şi cele 70—80 dârste pentru velinţe şi alte manufacturi, până nu de mult, nu-şi conteneau activitatea, zi şi noapte. Se lucrau velinţe colorate, talagane, tâmbări, covoare, ciftele— un fel de velinţe vărgate[4], — tende-corturi, şagune, scutic, dimie, flanele, cioareci, pânze, ciorapi, cergi flocate, brâe, perine şi perdele foarte frumos colorate, feşe pentru copii, şorţuri, traiste, saci, ibânci, harăvi — saci foarte mari[5]; se mai lucrau şi pânze învârstate cu fire de mătase şi de metal[1]. Se ţese, încă astăzi, tâmbări sau cape din „căprină“ — păr de capră, pentru armata evzonilor, pe cari îi îmbrăcau şi înainte de 1877, un fel de mantale pe cari le desfăceau în Epir, Albania, Tesalia şi Acarnania, parte din Macedonia, rămânând şi pentru export, în care scop, erau în raporturi şi cu celelalte centre: Meţova, Călaru şi Ianina. Tnate acestea erumărate mai sus făceau obiectul unui comerţ întins.

Femeea samarineancă mai lucra şi un fel de capă cu flocul pe dinafară şi fără mâneci, numită bruzza, îmbrăcăminte de lux pentru oamenii culţi şi aristrocraţi din Epir, Albania şi Italia, unde se făcea comerţ întins în Veneţia şi Triest[7].

Rămâne de relevat faptul că pânzele de bumbac le lucrau numai barbaţi specialişti, iar, la vopsit cu indigo şi culori vegetale, Samarinencele au dovedit o îndemânare ce, până astăzi, a rămas o taină pentru alte centre.

Am spus şi cu alt prilej că Samarina trebue trecută în sistemul clientelar din Aspropotam şi Meţova, unde îşi vărsau mărfurile manufacturate. Această comună, ca şi centrele: Cornu, Vidişta, Custeanena, Lipenţa, Gardişte, Seracu, Călaru, etc., a jucat rol important în industria textilă până la jumătatea secolului al XIX: saricul negru şi flocatul erau depozitate la Călaru, pe urmă, din cauza nesiguranţei, depozitul a trecut la Corfu, de unde negustorii din Veneţia, Triest, Sicilia şi alte părţi ale Italiei îl cumpărau pentru capotele marinarilor din Adriatica şi Mediterana[8]. In războiul Crimeei — scrie G. Zuca — saricul, fabricat în centrele de mai sus, a ajuns la aşa de mare preţ, încât negustorul Paliu din Călaru — comisionar al negustorilor aromâni — a câştigat 40000 lire turcesti, numai din plusul peste preţul fixat de proprietari[9].

[1] T. M. Diamandi, art. cit. [2] G. Zuca, art. cit. în *Lumina* şi studiul cit. [3] T. N. Diamandi, idem. [4] Velinţele acestea, după câte ştim, nu lipsesc din nici o casă bogată din Grecia. [5] I. N. Diam. şi G. Zuca, idem. [6] T. N. Diam. idem. [7] Ce legătrră poate fi între această «bruzza» şi credinţa în origina «bruzzo-vlahă p Marilor Vlahi de care vorbeşte Pouq.? [8] G. Zuca, art. cit. în *Lumina*, a IV, 1906 Familia Paliu exista, în 1906, la Corfu, ca cea mai bogată.

Iată cum descrie un publicist grec rolul Samarinei — „Pitorescul orăşel din munţii Pindului“ — pe scena economică a Greciei: „Femeea din Samarina continuă şi azi să îmbrace Epirul, Tesalia şi Macedonia occidentală. Preţioasele produte ale muncii sale, însă, ajung până în Moreea şi trec în insulele ionice, la Corfu şi Levcadă“. Şi, mai departe, descrie transportul acestor bogăţii. „Covoarele, chilimurile şi cergile, a căror frumuseţe şi rezistenţă sunt neîntrecute, o pornesc încărcate pe lungi şiruri de caravane spre pieţele de desfacere. Alături de ele, stocuri, cantităţi mari de lână, vestita adimtă (stofă groasă de lână), ciorapi şi mănuşi şi cuverturi multicolore de lână pentru casele ţărăneşti. Samarina, în lunile de vară, devine un adevărat stup de albine, în care se poate observa cea mai harnică şi roditoare activitate. Iar în timpul iernii, oraşele din Epir, Tesalia şi Macedonia iau un aspect deosebit şi o înviorare uimitoare prin activitatea Aromânilor cari scoboară dela Samarina. Cu un cuvânt, nu există oraş şi orăşel la nordul istmului de Corint care să nu fi primit dovada calităţilor şi hărniciei acestui popor sârguitor şi inteligent“ [1].

Samarineanul meseriaş — ţesător şi el sau croitor, samargiu, cuţitar, clopotar, argintar — alături de Samarineanul comerciant, chirigiu sau intelectual, merită, în adevăr, o deosebită atenţie, închee publicistul aprecierile sale. Şi, cu drept cuvânt. Samarineanul a fost şi este tot aşa de harnic şi de iscusit. A excelat în toate industriile anexe ocupaţiunilor principale — creşterea oilor şi cărăvănăritul. Lucrează samare, chingi, fabrică clopote, tăbăceşte pieile, cioplește vase de bucătărie; este cismar, croitor, opincar, fierar, cuţitar, armurier, argintar, iconar, etc. In ramura cuţităriei, au fost şi sunt încă renumiţi; pentru o bună parte a Peninsulei — Turcia şi Grecia — au jucat rolul instituţiei Solingen pentru o parte din lume. Arta călitului fierului au practicat-o cu iscusinţă: iataganele şi hangerele, precum şi armele fabricate la Samarina,

---

Prin jumătatea a doua a secolului trecut, se lucrau în Samarina, anual, 2500 sarcini de lână, din cari 700 sarcini tămbări pentru Grecia şi Albania; 350 pentru velinţe, cifte, dimii, etc. pentru Coniţa; 350 sarcini tălăgane, şagune (gravano) pentru Bitolia şi Berat. Se lucrau, iarna, cam 350 sarcini — o sarcină socotită aproximativ 15 lire turceşti —; se exportau anual 1500000 franci — cfr. *Lumina*, II, 1904, p. 235, şi st. cit. G. Zuca. In anii din urmă, scrie acelaş autor, amestecau părul de bou sau de vacă, ce se vindea foarte eftin şi se amesteca cu lână sau capete de lână (drastolină) şi din acest amestec «tălaciu», se fabricau talăgane sau velinţe şi mai solide ca cele din lână curată. Două târguri mari (20—30 Septembrie la Bitolia şi 20—25 Septembrie la Coniţa) erau nădejdea sau distrugerea Samarinenilor. Când lumea se ducea la Coniţa, ieşeau copiii la «Şoputlu al Sachilar» cu icoane, iar negustorii — femei şi bărbaţi — le sărutau şi le aruncau câte un ban copiilor. (G. Zuca, *Lumina*, II, 1904, p. 235). [1] K. Faltaits, art. în presa greacă, după ziarul *Apărarea*, nr. 16/931.

incrustate în aur şi argint cu cizelări artistice, erau căutate peste tot de paşale, dervenagale, armatoli și de toţi amatorii şi ele se desfăceau în Albania, în toată Turcia şi chiar în Rusia. Fabricau tacâmuri de masă şi foarfeci: de croitorie, de frizerie și de tuns oile. Cu acestea din urmă se aprovizionau mai multe regiuni, toţi economii de vite din Pind, Epir, Tesalia şi Macedonia, precum și cei din Rodopi. Ca armurieri erau inventatori şi adevăraţi artişti. Aceşti iscusiţi metalurgişti erau răspândiţi peste tot cuprinsul Peninsulei, dela Valona la Adrianopol, dela Scopia la Atena[1]. S'au găsit urme nnmeroase cari trădează vechimea foarte îndepărtată a acestei metalurgii, practicată încă dela Romani[2].

Artele frumoase le-au practicat pe o scară întinsă. Argintăria au avut-o ca specialitate: Pindul, Epirul şi Tesalia abundau şi abundă, oarecum și astăzi, produsele lor fiind căutate peste tot. Erau meşteri și în falșifacarea monetelor: la „Calpuzanlu" — adică „Falsificatorul" dela localitatea Groslu, s'au găsit rămășiţe de metale cari indică cu prisosinţă această preocupare, care, în unele comune, au avut-o şi până acum o jumătate de secol, astfel că mulţi bogătaşi îşi trag origina averii dela această meserie[3]. Ca pictori bisericeşti, erau, deasemenea, foarte răspândiţi în Epir, Albania şi Tesalia[4].

Croitoria bărbătească și de dame — cea naţională — ajunsese şi ea la perfecţiune. Ei lucrau dulamele la neveste şi la fete, brodate în găetane și şiruturi de mătase aurită (sau cu un rând de nasturi auriţi la încheetura pieptului — pavăză a castităţii la fecioare), saricile şi baltul, în cari, îmbrăcate, păreau adevărate matroane; iar sarica flocată — albă la bătrâni, neagră la tineri, maliotul — toga romană la flăcăi, precum și ţipunea (zăbun sau cioareci), străluceau toate în eleganţă și mândrie[5]. Au fost deasemenea, curelari, opincari și cismari: aceştia cu ateliere mari, având până la 20 de calfe şi desfăcându-și produsele pela bâlciuri[6].

Altă ocupaţie străveche a Samarinenilor a fost cărăvănăritul. O mare parte — aproape o treime — se ocupau cu această ramură de activitate. Samarinenii aveau 2000 cai și catâri, pentru transporturi, pe cari îi procurau fie dela celnicii aromâni cu herghelii, fie dela bâlciui din Ghiumulgina, precum și încă 2000 cai, iepe și catâri ce numărau hergheliile[7]. Frecventau toţi Balcanii, toate porturile egeice și adriatice, Bosnia, Hertzegovina și Scodra, ajungeau la Budapesta şi și Nijninovgorod, pe la finele secolului

[1] T. N. Diam., art. cit. [2] G. Zuca, art. cit., in *Lumina*, IV, şi st. cit. [3] *Ibid.* [4] Vezi *Cartea II-a* de A. Hâciu, ultimul capitol. [5] T. N. Diam.: La expoziţia din Larisa din 1901, Sept., Samarina a obţinut 4 medalii aur şi 3 argint; croitorul Dzima Dova a fost decorat. După C. Zuca: un costum femeesc bogat costa 400 fr., unul bărbătesc până la 250. [6] G. Zuca, st. cit. [7] T. N.

al XVIII-lea şi încoace. Lucrau cu toate bâlciurile; Coniţa, Grebena, St. Luca din Vodena, renumitul Kervan din Seres [1], care ţinea 40 zile. La toate acestea, se desfăceau produsele Samarinei şi din alte centre. In postul mare, porneau spre Nijninovgorod, drum de două luni, iar bâlciul ţinea tot atâta. Un celebru negustor cărăvănar pentrn Rusia era Ciuliman. Duceau cuţitărie şi iatagane, iar de acolo, aduceau marochin rusesc de lux, blănuri scumpe şi altele. Nu neglijau nici Perlepe, Salonic, Monastir, Berat, Scodra, precum şi alte târguri din Epir, Tesalia, Albania, Grecia, etc. Un cărăvănar de care tremurau Albanezii era, prin 1840—50, Zisi al Ciopa. O bună parte din nobilimea Scodrei din Albania este formată din aceşti cărăvănari Samarineni.

Ca şi ceilalţi Aromâni din Pind, Samarinenii s'au ocupat şi cu exploatarea pădurilor. Cheresteaua era desfăcută în Epir, Albania, Tesalia şi Macedonia, fie de negustori aromâni angrosişti, fie direct de producători sau de chervangii în cont propriu. Prin măsurile severe luate de noua administraţie, însă şi aceasfă industrie — ca şi economia de vite — s'a ruinat complect [2]. In legătură cu aceasta, era şi clasa dogarilor, cari lucrau şi bucliţe foarte frumoase, servind şi ca obiect de lux la cei bogaţi — vase pentru apă şi băuturi — vin şi rachiu [3].

S'au dedat la negoţ din vremuri vechi, cu deosebire, începând cu jumătatea a doua a secolului trecut. Ca negustori îi găsim la Salonic, Grebena, în toată Albania, în Epir şi Tesalia, în marile centre din Tracia, ca Drama şi Seres — unde sunt mulţi zarafi şi comisioneri şi cu comerţul de tutunuri; prea puţini la Constantinopol.

Samarinenii sunt foarte răspândiţi, pe alocuri, în colonii importante. Şi anume: multe familii în Ianina, Filipiada, Paramithia, Grebena, Arta Preveza, etc.; în Arghirocastro circa 40 familii; în Delvino, Santiquaranta şi Premeti câte aproximativ 25; în Leascovic 5—6: multe în Scodra, Valona, Berat, etc.; la Salonic, vre-o 80, la Florina şi Cojani şi Atena; în Seres, Drama şi alte centre din Tracia destul de multe. Prin 1818, persecutate de Ali Paşa, s'au stabilit la Neaguşta vre-o 80 familii. Numărul lor, însă, este impunător în Tesalia: în Tricala, circa 500 familii; în Cardiţa 300, în Caterina 100, în Volo vre-o 10 şi multe în satele din jurul acestui centru; altele în Tesalia, Domocos, Armiro, Lamia, etc.[4].

Mânaţi de anevoioasa luptă pentru existenţă, mulţi s'au ex-

Diam., idem şi G. Zuca, st. cit. [1] T. N. Diam. [2] După G. Zuca, st. cit., în 1906, erau în Pind, 90 ferestrae, iar altădată, şi mai multe. Am văzut eu însumi şi adevărul este că marile păduri de pini au fost distruse fără cruţare şi fără grijă de reîmprospătare. [3] G. Zuca, st. cit. [4] Vezi *Neg. arom. în Grecia şi Tesalia*, cartea II-a de A. Hâciu.

patriat aproape 700 nume — în America, prin statele Boston, Nashua, New Jork, etc. şi câţiva prin America de Sud. Colonii mai puţin numeroase s'au stabilit şi în România, mulţi distingându-se ca negustori şi intelectuali.
Au fost ca şi toţi Aromânii dealtfel, iubitori decultură. Au avut multe biserici şi mănăstiri, multe şcoli greceşti şi româneşti. Actualmente, în Grecia numai, numără aproape 200 bacalaureaţi, licenţiaţi, doctori şi avocaţi şi joacă un rol important pe tărâmul social şi în conducerea şi administraţia statului helen.

„Samarina se poate spune, fără ezitare, că domină, cu hărnicia şi inteligenţa locuitorilor ei, cu vigoarea sufletului şi corpului fiilor ei şi în fine cu bogăţia ei, viaţa a trei mari provincii ale statului elen" — aşa îşi încheie articolul publicistul grec Faltaits [1].

7. Perivole, Avdela, Pădzi, Turia şi altele.

Cel dintâiu orăşel, *Perlvole*, aşezat pe versantul macedonean al Pindului, la o înălţime de 1282 m., dominat de culmile Culeu şi Faglu cu vimtu, pela marginea de sud, udat de o apşoară, Codru, ce se împreună cu Valea rea şi formează Arâulu albu, afluent al lui Venetico (Rhedias în vechime), la rându-i afluent al Bistriţei (turceşte Ingè Karasu, grec. Haliacmon). Dela Perivole, drumul spre Samarina merge, mereu spre nord, pe planul estic al culmilor Vasiliţa (2200 m.) şi Ghumara (2110 m.), ramificaţii ale Gurguliu-lui, la rându-i, ramificaţie imediată a masivului Smolica. Orăşel cu case şi gospodării frumoase, stratul etnic primitiv aromânesc, fără nici un element strein [2].

Comuna are o vechime foarte mare. Altadată, a fost aşezată mai la sud ca stăzi şi s'a închegat din cătunele: Călivile, Bitulţi, Băitani, Căriţa şi Băniţa [3]. S'a bucurat de o largă autonomie sub Bizantini şi sub Turci; sub cei dintâi, era o înzestrare a Sf. Sofii din Constantinopol, sub nouii cuseritori, a trecut în categoria bunurilor Vacuf Kitab Hané; pe câtă vreme, Avdela şi Smixi, tot aşa de vechi, erau trecute între domeniile statului şi plăteau câştiul lor către Cesar prin intermediul temei Macedoniei, iar sub Turci, prin sangeacul Rumili Valisi [4]. Sub noua dominaţiune, dela 1912, aceste privilegii ale Perivolei — ca şi ale tuturor celor'alte — au dispărut complectamente.

Perivoliaţii au trăit sub regimul de transhumanţă — vara, în aşezările dela munte, iarna, prin Tesalia: Tricala, Veleştin, Cala-

[1] Vezi *Apărarea*, nr. 16 | 931, art. «Samarina» tradus de C. H. [2] Pouq., o. c., III, 103-4 — da, pentru începutul secolului al XIX-lea, 350 familii; I. Nen., o. c.; p. — pentru 1896, 6570 suflete; I. Vuloagă, (*Lumina*, V, pp. 85—88) şi Th. Căp., o. c. p. 47, 200 case; L. T: Boga o. c., p. 16. pentru 1913 aprox. 3730. [3] I. Vuloagă, l. c. [4] Pouq., l. c.

baca, Tahtalasman, Cociabaşi, Diderîani, etç.[1]. Actualmente ei se mută numai în Tricala şi Veleştin[2]. Câţiva din această comună, ca şi din altele din Pind, iernau altădată, în câmpiile Grebenei sau înaintau până la poalele Olimpului[3]. Prin aceasta, au contribuit la întemeierea centrului aromânesc Livadia, Cochinopoli, Fteri, Neohori şi Milia[4]. Multă parte din aceste sate şi, în special, din Neohori, s'au aşezat în Serfige, (vechea Servia) sau au ajuns până la Caterina, amestecându-se cu alţi Aromâni nomazi din Morihova, Vodena şi Veria, ba au ajuns, tot mai spre sud, la Elasona, Ţariţeana, eis.[5]. Printre Aromânii din Avdela cari au întemeiat Călivele Badralexi, din munţii Vericei, existau şi Perivoliaţi, Samarineni şi un număr de Bătuţi[6]; pe când alţi Pindeni au înaintat mereu spre răsărit, până la Dardanele, aşezându-se în centre, ca Seres, Cavala, Nevrocop, în câmpiile sub-balcanice şi dealungul lui Mariţa, amestecându-se cu alţi Aromâni din Gramoste şi din Albania[7].

Ocupaţiunile de căpetenie le-au fost, din vremuri imemoriale economia de vite, cărăvănăritul şi exploatarea marilor păduri de pini ai comunei, cu o rază de zcci de km., întinzându-se, spre sud, până la Meţova. Inainte de războiul balcanic, numai Perivole şi Băiasa aveau în lucru peste 50 de ferăstrae puse în mişcare de ape, dela care dată, însă, foarte multe şi-au încetat activitatea. Deasemenea, au fost şi buni meşteşugari[8]: pieptănari, spătari, samaragii, croitori, argintari, etc. Dar au fost neîntrecuţi în arta opincăriei, scoţând din mâninile lor, opinci remarcabile ca soliditate, frumuseţe şi fineţe, purtate mai ales de armata .Evzonilor mândri, cum observă G. Zuca; deasemenea meşteri curelari şi în lucrarea de sileafuri, foarte apreciate de chervangii şi de cavaji[9] — păzitori ai consulatelor streine — ca purtătoare încinse la mijloc de arme, de efecte de valoare şi de corespondenţă. Ii mai întâlnim ca geambaşi şi măcelari, ca hangii — în ţinutul Veleştin şi Tricala, toate hamurile sunt ţinute de ei – ca negustori. Dar n'au cunoscut negoţul pe un plan mai întins, ci s'au mulţumit să-şi vândă vitele, lânurile, produsele laptelui şi cheresteaua în centrele obişnuite şi mai apropiate. S'au dedat la comerţ mai mare numai cei stabiliţi în Tesalia, în Tracia şi în alte ţinuturi. Ca industrie casnică — ca şi Smixi şi Avdela — nu se poate compara cu Samarina; oricum, însă, puţinele produse şi le desfac prin târguri şi bâlciuri.

Cărăvănarii perivoliaţi au fost cei mai mari şi îndrăzneţi din

---

[1] I. Voloagă, l. c. [2] Th. Căp., p. 48. [3] *Ibid*, p. 52. [4] *Ibid*, pp. 52—53. [5] *Ibid*, p. 52. [6] *Ibid*, p. 54. [7] Wace and Thompson, o. c., p. 120, ap. Th. Căp., p. 56. [8] La localitatea Calută, s'au găsit reziduri metalice şi instrumente foarte primitive fără a se şti precis întrebuinţarea lor; s'au găsit şi vase în cari se topeau cuprul nativ după G. Zuca, st. cit. [9] *Ibid*

Pind; iar comuna număra, în vremuri bune, între 2000—5000 cai şi catâri[1]. Ca şi toţi ceilalţi, străbăteau toata Peninsula, dela Adriatică la M. Neagră, din Grecia, până la Lipsca. câteodată 3—4 luni la drum[2]. Caravanele din acest ţinut ajungeau să numere până la 100—150 cai și catâri[3]; chervangiii mai săraci aveau între 15—40 animale[4]. Aceşti chervangii perivoliaţi, temuţi de toţi, erau spaima Albanezilor: era de ajuns ca bandele greceşti sau albaneze să afle că chsrvangiii sunt din Perivole, ca numaidecât să li se lase trecere liberă. Cărăvănari cu renume au fost, printre cei mulţi, unul Costa Vràca, având caravană de aproape o sută de catâri[5] și altu Gogu Mişu, zis și Șişco Goga, celnic şi chirigibaşă, adică staroste al chervangiilor[6], având şi moşiile lui la Labaniţa. Acest Gogu Mișu era printre Perivoliaţii în graţiile autorităţilor militare cari îi numeau derven-agale, adica capi de poteră; era sfetnic pe lângă ministrul poliţiei din Constantinopol, prin 1860 şi a luat parte activă cu alţi Aromâni la reprimarea revoluţiei greceşti din Creta — pentru cari servicii a fost distins cu multe favoruri şi trei decoraţiuni[7].

Economia de vite se exercita pe o scară întinsă. Numărul oilor şi caprelor până la anexarea Tesaliei, era foarte mare, atingând cifra de aproape una sută mii; dar, încet încet, numărul a descrescut, așa încât, în 1912, s'a redus la vre-o 15000, dacă nu şi mai puţin. A avut celnici mari ca Varduli, Bubunica, Vraca, Exarhu, Tegniani, Balamoti, Breazna, Scrăma, Barbaiani, Iani, etc. astăzi, numai umbra celor de altădată: Cusculida, Apostolina, Fusca, Burduliaca, Sarândi, Mihuliţu, Ciubecu, Covată și alţi câţiva,

Perivole a nrmărat până la 800 case, dar cu cedarea Tesaliei, a suferit o grea lovitură, când $^3/_4$ din populaliune s'a stabilit acolo[8]. In această provincie, au întemeiat și sate, iar în unele centre, ca Tricala, Veleștin, Dideriani, Calabaca, au mahalale separate, păstrându-și încă portul și graiul[9]. Unele așezări perivoliate, cum este Veleştinul[10], sunt foarie vechi. Mulţi din cei așezaţi în această provincie au moşii şi proprietăţi, sunt negustori și

---

[1] *Ibid.* [2] *Ibid.* [3] I. Car., p. 58. [4] G. Zuca, st. cit. [5] *,Ibid.* [6] I. Vuloagă, art. în *Lnmina*, V, 1907, pp. 55—58. După alţii am aflat aceasta: înainte, acest Gogu Mişu, cu o seamă de celnici, a reuşit să decopere o bandă compusă din caimacani, notabili turci şi funcţionari superiori din Veria, cari — sub masca de bandiţi albanezi — detrusau transporturile de tezaur din provinciile apusene pentru Constantinopol. Odată prinşi, i-a expediat pe toţi în capitală, unde au fost aruncaţi în Bosfor. Mai târziu, însă, în ajunul războiului din 1877, în înţelegere cu Patriarhia, ar fi organizat mişcarea revoluţionară din Pind, ar fi fost prins şi surghiunit — după unii, la Budrum în Asia Mică, după alţii, la Berat; după altă variantă, Englezii l ar fi luat sub protecţie şi i-ar fi încredinţat funcţiuni înalte în Cipru. [7] *Ibid.* [8] I. Vuloagă, art. cit. [9] *Ibid.* [10] Riga Fereu s'ar fi născut la Veleştin din familie perivoliată — după *Evelpidhès in Pays*

industriaşi, renumiţi în toată Tesalia[1]. In regiunea Larisa — Volo, la Veleştin sunt 300 familii, Tahtalasman sau Micro Perivolachi (Micul Perivole) 150, Dideriani şi Avdularli câte 150, Toivaş 80, Aghia 100; în regiunea Tricala: la Cuţumilia, 250—300; pe urmă la Volo de sus, 50, la Calabaca 40, la Larisa puţine (cele mai multe, aici, sunt din Samarina), la Chiserli, deasemenea, puţine, amestecate cu Greci. Mai sunt curat perivoliate: Cuţufleni cu 50 familii, Dabiani, deasemenea, Cănăli 60[2]. In satele Purnarr, Portaria, Aghiu Ghiorghi, Pileon, etc., toate în jurul oraşului Volo, sunt numai colonii de Samarineni, Perivoliaţi şi Zagoriţi.

Mulţi din cei aşezaţi în această provîncie — pe lângă comerţ şi meşteşuguri — se ocupă şi cu cultura tutunului şi a cerealelor, cu grădinăritul şi morăritul, etc. Cea mai mare fabrică din Tricala e a lui Nacu Bela; o fabrică de spirtuoase a lui Ceanguli; mari comersanţi şi proprietari Leapu, altu Muşu Leapu mare proprietar la Atena, etc.

Prin 1904, tineri absolvenţi de liceu şomeri şi alţii, după aceea mai mulţi, au pornit spre America, unde au lucrat, la început ca angajaţi în restaurante şi hoteluri şi, în curând, au ajuns să conducă ei restaurante, magazine de fructe şi alte întreprinderi. Certrele unde au lucrat şi încă lucrează sunt: New Jork, Albany, Rochester, Boston, Philadelphia, Indiana, Harbor, St. Louis. Am indentificat puţini prin China, Australia, Mozambic şi Abisinia. Mulţi au fost angajaţi — după câte ştim — în Sardinia, la industrializarea laptelui. Colonii de negustori şi intelectuali se găsesc şi în Ţările Româneşti.

Acest orăşel din Pind are o mulţime de şcoli greceşti şi româneşti, precum şi şeapte biserici: Sf. Gheorghe cea mai mare ($^{60}/_{40}$ m.), Sf. Vineri, Sf. Atanas, Sf. Ilie, Sf. Pantelimon, Aghia Anarghira, Sf. Sotir şi mănăstirea Sf. Nicolae.

Avdela[3]. — Aşezare foarte veche, în fiinţă încă sub Bizantini. Se întindea, odată, până la Buboania şi Gugulecă. Nici un element etnic strein. Dominată, la vest, de culmile Culeu şi Vasiliţa, preeum şi de peretele masiv, la nord, Spânu şi Bica, ce se continuă, spre s.-esl, până la Urlic, celebra trecătoare dela Tista-Spileon, pela poalele căruia trece Vasilicki strada — resturi din şoseaua romană, drumul caravanelor din Tesalia şi Macedonia şi al întoarcerii turmelor dela iernatec în Pind; deasemenea, drumul spre Samarina, Furca şi Coniţa, locul de unde încep celebrele pă-

Balkaniques, 1930, unde este scris «ormomenos ek Perivoliu». [1] I. Vuloagă, l. c. [2] Alte colonii perivoliate ar mai fi la Ghiumulgina, cca 100 familii, la Grebena 100, la Neaguşta, în ţinutul Oridei, etc. [3] Pouq, (o. c. III, 102) i-a dat ca populaţie vre-o 300 vetre; I. Nen., (o. c.,) 4780 sufl., iar L. T. Boga, (o. c., p. 16) pentru 1913, 4680.

dıri de pini ale Vlahilor[1] şi, în văile cărora, lucrează ferăstraele puse în mişcare de apele abundente ce ţâşnesc la tot pasul.

Aproape la aceiaşi înălţime ca şi vecina sa Perivole, Avdela, văzută de departe, stă aşezată într'o poziţie încântătoare, un colţ din Carpaţii văii Prahovei, dar, închisă între munţi, fără orizont. De pe culmea unde stă suspendată mănăstirea Sf. Sotir, se desfăşoară, în schimb, un orizont superb, vederea cuprinzând întinderi nemărginite.

Trăesc sub acelaş regim de transhumanţă. Aveau turme numeroase: în 1912, numărau numai cca 70000, dela care dată, de-abia 20000. Erau celnici cu renume: Badralexi, Papahagi, Exarhu, Civica, Zarma, Giuvara, Toli, Baracu, Cealera, Caraiani, Docu, Dânca, Tuvala, etc.; astăzi cu puţine oi: Caraiani, Exarhu Baludima, Carcabeşi şi alţi câţiva.

Se ştie că o mare lovitură au suferit Aromânii economi de vite din acest orăşel şi din Samarina, pe timpul „andărsiei", răscoala din 1854. când economii de vite din Epir — îndemnaţi de Greci cari le-au promis ajutoare armate ce nu le-au venit niciodată, au proclamat revoluţia şi au fost despuiaţi de Turci de toate averile lor în oi, cai şi catâri şi altele, de au fost lăsaţi săraci lipiţi, repede însă s'au putut reface. Dar păstoritul a mers din ce mai rău, urmând soarta celorlalte comune.

Atacurile şi jafurile Albanezilor îi determinaseră pe Avdeliaţi şi, în mai puţină măsură, pe ceilalţi vecini, să fugă, cu armele în mâini, de sub raza de influenţă a bandelor albaneze şi a lui Ali Paşa, cari le răpise libertăţile egale cu independenţa. O mare dislocare a celnicilor din Avdela a avut loc, sub conducerea falnicului şef de trib Badralexi (Bardă Alexi) care, cu 600 familii înarmate, s'au retras, spre s.-est, spre munţii Veriei şi ai Neaguştei, întemeiând, acolo, aşezările Selia de jos — alcătuite din vechea Selia, Maruşa şi Volada şi repopulând Xirolivadul (Uzungiova), părăsit de Greci[2]. Acest fenomen a durat dela 1775 şi până după 1821[3]. Celnicul Badralexi a luat sub protecţia sa şi familii de Fârşeroţi, pe cari i-a găsit în aceiaşi munţi ai Veriei — în Selia de sus[4]. O dislocare neastâmpărată a avut loc, multă vreme şi din aceleaşi cauze, între Selia de jos şi Neagusta, unde s'au aşezat definitiv mulţi Samarineni[5]. Unii Avdelioţi şi Perivoliaţi, în altă epocă, s'au aşezat în regiunile muntoase dintre Ohrida şi Resna, stabilindu-se definitiv la călivela Istoc[6].

Colonii sedentare în Tesalia au fost numeroase, dar puţin importante, câteva familii de fiecare. La iernatec, se răspândesc,

---

[1] Pouq., o. c. III, pp. 99 100. [2] Th. Cap, pp. 55—56. [3] Scriitorul I. Caragiani fixează data expatrierii lui Badralexi în epoca lui Ali Paşa, dela 1788 încoace. [4] I. Car., p. 51. [5] Th. Căp., pp. 55—56. [6] Wace and Thom-

cu deoseuire, la Zarcu, Damaşi, Damaşuli, Târnova, Neohori şi Grizano — între Tricala şi Larisa [1]. In Tracia, colonii aşezate la Poroi, precum şi colonii puţin numeroase de negustori prin marile centre comerciale. Din vechile colonii, se pot identifica — laolaltă cu Aromâni din Pind, în special aceia din comunele aşezate pe povârnişurile muntelui Smolica — în marele centru Sisavion (Şainli), din care n'a mai rămas, astăzi, de cât un simplu cătun, de unde s'au răspândit şi au populat Sacişta, Pipilişte, Blaţa şi Vl.-Ciisura [2]. Este sigur că Aromânii din Pind, stabiliţi în acest din urmă oraş, înainte de 1854, au fost numai Avdeliaţi.

Aromânii din Avdela, s'au ocupat şi cu cărăvănăritul, în aceiaşi măsură ca şi ceilalţi. Unul Ianuli Taci [3] făcea caravană în toată Albania, Macedonia ,Tesalia şi Tracia. Altul era Gheorgachi Taci [4], chirigi-başa, pe linia Duraţo-Valona-Coriţa-Constantinopol şi pe linia Larisa; cu mare influenţă pe lângă guvernatorii vilaetelor. Numele lui răsuna şi pela Grămostenii din ţinutul Bitoliei. Făcea comerţ mai ales cu untdelemnuri. Tatăl scriitorului I. Caragiani, des citat în această lncrare, lucra cu Bucureştii, prin a doua jumătate a secolului trecut [5]. Un îndrăsneţ cărăvănar, deasemenea, era şi Dimitri Puiareu, care îndeplinea funcţiunea de poliţagiu — purtător de valori şi efecte — pe ruta Epir-Chişinău-Odessa, aceasta până prin 1885 [6].

Industria brânzeturilor destul de dezvoltată, acea textilă casnică, în proporţii foarte reduse faţă de Samarina.

Aceleaşi nevoi grele pentru asigurarea existenţei au determinat şi pe tinerii Avdeliaţi să se expatrieze peste Oceanul Atlantic. Un număr de aproape 200 nume s'au stabilit cam în aceleaşi centre ca şi Perivoliaţii, precum şi în statul Vermont. O colonie puţin numeroasă s'a aşezat şi în România, unde s'a îndeletnicit cu comerţul de tot felul şi s'a distins în domeniul culturii.

Avdela a fost patria atâtor armatoli celebri, cari au luptat cu sângele lor pentru cauza Greciei [7]: dar a fost şi patrie de oameni învăţaţi, cum a caracterizat Filippide Vl. Clisura şi Meţova [8]. Aici, a fost bătut şi alungat de popor Cosma, mincinosul profet al elenismului, care a grecizat atâtea comune în Zagorul atât de aromânesc altădată.

---

pson, o. c., 209, ap. Th. Căp.; p. 48 şi G. Weigand. II, p. 173. [1] *Ibid*, p. 47. [2] *Ibid*, p. 55. [3] A foit tatăl lui Nicolae Tacit, fost inspector al şcoalelor şi bisericilor române din Turcia, actualmente, inspector la Ministerul de Industrie şi Comerţ, [4] Era absolvent al gimnaziului român din Ianina. [5] El a fost acela care a adus, în 1865, pe primii elevi din Macedonia şi Pind, la şcoala Sf. Apostoli; unul din aceştia era Tuliu Tacit, fiul chirigibaşului Gheorgachi. [6] A fost tatăl preotului Pericle dela Avdela-Grnbena. [7] Armatoli ca: Nicola Giuvara, Alexi Tragudara, Panaiot Benachi, căpitan Dipla, frate prieten al lui Caciandoni, etc. Vezi I. Car., o. c., passim. [8] Este patria savantului Ioan Caragiani

Pădzi — (gr. Padhes), comună curat aromânească, situată la extremitatea n.-estică, a Zagorului, a trăit sub acelaş regim de transhumanţă, răspândindu-se cam în aceleaşi ţinuturi, ca şi ceilalţi Aromâni de pe muntele Smolica şi din Pind — aşa cum am văzut mai sus [1]. S'au ocupat cu creşterea vitelor, cu agricultura şi viticultura şi cu cărăvănăritul, în vechime, pe distanţe mari, actualmente, pe ruta Ianina-Coniţa. S'au ocupat şi cu negoţul în alte ţinuturi, ca Drama şi Cavala şi în satele din jurul acestora, cu predilecţie ca băcani şi crâşmari. In Grecia veche, prin Arta şi Misolonghi, cu aceleaşi îndeletniciri şi cu facerea samarelor pentru vitele de transport. In România, au început să pătrundă prin 1860 şi s'au aşezat numai în Brăila, unde s'au ocupat cu negoţul de coloniale şi de băuturi spirtoase.

Printre comunele din categoria acelora aşezate pe Smolica, ca Armata, *Palioscli*, etc. nu prea prezintă caracteristice deosebite. Ceva mai interesantă ar fi *Breazna*, ai cărei locuitori se ocupă cu cheresteaua şi facerea cărbunilor [2], cu prepararea păcurei sau a catranului brut, extras — prin procedee vechi — din răşina unor anumiţi pini şi pe care o desfăceau prin toate oraşele din fosta Turcie şi prin centrele Albaniei; aci, era socotit ca cel mai bogat acela care poseda mai multe puţuri de catran sau „căşeri"; tot ei desfăceau şi desfac încă astăzi mari cantităţi de zadă — nişte ţăndări de pini cari ajută la aprinderea focului, — şi mult frasin pentru vopsit în negru; se lucrează samare, iar din pixu sau pixare — lemn de scilografi — se sapă tabachere, ţigarete, linguri, plăsele, cupe, urcioare, etc [3].

Intre Avdela şi Samarina, în dreptul culmei Vasiliţa şi la estul acesteia, se găseşte Smixi, cu aceste caracteristice şi anume că o parte trăesc sub regimul de transhumanţă, iar restul cu agricultura [4]. A avut şi celnici mari. S'a format din Aromâni veniţi din comuna Biga, nu departe de actuala vatră şi din alţii veniţi din regiuni mai îndepărtate [5]. Smixi trebuie să fi fost o colonie cu totul aparte, fiindcă până în zilele noastre, locuitorii nu s'au încuscrit cu nici una din comunele aromâneşti învecinate.

Turia (gr. Krania). — Aşezată la poalele muntelui Ghioni, acoperit cu frumoase păduri, cari ajung până dincolo, la izvoarele

---

fost profesor universitar la Iaşi şi membru al Academiei Române; a celor patru Papahagi: Pericle şi nepotul Tache, Nicolae şi fiul Valeriu; a poeţilor Nuşi Tulli şi T. Caciona, a fostului inspector şcolar Nicolae Tacit; dar a fost patria lui Apostol Mărgărit, bărbat cu calităţi excepţionale şi capabil să conducă, cu energie şi iscusinţă, un stat european. [1] Ar avea actualmente, 200 familii. Pouq., o. c., III, 100, i-a dat 300 familii; I. Nen. (o. c., p. 420) 1580 suflete, L. T. Boga, (o. c., p. 16) 2950. [2] Breazna mai este cunoscută prin marii luptători pentru eliberarea Pindului şi se bucură de o tristă celebritate, prin bandiţii ei; unul faimos a fost Garelia. [3] G. Zuca, st. cit. [4] Th. Căp., o. c., passim. [5] Wace

Voiusei, un nod de drumuri: Grebena-Ianina, în lungul căruia se găseşte pitoreasca comună aromânească Ameru (Milia). toată scăldată în flori şi drumul spre Tesalia, departe de graniţa veche turco-greacă, cam cu vre-o 10 km. A fost un important drum strategic pentru turci, având în permanenţă o puternică garnizoană[1]. Ca şi Meţova, cu două mahalale: Surin şi Chiare.

Pouqueville, care a vizitat-o, susţine că ar fi fost întemeiată, prin 1507, de o colonie de Ano Vlahi (Aromâni din Vlahia de sus) şi cari, de atunci, s'au perpetuat aci. Pe vremea lui, satul era construit din colibe aşezate pe malul drept al râului Milia[2]. Astăzi, râul acesta, care străbate un defileu plin de pitoresc, dar şi înfiorător, se numeşte Codru şi este o ramificaţie a lui Venetico. După Turieni, ar avea, astăzi, vre-o 400 familii[3]. Am văzut acolo, prin 1925, case frumoase şi în două rânduri, multe hanuri, băcănii şi mori de făină. Turia nouă. spre sud de actuala vatră, ar fi fost alcătuită din cătunele Scornu, Căldăroasa, Codru-Mare şi Turia, după Wace and Thompson[4]; iar după localnici, din cătunele Chircali, Cornu, Căldăroasa, Cripsani, Codru Mari şi Nturghia, ale căror ruine există şi astăzi[5]. Prin 1900, vre-o 15 familii de Fârşeroţi, persecutate în Tesalia, s'au aşezat aci[6]. Ali Paşa a transformat-o în ciflic[7].

Ocupaţia de căpetenie le-a fost creşterea vitelor, exploatarea pădurilor, agricultura şi puţină cultură de vie la Sula. Este singura aşezare aromânească în Pind care s'a ocupat, în mod asiduu, cu agricultura, pe când celelalte s'au ocupat numai întâmplător şi nu, după cum se susţine greşit, că ar fi avut-o ca ocupaţie principală.

Au cultivat şi cultivă porumbul şi toate păioasele[8], dar, ceeace

---

and Thompson, o. c., p. 172, ap. Th. Căp., p. 30. [1] Dumitru Cicma, (director al şcoalei primare române, ucis de Greci în 19 X 912 la Grebena) în 1897, la comanda unei trupe turceşti, organizează o bandă de 110 oameni şi rezistă trei zile, unei armate de 3000 soldaţi greci cari au pătruns, prin surprindere, în Turia, până la sosirea unui regiment din Meţova, a cărui comandă o ia tot el. A doua zi după Florii, Omer Neset Paşa, general de brigadă, cu trei regimente, câştigă biruinţa, în urma căreia ajunge general comandant de armată şi după războiu, muşir — adică mareşal. D. Cicma obţine titlul de Binbaşi, distins cu multe decoraţii, având mereu la dispoziţie 250 oameni şi o pensie lunară de 12 lire turceşti. Omer Neset Paşa chema pe Aromâni la marile slujbe de încredere. Vazi pentru aceasta şi V. Bérard, o. c. [2] Pouq., II, 486. [3] I. Nen. (o. c., p. 33) îi dă 3700; L. Boga 3610; N. Cicma (în *Lumina*, V, nr. 10, 1907), 280 case cu circa 1400 suflete. [4] O. c., p. 180, ap. Th. Căp., p. 30. [5] N. Cicma, art. cit. *Lumina*. [6] Aceşti Fârşeroţi, drept răzbunare, porneau cu vre-o 10—12 Turieni, năvăleau în Tricala, Cardiţa şi până în Volo, băgând groaza în autorităţile greceşti. [7] Se zice că au scăpat din această situaţie umilitoare prin şiretenia unui Misir, care la «Chiatra al Misir» ar fi sustras Tiranului actul de cumpărare forţată a Turiei şi ar fi fugit în România. [8] In timpul

e caracteristic, nu le-au vândut niciodată în grăunțe, ci sub formă de făină măcinată la morile lor și pe care o desfăceau în comunele din Zagor și pe piața Ianinei. Cheresteaua și lemnul de construcție — extrase din munții păduroși, proprietăți ale comunei, ca Stranie, Bugazea, Vulturlu, Lenți, etc. — le desfăceau la Ianina, Cojani și Tricala. Un mare exploatator era Costa Cicma, zis și Costa Pala, fost dervengi aga cu privilegii. Negoțul și meseriile satisfăceau mai mult nevoile localnice. Piața Turiei alimenta comunele aromânești Ameru, Palten, Cuțufleani și Bozova.

Economia de vite a fost bine desvoltată pe vremuri. Dela anexarea Tesaliei, însă, a suferit scăderi simțitoare, iar în 1910, aproape s'a desființat. Iși iernau, odată, turmele în ținutul Târcol și Elasona. Celnici mari au fost: Eftimie Chiraleu, Caratasi, Ciungu Tanasi din Palten, Ghiorgachi Cicma și alții; iar ca mai noui: Costa G. Cicma, Mitri Peristeri, Stamati Chiraleu, Tanasi Stamu.

N'au luat parte la marele comerț cu streinătatea, în care au jucat rol atât de mare comunele aromânești, ca Mețova, Călaru, etc. Singura țară streină pe care au frecventat-o a fost Țara Românească, începând cu 1877. Primii au fost frații Vlahioti, economi de vite și frații Garusa: Dumitru și Tanasi, cu brutării la Galați. Colonii numeroase, vre-o 90 nume, s'au stabilit la București, vre-o 10 la Galați, câteva la Focșani și Suraia din Putna. S'au ocupat cu negoțul de coloniale, de băuturi spirtuoase și cu brutăria. In Grecia, numai după anexare, cam 20 familii la Salonic și Pireu. Prin 1900, mulți tineri s'au expatriat în America: în Nashua, Providence, Kansas City, etc.

Incheere a capitolului, — Din cele expuse până aci, vedem că toate aceste popalațiuni — și multe altele din centre ce le-am pomenit doar în treacăt sau poate nici nu le-am rostit numele — au avut ca ocupațiuni de căpetenie creșterea vitelor și industriile anexe, cărăvănăritul și negoțul — unele din ele desfăcând, mai aproape sau mai departe, surplusul de bogății ale regiunii, altele ocupându-se cu schimbul de tot felul de valori la îndemână sau expatriându-se, în centre mai bogate sau în țări și continente cu orizonturi de activitate mai largi, cum s'a întâmplat cu aproape toți acei Aromâni din Aspropotam, Aminciu și din Zagor, și cari au ajuns să posede bogății fantastice pe unde au activat.

Pe lângă marile caravane, turmele de oi și de herghelii numeroase, precum și negoțul ce era în mâinele acestor Aromâni, la îngrămădirea de bogății a contribuit, în mare măsură, industria textilă casnică, foarte desvoltată — cum am văzut, până aici — la

din urmă, dela 1900 încoace, au început a se ocupa cu cultura duzilor și creșterea gogoșilor de mătase. Vezi și N. Cicma, art. cit. din *Lumina*.

Meţova, care, în secolul al XVIII-lea, ajunsese la atâta înflorire, încât număra 25000 suflete şi ale cărei produse se desfăceau în toate provinciile învecinate şi până la Sicilia [1]; la Călaru şi Seracu, cu toate comunele din jur, cari formau comunităţi; la Samarina, în sfârşit, care a jucat, în trecut, un mare rol şi joacă, încă astăzi, unul de frunte în domeniul acestor preocupări.

Un alt factor economic de seamă a fost exercitarea de către Aromâni a tuturor meşteşugurilor. Meşteşugarii, în centrele aromâneşti, erau în mare onoare şi toţi treceau de notabili în sat [2]. Nici un meşteşugar strein în satele aromâneşti. Aromânii au fost dogari, samaragii şi săpători în lemn; măcelari şi tăbăcari; fierari, cuţitari, armurieri şi argintari; croitori şi ceaprazari; spătari, pieptenari, clopotari, opincari şi curelari: zidari, dulgheri, tâmplari, şi constructori; c ă l d ă r a r i şi spoitori — aceştia din urmă veneau tocmai din Trestenic sau din Albania, zugravi şi sculptori; ţesători şi boiangii [3], etc. şi nu numai în centrele aromâneşti din Pind, ci şi peste tot în Tesalia, în Epir, în insulele ionice, în Albania şi în multe centre din Macedonia, înlocuind — mai ales în Epir — pe celelalte popoare cari nu s'au ocupat niciodată cu aceste îndeletniciri.

Se zice că, în toate aşezările din Pind, lume multă se ocupa, odată, cu agricultura. Dacă aceasta este adevărat pentru Zagor şi câteva alte centre ca Pădzi, Turia, etc., care, nici aici, nu putea hrăni marea populaţie, nu poate fi deloc adevărat pentru alte centre cu pământ, adesea, foarte sărac şi prea puţin, la înălţimi mari şi cu mijloace de cultură primitive şi mai cu deosebire, cu un regim de transhumanţă cu totul neprielnic unor asemenea îndeletniciri [4]. La Meţova, de pildă, s'au ocupat, în cătunul Chiare, cu agricultura şi, în partea de vest a oraşului, cu viile, numai oameni nevoiaşi; tot aşa cum s'a întâmplat şi în alte localităţi ca Perivoli, Samarina, etc., dar numai ca ceva accesoriu. Tot atât de secundară a fost şi apicultura, care, odată, era în floare şi se recolta mierea de o aromă din cele mai delicioase [5]. Pe la începutul acestui secol, s'au dedat cu pasiune la cultura viermilor de mătase [6], ceeace, însă, a fost prea târziu, fiindcă evenimente noui politice, urmate de altele economice, au împins populaţiunile să părăsească mereu vechile vetre, urmând altor chemări mai ispititoare, pornite din alte direcţiuni. Nici munţii Pindului, cu un subsol atât

---

[1] Vezi şi V. Diamandi, *Lumina*, I, p. 187 şi urm. [2] Vezi şi Prefaţa XXVI la Gramatica română sau m.-rom. a lui M. Boiagi, 1915, reeditată de P. Papahagi. [3] Tot în prefaţa citată, P. Papahagi mai scrie că: «Secretul vopsirii se transmitea multe ori din tată în fiu. Nu oricine putea vopsi, ca să nu se ia culoarea la soare sau la spălat». Existau, la Samarina şi în alte centre, vopsitori şi ţesători specialişti. [4] Vezi G. Zuca, st. cit. [5] *Ibid.* [6] *Ibid.*

de bogat — cari n'au prezentat nici sub Turci şi nici astăzi, sub Greci, mare interes — nici aceşti munţi — închişi de acum creşterii vitelor şi hergheliilor pentru caravane — nu mai încheagă nici o perspectivă pentru cultura vitelor şi nu leagă cu nici o speranţă pe Aromânii dornici de muncă, de viaţă intensă, de bogăţie şi de glorie.

Viaţa aromânească, libertate şi munte au fost dintotdeauna idei sinonime — astăzi, toate acestea snnt pe cale de complectă stingere în munţii Pindului, fără a mai vorbi de regiunea Zagor, aproape cu desăvârşire despopulată.

CAP. III.

Câteva centre din Macedonia în comerţul adriatic: Ohrida, Castoria, Saciştea şi Molovişte.

1. Ohrida (gr. Ahrida, sl. Orid).

Această localitate, situată într'un mediu din cele mai pitoreşti — munţii din jur, câmpia întinsă şi bogată, lacul limpede ce-i scaldă poalele, cu peştele cel mai nobil ce nu există în toată Europa, lac din care izvorăşte fluviul Drin, dotată cu monumente din cele mai preţioase, a fost, din cele mai vechi timpuri, un nod de drumuri mari, ce i-a crescut mereu importanţa, făcând-o râvnită de toţi domnitorii — serioşi sau aventurieri: în legătură cu Ianina, prin munţii Colonia, pentru Dibra şi drumul curierilor Ianinei şi ai Europei pentru Constantinopol, atunci când zăpezile închideau defileul Gean Catara dela Meţova [1] şi mare etapă pe şoseaua romană Duraţo-Constantinopol.

Clasica aşezare era Lychnidus, descrisă de Kedrenus, pe ruinele căreia, s'a ridicat, mai târziu, Justinianopolis Prima, părăsită, pentru totdeauna, la invazia Scito-Slavilor în Macedonia; iar Ohrida modernă, pe care Pouqueville o crede oraş nou [2], ar fi întemeiat-o Samuel, despotul Serviei [3], mai propriu, ţarul celui de al doilea imperiu bulgar, fiul lni Şişman, întemeietorul ţaratului şi al dinastiei, în 963 şi care, la început, avea capitala la Prespa, astăzi, oraş inexistent [4]. In 1014, Vasile II Bulgaroctonul, după înfrângerea nenorocitului Samuel dela Bela-Seca [5], a ajuns victorios până sub zidurile Ohridei, unde ţarul a fost prins şi omorât, în

[1] Pouq., o. c., I, p. 245. [2] Ibid, III, p. 53. [3] Ibid, III, p. 54. [4] I. Arg., o. c., p. 81. [5] După Pouq., II, p. 182, localitatea Valatista, iar după Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, p. 180, ap. I. Arg., o. c., p. 82, localitate lângă Perlepe.

1018[1]. Muşaţii au stăpânit-o în secolul al XIV-lea[2]. In epoca lui Scander Beg, în secolul al XV-lea, a fost, probabil, foarte mare. Amurat a distrus-o, iar sub Baiazed I, s'a construit o cetate pe muntele Pieria[3]. Pouqueville a găsit, la începutul secolului XIX, un oraş modern, cu 5000 suflete, aşezat pe malul estic al lacului, din punct de vedere administrativ, sangeac mare, ţinând de Rumili-Valisi, guvernatorul Macedoniei, cu reşedinţa la Bitolia[4]. Dela 1912, face parte din Jugoslavia.

Documente despre existenţa unei bogate vieţi aromâneşti în Ohrida şi, cu deosebire, în împrejurimi, sunt destule. Kedrenus, vorbind de acei „Vlahi odhite" — chervangii sau cărăvănari — cari au omorât pe David, fiul ţarului Şişman, a dat locul între Prespa şi Castoria, adică nu departe de Ohrida[5]. Bula pe aur acordată de Vasile II „drept recunoştinţă", observă V. Bérard, pentru serviciile aduse de Vlahi la distrugerea imperiului lui Samuel, bulă prin care a trecut pe toţi Vlahii sub Exarhatul Ohridei[6], sub care trecuse şi pe toţi Bulgarii[7], este iarăşi un document foarte important. Un manuscris în greceşte, găsit nu de mult şi în care, pot fi, probabil, şi mărturisiri în aromâneşte ale unui preot aromân Ioan dela mănăstirea Ohridei, manuscris datând din 1025[8], adică tocmai din anul săvârşirii marelui autocrat omorâtor de Bulgari, dovedeşte, cu prisosinţă, o puternică pulsaţie a vieţii aromâneşti în aceste ţinuturi. Iată atâtea documente cari dovedesc două lucruri; întâiu că viaţa aromânească este legată strâns de însăşi vechimea Ohridei şi, în al doilea rând, că părerea după care Aromânii ohrideni ar fi fost din ramura moscopolitană este greşită — Moscopolea a luat fiinţă cu mult mai târziu.

Legăturile religioase ale Aromânilor cu Patriarhia Ohridei au fost, iarăşi, destul de strânse. In serviciul acesteia, se găseau, în 1690, pe o listă, demnitari mai mult ca sigur Aromâni, după cum observă N. Iorga şi anume: mare logofăt Nicu Nedu, domestic Balcu, exarh Nicu, referendar Mitru Balcu[9] sau nume de preoţi în jurul lui Ioasaf: popa Dinu, popa Nicolae, popa Manciu, popa Petruş, etc[10]. Patriarhnl Ioasaf, Aromânul Moscopolean, mai întâiu,

---

[1] I, Arg., o. c., p. 83. [2] *Ibid.* p. 204. [3] Pouq., III, p. 54. Pieria nu poate fi altul decât muntele Petrina. [4] *Ibid*, l. c. [5] Vezi lucrarea de faţă, p. 17, cele referitoare la nota 6. [6] V. Bérard, o. c., p. 8. [7] I. Arg. p. 205. [8] *Comunicări la Acad. Română*, în luna Decembrie 1934. După Pouq., III, p. 52: Mitropoliţii purtau, pe lângă titlul de Ohrida şi pe acela de Exarh al întregii Bulgarii. Mitropolitul exarh era printre aceia cari consacrau pe Patriarhul ecumenic dela Constantinopol, ba avea pretenţia de a îmbrăca pa Cesarii Bizanţului cu purpură şi de a încinge fruntea lor cu diademă imperială. [9] După Von Gelzer, *Das Patriarchat von Ochrida*, N. Iorga, în Rev. ist., XVIII, nr. 11—12 din 1932, *Iarăşi Moscopolea*. [10] După V. Gelzer, *Der niederaufgefundenen Kodex des hl. Klemens und andere auf den Patriarchat Ochrida bezügliche*

un simplu episcop de Prespa, ales, în 1709, de marele sinod ținut la Boboștița, cu titlul de episcop de Corița și Selasfor (Albania), a fost ridicat, în 1718, la rangul de Patriarh al Ohridei, în locul lui Filofteiu, caterisit pentru acte ilegale, a murit, ca ultim patriarh al acestui exarhat, în 1745 [1]. „Mâna orânduitoare" a acestui Ioasal se vede peste tot la Patriarhia Ohridei, pe care a ctitorit-o și reorganizat-o, iar în biserica Sf. Clement, unde a fost îngropat acest mare păstor al bisericii, s'au văzut multe cărți și manuscrise și multe odoare de preț de ale Sf. Patriarhii, iar Gelzer a admirat mult „mitra strălucită de argint suflat cu aur și împodobită cu pietre scumpe, pe care bogătașii negustori din Moscopole au dătuit-o Patriarhului Ioasaf" și despre care istoricul N. Iorga ne asigură că „a fost și opera unor mâini aromânești" [2]. Tot aici, la tronul Primei Justiniane a Ohridei, a fost numit, de către Patriarhia din Constantinopol, T. A. Cavaliotti, ca predicator, imediat după 1750 [3], etc.

Mai târziu, nu era cu putință ca Moscopolenilor — oameni întreprinzători și râvnitori de câștiguri — să le scape din vedere importanța economică a acestei regiuni bogate și atât de aproape de ei, ca și aceea a unui nod de drumuri, în imediată legătură cu toate provinciile. Așa că, pe lângă vechiul strat aromânesc ohridean, care, de mult, de pe vrnmea Patriarhului Ioasaf, intrase în sfera de înrâurire culturală și comercială a Moscopolei, se stabilise și un strat de Aromâni din ținutul moscopolitan, care, către 1800 ar fi valorat vre-o sută de familii [4], din cari există, și astăzi, în acest oraș [5]. Patriarhul Vasile Brkici mărturisea, în 1771, că marea parte a populației Ohridei o formau Bulgarii și Aromânii [6].

Dar, pe lângă acest vechiu strat de Moscopoleni, așezați aci încă din epoca de splendoare a falnicei cetăți, coloane fugare s'au oprit și imediat după distrugerea ținutului; ba este vorba chiar de revărsări din ultimele resturi ce n'au mai putut trăi acolo. Astfel, preotul I. Atanasescu-Burnutciu, ohridean, în vârstă de 83 ani, actualmente la Chișinău, relatează că coloane numeroase s'au revărsat, cam prin 1815—1820 — primele din Lunca și Bitcuchi, pe urmă, altele din Moscopole, Nicea, Grava, etc., cei dintâi, așe-

---

Urkundensammlungen din *Berichte* ale Soc. Academice Saxone din Leipzig, 1903, N. Iorga, *Rev. ist.*. cit., art. cit. [1] H. Gelzer, *Von Heiligen Berge und aus Makedonien*, Leipzig, 1904, p. 154. ap. N. Iorga, Rev. ist. a XXIII, nr. 10 12 932; vezi și Th. Căp,, o. c., Nota 1, p. 30. [2] Gelzer, *Der niederaufgefundenen, etc.*, ap. N. Iorga, art. cit. din *Rev. ist* cit. [3] V. Papacostea, o. c., p. 28. [4] V. Papacostea, *O narațiune bulgară despre Aromânii din regiunea Ohridei-Monastir, in prima jum. a secolului XIX*, in *Rev. Arom.*, v. I, nr. 2 929, pp. 145—46. [5] G. Kiselinovici, *Resen iu Glasnik gheoghr. druștva* pp. 88—94, 1906; ap. V. Papacostea, art. cit. [6] V. N. Cristu, art. în *Graiu Românesc*, VIII, nr. 7 12, Iulie-Decem., 1934, Note despre Ohrida și despre

zându-se pe moşiile Emleak şi Mehmed Bey, cu învoirea lui Geleadin Bey — satrapul paşă alungat în 1832 de Reşid Paşa; a două coloană, numeroasă de aproape 400 familii, s'au aşezat pe moşia lui Raki Bey[1].

In 1836, Aromânii cari până atunci frecventau biserica bulgărească Sf. Maria, având trecere numai prin mahalaua turcească, după multe cheltueli şi prin intervenţia episcopului Calinic, foarte gras plătit acesta (se zice cu 1000 lire turceşti), s'a obţinut firmanul pentru construirea bisericii ortodoxe greceşti, cu numele de Sf. Gheorghe. Epitropii cari au umblat trei ani cu pantahuza şi au strâns 10000 lire, au fost Anastasi Dafin şi Anastasi Dimu[2]. Bulgarii aveau trei biserici: Sf. Maria din Mesocastro, Sf. Nicolae din Dolna Porta şi Sf. Clement[3], lângă terenul unde, altădată, se ridica falnica Patriarhie[4].

Din punct de vedere cultural-naţional, aici, erau în luptă, pe viaţă şi pe moarte: ideea panhelenică, bine înţeles întreţinută de Aromâni şi ceva Bulgari şi ideea panbulgărească, amândouă, dar mai cu seamă cea de a doua foarte bine organizată, reprezentată şi alimentată, având, în Ohrida, mai mult ca ori unde, cele mai bine organizate celule: biserică, şcoli şi mai târziu, spre timpurile noastre, nuclee revoluţionare, toate în serviciul aceleiaşi idei. Aici, în această Ohridă, cu toată aparenţa de helenism, a trăit, mereu trează, conştiinţa naţională bulgară, cu rădăcini adânci în gloria trecutului şi cu veleităţi de reînviere a sufletului Bulgariei, într'o luptă aprigă de concurenţă, din partea Grecilor, visători ai unui Bizanţ helen pentru desfiinţarea poporului bulgăresc, iar din partea Bulgarilor, dorinţa de a reînvia exarhatul şi, pe urmă, celelalte şi celelalte[5]. Aromânii, ca agenţi ai helenismului, aveau două şcoli, câte una în fiecare mahala. Mai erau, prin 1848, în afară de cele comunale greceşti — ortodoxe, am zice, mai propriu — şi alte şcoli, împotriva cărora, a luptat mitropolitul Dionisie[6]. Albanezii şi Turcii urmau, în măsură mică, şcolile turceşti. In 1868, s'a

Românii ohrideni. [1] Mahalalele Emleak şi Mehmed Bey s'au numit şi Hoara din sus, Sf. Gheorghe — dela 1836, sau Aromânii de câmp; pe când Raki Bey s'a numit Hoara din ghios, Aromânii de baltă sau Sf. Nicolae — amândouă, însă, despărţite prin o făşie lungă de 40 m., s'au numit Vlah-Maale sau Mahalaua Vlahilor. Bulgarii foarte numeroşi faţă de Turci, ocupau mahalalele: Mesocastro, Skender Bey, Durgut, Ierocum, Vraci, Dolna Porta (oraşul înconjurat de ziduri), Gorna Porta, Kliment, Dimitri. [2] Se spune că tot ce se zidea ziua era surpat noaptea de Turci, foarte răi şi barbari, până când guvernatorul Bitoliei le-a dat paznici să supravegheze zidirea până la acoperiş. [3] Despre bogăţiile artistice în pictură şi sculptură dela aceste biserici, a se vedea: *Manuel d'art byzantin par Ch. Diehl*, t. II, şi B. D. Filoff, *L'art antique en Bulgarie şi L'ancien art bulgare*. [4] Vezi nota 2, p. 102, mai sus. [5] Vezi V. Papacostea, studiul citat din *Rev. arom.* [6] *Ibid.*

deschis şcoala română de băeţi, iar în 1879, cea de fete, care funcţiona în curtea bisericii Sf. Gheorghe.

Aromânii ohrideni s'au ocupat cu creşterea vitelor prea puţin, cu cărăvănăritul-negustorie mai cu deosebire, cu ceva agricultură şi viticultură, cu negoţul mare şi mic, cu exploatarea lacului, cu toate meseriile, cea mai rentabilă blănăria, în deosebi cu arta construcţiei.

Mahalaua aromânească avea peste 500 cai de transport. Fraţii Iancu şi Anastasi Dimonie, cam prin jumătatea secolului trecut, aveau o caravană de 200—300 cai, cu care transportau muniţii şi tezaurul imperial, pe linia Albania-Ohrida-Constantinopol[1]. Nicola Colemiş (om bogat cu 400 cai şi 4—5000 oi) făcea drumul Ohrida-Constantinopol cu peşte de mare preţ: letna, birbiţe şi corani, cu fructe şi călători. Transportau şi blănărie la bâlciul din Lipsca. Alţii duceau ţipari şi peşte ales în Serbia, ca fraţii Sacu: Iacob, Petre şi Ştefan sau aduceau manufacturi din Lipsca şi sticlărie dela Salonic. Tot aceştia aduceau mărfuri de peste tot pentru negustorii din Struga. Alţii atingeau Pekini şi Duraţo. Anastas, Teodor şi Cuzman duceau piei de miei, de iezi şi de capre şi aduceau mărfuri din Italia şi Austria, venite pe calea mării. Aceştia şi Aromânii din Cavaia aduceau din Albania untdelemuuri şi sare din Elbasan şi Pekini. Adam Coe[2] era şi el un mare cărăvănar. La Salonic, se duceau piei, peşte şi fructe. Acestea — fructele — mai erau transportate la Bitolia, Perlepe şi Veles, ba până la Ianina şi Dibra. Deasemenea, vinuri excelente erau duse în burdufuri la Resna şi Bitolia, ba până la Duraţo.

Prin a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi cea dintâi a celui trecut, clasa comercianţilor aromâni trebue să fi fost mare, luând în considerare revărsarea de colonii atât de bogate din ţinutul moscopolitan. Un document vorbitor ni-l procură Şepcarev, care vorbeşte de atâtea şcoli comunale şi particulare şi de cele două biserici — una de care am pomenit deja Sf. Gheorghe — şi alta ce au vrut să o construiască[3]. Câteva nume de notabili găsim tot la el, ca Gh. Zgala, Margarit, Naum Nicuş, Vasile Damo, Ioan P. Pisiu, Pascu Gologan, Ghioşcu[4], etc., toţi, natural, ocupându-se cu negoţul, în prima jumătate a secolului trecut. Cât de impunător trebuie să fi fost elementul aromânesc înainte de ma-

[1] Soarta lui Iancu Dimonie a fost tragică. Banditi, deghizaţi în jandarmi cu ordine şi peceţii falşe, i-au luat caravana şi l-au ars de viu în rogojină pe muntele Petrina, de unde se desfăşoară splendidă panorama Ohridei. Cove şi Toli ai lui Anastasi au rămas, de atunci, numai cu un han pe ruta Ohrida-Scopia. [2] Bunicul lui Adam Coe, fost director al liceului român din Bitolia peste 15 ani, precum şi al şcoalei superioare de comerţ din Salonic. [3] Vezi *O naraţiură bulgară, etc.*, art. cit., al lui V. Papac. [4] Vezi *Ibid.*

rile emigrări, dacă cercetătorul francez V. Bérard găseşte, pentru ultimul pătrar al secolului XIX, atâţia „Eleni" foarte bogaţi, având în mâinile lor, un mare comerţ de blănuri. Tot comerţul mare de manufactură şi de coloniale era, deasemenea, în mâinile acestor aromâni[1], adică „Elenii" lui V. Bérard.

Aromânii aveau, în mâinile lor, marele comerţ de blănărie, am spus. Ohrida şi Castoria au fost două mari centre în acest comerţ internaţional. V. Bérard scrie, în călătoria sa prin Albania şi Ohrida, acestea: „In 1850, Elenii din Ohrida erau foarte bogaţi. Ei aveau în mâinile lor un mare comerţ de blănărie" [2]. Dela aceşti Aromâni din Ohrida, au învăţat şi Castorienii meseria şi comerţul rentabil de blănărie. Meşteşugul lucrării blănurilor, se pare a fost mai târziu părăsit în parte de Aromâni şi continuat mai cu seamă de Bulgari, cei dintâi mulţumindu-se numai cu negoţul lor, mult mai rentabil. La acest mare comerţ, luau parte şi Aromâni de pretutindeni.

In Orida, cu apele ei minunate, existau tăbăcării pentru blănuri scumpe, ca acelea de samur, vulpe şi nurcă — aceasta avea o blană albă foarte delicată. In fruntea comerţului, stau Moscopolenii. Aceştia duceau la Lipsca[3], tăbăcite şi brute, piei de vulpi renumite din Peristera, din Şardag şi din Orvilos-Morihova, cu părul mătăsos suplu roşu şi roşu galben aprins, rivalizând cu acelea din Mongolia; tot la Lipsca, duceau, netăbăcite, şi pieile de ied din Macedonia, renumite pentru ondulaţiile lor regulate şi luciul lor. Acolo, erau tăbăcite şi se lucrau, transformându-le şi vopsindu-le cele negre în carachiul negru, iar cele albe în maro sau gris, din care se confecţionau haine de preţ[4]. La Castoria şi Ohrida, vulpile roşii se colorau cu hineul[5].

La Ohrida, la marile tăbăcării, se aduceau şi piei de jderi din Peristera — de piatră şi de copac, de urşi negri întunecaţi, de lupi cu părul des şi mătăsos, culoare alburie, de nurci de culoarea cafelei prăjite, de nevăstuici cu pielea galbenă, de veveriţe — sângeap, petit gros — de cari erau plini munţii Magarovei[6]; dar se aduceau şi din întreaga Macedonie, din Albania, Bosnia şi Hertzegovina, materiale crude în cantităţi mari, piei cari se lucrau în 20—30 ateliere, cu peste 1500 muncitori[7]. După războiul Crimeei,

---

[1] Anastasi Toti făcea negoţde coloniale, Nicolae Coe manufactură şi băuturi spirtoase, etc. [2] V. Bérard, o. c., p. 114. [3] Multe date preţioase le deţin dela P. Constantinide, fiul lui Costa Girălu aromân din Bitolia, om cu multă ştiinţă de carte, blănar pe strada Uranus, 34, Bucureşti. [4] Acelaş izvor de informaţii. Acestea toate se colorau şi cu alte plante colorante, ca curcuma — galben, şofran — croc, hematoxilină, precipitat roşu, lemn de băcan. [5] *Ibid.* [6] Jderii de piatră erau ca samurul, ca zibelina rusească, mari şi deşi la păr; cei de copac întunecaţi maro închis şi cu coada lungă, până la 0.90 m. lungime, dela cap la coadă; urşii bruni închişi atingeau 2,20—2,40 m.; lupii până la 2 m. [7] I. Cviţic, o. c., ap. N. V. Cristu, art. cit.

a avut loc o desvoltare înfloritoare a cojocăriei. Acum, se aduceau materiale crude chiar din Lipsca : în 1875, se aduceau 91000 piei de vulpi în valoare de 525.000 mărci şi mari cantităţi de veveriţe, iepuri, pisici, lupi, etc., toate acestea pentru a fi prelucrate, iar de aci, se expediau în diferite ţări, prin casele comerciale ohridene, stabilite în multe centre ale Europei [1].

Blănarii Ohrideni aveau colonii numeroase la Lipsca, unde rămâneau mult timp şi se înapoiau cu ideile de libertate din Apus ; aveau colonii numeroase la Constantinopol, mai ales prin a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, iar în cea de a doua a secolului trecut, se îngrijeau şi de starea culturală a Ohridei [2].

Pieile prelucrate în acest oraş se expediau în toată Peninsula Balcanică, în Asia Mică, Egipt, Austria, Germania şi în alte ţări: erau prelucrate sub formă de „chiurc", renumitele şube libade-uri, giubene [3], Oriunde, avea loc un comerţ ca acesta, trebuia să existe negustori aromâni, greci şi armeni —' scria Kanitz [4]. Şi la Lipsca unde negustorii din Ohrida făceau afaceri şi, laolaltă cu alţi negustori din Balcani, întemeiaseră renumita casă „Griechenhaus", erau consideraţi şi ei ca greci [5]. Aromânii, pe lângă cumpărăturile de blănuri ce le făceau la Ohrida, Castoria şi alte centre, cumpărau mari cantităţi şi la bâlciurile din Perlepe şi Seres, acesta din urmă fiind, cu preferinţă, centrul de desfacere a produselor ohridene. Odată cu construirea căilor ferate pe valea Vardarului şi a acelor transversale: Bitolia-Salonic, dar, mai ales, Salonic-Constantinopol, începe şi decăderea blănăriei. Dela această dată, alte centre mari luau fiinţă, iar Seresul nu mai primea mărfuri [6]. Astfel, decade şi Ohrida, iar braţele de lucru au început să emigreze spre Bitolia, Salonic, Scopia şi Constantinopol [7].

Şim, din cele ce preced, că Aromânii ohrideni au exercitat comerţ întins şi cu Veneţia, în secolul XVIII, alături de Aromânii din Saciştea, Mulovişte şi Moscopole, obiectul comerţului lor fiind acelaş cu al acestora din urmă [8]; încă o dovadă despre vechimea negoţului aromânesc în Ohrida [9].

Ohridenii aromâni se ocupau şi cu comeriul de bani. In legătură cu aceasta, V. Berard spunea că Aromânul, ca pretutindeni şi aici, laolaltă cu Albanezul creştin (probabil Moscopoleanul) exploata pe Slavi cu dibăcia, iar pe Musulmani cu camăta [10].

Numărul cojocarilor era de 2500—3000 şi se plăteau cu ziua 20—25 groşi. Prin 1863, erau 150 ateliere şi, până în 1877, aveau 800 muncitori şi 800 muncitoare cari lucrau acasă. [1] *Ibid.* [2] V. N. Cristu, art. cit. [3] *Ibid.* [4] *La Bulgarie Danubienne et le Balcan,* Paris, 1882, p. 85. [5] I. Snegarev, 84—85, ap. V. N. Cristu, [6] V. N. Cristu, art. cit. [7] *Ibid.* [8] V. Papahagi, st. cit. p. 49. [9] Ohridenii — scrie V. N. Cristu, art. cit. -- erau învinuiţi, în secolul XVIII, că au legături cu Veneţia şi, de aceea, erau exilaţi. [10] O. c., p. 114.

Încă o ocupaţie specifică a Aromânilor din acest oraş era aceea de constructori. In companii numeroase, ei ajungeau în Ungaria, în Serbia, România etc. Insuşi Geladin Bey a chemat pe meşterii aromâni să-i construiască palatele[1]. Toţi aceia cari lucrau în Serbia şi în România[2], în timpul verii, se înapoiau, iarna, acasă, când nu mai încăpeau în biserică atâta mulţime de bărbaţi, de tineri şi copii[3].

Aromânii ohrideni se mai ocupau în oraş cu croitoria, cismăria, cazangeria şi, cu multă iscusinţă, cu argintăria. Aceasta, în special, era un monopol al lor, Bulgarii nu erau decât simpli cârpaci şi angajaţi numai pentru lucrările grosolane. Obiectele lucrate la Veneţia de argintarii aromâni şi la Ohrida se desfăceau în Austria şi Ungaria. Cam după 1877, această ramură bănoasă a început să decadă[4]. Mulţi Aromâni luau în antrepriză şi părţi din lacul Ohrida[5], dela beii turci, cărora li se concesiona în primul rând[6]. Am mai spus că peştele din acest lac, peştele cel mai nobil, se exporta şi în streinătate. Un soiu de crăişori[7]. erau expediaţi îngheţaţi în Grecia, Serbia şi Bulgaria[8]. Turcil se ocupau cu meserii şi băcănii, alţii ciflicari; o îndeletnicire principală era şi grădinăritul[9].

Emigrarea Ohridenilor a început de timpuriu, încă dela începutul sec. XVI şi tot sec. XVII, colonii cari sunt identificate mai ales în Serbra[10], unde au îetemeiat şi comune întregi[11], precum şi în Bosnia[12]. Pela finele sec. XVIII şi începutul celui de al XIX, aţât Fanarul, prin organele sale, cât şi Geladin Bey, autocratul, prin samavolniciile şi spahiii lui, au sărăcit populaţia[13], determinând o parte din ea să emigreze. O emigrare în masse către Principatele Române se observă prin 1849—50, ca urmare a alteia care a

---

[1] Erzerski, *Nekolko Kratk: ljetopisni beleşki, etc.*, p. 9, ap. V. N. Cristu, *Emigrările populaţiunii din Ohrida în Serbia*, în *Graiu românesc*, Dec, 1930. [2] Vezi cap. «Negustorii aromâni în Serbia» şi altul «Negustorii aromâni în Principatele Române», *Cartea II-a*, de A. Hâciu. [3] Probabil acestei mari afluenţe de credincioşi se datoreşte şi ridicarea altei biserici (V. Papacostea, O naraţiune bulgară, deja citată). [4] Vezi «Meşteşugurile şi artele la Aromâni» *Cartea II-a*, de A. Hâciu. [5] Inainte de 1900, Costi Pentitranga dela Perlepe avea în concesiune părţi din lac. [6] V. N. Cristu, *Ocupaţiunile pop. din Ohrida*, art. cit. [7] Am dat câteva specii nobile din peştele lacului Ohrida, ca letna, birbiţe şi corani — specii de păstrăvi de apă dulce şi curgătoare fără egal poate şi în Europa; regiunea unde se pescuesc aceşti peşti este tocmai locul de unde Drinul iese din lac şi se avântă spre Albania. [8] Prof. Dr. Karl Krassner, *Bulgariens Land und Leute*, Leipzig, 1916, p. 49, ap. V. N. Crisiu, art. cit. [9] Aceleaşi ocupaţiuni le aveau şi Bulgarii. Zarzavaturi se exportau la Resna şi Dibra, iar fructe la Bitolia. V. N. Cristu, art. cit. [10] V. N. Cristu, *Emigr-pop. din Ohrida*, art. cit. [11] Rista Nikolici, *Vranjska pcinja u şlivu Juzne Morave*, p. 10, în *Nas. Srps. Zem.* 1903, ap. V. N. Cristu, art. cit. [12] Teodor Filipescu, o. c., p. 161. [13] V. N. Cristu, Note despre Ohrida şi despre Rom.

avut loc înainte de această dată[1]. Şi Fârşeroţii, puţini cari s'au aşezat în straturi mai proaspete în Ohrida, emigrau şi ei[2]. Ohrida îşi pierduse, de mult, importanţa ei de altădată.

2. Viaţa aromânească din jurul Ohridei: Resna, Iancoveţ, Beala, etc.

In Ohrida, ca şi în jurul ei, a pulsat, din totdeauna, o puternică viaţă aromânească. In afară de păstori nomazi din Gramoste, din Albania şi Pind, în câmpie, existau aşezări—mai mult sau mai puţin aromâneşti — unele mai proaspete, datând din epoca lui Ali Paşa şi curate din punct de vedere aromânesc, cum sunt Călivele Istoc, cu 120 familii cele mai multe din Perivole[3], ce se înşiră pe muntele Petrina, altele vechi ca Beala şi Struga spre n.-vest şi Iancoveţ-Resna, spre vestul lacului, până la Diavato (trecătoarea Bitolia-Ohrida pe Via Egnatia), ca să dea mâna cu ghirlanda de de aşezări aromâneşti, toate în jurul Bitoliei; Gopeş şi Mulovişte, Nijopole, Magarova şi Târnova.

Aromânii din Beala de sus, cea mai veche[4], şi Beala de jos, care s'a format din cea de sus[5], la poalele muntelui Ciuma, aşezate pe Drinul ce izvorăşte din lacul Ohrida, au fost originari din ţinutul moscopolitan; Lunca şi Nicea, veniţi din Pogradeţ şi Rmăni[6], cu vechi privilegii dela sultani, având munţii lor ce le aparţineau, în schimbul pazei fruntariilor dinspre Albania. S'au ocupat cu creşterea vitelor şi cu agricultura, având pământuri foarte productive şi au fost negustori îndrăzneţi[7]. Nu există o singură casă la cei din Beala de jos, fără 20—30 rădăaini de pomi; agricultura la ei a fost foarte desvoltată; fasolea din acest sat renumită în toată Turcia; făceau negoţ în satele albaneze şi bulgăreşti din Diova[8]. Vre-o 100 familii din aceste două sate aveau magazine la Struga, cu majoritatea populaţiei bulgărească. Aveau, în mâinile lor, negoţul de manufactură şi de coloniale, erau ei cazangii, hangii şi puţinii argintari[9]. Marii cărăvănari erau, în ultimul timp, fraţii Sacu din Ohrida. Belitarii — adică aceşti Aromâni din ambele comune — s'au ocupat şi cu croitoria; cu construcţia, mulţi din ei lucrând şi prin România — alţii au emigrat în America[10];

---

ohrident, în *Graiu rom.*, a. VIII, Iulie-Decem. 1934. [1] V. Papacostea, *O naraţiune bulgară.* [2] V. N. Cristu, *Emigr. pop. din Ohrida.* [3] Vezi art. *Lumina*, II, 222, de C. Zografu şi G. Mihci. [4] Th. Căp., o. c., p. 68. [5] Costică St. Ciolache, art. în *Lumina*, V, 1907. [6] Th. Căp, o. c., pp. 68—69. [7] I. Nen., pp. 373 şi 448. Acest scriitor dă, pentru amândouă, o populaţie de 5480 suflete; C. Ciolache, art. cit., pentru Beala de jos, 100 case aromâneşti, $^3/_4$ din populaţie, restul turci şi albanezi din Veleştea; L. T. Boga, pentru amândouă 4250. [8] C. St. Ciolache, art. cit. [9] Negustorii stabiliţi cu familiile se duceau Sâmbătă în Beala şi se înapoiau Luni, la afacerile lor la Struga. [10] C. St. Ciolache, art. cit.

au avut și colonii numeroase în Serbia[1], se pare și în Grecia[2].

Pe șoseaua Ohrida-Resna-Diavato, se găsea Iancoveț și Resna. Cea dintâiu comună, frumoasă, la 992 m. înălțime, cu aproape 50 familii din Moscopole, Magarova, Târnova și Nijopole. Toți aceștia făceau comerț în Resna, de unde se înapoiau, seara, acasă — ceeace se practică și astăzi încă. In acest oraș, Resna, mai sunt vre-o 150 familii aromânești de prin Moscopole, Magarova, Târnova și resturi dintr'o veche colonie de Megleniți din Nânta[3]. Aromânii de aci aveau legături comerciale cu Varna și Constantinopol[4]. Cei din Nânta-Meglenia lucrau obiecte de olărie, pe cari le desfăceau la Ohrida, Bitolia, Corița și spre Adriatica[5]. Toți acești Aromâni formau elita orașului, pătura intelectuală, funcționarii, marii comercianți, argintarii, căldararii[6]. Iancoveț ar data de peste 200 ani și numele i-ar veni dela Iancu din familia Iconomu, cei dintâiu veniți din Niculița; a fost proprietatea unuia Ilaza Bey, pe care au răscumpărat-o în 1872; din 200 familii, 40 aromânești, se ocupau odată și cu vitele; erau argintari iscusiți în filigram, etc[7].

3. Castoria (gr. Kastoria, m.-r. Custur, sl. Kostur, turc. Kessriè).

Una din cele mai vechi așezări cu multă populație aromânească, altădată. Incă din 1870, V. Bérard, care a vizitat-o, scrie că limba Aromânilor era înțeleasă și vorbită în mai toate casele creștine și că a întâlnit multă viață aromânească[8]. Pe lângă populația stabilă din oraș, în câmpiile din jur, se vărsau multe turme de ale Aromânilor de pe povârnișurile masivului Smolica, iar acum în urmă, încă mai pasc turmele păstorilor nomazi din Gramoste[9] Atât Castoria cât și împrejurimile ei se numeau, odată, Vlahia și făceau parte din Vlahia Mare, care se întindea până aci[10]. Acest nume Castoria are o mare însemnătate istorică pentru viața aromânească din Evul mediu. Intre această Castorie și Prespa, a fost ucis, de niște cărăvănari Vlahi, lângă localitatea „Stejarii frumoși", David, fiul țarului Șișman și, cu acest neprețuit document, deschide G. Murnu monumentala lucrare pentru noi Aromânii „Vlahia Mare"[11]. Cu drept cuvânt, până astăzi câmpia de lângă Castoria se cheamă Vlahades[12]. Cultura și sentimentele grecești, însă, în-

[1] Din aceste colonii, au răsărit mulți eroi, ca Țințar Iancu. [2] Belițarii aveau la Atena «un comitet macedonean» de ajutoare a tinerilor dornici de cultură. Vezi *O narațiune bulgară, etc.* de V. Papacostea. [3] I. Nen., o. c., p. 377. [4] *Ibid.* [5] *Ibid.* [6] Art. cit. *Lumina*, II, Zografu și Mihci. [7] *Ibid.* [8] O. c., p. 318. [9] Th. Căp., pp. 54 și 62. [10] Spruner Menke, *Hand Atlas für die Geschichte des Mittelalters*, nr. 86, ap. I. Arg., nota 4, p. 207. [11] Kedrenus, II, p. 435, ap. G. Murnu, o. c., p. 8. [12] După I. Arg., p. 207 și nota 4: Aici, a domnit Serghiani, care a ocupat Castoria și Salonic și a fondat Principatul

tr'atât au fost de puternice în acest ţinut, încât Castoria a urmat soarta Saciştei şi a comunelor aromâneşti din Zagor.

Oraş foarte vechiu [1], aşezat la vest de Vl.-Clisura, la nord de Hrupişte, pe câmpia dominată, la n. şi n.-est, de masivul Viciu, la vest de majestuosul Gramoste, oglindit de apele lacului cu acelaş nume ce-i udă toate poalele, este aşezat pe o limbă îngustă, în forma unei cocoaşe de cămilă, intrată adânc în apă, totul într'un cadru pitoresc demn de cele mai încântătoare privelişti ale Elveţiei, Castoria fiind, în realitate, o regiune alpină prin excelenţă. Peninsula ar fi locuită, dela venirea Turcilor, cari ocupă părţile n. şi estică, cu o frumoasă vedere asupra părţii estice a lacului. Pe reverul occidental şi sudic al Spinei, erau casele grecilor, iar în partea joasă, surghiuniţi în mocirle, mahalaua evreilor. Număra, acum un secol şi ceva, 1500 familii turceşti, creştine şi evreeşti [2].

Se spune că, în bejenia lor, o coloană de Moscopoleni a intenţionat să se aşeze la Kastoria, în partea de est a oraşului, la localitatea numită Mavrotis. Castorienii, însă, speriaţi de aptitudinile comerciale şi industriale ale acestei rase de oameni, au intervenit pe lângă Kiazim Bey, care n'ar fi îngăduit aşezarea lor aici; astfel că, coloana s'ar fi îndreptat spre alte meleaguri [3]. Chiar dacă ar fi adevărat aceasta, colonii moscopolene s'au aşezat, totuşi, din vremuri mai vechi. Printre „creştinii" lui Pouqueville, trebue să înţelegem foarte mulţi Aromâni. I. Neniţescu a evaluat numărul Moscopolenilor la 1200 [4]. Credem că s'au aşezat, cu timpul, şi colonii de Ohrideni [5], Blănăria, care constitue ocupaţia de căpetenie a Castorienilor, aceştia ar fi învăţat-o dela Ohrideni.

Creştinii Castorieni, printre cari trecem şi pe Aromânii, aveau relaţiuni economice, încă din secolul al XVIII, dacă nu şi de mai înainte, cu Apusul. Negustorii bogaţi aveau case de comerţ la Viena, Lipsca, Dresda şi Moscova; iar scriitorul francez a întâlnit negustori vorbind limbile germană, slavă, italiană şi greacă literară [6]. In ultimul timp, multă lume — blănari, mai ales — frec-

---

de Castoria şi Ematia-Megiena, declarându-se independent. Au domnit, pe urmă, Sârbii, Muşaţii, Constantin Castriotul Mesaret şi, pela finele secolului al XIV-lea, s'a supus de bună voie Turcilor. [1] După Pouq., o. c., III, pp. 1 şi urm.: Vechea aşezare ar fi existat pe partea muntoasă a vechiului Celetrum, capitala Orestidei, unde scriitorul a dat de grămezi de ruine şi temeliile a vre-o 70 biserici, implantate unele pe temeliile templelor, altele pe construcţiuni greceşti. O veche acropolă atestă încă lucrul şi zidirea romană şi restaurările suprapuse de Justinian: întâiu Celetrum şi, pe urmă. Justinianopolis. Numele de Castoria îi vine dela Castrum. [2] *Ibid.* [3] Informaţiile acestea le deţin dela prietenul Theofrastos Gheorghiades, din familia moscopoleană Ghira, un bun cunoscător al antichităţilor Castoriei, demne de studiat. [4] O. c., p. 455. [5] O familie aromânească nobilă dela Ohrida este, astăzi încă, familia Pibion; o altă familie Şcaperda numele se întâlneşte des la Cruşova, Scopia şi Egipt, toţi Cruşoveni — cu un spital «Fundaţiunea Gheorghios Scaperda». [6] Pouqueville,

venta toate orașele Europei; îndeosebi, n'a existat familie fără un membru plecat în America. Din relatările culese la fața locului, există peste 200 milionari[1], cari au făcut averi numai datorită acestei ocupațiuni, atât de rentabilă. Ca și Moscopolenii și Zagoriții, tot astfel și Castorienii făceau negoț și se ocupau cu meșteșugul acesta până în cele mai îndepărtate centre ale Rusiei și Siberiei, unde ajungeau până la Arhanghelesc, Tomsc, Ircuțc, Nijninovgorod, etc. Ori unde s'ar fi găsit, însă — în Europa, America și Siberia — cei înstreinați și înstăriți nu uitau pe cei de acasă, ci strângeau, dela toate fabricile și atelierele de blănărie, resturi infime, pe cari le trimiteau, la Castoria, văduvelor și celor ce nu se puteau expatria. Arta de a asorta și de a coase, însă, a ajuns o specialitate care a uimit și uimește. Se cosea cu fir de bumbac, tare și suplu tors acasă, resturile de unghii de samur, de zibelin, jder, etc., — cele mai mari până la 4 mm. —; se asorta părul după culoarea și după formațiunea lui, încât se scoteau așa numitele scrânduri de blănuri sau „mesade", de formă conică și de dimensiuni 0,60/0,80 m. Astfel lucrate. erau retrimese în Europa — la Londra, Lipsca, Paris, Constantinopol, în Principate, etc. Din aceste „mesade" se confecționau giubelele pentru înalții demnitari din Turcia. O caracteristică a vieții sociale în Castoria, în legătură cu acest meșteșug, este faptul că lucrul manual la școlile din oraș — poate și din împrejurimi — formează o materie de învățământ și lucrările confecționate sunt aceste „mesade"[2].

Pe la începutul secolului al XVIII-lea, Gheorghe Castriotul, comisul valah, a întemeiat o școală la care a învățat Leontiades Sevastos, care a condus și Noua Academie din Moscopole[3]. Mai există, la Castoria, încă o instituție cu caracter economic-social, cam așa cum existau la toate comunitățile religioase și anume o instituție de credit la care deponenți creștini și turci, contra unui procent de 10—12%, își depuneau economiile, din care fond se împrumutau negustorii, sub răspunderea arhiereilor și subalternilor acestora[4].

Populațiunea, până în 1922, se ridica de-abia la 10000: Turci 2000, Evrei cam la 1000 și restul Greci — mare parte Aromâni și Bulgari grecizați[5].

4. Saciștea.

Păstorii valahi și-ar fi așezat, pe aici. prin secolul al XII-lea corturile lor[6]. Scriitorii vechi au numit-o Sisanii, Sisanium și Si-

III, pp. 1 — 12. [1] Pe versantul nordic al peninsulei, se ridică, astăzi, și se construesc mereu vile moderne, demne de marile orașe europene. [2] Date furnizate de P. Constantinide, blănar, str. Uranus, 34 București. [3] *N. Jorga, Hist. Roum. Pen. Balc.*, p. 42. [4] Poup., III, p. 2. [5] Date culese la fața locului. [6] Pouq., III,

zanion [1]. Ar fi fost numită de vechii locuitori Buono şi Bon, din cauza calităţii bune a apelor dela o fântână (izvor). Mai jos de această veche vatră, s'a întemeiat oraşul de jos „Gherania", iar partea de sus s'a numit Ciadâr Tenda. Dar metropolele valahe nu s'au mulţumit cu aşa nume şi au botezat-o Sacişta [2]. Reşedinţă de mitropolie ridicată după stingerea exarhatului din Ohrida; înainte de aceasta, însă, episcopatul din Seliţa -Sizanion a fost mutat aci în secolul al XVI [3]. Număra, la începutul secolului al XIX-iea, 700 case şi câteva sute colibe la margini. Oraşul de jos este aşezat în amfiteatru, pe bazele unei pâlnii semi-circulare, unde se varsă apele cele bune [4]. Oraşul acesta este aşezat la vest de Cojani, la sud de Blaţa şi la n.-est de Grebena.

După I. Caragiani, partea de sus se numeşte Hoara, iar cea de jos Gherania [5]. In legătură cu nucleul etnic al Saciştei, Pouqueville, după cum am văzut, ne dă ca întemeietori pe păstori valahi [6]. Th. Căpidan vorbeşte de Aromâni nomazi din Pind şi de pe povârnişurile masivului Smolica cari au trecut Bistriţa şi s'au aşezat în marele centru Şainili (Sisani), azi un cătun de păstori nomazi, de unde, pe urmă, o parte a populat aproape cu element aromânesc comuna Sacista, actualmente, grecizată; iar alte coloane au întemeiat Pipilişte, Blaţa, etc. [7]. Este vorba, natural, de un strat suprapus celui primitiv, elementul păstoresc întemeietor, de care vorbeşte Pouqueville [8]. G. Weigand, în trecere prin această comună, o numeşte curat aromânească, dar care, ca urmare a aşezării populaţiei din Sisanion, s'a grecizat [9], aşa cum s'a întâmplat dealtfel, cu Blaţa şi cu Cojani, unde porţiuni din aceleaşi populaţiuni din Sizanion s'au aşezat [10]. O dovadă serioasă, în sfârşit, că Saciştenii au fost Aromânii şi că această conştiinţă a originii lor au avut-o întotdeauna limpede, stă şi în aceea că ei s'au încuscrit numai cu Aromânii din alte comune şi că toţi poartă nume aromâneşti [11]. Straturi mai proaspete vorbesc încă aromâneşte.

Pouqueville a rămas în admirare, văzând bazarul împodobit cu frumoase prăvălii şi case bine construite, având totul un aer de bună stare şi de curăţenie ca nicăieri în Turcia [12]. Casele sunt măreţe, iar cele mai vechi, cari sunt cele mai multe, parcă toate sunt nişte case de seniori, iar locuitorii se disting de vecinii lor prin spiritul glumeţ, notă caracteristică a tuturor Macedo-Romă-

p. 78. [1] Sizanion şi Sacişta sunt două localităţi diferite; este adevărat numai că dela Sisani s'au mutat colonii la Sacişta. [2] Pouq. o derivă din Ciadâr-Tiriţa (cort şi brânză). [3] Pouq., III, 78, 79 şi 80. [4] *Ibid.* [5] I. Car., o. c., 113. Crede că a avut o populaţie de 15—20000 suflete; I. Nen., îi da — o. c., p. 456 — 13000. [6] Pouq., l. c. [7] Th. Căp., o. c., p. 55. [8] Pouq., l. c. [9] Weigand, o. c., I, p. 129. [10] Duşan Popovici, *O Tzintzarima—Despre Aromâni,* 30. [11] I. Car., p. 113. [12] Pouq., l. c.

nilor[1]. Încă o notă caracteristic aromânească este şi remarcabila lor ospitalitate[2].

Ocupaţia de căpetenie a Saciştenilor a fost, din vremuri străvechi, economia de vite, ceeace i-a determinat să-şi aleagă vatra satului la origină acolo unde este aşezat. Au dus aceiaşi viaţă patriarhală, ca şi ceilalţi Aromâni, viaţă socială guvernată de acelaş sistem de legi simple. Neînţelegerile erau judecate de un sfat de bătrâni înţelepţi, prezidat de episcop, ceeace făcea să recurgă rar la tribunalul turc din Elasona[3].

Saciştenii au făcut negoţ pe un plan mai larg — alături de Ohrideni, Muloviştenii şi Moscopoleni — cu Veneţia, în secolul al XVIII-lea[4]. Dar, din vremuri vechi, au făcut negoţ mare în ţările slavone din fosta monarhie a.-ungară, precum şi în Serbia veche, unde au contribuit la întemeierea clasei burgheze[5]. Au mai făcut comerţ în Viena, Lipsca şi Germania, ceeace i-ar fi ajutat — observă consulul francez — să-şi piardă din şiretenia grecească şi să câştige mult din francheţa caracteristică germanului[6].

5. Mulovişte (Muluvişti, Malovista[7]).

Comună curat aromânească, situată la aproximativ 23 km. la apus de Bitolia, aproape călare pe marea cale romană Duraţo-Salonic, de toate părţile înconjurată de piscuri înalte ce-i stau drept în faţă ca o perdea, ascunzându-i soarele cea mai mare parte din zi, nu departe de izvoarele Şemniţei, un afluent al râului Cerna ce udă o parte din câmpia Pelagoniei; este vărsată într'o căldare adâncă, fără orizont, la o înălţime de 1087 m.[8]. Toţi Aromâni — poate prea puţin deosebiţi de ceilalţi Aromâni la înfăţişare, nepregetaţi la muncă, încăpăţinaţi în atingerea scopului urmărit, exercitând o bună parte din ei profesiuni foarte riscante, ca hangii în cele mai ascunse trecători ale munţilor peste tot cuprinsul Peninsulei, îndărătnici apărători ai credinţelor şi convingerilor lor, oricari ar fi ele, parcimonioşi cu câştigul realizat — ei s'au dovedit, încă din vremuri vechi, energii remarcabile în domeniul economic. Ţările unde şi-au desfăşurat cu predilecţie aceste însuşiri au fost Turcia, Bulgaria şi, pe un plan mai întins, Serbia veche, contribuind, în largă măsură şi laolaltă cu Aromânii din alte centre, la crearea clasei burgheze şi celei conducătoare în această ţară.

Intemeierea acestui orăşel şi a Gopeşului, ca şi problemele

---

[1] I. Car., — Femeile saciştene, scrie autorul citat, poartă nişte ştergare de cap foarte frumoase şi foarte lungi, de o eleganţă rară şi întrec, în această privinţă, pe ţărancele napolitane şi romane. [2] Pouq., l. c. A admirat foarte mult vinurile, după el, cele mai bune din Macedonia şi «pitele» — plăcintele aromâneşti — o. c., p. 82. [3] *Ibid.* l. c. [4] Val. Papahagi, st. cit., p. 49. [5] D. Popovici, o. c., passim. [6] Pouq., l. c. [7] In graiul lor «Muluvişti», în documentele veneţiene «Malovista». [8] Inălţimea oraşului este luată după T. Filipescu «Co-

ridicate de aceasta, au făcut obiectul unui studiu al conferenţiarului universitar Tache Papahagi [1]. In virtutea particularităţilor graiului întrebuinţat în aceste două centre aromâneşti, d-sa conclude că „primul nucleu etnic" a fost pur meglenit, aşezat aci prin jumătatea a doua a sec. XVII, nucleu care a avut putinţa să asimileze o bună parte din slavii satelor vecine şi după care s'a suprapus un strat de colonii moscopolene venite aci în epoca marilor deplasări [2]. Th. Căpidan, care s'a ocupat în treacăt şi înaintea acestuia de chestiunea originei acestor două orăşele, presupune că Moloviştenii şi Gopeşenii ar fi pintre „primii Megleno-români" aşezaţi, în aceste meleaguri, în jurul secolului al XIII-lea, astfel că ei s'ar găsi unde sunt astăzi de cinci veacuri şi mai bine [3]. Mai târziu, însă, acelaş scriitor, în monumentala luciare „Aromânii", după studii şi reflectări mai adânci, n'a mai putut vedea — în chipul şi în întreaga înfăţişare a Muloviştenilor şi Gopeşenilor — trăsăturile caracteristice tipului meghenit, ci înclină în a-i identifica cu tipul grămostenesc: frumoşi, bine făcuţi, cu trăsăturile feţei regulate şi accentuează că afirmarea anterioară după care despărţirea de Megliniţi ar fi avut loc în secolul al XIII — sau cum stărue T. Papahagi pentru jumătatea a doua a secolului XVII — nu sunt decât simple presupuneri, fără temeiu documentar [4]. După tradiţia încă vie printre Mulovişteni, orăşelul lor era, altădată, situat pe vatra satului turcesc Kajani, pe care, din motive şi în epocă încă necunoscute precis, au părăsit-o, ca să se aşeze pe vatra actuală [5]. Credem, totuşi – după felul cum erau aşezate aceste două sate, la intrarea trecătoarei Diavato, de o parte şi de alta a ei, cu faţa spre Bitolia — credem că primul nucleu etnic ar fi fost altul — nici meglenit, nici moscopolitean — deasupra căruia s'ar fi aşezat, în decursul veacurilor şi ca urmare a marilor cutremurări istorice, celelalte două: cel meglenit (?) şi cel moscopolitan [6]. Acest strat întemeietor pare a fi fost — ca şi la Clisura, Meţova, Furca, Pisuderi şi altele — cel roman şi că — atât Gopeşul, mutat târziu de pe Via Egnatia, spre nord, ca şi Mulovişte,

loniile române din Bosnia», p. 146, [1] «Origina Muloviştenilor şi Gopeşenilor în lumina unor texte» extras din *Graiu şi suflet*, Bucureşti, 1930 [2] *Ibid.* [3] Th. Căpidan, *Megleno-Românii*, istoria şi graiul lor, I, pp. 62 şi 125. [4] Idem — Aromânii, 1932, p. 19 şi 20 şi nota 2, p. 20 [5] Repauzatul C. Bilimaci, poetul nostru naţional, susţinea că, la Caţani, populaţiunea aromânească ar fi fost o colonie de Fârşeroţi — judecată după datini, obiceiuri şi «paranoame.» [6] Se impune, pare-se, că stratul moscopolitan să se fi aşezat mult mai devreme de cum l-a fixat T. Papahagi, şi anume spre sfârşitul sec. 17 şi începutul celui de al 18-lea, fiindcă vedem pe Mulovişteni făcând comerţ cu Veneţia în intervalul 1741—1750, ceeace ar constitui o dovadă indirectă că ei erau în continuare a relaţiilor moscopolo-veneţiene. Această teză o susţine, dealtfel, şi tânărul cercetător V. Papahagi, în *Rev. ist.*, a. 18, nr. 10 12 932. Asemenea deplasări au

mutată mai spre sud — n'au fost altceva decât resturi, fărămițate cu timpul, din vechile garnizoane romane, așezate ca forțe de apărare a strâmtorii Diavato[1]. „La Țițate" pare a fi vechea fortăreață romană și lagăr pentru paza strâmtorii Diavato", scria profesorul G. Zuca, iar vechiul Gopeș, ar fi fost la „Curia al Simu", spre sud, la 2—3 km.[2].

După alte mărturii, ale Nevestenilor, a avut loc — din cauza ciumei care a bântuit, în mai multe rânduri, Nevesca, nu știm în ce anume epocă — așezarea în Muloviște a mai multor familii, printre care se dă familia Paligora, din care se trage și istoricul grec Nicolae Filippide — Colciul al Tabla. In acest orășel, s'au așezat și ceva Grămosteni, cam vre-o 15 familii.

Ocupațiunile străvechi ale Muloviștenilor ar fi fost agricultura și ceva economie de vite[3]. Au practicat cărăvănăritul, ca negusstori cărăvănari, ajungeau — după cum vom vedea în altă parte — până la Filipopol, în Bosnia, în Albania, ba până în Franța și Germania. S'au ocupat cu comerțul mare și cel mic în orașele mai apropiate de ei și în toate ale Turciei, precum și în Serbia și Bulgaria. Cu exploatarea hanurilor s'au ocupat peste tot. Femeile s'au îndeletnicit cu industria casnică, obișnuită la toate Aromâncele, poate inferioară altor regiuni: ciorapi, velințe, scoarțe, șiac — aba, pe care negustorii molovișteni îl speculau în târgul Perlepelui[4].

Cele mai vechi date asupra negoțului Muloviștenilor ni le dă tânărul cercetător Valer Papahagi, care a descoperit câteva nume ce apar numai pentru intervalul unui deceniu, dela 1741—1750 și cari făceau cu Veneția acelaș comerț ca și conaționalii lor din Moscopole, Ohrida și Sacișta, aducând în schimb, de acolo, alte mărfuri necesare regiunii și altor ținuturi[5]. Odată cu decăderea comerțului cu Veneția, s'au retras și ei, ca și ceilalți, îndreptându-și enargiile și speranțele spre centrele din imperiul ottoman, spre țările europene și cele slave sub dunărene, ca Serbia și Bulgaria[6]. Ne vine a crede că Muloviștenii făceau comerț, încă din secolul al XVIII-lea, cu țările austriace, în special cu Viena și că numărau, în rândurile lor, oameni bogați[7].

---

avut loc și la Crușova și în alte regiuni, cu mult înainte de distrugerea Moscopolei. Vezi și I. Nen., o. c. 37, 447. [1] Vezi și «Gopeșul», cap. VI. [2] Dr. Simeon Țovaru aduce, în sprijinul tezei că primul strat a fost roman, o mulțime de numiri proprii, ca Nelatu, Zenga, Barbacu, Rome, Romciu, etc. [3] Th. Căp., *Românii nomazi*, p. , spune că sunt și astăzi multe localități ca Agrul al Chiacu, al Nane, al Bițu, etc. Nu credem, totuși, că agricultura ar fi fost ocupația principală și, cu atât mai puțin, a întregei comune. [4] O poezie populară arată că negustori aromâni luau șiacul dela săraci și-l duceau la Perlepe ca să se coasă cuparane (ghebe) la turci și la Bairam — cfr. *Antolog. arom.*, de T. Papahagi, p. 24. [5] V. Pap., st. cit., pp. 49 și 66—66. [6] Mai pe larg la cap. respective din *Cartea II-a* de A. Hâciu. [7] M. Beza — în *Boabe de grâu*

Din comerţul mulovişlean şi ciudăţeniile lui cu Peninsula şi cu Europa, vom avea de relevat comerţul cu „broştu“ (şofranul boabe), cel de lipitori ce le desfăceau în tot drumul lor până în Franţa, acela de „piper“ — boia de ardei şi de gogoşi de stejar pentru taninul întrebuinţat la tăbăcit — probabil, valonea, fructul unui stejar verde în toate anotimpurile, originar din Asia Mică şi din Peninsula Balcanică.

„Broştul“ — şofranul boabe şi „târţa“ — şofranul măcinat constituiau un articol de comerţ foarte preţios. Il desfăceau în toată Peninsula, cu deosebire, în Albania, Dibra, Diacovo, Ipec, Prizrend, etc., pentru vopsitul lânurilor şi mătăsurilor. Firetele şi găetanele de pe „cănduşe“ vopsite cu şofran durează şi până astăzi. Negustori mari erau Simu Ciumandra cu fiii Stoiu şi ceilalţi; erau Apo Paligora care lucra mai ales cu Bosnia şi Albania; pe urmă Sfircu fratele, Vaciu şi Ghiorghi Glingiu Ciomu, care, mai târziu, s'a lăsat de acest negoţ şi a luat în exploatare toate „dervenele“ trecătorile vilaetului Bitoliei. Şofranul era dus de Muloviştени şi în Austria.

Această plantă cromoferă era cultivată de Bulgarii din regiunea lacului Prespa, pe cari Muloviştenii îi finanţau cu sământă aleasă şi cu bani. Tot aceştia îl uscau acasă şi îl măcinau la morile lor speciale din Mulovişte; erau puse în mişcare de cai şi urme din acestea mai există şi astăzi.

Am spus mai sus că una din ciudăţeniile comerţului mulovіştean cu Europa era şi acela de lipitori. Negustorii cărăvănari călătoreau numai noaptea pe răcoare, iar ziua ţineau pungile în apă şi-şi desfăceau marfa prin toate oraşele din Serbia, Austria, Ungaria, Germania şi Franţa. După metoda de a le prinde, lipitorile erau de două feluri; când negustorii moloviştени băgau pe Bulgari în mocirle, lipitorile prinse de trupul acestora erau de calitatea întâia, iar cele prinse cu pielea de bou de calitatea doua [1]. Printre cei mulţi cari se ocupau cu acest comerţ foarte productiv, cel mai de seamă era Dimce Ciomu [2], care le desfăcea în A.-Ungaria, în Germania şi Franţa, unde mai ducea cu caravana lui, la Berlin, apă şi uleiu de roze dela Kazanlâc, apă tare, orezuri, tutunuri, untdelemnuri, etc.; aceasta prin 1820 încoa. In schimb, aducea mărfuri necesare Peninsulei.

Ca şi cu lipitorile şi şofranul [3], tot astfel, procedau Molovi-

a V, n. 9, p. 554, art. *Noui urme româneşti la mânăstirea Sinai şi la Ierusalim* — a găsit, la mânăstirea Sinaia o perdea de altar care, în broderii fine, reprezintă pe Sf. Fecioară şi episoade ale veţii sale; este datată «Viena 1770» şi darul este al unui Aromân din Mulovişte — Nicolae Dimitriu. [1] Relaţiunii date de d-r Taşcu Trifon, după Lortel, profesor de zoologie medicală la facultatea din Lyon, care numeşte renumite «les sangsues macedoniennes,» ce ajungeau până în Franţa prin aceşti negustori. [2] Unchiul d-rului Taşcu Trifon, actualmente în Bucureşti. [3] Comerţul rentabil cu «broştu» l-ar fi început Muloviştеanul Ibru.

ştenii şi cu ardeiul pentru „piper“ — boia de ardeiu. Fraţii Vulcan-Liepnre: Nicola şi Costa, ca şi alţii, finanţau cu bani şi sămânţă de ardeiu special pe Bulgarii din regiunea Vodenei, iar Muloviştenii îl măcinau şi-l vindeau în Peninsulă. Firma Vulcan mai există încă astăzi la Filipopol. Alţi mari negustori erau: Mişu Simu Ciumandra, Nauni Vulcan şi Stoiciu al Ghingiu Ciomu, cari — cu caravana de 30—40 cai — duceau la Filipopol „piper“, „broştu“, untdelemnuri, etc. şi aduceau, în schimb, găetane şi şiacuri — abale. Alţi negustori făceau acelaş negoţ şi în Serbia şi în alte centre ale Bulgariei — după cum vom vedea la locul cuvenit. Aceleaşi mărfuri le duceau şi la bâlciul din Seres, de unde cumpărau manufacturate şi piei fine.

Aceşti negustori neastâmpăraţi făceau negoţ şi cu Galaţii, Odessa, Marsilia, Bosnia, etc. Costa Dimitri Maza aducea, cu caravana lui, dela Salonic, fierărie, chei şi broaşte pentru Bitolia şi Bosnia, iar Hagilu al Paiani (Hagi Ianculu) şi Stoiu al Danu, stabiliţi în Giumaia de sus, ca hangii şi aveau mari magazine — depozite în comision cu negustorii bosniaci. De aici, din Bosnia, negustorii muloviştenì, ca şi cei din Cruşova — ca să nu vină cu caii goi, aduceau sare şi fier pentru „circhè“ (ţâst în Oltenia), dupa care câştigau destul de bine.

O industrie tot aşa de bănoasă a acestor oameni — lucru cu care se ocupau şi Bulgarii, dealtfel — era fabricarea în războaie de mutafuri (mutaf — scoarţe de aşternut pe jos sau preşuri extrem de solide, făcute din „căprină“ sau păr de capră). Aveau ateliere în multe centre — lucrători având mai ales dintre Bulgari — destule în Mulovişte, multe la Bitolia, la Perlepe, Resna, Ohrida Florina, Vodena, Drama şi în alte centre. Un mare fabricant în acest gen era Simciu Mişiota[1].

Muloviştenii s'au ocupat şi cu argintăria, atât la ei acasă şi la Bitolia, cât şi în ţările slave sud-dunărene[2].

Aromânii din Mulovişte, ca şi Gopeşenii, vecinii lor, şi-au desfăşurat toată energia lor specifică şi în a specula — sub toate raporturile — satele bulgăreşti din câmpiile Bitoliei, Vodenei, Prespei, etc... Hanurile lor, aşezate prin sate şi trecători singuratece în creerii munţilor, adesea prin ţinuturi sălbatece dinlăuntrul Albaniei, de al cărui nume auzind numai te cutremurai — nu erau simple case de adăpost pentru călători şi caravane, ele erau staţiuni naţionale, adevărate centre de afaceri comerciale între Vlahi şi alte populaţiuni şi de acaparare a produselor ţărăneşti, precum erau şi localuri de consum, cu un cuvânt, un fel de magazine universale,

[1] Multe informaţii le deţin dela d-l Nicolae Paze, dela Bazargic şi dela d-nul T. Craţa-Buc. [2] A se vedea la cap. respectiv, Cartea II-a de A. Hâciu.

unde schimbul, adesea, se făcea pe cât cu putinţă în natură. I. Cvijic şi C. Jirecek i-au identificat peste tot, iar acesta din urmă le-a admirat simţimintele lor naţionale.

Dar Moloviştenii şi Gopeşenii aveau şi monopolul asistenţei religioase în toate împrejurările, precum şi al asistenţei medicale şi intervenţiei chirurgicale, în acest mediu slav mistic, lipsit de orice cultură şi de orişice organizare sanitară. Numai din Mulovişte activau, în ultimul timp, 12 preoţi ambulanţi, din sat în sat, îndeplinind slujba sfântă în toate împrejurările; naşteri, botez, nuntă, maslu, boală, îngropăciune, etc.

Medicii empirici — întocmai ca în Epir şi în Meglenia — erau şi ei destui. Aceştia se serveau ca şi hangii de jargon-uri speciale. Prin aceşti medici empirici nu trebue să înţelegem numai decât oameni nepricepuţi şi, deci, o speţă pretinsă nobilă de speculatori. Medici din aceştia ajungeau până în Albania, Serbia şi Bulgaria. In Dibra Malesorilor, cea mai sălbatecă regiune albaneză, unul Simu Ţovari [1] se bucura, ca medic, de cea mai înaltă consideraţie şi era socotit ca un iluminat, un sfânt.

Mi se relatează, sub acest raport, cazuri foarte interesante şi dificile vindecate de aceşti medici empirici. In domeniul ortopedic, mai cu deosebire, aceştia erau cu adevărat neîntrecuţi. Mi s'a relatat cum un preot gopeşan, ambulant, neputând să se deplaseze la înmormântarea unui ţăran bulgar, le-a pus în vedere rudelor, că, la cutare oră din zi, el, preotul, de acasă la el, va citi sfânta pogrebanie, iar ei să-l depună în mormântul din cimitirul satului. Şi, în adevăr, poporul, cu adâncă evlavie, a făcut aceasta, ca şi cum preotul ar fi fost de faţă. Influenţa ce aceşti medici şi preoţi o exercitau asupra poporului bulgar se poate uşor măsura după singur acest fapt [2].

Muloviştea este patria istoricului grec N. Filipide, a ministrului sârb Costa Stoianovici-Băşeicu, a marilor poeţi naţionali N. Velo şi C. Bilimaci şi a o mulţime de intelectuali şi liber profesionişti, în România, cu deosebire.

CAP. IV

Câteva vechi centre din Albania şi n.-vestul Peninsulei

a). Rolul Aromânilor în centrele din Albania.

Albania, în vechime Iliria, se întindea la sud până în munţii Pindului, la nord până la Sava, la apus până la Adriatică, iar la

---

[1] A fost fratele bunicului medicului Simion Ţovaru. [2] Aceste preţioase date le deţin dela colegul meu de liceu dr. Virgil Caracotta, medic orto-

răsărit, se mărginea cu Peonia — ţara cuprinsă între Vardar şi Struma, precum şi o mare parte din nordul Macedoniei, azi munţii Morihova şi câmpia Perlepe — adică toată ţara cuprinsă între Dunăre şi nordul Greciei, ţărmul mării Adriatice şi râul Strymon [1]. Ilirii au fost învinşi de Români în 228 a. C., iar ţara lor a fost proclamată — între 118—85 — provincie romană, la care s'a adăugat, în 29, Moesia, cucerită în 27 a. C. Toate acestea formau provincia Illyricum. In 1425, după stăpânirea bizantină şi altele streine nenumărate, Albania toată cadă sub Turci, cu toată rezistenţa tenace a Miridiţilor munteni [2].

Ştim, din cele ce preced, că, în partea nordică a acestei întinse provincii, s'a zămislit poporul aromânesc şi anume în triunghiul Sava-Adriatica [3]. In Evul mediu, elementul aromânesc din centrul şi s.-estul Albaniei era reprezentat prin masse întinse şi compacte [4], rămăşiţe ale celor dintâi şi mai vechi colonii romane. Tot în acelaş ev, dealungul Adriaticei, era Mica Vlahie, adică Despotatul Epirului, care cuprindea Epirul, Thesprotia, etc., cu oraşe principale Duraţo, Berat, Arghirocastro, Arta, Corint, etc. [5]. In secolul al XIII-lea, ţinutul cuprins între Valona, Canina, Berat şi Elbasan se numea Musachia, cu capitala Berat-Villardi, stăpânită de familia Musatius (Musachius şi Musachi), de unde îi vine numele ce-l poartă. Principii au stăpânit Canina, Seleniţa, Tomorul (Musachia Mică), Opar, Coriţa, Marele Devol, Micul Devol, Castoria, Ducatul Prespa, etc., până în secolul al XV, când a trecut sub stăpânirea ottomană [6]. Această Musachia, cea mai bogată, aşezată pe cele două maluri ale râului Semeni şi dealungul Adriaticei, numită şi hambarul Albaniei, cu centru mare Fearica (Fieri), plus Cavaia şi Fuşa Tracul, în valoare de 80200 ha. [7], este exclusiv locuită de Aromâni [8]. Ţinutul vecin Malacastra este şi el aproape tot aromânesc [9]. Câmpia dintre Valona şi Arta, proprie pentru creşterea vitelor, este ocupată numai de păstori aromâni nomazi în timpul verii [10]. Centrul Fraşari din ţinuturile Colonia şi Danglî, populat în veacurile trecute, de ivoare din Pind şi Gramoste, a devenit, la rându-i, o albie, care, din cauza tulburărilor neîncetate,

---

pedic în capitală. [1] I. Arg. p. 4. [2] In 1433, însă, acelaş popor albanez, condus de eroul Skender Beg — George Castriotul — îşi strigă libertatea în Cruia, locul de naştere al eroului şi. după 33 ani de victorii, moare, în 1467, la Alessio. Dar luptele au continuat până în 1501, când toţi şefii revoluţiei s'au turcit şi au recunoscut pe sultani, în virtutea capitulaţiunilor de cari s'au bucurat tot timpul. După încercarea prinţului de Wied în 1913 şi după alte peripeţii sângeroase de 7 ani, Adunarea naţională dela Luşnia, din 21/1/920, a proclamat independenţa, în virtutea căreia trăeşte şi astăzi. [3] Vezi mai sus p. 52 şi urm. [4] I. Arg. p. 1. [5] Vezi mai sus, p. 32. [6] I. Arg. pp. 201—207. [7] Th. Căp. pp. 66 şi 67. [8] Ilie Papahagi, art. în *Almanah m.-român* din 1901—24. [9] I, Nen., p. 30 şi D. Abeleanu, *Albania*, Bucureşti, 1928, p. 40. [10] Th. Căp., p. 57.

s'a revărsat în toată Albania, în Muntenegru, în Bosnia, Hertzegovina şi peste toată coasta Dalmaţiei [1]. Aceleaşi aluviuni şi în aceleaşi ţinuturi depărtate, dar în mai mică măsură însă, au avut loc şi din aşezările aromâneşti din Pind [2], ca şi din mai depărtata Tesalie.

Tot în această ţară, cu atâta atmosferă aromânească şi pe care caravanele şi negustorii aromâni şi din alte ţinuturi, cât şi păstorii nomazi, au străbătut-o, dealungul veacurilor şi prin ale cărei porturi au cunoscut lumea şi civilizaţia apuseană, în această ţară, la s.-estul ei, s'a zămislit cea mai înaltă civilizaţie peninsulară, ţinutul moscopolitan mai cu deosebire în secolele XVII--XVIII, cu numeroase cetăţi industriale şi comerciale, un întreg ţinut de burguri ce pornea dela lacurile Maliki şi Ohrida şi se întindea până aproape de Berat, aşezări în număr de aproape şase zeci, toate în imediată vecinătate cu cele mai ameninţătoare hoarde albaneze; iar vecin cu acest ţinut, în Macedonia, se întindea Gramostea, izvor de multe populaţiuni şi al atâtor energii creatoare [3].

Printre mulţi scriitori streini cari atestă existenţa unei populaţiuni aromâneşti [4], este şi G. Lambrides care scrie că limba cuţovlahă se vorbeşte nu mai puţin nu numai în Moscopole, ci şi în toate oraşele aproape. cari mai toate numără şi familii aromâneşti, precum şi în unele sate [5].

Dela capul locului, trebue să subliniem că, în toată Albania — în afară de portul Valona şi cele sudice — n'a existat nici un grec şi nici un evreu negustor şi trebue să adăugăm că n'a existat, nu oraş, ci sat cât de neînsemnat în care negustorul să nu fie şi Aromân; iar acolo unde au existat şcoală şi biserică grecească, apoi comunitatea era exclusiv constituită din Aromâni, la cari se adăugau albanezii creştini ortodoxi. Şi, oricât de mic ar fi fost grupul de Aromâni, ei erau constituiţi în comunitate şi formau clasa nobilă.

Albanezii numesc „Gog" pe Aromânii dela nord de râul Scumbi: Cavaia, Duraţo, Tirana, Scodra şi parte din ţinutul Elbasan, iar pe cei dela sudul acestei ape, indiferent dacă fac negoţ sau creştere de vite, „cioban". Cei dintâi „gog" sunt toţi meşteşugari, negustori şi profesionişti, pe când la cei din sud nu există familie care să nu aibă un număr oarecare de oi.

1. Duraţo (Dyrrahium, Duraţiu, Duressi, Draci) [6]

Căzut, în sfârşit, sub stăpânirea Veneţienilor în 1386, Duraţo

---

[1] *Ibid*, pp. 42, 43 şi 67. [2] *Ibid.* [3] Vezi cap. V. [4] Vezi şi I. G. von Hahn, *Alb. Stud.*, p. 73; idem, *Reise durch die Gebiete der Drin und Wardar*, p. 290 şi nota 6; G. Weigand, în *Rom. Revue*, 1892 p. 19 şi 109; etc., ap. Th. Căp. p. 66. [5] *Peri ton en Ipiro aghathoerghimăton*, Athina, 1880, I, p. 38. ap. I. Car., p. 117. [6] Ar fi fost întemeiat de un rege barbar Epidamus, iar mai târ-

este cucerit de Turci în 1501. Era împodobit cu temple mărețe, cu statui, turnuri înalte și puternice și cu minunate cheiuri. Dar din toată această splendoare au rămas doar ruine, scrie cercetătorul Pouqueville. Fiindcă revoluția din 1700, dezlănțuită de Gheghii din Albania de nord contra pașalelor din Scutari și Delvino, a întrerupt orice relațiuni comerciale, când negustorii au trebuit să părăsească portul, iar Franța stabilimentele și afacerile[1]. In 1716, consulul francez Isnard († 1717) scria că orașul, în urma turburărilor, se redusese la așa grad că deabia număra 200 oameni, în mijlocul unei țări sărace și necultivate, cu aerul ciumat și că portul nu prezenta alt interes de cât ca loc de tranzit pentru mărfurile venite din ținuturile vecine[2]. Populația se evalua, după un secol, la 400 familii mahomedane și, un corp de iniceri, iar în afară de ziduri, un varoș de 600 familii catolico-romane; orașul avea aspectul unui centru de războiu și de anarhie, un sprijin bun pentru pirați, un azil de asasini, loc de scurgere al criminalilor cari scapă de pe coastele Italiei[3].

Pela finele secolului al XVII-lea, consulul francez sus menționat relata că erau o sută de negustori turci și „greci" în acest port principal al Macedoniei și cari făceau afaceri considerabile, având case de comerț în coloniile valahe din Pind, în Scutari, Elbasan, Moscopole, Sacișta, Ianina și Salonic și cari exportau pen- Veneția ceară, lână fină, mătase, cordovane, piei de boi și de bivoli, etc. contra postavuri, londrine, stofe de mătase, coloniale diferite; se încărcau și multe vase cu cereale, cu toate posibilitățile Turciei[4].

Este necesar să mai stabilim încăodată, dela capul locului, că acești „greci" ai lui Pouqueville n'au fost altceva decât Aromâni. Insăși legăturile cu orașele enumărate trădează origina lor. Până acum 50—60 ani, toți creștinii din acest port erau Aromâni și aceștia, toți Moscopoleni, formau jumătatea populației — restul erau Albanezi musulmani. Tot traficul se făcea numai prin acești Aromâni. Albanezii creștini, cari îndrăzneau să pătrundă, erau repede anihilați în mișcările lor și, deci, trebuiau să se retragă. Și, astăzi încă, marile firme, toate afacerile și profesiunile rentabile, negoțul

ziu, a devenit o piață maritimă a grecilor (*Appien de Bell.* civ. lib. II, 451, 452, ap. Pouq., I, 395) Cel mai frumos oraș pe Adriatică, a devenit provincie romană sub August; în 48 d. C., capitala militară a lui Pompeiu, unde își avea senatul, împresurați de Cesar. Tot aici, a trăit în exil și Cicero, iar pe dealurile lui a predicat Ap. Pavel. Sub Bizantini, era capitala themei Dyrrachium; a trăit sub Ostrogoți în 481, a fost greu încercat de Bulgari în sec. X — XI; cucerit de Normanzi și de regii Siciliei, iar sub Bizantin (1185 — 1205) pe urmă sub Napolitani (1294) și Tarentieni în sec. XIV. (Pouq., I, 396 și I. Nen. pp. 515 — 515 — 516) [1] Pouq., II, 419 — 420. [2] *Ibid.* I, 400. [3] *Ibid*, 398 și 400. [4] *Ibid*, 399 și nota 1 Vezi lucrarea de față, p. 39 și urm.

engros (Turcii aveau băcănii) şi meseriile, comerţul de bumbac, manufactură, coloniale, exportul de piei, de ouă şi păsări, etc., din Durațo şi hinterland, ca Tirana, Elbasan, Cavaia, Scodra, etc, toate aceste firme erau şi sunt încă aromâneşti. Dacă, prin decăderea Veneţiei şi ridicarea Salonicului, Durațo a pierdut mult din însemnătatea lui de altădată, totuşi, datorită negustorilor aromâni şi caravanelor din Albania şi Macedonia cari îl frecventau în fiecare Sâmbătă, şi-a menţinut strălucirea lui relativă [1]. Cu drept cuvânt, V. Bérard l-a numit portul cuţovlah şi natural al Aromânilor [2]. Şi I. G. von Hahn scria că Durațo este locuit în mare parte de Aromâni [3]. Mult a pierdut, însă, cu construirea liniei ferate, Bitolia-Salonic, pela finele secolului trecut.

Vechi nume mari moscopolene în activitatea portului au fost nenumărate, unele din ele menţinându-se încă şi astăzi. Vom cita câteva: Goga, Truia, Leca, Babacuchi, Iancu, Margariti, mare firmă de manufactură, Şalvari, una dintre cele mat fruntaşe, etc. Există încă vre-o 120 familii de Moscopoleni, dintre cari circa 40 se ocupă cu marele comerţ, restul cu mici afaceri [4]. Dăm, pentru astăzi, câteva firme mari, ca: Vlasi Dovana şi fratele cari au în mâinile lor importul de manufactură; fraţii Manuşi şi Vanghele Spiro manufactură engros; fraţii Duşi coloniale şi exportul de ouă în Germania şi Ceboslovacia; Pericle Spiro, etc. Comerţul de cereale şi exportul îl au tot Aromânii. In industria morăritului, sunt fraţii Economu cu fabrici de făină şi mari depozite de cereale.

Ţinutul înconjurător are o mulţime de sate cu populaţie aromânească sau amestecată [5]. Multă lume este venită din părţile de sud ale Macedoniei sau din marile oraşe ale Albaniei: Elbasan şi Berat [6]. Chervangii aromâni din Fracula, Cipleacu, Grabiani, Chelbăsira aduc sare şi mărfuri pentru interior [7].

Pe zi ce merge, importanţa acestui port atât de vechiu, ca ieşire la mare în noul stat albanez, creşte mereu.

2. Cavaia, Fleri şi Valona.

Cavaia, prima etapă pe marele drum roman Durațo-Constantinopol, face parte din regiunea Musachia cu caracter aromânesc foarte pronunţat, unde se găsesc mai mult de 40 sate şi cătune aromâneşti [8]. Vara, păstori nomazi din munţii Albaniei se coboară lângă Cavaia [9]. Regiune foarte bogată, locuitorii se ocupă cu agricultura, creşterea vitelor şi cărăvănăritul, precum şi cu comerţul

---

[1] Vezi V. Bérard, o. c., pp. 9-10. [2] O. c., l. c. [3] *Alb. Stud.*, p. 133, nota 52, ap. I. Car., p. 71. [4] Vezi *Frontul Alb.-Adriatica*, cap. I, despre activitatea Moscopolenilor, etc. [5] I. Nen., p. 518 şi I. Hahn, o, c. [6] Th. Căp., *Fârşeroţii*, p. 73. [7] *Ibid.* l. c. La margina oraşului Durațo, la Sf. Vlas, este o aşezare de vre-o 16 familii de Fârşeroţi. [8] Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 66. [9] *Ibid.* p. II.

şi industria casnică. Actualmente, Aromânii, deşi puţini la număr în oraş, totuşi deţin întreg negoţul în mâinile lor, piaţa este mai animată ca la Elbasan, iar negustorii stau mai bine ca cei mai buni dela Tirana[1]. Acest centru, ca şi Elbasan, între 1790—1820, era locuit exclusiv de Aromâni — în afară de Albanezi musulmani, iar mai târziu, au venit colonii din Moscopole, Şipsca, Grava, Nicea[2]. Centre mai importante în jurul lui: Fieri-Fearica, Poiani-Apolonia, Gradiştea, Luşnia, cu dependinţe Carbornarli, etc. — aceştia dela sate fiind stabiliţi înaintea celor dela oraşe[3].

Nu ştiu ce vrea să înţeleagă Pouqueville prin Esclavonii cari exportau, prin portul acestui centru, cereale, untdelemnuri, tutunuri, cordovane şi lemne de construcţie pentru Brescia, de unde aduceau mărfuri soldate cu $^1/_3$ în bani, restul cu postavuri roşii, serjuri, oţel, sticlării şi arme[4]. Nu este deloc de mirat că consulul francez n'a văzut în acest centru al „surăzătoarei Musachii" — vechea Taulantia[5] — negustori aromâni, ci numai Esclavoni (?), fiindcă n'a văzut nici în Duraţo şi pretutindeni în alte oraşe decât numai greci şi ceva turci[6]. Se exporta în Italia cereale: orez şi ovăz, cai de rasă, multe untdelemnuri în Triest şi porumb în Muntenegru[7]. Dealtfel, se exportau aceste produse din toată Musachia, precum şi papură pentru pălării de vară[8].

Poetul D. Bolintineanu, în „Macedonele" sale, a cântat pe aromâncele din Cavaia „vestite muncitoare, oneste şi cutezătoare", cari, înarmate până în dinţi şi în grupuri de 40 — 50, călări pe cai focoşi, străbăteau Albania până la Bitolia şi în fundul Macedoniei, ca să-şi desfacă produsele manufacturate în pânze de bumbac şi în borangic, foarte mult căutate. Nici o bandă nu îndrăznea să se atingă de aceste negustoriţe.[9].

Fearica-Fieri a fost nu de mult un orăşel curat aromânesc, pe drumul ce duce spre Luşnia şi Duraţo, aproape de furca drumurilor, aşezat în plină regiune musăchiară, având la dreapta, ţinutul Malacastra. Inainte era un simplu cătun, contează ca oraş din 1864[10]. Majoritatea locuitorilor aromâni veniţi cam dela 1800, din jurul Moscopole, alţii de prin sate cam de prin 1840, se ridică la 280 familii, albanezi numai 20[11]. Comerţul şi industria stau în în mâinile lor; prin aceştia se exportă în Italia, prin micile porturi Poro şi Semani, cai frumoşi, măgari şi vaci, unturi, precum şi cereale, ca porumb, orz şi ovăz[12].

Mari negustori în zilele noastre sunt fraţii Spiro şi Gachi

---

1 Th. Căp., *Fârşeroţii*, p. 59. 2 I. Papahagi, l. c. 3 *Ibid.* 4 Pouq., I, pp. 400—401, 5 *Ibid.*, p. 367. 6 Dealtfel şi în *Istoria Veneţiei*, de P. Daru, se pomeneşte numai de Schiavoni. 7 I. Papahagi, art. cit. 8 *Ibid.* 9 I. Nen., pp. 514—515. 10 Th. Căp., o. ç., p. 92. 11 Spiro Papa, *Lumina*, I, nr. 9 din 1903. 12 *Ibid.*

Papa, în manufactură şi marchitănie; Tachi Bozdo şi fraţii Veria, exportatori de cereale, vite şi ouă, precum şi o mulţime de alţii mici cari se ocupă cu comerţul de lânuri, undelemnuri; alţii meseriaşi, ca croitori şi ţesători de velinţe, etc.[1].

In acest orăşel, au văzut lumina zilei străbunii, poate şi părinţii marelui om de stat român M. Ferechide, care se trăgea din familia Dimcea.

Valona-Avlona (alb. Vlior)[2]. Aici, ca şi la Duraţo, Moscopolenii îşi aveau contoarele şi magazinele lor[3]. Portul natural al Musăchiarilor, a fost des vizitat de chervangiii şi negustorii aromâni, cari aduceau, pentru Macedonia şi Pind, mărfuri din Veneţia şi Triest[4].

Aici, ca şi la Elbasan, se aduceau, pentru prelucrare, abale din ţinutul Bitoliei şi erau mulţi croitori abagii din Nijopole. Ca peste tot şi aici, Aromânii, s'au ocupat cu negoţul, meşteşugurile, printre cari fabricarea de arme. Mulţi spoitori aromâni veneau dela Tirana. Neguţătorii aromâni din Zagor, ca din Floru şi alte sate, făceau negoţ stabil în acest port[5]. Mulţi originari din Valona făceau negoţ în Brindisi; prin 1914, şeful coloniei în acest port italian era Valoniotul Chiliţă.

Ţinutul înconjurător este foarte bogat în lemne de construcţie, în smoală şi păcură, în cultură de cereale şi fasole şi în păduri de măslini, în vinuri minunate, în lânuri şi unturi, în piei de miei şi de vite mari; în numeroase pescării, în sare de mare din lagune — toate articole de export animat[6]. Portul are înfăţişare italiană şi sunt puţini negustori laici[7].

Numărul populaţiei aromâneşti nu se cunoaşte precis[8]. Colonii numeroase de Aromâni din ţinutul Valonei şi Voiusei s'au aşezat în Bosnia, încă din secolul al XV-lea[9].

3. Tirana (Tiranë).

Este capitala micului stat albanez, actualmente, totul în construcţie, sub toate raporturile: material, intelectual şi politic. Nu e mult de când număra de-abia 5—6000 locuitori. Orăşel ridicat de Justinian, număra, acum un secol şi ceva, 700 case de lemn, în mijlocul unui teren mlăştinos, locuit de Ghega mahomedani, iar prin

[1] Informaţiuni preţioase le deţin dela d-nii V. Cazan, cosul român la Tirana şi A. Becea dela Elbasan. [2] Vezi Pouq., I, 355 — 57 precum şi p. 41, cu nota 3, din lucrarea de faţă. [3] V. Papahagi, st. cit., p. 49. Vezi şi *Frontul Albania-Adriatică*, p. 35 şi urm. [4] T. Căpidan., *Rom. nomazi*, 136 [5] Mari negustori din Floru sunt Utopol, Agoropol, etc. [6] Pouq. I, 351 şi 352. [7] *Ibid.* [8] Din totalul de 6800 — 7000, I. Nen. — p. 488 — dă 2200 Aromâni; L. Boga — o. c. — 480. Astăzi oraşul are — D. Abeleanu, o. c., p. 30 — 15000 loc. [9] Vezi T. Filipescu, o. c., p. 67 şi 82.

sate, creştini, ocupându-se cu cultura orezului, porumbului şi a măslinilor — scrie Pouqueville[1], pe când Hahn vorbeşte de preponderenţa Aromânilor în Tirana şi în mudirlâcul acesteia[2]. Actualmente, sunt circa 400 familii aromâneşti, puţine originare din oraş, majoritatea venite din Beala, Şipisca, Grava, Moscopole. Mare parte din aceştia sunt negustori, hotelieri, restauratori, meseriaşi, argintari[3], în special căldărari, cari umblă înarmaţi prin toate ţinuturile[4], toţi, însă purtând numele de „gog" dat de Albanezi musulmani[5].

După relatările obţinute dela d. V. Cazana, consul român, cele dintâi colonii au venit din Lunca şi Grava ca spoitori şi erau toleraţi numai la margine, dar, curând, au reuşit să pătrundă în oraş, unde au ridicat, acum 50—60 ani, biserica Sf. Atanas, îngăduindu-li-se să aşeze şi clopote; până atunci având voie să aibă clopote numai bisericile de prin sate[6].

Din mulţimea de vechi firme aromâneşti în acest oraş, desprindem firmele exportatoare de piei Dimoroci şi Nişcu, moscopoleni; cea din urmă există şi astăzi ca cea mai bogată, dispunând de o avere de cca 50000 napoleoni aur şi exportă piei în Anglia şi Italia. Aproape toţi marii negustori sunt originari din Moscopole şi Beala, ca fraţii Hopdari, fraţi Iorgone, fraţii Lascu, Şundi şi alţii. Unul Pilio Papa, moscopolean venit din Fearica, precum şi fraţii Coia fac comerţ de coloniale. Un mare nume, bine cunoscut în ţinuturile Albaniei şi numărând 15—20 familii, este acela al Hopdarilor, ocupându-se cu negoţul de manufactură, cu fabrici de săpun şi parfumerie şi altele. Ca şi fraţii Alchi Hopdari, tot astfel şi fraţii Lascu; Costi şi Gheli au fabrică de săpun. Cei dintâi au şi fabrici de ghiaţă şi băuturi răcoritoare şi au acaparat nu numai piaţa Tiranei, ci şi toate pieţele albaneze şi sunt cu drept cuvânt, consideraţi ca cei mai mari fabricanţi în săpun şi băuturi. Spiro Papa, Alexandru Hopdari şi Anton Becea au întemeiat, în societate anonimă, „Pastertia", o fabrică modernă pentru spălătorie, curăţătorie, călcătorie şi vopsitorie chimică, pentru haine şi pălării.

Aceste din urmă două nume le mai întâlnim şi în alte domenii de activitate. Societatea monopolului de sare, S. I. T. A., în care este cointeresat şi statul, are ca preşedinte pe A. Becea, iar ca director pe unul din Hopdari. Această societate a instalat şi lumina electrică în oraş. Anton Becea a fost cointeresat şi în construirea şoselei Elbasan-Duraţo, intreprinderea unei societăţi italiene care construeşte şi linia ferată Duraţo-Tirana.

Un alt mare nume — temperament tot aşa de întreprinzător

[1] Pouq., I, 401. [2] Alb. Stud., p. 133. [3] Th. Căp. *Fârşeroţii*, 61 [4] P. Danîscu, art. în *Lumina*, nr. 11/903. [5] *Ibid*, [6] De altfel şi femeile creştine umblau voalate ca şi turcoaicele.

ca şi Becea şi Hopdari — este Vlasi Dovana, angrosist de manufactură, deţinând monopolul de chibrituri şi de foi de ţigarete pentru toată Albania; are fabrică de tutun şi de ţigări S. T. A. M. L. E. S. — cu export în Anglia şi în America; a înjghebat, în 1927 soc. K. R. A. V. S., pentru întreprinderi de poduri şi şosele, ca director şi posesor al celui mai mare pachet de acţiuni[1].

Vre-o 20 familii se ocupă cu cazangeria — mulţi veniţi din Cruşova. Printre spoitorii, cari umblă din sat în sat şi ajung şi în ţinuturile dela sudul râului Scumbi, ar fi şi ceva Fârşeroţi. Familii mari de argintari, în număr de circa 10, printre cari, Roci, Dimoroci, Cioma şi altele. Mulţi Aromâni se ocupă şi cu debite de băuturi spirtuoase. Acum în urmă, au început şi Albanezii a se ocupa cu afacerile negustoreşti.

Până prin 1920, nu era nici o familie catolică; astăzi, sunt peste 1000 suflete. Influenţa italiană se accentuază în toate domeniile; în oraş, sunt mulţi negustori italieni, iar mărfurile acestora foarte ieftine, abundă.

4. Elbasanul (Niu-Castru în l. m.-română)[2].

Oraş foarte frumos, cu clădiri vechi, cu moschei şi turnuri, este aşezat pe malul drept al râului Scumbi şi pe o vale destul de bogată şi înzestrată de natură cu mult belşug în grâne, porumb, untdelemnuri, vinuri şi gutui de o mărime extraordinară[3]; deasemenea, cai de munte foarte iuţi, boi şi numeroase turme; cu poziţii din cele mai pitoreşti, cu aer curat şi toate darurile de cari omul este chemat să se bucure[4]. Cel mai rentabil comerţ de altădată consta în măestria de a lucra platine de puşti şi de pistoale, pentru cari ţevile se aduceau din Prizrend[5]. Aici, aveau loc bâlciuri foarte populate şi bazaruri orientale, admirate de toţi cercetătorii. De aici, caravanele dela Coriţa se aprovizionează cu tutunuri, al căror centru de vânzare este, cu orezuri şi măsline cari provin dela pădurile lui imense[6].

Aromânii în număr de 300—350 familii au fost şi sunt şi aici în fruntea negoţului de lână, cereale şi untdelemnuri şi se ocupă cu prelucrarea aramei, fierului, cu pielăria, ţesătoria şi alte afaceri. Prin 1790—1820, era locuit exclusiv de Albanezi musulmani şi de Aromâni, la cari s'au adăngit mai târziu alţii din Moscopole, Şipsca, Grava şi Nicea[7].

---

[1] Cele mai frumoase informaţiuni asupra Tiranei şi întregii Albanii le deţin dela d-nii V. Cazana consul; Anton Becea, deputat şi senator 15 ani dearândul; Har. Prossi, dentist în Bucureşti, str. Popa Tatu, etc. toţi buni cunoscători ai lucrurilor din această ţară. [2] A fost creaţiunea Sultanului Mahomed II. După Th. Căpitan *Fârşeroţii*, p. 48 — din 10000 locuitori, 1000 Aromânii; restul Albanezi, [3] Pouq., I. p. 392. [4] *Ibid.* p. 387. [5] *Ibid.* p. 388. [6] D. Abeleanu, o. c., p. 27. [7] Ilie Papahagi, — *Almanah m.-român* 1901 — 902.

Pe timpul dominățiunii turcești, negustorii aromâni de prin partea locului se bucurau de mare prestigiu în lumea oamenilor de afaceri. Se povestește de unul Sina Goj din Belița-Elbasan care avea credite deschise — pe piețele: Bitolia, Salonic și Constantinopol — până la 40000 lire turcești (aproape un milion lei aur).

Astăzi în fruntea pieții comerciale, stau câțiva mari negustori, printre cari Anton Becea, cu fabrică de ghiață numai pentru oraș, cu o concesie a centralei electrice, cu faarică și rafinărie modernă de untdelemn pentru export în streinătate — afacere, altădată, în asociație cu o societate franceză.

5. Berat (Vilardi-Belagrita-Belgrada, Arnaut Belgrad) [1].

Așezat la vest de Moscopole-Corița, la est de Fieri și la sud de Elbasan, pe fluviul Liumi-Beratit (Osum), pe drumul mare, paralel cu Via-Egnatia; la poalele veștice ale masivului Tomor și la capătul regiunii moscopolitane, care își întindea — altădată — așezările aromânești în număr de aproape 60, dela locul Malik [2] și până la acest oraș, în evul mediu, capitala Musachiei.

Pouqueville a dat de proprietari bogați și de câțiva negustori cari frecventau porturile regatuiui Neapole și bâlciurile din Sinigaglia, de unde cumpărau mărfuri streine. de când Veneția încetase de a mai aproviziona Valona.

Relațiunile comerciale ale Macedoniei și Moscopolei cu acest mare centru au fost destul de întinse. Bogățiile naturale sunt aceleași ca și ale Elbasanului și p i a ț a destul de frecventată. Creștinii ortodoxi au aparținut în general națiunii aromânești [4]; după Veigand, din 12000 locuitori, aproape 9000 erau Aromâni [5]. Cele mai mari prăvălii sunt ale lor, iar un cartier Gorița este ocupat de ei [6]. S'au așezat, prin 1790—1820 mulți Aromâni din Moscopole și alte centre învecinate, poate și ceva Fârșeroți [7]. Incă din secolul al XVIII-lea, s'au așezat și Samarineni, anume Bătuții, în urma luptei sângeroase ce a avut loc între nobili și plebei, cari, și aici, s'au ocupat cu aceleași îndeletniciri [8].

In fruntea pieței, stau câteva mari firme aromânești, ca: frații Manusi cu manulactură, ca și la Durațo; frații Giumurteca cu

---

[1] După Pouq., I, p. 368, ar fi fost întemeiat de Teodosiu cel Tânăr, care l-a botezat Pulcheriopolis, după numele surorii sale Pulcheria. Orașul împărțit în două: Cetatea cu 250 case de Tosci ortodoxi și orașul de jos, cu 6000 suflete, cu mai mult de 1/8 musulmani. [2] Vezi mai departe *Moscopole*. [3] Pouq., I, p. 370. [4] Baldacci, *L'Albania*, Roma, 1929, p. 306, ap. Th. Căp., o. c., p. 82. [5] *Die Aromunen*, ap. Th. Căp., o. c., p. 81. [6] I. Nen., o. c., p. 506, dă 11500 Albanovlahi în acest oraș, lângă alte peste 90 sate cu populație aromânească sau amestecată. Poate să fie exagerat în cifre, totuși, Beratul a contat ca un oraș aproape aromânesc. [6] Th. Căp., p. 85. [7] I. Pap., art. cit. [8] Vezi *Samarina*, cap. II.

export de cereale şi piei; fraţii Giumurteca, deasemenea, manufactură şi alţii — cu un cuvânt, comerţul de cereale, lână, untdelemnuri şi piei stă în mâinile lor.

Oraş de veche cultură, are peste 10 biserici, [1] unele în stil bizantin de o rară frumuseţe; iar biserica catedrală este foarte bogată, cu un iconoştas, adevărată artă de scluptură în lemn. [2] Aromânii au avut, aici, şi un gimnaziu cu limbă de predare românească.

6. Şcodra. (Scutari, Işcodra, Skadar).

Un oraş din cele mai însemnate ale Albaniei de nord, aşezat la extremitatea s.-estică a lacului cu acelaş nume. Purta numele de Claudia-Augusta şi, din totdeauna, a fost un punct strategic important, încât cu greu a fost cucerit de pretorul L. Anicius, în 168, a. C. [3]. Sârbii au numit-o Skadar „Frumoasa cetate", mult cântată în poemele poporane şi, aici, a fost un centru al vestiţilor Uscoci-Mavrovlahi [4].

Regiune foarte bogată în ceară, nuci, castane, unt, peşte, seminţe de in, vânat, grâu, porumb, piei de vite, lemn de ars, de construcţii şi de tincturi, mătase, lână, untdelemnuri, tutunuri renumite pe cari le exportă, bumbacuri; iar locuitorii vestiţi lucrători de arme, de vase plutitoare şi de manufacturi textile.

Toţi Aromânii din cuprinsul acestui vilaet fac parte pin grupul moscopolean, iar în oraş ar fi fost vre-o sută de familii [5]. Colonia de Moscopoleni din acest centru avea, în fruntea ei, prin 1914, pe Nauni Moscopoleanul, ajutor de primar. La acest grup de Aromâni, trebue să adăugim şi pe cărăvănarii din Samarina, cari au mărit clasa aristrocratică a oraşului — alături de Moscopoleni, credem că au fost şi Fârşeroţi [6]. Toti aceştia s'au ocupat cu comerţul mare şi cel mărunt, cu industria metalelor nobile: argintăria, armurăria croitoria de abale, cu găetane şi cu fir de argint, precum şi alte meserii.

Importanţa economică a acestui centru trebue să fi fost destul de mare, fapt care a determinat pe Aromâni — negustori şi chervangii — din cele mai îndepărtate regiuni să aibă legături frecvente. Aici, negustorii „greci" a lui Pouqueville şi cei turci din Duraţo îşi avea corespondenţii lor de afaceri în legăturile cu Veneţia [7].

---

[1] Mitropolitul cu reşedinţa la Moscopole, purta numele de «al Beratului şi al Caninei» — Pouq., I, p, 377. [2] D. Abeleanu, o. c., p. 28. [3] Pouq., I, pp. 409—413; a fost stăpânită de Goţi şi de Sârbi; în 1401, au cucerit-o Veneţienii; în 1409, Ungurii, până când Mohamed II, în 1454, a pus definitiv stăpânire pe ea. [4] Vezi *Poeme Sârbeşti*, traduse de N. Batzaria. [5] După P. Daniscu, *Lumina*, I, nr. 11 903. ar fi avut 372 locuitori Aromâni, iar în vilaet, un total de 6173. [6] Vezi I. Car., o. c. După Th. Căp., *Fârşeroţii*, p. 117, toţi Aromânii din oraşele Albaniei ar fi fost la origină Fârşeroţi, luâno în considerare anumite criterii linguistice. [7] Pouq., I, nota 1, p. 399.

Pentru ultima jumătate de secol, am putut identifica — printre cele multe — puţine nume de Aromâni din regiunea Bitoliei şi anume: Todor I. Ciulli, başterzi, în asociaţie cu Caragea şi Dimitri Nicea, toţi din Magarova, furnisori ai armatelor turceşti şi buni croitori de abale; tot croitor era şi Taşcu Bliznaeu. Un vestit argintar cruşovean era şi Teguşu Ghiula Şcodra, cunoscut de Turci ca „Hogea" (Inţelept, Iluminat, etc.) şi care se bucura de o mare consideraţie, dusă până la devoţiune [1].

* * *

Dar în afară de aceste mari centre pomenite, colonii de „gog" sau de „cioban" sunt în toate oraşele şi târgurile — ca Pekini, prima etapă pe Via Egnatia, unde V. Bérard a găsit o colonie de Aromâni, ocupându-se cu comerţul, cu camăta şi cultura de măslini [2]; ca Premeti [3], cu destule familii aromâneşti şi foarte frecventat, cu deosebire de argintarii neveşteni [4], iar în împrejurimi cu mulţi păstori nomazi [5]; ca Arghirocastro, Delvino, Santiquaranta, Leascoviki, etc., centre din cari, niciodată, n'a lipsit elementul aromânesc — nomad sau stabil, crescăior de vite sau negustoresc. Fârşeroţii, răspândiţi peste tot cuprinsul ţării, laolaltă cu Aromânul „cioban" şi cu Albanezii ghega alimentau şi alimentează pieţele cu carne, lânuri şi derivatele laptelui. Femeea aromâncă din Albania — foarte muncitoare şi iscusită — a avut rostul ei bine definit pe piaţa comercială, cu minunatele ei produse textile: velinţe, chelimuri frumoase cu flocuri, pânzeturi şi altele. Aromânca din Cavaia — ca iniţiativă negustorească şi iscusinţă în lucru — stă în fruntea tuturora. Croitorii, ca şi căldărarii aromâni, îşi au locul cel mai de frunte pe pieţele oraşelor şi satelor.

Din cele mai vechi timpuri, a avut loc un sistem de relaţiuni bine închegat între această Albanie şi celelalte provincii populate cu element aromânesc. Cărăvănarii de pretutindeni vărsau, aci, produsele acestor provincii — fie în scalele mării, fie în centrele din interior. Cei din Pind aveau în Albania un debuşeu minunat pentru cheresteaua şi manufacturatele textile şi metalurgice. Pe de altă parte, Aromânii Muzăchiari dădeau viaţă Ianinei şi regiunei epirote, atunci când se coborau, toamna — cu turmele, cirezile şi hergheliile lor — ducându-le, la iernatec, spre Arta şi golful Patras [6]. Cărăvănari fârşeroţi din Pleasa [7] şi alţii din Macedonia —

---

[1] Vezi cap. ultim *Cartea II-a,* de A. Hâciu. [2] O. c., pp. 63—64. I. Nen. — p. 514 — scria că ar fi avut vre-o 2000 Aromâni — cifră cam exagerată credem; pe când Th. Căp., — *Fârşeroţi*, p. 53 — nu găseşte nici o familie aromânească. [3] Pouq., I, pp. 266—67, l-a descris ca un oraş cu totul mod rn, sărac în bucate dar bogat în ape, pe malul stâng al Voinsei, cu 700 fam. ţigani: $^2/_3$ turci, $^1/_9$ creştini, restul ţigani veritabili, cu 2 biserici, 2 moschei şi un palat al lui Ali Paşa. [4] Vezi *Nevesca,* cap. VIII. [5] Vezi Th. Căp., *Rom. Nomazi,* p. 73. [6] I. Nen., p. 510. [7] Cărăvănarii renumiţi erau bătrânii Baţu şi Şimu; actualmente, nepoţii lor au în asociaţie, hotelul «Basarabia» pe ca-

unii chiar din Cruşova[1] — bătatoreau toată Albania, porturile şi oraşele ei, ducând diferite mărfuri şi făină şi aducând la înapoiere mai ales sare şi untdelemnuri în burdufuri; Ohridenii duceau, la Duraţo, piei şi vinuri, în contul aceluiaş schimb; o poezie poporană din Mulovişte aduce mărturii de cărăvănari cari transportau sare din Elbasan[2]; cărăvănarii gopeşeni. deasemenea, frecventau Albania. Dar şi Aromânii din această ţară făceau comerţ de caravane pentru călători şi mărfuri; unii din aceştia ajungeau chiar la Bucureşti[3].

Ştim — din cele expuse la cap. II — că meseriaşii din Pind aveau debuşee importante pentru manufacturatele ţinutului în această Albanie; argintarii meţoveni, samarineni, neveşteni, cruşoveni, etc. — mulţi din ei îşi aveau aci atelierele lor — ca şi aceia din Bitolia îşi desfăceau pela bâlciuri lucrările lor minunate, iar armurierii armele lor, atât de preţuite şi unele şi altele de Albanezii fuduli. Pentru Bitolia şi Salonic, această ţară era unul din cele mai bogate câmpuri de activitate — era hinterlandul care dădea viaţă întregii Macedonii până la Vardar; aici, se desfăceau găetanele, abalele şi costumele albaneze lucrate de Aromâni şi, prin negustori, în general numai aromâni, se alimenta cu mărfuri streine întreaga ţară. Marile firme din aceste două mari oraşe ale Macedoniei, ca şi din Scopia, aveau agenţi şi procurişti răspândiţi peste tot. Printre marile firme, numai casa clisureană Bica & Berberi, singură, număra peste 45 taxildari „procurişti şi încasatori", dintre cari mulţi împuterniciţi pentru Albania. Multe mărfuri europene se introduceau şi prin Clisura. Toate marile firme evreeşti şi altele din Salonic lucrau în aceste ţinuturi sălbatece, de preferinţă prin firmele şi comisionarii aromâni.

Mai repetăm că n'a existat sat sau târguşor în Albania etnică, unde să nu fie croitor sau manufacturist, băcan sau bancher, hangiu sau cazangiu, argintar sau armurier — un Aromân autochtou sau unul venit din Moscopole, din Beala sau de aiurea.

Deosebit de aceste centre mari de mai sus, aflătoare în cuprinsul statului albanez, mai sunt o mulţime altele în Albania etnică, ce se întinde până la Novibazar, cum ar fi la est: Dibra, Gostivar şi Cârciova sau spre n.-est, ca: Diacova, Prisren, Priştina, Ipec, Kalkandelen şi altele, despre cari vom vorbi la cap. VI, ca fiind înainte în sfera de influenţă economică a Bitoliei.

Clasa intelectuală din Albania, reprezentată prin liberi profesionişti mai ales, era şi este cea aromânească, Albanezii au fost chemaţi de-abia în ultimul timp la luminile învăţăturii înalte.

---

lea Griviţei. Sarea o cumpărau cu 20 parale ocaua şi o vindeau cu 40. [1] Cărăvănari cruşoveni din familia Cocu: Dicea şi mai târziu, feciorii: Taşcu, Dinu Calciu şi Guşu. Ei ajungeau şi până la Şcodra. [2] T. Papahagi, origina Muloviştenilor, etc. poezia 27, p. 26. [3] Pouq., I, p. 232.

In puţine cuvinte, viaţa economică şi averile Albaniei au stat, în cea mai mare parte, în mâinile Aromânilor Musăchiari — mulţi din aceştia erau şi la Bitolia mari negustori — Moscopoleni, Beliţari, „goga“[1], sau „cioban“.

b). Câteva centre din nordul şi n.-vestul Peninsulei.

Am vorbit la locul cuvenit, despre străvechile aşezări aromâneşti, ca şi de multele colonii mai proaspete de negustori şi meseriaşi aromâni, originare din Albania, Moscopole şi chiar din Tesalia, cari au creat, din sate neînsemnate, târguri şi orăşele cu mare mişcare economică în Bosnia şi Hertzegovina. Din lipsă de documente la îndemână, nu putem preciza valoarea coloanelor fugite din Moscopole, după dezastrul acesteia. Urme vechi din aceste colonii găsim şi pentru întreg sec. XIX şi chiar sec. XX. Deosebit de aceste colonii stabile, mai întâlnim urme de Aromâni veniţi, în sec. trecut, din multe centre ale Macedoniei şi nu există târguri şi oraşe pe cari să nu le fi atins cu rosturi comerciale.

In aceste provincii îndepărtate ale imperiului ottoman, aluviunile de Aromâni din Albania — după cum am mai spus-o la locul cuvenit — au încetat odată cu stabilirea dominaţiei austriace, în 1878[2]. Aceşti Aromâni — o mai repetăm — se îndeletniceau cu de toate: erau argintari, armurieri, croitori, hangii, birtaşi, alimentau caravanele Peninsulei şi se găseau peste tot pe drumul bosniac; erau admistratori ai averii beilor, amploiaţi la vămi[3], alţii serveau ca ofiţeri în serviciul jandarmeriei[4]. Până la data de mai sus, industriaşii din târgurile acestor două provincii erau în parte Aromâni[5]. Prăvăliile cele mai mari din Bosnia şi cele mai renumite ateliere de croitorie erau aromâneşti[6]. Ca argintari, armurieri şi căldărari, originari din Albania, cutreerau toate satele din Bosnia şi Hertzegovina[7]. Intr'atâta au fost de numeroşi şi de influenti, încât aspectul târgurilor din cea dintâi provincie era cu totnl aromânesc[8].

Pela începutul secolului nostru, erau, la Modrici, 130 case de Aromâni originari din Valona, Moscopole şi Niculiţa[9], cari deţin averile din oraş[10]. Câteva nume caracteristice, ca Iova Lalici, Nico Paciu, Nico Matici, etc.[11]. Câteva nume de Aromâni din Cipulici, ca Ducici, Prendici, Kojdici, Şolda, Simici[12], cele mai multe amintind nume curat aromâneşti din centrele mai noui din Macedonia[13].

---

[1] Iată cum descrie D. Bolintineanu, în *Călătorii la Rom. din Macedonia*, p. 110, pe Aromânii goga; «... singuri se pot măsura cu Ghegii-Albanezi, nu se lasă a se călca de nimeni; sprinteni, vii, viaţa lor este mai mult armele. Iau parte în orice războiu s'ar ivi împrejurul lor; atât ei cât şi femeile lor sunt bruni, înalţi, bine făcuţi». [2] T. Filipescu, o. c., p. 63. [3] *Ibid*, p. 91. [4] *Ibid*, p. 101. [5] *Ibid*, l. c. [6] *Ibid*, l. c. [7] *Ibid*, p. 162. [8] *Ibid*, p. 147. [9] *Ibid*, p. 182. [10] *Ibid*, p. 183. [11] *Ibid*, l. c. [12] *Ibid*, pp. 166, 167. [13] Numele de Duci se în-

Un mare centru comercial şi politic al Bosniei era capitală Serajevo [1], după Adrianopol, una din metropolele cele mai importante şi mai sediţioase din Turcia europeană [2]. Industria morăritului a găsit-o foarte dezvoltată, la începutul secolului al XIX-lea, fratele cercetătorului Pouqueville, dând un număr de 50 mori, foarte sistematic aranjate în lungul apei [3]. Acest oraş furniza întregii Rumelii unelte de aramă aurită sau spoită cu cositor, pumnale bogat lucrate, pielărie şi alte articole de mare consumaţiune [4]; avea bazaruri vestite şi un bâlciu frecventat de o mulţime imensă de caravane; se făcea un mare comerţ de grâu şi de vite şi, din vremuri vechi, pe aici, erau principalele drumuri de comunicaţie în partea n.-vestică a Peninsulei cu Occidentul şi Constantnopolul [5].

Până în 1878, au fost, în acest mare centru comercial şi industrial, peste 40 firme aromâneşti : a fost o întreagă breaslă de argintari, de croitori — unul din aceştia, Constantinovici, avea, înainte de 1878, un mare atelier cu peste 30 calfe [6]; tot aici, a fost un cismar Gh. Petrovici din Bitolia [7]. A fost, deasemenea, o numeroasă legiune de arhitecţi, atât în acest oraş, cât şi peste tot cuprinsul Bosniei [8]. In fruntea coloniei de macedo-români şi a vieţii politice din Bosnia şi Hertzegovina, vreme de patru decenii, a fost Petre T. Petrovici (P. Petraki), preşedintele comunităţii bisericeşti şi şcolare din capitala Bosniei şi omul de încredere al vialetului, fost vice-primar 20 ani şi alţi 20 şeful municipului; era socotit ca cel mai bogat om din provincie, iar averea lui se evalua la începutul secolului de faţă la 4 milioane coroane [9]. Ocupaţiunea lui era argintăria şi mare firmă de bijuterii, iar casele lui asemenea palatului Cantacuzino din Bucureşti [10]. Alte nume m.-române, la Serajevo, erau, la începutul secolului nostru: Umcio Iovanovici, Umcio Constantinovici, Nicola Filibelia (blănar), Vangheli

tâlneşte la Magarova, cel de Prendici-Prenda, la Cruşova; Şolda, Sima, deasemenea, frecvente. [1] Pouq., o numeşte şi Seraglio şi Bosna Serai. [2] Pouq., III, pp. 142—143. [3] *Ibid*, p. 143, şi nota 1. [4] *Ibid*. [5] H. Pouqueville, fratele consulului, scrie că era reşedinţă de molah — mare judecător al provincei, de agă al ienicerilor, de arhipiscop grec, altădată, de vizir, care, însă, atunci, rezida la Travnic. Populaţia evaluată la 80000 suflete, scriitorul o găseşte exagerată şi-i dă între 40—50000; în secolul al XVII-lea, era un oraş grandios: cu 101 moschei, cu 79 fântâni, cu băi şi bazaruri vaste. [6] T. Filipescu, p. 101. [7] *Ibid*, p. 162. [8] *Ibid*, pp. 102 şi 167. [9] *Ibid*, pp. 102—104: Era delegat de autorităţi să aplaneze conflicte şi să potolească răscoale; înainte de 19 VIII 1878, când au intrat armatele a.-ungare, a ştiut — prin tact şi vorbele lui cumpănite — să evite masacrul arganizat de Hagi Loja, căruia i-a dăruit o blană cusută cu aur, în valoare de 6000 pstr. (1200 cor.) şi două pistoale cu mânere de argint. Pentru aceasta, a fost ridicat Comandor al ord. Franz Iosef cu stea, decorat cu Coroana de fer cl. III şi crucea de aur pentru merite. El îşi împărţea salariul de primar la săraci. Soţia sa, născută Economu, era Moscopoleană. [10] T. N. Diamandi, dela care deţin câteva date, îmi relatează că soţii Petrovici erau originari din

Macrides, Ianiaci Costici, etc.[1]. Ştim că, în acest oraş, s'au aşezat şi Fârşeroţi, sub stăpânirea turcească[2].

Corporaţiile de esnafuri au fost introduse şi ele de aceşti Aromâni[3].

Negustori din Cruşova şi din Mulovişte ajungeau până la Serajevo. Unul cruşovean Tomciu Caramiha făcea „sâvate" aici — adică îngrăşea ţapi, în general, vite tinere pentru consumaţie, seu şi pastramă, o ramură de ocupaţie foarte rentabilă la Aromâni. Alţi Cruşoveni cumpărau cai frumoşi, de nnde îi aduceau încărcaţi cu potcoave şi cu „circhè" (ţâst cum se zice în Oltenia), un articol foarte rentabil. Tot prin a doua jumătate a secolului trecut, Costa Dimitri Maza din Mulovişte, aducea — cu caravana lui — dela Salonic, articole de ferărie, pentru Bitolia şi Bosnia; iar Hagilu al Paiani (Hagi Ianculu) şi Stoiu al Danu, stabiliţi la Giumaia de sus, ca hangii şi mari proprietari, furnizau tutunuri pentru această provincie şi aveau depozite mari în comision cu negustorii bosniaci. Negustori aromâni din Kiastendil — originari din Cruşova, Magarova şi Mulovişte — trimiteau sau duceau orezuri şi tutunuri şi ca să nu vină goi, toţi aduceau sare şi fier „circè" pentru ţâst. Apo Paligora Mulovişteanul lucra cu Bosnia şi Albania, unde desfăcea „broştu". Acelaş negoţ exercitau şi Sfircu Ciomu, Vaciu şi Ghiorghi Glingiu Ciomu.

Negustori şi meşteşugari aromâni argintari, constructori, din vechile colonii, erau în toate centrele, ca în Travnic, Srebreniţa, Mostar şi altele. Multe famile notabile din Bosnia şi Hertzegovina au rămas aci şi după 1878[4]. O familie cu renume la Mostar a fost, nu de mult, familia Şola[5]. In vremurile mai noui, bâlciul şi târgul din acest mare centru hertzegovinean era frecventat de negustori din Cruşova şi din Mulovişte. Arginţarii din aceste două oraşe îşi desfăceau produsele lor mult căutate. Constantin Toma Ghiula din Cruşova — care lucra la Novibazar — era unul din aceştia. După mărturii poporane, cărăvănari aromâni din Pind veneau în această provincie după cumpărături de in, iar drumul lung ţinea două luni[6].

Este locul să ne ocupăm puţin şi de acest din urmă mare centru comercial, după Turci, Jeni-Bazar, capitala unui mare san-

---

Moscopole şi că a vorbit cu ei aromâneşte. Urmaşi ai acestei ilustre familii au fost consuli austriaci la Adrianopol şi New-Jork, unul delegat pe lângă regele Wied al Albaniei, acum în urmă, consul general iugoslav la Varna — bun prieten cu regele Boris, după cum îmi relatează C. Metta, consul general al României în acelaş oraş. Nu ştiu ce legături va fi avut cu Bosnia nobila familie Bosniacu dela Cruşova, venită dela Moscopole prin Bitolia. [1] T. Filipescu, p. 102. [2] *Ibid*, p. 65. [3] *Ibid*, p. 104. [4] *Ibid*, p. 102. [5] *Ibid*, l. c. [6] Vezi *Antolog. rom.*, T. Papahagi. pp. 55—56.

glac, trecut snb Austria în 1879. Ştim că, după 1878, mulţi comercianti şi industriaşi aromâni din Bosnia, au părăsit-o aceasta, aşezânduse prin Serbia, Macedonia, Rumelia, Veneţia şi Novibazar[1], iar pe drumul bosniac îi găsim din cele mai vechi timpuri[2]. Acest mare centru — capitala Rasciei — era un antrepozit important pentru Bosnia, Serbia, Albania şi Ungaria[3]. Aici, se tinea un mare bâlciu anual, care se deschidea la finele lui Septembrie şi se închidea la Sf. Dumitru[4]. In oraş şi împrejurimi, erau colonii de Aromâni, cari se ocupau cu negoţul şi meşteşugurile[5]. Colonii de acestea se găsesc încă, dar slăbite şi în centrele : Bjelopolje, Sjenica, Taşlige, etc[6]. Toate acestea erau frecventate de negustorii aromâni din alte ţinuturi. Din Cruşova lucrau, aci, la Novibazar — ca şi la Taşligè — multă lume, printre cari argintarul Constantin Toma Ghiula şi fraţii Cutureţu: Cuşu şi Gachiu, cari se ocupau cu „săvate" de ţapi pentru Constantinopol şi alte centre mari din Peninsulă.

In ultimele dececenii, era în proect o cale ferată Filipopol-Samacov-Kiostendil-Scopia-Bosnia, cu punct terminus Adriatica.

CAP. V

Trei izvoare nesecate de populaţiuni aromâneşti: Gramostea, Frasari şi MoscoPole.

1. Gramostea.

Iată trei mari şi nesecate izvoare de aromânitate, mama tuturora par'că, fiind Gramostea !

Cam la s.-est de Moscopole, se înalţă impunătorul masiv al Gramostei, munţi de origină vulcanică. Pe craterul vulcanului de forma Vezuviului, cu îmbucătura la Funico, stă platoul bogat în verde pe întinsul căruia era aşezată comuna aromânească Gramostea, la o înălţime de aproape 1600 m., împrejmuită de 18 munţi — la poalele cărora se desfăşura în amfiteatru — dintre cari dăm câţiva; Săculea, la Lacu, Francu, Muceli, Livadea, Funico, Ciuma al Costi, Muza (de lângă Niculiţa), Buruga, Scara, Arufilă, Fărmaclu, Vărteanic, Scârcea, Ghizdova şi alte două, dominate toate de Ciuma al Penţi, cel mai înalt din toate, la 2380 m., al doilea vârf din sistemul Pindului, după Smolica, înalt de 2574 m.. Din culmea Ghizdova izvorăsc două apşoare Funico şi Niculea, cari dau naştere Bistriţei — vechiul Haliacimon, în turceşte Ingé Kara-su. De pe culmea de deasupra „Chetrei Mari" — Gurguliu, se desfăşoară, din

[2] T. Filipescu, p. 92. [3] *Ibid*, p. 90. [4] Pouq., III, p. 153. [5] *Ibid*, l. c., [6] Vezi I. Neq., p. 35. [7] *Ibid*. p. 521.

spre sud, cel mai întins și pitoresc orizont, până în golful Salonicului.

Acest masiv superb — leagănul aromânismului din vremuri imemoriale — nu este decât o ramificație n.-estică a Pindului, cu alte plaiuri frumoase, desfășurându-se — treptat treptat — până la Castoria și Prespa.

Pornind dela sud, de pe versantul Macedoniei, unde se găsește Denisco — sat vechiu distrus, mai târziu reînoit — și, pătrunzând pe platoul Gramostei, cu climă din cele mai sănătoase, apărată de orice curenți vătămători, cu isvoare de ape nenumărate și munți dătători de pășuni grase și bogate — având numai un singur munte cu păduri de pini — drumul trece prin vechile sate aromânești distruse: Aghiu Ghiorghi Păciurâ și Pișcohori, după cari, prin Gramoste și se continuă, cu oarecari sinuosități, drept spre nord, unde — la ieșire din Cătăficu [1] — se găsește Niculița, odinioară cu 5000 case și, ceva mai la s.-est, Lintopea — amândouă pe versantul dinspre Hrupiște, deasupra Bistriței celei repezi. „Inconjurată de 18 munți, Gramostea, văzută dinspre muntele Scară, care alcătuia intrarea principală în oraș, se întindea frumos în amfiteatru, până aproape de râul Niculea“, care izvorăște ceva mai la vest de drumul Denisco-Fântâna al Bucuvală-Gramostea.

Intemeierea acestei așezări se pierde în noaptea timpurilor — nici un document și nici o tradiție nu pomenesc despre aceasta. Se știe numai atât și din tradiții mai apropiate de noi, că, în vremea ei de strălucire, număra 40000 locuitori și că a fost un nesecat izvor de viață aromânească, un roiu neistovit de colonii. Casele ei erau din piatră și în două rânduri, biserici mari, vechi, frumoase și bogate se înălțau, numeroase, iar bogățiile locuitorilor erau legendare. Se întindea în trei mari cartiere: cartierul Paciură cu biserica Sf. Gheorghe, altul Pișotta și, în centru, Sf. Maria — cartierul Hagisteriu.

Inchipuiască-și cineva un imens mușuroiu — dela poale, din câmp, până în vârfuri — așa era Gramostea, întregul masiv cu 18 munți, un mușuroiu uriaș de oi, capre, herghelii de cai și de catâri cari îl pășteau și de populațiuni cari îl locuiau [2]. Ocupația de căpetenie le-a fost, la origină, numai economia de vite.

[1] La Cătăficu — loc de refugiu în vremuri grele — erau spărturi mari, grote adânci, pentru scurgerea apelor. Aici, ca și la Calpuzanlu, s'au găsit urme de metale topite și de monede falșe. Se zice că s'ar fi așezat, aici, falșificatori de monede — mai degrabă din Lintopea și Niculița, cari au dat pe cei mai iscusiți argintari — și, ca să deruteze lumea, suflau din surle și timpane, scoțând sunete lugubre de se speria lumea, care își făaea cruce ca la apropierea diavolului - aceasta înainte de distrugerea orașului. [2] Frumusețea Gramostei a fost cântată de poeții greci Vasiliades din Castoria și marele Panamas, care a vizitat-o în 1914.

A fost ramura aromânească cea mai prolifică diu toate — alături de Fârşeroţi — ceeace i-a determinat, din vremuri foarte vechi, să caute alte aşezări peste tot cuprinsul Peninsulei. Comună cu cei mai mari şi falnici celnici: Hagisteriu, Stathu cu tribul Stathularanii, Paciura, Pişotta dela Fuşea. Hagi Biblu, Nacu Hagi Giula, etc.; alte nume din tribul Hagisteriu: Steriu al Dina, Biblu; alte nume şi mai vechi: Stăpător, Păpuţă Aroşie, Cuţufusea, Lapa, Gala, Cocu şi altele. Hergheliile de cai şi de catâri şi turmele lor de oi erau pusderie. Iar faptele măreţe ale unora, ca Paciura şi Hagisteriu erau admirate până la hotarele Greciei[1]. Laptele curgea şiroaie, nu altceva. Celnicul Paciura a construit o conductă de câţiva km., din porţelan sau altceva, pentru transportarea laptelui la stâna principală „o dovadă despre bogăţia aceluia şi a ideii sale ingenioase"; astfel că proectele de pipeline — observă autorul articolului dela care împrumutăm aceste date — se executau la Gramostea, acum 150 ani[2]. Conducta aceasta este cnnoscută şi astăzi sub numele de „Chiunghile"[3], prin care se vărsa laptele dela „Chiatra Mare", unde erau stânele, tocmai jos în vale, la fântâna „La Chiu", o poziţie plină de pitoresc şi unde laptele se prelucra în brânzeturi, în unt şi în renumita „urdă" de Gramostea. Era atâta şuvoiu de lapte în această aşezare, încât, numai fiindcă n'aveau ce face cu el, îl vindeau, fiindcă laptele nu costa nimic pentru aceşti celnici cu averi considerabile. Erau deasemenea celnici cari aveau herghelii nnmeroase, pe cari îi creşteau nu pentru caravană, ci mai cu deosebire pentru mândria familiei, a cărei nobleţe se măsura după calităţile sufleteşti, dar şi după importanţa hergheliei şi a turmelor de oi. Celnicul Stathu avea o caravană numeroasă de catâri, deosebit de „birleţii", cai de călărie.

S'au ocupat, din vremuri foarte vechi, cu comerţul de produse şi cu industriile legate de ocupaţia lor originară — creşterea de vite. Şi a strălucit prin comerţ şi alte meşteşuguri, cu mult înainte de Moscopole[4]. Niculiţa şi Linotopea, pe cari ne-am obişnuit a le socoti în grupul moscopolitan, de fapt, erau colonii grămostene, alcătuind clasa negustorească şi statornicită în aşezări stabile a acestei ramuri. Haina Aromânilor din aceste două comune era aceiaşi, deosebindu-se doar în culoare, care la aceştia, era bleu-marin şi le lipseau aripele „leapele" dela braţul saricii, aceasta la Grămosteni fiind albă Incolo, aceiaşi limbă limpede, curată şi frumoasă, aceiaşi viaţă patriarhală, cu aceleaşi moravuri de asprime romană ca şi virtuţi sociale şi naţionale.

[1] Art. în *Lumina*, V, nr. 1 907, de Ciuma al Penţi — pseodonim al d-rului Filip Mişea dela Buzau — Este vorba de acum 150 ani. [2] *Ibid.* [3] Intre localităţile Pacturea şi Gramostea, era o punte, azi în ruină, din piatră de talie, construită de Grămosteni cu cheltuiala fraţilor celnici Pacturea. [4] Th. Căp.,

Celnicii grămosteni, în epoca de strălucire a Gramostei, ca şi mult mai târziu, erau factorii cei mai influenţi pe lângă autorităţi, în special, pe lângă paşalele şi guvernatorii Macedoniei şi ai Tesaliei unde îşi iernau turmele. Câtă influenţă trebue să fi exercitat Paciura, celnicul cu turme de oi şi herghelii puzderie şi cu moşii în Armiro, Veleştin, Aghiu Ghiorghi, Sescliu, Dimili[1]. Bine înţeles, este vorba de celnici de după distrugerea Gramostei. Un celebru celnic era şi Hagisteriu. Acesta, chemat de guvernatorul Bitoliei, să se sfătuiască cum s'ar putea zidi marile căzărmi necesare garnizoanei, fiindcă nu dispunea de fonduri, Hagisteriu l-a luat pe paşă la carierile de piatră, ridicară şi unul şi altul pe „binec"-ul lor (cal de călărie) câte un bolovan şi le-au pus la temelia căzărmilor; după care, celnicul chiamă toată „fălcarea" cu caravanele ei şi s'a transportat, gratuit, piatra, lemnăria şi tot materialul, ridicându-se, în modul acesta, marile cazărmi dela marginea Bitoliei. Pe tabla comemorativă dela intrarea acestora, se aminteşte, „ca un semn de o vădită înţelepciune şi mare onoare", concursul moral şi material al acestui prea înţelept celnic[2]. In câmpiile locuite de Bulgari, chiar în vremuri mai apropiate, exercitau o adevărată teroare; erau temuţi celnicii Leabra, Ţumana, Ceacalu şi alţii, pe cari ţăranii bulgari îi pomeneau cu groază şi-i blestemau[3].

S'au bucurat, din totdeauna, de mari privilegii şi au dus o viaţă independentă. Ali Paşa a încercat, în repeţite rânduri, să le răpească aceste libertăţi. Averile lui Paciura, de o pildă, găsite în comorile dela Suro, în regiunea Volo (vezi nota 1), au provocat mari bănueli şi lumea toată cârtea împotriva lor. Se zice că ei, ca să facă pe Grămosteni şi pe Turci să nu se mai preocupe de origina bogăţiilor lor, au instituit o dare în favoarea acestora din urmă — o turmă de berbeci şi mulţi cai cu unt şi cu brânzeturi în dar. De atunci, Turcii, nesocotind vechile privilegii, au generalizat această dare „gelep" şi toată Gramostea i-a blestemat[4].

Femeile erau renumite pentru frumuseţea şi nobleţea lor sufletească. Când se duceau în vizită la Lintopea sau la Niculiţa, ele se îmbrăcau — tot aşa cum o făceau, până în ultimul timp, acelea cari se ridicau dela Hrupiştea sau de aiurea în sezon de vară

Aromânii, p. 16. [1] Se zice că un «vălămă» — adică acela care paşte hergheliile de iepe sălbatece pentru prăsilă, umblând printre ruine, într'o localitate Suro din regiunea Volo, ar fi dat, într'o încăpere ruinată, de monede de aur şi de argint, pe cari «vălămălu» (este vorba la Grămosteni; «prost ca un vălămă), le-a adus, cu bucurie, acasă la celnicii Paciura, cu gândul să facă potcoave pentru cai. Faptul s'ar fi petrecut, acum 180—200 ani, cu strămoşii Paciura. Auzită dela arhitectul Arghir Culina din Bucureşti. [2] Art. cit. din *Lumina*, V, de Ciuma al Penţi. [3] Bulgarii blestemau: «Leabarofţi, Ţumanofţi, Ceacalofţi, ioc da se storit!» Adică: «Toţi membrii din aceste familii să dispară de pe pământ!». [4] Din această familie n'a rămas în viaţă nici un membru.

numai în mătăsuri grele, în „cănduşe“ cu „ciupare“ şi butoni de argint, cu fes şi „tas“ de argint pe cap, cu cercei de aur, cu lanţuri şi „costură“ de argint, cu pantofi de lac împodobiţi cu monede de aur. Pe cât de nobile şi de frumoase, pe atât de gospodine, de curate şi de harnice în casele lor. Ele scoteau, în ultimul timp, din mâinile lor îndemânatece, manufacturi frumoase: velinţe, covoare, în special, ciorapi mult căutaţi de Turci şi de Albanezi, Neam plin de vigoare, femeile descălecau de pe catâri, năşteau copilul şi-şi continuau drumul spre Tesalia şi alte centre, la iernatec, sau spre munţi, la înapoierea lor în primăvară. Bărbaţii tot aşa de viguroşi[1], viteji, mândri, frumoşi şi nobili, au păstrat vechiul tip roman cu datine, scrie poetul Bolintineanu şi au vorbit limba aromânească cea mai curată[2].

Cu mult înainte de distrugere, Gramostea, nemai putând să încapă atâta lume şi să hrănească atâta oierit, a început să-şi trimită roiuri de oameni şi în alte ţinuturi, mai apropiate şi unele foarte depărtate. După tradiţii locale, primul ei început de decădere a fost epoca de islamizare a Albanezilor, cari, puternici pe privilegiile căpătate, au început să devină o ameninţare pentru creştinii din imediată apropiere şi acest eveniment a îndemnat pe mulţi să caute în altă parte refugiu[3]. Păstori nomazi din acesată regiune şi din Pind s'au revărsat aproape peste toată Albania de Sud şi, mai cu deosebire, în ţinutul Fraşari; în această mişcare spre apus, au populat centrele aromâneşti din jurul Coriţei, ca şi Moscopole şi comunele din acest ţinut[4]. In aşa fel s'au populat cu grămosteni aceste regiuni, încât aproape toţi Aromânii din Albania îşi trag origina din ramura grămosteană, conchide Th. Căpidan, care aduce în sprijinul acestor afirmaţiuni şi consideraţiuni linguistice[5]. Cam cu vre-o două veacuri în urmă, păstori din aceaste Gramoste au ajuns până în Balcani şi în Rodopi, unii din ei stabilindu-se definitiv acolo[6]. Dar mulţi Grămosteni s'au aşezat şi în Serbia, în regiunea dintre Pirot şi Vrania, alţii în Kopaonik[7], iar alţii până în Star Planina, şi în Gaveska Pl.; s'au aşezat până în Nevrocop — pe povârnişurile Osigova, dincolo de Vardar şi Struma, ba şi mai spre răsărtt, în Perimdag, între Struma şi Mesta, înspre Me-

---

[1] Se zice că, în vechime, feciorii la 18—20 ani mergeau aproape goi şi se luptau cu praştia dela o mahala la alta, iar în cimitirele vechi, s'au găsit osemin‘e de oameni uriaşi după relatările lui G. Zverca. [2] *Căl, la Românii d'n Mic.*, p. 111. [3] Ciuma al Pediţi, art. cit. «Gramostea». [4] Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 42. *Ibid*, p. 61. [6] *Ibid*, pp. 21—22. V. N. Cristu, – *Graiu rom.*, a. VIII, nr. 3—4, Martie-Aprilie, 1934 — afirmă că Aromânii nu s'au putut aşeza, în munţii Rodopi, înainte de 1836, dar nu şi prin oraşe, unde s'ar fi aşezat înainte de această dată. [7] Th. Căp, o. c., p. 63 şi mai adăugă — după I. Cviiic, *Pèn. Balkanique*, p. 122 — că, acum 50 ani, numai într'o singură aşezare, erau 80000 oi şi 2000 cai.

lenic şi Xanthi [1]. Grămostenii s'au mai aşèşat, înainte de 1877, şi în Balcani — în munţii Sredna Gora, Rila şi Vitoş [2].

Dar şi această puternică cetate — mama scumpă a Aromânismului — un isvor nesecat de viaţă aromânească, plină de curaj, de nobleţe şi de forţe creatoare, cetate care şi-a trimis râuri bogate de bărbaţi viteji şi în alte ţinuturi nenumărate pe lângă cele de mai sus, a avut aceiaşi soartă ca şi Moscopole — fiica ei cea mai nobilă. Marele ei nenoroc, ca şi al acesteia, au fost avuţiile ei fără seamăn. Amintirea populară, însă, păstrată în puţinele cântece şi tradiţii, pare a vrea să spună că şi frumuseţea fetelor ei a fost una din cauzele distrugerii [3]. Tradiţia mai spune că au fost lupte sângeroase cari au durat ani mulţi. La un atac al Albanezilor, numai falcarea celnicului Statu, cu 40 veri buni (toţi „cusurinii" Statularani) au ţinut vitejeşte piept. Balada lui N. Velo „Şana şi arderea Gramostilei" povesteşte dramatica rezistenţă a tinerilor grămosteni pentru apărarea Şianei, fiica frumoasă a lui Hagisteriu, celnicul străbunic, pentru răpirea căreia s'au dat lupte sângeroase de Ali Paşa ca să o ia în haremul dela Ianina şi, ca urmare, a dat foc Gramostei, dar Şiana a murit vitejeşte cu armele în mână [4].

Găsim, în legătură cu distrugerea acestei mari aşezări aromâneşti, câteva rânduri de un dramatism demn de marile epopei, scrise de dr. Filip Mişea dela Buzău, sub pseudonimul „Ciuma al Penţi", originar din această celebră Gramostea. Le redăm aproape în întregime. „Era în 15 August, probabil în 1760, hramul bisericii Sf. Maria. Slujba religioasă se oficia de 12 preoţi. Un incident: icoana făcătoare de minuni a trosnit, candela s'a stins. In clipa următoare, doi cărăvănari, venind dinspre Colonia (Albania), anunţă că mari forţe albanezeşti se îngrămădeau în apropiere. Repede, s'au consfătuit şi s'a organizat apărarea. Clopotele tuturor bisericilor au început să dea alarma. Se ocupă poziţiile pe stânga Nicolei, cu trecători şi fortăreţe naturale. Aripi ale forţelor albaneze

---

[1] *Ibid*, 64. [2] Weigand, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, apărută în *Jahresbericht* XIII, p. 56, ap. Th. Căp., p. 64. [3] De teama de a nu răscoli poftele bestiale ale semeinilor lui Ali Paşa şi ale acestuia, seimeni cari aflaseră de frumuseţea fermecătoare a fetelor grămostene, aceste făpturi delicate şi amazoane ale munţilor umblau travestite în haine băeţeşti şi cu părul tăiat ca feciorii. (Multe date le posed dela dr. F. Mişea, arhitectul Arghir Culina şi mama arhitectului A. Ghiaciu). Bătrânul I. Cepi, grămostean din Livădzi-Meglenia (acum colonizat în Tatar Atmageaua din Durostor) mi-a povestit că vechii celnici: Stăpător, Cuţufusea, Teglu Păpuţă Aroşie şi alţii, ca să scape de ruşinea de a da Tiranului frumoasa fată a lui Cuţufusea, au luat, pe ascuns, drumul spre Casandra şi, nepatând birui urmăririle seimenilor lui Ali Paşa, s'au abătut în munţii Caragiovei, pe culmea Paic unde au întemeiat marea aşezare Livădzi. [4] Vezi *Antol. arom.*, a lui T. Papah., p. 319 şi urm.

au încercat să ocolească rezistenţa pe alte părţi. Ora este critică. Dar, spre seară, o ploaie torenţială umflă apele Nicolei şi oamenii lasă paza trecătorilor pe seama acestui fenomen providenţial. In oraş, se încarcă, cu febrilitate, caravanele de fugă pentru vecie. Când puhoiul s'a potolit şi Albanezii au pătruns, aceştia au găsit oraşul — care număra 40000 — pustiu. In fuga lor, au uitat numai icoana făcătoare de minuni din aur şi argint [1].

Astfel, Grămostenii şi-au părăsit aşezarea lor frumoasă şi bogată, răspândindu-se prin Livădzi, Zaniţa, Coceani, Nijopole, Magarova, Cruşova, Blaţa, Hrupişte şi în Rodopi. Mai târziu, au încercat să se reaşeze şi a ajuns să numere 10—15000 locuitori. Dar, nici de data aceasta, nu s'au bucurat de linişte, căci Ali Paşa le-a dat ultima lovitură [2]. Actualmente, au rămas numai 20 case, din 4000 câte număra [3]. Coloniile ei au fost nenumărate. Ei nu s'au aşezat stabili nicăieri în Tesalia, unde mare parte îşi iernau turmele. Colonii statornice s'au aşezat prin Macedonia: în Pisuderi, Belcamen, Negovani, Florina, Nevesca, Bitolia, Perlepe, Cruşova, Ţărnuş, Vodena, etc., — poate şi în regiunea Miaţilor: Prizren-Dibra-Gostivar-Chicea.

Ca şi Aromânii din Furca — unii o consideră grămostenească — tot aşa şi Grămostenii revendică ca pe un Grămostean pe străbunicul Karagheorghe, întemeitorul dinastiei domnitoare în Jugoslavia [4]. De aici, ar fi emigrat în Rodopi şi înaintaşii lui Nicolae Paşici [5]. A fost patria celebrului medic vienez Ion Nicolide, Nobilis de Pindo [6], precum şi a o mulţime de intelectuali din România [7].

Puţinii Gramosteni s'au aşezat în Hrupişte, la poalele Gramostei şi pe apele Bistriţei, continuând, mai de aproape, viaţa de altădată a străbunilor, cu toate tradiţiile şi datinele şi ridicându-se, vara, cu turmele lor sus pe platou şi trăind câteva luni printre mareţele ruine ale fostei metropole. Alături de vechiul centru şi de actualul sătuc Gramostè [8], cu vre-o 20 case, se găsesc câteva sate, ca Denisco [9], Pilgadi [10] şi altele, cea dintâiu continuând aceiaşi viaţă de mai înainte a vechei metropole, cu mari celnici.

Din oraşul Hrupişte [11] — locuit de Bulgari şi Turci şi unde

[1] Ciuma al Penţi, art. cit. în *Lumina*, V. [2] *Ibid.* [3] *Ibid.* [4] Karagheorghe ar fi fost, după unii Grămosteni, desecudent al unei familii de general care a luptat şi în Cruciade. [5] Multe localităţi ca «Livădzile al Păşătă» sau al «Paşa» sunt aduse în sprijinul acestei afirmaţii. Vezi mai ample documentări în *Cartea III-a* de A. Hâciu. [6] Vezi *Cartea II-a şi III-a* de A. Hâciu. [7] *Cartea III a.* [8] Aromânii grămosteni din Hrupişte, Denisco, Vodena şi alte centre colonizaţi în Cadrilater, au botezat un sat cu evocatorul nume de Gramoste, în jud. Durostor. [9] Cu Denisco, Grămostenii vechi nu se încuscreau, lucru care a avut loc foarte târziu. [10] Populaţia acestor centre ar fi — după L. Boga — de de 1800 pentru Denisco, şi 680 pentru Pilgadi. [11] Aici, Pacіura avea mahalaua lui, cu o casă de piatră, încrustată pe dinăuntru cu mozaic de sidef.

Grămostenii s'au aşezat după distrugerea oraşului — precum şi din Denisco. cam în aceiaşi vreme cu alţi Aromâni din alte centre, s'au expatriat o mulţime de tineri în America de Nord şi, adaptându-se repede nouilor condiţii de viaţă şi de luptă, au câştigat teren modest în domeniul economic. S'au aşezat vre-o 30 tineri în St. Louis (5—6 cu familii), 8—9 în Détroit-Mich, şi circa 15 în Nashua.

Oraşul Hrupişte a avut şcoli greceşti şi două româneşti, biserici greceşti şi una frumoasă românească [1], dotată cu obiecte sfinte de mare valoare şi o icoană a Sf. Mina de un comitet de doamne în frunte cu d-na Eléna Wachmann [2].

2. Fraşari.

Fraşari! Câte teorii ciudate în jurul acestui nume! Câte imagini evocatoare de fapte răsunătoare de arme, de nume cu ecou militar şi intelectual în istoria Veneţiei, Greciei şi Turciei! Câtă asprime în moravuri, cât exclusivism barbar, câtă mândrie de origina lor şi câtă rezistenţă naţională! Câtă groază şi cutremurare în Peninsulă, ce puhoiu de popoare cari inundau văile şi cutremurau munţii cu bogăţiile, sărbătorile şi legendele lor..., toate par'că iszorând din veşnic nesecatul altădată isvor Fraşari!

Marea neînţelegere între toţi cercetătorii a fost în fixarea adevăratului isvor al acestei curioase populaţiuni, Fârşeroţii. Şi toţi au oscilat între Fraşeri din Albania — actualmente, un simplu sat albanezesc cu puţinii Aromâni — şi pe de alta Farsala din Tesalia, acolo unde Pompeiu şi-a văzut zdrobite armatele de generalul Cesar, iar el silit să fugă spre ţărmul mării ca să-şi asigure refugiu într'o corabie, pe când soldaţii lui urcau în munţi, ca să găsească azil şi adăpost şi să dea, astfel, mai târziu, naştere marilor populaţiuni de Fârşeroţi şi Megalovlahi.

O teorie, pe care o îmbrăţişează şi Th. Căpidan, este aceea după care Aromâni păstori din Pind şi din regiunea muntoasă a Gramostei s'au revărsat peste toată Albania de sud, cu deosebire în ţinutul Fraşeri, dând naştere tulpinei Fârşeroţilor, fără a elimina şi existenţa altor populaţiuni aromâneşti răsleţe, aşezate mai de mult [3]. Din cauza ameninţărilor permanente, aceşti Fârşeroţi cari, odată, se găseau în mare număr în ţinuturile Dangli şi Colonia, cu centru principal Fraşeri, le-au părăsit, răapândindu-se, astfel, în toată Albania [4].

---

[1] După I. Boga, au fost Aromâni în număr de 2630, iar Dupa I. Nen — p. 464 — 1950. [2] A fost soţia ilustrului Eduard Wachmann, director al Conservatorului din Bucureşti şi soră cu C. Dicescu, născută la R.-Vâlcea în 1840, din părinţi originari din Pind. Vezi. *Alem. m.-român*, 1901 — 902. [3] Th. Căpidan, *Rom. nom.* p. 42. [4] *Ibid.* p. 67.

I. Caragiani nu poate admite această teorie, fiindcă a fost cu neputinţă — observă el — ca un orăşel atât de mic şi niciodată destul de mare să poată cuprinde un număr de peste 200000 suflete — câţi aproape sunt toţi Fârşeroţii răspândiţi în Turcia şi Grecia. Şi, de aceea, înclină pentru o teorie curentă printre Fârşeroţii din insula Corfu şi, după care ei ar fi venit în Albania şi Tesalia de dincolo de mare, adică ar fi colonii vechi romane aduse din Italia după luptele dintre Cesar şi Pompeiu în Dyrrachium şi Farsala[1]. Ei ar fi fost numiţi Farsalioţi şi nu Fârşeroţi, pe când întotdeauna s'au numit Rumăni sau Rumeni[2].

O a treiea teorie este aceea emisă de etnograful italian Antonio Baldacci, după care numele le-ar veni dela Farsala, mai jos de Valona, unde au debarcat soldaţii lui Cesar, cari ar fi fost numiţi aşa de populaţiunile indigene şi de soldaţii lui Pompeiu; — şi unele şi alţii, ar fi strigat, sub panica debarcării acelora: „Vin Farsalioţii! Vin Farsalioţii"!

Le-am expus pe toate acestea, lăsând pe cititor să-şi aleagă una din ele pe care o va găsi-o mai simpatică sau mai veridică.

Rasa cea mai curată de Aromâni, Fârşeroţii au fost confundaţi, din cele mai vechi timpuri, când cu Albanezii, când Aromâni amestecaţi cu Albanezii[3], iar Grecii i-au numit, dintotdeauna, Arvanitovlahi, care, după noi, s'ar traduce: Aromâni locuind în ţinutul Albaniei.

Caracteristica acestor populaţiuni rămâne, însă, că au dus o viaţă liberă, sinonimă cu independenţa, guvernându-se de şefii de triburi — fara sau fălcarea — neplătind nici un bir către autorităţi, căci, fiind nomazi — scrie I. Caragiani — a fost greu de a-i trece între contribuabilii regulaţi ai acelui loc[4]. Cantacuzen, care i-a luat drept Albanezi, i-a caracterizat ca nesupuşi la nici un rege — „avasilefti"[5] — aşa după cum avea să caracterizeze — mult mai târziu — pe Vlahii din Tesalia, Rabinul Beniamin de Tudela[6] sau Ramon de Muntaner, cronicarul expediţiei Catalanilor, pe aceiaşi Aromâni din Marea Vlahie, când a exclamat că „Ţara Blachilor e cea mai temută ţară din lume".[7] Perceptorul turc, atunci când celnicul cu câţiva inşi înarmaţi până în dinţi venea să facă plata, se ferea ca de moarte să întrebe dacă a făcut bine so-

---

[1] I. Car., o. c., pp. 4—5. Această teorie este identică cu tradiţia Megalovlahilor din cantoanele Malacaşi şi Aspropotam cari pretind aceiaşi origină — vezi cap. II de mai sus şi Pouq., II, pp. 128—129. [2] *Ibid*, l. c. [3] C. Burileanu, *Dela Arom. din Alban.*, 1906 pp. 249—250. [4] Sathas, *Documents inédits etc.* p. XXIV şi XXVI, ap. I. Car., p. 4. [5] *Ibid.* [6] Sathas, o. c., XXIV şi Cantacuzen, Bon, I, p. 474, ap. I. Arg., p. 190. [7] Rabinul de Tudela, ap. Tafel, *De Thessalonica, ejusque agro*, p. 482 — după I. Arg., p. 187. [8] *Chronique* de R. Muntaner, tradusă de I. A. Bouchon, Paris, 1827, II, p. 250, din *Collection des chron. nat. fr.* Vezi G. Murnu, o. c., p. 200.

coteala sau câte capete de oi şi câte suflete — adică oameni ai tribului — stăpâneşte[1]. Autorităţile turceşti nu se amestecau niciodată în luptele sângeroase între celnici, când acestea isbucneau sus, pe crestele munţilor, din cauza turmelor şi a păşunatului[2].

Altă caracteristică a lor este nomadismul — vara pe vârfurile cele mai înalte ale munţilor, în „calive" sau „cătune" făcute din lemn, iarna peste toată Peninsula Balcanică până în Peloponez în câmpiile calde, adeseori şi dincolo de Marmara, în munţii Brusa, din Asia Mică[3]. Aromânii ceilalţi, i-au numit „sarea Macedoniei"[4]. Trăesc în cete de câte 2000 şi chiar 3000 suflete, comandaţi de celnici, ale căror hotărîri sunt fără apel şi fără recurs[5]. In migraţiunile lor păstoreşti, este foarte greu de a-i urmări. Dealtfel, nu aceasta este obiectul studiului de faţă[6]. Este ddajuns numai să spunem că îi găseşti peste tot cuprinsul Peninsulei. Laolaltă cu ceva Aromâni din Pind, ei s'au urcat până în Muntenegru, Bosnia, Hertzegovina şi peste tot pe coastele Dalmaţiei[7]. Foarte rar şi foarte târziu s'au aşezat ca statornici. Aşezări mai vechi în republica Suli, mai vechi la Fraşeri, Duşari, Coleaneţi[8], şi altele mai noui, ca Megidia din regiunea Coniţa, întemeiată de Hivzi Paşa[9], etc. Caterina[10]; după 1878: Gramaticova, Paticina şi Cândrova, întâi în colibe, pe urmă în case de piatră. Ca şi aceştia din urmă, plecaţi din Fraseri întâi în regiunea Coriţa, alţii originari tot din centrele din Albania: Stropani, Călive, Jarcani, Costreţi, Morava[11], etc.; — acum 80 ani — au întemeiat Pleasa de sus, cu 160—200 familii; deasemenea s'au aşezat la Horopani de sub Neaguşta, ca agricultori şi în ţinutul Caterinei, cu aşezări mai numeroase; pe urmă, în Tesalia — unele aşezări foarte vechi — Armiro, Tricala, Calabaca, Larisa, Veleştin, Volo, etc. Odată cu anexarea Tesaliei la Grecia, mulţi din ei s'au văzut nevoiţi să-şi desfacă vitele, cumpărând, în schimb, pământuri şi moşii[12].

Aceşti Fârşeroţi vorbesc limba aromânească cu foarte multe elemente latineşti şi fără împrumuturi din greceşte[13]. Incă o caracteristică fundamentală a fost că au avut o mare aversiune pentru

[1] I. Nen., o. c., p. 28. [2] *Ibid.* pp. 28—29. [3] I. Car., p. 52. [4] I. Nen., p. 29. [5] *Ibid.* p. 28. [6] Vezi I. Nen., passim şi serioasele studii ale lui Th. Căpidan, cit. atât de des. [7] Th. Căp., «Rom. nom.», p. 43. [8] C. Burileanu, o. c., pp. 248—249, dă, pentru Duşari, o familie Balauri din Moscopole, pentru Coleaneţi, una Spiridon, originară din acest centru, stabilită tot la Moscopole. [9] I. Nen., p. 418. [10] Vezi Caterina, în regiunea Salonicului. [11] Morava a fost locuită cu Fârşeroţi din Fraşeri, Costreti, Jarcani, Megidia. [12] Mulţi Fârşeroţi economi de vite au cumpărat vre-o 15 moşii în jurul centrului Armiro, între cari Kimili mare şi Kilieru. Celnici mari, pe atunci, erau: Pitea cu 6 feciori, fraţii Teja: Dimitri, Tanasi şi Cota, toţi cu moşii. Constantin Steriu, tatăl cunoscutului Iorgu Steriu, proprietarul restaurantului-grădină «Luzana» din Bucureşti, era primar în Almiro, prin 1874. [13] I. Car., Nota 1, p. 4.

orice strein şi nu s'au încuscrit nici cu Aromânii nefârşeroţi [1]. Dar, mai ales, au arătat atâta aversiune şi ură către rasa grecească, încât Aravantinos, în fanatismul lui tot atât de mare, i-a numit pe aceşti Fârşeroţi, cari vorbesc limba aromânească şi cea albaneză, „cei mai barbari şi mai sălbateci şi mai excerabili decât ceilalţi [2]. N. Batzaria numeşte acest conservatorism naţional o grijă fanatică, religioasă de a se feri de orice contact şi de orice amestec cu streinii, iar abaterea dela aceste percepte religioase o sfidare, o călcare a celei mai sfinte şi mai riguros observate tradiţiuni [3], şi citează frumoasa poezie „Oilele şi oibobo, Avdzâţi ţe s'faţe Armiro" ? etc. (Auleu şi vai, vai, vai, Aţi aflat ce se întâmplă în Armiro? In Armiro nu ştiţi ce se întâmplă? Românii se logodesc după Grecoaice) [4]. Dar C. Noe scrie despre un Fârşerot, care, găsindu-se de 10 ani în America şi, aflând că soră-sa, trăind în Coriţa-Albania, s'a măritat după un soldat grec, a venit tocmai de peste ocean şi a ucis-o la ea, acasă, în Grecia [5]. Toată viaţa şi activitatea femeii fârşerote a fost însufleţită, ceva mai mult ca la celelalte Aromânce, de-un aspru spirit de conservare a bunurilor şi comandamentelor moştenite. Cea mai neînsemnată schimbare în forma unui straiu la Fârşeroţi, dă dreptul oricăruia să rupă straiul întreg abătut dela forma strămoşească [6]. Dr. Nicolaides spunea că femeile păstorilor nomazi prin munţii Helladei poartă costumul lor vechiu de mii de ani [7]. Orice bărbat care-şi schimbă costumul este socotit ca o fiinţă echivocă şi-şi pierde încrederea compatrioţilor săi — scria Pouqueville [8]. Fârşeroatele n'au cunoscut ce este moda [9]. Portul acestor populaţiuni a fost din totdeauna caracteristic — scrie C. Noe — port de o eleganţă ce întrece pe aceea a tuturor celorlalte porturi aromâneşti; la tineri, formează o siluetă de o sprinteneală desăvârşită, la bătrâni, o majestate severă [10].

O altă caracteristică la Fârşeroţi este spiritul de solidaritate şi de disciplină care primează orice altă consideraţiune. Deviza lor este: unul pentru toţi şi toţi pentru unul; cultul prieteniei, al cu-

---

[1] *Ibid.* p. 5. [2] Aravantinos, *Cron. tis Ipiru*, II, pp. 146—147, ap. I. Car., p. 13. [3] Vezi *Tribuna rom. de peste hotare*, nr. festiv, a. IV, nr. 1, Ianuarie-Februarie 1927, *Fârşeroţii*. [4] *Antol. arom.*, T. Papah., p. 34. [5] C. Noe, art. în *Trib. Rom. de peste hotare*, nr. 9—12, a. II, Sept.-Decem. 1925. [6] I. Car., p. 65. [7] Dr. Cl. Nicolaides, o. c., pp. 16—17, scrie că vestmântul dansatoarelor de pe vasele găsite la Tanagra este foarte asemănător aceluia pe care femeile valahe îl poartă până în zilele noastre. [8] In o. c., II, p. 357, Pouq. — mai spune că femeile aromânce sunt îmbrăcate ca femeile spartane, în tunici deschise în faţă, de li se văd coapsele. [9] I. Car., p. 65. Acest scriitor scrie — o. c, nota 1, pp. 4 şi 65 că costumul Fârşeroţilor este cel mai pitoresc din toate costumele ţărăneşti din Pen. Balcanică; batistele lor — fărsuliate — sunt îmbrobodite cu mult gust şi mare măestrie; ele mai poartă un cumanac foarte gătit, ce-l numesc «Ţiţeroană» — ce scriitorul îl derivă dela Cicero. [10] C. Noe,

vântului dat, onoarea, vitejia, demnitatea, legăturile de sânge, bunul renume, toate sunt virtuţi şi tradiţii vii — astfel, caracterizează colegul meu valoros, profesorul C. Noe, pe aceşti oameni şi continuă: solidaritatea de clan este tot aşa de puternică ca şi aceea dintre membrii aceleiaşi aşezări — toţi fârşeroţii sunt fraţi oriunde s'ar găsi; rudenia nu încetează nici până la spiţele cele mai îndepărtate [1].

In legătură cu sentimentele lor religioase, aceşti Aromâni au fost mai mult liberi cugetători, observă cu multă dreptate I. Neniţescu [2]. Un preot fârşerot a fost, altădată, rara avis şi au avut aceiaşi aversiune pentru preoţi şi călugări, ca şi pentru greci; au avut bisericile lor de iarnă şi de vară nesfinţite, dar aduceau preoţi ca să facă liturghia în ele [3]. Era un blestem la aceşti Fârşeroţi ca acesta: „Preftu să-mi ti ved! Călugăr cu căciulă lae să-mi ti ved!“ [4] Nu ştiu dacă acest blestem ar mai avea încă şi astăzi putere, fiindcă numără destui preoţi din sânul lor [5].

Au avut, de când au fost cunoscuţi în istorie, o aplecare deosebită pentru viaţa militară. Ei s'au născut cu puşca în mână [6]. Un scriitor grec spunea despre ei că aveau o aplecare naturală către haiducie [7]. In luptele Veneţienilor cu Turcii, s'au distins cu prisosinţă ca oameni de arme; comandanţii armatelor veneţiene recrutau soldaţi şi comandanţi — în luptele contra Turcilor — numai dintre Fârşeroţii din cătune şi nu de prin oraşe [8]. Erau, mai cu deosebire, preferaţi în arma cavaleriei [9]. Iar clienţii — adică ciobanii şi ceilalţi membri ai fălcării comandaţi de şefii de triburi — erau cunoscuţi de Veneţieni cu numele de „le loro fameglie“ [10] — adică „fumelile alor lor“ — familiile lor. Născuţi militari şi războinici, Sulioţii [11] au ţinut, zece ani dearândul, piept teribilului Ali Paşa din Ianina, până când i-a distrus prin viclenie şi cruzime [12]. In luptele pentru eliberarea Greciei, Fârşeroţii au fost în fruntea tuturor mişcărilor, ca putere de jertfă şi în fruntea conducerii [13]. Iată ce scrie N. Papahagi: „Organizaţi în clanuri sau triburi, ascultând de şefi puternici, stăpâni pe trecătorile şi defileele periculoase ale munţilor, ei erau, natural, mai în stare să întreţină insurecţiunea aşa lungă vreme. Aceasta înăbuşită într'un punct, isbuc-

---

art. cit. în *Tribuna.* [1] *Ibid.* [2] I. Nen. p. 29. [3] I. Car., p. 4. [4] *Ibid,* p. 11. Adică: Vedea-te-aş popă! Vedea-te-aş călugăr cu căciulă neagră! [5] Un mare ierarh fârşerot este, astăzi, Mitropolitul Spiridon Vlahos dela Ianina. [6] C. Burileanu, p. 121. [7] Lamaridis, II, p. 235, nota 2, ap. I. Car., nota 5 p. 5. [8] I. Car., p. 85. [9] *Ibid,* p. 13. [10] *Ibid,* p. 53. Veneţienii, înainte cu mult şi după 1400, recompensau pe comandanţii vlahi din Grecia şi Peloponez, numindu-i, în schimbul unui tribut şi ajutor armat, comandanţi peste provincii — vezi p. 104. In aceste lupte găsim pe eroii: Condoiani, Caciandoni, Lepenioti şi Cionga, toţi din familia celebră Cionga. [11] Vezi lucrarea de faţă, cap. II, «Ali Paşa». [12] *Ibid,* l. c. [13] Vezi *Cartea III-a,* de A. Hâciu.

nea in altul şi era mai ales întreţinută de acele triburi rătăcitoare de Români, cunoscuţi sub numele de Fârşeroţi (Arvanitovlahi)... Tot ei au furnizat, dintotdeauna, insurecţiilor greceşti, majoritatea eroilor [1]. Astfel, aceşti Aromâni au dat dovezi de cele mai mărețe acte de eroism şi au creat fapte militare admirate de toţi.

Nu numai bărbaţii, ci şi femeile ştiau să poarte arma cu multă îndemânare. In războiul cu Ali Paşa, Suliotele le-au fost de mare ajutor soţilor lor. Moscu, mama lui Foti Geavela, angajată pe urmă de Francezi cu gradul de maior, a fost o luptătoare celebră [2]. In 1906, când antarţii au asediat Paticina de lângă Ostrov-Vodena, femeile, găsite singure acasă, i-au silit să se retragă cu pierderi simţite. Dar Fârşeroata pune mâna pe armă şi ca să-şi apere onoarea. Ea este fată onestă, mamă devotată şi soţie credincioasă până la moarte, căci despărţirea este necunoscută la aceşti oameni [3]. Au glorificat, dintotdeauna, o singură virtute — fapta eroică, şi au iubit o singură avere — cinstea casnică şi limba lor părintească [4], Fârşeroţii — scria Weigand — pot trece ca model de moralitate. Fârşeroata este roză, frumoasă la înfăţişare şi cu statura sveltă, dreaptă şi mândră, pe când bărbatul este vioiu, ager, deştept şi cu porniri războinice; este înalt, mlădios, svelt şi frumos la chip; în portul lui domneşte albul, iar la cingătoarea lui, sunt înşirate mulţime de cuţite, de revolvere şi de pistoale cu mânerele încrustate [5].

Incă o caracteristică a Fârşeroţilor este şi simţul lor minunat de adaptabilitate, care — ca şi la Grămoşteni şi, în genere, la toţi Aromânii — este neîntrecut. Sub acest raport, însă, ei ar sta mai presus ca toţi, findcă, nu de mult, au ieşit, puţini dintr'înşii, din starea primitivă a nomadismului. Astfel, că, de-abia ieşiţi din această stare socială — spune N. Iorga — el a devenit, peste noapte, printre primii agricultori ai României [6]; dus peste ocean sau în România, a devenit cel mai modern negustor; învăţând carte, s'a relevat, deasemenea, printre alţii; au fost printre cei dintâi din America de nord cari s'au organizat în societăţi cu caracter mutual, spre a ajuta cultura în satele natale şi spre a veni în ajutorul acelora cari călcau pământul neprieten al Americii, etc. Societăţile lor din acest continent — scrie C. Noe — şi ambiţia lor i-a adus la situaţii înfloritoare [7].

In acest continent, au pătruns prin 1901 şi au făcut comerţ

Les Roum. de Turquie, p. 37. [2] Th. S. Hughes, o. c. Vezi şi cap. II, «Ali Paşa». [3] I. Nen., p. 28. [4] Vezi art. «Studii asupra situaţiei românismului în Grecia», în *Trib. Rom. peste hotare*, nr. 8-9 924 de A. Hâciu. [5] I. Nen., p. 28. Ar avea dreptate I. Nen., când spune că tipul Miaţilor, şi la bărbaţi şi la femei, este foerte asemănător cu acela al ramurei fârşeroteşti — Vezi, o c., p. 96. [6] Vezi *Apararea* a. I, nr. 37 din 1931: Discurs la Cameră împotriva legei Dobrogei noui. [7] Art. cit. mai sus din *Tribuna*.

în aproape toate orașele: New York, St. Francisc, St. Louis, Bridge Port, Woonsocket R. I., etc., în total circa 200 familii, numai din Pleasa, cu vre-o 400 tineri [1].

Ca urmare a vicisitudinilor istorice prin cari au trecut, mulţi Aromâui Fârşeroţi au îmbrăţişat islamismul, cu câteva sute de ani înainte, cum au fost aceia din satele din ţinutul Fraşeri, Premeti, Costreţi, Jarcani şi din alte ţinuturi din Albania [2]. Marii savanţi din Constantinopol: Naym Bey şi Samy Bey Fraşeri au fost din acești Aromâni fârşeroţi turciţi [3].

In legătură cu ocupaţiunile lor primitive, ei au fost ceescători de vite şi cărăvănari îndrăsneţi. Dar ei s'au ocupat cu de toate — Fârșeroata scoate din mâinile ei toate manufacturile casnice: pânze, peschire, tulpane albe ţesute din fire de păianjen, covoare cu „floc" sau „linse", iar Fârşerotul, iarna, este armurier şi cuţitar, olar şi pielar, ceasornicar şi căldărar, argintar și meșter în filigram și „în gros", achitect și sculptor, inginer și desenator [4].

Prin 1925, începe expatrierea în Cadrilaterul României, unde s'au colonizat Fârşeroţi din Albania și Macedonia, dovedindu-se buni agricultori și pricepuţi negustori. Aici, în judeţul Durostor, s'a inaugurat, în toamna anului 1927, cel mai frumos sat din Dobrogea, cu numele simbolic și atât de evocator: Frașari! [5].

3. Moscopole. (m.-r. Moscopulea și Voscopole, gr. Moshopolis și Voshopolis, alb. Muskopoie și Voskopoe).

Așezarea ţinutului. — Prin acest nume, nu vom înţelege întotdeauna numai cetatea Moscopole, ajunsă celebră în secolele XVII și XVIII, ci vom înţelege și întreaga regiune al cărei centru era ea. Aşezată în mijlocul acestui ţinut ce se întinde dela masivul Gramostei spre n.-vest, până la o depărtare de circa 10 km. s.-vest de latura sudică a lacului Ohrida (Pogradeţ și Rrmâni), „pe o câmpie care se lasă ușor în pantă la poalele muntelui Opari, pe cari locuitorii din comună îl numesc „Costi al Mauduca" [6], o ramificaţie a masivului Malitomori (Tomorul), unul din cei mai înalţi munţi ai Albaniei [7], ce se desfăşoară spre n.-vest, afiliatele ei cetăţi se întindeau sau porneau astfel dinspre s.-est: Lintopea şi Niculiţa [8], de pe versantele n.-estice ale masivului Gramostei; la

---

[1] Vezi cap. «Arg. aromâni în America», *Cartea II,* A. Hâciu. [2] Arovantinos, o. c., II, p. 146 — 147, ap. I. Car., p. 13. [3] Samy Bey Fraschèry, printre alte lucrări, este autorul monumentalei opere: *Dicţionnaire Turc-français, un Larousse turcesc;* iar fratele Naym Bey a fost ministrul poliţiei la Constantinopol. [4] Vezi art. de inspector V. Păcală, în *Tribuna,* nr. festiv. Vezi şi I. Nen. [5] Vezi *Tribuna,* număr festiv. [6] Th. Căp., «Fârşeroţi» pp. 31—32. [7] I. Nen., p. 343. [8] Ne-am obişnuit a trece Lintopea şi Niculiţa ca cetăţi moscopolene, ca unele cari s'au desvoltat în sistemul ei clientelar.

sud, dar la n.-vestul acestora: Bitcuchi; la nord, pe o linie aproape dreaptă, perpendiculară pe centru, Şipsca, foarte aproape, iar cele mai depărtate Nicea şi Lânca; în sfârşit, cam la jumătatea drumului dintre centru şi periferie, dar mai la vest, Grabova (Grava), patria tatălui Mitropolitului Baron de Şaguna, Coriţa rămânând mai la o parte, la circa 20 km., aproape de latura n.-estică a Cadrilaterului pe care îl vom numi moscopolitan.

Privite pe o hartă [1], acestea toate aşezate pe o linie frântă de şase ori, linie pornind, faţă de Moscopole, dela s.-est spre n.-vest, iar faţă de Gramoste, dela n.-est spre n.-vest, având, la cele două extremităţi, Lintope şi Lânca, toate acestea par o adevărată constelaţiune de cetăţi, cari au strălucit, vreme de veacuri, în toată splendoarea.

Depinzând, prin urmare, de sensul celor scrise, vom avea a înţelege prin Moscopole ori cetatea propriu zisă, ori grupul de cetăţi cari radiau prin aceasta sau prin ele înşile şi în sistemul clientelar al celei dintâiu, socotită ca metropolă. Tot aşa, vom avea a înţelege, prin Moscopoleni, nu întotdeauna numai pe cetăţenii acestei cetăţi, ci şi pe toţi aceia ai cetăţilor din jurul splendidei Metropole. De altfel, în peregrinările lor prin Europa, Africa şi Asia — fie aşezaţi în treacăt, fie în colonii puternice — s'a pomenit numai de Moscopoleni şi prea puţin şi foarte rar ca cetăţeni ai Şipischei, ai Grabovei, Lintopei, Nicei, etc., confundaţi cu cei dintâi. In documentele veneţiene, s'a pomenit numai de „grechi" din Moscopole, [2]; în cele găsite în Slavonia, Croaţia, Banat, Austria, Turcia, etc., prea puţin de celelalte şi mai cu deosebire de Moscopole [3].

Toate aceste colonii se întindeau, odată, prin văile estice ale masivului Tomor — între Coriţa, lacurile Malik şi Ohrida şi muntele Odoniştea, dela est spre n.-vest. Dar această viaţă aromânească nu se mărginea numai la aceste insule. Ea se întindea dincolo de Ohrida, spre est, în regiunea Bitoliei şi mai ales spre vest, între Osum (Liumi Beratit) şi Semeni, până la Adriatica, cu întreaga Musachie şi, dealungul mării, dela Duraţo la Valona. La sudul Moscopolei, venea marele grup aromânesc Fraşari, iar la s.-est, după cum am mai spus-o, marele isvor de viaţă aromânească, masivul Gramostei, el însuşi o continuare a Pindului, dealungul căruia, viaţa aromânească se continua intensă până dincolo de Volo.

Intemeierea şi origina. — In privinţa întemeierii acestor centre, există o mulţime de presupuneri. Consulul francez, atingând

[1] Vezi harta din *Românii din Macedonia, etc.*, de L. Boga. [2] Vezi V. Papahagi, st. cit., passim. [3] Vezi Duşan Popovici, o. c., passim.

această problemă, plasează această dată, numai pentru Moscopole, în secolul al XI-lea, pe ruinele vechii cetăţi Mosches (Mosca), care, prin conrupţie, ar fi dat şi numele regiunii Musachia[1]. Pe când Aravantinos fixează întemeierea ei în secolul al XVI-lea, în eparhia Coriţei[2]. Se pare că şi Leake înclină pentru această dată, atunci când scrie că, trecând, prin 1805, dela Berat spre Moscopole, a dat de rămăşiţele unei vechi colonii vlahiote, care, cam pe vremea cuceririi turceşti, stăpânea districtele înconjurătoare şi era foarte numeroasă, dar, din împrejurări grele, s'a împrăştiat, iar o parte s'a retras într'un loc, în muntele vecin, unde au întemeiat oraşul Voscopole[3]. In legătură cu aceiaşi problemă, găsim mărturii apropiate de epoca distrugerii şi după cari elemente romanice dela Constantinopol s'au mutat, după 1453, în Macedonia, la connaţionalii lor şi construiră acolo oraşe în număr foarte mare[4]. Iată o mărturie că ţinutul acesta era deja locuit înaintea de venirea Turcilor şi că nouile colonii au contribuit la ridicarea unora şi la întemeierea altora. In orice caz, întemeierea Moscopolei şi a altor aşezări vecine trebuie împinsă dincolo de secolul al XV-lea. Insăşi vechimea populaţiei aromâneşti din ţinutul Ohridei, după cum reiese din manuscrisul preotului aromân Ioan dela mănăstirea acestui oraş, precum şi din bula de aur a lui Vasile II Bulgaroctonul privind trecerea elementului aromânesc sub jurisdicţia religioasă a Patriarhiei ohridene, sunt dovezi de natură să întărească afirmaţia de mai sus şi să împingă vechimea aromânităţii în aceste ţinuturi spre primele veacuri ale mileniului al doilea[5]. Incă un fapt şi mai concludent îl găsim în documentul mănăstirii Zermas, după care un „arhont" un boier Ioan Nicolau din Lintopea a ridicat, cu cheltuiala lui, această mănăstire în 1164[6]. Iată un document care vorbeşte de existenţa Lintopei încă din secolul al XII-lea. Sipsca, după tradiţie, este mai mare şi mai veche ca Moscopole[7]. Oricum, întemeierea acestora — la început, nişte „simple tabere de păstori atenţi şi muncitori îndemânateci"[8] — se pierde în noaptea timpurilor.

Poupueville i-a consacrat ca urmaşi ai lui Quintus Maximus, stabiliţi de acesta în munţii Candavieni[9]; sau îşi trag obârşia de la acei vechi Romani, cari, cei dintâi, au ocupat Macedonia sub Paulus Aemilius şi apoi sub Pompeiu cel Mare şi sub Brutus[10]. La aceste vechi colonii, s'au adăogat — pe urmă, după cucerirea

---

[1] Pouq., o. c., III, p. 45. [2] Aravantinos, o. c., ap. I. Nen. [3] *Trav. in North. Greece*, 1835, I, p. 343. [4] Documentul din Archiva Locumtenenţială dela Biblioteca de stat din Budapesta, sub titlul *Graeci ritus non uniti*, publ. în *Conv. lit.*, XXXVII, 1903, pp. 951—953. Vezi şi I. Arg., pp. 307 şi urm. [5] Vezi «Ohrida», lucrarea de faţă, cap. III, pp. 100 şi urm. [6] Vezi idem, p. 23 şi nota 9. [7] C. Burileanu, p. 74. [8] Pouq., ed. II, III, pp. 45—46. [9] *Ibid*, l. c. [10] Vezi Doc. din Arch. Locumt., cit. mai sus.

Bizanțului de către Turci — element bizantin romanic și un mare număr de Genovezi[1], cari s'au împrăștiat la Moscopole și împrejurimi — fapt ce-l confirmă și autorul documentului dio Archiva Locumtenențială dela Bibl. de stat din Budapesta[2], unde stă scris că cetățeni veniți dela Roma la Bizanț, după cucerirea acestuia de către Turci, s'au împrăștiat în Macedonia la connaționalii lor, ca să poatră trăi după obiceiurile și graiul strămoșesc roman și construiră acolo orașe — despărțite de greci, albanezi și turci — în număr foarte mare.

In ce privește origina straturilor etnice, mai avem și teoria lui Th. Căpidan, după care „mai toți Aromânii din Albania își trag obârșia din ramura grămostenească", că Grămostenii au fost aceia cari au populat centrele aromânești din spre Corița, precum și celebra Moscopole, cu toate comunele din împrejurimi, judecând aceasta după graiu și după așezările ce s'au scurs din roiul Gramostei, spre apusul aceșteia, în toată Albania de sud, unde ar fi dat naștere și ținutului Frașari[3], fără a exclude, însă, și existența de mult mai înainte a unor populațiuni romane răslețe[4]. In orice caz, nu din Pind s'au putut coborî colonii cari să întemeieze sau să alimenteze puternic centrele acestea aromânești. Căci, în Pind, erau în destulă siguranță, masivul destul de larg și încăpător, iar drumul pentru emigrări prea lăturalnic, în tot cazul, mai puțin în siguranță și, mai cu deosebire, că, în calea lor, dădeau de un alt grup, mult mai numeros și care se simțea asfixiat în platoul îngust al Gramostei, stăpânitor și suveran peste toate ținuturile din împrejurimi. Numai acest din urmă isvor, cu populație prolifică în mare grad, și-a revărsat prisosul în colonii numeroase, spre n. și n.-vestul mai apropiat, dând naștere sau alimentând grupul moscopolitan băștinaș, în așa de mare măsură, însă, încât i-a imprimat întru toate fizionomia specifică în graiu, în port, în apucături, în obiceiuri și în marea lui cutezanță. Aceiași părere e îmbrățișată și de Grămosteni. Portul Niculcenilor și Linotopenilor, cu oarecari neînsemnate modificări ca formă și culoare, nu este în definitiv de cât un port grămostenesc curat; ei sunt, adaogă Grămostenii, pătura prin excelență burgheză a Gramostei. O dovadă că au făcut parte din aceiași „fălcare" sau „fară" stă în faptul că, între ei, au avut loc dintotdeauna încuscriri; au vorbit și vorbesc încă acelaș idiom curat grămostenesc, pe care și astăzi, îl vorbesc coloniile moscopolo-grămostene din Clisura și Nevesca, din jurul Bitoliei, etc.; au, în comun, noblețea caracterului, așezările lor curate și frumoase, tot dorul pentru ceeace e frumos și ales — toate acestea

[1] Hahn, *Alb. Stud.*, p. 296, și Conv. lit. XXXVII p. 951, ap. I. Arg., p. 232. [2] Vezi mai sus nota 4, p. 149. [3] Th. Căp., *Rom. nom.*, pp. 42 și 61. [4] *Ibid*, pp. 41 și 42.

fiind dovezi ce argumentează în favoarea Gramostei ca isvor primitiv sau cel puţin ca putere de alimentare a acestor centre, încă din epoca lor de formaţiune sau foarte apropiată de aceasta.

Numele oraşelor şi populaţia lor. — Nu se cunoaşte, până astăzi, numele şi numărul aşezărilor constituind ţinutul moscopolitan, deşi mărturii, apropriate de secolul al XVIII-lea, vorbesc de cetăţi, întemeiate în Albania de sud, în număr de 60, aceasta înainte şi după cuceritea Bizanţului de către Turci, dar cetăţi expuse prea mult năvălirilor şi războaielor [1]. Cari au fost acele 60 cetăţi, este un mare semn de întrebare. Pouqueville scrie că Apsus (Liumi Beratit sau Osum) care străbătea ţara Moschilor în mijlocul unei mulţimi de târguri incendiate, pe o întindere de 12 leghe până la Berat, nu mai udă decât câmpii tăcute şi morminte, triste monumente ale anarhiei mistuitoare şi că, numai aproape de râul Bitcuchi, reîncep urmele vieţii şi ale culturii [2]. Leake, deasemenea, venind dela Berat, vorbeşte de nişte aşezări vlahiote, distruse din cauza împrejurărilor turburi, etc., vechi colonii, stăpânind, prin secolul al XV-lea, districtele înconjurătoare şi foarte numeroase [3]. C. Burileanu vorbeşte de două comune musulmane, odinioară aromâneşti: una Duşari; de unde se trage familia moscopoleană Balaur şi alta Coleaneţi cu familia Spiridon, mai târziu tot în Moscopole; cea dintâiu spre vest de Moscopole, alta pe lacul Malik [4], aşezări cari, după toate probabilităţile, au făcut parte din acelaş ţinut. Şi, astfel, cadrilaterul moscopolean se lărgeşte din ce în ce mai mult, întinzându-se dela stânga râului Devol, isvorâtor din munţii Gramostei şi până la Berat, de unde ramura aromânească se continuă mai compactă, prin Malacastra şi Musachia, între fluviul Semeni şi Avlona, până la Adriatica.

Foarte puţine nume de oraşe ne-au rămas prin tradiţie şi, până astăzi, nu cunoaştem nimic din ce au putut înregistra cronicile contimporane. Populaţia ce a putut trăi şi s'a putut desvolta în cuprinsul acestor cetăţi, deasemenea, numai prin tradiţie o cunoaştem. Oricum, atât tradiţia, cât şi scrierile ulterioare apropiate de distrugerea ţinutului, dau — pentru câteva centre — cifre mari pentru vremea aceea şi scot în evidenţă toată strălucirea ce atinseseră câteva oraşe.

Cea mai mică din toate, Niculiţa — la început, era foarte mare — aşezată la câţiva km. la nord de Gramostea, pe râul Nicolea, număra 5000 case [5]. A fost un centru metalurgic unde s'a concentrat industria metalelor scumpe şi de unde s'au răspândit, în

---

[1] Nezi «Doc. Arch. Locumt. Budapesta, deja cit. [2] Pouq., III, p. 46. [3] *Trav. in North. Greece*, I, p. 343. [4] Op. c., pp. 248—249. Familia Balaur din Albania, s'a numit Valaori în România şi Salonic, Valoritis în Grecia veche. [5] N. Batzaria, *Trib. Rom. peste hotare*, a IV, nr. 1—2 927, art. cit.

Peninsulă şi aiurea, cei mai vestiţi argintari. Linotopea, la s.-est de aceasta, era şi ea o colonie de negustori şi buni meseriaşi, cam cu aceaiaşi populaţie. Amândouă au fost distruse în aceleaşi zile cu Moscopole[1]. Alte două centre mai mari au fost cele dela capătul nordic al ţinutului: Nicea cu 6—7000 case şi Lânca cu 7—8000[2]. Grabova-Grava, patria tatălui Marelui Mitropolit Şaguna, la n.-vest de Moscopole, număra 10—12000 case, iar Bitcuchi, la sud, 12000 case şi 14 biserici[3]. Aceasta din urmă a fost distrusă de un bandit Selman Dalip din Radoviţca şi desăvârşită de Kurd Paşa din Berat[4], contimporan şi duşman al lui Ali Paşa. Şipisca, la câţiva km. nord de Moscopole, a fost, ca şi Niculiţa, înainte de desvoltarea Metropolei, cea mai mare aşezare aromânească[5], a fost şi mai veche[6] şi mai mare ca aceasta[7]. Numára 12000 case, adică un total de peste 60000 suflete. Th Căpidan îi dă 8-10000 case[8].

Moscopole, care, pe măsură ce se desvolta, eclipsa pe celelalte, ar fi avut, după tradiţie, 70000 suflete şi 72 biserici. In această privinţă, nu toţi scriitori sunt de acord. Pouqueville i-a dat, pentrn 1750, 40000, iar pentru 1788, 53000[9]. Leake nu crede să fi avut 8—10000 case[10]. Pavlu Lambru Calariotul scrie că număra 50000 suflete de „rasă vlahă“[11]. I. Arginteanu îi dă 12000 case[12]. După alţi scriitori a avut 60000 locuitori[13]. In Documentul din Archiva Loc. Budapesta, este vorba de „urbs amplissima“, adică de „cel mai mare oraş nu numai din toată Grecia, ci aproape din tot imperiul Turcilor. Numărul caselor se ridică la aproape 12000“[14].

Alte date asupra celorlalte aşezări nu există. Din câte se vede, numai Moscopole se bucura de o atenţie mai deosebită. Tradiţia a împodobit-o cu cele mai alese atribute, scriitori ulteriori s'au ocupat numai de ea, ceeace dovedeşte că ea ar fi ajuns la atâta strălucire economică şi culturală, încât le-a eclipsat pe toate şi, probabil, decăderea acestora începuse de mult, pe când ea se înălţa mereu, mereu şi le concura pe toate.

Moscopole era aşezată pe cinci coline, acoperite astăzi de ruine peste tot[15], pe un platou înalt de 1150 m.[16], la poalele mun-

---

[1] I. Nen., p. 350 şi poezia populară fârşerotească. [2] C. Burileanu, p. 74. [3] *Ibid.* l. c. [4] *Ibid*, p. 78. [5] Weigand, *Die Aromunen*, I, pp. 100, 297 (?). [6] C. Burileanu, p. 78. [7] Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 66. [8] *Ibid.* [9] Pouq., ed. II, v. III, p. 45. [10] Leake, o. c. [11] Gudas, Vii Paral, ap. Per. Pap., p. 30. [12] *Ist. Rom. Mac.*, p. 232. [13] Weigand, o. c., l. c.; Th. Căp., o. c. p. 66; I. Cviţic, *Naselja Srpskih Zemalja*, I, 198; I. Arg., l. c.; V. Papahagi, st. cit., p. 79, nota 1. [14] A avut, deci, această cetate o populaţie mai mare ca orişice oraş, pe vremea aceea. Athena, în acelaşi perioadă 1751—52, număra — după Pouq., V, p. 89 9—10000 suflete; în 1785: 8000, iar în 1816: 4000 Albanezi, 3000 Greci şi 3000 Turci. Iaşul (vezi Iaşii de odinioară), prin 1800, era construit din scânduri, iar Bucureştii (vezi «Universul» Millea) număra, în 1831, 58794 suflete. [15] I. Nen., p. 42. [16] Rob. Almagia, art. *Albania*, în Encicl. ital. Treccani, ap.

ţelui Opari „Costi al Manduca", despărţită în două de „râulu al Dzegă", care curge din spre apus [1], afluent al râului Devol ce isvorăşte din masivul Gramoste, se varsă în lacul Malik şi, ieşind de aici, îi primeşte apele. Alte râuri cari udau această cetate erau Jomori, Peju şi Strug, iar alţi munţi înconjurători : Ostroviţa, Limia, având, pe ultimul plan, masivul Tomor.

Toate acestea s'au ridicat – în sec. XVII şi XVIII – la cel mai înalt grad de civilizaţie şi de bună stare, datorită faptului că au fost un popor muncitor, îndrăzneţ în expansiune şi priceput în relaţiunele comerciale ce le-au întreţinut cu Peninsula întreagă, cu ţările italiene — de preferinţă, cu Veneţia, cu Europa centrală şi cu Asia. Aproape tot ce se exporta din Turcia prin Adriatica trecea prin mâinile lor, iar tot ce intra, în această ţară, prin porturile aceleiaşi mări sau prin alte puncte de frontieră, din ţările germane sau apusene, se distribuia aproape prin ei; tot ei frecventau marile bâlciuri, ca Seres şi Perlepe, cari au suferit puţin de pe urma concurenţei Moscopolei, precum şi celelalte bâlciuri tesaliene: Moscoluri şi A-lasona. Mulţi din ei aveau şi funcţiuni înalte pe lângă Poarta Ottomană, ca şi în Principatele Române; alţii întreţineau legături cu Asia Mică [2]. Astfel, că, din toate părţile, se vărsau averi mari în cetate.

Sub raportul industrial, deasemenea, Moscopole era o cetate unde se lucra, zi şi noapte, tot felul de articole ce se desfăceau peste tot, în interior şi în afară. Erau, în acest oraş, după spusa ultimilor bătrâni din Cruşova, originari de aci, peste 300 ateliere de făurari [3]. Breslele erau admirabil organizate. Gudas numără 14 corporaţii bine constituite [4]. O puternică corporaţie era aceea a arămarilor, care se găsea, întotdeauna, în fruntea frumoaselor iniţiative de binefacere culturală şi de asistenţă socială [5]. Erau bresle de arămari sau cazangii, lăcătuşi, cuţitari, tufeccii, argintari, croitori, tabacii, papugii, ciriccii, samaragii, casapi [6]; dar mai erau bumbăcari, sapungii, zidari, constructori, pietrari, zugravi şi alţii. Toţi aceştia — ca şi oamenii casnici — lucrau nepregetat şi trebuie ca lucrul lor să fi fost foarte bine organizat, pentru ca să se satisfacă nevoi peste hotare, ca în Veneţia şi alte cetăţi italiene, pentru ca să reuşească în concurenţa cu celelalte cetăţi din ţinutul moscopolean şi cu bâlciurile din Peninsulă, etc. Comerţul şi industria ei au ajuns să facă din această c e t a t e una din cele mai bogate şi celebre din Peninsulă. — Dar strălucirea ei nu s'a expri-

---

V. Papah., *Graiu Rom.*, nr. 11—12/932. [1] Th. Căp. *Fârşeroţii*, 31 — 32 [2] Documentul citat. [3] Este de crezut această, dacă numai la Cruşova, până aproape de sec. XX, exista un întreg cartier de făurari, mai toţi originari din acest ţinut. [4] Gudas o. c., IV, 4-5, ap. Per. Pap., p. 30. [5] Zaviras, o. c. pp. 319, 320; C. Skenderi, ed. I, 25.

mat numai prin averi considerabile, ci și prin instituțiuni de caritate publică, de devoțiune religioasă și de înaltă cultură, cum nu existau nicăeri aiurea în Imperiul ottoman — toate acestea înființate și întreținute de marii bogătași și de breslele oroașului[1].

Dar toate aceste vajnice colonii — Moscopole și celelalte — s'au fixat, scrie Pouqueville, în mijlocul tribului de Toski, cei mai sălbateci dintre Skieptari (Albanezi), locuind ținuturile Dangli și Colonia, întocmai după cum „un roiu de albine haruice se fixează câteodată în crăpăturile stâncilor, în jurul cărora mugesc torentele"[2].

Aspectul Moscopolei. — Infățișarea întreagă a ținutului moscopolitan trebuie să fi fost grandioasă. Nu posedăm date asupra celorlalte, mărturii foarte sumare ne-au rămas numai asupra Moscopolei. Măreția ei a hrănit toate sufletele aromânești și ura față de distrugători dacă s'a mai stins, dar n'a dispărut.

In adevăr, pentru vremea aceea, un oraș cu o populațiune atât de numeroasă și absolut omogénă era un fenomen. Aspectul lui era impunător. „Intrând în oraș dai de livezi și de grădini, încă înconjurate cu garduri de piatră cioplită, dai de ruine de case mari în marmoră cu curțile pavate cu plăci patrate de piatră și împodobite cu cișmele minunate. Mai încolo dai de ruinile unor case ce seamănă mai mult a palate. In toate stradele se văd fântâni și șipote cu o apă bună cristalină[3]. Așa descrie I. Nenițescu impresia aceluia ce intra în cetate.

Credem că marmora pentru case o aduceau tocmai dela carierele dela lacul Malik, iar sistemul de distribuție a apelor — hidrologia Moscopolei, cum a numit-o un Moscopolean[4] — este demnă de cunoscut ca operă pentru vremea aceea. Cartierele erau bogate, frumoase, mărețe. In mijlocul acestora, re ridicau, ca brațe și guri rugătoare, clopotnițele și clopotele dela zecile de biserici și, ca un document destul de vorbitor al vremurilor acelora, masivul și impunătorul local al Academiei Nout, pentru a cărui renovare cetățenii au cheltuit câteva mii de lire aur.

In familie, viața era o caldă intimitate, dar tot atât de aspră: era un respect sfânt al tradiției și, totuși, un lux orbitor, un lux plin de eleganță. Femeile erau îmbrăcate în curazele și aclazuri, în velure și brocarturi, împodobite și scânteiând de nestimate; „aveau pantofii împodobiți cu „flurii" și cu mahmudii de aur și chiar mânerele măturilor împodobite cu aur"[5]. La mese, se serveau de faianțe venețiene, de tacâmuri de aur și de argint; pereții caselor

---

[1] N. Iorga, «Iarăși Moscopole» *Rev. ist.* a. 18, nr. 10—12/932: K. K. Kumas, *Ist. Anthropinon Praxeon,* t. 16, p. 531, ap. Gudas, o. c., IV, 12—13, și P. Pap., p. 30. Vezi Cartea III, A. Hâciu. [2] Pouq., II, p. 45. [3] I. Nen., o. c., p. 342. [4] Prietenul Th. Ghiorghiades—Ghira dela Castoria are un studiu bine documentat. Vezi I. Nen. p. 345.

erau zugrăviţi în uleiuri şi cu oglinzi de Veneţia; cu un cuvânt, „trăiau într'un belşug ca nişte împăraţi“ [1].

In bazarurile mari şi întinse, era o mişcare uriaşă, o forfoteală de furnicar ca în marile oraşe ale Asiei. Oamenii erau absorbiţi în afacerile lor. Corespondenţe şi comenzi soseau de pretutindeni, din Peninsulă şi din Europa, ce trebuiau repede satisfăcute; se descărcau mereu mărfuri la marile caravanseraiuri şi se încărcau manufacturate şi mărfuri pentru toate direcţiunile. Magazinele gemeau de acestea şi industriile lucrau zi şi noapte. Albania toată se alimenta de aici sau din porturile adriatice, ce, aproape sută la sută, le stăpâneau tot ei. La bâlciuri şi în zilele de târg, veneau Albanezi şi negustori din toate provinciile. Toate aceste bogăţii, transportate pe caravane în şiruri lungi, treceau sub ochii Albanezilor şi Turcilor, cari vedeau în ele aur şi numai aur şi le excitau instinctele distrugătoare.

Pe de altă parte, privilegiile sub cari trăiau aceşti Moscopoleni, nişte ghiauri cu miliţie naţională proprie, acest regim de administrare autonomă în cuprinsul Imperiului şi în vecinătatea imediată a triburilor albaneze şi a raialelor ce trăiau în mizerie şi din brigandaj, toate acestea le aţâţau invidia, le creşteau ura de moarte şi dorul de a le jefui şi de a da foc acestor aşezări aristrocratice. Paşalele — în războire continuă cu rivalii lor politici — în strâmtorare de bani, deveniseră ca şi colegii lor din Epir şi din Belgrad, tributarii Moscopolenilor, cari îşi lansaseră afacerile până în Bosnia şi Hertzegovina, în toată Albania şi în celelalte provincii imperiale. Albanezii ghegă, toscă, mirdiţi, etc., erau toţi tributarii lor.

Curioşi veneau din toate oraşele aromâneşti şi cele streine ca să viziteze Meca Aromânilor, oraşul cu 70 biserici, îmbrăcate în odoarele lor cele mai scnmpe, lucrate de artiştii aromâni în argintărie; veneau călări, pe cai şi catâri, ca să se închine în mănăstirile bogate, în zilele de hramuri şi de bâlciuri; venea să admire picturile şi odăjdiile scumpe, odoarele frumoase si sculpturile artistice dela marile şi strălucitele biserici şi dela Mitropolie; se înghesuiau să admire palatele de marmoră, cu grădini şi cişmele frumoase, din cetatea luxului, a literilor, artelor şi a ştiinţelor înalte, toate rodul unei munci binecuvântate; veneau să ia contact cu eleganţa femeilor, să le admire frumuseţea şi să le imite nobleţea ţinutei şi a toaletelor râvnite. Tineri şi bătrâni, iubitori de un sâmbure de cultură şi de glorie nobilă, se grăbeau, de pretutindeni, ca să audă în Noua Atena, pe marii dascăli şi pe genialul tânăr Teodor Cavaliotti dela Noua Academie; să se adape la lumina bogatei biblioteci; să vadă de aproape minunea maşinilor de tipărit lucruri vechi

---

[1] I. Nen., p. 345.

şi propovăduiri înalte; să audă predicile marilor prelaţi şi cărturari; să vadă şi să se simtă cât mai aproape de sfinţenia şi majestatea Patriarhului Ioasaf, marele lor connaţional.

Şi forfoteala creştea, populaţiunea se înmulţea, cu cât Moscopolea se apropia de jumătatea secolului XVIII-lea. Aromânii din alte părţi, atraşi de splendoarea cetăţei şi de speranţa de câştiguri, se colonizau în cartiere anumite: cei din Meţova îşi aveau cartierul Meţovit [1], iar cei din Scamneli sau din regiunea Zagorului cartierul Scamneli [2]. Pe de altă parte, totuşi, colonii numeroase din întregul ţinut — prevăzătoare ale apropiatei căderi sau dornice de mai multă siguranţă şi de afaceri mai întinse — părăseau, încet încet, această regiune ameninţată şi se stabileau prin alte centre mai spre apus sau prin ţări streine: în Italia, Germania, A.-Ungaria, Principate, etc. Concurenţa între diferitele cetăţi creştea mereu, pe cât Adriatica îşi pierdea din importanţă, slăbindu-le forţele proprii de apărare; turburările în Peninsulă şi războaiele necurmate se ţineau lanţ în tot veacul XVIII; revoltele albaneze câştigau în amploare şi se îndreptau spre sud-vest, pe când toate drumurile acestora treceau prin acest ţinut, locuit de ghiauri atât de bogaţi.

Distrugerea Moscopolei şi a întregului ţinut. — Dar, alături de aceste splendori, fremăta nesiguranţa şi neliniştea, forfotea ameninţarea soră cu moartea. Pouqueville scrie: „Şcolile din Moscopole înfloreau; civilizaţia se prevestea sub auspiciile religiei şi ale miniştrilor ei; dar geniul despotismului — duşman al oricărei prosperităţi — putea suferi oare ca un oraş liber să se ridice în sânul imperiului său?" [3].

In ajunul marii catastrofe, toată viaţa, în provinciile mai apropiate sau mai îndepărtate, purta pecetea originalităţii şi caracteristicile burgheziei aromâneşti. Poporul acesta se găseă în epoca de aur a desvoltării lui, în acea epocă de asimilare a elementelor streine, cari tindeau să se adapteze mediului şi mentalităţii aromâneşti orăşeneşti. Negustorii aromâni, având în mâinile lor finanţele, ajunseseră să dicteze, paşalele tremurau de ei [4] şi-i aveau la dispoziţia lor, zi de zi, smulgând cât mai multe privilegii dela potentaţii locali sau dela Poartă. In acest secol, al XVIII-lea, a fost o expansiune materială şi morală din cele mai mari şi aproape întreaga bogăţie a provinciilor în cari locuiau erau în mâinile lor, scrie C. I. Cosmescu [5]. Şi mai departe: „Tocmai această prosperitate fenomenală a fost nenorocirea elementului nostru din acele părţi" [6].

---

[1] K. Skenderis, o. c., ed, II, p. 15. [2] Aravantinos, o. c., II, p. 36, după V. Papacostea, T. A. Cavaliotti, p. 9, nota 4. [3] Pouq., III, pp. 45—46. [4] Vezi cap. II, «Ianina şi Ali Paşa». [5] *Anal. Acad. Rom.*, seria II, tom. XXV, a. 190, «Dimitrie Cosacovici şi Românismul». [6] *Ibid.*

Dacă consideraţiuni de ordin material au împins pe Albanezi şi Turci la atacul asupra acestui falnic ţinut, au mai fost şi unele de ordin politic local, precum şi altele de ordin mai general. Toate acestea au înlesnit, au accelerat și au justificat oarecum acţiunea de distrugere.

C. Burileanu vorbeşte de neînţelegeri lăuntrice comunale între cei 12 primari ai Moșcopolei, cari s'ar fi omorât între ei, pentru motive de administrare internă a cetăţei[1]. Aceleaşi neînţelegeri ar fi avut loc şi la Şipisca[2]. Este foarte probabil ca şi concurenţa Moscopolei faţă de industria şi comerţul celorlalte orașe[3], de cari ar fi profitat şi tiranii albanezi, să fi înteţit, astfel, animozităţile şi să fi slăbit spiritul de solidaritate ce le caracteriza altădată. In ajunul dezastrului, când forţele unite ale întregului ţinut s'au legat pentru evitarea catastrofei, era, pe semne, prea târziu.

Consideraţiunile de ordin politic mai general au cântărit, se pare, mai mult în gândul distrugerii. Turcii, conducători ai imperiului, nu puteau vedea cu ochi buni acest progres uimitor al unei provincii de ghiauri, în relaţiuni foarte intime cu statele creştine — italiene şi germane. Ştiau şi ei, natural, că Veneţia, duşmana Turciei, îşi alesese calea Moscopolei „per via di Moscopoli", în secolul al XVIII-lea, ca, prin mesageri moscopoleni — carăvănari şi negustori – mesagiile ei, dela senat şi consulii din Duraţo, să ajungă la bailii şi ambasadorii ei din Constantinopol[4]. Aceşti cărăvănari şi negustori[5], printre cari erau şi furnisori ai armatelor imperiale, erau căutaţi de agenţiile statelor inimice Turciei: Austria, Rusia și Veneţia[6], ca unii ce erau cei mai buni cunoscători ai drumurilor, ai situaţiei şi mişcării trupelor în cuprinsul imperiului, mai cu seamă într'o epocă când spioni, sub haina de călugări ruşi, mișunau peste tot[7]. In contact intim cu ideile noui de ordine și de autoritate în ţările apusene, bine cunoscute multora şi potrivit mentalităţii lor burgheze, ostile ideii de anarhie, este probabil ca mulţi să fi luat cam făţiş parte la încercările de infiltraţie politică streină, într'un stat mereu ameninţat de dezordini şi de nesiguranţa avutului şi afacerilor, stat în cuprinsul căruia autoritatea locală era absentă cu totul, iar cea centrală scăzută și chiar batjocorită; cu un cu-

---

[1] O. c., p. 107. [2] *Ibid.* p. 75. [3] Weigand, o. c., I, p. 100. [4] Val. Pap., st. cit., p. 58 şi altele. [5] *Ibid.* p. 82 şi altele: Consulul Pietro Roso ţine în curent pe «cinque savi alla mercanizia» de tot ce se petrece în Peninsulă, de starea de spirit a creştinilor, de entusiasmul ei pentru Rusia, etc. — toate aceste informaţiuni căpătate dela negustorii aromâni. Din lucrarea lui D. Popovici, o c., 52, 69, urm., citâm că, printre alte obligaţiuni, grecii judecători ai companiei din Satmar se însărcinau, sub jurământ, că membrii companiei, supuşi turci, vor informa autorităţile austriace despre tot ceeaçe vor vedea şi vor auzi. [6] V. N. Cristu — *Graiu Rom.*, Oct.-Noem. 1930 — scrie că Ohridenii erau învinuiţi, în secolul al XVIII-lea, că aveau legături cu Veneţia şi, de aceea, erau exilaţi.

vânt, un complex de împrejurări incompatibile cu mentalitatea unei burghezii în continuă ascensiune. Intreg secolul al XVIII-lea a fost bântuit de turburări și războaie: ca cel ruso-turc din 1711; ca revoluțiunile bandelor de bajbujuci cărora le-au căzut pradă Albania, Macedonia și au ajuns până aproape de Moscopole; ca războiul tot ruso-turc din 1727, culminând cu acela din 1769, când mișcarea Rușilor a fost din cele mai provocătoare, pricinuind nenorocita mișcare revoluționară din Peloponez, instigată de prințul Orlov, și condusă de C. Colocotroni.

Toți bajbujucii Albaniei și alte bande turcești s'au coborât, atunci, până în Moreea, prefăcând orașe mari în ruine și trecând, prin sabie și foc, zeci de mii de oameni — anarhia ce a durat 7—8 ani, fără ca nimeni să o poată stăpâni și risipi. „Se pare, că, cu acest prilej, scrie un scriitor sârb, s'a simțit și în Moscopole mișcarea contra Turcilor și că aceștia de-abia așteptau să năvălească asupra cetății, cari și altmintreli îi provoca prin prosperitatea ei“ [1].

In atari condițiuni, toate cetățile din acest ținut în frunte cu Moscopole erau lăsate la bunul plac al bandelor de bajbujuci, pe cari autoritatea centrală — cu bună sau cu rea credință — nu le putea stăpâni. Drumurile comerciale nu mai erau sigure, caravanele purtătoare de bogății erau în luptă neostoită cu nesiguranța și amenințarea le pândea la tot pasul [2]. Lumea nu mai putea să circule în libertate. Populația, rămasă fără protecție, se simțea din ce în ce mai slăbită. „Beii turci din Musachia, sub pretext de a ajuta pe supușii necăjiți ai Marelui Senior, puseră garnizoană în în cetate“ — scrie Pouqueville [3]. Dislocarea începuse și se continua în ritm mai viu, din ce în ce mai nestăvilită. Concomitent cu aceste evenimente îngrijorătoare, relațiunile comerciale cu Veneția și, deci, cu o parte din Adriatica, erau pe sfârșite. Alte puncte mai luminoase apăreau pe orizontul economic, ca marile orașe centrale și orientale ale Turciei, pe când țările germane deveneau mai ispititoare.

Ani dearândul, hoardele mahometane din Dangli și Colonia despuiau și asasinau caravanele cari frecventau târgul Moscopolei [4]. Cu toate că Albanezii, instigați de faima cetății, au atacat-o de

[1] Toate aceste condițiuni neliniștitoare au determinat pe mai marii cetății și pe șefii claselor comerciale și industriale să facă din rectorul Academiei T. A. Cavaliotti un misionar, care să răspândească în traducere albaneză Noul Testament printre populațiunile în mare parte mahomedanizate — Vezi T. A. Cavaliotti, p. 31, de V. Papacostea. Vezi și D. Popovici, o. c., p. 20. [2] In poezia «Moscopolea» de N. Velo, negustorul Sina și oamenii caravanei lui umblau înarmați. Vezi *Antol. arom.*, de T. Pap., pp. 324 și urm. [3] Pouq., III, pp. 45—46. [4] *Ibid*, l. c. O legendă aromânească după

In acești ani de groază și de desnădejde, de cumplită amenințare și de bejenie

multe ori ca să o distrugă, ei, tot de atâtea ori, au fost respinşi de vitejia cetăţenilor, ajutaţi de toată provincia[1]. Şi garnizoanele musulmane — întocmai ca Ulysse, pătruns în zidurile Troiei, ascuns în calul sacru — aşteptau doar semnalul ca să dea ajutor şi mână frăţească celor din afară, ca, astfel, să desăvârşească catastrofa şi, „după zece ani de devastări, de jafuri şi de războaie, Moscopolea dispăru de pe faţa pământului“[2]. Astfel, încheie consulul francez zguduitoarea dramă ce s'a desfăşurat pe pământul Albaniei şi care a luat, pare-se, sfârşit în 1788, când pe tronul Epirului era Ali Paşa, iar la Berat, duşmanul acestuia, Kurd Paşa, care a desăvârşit opera întreprinsă de banditul Seliman Dalip, distrugând marele centru Bitcuchi[3].

Un singur document contimporan din „Cronica Prodromului“ — mănăstire în Moscopole — vorbeşte, în câteva rânduri, despre această catastrofă naţională: „In anul 1769, n'a dat nimeni nici un ban, fiindcă, în anul acesta, au venit (Turcii şi Albanezii) şi au prădat mănăstirea şi oraşul şi multe case au ars“[4]. Iar în documentul vecin acelei epoce, găsit în Archiva Locumtenenţială din Budapesta, stă scris: „Aceiaşi cetate a fost expusă unei mari primejdii în 1769, prin năvălirile Albanezilor şi Turcilor, în războiul aprins între Ruşi şi Turci[5]. Şi, tot în acelaş document al mănăstirii Prodromul, mai stau scrise acestea, fără a se preciza dacă este vorba de acelaş atac sau de un altul ulterior şi mai barbâr: „In Iunie 1769, ziua anuală a bâlciului, nu s'a adunat nici un obol, fiindcă renumita Moscopole a fost ruinată şi pe deplin nimicită[6].

Se pare că, în acest an, au fost două atacuri. Bandele de ucigaşi erau conduse de tatăl lui Ali Paşa din Teleben[7], în mijlocul cărora se găsea, probabil şi acesta. Ei au atacat cetatea în mai multe rânduri, dar au fost respinşi de curagioşii cetăţeni, ajutaţi fiind şi de Aromânii din toate localităţile învecinate[8]. Poezia porang „Ună milie di-Arbineşi şi-alţi-ahânţi Anatoladzi, etc.“ ne dă un episod din cutremurătoarea tragedie şi, în ea, vedem cum tineri, însuraţi şi neînsuraţi, erau ajutaţi, în lupta de rezistenţă, de fetele nemăritate cari dadeau ajutor, purtând, în şorţurile lor, muniţii, în

---

ascunsă, îşi are origina o legendă de o plasticitate extraordinară şi de un dramatis zguduitor, legendă a cărei paternitate o reclamă şi Moscopole şi Şipisca. Intr'o zi, un mare bogătaş a dispărut din oraş şi, la poarta casei sale, a lăsat o găină ţumulită numai la guşă; alta, ţumulită numai pe ţumătate, în coridor; iar a treia, ţumulită pe de-aîntregul, în casă. Lumea nu cu greutate a dezlegat sensul acestui oracol; cine va pleca de vreme va scăpa binişor; cine va pleca mai târziu va perde destul, iar cine va rămâne până la urmă va fi pierdut pe de-aîntregul. [1] Doc. din Arch. Loc. Bp. [2] Pouq., III, 45—46. [4] Vezi C. Burleanu, o, c. p. [4] K. Skenderis, o. c., p. 16. [5] Doc. din Arch. Loc. Bp. [6] K. Skenderis, l. c. [7] M. E. Cousinery, o. c., p. 17. [8] I. Arg. p. 235.

„această noapte atât de îngrozitoare" („că noaptea-aistă este-arao!"[1]

Incă nu s'a găsit o descriere și o povestire întreagă și reală a atacurilor și a sângeroasei rezistenţe după martori contimporani. Numai tradiţia orală, păstrată — după câte vedem — în câteva „cântece" scurte, intervine ca să umplă goluri atât de mari. Incă o poezie postumă de câteva versuri „Cânticlu a hoarălei Şipisca" (Cântecul oraşului Şipisca), aduce, până la noi, un ecou slab al zguduitoarei tragedii al cărei obiect a fost această cetate[2]. In ulti-expediţie de distrugere totală, fixată în 1788[3], a pierit Moscopolea şi n'a mai rămas piatră pe piatră din ea. Toate cetăţile din acest mare şi bogat ţinut au avut aceiaşi soartă: Sipisca, Bitcuchi, Birina, Niculiţa, Lintopea, Nicea, Lânca, Fuşea, Vârteanic, etc...

Dela această dată, întreaga regiune dela râul Devol şi până în apropiere de Berat, a fost transformată în cenuşă şi ruine. Şi „Apsus (Liumi Beratit) care străbate valea Moschi, în mijlocul unei mulţimi de târguri incendiate, pe o întindere de 12 leghe până la Berat, nu udă decât câmpii tăcute şi morminte, triste monumente ale anarhiei pustiitoare"[4]. Prin 1820, Gramostea, era golită şi ea cu desăvârşire. Odată cu aceasta, fuga în masse începe înfrigurat şi dezastrului naţional nu i se poate pune nici o stavilă.

Cele câteva sute de case, cari s'au înjghebat în ultimele decenii, au fost distruse de armatele aliate în marele războiu, iar în Octombrie, 1916, această operă a fost desăvârşită de Albanezii din solda Austo-Germanilor. Din falnicile biserici de altădată, au rămas doar ruinele a 7—8[5].

Coloniile ei au fost răspândite în toată lumea. In cuprinsul celor ce vom urma, vom lua cunoştinţă de bună parte din ele.

Expatrierea dureroasă. — Astfel au secat atâtea isvoare de splendidă viaţă aromânească şi de civilizaţie înaintată: Moscopole cu tot ţinutul ei, Gramostea şi Arbănaşii din Balcani. Din coloniile semănate peste tot de cea dintâi, în perioada 1769—1788, alte roiuri bogate şi nobile s'au răspândit peste tot. De acum, intrăm în perioada dureroasei bejenii, în masse cât mai mari şi în valuri cât mai depărtate, a unei întregi populaţiuni, lăsată — de autorităţile unui imperiu neputincios — la bunul plac al bandelor de bajbujuci.

Am văzut, din cele mai sus expuse, că cronicarii contimpo-

---

[1] I. Nen., p. 350. «O mie de Albanezi şi tot atâţia Turci din Anatolia, etc.». In această poezie, este vorba şi de atacul împotriva Niculiţei şi Lintotopei. [2] Vezi *Antol. arom.*, 25. [3] Vezi D. Pop., o. c., passim. [4] Poupueville, o. c., III, p. 45. [5] Pe pereţii mănăstirii «Sf. Ioan Botezătorul» aşezată în păduri de pini şi brazi, erau scrise aceste cuvinte, ce se puteau ceti înainte de ultima distrugere: «O Moscopole! Moscopole! Unde este frumuseţea ta, unde este splendoarea ce o aveai înainte de 1769? — Oameni răi, tâlharii mi-au adus distrugerea!! — Dumnezeu să-ţi ajute, în numele Sf. Ioan, ca să-ţi redea frumuseţea ce ai avut-o înainte!» (Extrase din scrisorarea lui N. Balamaci).

rani nu şi-au încordat lira şi nici un poem al vre-unui poet național sau strein n'a cutremurat, cu parfumul lui arhaic, sufletele urmaşilor. Numai câteva versuri deja citate şi cele câteva însemnări ale mănăstirii Prodromul — ca un îndepărtat ecou al evenimentelor sângeroase — au încremenit, în expresivitatea şi laconismul lor dramatic, o dramă sguduitoare care a pus capăt unei vieţi atât de intensă şi de civilizată.

Deosebit de fuga în masse, după dezastrul pomenit, au avut loc înstreinări liniştite din vremuri foarte vechi. Emigrarea în panică, însă, a continuat, cu mult înainte şi multă vreme după 1769. Mişcările de masse din acest ţinut şi din cele vecine s'au continuat mereu şi nu-şi găseau astâmpăr şi stabilitate. Fiindcă se goleà un ţinut de zeci de aşezări — Gramostea cu 40000 suflete; iar grupul moscopolitan, numai din şeapte oraşe, după tradiţie, cu peste 60000 familii, în tot atâtea case, număr poate exagerat, dar socotit chiar la jumătate: 30000 familii cu o populaţie de peste 150000 suflete, deci, un popor de a proape 200000 oameni, îşi părăsea aşezări străvechi, cu civilizaţie înfloritoare, cu averi fantastice, pe drumuri răscolite de bande de tâlhari şi de bajbujuci, prin văi prăpăstioase şi munţi cu păduri nestrăbătute, mereu cu ameninţarea morţii în faţă şi în spate în dreapta şi în stânga, fără ocrotire într'o autoritate organizată — sguduită de adânci frământări lăuntrice şi externe — numai cu nădejdea într'o întâmplare fericită şi încă într'o providenţă ce, până acum, se dovedise absentă şi nepăsătoare.

Câţi bărbaţi şi feciori viteji au înghiţit pământul, sub lovituri năprasnice, în toiul luptelor înfricoşate, laolaltă cu fetele ce le purtau muniţii în şorţuri; câte trupşoare de prunci şi câtă mândreţe de fecioare au căzut înjunghiate de hangerele tâlharilor; ce de averi şi de caravane prădate în atacurile sângeroase şi în fuga de panică; câte fiinţe şi-au găsit moartea în apele însângerate, în focul caselor incendiate şi câte altele sfâşiate de fiarele codrilor; câte fete mândre şi câte femei frumoase batjocorîte au înobilat, cu frumuseţea şi eleganţa lor, haremurile mahometane din Albania şi din provinciile turceşti [1]!

Iar valul ameninţărilor şi neliniştea turburătoare se duceau departe, cât mai departe şi svonuri de pieire sguduiau viaţa celorlalte aşezări aromâneşti. Când un val, fugit din sfera incendiului şi jafului, îşi regăsea oarecum liniştea, alte valuri de nelinişte şi de sguduitoare turburare dau ghes valurilor dintâi şi, din nou, întreg oceanul vieţii aromâneşti era sguduit şi răscolit, iar grupu-

---

[1] Weigand, I, p. 260, scria că femeile moscopolene sunt foarte mărunte şi delicate, cu obrazul oval şi plin de blândeţe; iar D. Popovici, o. c., p. 30, că Moscopolencele au fost socotite ca cele mai frumoase fecioare, mai cu deosebire, au avut ten frumos şi ochi foarte frumoşi.

purile de fugărifi apucau din nou care încotro. Impinse în felul acesta, numeroase colonii s'au aşezat în Macedonia, populând comunele deja existente sau unele din ele în formaţiune. In schimb, din acestea — îngrozite de nesiguranţa şi de sguduitoareie povestiri şi peripeţii ale celor fără patrie şi adăpost şi, ca să fie cât mai departe de sfera acţiunii distrugătoare — valuri de familii porneau spre orizonturi necunoscute sau neauzite până atunci.

In aceşti ani lungi de bejenie cumplită, s'au împrospătat cu colonii valoroase tinerele aşezări din coclaurile munţilor, apărate, la înălţimi ameţitoare, de defilee înfricoşate, ca Cruşova, Magarova şi Târnova, sau au crescut populaţia celor mai vechi ca Nevesca, Clisura, Pisuderi, Blaţa, Mulovişte, etc. Alte grupuri s'au împrăştiat prin toate oraşele Albaniei, s'au revărsat în oraşele comerciale ale Macedoniai şi în câmpiile şi târgurile Tesaliei; grupuri numeroase şi destoinice s'au oprit la Seres, unde guvernatorul Ismail Bey, doritor să ridice districtul peste care domnea, le-a acordat o largă ospitalitate, (tot aşa cum au făcut beii turci cu coloanele trecând prin Veles) altele s'au oprit la Cavala, Xanthi, Adrianopol, Constantinopol şi în ţinuturile respective sau, îmbarcându-se pe vase mântuitoare, au debarcat pe pământurile arse de soare ale Asiei Mici şi ale văii Nilului egiptean; pe când colonii bogate şi cunoscătoare au atins porturile turceşti ale Adriaticei şi, de acolo, s'au aşezat în cetăţile italiene. Dar valuri bogate au ajuns — după peripeţii şi suferinţe grele — în plaiurile Rodopilor şi Balcanilor sau în vălle ospitaliere ale Savei şi Dunării, iar de acolo, în ţinuturile ocrotitoare ale imperiuiui hasburgic şi pe pământurile mănoase ale Principatelor dunărene — unde colonii mai vechi aveau să le întindă braţe frăţeşti.

In legătură cu drumurile urmate de numeroasele convoaie fugărite de ameninţarea morţii, credem că Albania mahomedană a fost, pentru câţiva ani, ocolită şi că drumul relativ cel mai liniştit şi, deci, cel mai sigur pare a fi fost valea Vardar-Morava şi Scopia-Serajevo, de unde, întins, prin vechea Serbie, care, în caz de primejdie, le-ar fi oferit asil şi mână de ajutor. Pentru ţările Austriei, Bulgaria şi Principate, acestea au fost drumurile cele mai potrivite. Drumul spre Adriatica li era mai cunoscut şi coloanele, ocolind ţinuturile Colonia şi Dangli, s'au îndreptat cu mai multă siguranţă.

Alt drum al bejeniei a fost spre Salonic, pe calea Vodenei sau altele ocolitoare. In fuga lor, coloanele au lăsat grupuri importante la Coriţa, iar de aci, spre Florina-Bitolia Perlepe, despre cari am vorbit mai sus. In drumul spre s.-est, grupuri s'au oprit la Castoria, despre cari se spune însă, că nu li s'a îngăduit să facă tabără. Alte coloane au urcat plaiurile Viciului, răsfirându-se spre Nevesca şi Vl.-Clisura, precum si spre sudul acestora, la Blaţa,

Sacişta şi Cojani. Incălecând munţii Veriei, grupuri mai puţin bogate s'au abătut şi la Neaguşta, un centru cu multă populaţiune aromânească pe vremea aceea. Grosul coloanelor s'au îndreptat şi mai la sud, spre Salonic, apucând unele spre est în Tracia şi mai departe spre capitala imperiului; altele, însă, s'au îndreptat spre s.-vest, în spre Tesalia şi Grecia veche, iar pe drumul apelor, au atins Egiptul.

Ecoul unor crâmpeie din această sguduitoare tragedie a ajuns până la noi, exprimat şi el nu prin pana unui contimporan, ci prin emoţia unor mari depărtări în timp şi în spaţiu ce a răscolit răsunet în sufletul unui învăţat, care a găsit de datoria lui să scormonească pagini uitate din trecutul dramatic şi glorios al unui popor, din sânul căruia, prin înaintaşii lui, face şi el parte. Este vorba de câteva rânduri din valoroasa lucrare „O Tzintzarima" — Despre Aromâni — a d-rului Duşan Popovici, profesor la universitatea din Belgrad. Iată câteva ecouri: „Această emigrare a lăsat o puternică şi profundă amintire la multe familii de Aromâni din Moscopole şi de prin alte localităţi aromâneşti. Intr'o familie care a fugit din faţa barbariei turceşti, s'a păstrat, până în zilele noastre, un samar; şi astăzi se păstrează încă un toiag ca amintire al acelui eveniment. Cu ocazia aceea, ei treceau singuri sau în grupuri, aproape prin toate punctele mai importante ale Dunării şi Savei. O grupă mai mare de aproape 150 suflete, a trecut Sava, la Slavonski Brod, sub conducerea lui Papaiani, aşa poreclitul „Capmar". Se zice că el, cu greu, a adus această grupă la Slavonski Brod, de unde s'au răspândit apoi în fosta monarhie austriacă" [1]. Alte amintiri legate de cumplita bejenie: „Aproape toate aceste familii spun că au fugit cu mari avuţii, cu saci şi traiste de aur" sau cu „galbeni ascunşi în oale umplute în vârf cu miere pe care o întrebuinţau la hrana copiilor", cum se justificau ei faţă de Turci. Intr'o familie, s'a păstrat amintirea că, cu ocazia refugiului, toţi membrii familiei erau căptuşiţi cu bancnote [2]. Condiţiile de călătorie au fost extrem de grele şi peste tot cuprinsul Peninsulei, dacă femeile erau silite să se travestească, aşa cum a fost cazul cu soţia unuia Dimitri Caramata, care a fugit dela Constantinopol cu o fiică a ei, ca, astfel, să ajungă la Zemlin, la bărbatul ei [3] — aşa cum relatează Sopron pe care susnumitul autor îl citează foarte des.

Cum a fost caracterizată Moscopole. — Iată cum au caracterizat această cetate toţi scriitorii cari au scris ceva despre ea: „Moscopolea a înflorit, la începutul secolului XVIII, nu numai prin

---

[1] D. Pop., o. c., p. 21 şi comunicări ale d-lui Lambrinu, citate de autor. Acest grup se vede că a urmat alt drum decât cel obişnuit Vardar-Morava; poate că a urmat alt drum prin Albania-Bosnia-Sava. [2] *Ibid*, pp. 21—22. [3] *Ibid*, l. c.

mulţimea populaţiei şi avuţiei, dar şi prin înobilarea locuitorilor, prin marele comerţ şi mulţimea de stabilimente industriale" — scria Pavlu Lambru [1]. K. K. Kumas, numindu-l „un oraş macedonean, tot aromânesc", spune că „pe când era în floare, tindea să devina exarhul luminii Grecilor, cu lucrări folositoare societăţii" [2]. Pouqueville scria că, „dintr'o simplă tabără de păstori, devenise metropola comercială a Epirului... iar şcolile progresau şi civilizaţia se vestea sub auspiciile religiei şi ale miniştrilor ei" [3]. N. Papahagi îl numeşte „cel mai mare centru comercial al Turciei Europene şi principalul focar al civilizaţiei" [4], iar St. Romanski, profesor la universitatea din Sofia, „un adevărat centru de cultură şi de civilizaţie" [5]. Pentru dr. C. Jirecek, a fost „un oraş al Vlahilor din munţii dela sudul Ohridei, oraş ajuns în curând celegru" [6]. I. Arginteanu îl numeşte „focar de cultură şi de civilizaţie pentru toată Grecia şi Turcia" [7]. In „Die Aromunen" a lui Weigand, este trecut ca „oraş comercial, odinioară mare, înaintat, bogat şi celebru". J. Cvijic îl caracterizează ca „ centrul comercial al tuturor regiunilor centrale şi occidentale, principalul oraş comercial din interior" şi că „în toată Peninsula comerţul, imprimeriile şi şcolile Moscopolei erau celebre" [8]. Duşan Popovici o numeşte „mândria lor de altădată, Moscopole, oraş foarte înaintat, bogat şi mare" şi în altă parte, „cea mai mare şi mai falnică din aşezările lor (ale Aromânilor)" [9]. In sfârşit, în documentul din Archiva Locumtenenţială din Budapesta, este trecut ca „cel mai mare oraş nu numai din toată Grecia, ci aproape din tot imperiul Turcilor, oraş înzestrat cu privilegii extraordinare şi libertăţi, precum şi cu avantagii importante de către Impărăţia Turcilor" [10].

CAP. VI

Câteva centre, altădată, în sfera de influenţă a Bitoliei.

1. Grebena. (Gherebene, Ghrevenà) [11].

A fost primul oraş mare macedonean la poalele versantului n-estic al Pindului. O mare etapă pentru cărăvănarii aromâni cari îşi încărcau mărfuri pentru alte provincii sau aduse de aiurea. In

---

[1] «Peri tis arhis ke proodhu tis tipografias en Elladhi mehri tis 1821», t. III, p. 399, ap. Ghudas, o. c. Vezi P. Pap. o. c., p. 30. [2] O. c., l. c., ap. P. Pap., o. c., p. 30. [3] Pouq., II, pp. 392—393. [4] O. c., p. 157. [5] «Rom. din Macedonia», stud. tradus în rev. Pindului, Maced. şi Timoc. 1929 de C. Conztante. [6] «Das Furstenthum Bulgarien». [7] «Ist. Rom. Mac., p. 232. [8] Nas. Srpsk. zem. I, 196. [9] O. c., pp. 12—13. [10] Despre instituţiile de cultură, de asistenţă socială şi educaţie religioasă, precum şi despre privilegii — Vezi «Cartea III, A. Hâctu. [11] Dela ieşire din Bugaze, având în faţă şi drumul Coţant-

oraş si în jur, a fost, dintotdeauna, o puternică atmosferă de viaţă aromânească. Aici, se concentrau, spre iernatec, turmele de oi din Pind, ca Furca, Breaza, Pădzi, Perivole, Avdela, etc., pe când altele porneau mai departe spre Olimp[1]. A fost, altădată, un mare bâlciu — care se continuă şi astăzi — în ziua de 15 Maiu, cu prilejul sărbătorii Sf. Achile, când negustorii aromâni, din multe unghiuri, îşi desfăceau mărfurile lor: obiecte de argintărie şi fierărie, lânuri, brânzeturi, cherestea, manufacturate textile din Pind, etc., precum şi altele aduse din alte ţinuturi.

Meşteşugurile ce le-au exercitat şi încă le exercită sunt: argintăria, fierăria, tâmplăria, opincăria, şelăria şi samargieria, cuţităria, măcelăria şi altele. Câteva nume de meseriaşi: Steriu Gima, Agorastu, I. Papatanasi[2], N. Papatanasi, C. Aminceanlu, Riza Marcu, Fârşerotu, At. Hrisicu, Kiprizi, Manuza, Perdichi, Fote, Pişimiha şi mulţi alţii. Actualmente negustori aromâni mai cu vază sunt: Vasili Varduli, Gh. Budi, St. Itti, N. Badaco, Dimitri şi Ghiorgu Micibuna, D. Caloir, N. Ianuşi, Cucoti, Darlaiani, Paparizu, I. Iconomu, Ghiţără, mulţi Patachiuta, Matuşi, etc.

Grebena, prin secolul al XVIII-lea, un târg cu totul neînsemnat[3], din punct de vedere cultural, prin secolul al XIX-lea, a fost un centru important şi, pe lângă şcoli greceşti de toate gradele, sunt şi şcoli româneşti: una primară mixtă şi un liceu care a luat fiinţă în toamna 1924[4], precum şi o biserică.

2. Coriţa. (Ghiorgea, Curceao).

In perioada moscopolitană, a fost un orăşel fără importanţă şi a început să ia avânt mare pela jumătatea secolului al XIX-lea. Este aşezat la extremitatea sud-estică a noului stat albanez şi un nod important de mari drumuri comerciale, atingând Duraţo prin Elbasan şi Moscopole-Berat, Ianina prin Leascovic-Coniţa, Bitolia prin Ohrida şi Salonic prin Castoria sau Florina-Soroviciu. Astăzi, are aspectul unui oraş apusean, cu străzi şi pieţe largi şi spaţioase, bine alimentat şi canalizat, pentru care este socotit ca cel mai fru-

---

Salonic, Grebena făcea comerţ mare şi cu acest oraş, sub a cărui influenţă se află astăzi. [1] Th. Căp., «Rom. nom.», p. 52. [2] Unul G. Papatanasi este, astăzi, medic aromân, cu multe proprietăţi în Constanţa-România. [3] După Pouq., II, pp. 496—500: Prin 1790, ar fi numărat 2000 familii cari s'au exterminat în războaie civile, până când Ali-Paşa a restabilit liniştea pe ruine şi morminte. Pela începutul secolului al XIX-lea, număra de-abia 150 case, construite din argilă, în două cartiere: creştinii în cartierul de sus şi turcii în cel de jos, în mijlocul apelor mucegăite. Oraş bântuit de frigurí ucigătoare, aşezat pe râul Grebena, afluent, sec în secetă şi plin în timp de ploaie, pe dreapta Bistriţei-Haliacmon. A fost veche reşedinţă de mitropolie, de cadiu şi de mutesarif — locotenent de guvernator. Lumea n'atingea vârsta de 50 ani şi făceau uz de băuturi spirtoase, ca să nu moară de slăbiciune. [4] Primul director al liceului a fost Mişu Samarineanu, azi directorul rev. «Familia» dela Oradea Mare; după care,

mos oraş din Albania. A fost un centru cu veche cultură grecească, deşi n'a locuit nici odată nici un grec veritabil [1].

Sub Andrei Muşat I (1580—81), Coriţa făcea parte din Principatul Musachiei şi se întitula principe al ei [2]. Inainte de Turci, s'ar fi numit Peştâpi — un cătun cu cinci case şi cu o biserică Shën e Preinte-Sf. Vineri şi era aşezată pe Morava, isvorând din Gramoste [3]. După tradiţii încă curente, Coriţa s'ar fi întemeiat în 1487, de unul Ilias Bey, fiul unui protopop sau episcop dela Panarit, cu mare influenţă prin părţile acelea, şi care a căpătat, la Constantinopol, gradul de Cogea Mirabor Evel — şef al grajdurilor imperiale [4].

Din punct de vedere administrativ, Coriţa, sub Turci, ţinea de vilaetul Monastir, aşa că toată mişcarea ei economică era un val pornit din Bitolia, cu care avea relaţiuni foarte strânse. Hinterlandul ei economic — era tot sangeacul Colonia şi ţinutul Devol — actualmente, departe de graniţa sârbo-greacă numai la 35 km. are numai împrejurimile şi legătura cu Egeea o face prin Florina, iar legătura cu Tirana, capitala ţării, pentru transporturi grele cu caravanele, pentru poştă şi călători grăbiţi cu avionul, prin curse regulate.

A fost, din vremuri vechi, un loc de întâlnire pentru Aromânii din toate ţinuturile. Cu veacuri în urmă, Gramostea şi-a trimes colonii de păstori în jurul ei [5] şi, cu timpul, s'au aşezat şi în oraş. Aromâni din Fraşari, deasemenea, s'au stabilit prin satele din împrejurimi şi anume în satele Pleasa de sus, Dişniţa, Mboria, Stro-

au urmat: dr. C. Papatanasi, Remus Gregorian, Cocio Niculescu şi, astăzi, Anton S. Ciumetti. [1] Se pomeneşte, astăzi, numai de un singur grec cofetar, rătăcit şi el aici. [2] I. Arg., p. 202. [3] Th. Căp., «Fărşeroţii», p. 15. [4] Dintr'o scrisoare a farmacistului Nicuţă Balamaci, extrag acestea: Regiunea aceasta a fost ocupată de Turci înainte de căderea Constantinopolului. Sultanul fiind rechemat în alte părţi, a dus la Adrianopol ca ostateci pe fiii principilor locali pe cari i-a turcit. Printre aceştia, au fost Skender Beg Kastriotul şi fiul unui episcop, căruia i s'a dat numele de Ilias Beg. Acesta a arătat mare bravură la ocuparea Bizanţului, spărgând zidul dela Psamatia de lângă Yedi Kule — unde este şi un cartier ce-i poartă numele. In capitală, s'a bucurat de marea încredere a lui Mohamed II şi Baiazed II. Pe acesta din urmă, l-a purtat în braţe în copilărie. Ilias Bey, acum Cogea Mirabor, cerând să se înapoieze în patrie, i s'a îngăduit, dându-i-se ca fief-uri Panarit, Tresca, Trebiţca, Bitcuchi, Lesnia şi Coriţa în firman Ghiorge, unde nu erau decât 5—10 case şi se instalează aci, dând lumei care vrea să se aşeze, locuri pentru case. Şi, astfel, au venit mai mulţi creştini, punându-se sub protecţia acestui puternic Mirabor. (Din cele comunicate de N. Balamaci). [5] Th. Căp., «Rom. nom.», p. 61. Pouq., III, pp. 43—44, scrie că, în împrejurimi, erau turme cari produceau unt, brânzeturi şi lânuri; prin câmpii, orez şi porumb, cultivate pe malurile lacului Malik; în mică cantitate, in şi bumbac; iar femeile, bătrânii şi copiii torc sau ţes capele cari servesc la îmbrăcămintea lor. Intr'o regiune atât de aromânească, nu vorbeşte deloc de Aromâni ca păstori sau negustori.

pan, Drenova, Boboştiţa [1]. S'au mai aşezat în oraş Moscopoleni' precum şi colonii din Şipisca, Nicea şi altele, Aromâni Musăchiari şi Fârşeroţi, luând cu toţii o însemnată parte la mişcarea lui economică. Weigand scria că comerţul înfloritor al Coriţei a ademenit pe negustori şi anume, în primul rând, elementul care joacă rolul prim în Albania şi Macedonia, ca popor comercial, pe Aromâni [2]. Deasemenea şi V. Bérard a remarcat marea aptitudine a Aromânilor din Coriţa, cari exploatau pe Slavi cu îndemânarea şi pe Musulmani cu camăta [3]. Pe piaţa comercială a oraşului, erau şi câteva firme din Cruşova şi din Pisuderi.

Viaţa economică a Coriţei a fost, dintotdeauna, în mâinile Albanezilor creştini cari constituie majoritatea şi în ale Aromânilor. Printre aceştia, Moscopolenii au fost cei mai numeroşi şi au format elita oraşului. Intreaga industrie a acestui centru este aproape exclusiv monopolizată de aceşti puternici şi neobosiţi Moscopoleni, a căror supleţe şi pricepere neîntrecută în mânuirea afacerilor ar putea onora cele mai mari şi mai complexe pieţe comerciale din lume [4].

In afară de Albanezii creştini, cari au, în mâinile lor, marele comerţ de coloniale engros, în care sunt şi destui Aromâni, comerţul de postăvărie, stofe, mătăsuri şi manufactură este exclusiv în mâinile acestora din urmă, cu deosebire, este deţinut de Moscopoleni. Câteva nume caracteristice din acestea: vechea firmă Balauri, continuată azi de fraţii Angheli şi Stavrachi, în asociaţie cu fiul acestuia; firma Mosco, acum în urmă Cristachi, cari lucra direct cu Europa, azi, numai cu Italia şi Salonic; firma Lazăr Cipi, continuată de fiii Luca şi Eftimie; alte firme: fraţii Gadeşi, Golea Economu, Şuca, Stasa, Constantin Nicoliţaru, Nalcea, Ghinali [5] şi altele. O firmă bogată, încă în fiinţă, este firma Luca Fundu care lucra direct cu Manchester şi continuată de fiii acestuia. Alte două sunt Turture şi Mula. Cea dintâiu, foarte veche, angaja — prin a doua jumătate a secolului trecut — importante cantităţi de fierărie lucrată la Cruşova, ca potcoave, caiele şi cuie, mult căutate în Albania; firma Mula au ferărie şi magazin general, engros şi endetail; a avut nu de mult şi agenţia de expediţie în America. Cu fierăria se ocupă şi câţiva Albanezi.

Alte firme mari, pe piaţă erau Banca, Leacce, Doco, Tarpu, Şamu, Coci, Duro — după unii Albanezi [6], etc. Moscopolenii mai exercitau şi meserii, ca tâmplăria, facerea mobilelor şi altele.

---

[1] Th. Căp., nota 1, p. 68. Boboştiţa — cu câteva familii aromâneşti — este patria lui V. Eftimiu, poetul român. [2] «Conv. Lit.», 1906, p. 126, ap. T. Pap., «La Românii din Albania», p. 57. [3] O. c., p. 114. [4] T. Pap., o., l. c. [5] Familiile Fundu, Nalcea, Ghinali şi Zvolu au avut familii numeroase şi la Cruşova. [6] Mulţi Moscopoleni albanizaţi sunt socotiţi, astăzi, ca Albanezi şi credem că mare parte din aceştia erau altădată, Moscopoleni, de pildă, Tarpu

Aromânii Musachiari, aşezaţi aci cam de pe la 1870, au şi ei 6—7 magazine mari cu coloniale, manufactură şi untdelemnuri. Două mari fire sunt: Constantin Dalacu, mai ales cu untdelemnuri; Nela Plaha cu manufactura şi magazin general. In societatea de electricitate sunt cointeresaţi fraţii Mula, Stavrachi Balauri şi alţi Aromâni şi Albanezi.

In acest oraş, s'au aşezat, de pela 1850, şi o colonie de Cruşoveni ca argintari, cazangii şi spoitori. Un bătrân argintar, venit direct din Niculiţa şi cu fii colonizaţi la Cruşova, a fost, acum un veac încoa, Ianachi Svolu; alţii: Babara şi o mulţime de membrii din familia Cingu, (un argintar fârşerot a fost Nicola Hristu)[1]; argintari vechi moscopoleni erau din familiile Dimciu, Onciu şi alţii. Cazangii şi negustori de aramă cruşoveni erau Vanciu Levda, Sotir şi Tuşi Cardani, etc.: cu magazin de fierărie, frânghii şi potcoave se ocupau Costi Sima, Petra Zozi, Leascu şi alţii.

O altă colonie de Aromâni erau Pisuderenii, cari s'au ocupat cu exploatarea de hanuri pe cari le-au avut şi le au, toate, în mâinile lor. Iată câteva nume: Nachi Şişcu, Omciu Coe, Sterghiu, Spiro Muiu şi alţii.

O colonie foarte puternică şi numeroasă au format-o Fârşeroţii. Ei au avut, dela început, negoţul cu produsele laptelui, sub toate formele, cu lânuri, postavuri ţărăneşti, şiacuri, velinţe, comerţul întreg cu sarea, etc. Au avut ca ocupaţie originară şi creşterea vitelor, al căror total atingea numărul de peste 200000 în oi, capre, cai şi iepe. Un mare şef de fălcare, cu 150—200 familii, era Bulamaci străbunul (mai târziu, s'a zis Balamaci) care poseda 15000 vite, mari şi mici cu caravană. Alţi celnici mari, pe piaţa Coriţei, erau Pitu, Ianuli, Colimitra, Ghioleca şi alţii. Aproape tot transportul era în mâinile Fârşeroţilor — mai bogaţi sau mai săraci, stabili sau nomazi cari era stăpâni pe caravane însemnate. Transportul de făină şi sare în Albania era un monopol exclusiv al lor. Doi mari cărăvănari fârşeroţi erau bătrânii asociaţi Baţu şi Şimu, continuaţi de fii lor. Aceştia erau Fârşeroţi din Pleasa de sus[2] — ai cărei locuitori se ocupau cu păstoritul, croitoria şi mulţi cu caravanele — toate ca îndeletniciri principale. Aceşti cărăvănari atingeau toate oraşele şi porturile Albaniei, Ianina, Bitolia, de unde aduceau făină, Ecaterina de unde aduceau sare[3]. Aromânii din Pleasa se ocupau mult şi cu cismăria şi opincăria.

vechea familie moscopoleană — Vezi *Cartea treia* — Doco ar fi Docu, Coci — Coclo, etc. [1] Printre argintari şi croitori erau şi ceva Albanezi. [2] Pleasa de sus — cu vreo 300 case în deosebire de Pleasa de jos locuită de Albanezi — departare de 15 km. de Coriţa, s'a format acum 80 de ani, din Fârşeroţi din Stropani, Călive, Jareani, Costreţi, Fraşari, Morava şi alte centre. Ei, aproape toţi s'au colonizat în Cadrilaterul României. Până în 1897 îşi duceau, la iernatic, turmele în Tesalia, la Armiro. [3] Vezi mai sus, cap. IV, p. 129 nota 7.

Croitorii plesioţi aveau la Coriţa piaţa lor de lucru şi de desfacere „Vlah Cearşi“, adică târgul aromânesc. Mulţi din ei aveau ateliere şi prăvălii totdeodată la Pleasa, Bilişta şi Coriţa. Aceşti croitori pricepuţi şi harnici îmbrăcau şi încălţau, cu produsele lor, tot ţinutul Devol, având ca centru Coriţa. In legăturile cu ţărănimea musulmană şi albaneză din împrejurimi ocupându-se cu plugăria, Fârşeroţii erau un factor economic de mâna întâia, un element viu şi neastâmpărat pe piaţa oraşului şi în întregul ţinut, unde gura lor se auzea mai mult ca a oricărui altuia.

Un mare rol jucau aceşti Fârşeroţi şi în centrul Fraşeri, unde se ţinea un târg foarte animat, la care veneau să se aprovizioneze Albanezi şi Turci din ţinutul înconjurător.

In zilele de târg, se coborau la Coriţa, Aromâni — în afară de cei din Pleasa de sus — din Costreţi, Jurcani, Uianic, Colonia, Cortesi, Ciamuria din faţa insulei Corfu şi chiar din Musachia, cu turme de oi, cu cai şi catâri încărcaţi cu lână, unt, brânză, ţesături, însoţiţi de femeile mai în vârstă [1]. Un mare bâlciu se ţine în ziua de 8 Septembrie [2].

Profesiunile libere au fost în mare parte în mâinile Aromânilor. Medicii vechi erau mai ales Moscopolenii, dintre cari cităm, pentru 1820 încoa, pe Bafauri şi Anastas Economu. Două mari farmacii sunt: una a lui Nicuţă Balamaci dela 1910 şi alta a lui Dimitri Şanazu, dela 1924 [3].

După Th. Căpidan, bazat pe ultimul recănsământ, ar avea ca populaţie 19491 locuitori [4], iar după Coriţeni [5], referindu-se la date mai recente, aproape 27000.

Am spus mai sus că Coriţa a fost un oraş cu veche cultură grecească. O veche şcoală a oraşului s'a întemeiat, în 1738, cu contribuţia breslelor: tabacii, papugii, ciriccii, croitori, samaragii, casapi şi argintari din Moscopole [6]. Au fost 2 şcoli turceşti şi un gimnaziu cu 5 clase; 6 şcoli primare greceşti, un liceu, o şcoală normală de fete şi două grădiniţe froebeliane; Aromânii au întemeiat — prin Halambrie Nasta Balamaci — prima şcoală românească în 1885, mai târziu, au avut două şcoli primare de băeţi şi fete, iar în 1926, alte două clase de gimnaziu închis foarte curând iar cele primare au fost etatizate. Au fost şi şcoli: bulgară, americană şi una industrială italiană cu 500 elevi cari, însă, au fost închise

[1] Th. Căp. «Fârşeroţii» 19—20. [2] *Ibid*, p. 16; 14991 creştini. dintre cari 4000 Aromâni şi 4572 Albanezi musulmani. [3] Nicuţă Balamaci a fost revizor al şcolilor române şi profesor la gimnaziu, cu diplomă dela Constantinopol, iar D. Şanazu diplomat al facultăţii din Roma. La Progradeţ este farmacist Hrista Stefa. [4] Th. Căp. o. c., p. 16. [5] Multe date le deţin dela T. Teţa, institutor român în America şi Coriţa, dela N. Balamaci, V. Muşi, etc. [6] Vezi nota 9 p. 101, cap. III; N. Iorga. [7] Iată câteva biserici: Isvorul Tămăduirii, Sf. Gheorghe, Sf. Maria, Sf. Ilie şi Sf. Treime: vechea Biserică — Sf. Vineri a fost transformată în moschee de Iliaş Bey, în 1484.

în 1933 [7]. Astăzi, sunt multe şcoli secundare albaneze, dintre cari un liceu de stat cu limbă de predare franceză şi, în totul, după programul şcolilor din Franţa.

In oraş sunt peste şapte biserici, unele din ele foarte vechi. Printre acestea este biserica română „Schimbarea la faţă", târnosită în 26 Oct. 1925, întemeietor al ei fiind protopopul Haralambie Balamaci, asasinat de greci în 23 Martie, 1914 [1]. Mitropolitul, cu reşedinţa în acest oraş, purta titlul de al Moscopolei, Coriţei şi Selasforului (Devol), mai târziu de Premeti nu de Devol; iar la începutul secolului XVIII-lea, ca mitropolit al acestei reşedinţe a fost marele ierarh Ioasaf din Moscopole [2], ultimul patriarh al Ohridei.

In sfera de influenţă economică a Coriţei, intră şi o mulţime de alte centre destul de importante, ca: Mboria, comună foarte veche la o depărtare de $1^1/_2$ km.; la poalele muntelui Morava, în vechime cu multe familii aromâneşti, actualmente, cu 120 familii albaneze [3]; Drenova la 3 km., cu puţine familii aromâneşti venite din alte ţinuturi, mare parte bulgari, mulţi din ei emigraţi în România şi America [4]; Boboştita, sat bulgăresc cu 300 case, şi cu mulţi emigranţi în România, cu vre-o 50 familii aromâneşti din Bitcuchi, Lubonia şi alte părţi [5]; Bitcuchi, oraş vechiu care ar fi datat încă din 1100 şi despre care am vorbit la locul cuvenit, la 20 km. depărtare, pe ramurile muntelui Gramoste, astăzi cu vre-o 200 case, dintre cari vre-o 40 familii de prin Fraşari, Moscopole şi alte centre, restul albanezi veniţi din alte părţi, acum 60—70 ani; locuitorii ei — după distrugere — s'au refugiat la Coriţa, Bitolia, Cruşova, Salonic, Corfu, Veneţia, Triest [6], etc.; Şipisca, deja cunoscută, astăzi cu 50 familii aromâneşti, restul locuitorilor s'au răspândit prin Bitolia, Cruşova, Veles, Perlepe, etc. [7].

Actualmente, Coriţa, se găseşte într'o criză economică, nu trecătoare, ci foarte grea, din cauză că împrejurimile ei nu produc nimic, iar hinterlandul ei s'a redus cu totul, odată cu fixarea hotarelor noului stat albanez. Criza care bântue în America, în Egipt şi aiurea este una din cauze, ştiut fiind că mulţi Albanezi şi Aromâni expatriaţi trimiteau sume importante, ceeace dădea viaţă intensă târgului şi multă înfrumuseţare oraşului.

---

[1] Odată cu preotul Balamaci, au fost asasinaţi: fratele Sotir, Vasile Talabacu, Vanghel Babaiana şi Vasili Faţi. [2] N. Iorga «Un Moscopolean patriarh», în *Rev. Ist.*, a. 18, nr. 10—12 932. [3] Mboria posedă o biserică foarte veche, clădită de Bizantini, în 898, mai are trei altele şi o moschee; minele de lignită le eploatează statul. [4] Transformat de Ali Paşa în ciflic, a fost răscumpărat cu 2500 lire; are mine de cărbuni şi fabrici de alcol; marii bogătaşi din România: Thimi Hristo, N. Protopapa, familiile Duro, etc. sunt din această comună, cu multe biserici. [5] Centru cu două mănăstiri şi 3 biserici; ciflic al lui Ali Paşa, răscumpărată, în 1884, cu 6650 lire. [6] A avut multe biserici, astăzi, în fiinţă vre-o 12 şi o mănăstire Sf. Petru. [7] Toate acestea din urmă şi Moscopole, au

3. Pisudgri, Belcamen şi Negovani.

Iată trei aşezări grămosteneşti, cele două din urmă coloni[1] proaspete, prima foarte veche.

Pisuderenii susţin că au fost Grămosteni, după alţii, ar fi Moscopoleni[1]. Mai târziu, acum două veacuri, venind din spre Dangli şi Colonia, în drum spre alte ţinuturi răsăritene, umblând după păşune, s'au oprit ceva Fârşeroţi[2]. Ca şi multe aşezări aromâneşti şi, probabil, în virtutea străvechilor privilegii, s'a bucurat de anumite capitulaţiuni[3], se poate ca vre-un căpitan avea paza defileului Bigla sau că li s'au acordat aceste favoruri ca să aibă în pază această strâmtoare de mare importanţă strategică, şi care duce la Colonia şi Leascoviki şi pe care Poupueville n'a avut curajul să o străbată[4]. Toate acestea ar fi dovezi că aşezarea este foarte veche şi credem că a fost una din cele mai vechi garnizoane romane sau bizantine, aşa cum a fost Clisura, Meţova, Furca şi altele.

La origină, locuitorii s'au ocupat numai cu creşterea vitelor. De timpuriu, însă, s'au dedat comerţului peste tot, cu deosebire, însă, în Albania şi în Serbia. S'au aşezat în toate centrele mari: la Coriţa, Biglişţa, Resna, Dibra, precum şi în toate satele unde găseau domeniu de activitate; o colonie, cu vre-o 20 nume mari în comerţ, la Bitolia; foarte mulţi la Florina, la Castoria, Hrupişte şi Salonic mai puţini. Deasemenea, puţine nume în România — Târgovişte, Craiova şi Bucureşti; în Egipt şi în America — aici, în anii de după 1900.

Ţara, unde s'au aşezat colonii numeroase şi au jucat, din vremuri îndepărtate, un mare rol economic, a fost Serbia. Aici, au activat ca negustori de coloniale, de manufactură, cereale, porci şi altele; dar, mai cu deosebire, ca hangii şi constructori în toate marile centre, ca Belgrad, Mladenovaţ, Kraguevaţ, Aranghelovaţ, Smederevo, Iagodina, Nişş, Lapovo, Lescovaţ, Şabaţ şi altele, precum şi în toate satele şi în târgurile mai mici[5].

Belcamen[6], este o colonie, de Grămosteni şi puţini Niculiceni[7], fugiţi din vechile aşezări în epoca sângeroasă a lui Ali Paşa

avut şi şcoli româneşti: Bitcuchi dela 1903—1916; Şipsca 1898—1933; Moscopole 1889—1916. [1] Nu ştim pe ce se întemeiază Th. Nero (*Lumina*, a. II, p. 173 şi a. IV, pp. 319—321), că ar fi Moscopoleni. După acest domn, ar fi avut, odată, 7—8000 case şi ar fi fost distrusă în urma unor lovituri grele. Intr'o mănăstire foarte veche, Sf. Treime, din afară de oraş, s'ar găsi o icoană din 1111 şi nişte discuri de argint cu inscripţii latineşti, distruse de preoţi şi ar mai exista trei lacre cu moaşte de sfinţi şi cu inscripţii tot latineşti — două din argint şi una din lemn sculptat. In jurul oraşului, ar fi ruine de case mari unde se măcina un lemn roşu «roib» pentru vopsit. Pe defileul Bigla, axistă un canton şi mănăstirea Sf. Ilie. [2] Th. Căp., *Rom, nom.*. p. 74. [3] I. Nen., o. c., p. 404. [4] Vezi nota 1 de mai sus. [5] Vezi *Cartea II-a* cap. «Serbia». [6] Datele relative la întemeiere sunt luate după o monografie în manuscris a lui Dimitri Căluş, consiructor stabilit la Constanţa, str. Daciei. [7] Th. Căp., o. c. p. 74 — scrie

şi cantonaţi, prin 1820—21, cu turmele şi hergheliile lor de iepe, în districtul Colonia, ţinutul celor mai sălbateci albanezi şi anume în Plecaţi, moşia unui beiu turc. Aici, au rămas până în 1839. Iarna, se duceau cu turmele în Tesalia: Larisa, Caragiole, Ceariceani, Muşularlu, Minciuni, Ţucnida, Arghiropole, etc. Dar viaţa în Plecaţi — din cauza nesiguranţei ameninţătoare în mijlocul hoardelor de coloniaţi — devenindu-le insuportabilă, în toamna 1839, celnicul Mihail Căluş a cumpărat, dela beiul Bariam, muntele Belcamen cu suma de 100 lire turceşti şi, mai pe urmă, a doua moşie, astfel că, în 22/4/1840, ei s'au aşezat la poalele muntelui, pe un povârniş repede, pe care l-au defrişat şi şi-au construit orăşelul, aliniându-l după cele văzute în alte oraşe, în linii drepte, pentru 100 loturi de case. In ultimul timp, număra 300 familii, dintre care 100 albaneze, venite şi ele odată cu Aromânii, în frunte având pe Costa Ciuli, dervengiul dela trecătoarea Derven Daul din Vl.-Clisura — toţi venind din aceiaşi aşezare Plecaţi, cărora le-a îngăduit aşezarea întemeietorul Mihail Căluş.

Ocupaţiunea de căpetenie le-a fost creşterea vitelor — oi şi herghelii de cai şi de catâri, cărăvănăritul şi meşteşugul construcţiei[1]. Dela Tuzla de lângă Caterina din golful Salonicului, aduceau sare pentru Belcamen şi pentru centrele din drumul lor.

Fiind buni constructori, s'au expatriat de timpuriu. Erau în legături profesionale foarte strânse cu Aromâni şi Albanezi din Lânca, Nicea şi Grava, precum şi cu vecinii din Negovani.

Negovani, aşezată la poalele unei ramificaţiuni a muntelui Viciu, cu 2000 locuitori, majoritatea Aromâni, restul Albanezi, 7-8 colibe de Bulgari şi doi ţărani greci — clăcaşi şi servitori, singurii greci în cazana Florina, până în 1904, iar vechiul Negovani ar fi fost la frumoasele fântâni Apa Albă şi Isvorul[2]. Noua aşezare ar data de prin 1866, cu case frumos construite după un plan nou[3]. Aparţin grupului grămostean şi denischiot[4]. Aromânii din Negovani, majoritatea constructori şi dulgheri, au emigrat în România[5]. Aceştia, ca şi cei din Belcamen, lucrau foarte mult în Grecia: Vl.-Livadi, Lamia şi Atena; alţii lucrau la mănăstirile din Sf. Munte; mulţi mergeau, iarna, la Casandra; deasemenea, lucrau la Bitolia, Clisura şi Nevesca. Dar alţii lucrau la Sofia şi în multe oraşe din Bulgaria. Majoritatea însă, de 90%, lucrau în România, stabilindu-se în Bucureşti, Ploeşti, Brăila, Constanţa, Cernavoda. Tg.-Jiu, Focşani, Bacău, Roman, P.-Neamţ, Botoşani, etc.[4]. O colonie puţin

---

că s'ar fi aşezat şi ceva Fârşeroţi, date pe cari, însă, nu le-am găsit la D. Căluş. [1] Aveau trei mori cu câte trei pietre: Stilo, Costa Ciuli şi Dzozi Harisi Ciacă; bucatele le aduceau dela Florina. [2] Th. Nero, art. cit. din *Lumina*, II, p. 173. [3] *Ibid.* [4] *Ibid.* [5] După Th. Căp., o, c., p. 74 şi D. Căluş, puţini Fârşeroţi [6] Incă din Martie 1922, au cerut şi direcţia funciară le-a admis ca 83 fa-

numeroasă din familiile Căluș s'au stabilit și în America, prin St. Louis și California.

Femeile din Beleamen, ca și cele din Negovani, lucrau, iarna pânzeturi din bumbac, iar vara, lâna de oi și de capre, din cari scoteau pături, covoare, postavuri — abale, velințe, flanele, etc.

Au avut școli primare grecești și românești. Școlile și biserica au fost construite, gratuit, de meșterii satului; toate lucrările interioare din lemn de pin și de stejar, deasemenea; catapeteasma, de Costa Tate și Toli Zico State. Aceste sate au avut și zugravi bisericești; unii din ei au lucrat la biserica din Nevesca, oraș vecin cu ei.

4. Nijopole.

Este un oraș curat grămostenesc, format din coloanele fugărițe de samovolniciile lui Ali Pașa. Așezat la înălțimea de 1040 m. împrejmuit de culmi înalte, ramificații ale masivului Peristera, se află la sud de Târnova și la vest de Bitolia. S'ar fi oprit și ceva coloane de Moscopoleni. Prin a doua jumătate a sec. al XIX-lea, s'au fixàt și câteva familii de Fârșeroți, ca și în Magarova și Târnova, al căror număr n'a trecut de 25. S'au mai așezat și ceva slavi și câțiva turci, în total vre-o 30 familii.

Ocupația de căpetenie le-a fost creșterea vitelor. Au fost celnici mari ca Mișa, Ianota, Papu Hrisicu, Ghega, Bebi, Zugravu, Mihlu al Marcu, Bajdechi, Jorgușu și alți, iar dintre Fârșeroți, Teia sau Teja și Celio. Cu renume era unul Ghiorghi Mișa cu trei frați, celnici cu peste 10000 oi, „mirminghiu“ adică furnicar, nu altceva – cum li se zicea la turmele lor. Unul Mitra Zugravu, celnic bașa, fără oi, angaja toamna, în Tesalia, mandrele, iar primăvara, strângea dările dela ceilalți.

O piață de desfacere a oilor și produselor laptelui și a lânurilor era Bitolia. Manufacturatele casnice se desfăceau tot aici. Din Nijopole, se trimeteau șiacuri și abale mai grosolane la Valona și Elbasan, unde se prelucrau în manufacturi mai fine.

Colonia cea mai importantă a fost la Bitolia, unde s'au ocupat cu croitoria de abale la Vlah Cearși; cu comerțul — marchitănie, stofe și postavuri din streinătate, cu hoteleria; deasemenea, erà și o colonie de argintari, în frunte cu Psaricu. Din vremuri vechi, aveau o colonie și la Iancoveț.

Nu s'au așezat în Serbia, în Bulgaria foarte puțini, dintre cari unul Dina Bebi a strălucit în fruntea comerțului și finanțelor. Colonii importante de negustori au activat la Salonic și Constanti-

---

familii să se colonizeze în comunele Canara și Hasancea, jud. Constanța; dar consilieratul regional respectiv a tergiversat într'atâta punerea în posesie, încât oamenii s'au săturat și au renunțat.

nopol, precum şi în Asia Mică, unde s'au ocupat cu exploatarea de păduri şi fabricarea cărbunilor, precum şi cu comerţul de manufacturate din Macedonia: ciorapi, flanele, găetane, etc.

In România, s'au ocupat cu chioscurile de ziare, după cari, unii, au făcut averi mari — primul fiind Mihali Bajdechi; alţii cu comerţ felurit şi lăptării. S'au mai ocupat şi cu marea agricultură, economia de vite, exploatarea de păduri şi alte profesiuni libere.

5. Magarova şi Târnova.

Două orăşele aromâneşti, despărţite prin o apă, unul lângă altul, amândouă aceleaşi din punct de vedere etnic. După mărturiile bătrânilor, Târnova pare a fi o aşezare mai veche. Magarova mai mare şi curat aromânească, cu vre-o 40 familii albaneze creştine de mult aromânizate; Târnova mai mică şi cu puţine elemente streine, cam vre-o 20 familii albaneze musulmane [1]. Amândouă prin 1900, cu 2500 nufus-uri — adică membrii de parte bărbătească [2].

Vechimea lor se fixează dincolo de 250 ani, deci, cu mult înainte de distrugerea marilor centre aromâneşti. Elementul de bază şi cel mai mare a fost cel grămostenesc, în plus, multe familii din Denisco, Niculiţa, Moscopole [3]. Din cele dintâiu două centre, veneau după păşuni, cari sunt foarte bogate şi întinse, iar din celelalte două după activitate comercială şi industrială. Imigrările din amândouă ţinuturile — moscopolitan şi grămostean — s'au continuat şi în epoca marilor deplasări. In Târnova, s'au aşezat şi ceva Aromâni din Perivole, Samarina şi Avdela. Tot aici, iernau şi puţini Aromâni din Gramoste, Albania şi chiar din Pind [4]. In ultimul timp, s'a aşezat şi un neînsemnat număr de Fârşeroţi.

Aşezată cam la 7—8 km. vest de Bitolia, la poalele majestuosului Peristera [5] ce domină orizonturi fără margini, la s. şi v., ocolită de înălţimi mari cu păduri de pini şi brazi şi cu păşuni imense, la o înălţime între 800—900 m. [6] — amândouă prefăcute în ruine în marele războiu. Aceşti munţi erau plini de jderi de piatră şi de copac, de vulpi renumite, de urşi negri întunecaţi, de lupi cu părul mătăsos, de nurci, de nevăstulci şi veveriţe, cu ale căror blăni se făcea un comerţ întins [7].

Ocupaţiunile acestor Aromâni erau comerţul mic şi meseriile

---

[1] Art. de D. Niculescu «Magarova şi Târnova», *Lumina*, II, p. 183. [2] *Ibid*; art. cit. I. Nen. — o. c., p. 447 — dă, pentru Târnova, 5500, pentru Magarova 4800 locuitori. [3] Art. cit. de D. Niculescu. [4] Th. Căp. *Rom. nom.*, p. 76; iar la p. 62 scrie că coloniile au venit din Gramoste, Moscopole, Niculiţa, Lintope, Fuşea, etc. [5] D. Niculescu art. cit., scrie că, spre asfinţit şi în zori de zi, se vedea cu binoclu, câmpia şi golful Salonic. [6] *Ibid.* Iar I. Nen. — o. c., p. 160 dă înălţimea de 1037 m., ca şi T. Filipescu, o. c., p. 164. [7] Vezi «Ohrida» cap. III, lucrarea de faţă, p. 105.

de tot felul: croitorie, cismărie, argintărie și altele ; alții se ocupau şi cu creşterea vitelor, fără a fi fost mari celnici[1]. Se mai ocupau și cu industria lânei în fabricile din Magarova şi Dihova, din cari scoteau găetanuri excelente, cingători, postavuri rivalizând cu cele europene şi altele; iar femeile scoteau, din războaele lor, abale, şiacuri, chilimuri, velințe, sarici flanele, ciorapi[2], precum lucrau şi dantele. Toate le desfăceau în piețele din Bitolia și aiurea, ciorapii pe piața Smirnei din Asia Mică, multe dantele până în America. Această industrie casnică, atât de productivă înainte de 1900, a suferit grele lovituri prin instalarea fabricilor moderne despre cari am vorbit.

Din timpuri vechi, au emigrat în alte centre şi țări îndepărtate. Erau şi sunt colonii la Salonic, Scodra, Coceana, Xanthi, Kiostendil, la Ianița, (Ienigè) cu comerclanți mari de tutunuri. Vechi colonii am pomenit în Iancoveț și Resna. Dar cele mai numeroase și cu nume mari în comerț au fost la Constantinopol și la Smirna. In Bulgaria, s'au așezat câțiva la Vidin ca argintari, la Razgrad şi una foarte importantă la Rusciuc în comerțul de cereale. Colonii disparate, mai puțin numeroase dar foarte bogate, în Egipt, ca în Alexandria, Tantah, etc. Deasemenea, colonii cu negustori mari şi foarte numeroase au fost în Oltenia, aşezate înainte de 1850, de o pildă, în T.-Severin; la Craiova, în fruntea cărora sta marea firmă Dîni Mihail, Lala și alții. Erau răspândiți peste tot cuprinsul Olteniei, ca negustorl de coloniale şi manufactură, ca mari agricultori şi cerealişti. Cu comerțul de cereale s'au ocupat şi la Giurgiu, în legătură cu negustorii aromâni din Rusciuc, ca și dealungul Dunării; la Zimnicea, Calafat şi alte schele. Colonii tot aşa de vechi, dacă nu și mai vechi, la Sibiu, una foarte veche la Orăştie. Constanța, numără, printre comercianții aromâni, o colonie puternică de Măgărăveni şi Târnovenî. Dintre aceştia, au activat și la Cernavoda. Actualmente, puțini la Silistra și la Bazargic. Colonii s'au așezat în Serbia și, acum în urmă, în America[3].

Dar cea mai numeroasă și bogată colonie era, sub dominațiunea turcească, la Bitolia, unde era băgată în tot felul de comerț: coloniale, manufactură, postavuri, hotelerie, în argintărie având în frunte pe I. Dimischiotu, în galanterie pe Dalenga, în croitoria de abale pe Ciuli, Naşocu, Târpu, etc. La Díhova şi Magarova, erau după cum am mai spus — peste 7 fabrici de găetane, abale și scoarțe, ca chilimuri și bătănii, fabricanți fiind Cove, Picole, Cugeae, Naşocu și alții. O bună parte din nevoile Bitoliei se alimentau cu manufacturatele din aceste fabrici, ca şi cu acelea lucrate de femei în războaele casnice.

[1] Celnici mai erau: Duce şi Dogă. [2] D. Niculescu, art. cit. [3] Vezi idem.

După distrugerea acestor două orăşele în războiul mondial, când frontul era chiar înăuntrul lor, cele mai numeroase şi bogate coloni s'au înstreinat, majoritatea prin oraşele dealungul liniei ferate Bitolia-Salonic, mai cu deosebire în acest oraş şi la Florina.

Orăşelul Florina (Hlerin şi Lerin) este un punct de trecere din Macedonia grecească şi cea sârbească pentru Coriţa şi toată Albania — de unde şi importanţa lui economică. Este locuit de Turci, Bulgari, Albanezi din ţinutul Coriţei, la cari se adaogă Aromâni din Bitolia şi din aceste două orăşele ca majoritate, din Nijopole, Pisuderi, Cruşova, Nevesca şi Clisura, cei mai mulţi stabiliţi încă din 1912, când Bitolia a trecut sub Jugoslavi. Din cei 7000 locuitori, aproape 5000 sunt Aromâni. Peste 200 familii din acestea s'au împroprietărit într'un cartier aromânesc.

In mâinile acestora, este industria textilă — velinţe, scoarţe, pânzeturi, abale şi altele, ce le desfac la indigenii bulgari. Comerţul mare este, deasemenea, stăpânit de ei: hoteluri, restaurante, hanuri, deasemenea. Postavuri engros desfac firmele: Ştefan Anastasiu-Nevesca, fraţii Guma din Bitolia-Cruşova; fierărie şi coloniale, engros şi endetail, Alexandru Şamcuri-Bitolia; făină Rozas-Nevesca; galanterie şi încălţăminte fraţi Pupli-Magarova. Şi alţii şi alţii.

Târnova rămâne un nume legat de toată chestiunea culturii naţionale în Macedonia. Aici, în 1864, s'a ridicat steagul şcoalei româneşti de către apostolul culturii Dimitrie Atanasescu (Dascalu), originar din această comună, după ce s'a lăsat de negoţul ce-l profesa în Constantinopol.

6. Gopeşul. (Gobiş).

Aşezat la vre-o 10—11 km. n.-vest de Bitolia şi la 5 km. nord de Mulovişte, cu o populaţie curat aromânească [1], înconjurat de piscuri înalte şi vărsat pe un munte „în pântecele căruia stă ascuns", la o înălţime de 1048 m., cu un orizont destul de larg şi încântător.

T, Papahagi, a stabilit — precum am văzut vorbind de Mulovişte — un prim nucleu etnic meglenit, peste care s'ar fi suprapus altul moscopolean, iar între aceste două epoce — nu ştim pe cât de distanţate — ar fi intervenit o puternică asimilare de elemente slave din satele înconjurătoare [2]. In adevăr, acest proces de asimilare s'a dovedit, în trecutul nu tocmai îndepărtat, ca o mare energie etnică şi morală şi aceste fenomene au avut loc şi la

[1] L. Boga, o. c., dă 3750 suflete, iar I. Nen., — p. 447 — 4670. [2] Origina Muloviştenilor şi Gopeşenilor, passim. I. Nen., — o. c., p. 31 — îi dă ca Moscopoleni; D. Bolintineanu — o. c., p. 110 -- îi dă ca un trunchiu aparte şi îi caracterizează, ca şi pe Pisudereni, ca cei mai războinici, singurii

Magarova cu elementele albaneze, precum şi la Cruşova cu aceleaşi colonii de Albanezi, foarte numeroase şi în parte cu cele slave.

In legătură cu problema întemeiării, însă, despre comuna Gopeş se vorbeşte încă din sec. XIV, când a fost dat în stăpânire seniorului Andrei Muşat Orbul[1], aşa că nu ştim cum s'ar împăca teza de mai sus cu această vechime a Gopeşului. Se pot formula mai multe presupuneri. Sau că, aici, la Gopeş, au fost aşezări aromâneşti detaşate deadreptul din ramura meglenită, aşezată în sudul Peninsulei în sec. XIII; sau că au fost aşezări slave, alungate, în totul sau în parte, de vicisitudini istorice şi substituite mai târziu sau pur şi simplu înghiţite de covârşitoarea putere asimilitoare a stratului aromânesc suprapus. Dar, ca şi pentru Mulovişte, credem că primul nucleu a fost altul, deasupra căruia s'ar fi aşezat celelalte două: meglenit şi moscopolitan. Primul strat, cel întemeietor, pare a fi fost — ca şi la Clisura, Meţova, etc, — cel roman şi că atât Gopeşul, mutat târziu de pe Via Egnatia, spre nord, cât şi Mulovişte, mutată mai spre sud, nu sunt altceva decât resturi, fărămiţate cu timpul, din vechile garnizoane romane, aşezate ca forţe de apărare a strâmtorii Diavato[2]. La „Ţitate" pare a fi vechea fortăreaţă romană şi lagăr pentru paza strâmtorii Diavato, scrie profesorul G. Zuca, iar vechiul Gopeş a fost la „Curia al Simu", (Pădurea lui Simu) spre sud la 2-3 km.[3].

Acest orăşel aromânesc era în floare pela 1750, dată dela care lumea — îngrozită de marile turburări din Macedonia şi Albania — a început să emigreze[4]. Dr. I. Ghiulamila a stabilit — în studiul d-sale[5] — trei emigrări în masse mari: prima care a avut loc imediat după 1769, când multe familii, împreună cu altele din Moscopole, s'au stabilit în Ungaria şi în Serbia; a doua, pela 1830, determinată de motive economice, în orăşelul Samacov din Bulgaria şi, în sfârşit, a treia, în masse mai mari, după războiul dela 1877, spre Bulgaria, Serbia şi România[5]. Dela această dată, neîntrerupt, a avut loc o emigrare continuă, echivalentă cu distrugerea. Astfel, încât, astăzi, din 800 familii câte număra altădată, abia mai numără 60-70 şi ele sărace[6].

Vechile ocupaţiuni ale Gopeşenilor au fost chirigilâcul — caravanele lor străbăteau toată Albania, Bosnia, Serbia, Bulgaria, fă-

cari ce pot măsura cu Gheghii Albanezi, sprinteni şi vii, iar viaţa lor este mai mult armele (?). [1] I. Arg., o. c., 206. [2] Vezi «Mulovişte», cap. III, 113. [3] G. Zuca, art. în Lumina, III, p. 196-200. Nu ştim pe ce se întemeiază scriitorul citat când scrie că primii locuitori ai Gopeşului ar fi fost colonii din Furca, după cari s'au stabilit din Niculiţa, Gramos, etc. [4] Dr. I. Ghiulamila «Documente vechi privitoare la emigrările Aromânilor» în *Rev. m.-rom.*, II, nr. 1. [5] D-sa are deja în lucru o monografie complectă şi foarte documentată asupra Gopeşului, de unde este originar. [5] *Ibid.* [6] *Ibid.*

când comerț și transportând bumbacuri, untdelemnuri, vinuri, lânuri, miere, aramă, etc. deasemenea se ocupau cu economia de vite, cu cultura viței de vie, stupărit, puțină agricultură, negoț și cu croitoria [1]. Incă una din ocupațiunile lor de căpetenie le-a fost industria metargică, mai ales în lucrările de argintărie, ce le desfăceau în alte piețe comerciale, ce atingeau Bulgaria [2].

Dar nu trebuie uitat că Gopeșenii — ca și Muloviștenii și Pisuderenii, în mai mică măsură și Grușovenii — erau cei mai curagioși hangii, la toate încrucișările de drumuri mai mult sau mai puțin importante, pe toate marile artere comerciale ale Peninsulei și ajungeau — pe linia Samacov — până aproape de Constantinopol.

Au jucat un mare rol în comerțul Bitoliei, ocupându-se cu toate meșteșugurile și tot felul de comerț. Colonii importante s'au stabilit în Serbia; la Niș, Kraguevaț, Brza Palanca, Belgrad, Varvarin, Temnici, Racea, Krușevaț, Lapovo, Marcovaț, Bagardan, Zaicear, precum și în toate târgurile, mai mult sau mai puțin însemnate, contribuind, cu ceilalți Aromâni, la întemeierea clasei orășenești în această țară. In Bulgaria, în afară de Samacov, aveau și au colonii, bogate la Kiostendil, la Plevna și împrejurimi, la Mezdra, Rahova și Vidin, la Orhanie, centrul lor mai însemnat, la Dubnița, dar cu deosebire la Sofia, unde colonia lor este cea mai bine prețuită și foarte bogată. In România, mai puțin ca în alte țări, Gopeșenii s'au așezat în București, câți-va la Iași, o colonie importantă la Constanța și ceva prin alte centre.

In fosta Turcie, pe lângă Bitolia, ei aveau colonii de negustori la Scopia, Priștina, Struga și Elbasan [3], una mai recentă, la Ferizovic. Toată câmpia Țârnei și acea a Prespei, spre Ohrida, era exploatată de aceștia și de Mulovișteni, — prin negoț și meserii — iar preoții lor și medicii empirici îi țineau sub influența lor spirituală [4].

Orășel cu multe instituții de cultură — școli primare grecești și românești. Biserica „Schimbarea la față" dela marginea orașului, este socotită de Weigand ca cea mai mare biserică din Turcia [5] — exceptând, bine înțeles, Salonicul și Constantinopol. Prin 1905, număra 400 case cu 2000 locuitori — scrie G. Zuca [6]. In străinătate, ca și acasă, i-a caracterizat un frumos spirit de solidaritate [7].

Gopeș este patria lui I. Arginteanu autorul celei mai documentate istorii a Românilor din Macedonia și a o mulțime de elemente intelectuale ce s'au distins în Bulgaria, Serbia și mai cu seamă în România.

[1] G. Zuca, art. cit. [2] Dr. I. I. Ghiulamila, art. cit. [3] G. Zuca, art. cit. [4] Vezi «Muloviștea» cap. III, p. 113. [5] G. Zuca, art. cit. [6] *Ibid.* [7] *Ibid.*

7. Cruşova. (Kruşevo, Kurşova, Krusovon).

Oraş relativ nou, cu un trecut de aproape 200 ani, la o înălţime de 1176 m.[1], deasupra nivelului mării, la 45 km. nord de Bitolia şi la 25 km. n.-vest de Perlepe, cel mai avansat post — izolat cu totul de restul aşezărilor aromâneşti — în mijlocul unui ocean de albanezi musulmani şi de slavi. Intri în el, după ce urci — dela vest de Perlepe, mereu spre n.-vest — o şosea de câţiva km. în zigzag, pe marginea unei văi largi, pe alocuri foarte prăpăstioasă „Valea Mare", dominată de două culmi: „Ţitatea" sau „Bărţiri" şi „La Ploci", având pe al doilea plan „Ohtul din Birina"[2], de unde se desfăşoară cea mai pitorească panoramă, cu un orizont nemărginit, în toate direcţiunile. Numai o fotografiere din avion — între „Ţitate" şi „La Ploci", deasupra Văii Mari — ar putea cuprinde, în slabe imagini, totuşi, măreţia, în întregul ei, a acestui oraş — cel mai frumos oraş de munte — încântător, vărsal într'o căldare şi aşezat în amfiteatru, cea din urmă şi grandioasă creaţiune a geniului aromânesc; nnmai o privire de sus, din regiunile nourilor, ar putea îmbrăţişa mândria acestui oraş modern, încununat dinspre sud de o frumoasă pădure de fagi cu ape delicioase, cuib născător de bărbaţi întrepizi şi de artişti, în toate domeniile activităţii omeneşti.

Cu aproape 3500 case în vremurile ei bune, celelalte aşezări aromâneşti: Nevesca, Clisura, Mulovişte şi Meţova, par un cartier al acesteia. Cruşova! Weigand, intrând în oraş a exclamat: „Dar aici e Veneţia pe uscat! E feeric"! In vechime, ar fi purtat numele de Pera şi Cuş-iuva, regiune de păsări. Mulţi vizitatori au numit-o Cuib de vulturi. Când Sârbii au pătruns, în acest oraş, covârşiţi de frumuseţea lui, au exclamat: „Dar aici, toţi sunt mari bo'eri"! (Ovde sfi su veliki gazdi!). Ei nu se aşteptau ca, pe culmi întunecate de neguri, să găsească o superbă aşezare aromânească (ţinţarska naselja), cu case în 2—3 rânduri ca nişte palate, deasupra câmpiilor cu sate mizere, înecate în noapte şi în noroiu, toate locuite de slavi şi albanezi musulmani agricultori.

Iată cum o descrie I. Neniţescu, care a vizitat-o după 1890: „Pe pereţii acestui cazan, bine înţeles în mod amfiteatric, stă aşezat acest oraş aromânesc, din fund şi până la marginile de sus. Ori unde s'ar uita, călătorul, uimit, vede aproape întreg oraşul. Greşită este numirea de Veneţia pe uscat ce se dă în Macedonia acestui minunat locaş, căci ea este departe de adevărata icoană a Cruşovei. Zidiri frumoase cu mai multe caturi, biserici măreţe, lo-

[1] După o hartă în relief din 1898 de Maior N. Boierescu. [2] Aici, este un isvor bogat în apă rece, «Şoputlu al Hâciu», un loc de petrecere favorit al Cruşovenilor. După 1908, Grecomanii l-au numit «Şoputlu dela Sintagma» (Isvorul Constituţiei).

cuinţe înalte şi masive... iar sus, deasupra Cruşovei, despre miazăzi, o tânără şi viguroasă pădure de fag, ca o mândră şi trainică coroană pe fruntea asestui oraş ca din poveste... Două piscuri de munte, cu piereţii pietroşi şi sălbateci, stau ca cei doi stâlpi ai unei uriaşe porţi" [1].

Aromânii, întemeietori ai oraşului, sunt veniţi din Cadrilaterul Moscopolei: puţini Mosropoleni, mai mulţi din Niculiţa cari au dat pe vestiţfi argintari, din Nicea, Lintopea, Denisco, Bitcuchi, Opari, câţiva Moţani din Aspropotam [2], toţi cu preoţii lor în frunte, fiecare avându-şi mahalaua deosebită. Coloniile din Niculiţa, cea dintâiu părăsită — scrie N. Batzaria — din cari s'ab oprit la Sacişta şi mai numeroşi la Neaguşta — s'au stabilit la Cruşova, cele dintâiu, în centru şi cu preotul lor Toma în frunte; s'ar fi revărsat, prin 1767—1768 şi au găsit doar două case mici, în cari locuiau Bulgarii clăcaşi ai lui Kesim Bey [3]. In jurul acestora s'au aşezat Lintopeni, Blăcioţi, alţii cu popa Eustaţiu lângă cei dintâiu — şi, tocmai în această veche aşezare, stă şi origina enoriilor [4], numite mahalale, în număr de 14 [5].

După alte mărturii, culese dela ultimii bătrâni la faţa locului, primii locuitori s'ar fi aşezat, în aceşti creeri de munţi, cam prin prima jumătate a secolului XVIII-lea, prin al patrulea deceniu, pe o moşie a fraţilor bei Rusten şi Kiamil [6] — poate fi chiar Kesim, despre care scrie N. Batzaria [7]. Tot aşa de veche pare a fi fost şi colonia de Grămosteni [8], cum a fost de o pildă, familia de celnici Cocu, şi acea din care se trage familia Papasotir Papasteriu, cu generaţii de 18 preoţi [9], având ca străbunică pe grămosteana Zoga, venită văduvă şi care ar fi descins, aici, cu 12000 oi, a defrişat pădurile dese din centru până în mahalalele de mai târziu Cocu şi Gudu — Papaioani şi-a construit a şasea casă — cea dintâiu fiind a lui Pera, după N. Batzaria [10]. Aceste deplasări au avut loc, aşa dar, cu mult înainte de distrugerea ţinuturilor grămostean şi moscopolean.

Unii bătrâni susţin că şi coloniile de Albanezi creştini ar fi venit odată cu Aromânii. Socotim, însă, că Albanezii — de mult, pe deplin aromânisaţi — au venit ceva mai târziu [11], fiindcă, la venirea lor, au găsit, deja în fiinţă, in locul catedralei Sf. Nicolae, o

---

[1] I. Nen., o. c., pp. 92—94. [2] Familiile Moţanu şi Jogu-Efu şi altele sunt din acest ţinut. [3] N. Batzaria, «Istoricul fundării oraşului Cruşova» în *Lumina*, a. II, nr. 5. [4] *Ibid.* [5] Vezi şi I. Nen., o. c., p. 98. [6] După N. Batzaria, art cit., firmanul de răscumpărare cu cheltuieli de 40000 pstr. a fost obţinut în 1842; după alte mărturii, prin 1860—70, după lungi şi anevoioase procese la Constantinopol. [7] Vezi art. cit. mai sus. [8] Vezi acelaş articol. [9] Preotul pensionar Satir Papasteriu dela P.-Neamţ este ultimul preot, al 18-lea. [10] Art. cit. mai sus.

[11] Coloniile albaneze erau originare din Polena, Darda, Coriţa, Bitcuchi, Mboria, Devol, etc., cei mai mulţi meşteri constructori, măcelari, negustori şi

bisericuţă, în jurul ei având numai prăvălii aromâneşti, pe când oraşul începea dela casa lui Pera, clădită cea dintâiu. Dealtfel şi aşezarea lor la margine este o preţioasă indicaţie despre venirea lor mai târzie. Cel mai vechiu magazin era al unuia Furniga dela care l-au preluat, acum 150 ani, Toţili din Betcuchi (astăzi Ghica Băcălalu). Deşi emigraţi cam din aceleaşi regiuni şi creştini şi ei, totuşi, Albanezii erau socotiţi ca de altă lege, ca Turci şi încunscrirea a avut loc foarte târziu.

Cu timpul — pe lângă Moţanii din Aspropotam, prin Meţova — s'au aşezat şi ceva Aromâni din Pind, ca familia de negustori Zisi din Samarina, ca Ciona Greclu şi alţii [1]

Pe la începutul sec. XIX, s'au stabilit aşa zişii Miaţi din ţinutul Lazaropole din Albania, iar mai încoace, Bulgari [2]. Aceştia din urmă veneau din satele din jur şi, cu cât Aromânii din motive economice emigrau, cu atât aceştia ocupau palatele celor dintâiu. In epoca de înflorire a Cruşovei, prin ultimul pătrar al secolului trecut, numărau foarte puţini; din populaţia de 15800 ce o dă I. Neniţescu, Slavii-Miaţi şi Bulgarii numărau 1000 locuitori [3].

Când n'au mai putut rezista atacurilor şi furiei distrugătoare a Albanezilor, s'au mai aşezat în Cruşova şi colonii din alte aşezări aromâneşti, slabe ca forţe, colonii moscopolene şi grămostene, după unii, mai vechi, după alţii mai tinere, în sfârşit, după alţii ca, N. Batzaria, întemeiate în acelaş timp [4]. Acestea au fost: Birina, la n.-vest, distrusă cea dintâiu, cam cu vreo 100 familii de fierari şi majoritatea economi de vite, colonie de Grămosteni [5]; Tristinic, la s.-vest, cu vre-o 130 familii [7], distrusă sau părăsită acum 80—85 ani, toţi originari din Grabova, majoritatea spoitori; a treia Arucutina, despre care se spune că ar fi fost aşezată aproape de câmpul de „La Pluchi" şi, în sfârşit, Ţărnuş-Mucus, cu vre-o 3—400 case, colonie de Grămosteni, cărăvănari şi economi de vite, aşezată între Perlepe şi Veles, în defileul Babuna, lângă Bogomila şi distrusă de Albanezii din Scodra, pe cari, mai târziu, i-a nimicit un vizir. Familii ca Bajdavela, Şcodreanu [7] şi altele, aşesate la Cruşova sunt originare din acest Ţărnuş, iar altă parte din locuitori s'au aşezat la Ştip, Veles, Tetova-Kalkandelen, etc. Din cei

---

altele; s'au aşezat în mahalaua «Arbineşi», care începea dela Nacu şi ajungea până la Muşcari (Veşcari). Iar N. Batzaria — în art. cit. — scrie că au venit pela începutul secolului XIX, în frunte cu doi preoţi, în numer de 350 familii, din Opari şi Bitcuchi. După cuM se vede, ei veneau din centre, altădată cu destul elemont aromânesc — mulţi din ei erau deja albanizaţi. [1] Li se spunea aşa fiindcă vorbeau un dialect amestecat cu elemente greceşti. [2] I. Nen. — p. 96 — vorbeşte de Miaţi ca de nişte Fârşeroţi slavizaţi în vremuri vechi. Vezi şi Th. Căp., p. 149, urm. şi N. Batzaria, art. cit. [3] I. Nen., p. 95. [4] Vezi art. cit. [5] *Ibid.* [6] I. Nen., — p. 87 — dă, pentru vremuri bune, 2000 suflete. [7] Numele de Şcodreanu ar fi rezultat din relaţiuni probabile cu Scodra sau ar fi fost

din Tristinic s'au aşezat la Perlepe şi Tetova, pe când cei din Birina mai toţi la Cruşova[1].

Credem că toate aceste aşezări au fost întemeiate cu mult înaintea Cruşovei, ele au fost cele mai înaintate posturi emigrate din ţinuturile moscopolean şi grămostean şi nu este exclus ca cele dintâi coloane întemeietoare să se fi aşezat la Cruşova tocmai din aceste centre, după cari, ar fi venit altele şi altele. Mahalalele acestui oraş sunt ca nişte straturi cari indică cu mare siguranţă aşezarea treptată a coloniilor ce s'au perindat în răstimpuri lungi.

Birina avea zeci de ateliere de făurari în cari se fabricau cuie, caiele şi potcoave ce se desfăceau la Bitolia, Coriţa şi alte centre; cei din Tristinic pe lângă meseria de arămari, se mai ocupau cu pomicultura, alţii erau „plociari“ la carierele de ardezie, extrăgând „ploci“ — plăci pentru învelitul caselor; arămarii îşi desfăceau produsele în regiunile Bitoliei, Ohridei, Salonicului, Ghevgheli, etc. Majoritatea acestora s'au aşezat în mahalaua „Cireşu“.

Că Cruşova a fost un oraş nou stă dovadă şi architectonica străzilor mai largi ca în alte aşezări aromâneşti şi mai cu seamă lumina exuberantă de care s'au bucurat casele cu ferestre mari şi multe şi cu balcoane numeroase. Iar faptul că coloniile acestea s'au aşezat între populaţiuni slave şi albaneze şi la extremitatea nordică a vieţii aromâneşti, se datoreşte tocmai existenţei satelor despre cari am vorbit, ca şi consideraţiunii că, până aici, furia lui Ali Paşa şi a Coloniaţilor nu putea ajunge.

Acest oraş atât de frumos — fără nici un turc stabilit, în afară de mudir (director) şi câţiva slujbaşi — a atins apogeul înfloririi prin 1870—80, când, credem, a numărat peste 17000 locuitori[2]. Distrus, prin bombardament şi incendiu, de armatele ottomane, în Iulie 1903, ca să evacueze oraşul de comitagiii bulgari conduşi de voevodul fârşerot cruşovean Pitu Gule (Gulev) ce puseseră stăpânire pe el, a pierdut în flăcări mahalaua centrului bogat cu uriaşa clădire a lui Niciota[3] şi catedrala Sf. Nicolae, care conta — prin picturi şi arhitectonica interioară, în special, prin tâmpla ei minunată — printre cele mai de seamă monumente de artă de acest fel din Peninsula Balcanică.

Oraş înaintat în cultură — în perioada marii propagandei naţionale cu multe gimnazii: român, helen şi bulgar şi cu şcoli primare ale tuturor neamurilor, plus sârbească, toate în clădiri monumentale: cu reşedinţă de mitropolie grecească; cu patru biserici mari. Sf. Nicolae monumentală, târnosită în 1832[4]; Sf. Maria Năs-

veniţi din ţinutul albanez Scodra. [1] Ralaţiuni căpătate dela farmacistul I. Scodreanu-Scopia şi M. Zugravu-Bazargic. [2] L. Boga — o. c. — dă pentru 1913, 9650 Aromâni. [3] Dr. C. I. Istrati a admirat această clădire cu 64 camere. A se vedea «Impresii de călătorii». [4] Reşid Paşa a contribuit cu suma de pstr.

cătoarea, construită tot de Aromâni, mai târziu, dar cedată Bulgarilor în 1872; Bisearica Nao construită prin contribuţia pietrarilor şi a uegugtorilor cruşoveni din Constantinopol — aşa zişii Stambolgii, dar părăsită, pentrucă enoria nu admitea heghemonia Sf. Nicolae [1] şi, în fine, Sf. Ioan Botezătorul, ridicată de Aromânii naţionalişti, în 3/VIII/897.

Străvechile ocupaţiuni ale acestei populaţiuni constau în cărăvănărit, în foarte puţină agricultură [2], în industria uleiurilor-lampant şi de vopsele; în creşterea oilor, în „săvate" îngrăşatul ţapilor şi berbecilor pentru pastramă exportată în marile oraşe ale Turciei şi în Grecia; în fabricarea de săpun şi de lumânări din seu; în exportul acestor articole şi al seului la Constantinopol şi Budapesta; în morărit, iar făina se desfăcea până în Dibra, Cârciova şi Elbasan [3]; în exercitarea tuturor meşteşugurilor; în croitoria turcească artistică, broderie cu fir de aur şi de argint şi, în general, în toate meşteşugurile vecine cu arta: zugrăvit şi sculptură în lemn; în prelucrarea metalelor nobile în obiecte scumpe şi de artă, ceeace a încoronat cu glorie pe vestiţii argintari răspândiţi peste tot în Peninsulă; în prelucrarea în vase scumpe şi frumoase a aramei peste tot, în Turcia şi în alte ţări; în industria casnică foarte delicată a covoarelor şi ciorapilor lucrate de cruşovence; precum şi a dantelelor fine, ce se expediau chiar în America. Au excelat, deasemenea, în micul şi marele comerţ, atât în Peninsulă, cât şi în alte ţări din Europa şi Africa.

S'au expatriat din cele mai vechi timpuri. Nu există oraş şi orăşel din fosta Turcie Europeană nefrecventat de ei. In Bitolia, au existat colonii numeroase şi bogate, în marele şi micul negoţ şi în toate meşteşugurile; la Salonic, pe lângă vechile colonii, s'au adăugat, numeroase, imediat după războiul balcanic; altele în Seres, Drama şi Constantinopol. In Bulgaria — cu deosebire la Sofia şi Vidin — s'au evidenţiat ca argintari şi negustori; deasemenea, în Serbia, ca la Belgrad, Niş şi în alte centre. In România, mai slab ca ori unde, ceva la Bucureşti şi Bazargic, puţine în Oltenia; în A.-Ungaria, câteva firme la Viena şi Budapesta. Colonii de negustori şi meseriaşi — unele destul de bogate — în toate centrele mari şi mici din Egipt; o altă colonie, deasemenea, în Abisinia: la Harrar

80000 pentru bisericile Sf. Dumitru dela Bitolia iar Turcii pentru Sf. Nicolae dela Cruşova — Vezi I. Arg. p. 247. [1] Pe unul din picioarele uriaşe ale muntelui şi anume pe cel din stânga intrării, într'un cadru de un pitoresc încântător, o mânăstire Sf. Inălţare (Aghiu Analpsea), propietate a bisericii Sf. Nicolae cu multe propietăţi şi în oraş. [2] Marii agricultori, în câmpul Cruşovei, era Bosniacu, Jogu, Petraşincu, M. Papadimitri, Iconomu, Prenda, Dica, Bajdavela, Mihalachi Hâciu, Lega. [3] Erau trei fabrici moderne cu aburi: a lui Buţu şi Ceace, a lui Griju şi Baţa, a lui Lexu Băcălălu şi Naşcu Ciripici; sau mori, ca a lui Nicola Baliu.

şi Addis Abeba. Ca şi Aromanii din alte centre, şi, cam în acelaş timp, mulţi tineri, s au expatriat în America de Nord, cu deosebire, în centrele: Détroît Mich., Cleveland-Ohio, New-York, Chicago, Toledo-Ohio, Los-Angeles, St. Francisco, Pensylvania, Texas-Dallas, etc.

In general, pe Aromânii cruşoveni îi putem caracteriza ca bărbaţi iubitori de glorie şi întrepizi în afacerile lor, astfel că s'au avântat cu curaj în largul lumii după câştiguri şi au cunoscut globul pământesc în mod intuitiv; artizani de o mare pătrundere şi creaţie artistică în meşteşugurile exercitate, ca şi femeile lor în industria casnică; de o fineţe în observaţie şi de un spirit satiric rar observat la alţii în aceiaşi măsură; într'atât de iubitori de frumuseţile naturii şi ale oraşului lor, în cât această iubire, ridicată până la expresiunea de cult religios, le-a pricinuit mari pagube în orânduirea afacerilor lor [1].

Ramura de cărăvănari — majoritatea negustori cu caravane — număra, în vremuri vechi, 700—800 cai cu cari transportau mărfuri şi călători peste tot. Unul Steriu Ghiuţă făcea, în vremuri foarte îndepărtate, mesagerii până în România. Dicea Cocu avea, alături de turmele lui bogate, o prăsilă de 300 iepe şi cai, iar fiii lui ţineau 150 cai de caravană şi făceau serviciul de transport pe drumurile Bitolia, Scodra, Duraţo, Tirana, Ianina, mai puţin Larisa, Salonic, Seres, Drama, Ghiumulgina — Comotini, până la Samacov, Sofia şi în hotarele Serbiei — adesea până la Belgrad [2]. Alţi cărăvănari se duceau în Bosnia, până dincolo de Serajevo, de unde aduceau cai încărcaţi cu potcoave şi cu circhè — ţâst, pe care-l cumpărau cu 60 parale ocaua şi-l vindeau la Perlepe cu $3^1/_2$ groşi. Din Cavaia şi Elbasan aduceau sare şi untdelemn în burdufuri. Acest din urmă articol îl aduceau şi Albanezii. Nicola Baliu şi fiul Petru — băcani, săpungii şi crescători de ţapi — duceau piei şi seu la Constantinopol, iar de aci, ca şi dela Salonic, aduceau mărfuri. Todi Bena şi fiul Tuşu aveau caravană pentru Kiostendil, Salonic şi Constantinopol şi îndeplineau mai cu seamă oficiul de „poliţagii" transportând valori, bani şi corespondenţă; iar Hristu Chiraţa, tot „poliţagiu" care lucra cu Aromâni şi Bulgarii stabiliţi în România, ajungea până la Iaşi. Un vechiu cărăvănar şi celnic a fost şi Nachi Şcodreanu, mai târziu, negustor la Scopia. Toţi cărăvănarii cruşoveni se angajau şi la mobilizările atât de dese ale trupelor turceşti, când câştigau bani mulţi, fiind plătiţi pe zi de

[1] Un Cruşovean, ca şi mulţi Aromânii din alte centre, negustori în ţări departate, avea ca ideal să-şi facă o casă mare şi frumoasă, o nuntă ca în basme să petreacă în pădure cu prietenii şi rudele şi să moară; astfel că, adeseori, îşi cheltuiau tot câştigul şi, pe urmă, iar plecau în străinătăti lungi şi grele. Moscopolenii aveau şi ei acelaş ideal. [2] Drumul cel mai lung era de 30—35 zile;

fiecare cal cam cu 10 pstr. şi câte 5 pstr. de fiecare om de serviciu.

Economia de vite se exercita pe o scară întinsă. Toata mahalaua „Strunga" era locuită de Grămosteni, marii crescători. Aceştia, este sigur, au venit târziu şi s'au aşezat la margine, deosebit de Grămostenii veniţi cu primii întemeietori şi aşezaţi în mahalaua Cocu. Numărul oilor se evalua, în fiecare primăvară, la circa 60000 oi. Bogăţia era aşa de mare, încât văi şi dealuri gemeau de albeaţa mişcătoare a turmelor. Hagi Buşa şi fiii Buşa şi Marcu, celnici mari, făceau comerţ întins cu oi şi cai [1]. Nume mari legate de această ocupaţie, azi în decădere, erau numeroase [2].

O îndeletnicire foarte rentabilă era îngrăşatul vitelor: berbeci, vaci şi mai ales ţapi, „săvate" — aceştia pentru seu şi pästramă — în marile păduri de fagi şi de stejari din munţii Selţa, Rilova, Murihova, etc. Alţii îngrăşau şi porci ce-i desfăceau în marile centre [3]. Anumiţi „săvătcii" îşi aveau zalhanele proprii, cari se întindeau dealungul Văii Mari, altele erau la „Muceri" („Triirări"): In fiecare toamnă, se tăiau zeci de mii de capete, necontenit, vreme de o lună şi jumătate. Numai familia Baliu tăia pâng la 4000 capete [4]. Un singur ţap atingea greutatea de 70—80 kgr. Se tăia în două serii: prima, cam la 12000. pentru oase şi seu; a doua serie pentru seu şi păstramă renumită, ce se desfăcea la Salonic, Constantinopol şi în toate centrele Traciei. Altă serie, ultima, se expediau vii in Grecia şi pe jos, drum de 2—2½ luni, precum şi 5—6000 vaci. Pieile se desfăceau, în ultimul timp, la Salonic, de unde treceau în mare parte în statele germane şi în alte ţări. Un vestit negustor de ţapi şi care, vreme de câteva decenii, a deţinut monopolul desfacerii în Grecia, a fost Ghica N. Ghica-Toţili. Acesta pornea, în fiecare toamnă, 12—15 turme, multe în consignaţie dela alţii, fiecare turmă numărând 1200—1500 capete, conduse de 70—80 ciobani şi le desfăcea prin porturile greceşti: Pireu, Volos şi Patras. O pereche se vindea, aproximativ, 150—200 piaştri. Alţi negustori în această branşă rentabilă desfăceau ţapi şi berbeci la Salonic,

---

până la Salonic 7—8, până la Scodra peste 15. Vezi cap. IV, p. 130, nota 1. Familia Caciotani şi altele au lucrat, până în ultimul timp, cu marile staţiuni în drum spre Bulgaria: Perlepe, Veles, Comanova, Kiostendil şi Sofia. [2] Se zice că a dăruit statului turcesc, în revoluţia grecească din 1821, 900 cai şi de teama de a nu fi jefuit de tâlhari, şi-a ascuns comoara într'un loc, necunoscut până astăzi. [2] Familiile Cocu posedau circa 9000 oi, Cardula 12000, Lega 8000, Hagilega 4000, Bajdavela 6000, Curte 3000, Coreta 2000; pe urmă Dica, Ciuncă-Zable, etc. Fraţii Dica: Mihail şi Taşcu, posedă, încă, cele mai bogate turme şi munţii lor în regiunea Nevrocop, dela frontiera sudică a Jugoslaviei. [3] Câţiva din aceştia erau Inghelizu, Baliu, etc. [4] Zalhanale aveau Baliu, Inghelizu, Papazolu, Ghica, Moţanu, Crinte, Gheru, Baţa, epitropia Sf. Nicolae. Dealungu Văii Mari, se întindeau dela «Chiatră» până la «Puntea ţea Naoa» la «Moara ai Baliu». Printre cei de mai sus, mai erau Curie, Pârceacu, Teţu, etc.

Constantinopol, Tracia, Tesalia şi Moreea, cu firmele Teju, Cocu, Bosniacu. Halce, Gheruşu, Jogu-Moţanu, Bucle, Pârceacu, Prenda, etc.[1]. Fraţii Moţanu — Dimitri şi Gachiu — duceau piei şi seu în burdufuri la Budapesta, berbeci la Constantinopol şi pastramă în Tracia. Alţii, ca Nicola Ghiuţă, duceau boi şi catâri în Grecia. Mulţi Cruşoveni lucrau „săvate" în alte ţinuturi; la Coceana, Novibazar, Serajevo, Mitroviţa, în toată Bulgaria, cum erau Caradimitri Tahu, dela Sofia, care trimitea, la Constantinopol, peste 10000 capete. Aici, în capitala imperiului, se vărsa, de pretutindeni, tot ce era mai bun şi mai de preţ: „câvârgic" era oaia albă scurtă, cu lâna aspră „arudă", foarte apreciată în bucătăria turcească. Centrul lânurilor era, până în 1915, Salonicul, de unde se expediau în Anglia — prin Liverpool — Germania, şi alte ţări.

Industriile anexe îngrăşatului ţapilor erau fabricarea de săpun şi de lumânări din seu. Numele de Săpungi, Baliu, Şunda şi multe altele erau legate de aceste industrii. Aceea a lumânărilor a dispărut cu mult mai târziu după introducerea în Turcia a petrolului lampant, lumânările fiind întrebuinţate în moschei. Comerţul cu seu a făcut epocă, dar şi acesta a decăzut, rămânând căutat numai pentru săpun. Incă o industrie anexă era aceea a prelucrării maţelor cari se expediau la Viena, dar care n'a durat mult, din lipsă de mijloace technice moderne.

Alte industrii erau a morăritului, a fabricării uleiurilor de vopsele şi lampant şi aceea a metalelor. In Cruşova, erau, mai de mult, peste o sută de ateliere de fauri cari lucrau unelte pentru plugari, cuie, caiele şi potcoave pentru cai. Birinioţii, în special, erau dedaţi acestei ocupaţii. Fierul necesar se extrăgea din minele de fier din Samocov, dela Jelezniţa — obştina Babino, dar cel din Purecea era de calitate superioară. Negustorii Turture din Coriţa şi alţii avansau mari sume acestor ateliere. Potcoave şi caiele se expediau la Tricala şi în toată Tesalia, la Perlepe şi în Albania. In fabricarea de arme, ca „tufeccii", deasemenea, erau specialişti mulţi Cruşoveni. Aromânii din Ţărnuş-Babuna, stabiliţi la Tetova, erau cei mari iscusiţi armurieri.

Prelucrarea aramei în vase frumoase şi de preţ, era o specialitate exclusivă a Aromânilor cruşoveni, originari din Tristinic şi din alte centre din ţinutul moscopolitan — răspândiţi ca spoitori şi cazangii, peste tot cuprinsul Peninsulei. Ştim că breasla arămarilor la Moscopole era una din cele mai bogate şi mai distinse. Exploatând cu multă îndemânare toate satele şi oraşele aromâneşti, slave, turceşti şi albaneze, arămarii erau gospodari înstăriţi, umblau înarmaţi, călări pe cai mândri şi dădeau viaţă şi bucurie Cru-

[1] Alţi negustori erau: Toma N. Ghica, fraţii Hagiriste, Mara, Iotta, Hasanu, Nane, fraţii Halce: Ianachi şi Dimitrachi,

Șovei și mahalalei lor „Cireșu“, atunhi când se înapoiau, cei ambulanți ca și cei stabiliți, de „S-tă Măria Mare“, oriunde s'ar fi găsit [1]. Toată vesela obișnuită și cea artistică — din aramă și alamă — ce împodobea casele și palatele beilor și pașalelor, ca și ale celorlalți, toate lucrate cu mâna, erau produse ale acestora. Iscusiții meșteșugari erau răspândiți în toate centrele Turciei și în statele creștine sud-dunărene, unde se bucurau de mare importanță și influență, chiar în centrele din Albania, unde nu îndrăznea nimeni să pătrundă [2].

Industria morăritului o exercitau Aromânii. Se exportau, la fiecare săptămână, peste 120 încărcături ($1^1/_2$ vagon) făină fină pentru armata din Cârciova, Dibra, și Elbasan, de unde aduceau undelemnuri și sare.

Extragerea uleiurilor din oleaginoase era relativ avansată pentru vremea aceea. Erau așa numitele „smolarnițe“ cari extrăgeau din terebentin (extras din arborii rășinoși din pădurile din Brot, dela Teke-ul Hasan Beg și Cârciova) neftul și sacâzul ce-l desfăceau în Macedonia. Erau patru fabrici cari fabricau din neft uleiul de vopsit. Mai erau și „bizirnițe“ cari extrăgeau, din sămânța de cânepă, uleiul lampant — bizirul care se desfăcea în toate marile orașe, iar din partea lemnoasă, frânghiile. Cânepa era cultivată în câmpia dela sudul orașului, în satele Crivogașteani, Locfen, Belațrcfa, Crușani, etc. Una din aceste „bizirnițe“ era a bătrânilor Papateodosi — Gheorghi și Steriu.

Aromânii crușoveni exercitau toate meșteșugurile: abagilâcul — croitorie pentru bulgari și albanezi, boiangeria foarte rentabilă, cofetăria, tâmplăria, cismăria, croitoria în fir de aur, croitoria de dame și cea bărbătească [3]. In ceasornicărie, erau frații Petrașincu: Nicola și Pitu, cu magazine și la Salonic. Tot comerțul de băcănie, de băuturi spirtuoase — ca și fabricarea acestora, de manufactură, galanterie, postăvărie, ca și hangieria și măcelăria — cu foarte puține locuri ocupate în timpul din urmă de bulgari — toate erau în mâinile lor. Negustori mari erau: Tomciu Fincă, Bosniacu, Zisi, Teju, Baliu, Petrileca, Ghica Băcălă, Batali, Boriaru, Cofenalce, Ghinali, Ciolacu, Chiru, Bajdavela, Bucle, Bața, Proia, Buracu, Cardula, Iotta, Sima, etc., alături, având câteva firme bulgărești, ca Teohari,

[1] «Mortu, viu, tră S'tă Mărie acasă» — Mort ori viu, de S-ta Maria acasă — era vorba cazangiilor și spoitorilor — ca să înceapă petrecerile și nunțile, cu chimirul doldora și magaziile pline de provizii. Spoitorii, primeau în loc de bani, mai cu seamă produse țărănești: bucate, ouă și altele. [2] Nume de mari cazangii erau: Stila Gucea, Chiuca, Bala, Dima, Cazangi, Mucă, Bardavela, Dimcea, Pulinacu. [3] In croitoria de dame excela Costi Petrașincu și Cușu Gogu; în cea bărbătească și arnăutească: Nicola Ioțu, mare desenator, Matacu, Dioischioti, Mihali Hâciu, Papaioani, Mătușa, Ghioca Buraen, poet popular, etc.

Neşcu, fruntea în manufactură, Mitu Crâste, Gh. Vele, etc. Afacerile erau destul de mari, având un hiterland bogat de sate bulgăreşti şi albaneze [1].

Vre-o 50 familii lucrau cephenuri şi liurche — haine arnăuţeşti, ce le desfăceau la Perlepe, unde era un bazar cu produse de acest gen ; la Bitolia, ba negustorii le duceau până la Şumla în Bulgaria. Toate familiile sărace lucrau flanele de lână şi ciorapi grosolani pentrû ţăranii din satele vecine, dar şi ciorapi fini ce rivalizau, pe atunci, cu cei de fabrică. Zilnic ieşeau, din casele sărace şi modeste, peste 200 perechi ciorapi, cari se desfăceau în oraşele din Peninsulă şi din Asia Mică, sub denumirea de „Cruşova ciorapi“, foarte căutaţi, Confecţionarea ţesăturilor de lână — flanele şi ciorapi, covoare şi „bătănii“ scoarţe uşoare, a dantelelor fne şi a altor produse aduceau câştiguri frumoase. Toate acestea se vindeau — laolaltă cu produsele identice aromâneşti din alte ţinuturi, de calitate mai slabă — în magazine speciale: la Bitolia, Salonic, Constantinopol şi Smirna. Dantele se expediau şi în America. Se ţeseau pânze de in, de bumbac şi de borangic, postavuri — zeci de familii lucrau şiacuri pentru abagiii din Perlepe. Femeile „miaţe“ slave, nu bulgăroaice, excelau şi ele în torsul firului de lână şi bumbac, în ţesutul covoarelor şi al pânzelor fine, în frumuseţea costumelor lor naţionale [2].

Medicii cari îndeplineau şi funcţiunea de farmacişti — articole farmaceutice desfăceau toate băcăniile — erau toţi Aromâni: Nicola Creasta-Dimcu, Buda Pitrilecă, Emanoil Geagiu, Tăşcu Chiale, astăzi, medic maior în armata sârbă la Prizrend.

Cruşova a fost patria marelui I. Pantazi, învăţat al Greciei, singurul interpret cu autorizate al lui Homer şi preceptorul prinţilor Greciei; aici, a văzut lumina zilei şi N. Batzaria, cunoscutul bărbat de stat al Turciei în 1912 şi publicist distins în Ţară; precum şi o mulţime de elemente cari s'au relevat în mişcarea intelectuală din ţările balcanice şi din România, cu deosebire [3].

In timpurile din urmă, cu cât elementul aromânesc se expatria, Bulgarii din satele vecine creşteau ca număr şi luau în stăpânire casele parăsite, ca şi comerţul — dealtfel, foarte redus — şi meseriile; deşi, piaţa încă n'au pierdut-o în întregime puţinii Aromâni rămaşi. Cruşova, astăzi, rămâne doar o slabă imagină a ceeace a fost odinioară [4].

---

[1] Hangiii erau, in mare parte, Aromâni: Pitrileca, Arghiri, Hagimoisu, Nachi Dinu, Carascachi, Camberi, Moţanu, mulţi Boiagi, etc. [2] Femeile cruşovence excelau în ţesutul covoarelor. Am admirat, la preotul Sotir din P.-Neamţ, un admirabil covor, vechiu de peste o sută de ani, ţesut de o iscusită ţesătoare Minca al Gachiu ali Cuşe [3] Vezi ultimul capitol din «Cartea II-a» de A. Hâciu. [4] Un profesor cruşovean la Larisa, mort de curând la Volo, pe nume N. Carascachi, ar fi lucrat o monografie complectă asupra Cruşovei, care însă s'a pierdut după relaţiuni date de profesorul Vanciu Coçu.

Vom vorbi acuma de câteva centre, mari și mici, unde coloniile de Crușoveni au constituit majoritatea negustorilor și meșteșugarilor. La locul cuvenit, vom vorbi despre Crușovenii cari s'au remarcat în meșteșugurile artistice: argintărie, armurărie, pictură bisericească și sculptură în lemn [1].

Cârciova, (Chicea) era un centru din care Crușovenii își întindeau antenele până spre Dibra și în mare parte din ținutul albanez înconjurător. S'au ocupat cu de toate. Dăm câteva nume din ultima jumătate de veac. Ioan al Rândză, mare negustor, era unul din fruntașii orașului; manufactură făceau Ghiorghi Gazda, Sterghiu Leabra cu fiii [2], Tomciu și Nașcu Cardula, Iani și Pitu Scaperda; coloniale frații Bucle [3]; hanuri frații Pengiu [4]; croitori Leacu, Fochion Nerandza, frații Glavina: Ghiorghi și Mateu [5], etc. Comerțul de bani și zărăfia erau în mâinile lor: Cușu Piha Nerandza. frații Cile [6], Nauni Leacu.

La Gostivar, a existat, dintotdeauna, o colonie de negustori crușoveni, peste 15 familii, în afară de cazangii și spoitori. Au fost două mari firme de fierărie: Pachea Manacu și Halciu Pulinacu [7]; Vanciu Trâpcu croitorie, fiul Mihail primul atelier de fotografiat; Hristu Hrisicu argintar și mulți alții.

8. Perlepe.

La locul cuvenit [8], am vorbit pe larg despre acest oraș cu un trecut comercial atât de important și care și-a continuat activitatea până la construirea căilor ferate vardaro-moraviene, când a trebuit să decadă în favoarea Bitoliei, Scopiei și Salonicului, care ia și acesta locul Seresului, decăzut și el din importanța lui de altădată.

In acest târg atât de însemnat, s'au așezat colonii moscopolene, fără a cunoaște data — înainte sau după distrugerea ținntului. Importanța lui n'a putut să scape acestor Fenicieni ai Balcanilor. Pe lângă stratul moscopolean, s'a așezat și unul grămostenesc, la care s'a suprapus, în vremuri ceva mai recente, și o colonie crușovenească. La o populațiune de aproape 10000 suflete, formate din slavi și albanezi. o zecime au fost Aromâni — toți în fruntea negoțului. S'au ocupat cu comerțul mare de coloniale, manufactură,

---

[1] Vezi «Cartea III-a» de A. Hâciu. Informații prețioase am căpătat dela A. Petrașincu, ceasornicar în București, Bul. Elisabeta, 43; dela d-na Zaharia Hagi Bușa, M. Zugravu, I. Școdreanu — farmacist Scopia, Mihalachi Hâciu, Lexu Băcălălu, N. Ghica, H. Indrecu, etc. [2] Fiii Miha și Buciu lucrează încă. [3] Deasemenea frații Hristu și Pandu Bucle. [4] Frații Pengiu: Tomciu și Tașcu. [5] Numele de Glavina l-am întâlnit — nu-mi aduc aminte lucrarea — pela Vlahii de pe coasta dalmatină. [6] Frații Ianachi și Anastasi Cili. [7] Halciu Pulinacu lucra și cazangerie; fiul Nicola are și fabrică de bonbonărie. [8] Vezi *Frontul marilor bâlciuri*, cap. I, p. 49 și urm.

fierărie, agricultură în mare, hangieria, croitoria de abale și albanezească, argintăria, cazangeria, morăritul, etc.

In fruntea coloniei aromânești, au stat vechile nume de Capsali, Papacosta-Magiari, Ghira, Niça, Leacu, Cazangi, Chiriu, Pentifranga, Tofa, Leascu, Buzdra, Bustrea și altele.

Cel mai vechiu nume cunoscut a fost Mitra Capsali. venit direct din Moscopole sau prin Birina-Crușova. In comerțul de coloniale engros a fost continuat de fiul Costa Mitra Capsali [1], care aducea din Anglia fierărie și aramă pentru mii de lire. Aveà legături de asociație și cu Dimca Metta dela Kiostendil în furnizarea armatei turcești din Macedonia. Mihali Papacostea-Magiari, cu fiii Unciu și Mihali duceau piei și cărbuni de mangal în A.-Ungaria — în Magiaria, de unde le-a rămas numele —, iar de acolo aduceau manufacturi. Fiii lui Unciu [2] se ocupau și ei cu manufactura și croitoria de abale. Alți Magiari : frații Ghiorghi și Spiru, moșieri, erau mari cerialiști în legătură cu Bitolia. Mari manufacturiști (ciohagii) erau și membri din vechea familie Ghira, Moscopoleni, ai căror strămoși au avut legături de comerț cu Veneția [3] și firma Mihail Cazangi tot Moscopoleni. Alți negustori fruntași erau Kiriu D. Kiriu în marele comerț de fierărie ; Nica, Mărăcine, etc.

Croitoria de abale, foarte rentabilă, era în mâini aromânești, ca: Ghica și fiii, Tofa și fiii, Tachi Mandicașa, Căpidan [4], Pucerea (Plocearlu), D. Leascu, Nauni și Vanciu Pentifranga (Altiparmac), precum și un alt fruntaș al breslei Costi Pentifranga [5], un timp tovarăș cu Niciu Magiari — având și specialitatea de croitori militari. Cei mai mulți lucrau croitorie de aba fină și de minteanuri pentru albanezi și bulgari. Croitor vestit de mătăsuri împodobite cu broderie de argint și de aur în fireturi era Mitu Bolescu. Știm, că, aici, Crușovenii aveau magazine cu costume arnăutești, iar Muloviștenii speculau șiacul dela săraci din care se lucrau „cuparane" pentru Turci [6].

Çele mai multe și frumoase nume în ale argintăriei le găsim și aici; erau o mulțime și concurau cu arta lor legiunea faimoasă dela Bitolia [7].

---

[1] Dimitrașcu Capsali, fiul, de curând decedat, a fost președintele consiliului județean la Caliacra. D-na Floria Capsali, cunoscuta choreografă din București, este nepoată după fiul Foni Capsali, fost revizor școlar și soțul d-nei Maria Capsali, fostă directoare a liceului de fete din Bitolia și Sf. Gheorghe și soră cu cunoscutul general I. Manolescu. [2] Fiii lui Unciu : Vanciu, Vasili, (Siciu) Gorciu și Hristu. [3] Vezi Val. Pap., st. cit. și *Frontul Albania-Adriatica*, cap. I, [4] Tatăl profesorilor Th. Căpidan, membru al Academiei Române și Pericle. [5] Avea în antrepriză părți din lacul Ohrida, exploata pădurile din Babuna și Nicodim, făcea export de opium, etc. Avea ca tată pe medicul Dimitri Iaturiu Pentrifranga. [6] Vezi «Mulovişte» p. 145 nota 4 și «Crușova». [7] Vezi *Cartea II*, ultim. cap.

Până la decăderea lui, lucrau, aici, și marii negustori crușoveni, ca G. Zvolu, în legături cu Viena, Toma Dicea și mulți alții cari s'au retras, odată cu decăderea Perlepelui, la Scopia și la Bitolia[1]. Dela 1912, roata norocului s'a întors din nou pentru acest târg în dauna Bitoliei, dar fără perspectiva de a atinge marele progres al acesteia în vremea Turciei.

Bulgarii s'au ocupat cu comerțul de fierărie, pescărie, manufactură, cismărie grosolană și altele. Dăm câteva nume mai răsărite: Bomboli cu manufactură engros, Bela Zelca, Bela Capa, etc.

Colonia aromânească a fost din cele mai bogate și a reușit să trăiască, alături de bordee, în case frumoase și moderne și să ridice două biserici bogate: „Schimbarea la față" și „Buna Vestire", precum și minunata mănăstire „Sf. Maria" (Sfeta Bogoroița), răpită de slavi, ca și biserica dintâiu. Și, aici, toate naționalitățile și-au avut instituțiunile de cultivare a marilor mase.

Dealungul marelui defileu Babuna ce duce la Veles, unde, altădată, era Târnuș, toate hanurile erau exploatate de Aromâni — cu deosebire de Gopeșeni și Mulovișteni.

9. Bitolia (m.-r. Bitule, trc. Monastir, sârb. Bitolj, blg. Bitola, gr. Vitòlia).

Așezată în câmpia Pellagoniei, dominată de vârful Perislera înalt de 2369 m.[2], se numea — înainte de Romani – Heraclea Lynchestis, iar sub dominațiunea acestora, făcea parte din statul confederativ al Pellagoniei[3]. Sub Turci, a fost capitala modernă a Macedoniei de dincoace de Vardar, a vilaetului Monastir și de reședință a guvernatorului Rumili Valisi. Actualmente, un simplu oraș de frontieră jugoslavă, fără viitor economic, în plină părăsire; până în 1912, un centru de mare cultură, cu situație economică înfloritoare, având un hinterland ce se întindea până dincolo de Dibra și Corița și în cuprinsul căruia forfoteau peste 70000 suflete.

Era și este locuită de multe naționalități: aromâni, slavi, turci, albanezi, evrei și streini, la cari s'au adăugat — dela 1912 — sârbi, slujbași, negustori și garnizoană. Națiunea cea mai numeroasă erau Aromânii, așezați în centru și în cartierele cele mai curate.

Nu credem ca Moscopolenii și Aromânii din alte centre să fi neglijat această stațiune comercială importantă pe Via Egnatia, care s'a bucurut de onoarea de a servi de reședință guvernatorului Macedoniei, oricât ar fi fost întunecată, în vremurile trecute, de Perlepe. Nu cunoaștem epoca când s'au stabilit Aromânii în acest oraș, dar vechimea așezării acestora trebuie să fi fost și mai ve-

[1] Tot aici, aveau fabrică de făină Tomciu Fincă și Ghiorghi Culuchita.
[2] După harta în relief a Maiorului N. Boerescu. [3] I. Arginteanu, o. c., pp. 21 și 53.

che ca a acelora cari locuiau 10 comunele aromâneşti din jurul ei.

In vremuri vechi, ar fi fost aşezată pe locul unde, astăzi, se află Bucova, iar după Pouqueville, ar fi fost ceva mai la sud, unde este Pellagonia veche şi care se numea Vechea Bitolia, guvernată acum un secol şi un sfert, deşi, de drept, trebuia să fie un Rumili Valisi, de un serascher, după care venea, ca cel mai înalt personagiu, archipescopul grec [1]. Pentru vremea aceea, ne dă 15000 locuitori: creştini, evrei şi turci [2]. Despre Aromâni, după obiceiul lui, nici nu pomeneşte. Populaţiunea aromânească, în epoca ei de înflorire, atingea 25—26000 [3].

Două treimi din această populaţiune erau Moscopoleni, veniţi, fireşte, în diferite epoce şi anume din Moscopole, Şipisca, Niculiţa, Lintopea, Nicea, Bitcuchi, Grava, Lânca, Fuşea, precum şi din Gramostea, iar restul din comunele înconjurătoare, din Resen, Ohrida, Pisuderi, Clisura, Nevesca; mulţi din marii negustori erau originari şi din Musachia. După catastrofa ţinutului moscopolitan, s'au revărsat mari coloane în toate oraşele mari, ca Salonic şi Monastir [4]. Mai repetăm, că Moscopolenii trebuie să se fi aşezat cu mult înainte de distrugere.

Din numeroasele nume de Moscopoleni, cu mare greutate în viaţa economică a oraşului, toţi mari negustori, bancheri, industriaşi, etc., dăm câteva din câte am putut identifica : Nicaruşi, Sonte, Rudzinatlu, Scurţâli, Goga, Bosniacu, Rucea, Babi, Cliu, Pârţa, Buşa, Belani, Scanteli, Cazangi, Nita, Muja, Ciumbri, Babunia, Ştrala, Cumi, Giră, Şaiacci, Cioca, Benderli, Giumiticu, Şulira, Ciuli, Buia, Unca, Neşcu, etc.

Toată populaţiunea aromânească, în valoare de aproape două cincimi, din totalul de peste 70000 în ultimul timp, se ocupau cu marele şi micul negoţ şi cu toate meşteşugurile. Cărăvănarii aromâni se duceau cu mărfuri, în fiecare Sâmbătă, la Duraţo, şi aduceau din porturile adriatice ; se duceau tot atât de frecvent şi la Salonic [5]. Veneau cărăvănari fârşeroţi din Pleasa, grămosteni din Cruşova şi Livădz', Muloveşteni, Gopeşeni, etc., ca să învioreze această piaţă comercială, de mare însemnătate; se încărcau şi se descărcau mărfuri felurite la hanurile exploatate numai de Aromâni din Cruşova, Pisuderi, Gopeş, Mulovişte.

Ca să ne dăm seama de marele rol ce-l jucau negustorii aromâni în această capitală a Macedoniei de dincoace de Vardar, să luăm marele bazar — Bezestenul — unde era centrul de engros şi unde se încheiau marile afaceri. In tot Bezestenul, până în

---

Pouq., III, a. 183. [2] *Ibid*, l. c. [3] După I. Nen., din 40000 locuitori, pentru 1890, 15500 erau Aromâni; după L. Boga, atingeau 16750 în 1913, dar credem că greşeşte, Bitolia a atins, în vremuri bune peste 70000 oameni. [4] V. Bérard, o. c., p. 10. Vezi idem

1900, era un singur turc, un albanez aromânizat și, pare-se, un bulgar, restul erau toți Aromâni. Anume: bătrânul Mihali Sonte, la început, sârmacheciu — croitor în fir de aur — și bazar vienez, continuat de fiii Ioan și Nicola cu stofe și manufacturi din Viena; Gorciu Iofce — stofe, pânzeturi și manufacturi; Nușa-Taru mari angrosiști cu două magazine; Mandi Cărbunarlu cu fiii Manciu și Cocea; Afâz Fescilu și Costi Fescilu numai fesuri; Alexi Nevescalilu și Dimitri Griju — continuat astăzi încă de fiul Nauni — stofe: Cile—maniță sau alagea adusă din Alep și Damasc și specialități; Șascu postavuri; Șcurțâli mare galanterie; Dalenga, Benderli, Petru Bișta, Tache Șupila, Mateu și Nauni Bosniacu, toți galanterie; Ghiorghi Calpacci mătăsuri și alagea: Geamauli, Blaje și alții mari angrosiști, etc. Alături de toți aceștia și de atâția alții, un albanez aromânizat Ghiorghi Țali cu stofe; un turc Mehmed și un bulgar Stoice Toafci (?). Aceasta era înfățișarea celui mai mare centru comercial al Bitoliei.

Odată cu revoluția din Hertzegovina din 1876 și decăderea Perlepelui, ca urmare a construirii căii ferate Salonic-Scopia (1874-76), importanța Bitoliei a început să crească și atunci au mai apărut două centre noui, Scopia și Salonicul, pe ruinile Seresului și Perlepelui. Dela această dată, hinterlandul Bitoliei era toată Albania nordică și s.-estică, la est până dincolo de Perlepe și la sud până la Vodena. Aceasta până la construirea căii ferate Bitolia-Salonic, în 1893, când cea dintâiu a primit o mare lovitură în favoarea celui de al doilea. Totuși, importanța ei a rămas destul de mare: bună parte din Albania rămânea tot a ei.

In afară de Bezesten, în marile artere comerciale ale orașului tot Aromânii erau — pe lângă puținii Evrei, Turci și Bulgari — cei mai de seamă bărbați în ale comerțului. Nicarușí, care a adus faima bogăției familiei din Moscopole, făcea comerț întins cu mulți „taxildari" și moșii numeroase, într'o vreme — pare-se — în asociație cu Iconomu dela Viena [1]. Alți negustori fruntași cam de aceiași talie: Scanteli-Belan; Bișta lucra cu Europa, Babunia cu Viena și Budapesta; frații Cliu și frații Babi mari negustori de coloniale; Ștrala și Cumi moșieri și comersanți; frații Muja, mare comerț cu bumbacuri, iar Unca cu bumbacuri și vinuri; Pindu Pișurica, Musăchiar, cu alți trei frați, fabrici de făină; frații Zvolu: Pitu și Vanciu, cu manufacturi aduse din Alep, Damasc și alte centre din Asia Mică și frații Goga comerț cu postavuri; Rudzinatlu, podgorean, mare angrosist de vinuri; Papazoglu, veniți din Egipt, moșieri cu mari capitaluri; Mațali și Nalbanti, crușoveni,

[1] Bătrânul moscopoleanul Șulira era «taxildarul» — procuristul lui Nicarusí pentru Albania. Se zice că atunci când Nicarușí și-a logodit băiatul, a dat logodnicei ca semn de logodnă — arvună o tavă plină cu galbeni austriaci

negoţ de postavuri; Ildizlu hanuri şi proprietar de zeci de trăsuri. Membrii din familia Şaiacci erau furnisori ai corpului de armată şi aduceau alimente, postavuri şi coloniale cu 3—400 cai şi cămile; casa Lala condusă de fraţii Nicolae şi Steriu, cu multe moşii; Vasile Buia, Ginmiticu, Prenda cu fierărie engros [1]; firma Nuşa-Taru cu magazine de manufactură engros, în legături cu toată Albania. Câteva firme de mari negustori din Pisuderi — cu vre-o 20 familii în oraş — ca firma Duma [2], care aducea coloniale din Salonic cu caravana de 150—200 cămile; firma Gherca [3], deasemenea angrosist de coloniale, cu întinse moşii în cazaua Florina.

Intreagă strada principală, Şiroc Socac — Strada Largă, cea mai elegantă şi modernă, era locuită de 80% Aromâni şi clădirile impunătoare, ca şi magazine, hoteluri, localuri de petrecere, farmacii, ateliere de fotografiat, cofetărli, brutării şi altele, erau toate aromâneşti. Aici, locuiau şi făceau afaceri firmele Dalenga, Danabaşi, Iconomu, Nicaruşi, Ţali librarul, Geamauli, Nita, etc.

Aromânii Bitoleni, se ocupau deasemenea şi cu marele negoţ şi industria blănăriei. Mari negustori şi industriaşi erau Cucance, Chiurci [4], Gunari şi alţii. Aceştia duceau piei de vulpi din munţii vecini, piei de ied, de jderi, de urşi. de lupi, nurci, nevăstuici şi altele, la Ohrida, unde se tăbăceau în mari cantităţi sau le expediau deadreptul la Lipsca [5]. La consulatul austriac era o secţie comercială care se ocupa cu comerţul de căprioare (le duceau umplute cu zăpadă până la Graţco, iar de aci cu trenul), de urşi, de capre negre şi ţapi, de lupi, piei de vidre de cari erau pline toate bălţile Ţârnei-Erigonului; ba se exportau şi fasani şi găini sălbatece în această ţară [6]. Cu mult înainte de 1877, braţe fără de lucru ohridene şi pricepute în această industrie, s'au aşezat aici, ca şi la Scopia, Salonic şi Constantinopol [7].

Dacă am lua piaţa care alimenta toate satele turceşti, albaneze şi slave cu manufacturi aromâneşti şi îmbrăcăminte arnăuţească, piaţa „Vlah Cearşi", unde cădea atâta bănet de pretutindeni şi din o bună parte din Albania, toată această arteră comercială şi industrială, după cum o arată şi numele, era absolut aromânească. Toţi croitorii şi lucrătorii de abale erau din Magarova, Târnova şi Nijopole, mai puţini din Cruşova, ca Blaje, Fila şi alţii. Anume: Măgărăvenii Ianachi şi Dinu Dalenga, precum şi fraţii Naşocu: Ianachi şi Taşcu lucrau abale pentru Albania. Tot aceştia cu fiii lor [8] aveau moară şi fabrică de găetane la Dihova-Magarova. Fa-

[1] Casa a fost condusă de Leascu, Antonachi şi acum în urmă, de Pericle — fost negustor la Bucureşti. [2] Erau doi fraţi Ghiorghi şi Hristu. [3] Era condusă de fraţii Tegu, Mitu şi Nacu. [4] Fiul acestuia, Pandi, este negustor la Silistra. [5] Date culese dela Constantinidi — Vezi şi *Ohrida*, cap. III. [6] *Ibid.* [7] Vezi *Ohrida*, cap. III, art. cit. ale lui V. N. Cristu. [8] Ianachi Naşocu avea ca fii pe

brici de acestea, instalaţii moderne, s'au întemeiat, prin 1891, la Dihova, cu lucrători, majoritatea măgărăveni şi târnoveni, în număr de 150, fabrici cari scoteau găetane şi postavuri ce rivalizau cu cele europene, precum şi şiac ordinar ce-l furnizau armatelor turceşti, pe urmă, brâne, flanele, ciorapi, chiliumri, etc. [1]. O fabrică de găetane la Dihova era aceea a lui Dimitri Ioanid, în tovărăşie cu fiii lui Anastas Boga din Veles [2], ale cărei produse la desfăceau în Macedonia, Albania, Tracia, Serbia şi Bulgaria. Altă fabrică era a lui Cove Gaitangi din Bitolia, înfiinţată întâiu în 1893, pentru găetane, dar, pe urmă, a extins industria prin războae de ţesut; mai lucra şi „ustură" (urzeală) ce o aducea din Anglia [3]. Mai erau încă patru fabrici, din cari, una scotea „ustură" ce se da la femei pentru ţesut [4]. Toate aceste instalaţiuni erau puse în mişcare de forţa motrică a apei [5]. Produsele se desfăceau la Salonic, Constantinopol şi Albania [6].

Cuşu Micu şi Cuşu Picule desfăceau în această din urmă ţară şi abale lucrate de femei în războae casnice. Măgărăveanul Cuşu Hagigeogea şi fiii făceau abale pentru aceiaşi provincie; în mai mică măsură, Cufu Nicola şi G. Anghelina, precum şi G. Caracotta din Nijopole. Femeile mai lucrau cei mai buni ciorapi, şiac, chilim ,velinţă, sarici, flanele, etc. precum şi pânze de in şi de bumbac; se mai ocupau şi cu cultura viermilor de mătase [7]. Toate aceste manufacturate constituiau un articol foarte rentabil pentru casele sărace.

Cu desfacerea acestor articole, în Vlah Cearşi, se ocupau mulţi Aromâni. Dăm câteva nume: Ghiuşu Baţaria cu fiii Stavru şi Nanciu [8], cari desfăceau ciorapi şi aveau croitorie de abale; alte firme de Cruşoveni: Blaje, Guma, Cile, Fila; G. Bela din Magarova vindea haine de aba, şiac, sarici, tifticuri, fermenei, cephenuri, brodate cu fir de aur şi de găetan. Avea dreptate I. Neniţescu [9], când scria că, odată, femeile din aceste şase comune [10]: Magarova, Nijopole, Târnova, Clisura, Samarina şi Perivole, furnizau întreaga armată turcă cu postav: „scutic" şi şiac. La Dihova, aşezată pe Dragor, unde erau toate aceste fabrici şi piuă numeroase, se ţinea

Tanasachi, Petre şi încă alţi doi; Taşcu avea doi fii. [1] Dim. Niculescu, art. «Cauzele decadenţei idustriei casnice şi a comerţului la Românii din Turcia» în *Lumina*, IV, pp. 162—167. [2] Fiii lui A, Boga erau: Eftimie, Teodor, Lazăr şi Ghiorghi — acesta medic la Salonic, [3] D. Niculescu, art. cit. Cove avea 10 războaie şi 40 maşini de găetane. O maşină de aceasta costa 6 1/4 l. t., adică 155 frc., iar un războiu 5 lire turceşti, adică 115 frac. Postavul se vindea cu 12,60 fr. ocaua (60 pstr.); cotul cu 2,70 frc. adică 13 pstr.; găetanul cu 8,60 frc. ocaua — 40 pstr.; brâne cu 10,50 fr. — 50 pstr., chilim 10 frc., flanele 7,40 frc. — 35 pstr.; urzeală europeană 6,40 frc. — 30 pstr. [4] *Ibid*, [5] *Ibid* [6] *Ibid*. [7] *Ibid*. [8] Fiii lui Nanciu errau Ghiorghi şi Stavre. [9] Op. cit. p. 197. [10] Fabricile din Dihova — Târnova şi Magarova au fost acelea cari au dat o grea lovitură

şi un bâlciu renumit pentru desfacerea acestor postavuri şi mărfuri de lână [1].

In croitoria arnăuţească a „săltămărţilor", deasemenea, excelau Aromânii. Firma Catergari, condusă de fraţii Steriu şi Dina, lucrau cu Turcii. Fraţii Târpa — numai unul din ei stă în oraş — lucrau cu Bulgaria. Bancherul Cioca lucra haine de şiac şi săltămârţi pentru satele din jur. Alţii era Dinu Baţaria [2], iscusit croitor sârmacheciu; Ioan Buia [3] desfăcea postavuri de acestea tocmai la Rusciuc.

Paralelă cu Vlah Cearşi era Cazangi Socac — strada Cazangiilor, unde lucrau Aromâni din Resen, Tirana, Cruşova, ceva din Magarova. In fruntea lor era Moscopoleanul Ioan Cazangi şi alţii. Fabricarea de clopote — mari şi mici — era o industrie aproape exclusiv aromânească. Nu departe, era strada cherestigiilor: Tanciu din Târnova, Zisi Şmina din Magarova, Ianachi Chiristigi şi fiul Ghiorghi, Todi Modi şi alţii, mari angrosişti. Tâmplăria pe lângă puţinii Bulgari, număra, deasemenea, mai ales Aromâni. Un bun maestru tâmplar era Peca din Mulovişte.

Croitoria de dame şi cea bărbătească era excelent reprezentată de Aromâni. Printre aceştia, Evreii se ocupau mai ales cu confecţiuni de haine gata. Casa Rucea avea atelier de croitorie de dame pentru elita oraşului; firma „La Cruşuveanili" a fraţilor Birberu era şi ea fruntea în această branşă. Firmele mari în croitoria bărbătească erau: Costi Caţuiani foarte veche şi alta, tot aşa de bine văzută, a lui Toma Caţuiani, amândoi din Cruşova, aceasta din urmă condusă mai târziu de cei cinci fii [4], mari negustori de postavuri, lângă Bezesten. Alt atelier şi magazin pentru elită era a lui V. Buşa. Printre alţi mulţi Cruşoveni, erau şi Leascu Prenda, T. Ţiriviri, etc. Un vechiu croitor măgărăvean era şi Spiru Teodor Ciuli. Firma Migidi, condusă de trei fraţi, avea cel mai mare magazin-atelier de croitorie, care confecţiona şi haine pentru armata turcească [5].

In branşa manufacturei şi a galenteriei, mai cităm — pe lângă cei de mai sus — încă câteva firma: Mihali Vanciu Sonte, precum şi marea firmă „Dalenga", condusă, mai târziu, de fiii lui Dinu: Taşcu şi Ioan [6]; alte firme mai modeste: fraţii Coşcă [7], C. G. Caracotta, Gorciu Tale-Taşcu Naca, Iofce, Nauni, Digu Dimcu-Creasta, etc. Vasile Maza avea magazin de fesuri.

---

industriei casnice din oraşele din jurul Bitoliei. [1] I. Nen., l. c., [2] Era tatăl cunoscutului publicist N. Batzaria. [3] Era tatăl lui Mihalachi Buia cu cafeneaua «Macedonia» din Palatul Nifon şi grădina «Pariziana» din Bucureşti. [4] Fiii lui Toma Caţuiani, mari negustori, au fost: Mihali, Costi Mateu, Petru şi Steriu. Telemac, fiul lui Mihali, dela care deţin atâtea date preţioase, face, dela 1912, negoţ de postavuri, la Salonic — odos Ermu, 4. [5] Casa lui Migidi pe Şiroc Şocac, ca şi a lui Danabaşi, Nicaruşi, Iconomu, etc. era una din cele mai frumoase şi bogate; avea seră de flori, unde cântau sute de canari. [6] Actualmente, se găsesc la Salonic. [7] Erau doi fraţi: Hristu şi Teodor.

In industria lumânărilor şi a săpunurilor, Aromânii stau în frunte, ba exercitau un adevărat monopol. Unul Iosif Măgărăveanul [1], era mare fabricant de lumânări — nuumgiu; cruşoveanul Ioan Şunda săpungiu [2].

Comerţul de coloniale era, în mare parte, în mâinile Aromânilor. Dăm câteva firme: Lazo şi Ilie în Vlah Cearşi; Chiuca din Cruşova; I. Erca & Simeon Romescu, precum şi Dota Ghiorghi & Hristu Spoa, toţi din Gopeşi; Pandele Spiru şi alţii. Gopeşenii şi Muloviştenii se ocupau, între altele, cu fabricarea de băuturi spirtoase, iar cei din urmă şi cu ţesutul mutafurilor. Nicola Curte din Cruşova, Sideri Marcu din Nijopole, etc. au depozite de vinuri.

In piaţa făinurilor, Aromânii erau stăpâni, în frunte având pe Pişurica cu fabrică de făină la Dovlegic şi mari depozite în oraş; alt fabricant era Toma Ţiriviri [3], precum şi alţii. Cea mai mare parte însă, din mori şi fabrici erau în mâinile beilor turci. Printre marii agricultori, erau şi mulţi Aromâni, ca: Babunia, Nicaruşi, Iconomu, Ianari [4], văduva Calina Belan cu moşii la Smilova, fraţii Laia, Gorciu Ciumbri şi un alt frate cu moşii la Hristofor şi în alte părţi; Linara care semăna in, Papazoglu venit din Egipt, Cucance, Ştrala, Cumi, Zisi, Tega, Dogă şi mulţi alţii.

Industrializarea fierului, mai ales în meşteşugul decorativ, era exercitată de Aromâni, pe când Bulgari, Turci şi ţigani făceau simplă lăcătuşerie. Marile magazine de desfacere a articolelor de fierărie era în mâini aromâneşti, în frunte stând casele Prenda, Leasca, Popovici şi alţii.

Turcii, în virtutea privilegiilor, deţineau monopolul tăbăcăriilor şi fabricau meşinul după sisteme moştenite de veacuri. In industria pielăriei, era o companie aromânească, precum şi firmele: Ţingara prima fabrică de talpă, condusă de fraţii avocatului Nicu Ţingara, Nuşa & Boşniacu, etc.

Majoritatea hanurilor şi hotelurilor — ca să nu zicem sută la sută — erau în mâinile Aromânilor din Cruşova, Mulovişte, Gopeşi şi Pisuderi. Strada Curu Ceşmè era strada hanurilor, unde soseau caravanele cu mărfuri aduse de peste tot şi se încărcau mărfuri pentru toate direcţiunile, Incepând cu Piper Han al lui Mandi din Pisuderi, toate hanurile erau proprietăţi aromâneşti [5] sau exploatate

[1] Fiul său Dimitrie exploata păduri în Morihova şi desfăcea lemne în oraş. Era străbunicul, după mamă, al fraţilor Ciulli: Petre, inginer agronom; Taşcu, arhitect şi Virgil, ataşat comercial în Alexandria — Egipt. [2] Era tatăl fraţilor Şunda; doctor Taşcu, Sterie farmacist, Sotir avocat, Tache lt. colonel şi Onciu, profesor şi pictor. [3] Se află, astăzi, cu fiii, în Sinacuse-America, având mare fabrică de tâmplărie. [4] Era ca şi Babunia. în consiliul superior administrativ al vilaetului. [5] Câţiva propietari de hanuri: Nicola şi Ghiorghi Ciomu, Miha Zisi, N. Paligora, Nachi Zisi, fraţii Colenіari, Bueiu, Rize, fraţii Spiru, Ion Ciomu, Scurţali cu hotel «Orient» (Şark), etc.

de Aromâni. Iată câteva nume: Taşcu Bujdar han hotel „Roma“; hanul Nachi Paligora pentru negustorii şi caravanele din Tirana şi Elbasan; Mitu, fratele lui Mandi, han în Lenski Pazar; Cocu Satravan Han; hanul Coleniari, hanul Rize, Mitu Ticu şi Dim. Dzodzu Pisuderenii cu hanul lor, hanul Nachi Zizi şi altele. Mulţi Gopeşeni aneau hanuri în piaţa Ofci Pazar, iar la intrare, era hanul bătrânului Zisi Cruşoveanul. In fruntea hotellerilor stau: Şcurţâli cu Şark Hotel şi multe proprietăţi; Covata pe Lenski Bazar, Nicola Marcu, Doagă şi Ceace cu hotel Monastir, fraţii Ţovari, veniţi dela Dibra; precum şi marile hoteluri: „Constantinopol“, „Salonic“, etc.

Dintre vechii negustori cu vază din Mulovişte, era Nauni Mischia care făcea comerţ întins cu Albania şi Coriţa, fiind cotat ca unul din cei mai bogaţi prin 1850—90. Fraţii Stoiu Ciomu făceau comerţ de manufactură engros adusă din Constantinopol. Ghiorghi Glingiu Ciomu Casabaşi, furnisor al armatelor turceşti din vilaet şi proprtetar pe malul Dragorului, dela Lenski Bazar până la biserica bulgară, făcea, deasemenea, mare comerţ cu Albania, iar mai târziu, a luat în concesiune şi dervenele din tot vilaetul [1].

Pomenind de comerţul acestor Mulovişteni cu Albania, este demn de amintit că aceştia aveau o colonie de negustori şi hangii în Dibra-Debr, oraşul Gheghilor celor mai cruzi şi al căror nume a lăsat un ecou sguditor în populaţiunile Cruşovei şi în ţinutul Ohrida. In acest oras cu câteva sute de suflete de populaţiune veche aromânească — Cruşovenii, Pisuderenii şi, în special, Muloviştenii au reuşit, diu vremuri îndepărtate, să pătrundă şi, din depărtare, prin comisionari, făceau ufaceri frumoase firme cruşovene dela Salonic, Bitolia şi Cruşova, cum erau ale lui Crale, Nuşa Taru şi altele. Şi, totuşi, în acest centru sălbatec, nimeni nu îndrăsnea să se atingă de persoana şi avutul lor, ba din contră, toţi beii şi bandiţii din cazaua Debrei le sta la dispoziţie. Cruşovenii trimiteau făinuri şi alte mărfuri şi schimbul acesta era foarte frecvent. Bătrânii Dimcea erau cazangii foarte mult apreciaţi. Anastase Ţovari, cu fiii [2] şi fratele Simu [3], precum şi Trifon Roata din Mulovişte ţineau mai multe hanuri.

Marii fotografi ai oraşului erau Leonte, Kermeli, fraţii Mana-

[1] Dervenele erau trecătorile unde se plăteau taxe anumite pentru turme, mărfuri, etc. scutite fiind numai lânurile şi zeciuiala pentru sultani. La licitaţie pentru dervene, Valiul a întrebat pe Glingiu Ciomu: — Tu licitezi, dar pe cine ai garant? — Pentru mine, Excelenţă, garantează hamalii. Paşa s'a supărat foc, dar secretarul l-a potolit, explicându-i că, prin aceasta, a vrut să înţeleagă că vin hamalii cu sacii de bani. [2] Fiii lui Anastasi erau: Alexa, Stoiciu, Gachiu şi Hristu acesta tatăl d rului Simeon Tovaru, botezat Simeon după dorinţa lui Simu vezi nota următoare care n'a avut un fiu ca să-l facă medic. [3] Vezi nota 1, p. 118. Acesta era bunic după mamă al d-lui d-r. P. Topa, medic chirurg din Ias n Bucureşti şi preşedinte al Soc. de cultură macedo română

kia — aceşiia încă în fiinţă şi cu un mare cinematograf propriu.

Casele de bancă — pe lângă Evreii Calef şi Baruh şi Albanezul Chiriac [1] — în mare parte erau ale Aromânilor, ca: Nicaruşi, Iconomu Cruşoveanul cu celebra lui casă de comision, Vanciu Miloşi, Cucance, Fila, fraţii Xifta, Neşcu, Mandi Săraflu, Cioca, Costi Papazoglu, fraţii Lala, Cifut Spiro [2], firma Juli care aproviziona armatele şi alţii, la cari se adăugau aproape toţi Aromânii cu stare cari făceau şi negoţ de bani, în aşa măsură că populaţia ţărănească era tributară acestora.

Dar nu vom termina cu fisionomia etnică a Bitoliei, fără a străbate, dela un capăt la altul, Cuiumgi Socac, (strada Argintarilor) care pornea dela palatul administrativ spre Bezesten. Aici, se lucrau, cu artă superioară, obiecte şi bijuterii preţioase de aur şi de argint şi a strălucit, până spre 1910, o întreagă pleiadă de mari artişti în arta cizelării metalelor scumpe, meşteşug care a censacrat titlul de nobleţe familiilor ce numărau asemenea artişti printre membrii lor. Dar despre aceasta vom avea a vorbi la locul cuvenit [3]. Aromânii au avut la Bitolia şi ceasornicarii lor, ca Fila, G. Zvolu, N. Petraşincu printre cei mulţi. In meşteşugul cuţităriei este demn de remarcat — printre marii meşteşugari — Gioga Cuţitarul, actualmente stabilit la Giurgiu.

In acest mare centru al Macedoniei şi Albaniei, veneau, pe lângă negustori de toate neamurile Aromâni din Bosnia, negustori întreprinzători şi buni industriaşi [4]. Mai veneau — ca să facă negoţ şi meşteşuguri — Aromâni din Musachia şi din Pind, din Albania, Resen şi Ohrida — aceştia din urmă erau marii negustori pescari şi mulţi din ei blănari — precum şi din alte multe părţi. Pe de altă parte, Bitoleni aromâni se aşezau ca negustori şi meşteşugari până în Bosnia, după cum am văzut la capitolul respectiv [5]. Tot la Bitolia, veneau şi negustoriţele din Çavaia, călări pe cai focoşi şi înarmate până în dinţi, ca să-şi desfacă ţesăturile de borangic şi alte produse delicate [6]. In vechime se exportau bumbacuri, lânuri, piei şi herghelii de cai pentru Ungaria [7].

Nu exista meşteşug care să nu fie exercitat cu măestrie de Aromâni; ei erau fotografi, cismari, croitori, brutari, ei erau meşteri constructori — localnici şi din alte părţi — erau calfe şi lucrători : lucrând pantoful sau haina, ei — majoritatea tineri cunoscă-

---

[1] Albanezii creştini veneau, de cele mai adeseori, din localităţi cari, odinioară, fuseseră curat aromâneşti sau în mare parte locuite de Aromâni. Copleşiţi de marile masse albanezeşti, aceştia au sfârşit prin a fi albanizaţi. Dar s'a întâmplat — ca la Magarova şi Cruşova — că şi-au recăpătat vechea fizionomie etnică, devenind iarăşi Aromâni. Aşa că nu putem deosebi pe veritabilii Albanezi de Aromâni — ca înfăţişare fisionomică, îmbrăcăminte, obiceiuri şi datini, etc. ei erau Aromâni. [2] Un nepot, locotenentul P. Georgescu este, astăzi, ofiţer în garda regală — la Bucureşti. [3] Vezi cap. ultim, *Cartea II*, A. Hâciu [4] I. Neu., 435. [5] Vezi mai sus, cap. IV, 135 [6] Vezi p. 123. [7] Pouq., III, 180.

tori de carte — aveau, alături, pe Homer saú pe Xenofon, din ale căror isprăvi se adăpau şi se hrăneau cu nesaţ.

Dacă ne referim la profesiunile libere, acestea aproape toate erau în mâini aromâneşti. Farmaciile erau dirijate una de Nita din Moscopole, a doua de grecul Aristoteles, alta, rând pe rând, de T. Pucerea, C. Şcodreanu, I. Petrescu şi D. Ncciu. Medicii erau: Costa Girâlu, Vafeiadis din Magarova, Geamauli, Ştrala, Naca, Maţali, Hiritura, Anastas Fila, etc.; sau medici cu diplome din Bucureşti: Pericle Pucerea, Filip Mişea, Taşcu Trifon, Maşu, S. Berberi; dentişti: Geamauli, Ioan Stavri şi o întreagă legiune. Avocaţi: Nicu Ţingara, Mihail Papazolu, Matli din Musachia — tată şi fiu, etc. — In rândul medicilor, erau şi ceva Bulgari, Evrei şi Turci.

Negustorii bitoleni, în general, erau cei mai bine văzuţi de marii negustori depozitari din Salonic şi din Constantinopol — creditul pentru ei era nelimitat şi, adeseori, se acorda pe un simplu cuvânt spus.

Alături de Aromâni, trăiau şi alte neamuri. Bulgarii — cari locuiau în mahalalele Jeni Maale, Belaceşme, Cinghel Caracolù, Bair Maale şi puţini amestecaţi cu alte neamuri — erau cojocari, samaragii, dogari, făceau frânghii, căpestre, mături şi altele, mare. parte cu agricultura, puţinii cu un negoţ de mică importanţă şi aceşti Bulgari veneau din Ohrida, Perlepe şi Cavadar, mai cu seamă

Turcii — socotiţi cam la un sfert din populaţia oraşului — erau mari şi mici demnitari, vre-o 10% erau băgaţi în negoţ şi meşteşuguri, oarecum monopolizate de ei, ca opincăria, tăbăcăria, morăritul şi alte câteva, restul trăia din mila celor mari.

Evreii au început să se aşeze în acest oraş încă din secolul al XV-lea, când numărau aproape 600 inşi[1] — erau din aceia, probabil, cari veneau odată cu armatele cuceritoare; mai târziu, ca urmare a persecuţiilor din Spania, odată cu căderea Grenadei în 1492, numărul lor a crescut simţitor, în aşa măsură, că, prin 1900, constituiau o şesime din totalul populaţiei. Totuşi, pe câtă vreme Aromânii, sută la sută, erau un element preponderent pe piaţă, dintre Evrei, o mică parte ocupau loc mare în viaţa economică, majoritatea o duceau foarte greu: făceau negoţ ambulant de sticlărie şi mărunţişuri, femeile şi bărbaţii prelucráu inul, lucrau dantelărie, ţeseau găetane pentru cremene, erau tinichigii, cârpaci de haine şi ghete, legători de cărţi şi hamali; alţii făceau negoţ de piei şi de lânuri, vindeau mărunţişuri şi galanterie; confecţionau haine gata şi erau în raporturi bune cu Aromânii. In fruntea coloniei bogate, puţin numeroasă, stau puţinii bancheri ca Baruh şi Calef, marii ce-

[1] D-l Saul Mezan Everistvoto v Makedonia în Makedonski Pregled, 1930, fasc I, p. 47 83 şi fasc. II, 57—81 — recenzie în rev. M.-rom., 1931.

realişti: Calderon, Isaac Misrahi, angrosistul de droguri Isaac Levy, etc. In mahalaua dela Sfeta Nedela, dela estul Bitoliei, în căsuţe din scânduri lipite cu lut şi acoperite cu tinichea, trăiau, în mizerie neagră, mii de Evrei. Bitolia era un oraş cu întreaga viaţă economică acaparată de elementul aromânesc, cari locuiau şi în mahalalele curate şi nobile, ca Arnaut, Caigaz, Roşca, Curdireţ, Lamarina, Papa Marcu, Şiroc Socac şi altele centrale.

* * *

Sub raportul cultural, Bitolia s'a prezentat mai bine ca oricare alt oraş din Imperiul ottoman — exceptând capitala. Toate naţionalităţile — cu temei şi fără temeiu etnic — Aromâni, Greci, Bulgari, Turci, Evrei, Sârbi, călugării Lazarişti, etc. au avut şcoli primare şi secundare de tot felul; deasemenea, biserici nenumărate: ortodoxe, catolice, anglicane, moschei, sinagogi. Toate şcolile grecesti nu erau decât instituţiuni aromâneşti ridicate, prin contribuţiuni publice şi donaţiuni considerabile, toate impunătoare prin măreţia clădirilor şi înzestrarea lor didactică. In fruntea tuturor acestor instituţiuni de înaltă cultură şi de luminare a marilor masse, sta liceul românesc — Inalta academie din Balcani — înfiinţată în anul 1880, grandios prin noutatea şi impunătoarea lui cultură ce a răspândit-o vreme de aproape patru decenii. Această cultură nouă a strălucit cu atâta splendoare, încât, după douăzeci de ani de când nu mai funcţionează, a rămas un miragiu, un vis frumos chiar pentru duşmanii din epoca marilor lupte sângeroase. Nenumăratele legiuni de tineri luminaţi cari s'au adăpat la această lumină strălucitoare, au contribuit — în largă măsură şi întru prea mărirea României care o întreţinea şi o patrona — la umanizarea vieţii în bună parte din Macedonia, Epir şi Albania, ca şi la promovarea intereselor obşteşti pe oriunde le-a fost dat să treacă[1].

In mijlocul atâtor cetăţi răspânditoare de lumină[2], se ridica, măreaţă, biserica Sf. Dumitru a comunităţii aromâneşti-grecomane, veche de o sută de ani împliniţi, bogat înzestrată cu picturi, sculpturi în lemn şi odoare preţioase. Această biserică, servea, în acelaş timp — ca şi surorile ei din Clisura, Castoria, Cruşova, etc.— şi ca instituţie de credit de mare ajutor pentru negustorii lipsiţi

---

[1] Vezi *Cartea III*, «Aromânii în lumina civilizaţiei» A. Hâciu. Aromânii naţionalişti aveau, pe lângă liceul de băeţi, o şcoală normală — profesională de fete şi mai multe şcoli primare. Mai aveau şi o librărie în oraş condusă de N. Maimuca, fost mai târziu, administrator şcolar. Bulgarii şi Sârbii aveau şi ei liceele lor, Turcii mai multe şcoli secundare — licee şi profesionale. Aromânii grecomani: o grădină de copii — nipiaghoghion, două şcoli primare de fete — parthenaghoghion, două primare de băeţi — dhimotica scholia, două secudare; de băeţi şi de fete — elinika, şi multe altele în toate mahalalele; Roşca, Ieni Maalè Belaceşue etc. — cele primare, cu mai multe secţiuni numărau până la

de un aşezământ naţional de reescont şi de credit mărunt. Deponenţii erau toţi enoriaşii şi, ceace este şi mai curios, chiar Turcii. Singura casă de încredere unde lumea îşi depunea, spre fructificare cu 9%, economiile era epitropia acestei biserici. Biserica, ea însăşi, dispunea de averi proprii mari — nenumărate moşii şi multe proprietăţi în oraş. Astfel că ea, dispunând de acoperiri însemnate, a fost o perioadă lungă când emitea bancnote numite „cahmei" în valoare de 1 piastru şi altele de 5 şi 10 parale, cu putere circulatorie foarte întinsă, chiar în satele şi oraşele înconjurătoare, cum a fost Nijopole, Magarova [1], Bucova şi altele. In vremea din urmă, cam prin 1900, Ioan Sonte [2], marele negustor de manufactură, ales epitrop pe viaţă al bisericii şi casier general al tezaurului, fără nici un fel de onorariu, cu o discreţie absolută, împrumuta pe negustorii nevoiaşi, ca şi pe aceia cari simţeau nevoia de întindere a afacerilor [3].

Aromânii naţionalişti au construit o bisericuţă gingaşă — un paraclis frumos înzestrat — singurul locaş unde se mai aude încă limba aromânească, ca un slab ecou al strălucitei expansiuni culturale de acum două decenii şi ca mărturie a unei vieţi naţionale ce a fost sugrumată odată cu războiul balcanic.

Nicăieri, ca aici, lupta naţională între naţionalităţi nu se da mai grea, mai apăsătoare, mai sângeroasă. Şi fiecare naţiune — cu temeiu etnic sau nu — îşi înarma ideile cu arme ucigătoare, mânuite de bande de mercenari sau de oameni paşnici, dar îşi înarma; concomitent, forţele şi cu instituţiuni de cultură şi de asistenţă socială, cât mai moderne, cât mai larg primitoare. Toate acestea, în ultimă analiză, erau făclii de alungare a ignoranţei şi toate erau afirmări categorice în vederea unui viitor politic pe care fiecare tabără în luptă îl sconta pentru sine.

CAP. VII

Câteva centre importante pe valea Vardarului.

N'a existat centru comercial mai mult sau mai puţin însemnat pe această vale a marelui fluvii unde Aromânii — în special,

2000 copii una. Vezi şi G. Papacostea Goga. «In zilele redeşteptării m.-române», p. 34. Liceul de băeţi, o clădire uriaşă în mijlocul oraşului, a fost înzestrat de un mare negustor aromân din Londra şi alţii cu cel mai modern laborator şi cu cea mai bogată sală de gimnastică. Despre celelalte aşezăminte cu caracter filantropic şi cultural, vezi *Cartea III*, A. Hâciu. Profesorii dela liceul grecesc erau toţi Aromâni: Giumiticu era director, Gunari preda muzica, Cucance matematici, doi fraţi Noti, Lambru gimnastică, Liupi, Carali, Ciupci, Naca, etc. Un profesor savant şi poliglot era şi Costi Babunia, membru în consiliul superior administrativ al vilaetului. Liceul acesta era socotit ca primul în Imperiu, al doilea «Meghali tu ghenus scholi» din Constantinopol, al treilea «Ciutili» Sacişta şi ultimul «Papafi» — Salonic [1] Şi biserica «Sf. Dumitru» din Magarova emitea „cahmei-gazete" de tablă galbenă cu iniţialele «A. D.» [2] Bătrânul I. Sonte îşi ţinea registrele comerciale cu folio «dare» şi «luare» în aromân şi e cu caractere greceşti. [3] Informaţiuni preţioase asupra Bitoliei le deţin

Cruşovenii şi de aceea, am putea numi toate aceste colonii cruşovene — să nu fi avut coloniile lor statornice sau trecătoare. Vom începe cu cel mai important din acestea, cu Velesul, o mare etapă pentru drumul caravanelor spre Bulgaria, Serbia şi Bosnia.

1. Veles (trc. Kopriilli, mr. Velisu).

Era numit de Slavi Vilazora „oraş cu auroră frumoasă", dar istoricii serioşi îl derivă dela albanezescul „ora" punte şi Velaz — adică puntea dela Veles, de unde Köprülü, adică oraş cu punte peste Vardar [1]. Fratele cercetătorului francez Pouqueville scrie că Tchiouperli — adica Köprülü, aşezat aproape de vechea Vilazora, este un oraş cu 2000 case, orânduite în amfiteatru, pe povârnişurile ambelor maluri ale Vardarului, care divide Macedonia dela nord la sud; îl numeşte târg mare, punct central al drumurilor comerciale ale Bosniei, Albaniei de nord şi ale provinciilor dela estul fluviului [2].

Populaţia oraşului este amestecată: Turcí cari s'au expatriat toţi în Asia Mică, Albanezi, Bulgari sau Slavi şi Aromâni. Despre aceştia din urmă se zice că s'au aşezat după dezastrul Moscopolei. Date că ar fi existat înainte de aceasta nu există. Tradiţia încă proaspătă spune că coloanele de fugăriţi, cu ce bruma le-au mai rămas, în drum spre necunoscut. au fost reţinute de un beiu, care — cunoscând aptitudinile lor preţioase în miscarea economică — le-a oferit adăpost şi protecţie, precum şi teren pentru locuinţe, ca şi îngăduinţa ca să-şi facă biserică în oraş Numărul familiilor să fi atins cifra de una sută. O altă coloană de 35—40 familii s'au dus mai departe şi s'au statornicit la Iştip, dar, fiindcă n'au avut preot nici şcoală, şi-au pierdut cu timpul naţionalitetea [3]. In coloana de Moscopoleni stabiliţi la Veles, era şi un călugăr aromân care a învăţat carte pe Aromâni ca şi pe Bulgari. Familii moscopolene vechi au fost: Cicârdecu, Gârba, Morait, Boga, Maşu, Nastu, Docea, Saru, Dzodzea, Miţu, Ţibre, Nica, etc. Deosebit de acest strat, s'au aşezat, cu timpul, alţi Aromâni din Ţârnuş-Babuna (din aceştia, au trecut alţii la Iştip şi Tetova), precum şi din Cruşova, ca Ţârnuşanu, Lecea, Zicu, Sofianu şi aiţii.

---

dela Nicolae Buia, fost institutor şi secretar al Societăţii de cultură m.-română şi bun cunoscător al pieţei, dela P. Constantinidi, mare industriaş în blănărie — amândoi în Bucureşti; dela Telemac Caţuiani, negustor la Salonic, precum şi dela mulţi Aromâni dela faţa locului. [1] I. Arg., pp. 65—66. [2] Pouq. o. c., III, p. 179. [3] Sub Bizantini purta numele de Belasius sau Belesius. Sava Saru, profesorul dela Seminarul Central, originar din Veles şi bun cunoscător al lucrurilor din regiunea Vardar-Salonic, zice că ar fi fost întemeiată de generalul Belisarius şi că, odată, oraşul era aşezat spre cartierul Sf. Dumitru, într'o văgăună numită «Dolnigrad» — oraşul de jos. In sec. XIII, aparţinea imperului româno-bulgar; în acelaş secol, l-a luat în stăpânire Ştefan Duşan al Serbiei, care l-a stăpânit până în 1389, când căzu sub Turci. Acelaş domn Sava Saru relatează că a avut

Turcii erau aşezaţi cei mai mulţi pe stânga, mai puţini pe dreapta Vardarului, Aromânii de asemenea, pe când Bulgarii peste tot oraşul şi foarte numeroşi. Câţiva Turci „Checibeiler", beii căprari, erau aşezaţi pe munte. Velesul a fost un centru important de drumuri comerciale: cu Bitolia prin Babuna-Perlepe, cu Salonic pe valea Vardar, cu Bosnia şi Albania de nord-est prin Scopia, în sfârşit cu Comanova, de unde porneau două mari ramuri: Vrania-Belgrad-Zeimun şi al doilea: Kiostendil-Bulgaria (Dubniţa-Sofia-Rusciuc şi Dubniţa-Samacov-Filipopol). Toate aceste drumuri cu hanuri ţinute de Aromâni — erau bătute de caravanele aromâneşti, numeroase, neobosite, neînfricate. Ele duceau şi aduceau mărfuri de peste tot, iar spre A.-Ungaria duceau călători şi produse în piei tăbăcite.

In comerţul internaţional, Aromânii Veleşeni au însemnat ceva. Nu posedăm date dacă Moscopolenii aşezaţi aci au continuat negoţul cu Italia, în special, cu Veneţia. Avem, în schimb, câteva indicaţiuni cari, indirect, vorbesc de asemenea legături. Unul Lazu Buşa, sârmacheciu bătrân, a primit, prin 1877, o scrisoare dela o firmă comercială din Italia, prin care era solicitat să intre în legături comerciale. Doreau, probabil, să se continue vechile legături ce le-a avut Ioan, tatăl lui Lazu, încă din Moscopole, sau imediat după aşezarea lui la Veles şi pe urmă întrerupte[1].

In oraşul Veles, erau tăbăcării renumite, unde lucrau turci şi bulgari, scoţând — din piei de miei, de capre şi viţei — saftiane preţioase foarte mult căutate în Austria. Cel mai mare industriaş era bulgarul Dandarov — astăzi. este Aromânul Alcibiadi Ghiorghi Niceali. Aceste saftiane constituiau un preţios articol de comerţ, cu care s'au ocupat şi câţiva bulgari, în special, însă, Aromânii. Cel mai vechiu negustor aromân a fost Teohari Morait care lucra încă din 1825. Mai târziu, a lucrat în tovărăşie cu Panaioti Saru[2].

o mătuşă care, până în ultimul timp, ştia aromâneşte şi se chema Hagi-Maria, căsătorită, dar fără urmaşi, după Hagi Danef, nume foarte cunoscut. Alte familii aromâneşti: Semcata, Cuciubă şi altele, astăzi, pe deplin slavizate. [1] L. T. Boga, director de liceu şi al Archivelor statului la Chişinău, originar din Veles, mi-a mai relatat că, în familia d-sale, s'au găsit gramatici şi cărţi italieneşti, în manuscrise greceşti, încă din sec. XIV, ceeace presupune — conchide d-sa — legături ale familiei cu Italia, încă din Moscopole. [2] Profesorul Sava Saru posedă o scrisoare în greceşte din 9/3 851 — scrisoare din care dăm câteva frânturi — relativă la dorinţa lui Panaioti Saru de a-i trimite la învăţătura comerţului pe fiul Teodor de 11 ani. An. D. Lica îi mulţumeşte prietenului Saru care vrea să-i trimită pe fiul Teodor ca să-l înveţe în prăvălie, dar formulează condiţiunile ca tânărul «să fie sănătos, cinstit, credincios, să nu mintă, fiindcă acela care minte inclină şi la furt; să dea ascultare sfaturilor tatălui şi stăpânului, să nu fie leneş, să nu hoinărească, în dreapta şi în stânga, fără voia mea, să facă tot cei voiu porunci, iar eu îl voiu ajuta să progreseze, ceeace va fi spre marea bucurie a mea. Prin urmare, dacă posedă aceste însuşiri şi dacă este şi

Alții, cam de aceiași vechime: Nicola Gârba, Ghiorghi Gârba Mihali Cicardecu; mai târziu, Hristu Vladu — toți cu comerțul de saftiane. Cei trei din urmă aduceau, în schimb, manufacturi din Austria. Prin 1850, Anastasi Boga făcea negoț de manufacturi cu Viena, alții aduceau, din fosta monarhie, postavuri, fesuri și alte articole.

Unul din negustorii vienezi cu care lucrau Morait și Saru era Moscopoleanul Anastasi Dimitri Lica. Acesta mai făcea comerț și cu Bulgarii — între cari unul Boșcu.

Intrucât Teohari Morait făcea comerț important cu Austria și servea, în special, interesele tăbăcarilor turci, aceștia — drept recompensă pentru „prietenul" lor și pe lângă multe „peșcheș-uri". cu cari îl onorau cu orice prilej — au obținut un firman și autorizația de a-și construi casă albă și cu etaj. De aceea, era cunoscut sub numele de Teohari Morait Firmanli.

Aromânii Veleșeni făceau comerț și cu Bulgaria, unde duceau manufacturi și postavuri, aducând, în schimb, găetane. Iar Anastasi Nastu — cel mai bătrân — aducea găetane și lucra testemeluri și le vopsea, aplicându-le tiparul, după care le desfăcea în ținutul Velesului și în Bosnia. Alții cari lucrau testemeluri și făceau comerț de găetane erau: Diamandi Boga [2], frații Ghiorghi și Anastasi Boga, precum și verii acestora: Costa Boga, frații Anastasi și Marcu Boga, etc.

Bâlciurile din Perlepe și Seres erau foarte frecventate de acești Aromâni: Nauni Nastu [2] și Teodor Saru [3] lucrau cu manufactură, iar croitorii „sârmacheci" în fir de aur, ca frații Sofianu [4] își vindeau produsele industriei lor. După construirea căilor ferate, în 1874, ei se aprovizionau cu manufacturi dela Salonic. Fiii lui Anastasi Boga [5], în tovărășie cu un Aromân Ioanid, aveau fabrică de găetane la Dihova-Bitolia.

O bună parte din comerțul localnic al Velesului era în mâinile lor. Timiu Docea, mare angrosist de vinuri, avea și casă de bancă; Anastasi Mițu era podgorean; Teodor Saru avea engros de coloniale și manufactură, galanterie și mărunțișuri; Anton N. Boga și Costi Argintaru, deasemenea. Actualmente, există Atanas Tașcu

cu voia mamei lui, iar el are dragoste și tragere de inimă, puteți să-l trimeteți imediat după Paști și să ne dea Dumnezeu să ne fie de bun augur și cu noroc. Să-l sfătuiți ca tot ce va vedea și va auzi să-mi spună mie, ca fiind credinciosul meu și să fie iubitor față de fiul meu». Fiul acestuia se chema Ghiorghi. Și termina, trimițând complimente lui Teohari Morait, soției și copiilor. [1] A fost bunicul profesorului L. T. Boga. [2] Nauni Nastu era «taxildar» la firma Morait și Saru. [3] Teodor Saru era fiul lui Panaioti, al cărui obiect face scrisoarda dela nota 2 pp. 204—205. [4] Frații Sofianu erau Ghiorghi, Arhondi și Tomciu. [5] Fiii lui Anastasi erau: Eftimie, Teodor, Lazăr și Ghiorghi — acesta medic la Salonic.

A. Nastu cu fabrică de făină; Traian Petre Zicu cu fabrică de făină şi de uleiu, cu cinematograf propriu şi uzină electrică, cu altă fabrică de făină în Palicura, pe Târna, afluent al Vardarului; Aristide Teodosiu Docea şi Tache Ioan Boga cu comerţul de opium şi de cereale; Eftini Docea cu farmacia centrală. Şi alţii. Mihail Nicola Hrisicu şi fraţii erau argintari.

In acest centru situat pe Vardar şi nod de drumuri importante, s'a făcut un comerţ considerabil de cereale, cari se vărsau toate la Salonic, cea mai mare parte la fabrica Allatini. Această casă celebră şi-a recrutat mulţi comisionari şi agenţi printre Aromânii Veleşeni [1] In aprovizionarea cu tutunuri, aceiaşi casă avea pe Taşcu Dimitri Nastu, ca reprezentant la Giumaia, Cavala, Grecia, etc.

Mulţi Veleşeni făceau comert de cereale şi în cont propriu. Cel mai bătrân şi mare cerealist Costi Petre Maşu [2] făcea comerţ de cereale, de mac şi opium. Fraţii acestuia [3] făceau acelaş negoţ. Petre, fiul lui Costi, a fost tot aşa de mare negustor ca şi tatăl său. Familiile Naşu şi Boga aveau şi moşii la Ciciova şi Racli în ţinutul Veles. Alţi mari cerealişti erau: Teodosie Timiu Docea [4]; fraţii Ghiorghi Sofianu [5], dela 1880 încoace; Anton Gârba şi fratele Nicola, la Mitroviţa şi Scopia, toţi pentru Salonic. Sofocli Velidi, fiul lui Anastasi din Vl.-Livadia, stabilit în acest oraş, făcea mare comerţ de cereale şi cherestea tot pentru marele port egeic. Veleşenii aduceau toate aceste cereale, dela Niş şi Kiostendil, cu caravanele şi căruţele până la Veles, de unde, fluviul începând a fi navigabil, se expediau cu plutele, până la construirea căii ferate.

Cele mai numeroase coloni şi singurele, am puteu zice, le vom întâlni la Salonic: u'au avut nicăeri, nici în Serbia [6], nici în România [7]. Aici, s'au distins numai în mişcarea intelectuală, ca produse ale liceului din Bitolia.

Ca populaţie aromânească, Velesul a avut, în ultimul timp, după L. T. Boga, cel mai bine informat, 890 suflete [8]. In jurul oraşului erau Calivele Veles, cu o populaţie de 1870 locuitori. Cără-

[1] Câţiva din aceştia erau: Vanciu Bobu (Bobescu) reprezentant la Veles: Mihail Nastu dela care am căpătat multe informaţiuni, la Graţco; Dimitri Nastu la Mitrovita; Hristu Ţivrea la Priştina; Teodosi Didascalu la Comanova; Mihail Spiru Boga la Scopia; Teodor Boga — tatăl profesorului Leon Boga — în Albania, la Lipiani — Ferizovic pe linia Scopia - Mitroviţa, la Prizrend, Iştip şi Lescovat, din Serbia. El a murit ca pensionar al cassei Allatini. [2] Fiiul lui Costi Masu, medicul Pandele, era, la Bitolia, reprezentant al Aromânilor naţionalişti în comisia de organizare administrativă a Macedoniei, sub conducerea lui Hilmi Pasa. Alt fiu Traian a murit ca ofiţer turc în războiul balcanic. [3] Erau fraţii Ghiorghi, Dimitri, Iordan si Andrea. [4] Era tatăl farmaciştilor Lazar şi Eftim Docea. [5] Fratii G. Sofianu erau Nicola, Spiru si Antoni. [6] Câţiva fraţi Dzudzea s'au ocupat cu fabrică de sapunuri parfumate. [7] Nu ştim ce negot au făcut în România Ghiorghi si Lazu, fii ai lui Teohari Morait. [8] I. Nen., — p. 49 — dă 237 case aromâneşti, 3000 case bulgăreşti şi 1500 turceşti.

vănarii aromani de pretutindeni făceau haltă obligatorie aici, unde se încărcau şi se descărcau mărfuri pentru toate direcţiunile.

Velesul avea 9 moschei, 3 biserici bulgăreşti, una grecească a Aromânilor, Sf. Maria şi un paraclis al Aromânilor naţionalişti, Adormirea Maicii Domnului, zidit în 1885. Toate naţionalităţile îşi aveau şcolile lor.

2. Coceani — (Còceana).

Aromânii din Gramoste, Niculiţa, Lintopea, Fuşea şi altele s'au revărsat peste întreaga Macedonie ca şi la Coceana[1]. Colonii sunt şi în munţii din jurul oraşului, la Punicva, Liopeani, Chitca — cu vreo 40 familii, Placicoviţa, Ceatal, Golac, Călin cu vre-o 80 familii cari numără pe cei mai bogaţi Aromâni. Cei din câmpii iernau în jurul Comanovei, unde mulţi aveau moşii, alţii la Iştip-Vardar, iar alţii cu moşii la Coceani. Celnicii aceştia şi ciobanii, toţi de provenienţă grămosteni, în număr de aproape 300 familii[2], imprimau viaţă bogată oraşului, dintre cari dăm câteva nume ca: Brova, Gheorghiţă, Luca, Mina, Nauni, Şapca, Capsali, Zurzu. Unul din aceştia foarte bogat la Comanova, pe nume Şucă, avea moşii întinse şi mari întreprinderi de caşcavaluri la Salonic. Dar cel mai bogat este Gazdu care ducea 4000-5000 berbeci în Anatolia, unde îi ierna, iar primăvara îi desfăcea în Constantinopol. Mulţi neugstor de aici lucrau cu acest mare econom de vite, cu moşii la Cumanova şi prăvălii multe la Coceani[3].

Piaţa acostui oraş a fost, din vremnri îndepărtate, formată din negustori cruşoveni, cari s'au ocupat — mare parte din ei — cu croitoria de abale şi argintăria, cu comerţul de orez, manufactnri şi cereale, precum şi cu „savatea" îugrăşatul ţapilor şi berbecilor. Vechimea aşezării acestora s'ar ridica la 120-130. Cei mai vechi cunoscuţi au fost fraţii Mina Papacocea, argintarul Ghiorgachi şi ciohagiii croitori de abale şi manufacturişti; Dimitri şi Nauni; alţii erau fraţii Ghiuţă: Dinu, Ghiorgachi şi Nicola, la început, toţi ciohagii. Unul din ei, Nicola se ocupa şi cu negoţul de boi şi de cătâri pe cari îi desfăcea în Grecia. Aceşti vechi negustori — toţi cu familiile la Cruşova — lucrau bidenuri şi haine turceşti. Fraţii Mina Papacocea mai făceau şi comerţ de orez şi manufactnră, de cereale şi „săvate".

Alte nume mari legate de comerţul cu orez erau fraţii Griju ;

[1] Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 62. [2] Dintre aceştia, vre-o 70 familii, s'au colonizat, în ultimii ani, în Cadrilater, fiindcă statul jugoslav nu le-a mai recunscut proprietatea munţilor, ci numai dreptul de a-i paşte. [3] Toţi aceşti Aromâni grămoşteni aveau şcoală românească la Călin şi Chitca şi un frumos şi bogat paraclis Sf. Nicolae, iar ca învăţători au avut pe bătrânul Goga, Peaha, Otto, Licea, etc.

Manu, Ghiorgachi și Constantin — acesta lucra și argintărie, precum și bătrânul Nicola Cornetti; toți, însă, pe lângă agricultură pe moșiile lor, făceau și comerț de cereale și manufactură. Mai avea și moșii Tahi Tahu — Hioța, iar fiul acestuia Ghiorghi cu feciorii[1] mai exploatau hanuri, făceau comerț de coloniale și „săvate". Țapii îi desfăceau la Nevrocop și în Grecia. Nastasi Tahu și fiul Petra aveau și ei hanuri și mai făceau și „săvate". Câțiva Aromâni din Zagor-Pind exploatau și ei hanuri.

Manu Griju, la început croitor, avea și el trei feciori: Toma Alexandru și Petra. Petra era cu mare influență pe lângă autoritățile turcești; firma lor, una din cele mai bogate în ținut, avea aprovizionarea armatelor turcești, ceeace, mai târziu, i-a distrus până la ruină.

Bătrânii Ghiuța și Cornetti, cu mari depozite de orez, încărcau caravane de 400-500 catâri pentru Serbia, iar de acolo, din Precuplje, aduceau catâri pentru Macedonia.

Croitori abagii erau, înainte de a se preoți, Papaioani Papacocea, dela biserica Sf. Nicolae din Crușova și Papanicola Cornetti dela biserica Sf. Ioan Botezătorul, tovarăș cu ceilalți Cornetti; era, deasemenea, abagiu și fiul lui Dimcea Cornetti, care avea manufactură engros la Resen.

Halciu și Mandu ai lui Cornetti, precum și Vanciu și Halciu[2] ai lui Nicola Cornetti au continuat negoțul părinților. Comerț de manufactură făcea și Halciu Chiose.

Tașcu Ghiuță a continuat negoțul tatălui Dinu și mai face cultură de orez și cereale; iar Gușu și Halciu ai lui Ianachi Ghiăță au făcut croitorie și agricultură. Alți croitori au fost fiii lui Dimitri Papacocea, fiii lui Ghiorgachi[3], precum și Ghiorghi Sima.

Un mare negustor de coloniale Tomciu Giacu a avut moșii, hanuri și făcea mare comerț de orezuri. Tot cu acelaș comerț se ocupau și frații Papanauni: Petru și Anastasi, cari aveau și casă de bancă. Alții s'au ocupat cu industrializarea mațelor[4], cu cazangeria[5], cu cafenele[6], băcănii[7], cofetării[8] și altele.

Alături de Crușoveni, trebue să înregistrăm și câțiva Măgă-

---

[1] Fiii lui Ghiorghi erau Șula, Tomachi, Tachi și Sterghiu-Tega. [2] Feciorii lui Vanciu: Antonachi este negustor la Scopia, Nicola la Scopia și București, iar Anastasi este funcționar la Banca Marmorosch Blank; Tașcu al lui Halciu face manufactură la Coceani, iar Nicola, fratele acestuia, postavuri la Scopia. [3] Fiii lui Dimitri erau Costi și Ghiorghi, ai lui Ghiorgachi: Toma și Mina; Antonachi al lui Dimitri și Telemac și Ghiorghi ai lui Costi toți negustori în Egipt. [4] Cu industria mațelor, frații Mircea: Halciu și Tașcu, totodată, cazangii; croitoria și aceiași industrie fiii lui Halciu Mircea. [5] Tot cazangii Petru și Nașcu ai lui Halciu. [6] Cu cafenele Pirca Tașca Mircea. [7] Băcănie Dimitri Costa Ghiuzeli. [8] Cofetărie Tachi Camburi Șekerdiata.

raveni, cari s'au ocupat exclusiv cu comerţul orezului, ca Iosif Atanasiu, Dimitri Iosif şi Maltu.

Notăm ceva caracteristic întrucat aceşti Aromâni dictau pe scena economică şi nu se temeau de nici o concurenţa, ei în o bună parte a anului lipseau din Coceana, petrecându-şi vacanţa — între 25 Iunie şi 15 Septembrie, plus Paşti şi Crăciun — acasă la Cruşova. Ei se aprovizionau dela Salonic, unde se bucurau de mari credite sau cu bani ghiaţă, precum şi dela Constantinopol, sau direct din Europa. Ciohagiii frecventau şi bâlciul dela Perlepe, de unde, prin calfele lor, expediau mărfurile la Coceani, iar ei se înapoiau la Cruşova, ca sa petreacă vara şi o parte din iarnă. In acest interval, magazinele rămâneau închise, iar ţăranii turci şi bulgari aşteptau — la vremea cunoscuta — marfa proaspătă şi nouă dela „ciorbagiii" boierii cruşoveni [1].

In acest oraş, am avut şi şcoală româneasca, condusă cu multă pricepere şi devotament de Mandu Baliu, actualmente pensionar la Bucureşti ş' dela care am căpătat multe si preţioase date asupra vieţii economice a Coceanului şi împrejurimilor lui.

3. Cuman va (Kumăn vo).

Colonia de negustori aromani se pare că s'a aşezat cam tot în aceleaşi timpuri, dacă nu mai de vreme Şi, în adevăr, nu putea fi neglijat acest târg, nod important de drumuri comerciale, bătut de caravanele ce frecventau Serbia prin punctul Ristovaţ-Vrania şi Bulgaria prin Kiostendil-Dubniţa-Sofia. S'au ocupat, ca şi în alte centre cu tot felul de negot: manufactură, coloniale, zărăfie şi hangierie, precum şi cu toate meşteşugurile: croitoria, argintăria, cazangieria şi altele. Formau şi aci, cum era natural, ca la Cumanova şi Veles, ar'stocraţia oraşului Este, încă, un târg însemnat de vite şi de cereale. Aici, Alexandru al Jugoslaviei, în calitate de prinţ moştenitor şi comandant de corp de armată, a distrus forţele armate ale lui Cechi, în 11/10/912 şi, astfel, devenea stăpân pe drumurile întregii Macedonii.

Croitori vechi manufacturişti, inainte de 1878, erau: Sotir Papasteriu al lui Papagheorghi [2], Dimitri Pacea, Colciu Dimitri Ciriparlu, Nachi Ghiorghi Urdaru, Naşcu Constantiniţa, Dinu D. Marcu şi alţii Cruşoveni, precum şi Neveşteanul Nicola Lambru. Negustori manufacturişti erau şi fraţii Lazăr Veleşenii.

Erau argintari din cei mai cu vază: Ghiorgachi Gudu şi fiul

[1] Bulgarii, cari datorau mult rolului jucat de aceşti negustori în domeniul luminării şi urbanizarii oraşului şi regiunii, drept recunoştinţă, nu s'au atins de ei în timpul războiului mondial, ci i-a lăsat să-şi continue, liniştiţi, afacerile

[2] Sotir Papasteriu, astăzi pensionar la P. Neamţ, dela care deţin multe mărturii, — ca şi dela T. Cazangi îmi relatează că croitorii de aici au câştigat mari a-

Costa, cari făceau şi comerţ de cereale, de vite mari şi berbeci, mai târziu, mari bijutieri şi bancheri, în fruntea coloniei ca avere şi importanţă; alţi argintari din familia Pacea [1]; ceasornicar Gorciu Papacocea şi o mulţime alţi negustori: Dimitri Narândza cu băuturi spirtoase şi coloniale, ca şi Costa Dumba din Veles; exploatau hanuri Todu Bojin şi Naşcu Taşcu; hoteluri: fraţii Mihail: Taşcu şi Toma; cofetărie Taşcu Lega, etc.

Dintre crescătorii de oi — prin sate şi munţii vecini — se distingeau celnicii Zicu, Tasa, Gazdu despre care am mai vorbit. Populaţia aromânească, în oraş, pe lângă colonia de negustori şi meşteşugari, câteva sute. Numeroşi erau şi cazangiii din familia Pure [2], Pera, Copaciu.

Aici, Muloviştenii lucrau mutafuri, iar Nasi Papcea avea moşii.

In fruntea coloniei de Cruşoveni, cam până la 35 familii, era şi medicul Ioan Gudu, fiul argintarului bancher Ghiorgachi.

Aromânii naţionalişti aveau şcoală întemeiată de Taşcu Iliescu Cruşoveanul şi biserica Buna Vestire, prin străduinţele institutorului T. Cazangi şi ale întregii colonii de grămoşteni.

Revenind în vecinătatea Veleşului, n'a existat centru mare sau mic unde Aromânii să nu-şi aibă reprezentanţi ca negustori şi meseriaşi. Centre de unde n'au lipsit niciodată sunt: Graţco, Ticfişi, Cratova, Iştip, Cavadar, Negotin şi altele.

La Iştip, pe lângă vechea colonie moscopoleană slavizată, activau Aromâni mulţi. Aici, pe Bregalniţa afluent al Vardardarului, unde este aşezat orăşelul sus numit, au încercat să îndiguiască, o porţiune din malurile râului fraţii Niciota dela Cruşova, mai negustori în Austria înainte de 1850, cu scopul de a instala şi o „dingă" fabrică de decorticat orezul, — încercări cari, se zice, i-au distrus pentru totdeauna [3]. Dela Ticfişi se aduceau, la Cruşova, rodii şi renumiţii struguri, ca şi delicioasele vinuri [4].

Un centru însemnat, despre care posedăm relaţiuni mai numeroase, este Negotin. Aici, a existat o bogată colonie de Cruşoveni cari lucrau ca sârmacheci — croitori în aur şi argint, ca manufacturişti şi argintari. Dăm câteva nume: Nicola Gh. Ceace, mare croitor sârmacheciu si negustor de postavuri; fraţii Dimitri Buracu, toţi sârmacheci şi cu fabrici de şiacuri şi abale [5]; fraţii Mergeani: Gachiu şi Halciu; Nauni Chefali cu fiii, Nauni Doagă, Gachiu Pa-

veri în timpul războiului ruso-turc din 1877. A fost preot la biserica Sf. Nicolae din Cruşova şi, pe urmă, la Sf. Ioan Botezătorul. [1] Din familia Pacea, erau Tascu şi Petru. [2] Din familia Pure: Pitu şi Stavre, Halciu, Nauni, Donciu. [3] Informaţii căpătate dela A. Petraşincu. Vezi *Cartea II-a*, de A. Hâciu. [4] Aici, câţiva Cruşoveni aveau şi podgorii, ca Oanciu Unca şi alţii. [5] Fiii lui Dimitri Buracu erau Ghioca poetul, Ruşa, Nachi, Halciu şi cel mai mare Nicola, care, mai târziu, s'a stabilit în Banat ca negustor de vite; a fost tatăl cunoscutului preot Coriolan Buracu, fost senator şi directorul teatrului din T.-Severin.

lioca — toţi manufacturişti şi abagii. Alţii făceau negoţ de vite şi aveau fabrică de şărlăgan —uleiu de sesan—cu Nachi şi Halciu ai lui Dimitri Buracu[1]; Ghiorghi N. Ceace avea fabrică de rachiu cu şease cazane şi sute de duzi pentru creşterea gogoşilor de mătase.

4. Scopia (trc. Usküb, srb. Skopije, sub Romani: Scupi-Dardania) cea mai puternică colonie de Cruşoveni.

In decursul veacurilor, a aparţinut Bizantinilor; în secolul al XIV-lea, Sârbilor, până la dezastruoasa înfrângere din câmpia Cosovei din 1389, când Baiazed I Fulgerul a zdrobit armatele creştine aliate: Sârbi, Bulgari, Albanezi şi Români. Sub Turci, a fost capitala vilaetului Cosova şi le-a aparţinut până în Octombrie, 1912, când Sârbii — după zdrobitoarea biruinţă dela Cumanova asupra Turcilor — au devenit stăpâni, după 523 ani de viaţă de robie.

Acest târg, neînsemnat odată, s'a ridicat economiceşte imediat după construirea căii ferate Salonic-Vranic (1874) şu după revoluţiunea din Hertzegovina, în dauna Perlepelui şi a Seresului, cari dictau până atunci. Dela această dată, se ridică Bitolia şi mai ales Salonicul cu un vast hinterland. Negustorii aromânii, ca păsările gonite de apropierea zilelor geroase, au părăsit vechile centre decăzute şi s'au stabilit în cele noui, cu perspective mai largi de activitate economică şi de îmbogăţire.

Până la războiul balcanic, aproape toată viaţa economică a Scopiei era în mâinile celor vre-o 150 familii de Cruşoveni, în frunte cu Toma Dicea care părăsise Perlepul, cu Papatheodosi, Crangu, Săpungi, Şcodreanu, Comati, Lazu, Caţavolu, Şcaperda, etc. precum şi în ale câtorva Aromâni din Prizrend, Gopeş, Ohrida. Toţi aceştia şi mulţi alţii au stat în fruntea comerţului de cereale, de coloniale, postăvărie şi manufactură, de fierărie şi cherestea, hoteluri şi hanuri, după cum aveau, în mâinile lor, argintăria, cazangieria, croitoria de toate felurile, cu un cuvânt, toate meşteşugurile şi isvoarele de bogăţie.

Nu ştiu dacă, înainte şi după distrugerea Moscopolei, s'au stabilit aci colonii de negustori. Lucrul era cu putinţă, dar nu posedăm date[2].

In acest oraş — care, astăzi, creşte mereu — sub Turci, cu un întins domeniu de activitate economică, Aromânii îşi au cartierul lor deosebit „Vlaşca Mahala", pe partea stângă a Vardarului, în josul podului construit de Romani, se crede sub Claudiu sau Justinian. In mijlocul Turcilor, Albanezilor, Slavilor şi a puţini Armeni şi Evrei, ei au format, din totdeauna, clasa aristrocratică a oraşului.

---

[1] Aici, au lucrat şi fiii lui Halciu: Mitachi şi Tomachi. [2] I. Nen., o. c., p. 44 — vorbeşte de 350—380 familii, adică 1880 suflete, stabilite aci după distrugerea Moscopolei. Eu n'am putut obţine confirmarea acestor date.

Sub Turci, in sfera de influența economică a Scopiei, era cea mai mare parte din Albania și regiunea dela sud până dincolo de Veles. Actualmente, este un centru important al Serbiei de sud și a făcut să decadă centre altădată mari ca Ghevgheli, Doiran și Nişul, astfel că, în hiterlandul ei, intră toată Macedonia sârbească, câmpia Cosovei, orașele din Albania etnică: Prizrend, Mitroviţa, Priştina. Peci (Ipec), Veles, Ghiacova, Cumanova cu marile ei mori de făină, Iştip cu toată valea Bregalniţei, Tetova-Kalkandeleu, unde este instalată marea uzină electrică pentru Scopia [1]. După mărturiile unora din cei mai marcanţi membri ai coloniei de Cruşoveni, numărul atins de aceştia ar trece, după 1912, peste 500 de familii, reuşind să imprime vieţii sociale toate caracteristicile clasei burgheze aromâneşti.

In branşa colonialelor erau, ca cei mai vechi, Matei Lazaru (Lazu) şi Dimitri Comati cu fiul Gheorghi — această din urmă firmă mai cu deosebire în comerţul cu zahăr, în relaţiuni cu Austria şi toate pieţele din Europa şi din alte continente; mai erau Hondrodimos din Sacişta şi Taşcu Simotta din Clisura, care a jucat mare rol în comerţul pieţii, etc... Erau, alături, Bulgarii Cuciuc Petre şi fraţii Stoianovici Ceacâru, precum şi un grec Dimitri Zahu, ca reprezentant al Cassei Allatini din Salonic.

In comerţul şi industria fierăriei, au fost bătrânii fraţi Ghiorghi şi Sterghiu Papateodosi, cari aveau bizirniţe la Cruşova. Au fost continuaţi cu onorabilitate de fiii celui dintâiu: Teodor, Naum şi Toma. Aduceau mărfuri direct din America şi din toată Europa şi le desfăceau în toată Albania şi Macedonia nordică; astăzi, în Serbia veche până la Niş, limita de activitate. Actualmente, această veche firmă este condusă numai de Teodor şi fiii acestuia, au în oraş, o fabrică de cuie şi de potcoave şi alte articole, cu producţie de câteva vagoane săptămânal [2]. In această branşă — dar în mai mică măsură — au fost şi sunt Cruşovenii Petre şi Gheorghi Pulinacu, Nicola Safa cu fiii [3], Toma Caramiha, Pericle Beşca, Dimitri Manacu, cei mai mulţi aprovizionându-se dela vechea firmă. Ateliere mari de ferărie: Costi Peti şi Ioan Mişicu-Maiorul care furnizează: cazane, sape, roabe, pluguri, etc.

In ramura comerţului de postavuri, Cruşovenii au avut firme onorabile. In fruntea tuturora, fraţii Dicea-Toma, Nicola şi Vanciu, Holeră — unul din cei mai mari proprietari —, Sterghiu Şaşcu;

---

[1] Scopia este aşezată călare pe Vardar, care isvorăşte de lângă satul Vrut, dela poalele muntelui Vlahiştea, din masivul Şardag şi se varsă în golful Salonic. Numele de Vrut şi Vlahiştea — vezi Th. Căp., o. c., pp. 147 şi urm. — sunt curat aromâneşti sau indică regiuni altădată aromâneşti sau preponderent aromâneşti, aşezate în Cadrilaterul Dibra-Chicea — Scopia Prizrend, regiunea Miaţilor, rezultaţi din amestec slav aromânesc. [2] Contabil la această firmă este Cruşoveanul Vangheli Hagimoisu, fost negustoa în America.

fraţii Sapungi. Sterghiu şi Dimitri, cari lucrau prin marele bancher şi comisionar Iconomu dela Viena şi desfăceau mărfuri în Bosnia şi sangeacul Novibazar, Steriu Crangu — într'un timp, tovarăş cu Teohari Şcodreanu, după decăderea croitoriei cu fir de aur; mai era şi un nepot al lui Toma Dicea: Lenea. Turcii aveau un mare nume în Hagi Aguş.

Actualmente, in acest comerţ, sunt de remarcat: Vanciu Sterghiu Şaşcu, Sterghiu şi Nachi Constantiniţa; Petre Toma Dicea, continuat şi de fiul său Filota [1], care a condus cu multă pricepere şi energie renumita firmă; deasemenea, fiii lui Vanciu Dicea [2]. Mai sunt angrosişti: Adamachi şi Petre a lui Mihail Niciota; fraţii Nachi Figiu: Ştefan şi Toma; Taşcu Halciu Cornetti; firma Sterghiu Crangu continuată de fiii acestora: Costa şi Ghiorghi, cu fabrică de postavuri la Zemun, unde se prelucrează materii brute aduse din streinătate. Un reprezentant al celor mai mari fabrici din Anglia, Belgia, Franţa şi Cehoslovacia este Taşcu Niciota.

In comerţul de manufacrură, trebue să mai menţionăm vechea firmă a lui Toma Ghinali cu fiii Nauni şi Mina, croitori furnisori ai armatei turceşti; firma Bricengu, cu atelier de croitorie şi magazin de postavuri; pe Nachiu Vanghiliţa, pe Antonachi V. Cornetti, Nicola H. Cornetti, etc.

O veche firmă de cherestea a fost acela întemeiată de Nicolachi Şcaperda, care lucrase întâiu în Rila din Balcani, firmă la care a lucrat odată ca asociat şi Dimitri Ghiorghi Papateodosi, precum şi Stavre Ştabechi, care, împreună cu fratele Şain, lucrau altădată în Egipt. Această importantă firmă este continuată, astăzi, de fiii lui Nicolachi: Iancu şi Mihail Şcaperda — acesta absolvent al liceului român din Bitolia în 1905.

In marea agricultură şi în comerţul de cereale, Aromânii au dovedit, deasemenea, mari aptitudini. Dimitri Caţavolu Cruşoveanul în tovărăşie cu Nachi Santu şi Fiii din Gopeş, cu agenţii în numeroase centre şi cu mosii la Belinbegovo-Magiari, este cea mai veche firmă. Alţi cerealişti, tot Cruşoveni: Anastasi Caţavolu, Costu Bucle, Socrate Bidini, Toma Taşcu Dima şi alţii, precum şi Gopeşenii Nachi Ioanid şi alţi fraţi Ioanid. Cu import şi export de cereale, fraţii Curte [3] şi alţii. Un reprezentant de marcă a puţin numeroasei colonii de Veleşeni este Ştefan Dimitri Nastici (Nastu), mare exportator de fasole, cereale şi tutunuri, lucrând în comision pentru toată Serbia şi reprezentant general la mai multe case din Europa pentru motoare de mori de făină. Aromânii s'au ocupat cu tot felul de comerţ [4].

---

[1] Are multe dproprietăţi în oraş, ntre care şi şi hotelul «Srpski Kral», [2] Fiii lui ,Vaciu sunt: Dimitri, Costa şi Vasile. [3] Fraţii Curte sunt; Dimitri, Ni cola, Pandeli şi Teodor. [4] Alţi negustori în diverse ramuri: Miu Maia, cel mai

Aromânii din Scopic s'au dedat şi la comerţul de bancă. Dimitri Toma Dicea a avut banca sa până în 1912, alături de aceea a Evreului Arie, încă în fiinţă, iar fiul acestuia, Iosif, conduce banca „Vardar". Veleşanul Nicolae Dogramagi, absolvent al Şcoalei superioare de comerţ a României din Salonic, este inspector al Băncii Franco-Serbe.

Cruşovenii din Scopia s'au îndeletnicit, din cele mai vechi timpuri, cu toate meşteşugurile, în special cu argintăria şi croitoria în fir de aur, în cari au excelat şi au fost socotiţi ca mari artişti. Breasla argintarilor era foarte bine reprezentată de nume mari, ca Nauni Geangu, Sterghiu Sirmu, Ghiorghi Sofia, Halciu Comati, Costi Fila şi fiii Vanciu şi Tachi, Ghiorghi Gudu venit dela Cumanova, Fâză şi mulţi alţii. Astăzi, Stergiu Buzdra are atelier de argintărie şi ceasornicărie-magazin de bijuterii. Prizrencenii erau şi ei argintari.

Croitoria după moda albaneză în fir de aur şi de argint — sârmacheci — se bucurau de mare consideraţie la Turci. Marii artişti în această ramură erau, prin ultimul pătrar al sec. al XIX-lea, Sterghiu Crangu şi Teohari Şcodreanu, cari, după decăderea meseriei, s'au apucat de postăvărie; Constantin Carapana [1], Chiriu Şcodreanu, văr cu Teohari; Buba Nacu Sirmu, Costu Petraşincu, Cacardacu, care, în 1880, s'a apucat de vărărie şi, trecător, câţiva, ca Cuşu Hâciu [2] şi Mihail Zugravu, prin 1900. Erau şi nume de Prizrenceni în această meserie, care, astăzi, nu se mai practică.

Croitorii moderni cei mai căutaţi au fost tot Aromânii. Croitori de dame erau Costi Petraşincu; astăzi încă, fraţii Calinderi Ghiorghi Sima şi fiii, cu salon de mode mixte şi cu magazin de haine gata; alţii în croitoria bărbătească foarte numeroşi [3].

In cazangierie, printre cei mulţi, au fost bătrânii Toma şi Nauni, Ghica Stavru din Prizrend, iar astăzi Dima Dervengi şi Taşcu fiul. Armurierii şi cuţitarii din acest oraş şi din Cratova s'au bucurat de renume [4].

Economii de vite au fost mulţi. Taşcu Cocu cu fiii, Gachi Gudu

cel mai modern magazin de coloniale şi delicatese şi Ghiorghi Sofia; Naşcu Lodzi şi Anastasi Cionescu, Antonachi Dogă toţi cu fabrici de bomboane; Unciu şi Gachiu Dogă, Mitu Toşcă, Halciu Comati, Toma şi Guşu Comati, Fila, Babuşcu şi mulţi alţii; Petru D. Comati cu agenţii de asigurare; fraţii Mavru: Costa, Toma şi Pirca cu negoţ de măcelărie şi furnisori ai armatei sârbeşti: un alt furnizor Costa Birberu. [1] Când Constantin Carapana sau Toma Dicea treceau călări prin oraş, nu exista un singur turc care se nu se ridice în picioare şi să li se închine cu adânci temenele. Tomu Dicea şi Dimitri Comati, foarte stimaţi de Turci, erau membri în consiliul superior administrativ al vilaetului, iar Vanciu Dicea în cel municipal. Deşi, creştini, ei stăpâneau oraşul şi se bucurau de mare influenţă pe lângă guvernatori şi autorităţi. [2] Tatăl autorului lucrării de faţă. A facut odată şi negoţ de linguri de lemn pt. Egipt [3] Timiu Leacu, civilă şi militară; Sterghiu Trâpcu, Sterghiu Legă, Teodor Legă, Nauni şi Mina Ghica, Atanasi Leacu, fraţii Mihail şi Ghiorghi Chiose. [4] Vezi şi «Turcia cu

argintarul cu „săvate", Nicola Zable şi alţii, iar cu exportul: Menelas Toma Ghinali. In legătură cu abatorul, fraţii Stabechi au făcut mari averi cu prelucrarea maţelor. In negoţul de caşcavaluri, este tânărul Ion Halciu Cornetti.

Şi, în domeniul profesiunilor libere, Cruşovenii au fost şi sunt bine reprezentaţi; ca medici: Nicola Crey şi Costa Ciohagi, directorul serviciului sanitar al Banovinei Vardarului, fiul lui Pitu Constante, negustor; ca farmacişti: cel mai vechiu Ioan Şcodreanu, diplomat al facultăţii de farmacie din Bucureşti şi Vanciu Costa Chiurci; ca avocaţi: Potă şi fraţii Zicu: Jifco şi Mihailo Jifcovici, etc.

In rezumat, fizionomia etnică a târgului Scopia, până aproape de 1900, se prezenta astfel: tot ce era croitor, cazangiu, băcan, cismar, hotelier, hangiu, birtaş, argintar, postăvar, manufacturist, etc. începând dela gară şi, trecând podul peste Vardar, până la Bit Pazar — bazarul de vechituri, totul era aromânesc, toţi erau Aromâni, 85% Cruşoveni. Dela 1912, când Bitolia şi-a pierdut orice valoare comercială, peste 300 familii de Cruşoveni au trecut în acest oraş [1].

Din punct de vedere cultural, Scopfa — mai puţin ca Bitolia — îşi avea valoarea ei; toate neamurile conlocuitoare işi aveau biserici şi aşezăminte de largă propagare a culturii în marile masse.

Până la această dată, oraşul număra peste 30000 locuitori. L. T. Boga, în lucrarea des citată, dă, pentru 1913, 2000 Aromâni, număr neînsemnat, în stare, totuşi, să acapareze comerţul oraşului şi a unei bune părţi din hinterland [2]. Indigenii — Turci, Slavi şi Albanezi — se ocupau cu cultura câmpului, cu lucrarea metalelor, cu pielăria, ţesutul şi boiangeria.

* * *

Ne oprim puţin asupra câtor-va centre de sub influenţa Scopiei şi vizitate de negustorii aromâni, multe din ele cu populaţiune aromânească în ele sau în împrejurimi.

Firizovic, un centru nou pe linia ferată Scopia-Mitroviţa, a atras o mică colonie de Aromâni, în special Gopeşeni, cari s'au ocupat mai ales cu comerţul de cereale. A numărat câteva sute [3], cu multă influenţă pe lângă autorităţi şi bine consideraţi în societate [4]. Mitroviţa, centru mare, cu puţină populaţie aromânească, era frecventat de câţiva Veleşeni [5] şi de Cruşoveni, printre cari, fraţii Caramiha: Halciu şi Pitu cari făceau „săvate". In Priştina, erau

privire specială asupra Macedoniei, p. 24, de P. Papahagi şi G. Murgoci [1] Date preţioase am căpătat dela d-nii T. Papateodosi, I. Şcodreanu şi alţii. [2] I. Nen., p. 44, dă 1880 sau 350—380 familii vechi moscopolene. [3] Vezi L. T. Boga care dă 460 Aromâni [4] D. Popovici, o. c., p. 42, despre rolul Aromânilor în acest centru [5] Vezi «Veles».

câteva sute de Aromâni localnici, socotiţi ca fruntaşi ai pieţii; aici, ajungeau Muloviştenii cu „broştur-ul" lor; Cruşovenii. Gachiu Groiu facea comerţ de vite, Steriu Toma Ghiula avea atelier de argintarie. Taşlige, cu puţinii Aromâni localnici, un punct foarte îndepărtat, în ţinutul Novibazar, despre care am vorbit deja [1], era frecventat de Aromâni, în special de Cruşoveni.

Călătorul englez Henry Tozer (după 1860) a întâlnit, între Ipec şi Prizrend, aşezări de vară ale Aromânilor fârşeroţi din apropierea oraşului Duraţo şi a satului Poiani [2]. I. Neniţescu dă câteva sute de Aromâni la Ipec. Muloviştenii ajungeau cu „broştur"-ul lor în toate aceste centre, unde Aromânii — unii băştinaşi, alţii veniţi de aiurea — îşi exercitau aptitudinile lor comerciale şi meşteşugăreşti.

Dintre toate, Prizrend (Prisrena), a fost un centru bine populat de Aromâni, cu aproape jumătate din populaţia oraşului [3] — toţi buni negustori şi iscusiţi meseriaşi. Era un punct strategic şi un oraş important al vilaetului Cosova, cu mare industrie, ca ţesături fine, arme albe, articole de argintarie, cu puţină agricultură şi creşterea vitelor. Aromânii din acest oraş au făcut comerţ şi au exercitat toate meşteşugurile la Scopia, alături de Cruşoveni, Cărăvănarii şi negustorii aromâni din alte părţi frecventau des acest mare oraş. Intr'un ţinut locuit de Albanezi şi Turci fanatici [4]. De aici în jos, spre Cârciova şi Dibra, se întinde regiunea cunoscută a Miaţilor se pare, colonii de păstori aromâni asimilaţi în massa slavă [5].

Un alt centru important este Tetova-Kalkandelen, locuit de Aromâni, pe lângă Turci, Albanezi şi Slavi [6]. Deasupra vechiului strat aromânesc, poate asimilat de mult, s'au aşezat, acum 80 ani, colonii din aşezarea grămostenească Ţărnuş din munţii Babunei, distrusă de Albanezi din Şcodra, pe când alte părţi s'au aşezat la Istip şi Cruşova [7]. Colonia mai proaspătă — înainte sau după Ţârnuşeni — este formată din Aromâni din comunele din jurul Bitoliei, ca Mulovişte, Gopeş şi Crusova, toţi ridicându-se la un număr de vre-o 40 familii, cari se ocupă cu comerţ diferit şi meseriile: abagii, croitori, cazangii şi altele [8]. Aromânii din Ţărnuş au dat pe cei mai vestiţi armurieri, foarte mult cautaţi de albanezi [9]. Un paşă Ahmed Paşa a adus, acum cateva decenii, dela Tristinicul

---

[1] Vezi cap. IV, p. 131 urm. Th. Cap., o. c., p. 69. [3] Dupa I. Nen., o. c. p. 45, din 10800 Turci Albanezi, Aromani, câţiva Sârbi şi Evrei, 8600 Aromâni. Aici, Englezii planuiau sa facă o linie ferată care să lege Scopia de Scutari-Adriatica. [4] Femeile aromance, ca şi cele din Şcodra şi Dibra, umblau îmbrăcate voalate şi în feregele ? şi cadânele. Vezi Th Căp., o. c. p 147 urm. [6] Populaţia ar fi s cotită peste 10000. [7] Informaţii capătate dela farmacistul I. Şcodreanu Scopia Vezi şi Cruşova Informatii capătate dela Isaia V. Isaia, cu bomboner e pe Bul Carol, Bucu eşti. Tatăl acestuia Vasile era sarmacheciu la Tetova. Informaţ i dela I Şcodreanu

Cruşovei, aproape 80 meşteri constructori cari au facut cazărmile oraşului [1]. Aici, este instalată, actualmente, turbina electrică care luminează oraşul Scopia.

O regiune bogată în fasole şi fructe: merele dela Tetova sunt renumite şi erau foarte preţuite în Turcia. Negustori aromâni din alte ţinuturi au avut legături şi cu acest centru.

Pătura intelectuală a dat mulţi medici. O colonie puţin numeroasă de Aromâni s'a aşezat şi în România; fraţii Minovici: Mina, Nicolae şi Ştefan, medici iluştri ai Bucureştilor, sunt produse strălucite ale acestei colonii [2]. In oraşul Tetova există o mahala cunoscută sub numele de „Minoa ceşma" adică „Cişmeaua lui Mina" [3], legată, probabil, de numele unuia Mina care a construit, pentru uz public, cişmeaua.

CAP. VIII.

Ţinuturile cari cădeau şi cad sub influenţa economică a Salonicului.

In sfera de influenţă a acestui minunat port al Egeei — frumoasa Sărună — Aromânii au activat, în luptă de concurenţă acerbă, dar elegantă, cu cele mai experimentate popoare în ale comerţului şi industriei, cu Grecii şi Evreii, precum şi cu colonii streine de Francezi, Italieni şi altele, reuşind — prin aptitudinile şi însuşirile lor remarcabile — nu numai să se menţină pe poziţii câştigate, ci şi să se remarce ca elemente combatante de mâna întâia. Pentru o mai sistematică înţelegere a rolului şi contribuţiunii lor în această ragiune, vom cerceta — rând pe rând — ţinuturile cari cădeau şi cad sub influenţa acestui oraş, al doilea după Constantinopol, atât în Evul mediu, cât şi în timpurile moderne.

I. Ţinutul Caterina — Vlaho-Livadia.

Este un ţinut locuit în cea mai mare parte de Aromâni cari l-au şi întemeiat şi care se găseşte la s.-est de Salonic. Un mare centru este Vlaho-Livadia, aşezată la poalele muntelui Şapca, pe povârnişul sudic al Olimpului [4] şi întemeiată, cam prin 1821—28, din populaţia a 28 sate, strânse la un loc de teama haiducilor, cu bâlciuri în zilele de Sf. Ilie şi Sf. Maria şi cu o populaţie de vre-o 1400 familii [5]. Prima aşezare a păstorilor nomazi din Pind în această regiune a Olimpului a fost în Vlaho-Livadia, iarna, răspândindu-se cu toţii prin Servia-Serfige, Lăsun şi Caterina [6]. Aceasta este

---

[1] Acelaş izvor. [2] Vezi *Cartea III*, A. Hâciu Numele de «Mina» este obişnuit prea des la Cruşova şi la Grămosteni. [4] Th. Că . o. c. p. 52 [5] V. Papaianuşi «Aromânii Olimpieni» în *Lumina*, a. V, p. 41 43. [6] Th. Căp., l. c..

regiunea aromânilor Olimpieni cu multe centre, ca Fteri, Cochinoplò, Neohori, Caterina, Conduriota Aromânească, Milia, Cărița, Pretori, localitate de iernatec și altele.

Aromânii din Vlaho-Livadia se ocupă, actualmente, mai ales cu comerțul și se expatriază prin Caterina, Lăsun sau Elasona — unde era odinioară, vestitul bâlciu și Elasona-Larisa, Cearicear̆i, Serfige și Salonic — în acest centru, în număr de câteva sute de familii, formând majoritatea brutarilor, pe când femeile lor brodează foarte frumos și țes cu măestrie covoare și velințe mult căutate [1]. Prin Salonic, ei mai sunt bucătari buni, hangii și lucrători în filigran [2].

Caterina, cu câmpie frumoasă și fertilă, întemeiată prin 1824, cu peste 7000 suflete, jumătate Aromâni, restul Greci și Turci. Aromânii, veniți din Vl.-Livadi, din Samarinenii ce iernau aici, alții din Selia, din Zagor, Tesalia, Cochinoplò, Carița, etc., formau și formează încă elita orașului, având în mâinile lor comerțul și industria, exportul cărbunilor [3] — pe cari îi lucrau mai ales Fârșeroții din regiunea Vodena. Este un punct de transit, import-export, al Elasonei [4] Aici, mai ales după anexarea Tesaliei, iernau și iernează încă Fârșeroți din Pleasa, Morava și Șipisca, precum și Aromâni din Vl.-Livadi și Fteri [5], munte care este proprietatea Caterinei, cu pășuni întinse și păduri seculare [6]; deasemenea, iernează și Aromâni din Selia de sus în Emleki, cazaua Ecaterinei [7], precum și păstori din Murihova, Verìa, Vodena [8]. Caterina a fost întemeiată propriu zis de Fârșeroți. Celnici mari erau Zega [9], Caramitru, Colemitra și alții.

Două vechi colonii de Samarineni sunt acestea: Carița cu peste 180 familii, ocupându-se cu economia de vite, puțină agricultură și lucrarea măestrită a lemnului, mai ales în lopeți de tot felul, precum și Conduriota Aromânească cu peste 150 familii, așezate cu mult înainte de anexarea Tesaliei și ocupându-se, între altele, cu chirigilâcul [10].

Aromânii din tot acest ținut [11], Caterina-Vl.-Livadi [12], se mai ocupă cu agricultura, cu facerea de cărbuni mangal, de sare de mare și altele.

II. Ținutul Veria-Vodena.

Trecând de regiunea Aromânilor Olimpieni — mereu spre nord,

---

[1] V. Papalanuși, art. cit.. [2] I. Nen., o. c., p. 34. [3] V. Papalanuși, art. cit.. [4] *Ibid* [5] Th. Căp., o. c., pp. 47, 54, 74. [6] V. Papalanuși, art. cit.. [7] V. Papalanuși, art. în *Lumina*. I. nr. 10 903. [8] Th. Căp., o. c., p. 53. [9] Aristide Zega, azi în Casim din jud. Caliacra, a fost medicul orașului. [10] V. Papalanuși art, în *Lumina* II, p. 41—43. [11] Populația aromânească a acestor centre este după L. Boga: Vl.-Livadi 6850 loc.; Carița 1800, Caterina 2750, Cochinoplo 2830, Elasona 1685, Pretori 1270, Conduriota 750, Cearìceani 820, Fteri 865, etc., iar după I. Nen. o. c., p. 34 — Caterina 2800, Conduriota 700 și dă, ca total, pentru Olimpieni, în care intră și Aromânii din Salonic, Veria și altele 36 -40000. [12] Este patria d-rului G. Asachi, fostul ministru.

n.-est şi n.-vest — viaţa aromânească se continuă tot mai bogată şi mai intensă. Este de observat că Salonicul şi Veria — chiar astăzi, sub ocupaţiunea şi colonizarea grecească — exprimă graniţa de nord a Grecilor ca negustori şi chiar ca populaţie grecească. De aci încolo, cu excepţia Vodenei şi a Neaguţei, unde domină oarecum elementul slav nu prea de mult grecizat, piaţa economică rămâne iarăşi în mâinile Aromânilor. Economia de vite, chiar în proporţii reduse cum se prezintă astăzi, după aşezarea refugiaţilor greci alungaţi din Asia Mică, este tot un monopol al Aromânilor, cu tot ce se leagă de această îndeletnicire: lăpturi, brânzeturi, lânuri, piei, carne şi altele. Aceste consideraţiuni se aplică, totodată, şi ţinutului Meglenia-Livădzi.

Nu ştim dacă, înainte de întemeierea aşezărilor aromâneşti dela munte, ca Selia de sus, Selia de jos şi altele, a fost sau nu populaţie aromânească în oraşul Veria, locuită odată de Greci — după cum scrie Pouqueville [1]. Oraşul acesta a fost o comunitate foarte veche, având, în jurisdicţia sa, înainte de anul 1800, 300 sate, al căror număr, însă, a descrescut prin emigrarea Grecilor în Asia Mică [2]. Prin 1775, Aromâni din Pind, mai ales Avdeliaţi, la cari s'au adăugat Samarineni şi Perivoliaţi, toţi sub conducerea marelui celnic Badralexi (Bardă Alexi), s'au aşezat în Călive, în munţii Veriei — cari, pe urmă, au devenit sat cu case frumoase [3]. Şi-au părăsit vechile aşezări din Pind, din cauza turburărilor şi atacurilor albaneze [4], iar după I. Caragiani, din cauza satrapului Ali Paşa care umbla să le răpească independenţa şi, cu armele în mâini, 600 familii au pornit exodul [5]. Din acestea rezultă că expatrierea a avut ceva mai târziu ca 1775.

Unii din aceştia au întemeiat Selia de jos din vechile aşezări Selia, Măruşa şi Volada [6], alţii s'au aşezat în Xirolivad [7], la poalele căruia s'au găsit resturile unui sat mare la intrarea unui defileu, acoperit de păduri şi foarte îngust, defileu ce duce la Veria [8]. Atât din Selia, jefuită în 1821 în revoluţia grecească, cât şi din Xirolivad, atăcat în 1819, de bajbujuci albanezi şi turci, multă lume s'a aşezat la Neaguşta [9]. Marele celnic Badralexi a găsit, în aceşti munţi şi triburi fârşeroteşti pe care le-a luat sub protecţia sa [10]. Sunt aceia cari au întemeiat Călivele Selia de sus. In aceşti munţi, s'au aşezat şi păstori din ramura grămostenească [11]. Din cei aşezaţi

---

[1] Pouq. III, p. 93. [2] *Ibid.* După acest scriitor, origina oraşului îşi are miturile sale. C. Profirogenitul o clasa în tema prefecturii macedonene. In 579, era un loc fortificat în faţa căruia Hanul Abarilor (sic) a fost pus pe fugă. A predicat aci şi Apostolul Pavel. [3] Th. Căp., o. c., pp. 55—56. [4] *Ibid.* [5] I. Car., o. c., p. 50. [6] Numele acestea slave indică origina slavă a populaţiei vechi grecizate. [7] I. Car. l. c. şi Th. Căp., l. c.. [8] Pouq., III., p. 93—94 [9] Th. Căp. l. c. [10] I. Car., o. c. p. 51. [11] Th. Căp., p. 8.

prin Neagușta, cam vre-o 300 familii de Fârșeroți, au întemeiat, la un km. de această gară, o așezare Hurupani, mulți ocupându-se cu agricultura, restul cu economia de vite, ce și le iernează unii prin Caterina, alții în câmpia Salonicului[1]. O altă așezare a familiilor din Pind a avut loc cam prin 1900, în comuna Doliani, vre-o 150 familii.

Din acești Aromâni din munții Veriei s'au așezat o parte în oraș, atingând cifra de aproape 4500 suflete, dacă nu și mai mult.

Ocupațiunea de căpetenie a acestora, pe cari îi vom numi Aromâni Verieni, a fost economia de vite. In 1924, au progresat așa de mult, încât numărul vitelor se evalua la 180000 oi și capre și la vre-o 6000 catâri și cai[2]. In industrializarea laptelui, au excelat, aproape tot laptele fiind prelucrat, în ultimul timp, numai de ei, meșteri baci neîntrecuți în fabricarea de cașuri și de cașcavaluri. S'au întins și în Serbia, unde au prelucrat laptele în cont propriu. Alții lucrau laptele în Albania în parmezan pentru Italia și, în ultimii ani, pentru America. Aici, din 1923, fiii lui Toli Hagigogu: Dimitri și Ghiorghi au deschis o firmă la New-York pentru produsele lucrate aici: brânzeturi albe, cașcavaluri și parmezanuri. Iar comercianții din Constantinopol, cari angajau lăpturi în Italia, în special, în Sicilia, angajau meșteri baci din Veria și din Perivole.

Bătrânii Toli[3] și Gheorghi Hagigogu se ocupau cu comerțul lânurilor și cașurilor. Ei exploatau și pădurile din ținutul Veriei, Vodenei, Megleniei și Caterinei, făcând cărbuni mangal pentru bucătărie și încălzit, în orașele mari. Un mare celnic a fost preotul Costa Goga, bine cunoscut în regiunea Veriei și Salonicului[4]. Celnici mari au mai fost Caranica, Badralexi, Caprini, Tanașocă, Toscă, Dauti, Caravida, Bușulengă, Sumburu, Mandu, Sămără, Pituliu, Bucuvală, Spânu, etc. oți, în felul lor, negustori și industriași, alții cărăvănari-negustori.

Mulți Verieni se ocupau cu transportul de mărfuri, având caravanele lor. Toată cheresteaua și lemnele din Pind, din Rodopi și Murihova: cărbunii mangal din Vodena, Veria, Meglenia și Caterina, din munții Beliș ca și dela Sf. Munte și Pen. Calcidică; tutunurile din Seres, Cavala, etc.; sarea dela Caterina, precum și alte mărfuri, erau și mai sunt înca în parte transportate în toată Macedonia și în districtele Grebena, Sacișta, Tracia, etc. Numai puțini Verieni s'au ocupat cu facerea samarelor în Veria; deaseme-

[1] *Ibid.* 75—76. [2] O oaie se vindea, în 1924, adică în ajunul expatriării Verienilor în Cadrilater, cu 600 drahme, adica 1800 lei, un cal sau un catâr cu 15 — 20000 dr., adică 45 — 60000 lei; deci, aceste puține așezări: Veria, Doliani, Selia de jos și Xirolivad, posedau, numai în vite, o avere de circa 600000000 lei, în plus 200—300 mil. lei în numerar și în mobilier, scoarțe, lânuri, etc. deci, la 8—900 mil. lei — bani, în mare parte pierduți din cauza greutăților ce li s'au făcut la eliberarea pașapoartelor de intrare în Țară [3] Toli Hagigogu s'a ocupat și cu agricultura pe patru moșii proprii: Dobra, Aghiughiani, Tarcoviani și Turcohori, cu peste 6000 ha și plus muntele Kioseler din Cailar. A fost bunicul bărbatului politic român Petre Papacostea, ca și al cunoscuților

tleă, prea puţini negustori de coloniale in oraş; restul meşteşugurilor şi al comerţului îl practicau neamurile conlocuitoare.

Pe scena largă a vieţii economice, depăşind orizontul oraşului Veria, (Karaferia în turceşte) au început să se avânte în ultimii ani. Dr. Sterie Sachi are o moară sistematică în oraş; Dumitru Buşulenga şi Dimitri Hagigogu — ambii absolvenţi ai liceului din Bitolia — aduceau lânuri din Marsilia şi Macedonia grecească pentru Serbia, unde angajau şi lăpturi pentru caş şi caşcavaluri; fraţii Caravida cultivă tutunuri în Caterina; etc. Aici, la Veria, marele bogătaş neveştean Tanasi Sossidi a avut o fabrică de tors firul de bumbac, având ca director şi mare acţionar pe nepotul Tachi Sossidi.

Aromâncele din Veria, ca şi din celelalte aşezări, lucrează „flocate", scutice pentru samace, „adimtă" — postav pentru haine, un tort gros „canură" pe care-l vând la fabricile de covoare din Atena, „tâmbări", „tălăgane" cape pentru Turci, ciorapi albi pentru Turci şi Turcoaice, precum şi toate cele necesare pentru îmbrăcămintea casei. Acestea toate se desfăceau şi la Salonic, în bazaruri speciale. Cartierul „Vardar" din acest oraş era locul unde Verienii încheiau tot felul de afaceri.

Coloniile cele mai numeroase le-au în România — unii ca elemente cari s'au distins în mişcarea economică, iar altele în pătura intelectuală — în frunte cu profesorii universitari G. Murnu şi C. Papacostea; alţii colonizaţi în Cadrilater şi dedaţi agriculturii şi comerţului. Pela începutul secolului nostru, s'au expatriat în America mulţi tineri Verieni — numai în Woonsocket, centru principal al lor, s'au stabilit aproape 500 tineri

In regiunea Vodenei, s'au aşezat multe triburi de Fârşeroţi, venind dinspre Murihova, cam după 1878, odată cu apariţia mişcărilor revoluţionare bulgare în Turcia Aici, în Murihova, Fârseroţi şi alţi Aromâni s'au ocupat cu exploatarea pădurilor pentru cherestea cu ferestrae multe, ca şi Aromânii din Pind[1]. Au fost, dintre Fârşeroţi, vre-o 400—500 familii sub conducerea celnicilor Liolia, Cuşa, Nasta, Celea, Butcaru, Parizea, Fotu, Gârţu, Zdru, Ghiza, Belu, Muşi, Bucinana[2] şi alţii, ducând cu ei 80000 oi şi aproape 12000 catâri şi cai şi s'au aşezat în comunele: Cândrova, întemeiată de Mita Zdru, Paticina de Hristu Papanicola şi Gramaticova — Fetiţa de Guşu Celea şi Tea Cuşa — la început, în colibe, pe urmă — prin 1908-10 — după ce au fost răscumpărate, în case frumoase. Localitatea de origină le-a fost nesecatul Fraşari şi alte centre, de unde alte coloane au întemeiat Pleasa aromânească de lângă Coriţa.

---

profesori: Alexandru, Cesar şi Victor. Vezi şi «In zilele redeşteptării m.-române» p. 39. [1] Vezi art. de Aromanes-u în «Lumina» VI, nr. 5. Mai 1908, p. 1 şi urm. [2] Th. Căp., o. c., p. 75. Alţi celnici din Murihova; Zega Hristu, Zica Tragoni, Ioan Cuşa şi fiul Steriu, Ioan Celea şi Nasta Fotu, Velenza, etc.

Mulţi Fârşeroţi din aceste aşezări lucrau cărbuni mangal în pădurile din ţinuturile Vodena, Caterina, Meglenia şi Pen. Calcidică. Ghiorghi Celea — astăzi, mare agricultor şi negustor în Caliacra — exploata pădurile din primele trei ţinuturi. Toţi aceşti Aromâni se ocupau cu predilecţie cu economia vitelor, având singurii, în ţinutul Vodenei, monopolul cărnei şi al celorlalte produse: lânuri şi brânzeturi, pe cari, în mari cantităţi, le desfăceau pe piaţa Salonicului. Negustori mari, în acest mare centru, au fost G. Celea, Ghiţă Cuşa, fraţii Costa şi Vasili Sârbu[1] — acesta din Selia de sus, Zdru, Ghiorghi Adami şi alţii.

In târgul Vodenei — astăzi, încă, fără greci negustori — comerţul şi meşteşugurile îl deţin Bulgarii grecizaţi, cari fac şi comerţul cu piei, ce le desfac la Salonic. Foarte puţini abagii aromâni, ca Ioan şi Steriu Abagi, Stalica şi alţi câţiva grămosteni. Fraţii Dodu din Nevesca sunt cei mai mari negustori: Vasile în exportul de gogoşi de mătase în Marsilia, mai ales, iar Nicolae şi Ioan în manufactură. Alţi câţiva Aromâni cu comerţul mic şi ceva meşteşuguri.

Toţi aceşti Aromâni: Grămosteni din Vodena şi Fârşeroţi din cele patru aşezări, aproape în întregime, şi-au părăsit vetrele lor, colonizându-se în Cadrilater, ca agricultori şi buni negustori.

III. Ţinutul Cojani şi Neaguşta.

1. Còjani (Kozana) este o etapă comercială foarte importanta pe ruta Grebena-Salonic (prin munţii Kastania-Veria), după ce ai străbătut Bugazea — defileul Bistriţa-Cailar, prin josul Saciştei, defileu care duce, prin câmpia Sateighiol, şi la Soroviciu-Florina. Aici, în defileul lung de 2 km., era un post militar, care asigura drumul caravanelor pe ruta Tesalia-Macedonia[2]. Aici, a fost târgul Coniarilor, Turci colonişti din Conia Asiei Mici, aduşi de sultanul Murat în 1390 şi cari se ocupau cu agricultura[3]. Aproape de acesta — spre s., s.-vest de Cojani — era un sat Caliuni, de vre-o 60 familii creştine, cari cultivau şofranul, exportat tocmai în Ungaria de negustorii cojaniţi şi sacişteni[4], întocmai ca şi negustorii mulovişteni cari speculau şofranul din câmpia Prespei[5].

Aromânii din Samarina îşi iernau turmele în câmpia Cojanului, în Ciotili, Peritore, etc. şi, tot aici, cărăvănarii aromâni încărcau şi descărcau mărfuri pentru şi din toate centrele mari ale Turciei[6]. Ca şi la Grebena, celnicii aromâni îşi desfăceau produsele lor în derivatele laptelui, în lânuri şi carne, precum şi în manufactu-

[1] Costa Vasili era cel mai mare celnic din Selia de sus, cu 16000 oi şi a dăruit armatei turceşti, în războiul din 1897, 600 catâri, pentru care a fost decorat de Sultanul Abdul Hamid — Vezi V. Papatanuşi, art. cit. [2] Pouq., III, pp. 83—84. [3] Ibid, p. 84, nota 1. [4] Ibid, p. 85. [5] Vezi «Mulovişte», cap, III. [6] Th. Căp., o. c., pp. 47 şi 138.

țăte din Pind. Negustori aromâni activau și aici, iar prin satele înconjurătoare, lucrau Clisurenii și Neveștenii [1].

Astăzi, populația orașului Cojani — ca și aceea din Sacișta — este pe deplin grecizată, deși, la origină, deplin aromânesc [2], proces ce a avut loc prin așezarea unei părți din populația din Sizanion [3].

Cojaniții — ca și connaționalii lor din Sacișța, Blața, Clisura, etc. — s'au răspândit ca negustori pretutindeni, cu deosebire în A.-Ungaria, în țările slavone din fosta monarhie și în vechea Serbie, contribuind, cu toții, la promovarea mișcării economice și la formarea clasei orășenești [4].

2. Neagusta (Nea Augusta, Agostos, Nàussa). Nu știm care a fost stratul etnic de baștină. Pouqueville a găsit 2000 case de Bulgari și Greci [5], fără a spune ce naționalitate au avut acești „Greci". Credem că și acest centru — ca și celelalte învecinate: Sacișța, Cojani, Blața — a avut acelaș nucleu etnic la întemeiere [6] și că, numai sub regimul unei propagande intense a clasei preoțești și a mitropolitului din Veria, s'au grecizat cu timpul, peste care s'au așezat și Bulgari din satele învecinate, în așa fel, că fizionomia lui originară și-a pierdut-o. De altfel, în sprijinul acestei afirmări și credințe, intervin și documentele cercetate de scriitorii sârbi cari pomenesc de „Țințarii din Neagușta", încă din sec. al XVIII-lea [7]. Ba, înaintea lui Pouqueville, elemente aromânești, proaspete și nealterate, se revărsau mereu, împinse — fie din Pind, ca de exemplu, din Samarina, fie din așezările recent întemeiate în munții Veriei — de furia bandelor de ucigași și jefuitori albanezi și turci [8]. Prin 1819, aceste bande au atăcat Xirolivad, deja părăsit de Greci, astfel că numeros element aromânesc din Pind — stabilit aici și în Selia de jos — s'a refugiat, găsind azil în Neagușta [9]. Turburările grecești din 1821 au găsit răsunet și în aceste părți. Călivele Selia au fost jefuite, astfel încât mulți păstori din Selia de jos, din Călivele Badralexi și, în special, Samarinenii, au găsit adăpost tot în Neagușta, pe când, în jurul orașului, Fârșeroți din Selia de sus își iernau vitele [10]. Alte elemente aromânești din Niculița, care, a fost cea dintâiu părăsită, s'au așezat și aici, numeroase, ca și la Sacișta și Crușova [11].

[1] Am cunoscut câțiva meseriași Clisureni la Cătlar și o familie Vretta din Crușova la Cojani. [2] I. Car., p. 114. [3] D. Popovici o. c. p. 22. Aici, la Cojani, a fost un colegiu grecesc la care, în 1750, a fost chemat Eugeniu Vulgaris dela Ianina — Vezi V. Papacostea, o c., p. 28. [4] D. Popovici, o. c., passim. [5] Pouq., III, o. c., p. 94. [6] I. Nen., — o. c., p. 465 — mai puțin informat pe vremea lui, susține că, aici, ar fi fost un element grămostenesc în valoare de 1270. [7] D. Popovici, o. c., passim. [8] Contra lui Ali Pașa, în 1804, au luptat 4000 bărbați, dar Neagușta, după zece iuni, s'a predat de foamete și, fiind dotație a lui Kâzlar Aga, șeful eunucilor negri ai Seraiului, a făcut să sufere scurt timp satrapia lui Ali Pașa — După Pouq., III, p. 94. [9] Vezi «Ținutul Veriei și Vodenei». [10] Th. Căp., o. c., pp. 56, 75. [11] N. Batzaria, «Istoricul fundării

Neaguştenii s au ocupat cu viticultura şi comerţul de vinuri renumite, cele mai bune din toată Macedonia. Se ocupă, deasemenea, cu distilarea rachiului de tescovină, unul din articolele cele mai rentabile. Export de vinuri pentru Egipt făceau negustorii Parascu dela Ianina în tovărăşie cu fraţii Cile: Teohari şi Toma din Cruşova [1]. In fruntea unei mici colonii de Neveşteni, aşezaţi în oraş, stau fraţii Butari: Ioan şi Ghiorghi, mari comercianţi de vinuri şi fabricanţi de rachiuri „Butari", renumite în toate pieţele greceşti din nordul ţării [2].

Comerţul de carne de oi, de lânuri şi derivate ale laptelui îl fac numai Aromânii grămosteni, verieni şi fârşeroţi,

In jurul Neaguştei, călătorul francez a văzut ateliere unde se fabricau săbii şi puşti. [3] Aici, trebue să fi fost numai iscusiţii armurieri din Samarina, cari — după Pouqueville — însemnau cel puţin Greci şi Bulgari. Tot aici a văzut şi mori de „bled" (?), de uleiu, de măsline şi de sesan [4].

Neaguştenii, ca şi ceilalţi Aromâni de până aici, au făcut negoţ în Austria şi în ţările slavone ale acesteia [5]. Un exemplar de rasă au avut în remarcabilul negustor Anastasievici-Sabov, despre care vom vorbi la locul cuvenit [6].

Cam prin 1820, s'au aşezat, în acest oraş, Bulgari — astăzi, complect grecizaţi — din satele distruse Drăjilova, Oşleani, Perişori, Cuţufleni, sate mari. Mulţi făceau comerţ cu fabricile de bumbac şi de postavuri din Europa şi Egipt, precum şi cu gogoşi de mătase din Vodena, Neaguşta, Suboţco şi din toată Meglenia, cu vinuri şi struguri şi comerţ cu piei cu Salonicul [7].

Aici, în acest oraş grecizat, Aromânii naţionalişti au avut şi şcoală românească, deschisă în 1881 de Guşu Papacostea [8]. Din memoriile rămase dela acesta şi publicate de fiii lui, se deduce curata aromânitate a unei bunei părţi din populaţia oraşului, unde se găseau încă familii ai căror bătrâni vorbeau câte ceva din dialectul aromânesc şi ne dă câteva nume de notabili, „oameni cu stare materială înfloritoare", ca Hagi Dimitri, Longu, Gurguliatu, Belo-Rizu, etc., pe lângă alte familii de Avdeliaţi cunoscute, ca Cica şi Cionga [9].

IV. Trei centre aromâneşti cu mari negustori şi financiari; Nevesca, Vl.-Clisura şi Blaţa.

1 *Nevesca (Neveasta, gr. Nimfèa).* Este aşezată nu departe de

oraşului Cruşova», în *Lumina,* II, nr. 5. [1] Vezi cap. II, Ianina, p. 79 şi nota 2. [2] Alături de Ioan lucrează şi cumnatul acestuia Cocio Niciota din Cruşova. Dr. C. I. Istrati, în trecere prin Macedonia, a admirat instalaţiunile acestea. [3] Pouqueville, III, l. c. [4] Pouqueville, III, l. c. [5] D. Popovici, o. c., passim. [6] D. Popovici, o. c., passim. Vezi *Cartea II-a şi a III-a,* de A. Hâciu. [7] Informaţii căpătate dela G. Celea, bun cunoscător al lucrurilor de acolo. [8] In zilele redeşteptării macedo-române», 1927, p. 37 şi urm. [9] Acelaş isvor.

Belcamen şi Negovani, la s. şi s.-est de acestea, la n. şi n.-vest de Vl.-Clisura, la vest de lacul Ostrovo. La vale, sub culmea Ciuca, trece şoseaua naţională Soroviciu-Clisura-Castoria, având drept în faţă, dar ascuns în vale, un sat bulgăresc Aitoş, de unde se poate urca muntele, călare, drept în piept, în Nevesca. Un orăşel mic, dar elegant, cu case frumoase de piatră în două şi trei rânduri, aşezat într'o depresiune uşoară Linuri la 1360 m., înconjurat la n. de păduri şi dominat la sud de Ciuca, ce-i stă ca o perdea înaltă de 1700 m., pare, văzut de departe, dela Sf. Ilie din Vl.-Clisura, de o pildă şi prin un ochian întors, un cuib de vulturi. Cotele Gunură şi Eudernă sunt la 1800 m. şi toate acestea sunt stăpânite de masivul Viciu, ce se ridică la vest, la 2027 m., stăpănind, totodată, Castoria şi Vl.-Clisura, câmpiile Florinei, Ostrovului şi platoul Vodenei şi, salutându-se, dinspre vest, din depărtări feerice, cu masivul Smolicul şi al Gramostei. Iar de pe peretele culmei Ciuca sau din balcoanele cele mai înalte, se zăreşte — în zile transparente — golful Salonicului şi masivul Olimpului, pe când, mai încoace, se desfăşoară panorama şirurilor de munţi ai Murihovei, Caragiovei şi ai Veriei [1].

Se zice că, altădată – epoca nu se poate determina — Nevesca era aşezată în localitatea Zazăre [2], în apropierea unui mic loc, unde se găsesc încă urme de băi, se zice, romane, probabil, ape minerale, între Zelenici şi Rudnici, în direcţia s.-est, în câmpia din faţă; aveau podgorii şi teren arabil cari le-au aparţinut până la Ali Paşa, iar după moartea acestuia, au devenit proprietatea Sultanei Mame. Dealtfel şi Nevesca a fost un apanagiu al acesteia şi s'a bucurat „de anumite privilegii şi de o cârmuire ce se aseamănă cu independenţa“ [3].

Cel mai vechiu strat, cel primitiv — după mărturii culese la faţa locului, mai vechiu ca 300 ani — a fost cel grămostenesc, venit, credem, după păşunile bogate. După distrugerea Moscopolei, s'a suprapus un strat de Moscopoleni şi Niculceni, cari au dat pe vestiţii bărbaţii cari au dovedit mari calităţi de negustori, pre-

---

[1] Weigand, vizitând-o, a numito-o Sinaia Macedoniei. In adevărat, este una din cele mai căutate staţiuni climaterice din Grecia, pentru curăţenia, uscăciunea şi limpezimea aerului, pentru confortul şi pitorescul înconjurător. [2] O legendă, după Zega Teodor, elev în cl. IV, în Rev. «Liceul internat Bufte», nr. 3 I, Aprilie, 1932: Nouă fraţi s'au dus la Bitolia să însoare pe fratele lor cel mai mic după o fată frumoasă. Pe când cel mai mic era la peţit, ceilalţi au furat-o pe Nevesca şi au dus-o în pădurile orăşelului. unde bandiţi şi ciobani nu-i lăsau să se aşeze. Intr'o luptă, bandiţii au omorât pe Nevesca (nevasta-mireasa ?.) şi de atunci, comuna a purtat numele ei. Altă variantă auzită dela bătrâni: Nouă fraţi au furat o fată frumoasă dela Bitolia pentru fratele cel mai mic, etc. Indrăgostiţi de frumuseţele naturii şi de adăpostul ce le oferea înălţimea şi pădurile, s'au aşezat aci şi, astfel, au părăsit Zazărea. [3] I. Nen., o. c. p. 452.

cum şi pe vestiţii argintari[1]. Mai târziu, s'au aşezat, la marginea vestică, o mică colonie de Fârşeroţi, economi de vite.

Din cauza evenimentelor sângeroase ce s'au ţinut lanţ în întreg sec. XVIII şi XIX, a furiei devastatoare a lui Ali Paşa, precum şi din cauza ciumei ce a bântuit-o de vre-o trei ori, colonii numeroase au apucat drumul pribegiei, aşezându-se: unele, prin 1760, tocmai în judeţul Alba (Transilvania), în frunte cu familia Cirle (Ţirlea); altele, foarte numeroase, în spre Tracia şi anume: la Bairacli Giuma (prin 1905, erau 512 familii), la Ramna, pe care au întemeiat-o în epoca distrugerii Moscopolei şi Gramostei, cu 500 case[2], distrusă şi aceasta în marele războiu; la Prosoceani 180; la Poroi circa 85—90, la Lipoş 17, în Giumaia de sus cam tot atâtea şi multe altele în ţinutul Dramei. Datorită aceloraşi vicisitudini, alte colonii s'au aşezat la Doxati, Alistrati, Tatar Bazargic, pe linia Samacov-Filipopol; etc. Precum am mai spus-o, o colonie din cauza ciumei care a bântuit Nevesca, s'a aşezat în Muloviste[3], după ce, înainte, au trăit la Cranili, în ţinutul Prespei — este vorba de acum 200 şi ceva de ani[4]. Printre familiile aşezate la Mulovişte, erau Nan, Paligora - aceştia erau cărăvănari îndrăsneţi şi făceau negoţ cu „broştur" şofran şi cu undelemnuri, iar la munte lucrau şi cu „săvate" — îngrăşat de ţapi, berbeci şi oi[5]. Nu este exclus ca negoţul cu şofran să-l fi introdus tocmai aceşti Paligora, întrucât această plantă o cultivau ţăranii bulgari din ţinutul Prespei[6].

Orăşel cu destule aşezăminte culturale şi religioase: o biserică frumoasă[7], şcoli româneşti[8] şi greceşti, precum şi un gimnaziu helen într'o clădire grandioasă, ridicată, acum câţiva ani, de marele everghet neveştean Jean Nicu, fost director general al regiilor de tutun din statele scandinave.

Industria casnică a fost şi este cea textilă, pentru uzul propriu, mai ales: ciorapi, flanele, velinţe, cu deosebire scoarţe şi covoare frumoase de tot felul. Bărbaţii — puţini economi de vite, foarte puţini cărăvănari, mulţi croitori; înainte de 1900, aproape trei sferturi de meşteşugari erau argintari, încât orăşelul îţi oferea aspectul unui bazar asiatic. Ca argintari, s'au răspândit în multe

---

[1] I. Nen. crede că ei au fost Moscopoleni. [2] Th. Nero, art. în *Lumina*, II, 1904. [3] Vezi «Mulovişte» cap. III. [4] Vezi art. «Ginsa Paligora» de C. I. Cosmescu în *Lumina*, V, nr. 10 907, p. 9 şi urm. Au părăsit Cranili din Prespa din cauză că lumea nu putea suferi temperamentul violent al acestei familii, care a provocat mari neînţelegeri şi certuri şi în Mulovişte, unde, de teama unor noui conflicte, n'ar fi fost primiţi Moscopolenii. [5] *Ibid.* [6] Vezi «Mulovişte».

[7] In 1867, în locul a două biserici vechi distruse, s'a ridicat, prin iniţiativa fraţilor Ţirle: Mihail şi Nastasi şi a comunei, o biserică monumentală Sf. Nicolae, refăcută, în 1920, de acelaş Jean Nicu, în stil bizantin şi basilic, cu picturi frumoase de zugravii din Şeliţa, Negovan şi Belcamen. Vezi, pentru aceasta, *Cartea II-a*, ultimul capitol. [8] Şcoala românească a fost întemeiată în 1878 de

orașe aromânești, foarte mulți în Ianița, în orașele Traciei și ale Asiei Mici, mai ales în toată Tesalia, alții au ajuns în Elveția și în Italia, mulți lucrau în Albania; un centru, des frecventat de ei, Premeti [1]. Dar, decăzând această meserie atât de rentabilă odată, cei mai mulți s'au ocupat cu negoțul sau le-au cxercitat pe amândouă deodată. Au fost și croitori peste tot, iar o colonie numeroasă era la Constantinopol, de unde cei mai mulți s'au mutat la Constanța.

Speța cea mai îndrăsneață de negustori a ieșit din acest orășel. S'au manifestat ca negustori și fabricanți în branșa tutunului, mai cu seamă în Tracia, la Salonic, Constantinopol, Cairo, în Germania și în țările scandinave, în Serbia și în România. In domeniul larg al negoțului, îi întâlnim în toate orașele din Macedonia, deținând, alături de alți Aromâni, monopolul; colonii importante și bogate în Egipt, puține în America, altele în România, cu deosebire la Constanța și București; pe când multe elemente s'au distins în mișcarea intelectuală și în domeniul profesiunilor libere.

Orașul, curat aromânesc, ar fi avut, prie 1895, 6800 [2]; prin 1913, 6740 [3]; după ultimul recensământ al statului grecesc, 453 familii [4].

2. *Vlaho-Clisura (Clisura Aromânească).* Cum ai scăpat de Leahova, un sat albanezesc, pe șoseaua Soroviciu-Castoria și treci de două cotituri în sus pe clima muntelui Șubreț — o ramificație a masivului Viciu — vezi, de departe, la stânga în fața, dominate de o culme împădurită Agrulu al Chiacu, un pumn de case gata să se verse în vale de pe panta lunecoasă: sunt resturi umile din celebrul oraș de odinioară, patria marilor bărbați cari au umit lumea, pe unde au trecut, cu genialele lor combinațiuni economico-financiare și cu creațiunile lor de ordin politic și științific. Este Vl.-Clisura „patrie de oameni învățați" — „patris pepedhevmenon andhron" [5] — ca frații Darvari, Mitropolitul-poet Dosoftei, savantul-poet Marcu Beza și dramaturgul sârb Nușici; a atâtor bărbați politici Sârbi, ca Lazi Paciu, Kosta Kumanidi, etc; este patria marilor financiari, ca bancherii vienezi imperiali Cârja și alții, ca Pindu; a a marilor armatori și comisionari Spirtea și Mandrinu; este patria marilor evergheți Cârja, Simotta, Beza și a o întreagă altă legiune. A fost una din cele mai vechi garnizoane romane — claussura romana — cum a numit-o regretatul D. Cosmulei, profesor la liceul din Bitolia; a fost punctul strategic roman ce putea ține în loc armate întregi și care, dela „Șeaua al Dauli", domina câmpiile Os

---

Constantin Chirana, născut în 1849 și mort în 2/10 1935 și de Sergiu Dumitrescu-Nace. Chirana a deschis și școala dela Hrupiște. [1] Vezi cap. IV, p. 129, Nota 3. [2] După L. Boga, o. c. [3] După I. Nen., o. c. [4] Informațiuni prețioase am cules la fața locului, dela preotul Anastasi Iconomu, C. Chirana, Th. Nero, G. Ceanescu și alți Neveșteni. [5] Filippides, *Ist. Rum.*, II, 30, ap. I. Car., o. c., p. 116.

trovului şi Castoriei, aşezată pe marele drum comercial ce pórneà dela Duraţo, atingea Moscopolea şi Coriţa şi se întâlnea cu paralela ei Via Egnatia, tocmai la Klidi, lângă Salonic, unde se îmbinau şi drumurile Larisa-Atena.

Intocmai ca şi alte comune aromâneşti — Nevesca, Mulovişte şi Gopeşi — „cu câteva sute de ani înainte, în locul orăşelului de acum, la picioarele piscului Agrulu al Chiacu, de o parte şi de alta, existau trei aşezări aromâneşti: Jajà, Cârâje şi Cireşu [1], a căror populaţiune se îndeletnicea cu agricultura şi păstoritul şi care, în vrnmurile turburi, a trebuit să-şi părăsească vechile locuinţe şi să se ascundă în desişul acelui munte, spre a fi la adăpostul ori şi căror încălcări" [2]. Vechea vatră — după mărturii clisurene la faţa locului — ar fi fost la „Avinie" şi se întindea spre Sf. Maria, unde s'au găsit şi vase cu inscripţii romane, pe o pantă dulce, pe când noul oraş a fost aşezat pe o pantă foarte lunecoasă. In legătură cu întemeierea oraşului nou, avem şi o mărturie a scriitorului francez, care l-a vizitat, la începutul secolului trecut. Iată ce spune despre această frumoasă aşezare aromânească, ce domină atâtea orizonturi largi, dominată, la rândul ei, de majestatea muntelui Viciu la dreapta, iar în spate de măreţia Pindului şi Gramostei, leagănul atâtor triburi falnice aromâneşti: „Acest oraş, locuit de 500 familii Valahi Dasareţi, cea mai mare parte refugiaţi din Moscopole, este supranumit de Greci Cosmopolis [3]. Locuitori cred că colonia prin care fu întemeiată, sosi pe culmile muntelui Sarakina spre sec. al XV-lea, timp în care Turcii dezolau Macedonia şi obligară pe creştini să se retragă în munţii cei mai inaccesibili; spre a evita sclăvia sau moartea. Dela această epocă, populaţia crescu cu o mulţime de Valahi, pe cari un fel de instinct îi îndeamnă să caute regiunile reci, învecinate cu păduri, cu păşuni şi cu ape glaciale cari formează deliciul lor" [4].

Pe lângă stratul de baştină, a cărui vechime nu se poate fixa, s'au aşezat Moscopoleni şi Grămosteni [5], în epoca marilor dislocări — poate şi înainte de aceasta —, iar acum 60—70 ani, câteva familii scoborîte din Pind şi anume din Avdela [6].

Favorizaţi de soartă de a fi fost aşezaţi la răscrucea marilor drumuri comerciale, în legătură cu Gramoste şi Pindul, cu Bitolia, Salonic şi Tracia, precum şi cu Moscopole şi toată Albania, de profesiune cărăvănari în legătură cu păstoritul la origină şi majoritatea

---

[1] Aceste trei aşezări par a fi fost posturi de pază ale trecătorii «Dauli». [2] C. Ghica, Oraşul Vl.-Clisura, in *Lumina*, II/904, 116—117. [3] Nici un Clisurean n'a ştiut să ne dea vre-o indicaţie despre acest nume ce l-ar fi purtat vre-o dată; acelaş lucru şi despre Sarakina – Pare a fi Agrulu al Chiacu. [4] Pouq. III, 22—23 [5] C. Ghica art. cit.. [6] La margina din dreapta oraşului numit «Varoşă», s'au aşezat de mult şi un trib de ţigani făurari şi muzicanţi, fără nici o legătură cu Aromânii.

Moscopoleni, deci, negustori prin naştere, bărbaţii Clisurii Aromâneşti s'au răspândit, din cele mai vechi timpuri, peste tot în Peninsulă şi în Europa.

Credem că au avut legături vechi şi cu cetăţile italiene. Deşi documentele găsite până acum nu vorbesc de Clisureni, nu trebuie să neglijăm, totuşi, mărturiile depozitate în câteva din cântecele poporane şi în cari este vorba despre tineri întorcându-se din Veneţia şi alte părţi [1]. Prin a doua jumătate a secolului XIX, aduceu sticlărie şi geamuri din acest îndepărtat port al Adriaticei. Sau dacă legături directe n'au avut, rămâne probabil că le-au avut prin intermediul Moscopolenilor, cu cari se cunoşteau şi se înrudeau [2]. Din alte versuri a căror dată nu se poate fixa [3] ale cântecului „Vin gionl di Nadolie", etc. se deduc, deasemenea, legături comerciale cu Anatolia, adică Asia Mică.

Printre Aromânii cari au avut influenţe hotărâtoare în viaţa economică a ţărilor slavone şi române din fosta monarhie austro-ungară, precum şi în aceea a însăşi monarhiei şi a centrelor din Serbia veche, legături ce ne duc până în secolul XVII, dacă nu şi mai afund, trebuie să considerăm printre cei dintâi pe Clisureni. Nu este exclus ca aceştia să fie vre-o dată indentificaţi — după alte cercetări — şi ca membri în companiile de negustori din sec. XVII, organizate în Ardeal şi în nordul Ungariei. Pouqueville vorbeşte de negustori bogaţi şi de cărăvănari cari începeau atunci, adică la începutul sec. XIX, să frecventeze drumul, prin Bosnia, până la Costainiţa din Slavonia [4]. Credem, însă, că scriitorul francez greşeşte, fiindcă Clisurenii au cunoscut acest ţinut mai de mult, după cum vom vedea la locul cuvenit [5].

Etnograful sârb J. Çvijic laudă foarte mult pe aceşti Aromâni din Clisura, cei mai îndrăsneţi căutători de câştig, cari nu s'au oprit în ţările balcanice, ci au mers în Egipt, prin toate porturile Mediteranei şi în toate localităţile comerciale importante din Europa, până la Londra şi la Moscova [6]. Dintre toate paşalâcurile fostului imperiu ottoman, Bulgaria pare a fi ocolit-o, probabil, fiindcă era un sol sărac, despopulat, prea la o parte şi fără legături mari cu Europa. Colonii au avut şi în Egipt, dar nu prea numeroase, numai ca indivizi, altele, foarte valoroase, s'au aşezat la Constantinopol. In sec. XIX, îi găsim prin toate centrele mari ale Serbiei, iar spre

---

[1] Val. Papahagi, în studiul citat, nu vorbeşte de Clisureni. Versurile «Sirmă laie,, sirmă aroşie, sirmă di nao turlii, adusă dit Vinitii, etc.» — Vezi cap. I, «Frontul Albania-Adriatica», p. 38 şi nota 9. [2] Nume de familii moscopolene: Simotta, Babuş, Vâciu, Bicu, Orman, Ceagani, Nesa, Goga, etc. [3] Marcu Beza fixează sec. XVII. [4] Pouq., III, l. c. [5] Vezi *Cartea II*, «Negustorii aromâni în Austria». [6] V. Papacostea, Câteva note asupra familiei Sina, în rev. *M.-română* II, nr. 1/930, pp. 78—79.

1850, un flux viguros din aceştia — laolaltă cu alţii din Ianina şi Cojani — s'au aşezat temeinic în această ţară. Dar colonii importante s'au remarcat peste tot întinsul imperiului turcesc. In vremile noastre, îi găsim încă pe liziera marilor oraşe — dela Florina la Salonic şi, de aici, până la Xanthi. Pretutindeni, s'au ocupat cu tot felul de afaceri, excelând în marele comerţ şi în acela al băncilor. Ei au emigrat, din cele mai vechi timpuri, în colonii numeroase şi bogate, în România, unde îi găsim, de un veac şi mai bine, mai cu seamă în Craiova, Horezu, T.-Severin, Iaşi şi Bucureşti — în Moldova, pare-se de peste două veacuri — pretutindeni, jucând rol de seamă în mişcarea economică; dar cele mai importante colonii le-au avut în Craiova şi Oltenia, în general [1].

In oraşul Clisura, fără nici un strein, tot comerţul şi meşteşugurile erau exercitate de ei: cismari, croitori, făinari, măcelari, băcani, mulţi manufacturişti, foarte puţini cu agricultura. Aici, era un mare centru de desfacere a manufacturilor, aduse, mai înainte, din Viena şi Budapesta, în timpurile din urmă, din Salonic şi Constantinopol, numai prin marile firme clisurene şi aromânetşi din marele port egeic şi din oraşele austriace. Debuşeul era constituit din toate satele şi târgurile din împrejurimi, din Hrupişte şi ţinutul Cailar-Cojani, ba se expediau mărfuri şi până în Dibra din Albania. Dăm câteva nume reprezentative: Dimitri Babuş şi fiul Vasili [2] Nicola Vovu şi fiul Ghiorghi [3], fraţii Vâce: Ianachi şi Nicola, firma Ghiorghi Galbagiari-Ghero Nicu [4] laolaltă cu Ioani Baba din Furca şi Pitu Turnibuca, Iancu şi Costa Chiuca, Costa Dafa, Nicolae Pâţa asociat cu Ghica Cotadini, etc. In branşa colonialelor, erau numeroşi: Hertura, Papa Petre, Nazla, Gachi Saitu sau Macu [5], Cota Bibi Simu Nesa, Fani Pecu, Taşula Mutu, Costa Chichi, Sili Duca, Mitu Adam, Simu Sima [6], Indriu Ţeca, totodată, fabricant de lumânări, fraţii Mironi — coloniale, precum şi măcelărie şi comerţ de „săvate" precum şi membri din familia Turnibuca şi alţii.

Dela 1878, când antarţii greci au comis atâtea j a f u r i şi au făcut ostateci pe cei mai de seamă bogătaşi din cei puţini rămaşi în Clisura [7], expatrierea s'a accentuat şi mai mult. Oraşul n'a ost cruţat de antarţii greci nici în anii de revoluţiuni, de după 1900, n Turcia. Până la r ă z b o i u l ruso-turc din 1878, număra 1000

---

[1] Vezi «Negustorii aromâni în Principatele Române». *Cartea II-a* de A Hâciu. [2] Au fost bunicul şi tatăl lui Mitică Babuş, director al Băncii Pieţii în Bucureşti. [3] Nicola Vovu a fost tatăl lui Taşula Vovu, actualmente, director al minelor de cărbuni — Jibou. [4] A fost, înainte, «taxildar» procurist şi încasator al firmei Bica din Albania. Au avut centrul la Salonic cu sucursale la Clisura şi Seres şi expediau mărfuri în sudul Serbiei, în Albania, în Epir, în ţinutul Gramostei şi în Pind. A fost tatăl avocatului Iancu, al lui Harilachi, cancelar la consulatul Turciei şi al negustorilor Vasile şi Alexandru. [5] Din familia Saitu a fost Saita, prefectul Bucureştilor. [6] Tatăl inginerului Simuleanu din Ploeşti. [7] C.

case [1], astăzi, de-abia câteva sute — cele mai multe în ruină.

Industria casnică la Clisurence — bogat şi elegant îmbrăcate, în grele mătăsuri şi blănuri scumpe — este deosebit de desvoltată: postavuri pentru trebuinţele proprii şi pentru desfacere [2], ciorapi frumoşi şi cu măestrie lucraţi; pânze de bumbac şi de borangic fin; tot felul de broboade alese; ţesutul scoarţelor — model în această iscusită artă: „tendă“ covoare de aşternut în saloane; chilimuri — scoarţe de pat cu două feţe, cu „tăvane“, cu „puli di bunili“, cu „simite“, cu „câni“, cu „coji di nuţi“ — în două iţe încălecate, toate în combinaţii de culori şi desemne artistice.

Locuitorii, bogaţi şi înamoraţi de frumuseţile naturii risipite cu atâta largheţă de Creator şi profund religioşi, au ridicat, în slava acestuia atâtea locaşuri de adoraţiune: Sf. Nicolae, Sf. Dumitru şi Sf. Antim, o mănăstire Sf. Maria, într'un cadru de un pitoresc încântător; patru paraclise: Sf. Treime, lucrat într'o peşteră, Sf. Marcu, Prodromul şi Sf. Ilie, pe o culme înaltă, de unde, în zorii zilei, se desfaşoară cea mai superbă panoramă: toţi munţii Albaniei şi ai Caragiovei-Megleniei, cu toate lacurile alpine dela poalele acestora, înaltele piscuri înzăpezite ale Pindului şi Gramostei şi, spre sud, departe departe, golful Salonicului, înzăgăzit de de uriaşul masiv al Olimpului, lăcaş al zeilor. Tot de aici, ca în palmă, se întinde gingaşul orăşel Nevesca, pe un platou stăpânitor al câmpiilor Sarighiol şi Ostrov. Incă de acum trei secole — prin 1660, existau, la Clisura şi frăţii de ajutoare a Sf. Mormânt [3]. Şcoli greceşti primare şi un gimnaziu şi şcoală primară românească deschisă în 1867 [4].

* * *

Un orăşel de mare însemnătate comercială, aşezat la poalele

Ghica, art. cit.. [1] *Ibid.* [2] Iată cum s'ar putea descrie o casă din Clisura cu elemente culese din «O viaţă» de M. Beza: Casele, unele din ele adevărate palaturi, cu scări de marmură, în două sau trei rânduri şi cu firide de meterezuri, cu pereţii zugrăviţi în uleiu gras, care, încă până azi, dăinueşte pe zidurile roase de vremuri; păşeai în ele prin tinde pardosite cu lespezi, prin cerdacuri aşternute cu velinţe şi, de aici, în încăperi cu duşumele şi mindiruri lungi, unde stau întinse «tendei» şi «chilimuri», cu şiruri de păsări în diferite culori şi perini îmbrăcate în scumpe mătăsuri, cu persiane şi perdele grele la fereşti; în odaia bună, atârnau arme şi oglinzi de Veneţia; pe mese, tăvi cu tacâmuri de cristal, deasupra vetrei, sfeşnice de argint, vase de faianţă în care spumega vinul şi pe perete un ornic de nuc cu greutăţi, atârnând în jos; mai încolo, o lacră de nuc bogat înflorită; la o parte, un dulap în lemn sculptat şi, deasupra lui, o frescă de mána unui zugrav localnic ce înfăţişa paradisul... [3] Printre cei cari făceau parte din aceste frăţii, erau aceste nume de Clisureni, membri în epitropii: Ioan al lui Peţa, Alexi al lui Nica, Mihu şi Hristu, Maria lui Chirsa (Cârţa ?), Ioan al lui Caraghios, Ghiorghi Verigra şi Costa — Vezi M. Beza, *Acad. Rom. Mem.*, Secţ. lit., Seria III, tom VI, Mem 7. «Biblioteci mănăstireşti în Palestina, etc. [4] C. Ghica, art. cit.

Neveştei şi staţiune importantă pe linia ferată Salonic-Bitolia, Soroviciul a fost, dintotdeauna, sub influenţa economică a Clisurenilor şi Neveştenilor. A fost şi este un nod de drumuri mari: Nevesca, Clisura-Castoria-Albania, Grebena-Cojani şi Bitolia-Salonic. Orăşel cu populaţiune de 2000 şi ceva bulgari şi refugiaţi greci, cu satele din jur locuite de aceleaşi neamuri, economiceşte, este în mâinile negustorilor din centrele sus numite, în număr de circa 30 firme, cari deţin tot comerţul engros. Alături de aceştia, câţiva bulgari, în număr de vre-o 15, toţi mici negustori; nici un grec. Câteva nume de Clisureni cu comerţul de coloniale engros: fraţii Mandrinu-Simu şi Marcu, Hristu Şochi, Anastasi Atanasiu Ruva; în comerţul de cereale fraţii Ceca: Ghiorghi, Dimitri şi Costa; în acela de cereale şi cărbuni mangal, fraţii Leane în număr de opt; şi alţii. Neveştenii: Nicola Misirli postavuri engros, Sterie Bişcă fierărie engros, Tomi Mihail cu debit de tutun în gară, singurul librar în târg, etc [1].

Un alt orăşel, ceva mai departe, pe Vardar, unde Livezenii şi Megleniţii aveau un centru al lor, este Ianiţa sau Yenigè Vardar, unde iernau şi mai iernează Aromânii de mai sus, ca şi Grămostenii din Radova de sus din Murihova — aceia cari s'au stabilit în 1905 la Vodena, amestecaţi cu Fârşeroţi, precum şi aceia din Cândrova şi Gramaticova [2]. A fost un centru producător de cele mai bune tutunuri din Turcia, des frecventat de negustorii noştri. O puternică colonie de Neveşteni s'a ocupat cu negoţul şi argintăria, iar alţii — mai ales din Magarova şi Cruşova — cu tutunurile. Dintre Neveştenii cari făceau argintărie şi, fireşte, negoţ de tutunuri, menţionăm pe bătrânul Nicola Dodu [3], Mihail Dodu, Panaioti Nicu, Sterie Nero, Mihail Mileancu, Vasili Boza, Ghiorghi Chirana, Mihail Jurcu, — unii din ei s'au retras şi s'au ocupat în România cu tutunuri, alţii, mai târziu, prin 1900, când acest centru nu mai prezenta importanţa lui de altădată. Dintre Măgărăveni, fraţii Tegu şi Zisi Ceanti, Pita, fiul lui Tega, precum şi fraţii Paliuri, cari făceau, toţi, comerţul de tutunuri. Cruşovenii erau: bătrânii Jifcu, Krey, Nachi şi Todi Baltador, toţi cu tutunuri şi unii cu fabricarea de „bărnute" — tabac.

Nu departe de acest orăşel, se găsesc ruinile cetăţii Pella, locul de naştere al lui Alexandru cel Mare şi capitala regelui Filip II.

3. *Blaţa* [4]. Aşezată la s-est de Vlaho-Clisura, nu departe de aceasta, la o înălţime de aproape 1200 m., în acelaş cadru de munţi

---

[1] Multe informaţiuni asupra Clisurei mi-au dat G. Adam, d-na Tinca Simotta, d-na Mahea Nicu, d-na Maria Galbagiari şi fiii Vasile şi Harilachi, Th. Pritta, Mitică Babuş, etc.; iar asupra Soroviciului, Mihail Tomi. [2] Th. Căp., o. c., pp. 62, 63, 75. [3] A fost tatăl lui Teodor Dodu; acesta cu fiii săi, exploatează o moşie proprie în ţinutul Soroviciu. [4] Vezi I. Nen., o. c., p. 464 — unde o derivă din «Vlahia».

păduroşi proprii pentru economia de vite, cu falnicul Murichi ce ţine de Clisura şi pleşuvul Siniaşcu, la poalele cărora se găseşte comuna, prin sărăcia solului, acest orăşel a fost sorocit, dela început, pentru expansiune în largul lumii.

I. Neniţescu credea că stratul etnic cel întemeietor a fost cel grămostenensc[1]. Ivanici susţine că Blaţa — populată în majoritate de Moscopoleni cari au găsit aci adăpost — a fost numită şi „Moscopolea în miniatură"[2]. Aici, s'a aşezat şi o parte din populaţia din Sizanion, odinioară, oraş episcopal, astăzi, o localitate neînsemnată de păstori, în jos de Blaţa[3]. Aromânii din Pind, în special, din comunele aşezate pe povârnişurile Smolica, s'au aşezat de mult în marele centru Şainili — Sisani, actualmente, un cătun locuit numai de păstori nomazi, de unde, revărsându-se, au populat aproape exclusiv cu elemente aromâneşti Sacişta sau au creat comunele aromâneşti Pipilişte şi Blaţa — scrie Th. Căpidan[4]. După Atanasios Cristidi, profesor pensionar la Salonic şi originar blăciot, coloniile întemeietoare ar fi venit din Seracu, Samarina, Moscopole şi, acum în urmă, din Pind[5]. S'ar fi întemeiat, după aceiaşi mărturie, acum 250 ani. Pare, însă a fi mai veche, dacă dăm crezare afirmaţiunilor călătorului francez, după care — în sec. XVI — ar fi avut loc deja mutarea episcopatului grecesc din Selitza-Sizanion la Sacişta. Şi ştim că populaţia mutată la Blaţa a trebuit să găsească o aşezare pe care a reuşit să o grecizeze. Dealtfel, nu trebuie să credem nici pentru zilele noastre că este pe deplin grecizată, fiindcă, încă, o bună parte din lumea de acolo, cu care am luat contact, vorbeşte aromâneşte. Nikolaus Dumba, consilier aulic vienez şi mecenat, se mândrea cu origina lui aromânească. Este probabil ca, la stratul grămostenesc şi cel moscopolean de baştină, să se fi alipit şi alte coloane fugare în perioada dezastrului şi a fugii în panică, oprindu-se aici, unde se simţeau ca la ei acasă, precum s'au simţit la Clisura şi în alte aşezări aromâneşti[6]. In perioada aceasta de groază, au trebuit — sub presiunea valurilor şi a ameninţărilor din spre Moscopole — să se transporte şi ceva Blăcioţi până la Cruşova[7].

[1] *Ibid.*, p. 27. [2] Makedonia i Makedonţi, p. 166. [3] D. Popovici, p. 22. [4] *Rom. nom.*, p. 55. [5] După acelaş isvor, prin 1870, epoca apogeului, ar fi numărat 800 familii, astăzi, vre-o 500, adică 3000 locuitori — după ultimul recensământ; după I. Nen., — p. 464 — 2480 loc., iar după L. Boga — în 1913 — 4105 suflete. [6] De remarcat aceste fenomene curioase. Tocmai în acest orăşel pe care toată lumea l-a socotit grecizat, exista pecetia comunală, ca nicăieri în altă parte, cu inscripţia «Olah muhtari» — primarul aromân, iar pe actele de naştere «nufuz» se scria «Olah» şi nu «Rum» adică Romeu-grec, cum erau trecuţi ceilalţi Aromâni şi aceasta, o repetăm, într'un orăşel care nu şi-a deschis — din păcatele conducerii — niciodată, sufletul şcoalei româneşti şi încă cu mult înainte de Iradeaua imperială din 1905, prin care s'a recunoscut, ca element etnic în Imperiu, naţionalitatea aromânească. Din mărturiile căpătate dela H. Galbagiari după acte traduse de Iogu, interpret la Ministerul de Externe. Blăcioţii, dealtfel, se încuscreau numai cu Aromânii. [7] N. Batzaria, art. cit.

Ocupaţirnea de căpetenie le-a fost economia de vite în mare măsură şi meşteşugurile: argintari, tufeccii, croitori, etc. Economia de vite se menţine, astăzi, mai bine ca în alte părţi. Produsele laptelui sunt tot aşa de renumite ca cele din Gramostea şi Samarina şi se desfac, încă, la Constantinopol, Salonic şi Atena. Se zice că „urda di Murichi" este cea mai bună din toate. Lânurile se desfac la faţa locului, cele mai multe industrializându-se în comună, unde, în fiecare familie, există ateliere în cari se lucrează velinţe de tot felul, ciorapi, flocate, cape-tâmbări, etc.

O bună parte din populaţiune a căutat câştiguri de foarte timpuriu în largul lumii. La Seres, oraş înfloritor încă pela sfârşitul sec. XVIII şi începutul celui de al XIX, s'au aşezat mulţi Blăcioţi, printre cari, fraţii Dumba – fiii celnicului Dumba, Caramiciu, Loghi, Capeti, Valoiani, Duro, etc. In Serbia, deasemenea, îi găsim de timpuriu, ca Ghermani, cari au trecut în Muntenia; în Austria, aceiaşi Dumba şi alţii. Colonii îndrăsneţe, în frunte cu Galiţa, Muşicu şi alţii îi găsim în România; alte colonii în Tracia, Constantinopol, Egipt, etc. După 1870, populaţia mărindu-se, au început alte emigrări în masse mari, spre aceleaşi ţări şi spre Salonic, Larisa, Atena, etc... Blăcioţii — laolaltă cu Sacişteni, Neaguştenii, Cojaniţii, Clisurenii şi alţii — au contribuit mult la crearea clasei orăşeneşti în ţările slavone şi în Serbia[1].

Orăşel pe cât de mic, pe atât înaintat în cultură. A avut, până în 1912, în epoca conducerii învăţământului prin eforii, o şcoală froebeliană, una primară de fete, alta pentru băeţi, precum şi „elinico" — gimnaziu cu două clase. Actualmente, sub Greci, numai două şcoli primare mixte. Marii evergheţi Dumba, Ghermani, Vranachi, Doşiu şi alţii au întreţinut cu fonduri mari aceste aşezăminte. Trei mari biserici: Sf. Marcu, Sf. Gheorghe şi Sf. Nicolae; în afara oraşului, paraclisele: Sf. Ana în cimitir, Sf. Ilie şi Sf. Pantelimon. Constructori erau Blăcioţii, zugravi bisericeşti veneau dela Sf. Munte, sculptori dela Moscopole[2].

V. Ţinutul Meglenia-Livădz.

O regiune foarte interesantă din punct de vedere al originei şi aşezării Aromânilor în locurile ce le ocupă, ca şi din acela folkloric şi filologic, este, fără îndoială, Meglenia, regiune, altădată, aproape în întregime aromânească, „formată dintr'un complex de înălţimi şi de văi, cuprinse între munţii Paic, Gândaciu şi Cojoc"[3] — cum o fixează colegul C. Noe, meglenit de origină. Culmile Cojoc şi Zina – acesta înalt de 2092 m. — în masivul Caragio-

---

[1] Vezi «Negustorii aromâni în Serbia», *Cartea II-a*, de A. Hâciu. [2] Informaţiuni căpătate dela profesorul At. Hristidi. [3] Meglenia «un ţinut fermecător» — fragment dintr'o conferinţă ţinută, la Soc. «Meglenia», de C. Noe şi pu-

vei, formează hotarul despărţitor dintre Jugoslavia şi Grecia.

Th. Căpidan împarte ţinutul Meglenia — în turceşte Caragiova — în două câmpii, una pornind dela sud de Şiroca Reca până la comuna bulgărească Fuştani, cea mai fertilă din Macedonia, cu trei recolte pe an, cu vre-o 50 sate bulgăreşti, lungă de 25 km. şi largă între 5 şi 10 km. iar a doua, cu dimensiuni de 15 km. lungime şi 3 km. lărgime, pornind dela Fuştani şi întinzându-se până la Lugunţa şi Birislav. Restul comunelor aromâneşti, ca Huma, Oşani, Liumniţa, Cupa, Ţârnareca, precum şi altele de mult bulgarizate: Baroviţa, Coinsco şi Sirminina, precum şi Leascova, se găsesc în părţile muntoase din spre răsărit, în afară de ţinutul propriu zis al Megleniei sau al Caragiovei[2].

Văzută din Oşani, câmpia Megleniei de jos apare ca un covor ţesut din cele mai pitoreşti culori, iar apele îmbelşugate şi micile canaluri artificiale ce o brăzdează sunt ca firele de aur şi de argint ce ţes beteala ei fermecătoare. Această câmpie, în toată întinderea ei, pare lucrată cu o migăleală chinezească, cu degetele par'că, singurul artizan şi factor de bogăţie. Proprietari sau arendaşi pe un petec de pământ, căutau să se hrănească de pe urma lui şi, totuşi, mai rezervau un colţişor pentru duzi sau hotărniceau cu aceştia proprietatea — totul cultivându-l cu multă economie şi mari desfăşurari de energie. Am admirat, în aproape toate casele, minunata grijă de părinţi şi de buni cunoscători de meserie, cu care, barbaţi şi femei, creşteau gândacii de mătase, precum şi tortul de aur ce ieşea din mâinile gospodinelor meglenite. Satele, puţine la număr astăzi, dar toate aromâneşti, unul lângă altul, par'că şi-ar da mâna: Birislav nu departe de Nânta — aceasta părăsită în 1923 de Musulmanii cari vorbeau aromâneşte şi cari lăsaseră în sate legături de mult rupte; Lugunţa, pe frontieră, de unde auzi lătratul câinilor din Huma; mai la sud, sus pe deal, Oşani, având la dreata mănăstirea Raanghel — Sf. Arhanghel Mihail, iar mai spre sud şi s.-est, Luminiţa şi Cupa; mai spre nord, spre Livădz — dar în josul acesteia — Ţârnareca, cu păduri de duzi şi de castani. In fiecare din aceste sate, spune profesorul C. Noe, găseşti două aşezări: una selişte, mai veche şi alta cătun, mai nouă. Viaţa, în genere, la aceşti Megleniţi — în afară de Oşanii cari stau mai după mersul modei — aspră şi întunecată. Cimpoierii, cari îi avea fiecare sat, făceau bucuria populaţiunii.

Acest ţinut, nu prea întins astăzi, dar locuit de o populaţiune curioasă prin ale lui caracteristice de folklor, linguistică şi etnografie, cu mult deosebite de ale Aromânilor vecini cu ei, acest „ţinut

---

blicată în *Tribuna rom. de peste hotare*, nr. 1—2, II, 1925. [1] A. Toşev, într'o descriere a districtului Ghevgheli, publicată în Periodicesco Spisanie, a. VII, 1890, p. 754 — ap. Th. Căp., Meglenoromânii, I, nota 1, p. 7. [2] Th. Căp., o'

fermecător" cum îl numeşte profesorul C. Noe, a avut cinstea să fie vizitat sau studiat de mulţi cercetători, ca B. Nicolaides [1], I. G. von Hahn [2], G. Weigand [3], C. Jirecek [4], O Densuşianu [5], Pericle Papahagi şi Th. Căpidan [6], — precum şi mulţi alţii puţin serioşi [7], fiecare din ei formulându-şi teoria asupra originei acestei populaţiuni, la aceste cercetări nelipsind, însă, de a-şi aduce preţioasa contribuţie şi marele istoric N. Iorga [8].

Nu este în rostul acestei lucrări de a face istorie şi filologie, totuşi, pentru o satisfacere a curiozităţii de adevăr a cetitorilor, vom rezuma — cât mai succint — cele mai de seamă teorii şi anume: Weigand susţine că Megleno-Românii n'ar fi decât un rest din Bulgaro-Valahii cari, pela sfârşitul sec. XII, au întemeiat imperiul Asăneştilor şi cari, după lupta din Câmpia Mierlei, s'ar fi refugiat în munţii Caragiovei; fără a aduce în sprijinul acestei păreri, alt nimic decât înfăţişarea lor care se depărtează de tipul caucasic; dar, mai târziu, adaugă că, dacă, în adevăr, Pecenegii au ajuns până în Meglen, atunci aceştia ar fi primit limba română, dar numai în cazul când Românii, cu cari s'au amestecat, ar fi fost tot aşa de numeroşi ca şi ei. Din corectura ce face teoriei sale G. Weigand, reiese însăşi părerea lui C. Jirecek, care, bazat pe cele spuse de filologul german asupra tipului lor, îi socoteşte ca pe nişte urmaşi ai unei cete de Pecenegi aduşi în acest ţinut de împăratul bizantin Alexios, după lupta dela Livunion, la gurile Mariţei (Hebrus), unde fură nimiciţi cu desăvârşire în anul 1091 [9]. Pericle Papahagi admite existenţa, în aceste părţi ale Megleniei, şi a altor grupuri de Români, poporaţiune întinsă şi compactă, care, după căderea vechiului imperiu bulgar, a fost în stare să dea naştere la atâtea domnii aromâneşti, printre cari şi la ducatul lui Cruş (Chrys) care se întindea în părţile meridionale ale Bulgariei de vest şi ale Serbiei de azi [10] şi crede că Meglenişii au făcut parte, în perioada Asăneştilor,

---

c., pp. 6 şi 7. [1] *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, Paris, 1859, t. I şi II, p. 295. [2] *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Wien, 1867, în cap. «Die Landschaft Moglena», p. 260. [3] *Die Aroumunen*, Vol. I—II, Leipzig, 1895. [4] C. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1857 şi *Archiv für slavische Philologie*, XV. [5] *Histoire dela langue roumaine*, Tome I, p. 336. [6] *Megleno-Românii*, studiu etnografico-filologic, I şi *Megleno-Românii*, I, Istoria şi graiul lor — autori dela cari am extras teoriile de mai sus. [7] I. Nenţescu cu opera cunoscută, N. Popilian, Gopcevici, Apostol Margarit, etc. [8] *Istoria Rom. Pen. Balcanică*, *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, II-e année, 6 Juin. 1915; etc. [9] Vezi şi părerea lui Georgius Pachymer, lib. I, de Andronico Seniore, cap. 37, ap. Şincai: *Cronica*, I. a. 1186—1264, citate de Per. Pap., o. c., p. 7. [10] Intr'un document din 1348 al lui Ştefan Duşan, se vorbeşte de o poporaţiune aromânească — stăpânind sate, cătune şi metohuri — ce se întindea peste Veles, Iştip, Strumniţa, ţinutul Megleniei până la Seres. Vezi autorii citaţi de Per. Pap. o. c., p. 8.

din acest din urmă ducat, cu capitala Prosac şi care, probabil, cuprindea ţinutul Prisrenei şi al Scopiei de azi [1].

După I. Iorga, formaţiunea grupului meglenit în Rodopi, izolat de lungă vreme şi cu un dialect foarte distinct, s'ar explica prin colonizarea, datorită lui Vasile Bulgaroctonul, a prizonierilor valahi cari luptau, împreună cu Albanezii, sub steagurile Ţarului Samuel şi socoteşte pe Megleno-români chiar de Aromâni [2]. In sfârşit, Th. Căpidan — considerând vicisitudinile istorice şi concluziile filologice la cari ajunge — conchide că, în Rodope, Megleno-românii n'au venit din sud ca Aromâni, ci dela nord din Balcani, ca element străromân, rupt din grupul românismului de sud, după ce stătuse în contact o bucată de vreme cu elementul românesc din nordul Dunării [3].

Despre întinderea teritoriului ce, altădată, ocupau aceşti Megleno-români, profesorul C. Noe scrie că viaţa aromânească meglenită se întindea spre e. şi v. şi spre nord; spre est a pierdut, în sec. XIX, Sărminina, sat aromânesc, iar la s.-v. satul Barviţa — amândouă slavizate, pe când alte sate, ca Negruţi şi Mărăzeanii, dovedesc că, în trecut, ei atingeau linia Vardar; spre s.-vest, la începutul câmpiei Salonicului, satul Cornişor; şi adaugă că, mai ţinând seamă şi de costumul unora din sătenii din numeroase sate slavoneşti, precum şi de unele obiceiuri române, toată regiunea cuprinsă între munţii aromâneşti de azi şi Nicea, până la Vodena şi Neaguşta, era aromânească meglenită [4]. Părerea că ar fi venit din altă parte i se pare riscată, iar asemănarea în graiu, port şi datini cu Daco-Românii s'ar explica prin faptul că formau o massă, cu centre Balcanii şi Rodopii, întinzându-se până la Dunăre şi până în câmpia Salonicului, la vest [5].

Dela 1018, până la Asăneşti, a stat sub Bizantini, după care au trebuit să recunoască, rând pe rând, diferite stăpâniri, printre cari şi cea sârbească, iar căderea ei sub Turci ar fi trebuit să aibă loc înainte de capitularea definitivă a Salonicului în 1430, având ca urmare, cea mai dureroasă, turcirea Nântei, în frunte cu Vlădica — episcopul, care a devenit şeic-şeu [6] în graiu meglenit.

Lungă vreme dela căderea regiunii sub Turci, se pare că acest ţinut s'a bucurat de privilegii, trăind în căpitănate — fiecare sat avându-şi căpitanul în fruntea unei cete de cel puţin 30 inşi,

[1] P. Pap., o. c., p. 8. [2] Vezi Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani, în *An. Ac. Rom.* Secţia ist. XXXV, p. 117—118 — ap. Th. Căp., o. c., p. 56—57. [3] Th. Căp., o. c., p. 57. [4] Conferinţa citată. [5] *Idem.* [6] In familia Şeu din Nânta s'ar fi păstrat, până acum în urmă, mitra Vlădicăi, care, silit de împrejurări, a pus turbanul pe cap. — Vrând, mai târziu, să revină la legea veche, a fost ucis de înşişi Nântenii turciţi. Vezi Th. Căp., o. c., şi C. Noe, conf. cit..

toţi constituind un fel de gardă civilă pentru siguranţa comunei; alt privilegiu era acela că nu plăteau nimic la împărăţie. Mai târziu, însă, au fost obligaţi la plata unei dări anuale — s. exemplu, Nânta plătea 20 pungi, adică aproape 800 lei vechi. Dar satele toate au început să-şi apere cu arma în mână vechile privilegii şi lupta sângeroasă se dădea împotriva Pomacilor şi Coniarilor cari căutau să pună stăpânire pe pământurile lor ca să-i silească a-şi părăsi credinţa strămoşească. Lupta, dându-se cu puteri neegale, s'a sfârşit prin îngenuncherea Nântenilor, cari, într'o zi de Paşti şi cu episcopul în frunte, pe când o parte se afla în biserică, au trecut — fără a se cunoaşte precis data — la mahometanism. Multă lume care a rezistat a trebuit să se expatrieze în Veria, Neaguşta şi Resen, unde, până mai dăunăzi, se găseau încă strănepoţi creştini de ai Nântenilor turciţi; pe când alţii, din alte aşezări, apucau drumul bejeniei spre Strumiţa, Ştip, Ramna, Gorgop, Radomir, etc. şi se întorceau, după trecere de decenii, deja bulgarizaţi şi se băgau ca iobagi în serviciul beilor turci cari puseseră stăpânire pe pământurile celor fugiţi [1]. Satele, încă aromâneşti până în prezent şi cele bulgarizate în veacul trecut, au rezistat, veacuri dearândul, şi, astfel, şi-au păstrat legea şi limba [2], în schimb, însă, şi-au vândut libertatea, închinându-se câte unui beiu sau paşă cu influenţă, care — în schimbul unor prestaţii în natură — se îndatorau să le ocrotească de barbaria celorlalţi colegi ai lor [3]. Comuna care a rezistat cea din urmă, dar a suferit mai mult şi, totuşi, a trebuit să se închine, a fost Oşani [4]

Principala ocupaţiune a Megleniţilor le-a fost creşterea vitelor, oi şi capre, „imaníă" şi agricultura. Cadrul naţional al ţinutului bucurându-se de o climă admirabilă şi de un relief variat, se desvoltă una din cele mai bogate şi variate vegetaţii din câte ar putea să existe: la câmp, grădini de rodii, smochine, fructe mediteraneene, alternând cu culturi bogate de orez şi bumbac; mai sus, în văi, porumb, grâu, felurite cereale, duzi şi, sus, pe pantele munţilor, fag, stejar, brad, pin şi altele — astfel ne redă colegul C. Noe imaginea ţinutului Megleniei [5]. Pe lângă acestea, tot Megleniţii erau meşteşugarii satelor lor: fierari, meşteri zidari, lucrători de unelte agricole, „duraci di lariţe", „duraci di araturi" [6].

In fruntea tuturor comunelor, sta Oşani, cu meseriaşi de specialităţi mai distinse — ca argintari, armurieri îndemânateci cari înlocuiau cu multă pricepere şi cu unelte primitive, piese la arme sistem Mauser şi Manlicher [7]. Principala îndeletnicire a Oşaniţilor a fost cheresteaua şi prelucrarea lemnului. Ei au fost Moţii unei bune părţi din regiunile înconjurătoare. „Duracii" lor lucrau lopeţi, gre-

[1] Vezi lucrările citate la nota 3. [2] Th. Căpidan, o. c., p. 19. [3] *Ibid*, p. 20 şi urm. şi C. Noe, conf. cit. [4] Th. Căp., o. c., p. 21. [5] Conf. cit. [6] Făuritori de pluguri.

ble, albii şi toate obiectele de lemn. „Butarii" lucrau butoae. Stoe Argintaru, institutor, astăzi colonizat în Cadrilater, a fost un renumit meşter dulgher şi „butar". Lucrau frânghii, căpestre, „mutafuri" — covoare din lână de capră; o importantă meserie era acea a facerii de „samare" pentru animale de transport; se mai ocupau cu fierăria şi lucrau „clineaţă" — caiele pentru potcoave; alţii erau săpungii; dar erau şi argintari vestiţi: lucrau obiecte şi scule preţioase pentru Turci şi Bulgari: lanţuri lungi — „chiostec", cruci, vase, candele, cădelniţe, inele, fingeane, etc. In vechime, erau chirigii — cărăvănari, pe distanţe mai modeste, câţiva ajungeau până la Vrania în Serbia. Ca negustori ambulanţi „primatari", frecventau toate bâlciurile, toate satele turceşti şi bulgăreşti din câmpia Caragiovei şi Ianiţei.

Interesanţi erau, la Oşani, „belejarii" adică vaccinatorii, meserie practicată din vremuri imemoriale: uneltele de vaccinat, seringele, erau invenţia lor. Erau cu renume în toată regiunea „belejarii" Sima lui Bosniac şi Toti Golsen [1]. Tot pe atât de originari şi de căutaţi erau „vracii", vindecătorii satelor. Unul Gona făcea preparate din plante, executa cu artă operaţii chirurgicale şi punea fitiluri. „Vraciul" Stoe Coconacu, de meserie argintar, era vestit dincolo de hotarele Megleniei, prin satele bulgăreşti şi turceşti.

Oşani (Hoşani şi Oşin) s'a bucurat de o climă dulce, de poziţiunea cea mai frumoasă, cu ape din belşug şi delicioase, cu femei frumoase şi bărbaţi deştepţi — scrie P. Papahagi [2]. In ziua de 6 Septembrie, se ţinea — cu prilejul hramului mănăstirii Raanghel — un bâlciu mare unde veneau la petreceri Megleniţi din toate satele, precum şi Nântenii turciţi, în virtutea vechilor tradiţii [3].

Nântenii — singurii Aromâni turciţi — de un humor irezistibil în vorba şi relatările lor, s'au ocupat cu agricultura şi au avut ca îndeletniciri speciale: fabricarea piperului — boia de ardeiu şi olăritul, industrie artistic executată. Produsele piperului roşu, extras din minunatul şi aromatul ardeiu ce se cultivă în cele două Meglenii se exporta, în mari cantităţi, în Serbia, Bulgaria, România şi Ungaria; se alimenta cu acesta toată Turcia şi se exporta, în cantităţi considerabile, în Franţa şi în Egipt. Vasele din pământ, socotite ca cele mai bune, se desfăceau în toate colţurile Turciei, în vilaetele Salonic şi Bitolia, în Tracia şi până în Asia Mică [4]. Aceşti Aromâni turciţi — singurii mohamedani din rasa latină, după cum observă Th. Căpidan — s'au expatriat parte prin Tracia orientală, grosul în Asia Mică, atunci când a intervenit schimbul de populaţiuni între Turcia şi Grecia [5].

---

[1] Toti Golsen a fost unchiul după mamă al profesorului C. Noe. [2] Per. Pap., o. c., I, 22. [3] Hahn, *Reise durch die Gebiete*, etc. p. 262, ap. P. Pap., o. c., pp. 25 şi 26. [4] P. Pap., o. c., p. 29. [5] După câte îmi relatează colegul

Ocupaţiunile de căpetenie ale Meglenilor au fost creşterea de vite, agricultura, cultura gogoşilor de mătase — care începea cu Vodena şi se continua până la Vardar — apicultura în mare grad; pomicultura: castani şi nuci în mari cantităţi, precum şi meri, peri, cireşi, vişini, gutui, zarzări, caişi şi persici; meşteşugurile de tot felul: meseria de a face coşuri pentru toate nevoile câmpului şi ale casei, coşuri ce se desfac în zilele de bâlciu de prin diferite sate şi oraşele dimprejur; argintăria (arzintari), lucrători de pluguri şi potcoave, potcovari, samargii, tufeccii sau armurieri, croitori, lopătari, meşteri zidari, olari — mai ales Nântenii, fabricanţi de cărbuni, etc.[1]. Oşanii, fiind drumul pe unde trec toate caravanele ce duc din câmpia Mégleniei în aceea a Ghevgheliei, ei fac potcoave şi caiele şi, totodată, potcovesc caii şi catârii caravanelor[2]. Croitorii, ca şi la Furca şi în alte ţinuturi aromâneşti, umblau prin case, tocmiţi şi cu de ale mâncării, aşa cum se obicinueşte la Aromâni — observă P. Papahagi[3]. Pe când femeile, bune lucrătoare ale pământului şi crescătoare ale gogoşilor de mătase, îşi lucrează, singure, hainele de purtat, plapomele, rufăria, broderia la cămăşi, ciorapii, etc.[4]. In fruntea tuturor comunelor, stau — după cum am spus — Oşanii ca meşteşugari iscusiţi[5].

Mierea şi ceara se desfăceau la Ianiţa şi la Ghevgheli — în anumite cazuri şi la Salonic — în mare parte, de aici, exportându-se în ţări streine, ca Olanda, Belgia, Hamburg şi altele[6]. Produsele laptelui, în satele şi oraşele din apropriere, sau la Salonic, pentru pieţele Smirnei şi Constantinopolului[7]. Cantităţile cele mai mari de gogoşi de mătase ieşeau din satele aromâneşti şi se desfăceau fie prin sate, fie prin negustoraşi aromâni sau emisari ai caselor din Salonic şi Ghevgheli[8], Gumengea şi altele. Ba, după cele scrise de Th. Căpidan — recolta atinsese, înainte de războiul balcanic cifra de 900000 ocale; numai în Ghevgheli, în lunile Mai şi Iunie, se vărsau până la $3^1/_2$ milioane franci aur[9]. Pentru a se asigura buna recoltă a gândacilor, se aduceau specialişti foarte bine plătiţi, pentru perioada de şease săptămâni, cea mai critică pentru creşterea lor. Se ocupau, mai cu deosebire, Aromânii din Ţârnareca, Lugunţa şi, în mare măsură, cei din Luminţa.

C. Noe, Nântenii, conştienţi de naţionalitatea lor, mai mult de cât comunitatea religioasă ce-i lega de Turci, au cerut, prin consulat, să fie colonizaţi în România, dar, neprimind un răspuns favorabil, s'au hotărit pentru Turcia. [1] Vezi şi P. Pap., o. c., pp. 25 şi urm. [2] *Ibid* p. 29. [3] *Ibid* l. c. Vezi şi «Furca», cap. II. [4] *Ibid.* [5] Unul Stoe Argintaru practica şi ceasornicăria, pe care a învăţat-o singur. — Vezi nota 1, p. 29, P. Pap. [6] Vezi şi P. Pap., o. c., p. 27. [7] *Ibid*, p. 27. In Nânta se găseau celnici sau chehaiale cu 5000 oi şi capre; toate comunele aveau şi ele pe celnicii lor, mai mult sau mai puţin bogaţi. [8] Se producea — după Hahn, o. c., p. 262 — între 400000– 600000 ocale în întreaga Meglenie — bulgărească şi românească. Vezi şi Th. Căp., o. c., p. 52. [9] *Ibid.*

Aromânii din Lugunţa, aşezat pe coasta muntelui Zâna, altădată ciflic — moşie[1], cu aproape 130 case, 200 familii cu 1400 locuitori[2], s'au ocupat cu păstoritul, agricultura, au fost meşteri zidari, săpungii şi fierari — pe lângă creşterea gândacilor de mătase, îndeletnicire ce n'a lipsit din nici o casă. Altădată, era la Cătunu, ceva mai sus de actuala vatră[3]. Aromânii din Huma, altădată în „Cătunişti" pe care au părăsit-o de teama Turcilor[4], s'au ocupat cu exploatarea pădurilor, în lemne, scânduri şi cherestea. Altădată, cultivau şi orez[5]. A fost închinată unui beiu turc, astăzi este proprietatea locuitorilor[6]. Cei din Lumniţa (Luminiţa), alcătuită din mai multe cătune, n'a fost niciodată ciflic[7], s'au ocupat cu viticultura, cu cerealele şi cultura tutunurilor, având, ca specialitate, şi piuăle – drăşteala sau „valiaviţa" şi cultura gândacilor de mătase. Aromânii din Cupa — odată închinată la aceiaşi bei, ce i-au avut şi Oşănenii, astăzi, răscumpărată[8] — pe lângă agricultură, făceau şi var.

Una din cele mai bogate aşezări a fost Ţârnareca[9], proprietatea locuitorilor cari au fost scutiţi de orice impozite — acestea plătindu-se din veniturile ce aducea un munte al bisericii ce se închiria anual cam cu 250 lire turceşti, restul — după plata dărilor — vărsându-se în casa bisericii. Toţi locuitorii erau mai cu bună stare şi se ocupau pe scară întinsă cu cultura gogoşilor de mătase; comuna mai frumoasă şi mai curată ca altele[10].

Am văzut din cele mai sus expuse, că Megleno-Românii aveau, pentru desfacerea produselor lor, mai multe centre, printre cari, Vodena, Suboţco, Ienige, Gumenge, Ghevgheli şi Salonicul. Printre cele mai de seamă, erau acestea două din urmă.

Ghevgheli, aşezat la poalele muntelui Cajac, la un km. depărtare de Vardar, staţiune principală pe calea ferată Belgrad-Salonic, actualmente, punct de vamă greco-jugoslav. A fost locuit de mai multe popoare, ca Turci şi Cerchezi, Bulgari, Aromâni şi ceva ţigani. Puţinii Aromâni — 60-70 familii, acum câteva decenii — erau originari din satele meglene, din Cruşova şi Perlepe şi se ocupau, toţi, cu comerţul şi mica industrie: croitori, argintari şi cazangii, cari îşi desfăceau vasele de aramă în toată cazaua — prin sate şi orăşele; prea puţini din ei cu agricultura şi cu creşterea

[1] *Ibid*, p. 24: a aparţinut, în ultimul timp, unuia Rifat Bey, care a vândut-o milionarului evreu Saul Modiano. [2] Vezi Th. Căp., p. 24 şi P. Pap., o. c., p. 19. [3] P. Pap., l. c. [4] *Ibid*, p. 17. [5] *Ibid*. p. 26. Autorul vorbeşte de «Dingu» numele unei localităţi — cuvânt care înseamnează moară de decorticat orezul. [6] P. Pap., p. 17. [7] Cu vre-o 340 case, 3000 loc — Th. Căp., p. 25. [8] Th. Căp., o. c., p. 26. Ar fi fost înfiinţată din Cupa Veaclie. Locuitorii nu mai mulţi ca 900. [9] Aromânii meglenіţi — spune C. Noe — foarte vechi, peste ei ar fi venit straturi streine. Chiar ei s'ar despărţi în două: regiunea Târnareca, Sărminina şi Barviţa se deosebesc de ceilalţi din Lugunţa, Huma, Cupa, Birislav, Luminiţa, Oşani şi Cupa prin particularităţi de graiu. [10] Vezi şi Th.

gândacilor de mătase, cu care se ocupau, aici, de preferinţă, Slavii şi Turcii[1]. Erau şi câţiva celnici[2], iar monopolul brânzeturilor îl aveau Aromânii.

Aşa puţini cum erau, sub raportul economic, se prezentau destul de bine, excelând prin onestitate şi moralitate în afacerile lor comerciale[3]. In fruntea coloniei, stau Gh. Ciohagi — croitor şi negustor de manufactură, piei şi lânuri; Halciu Ciuncă manufacturist, amândoi Cruşoveni; Matei Hristu din Perlepe birt şi negoţ de gogoşi de mătase; Ghiorghi Cupali[4] din Cupa cu negoţ de făină; Nauni Neciu[5], deasemenea meglenit, cu negoţ de coloniale, de gogoşi şi cu plantaţii de duzi; Taşcu Mindizu din Huma, coloniale şi mulţi alţii.

Aici, la Ghevgheli, se ţinea — în ziua Sf. Inălţări — un mare bâlciu, unde veneau Aromâni megleniţi din toate satele; în timpul din urmă, însă, bâlciul şi-a pierdut importanţa lui de altădată şi a căpătat numai un caracter pur distractiv.

Ca să încheiem cu satele aromâneşti din Meglenia, vom adăuga că, spre sfârşitul sec. XIX — cu toate suferinţele îndurate din cauza luptelor ce le-au purtat cu beii ca să-şi recapete independenţa şi proprietăţile pierdute — satele meglenite se bucurau de mare belşug, constând din grădini minunate de duzi, din pământuri admirabil lucrate, cu irigaţii sistematice după metode bătrâneşti, cu mulţime de turme de oi şi capre, cu stupi şi vite cornute numeroase, cu diverse meşteşuguri[5]. Dar începutul dezastrului a început odată cu întemeierea primei şcoale române — observă colegul C. Noe, iar linia de front, care a ţinut trei ani în satele acestea, a pecetluit dezastrul: Sârbii au evacuat pe Aromânii din Liumniţa înlocuindu-i cu colonişti sârbi, Grecii au adus pe Caucazieni şi alţi Greci din Asia Mică[6] şi, astfel, viaţa acestei poporaţiuni care se desfăşura într'un ritm de idilă biblică, toate manifestările frumoase cari porneau dela credinţă şi numai dela aceasta, peste întinsul fermecătoarei câmpii a Almopeei[7] — totul s'a stins odată pentru totdeauna. In anul 1925, majoritatea poporului meglenit s'a mutat, pe vase purtătoare, spre ţărmurile Mării Negre şi s'a aşezat în câmpiile Durostorului din Dobrogea Nouă, cu nădejdi în mai bine şi cu perspective de aşezare veşnică în hotarele ţării, întru gloria căreia au suferit decenii lungi, mai mult ca orice ramură aromânească din cuprinsul fostului imperiu turcesc şi au întemeiat oraşe tinere

---

Căp., p. 26. [1] Vezi P. Pap., o. c., pp. 13 şi 14. [2] Celnici mari erau Bele al Dină şi Nicola Chihaiu — o. c., p. 14. [3] *Ibid.* [4] Fiul Atanasi Cupali este farmacist în Ţară. [5] Ioan Nauni — Neciu este subdirector la serviciul cooperativelor la Bucureşti. [6] Vezi C. Noe, confer. citată. [7] *Ibid.* [8] Aşa numeşte colegul C. Noe câmpia Caragiovei, iar râul Moglena — vechiul Europos, care se varsă în Cara Asmac, afluent al Vardarului.

şi frumoase[1]. Se pare că şi în veacurile trecute, au avut loc emigrări, în ţările româneşti din fosta monarhie[2], precum şi colonii cari ar fi populat centrele aromâneşti: Mulovişte şi Gopeş.

Livădz. — Situată la o înălţime de 1254 m., pe muntele Paic, în poziţie de amfiteatru, cu păşuni grase, având spre miazăzi, la câţiva km., Călivele dela Beli sau di Paşina, cari cu 140—150 ani înainte, alcătuiau prima aşezare a Grămoştenilor — după spusele bătrânilor, cei din urmă Aromâni fugiţi din muntele Gramoste din cauza prigonirilor lui Ali Paşa, la început numai o colonie de de vre-o 25 familii conduse de un celnic, după cari au urmat alte şi alte coloane[3]. Mai târziu s'ar fi aşezat şi ceva familii din Moscopole, ca Hagivretta, din Perivole, ca Buicli[4]. Populaţiunea toată se ridica, pe la începutul secolului nostru, la vre-o 3000 locuitori[5].

De întemeierea acestor aşezări sunt legate multe legende[6]. Printre celuicii cari au întemeiat Livădzi, erau Mangiuchi, Abrazi, Cuculiciu[7].

S'au ocupat exclusiv cu creşterea vitelor şi mulţi cu cărăvănăritul. Aceştia făceau cărăuşie spre Bitolia şi Scopia şi ajungeau până în Albania — la Coriţa, unde stăteau toată vara şi se întorceau, unii la Sf. Maria, alţii la Sf. Dumitru, aducând mari sume de bani[8]. Averile în vite au fost nenumărate: în 1925, când am vizitat această aşezare, mi s'a relatat că, în 1922, posedau o avere de 250000 în oi şi capre şi 3—4000 în catâri şi cai. Aplicând cifrele de cari ne-am folosit la evaluarea averilor—la Verieni, aveau o a-

---

[1] Vezi *Cartea III-a*, de A. Hâciu. [2] *Cartea II-a*, despre emigrări meglenite la Braşov. [3] Th. Căp., o. c., pp. 27 şi urm. Vezi şi *Lumina*, IV, p. 178. [5] Timiu Taşcu, *Graiu românesc*, Martie 1931. [4] Th. Căp., o. c., 1 c. şi P. Pap., o. c., I, p. 44. Colegul C. Noe îmi relatează că, după recensământul din 1906, Aromânii naţionalişti «Olah» – în afară de Ţărnareca — au atins cifra de 21000, dintre cari Nânta cu 7000, (cei nedeclaraţi 1500), deci, un total de 22500, plus 1000 Ţărnareca. După L. Boga: Oşani total 2530, Huma 1485, Lugunţa 1480, Luminiţa 3450, Birislav 860, Cupa 1260, Sirminina 875, Ţărnareca 1850, iar Nânta 9480. [6] Celnicul Ioan Cepi, stabilit în Tatar Atmagea-Durostor, mi-a relatat acestea: Tiranul Ali Paşa a vrut să aibă în harem la Ianina pe frumoasa fată a celnicului Cuţufusea din Gramostea. Mai mulţi celnici, în frunte cu tatăl fetei, s'ar fi dus la Ianina să roage pe tiran ca să le îngădue amânarea aducerii fetei până după Paşti, aflându-se pe atunci în postul mare, ceeace Ali le-a admis. Dar grupul de celnici, întorcându-se, a încărcat repede avutul şi cu turmele lor au coborât munţii, ca să găsească altă aşezare, iar Cuţufusea îşi încredinţă pe frumoasa lui fată unui cioban credincios Birbiliu, cu ordin să treacă înainte, spre Casandra. Dar semeni ai lui Ali Paşa, puşi pe urma fugarilor, au suprins, în drumul Vodenei, un grup de turme de 40000 oi, cu celnicii Ghiorghi Stăpător şi Tegu Păpuţă Aroşie al Barbă (avea cismele îmbrăcate numai în galbeni de aur) şi cumnata acestuia, pe care ar fi luat-o sclavă, dacă nu renunţau la oi şi la o mare sumă drept răscumpărare. De teama de a cădea în mâinile seimenilor, au renunţat la Casandra şi s'au refugiat pe muntele Paic. Câte griji şi câte averi i-au costat onoarea unei fete [7] Timiu Taşcu, art. cit. [8] *Ibid.*

vere de peste 650 mil. lei în vite, plus mobilier şi avere lichidă — un total de aproape un miliard lei la 800—900 familii [1]. Th. Căpidan a găsit, altădată, 150000 în oi şi capre [2]. Işi iernau oile în câmpiile Ianiţei, în jurul Vodenei, în câmpiile Salonic şi Câlcâş, iar vara, în munţii din ţinutul Megleniei [3].

A fost, din totdeauna, una din cele mai bogate comune, ceeace i-a făcut să sufere mult. Iată ce mi s'a relatat: în 1881, când Turcii şi Albanezii atăcară la Ienige Vardar, prin suprindere, pe celnicii livădzeni, au luat ca prisonieri 26 din ei şi 24 catâri încărcaţi cu aur şi argint. In 1922, bandiţii albanezi ai lui Calioşi au încărcat un catâr cu lire aur dela celnicii fraţii Ghiorghiţă şi Cola al Dinlu al Mirlu, după ce aceştia rezistaseră, eroic, două zile în şir, cu 40 tineri înarmaţi în regiunea Velesului.

Centrul cel mai mare de desfacere a produselor lor este Salonicul [4].

Odată cu ceilalţi Aromâni megleniţi, s'au expatriat în Cadrilaterul României şi majoritatea Livădzenilor, cari, imediat ce au pus piciorul în judeţul Durostor, au cumpărat pământuri întinse, devenind stăpâni pe mai multe sate [5].

Dela 1900 încoa, s'au expatriat, în America de sud, vre-o 20 tineri din Livădz, iar din Meglenia, în America de nord, cam peste 100 elemente, cu deosebire, mulţi din Oşani, în Cleveland Ohio, ca proprietari de hoteluri şi de restaurante.

* * *

Ca încheiere a ţinuturilor de sub influenţa Salonicului, ne vom ocupa puţin de încă un centru cu ceva populaţiune aromânească — anume de Aromânii din Poroi. Alungaţi de furtunile nesiguranţei din cuiburile lor originare, au găsit adăpost şi în acest orăşel, cu pământuri bune pentru vite şi pentru cultura bumbacului şi a tutunurilor. Mulţi au venit din Băiasa — Zagorului, dintre cari s'au aşezat şi la Nigrita, la Seres, Melnic, Giumaia, mai departe la Peştera, etc.; — alţii din Avdela, puţini Grămosteni şi, până în 1905, erau cam la o sută familii de Neveşteni. Se pare că aceştia au fost cei mai vechi, încă de pe când Nevesca era bântuită de ciumă.

Ocupaţiunea lor de căpetenie a fost cultura tutunurilor şi a bumbacului, economia de vite, deasemenea şi desfacerea produselor acestora în marile oraşe. Tutunul şi bumbacul îl desfăceau la Salonic, de unde acesta din urmă trecea în Italia. Au mai cultivat fasolea albă şi porumbul, precum şi fasolea neagră „păpuda" — aceasta pentru Anglia. Vitele lor: oi, capre, berbeci, bivoli şi vaci le desfăceau ei singuri pe la negustorii aromânii din centrele Salo-

---

[1] Vezi «Veria» cap. VIII, p. 220, nota 2. [2] *Rom. Nomanzi.* p. 62. [3] *Ibid.* [4] Vezi mai departe «Salonicul». [5] Vezi *Cartea III*, A. Hăciu.

nic, Drama, Seres, Cavala şi Xanthi. Produceau, anual, aproximativ 120000 ocale tutun — aproape 16 vagoane — calitatea „başi bali", cu foaia mare, iar bumbac peste 70000 ocale — aproape 10 vagoane". Sămânţa de bumbac o desfăceau parte la Salonic, parte o serveau vitelor, la oi şi bivoliţe, pentru lapte gras.

Comersanţi mai mari, în timpul din urmă, au fost: Iani Guşu Geambazu, Dimitri Guşu Geambazu — vărul, Dimitri Schiandu, Ghiorghi Ghiuzeli şi alţi câtiva, în branşa de tutunuri, bumbac, fasole, porumb şi fasole „păpudă" — probabil, soia. Fabrici de curăţat bumbacul de sămânţă şi de tors firul avea Guşu Iani Geambazu.

Femeile lucrau ţesături din bumbac şi din lână pentru nevoi casnice, precum şi ciorapi ce-i desfăceau prin marile centre.

N'au cunoscut altă streinătate până în 1905, când s'au colonizat în Cadrilater, judeţul Durostor[1]. Au mai rămas la Poroi, încă vre-o 40 familii, dintre cari 10 grămostene, restul avdeliate.

Comuna, aşezată la vestul Strumiţei, face parte, administrativ, de Seres, dar economiceşte cade în sfera Salonicului. A avut o populaţiune de vre-o 800 familii: 400 Bulgari, 300 Aromâni, aproape 100 Turci, iar Greci, până în ultimul timp, 2 familii.

V. Salonicul — mr. Săruna. Thessaloniki — Solun — Seleanik — Salonique.

Insăşi denumirea de Săruna dovedeşte vechimea cunoaşterii acestui port frumos de către negustorii aromâni. Şi, cu drept cuvânt. Acest centru comercial, cel mai mare pentru toate populaţiunile din sudul Peninsulei, era cunoscut de cărăvănarii noştri, cari duceau şi aduceau mărfurile lor, cu mult înainte de existenţa târgurilor Perlepe şi Seres, precum şi după dispariţia acestora[2]. Aici, în Săruna, era una din marile etape ale drumului roman Duraţo-Constantinopol, drum care trece prin chiar mijlocul oraşului, intrând pe poarta Romei, cu numele de Via Egnatia — Odos Egnatia, până astăzi.

Oraş foarte vechiu, întemeiat cu numele de Thermes din cauza apelor thermale din jur, de o colonie grecească, aşezat în amfiteatru, pe golful larg şi frumos Thermaic, dominat dinspre s.-vest de majestuosul Olimp. Cassandra, fiul lui Antipater, i-a schimbat numele în Thessalonica, după soţia sa, fiica lui Filip II şi a Olimpiei, în amintirea biruinţei purtată asupra Tesalienilor[3]. Trecând în 146, a. C., sub Romani, a luat numele de Salona, capitala provinciei Macedonica Prima, de unde Aromânii au continuat a-l cunoaşte sub numele de Săruna. Aici, senatul roman al celor 300, duşmani

---

[1] Şi, în noua patrie, s'au ocupat cu cultura bumbacului, puţin în realitate, ca primă încercare, desfăcut la fabrica Buftea. [2] Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 138. [3] E. M. Cousinéry, o. c., I, p. 23.

ai lui Cesar, își ținea ședințele; iar lumea nobilă găsea la modă să se așeze aici și, tot aici, și-a găsit refugiu și Cicero. Aici, a predicat și Apostolul Pavel. In secolul X, țarul Samuel își întindea stăpânirea până la Sofia, Marele Prestlav, Durațo, Vidin, Salonic și până la frontierele Tesaliei — aceasta până la distrugerea imperiului de către Vasile II Bulgaroctonul[1]. Dar triburi slave au fost semnalate încă din 659, la Salonic, iar puțin mai târziu, în Tesalia, Epir, Atica, în Peloponez și l-au inundat în așa măsură, încât Constantin Porfirogenitul a putut să exclame că tot Peloponezul a fost slavizat[2]. De atunci, Slavii au ocupat câmpiile, iar helenismul din Tracia și Macedonia a fost aruncat spre mare, Grecii rămânând cu orașele și litoralul, așa ca la Salonic — socotit a doua capitală a imperiului[3]. Intr'o noapte a anului 1207, Ioanițiu, împăratul Asăneștilor, care îl asediase, a fost asasinat în cortul lui de către generalul Cuman Manastra. In 1423, Ioan Paleologu II l-a cedat Venețienilor. In 1429, după un lung asediu și prin suprindere, a fost cucerit de Sultanul Amurat II și, după 483 ani de stăpânire turcească, în Octombrie 1912, a fost cucerit de armatele grecești.

Orașul și împrejurimile bogate în urme archeologice grecești, romane, bizantine, venețiene și turcești: Arcul de triumf al lui Octavian August, acela al lui Marcu Aureliu și al lui Constantin cel Mare, Templul Venerei Thermaica, S-ta Sofia a lui Justinian după celebra S-ta Sofia din Constantinopol, Yedi-Kulè (Eptapirghon); biserici: Sf. Dumitru — patronul orașului, Sf. Gheorghe a lui Pavel, prefăcute în geamii; Sf. Mina, Sf. Ilie, Sf. Apostoli, Sf. Fecioară — acestea din urmă încă din epoca lui Constantin VII, împăratul literat, artist, pictor și diriguitor al sculptorilor și argintarilor[4].

Incă sub Bizantini, la Salonic — ca și în Constantinopol, Atena, Teba și Corint — erau industrii de manufacturi înfloritoare, cari, însă, au suferit grele lovituri din partea Bizantinilor atunci când au desființat corporațiunile de comercianți, de industriași și artizani — locul cărora l-au ocupat, acaparând tot negoțul, negustorii italieni[5]. In această cetate războinică, un centru de rezistență contra Barbarilor, artele și literele erau în cinste mare și, din punct de vedere comercial, al doilea după Constantinopol, era un centru unde mișunau negustori din toată lumea, mai ales în epoca Sf. Dumitru — patronul orașului[6]. Odată cu căderea lui sub Turci, aceștia au început să protejeze pe nemusulmani — și deci, pe greci, adică pe ortodoxi — lăsându-le toată libertatea de acțiune în comerț, supuindu-i doar la un drept de vamă de numai $2^1/_2{}^0/_0$, pe câtă vreme musulmanii plăteau $5^0/_0$, iar streinii — țintind, prin aceasta, mai ales pe vechii opresori

[1] N. Iorga, *L'empire byzantin*, II, p. 199. [2] Lavisse et Rambaud, o. c., I, pp. 647 și 648. [3] *Ibid*, p. 648. [4] Vezi o. c., p. 680. [5] *Ibid*, II, p. 813. [6] *Ibid*, I, p. 674.

italieni — 10%. Grecii, de azi încolo, ca să aibă drept la înarmarea corăbiei, angajează ca paznici pe turci şi navighează sub pavilion ottoman; adoptă, deasemenea, costumul cuceritorilor – aşa încât în Apus, nu se poate deosebi Grecul de Osmanliu [1]. In felul acesta, creştinii ortodoxi, supuşi ai Marelui Senior, sunt protejaţi şi politiceşte şi economiceşte, mult mai bine ca sub stăpânirea haotică a Bizanţului. Din cele mai vechi timpuri, a continuat să fie depozitul tuturor produselor din ţările vecine, destinate comerţului cu streinătatea şi, fiind unul din bulevardele imperiului, a fost mai bine apărat şi şi-a conservat splendoarea în mijlocul dezordinelor din evul mediu; dar a fost prada războaielor, a ciumei, a despotismului şi a ignoranţei; în revoluţia din 1821, au perit cei mai mari negustori, în frunte cu mitropolitul [2]; cam în acelaş timp, câţiva Turci fatalişti, rămaşi în groaznica ciumă din Larisa laolaltă cu Evreii, cari traficau cu lucrurile ciumaţilor, au răspândit, următor acestui sacrilegiu, ciuma până în acest oraş, unde au murit peste 15000 suflete [3].

Incă din timpul Romanilor, Salonicul era un port unde se întâlneau toate produsele celor două continente vecine [4], printre cari, purpura cea mai scumpă, covoare persane admirate, mărgăritare din mările Indiilor, aur, argint şi case mari de comerţ, cu averi considerabile [5]. Sub Turci, devine antrepozitul comercial al întregii Macedonii, a unei părţi din Epir, a unei mari părţi din Albania şi chiar a unei porţiuni importante din Serbia [6]. Toate evenimentele politice şi economice din veacurile anterioare concurau să ridice însemnătatea acestui port. Pe cât steaua comercială a Veneţiei apunea, pe atâta creştea importanţa Salonicului. Se întemeiază cele mai mari capitaluri şi marele comerţ al Turciei din Europa, dela gurile şi până la isvoarele îndepărtate ale Vardarului. Sec. XVIII aducea alte favoruri acestui port egeic — statele apusene: Franţa, mai târziu, Germania şi A.-Ungaria, îşi croiau pârtii tot mai largi de cucerire a acestui port şi debuşeu, pe care cea din urmă ţară l-a râvnit şi-l avea ca punct terminus al idealului ei economico-politic. A fost poarta de scurgere a unei mari părţi din produsele brute sau semifabricate ale Turciei europene şi, pe aici, intrau mare parte din manufacturatele Europei. Secolul XIX — în a doua lui jumătate — aduce decăderea Perlepelui şi Seresului şi, deci, legături mari rapide cu statele dunărene, prin căile ferate vardaro-moraviene, iar prin aceea ce lega Bitolia, o şi mai adâncă penetraţie în Albania şi nordul Macedoniei; cu un cuvânt, avea, la îndemână, un hinterland economic considerabil până în 1912.

---

[1] *Ibid*, IV, pp, 770—771. [2] E. M. Cousinery, I, p. 49. [3] Vezi Pouq., o. c., III, pp. 349—350. [4] E. M. Cousinery, I, p. 25: In epoca lui Filip era unul din depozitele marinei militare. [5] I. Nen., o. c., p. 567. [6] E. M. Cousinéry, pp. 48—49: Salonicul era guvernat de un paşă cu puteri până la Cavala şi Veria

Inainte ca Germania şi statele Austriei să-şi fi concentrat privirile asupra acestui mare debuşeu, Franţa avea în această piaţă un debuşeu important pentru postavurile sale [1] şi, pentru promovarea intereselor lor comerciale, Francezii aveau 11 factorerii în această scală, dar cari, la începutul sec. XIX, nu mai fiinţau [2].

Pentru începutul sec. nostru, număra aproape 120000 locuitori, dintre cari peste 50% Evrei — puţin din aceştia încă din timpul Romanilor — restul populaţiunii erau Turci, Greci, Slavi, puţini Armeni, Albanezi, Europeni şi Aromâni destul de numeroşi.

E. M. Cousinéry dă, pentru începutul sec. XIX, 20000 Evrei refugiaţi din Spania [3], deşi pare a greşi. Am mai spus şi altădată că Evreii au venit, odată cu cuceritorii, din Asia Mică; au început, însă, să pătrundă încă de pe vremea Bizantinilor, când împăraţii Asăneşti, declarând acestora războiu politic şi economic, au deschis porţile Dalmaţilor, Italienilor şi Evreilor, cari dădură o lovitură fatală comerţului grecesc din ţările dunărene [4]. Cele mai de seamă comunităţi evreeşti din evul mediu le întâlnim la Salonic şi Ohrida [5]. Murat II le acordă mari privilegii, dând drept rabinilor să încaseze anumite impozite dela coreligionarii lor, ca ei să le verse la stat şi să-şi organizeze tribunale eclesiastice deosebite — în schimbul acestora, fiind supuşi la o taxă ca şi coreligionarii din imperiul ottoman [6]. Evreii din Macedonia erau originari din Italia, Grecia, Franţa, Provenţa, Germania, pe când cei din Spania au început să se stabilească, în acest oraş, odată cu anul 1391, când încep marile persecuţiuni în ţara de origină: marile emigraţii încep, însă, odată cu căderea Grenadei in 1492 [7]. Cam prin 1702, cu Vizir Paşa, începe o eră de persecuţiuni, dar, odată cu Abdul Megid II, în 1829, începe epoca de emancipare civilă, politică şi juridică. In perioada marilor revărsări din sec. XV, Evreii au ajuns să numere, în acest oraş, 75000, în Castoria 1600, în Cavala 2000, în Bitolia 600, etc. [8].

Acest oraş minunat — port la Marea Egee — astăzi eminamente european şi unul din cele mai frumoase din cuprinsul Balcanilor, a văzut o epocă de înflorire şi de superbă afirmare economică şi naţională a Evreilor, care au întemeiat, încă din sec. XV, o imprimerie prin evreul portughez Iuda Guedalia, căreia i-au urmat şi altele, în aşa măsură, încât, în sec. XIX, atinsese înflorirea, alături de Amsterdam; au întemeiat o academie la a cărei lumină veneau să se adape tineri evrei din alte ţări; şi au dat, până în sec. XVIII, pe rabinii cei mai capabili şi mai instruiţi; au deschis instituţiuni bancare şi de comerţ internaţional, etc. [9].

— având şi reşedinţă de mitropolit grec. [1] *Ibid,* I, p. 164. [2] *Ibid,* I, p. 51. [3] *Ibid,* I, p. 19. [4] Dr. Saul Mezan: *Evreistvoto v Makedonja in Makedonski Pregled,* 1930, fasc. I, pp. 47—48 şi fasc. II, pp. 57—81, recenzie în rev. *M.-Rom.,* 1931. [5] *Ibid.* [6] *Ibid.* [7] *Ibid.* [8] *Ibid.* [9] *Ibid.*

Din aceşti Evrei, o sectă „Donmè" — apostaţi, în urma unei dispute religioase pela începutul sec. XVIII, între marele rabin dela Salonic şi cel din Constantinopol, în total vre-o 500 familii au trecut la islamism, fără a se alia, totuşi, niciodată cu adevăraţii Mohamedani [1]. Printre multele privilegii de cari s'au bucurat încă dela Murat II, trebue să menţionăm şi pe acela acordat pentru manufacturarea de postavuri foarte grosolane ce le exportau pentru marele Senior, alta pentru îmbrăcămintea soldaţilor, înlocuită mai târziu prin introducerea postavurilor europene; deasemenea, se bucurau de avantagii la cumpărăturile de lână [2]. Tot ei aveau şi monopolul fabricării de covoare de toate mărimile cari se dau la piuăle din Veria, monopol ce aducea mari prejudicii covoarelor de Smirna [3].

Altă industrie — aceasta un apanaj al ienicerilor din Jkingi Ordù, adică corpul al doilea — era acea a tăbăcăriei, iar breasla acestora, de bună seamă turci, se bucura de mare consideraţie [4]. Industria mătăsei, deasemenea, era bine desvoltată; materialul brut se aducea din Zagorul Tesaliei orientale, precum şi dela grădinile de duzi din jurul Salonicului; se confecţionau mătăsuri „camari" pentru domni şi doamne, foarte căutate la Constantinopol, ca şi alt articol mai fin ce servea pentru perdele contra ţânţarilor [5].

Am spus că Evreii treceau de jumătatea populaţiei oraşului. Donmeii se bucurau, fireşte, de şi mai mari privilegii — erau, de aceea, unii din cei mai mari negustori, cu capitaluri şi afaceri comerciale foarte întinse. Dacă 20% din evreime erau su situaţie bună, restul — ca şi la Bitolia şi Castoria, dacă nu mai rău — trăiau în neagră mizerie, îndeletnicindu-se cu muncile cele mai grele: vânzători ambulanţi, zarzavagii, barcagii, căruţaşi, pescari, cârpaci, lustragii, strângători de sdrenţe, de oase şi de excremente de câini, alte meşteşuguri ordinare, mai ales hamali, mare parte lucrători prin fabrici şi tăietori de foiţe de ţigară, etc. — ocupaţiuni ce se transmiteau din tată în fiu — toţi locuind în cartierele cele mai murdare şi depărtate, în hrube fără aer şi lumină şi fără confortul cel mai elementar, cu o existenţă de azi pe mâine, etc... Astfel că Evreii, ca factor comercial, contau pe un element foarte redus ca număr.

Dacă negustorii donmei şi evrei, favorizaţi de atâtea privilegii, conduceau case comerciale distinse şi capitaluri importante, elementul negustoresc aromânesc — alături de aceştia şi de Greci — s'a afirmat în proporţii impunătoare şi destul de tare. Încă din sec. XVIII, împreună cu ceva Greci, aveau monopolul postavurilor franceze, pe urmă al celor din Brabant şi din Belgia, al multor articole din ţările germane, ca postaruri, stofe, bijuterii şi alte mărun-

[1] E. M. Cousinéry, o. c., I. p. 20. [2] *Ibid*, p. 49. [3] *Ibid*. l. c. [4] *Ibid*, p. 50. Meseria se învăţa dela 10-30; când lucrătorii ajungeau maeştri, era o mare sărbătoare, la care lua parte tot oraşul şi împrejurimile. [5] *Ibid*, l. c.

ţişuri, cari, la început, să vărsau la Seres [1]. Aşa de numeroase cantităţi de mărfuri se vărsau din E u r o p a în aceste două centre, încât debuşeele acestora constituiau o prosperitate pentru stabilimentele industriale exportatoare [2]. Francezii dela Salonic aveau chiar agenţii lor stabiliţi la Seres [3] — agenţi cari nu puteau fi în mare parte decât Aromâni. Prin aceşti agenţi, Europenii cumpărau 7000-8000 încărcături de bumbac din valea Strumei [4]. Exportul acestuia şi al pieilor tăbăcite sau brute era, în bună parte, în mâinile acestor Aromâni, cari aveau pe connaţionalii lor răspândiţi prin cele mai mari centre europene. Bună starea materială şi relaţiunile întinse ale acestor negustori Aromâni din Salonic se pot judeca şi din faptul că ei subvenţionau şi şcoala grecească din Zemlin [5].

Evreii din Salonic au considerat, din totdeauna, ca rivali puţin periculoşi pe Greci şi pe Bulgari, se temeau în schimb de Aromâni. Pentru ei, aceştia însemnau foarte mult pe scena comerţului. V. Bérard — care, dealtfel, era foarte simpatic faţă de chestiunea elenismului şi de Greci în genere — spunea că un Vlah preţuia în afaceri mai mulţi Greci şi câţiva Evrei [6].

Nu cunoaştem vechimea aşezării Aromânilor ca negustori în acest oraş, nici data stabilirii Moscopolenilor după dezastrul cetăţii sau înainte de acesta, precum nici numărul şi ceva din numele lor. Ştim, însă, că aceştia s'au aşezat în marile oraşe ale Turciei şi, deci, şi în Salonic [7]. Dealtfel, s'au statornicit de mult din toate centrele aromâneşti: atât înainte de existenţa târgurilor din Seres şi Perlepe — scrie Th. Căpidan — cât şi după, caravanele Aromânilor ajungeau cu mărfuri până la Salona, cel mai mare centru comercial pentru toate populaţiunile din sudul Peninsulei Balcanice [8]. In afară de vechile colonii, datând încă din Evul mediu, colonii bogate şi puternice s'an statornicit din ţinutul Olimpului, Tesaliei, Pindului, Epirului, Macedoniei şi Albaniei. Numărul precis al Aromânilor aşezaţi în acest oraş nu se poate cunoaşte, aşa ceva n'a fost cu putinţă în Turcia, unde tot creştinul ortodox era trecut sub rubrica „Rum" — adică grec ortodox. Oricum, ei treceau de 15000. Dar, pe lângă Aromânii stabiliţi în cartiere anumite, era acea populaţie aromânească flotantă, ce da anumitor pieţe şi străzi un pronunţat caracter aromânesc. Iar astăzi, mai mult ca altădată, sunt cartiere absolut aromâneşti, locuite de populaţiuni venite din alte regiuni golite de elementul nostru. Deosebit de aceasta, prin împrejurimile Salonicului, spre nord şi n.-est, în tot cuprinsul Calcidicei şi până în Olimp, atmosfera toată era şi este, pe alocuri, încă aro-

---

[1] *Ibid.* I, pp. 165, 148, 149 şi 164. [2] *Ibid,* l. c. [3] *Ibid.* [4] *Ibid.* [5] D. Popovici, o. c., p. 118. [6] V. Bérard, o. c., p. 249. [7] *Ibid,* p. 10. [8] Th. Căpidan, *Rom. nom.*, p. 138. Insăşi denumirea, din Salona, Săruna dovedeşte vechimea cunoaşterii acestui mare port.

mânească. Incă din Evul mediu, existau la Sf. Munte, numeroase așezări aromânești — este vorba de vechi colonii localnice, datând încă din sec. VII, în Peninsula Calcidică, aproape de râul Rihios, de unde și numele lor de Vlaho-Richini [1]. Mai târzfu, prin sec. XI, se așezaseră și păstori din Tesalia, în căutarea de pășuni bogate [2]. Oricum, în acest ținut, existau numeroase sate de Aromâni [3].

Pentru timpuri mai noui, colonii puternice de negustori — în afară de cei localnici și de Moscopoleni — veneau din mai multe centre, ca din Vl.-Clisura, Nevesca, Veles, Crușova, Magarova, Nijopole, Muloviște, Blața, Veria, din ținutul Olimpului, din Samarina, și Turia, din Tesalia Nordică, Grămosteni din toate ținuturile, Fârșeroți dinspre Vodena și Caterina, Aromâni dinspre Poroi, Nigrita, Melnic, Praviștea, etc. Actualmente, încă, în oceanul marilor revărsări de refugiați — majoritatea negustori de rasă — Aromânii, puțini la număr ca proporție, luptă tot așa de aprig și cu vădit succes.

Incă din vremuri vechi, când Aromânii exploatau hanurile sută la sută, la acestea descărcau și încărcau mărfuri, pentru toate direcțiunile, cărăvănarii aromâni din toate regiunile: din Zagor și Pind, din Albania, Tesalia și Gramoste, din Crușova și Livădz, din Clisura [4], etc.

Am mai spus că, sub dominațiunea turcească, hoteluri și hanuri — peste 60 la număr — erau proprietate sau exploatate de Aromâni din toate ținuturile, dar mai cu deosebire de aceia din Crușova, Muloviște, Bitolia, Veria. Dăm câteva nume: frații Atanasiu [5], hotelurile ; Télégraphe, Monasttr Han, Modern, Alexandria, Acropolis, Ritz; frații Ciomu Tașcu și Cocio: Imperial și Olympos Palace; frații Hagi Lazăr Ciomu, Splendid; unul Gheorghe Crușoveanul, Grand Hotel ; Ghiorghi Ciomu, hotel Macedonia; frații Magiari: Vanciu și Alexu, Bosniac han — ținut și de N. Ghica — și Magiar Hotel; Tachi Zaru, Național; Gheorghi Iorganda, hotel Iorganda și restaurant sub grand Hotel; frații Iancu și Dimitri Cionga, printre altele, Hotel des Etrangers; Nicola Hagi Dogă, Tahu, N. Culuchithă și Tomciu Fincă; frații Ticfeș din Bitolia, Colombo și Egypte ; Costa Stoianu Oldi : Chemin de fer și Lambru Hristu, Ildiz ; Nachi Petre și alții ; Han Patera și alte hanuri principale erau exploatate de Aromâni ; printre aceștia, erau și așa numiții greci din Cojani, ca Rompapa, înaintea lui Cocio Ciomu [6], cu hotel Splendid

---

[1] Tomaschek, *Zur Kunde*, etc. p. 44 — și N. Iorga, într'o recenzie asupra lucrării lui C. I. Amantos: *Makedonski simboli is tin meseonikin istorian ke ethnologhian tis Makedonias* — ap. Th. Căp., *Rom. nom.*, pp. 23 și 24, și note 1 și 2. [2] Vezi nota 6, p. 21, lucrarea de față. [3] I. Arg., o. c., p. 160. [4] Un cărăvănar albanez care lucra cu Clisura era Kambert cu caravana lui de cămile. [5] Frații Atanasiu-Ghiftă sunt: Nașcu, Mihalache – mort de curând — și Pandu. [6] Câțiva Greci exploatau marile restaurante și berării, ca Nionio, Alhambra, etc.

şi marele restaurant Tour Blanche; un alt grec cu Angletterre, un italian Bastazini; etc.; după 1912, Gheorghi Sossidi. In sindicatul acestor profesionişti, se discuta aromâneşte. Inainte de 1912, era preşedinte Cocio Ciomu, actualmente, cu hotel Olympos la Kefisia, lângă Atena. Printre toţi aceştia, trebue să considerăm şi pe Aromânii Olimpieni, mulţi din ei plăcintari şi bucătari, cari au exploatat numeroase hanuri. Un splendid hotel „Méditéranéen", dominând go'ful, este proprietatea lui Constantin Turnibuca, care îl şi exploatează.

G, Weigand, scrie că cele mai distinse case comerciale din Salonic erau ale Clisurenilor [1]. Şi, în adevăr, acestea erau vechile firme cu renume — unele cu rădăcini dincolo de 1850. In fruntea acestora era Nicola Vovu & Comp — mai târziu, în asociaţie cu Foti Tiţa -- cu casă mare de import şi export; fraţii Turnibuca: Petre, Oani şi Ghiorghi, sub firma Turnibuca & Capon, cu postăvărie şi manufactură, mai târziu, sub firmă proprie, mai făceau negoţ de tutunuri cu Germania şi Polonia; Nachi Cocu cu fiii Simu şi Cota, cari alimentau mai ales Albania cu mărfuri vieneze şi altele; firma Ianachi Simotta şi fii [2] cu fabrică de găetane, cu manufacturi şi postavuri vieneze şi cu renumitele „peatiţi" — caftane sau marame de mătase, speciale, foarte căutate şi „beşcă" [3] de bumbac, cu garnitură verde cu flori, firmă care făcea comerţ întins cu Serbia, Albania şi Macedonia; firma Vasile Maoa; Oani Kiki manufactură şi comerţ de tutunuri cu streinătatea; Cota Cufa, casă de import şi export, firmă continuată de Ioan şi astăzi de fiul acestuia, Ghiorghi, în asociaţie cu Fila D. Chiru, Cruşoveanul; încă o firmă, deja pomenită, Baba & Galbagiari, lichidată, în 1880, etc.

Printre primele casse de comision creştine — cele mai vechi erau cele evreeşti — a fost Ghiorghi Manole Beza, încă de mult, pe urmă, celelalte: Cufa, Kiki, Simotta, Turnibuca, etc.; el avea casă de casă de comision şi la Seres. Acest Beza lucra şi cu Sf. Munte — unde a şi murit, la Hilindar — servind toate mănăstirile de acolo [4]. Alţi Clisureni, amestecaţi cu alţi Aromâni şi alte neamuri, erau o mulţime „la bezesten şi prin apropiere, străzi întregi, rânduiţi după bresle: aci croitorii, colo ceaprazarii, giuvaergii, etc." [5]. Incă câţiva negustori erau Ghiogu Dimciu (ali Bode), continuat, azi, de feciorii Cociu şi Oance, cu mărunţişuri şi birou de expediţie pe Rue Colombo.

---

[1] *Die Aromunen*, I, p. 22. [2] Fiii lui Iannchi erau Simu, Cocio şi Leonida. [3] Maramă din Beş — Viena. Toate aceste casse clisurene erau în relaţii cu casele vieneze: Simu Simotta, Bica & Berberi, cari expediau mărfuri pentru toate provinciile turceşti. [4] A fost tatăl scriitorului Marcu Beza. Marile case de comision evreeşti au fost: Iacob Florentin, Fils de Iacob Schalon, Beraba, Saul Molho, Guedalia Errera, marea cassă Allatini cu tutunuri, fabrică de făină, cereale, fabrici de ţigle; agenţia de vapoare Saporta Enar: soc. anonime: Tiring, Stein, Orosdi Back, etc. [5] M. Beza, *O viaţă*, p. 55.

Actualmente, ar fi peste 200 familii de Clisureni, majoritatea negustori şi meşteşugari, restul la fabricile de tutunuri ca lucrători. Dintre cei mai noui: Constantin Turnibuca, preşedintele clubului Clisurenilor, proprietarul monumentalului hotel „Méditeranéen"; fraţii I. Nazla, galanterie pe Venizelos; Ghiorghi Chiandu, Hristu Ciuli, Ioan Cocu, Ioan Chiuca. Ioan Mandrinu, fraţii Chiţi — cu croitorie de clasa întâia pe Kimiski, Ghiorghi Nicu (ali Drăşteală) la Mazi Han, Ghiorghi Kiki, mare negustor de tutunuri, etc.

Cruşovenii — actualmente, cu aproape 500 familii — s'au ocupat din totdeauna, cu exploatarea de hanuri şi hoteluri, cu croitoria, argintăria, ceasornicăria, cazangieria, cu comerţul de manufactură, de postavuri, de cherestea şi pielărie, cu comisionul şi comerţul de bancă [1], etc. In fruntea acestei colonii au stat: fraţii Băhcivanu, o firmă foarte corectă [2], Nicola Krale, Nuşa & Bosniacu, Papacosta, Zisi & Manu, etc. Nicola-Cuşu Kralle, mai întâiu, simplu „taxildar" încasator în contul altor firme salonicene la Mitroviţa în Albania, după 1880, a deschis, pe cont propriu, casă de comision, pentru Albania, Bosnia, Tracia şi Macedonia, iar mai târziu, a avut bancă proprie. Afacerile au fost conduse şi sunt continuate de fiii Ghiorghi şi Pericle, cari au făcut mare negoţ de cherestea şi altele cu Galaţii [3].

Alte case de comisien, import export, erau ale Cruşovenilor: fraţi Tahiao, Papacosta, Zizi & Manu, acum în urmă, Mina Papaioanu, Socrate Dinu Figiu, membri din familia Crey, etc., precum şi firmele fraţii Covcigaru cu casă de bancă şi mulţi alţii cari lucrau cu toate provinciile turceşti.

Printre Cruşoveni, vom remarca pe marii manufacturişti fraţii Naum: Hristu şi Ilia — cu sucursală şi la Paris, condusă de Matei; cu comerţul de postavuri şi atelier mare de croitorie fraţii Teohari Şunda; după 1912, magazin de postavuri Telemac M. Caţuiani (str. Ermu). Printre aceştia, în manufactură şi galanterie, marile firme Caradimu şi Stamuli, Vlahodinu şi Macri din alte centre, precum şi vechile firme: fraţii Şahine şi fraţii Pindu din Sacişta, cu postavuri şi manufactură, la început, cu firma, Şahinè & Pandu; fraţii Dalenga: Ioan şi Taşcu, veniţi dela Bitolia, cu sucursala „Bon Marché Universel" [4]. Alături de aceştia, există, astăzi, pe marea arteră Ki-

---

[1] Case de bancă evreeşti: Saul Modiano, Avram Amar, B-que Saloníque, soc. anon. şi o mulţime de zarafi: schimbători de bani şi împrumutători. Informaţii căpătate la faţa locului şi dela d. Senor Saporta, fost angrosist de coloniale pe Gabroveni, Bucureşti; dela Th. Pritta, N. Ghica, etc. [2] Nicolae Bahcivanu, fiind nevoit a face concordat, înainte de 1900 şi a plăti 30°/₀, după doi ani, începând a-i merge bine afacerile, a plătit şi restul de 70°/₀ — Vezi P. Pap., o. c., I, p. 11. [3] Cuşu Crale a murit după 1923. Comisionarii «endolohos» aveau comision dela cumpărători şi depozitari. [4] Cu titlu de curiozitate, dăm numele unei familii nobile «Dallenga» din Perrugia-Italia, cu un palat început în 1700 şi neterminat, continuat astăzi. — După ziarele româneşti din Iulie 1934.

mischi şi marea firmă de mobile Maţuca [1] originar din Nijopoles.

O veche firmă de pielărie era a lui Nuşa & Bosniacu. Mai târziu, fraţii Vanciu şi Halciu Nuşa au întemeiat fabrică de tăbăcărie şi comerţul de piei, firmă încă în fiinţă, condusă şi de feciorii lor — ei făceu comerţ întins cu Albania — mai au şi depozite de cherestea românească, în tovărăşie cu Muloviştеanul Ioan Costi Bilimaci, agent comercial onorific al României, fost negustor la Smirna. Fraţii Ghiaca din Nevesca au şi ei fabrică de pielărie. Comerţul de pielărie îl făceau şi alte firme, ca Zarif şi Cadi, din alte centre aromâneşti. Fiii lui Ioan Bosniacu: Nauni, Matei şi Chiriu au continuat comerţul de pielărie, iar fiii lui Nauni [2] au fabrică de bocanci şi de harnaşamente, furnisând armatele greceşti. Iancu Chiriu Bosniacu exploatează un cinematograf. O fabrică de tăbăcărie aveau şi fraţii Tahula din Sacişta. Cu exportul de piei în Europa s'a ocupat şi casa de comision Dimitri Mischia din Mulovişte.

Cruşovenii au fost cotaţi ca cei mai buni argintari. Alături de ei, lucrau Neveşteni, Veleşeni, Bitoleni şi Olimpieni, iscusiţi lucrători în filigram, mai cu deosebire [4]. După 1864, au fost ca ceasornicari mult iscusiţi fraţii Petraşincu; Nicolae şi Dimitri (Cuşu şi Pitu), cari au lucrat până în 1900, când a rămas ca urmaş al lor Anton, fiul celui dintâiu [5]. Alt Cruşovean este, astăzi, Ghiorghi Zvolu. Cu magazine de bijuterii Nicolae Barzacu şi Z. Papa, amândoi din Nijopole. Ceasornicari mai erau şi bătrânul Constantin Stoe cu fiii [5].

Cruşovenii au fost cotaţi ca cei mai buni croitori ai Salonicului [6]. Printre aceştia, erau Constantin Panu, Petre Nalcea, Constantin Şunda, etc. Din alte centre mai sunt C. Sacara, Gh. Puciuchi, C. Sofianu [7]. Confecţiuni de haine gata lucrau mulţi Aromâni, ca Sotirachi Baliu şi alţii; dar majoritatea atelierelor le aveau Evreii.

Ştim că Aromânii Veleşeni făceau comerţ de cereale în toată Albania n.-estică, fie în cont propriu, fie în contul casei Allatini. Veleşenii au făcut comerţ şi la Salonic: Nicolae G. Sofianu, încă din 1880, în legături cu fraţii dela Veles; Anton Gârba, prin fratele Nicola, aducea cereale din Mitroviţa şi Scopia; fraţii Maşu, dintre cari Petre, cel mai mare comerciant, făcea comerţ cu opium şi mac, etc. Lazăr Boga şi fiii erau fabricanţi de găetane, iar Du-

---

[1] Unul Maţuca, tot din această familie, a avut tipografie la Iaşi sub numele adoptat de Panaiot Alexandrescu. Fiul acestuia Alexandru P. Alexandrescu, profesor de lucru manual la liceul «Unirea», conduce, actualmente, cu pricepere şi energie, tipografia «Cartea Putnei» din Focşani, unde, în condiţiuni technice atât de îngrijite, se tipăreşte lucrarea de faţă. [2] Fiii lui Nauni sunt: Lambru, Vana, Gogu, şi Vasili. [3] Vezi *Cartea II*, ultimul capitol. [4] Anton N. Petraşincu are, astăzi, magazin pe Bul. Elisabeta, 43, Bucureşti. [5] Fiii lui C. Stoe sunt: Vasile, Toma şi Taşcu — astăzi, aceştia doi din urmă, în România [6] D-r T. Şunda, *Alm. m-r.*, 1901—1902. [7] Alţi croitori aromâni: Vangheli Anastasi, St. Căpidan,

mitrachi A. Boga şi fiii mari angrosişti de coloniale. Printre aceştia, era şi Nicola Faniţa Clisureanul, cu mari depozite de făină.

In marele comerţ al tutunurilor şi în industrializarea lui, s'au distins, în special, Neveştenii şi, în mică măsură, Clisurenii. Firmele Sossidi C. Mişu, Th. Leaţe, G. Turnibuca, Kiki sunt cu renume în în Grecia şi unele din ele în Europa. Toate casele Sossidi din Constantinopol, Cairo şi Germania au lucrat cu Salonicul, unde aveau depozitele lor. Din acest oraş, expediau şi expediază tutunuri în ţările scandinave, în Danemarca şi Germania, în Serbia şi România, etc. Ghiorghi al lui D. Sossidi, astăzi cu marele hotel Sossidi, a făcut acelaş negoţ până în 1927. O altă firmă cu renume european este aceea a fraţilor Mişu-Şiapi: Constantin şi Alecu (acesta mort în 1931), la început în serviciul firmei Sossidi din Hamburg; ei sunt cei mai mari negustori cu fabrici de prelucrare la Salonic, cu sucursale la Drama, Xanthi şi Cavala şi în relaţiuni strânse cu firme din America, Germania şi Suedia. Au avut şi fabrică de ţigarete la Hamburg până în 1931. Au lucrat cu aceştia şi fratele Sterie dela Sufli-Tracia, prin care ceilalţi s'au lansat în marele negoţ. După moartea lui Jean Nicu, ei l-au înlocuit în furniturile cu monopolul suedez. Fraţii Leaţi, Mihail Sossidi şi alţii fac comerţ cu Europa.

Unul di cei mai bogaţi Neveşteni, alături de cei de mai sus, a fost Tanasi Sossidi, care a avut bancă proprie până la moarte, în 1910, precum şi o fabrică de fir de bumbac la Veria, vândută în 1923, de fiul Nicolae, cu suma de 70000 lire sterline, având ca director şi mare acţionar pe nepotul Tachi, fiul lui Constantin Sossidi[2].

Alte firme neveştene: Jean Butari, firmă veche de aproape jumătate de veac şi mult căutată, — produsele „Butari" sunt recunoscute — cu fabrică modernă de băuturi spirtuoase şi cu depozite mari în oraş şi la Neaguşta. Are actualmente ca asociat pe cumnatul Costachi Halciu Niciota. O altă firmă în acest gen şi tot atât de căutată, este, astăzi, acea a lui Aristot Caţaro & Costa D. Chiru, acesta din Cruşova, cu fabrică de spirtuoase, vinuri şi colonie. O veche casă de comision este a Neveşteanului Gh. Gogeamanu cu fiii [2], în relaţiuni cu marile firme evreeşti cari lucrau prin aceasta. Alte case de comision mai sunt G. Cocu, Cazazi şi alţi Aromâni din alte centre.

Firme comerciale erau şi Mihail Paşa din Seres, Cicârdecu din Veles, Covcidari din Cruşova, Varnavachi Iconomu, etc. cari s'au ocupat şi cu comerţul de bani. Zarafi, deasemenea, erau destui pe lângă Evreii cari deţineau aproape monopolul.

C. Comati, fraţii Matacu: Costu şi Tânta şi zeci de alte nume. [1] Vezi *Cartea II*. Negustori aromâni în Europa. [2] Fiii lui G, Gogeamani sunt; Vasile, Dimitri şi Petru.

In branşa galanteriei şi a micilor afăceri, erau foarte mulţi, răspândiţi în tot cuprinsul oraşului. Ca meşteşugari, erau cazangii [1], cuţitari, — mulţi din Samarina — [2], fierari [3], au ateliere de vopsitorie chimică [4], sunt încă armurieri [5], etc...

Am mai spus că Salonicul a fost al doilea port, după Constantinopol, unde se vărsau bogăţiile lumii şi de unde se aproviziona o bună parte din Peninsulă; dar, tot aici, se vărsau, pentru export şi pentru alimentarea hinterlandului, produsele câmpului şi ale Vlahilor, din împrejurimi sau din depărtări mai mari. La Salonic, vite, carne, seuri, lănuri, piei şi altele se vărsau în mari cantităţi. Centrul lănurilor pentru export în Anglia, Germania, era aici până în 1912. Marii economi de vite din Cruşova, Nevesca, Clisura îşi desfăceau parte din pastramă şi vitele îngrăşate, iar cei din regiunile Olimpului, Veriei, Vodenei, Livădz şi din alte ţinuturi, umpleau, pieţele şi portul, dând un aspect curat aromânesc oraşului, în anumite puncte ale lui. Pe lângă numele cunoscut ale economilor din aceste regiuni, dăm câteva nume de negustori şi economi de vite, în timpul din urmă şi încă astăzi, ca fraţii Cocu [6] şi Costu Gheru din Cruşova, fraţii Caraiani din Veria, etc., cari desfăceau mărfuri din Grecia şi din Serbia.

Aromânii din Livădz — Meglenia furnizau oraşului, în timpul iernii, tot laptele necesar, iar untul, în cantităţi de sute de mii de kilograme, îl procurau aceştia, ca şi economii din vite din Veria; [7] Livezenii vindeau 100.000 ocale brânză de oaie şi tot atâtea ocale de caşcaval [8]. Tot în această piaţă, îşi desfăceau şi îşi desfac încă produsele şi mulţi Aromâni din regiunea Blaţei şi Seresului, precum şi Grămostenii şi Fărşeroţii din ţinutul Vodenei şi al Caterinei. Cărbunii fabricaţi de Fărşeroţi şi exploatatorii din Veria şi Vodena, de asemenea, se desfăceau, aici, în mari cantităţi. Celnicul Şucă din Comanova desfăcea mari cantităţi de caşcavaluri. Cu negoţul produselor laptelui, s'au ocupat, dintotdeauna, Aromânii. Actualmente încă, se ocupă nume ca Dimitri Toli Hagigogu, care face caşcavaluri, în Grecia şi în Serbia, pentru America—New-York unde are sucursală, încă din 1923; Dimitruli Caraiani face, în aceleaşi ţări, pentru Alexandria-Egipt; Mihail Papacociu din Vl.-Livadi lucrează în Albania pentru Grecia şi America; Tuşa Piscu, unul din cei mai mari fabricanţi; alţii ca Spiru Colovatu din Blaţa — cu mari magazine de coloniale — şi Guşu Samara din Veria, aceştia doi pentru consumul intern: fraţii Blaţa, Lazăr Chiloni, Gravani, etc.,

---

[1] Cazangii erau Mihali Muca şi fiul Ghiorghi, fraţii S. Cazangi, etc. [2] Cuţitari sunt: Adam Odonda, M. Micibuna, etc.. Vezi şi G. Zuca, studiul citat. [3] Fierari: N. Marcu, fraţii Adamicu, etc. [4] Vopsitori chimici: I. Papaianuli, Tachi Caramihu, D. Caramuzi, M. Manuca, etc. [5] Armurieri: Gh. Şapera, N. Nasta, Palas, Chicio, etc. [6] Fraţii Taşcu Cocu sunt: Mateu, Vanciu şi Petru. [7] Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 62. [8] *Idem. Mengleno-Românii*, I, p. 29.

Dimitri Buşulenga — actualmente, la Bazargic — făcea comerţ întins de lânuri cu Marsilia şi Serbia Zega, Caprini, etc. Aici, îşi desfăceau Meglenîţii şi parte din gogoşii de mătase.

In pieţele Salonicului, se desfăceau şi se mai desfac încă şi manufacturate, mai fine şi mai grosolane, ieşite din satele şi oraşele aromâneşti, de mai aproape sau de mai departe. Ciorapii dela Cruşova, neîntrecuţi ca fineţe, aveau mare căutare; deasemenea, se desfăceau şi ciorapi lucraţi la Poroi. Produsele de lână ale Livezencelor şi Veriencelor ocupau o întreagă stradă lăturalnică a marelui bazar din centrul oraşului şi, în fiecare zi de târg, femeile acestea îşi vindeau produsele din timpul verii: velinţe, flocate, şaiac, ciorapi şi altele [1]. Raporturile Aromânilor din Pind şi Zagor au fost, dintotdeauna, frecvente cu acest oraş, unde desfăceau multe produse ale laptelui, manufacturate casnice şi de atelier [2]; dar, dela 1912, când Bitolia a trecut sub Sârbi, ele au devenit şi mai strânse, iar automobilul l-a făcut şi mai apropiat.

In domeniul profesiunilor libere, au avut şi au încă o mulţime de reprezentanţi de seamă, ca medici: dr. Panaiot Economu, distins cu Legiunea de onoare, cu studii la Montpellier şi Lyon [3]; dr. C. Dan, diplomat din Bucureşti, astăzi, director al Şcoalei superioare de comerţ a României şi medic şef al sanatoriului Hilmi Paşa, proprietatea Neveşteanului Jean Nicu; decedatul dr. Taşcu Şunda, neurolog; Taşcu Trifon-Muloviştе, N. Cristovici-Bitolia, Zianu din Vlaho-Livadia, Ghiorghi Eftimiu Boga-Veles, fost medic primar al municipiului; Alexandru Maltu, Alex. N. Papazu-Cruşova, Vlahopulos, An. Matli, Gigicosta, Costa Cufa, Telioni şi alţii; ca farmacişti: Papista, Gigicosta, Telioni, Nicu Ioanid-Copaciu, etc.; ca dentişti: Gh. Stanopol, Economu, P. Conduli, etc.: ca avocaţi: Stathachi, Samara, Gravani şi mulţi alţii; ca notari: Parafesta, Anastasiu, etc.; precum şi legiuni întregi de alţi intelectuali.

Acest oraş-port a fost un câmp vast de activitate economică favorabil tuturor populaţiunilor ce l-au locuit, din cele mai vechi timpuri şi până în zilele noastre. Sub Romani, era administrat de magistraţi, se bucura de mari privilegii de autonomie şi era capitala Illyricum-ului, una din cele patru prefecturi, după ce mai întâiu fusese Sirmium-Mitroviţa, din Sirmia de astăzi şi era cunoscut sub numele de Magna Civitas Thessalonica sau Civitas libera; sub Sultani — mai mult decât sub Bizantini — de asemenea, s'a bucurat de o îngrijire cu totul deosebită [4]. Evreii — încă din sec. XV —

---

[1] Th. Căp., o. c., I, p. 29. [2] Vezi G. Zuca, st. cit. şi T. N. Diamandi, art. citat cap. II. [3] A fost preşedintele epitropiei bisericii Sf. Mina, foarte veche, cunoscută sub numele de «comunitatea ortodoxă cuţovlahă» care, într'un timp, nu permitea aşezarea în piaţa bisericii a nici unui grec de origină; este unul din cei mai bogaţi Aromâni; propietar de multe mobile şi al muntelui Stavro, om de 35—40000 l. sterline şi cel mai de seamă medic chirurg. [4] I. Arginteanu,

au stăpânit-o ca număr şi ca afaceri. Imediat după aceştia, s'au remarcat, însă, ca valoare comercială Aromânii — toţi cunoscuţi ca „Rum" în registrele matricole, cum erau şi Bulgarii cari dădeau un contigent însemnat la această rubrică; Greci veritabili au existat prea puţini. Pe când cei dintâiu s'au ocupat cu toate marile afaceri şi cu toate meşteşugurile, ţinând piept, în toate domeniile, şi în toate centrele mai mari sau mici ale oraşului, tuturor caselor evreeşti şi distingându-se ca elemente de vază, Grecii — repetăm, foarte puţini la număr — s'au ocupat cu exploatarea de băcănii, de crâşme, cafenele, restaurante şi, în raport neînsemnat, cu hoteluri. Bulgarii, deasemenea, nu erau element de temut. Incă un element distins în comerţ erau Donmeii, cari s'au ocupat cu marchitănie, bonetărie, manufactură-lipscănie, mode şi altele; bezestenul, centru de bonetărie şi mărunţişuri, era — până în 1912 — în mâinile lor. O casă donmee de mare valoare pe piaţa Salonicului era firma: Les Fils de Kibar Ali Frères [1], mare magazin de articole de fierărie, de marchitănie şi cu fabrică de foi de ţigară, în concurenţă cu marile case evreeşti. Donmeii se ocupau şi cu comerţul de tutunuri.

Trei caractere mai pronunţate prezenta această piaţă: Sâmbăta, oraşul era în zi de sărbătoare, totul era închis, nu mişca nimica, nici port, nici centru; în al doilea rând, el era socotit ca cel mai cinstit târg din Europa şi, în fine, aici, nu se cunoştea, în afaceri, nici trata, nici poliţa, ci totul se încheia pe un simplu cuvânt. Incă un factor care caracteriza piaţa Salonicului era şi regimul vamal, unul singur — în Turcia nu se cunoştea regimul preferenţial — când mărfurile ori de unde ar fi venit erau supuse al taxa de 7%, 8%, iar acum în urmă, 11% ad valorem [2].

Fisionomia oraşului s'a schimbat, însă, odată cu cucerirea Salonicului de către Greci. Pentru Evrei, a început o perioadă de boicot economic, ceeace a determinat o bună parte să emigreze în Palestina şi Franţa, majoritatea, însă, rămânând pe loc; Donmeii s'au expatriat în Turcia Asiatică, ca element în schimbul de populaţii; Aromânii au crescut ca număr, revărsându-se din toate centrele golite de elementul aromânesc; dar s'au împuţinat comunele deja în mare parte emigrate în România; deasupra tuturora, s'au revărsat, însă, ca un puhoiu nestăvilit, masse mari de greci refugiaţi din Asia Mică, pe câtă vreme, hinterlandul acestui mare port şi-a pierdut din vastitatea lui de odinioară, în aşa mare grad, că nu însemnează, nici pe departe, ceeace însemna pe vremea Turcilor,

---

«Istoria Salonicului» *Lumina*, II, nr. 3, Martie 1904, p. 70 şi urm. [1] A fost condusă, între. 1904—1914, în calitate de director, de Naum Ghica, mai târziu, exploatator de păduri în Dobrogea. [2] Informaţii preţioase am căpătat şi dela d-nii G. Boga, A. Petraşincu, fraţii Chiţi, Chiandu, etc. D. Bolintineanu — în Călătorii p. 31 şi 32 vorbeşte de un bogat negustor Kosmad din care se trăgea poetul.

când se bucura de un hinterland fără margini, cu revărsări de bogăţii din toate ţările lumii, astfel că, astăzi, este condamnat la sufocare, cu graniţele spre Serbia până la Ghevgheli, 40 km. spre nord, iar spre Albania, la Florina, adică de-abia la porţile acestei ţări, cu o rentabilitate atât de mare altădată.

Acest oraş care a cunoscut, în decursul veacurilor, atâtea stăpâniri, a fost şi scena unor lupte — pe cale paşnică sau sângeroasă — de întâietate între naţionalităţi, luptă ce amintea pe aceea din Bitolia. A avut şcoli secundare greceşti, bulgăreşti, turceşti şi româneşti, evreeşti, italieneşti, franceze, germane, etc... Se vorbeau, curent, pe lângă limbile indigene, spaniola şi franceza. Aromânii au avut, încă din 1900, o şcoală superioară de comerţ, condusă de profesori distinşi [1] şi care a dat elemente de valoare ce s'au remarcat în toate ramurile de activitate economică în România şi câţiva în alte ţări.

Salonicul, trecut prin foc şi pârjol în perioada campaniei Aliaţilor, a pierdut, mai târziu, prin alte focuri sistematice şi exproprieri bine aplicate, cartierele turceşti şi cele evreeşti murdare şi întunecoase şi, a născut, astfel — din cenuşă şi o voinţă neînfrântă — un oraş superb, cu bulevarde largi şi cu cartiere ca din poveşti, un oraş fără asemănare în Balcani şi însufleţit de o populaţie de aproape 350000 suflete [2].

CAP. IX

Activitatea negustorilor aromâni în Tracia: Seres, Drama, Cavala, Xanthi, etc...

Seresul. — Din cele expuse la cap. I [3], am putut înţelege, că, odată cu venirea la conducerea sangeacului Seres a marelui latifundiar Ismail Bey, acesta, vrând să-i asigure o situaţie frumoasă, a căutat să atragă pe Aromânii ce părăseau, pentru totdeauna, ţinuturile devastate dela dreapta Vardarului. In adevăr, conducătorul Ismail Bey nu şi-a înşelat speranţele, fiindcă Moscopolenii şi alţii au reuşit să-i crească importanţa şi valoarea.

Nu trebue să credem, însă, că aceşti oaspeţi, primiţi atât de bine, au fost singurii Aromâni cari au făcut negoţ sau au locuit în acest oraş şi în bogata provincie a Traciei. Vechile oraşe Strumiţa, Melnic, Nevrocop, etc. — astăzi, bulgarizate — erau, odată, toate aromâneşti [4], iar Seresul cunoscut sub vechiul nume de „Sear" arată vechimea cunoaşterii acestui centru de negustorii şi cărăvănarii Aromâni, ba şi de populaţiunea statornică, dacă ţinem seamă, că, o-

---

[1] Directori au fost, în decursul anilor: Lazăr, Mihail Dimonie, cunoscut botanolog, Th. Căpidan, Achile Pinetta — distins avocat la Bazargic, Dimitrie Gaga, Adam Coe, Nicolae Ion, etc. [2] I. Neniţescu, p. 570, a dat, pentru 1895, 12500 Aromâni, iar L. Boga — pentru 1913 — 14660. [3] Vezi «Frontul marilor bâlciuri» p. 49 şi urm. [4] Vezi şi nota 11, cap. I. p. 50.

dată, masse întinse şi compacte de aromânitate, au fost în stare să dea naştere la atatea domnii aromâneşti, cari se întindeau pe tot intinsul părţilor meridionale ale Bulgariei de vest şi ale Serbiei de astăzi [1]. Munţii Rodopi şi împrejurimile gemeau de populaţie aromânească – Tracia era locuită de triburi numeroase de Aromâni, de unde s'au revărsat şi în alte ţinuturi, ca muntele Athos, unde existau sute de sate aromâneşti [2].

Populaţia aromânească mai nouă a Seresului venea din Gramoste, Pind şi Albania [3], din Zagor [4] şi Aspropotam — Moţani, toţi fugiţi de prigoana lui Ali Paşa şi atraşi de câmpiile mănoase ale Seresului, Dramei şi Strumiţei, de păşunile bogate ale Rodopilor, ca şi de starea primitivă a negoţului în acea epocă [5]. Moscopolenii şi Moţanii s'au ocupat cu negoţul şi meseriile în toate oraşele [6]. Colonii numeroase de Aromâni veneau şi din Nevesca şi din Zagor [7], parte din aceştia întemeiând centrul Ramna [8].

In perioada blocului continental, Seresul capătă o înflorire necunoscută — a fost epoca lui de aur —, fapt care a îmbogăţit pe negustorii localnici şi o întreagă legiune de negustori din A.-Ungaria — în frunte cu Sina, precum şi pe Pasvan Oglu care a îngăduit trecerea caravanelor valahe prin ţinuturile sale până la Vidin, de unde luau calea Dunării, până la Zemlin, unde alţi negustori şi expeditori aromâni câştigau mari averi.

Din colonia puternică şi numeroasă din acest mare centru comercial, situat într'un ţinut bogat în bucate, în vite, în tutunuri şi bumbacuri, nu ne-au rămas decât câteva nume pentru perioada primei jumătăţi a sec. XIX ; Cucungheli, Dumba [9], poate bătrânul Capsali, frate cu Mitra [10]. Nu ştim dacă membri din familia Sina au lucrat aci, ori au trecut în Austria, direct din Moscopole sau din Serajevo [11], pe când alţii susţin că au făcut negoţ aci [12]. Contimporani cu aceştia, sau ceva mai târziu, am putea considera şi pe unul Duro [13], reprezentant al firmei Dumba, în comerţul de bumbac şi de piei din Tracia şi din ţinutul Bitoliei, precum şi alţi reprezentanţi, ca Stere Caramiciu, Iani Valoiani şi Capechi — toţi Aromâni. Din acest oraş au plecat Sterie şi Nicolae Dumba la Viena, unde i-a împins destinul spre cele mai înalte demnităţi în ierarhia socială şi în stat. Toate împrejurările concurează în a fixa data plecării lor spre mo-

---

[1] Vezi P. Pap., Megl. Românii, I,8. [2] Vezi I. Arg. *Ist. Rom. Mac.*, p. 160 şi nota 3. [3] Th. Căp., *Rom. nom.* p. 138. [4] Vezi G. Zuca, st. cit. [5] I. Peaha, Aromânii din ţinutul Seres, *Lumina*, II, p. 40 şi urm. [6] *Ibid.* [7] *Ibid.* [8] *Ibid.* [9] N. Iorga *Hist. Roum. Pen. Balk.* şi M. Boiagi, *Gram. m.-Română*, 1823. [10] Vezi Necrolog în *Lumina*, V. [11] *Lexiconul maghiar* Pallas, v. 15, p. 2. [12] Vezi Th. Căp., *Lumina* II, 1904, p. 140 şi I. Peaha, l. c., [13] Duro ţinea de nevastă pe Agocea, sora lui Steriu Dumra. Acesta avea şi o moşie Humondos, tăiată în două de râul Strumiţa şi pe care o administra Duro.

narhie, oricum după 1820 — cu mult, după moartea lui Ismail Bey, când Seresul a ajuns într'o stare deplorabilă şi l-a ruinat o serie de turburări necontenite.

E. M. Couşinéry vorbeşte — pentru perioada 1814-19 — de evenimente foarte grave, în decursul cărora, Greci, Bulgari şi Aromâni cari înviorau comerţul au fost masacraţi, iar alţii plecau spre Germania sau lâncezeau prin încetarea speculaţiunilor [1]. Se pare că mulţi Aromâni din Seres şi din Melnic au plecat spre oraşele din Rodopi în legătură cu aceste evenimente sângeroase [2], pricinuite, se pare, de evenimentele premergătoare revoluţiei din 1821, când, iarăşi, au avut mult de suferit creştinii din Salonic şi, natural, şi aceia din Seres.

Pe lângă comerţul cu bumbac, Aromânii — ca şi puţini Grecii veritabili — s'au ocupat şi cu acela al tutunului excelent şi al cerealelor, regiunea fiind foarte bogată. S'au ocupat şi cu toate meşteşugurile, între cari şi cu argintăria foarte rentabilă într'un oraş cu lume atât de bogată. Sterie Dumba, pe lângă comerţ, a lucrat şi argintărie [3]. Erau colonii numeroase din Blaţa, mai cu deosebire, din Cruşova, Clisura, Perlepe, Nevesca, etc.. Aici, îşi desfăceau produsele în blănuri şi marii negustori şi blănari din Ohrida. In epoca marilor turburări dela începutul sec. XIX, s'au aşezat coloni din Samarina — precum şi în Drama şi alte centre, după cum se va vedea mai departe — din Băiasa, prin 1828, familiile mai nobile. Cu un cuvânt, în acest oraş, erau — pe lângă vechile colonii, unele asimilate — reprezentanţi din toate ţinuturile aromâneşti. Din totdeauna, Aromânii deţineau, în mâinile lor, cele mai mari averi, alcătuind, ca peste tot, clasa lui nobilă [4].

O nouă epocă de aur a Seresului — poate cea din urmă — a fost, credem, şi războiul de Secesiune al Americii, când se ridică, în Austria, familia Dumba, prin considerabilele cantităţi de bumbac ce le importa în monarhie, pe calea mării Adriatice [5]. Agenţii cei mai de seamă au fost Stere Caramiciu şi Valoiani. Alte mari firme, cam în aceiaşi perioadă, ar fi să socotim : Gorghias, casa Loghi— tatăl lui Kimon pictorul, Duro, Capechi, Hagidimu, Boti, Hondros, Condu din Băiasa ; alţii, ca Mihalachi Bey (Mihail N. Mihail), cu multe moşii [6] şi reprezentantul Seresenilor la Constantinopol, în par-

---

[1] O. cit. I, p. 154. [2] V. N. Cristu, *Graiu românesc*, Mart-April, 1934. [3] Argintarii din Seres au fost aproape toţi Aromâni : Cuşu Unciu Paia era argintar cruşovean. [4] I. Nen., o. c., p. 560, dă 4000 Aromâni pentru 1895. C. I. Ceara — *în Graiu românesc*, Mart. April 1932 — dă 36000 loc., dintre cari 18000 Turci, 17000 Greci — majoritatea Aromâni grecizaţi, restul Evrei, Bulgari, Aromâni. In 1898 s'a deschis şcoală românească cu 60 de elevi. [5] Vezi în *Cartea II.* Austria. [6] Nepoţii au moştenit moşiile la Aghia Mama din muntele Athos, cu păşuni bogate şi cu terenuri unde se cultiva grâul cel mai bun din Macedonia. Multe date preţioase le deţin dela d. Tache Caramiciu, fiul lui Ste-

lamentul din 1880 al lui Abdul Aziz; pe Hagi Lazaru, Condocosta, Steriu, Tego Gichi, Dimcea, etc... Pieile din Tracia şi Macedonia, precum şi bumbacurile pentru Austria, au îmbogăţit peste măsură pe toţi negustorii aromâni [1].

Un alt articol de comerţ a fost — după cum am spus — tutunurile. Cruşovenii aveau câteva firme mari: Zisu Sideri, care exporta şi în România, precum şi firmele Uzun şi Ticu. Din această din urmă familie, au fost doi membri marcanţi: unul unchiu şi altul nepot al acestuia. Toma Ticu-Ticopulos a făcut mare negoţ cu tutunurile din toate centrele Traciei: Seres, Drama şi Xanthi; a avut legături cu firma Ghermani şi cu altele din România [2]. Nepotul Marcu Ticopulos a fost expertul şef al casei Allatini din Salonic şi al Soc. „The Salonic & Limited", cea mai mare firmă streină. Nici o casă nu ieşea la cumpărături, până când acest expert celebru nu stabilea bursa [3]. Un alt negustor cruşovean era Guşu Ticu.

Samarinenii au avut, acum 40—50 ani, printre mulţi alţii şi pe Mihail Duca Gaitangi cu fabrică de mătase [4]. Dintre Clisureni, unul din fraţii Turnibuca era stabilit aci; firmele clisurene din Viena şi Salonic: St. Berberi, St. Simotta, fraţii Bică, Vasile Beza, Galbagiari & Baba, etc., precum şi multe altele, îşi aveau sucursalele saŭ reprezentanţele lor aci.

Odată cu introducerea căilor ferate pe valea Vardarului şi pe ruta Salonic-Constantinopol, importanţa Seresului ca târg european decade, lumea numeroasă negustorească începe a-şi căuta alte centre de activitate şi, totuşi, rămâne un centru destul de important prin bogăţia produselor solului său. O altă cauză de emigrare a Aromânilor negustori ar fi fost şi persecuţiunile organizate — prin 1887 — de Greci şi de Turci, când mulţi din ei şi din Melnic au fost siliţi să se expatrieze în Giumaia de sus [5]. Prin decăderea Seresului, a decăzut şi Melnicul, într'atâta, încât a rămas pustiu [6].

Aromânii din acest ţinut, ca şi cei din Meglenia, erau dedaţi, din timpuri foarte vechi, la cultura albinelor [7].

Nu trebuie uitat că Aromânii păstori s'au aşezat în toată Tracia, fie ca nomazi — iernându-şi oile în câmpii şi pe litoralul Mării Egee [8], fie mulţi din ei aşezaţi prin oraşe. Aromâni erau în munţii judeţelor Nevrocop, Seres, Melenic, Mehonica, Giumaia de sus [9],

re, stabilită în strada Lucaci 101, Bucureşti. [1] Prin grija negustorilor aromâni din Seres, a studiat savantul grec I. Pantazides din Cruşova. Vezi şi o Naratiune bulgară, după V. Papacostea — Ohrida, cap. III. [2] A trăit şi în Bucureşti prin 1860 încoa. Vezi şi C. I. Cosmescu Comunicări la *Acad. Rom.* Fiul acestuia este încă primar permanent al oraşului. [3] A fost solicitat de o comisiune a R. M. S. din România, în frunte cu Max Popovici, ca să organizeze cultura tutunului, dar a refuzat. [4] A fost luat ca sclav în revoluţia din 1821 din Neaguşta şi răscumpărat de un Samarinean din Seres. [5] V. N. Cristu; *Graiu românesc*, IV, Ian. Febr.. [6] Despre vechile legături ale Melnicului cu Ierusalimul, vezi Comunicările lui M. Beza, şi «Clisura», p. 231, nota 3. [7] *G. Zuca*, st. cit. [8] Th. Căp., *Rom. nom.*, passim. [9] I. C. Ceara, art. cit.

constituind cu toţii o atmosferă de viaţă aromânească abundentă [1].

Drama. — Trecând la Drama, oraşul prielnic tăbăcăriilor şi boiangeriilor datorită apelor sale bune [2], întâlnim puternice colonii de negustori şi meşteşugari aromâni, originare, cele mai vechi, din Moscopole, altele din Zagor, ca Pădzi, Laca, Dobrinovo, Armata şi din Pind, ca Avdela şi Samarina, din Cruşova, Nevesca, Sacişta, etc. I. Neniţescu vorbeşte de aproape 90 prăvălii în mâinile lor [3]. Lucru foarte adevărat. S'au ocupat cu comerţul de vite şi manufactură, de stofe şi coloniale, de cereale şi tutunuri, cu cultura pământului în mare, cu morăritul şi au practicat argintăria, croitoria, zărăfia şi altele.

Dintre Aromânii din Pădzi-Zagor, în număr de 50-60 familii, menţionăm pe angrosiştii de coloniale: Sterie Stelidi, Ghiorghi Iconomu, fraţii Roşu, fraţii Caratanu; fraţii Anastasiu comisionari în toate branşele, în legături cu Salonic şi Constantinopol; cu fabrici de făină şi mari angrosişti: fraţii Hagi Antoni şi fraţii Dubesa — aceştia cu moşii întinse şi mare comerţ de lânuri şi coloniale; mari comersanţi de făină fraţii Ciumani; Atanasi Vaiena mare depozitar de lemne şi de cărbuni; etc.

Neveştenii s'au ocupat, în special, cu tutunurile. Cociu Chitu a început acest negoţ. Fiii acestuia [4] au continuat acelaş comerţ cu tutunuri din Xanthi, Drama, Şari Şaban, Cavala şi furnizau pe comercianţii neveşteni din Principate: Macri, Vasile Dan, Mileancu şi alţii. Averile acestora au devenit legendare [5]. Alţi Neveşteni: Dimitri Iconomu, Nicolae Iconomu şi alţii. Firma Sossidi are, şi aici, depozitele sale. Vechi argintari şi bijutieri, socotiţi foarte bogaţi, au fost Tachi şi Nicolae Jurcu-Jurcopulos. In ţinutul Dramei, prin târguri şi târguleţe, au fost colonii vechi de Neveşteni.

Dintre Samarineni, cităm pe fraţii Deliiani, zarafi şi bancheri şi pe Nicolae Lenci, concesionari de zeciuială; dintre Lachioţi, pe fraţii Resa, angrosişti în toate branşele, pe fraţii Caranica mari proprietari, având şi hotelul „Ianina", etc.

Cruşovenii s'au aşezat la Drama, acum 90-100 ani şi, cu timpul, au crescut până la câteva zeci de familii. Din această colonie, erau cu bnnă situaţie manufacturişti ciohagii: fraţii Toma şi

---

[1] Aromâni, în acest sangeac, erau 700 familii în Giumaia de jos, 400 în Alistrati, 130 în Călive sau Chiare-Lealea, 70 Carlichioi, 30 Rahoviţă; în cazaua Demir-hissar: Poroi 400, Lofooş 70, Ramna 170, Petrova 70, Ţinghel 50, Cirviştea-Cruşova 30, Malesova 30; caz. Petrici: Petrici 120; caz. Melnic: Şatra 100, Lopova 150, Bujdova 120, Vlahli 120, Spancea 30; caz. Nevrocop şi Razlog: Nevrocop 200, Curtova 300, Papaceair 160, Mehomia Razlog 230; Baciova 80, Dofanderi 75, Caramanda 78, Biliţa 34, Goldova 42; caz. Grimaia de sus cu împrejurimi 400. După I. Peaha, art. cit. [2] M. Consinéry, o. c., 8. [3] O. c., p. 562. [4] Fiii lui Cocio erau: Dimitri, Mihali, Nachi şi Cola. [5] Se zicea de cineva prea bogat, că, oricum, «Nu-i avearea-al Chitu».

Nicola Dinischiotu cu fiii lor [1], fraţii Sideri, fraţii Casapu Partala [2], Chiria Figiu cu fii: Constantin, Chiriu şi Mihalachi; Ianachi Moche, Manu Figiu cu fiul Vanciu; Ghiorgachi şi Guşu Papacocea; mulţi alţii cu restaurante, croitori [3], argintari [4], hoteluri [5], măcelării [6], etc. Mulţi din ei lucrau cu bumbacuri şi tutunuri, ca Dinu Pera [7] şi alţii.

In târgul Doxati, aflător între Drama şi Cavala, sunt negustori din Samarina [8], Avdela [9] şi Laca [10]. Dumitru Papaiani din Samarina, fabricant şi negustor de tutunuri; Cutroci cu coloniale şi Nahu Peaha [11], ambii din Avdela, cu hotel „Grebena" şi alţii. In târgul Radolivi de lângă Drama, am avut pe Cruşoveanul Chiria Gudu, argintar şi colecţionar de antichităţi pe cari le desfăcea la Constantinopol. Colonii de Neveşteni au fost la Alistrati, orăşel cu cultură de bumbacuri şi de orezării imense, cu mari plantaţii de vii şi de tutun, grâne, fructe, trandafiri [12], articole de comerţ rentabile pentru negustorii aromâni.

Cavala. — In marele port Cavala, unde Francezii aveau deja stabilimente comerciale încă de prin 1771 [13], Aromânii, din cele mai vechi timpuri, au avut legături dese [14]. Numele scriitorului moscopolean T. A. Cavaliotti dovedeşte îndeajuns aceste legături [15]. Alte colonii aromâneşti, în acest mare târg, au fost originare din Laca, Avdela, Blaţa, Nevesca, Clisura, Sacişta, etc., cu peste 150 familii. Negustorii s'au ocupat mai ales cu tutunurile. Citâm pe fabricanţii de tutun Iani Margariti din Laca; pe Zisi Sarica şi fraţii Lala Zisu — aceştia, cu case şi la Xanthi, făceau comerţ cu America. Zisi Sarica era furnisor şi al R. M. S. a României. Alţii din Zagor: Culuchita şi Caraghiorghi. Din Clisura, au fost fraţii Giumurtu — Ianachi şi Ghiorghi, unul din ei în asociaţie cu Vasile Dan din România; al doilea avea firmă şi la Odesa, de unde lucra cu toată Rusia. Din Avdela, este Sterie Asteriadi-Beza, cu tutunuri şi comision în toate branşele [16].

Acuma, vine şirul marilor firme şi negustori neveşteni: firma Chitu de care am vorbit mai sus; Nicola Mergiu Cuimgioglu, fabricant şi furnisor al lui Jean Nicu, al Regiei române şi cu mari

---

[1] Toma avea pe Vasile şi Antonachi; Nicola pe Atanasi şi Mateu. [2] Fraţii Casapu erau Lachiu, Vasile şi alţii. [3] Croitori, printre alţii, era Vanciu Trâpcu. [4] Pe lângă argintari cruşoveni, erau Mihali Jurcu cu fiii — foarte bogaţi. [5] Hotelier era Ghiorghi Crale cu «Cavala». [6] Măcelării şi «săvate» avea Tachi Pârciacu — Diceaca cu fiul Toma. [7] Dinu Pera lucra şi la Constantinopol. [8] Samarinean era şi medicul Diamandi. [9] Cărăvănari din familia Druguti făceau transporturi de tutunuri. [10] Din Laca era medicul Şafarica. [11] Dela Nacu Peaha am căpătat multe informaţiuni preţioase — astăzi, este negustor la Bazargic. [12] E. M. Cousinéry, II, 4. [13] *Ibid.* p. 6. [14] I. Nen. — o. c., pp. 48, 449 — 450 scrie că, la Cavala, ar fi fost 2000 Moscopoleni, în relaţii cu casele mari din Marsilia, Liverpool, Londra, Egipt., etc. Nu cunoaştem documente în această privinţă. [15] Vezi şi *Cartea III*, de A. Hâciu. [16] Este fiul medicului Dimitri As-

furnituri pentru Germania ; Nicola Gava şi Ghiorghi N. Ţirlea (Seci), de unde au plecat în Egipt; Ghiorghi Nanu Sossidi-Inglezlu, cel mai mare bogătaş, care expedia tutunuri la Hamburg, la firma Nicola Sossidi; George Georgescu (fiul lui Steriu G. Spiru-Ghiorghiadi), care, pierzând averi mari, s'a înapoiat, după 1918, la Cairo [1]; argintarii Toma şi Mihali Danabaşi, cu acelaş comerţ de tutunuri.

In acest mediu de mari fabricanţi şi de negustori de mâna întâia, s'a format, în tinereţea lui, Jean Nicu, din Nevesca, fiul unui modest argintar Iotu dela Ianiţa-Vardar şi, din simplu colector, a ajuns să dirijeze o mare parte din comerţul tutunurilor greceşti in Europa n.-vestică [2]. Tot aici, au lucrat şi au depozitele lor — precum şi la Xanthi şi Seres — firma Mişu Frères (Alecu şi Constantin). Aici, după lichidarea firmei dela Constantinopol, s'au stabilit, înaintea celor mai mulţi, fraţii Dimitri şi Jean Sossidi: cel dintâiu a rămas ocupându-se cu prelucrarea foilor, iar Jean a întemeiat firma la Cairo. De mult, a avut, aici, fabrica şi dr. Ghiorghi Loghi din Blaţa. Alt Neveştean este, astăzi, Apostol Foti Nicu — văr al lui Jean Nicu. Alături de toţi aceştia, este firma Grecilor Fraţii Petridi care lucrează cu Suedia.

Pe lângă aceşti mari negustori de tutunuri, alţii s'au ocupat cu alte afaceri: fraţii Bazda din Vl.-Clisura şi fraţii Sossidi — altă ramură — cu hoteluri; fraţii Capeti din Laca coloniale engros; Vasile Mergiu cu stofe şi Vasile Ţirli cu brânzeturi; fraţii Cairetti din Avdela cu manufactură —, toţi aceştia comerţ de engros; Ghiorghi Asteriade comision şi, odată, reprezentanţa firmei Nestlé's; Aristidi Cucotti-Avdela cu comerţul de vite şi măcelării, deasemenea şi Costa Calambuca şi Ghiorghi Leami — aceştia din Blaţa.

Xanthi. — In Xanthi-Eschigè, alt centru renumit al tutunurilor, făcând abstracţie de vechile colonii [3], găsim un număr de cel puţin 200 familii aromâneşti din Avdela, Laca, Perivoli, Magarova, Cruşova, Nevesca, etc.

Avdeliaţii şi Perivoliaţii se ocupă, în special, în acest oraş, cu creşterea vitelor, cu comerţul de carne, brânzeturi şi lânuri, pe când alţii cu brutăria, argintăria, coloniale, tutunuri, manufactură. Dăm câteva nume de Avdeliaţi: Dimitri Peaha, vechiu negustor, cu coloniale, în asociaţie cu Alexi Patajo, care face şi comerţ de vite; mari celnici şi măcelari fiii lui Ianuli Patajo [4], precum şi Atanase Peaha, fraţii Tambosi [5], fraţii Ghiorghi şi Alexi Patajo; alţi fraţi

---

steriade — Beza. [1] Un personagiu foarte interesant prin multiplele funcţiuni ce a îndeplinit în Egipt, Sudan, etc. — Vezi *Cartea II*, Egiptul. [2] Despre biografia şi activitatea acestui mare negustor şi filantrop, vezi «Suedia» în *Cartea II*, şi vezi *Cartea III*. [3] I. Nen., în op. cit., dă 3800 Moscopoleni cari deţineau tot comerţul şi industria. Vezi şi Th. Căp., art. în *Lumina*, II, 1904, p. 140. [4] Fiii lui Ianuli erau: Sterghiu, Pericle şi Nicolae. [5] Alţi fraţi Tambosi au cofetărie.

Patajo [1], cu economia de vite, comerţ de lână, brânzeturi şi caşcavaluri; Steriu Vira manufactură; Steriu Paparoşu mare negustor de coloniale şi de tutunuri; Alexandru Paciaura cu fabrică de tutun; fraţiii Ghiorghi şi Nacu Zotu depozitari de făină; etc.. Dintre Perivoliaţi, menţionăm pe fraţii Tanasi şi Mihali Cunguli, cu economia de vite şi măcelării.

O mare firmă de coloniale engros, este acea a fraţilor cruşoveni Atanasiu. Manufacturişti engros sunt Măgărăvenii: fraţii Papasteriu [2] şi fraţii Ianota [3], Sterghiu Dendra comersant de tutunuri şi Pavel Dudumi cu mare atelier de croitorie. Neveştenii Taşcu Lenga zarafi şi argintari; deasemenea fraţii Buri: Dimitri şi Nicola, precum şi Mihail Mişca. Clisurenii Oani Pulia şi Dimitri Cucotti brutării; şi alţii şi alţii.

In marele comerţ de tutunuri, s'au distins Neveştenii şi Clisurenii. Membri din familia Turnibuca, Giumurtu, Mişu Frères, etc. despre cari am mai vorbit. Tot în aceste centre de până acum, lucrau Samarinenii: Ursa cu Londra; Nasi Diamandi [4], care furniza firmelor Ekstein und Sohne şi Browdes din Dresda, R. M. S. a României şi altor case italiene. De aci, se aproviziona cu tutunuri şi Nicolae Sindica din Vl.-Livadia, preşedintele comunităţii greceşti din Odessa-Rusia. Pe lângă Marcu Ticopulos, expert al casei Allatini şi al altor multora, era şi Gheorghe Fesa din Blaţa, mare expert al caselor streine. Aici, îşi aveau aşezămintele firma Chitu şi fraţii Mergiu: Gogu şi Nicolae, întâiu în serviciu, pe urmă, în asociaţie cu Frères Mişu.

Lachioţii, deasemenea, au fost un element de elită în viaţa economică a acestui mare centru. Citâm câteva nume mari: Margariti Ioanu (Andocea), Ghiorghi Alexiu, Ioan Canata, Margariti Rasa — acesta şi cu fabrici de tahân şi uleiuri — toţi mari proprietari, cu comerţ de coloniale engros, cu acelaş comerţ, Iani Brumbi, zisa Nina şi fiul Polichroni, Hristu Gageani. In fruntea coloniei stau Zisi Ghiza — tot aşa oe bogaţi ca Lala Zisu — cu patru fii: Alexi Polichroni, Panaioti şi Nica [5], mari comersanţi de coloniale, de tutunuri şi fabricanţi, cei mai mari proprietari, cn 162 chei în magazine, case, hanuri, etc.

Orăşelul Şari-Şaban, aproape de râul Nestos, între Cavala şi Xanthi, bogat în cereale, vite şi tutunuri, lucrate, odinioară de Turci, astăzi, de refugiaţii greci, ca proprietate, negoţ şi industrie aparţine exclusiv Aromânilor din Laca sau Laişta-Zagor. Deasemenea, tot

[1] Erau fraţii Vasile şi Harilai. [2] Fraţii Papasteriu erau: Mihail, Nicola şi Dimitri. [3] Fraţii Ianota: Vasile şi Taşcu. [4] Informaţii preţioase am obţinut şi dela d. Nasi Diamandi, actualmente proprietar în Bucureşti. [5] Nica Zisi Ghiza era socotit, sub Turci, caimacan, cu mare influenţă în oraş şi membru permanent în consiliul primăriei.

comerţul din satele înconjurătoare este în mâinile acestor pricepuţi negustori pe cari ar trebui să-i socoţim — cu drept cuvânt — ca cei mai întrepizi dintre Aromâni. In afară de vechile colonii moscopolene de mult asilmiate, precum şi de rari Aromâni din alte centre, se întâlnesc numai aceşti îndrăsneţi negustori la Ghiumulgina-Comotini, deja de mult cunoscut de cărăvănari şi de alţi negustori aromâni, la Dedeagaci, Sufli, Didimotica, Ozunchiopruru, Adrianopol, etc. şi se întâlnesc în toate satele bulgăreşti şi turceşti din jurul acestor centre. Deasemenea, Zagoriţii s'au ocupat şi ca plăcintari şi brutari în toată această provincie, ca şi în Epir [1] şi în alte ţări streine [2], unde au făcut averi însemnate [3]. Prin toate pieţele se desfăceau urde şi brânzeturi dela coloniile din Pind [4]. Este foarte caracteristic faptul că femeile acestora nu cunosc, în afară de dialectul aromânesc, nici limba greacă, nici vre-oaltă limbă streină.

La Şari-Şaban, menţionăm pe fraţii Papazolu-Cârceani şi pe fraţii Magiari, mari comersanţi şi proprietari, pe fraţii Şatroni cu coloniale, etc., toţi din Laca. Firma Chitu lucra şi aici.

Oraşul Galipoli era cunoscut încă din vremuri vechi Moscopolenilor [5].

Firmele vieneze ale Clisurenilor, precum şi altele din Salonic, desfăceau manufacturi în toate centrele sus numite, precum şi în Krk Klisi, Adrianopol [6], etc. — cu un cuvânt în toată Tracia.

Toate oraşele acestei întinse provincii erau locuite de Turci, Greci, Bulgari, precum şi de Aromâni [7], la cari se adăugau ceva Evrei şi Armeni. Pe când, însă, Aromânii erau toţi negustori înstăriţi, dintre Greci, mulţi lucrau ca muncitori manuali prin fabrici şi ateliere; iar Turcii şi Bulgari, majoritatea, cultivau pământul, o mică parte doar ocupându-se cu negoţul.

Ştim din cele ce preced, că toată această vastă provincie era străbătută, încă din vremuri foarte vechi, de caravanele din Epir-Zagor, de cele din Albania ale Moscopolenilor şi celorlalţi, de caravanele din Samarina, Perivole, Mulovişte, în special ale Cruşovenilor, cari desfăceau, aici, păstramele şi seurile lor. Prin inima Traciei, trecea marele bulevard roman Brindisi-Duraţo-Constantinopol.

CAP. X

Constantinopol — mr. Polea, (gr. Konstantinupolis-Polis, slav Ţarigrad, trc. Istambul-Der Saadèt (Poarta Fericirii).

In epoca bizantină, această cetate uriaşă era centrul unde se întâlneau toate neamurile din cele trei continente. Ea strălucea prin

---

[1] Pouq., I, 204—206. Vezi şi lucrarea de faţă, cap. II, 67—68. [2] Vezi şi «Aromânii în Pr. Române», *Cartea II.* [3] Vezi G. Zuca, st. cit. [4] *Ibid.* [5] Val. Pap., st. cit., passim. [6] Aici, a făcut negoţ unul Sima, stabilit în România, unde a avut ca urmaş pe Simonide Răducanu, marele filantrop. Vezi *Cartea III.* [7] După L,

industrie şi comerţ, prin litere şi arte. Industria era înfloritoare atât aci, cât şi în alte centre foarte active, ca Atena, Salonic şi Teba, Corint şi Patras, iar frumoasele stofe bizantine erau foarte căutate în Apus, precum şi în Asia [1]. Intre altele, mai cu deosebire architectura, şi-a cristalizat originalitatea prin opere neperitoare, cari aveau să influenţeze, atât de mult şi secole de-a-rândul, pe Italieni, pe Ruşi şi Arabi, pe Francezi şi alte popoare [2]; pictura, încet încet, se inspira de compoziţia şi stilul artei antice, pe când argintăria producea piese superbe în aur şi în argint, decorate cu smalţuri [3]. Arabii, prin fineţea lor technică în prelucrarea metalelor nobile şi în coloratură, în sculptură, argintărie şi bijuterii, în fabricarea de marochine şi de cordovane, în ţesut şi broderia cu aur şi argint, etc., au contribuit la înflorirea industrială a acestei cetăţi fără seamăn ca frumuseţe, ca lux şi bogăţie [4]. Dela mijlocul sec. IX până la acela al sec. XI, imperiul bizantin atinge cele mai mare grad de prosperitate, iar Constantinopolul era socotit ca prima cetate din lume, unde se întâlneau negustorii de prin toate ţările cunoscute ale Asiei şi Europei [5]. Negustorii greci, deasemenea, pătrundeau până în Alep, în Antiochia, în Trebizonda şi erau în relaţiuni frecvente cu Alexandria [6]. Nu târziu însă, o mare lovitură au suferit comercianţii şi artizanii bizantini, prin desfiinţarea de către împăraţi a corporaţiunilor, ceeace a ajutat pe Italieni să acapareze comerţul imperiului [7].

In preajma căderii sub Turci, Constantinopolul este părăsit — de teama nouilor cuceritori — de multă lume care s'a expatriat prin ţările apusene şi pe unde au putut să apuce. Printre aceştia, erau şi colonii bogate de Vlahi cari s'au mutat la connaţionalii din Macedonia, unde au populat regiunea moscopolitană [8]. Pe de altă parte, Mohamed, ca să repopuleze oraşul căruia vroia să-i dea toată strălucirea, a adus — printre colonii de toate neamurile, aduse din Asia şi din imperiul european — şi colonii valahe [9]. Cam tot în aceiaşi perioadă, au început să pătrundă şi Mauri şi Evrei – fugiţi de Inchiziţie şi după căderea Grenadei — oameni muncitori şi foarte bogaţi; se evaluau la 30-40000 Evrei; mai vin, pe urmă, Armenii buni mânuitori de afaceri şi cunoscători în conducerea comerţului de bancă [10]. După restabilirea liniştei, era natural ca Aromânii să-şi reia legăturile cu centrul noului imperiu, în care ei nu s'au simţit ca raiale, ci oameni liberi să circule pretutindeni şi să facă orice negoţ vor vroi — aşa cum grăiau capitulaţiunile încheiate cu Amurat II şi confirmate de Sultanii

Boga, Seres a avut 6480 Aromâni, Cavala 1560, Xanthi 1730, Ghiumulgina 840, Sufli 315, Şari Şaban 320, etc. [1] Lavisse et Rambaud, o. c., I, pp. 190 şi 680 şi II, p. 813. [2] *Ibid*, I, pp. 192 şi 680. [3] *Ibid*, I, p. 680. [4] *Ibid*, I, pp. 778 şi 672. [5] *Ibid*, I, p. 672. [6] *Ibid*, I, p. 674. [7] *Ibid*, II, p. 813. [8] *Docum. din Arh. Locumt. Budapestană.* [9] Lav. et Ramb., III. 857. [10] *Ibid*, IV, 771.

ulteriori. Încă sub Bizantini, dealtfel, Vlahii contau ca oameni imperiali [1], bucurându-se de mari drepturi şi privilegii — Vlahi despre cari se pomeneşte, ca popor format şi aparte, încă din sec. VI, când prin strigătul de „Torna, torna, fratre!" s'au auzit primele cuvinte în noua limbă aromânească [2]. Ei erau numeroşi nu numai în mahalalele capitalei, ci şi în împrejurimi, până dincolo de Byzia, ceeace a făcut ca Andronic Paleologu (1282—1328), temător de o invazie a Tătarilor la cari s'ar fi putut alia şi Vlahii, i-a mutat, în graba mare, în Asia Mică, în regiunea apropiată muntelui Olimp [3]. Aici, în această cetate, Vlahii imperiali au reuşit să-şi însuşească o bună parte din aptitudinile iscusite, în meşteşugurile frumoase şi în domeniul marelui comerţ ce aveau să-l continue din nouile lor aşezări.

Constantinopolul era punctul terminus al marelui drum roman, bătătorit de armate, de caravane, de călători şi negustori, venind din părţile vestice ale imperiului. Caravauele Aromânilor, urmând drumurile transversale ale Peninsulei, ajungeau încă dela începutul dominaţiunii turceşti până aici. Prin sec. XVIII, „per via di Moscopoli" şi, prin mijlocirea Moscopolenilor, se trimiteau curieri şi mesagii, dela senatul veneţian şi consulii dela Duraţo, la bailii şi ambasadorii Veneţiei residenţi la Constantinopol [4]. Dar aceştia se duceau şi cu rosturi negustoreşti în capitala imperiului şi, datorită talentatului tânăr Valeriu Papahagi, posedăm câteva nume: Giani Costa Zupan—1706, Ioani Ghiorghi Papa—1709, Ghiorghi Vretu—1719, Mihali Ghiorghi—1720, Adam Ghira, Hagi Mihali Simu, Ioan Simu, Mihali Sideri—1725 [5]. Credem că aceştia, şi mai ales mulţi alţii continuau relaţiuni cu mult mai vechi. Dar Moscopolenii mai îndeplineau, pe lângă Poarta Ottomană — ca şi în Principatele Române — funcţiuni înalte cari îi îmbogăţeau destul [6], desigur, erau printre marii furnisori ai imperiului, probabil, şi dragomani şi capuchebaiale.

Din vremuri foarte vechi, bucătăriile Sultanului şi ale Constantinopolului, în deosebi, erau alimentate cu vitele celnicilor aromâni. Unii veneau tocmai din Tesalia, primăvara, cu turmele de oi şi de miei [7], alţii veneau din Pind şi din Albania, iar în veacurile din urmă şi până azi, veneau din munţii Traciei şi din Rodopi. Grămostenii din aceşti munţi şi din Balcani, cari îşi iernau turmele în câmpiile dintre Adrianopol, Marmara şi gurile Mariţei [8], îşi desfăceau şi ei parte din produsele lor în acest oraş extraordinar de bo-

---

[1] I. Arg., o. c., XIII. Theofanes, Bonn, I, p. 397 şi Theph. Simocatta, pp. 99, 254, 260, 272, 296, etc., ap. I. Arg., pp. 62,64 şi nota 1. [3] Pachymeres, Bonn, II, p. 106, ap. I. Arg., o. c., p. 166 şi *Ibid*, II, 1 c. 37. *De Andronico Paleologo*, ap. T. Burada, *Călătorii la Românii din Bitinia*, Iaşi, 1893, pp. 32—33 şi *Românii din Asia Mică*, Relaţiuni de călătorie. [4] V. Papahagi, st. cit., passim. [5] *Ibid*. [6] Vezi *Arh. Locumt. Budapesta*. [7] Pouq., III, 253. [8] Th. Căp., o. c., p. 64.

gat şi populat, ca şi în cele vecine. Aici, se vărsa şi zeciuiala „scriptum pecus" ce o datorau Sultanului economii de vite din cuprinsul Imperiului[1]. Era preferată, „cavârgicul" de preţ, oaia albă şi scurtă şi cu lâna aspră „arudă", foarte preţuită de bucătăria turcească. Intocmai ca sub Bizantini, cari apreciau caşurile şi vestmintele confecţionate de Vlahi, tot astfel şi Turcii cunoşteau caşurile aromâneşti. Produsele celnicilor din Blaţa, Samarina, ca şi din Gramoste, se desfăceau în parte şi aici, sub forma de caşcavaluri, brânzeturi albe şi urde, ca şi în unturi. Seurile şi pästramele Cruşovenilor, ca şi ale altora, ajungeau până aci cu caravanele, cari, la întoarcere, duceau manufacturatele preţioase, Constantinopolul fiind socotit ca una din cele mai mari antrepozite ale Imperiului, după cari veneau Salonic şi Duraţo. Vlah peinir şi caşer peinir — caşul aromânesc şi caşcavalul din satele Pisticoşilor, de lângă Brusa, erau mult căutate în acest oraş, ca şi la Brussa şi Bitinia[2]. Un mare celnic Gazdu dela Coceana ducea iarna în Anatolia 4—5000 berbeci pe cari îi îngrăşea în Aşia Mică şi-i desfăcea, în primăvară, pe piaţa capitalei, iar negustorii „gelepi" turci erau în legătură cu el la Coceana şi Comanova.

Fiind o piaţă de absorbire imensă, Aromânii aduceau vite şi din alte părţi. In comerţul întins ce Aromânii din Arbănaşi din Bulgaria îl făceau cu Ţara Românească[3], o parte din aceste vite, dacă nu toate, treceau şi în Constantinopol. Mult mai târziu, prin jumătatea sec. XIX, mulţi negustori aromâni din Bulgaria şi din Coceana, aduceau berbeci şi ţapi. Dintre aceştia, cităm pe Cruşovenii Dimitri Tahu-Caradimitri dela Sofia, care, în asociaţie cu ginerele Ghiorghi Comati, importau din Bulgaria peste 10.000 capete berbeci, păstramă de ţapi şi caşcavaluri; după aceştia, alţii ca Nauni Tahu, Ianachi şi Guşu Tahi, Ioan Nişca şi fiii, etc.; iar dintre Muloviştenii: Gachiu Trifon Ciomu, fraţii Taşu Ţovari (după 1886) al căror transport îl făcea, toamna, Hristu. Şi alţii mulţi.

Nu putem cunoaşte, nici pe departe, numărul relativ al Aromânilor stabiliţi la Constantinopol, al celor din Moscopole, cu atât mai puţin — nici înainte, nici după distrugerea acesteia. Cunoaştem câte ceva din coloniile mai proaspete venite din Clisura, Nevesça, Magarova, Meţova, Nijopole, Ohrida, Blaţa, Zagor, Pind, Tesalia, etc. Cea mai puternică pare a fi fost colonia Clisurenilor — în valoare de circa 450-500 familii, cam prin jumătatea sec. XIX.

---

[1] Pouq., în o. c., IV, 261, dă un tablou, pe 1815, necomplect însă, de bogăţia turmelor în oi şi capre din Macedonia de dincoace de Vardar—vest, cu 900000 oi şi 900000 capre; pt. Iliria macedoneană, respectiv 800000 şi 1500000; Musachia cu 1000000 şi 2000000; Epir 500000 şi 1200000; Etolia 600000 şi 1800000 — în total, 3800000 şi 7400000 — toate supuse regimului «scriptum pecus» adică unul pe zece născuţi în anul precedent, totul servind bucătăria Sultanului.
[2] Vezi Th. Burada, Rom. Asia Mică. [2] Vezi «Arbănaşii», cap. I, p. 47.

Clisurenii s'au ocupat, în special, cu comerțul de făină, cu brutării și covrigării .— acestea toate erau, pare-se un monopol al lor. Nu există, astăzi, nici o covrigărie sau brutărie care, altădată, să nu fi aparținut Clisurenilor. In afară de Bosfor, ei erau răspândiți în toate cartierele vastului oraș. Cea mai numeroasă colonie poate vre-o 400 familii, toți vorbind aromânește ca la ei acasă, era la Balatà, dela Fanar până la Edirne Kapù-Salmatenburg. Nu exista familie în Clisura fără rude și neamuri în această colonie. Alte cartiere unde se întâlneau erau: Pera, Istambul, Tatavla, Șișli, Stamatia, Vlanga, Kum-Kapù, Ieni-Kapù, Iedi-Kulè, Makri Kioi, Psamatia, Fanar, Aivan Serai, Ak-Serai, Aga-Haman, Galata, Iuksek-Kaldarâm, Papaz Kioprusu, Hissar Debi, Karakioi, etc. Grecii se ocupau foarte puțin cu această branșă.

Mihu Zotă conducea bursa făinii dela Un-Kapan, între Balâc Bazar și moara Dervengian. Tușu Gachi avea brutăriile de pe Sultan Baiazid, Koska și Ak Serai [1]; Sili Toti — moștenit de Ioani Sima - pe Kule Kapusù (Iuksek Kaldarâm); Marena avea două simigerii la Galata: una din ele a condus-o Marcu Chiuca, astăzi la Iași; Cota ali Dafe și Iorgu Sava la Istambul; Marcu Puliu-Psamatia; Cola Drâșteală-Hâmlu la Hissar Debi-Ieni Kapù; Dimitri Biru-Iedi Kulè; Colinde la Aga Hamam; Anastasiade și alții și alții. Aproape toți aceștia erau mari proprietari. Unul din aceștia Mitu Pirpu era foarte bogat [2]. Vartani, președintele „tăvlăchiarilor' (breasla brutarilor cu abonați) avea simigerie și două mari imobile. Fani Zică avea șapte brutării; două la Psamatia și câte una la Kum Kapu, Koska, Edirne-Kapu, etc. Trei frați Becă aveau trei brutării la Balata; Petra Becă la Haivan Serai, Ștefan Iana pe Pera-Bei Oglù, frații Schifti pe Șișli, etc. Numai unul Tanasi Cipu avea magazin de brânzeturi la Istambul. Un clisurean Ioan al Goga, mare comersant, se pomenește cam după 1820 [3].

Odată cu războiul balcanic, majoritatea s'au împrăștiat și nu s'au mai înapoiat. Să fi existând, astăzi, 50—60 familii [4].

Neveștenii — să fi fost vre-o 50 nume — s'au ocupat cu croitoria, mai ales cu confecțiuni militare. Au venit, majoritatea, în timpul războiului româno-ruso-turc din 1877 — probabil, când s'a simțit nevoia de croitori. Reținem câteva nume: Nauni Biciola, capuchehaiana lăptarilor, Ghiorghi Țirle, Mihali și Penu Mihulecu (aceștia făceau și negoț de sare și de făină) Mihali Pelicuda; frații

[1] Brutăria de pe Kosca a luat-o, mai târziu, Fani Zica, iar cea de pe Ak Serai Simu Gachi. [2] Acest Pirpu a ajutat cu sume mari comisiunea care activa pentru dobândirea episcopatului românesc. Poetul D. Bolintineanu, o. c., p. 153-154, vorbește de un alt negustor Constantin Polichroniade, care a ajutat foarte mult pe expulzații revoluției 1848. [3] Vezi Gigi Orman, în Arhivele Olteniei, Nr. 37 și 38, VII, 1928. [4] Informațiuni prețioase asupra Clisurenilor în Consantinopol am căpătat dela Harilachi Galbagiari.

Ghiorghi Jurcu şi fraţii Ghiorghi Palaşa [1]; Nanu Baliu şi Biţa; Dinu şi Nasti ai lui Gogu Tărmăndză; Taşu şi Todu Andona, etc., aproape toţi lucrând în asociaţie, ca furnisori ai armatelor şi cu atelierele la „Vizir Han". Nu ştim dacă a lucrat, aci, Lachilu al Şoşu (Sossidi), care a furnisat Sultanului Abdul Aziz frumoase lucrări de argintărie. Un alt argintar Ciuciurica avea şi fabrică de făină. Prin 1900, aproape toţi sceştia s'au mutat la Constanţa [2].

Cei mai vechi Neveşteni, carį s'au stabilit cu mare comerţ şi industrie la Constantinapol, au fost Dimitri Nicola Sossidi (al Şoşu —Moscopoleni de origină) şi fraţii lui, cari, în 1838, au deschis două fabrici de tutunuri şi de ţigarete cu numele „Sossidi Frères" şi „Regal". Afacerile strălucite au continuat până la monopol, prin 1882, când, despăgubiţi în condiţiuni bune, s'au retras. Produsele „Sossidi", cu renume, se desfăceau în toată Turcia şi în Germania. Tutunurile, se pare, le aduceau dela Ianiţa—Vardar. După monopol, Dimitri şi Jean s'au stabilit la Cavala, unde s'au ocupat cu negoţul de tutunuri, iar Nicola s'a mutat la Hamburg, unde a întemeiat fabricile renumite, iar Jean dela Cavala şi Constantin s'au stabilit la Cairo, cu fabrică, purtând vechiul nume: „Sossidi Frères de Constantinople" [3].

Negustori bogaţi erau şi din Blata — menţionăm pe unul Tomaidis, care întreţinea o şcoală primară în satul lui natal. Alţi Blăcioţi se ocupau cu cafenele, hoteluri şi măcelării — unii erau şi constructori. Aromânii din Iancoveţ şi Resna se ocupau, în special, cu exploatarea de crâşme. Samarineni erau puţini — unul Nicolae Diamandi era mare negustor de cereale şi proprietar [4].

Colonia Ohridenilor — printre cari şi Bulgari — a fost foarte veche. Incă de prin 1767, erau mulţi blănari, ba, prin 1859, breasla acestora se îngrijea şi de starea culturală a Ohridei; iar prin a doua jumătate a secolului trecut, multe braţe fără de lucru s'au mutat în acest centru, mai ales începând cu 1877, când iau naştere mişcările revoluţionare [5]. Ştim că, aici, în capitala imperiului, cărăvănari ohrideni aduceau peşte, fructe şi blănării, iar fraţii Dimonie aveau în antrepriză transportul tezaurului imperial [6].

Cruşovenii — foarte puţini la număr — se ocupau cu negoţul de stofe, ca fraţii Unciu Colenalce: Sotir, Costi şi Cole, ca Marcu Pera cu magazin de stofe şi de haine gata, Nicola Nicoli — Ciripici,

---

[1] Fraţii Jurcu erau Alexi, Dimitri şi Panaioti, iar fraţii Palaşa: Nanciu, Penu, Dinu şi Ciosu. [2] Informaţiuni am căpătat dela d-nii G. Biciola, proprietar şi institutor la Constanţa, Iancu Mihăilescu din siguranţa oraşului, Sergiu Dumitrescu — Naee şi alţii. [3] Pentru firma aceasta, am căpătat informaţiuni dela Gh. Sossidii, fiul lui Dimitri. hotelier la Salonic, [4] A fost tatăl lui Nasi Diamandi, fost negustor de tutunuri. [5] Vezi «Ohrida», cap. III şi V. N. Cristu, cu articolele citate. [6] Informaţiuni căpătate dela bătrânul profesor Mihail Dimonie, care mi-a procurat şi alte date asupra Ohridei.

Constantin Indrecu, croitor; Golovoda, Mitulani, Galio, Dalbănalbă, Pera, Rape, etc. toţi cu fabricarea de „bărnut“ — tabac de suflat. Inainte de construirea căii ferate — ba şi după această dată — erau, ca „poliţagii“, purtători de valori şi de efecte, pentru Kiostendil, Salonic şi Constantinopol, bătrânul Todi Bena, iar mai târziu, fiul Tuşu Bena. Tot din Cruşova erau şi mulţime de constructori — aşa numiţii „tahcii“ pietrari şi „stambolgii“ — înstreinaţii în Constantinopol, cari se ocupau cu diferite întreprinderi de lucrări publice şi binale. Câteva nume: Tanasi şi Nauni Şarcu, Riste Delipetra, precum şi o mulţime alţii — toţi cu dare de mână. După Kanitz, monopolul exclusiv al construcţiilor, aici — ca şi la Belgrad şi Atena — l-au avut Aromânii [1]. Nume nu ne-a dat nici unul. Prin 1880, trăia, aci, bătrânul Vasile Almină, meşter iscusit care a construit un mare număr de case frumoase şi de geamii impunătoare [2], alături de celebrele construcţiuni ale architectului naţional turc Sinan, care a creat şcoala lui.

Dela Cruşova, se aduceau şi ciorapi foarte căutaţi. Tot aici, se desfăceau şi articole de argintărie, lucrate în bună parte de artiştii argintari dela Salonic şi, în mare parte, de cei aromâni dela Bitolia, lucrări cari se desfăceau pe piaţă de negustori armeni, cari le achiziţionau prin reprezentanţii aromâni la faţa locului. Aici, au lucrat minunatele podoabe din palatul lui Abdul Aziz argintarii cruşoveni Ghiorghi Fila şi Nicolae Pantazi [3].

La Ieni-Geami din Istambul, erau o mulţime de croitori abagii din Nijopole, ca fraţii Şebe, fraţii Şeru, fraţii Gioga, Ghiorghi Chindimenu şi alţii; Cruşovenii: Naşcu Lega şi Alexi Pera; Măgărăvenii: fraţii Boiana, fraţii Mina Băcălălu [4], Zisi Ceanti şi nepotul Nicolachi Ceanti, etc. Un Nijopolean Hristu Sarafu, se ocupa cu zărăfia.

Cunoaştem puţini Zagoriţi şi Meţoveni. Ştim că aceştia făceau curse regulate de caravane pe ruta Epir — Constantinopol [5]. Mulţi dintre Zagoriţi făceau afaceri frumoase cu capitala imperiului — Aromânii din Negades - Zagor exercitau comerţ înfloritor cu acest mare oraş şi cu Valahia. Croitorul lui Abdul Hamid era unul Gaparusi din Negades, iar bucătarul şef al sultanului era tot un Zagorit. Un negustor renumit şi mare furnisor al armatelor imperiale era Zaman din Meţova, care — prin marea lui influenţă — a obţinut, dela Patriarhie, bulele din 1812—1818, prin cari se asigura menţinerea pe mai departe a exarhatului Meţovei, privilegiu obţinut, prin firman împărătesc, în sec. XVII, de către celnicul Sterie Floca [6].

---

[1]. Vezi lucrarea «Serbie» Leipzig, 1868, 322—328 şi vezi ultimul capitol din «Cartea II» A. Hâciu. [2] Vezi Alm. m.-român, 1880, articol «Arta românească» de Pinten. [3] Vezi ultimul capitol din Cartea II, A. Hâciu. [4] Aceşti fraţi erau: Costa, Taşcu, Tuduruş şi Goga. [5] Pouq. I, 208; vezi şi cap. II, p. 66. [6] V. Diamandi — Meţovitul în Lumina I, Nr. 4 903 «Despre Aminceanul Floca»; vezi şi «Meţova» cap. II.

Un alt Meţovean, de acum un veac şi mai bine, a fost Mihail Miliotis manufacturist, care avea un frate Ghiorghi la Moscova, mare negustor şi proprietar; unul Hagi Tanasi Bura [1] făcea comerţ la Balâclâ. Alţi Meţoveni aveau — prin a doua jumătate a sec. XIX — fabrici de băuturi spirtuoase, îndeletnicire, deasemeni specială, multor Aromâni din Tesalia şi Malacaşi.

O colonie valoroasă era acea a Măgărăvenilor cari se ocupau cu marele negoţ — alături de marii oameni de afaceri: Armeni, Turci, Greci şi Evrei. Cel mai vechiu, de acum un veac şi mai bine, a fost Nicolache Boiana, croitor de lux pentru şalvari şi feregele prin haremurile aristocraţiei; beii turci, drept mulţumire, au trimis, cu cheltuiala lor, la studii, în streinătăţi, pe fiul Steriu, care a ajuns farmacist şi colonel în armata ottomană. Tot negustori şi croitori de haine turceşti erau şi fraţii Licea: Ghiorghi, Nicola şi Ioan — aceasta cu mult mai târziu. O cafenea de lux exploata Teohari Papanachi.

O firmă veche şi bogată a fost casa comercială măgărăveană Constantin Şupila & Ianachi Dalla, întemeiată în 1849 şi în fiinţă până în 1912. Erau furnisori principali ai corpurilor de armată 1 de C/tinopol şi 2 Adrianopol, acesta cel mai important. In războiul din 1877, au făcut afaceri mari. Aveau coproprietate „Ciorapci Han" — un fel de palat — pe Mahmud Paşa. Firma „Frères Schoupila" [2] a continuat negoţul în branşa de braşovenie şi bonetărie pe Sultan Haman şi au ajuns oameni cu avere în lire turceşti aur de aproape 140000. Pe Ianachi Dalla l-au continuat fiii, tot în specialitatea braşovenie, pe piaţa Mahmud Paşa şi Nalburlar. Sterie Dalla, unul din aceştia, stabilit la Constanţa, continuă a fi un mare negustor, sub firma bine cunoscută [3]. Firme mari cu negoţul de postavuri au fost fraţii Pitoşca, fraţii Pleampa, Todor Tohmac, Mihalachi Fia, etc.

Piaţa Bitoliei se alimenta, în bună parte, dela Constantinopol şi negustorii bitoleni se bucurau de credite nelimitate, într'atâta erau de bine văzuţi. De aici, se aprovizionau şi negustorii din alte centre. Un reprezentant şi comisionar al comercianţialor aromâni din Bitolia şi Salonic era Costachi Hagi Andrea, Măgărăvean. O altă firmă, întemeiată în 1875, era a lui Ianachi Dalenga, care se ocupa cu comerţul de covoare din Macedonia, firmă care, în 1900, a fost preluată de fraţii Şebe din Târnova, unii din ei aflătoi, astăzi, la Bazargic [4]. Cu manufacturi din Austria şi Anglia făcea negoţ — aici, ca şi la Brusa — fraţii Cristu (Cristovici din Bitolia): Costi şi Andrea.

---

[1] A fost bunicul profesorului Vasile Diamandi. [2] Fiii lui Constantin erau: Alcibiade, Ioan, Taşcu, Menelas şi Ghiorghi. [3] Ceilalţi fii ai lui Ianachi Dalla sunt: Ghiorghi, Anastasi şi Pandele. Informaţiuni foarte preţioase am obţinul la faţa locului, precum şi dela Sterie Dallas, în ce priveşte întreaga mişcare economică a Aromânilor pe această piaţă. [4] Aceşti fraţi sunt: Nacu, Cocea, To-

Pe piaţa financiară a Constantinopolului au fost printre altele — şi trei firme bancare aromâreşti: Vanciu Hagihristu cu avere de peste 50000 lire turceşti aur — din marea familie cunoscută la Bitolia şi casă întemeiată în 1865, cu mare rol pe piaţa; firma Dalenga & Fii întemeiata în 1885 şi firma Nauni Barzacu & Fii[1], întemeiată în 1880 — amândouă acestea pe Baluk Bazar.

Odată cu războiul balcanic şi cel mondial, dar, mai ales, odata cu schimbul de populaţiuni între Turci şi Greci, precum şi cu mutarea capitalei la Ankara, stări cari au adus o reducere, pâna aproape de porţile oraşului, a hinterlandului vast de altădata şi, prin aceasta, o scădere catastrofală a importanţei lui economice, ajunsă azi de nerecunoscut, cea mai mare parte din negustorii aromâni s'au retras, ca să nu mai revină niciodată[2].

CAP. XI

Aromânii în negoţul Asiei Mici, Siriei, etc.

Despre aceşti negustori răspândiţi mai cu deosebire în Asia Mică şi dincolo de hotarele căreia se duceau numai trecător, avem prea puţine date; numai câteva mărturii scrise şi orale vin să umple ceva din acest gol. Despre Aromâni, aduşi cu alte rosturi, există un document, după care Andronic Paleologu, în 1282, i-a mutat, din împrejurimile capitalei, unde se găseau ca foarte bogaţi în turmă de vite[3], în ţara Bitiniei[4]. Toate manifestările lor: hore, moravuri, obiceiuri, îmbrăcăminte şi elemente linguistice, reamintesc pe acelea ale Aromânilor din Epir, Tesalia şi Macedonia, vorbesc greceşte, fără a fi Greci, se numesc Pisticoşi, sunt aşezaţi în zece sate, şi formează un total de peste 5000 locuitori[5]. Imigraţiuni

---

dor, Petre şi Dina. [1] Fiii lui N. Barzacu erau: Mihalachi, Ghiorghi, Petre şi Ianachi. [2] Aici, funcţiona şi un internat al studenţilor aromâni din Macedonia, printre cari era şi autorul acestei lucrări, internat situat pe Kumbaragi Iucuşu-Pera şi condus de scriitorul şi publicistul Nicolae Papahagi. [3] Vezi Pachymer, Bonn, II, p. 106 — Cfr. Thunmann, pp. 353—354 — ap. I. Arg. p. 166. [4] Vezi nota 3 dela p. 269, lucrarea de faţă. Cfr. T. Burada, *Calatorii la Rom. din Bitinia*, Iaşi, 1893, pp. 32—33. [5] Vezi şi T. Burada, *Rom. din Asia Mica* Relaţiuni de călătorie, 1892, după care redăm numele satelor Pisticoşilor: Baschioi sau Varlaati, Ekisge sau Ainati, Huruda sau Karagiova, Ceatalagiul sau Constantinati, Caragogea sau Idia, Camârtati sau Aghia Kiriaki, Şabasaglil şi Şubaşi sau Piladaci, Sedian şi Kirmikir. Alte imigraţiuni de Aromâni, de mult dispăruţi, au fost cei 12000 Armatoli din Tesalia şi Epir — vezi Arvantinos, I, pp. 255-256, ap. I. Arg. — p. 226 luaţi de Murat IV, în 1635, în lupele contra Perşilor, cari, însă, au fost siliţi să se turcească, generalii turci tem nd -se de marea vitejie arătată de ei. Tot aşa se vor pierde în massa islamică şi A o mânii din Nânta, emigraţi în 1922.

de Aromâni nomazi au fost sèmnalate mereu în decursul veacurilor: Fârşeroţii cu turmele lor, în căutarea de păşuni bogate, au fost identificaţi până în munţii Brusei [1]. Despre asemenea Aromâni cu turmele lor relatează şi T. Burada, pe cari i-a vizitat în Bitinia, la poalele muntelui Olimp, veniţi din Macedonia, prin Cenak Kalè-Dardanele, urcându-se, vara, în muntele sus numit, iar iarna, prin şesurile dela Mihalici şi Panderma — port la Marea de Marmara. Aceştia făcea un mare comerţ cu vlah peinir (caş aromânesc şi caşcaval), foarte căutate la Brusa, în Bitinia şi la Constantinopol, precum făceau comerţ şi cu lânuri, miei şi berbeci ce le desfăceau în satele dela poale, ca Diermenli Kizik, Fidia Kizik, Giumanlâ Kizik şi Hamanlâ Kizik [2]. Sfârşitul acestor Aromâni a avut loc prin 1882, când, prin o iradea imperială, au fost aduşi ciobani turci şi albanezi, precum şi ciraci cerchezi şi lazi, iar ei s'au văzut nevoiţi, unii să se întoarcă de unde au venit, alţii să se aşeze în satele Pisticoşilor [3], ai căror locuitori se ocupau cu păstoritul şi cu caravanele şi erau de aceiaşi lege cu ei [4]. Dăm câteva nume de celnici din aceştia foarte bogaţi, ca Guşu Ghiorghi şi Costa cu câte 10000 oi, alţii cu câte 15000 şi mai multe [5].

In ce priveşte pe Aromânii veniţi cu rosturi curat negustoreşti în această vastă provincie a imperiului ottoman, nu cunoştem data când aceştia s'au aşezat spre a face negoţ — fie ca trecători, fie ca stabili. In tot cazul, putem presupune că Aromânii — aceasta pentru Moscopoleni — au cunoscut această lume veche [6], ca şi alte provincii învecinate, cel puţin în sec. XVIII, dacă nu mai de vreme. Referindu-ne la numele de „Hagi" ce atâţia negustori moscopoleni, încă dela începutul sec. XVIII [7], îl purtau, putem conchide cu toată certitudinea, că aceşti Aromâni au cunoscut Palestina şi, în special, Ierusalimul-Hâgilâchea, deacum aproximativ trei veacuri şi că nu este exclus ca ei să fi făcut şi negoţ cu această provincie şi cu toată Asia Mică şi ţările limitrofe.

Despre Aromânii din celelalte ţinuturi aromâneşti, ca Zagorul şi alte centre din Macedonia, date nu posedăm. Ştim, însă, că Aromânii din Zagor erau deja răspândiţi ca negustori în toate porturile mediterane şi prin toată Europa, încă înainte de venirea Turcilor [8], dar nu posedăm date precise, dacă ei s'au lansat şi în Asia Mică, în acelaş timp. In Clisura, există cântece poporane cari po-

[1] Vezi I. Car., p. 62. [2] Th. Burada, o. c. [3] Pouq., II, p. 383, scrie că păstorii nomazi din Acarnania se chiamă Pisticoşi. după cum cei din Macedonia Colbans (Ciobani), iar cei de pe ţărmurile golfului Ambracic, Vlahi. Vezi şi Th. Căp., *Rom. nom.*, p. 72. [4] Th. Burada, st. c. [5] *Ibid.* [6] Vezi *Doc. Arch. Loc. Bp.* [7] Câteva nume: Daniil Adami Hagi Michel, Const. Hagi Ceagani, Hagi Mihali Simu – 1705, etc. Vezi şi Val. Pap., st. cit., passim. [8] Pouqueville, II, p. 218.

menesc de înapoierea tinerilor din „Nadolia“ — Asia Mică [1], dar nu cunoaştem nici cu aproximaţie vârsta acestor documente. In alte cântece, „Nadolia“ este în legături cu „Vinitia“ — Veneţia [2]. Clisurenii, cari se aflau de mult prin toate porturile Mediteranei, trebuie să fi avut reprezentanţii lor şi în Levant, cu atâtea porturi atrăgătoare şi cu perspective de îmbogăţire — mai ales, că, pentru Aromâni, cunoscători ai limbii greceşti şi turceşti, nu era de loc greu să se avânte în această parte a lumii — găsindu-se şi ea sub şuzeranitatea Sultanului, bun ocrotitor al supuşilor săi. Clisurenii — după câte ştim — erau şi în legături sufleteşti prin epitropiile de ajutorare cu Sf. Mormânt, încă din sec. XVII, epitropii sau frăţii — adică instituţiuni creştineşti cari existau şi la Vlahoveles, în Zagor, Veleştin, Cruşova-Tracia, Melnic şi alte centre [3]. Nu este deloc exclus ca aceste legături sufleteşti să fi dat loc şi la legături comerciale la un popor care nu cunoştea astâmpărul după setea de muncă şi de câştig.

In afară de Moscopoleni şi Clisureni, despre cari avem toate temeiurile să credem că făceau în secolele trecute comerţ, au activat, în aceasta parte a continentului vecin, Aromânii din Zagor, din Macedonia şi Tesalia, fără să putem fixa începutul acestei activităţi. Găsim pe Zagoriţi aşezaţi în vremuri mai noui, mai ales prin târguri şi sate mici, foarte mulţi originari din Grebeniţi, alţii din Meţova; printre aceştia, găsim din Castoria, Hrupişta şi Ohrida, din Seliţa şi Anaseliţa, din Cojani şi Blaţa, din Clisura, Pisuderi, Nevesca, Mulovişte, Nijopole, Cruşova şi alte centre, precum şi din Tesalia şi ţinutul Olimpului.

In această ţară, dar mai cu deosebire în Smirna şi pe litoral (precum şi la Constantinopol), au jucat rol preponderent în comerţ mai ales Grecii din Karamania, provincie sudică a Asiei Mici, cu capitala Karaman, precum şi Greci din judeţele Konia, Adana şi Brusa, pe lângă cari activau şi connaţionali de ai lor din insulele Samos, Hios, Mitilene. Alţii din restul insulelor au activat ca navigatori, bucătari, tavernari, cafegii, otelieri, restauratori şi cu vânzarea de fructe. Cei dintâiu aveau în mâini comerţul de cereale, de opium (afion), de manufacturi de casă şi export de fructe, de opium exportat în America şi Anglia, puţină mătase, glicoriză pentru halva, valonea, etc, Comerţul de tutunuri îl exercitau şi Aromânii, mai ales cei din Nevesca. Pe câtă vreme, în interior şi dincolo de litoral şi hotarele Asiei Mici, acolo unde intra în joc curajul, energia şi riscul, erau, în prima linie, Aromânii din toate ţinuturile aromâneşti.

In afară de vilaetele Aidin şi Brusa [4] — sate şi oraşe, unde

---

[1] *Antol. arom.*, a lui T. Pap., pp. 18—19. [2] Vezi «Clisura», cap. VIII, [3] M. Beza, Comunicări la Acad. Rom., Mem. Secţ. lit., Seria III, tom VI. Mem, 7. [4] In vilaetul Aidin se găseau, în afară de Smirna — capitală — în

romanii din Zagor, Tesalia şi Macedonia işi exercitau activitatea omercială, ei se gaseau şi in alte vilaete, ca Samsunda, Gastambol, Angora, Conia, Adana, Menuret-el-Aziz, etc. Ei, însă, nu se mărgineau aci ci ajungeau, în căutarea de mărfuri indigene şi distribuirea altora, până ia Halep, în vilaetul Ak-Deniz al insulelor, în Damasc Bagdad, Musul, Erzerum, etc.

Numai în periferia Adin erau peste 300 sate, împănate cu Aromâni cari aveau magazine universale, prin cari acaparaseră întreaga activitate a judeţului. Fiindcă aceste magazine universale desfăceau paine, coloniale, halvale, salep, manufacturi şi galanterii, braşovenie, bauturi spirtoase, cereale și fierărie, ele erau și birturi — desfăceau cu alte cuvinte, toate produsele necesare vieţii ţăraneşti şi totul se vindea, nu pe bani, ci în schimbul produselor ţărăneşti, ca opium cereale, ouă, fructe, unturi, lânuri, piei, vite, etc. Deosebit de aceasta, negustorul era cămătar, bancher, cerealist — precum era şi factor important în viaţa socială şi arbitru în familie; împrumuta cu bani pe ţărani şi pe bei, sub forma de contracte tip de vânzare cumpărare a produselor la recolta viitoare (afacerile de cama ă erau oprite prin legiuiri severe), contracte prin cari se angajau produsele cu preţuri mici şi, întotdeauna, în aşa fel, că suma avansată întrecea produsul angajat, iar pentru restul sumei i se cerea alt produs. Să luăm, de pildă, pe un Zagorit Ioan Rachigi dela Kermasti Kasaba, jud. Brussa: acesta treabuia să cunoască averea mobilă şi imobila a ţăranului din câmpul lui de activitate, precum i sămănăturile lui, dela acest Rachigi se împrumuta pentru arătu i şi in ămânţari, pentru „sunet“ — circumcizie, înzestrări și nunţi, etc Şi, intocmai ca acesta, toţi negustorii cu magazinele lor universale. Nu este greu de înţeles că aceşti Aromâni — tocmai fiindcă erau mărunţi — erau factorii cei mai activi în viaţa economică a satelor şi deţineau în mâinile lor mult din avutul obştesc. Alţi Aromani din sat în sat, strângeau piei de oi, de capre, de lupi şi vulpi şi altele, pe cari le desfăceeu la Smirna.

In periferia Aidin, în Eski Şehir mulţi, în Gastambol şi Angora mai puţini (aici, erau 2-3 Clisureni), erau Aromâni cu bodegi si craşme din Clisura, Seliţa, Anaseliţa, Hrupişte, etc., cari lucrau în acelaş fel; alţii erau din Băiasa, majoritate din Zagor, foarte mulţi din Grebeniţi, din Meţova, Nevesca, Blaţa, Cruşova, puţini din Samarina, cari își desfăceau produsele textile şi metalur-

---

Na li, A din, Magnesia, Kasaba, Salihli, Şochia, Denizli, Ahmedli, Usachi, Chiosè, Cociar i, Sarachioi, Ceşmè, Alaaceata, Caraburnù, Torbali, etc.; în vilaetul Brussa — unde se găseau satele Pisticoşilor, «s'ta Pistica» — satele Aromânilor cr dincioşi (pistis-credinţă), cunoşteau, printre altele; Aivali, Balikiser, Kermasti-Kasaba, Mihalici. Brussa, Ghemlek, Beligic, Bozoiuc, Evki-Şehir, Adabazar, Nicomidia etc.

gice. Erau mulţi îndrăsneţi cari aveau afaceri in Aiksar, Krk Agaci, Pergam şi în multe alte centre depărtate, ca Angora şi altele.

Aromânii din Pind şi din Tesalia, ca Tricala, Cardiţa şi altele, se ocupau cu manufactura grosolană — abagilâcul. Ei aducaau şiacuri — abale groase şi le dădeau la familiile din insule, ca Rodos, Simi, Kalimnos, Samos, Chios, Mitilene, Cipru, precum şi prin Smirna, la Alaaceata, Ceşmè, etc., şiacuri din cari se confecţionau manufacturi rudimentare; sau aduceau tineri de prin insule, cari desfăceau, pentru patroni, dimineaţa şi peste zi, salepuri, castane fierte şi halvale, iar seara, lucrau manufacturi la comandă. Erau, deci, aceşti Aromâni halvagii, salepcii, bragagii, etc., dar mai ales, abagii — fiecare atelier având câte 10—15 lucrători de aceştia.

T. Burada, în 1880, a întâlnit la Iaşi pe unul Nicola Gachi Cociu care fusese în regiunea Olimpului din Asia Mică şi a făcut afaceri cu ciobanii de acolo, iar în 1892, la Brussa, pe Ghiorghi Moraru din Malacaşi şi pe fraţii Arghir Costea din Vl.-Clisura [1]. Tot, aici, desfăceau manufacturi streine fraţii Cristu-Cristovici: Costi şi Andrei dela Bitolia.

Aici, în Asia Mică sau dincolo de aceasta, făceau afaceri negustoreşti şi Muloviştenii din Kraguevatz: bătrânii Rista Paligorici, Sima Filipovici şi Iancu Gruia, iar în epoca lui M. Obrenovici, făceau comenzi de materiale necesare înzestrării revoluţionarilor sârbi cu muniţiuni [2].

Să revenim la Smirna, capitala judeţului Aidin, port la mare, cu o populaţiune de peste 200000 locuitori, cu mare comerţ de covoare şi cu bazaruri celebre, întrepozit general al comerţului între Levant şi Europa. Comerţul în bunăparte a fost în mâinile Grecilor, manufactura în acelea ale Armenilor, târziu de tot s'au impus în parte Evreii, samsari, mici negustori şi hamali; Turcii cu grădinărit şi pescuit, cu meşteşuguri: cordovane, safiane şi vopsitul bumbacului; la aceştia, se adăogau mulţi streini, în special Francezi, cari stăpâneau cu capitalul ţara şi oraşul [3].

Colonia de negustori aromâni, în acest mare oraş-port, dacă n'a fost numeroasă, a fost valoaroasă, totuşi. Ei au fost originari din Zagor, Clisura, Nevesca, Magarova, Cruşova, Nijopole şi Mulovişte. Au fost câţiva şi din Cojani [4]. Negoţul mare ce-l făceau unii era acela cu abale ţărăneşti, cu ciorapi din Macedonia şi Tracia, cu abale şi găetane din Bulgaria, cu postavuri europene, cu încălţăminte şi haine, cu marele comerţ de tutunuri şi, am mai spus, cu abale şi manufacturi lucrate prin insule şi în Smirna, cu fabrici de găetane şi alte manufacturi: flanele, tricotaje sau cu postăvărie şi bonetărie engros, etc.; pe lângă aceasta, Măgărăvenii şi Nijopolenii cu fabricarea şi comerţul de cărbuni mangal.

---

[1] Cfr. studiului deja citat. [2] Vezi *Cartea II*, Negustorii aromâni în Serbia şi vezi *Cartea III*. [3] Vezi memoriul Brogoard din *Expans. econ. a Austriei* de Gh. Netta. [4] D. Pop., p. 48.

Vom da câteva nume cunoscute cu data aproximativă a așezării lor. Primul, despre care posedăm date precise, a fost Costi Bilimaci din Muloviște, la început comerciant de brânzeturi și ciorapi în Bulgaria, pe urmă așezat la Smirna, în 1864, când a venit dela Bitolia cu câteva baloturi de ciorapi. Cu acelaș articol, s'a ocupat și Ghiorghi Licea din Târnova, venit în 1865. Mai târziu, acesta cu fiii lui[1] au înființat o fabrică de găetane, de postavuri și tricotaje, în localitatea Profet Ilie de lângă Smirna. Cam în acelaș timp, Mandi Petre din Magarova și cu frații Colciu și Costi aveau bonetărie engros și brașovenie[2]. Nijopoleni au fost frații Papa Curculuchi: Zisu, Gușu și Nicola, la început, în serviciu la marea firmă Cogeae și, pe urmă, în cont propriu, bonetărie engros. Aceștia toți aduceau mai ales ciorapi dela Bitolia — cei mai căutați dela Crușova, dar mai puțini — precum și dela Seres și Varoș, lucrați de turcoaicele și aromâncele din Poroi[3].

Costi Bilimaci, bătrânul, avea cu sine și pe fiul Simeon, iar în 1884, a adus și pe Costi — fiul acestuia, după care, mai târziu — în 1894 — și pe Ioan. Aveau magazinul la Osman Zaadè Han. Costi Bilimaci, nepotul[4], a făcut, timp de 17 ani, negoț de ciorapi, pe cont propriu, la Thira, după care a trecut la Smirna. După 1894, au început comerț întins cu postavuri și alte stofe din Anglia și Franța, precum și cu abale din Bulgaria, dela fabricile din Slivna, Calofer și Carlovo, dar după scurt timp — s'au ocupat numai cu postavuri din Apus și cu căptușeli și satenuri — engros și endetaliu. Aveau clientelă numeroasă în toată Asia Mică, dar mai ales pe Turcii din Konia, Tarsus, Adana, Alexandretta, Jaffa, Eski Șehir, Angora, Brussa, etc., precum și în toate insulele Arhipelagului. A fost o firmă cu mare vază în toată regiunea. Ioan Simeon Bilimaci a fost și atașat comercial al României și a continuat negoțul până în 1922, când toți creștinii au trebuit să părăsească Asia Mică, lăsând averi considerabile, și ei și alții, în urma lor[5].

Frații Papa Curculuchi, negustori de bonetărie engros, au înființat fabrică de ciorapi și de flanele și au avut și trei prăvălii de încălțăminte[6].

O mare firmă printre Zagoriți — cari, în general, se ocupau cu brutării și covrigării — a fost Kalendzò Ioan, om cu avere de

[1] Fiii lui Ghiorghi Licea erau: Tachi, Toda, Gușu și Nacu. [2] Se pare că au disolvat afacerile prin 1885. [3] Casa Bilimaci avea, la Bitolia, ca reprezentant pe Hristu Miza, care strângea ciorapi din Muloviște, Târnova și Magarava. Pe atunci, se plătea, la vama din Salonic, numai pentru liberă trecere peste mare, 8% ad val., taxă desființată prin 1892. [4] Astăzi, este mare proprietar în București, Bul. Pache. Dela d-sa am căpătat multe date prețioase. [5] Ioan Bilimaci este, acum, la Salonic, unde a fost și atașat comercial. [6] După războiu, au trecut la Salonic cu magazin de bijuterie.

aproape 80000 lire turceşti aur. Oaltă mare firmă a fost a Grecului (?) Iacomi din Salonic, în asociaţie cu Sternachidi, Aromân din Tricala, cari se ocupau cu abale ţărăneşti. La această firmă, era ca secretar Constantin Cugeae din Magarova, care, după moartea celor doi asociaţi, rămâne stăpânul acestei firme, cea mai mai reprezentativă, până la războiul greco-turc, în branşa engros postăvărie, cu capital de sute de mii de lire aur şi în legături cu toate marile firme din Europa [1].

Alte firme mai modeste au fost: Barzacu, (înainte manufactula Şcodra din Albania) cu comerţ de sticlărie, în asociaţie cu un grec; Clisurenii Petre şi Atanasi Atanasiu cu galanterie, etc. [2].

In comerţul de tutunuri, erau mulţi Aromâni din Nevesca, printre cari cităm pe Sterghiu Mihalidi (Ţirle ?), pe Sterghiu Lipuriciu şi alţii [3].

Alături de argintarii indigeni din Smirna, lucrau Măgărăveni şi Cruşoveni. Mulţi argintari au lucrat şi prin oraşele asiatice de pe litoralul Mării Marmara, mai toţi Neveşteni, ca la Dardanele — Cenak Kalè, la Mihalici, la Kutaiah, etc. Odată cu războiul balcanic, au plecat cu toţii [4].

O ramură foarte bănoasă pentru Aromânii Măgărăveni, Nijopoleni şi Târnoveni a fost fabricarea cărbunelui mangal şi comerţul cu acesta. Intâiu, s'au ocupat cu aceasta Bulgarii din Macedonia, dar, cu încetul, aceştia au decăzut în serviciul Aromânilor, cari au acaparat tot comerţul şi industria aceasta, cu depozite de sute de vagoane în cartierul Bulgarilor, „S'ta Vulgarica" — centrul acestui comerţ. Erau peste o sută de Aromâni din aceştia. Vom da câteva nume ale acelora cari exploatau pădurile şi fabricau cărbuni: Zisu Riga cu exploatări în Afion Karahissar, Urtacci şi Kurşumli; Vasile Chindimenu la Balâkesser, Dere Kioi şi Kurşumli, pentru Smirna şi alte centre; fraţii Luşa şi Zisu Dimitri Dimce la Afion Karahissar, Saraicli, Sultan Aşer, etc.

La Dardanele, oraş cu 9000 locuitori şi garnizoană de peste 20000 soldaţi — erau mulţi Zagoriţi şi Epiroţi brutari şi negustori: mulţi Clisureni, ca Filacto Toti, ca Costa Hahadamus cu coloniale, Nicolae Pişta, etc. — printre cari mulţi Bulgari ca zidari şi cu alte ocupaţiuni [5]. Fraţii Şişca: Nicolae şi Ghiorghi, grămosteni de prin Vodena, făceau negoţ de carput-şalvari la Balâkesser şi alte sate din vilaetul Brussa.

[1] Cugeae a forst recomandat de Vlandi Petre şi a moştenit prin testament, pe amândoi asociaţii, după ce a lucrat câtva timp în asociaţie cu Sternachidi, în calitate de urmaş al lui Iacomi. [2] Un Clisurean Teodoros Cocea avea şcoala lui particulară. [3] Şt. Lipuriciu făcea comerţ de tutunuri şi cu România. [4] Vezi, *Cartea II*, ultimul capitol. [5] Am întâlnit, în 20 7 933, la Aitos, un sat bulgăresc în jos de Nevesca, pe şoseaua Sorovici-Clisura-Castoria, pe Dimitri Butari hangiu

Am spus mai sus că Moscopolenii, în legăturile lor religioase, au cunoscut, de multă vreme, de acum 2—3 veacuri, Ierusalimul-Hăgilâchea. Se duceau acolo şi, prin posturi şi rugăciuni, se întorceau sfinţiţi — „aghios, hagii". Credem că mai frecventau Palestina şi alte ţări vecine şi în scopuri comerciale. Actualmente, bibliotecarul Patrtarhiei Ierusalimului şi singurul librar furnisor de cărţi religioase şi literare este Taçu, Aromân din Vl.-Livadia [1].

Incă din vremuri mai vechi, negustorii aromâni treceau în fundul Anatoliei şi dincolo de aceasta, în interesele negoţului lor. Bătrânul Troianovici, tatăl profesorului universitar sârb, făcea negoţ în Damasc, în Halep şi în Van din Armenia [2]. Unul Adamovici din Novisad avea legături comerciale cu toată Europa, cu Algerul şi China şi cu Orientul apropiat [3]. Nu ştim până unde ajungeau, în Asia, bătrânii Mulovişteni din Kraguevatz: Paligorici, Flipovici şi Gruia — despre care am mai vorbit. Aromâni din Cruşova ajungeau până în Cerchezia, unde făceau negoţ [4]. Negustori blănari din Castoria, Ohrida, Hrupişte şi Clisura — dintre cari unul Simotta — ajungeau până la Alep şi Damasc din Siria. Mulţi din aceştia, ca Arghir şi Gula din Hrupişte, Mihali Digă dinspre Grebena şi alţii ajungeau la Mossul — se duceau şi ceva Greci — de unde aduceau piei şi blănuri de oi, de capre şi ţapi, de vulpi şi lupi, etc. Unul Vaia Ceapala din Tricala ducea brânzeturi şi aducea piei din Angora, din Afion Karahissar, Konia, Mossul, îmbrăcat ca Arabii în ceacşir şi carput — în scurtă şi şalvari. Toate aceste piei şi blănuri se desfăceau la Smirna sau atingeau Alexandretta. Negustorii închiriau caravanele de cămile contra jumătate mărfuri, dela hotarele Persiei până la Alexandretta, dar se întâmpla că, întotdeauna, oamenii cu caravanele, având nevoie de hrană şi de întreţinere în timpul unei călătorii lungi şi grele, ajungeau la destinaţie cu marfa revândută negustorului şi cu un mic rest în numerar.

Cruşovenii mergeau şi ei departe cu rosturi negustoreşti. Unul din aceştia, tatăl lui Hagi Constantin, făcea negoţ cu Paraşiam (Persia ?). Alţii ajungeau la Alep, Damasc, Beirut, Magnesia,

---

care a fost argintar la Dardanele, şi mi-a furnizat multe date. [1] Din relatările căpătate dela scriitorul M. Beza, mai aflăm că, acum în urmă, secretarul general al Patriarhiei din Ierusalim şi candidat la scaunul acesteia — dar respins pentru păcatul că este «cuţovlah» — este Epifanios, Aromân din Pisuderi. Printre mulţi călugări, egumenul mănăstirii Sf. Sava de lângă Marea Moartă, este un Aromân din Tesalia; deasemenea, şi acela al mănăstirii de pe Sinai. In călătoriile lui, M. Beza a găsit doi Aromâni Tesalieţi cari şi-au găsit sălaş la Sf. Sava. Dela Cruşoveni, au aflat că fratele lui Papaianachi Papatanasi din Cruşova era archiereu la Sf. Mormânt, înainte de 1900. [2] D. Popovici, 48. [3] *Ibid*, 73. [4] Prietenul Anton Petraşincu îmi relatează acestea. Un paşă cerchez din Salonic povesteşte bătrânului Cuşu Petraşincu ceasornicarul — tatăl acestuia şi al lui Sterie, medicul cunoscut, — că a întâlnit, în Cerchezia (Cirçazia) pe un Kior

Humus Hama, etc., de unde cumpărau alagele — ghermesute, cu mătase, stofe „cutnie", etc., mărfuri de mare valoare. Unul din cei vechi era Cruşoveanul Cile cu negoţ la Bitolia, unul Maţali, doi fraţi Zvolu — unul Vanciu[1] celelalt Pitu, amândoi negustori de postavuri; etc. Ei au lucrat şi până în 1900, dacă nu şi mai încoace[2].

In anii 1912-1915, Tache Caramiciu din Blaţa, care a studiat pe seama firmei Dumba din Viena, a avut direcţia moşiei Belet Rouz din Mesopotamia, proprietatea moştenitorilor Zarifi din Tracia[3].

In Siria, se pomeneşte de mulţi constructori „iscusiţi meşteri zidari" — astăzi, pe deplin arabizaţi[4] — despre care vom vorbi la locul cuvenit[5].

CAP. XII

Câţiva din factorii cari au făcut pe Aromâni stăpâni ai bogăţiilor Peninsulei.

1. — Trei figuri interesante: celnicul, armatolul şi cărăvănarul.

Importanţa acestor trei factori pe scena negoţului aromânesc dacă nu trebue exagerată, nu se cade, totuşi, a fi neglijată. Celnicul, până în ultimul timp, a fost marele negustor pe pieţele Peninsulei — bâlciuri, porturi şi oraşe; cărăvănarul a dus mai departe activitatea, promovând circulaţia bunurilor şi distribuţia, în care scop s'a avântat, umanizând, prin aceasta, condiţiunile de viaţă ale popoarelor din Peninsulă şi, în sfârşit, armatolul — în ţinuturi unde puterea poliţienească şi cea militară a statului era absentă sau insuficientă — asigura circulaţia liberă a turmelor numeroase şi a caravanelor purtătoare de călători şi de bogăţii.

După G. Murnu, origina celnicatului se pierde în epoca primei domnii bulgare, întocmită după caracterul feudal şi observă că „forma sub care ni se înfăţişeaxă la tribul Fărşeroţilor pare a fi

---

Kruşovali — un Cruşovaan cu un singur ochiu şi că se întreba mirat: «Unde vor fi ajuns acei Cruşoveni cu doi ochi, dacă unul chior a ajuns până la noi în Cerchezia. [1] A fost tatăl profesorului universitar Alexandru Zvolu din Atena. [2] Foarte multe date, din cele mai preţioase din acest capitol, le am căpătat dela Anastasi Hagi Nicola sau Nicolaide, fost negustor în Smirna, actualmente, comerciant în Bucureşti. [3] Tache Caramiciu, cu proprietate în strada Lucaci 101, a adus, din Mesopotamia, o colecţie superbă de vre-o 50 covoare, scoarţe şi perne, în toate stilurile: Ispahan, Belucistan, Buchara, Siraj, Silvan, Sinaiè, Teheran, etc., din mătase pură, din lână şi păr de cămilă. [4] M. Beza, «Urme româneşti la Ierusalim, în *Boabe de Grâu*, IV, nr. 6 933. In legătură cu aceasta menţionăm că, la Ismid, a lucrat, prin anii 1910 încoa, în calitate de inginer al statului turc, Sterie Ciumetti, regretatul profesor valoros al liceului român din Bitolia şi fost director regional al Comunicaţiilor în Dobrogea, cu sediu la Constanţa. [5] Vezi *Cartea II*, ultimul capitol.

cea mai primitivă şi neaoşe" [1]. Kekaumenos a numit pe celnici „procriti ton Vlahon" — conducători ai Vlahilor şi traduce „celnic", cu origină la Bulgari, prin „stratighos" — înfăţişându-ni-l conducând poporul la luptă [2]. Jirecek îl identifică cu „comes palatinus" la Sârbi, după cum Heuzey îi dă aceiaşi valoare ca unui „scouteris — ofiţer al palatului sau „écuyer", la Bizantini [4]. N. Iorga i-a numit şefi supremi, expresie a libertăţii şi a revoltei împotriva stăpânirii nedorite, dând ca tip pe celnicul Niculiţă din Larisa [5]. L. Heuzey, scrie despre celnic: „El nu este un şef electiv, creat dela o zi la alta; puterea ce o exercită, un fel de mică regalitate rustică şi pastorală, este ereditară; această autoritate, consacrată prin tradiţie, este respectată de toţi; este întotdeauna cel mai bogat din toţi păstorii ce comandă; câteodată, el singur posedă jumătatea turmelor; personagiu cu totul pacific, el pretinde, totuşi, că-şi deţine drepturile dela străbunii războinici [6]. I. Caragiani, schiţând figura morală şi politică a celnicului, scrie că el era reprezentantul „fumelilor", nu ales, ci dei gratia; era judecătorul lor şi executorul setinţelor, îngrijea de tot ca un păstor de turma sa şi orice făcea el era fără apel la autorităţile turceşti şi nici nu se gândea cineva că poate avea recurs la altă autoritate [7]. G. Murnu conturează, cam în acelaş fel, fisionomia celnicului, numindu-l intermediar între trib şi stăpânire, conducător al poporului la luptă, având, pe lângă autoritatea teritorială, atribuţiuni militare şi rol de judecător, pe temeiul dreptului uzual [8]. Th. Căpidan. ocupându-se în treacăt de origina şi funcţiunile celnicului, îl caracterizează în felul că era cel mai mare bogătaş dintr'o comună în turme de oi, în cai şi în catâri, cu întreaga autoritate faţă de „fălcări" în toate treburile privitoare la păstorit; era singura autoritate cu rol hotărîtor în gospodăria şi păstrarea liniştei în comună şi avea, pe lângă această autoritate judiciară, şi atribuţiuni militare — toate consfinţite în virtutea dreptului prin ereditate [9].

---

[1] Marea Vlahie, p. 71. [2] Kekaumenos, Strateghikon, ap. G. Murnu, o. c., p. 69 şi nota 2. [3] Vezi Th. Căp., Elemente slave în dial. arom., p. 86 [4] Le mont Olympe et Acarnanie, Paris, 1860, nota dela p. 273. [5] Hist. Rom. Pén. Balk., p. 10. Cam tot aşa i-a definit şi I. Bogdan, pe cnezi şi voevozi, «conducători autonomi ai poporului», în Originea voevodatului la Români, p. 3. Vezi şi Originele Principatelor Române, p. 134, nota 23. Şi, întradevăr, ei au pornit toate mişcările revoluţionare — din Larisa sau din Balcani — împotriva Bizantinilor şi imperiului bulgar, au întreţinut luptele pentru eliberarea Greciei moderne. [6] Vezi o. c., p. 270 şi 272. [7] Studii istorice, etc., p. 50. [8] Op. cit., p. 71. I. Arginteanu — o. c. p. 188 — mai adaogă că celnerii — la recunoaşterea lui Mihail Anghel ca principe — îşi păstrau toate drepturile şi libertăţile lor vechi, ca dreptul de a purta arme, de a-şi păzi strâmtorile prin căpitanii lor, de a se administra şi face justiţie prin consiliile de bătrâni alese de ei singuri, etc. Deasemenea, tot ei ca nobili şi baroni alcătuiau consiliul principelui — Buchon, Livre de la conquéte, I, 408, Ap. I. Arg., 179. Guy de la Roche, tutore al fiului lui C. Anghel, a fost ajutat de o 1000 nobili împotriva Anei Despina a Epirului — Vezi Buchon, o. c., I, 415, ap. I. Arg., 180. [9] Rom. nom., 38 şi urm.

Prin acestea, însă, n'am desăvârşit fisionomia întreagă a celnicului. In partea culturală, el mai avea grijă de preot ce-l socotea cel mai stimat sfetnic şi avea grijă şi de învăţătura — socotit şi cetit — a copiilor. Privite sub raport economic, însă, celnicatul şi „fălcarea" sau „fara" erau de fapt o instituţie de cooperare strânsă, erau o societate pe acţiuni, care a jucat mare rol în activitatea economică [1]. Celnicul — bărbat viteaz, înţelept, cu preştigiu şi situaţie materială adeseori considerabilă [2] — arenda păşunile sau cumpăra munţii şi hrana în codevălmăşie şi fiecare membru „fumealie" plătea în proporţie cu capetele de vite — oi şi cai, câţi poseda. Erau în concurenţă cu alţii — adeseori cu Albanezii şi, întotdeauna, câştigau ei, fiindcă — observă scriitorul Pouqueville — Vlahii se prezentau ca „un partid naţional unit prin interese" [3]. Se plăteau, deasemenea în codevălmăşie şi proporţional, vasele, sarea, pânzele, cheltuelile ocazionate cu paza satelor şi susţinerea proceselor pentru păşuni, precum şi acelea de reprezentare a celnicului, etc. Toate produsele laptelui, lâna, carnea, etc., se vindeau, iarăşi, îndeavalma, ceeace evita pierderile ce ar fi suferit fiecare, vânzându-şi individual produsele. Pe lângă aceasta, prelucrarea laptelui având loc, în comun, avea loc şi o diviziune a muncii — de unde rezultau alte avantagii.

In vreme de revoluţiuni interne sau de războaie ale Turcilor cu alte state, rolul celnicilor în mişcarea trupelor era hotărîtor. Aceştia, dispunând de caravane numeroase, se alegeau cu venituri mari pentru transporturi şi erau distinşi cu înalte medalii pentru felul conştiincios şi rapid de a servi armatele. Caravanele lor ajungeau până în Franţa şi în centrul Rusiei. In acumularea bogăţiilor, instituţia celnicatului a jucat un rol activ de seamă — ei, celnicii, formau, încă în Evul mediu, clasa nobilă din Tesalia şi Epir [4], — ei erau crema populaţiunii [5].

Datorită acestei organizări — în lipsa uneia naţionale şi militare a poporului, în sensul modern al cuvântului — Aromânii din Peninsulă au reuşit să-şi poarte intactă fiinţa etnică, fiindcă, „fălcarea" ţinea ca la moaşte sfinte la datinile şi moravurile naţionale. Celnicul îşi da consimţământul pentru căsătorii şi veto al lui categoric pentru orice intenţie de divorţ, instituţie neadmisă în viaţa de „fălcare". Exercitarea vendettei, foarte frecventă la Fărşeroţi, era,

---

[1] Vezi şi I Nen., 179 şi Pouq. II, 382. [2] Iani Farmachi Căpitanul vestit în Epir şi Tesalia — şi mai târziu în Muntenia — avea peste 12000 oi, sute de herghelii de iepe şi cai, cirezi de boi şi alte bogăţii aşa de multe, încât se zice că avea şi leagăne de argint pentru copii — Vezi I. Car., a. c., p. 138 şi 139. Tot aşa erau străvechii celnici Badrabeci, Zega, Celea, Sârhu Hagigogu, etc. Vezi Gramostea, Veria, Vodena, Livădzi, etc. [3] Pouq., II, 383. [4] Buchon-Livre, I, 408, ap. I. Arg., 188. [5] Hoph. Griech., 422 şi Jirecek, 218, ap. I. Arg. 188.

deasemenea, în funcție de voința celnicului, care hotăra să se exerciteze sau să înceteze, stăvilindu-se, astfel, vărsarea de sânge [1]. Mai mulți celnici dintr'o așezare formau tribunalul satului și statul major care rezolva diferendele dintre păstori din „fălcări" diferite sau acelea dintre celnici din alte ținuturi — diferende în cari nu se amesteca nici o autoritate.

Incă o instituțiune națională valahă erau căpitănatele și armatolia și când aceasta, odată cu venirea lui Ali Pașa în Epir, au fost în primejdie, s'a simțit primejduită, cu drept cuvânt, întreaga viață aromânească. Pouqueville susține că ideea de înființare a căpitănatelor ar fi avut-o cavalerii francezi și Venețienii, imediat după desmembrarea Imperiului bizantin [2]. Mai verosimilă este, însă, ipoteza că această funcțiune de căpitan și armatol a rezultat ca o diferențiere din multiplele funcțiuni ce le îndeplinea celnicul [3], așa că, Sultanii, ca să devină stăpâni pe munți, le-au recunoscut, prin capitulațiuni și diplome speciale, autonomia, dreptul de șef sau de căpitan, scutiți de orice bir [4]. Fiecare căpitan avea 50—300 armatoli și era obligat să facă paza strâmtorilor și drumurilor, să dea, la nevoie, ajutor armat pașalelor, să mențină liniștea prin orașe, sate și prin bâlciuri – în care scop încasau ceva dela trecători și plăteau un tribut neînsemnat. Erau puși sub ordinul imediat al pașei și formau, cu alte cuvinte, jandarmeria satelor [5]. In rivalitățile dintre streini cari urmăreau să-și asigure monopolul în anumite regiuni, am văzut, în altă parte, că unii din aceștia răscumpărau cu un câștiu anual favoarea armatolilor [6], cari, mai târziu au devenit șefii eliberării Greciei. Fără această instituție nu se putea concepe comerț în viața de nesiguranță în Turcia. Un căpitan de armatoli era un mic principe și toți purtau titlul de bei, ba alții și acela de Pașale [7]. Aceștia tratau cu Turcii dela egal la egal.

Această instituție era o urmare logică a regimului democratic și autonom ce le-au câștigat prin capitulațiunile ce le-au încheiat cu Sultanii Baiazed, Murat II, Mohamed II și alții [8].

---

[1] Vezi și I. Car., o. c., p. 53. [2] *Hist. Rég. Grèce*, ed. III, I, p. 43. [3] Această nouă funcțiune ar fi născut — vezi Th. Căp., p. 40 și Pouq., II, p. 216, ed. I — sub Turci cari au trecut atribuțiunile militare ale celnicului asupra «Căpitanilor», ajutați de «armatoli». [4] Pouq., *Hist. Rég. Grècn*, I, p. 10 și Cyprien Robert, *Les Slaves de Turquie*, ed. 2, Paris, 1852, p. 12. Pouq., — în Voyage, I, p. 45 și nota 1 — scrie că Soliman Magnificul a instituit 14 căpitănale de armatoli, iar I. Car., — o. c., p. 106 și urm. — evaluează numărul lor la peste 180. După acest scriitor, armatolia era ereditară și se transmitea ca zestre și drept merit altor viteji (Vezi și I. Arg., p. 225). Cei mai rebeli, cu prestigiu și puteri mari, erau recunoscuți — ca să fie câștigați de Sultani — ca exarhi, adică căpitani peste eparhii și provincii întinse ce le administrau prin sub-căpitani, aveau dreptul să judece procese religioase și civile — asistați de episcopi și de un cadiu — să aibă gardă de corp, steag și supravegherea mănăstirilor; iar la numirea lor, se îndeplineau aceleași forme ca la domnii din Principate. Vezi și Arvantinos, o. c., pp. 194 și 195. [5] Pouq., *Hist. Reeg. Grèce*. I, p. 2. [6] Vezi cap. I, p. 35. [7] I. Car., p. 108. [8] I. Arg., p. 223 și N. Tacit,

O a treia figură interesantă in comerţul aromânesc şi în acela al Peninsulei a fost, fără îndoiale, cărăvănarul. Dacă cărăuşia pe întinsul mărilor, începând cu regimul turcesc când cea mai bună parte în traficul imperiului era un monopol al Grecilor — oameni plini de vigoare şi de tot atâta curaj — iar în epoca revoluţiei franceze au luat din mâinile Francezilor marele cabotagiu, câştigând astfel întâietatea și în mare parte a Mediteranei şi a mărilor interioare [1], cărăușia pe uscat peste tot cuprinsul Peninsulei, de unde porneau curse regulate și în Europa, era un monopol exclusiv al Aromânilor. A analiza fisionomia cărăvănarului înseamnează a caracteriza în bună parte şi sub multiple aspecte însuşi comerţul şi viaţa aromânească sub anumite înfăţişări ale lor. Am spus-o, în introducerea acestei lucrări, că el a fost un produs firesc al păstoritului în regim de transhumanţă şi de nomadism. Aceiaşi cai şi catâri [2] cari îl ajutau la transportul avutului dela munte și înapoi, îl ajutau şi la desfacerea produselor brute și manufacturate, precum şi la schimbul de mărfuri de cari aveau nevoie. La început, un produs natural al păstoritului, s'a putut, mai târziu, desvolta şi menţine independent, ca o funcţiune aparte.

Intrebarea când a născut cărăvănarul este sinonimă cu aceea când a născut păstoritul. El ne apare, pentru prima dată în istorie în 579, pe urmă, se impune din ce în ce mai des, în toate direcţiunile şi pe toate fronturile. Iar a-l urmări în epoce și mai apropiate, înseamnează a urmări pe Aromâni în însăşi expansiunea lor economică — sarcină ce, credem, că, în parte, am făcut-o până acuma. De aceea, ne vom mulţumi să schiţăm doar fisionomia lui econimică şi socială.

In viaţa aromânească şi a Peninsulei, cărăvănarul aromân era un element de elită, un factor economic de primă importanţă: îndeplinea cele mai variate funcţiunt, pe cari, astăzi, în viaţa modernă, le îndeplinesc o seamă de instituţiuni minuţios organizate, dispunând, totodată, de cadre complicate de funcţionări şi de cete mai minunate invenţii ale technicei moderne. In noţiunea, simplă în aparenţă, de cărăvănar, erau concentrate o sumă de atribuţiuni de o înaltă valoare ecnnomică și socială.

Regimul capitulaţiunilor, Buc., p. 73. [1] Vezi Pouq., *Voyage*, VI, p. 293 şi urm. şi Lavisse et Rambaud, o. c. IV; p. 771. [2] Pouq., II, p. 52, scrie că caii şi catârii Aromânilor din Aspropotam erau de o rasă robustă — observaţie în concordanţă cu ceeace a spus Sabelius, în Decad. rev. Venet., cartea XXIV, p. 569, despre aceşti cai şi anume: «Equi Valachorum pectsrosi, robustique, non pernicitate quidem în cursu, sed persie verentia et viribus». T. Filipescu – o. c., p. 73 — presupune, după Biederman, Die Wlachenansieldlungen in Steiermark und die Warazdiner Grezgebiete, 1883, Graz – că rasa de cai mari şi resistenii la oboseală ar fi adus-o, în Stiria, păstorii români cari au emigrat, în sec. XVI, din Albania şi Croaţia. Vezi şi I. Bérard, o. c.

Inainte de toate — dacă nu era negustor pe cont propriu — el era mesager de mărfuri, de călători, de corespondenţă şi de valori diferite. Adeseori, era reprezentantul celnicului — reţinut de alte afaceri ale fălcării — pentru desfacerea produselor şi manufacturelor [1]. Juca rolul de comisionar, vânzând mărfuri şi cumpărând altele în contul unei terţe, achitând costul sau încasând vechi datorii, faptul putând să aibă loc în Peninsulă sau în ţările europene şi toate acestea presupuneau o adâncă cunoaştere a bursei mărfurilor, precum şi a agiului monedelor; era, cu alte cuvinte, o bursă ambulantă a produselor şi a banilor ce circulau peste tot — prin porturi, bâlciuri şi marile oraşe, din Europa şi din Peninsulă. Era, aşa dar, cărăvănar, negustor priceput, om de încredere nelimitată, fiindcă lumea îi încredința averi mari, fie pentru mărfuri sau pentru o terţă, era comisionar abil şi zaraf. Sub această multiplă înfăţişare, el bătătorea drumuri nelimitate: dela Atena şi Constantinopol, la Lipsca, Berlin, Amsterdam, Lyon, Nijninovgorod, etc. [2].

Cărăvănarul era socotit ca omul cel mai curagios, care — în ciuda tuturor nesiguranţelor şi ameninţărilor — cutreera toate provinciile, înarmat până dinţi, cu desagii plini de aur şi cu caravanele încovoiate sub greutatea mărfurilor scumpe. Călăuza — cal dresat în acest scop — cu clopot mare la gât şi condus de un ciudat instinct — trecea cu mult înaintea caravanei numeroase, ca să facă recunoaşteri şi, atunci când adulmeca primejdia ce pândea pe stăpân, se înapoia turburată [3]. Ei mai serveau şi de curieri speciali, purtători de misiuni secrete între agenţii diplomatici ai puterilor streine şi informatori preţioşi [4], iar prin contrabande iscusite şi îndrăsneţe, întreţineau cu muniţiuni revoltele vecinilor creştini sau ale comitagiilor împotriva Sultanilor [5]. In epoca mobilizărilor ottomane, totodată, ei asigurau — după cum am mai spus-o — bunul mers al aprovizionărilor, pe când mulţi din ei aveau şi transportul tezaurului imperial.

Sub raporul social, el era, deasemenea, o figură foarte interesantă. Era preţuit ca omul cel mai umblat în lume şi, deci, a multe ştiutor; era, de aceea, aşteptat de toţi cu nerăbdare, ca să comunice ştiri din lumi depărtate şi ţări streine şi să le povestească minunăţii de prin bâlciuri şi hanuri, de prin oraşele mari şi de prin porturi. Era singurul jurnal vorbitor pe vremea aceea, omul socotit cel mai învăţat, cu ochii larg deschişi şi capabil de sfaturi bune în toate privinţele. Firi vesele şi cumpătate, buni cunoscători ai lim-

[1] Vezi şi romanul «Vlahula» de Doru, Ed. «Cartea Românească» [2] N'am putut cunoaşte o lucrare grecească, foarte interesantă «To caravani» – Caravana de Babi Aninos. Vezi şi Jung, Die Romanischen Landschaften, p. 469. [3] Vezi şi «Vlahula» p. 20 şi altele. [4] Vezi vol. Pap., st. cit. [5] Vezi «Cartea III».

bilor streine [1], curagioşi [2] şi pricepuţi în toate, datorită acestei continue frecături cu streinii pe cari îi transportau dela un loc la altul sau îi cunoşteau la ei acasă, ei au fost un element reprezentativ — un factor de legătură prin care a fost cunoscut şi poporul nostru, iar pe de altă parte, umblând prin ţări depărtatte, ei cunoşteau viaţa, rostul, comerţul şi industria, puterile şi virtuţile, bogăţiile şi scăderile, modele în curs, comerţul, felul de a trăi, cântecele, moravurile, gusturile, cu un cuvânt, toate manifestările sufleteşti şi cele sociale, precum şi marile idei politice din afara graniţelor imperiului, de unde a putut — prin infiltraţiuni nesimţite — să rezulte şi o adâncă prefacere, în ţinuturile noastre a sistemului de idei, de simţimânte şi tendinţe de a lucra. Cu un cuvânt, cărăvănarii se bucurau, în mijlocul societăţii aromâneşti, de o consideraţiune deosebită şi, în vremuri nu tocmai depărtate, formau clasa nobilă şi contau printre oamenii cei mai bogaţi [3].

Cu cât căile ferate se întindeau în Europa şi în Peninsulă, iar regimul automobilistic cucerea teren, raza de acţiune a cărăvănarului se strâmta şi, în aceiaşi măsură, dispărea şi el ca importanţă socială şi economică. Actualmente, această figură interesantă a rămas doar o amintire istorică.

2. — Hanuri, bâlciuri, monede şi case de împrumut ale comunităţilor.

Cu alt prilej, am numit hanurile — acele caravanseraiuri, adăpost pentru caravane şi călători şi antrepozite pentru mărfuri, stabilite în centre mari comerciale sau la răscruci de drumuri, mai mult sau mai puţin importante, în locuri deschise sau prin defileele înfiorătoare din munţii greu accesibili [5] — am numit aceste hanuri staţiuni naţionale aromâneşti, fiindcă ele, aproape în întregime, erau ţinute de Aromâni şi fiindcă, acolo, cărăvănarii şi negustorii aromâni nu numai că găseau adăpost, dar mai întâlneau şi oameni de ai lor de încredere, dela cari aflau veşti bune sau rele despre situaţia şi siguranţa drumurilor şi date sigure asupra bursei mărfurilor şi nevoilor locale, ba, adeseori, se încheiau şi afaceri importante. Hanurile mai erau şi un fel de bazaruri universale, unde hangiul vindea mărfuri şi cumpăra, de cele mai adeseori, în natură, produsele ţărăneşti. Aceste staţiuni erau aşezate dealungul marilor

[1] Vezi V. Bérard, o. c., p. 136 şi altele, despre «les muletiers» cărăvănarii aromâni. [2] Vezi cap. II mai sus şi *Cartea II*, despre cărăvănari îndrăsneţi ca Rova, Ciuliman, Tacit din Zagor şi Pind, ca Muşulam Muloviştean şi alţii. Vezi şi E. M. Cousinéry, o. c. şi Pouq., passim. [3] Vezi I. Car., 58, unde se vorbeşte de străbunul Maruţi — familie celebră în Epir şi Europa — care era chirigiu-cărăvănar şi, după ce strânse o mare avere, se lăsă de profesiune şi se aşeză la Ianina. Caravanele numărau între 10—150 caţări. [4] D-l Petre Topa, medic

drumuri transversale, dela un capăt la celălalt al Peninsulei, dealungul văii vardaro-moraviene, pe linia Bosnia-Samacov-Filipopol sau Macedonia-Kiostendil-Orhanie-Rusciuc, etc., în afară de acelea aşezate înăuntrul provinciilor turceşti sau dealungul defileelor şi răscrucilor.

Am vorbit, la locul cuvenit, de marile bâlciuri: Seres, Perlepe, Cavala, Moscoluri şi altele, cari atrăgeau, încă din Evul mediu, comercianţi şi industriaşi din toată Turcia şi Europa. Dacă aceste instituţiuni au avut, în continent, rol hotărîtor în veacurile anterioare, când erau singurul mijloc de schimb al mărfurilor şi de întâlnire a nordului cu sudul şi a răsăritului cu apusul, în Turcia, ele, dinpotrivă, şi-au menţinut caracterul lor internaţional până aproape de sfârşitul sec. XIX, când introducerea căilor ferate le-au redus din importanţă; în schimb, bâlciurile regionale au continuat până în zilele noastre. Negustorii aromâni, ca şi cărăvănarii, dădeau viaţă acestor centre de întâlnire a tuturor popoarelor [1]. Aceste bâlciuri, a căror origină se pierde la Grecii vechi, au fost menţinute cu religiozitate de Turci, pentru a permite popoarelor de limbi diferite de a se întâlni şi a comunica împreună la epoce determinate [2].

Pe lângă cele două mari bâlciuri, ca şi Drama şi Cavala, un bâlciu de importanţă mai mică se ţinea la Struga de lângă Ohrida [3], unde veneau negustori din Bosnia Orientală, din Albania de nord, din Dasaretia, din Albania şi Macedonia [4]. Alte bâlciuri vechi erau la Panaghiri Doberi de lângă Mavrovo-Castoria [5], care, altă-

---

chirurg şi preşedinte al Societăţii de cultură m.-română, îmi relatează că, înainte de războiul balcanic, urcându-se — în societatea fiului lui Ţinţar Marcovici, acum în urmă în diplomaţie — pe culmea muntelui Rudnic din Şumadia-Serbia veche, nu mare i-a fost mirarea când, la han, a găsit pe un Pisuderean cu soţia lui Mulovişteană. [1] Vezi descrierea interesantă a unui bâlciu la Grebena în romanul *Vlahula* de Doru. Pouq., l. c., descrie astfel un bâlciu din Tracia: luau parte, pe lângă Iliri, cari aduceau arme, lame de pumnale şi cuţitărie din fabricile din Gasco şi din Fochia; Hiperboreeni din Baxor; Bosniaci; popoarele din Caleandelen cu lânuri dela turmele lor, piei de cerbi şi de urşi, alături de mărfuri bogate din Adrianopol şi Salonic; Epiroţi din Ianina cu prăvăliile lor de şelării şi pistoale montate în argint după uzul Skipetarilor; Valahi cu capele lor; Tesalienii mândri de produsele fabricilor din Târnova şi bogaţi co mătăsariile din Magnesia; negustori de bâlciu cu cojocării din Moscova, cu museline din Ca nate, cu caşmiruri din India; alţii cari aduceau cafele din Iemen, orezuri din Egipt; piei de lei şi de pantere din deşerturile Africei; în sfârşit, alţii cu sclavi din Darfurt; etc. [2] După Pouq., IV, pp. 266 şi 267, origina bâlciurilor se urcă până la Grecii vechi, cari, chemând popoarele la serbările din Olimpia, din Istm, Nemea, Nicopolis şi Thermus, împreunau, la solemnităţile lor, expunerea produselor artistice şi interesele comerţului; Romanii au substituit acestor strălucite «paneghire», condamnate de creştinism, bâlciurile ce le instituise Servius Tullius; mai târziu, un edict al lui Valens fixă ordinea şi distribuirea lor pe întinsul imperiului de Orient. [3] Pouq., III, p. 13, îl numeşte Stronga; probabil, ca, odată, să se fi numit Strunga. [4] *Idem*. [5] *Idem*, p. 12: S la

dată, în vremuri foarte îndepărtate. s'ar fi ţinut la Cosmopolis — nume vechiu ce scriitorul Pouqueville îl dă Vl.-Clisurei[1]. După desfiinţarea marilor bâlciuri, au luat naştere altele regionale: la Veria, care se ţinea la 15 August, unde Aromânii Verieni îşi desfăceau produsele laptelui şi ţesăturile de lână; la Grebena în 15 Mai, cu prilejul sărbătoarei Sf. Achile şi la Coniţa, în 8 Septembrie[2] — unde îşi desfăceau produsele Samarinenii, Furcenii, etc.[3]. La toate acestea şi altele, mărfurile erau aduse de chervangiii aromâni[4]. Dar aceştia ajungeau — după cum vom vedea — la Lipsca, Champagne, Lendit, Beaucaire, Nijninovgorod, etc.[5].

Este interesant de relevat şi încă un fapt şi anume că, acolo unde ciobanul aromân bivuaca, îşi întindea cortul cu mărfurile lui manufacturate şi brute şi, astfel, făcea negoţ[6], cu produse ale laptelui, cu miei şi oi, cu lânuri, ţesături, cape, etc.

Marea diversitate a monedelor ce circulau pe pieţele turceşti dovedeşte o balanţă comercială activă în favoarea Peninsulei[7], iar mânuirea atâtor monede de provenienţă diferită a dat naştere zărăfiei, o profesiune foarte rentabilă şi mult practicată de Aromâni, profesiune din care a rezultat, la origină, comerţul de bani — camăta şi banchieria. Pouqueville ne dă un tablou de monede streine cu valoare circulatorie în Turcia şi anume: taleri Maria Teresia, taleri de Spania, Saxa şi Veneţia, sechini de aur veneţieni-ducat, sechini de Olanda, duble din Spania[8], iar V. Papahagi ne spune că Moscopolenii se serveau de sechini, ducaţi şi soldi veneţieni, de reales spaniole, de aspri turci şi groşi[9].

Una din instituţiile cari au jucat un rol hotărîtor în ridicarea clasei burgheze aromâneşti au fost şi aşezămintele de credit organizate de comunităţile bisericeşti, în afară de instituţiile de credit imperiale şi cele particulare — indigene sau streine[10]. Printre casele bisericelor, vom avea de înregistrat acelea de lângă mitropolia din Castoria, a bisericii Sf. Dumitru din Bitolia, precum şi — prin-

---

25 Sept., ca bâlciu anual. Alte bâlciuri, printre cari, Pouq., — IV, p. 268 — ne dă Perlepe în 30 Aprilie, 25 zile; Mavronoros din Stymfalida, de lângă Grebena — 30 Iulie, 15 zile; Mavrovo — 29 Noemb., 20 zile; Moscoluri din Tesalia — 20 Mai, 15 zile; Zeitun — 1 August, 8 zile şi Farsala — 15 Sept., 8 zile, Vrahori din Etolia Termopile — 8 Sept., 8 zile şi două în Epir: Pogoniani — 15 Aug., 15 zile şi Nicopolis — la Sf. Inălţare, 3 zile. [1] *Idem*, III, p. 12. [2] Th. Căp., pp. 139 140. [3] Vezi cap. II. [4] Th. Căp., l. cit. [5] Vezi *Cartea II*. [6] Pouq., şi alţii. [7] *Idem*, o. c., IV, pp. 269—270, dă o balanţă comercială pentru 1812: import de mărfuri streine vândute pe loc sau în transit, prin schelele coastei şi Preveza, pentru piaştri 5390902 şi export 5804063 — în favoarea regiunii, pstr. 413161; import în Musachia, prin Duraţo şi Avlona, 1200000 pstr. şi export 2000000, de unde, în favoarea Musachiei, 800000 pstr. [8] *Idem*, IV, p. 154. [9] Studiu citat, p. 68. [10] Erau — pe lângă numeroase bănci particulare — şi băncile mari, ca: Banque de Salonique, înfiinţată în 20 5/1888 — compusă din Compte d'Escompte de Paris, B-que I-le et R-le des Pays Au-

tre multe altele — Museul helen al Clisurei cu numele „Sf. Spiripon", al cărui registru, cu începere dela 1831, l-am găsit la Salonic şi l-am studiat şi, printre ale cărui file, am găsit ca înscrişi în partidele ei mulţi streini şi bărbaţi clisureni ca Simotta, Lecu, Stifichi, Spirta, etc. [1]. Debitorii acestor institute erau oameni începători cari nu puteau găsi sprijin şi credit la băncile streine şi indigene ce funcţionau în imperiu.

3. — Uşurinţa de a învăţa limbile streine, curaj şi adaptabilitate.

După toate acestea, drept încheiere, se pune o întrebare: Cum au reuşit aceşti oameni să pătrundă atât de adânc în Albania până la Alessio şi Scutari, de acolo până la Mostar şi Serajevo [2], ba şi mai departe, iar de aici, la Alep şi hotarele dinspre Persia, până în Armenia şi Circasia, cu un cuvânt, pe tot întinsul acestei uriaşe circonferinţe, bântuită de samovolniciile ienicerilor şi de sălbătăciile hoardelor de albanezi şi bandelor organizate de beii din Hertzegovina, Bosnia, Novibazar, etc.? Si de ce oare n'au reuşit, mai ales în nordul Peninsulei, să pătrundă alte neamuri — Grecii, Armenii şi Ovreii, reputaţi ca cei mai întrepizi şi plini de iniţiativă? De ce n'au reuşit să pătrundă, fără prietenia Megalovlahilor, Veneţienii, Francezii, Napolitanii şi alţii, în Pind, Tesalia şi Epir?

Răspunsul îl găsim în cele ce vor urma. Aromânii s'au bucurat, dintotdeauna, de o aptitudine naturală de a vorbi limbile străine, ca şi limba lor maternă. Ei vorbeau albanezeşte şi toate dialectele, ca şi cum ar fi fost din naştere: Ma'isori, Mirdiţi, Ghega şi Tosca. Nu este, aici, vorba numai de Moscopoleni şi de Fărşeroţii din Albania, cari — tocmai pentru aceasta — au fost confundaţi de mult cu Albanezii, ci este vorba mai ales de Aromânii din Epir şi Macedonia, foarte departe de această ţară.

Dar Aromânii vorbeau şi o limbă turcească ireproşabilă; în relaţiuni cu Bulgarii şi Sârbii, înclinai a-i lua drept Bulgari şi Sârbi — ceeace le-a uşurat mult şi putinţa de a face afaceri frumoase şi, totodată, spre paguba naţionalităţii lor, de a se asimila repede în massele indigene. V. Bérard scrie că chirigiii lui — acei Vlahi din Monastir cari l-au purtat prin Albania şi Macedonia — vorbeau o limbă helenă ce le-ar fi invidiat-o oricare Atenian [3].

Ne putem închipui lesne — aşa dară — cât de repede se impuneau atât chervangiii cât şi negustorii în afacerile lor prin Te-

---

trichiens, B-que R-le des Pays Hongrois şi Frères Allatini Salonic; B-que Ottomane şi multe altele. [1] Registrul se găseşte în posesiunea Clubului Clisurenilor dela Salonic. [2] In fruntea breslei croitorilor era aci bătrânul măgărăvean Maltu — terzibaşa, furnisor al armatelor, unde lucra şi Iani Papu — bunicul profesorului Menelas Papu dela Bazargic. [3] Vezi o. c. 128. Consulul Pouqueville

salia și Atena, precum și în toate țările locuite de Greci. Și oamenii aceștia nu cunoșteau numai o limbă. Erau mulți din ei cari s'ar fi găsit la ei acasă în cele mai poliglote centre din Peninsulă: cunoșteau, în afară de dialectele aromânești, limbile arabă, turcă, bulgară, sârbă, greacă, albaneză, franceză, spaniolă și italiană, iar alții — trecuți prin țările engleze și germane — engleza și nemțeasca. Unii din ei erau fenomenali sub acest raport. Nimenea, nici un pașă sau guvernator, mutesarif sau agă, bandit albanez sau arhiepiscop grec, nu le puteau refuza ceva și nici rezista. Pentru un pașă arab era un deliciu și o fericire să-i audă vorbind în limba de pe malurile Nilului sau din pustiurile Arabiei. In orice piață și la orice bâlciu: din Bosnia sau din Turcia, din Bulgaria sau Tracia, din Tesalia sau Albania, din Perlepe sau Serbia, etc., erau ei aceia cari stăpâneau piața, cari încheiau cele mai frumoase afaceri, folosindu-se tocmai de această fenomenală cunoaștere a mijloacelor de comunicare a gândurilor și sentimentelor pe lângă orice neam aflat acolo.

Dar ei cunoșteau, din intuiție, psihologia popoarelor cu cari aveau de a face. Știa, fiecare din ei, cum să-l ia pe Albanez, cum să-l trateze pe Bulgar, cum să se facă simpatic Turcului. Ii lăuda Albanezului trufia și vitejia [1], îi peria Turcului virtuțile războinice și trândăvia a tot puternică, îi menaja fiecărui popor susceptibilitățile și amorul propriu național, luându-l, pe fiecare în parte, așa cum se cuvenea. Numai în felul acesta, a știut și reușit să trăiască — prin coclaurile și satele cele mai singuratice — băcanul sau hangiul, cazangiul, argintarul și croitorul aromân de pretutindeni. Știau, nu mai puțin, să anticipeze, toți aceștia, asupra gusturilor fiecăruia și, astfel, își desfăceau marfa și manufacturile. Fiindcă, oricât de primitive și de barbare erau popoarele în mijlocul cărora li era dat să facă negoț și meșteșuguri, ei erau socotiți de toți ca o necesitate socială; dela ei își procurau de ale mâncării, prin ei își îmbrăcau copiii și cadânele, prin ei se îmbrăcau soldații turci, evzonii greci și albanezii în costume orgolioase, fiindcă ei — acești Aromâni — le cunoșteau apucăturile și slăbiciunile; ei le fabricau podoabele de aur și de argint, le lucrau cu măestrie armele după gustul lor, le procurau țesăturile, le zideau și împodobeau casele și palatele, etc.

Un alt factor care îi ajuta să pătrundă oriunde era și acela că, pretutindeni, întâlneau oameni de ai lor, cari aveau — după cum am mai spus-o — hanuri sau erau răspândiți prin toate satele albaneze, slave și turcești, ca negustori și meșteșugari, având

— o. c., I, p. 61 — scrie că Ali Pașa i-a trimis la Raguza, ca interpret, un Valah, care să-l însoțească până la Ianina. [1] Vezi N. Batzaria, Părăvulii «Aroșie sân di sândze» și altele.

şi ei persoane din nobilimea respectivă ce li erau obligate în tot felul. Fiindcă, dispunând de averi mari, ei erau aceia cari îi ajutau cu credite — ei erau bancherii paşalelor, ai ofiţerilor şi marilor deregători ai statului şi, numai prin un „buiurdù" al lor — un înalt ordin, aveau calea deschisă peste tot. Ba influenţa negustorilor aromâni mergea până acolo, încât guvernatorii şi beii se sculau în picioare la trecerea lor şi se temeau de intervenţiile lor pe lângă Poartă [1]. Cum am mai spus-o şi cu alt prilej, Aromânii jucau şi rolul de sfetnici de seamă pe lângă marii potentaţi turci şi albanezi [2]. Marii celnici şi cărăvănarii, deasemenea, se bucurau de mare prestigiu, atât prin bogăţia cât şi prin rolul social ce-l îndeplineau înăuntrul imperiului.

Pe de altă parte, Aromânii nomazi sau în transhumanţă: Fârşeroţii, Grămostenii şi Pindenii, constituiau o forţă de temut; toţi păstorii, câteva zeci sau sute de fiecare fălcare, umblau înarmaţi până în dinţi, astfel încât ei traversau Peninsula în lung şi în lat, dela hotarele de nord ale Bosniei şi Hertzegovinei până la Galipoli şi dincolo de Dardanele, dela Gramoste şi Furca până dincolo de Atena şi Rodopi — liberi şi temuţi de toată lumea.

Negustorii şi cărăvănarii umblau înarmaţi şi ei [3]. Oameni ca Ciopa, Rova, Tacit, Perivoliaţii, Ciuliman, Muşulam, etc., erau temuţi de toţi. Nu numai atât. Negustorii se travesteau în costum albanezesc bogat, se rădeau la cap, îşi puneau tichia de mirdit, ghega sau debran, se echipau cu toate armele şi podoabele în stil albanezesc şi, nesupăraţi, străbăteau, ca la ei acasă, toată Albania şi Epirul, Bosnia şi Hertzegovina, Tracia şi Bulgaria, etc. In felul acesta, făceau drumul atâţia negustori şi economi de vite, dela Cruşova la Dibra, alţii dela Mulovişte, cari, odată înapoiaţi la Ohrida, se îmbrăcau în vestmintele lor obişnuite. Firma vieneză Loghiotatlu al Bică Clisureanul avea 50 „taxildari", procurişti şi încasatori, (place agent) toţi înarmaţi sau travestiţi, cari primeau comenzile şi strângeau datoriile din Albania. Unul din ei era Ghiorghi Galbagiari al lui Ghero Nicu temut de Albanezi. Toţi aceştia treceau prin defilee cu arma în mâini şi sub burta calului în galop. Tanasachi Naşocu dela Bitolia mergea îmbrăcat albanezeşte, călare pe un cal focos şi deasemenea înarmat. E. M. Cousinéry scria că i-a văzut pe Aromânii cărăvănari şi negustori, purtând toţi „la aceste drumuri, acelaş costum, aceleaşi arme şi o căciulă acoperită cu lână neagră, foarte

---

[1] Vezi «Ianina» şi «Poezia înstreinării» de P. Papahagi, p. 14-15. [2] Marele potentat Geleadin Bey dela Ohrida avea, printre mulţi alţii, ca sfetnic pe unul Nicola Zaru, mare bogătaş — bunicul d. I. Foti, şeful învăţământului de peste hotare din Ministerul Instrucţiunii. Vezi şi cap. II «Ianina». [3] Negustorul Sina din Moscopole umbla înarmat — vezi N. Velo, Balada «Moscopolea», în Antologia aromânească, a d. T. Papahagi, p. 324 şi urm.

înaltă, ceeace le da o atitudine foarte războinica"[1]. Toţi cazangiii şi spoitorii cruşoveni — ca şi alţii — cari frecventau, sat după sat, toate ţinuturile locuite de Albanezi, Turci şi Bulgari, mergeau înarmaţi, călări pe cai sirepi şi îmbrăcaţi albanezeşte.

Evreii şi Grecii — buni negustori — nu riscau afaceri, capitaluri şi viaţă, în asemenea condiţiuni şi în ţinuturi periculoase şi nesigure; ei n'aveau aptitudinea să vorbească o limbă streină cu accentul şi corectitudinea naturală; n'aveau darul curajului şi sprinteneala de a ieşi din situaţiuni grele, în ţinuturi depărtate de marile centre şi de litoralul mărilor. Grecii — am mai spus-o — n'au trecut mai sus de linia Salonic-Neaguşta. La Coriţa, pe care au revendicat-o sub raportul etnic, de-abia există, în ultimul timp, un singur cofetar grec; la Bitolia, dacă au existat câteva familii; dealungul liniei ferate Bitolia-Salonic, încă nu s'au avântat în viaţa economică. Şi unora şi altora — şi Grecilor şi Evreilor — le-au plăcut medii liniştite ca să se poată desvolta, pe când Aromânii au fost ca amfibiile capabile să trăiască în toate mediile.

Am redat sumar câteva din virtuţile ce au făcut pe Aromâni stăpâni pe bogăţiile Peninsulei. In primul capitol al cărţii a treia, vom avea prilejul să adâncim mai mult întreg sistemul de înalte idei morale şi de virtuţi severe ce au făcut din poporul aromânesc capabil de o extraordinară putere de expansiune — în Peninsulă şi dincolo de hotarele acesteia — în ţările Europei şi în continentele îndepărtate.

FINELE CARŢII I-a

---

[1] Vezi o. c., I, p. 16—18.

CARTEA II-a

COMERŢUL, INDUSTRIA ŞI ARTELE LA AROMÂNI

ÎN EXPANSIUNEA LOR

DINCOLO DE GRANIŢELE IMPERIULUI OTOMAN, DIN CELE MAI VECHI TIMPURI ŞI PÂNĂ ASTĂZI.

> *Singuri (Aromânii) sau împreună cu streinii au fundat societăţi comerciale însemnate în mai multe cetăţi: în Ungaria, în Saxonia şi, pot zice, în toată Germania, nu există vre-o cetate comercială în care să nu fie negustori români de prima clasă.*
>
> G. C. Roza

Privire generală asupra situaţiei politice şi economice a Europei în sec. XVII—XVIII.

Din cele expuse în cartea I-a, am văzut că — în afară de emigrările violente, dictate de turburări ce au dus la distrugerea prin foc şi sabie a atâtor centre aromâneşti, bogate şi înfloritoare — au mai avut loc, în decursul veacurilor, şi emigrări liniştite spre ţări streine, ca indivizi izolaţi ori în masse mai mici sau mai importante, toate determinate de dorul unui câştig mai sigur ori de nevoia unei aşezări temeinice, în sfere de activitate mai largă.

Este necesar, însă, să revedem, în linii generale, situaţia politică şi economică a Europei, pentru perioada sec. XVII—XVIII, când întreg continentul trecea, în toate domeniile — ideale şi materiale, prin cele mai profunde transformări. In domeniul politico-economic, se impunea, ca trăsătură fundamentală, alături de stăruinţa tuturora de a se întări monarhiile absolute — amestecul statului în regularea activităţii economice, tinzând la sporirea avuţiei naţionale, având ca metodă sporirea cantităţii de aur printr'o balanţă comercială cât mai activă, practicând, astfel, ceeace se numeşte mercantilismul. Iată cum descrie d. prof. Gheron Netta această nouă înfăţişare a vieţii politico-economice, în legătură cu străduinţele de expansiune ale Austriei în perioada de care ne ocupăm. Mercantilismul în Europa, scrie d-sa, a născut din nevoia de a găsi noui isvoare băneşti pentru stat şi această politică recomanda: încurajarea industriei şi desvoltarea ei prin înmulţirea populaţiunii, prin

eftenirea articolelor alimentare şi importul de materii prime; desvoltarea comerţului prin acordarea de privilegii, prin crearea de companii de comerţ şi de flote comerciale, prin deschiderea de debuşeuri pentru produsele muncii naţionale, prin colonizarea regiunilor fără meşteşuguri desvoltate, dar bogate în aur şi materii prime; în sfârşit, prin extinderea politică a graniţelor ţării — deci prin cuceriri politice [1].

Veneţia, odată puternică şi înfloritoare — după cum am arătat destul de cuprinzător în altă parte [2] — începând cu sec. XVI, s'a găsit în faţa unei ligi numeroase de competitori cari îi turburau socotelile şi îi slăbeau forţele militare şi cele comerciale; alungată din apele egeice, chiar scalele şi debuşeele ei din Adriatica îi erau de acum disputate de factori mai proaspeţi şi de energii capabile de orice ofensivă. Lupta de concurenţă — pe zi ce trecea — devenea din cele mai grele şi aprige contra cetăţilor italiene, contra Francezilor, Angliei şi Olandei, împotriva Raguzei şi Turciei, dar mai ales împotriva imperiului austriac, care îşi mobiliza toate forţele întru aceasta. Ştim că Aromânii — odată cu decăderea Republicii — au părăsit vechile relaţiuni cu aceasta şi şi-au căutat noui drumuri comerciale spre marile centre ale Imperiului ottoman şi prin ţările Europei centrale [3]. Germania, economiceşte inexistentă, odată cu desfiinţarea hanselor şi noul comerţ pe Atlantic, precum şi odată cu ridicarea în coastă a Angliei, Franţei, Olandei şi a ţărilor nordice cari luau măsuri de proteguire a vieţii lor economice, era — ca să zicem aşa — în durerile facerii şi sub imperiul unui mercantilism din cele mai severe; pe de altă parte, sub raportul politic, avea să facă sforţări uriaşe ca să-şi capete forma ce avea, mai târziu — prin geniul şi bunul simţ al lui Frederic cel Mare — să o îmbrace sub numele de mare putere. Dar privirile ei, spre sud şi s.-e., îi erau oprite; un viu comerţ îi rămânea deschis doar în Rusia şi Polonia, deşi şi acestea luau măsuri serioase de proteguire a debuşeelor naţionale. Totuşi, o parte din viitorul ei economic urma să ia fiinţă în Balcani şi deviza ei era să fie, mai târziu, tot spre Orientul mai apropiat şi mai depărtat.

Austria — Marele Imperiu Sacru Roman, care, în deosebi, ne interesează — urmărea două obiective: să alunge pe Turci din Ungaria şi Ţările slavone şi, tot cu aceiaşi neclintită străduinţă, să-şi creeze o clasă burgheză naţională şi să-şi asigure un imperiu comercial cât mai rentabil. Singura ieşire şi unica posibilitate îi rămânea imperiul turcesc, vast ca întindere, unde, însă, se lovea de rezistenţa marilor puteri apusene: Anglia, Franţa şi Olanda, pe de alta, cetăţile italiene şi Rusia — aceasta ceva mai târziu. Toate

[1] Cfr. Expans. econ. a Austriei şi explorările ei orientale, Buc., 1931, p. 10. [2] Vezi cap. I, *Cartea I-a*, pp. 35 şi urm. [3] *Ibid.*

sforţările marilor împăraţi, ca şi ale ultimilor slujbaşi imperiali, erau întru aceasta îndreptate.

In comertul sud-est european, Anglia şi Franţa — potrivit politicii lor din trecut — se bucurau, din vremuri foarte vechi, de situaţiuni speciale. Cea dintâiu îşi întinsese activitatea încă de pe timpul reginei Elisabeta, când în 1581, se înfiinţă „Compania pentru comerţul cu Levantul" şi făcea mari desfaceri de postavuri contra mătase şi alte produse orientale [1]. La viitoarea expansiune economică o ajutaseră şi coloniile de Hughenoţi refugiaţi în teritoriile engleze, ca urmare a revocării Edictului din Nantes în 1685, colonii cari au început să fabrice — după procedee noui — covoare, pălării, mătăsuri, pânzeturi, etc., întocmai cum şi industria germană — datorită aceloraşi imigraţiuni franceze — a cunoscut o epocă de înflorire prin nouile produse, ca porţelanuri, cristaluri şi pânzeturi cari au devenit cunoscute în lumea întreagă [2]. Franţa îşi avea, în comerţul Levantului, o poziţie de frunte, ea cucerise primul loc în Constantinopol şi avea reprezentanţe la Adrianopol şi în alte ţări balcanice, ca şi în ţările româneşti [3]. Relaţiunile Francezilor cu Turcii datau încă de pe vremea lui Francisc I (1516—1547), un mare protector al comerţului, care înoheiă — primul între creştini — vestitele „capitulaţiuni" cu Soliman II, obţinând, prin aceasta, mari favoruri pentru negustorii şi cetăţenii francezi activând în Turcia şi devenind totodată şi protectorul creştinilor în Orient [4].

Alături de toate acest ţări, se înfăţişa ca competitor, redutabil, cu revendicări teritoriale imediale, Imperiul rusesc, care — în această epocă — era speculat de hansele germane şi trăia încă într'un haos economic. Gândurile marilor lui împăraţi: Petru cel Mare (1689—1725) şi Ecaterina II (1762—1796) se obiectivau într'o expansiune teritorială spre nord, spre Extremul Orient şi spre sud, unde întâlnea ca rival direct Austria. Lupta se mai ducea pentru crearea unei industrii naţionale şi a unei clase orăşeneşti, întemeiând, în acest scop, porturile Petersburg şi Odessa, ce au fost deschise negustorilor streini, precum şi o reţea de căi de comunicaţie cât mai întinse.

După pacea dela Karlovatz (1699), Austria, sub Leopold I, rămânea stăpână pe Ungaria şi Ţările slavone; Turcia, pe de altă parte, rămânea şi ea cu un teritoriu destul de vast, care cuprindea şi ţinuturile dela nordul Dunării: Banatul şi Principatele Dunărene, precum şi toate ţările de pe ţărmurile M. Negre. Prin Carol VI (1711—1746) intră în faza realizărilor mari: imediat după pacea dela Passarovitz, în 21 Iulie 1718, se încheie un tratat de comerţ

[1] Gh. Netta, p. 16. [2] Vezi A. G. Ginglea, o. c., p. 204 şi M. Iorgulescu, «Istoria comerţului», p. 170. [3] Gh. Netta, o. c., p. 28. [4] A. G. Ginglea, o. c., p. 205.

şi de navigaţie, prin care, în afară de câştiguri teritoriale până la Timoc, se deschideau — prin privilegiile consimţite de ambele părţi — largi perspective produselor şi comerţului austriac spre s.-est[1]. In 1719, împăratul decreta porturi libere Trieste şi Fiume[2], pe când cetăţile italiene îşi pierdeau situaţia avută, iar Olanda se retrăgea şi ea din comerţul s.-est european[3].

Austria nu şi-a oprit sforţările aci. Faţă de marile avantagii la importul de mătase, lână şi bumbac şi altele politice de cari se bucura Rusia în comerţul imperiului turcesc, favoruri consfinţite prin tratatul dela Ainali Kavak — o convenţie explicativă a celor stipulate prin tratatul dela Kuciuk Kasorgi din 1774 —, Austria, după străduinţe grele şi asidue, a reuşit, în sfârşit, folosindu-se de războiul turc din 1768—1774, să obţină, la rândul ei, mari favoruri — despre cari vom vorbi în curând — prin cunoscutul Sined de comerţ din 24/1/1784, ca o complectare a vechiului tratat de comerţ şi ca o contrapondere faţă de poziţia Rusiei.

Pe când acestea erau stările de fapt, Aromânii pătrundeau peste tot în ţările balcanice şi în cele centrale ale Europei, la început, fără a vorbi în numele vre-unui stat, ci numai ca simpli agenţi în schimbul de produse, dovedindu-se, încet încet, elemente capabile de cari aveau să se servească toate aceste ţări, în special însă, Austria care avea să-i protejeze, ca, prin ei, să-şi creeze o industrie dar mai ales o burghezie valoroasă, precum şi agenţi capabili să pătrundă în numele ei în debuşeele Turciei şi ale Levantului. Mai este de reţinut ceva. Aromânii „Olah-lar“, bucurându-se de capitulaţiuni speciale dela Sultani, aveau libertatea de a se mişca în tot Imperiul, precum şi în ţările vasale: în mare parte din Ungaria şi în Ardeal, în Principatele Române, ca şi în ţările sud-dunărene sau balcanice, precum şi în Egipt şi în Asia Mică. Astfel că, odată cu semnarea de tratate de comerţ, Aromânii au început, să vorbească în numele unui anumit stat — adesea, vorbeau în numele aceluia sau la două odată, după cum le procura mai multe avantagii — şi, prilejuindu-se de condiţiuni economice şi politice foarte prielnice, aveau să deţină, în curând, în mâinile lor, mare parte din comerţul central al Europei, ca şi acela sud-dunărean.

---

[1] Rezumăm — după lucrarea d-lui Gh. Netta — câteva din articolele cele mai de seamă din acest tratat de comerţ: Supuşii ambelor părţi erau liberi să facă orice comerţ în ambele ţări, pe apă şi pe uscat, cu orice produse, în afară de arme şi praf de puşcă pentru Turcia; negustorii imperiali erau scutiţi de orice daruri sau contribuţiuni cerute de guvernatori, judecători, prefecţi, funcţionari, etc.; negustorii ambelor părţi erau obligaţi la plata, pentru orice marfă şi numai odată, de 3% ad. val., în natură sau în orice monedă cu curs comercial în Turcia; prin ministerul austriac dela Constantinopol, se creiau consuli, viceconsuli, interpreţ. factori, agenţi, etc., toţi bucurându-se de aceleaşi favoruri şi privilegii; procesele între supuşii austriaci se judecau de consuli sau de alţi reprezentanţi oficiali austriac — Vezi o. c., p. 18—23. [2] *Ibid*, p. 23. [3] *Ibid*, p. 25. *Idem*, pp. 28, 39 şi 44.

CAP. I

NEGUSTORII AROMÂNI ŞI COLONIILE LOR ÎN TERITORIILE FOSTEI MONARHII A A.-UNGARIEI.

Comerţul dintre Turcia, Austria şi Germania era cu desăvârşire în mâinile lor şi multe case de comerţ aromâneşti erau în legături directe cu cele mai de seamă case comerciale şi industriale din Europa.

Kanitz, „Zinzaren"

1. — O lămurire.

Ne impunem dela capul locului o lămurire. Ca şi în „carte greche" ce atestă câte ceva din vechile legături comerciale ale Aromânilor cu Veneţia, Aromâni toţi originari din localităţi — cu Moscopole, Sacişta, Mulovişte şi altele — unde n'au existat alte elemente etnice decât cele aromâneşti sau ca în Ohrida cu populaţiune aromânească numeroasă şi fruntaşă în ale negoţului, tot astfel, şi în documentele privind legăturile comerciale — în calitate de indivizi sau în companii greceşti — în teritoriile fostei monarhii, Aromânii au fost trecuţi, în mod permanent, ca greci. La această eonfuziune a contribuit un singur fapt şi anume acela că au profesat credinţa ortodoxă orientală, s'au servit de aceiaşi limbă grecească în biserică şi în şcoală, au vorbit-o frecvent în relaţiunile comerciale şi s'au servit de aceasta în corespondenţele lor.

Dr. Duşan Popovici, în preţioasa lucrare „O Tzintzarima" (Despre Aromâni), vorbeşte de Greci şi de Aromâni (Ţinţari) ca de două naţiuni echivalente sau cari—adesea — se suprapun în totul; iar după ce analizează, cu multă conştiinţiozitate, localităţile de unde proveneau aceşti „Greci", ajunge la această încheiere: „De fapt, după câte am văzut, nu avem de a face cu Greci. N'am dat, până acum, de nici un Grec măcar originar din Atena sau din Constantinopol; dar am dat de câţiva Greci din Salonic. Toţi sunt Aromâni şi Aromâni grecizaţi, din localităţi curat aromâneşti şi prea puţini Greci, dar şi aceia nu din Elada, ci din ţinuturi, cum vechii Heleni le considerau acele ţări, „semi-barbare", din Macedonia, Epir şi Tesalia". Ba, printre populaţiunile din monarhie, termenul de negustor era echivalent cu acela de „grec" [1]. In Ardeal, încă până astăzi — observă Bartolomeu Baiulescu — negustorul român

[1] Op. cit., p. 122. Lucrarea aceasta a fost tradusă în româneşte de C. Constante, sub numele de «Aromânii ca negustori în sec. XVII şi XVIII în Serbia şi A.-Ungaria». Eu, în citatele împrumutate, m'am servit de originalul în

se numeşte de către Nemţi „grieche“ şi de către Unguri „görög“ [1]. In Banat, deasemenea, când Bănăţeanul vrea să zică că se duce la băcănie, zice încă că se duce la „grecu“. Pericle Papahagi scrie că prin termenul de „grec“ este a se înţelege creştini de religie greco-ortodoxă, iar pe de alta, comerciant companist din Ungaria din cari făceau parte nu numai Grecii, ci şi toţi Aromânii din Ungaria şi Transilvania, intraţi în aşa numitele companii greceşti [2]. O comuna în Slavonia se chiamă „Grk“; mahalalele ocupate de ei în ţările sârbo-croato-slovene se chemau „mahalale greceşti“ [3]. Şi aceasta nu întâmplător în nici un caz, ci în legătură organică cu primele apariţiuni sud-balcanice aromâneşti pe scena economică din monarhie, din toate ţările nord-dunărene ca şi din cele slave sud-dunărene. Incă un document de cea mai mare importanţă pentru luminarea acestei probleme şi anume că primul uegustor apărut în mijlocul popoarelor slavone, croate şi sârbeşti a fost Ţinţarul în limba lor sau Aromânul din Epir, Tesalia şi Macedonia şi că acest Ţinţar a creat la ei viaţa orăşănească, documentul acesta sta în verbul ce l-au derivat din Ţinţar şi anume „ţinţariti“ [4] adică a face negoţ. (a ţinţări — ca să-l traducem întocmai).

2. — Epoca aproximativă a celor mai vechi aşezări de Aromâni în aceste teritorii şi anume unde.

Revărsări de element aromânesc în provinciile din cuprinsul monarhiei au avut loc din cele mai vechi timpuri. Incă din sec. XIV, se pomeneşte de anumite colonii aşezate în Braşov, venind din ţinuturile sud-dunărene, colonii cunoscute sub nume'e de Români din Scheii Braşovului sau „Trocarii“ — consideraţi până în ultimul timp ca Bulgari românizaţi, dar, după ultimele cercetări filologice şi istorice, s'a stabilit a fi fost de origină aromânească [5] şi anume o rămură a populaţiei române din Meglenia [6]. Revărsări de seminţii balcanice au avut loc, deseori, şi în Ungaria, multe prin sec. XV, alte roiuri în Croaţia, în 1537 şi 1562 [7], roiuri din cari nu puteau lipsi Aromânii, despre cari, numindu-i „Ţinţari“, P. Dragalina spune că locuiau, laolaltă cu Români şi Sârbi, în părţile apusene, de alungul Tisei şi, la miază-zi, pe lângă Dunăre [8]; iar în timpul lui Maximilian, (1564-1576) s'au revărsat şi multe familii din Bosnia [9], printre cari, iarăşi, nu puteau lipsi Aromânii, aceştia fiind, din vremuri în-

---

sârbeşte. [1] Cfr. Monografia comunităţii bisericeşti a gr.-ort. români a Sf. Adormiri din cetatea Braşovului, 1898, p. 8. [2] Memoriu înaintat Preşedintelui Academiei Române şi publicat în rev. «Transilvania», LIV, 1923, p. 185-201. [3] D. Pop., o. c. [4] Rječnik Jugosl. Ak. s. v. ap. D. Pop., 31. După Rječnik Harvats. Jezika, IX. «Grec» este omul care ţine prăvălie. [5] Vezi Encicl. Rom. «Minerva» p. 220. [6] Prof. dr. C. Lacea în «DacoRomania, IV, «Românii transdanub. în Transilvania» [7] P. Dragalina, "Ist. Ban. Severin», III, nota 1, p. 80. [8] Idem, p. 107. [9] Idem,

depărtate, cei mai buni negustori în această provincie [1]. T. Filipescu scrie că Aromâni din Albania au emigrat în România și Bulgaria, în Bosnia și Hertzegovina, precum și în A.-Ungaria, încă dela începutul stăpânirii turcești [2]. Per. Papahagi înclină a crede că, au fost și Aromâni printre emigranții sârbi din 1427 în valoare de 30000 familii, aduse de G. Brancovici în ținuturi austriace, printre aceia conduși de Patriarhul Arsenie Cernovici în 1690, precum și printre alții în 1737 [3].

N. Densușianu și Per. Papahagi ne procură câteva date asupra epocei emigrării Aromânilor în ținuturile monarhiei. Primul analizează un document al unui anonim care se ocupă de soarta unei colonii de Valahi, fugiți din Macedonia, Tesalia, Epir și Albania din cauza tiraniei musulmane pela finele sec. XVI și cari s'au așezat, împotriva legilor Ungariei și susținuți de căpitanii de frontieră austriaci, în ținuturi ce se numiră Valahia Mare și Valahia Mică. Punându-se sub jurisdicțiunea nemijlocită a căpitanilor de frontieră austriaci, acești Valahi rămaseră oameni liberi, ba ceva mai mult, ei obținură imunități și privilegii, ca acelea de cari se bucurau în patria lor de origină sub Sultani. Incă astăzi, se găsesc, în aceste Valahii din țările croate și slavone, sate cu nume curat aromânești, ca Siracii, Doliani, Monastir, Darvar sau Daruvar — așezări ce reamintesc unele deja cunoscute din Pind și Macedonia. Pentru prima dată, se face mențiune despre aceștia de-abia în 1604, fără a se spune care era ocupația acestor coloniști [4].

Cam în aceiași epocă, găsim colonii de negustori aromâni foarte numeroase în Ungaria și în alte provincii. Cea mai veche este fixată de Per. Papahagi pentru Miscolț, unde s'au așezat încă din 1606 [5]. Alte colonii, poate tot așa de vechi, erau în Panciova, Zemlin, Neusatz, Budapesta, Timișoara, Kecskemet, Kálocsa, Göngös, Sentes, Borsod, Komáron, Eger, Tokay, etc. [6].

In acest sec. XVII, îi găsim menționați la Cluj, unde doi negustori aromâni ar fi clădit mănăstirea ortodoxă „Mănăștur" [7] și se

---

[1] Vezi Cartea I, cap. I, p. 52 și urm., și cap. IV, p. 131 și urm. Vezi și T. Filipescu, o. c., passim. [2] Vezi o. c., p. 83. [3] Vezi Memoriul citat mai sus. [4] Art. în Alb. m.-român, 1880, pp. 39—41: «De Valachis sive Rascianis Graeci ritus non uniti in Regno Schlavoniae et Croatiae. In legiuirile ungurești din 1618—1681, sunt trecuți mereu ca Valachi. Au fost așezați în posesiunile Episcopiei din Agram, în cele Caprocense, în Somberg, în cinci sate dela castelul contelui Erdödy, în 8 sate ale contesei Elisabeta Moscon, în două alte ale altor domni, în comuna Ossec, pendentă de castelul Toplicza, în ținutul Czunovicz și pe țărmurile fluviului Ilova. Citează după Valvazor — «Ehre des Hertzogthums Krain», Nürnberg, 1689, că, tot în sec. XVI, au emigrat din Turcia și Românii cari se aflau în Carniolia. [5] Scriitorii aromâni în sec. XVIII, nota 2, p. 45 și Memoriul deja citat. [6] *Idem*, l. c. [7] Encicl. rom. în «Minerva», p. 317. Vezi «Clujul» de V. Lazăr, pp. 26 și 27 și revenire în cap. de față.

presupune că aceşti doi negustori in stare să clădească, cu proprie cheltuială, o mănăstire, n'au fost numai ei singuri — cum vom vedea mai departe; îi mai găsim în acelaş secol, în companie, câştigând teren în sudul cetăţii Sibiului, unde au şi ridicat prima biserică română ortodoxă în acest oraş „intolerant şi duşman elementului românesc“ [1]; dar în acest interval de timp, ei erau organizaţi, şi în alte centre, în companii, cu judecătorii lor, protejaţi direct de „trezoreria publică a statului şi de trezoreria ardeleană“ [2]. N. Iorga vorbeşte despre asemenea companii negustoreşti din sec. XVII şi XVIII, cu reşedinţe — în afară de Tokay, Sibiu şi Braşov — în Oradea Mare [3], în Beiuş, etc. [4]. Dar aceste aşezări de „Greci negustori aici în Ardeal“ se găseau pretutindeni, pe unde se află şezători“, ca la Făgăraş, la Braşov, la Vaşarhei, la Cluj, la Haţeg, la Zlatna, Orăştie, Almaş, Pitriş, în Banat, la Dobra, la Blaj, la Răşinari, la Lugoj, „tot nume româneşti“, la Deva, Caransebeş, Aiud, Bălgrad [5]. Aceste companii din Ardeal erau în legături şi cu o companie grecească cu sediul principal la Tg.-Jiului, cu trei sucursale, după 1730 [6].

Este interesant de urmărit câteva momente ale aşezării Aromânilor, în aceste ţinuturi, în decursul sec. XVIII. Prin 1722, stă scris în nişte note ale unui oarecare J. P. Pavlovici din Vârşeţ, sub titlul „Precum ca să se ştie“ („Neka se zna“), că, în acest an, au venit să se aşeze, în Vârşeţ, „câteva familii sârbeşti şi greceşti“ şi că, în casa lui, a găzduit o familie a lui Luca Koişor cu şapte inşi [7]. Tot dela acelaş modest cronicar, aflăm că, în 1764, au venit, aici, multe familii „din Albania“ [8]. Cu căderea Begradului sub Turci, (1738), deasemenea, mulţi negustori s'au mutat în Ossek şi Novisad [9], dela care dată, acest târg ţărănesc căpătă o importanţă tot mai mare şi deveni un oraş de o mare valoare comercială [10]. Cu cât ne apropiem de a doua jumătate a sec. XVIII, cu atât revărsările sunt mai bogate, aceasta ca urmare a deselor răsboaie ce se purtau împotriva Turciei şi a necontenitelor turburări ce aveau loc în n.-vestul şi s.-vestul imperiului, unde liniştea devenea din ce în ce mai iluzorie. Toate revărsările sunt originare mai cu deosebire din aceste regiuni terorizate. Să luăm, de o pildă, perioada 1737-1777 şi vom vedea că „Ţinţarii“ şi aşa zişii „Greci“ din Timi-

---

[1] Encicl. cit. 872. [2] Czörnig, III, p. 167, ap. D. Pop., p. 51. [3] Vezi «Oradea Mare» de A. Firu şi în cuprinsul capitolului. [4] N. Iorga, «Hist. Roum. Pén. Balk., pp. 42—43. [5] N. Iorga, «Ist. com.», II, p. 10. Probabil ca străbunul lui Goldu din Beiuş să fi făcut parte din companie. [6] *Ibid*, p. 12, „Studii şi doc.“, V, pp. 149 150, nr. 90. [7] D. Pop., p. 19, nota 3. Numele de Coişor îl vom întâlni printre familiile nobile din Budapesta. [8] *Idem*, pp. 19 şi 20 şi nota 6. [9] Schelcker, Politische Geschichte der Serben, p. 76, ap. D. Pop., p. 19. [10] Erdujheli, «Istoria Novoga Sada», p. 121, ap. D. Pop., p. 80.

şoara, Craina croată, Zeimun, Srem şi Novisad, au fost originari — majoritatea din Moscopole, Şipsca şi Grabova, adică din ţinutul ce l-am numit moscopolitan, după cari, urmează, ca număr, din Catraniţa, Cojani, Castoria, Sacişta, Blaţa, Clisura, Neaguşta, Larisa, Servia, Salonic, Ianina, Torna (?), Melnic, Bera (?), Bitolia, Scutari, Vodena, Scopia, Belgrad, Drinopol, Corfu [1]. Din această enumărare a centrelor de provenienţă, se vede limpede cam câţi au fost „greci" veritabili.

Data fixării în monarhie a străbunicului Mocioni — Petru, mort ca medic militar în lupta dela Zenta din 1679 — se fixează pela finele sec. XVII [2], în Banat şi Ungaria, venit din Valahia şi oferindu-şi serviciile patriarhului Arsen II de Ipec, care se aşezase tocmai atunci cu o colonie mare între Komáron şi Buda şi au participat — el, Petru şi cu un alt frate — cu Ilirii în trupele lui Savoia [3]. Nu cunoaştem data când şi anume unde s'au stabilit în monarhie străbunii aceluia care a fost Déak Ferenc, marele om de stat ungur [4], precum nu cunoaştem date nici despre străbunul lui Gojdu. Pela mijlocul sec. XVII, Aromânii se găseau în Pojon, Ungvar, Pesta, Vrbav, Tati, Sereda, Târnova, Göngös, Rosenberg, Viena şi în alte localităţi [5]; precum, în acelaş interval, ei se găseau în număr însemnat în Koşav, din nordul Ungariei [6] şi erau, se vede, aşa de mulţi, încât unele corporaţii din acest centru se plângeau, încă din 1645-1656, împotriva acestor „Greci", cari îi turburau în negoţul lor [7]. Când în 1658, a fost cucerită Ienova, ei au fost alungaţi de aici şi, laolaltă cu negustori din Marele Varadin, s'au mutat în Sătmar, şi, fără îndoială, în Satmarnemet, Kálo, Debreţin şi în alte localităţi din Ungaria de nord [8].

Cu un cuvânt, erau colonii în toate centrele mari şi mici, în toate târgurile mai răsărite şi neînsemnate din toate proviinciile Ungariei şi cele slavono-croate. Erau în Novisad, Arad, Peciki, peste tot litoralul mării foarte mulţi, în Şikloş — majoritatea „greci", în Vaşarhei, Papi, Vesprima, Patai, Munkaci, Tokay, în jupania Beres — aici tot comerţul era în mâinile lor; în Beregsas — unde se afla unul Gramatica care plătea enormul impozit de 100 fl.; în Raţcovina; în St. Andrei — unde erau şi negustori sârbi [9]; erau în Koşav — după cum am mai spus-o; în Debreţin, erau, în prima

[1] Tört. és. rég. Ert. XX — 1904, pp. 89—92; Geschichte der Militärgränze 647; Copii de D. M. Lascaris, prof. univ. Salonic, ap. D. Pop., p. 23. [2] Vezi Marele Lexicon Pallas, v. 12, p. 715. [3] *Idem* şi Encicl. Română, Dr. C. Diaconovici, v. III, pp. 30 şi urm. [4] Vezi Encicl. Rom., Dr. C. Diac., v. II, p. 111. [5] Glasnik, pp. 67, 244—6, 285 95, ap. D. Pop., o. c., p. 52. [6] Századok, 1911, pp. 366—9, 289—291, ap. D. Pop., p. 51. [7] *Idem*, p. 365, ap. D. Pop., p. 53. [8] D. Pop., p. 51. [9] Acsádi, pp. 408, 410, 307, 325, 390, 308, 314, 440, ap. D. Pop., p. 54.

jumătate a sec. XVII, 40 cumpărători — negustori de vite, o cifră enormă pentru vremea aceea şi, într'atata aduceau prejudiciu negustorilor localnici, că aceştia — ca şi alţii din alte centre — se plângeau împotriva „Grecilor", Raţilor (Sârbilor), Armenilor, Evreilor şi Turcilor, cari inundau pieţele cu mărfuri, etc.[1]. In jupania Bacica erau, în 1763, în total, 50 negustorii „greci", răspândiţi în numeroase centre, mari şi mici[2]; în ţinutul Srem-Slavonia — sectorul de câmp — erau, în jurul 1770, răspândiţi în felul unui păianjeniş uriaş[3]; erau în Triest, în colonie foarte puternică[4]; în Şebenico, în Zadra (Zara), Karlstadt, etc.[5]; erau în Zagreb, în Karlovatz[6], în Slavonski Brod, unde a debarcat, în fruntea unei coloane numeroase de 150 inşi, preotul Papaiani Capmare şi în care coloană se găsea şi primul Sina[7], care avea să ajungă celebrul baron şi financiar al sec. XIX; erau colonii şi în alte centre — în afară de Zeimun şi Panciova — despre care vom vorbi la locul cuvenit — şi, în toate, deţineau, în mâinile lor, marele şi micul comerţ. O importantă colonie a fost în Marea Kanja din Ungaria apuseană, în Egri[8], în prima jumătate a sec. XVIII, la Seghedin[9] şi în toate celelalte centre pomenite până acum, ca şi în celelalte fără număr ce este de prisos a le enumăra. In perioada 1715—1720, Ţânţarii lui D. Popovici erau aproape peste tot cuprinsul Ungariei[10]. O regiune importanţă pentru marele negoţ, în nordul acestei ţări, era acea a marilor centre Mişcolţ, Tokay, Göngös, etc., din care mediu plin de de îndrăsneală şi de energie, stăpânitor al tuturor bogăţiilor avea să nască, peste un veac şi ceva, Marele Ierarh Şaguna. Despre acestea şi altele multe, vom vorbi la locul cuvenit.

Colonii de negustori aromâni erau peste tot în Banat. Timişoara, Panciova şi Mehadia au fost centre comerciale foarte desvoltate în prima jumătate a sec. XVIII, unde coloniile de negustori aromâni au jucat un rol preponderent — cu atât mai mult, cu cât administraţia le impusese să facă un anumit negoţ numai în aceste centre şi nu în altă parte[11]; deasemenea, erau colonii la Timişoara Fabrica şi la Mahalaua Timişoarei[12]; precum şi la Djacova[13];

---

[1] D. Pop., p. 53. [2] Izveştai srp. prav. ghimn. Karlov. za şk. gr. 1903-4, p. 23—25, ap. D. Pop., p. 77. Aceste centre erau: Subotiţa, Palanca, Senta, Pivniţa, Bececa şi Şivaţ, în Srboban, Kuli şi Tovarişe, precum şi alte 21 centre mici. [3] După notările lui Em. Lascaris, ap. D. Pop., p. 78. Erau 26 în Ossec, 16 în Rumi, 6 în Dalia, 3 în Brestaţ, pe urmă, în Barovţi, Borov, Dobrinţi, Iasca, Iancovatz. Kruşedoli, Şibaci, Tenia şi în alte 11 sate. [4] D. Pop., p. 110. [5] Grbici, Karlovaciko Vladiceanstvo, I, p. 134, ap. D. Popovici, p. 111. [6] D. Pop., p. 111 [7] *Ibid*, p. [8] Bácsb. Evk. 1903, p. 122, ap. D. Pop., p. 59. [9] D. Pop., p. 114. [10] Acsádi Magyarország népsége a pragmatica SantioKorąban, 1720, 1, 1896, p. 314, ap. D. Pop., p. 62. [11] Add. Délmagyarország, XVIII, szazadi törtenetohez, II, p. 515, Add. Poti. p. 75, Add. I, ap. D. Pop., pp. 60, 61 şi 62. [12] Comunicările episc. dr. G. Letici, ap. D. Pop. p. 115. [13] Comunicări ale prof. M.

în satul Macedonia cu multe familii Covata [1]; la Caransebeş [2], unde, pe frontispiciul liceului, străluceşte numele generalului Doda, cu rădăcini în Timişoara, alături de alte nume mari ca generalul Sora, baron Musteţea, d-r Coda, etc. [3]. Colonia dela Lugoj trebuie să fi fost importantă; aici, s'au remarcat familiile nobile, ca Tolea, Spaici, Angelcu, avocatul Mărcuşu, Dima, Paciura, Staia. etc.

O colonie numeroasă de Aromâni s'ar fi aşezat, pela începutul sec. XVIII, la Rachitova, unde ea a fost condusă de preotul Simu Boda. După relatările căpătate dela colegul Traian Simu — profesor de istorie la liceul din Lugoj — Simuleştii, după numele străbunului Simu, cari locuiesc şi astăzi încă o stradă întreagă în Rachitova, toţi înstăriţi, au dat învăţători şi preoţi în Petrilova, Ocna de fier, comuna Iam spre Vârşeţ, etc. [4]. Tot în Banat, există satul Macedonia, plasa Djacova, cu nume de familii caracteristice ce n'ar semăna cu cele bănăţene — observă acelaş domn Traian Simu, ce se socoteşte urmaş direct al preotului Simu Boda şi este originar din Bocşa Română, fecior de preot din Iam [5]. In perioada ocupării Olteniei de către Austriaci (1718—1739), mulţi membri din această colonie s'au strămutat — unii în această provincie a Oltului, alţii în Transilvania, iar altă coloană, în sânul căreia ar fi fost şi strămoşii lui Anastase Simu — nobilul fundator al cunoscutului Muzeu — a trecut spre Bucureşti [6]. Este mai mult ca sigur că această colonie a fost originară din Vl.-Clisura [7]. In comuna Broşteni, hotar cu Rachitova, deasemenea, există, încă şi astăzi, familii aromâneşti, ca Mangiuca, originare din Moscopole [8]. Protopopul Coriolan Buracu — originar din Cruşova — şi-a exprimat oarecari bănueli despre multe colonii din ţinutul Caraşului cari ar fi avut origină sud-dunăreană — unele din ele aromânească [9]. Despre coloniile de negustori şi mari proprietari de pământ, ne vom ocupa şi în altă parte.

Petrovici din N.-Sad, ap. D. Pop. p. 115 şi după V. Maniu, Alb. m.-român, 1880, p. 67. [1]. Vezi T. Filipescu o. c., 113. [2]. Add. II, 303, Nota 1. ap, D. Pop. p. 57. [3]. V. Maniu, l. c. [4]. *Ibid.* [5]. Profesorul Tr. Simu spune că a auzit toate acestea dela preotul Toma Simu din Cârnecea, care le cunoaşte prin tradiţie. [6]. Numele de Simu este frecvent la Aromânii din Macedonia şi Albania. Se întâlneşte frecvent la Moscopoleni — Simu, Sima, etc. [7]. Numele de Simu Boda este purtat şi astăzi de un Clisurean. La Clisura, există chiar o localitate «Padea al Boda» — Câmpul lui Boda. Această colonie, aşa dară, s'ar fi desprins din Clisura sau poate chiar din Moscopole, lăsând urmaşi în cea dintâiu, unde ştim că şi-au găsit adăpost fugăriţii din Albania de sud. [8]. Printre descendenţii a fost scriitorul Simeon Mangiuca; iar încă în viaţă: Simeon Mangiuca, avocat în Oraviţa; d-na Petre Corneanu, soţia avocatului şi directorului B-cii «Oraviţeana», fost prefect, etc. Se poate ca această colonie să se fi desprins din Rachtova sau să fi făcut parte din alta. [9]. Protopopul Buracu — cu veri buni în Bucureşti în persoana d-lor: Gheorghe şi Th. Buracu — este fiul negustorului Cola D. Buracu, refugiat dela Negotin - Vardar, unde făcea negoţ. In întrevederile avute cu sf. sa, mi-a dat mai multe nume caracteristice pe cari le pomenesc multe cu

Aromânii, popor dotat cu spirit elastic şi energie neadormită, au înţeles, din vremuri vechi, importanţa deosebită a celor două mari porţi ale Carpaţilor, porţi cari duceau — atât spre Levant, cât şi spre Europa centrală şi apuseană valorile acestor două lumi; de aceea, s'au fixat, încă dela începutul sec. XVII, dacă nu şi mai dinainte, în Sibiu şi Braşov, centre despre cari vom vorbi la locul cuvenit.

Peste tot cuprinsul Transilvaniei, coloniile de Aromâni se impun, dacă nu prin număr mare, cel puţin ca valoare şi factor economic. Ele devin repede puternice şi — în unire cu foarte puţini Greci şi pe alocuri cu mulţi Români — sfârşesc prin a domina o bună parte din viaţa economică a provinciei. Pentru Făgăraş, în sec. XVII, am putut indentifica două mari familii: una Duma, alta Arpaşi, încuscrită cu cea dintâiu, pe care o vom întâlni şi la Orăştie. Prima s'a stabilit la Făgăraş, în 1709 şi s'a numit Duma-Făgărăşeanu, prin soţia sa Zamfira şi era cunoscut popular cu porecla de Dutcă [1]. La Făgăraş şi Sibiu au făcut negoţ şi Dumitru Dutcă, fruntaşul negustor şi jupân Enachi Arpaşi „nobile persona“, care, în 1776, era „districtualis assesor“ al Ţării Făgăraşului [2]. Incă o familie „Görög“ se pomeneşte la Făgăraş, cu Maria Görög din Orăştie, decedată în 1701 [3]. In Orăştie, găsim mulţi „macedo-români expulzaţi din ţara lor pela 1770“, iar cele mai de seamă familii al căror nume se dau au fost: Tatarţi, Grecu sau Görög şi Arpaşi — dintre cari numărăm doi Kiria Tatarţi şi unul Spiridon Tatarţi, în casa cărora — mult prea târziu — găzduia Mitropolitul Şaguna [4]. Din inscripţiile de pe morminte reiese însă, că familia Görög a fost foarte veche [5]. In prima jumătate a sec. XIX, se pomeneşte de unul Constantin Arpaş [6].

O altă colonie valoroasă — descoperită în ultimul timp — este aceea din judeţul Alba, colonie care datează încă de prin 1760—70 şi ai cărei membri s'au stabilit unii în oraş [7], alţii prin

---

rezervă: Craia din Rudăria, o familie Murgu — cu un membru Eftimie, prof. univ. la Iaşi conducătoare fruntaşă a politicii naţionaliste în 1848-49, neîmpăcată adversară Sârbilor în chestia bisericească; familii Doda, cu Traian Doda, general austriac, mare luptător naţionalist; unul Trapcea din Mehadia, feldmareşal austriac (numele de Trapcea frecvent la Gopeş); doi Cena din Mehadia, generali de divizie: unul Ladislav, inspector general de artilerie, altul Nicolae, ofiţer general de divizie; mulţi Ciosa (sau Chiosa) în Bozovici; nume de Nasta, Calina, etc. din Parigor şi Rudăria, foarte frecvente la Aromâni. [1]. N. G. V. Gologan, Cercetări privitoare la trecutul comerţului românesc din Braşov, 1928, Buc., p. 56-57. [2]. N. Iorga, Scrisori şi inscripţii ardelene, I, p. 93, ap. N. G. Gologan, o. c., 57. [3]. Cfr. art. publicat în «Telegraful român» nr. 6 930 de prof. V. Necşa şi cunoscut prin colegul meu de liceu N. Scrăma, inginer silvic până în 1932 la Orăştie. [4]. *Ibid* [5]. *Ibid.* [6]. *Ibid.* [7]. Ca şi la Orăştie, Românii ortodocşi, rămânând fără biserica lor luată de greco-catolici ajutaţi de Unguri, aşa numiţii «greci» — adică Aromâni şi Români au zidit biserica din centrul oraşului care se

comunele Cioara şi Telna. O altă familie — după cele relatate într'o scrisoare de tânărul Oscar Cirlea — stabilită ceva mai târziu ca celelalte, şi anume, prin 1780—90, în comuna Drâmbar, a fost aceea a lui Cirlea cu străbunul Petru, măcelar şi negustor de vite şi ai cărui fii, nepoţi şi strănepoţi au exercitat aceiaşi meşerie şi negoţ[1]. Alte nume nu cunoaştem. Toţi au încă conştiinţa că sunt din Macedonia[2].

Despre alte multe centre unde au activat aceşti Aromâni vom vorbi, în mod special, în cuprinsul acestui capitol.

3. — Ocupaţiunile Aromânilor în cuprinsul fostei monarhii.

Aceşti Aromâni sau „Ţânţari", cum sunt numiţi în documentele slavone şi sârbeşti, ca şi în Marele Enciclopedic Revai unguresc[3], se îndeletniceau cu de toatě. Tot ceeace ajuta la schimbul de valori constituia obiectul ocupaţiunii lor — comerţul dela cel neînsemnat ca pânza ţărănească, până la cel mai considerabil comerţul de bancă şi cele mai înalte combinaţiuni financiare cu caracter european; tot comerţul ambulant până la marele comerţ en-gros, monopoluri şi cèlebrele case de expediţie şi de comision; toate meşteşugurile — dela cismărie până la argintăria artistică, fabricarea mătăsurilor şi industria textilă în fabrici; dela zidărie la construcţia navală şi înalta ştiinţă medicală şi filosofică; tot comerţul ilicit până la contrabandele de arme, de bijuterii şi monede metalice, etc.; acestea erau îndeletnicirile ce le exercitau aceşti oameni neobosiţi şi intrepizi peste tot cuprinsul monarhiei, din sec. XVI şi până aproape de finele celui al XIX, când dispar, asimilându-se cu massa majoritară.

S'au ocupat, la origină, cu importul de mărfuri turceşti, singurele cu care aveau dreptul să se ocupe: mărfuri orientale, bumbacuri, piei de miei şi iezi, vite cornute, cordovane şi saftiane[4]. Negustorii turci, Greci şi Macedoneni—scrie Gh. Netta—ajungeau

---

numeşte «Biserica Grecilor» — după cele relatate verbal şi în scris de tânărul Oscar Cirlea. P. Pap., în Memoriul citat, scrie, după asigurări date de dr. Bunea şi Moldovan, că în acest oraş — ca şi în Blaj — n'ar fi existat Aromâni, iar în companiile greceşti ar fi fost numai Români indigeni — lucru ce nu-l putem crede. După «Telegraful român» nr. deja citat, Orăştienii au avut două biserici: una le-a fost răpită de uniţi, iar alta fiind neîncăpătoare, au ridicat una nouă în 1780, la care au contribuit cei mai mulţi Aromâni. [1] Actualmente, Aurel, fost căpitan de husari, mare proprietar în oraş; Mihai, notar public la Abrud; fraţii Anton, negustor, Petru medic şi Oscar, funcţionar la B-ca «Isvorul», restul măcelari. [2] Numele Cirlea aminteşte pe Neveştenii Ţirlea, mari negustori în Macedonia şi Egipt. Conştiinţa că sunt Aromâni le-au întărit-o profesorul Olariu Nicolae, prof. Viciu dela Blaj şi prof. Economu dela A.-Iulia — tot Aromân, care a dat relaţii preţioase tânărului Oscar Cirlea. [3] Vezi vol. 4 p. 508. [4] Din «Cartea I-a», cap. I, IX, etc., cunoaştem obiectul comerţului cu ţările

cu aceste mărfuri şi altele orientale, în toată Ungaria şi Transilvania, la Triest şi Viena, ba ajungeau până dincolo de hotarele monarhiei şi anume până la Breslau, Lipsca, Frankfurt, Colonia şi Hamburg [1]. Mărfurile orientale — ca urmare a unei vieţi de 150 ani de dominaţie turcă — erau foarte căutate în cuprinsul monarhiei [2]. Tot aceiaşi negustori turci furnisau s.-estului sticlării din Bohemia, articole de fierărie din Steyer, precum şi alte produse imperiale [3]. Ei mai făceau comerţ de postav ţărănesc pe care îl arvuneau din oraşe şi sate, ca apoi, cu un câştig înzecit, să-l desfacă în Ungaria, România, Bucovina şi Turcia [4]. Alţii exercitau un monopol veritabil cu unele articole. Unul ca Dimitrie Anastasievici-Sabov din Karlovatz, originar din Neaguşta, prin 1750 încoa, a fost cismar, abagiu şi plăpămar; pe urmă, s'a ocupat cu vinuri, cu manufactură, cu crescătorii de porci şi fabrici de cărămidă, cu arende de bălţi şi mlaştini, şi ajunsese unul din cei mai de frunte negustori în Slavonia, lărgindu-şi afacerile până la Viena [5].

Pe alocuri, ca în generalatul Varadin, dădeau mărfuri pe bucate şi tutun pe ceară. Acest comerţ de ceară era foarte desvoltat şi de acesta se ţinea de către autorităţi evidenţă specială [6]. Ca negustori de vite pentru export erau foarte răspândiţi încă din sec. XVII, atât în ţările slavone, cât şi în Ungaria. Mai exportau lemne din nordul acestei ţări [7]. Aici, erau cei mai mari exportatori de vinuri, din centrele Tokay şi Mişcolţ, pentru Polonia [8], unde — după câte vom vedea — au existat companii bine organizate şi coloniile cele mai bogate de Aromâni. Ei mai făceau comerţ de vite şi pe litoralul mării [9], iar în jupania Bereci, tot comerţul era în mâinile lor [10]. Cum au făcut cu negoţul de vite, tot aşa au organizat exportul de cereale din ţările slavone pentru Italia, cereale cari ajungeau la Mletac, Ancona, Neapole, Genua şi Nissa, înlăturând de pe aceste pieţe Ungaria şi Egiptul [11]. Ei introduceau — după cum am mai spus-o — toate mărfurile din monarhie şi din Apus, în Turcia şi în Peninsulă unde importau şi aramă din Banat [12]. Individual sau prin companii, arendau impositele toleranţei, hanurile sau haraciul negustorilor ambulanţi [13], alături având şi ceva Greci.

Negoţul ambulant era un monopol al lor, pretutindeni, ca şi în ţinuturile Croaţia şi Slavonia, şi pe litoratul mării până la Koruşak [14]. După pacea dela Pojarevatz (1718), deşi aveau dreptul numai la

germane. Vezi P. Marcovici, «Ist. Nov. Sada, pp. 78 şi 104, ap. D. Pop., pp. 81 şi 82. [1] Op. cit., p. 57. [2] Idem, p. 57. [3] *Ibid.* [4] Add., I, p. 147, ap. D. Pop., p. 58. [5] Statistik, I, p. 363, ap. D. Pop., p. 75. [6] D. Pop., p. 76. [7] Add. I, p. 140, ap. D. Pop., p. 79 şi nota 7. [8] Acsádi etc., p. 314, ap. D. Pop., p. 53. [9] C. I. Cosmescu, Comunicarea făcută Acad. Rom., şi Zelici, Jitie, pp. 66 şi 67, ap. D. Pop., p. 79. [10] Acsádi, p. 140, ap. D. Pop., p. 54. [11] D. Pop., l. c. [12] Taube, «Beschreibung von Slavonien», 1777, II, p. 28 şi 29, ap. D. Pop. p. 79. [13] D. Pop., p. 92. [14] *Ibid* p. 70 şi altele, Soppron, p. 316 şi Vanîcsek,

negoţul în mare, nu le-a fost, totuşi, greu să inundeze monarhia ca negustori ambulanţi [1]. Aceştia — negustorii ambulanţi — erau cunoscuţi de popor sub numele de „calaigii" şi administraţia austriacă avea cele mai mari necazuri cu ei. Aromânii şi alţi „supuşi turci" aveau cel mai mare interes să se ocupe cu acest negoţ ambulant, care se făcea cu capital mic, era foarte rentabil şi greu controlabil; pe de altă parte, dispoziţiile administrative erau uşor eludate de ei prin tot felul de tertipuri, mituind adesea organele statului şi pe vameşi [2]. Introduceau în Turcia, prin Koruşak, arme de contrabandă [3], sau bijuterii, şi monede de aur şi de argint, aducând, în schimb, bani de metal fals [4]. Tot avutul lor în numerar îl scoteau prin contrabandă sau îl transformau în bijuterii ce le desfăceau în Peninsulă, de pe urma cărora realizau câştiguri duble [5]. Contrabandele le exercitau şi în cuprinsul monarhiei, de o pildă, între Ungaria şi Banat sau între alte provincii. Evitau vămile şi nu plăteau impozitul toleranţei [6], falsificau inventarele ca să se eschiveze dela plata taxelor asupra succesiunii [7], etc.

Aromânii, ca supuşi austriaci, erau în număr mic. In calitate de supuşi turci, puteau face negoţ cu privilegii în Austria, rămânând, totodată, liberi să circule peste tot cuprinsul imperiului ottoman, unde se mai bucurau şi de avantagiul că, în schimbul unei neînsemnate taxe de exoneraţiune militară, erau scutiţi de serviciul ostăşesc. Astfel că domeniul lor de activitate era imens. Şi, totuşi, în asemenea condiţiuni, riscurile lor erau nenumărate: ei n'avea siguranţa averii şi a persoanei, ca ortodoxi nu erau bine văzuţi, negustorii localnici şi autorităţile le pricinuiau mari dificultăţi [8]. Numai raţiuni superioare de stat — despre care vom vorbi mai la vale — îi ocroteau ca o mână divină nevăzută [9]. Negustorii aromâni vremelnic stabiliţi — şi nu se fixau, fiindcă aşa le dictau interesele negustoreşti — îşi construiau case de lemn, ca să-i coste eftin şi să poată pleca mai uşor în patrie [10].

Deosebit de coloniile de negustori stabili şi ambulanţi cari circulau ca albinele peste tot cuprinsul imperiului, printre meşteşugari de tot felul, circulau, alături de Nemţi, şi meşteri constructori „zidari ottomani" cari se chemau „Ţânţari", foarte căutaţi pentru deosebita lor artă în instalarea băilor calde [11]. Ca argintari, ei se găseau foarte de timpuriu în toată monarhia. Prin cele dintâi decenii ale sec. XVIII, ei se găseau prin împrejurimile Orşovei, în Vârşeţ, în districtul Nova Palanca, în Djacova, etc. [12]. In 1753,

---

I, p. 401, ap. D. Pop., p. 56. [1] Vanicsek, I, p. 403, ap. D. Pop., p. 58. [2] *Ibid.* [3] *Ibid*, ap. D. Pop., p. 79. [4] *Ibid*, II, p. 647, ap. D. Pop., p. 87. [5] D. Pop., p. 58. [6] Add. II, 421, ap. D. Pop., p. 87. [7] Add. Potf. p. 78, ap. D. Pop., p. 89. [8] D. Pop., p. 57 şi passim. [9] Vezi mai jos, paragrafele următoare. [10] Soppron, 316, ap. D. Pop. 57. [11] Taube, o. c., II, p. 21. [12] Add., II,

plăteau în Banat câte un ducat imposit pentru meseria de argintar. O numeroasă colonie organizată în breaslă era la Novisad, breaslă formată din „Greci[1] şi Albanezi"[2] — adică colonii originare din Macedonia şi din ţinutul moscopolitan şi din alte centre din Albania. Dar Aromânii erau şi croitori, blănari, pantofari, plăcintari, săpungii, etc.[3]. N'au neglijat, însă, nici agricultura, în mare şi s'au relevat unii din ei ca cei mai mari latifundiari ce i-a cunoscut vre-o dată monarhia[4].

Ca şi în cuprinsul Peninsulei, unde erau stăpâni a tot puternici, tot astfel şi în cuprinsul monarhiei a.-ungare, ei dictau la bâlciuri cum era acela din Pesta, unde se adunau „negustori greci" din toată Ungaria, Slavonia, Turcia şi din unele regiuni din Dalmaţia[5]; deasemenea, la acelea din Krakovia şi Lipsca, la acela din Sent Andrei — pe lângă care cel din Pesta ar fi fost un „lucru de nimic"[6]

Când vom vorbi de marile centre comerciale, ne vom ocupa şi de marile figuri în domeniul expediţiei şi comerţului, al industriei şi finanţelor — figuri cari au jucat un rol covârşitor în viaţa economică a monarhiei.

4. — Poziţia negustorilor aromâni în A.-Ungaria.

Am înţeles — din cele ce preced — că atât împăraţii cât şi autorităţile administrative îşi desfăşurau energiile spre o cât mai largă pătrundere în s.-estul european stăpânit de Turci, ca să monopolizeze în mâinile comercianţilor austriaci toate bogăţiile brute ale Turciei, să câştige pentru desfacerea manufacturilor imperiale — debuşeele în vastul ei imperiu şi în Levant, prin cuceriri paşnice sau prin cuceriri politice. Odată cu înfrângerea a tot puterniciei Sultanilor şi alungarea lor din teritoriile Ungariei şi ţările slavone, Austria încheia cunoscutele tratate de comerţ din 1718, având ca urmare preţioase cuceriri economice.

Intru ridicarea economică a teritoriilor lor, împăraţii Austriei îşi începuseră activitatea încă înainte de pacea dela Karlovatz din 1699. Aşa, Leopold I al Ţărilor germane a acordat cetăţenilor turci, încă din 1667, o seamă de privilegii cari le-au fost confirmate în 1690 şi după cari ei îşi puteau exercita liberi credinţele, li se îngăduia deschiderea de prăvălii în cari să-şi expună mărfurile aduse din Turcia şi din alte ţări vecine, aceasta în afară de bâlciurile şi

pp. 232—233; I, p. 511; II, p. 32; I, p. 486, ap. D. Pop., pp. 91 şi 92; II, p. 551, ap. D. Pop., p. 92. [1] Grecii nu s'au ocupat niciodată cu argintăria; în afară de Aromâni, au fost şi ceva Albanezi. [2] Erdujhély, o. c., ap. D. Pop., p. 92. [3] Markovici, «Istoria N-sada», p. 298, ap. D. Pop., p. 92. [4] Vezi cap. de faţă, passim, precum şi în «Cartea III-a. [5] Korabinski, Lexicon, 1786, p. 583 — ap. D. Pop., p. 76. [6] J. Ignatovici, Sent Andreia, Letopis, pp. 137, 96 — ap. idem.

de târgurile de duminecă declarate, dar numai după o luare în considerare a corporaţiei — esnafului şi maestrului local[1].

Politica aceasta de ridicare economică a teritoriilor lor, au urmat-o, cu sfinţenie, cu mult înaintea lui Leopold I, regii Ungariei şi principii Ardealului. Astfel, în 1636, negustorii „greci" din Principate, pătrunzând în această provincie, au obţinut, dela principele Gheorghe Rakoczy, un privilegiu însemnat, în virtutea căruia se cârmuiau singuri prin dregători aleşi, având şi agenţii lor anume pentru strângerea birului datorit comunei[2]. Asemenea „companii greceşti", au funcţionat în sec. XVII, în Sibiu, în Oradea Mare, Beiuş, Tokay, etc., dotate toate cu însemnate privilegii, având judecătorii lor, protejaţi direct de trezoreria publică a statului şi de aceea ardeleană[3].

In 1701, membrii comerţului levantin căpătau dreptul de a se constitui în companii[4]. Sudiţii turci — Greci, Români, Bulgari — veniţi în Transilvania şi Ungaria cu paşapoarte, se bucurau — în virtutea tratatelor din 1699 şi 1718 — de privilegiul de a nu-şi înscrie firmele şi de a nu-şi declara capitalul[5]. Următor acestora, companiştii ajung repede, în Ardeal, la o situaţie înfloritoare, încât prin 1737, îşi întindeau comerţul până în ţările hereditare ale imperiului: în Saxonia şi Silezia, până la Veneţia şi Constantinopol[6]. In 1758, s'au acordat privilegii — noui sau reînoite — companiilor greceşti din Sibiu şi Braşov, precum şi companiei Armenilor în 1774, ceeace a contribuit la închegarea de relaţiuni mai strânse cu Muntenia[7]. De privilegii mari se bucurau şi negustorii şi firmele individuale. Astfel, în 1763, la cererea ambasadorului imperial romano-german la Constantinopol, baronul von Penklern, s'a acordat un firman al Sultanului, în conformitate cu condiţiile tratatului de pace, supuşilor M. S. imperiale romane din Ardeal (Siebenbürgen) Nicolae, Dimitri, şi Zaharia Nicolae"[8] — celebra firmă aromânească, firman în care sunt pomeniţi şi negustorii din Sibiu, Petru Luca şi ginerele şi compatriotul său Hagi Constantin Popp[9].

Deosebit de numeroasele companii privelegiate cari funcţionau în diferite centre ale fostei monarhii şi potrivit planului iniţial de expansiune inaugurat de Leopold I şi Carol VI, s'au întemeiat alte companii cu un câmp de activitate mai larg. Una din acestea a fost Temesvarer Companie, întemeiată în 1759 de „Grecii" din Banat, pentru comerţul cu bumbac şi mărfuri turceşti în special; alta a fost compania negustorilor din Triest pentru exportul în Egipt; iar

---

[1] D. Pop., pp. 51—52. [2] M. Iorgulescu, o. c., p. 181. Vezi şi centrele Sibiu şi Braşov. [3] Czörnig, III, p. 167, ap. D. Pop., p. 51. [4] Vezi şi par. 2. şi Gologan, o. c., Anexa I, p. 45. [5] Bart. Baiulescu, o. c., p. 17. [6] A. Mureşianu, «Originea şi desvoltarea aşez. rom. a Şcheilor Braşovului» în An. IV al Inst. de ist. naţ. Cluj, p. 206. [7] Jickeli, «Der Handel etc.», ap. N. Iorga, «Ist. Com.», II, p. 23. [8] Doc. Hurmuzachi, v. VII, 28—30, ap. Gologan, 57. [9] Ibid.

în 1778, se puneau la cale alte companii pentru comerţul cu Orientul[1]. Pentru protejarea comerţului în Orientul turcesc, Austria a întemeiat şi o reţea de consulate, cari, in 1760, atingeau numărul de 16[2].

Toate aceste companii de negustori constituite în cuprinsul monarhiei, ca şi acelea cari activau în teritoriile turceşti, precum şi stipulaţiunile ce decurgeau din tratatele de pace, toate acestea veneau în favoarea supuşilor turci şi nici de cum în aceea a cetăţenilor austriaci[3], cari n'aveau rutina şi priceperea de a face negoţ în teritoriile sultanului şi nici curajul acelor elemente etnice autochtone cari ştiau să se strecoare până în cele mai îndepărtate si ascunse colţuri ale provinciilor. Nu numai atâta. Austria — ca să contracareze activitatea şi influenţele Rusiei în Orient — s'a declarat formal apărătoarea creştinilor, stipulând libertatea religioasă a popoarelor de sub stăpânirea celor două puteri contractante în tratatele dela Pojarevatz (1718) şi Belgrad (1739), după cum Leopold I stipulase aceasta în tratatul dela Karlovatz (1699)[4].

La aceste două metode de promovare a economiei naţionale austro-ungare şi a expansiunei spre sud-est, se adăugau altele, ca politica de atragere, de naţionalizare, de încetăţenire în provinciile monarhiei a negustorilor nemusulmani — creştini sau evrei, supuşi turci[5], iar ca să atragă pe creştini, se trimiteau în Turcia agenţi acoperiţi[6]. Fiindcă dacă străduinţele politice au fost destul de mari şi asiduu urmărite, factorul economic a fost, în primul rând, precumpănitor: numai prin aceste elemente (aromâneşti) îşi putea lărgi zona de influenţă politică şi economică în Balcani şi, numai prin Aromâni, îşi putea crea o clasă de burghezi îndrăsneţi şi pricepuţi.

Şi, în adevăr, că cei mai bine dotaţi şi chemaţi erau Aromânii, cari deşi — după statisticile până acum cunoscute — ar fi fost în număr neînsemnat, totuşi, ei însemnau capital, meserie, comerţ şi industrie; cu un cuvânt, îndeplineau toate condiţiunile pentru ridicarea economică a forţelor ţării — după cum observă atât de judicios dr. D. Popovici[7].

Privilegiate sub toate raporturile, elementele sud-balcanice — după cum am mai spus-o — au ajuns să acapareze tot comerţul de articole orientale şi imperiale şi, în avântul lor după câştig, ajungeau până la Breslau, Lipsca, Frankfurt, Colonia şi Hamburg[8]. In majoritatea lor Greci şi Macedoneni, aceşti negustori „turci" erau presăraţi — scrie d. Gh. Netta — ca o pulbere prin toate oraşele şi orăşelele, pela moşiile şi prin satele provinciilor imperiale, oriunde li se îngăduia aşezarea şi negoţul[9]. Afluenţa acestora ajunsese, imediat după pacea dela Pojarevatz — care s'a dovedit că

[1] Gh. Netta, p. 59. [2] *Ibid.* p. 38. [3] *Ibid.* p. 57. [4] Vezi Mihail Popescu, art. in Rev. Arom., 1929, v. I, nr. 2. [5] Gh. Netta, o. c., p. 59. [6] *Ibid*, p. 60. [7] D. Pop., o. c., p. 27. [8] Gh. Netta, 56. [9] *Ibid*

avantaja numai pe negustorii ottomani — atât de mare, încât, de-abia după opt ani, au trebuit să se ia măsuri de stăvilire [1].

Scopul urmărit de Austria ca, prin oamenii ei de afaceri, să-şi întindă activitatea în teritoriile turceşti, nu putea fi atins. După cum am accentuat mai sus, negustorii austriaci n'aveau rutina şi curajul, nici experienţa să activeze în ţări, unde luptele interne şi atacurile banditeşti nu conteneau, unde abuzul de autoritate, ridicări de taxe şi imposite fără nici o autorizaţiune anihilau şi puterile sultanilor şi avantagiile câştigate; unde foametea lipsurile de tot felul, bolile molipsitoare şi nemulţumirile reţineau pe negustorii imperiali acasă la ei [2]. Nici câştigurile realizate mai târziu prin Sinedul de comerţ prin care se înlăturau monopoliştii în Turcia — adică negustorii turci, indivizi sau asociaţiuni împuterniciţi cu privilegii deosebite cu drept de cumpărare exclusivă a unor mărfuri ce se aduceau în ţinutul cu privilegii — nici stipulaţiunile din acest tratat încheiat în 1784, zic, nu asigurau mari avantagii negoţului direct prin negustorii austriaci [3]. Astfel, că singurii factori în stare să resiste la toate piedicile ce se punea acestor negustori şi, deci, să introducă manufacturile imperiale şi apusene sau cele turceşti, în cuprinsul amânduror ţărilor, rămâneau tot elementele balcanice — în fruntea lor stând, după cum vom vedea, Aromânii.

Deosebit de revărsările de element balcanic ce au avut loc în sec. XVII, momente favorabile şi hotărîtoare pentru imigraţiuni aromâneşti în cuprinsul monarhiei austro-ungare au fost evenimentele în legătură cu încheierea păcii dela Pojarevatz şi cu predarea Belgradului la Turci, în 1739, întrecute de alte revărsări în masse mari ce au adus cu sine distrugerea Moscopolei în 1769 [4]. In tot acest lung interval, autorităţile imperiale au pus în practică o mulţime de măsuri de stăvilire a acestor imigrări, concomitent cu altele cari urmăreau să atragă pe supuşii nemusulmani ai Turciei ca să se aşeze în hotarele ei. Vom cita câte ceva din scriitorii cari s'au ocupat cu această problemă. Dr. Gh. Netta scrie că, la începutul sec. XVIII, se îngăduia Grecilor şi Armenilor activitatea lor în Ardeal, numai dacă se aşezau cu familiile [5]; ba, altă măsură era aceea după care companiştii n'aveau, la un moment dat, voie a-şi aduce familiile din Ţara Turcească, nici a vinde cu mărunţişul, nici prăvălii deschise spre stradă nu li erau îngăduite — cum scrie Hermann [6]. In 1725, se restrânge dreptul Turcilor de a face alt negoţ, decât numai cu mărfuri turceşti fabricate în Turcia şi numai cu ridicata — în afară de târgurile anuale când li se îngăduia comerţul cu deamanuntul [7]. In provincii ca Banatul, Bacica şi altele,

[1] *Ibid*, p. 57. [2] *Ibid*, p. 28. [3] Gh. Netta, o. c., p. 45. [4] D. Pop., 66, 78 şi 80. [5] Gh. Netta, 60. [6] Herman «Das alte und neue Kronstadt» I, 406 urm., după N. Iorga, «Braşovul şi Românii», 1905, 319. [7] Gh. Netta, 57.

li se interzicea — sub pedeapsa expulzării, încarcerării și confiscării mărfurilor — să cumpere sau să vândă ceva, se interzicea cetățenilor imperiali să facă transporturi de mărfuri ale acestor negustori, iar proprietarilor să le închirieze imobilele[1]. In 1732, administrația Seghedinului le interzicea comerțul ambulant până când își vor aduce familiile și vor depune jurământul ca cetățeni; în 1741, administrația Timișoarei le îngăduia negoț numai în Timișoara, Panciova și Mehadia, iar în 1742, le dădea termen ca, până la finele anului, să-și aducă familiile, iar celor cari aveau negoț mare să-l facă numai în anumite locuri; în 1744, erau invitate companiile să ridice hanuri în cele trei localități sus pomenite[2]; în 1753, pe de altă parte, administrația Banatului da ordine exprese către cele subalterne, ca, în fiecare lună, să prezinte inventar despre supușii turci cari ar dori să se colonizeze în cuprinsul acestei provincii[3]. Nu numai prin măsuri administrative ce căuta a se stăvili invazia aceasta, dar chiar prin tratate era stipulat expres că li se îngăduia să facă negoț cu mărfuri turcești și numai cu ridicata, cum a fost cu tratatul din 1718 sau, mai târziu, cu tratatul din 1739 dela Belgrad, numai contra 5% asupra mărfurilor turcești importate în monarhie[4]. Toate aceste măsuri de constrângere, însă, nu erau de natură să oprească afluența considerabilă de negustori și aceasta din mai multe considerațiuni: singurii specialiști în negoțul cu mărfuri orientale erau numai Aromânii și alți câțiva Greci sau Turci; în al doilea rând, cei dintâi știau să se strecoare în tot felul și să eludeze severitatea măsurilor, fie corupând pe slujbașii vămilor și ai administrațiilor, fie făcând apel — prin marii negustori și financiari stabiliți în capitale — pe lângă forurile cele mai înalte ca să li se îngăduie comerțul ce-i interesa; așa că, în ciuda tuturor dispozițiilor provinciale, ei reușeau, aproape întotdeauna; chiar prințul Eugeniu de Savoia a acordat autorizațiuni de acestea la mulți negustori[5]. Altădată, se făceau intervenții serioase prin organele diplomatice ale Turciei, în așa fel că adesea severitatea măsurilor era îndulcită sau acestea se neglijau cu totul.

Adeseori, măsurile de constrângere îmbrăcau un caracter comic, cum este, de pildă, cazul cu administrația din Slavonia, care, în 1777, interzicea tuturora orice negoț în afară de bâlciuri, iar celor fără familii le punea în vedere să se căsătorească cu localnice[6].

Cu cât ne apropiem de a doua jumătate a sec. XVIII, cu atât măsurile de constrângere, în sensul de a-i face să se așeze mai temeinic, devin mai aspre, iar campania de colonisare este mai bine organizată. Se citează un caz semnificativ și anume că, în

[1] D. Pop., pp. 55 56. [2] *Ibid.* [3] Adatt, I, p. 221, ap. D. Pop., p. 66. [4] Idem, I, p. 172, ap. ib. p. 59. [5] Idem, I, p. 464, ap. D. Pop., pp. 59 60. [6] D. Pop., pp. 55—56.

1782, a fost distins cu nobleţea unul Jefarovici (Daniil), sfetnic contabil, care, în intervalul dela 1755 şi încoa, a reuşit să colonizeze, în Austria, 500 „familii turceşti şi greceşti", „bogate" şi „în felul acesta să ajute industria şi comerţul" [1]. Odată cu distrugerea centrelor aromâneşti, în 1769, prigoana devine şi mai aspră. Impinşi în masse mari spre monarhie de barbariile ce aveau loc în Peninsulă, fugarii din aceste centre şi din altele au renunţat, în sfârşit, la supuşenia ottomană şi s'au aşezat definitiv [2], în numeroase centre cărora aveau, în curând, să le imprime o înflorire economică necunoscută până atunci.

Ca încoronare a întregului sistem de constrângeri, împăratul Iosif II (1765—1790) a abrogat toate companiile negustoreşti de peste tot cuprinsul monarhiei [3]. Dar tot acest împărat, înţelegător adânc al realităţilor şi al marei importanţe ce prezentau aceste elemente pentru promovarea comerţului şi a expansiunei austro-ungare, a edictat, în 1781, Patenta Toleranţei, ceeace a pricinuit — scriu cronicarii contimporani — un entusiasm de nedescris printre aceste colonii atât de asuprite până acum [4]. Prin această Patentă, marele împărat îi lua sub părinteasca lui ocrotire, ca unii cari aduceau „realmente beneficii în marele comerţ al statului" [5] şi în felul acesta, negustorii supuşi turci îşi văzură mai departe liniştiţi de afacerile lor. Ceva mai mult. In 7/II/1831, membrii comunităţii aromâneşti Sf. Gheorghe din Viena, au cerut şi obţinut, ca, în virtutea tratatelor între Austria şi Turcia, să nu li se ceară, la import şi export, mai mult ca 3%, privilegiu de care se bucurau şi ceilalţi supuşi ai Porţii; să fie scutiţi de dările către stat şi de taxa de timbru ca unii ce erau streini şi, ca şi acestora, să li se permită libertatea comerţului în toate ţările supuse coroanei austriace [6].

In activitatea lor în această monarhie, Aromânii au fost apreciaţi de toţi la justa lor valoare. Fiindcă aceştia făceau nu numai comerţ şi industrie, ci mai erau şi pionierii valoroşi în expansiunea economică a monarhiei spre s.-est. Iată ce scrie colegul Victor Papacostea în legătură cu rolul ce l-au jucat în acest domeniu, vorbind numai de unul singur din aceste exemplare: ... se poate spune că, într'o vreme în care Austria inaugura politica sa balcanică, agenţiile lui Gheorghe Simeon Sina erau adevărate posturi înaintate, cari cercetau şi pipăiau terenul în depărtare, sugerând şi pregătind, într'o însemnată măsură, mişcările de expansiune ale fostei monarhii [7].

[1] Brankovo Kolo, 1905, pp. 565—8, ap. D. Pop., p. 65. [2] D. Pop., p. 67. [3] Hodinka, A tokaji görög Kereskedök társulat, p. 103, ap. D. Pop., p. 66. [4] Bartenstein-Sandik, «Scurtă dare de seamă asupra poporului iliric», XIV, ap. D. Pop., p. 67. [5] *Ibid.* [6] Mihail Popescu, «Biserici de rit gr.-ort. din Viena», în Rez. Arom., 1, nr. 2/929. [7] Vezi art. «Câteva note asupra familiei Sina (1788-

In adevăr, Aromânii jucau şi un rol politic bine definit în sistemul de străduinţe în vederea expansiunii teritoriale spre sud est ale împărăţiei habsburgice. Vorbind despre judecătorii [1] companiilor greceşti, dr. D. Popovici spune că ei trebuiau să aibă confirmare imperială şi că întreg comitetul era obligat să depună jurământul de credinţă faţă de împărat [2] şi se cerea ca judecătorii să fie negustori distinşi, să fie poligloţi, bărbaţi cu tact şi dotaţi cu spiritul de nepărtinire şi să cunoască bine circumstanţele din Turcia, ca atare, trebuiau să fie persoane de încredere [3], fiindcă îndeplineau şi un rol politic [4]. Cu referire la aceasta, cităm un singur caz: judecătorii companiei greceşti din Sătmar se însărcinau, sub jurământ, ca membrii lor, supuşi turci, să informeze autorităţile austriace, despre tot ceeace vor vedea şi vor auzi [5] şi aceasta nu numai în Turcia, ci şi ori unde în acele ţări şi regate pe cari le-ar traversa şi unde ar cumpăra mărfuri — în caz contrariu, vor fi pedepsiţi [6].

Dar ei aduceau şi servicii militare. Referindune la acele emigraţiuni aromâneşti aşezate în Croaţia şi Slavonia pe la finele sec. XVI, ştim — din cele expuse în treacăt — cât de mult erau favorizate de monarhie care le acorda imunităţi şi privilegii şi cât de mult erau protejate de căpitanii de frontieră austriaci, împotriva chiar a legilor Ungariei, cari vroiau să facă din ei masse iobage, fără a fi reuşit, însă, aproape un veac întreg, până când s'au pierdut, fiind puţini la număr şi transferaţi în alte părţi [7]. Vorbind de aceste imigraţiuni sau de altele, tot aromâneşti, cari au avut loc prin mijlocul sec. XVI şi s'au aşezat în ţinutul Pojega şi Cernica, St. Meteş scrie că ele erau un element îndrăsneţ, viteaz şi neastâmpărat, întrebuinţat cu deosebire pentru aceste calităţi, la războiu contra Turcilor şi că nu îndrăsnea nimeni să-i asuprească, de teama că, trecând de partea Turcilor, ar fi fost vai şi amar pe unde străbăteau [8].

Din cele expuse până aci, aşa dară, cu referire la poziţia legală sau tolerată a Aromânilor în fosta monarhie, dela începutul aşezării lor şi până în pragul sec. XIX, rămânem cu o constatare şi anume aceea că ei erau pe cât de asupriţi pe atâta de doriţi sau

1876)" în Rev. M.-rom., II, Nr. 1 930. [1] In Turcia, judecătorul se chema consul sau bazargian-başi. Despre vechimea acestei instituţini, citim în Pouq., o. c., VI, p 276 şi urm. că, după ce Omar a cucerit Ierusalimul şi timpurile s'au mai liniştit, Francezii au reuşit să obţină tarife vamale, locuri de siguranţă sub patronagiul consulilor, etc., iar la p. 282: odată dreptul maritim constituit, în 1250, s'au stabilit, pentru menţinerea lui, câţiva judecători ai negustorilor, sub titlul de consuli, etc. [2] Adatt. Potf. p. 74, ap. D. Pop., p. 69. [3] Adatt., II, p. 517; Adatt. Potf. p. 93; Vitcovici, Monumente din Archiva budană şi pestană, IV, ap. D. Pop. p. 69. [4] *Idem*, IV, ap. D. Pop., p. 42. [5] *Ibid.* [6] *Idem*, 92 99, ap D. Pop., p. 52. [7] Vezi p. 305 şi nota 4. Ţinuturile de lângă fluviul Ilova s'au numit Valachia Major şi Valachia Minor. [8] Vezi lucrarea «Ist. bis.

că erau cu atât mai asupriţi cu cat erau mai doriţi de stapânirea austriacă, numai şi numai ca sa se aşeze mai statornic în cuprinsul hotarelor ei, urmărind, prin aceasta, mai multe scopuri deodată. economic, politic şi militar. In rezumat a) ei formau, prin valoarea lor militară şi răsboinica un val puternic de apărare împotriva Turciei sau falange îndrasneţe in răsboaiele contra Semi-lunii, pe vremea aceea ameninţătoare a hotarelor împarăţiei · b). a doua consideraţiune mai era că aceşti imigranţi erau buni cunoscători ai realităţilor din Turcia şi, astfel, constituiau un preţios isvor de informaţii şi elemente de cooperare în pregatirea expansiunii teritoriale spre s.-est sau întru eliberarea ţinuturilor subjugate şi prin protecţiunea acordată lor, un motiv permanent de amestec în afacerile lăuntrice ale imperiului turcesc; în sfârşit, c) deosebit de valoarea lor militară şi politică, urmărea să-şi creeze — prin aceşti oameni bogaţi şi cu aptitudini îndrăsneţe în comerţ şi meşteşuguri — o clasă capabilă să pună in valoare energiile şi avuţiile inerte ale monahiei in colosala ei operă de construcţie, ştiut fiind că, numai prin aceste elemente balcanice, cu deosebire aromâneşti — după repetate încercări nereuşite cu indigenii — îşi putea asigura o pătrundere economică cât mai adâncă în teritoriile Sultanului, ci, Aromânii, fiind cei mai calificaţi, ca unii cari stăpâneau comerţul în aceste părţi şi aveau experienţa lucrului în Levantul apropiat.

Nu trebuie uitat încă un fapt de mare importanţă şi anume că Aromani, in calitate de supuşi tot atât de preţioşi şi de iubiţi, se mai bucurau şi de protecţia, într'o vreme considerabilă, a Sultanilor, cărora, deseori, în perioada de şicanare în ocupaţiunile lor în monarhie, se adresau; pe de altă parte, aceiaşi deosebită grijă şi ocrotire le arăta şi împăratul turc sc acestor supuşi — creştini sau musulmani — in toate tratatele de comerţ ce le încheia cu Austria.

Aceasta a fost poziţia Aromânilor în fosta monarhie a -ungară.

A — CÂTEVA CENTRE DIN PROVINCIILE ROMANO-SLAVE UNDE AU JUCAT UN ROL DE MÂNA INTAIA.

a. — AROMANII IN ARDEAL

1. — Braşovul şi Sibiul

Este necesar de reconstituit reţeaua marilor centre pe cari Aromânii, în întregime sau în parte, le stăpâneau, în sec. XVIII, în monarhie şi ne vom da, astfel, seama că ei nu puteau să neglijeze aceste

şi a vieţii relig oase a Românilor din Transilvania şi Ungaria», p. 255-56. Românii aceştia aveau şi organizaţia lor biseric ască, erau ortodoxi ferventi şi urau

două cetăţi comerciale, pe cari le putem numi porţile celor două lumi, Apusul şi Răsăritul. Să numărăm numai câteva din cele mai importante: I. Panciova-Zeimun-Novisad-Subotiţa-Budapesta-Komáron-Viena, cu prelungiri: Praga-Dresda-Lipsca spre Apus şi Breslau-Posen, spre Baltică şi Polonia; II. Budapesta era centrul de unde porneau trei mari liziere de cetăţi comerciale: a) Mişcolţ-Tokay-Beregsas-Munkaci, spre Krakovia-Lwow-Galiţia; b) Kecskemet-Seghedin-Kikinda Mare-Timişoara-Arad şi c) Debreţin-Oradea Mare-Cluj-Sibiu-Braşov, spre Orient; în sfârşit, III: a) Zeimun spre Salonic-Constantinopol; a) Zeimun-Sl.-Brod-Zagreb-Fiume-Triest spre Adriatica-Mediterana şi c) Zeimun-Panciova-Orşova-Dunărea de jos. Aromânilor din Balcani nu le-a scăpat din vedere importanţa nici unuia din aceste două centre şi cu atât mai mult au apreciat marea însemnătate a Braşovului şi Sibiului, mai cu deosebire când ştim că ei, se bucurau şi de mâna ocrotitoare a doi mari împăraţi — austriac şi ottoman, mână care îi însoţea orişiunde.

Cetatea Braşovului, cel mai important centru de schimb între două lumi, a avut a se bucura, încă din sec. XIV (1358), de mâna ocrotitoare a regilor Ungariei, cari i-au acordat privilegiul de târg anual şi de deposit în relaţiunile cu Ţările Dunării de jos şi s-estul Europei, pentru toate produsele Ardealului şi Galiţiei, produse cari nu puteau intra în Principate decât prin mijlocirea negustorilor braşoveni[1]. Privilegile Sibiului încep cu anul 1382, când i se acordă dreptul ca negustorii să nu poată intra în Ţara Românească decât pe drumul Sibiului — obligaţia drumului[2]. Sibienii îşi exportau produsele prin T-Măgurele „Nicopolea cea nouă"[3]. Astfel, că toate produsele şi mulţi negustori aveau a trece prin una din aceste două porţi, pe când elementele, dornice de linişte şi de bun câştig, s'au aşezat aci din vremuri foarte îndepărtate[4].

Revărsări de element aromânesc în aceste două mari centre cu legături internaţionale au avut loc de foarte timpuriu. Dintr'un text al unei bule papale a lui Bonifaciu IX din 15/2/1399, se vede

de moarte pe catolici, încât li se aduc a învinuirea că vând copiii catolicilor la Turci. Rafael Levacovsci, misionar papal, scria, în 1641, că sunt 11000 în dieceza Zagreb şi că zilnic vin din Turcia, că au voevozi şi un episcop cu numele de Maxim Petrovici, care avea pe lânga el un călugăr Gavril foarte învăţat. După rev. croată «Starine», Zagreb, 1889, p. 22-32. [1] N. Iorga, Negoţ şi meşteşuguri în trecutul românesc, p 8 şi 82. Din cele patru drumuri cari duceau în Muntenia, cel mai umblat de negustorii munteni şi levantini era acela care trecea prin pasul Branului şi care, atingând Târgovişte şi Câmpulungul, mergea întins la Dunăre — Vezi A. G. Giuglea, o. c., p. 150 şi 152. [2] vezi N. Iorga, o. c. [3] A. G. Giuglea, o. c., p. 153-54. [4] După N. Iorga — Braşovul şi Românii — Braşăul a fost întemeiat de Saşi, după cari au venit Români şi Unguri; Sibiul, deasemenea, întemeiat de Saşi. Înaintea acestora au fost Teutonii, mai târziu, alungaţi de regi şi aduşi Saşi, Săcui şi Unguri.

că trăiau în Braşov mulţi „Greci", Români, Bulgari şi Armeni, precum şi alţi credincioşi ortodoxi cari aveau în acest oraş o biserică, probabil, anterioară anului 1392 [1]. Aceşti pretinşi Bulgari, cari ar fi fost aduşi de Saşi ca să clădească Biserica Neagră şi, mai târziu, cunoscuţi sub numele de Românii din Şcheii Braşovului sau „Trocari", s'a stabilit, acum în urmă, a fi fost de origine aromânească [2] şi anume o ramură a populaţiei aromâne din Meglenia [3]. Despre negustori „greci" la Sibiu se pomeneşte încă din sec. XVI şi aceştia figurează, încă la 1545, în rândul întâiu faţă de Români în negoţul oriental al Sibiului [4]. Românii se luau cu dânşii, ca asociaţi ai lor, dar fără aceiaşi putere de capital şi aceiaşi îndrăsneală [5]. Incepând dela sfârşitul sec. XVII — scrie G. Mil. - Demetrescu — au fost semnelate în Oltenia şi în Ardeal, şi alte colonii din Macedonia [6].

In Ardeal — ca şi în tot restul Ungariei şi în monarhie — ca factori de primă importanţă în viaţa lui economică erau companiile greceşti de negustori, în număr destul de însemnat şi investite cu importante privilegii. In legătură cu aceste instituţii numite „greceşti" ne impunem o precizare. Ele nu erau de fapt greceşti, ci aproape toate erau constituite din elemente originare din ţinuturi curat aromâneşti. Dr. D. Popovici, în eminenta d-sale lucrare, gândeşte numai în acest fel. Să luăm ca lustraţie numai una singură din acestea, de o pildă, compania din Tokay-Ungaria, urmând ca mai la vale, să analizăm şi componenţa acelora din Ardeal. Cea d'întâiu, în 1762, număra 44 membri: din aceştia, 50% erau din Cojani, restul din Castoria, Torna, Melnic, Larisa, Bera şi Salonic [7], localităţi, deci, unele curat aromâneşti, restul în mare parte locuite de Aromâni.

Pătrunzând în Ardeal, ca şi în aceste două cetăţi, companiile greceşti s'au bucurat de mari privilegii. „Grecii" au ajuns atât de răspândiţi în această provincie şi numărul lor atât de important, încât — după câte ştim — principele G. Rakoczy le acordă privilegiul de a se constitui în companie încă din 1636 [8]. Compania Grecilor din Sibiu a luat şi ea fiinţă încă dela începutul sec. XVII şi au reuşit să

---

[1] După prof. I. Lupaş — în Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, unde este reprodus textul. [2] Vezi Encicl. «Minerva» p. 220. [3] Vezi studiul «Românii transdanubieni în Transilvania» în Dacoromania IV, de prof. dr. C. Lacca. După prof. N. Iorga, locuitorii din Schei ar fi Bulgari — după o cronică redactată în sec. 18, iar locul Bolgarsec; ar fi venit în epoca când Ţaratul Bulgar se sbătea în chinurile morţii. Cfr. Braşovul şi Românii, p. 9. Vezi şi Stinghe, p. 1 şi Doc. I, p. 30. [4] N. Iorga, Ist. com., I, p. 131. [5] Hurmuzachi, XV, p. 437, nr. 822, ap. N. Iorga, o. c., p. 183. [6] Vezi Archivele Olteniei, a. VIII, p. 10 şi urm. [7] Comunicări de M. Lascarov, prof. Un. Salonic — ap. D. Pop., p. 23. Ştim că, odată, Cojani, Melnic, Torna (probabil, Târnova din Tesalia) Larisa, etc., erau curat aromâneşti. [8] Vezi Gh. Netta «Negustorii orientali la Lipsca», p. 11 şi M. Iorgulescu, o. c., p. 181.

caştige teren în sudul cetăţii şi să clădească, pe locul catedralei de astăzi, o biserică [1]. Compania braşoveană a câştigat privilegii şi în 1678, reînoite în 1701 de cârmuirea nouă austriacă, în aşa fel că ei rămaseră şi de aci înainte cu judecătorii şi duhovnicul lor şi legaţi deadreptul cu Camera fiscală a ţării [2]. In 1701, membrii comerţului levantin au căpătat dreptul de a se constitui în companii, bucurându se de anumite privilegii [3]. In 1758, s'au acordat privilegii — noui sau reînoite — companiilor greceşti din aceste două cetăţi, precum şi aceleia a Armenilor în 1774 [4]. Despre poziţia asigurată acestor negustori prin tratatele încheiate între Austria şi Turcia, ca şi despre măsurile de constrângere la cari erau supuşi, nu mai vorbim, ele fiindu-ne deja destul de cunoscute [5].

In Ardeal, negustorii şi companiile greceşti ajung repede la o situaţie înfloritoare Vorbind de aceste două cetăţi comerciale, sasul Johann Tröster scria — în 1666 — că erau două localităţi excelente pentru come ţul dintre răsărit şi apus, locuite de „Greci", Valahi, Turci şi Germani, cari făceau comerţ nu numai cu localităţile învecinate, ci ajungeau departe de tot, la Viena şi Lipsca [6]. Ei îşi întindeau comerţul, prin 1737, până în ţările hereditare ale imperiului — în Saxonia şi Silezia, până la Veneţia şi Constatinopol [7]. Grecii făceau cele mai întinse afaceri, în tot Ardealul, în Ungaria şi Germania [8]. Braşovul devenise cea mai însemnată piaţă de transit a întregului Ardeal, pentru produsele Orientului şi fabricatele Occidentului [9]. Prin aceste „griechische handelsleute" — în cari pătrunseră şi Români în mare număr — se exportau găetane pană în Anatolia, precum şi pături — lucrate şi unele şi altele de Scheience — în Banat şi Saxonia, în Muntenia şi Moldova [10]. Atât produsele acestor două principate, cât şi cele ale întregului s.-est european, luau, prin aceşti „Greci", drumul peste Carpaţi şi erau duse departe până pe piaţa Leipzigului; duceau peste munţi „mărfuri turceşti" şi se înapoiau cu lipscănii [11]. Companiştii făceau şi negoţ de vite în Banat [12].

Companiştii ca „cives graeci ritus", proprietari, deţineau, prin 1769, 80 firme mari pe piaţa Braşovului. [13] Membrii acestor companii, cu centre la Sibiu, Braşov şi Tokay, cu privilegii încă din

---

[1] Vezi Encicl «Minerva» p. 220 şi St. Meteş — o. c., p. 483 — unde scrie că, s a putut construi această biserică în urma intervenţiei în 1699 a ambasadorului rus pe lângă ministrul Kaunitz al Austriei. [2] N. Iorga, Braşovul şi Românii, p. 319. [3] Gologan, o. c., Anexa I. p. 45. [4] Jickeli, Der Handel, etc. ap. N. Iorga, Ist. com. II, 73. [5] Vezi mai sus, p. 314, urm. [6] «Das alte und neue Teutsche Dacia» şi Gh. Netta, o. c., p. 10-11. [7] Vezi A. Mureşeanu, «Originea desv. aşez. rom. a Scheilor Braşovului, în An. IV al Inst. de ist. naţ. Cluj». [8] Gh. Netta, l. c. [9] B. Baiulescu, o. c.. p. 7. [10] Gologan, p. 43-44. [11] Gh. Netta, o. c, p. 11. [12] N. Iorga, Ist. com. I, p. 309. [13] B. Baiulescu, p. 57.

1636, erau „greci", bulgari, aromâni din Arvanitohori, Flipopol și Melnic [1]. Dar „Greci" de aceștia — precum știm — se aflau deosebit de la Brașov — la Făgăraș și Vașarhei și aveau strânse legături cu Principatele [2].

In aceste companii grecești, însă, cu timpul, s'au introdus atâția Români indigeni, încât, încă din 1769, compania greceasca era gre cească numai cu numele. Acești „sudiți" privilegiați — membri ai companiilor grecești — nu prea au fost simpatici negustorilor indigeni, nici în Ardeal, nici în Principate, așa că aceștia din urmă s'au văzut nevoiți să ceară protecția dela consulii streini [3]. Alții au pătruns prin fraudă — fie angajându-se ca asociați [4], fie prin alte mijloace — și, în așa măsură, încât, în 1781, în companie erau de abia 15 membrii de drept, pe când 24 Români se furișaseră, pe nedrept [5]. In sec XVIII, Seheienii — îndemnați la câștigarea de bogății prin negoț de Greci și câțiva Bulgari (?) — veniți din Albania și Macedonia — ajunseseră oameni bogați, iar odată cu Patenta lui Iosif II, alegerea între companiști și ceilalți fiind cu neputință, ei au continuat să se bucure de toate drepturile și căpătaseră, astfel, concivilitatea cu Sașii, scăpau, totodată, de connaționalitatea cu Grecii și timpurile companiilor comerciale nu mai putea reveni [6]. Pe de altă parte, Sașii, ca urmare a luptelor îndelungate pentru stăpânirea Ardealului au suferit lovituri atât de grele, că nu și-au putut reveni, niciodată, la înteietatea economică de odinioară [7], iar comerțul acestei provincii, întrerupt prin șiruri de turburări provocate de răscoala lui Sigmund Bathory împotriva stăpânirii turcești, ca și prin amestecul Austriacilor [8], a reînviat numai datorită înțeleptelor măsuri ale lui C. Rakoczy I, care a acordat privilegii companiilor streine, dar, de acum încolo, aveau să se ridice „Grecii" și Armenii, pe când Sașii aveau să se ruginească potrivit vechilor rutine și restricțiuni, cari, însă, nu le-au ajutat la nimic. Sașii, a căror importanță apunea zi de zi, se plângeau, în 1738, că Românii acaparaseră tot comerțul [9]. Tot astfel și Sibienii, temându-se că comerțul greco-românesc li ar amenința inițiativa și li ar primejdui câștigul [10], le-au impus negustorilor streini ca să-și depună marfa lor în Kaufhaus, în „casa negustorilor", un fel de fondaco, sub su-

---

[1] N. Iorga, l. c. [2] *Ibid.* [3] Giuglea, p. 228. [4] N. Iorga, Ist. com. II, p. 183. [5] După Herman, o. c. — Vezi B. Baiulescu, p. 54-58 și nota 3 și Gologan p. 55. [6] N. Iorga, Brașovul și Românii, p. 319 și 321-322. Cărăușii din Schei duceau, pela 1709, până la Graz sute de capete de boi cumpărați din Ploești, și alte târguri muntene. Scheienii, deopotrivă cu companiștii, mergeau până prin Saxonia, Veneția, Sliven din Bulgaria și la Constantinopol și ajunseră — la 1000 case — ca să plătească tricessima 20000, ba chiar 30000 fl. [7] N. Iorga, Ist. com, I, p. 169. [8] Idem. I, p. 261. [9] A. Mureșeanu, o. c., ap Gologan, p. 47. [10] Hurmuzachi, XV p. 439, nr. 822, ap. N. Iorga, Ist. com. I. p. 183.

pravegherea contelui casei (Hausgraf şi der Wirt), precum le-au impus să nu vândă zilnic în oraş, nici a desface cu mărunţişul prin sate, ci numai în cetate şi în zi de târg [1].

Este interesant de analizat numele negustorilor din aceste companii aşa zise „greceşti", ca să ne dăm seama de origina acestora. Cercetând, în acest scop, lucrarea „Istoria bisericei Şcheilor Braşovului" de dr. Sterie Stinghe, am găsit, în 4 Iunie 1701, într'o plângere adresată de Braşoveni: preoţi, negustori şi meseriaşi împotriva Mitropolitului Atanasie care făcuse unirea cu Roma, pe aceşti „greci fiind în compania Grecilor din Braşov" Zota al Lucăi şi Ştefan Safrangiu [2], adică negustori de şofran, iar în 1723, găsim pe unul Tanasi Zaraful şi pe unul Radu Dima [3]. Găsim menţionat, prin 1675, pe un negustor braşovean Pătru Marcea [4] — pronumele foarte frecvent la Aromânii din Cruşova. Pela începutul sec. XVIII, a fost şi o familie Pantazi din ai cărei membri unul a fost negustor şi apoi s'a mutat tot ca negustor în Bucureşti; un alt urmaş, Ioan P. Pantazi, a fost un negustor cu renume [5]. Alte câteva nume de mari negustori — luaţi din Tabela Mercatorum Nomina din 20 Iunie, 1769 — veniţi din Turcia şi stabiliţi la Braşov, au fost Ştirbu Nica, Antonie Constantin, George Grecu Bogdan, Nica Ioan (Graecus natione) şi Mihail Alexi [6]. Printre numele companiştilor din 1800, găsim doi negustori declaraţi „cuţovlahi": Mihail Popa Dumitru şi Iancu Georgiu, restul de 17 se dau ca „greci" din Macedonia [7] lucru de necrezut, ştiut fiind că, dincoace de Salonic, n'am găsit ca negustori decât Aromâni şi, în măsura neînsemnată, alte neamuri. Cu titlu de curiositate, îi dăm în notă [8]. Prin 1735, un negustor Coandă din Braşov îşi păştea oile pe plaiurile muntene [9]. Un alt negustor „de origină macedoneană" a fost, prin a doua jumătate a sec XVIII, Hagi Ioan Grecul, socrul negustorului Gheorghe Popp din Câmpulung, stabilit la Braşov [10]. Tot cam în aceiaşi perioadă de timp, întâlnim — alături de Hagi Constantin Popp şi Manole Manicaţi Sofrone — şi pe unul Costa Manole Cichirdec [11], iar

[1] *Ibid*, ap. N. Iorga, p. 132. [2] N. Iorga, în Hist. Roum. Pén. Balk, p. 43 — Studii şi Doc., passim - observă, vorbind de familia Saphranos, că familia Manicati sau Manicati Saphranos, era, deasemenea, originară din centrele aromâneşti din Pind. [3] S. Stinghe, p. 28 şi 65. [4] *Ibid*, p. 15. [5] Cronicarul sas Toma Tartler. Vezi Gologan, p. 67. [6] B. Baiulescu, o. c., p. 51, 54, 55. Veniţi din Turcia respectiv: 1761, 1738, 1754, 1735 şi 1750. [7] Idem, p. 58-65. [8] Idem, p. 58-65; Ioan Hristu, Trandafir Duca, Marcus Georgiu, Atanase Mihail, Dima Zamfir, Margarit Ioan, Enache Trandafir, Gheorghe Constantin, Dimitriu Kiritze, Nicolau Georgiu, Margeritis Alex., Antoniu Const., Dimitrie Antoniu, Kiriades Margarit, Const. Panaiot, Diamandi Dimitriu. Nu putem pricepe câte nume pot fi greceşti. [9] Numele de Coandă este frecvent la Aromâni şi sub acela de Condu, ali Conde, ali Coande, etc. Numele de Condu îl găsim şi la Cruşova. [10] Vezi Gologan, p. 69. [11] Studii şi doc., p. 62—nr. CXIV, p. 69—nr. CXXIV,

în condiţiuni mai modeste, ca reprezentanţi ai comerţului românesc în Ardeal, în legături cu Veneţia, Triest, Viena, etc., pe un Geanli, un Vasile Băcanul, un Ienachi Marcu, un Ienachi Arpaş, Toma Vilara, Dimitriu Cozma, ba chiar un Român din Balcani, Gheorghe Cuţovlahul[1]. Am enumărat pe toţi aceştia ca unii ce reamintesc nume curat aromâneşti, deosebit de Arpaşi deja cunoscut. Referindu-ne la Cichirdec, aceasta reaminteşte foarte apropiat pe Cicârdec din Veles, înaintaş probabil al acelui Mihali Cicârdec, care, pela finele sec. XIX, făcea comerţ de safiane cu Austria, laolaltă cu Hristu Vladu şi Ghiorghi Gârba, precum şi cu cei mai vechi: Teohari Morait şi Panaioti Saru[2].

In fruntea negoţului levantin din Ardeal, stă, fără îndoială, marea familie Nicolau (Dima-Făgărăşanu, Dutcă). Valoarea şi celebritatea acestei case de import-export se poate deduce şi din firmanul deja cunoscut acordat de Sultan, în 1763. Aduceau mărfuri din Turcia, ca bumbac, lână toarsă, saftian, ceară şi tămâie, iar pentru mărfurile exportate pentru această ţară — nu şi din cele „oprite" — erau obligaţi Sultanului, numai la o taxă de 3 $^0/_0$, fără altele de trecere prin Moldova sau Valahia[3]. Aceşti trei fraţi Nicolae erau fiii lui Nicola Duma, — mama lor era Zamfira — originar din ţările turceşti, „ex locis turcicis"[4]. Bătrânul Duma s'a stabilit în Braşov în 1722 şi a murit probabil în 1724[5]. Fiii Zaharia şi Nicolae aveau boltă în cetatea Braşovului — Coronae, cu mărfuri din Veneţia şi Triest şi mai cu seamă cu ceară şi bumbac aduse din Turcia[6]. Comerţul acesta cu bumbac din Turcia — care, încă de timpuriu, se bucura de o mare importanţă — era, fără îndoială — scrie prof. Gh. Netta — în mâinile „Grecilor", cari, din diferite centre apusene, îl răspândeau in toată Europa[7].

Aromânii erau mari industriaşi şi în Brasov şi în judeţ, alături, mai târziu, de mulţi Români[8]. Incă din 1770, întâlnim, la Prejmer, o fabrică de vopsit arniciu turcesc a lui Ioan Nichifor Nica, tatăl lui Gheorghe[9], industrie introdusă prin Românii din Turcia[10]. Aveau stabiliment pentru înălbit ceară, în sec. XIX, ca Gheorghe,

---

ap. N. Iorga, Ist. Com. II, 85. [1] *Ibid*, p. 78 — nr. CXL; p. 104 — nr. CXCIX, ap. N. Iorga, l. c. [2] Vezi «Veles», C. I, cap. VII. Se poate ca, în beţenia lor, membri Cicârdec să fi trecut înainte, în monarhie. [3] Doc. Hurmuzachi, v. VII, p. 28-30, ap. Gologan, p. 58. [4] B. Baiulescu, o. c., p. 32. [5] Gologan, p. 56-57. [6] B. Baiulescu, o. c., p. 57. [7] Gh. Netta, Neg. orient. la Lipsca, p. 11. [8] Gologan, p. 54. [9] *Ibid*, nota 1, p. 54. [10] Tot la Prejmer, avea fabrică şi negustorul braşovean Dimitru Vlad din Hedvig — ap. Gologan, l. c. După acelaş scriitor — 63, 64 — familia Nica, refugiată în 1717 dela Neaguşta-Macedonia, era înrudită cu familiile Dumba şi Saguna. O dovadă că era originară din ţinutul, moscopolitan. In «Tabela Mercatorum Nomina» din op, cit. a lui B. Baiulescu p. 51, găsim pe unul Nica Ioan, venit din Turcia în 1735.

Nicolau junior şi Gheorghe Nicolau senior [1]; spălătorii de lână N. Dociu. Cristodor Mumiali (?), Cristofor Pappa (?), I. Pantazi, pe lângă mulţi Români, ca Joga (Juga), Orghidan, Dima, Russu, etc. [2]. Lâna spălată se e x p e d i a în Pesta, Viena, Germania, şi Olanda [3]. Industria casnică pentru torsul bumbacului, era finanţată cu mari capitaluri de negustorii levantini [4]. In prima jumătate a sec. XIX, s'au distins în comerţul de lână, firmele Ioan Alexi, Ghiorghi Chrisafides, Teodor Geanli, Const. Emanuel, Cristu Vappa, Ioan Pantazi, etc., precum şi o mulţime de Români; în comerţul de bumbac, firmele Fraţii D. Caracaş, Anastasi Saffranò, etc., în acela de piei, G. Ioanides şi alţii. In toate aceste ramuri erau destule firme româneşti foarte distinse [5].

Tot în acest secol, dela începutul lui şi până în 1864, am identificat — studiând „Documentele privitoare la trecutul Românilor din Schei" ale d-rului S. Stinghe — mai multe nume de negustori cari ne par aromâneşti, ca Ioan și Nicolae Gerlidza (Kerlidsa, Cârlidza), Tudorache Papa Ioan, G. Karkalets, Vasili Marcia, Demeter Nicolaus (bine cunoscut), Samaragiu Dimitri şi Vasile, Nicola Sterie, Simion Hagi Toma, etc. [6]; deasemenea, după 1812, mai găsim pe Dumitru, Nicolau şi George Nicolau, Gheorghe Nichifor (bine cunoscuţi), Zaharia Mărcuş [7], Nicolae Badju [8], Ioan Leca [9], Anastase Constantin, Marcu Duzi [10], Const. Karkaletz [11], Iordache Nichifor, Teodor Nicolae, Vasile Garlidza [12]. Alături de toţi aceştia şi de aceia cari constituiau comunitatea Sf. Treimi, s'a aşezat, pentru puţin timp, şi un mare negustor-argintar bucureştean, Aromânul diu Bitolia Ștefan Gheorghe-Coemgiopolu, surghinuit de Caragea Vodă [13].

Incă o mare figură din asociaţia levantină rămâne, fără îndoială, Gheorghe I. Nica, fiul lui Ioan cu fabrica de vopsit arniciu la Prejmer. Acesta şi-a întrecut pe tatăl său, desfăşurându-şi energiile creatoare în toate domeniile. In 1815, el este asociat la firma „Nichifor Nica" din Braşov, a unchiului său, mare negustor la Iaşi; în 1820, avea furniturile miliţiilor din Principatele Române; în 1825, fabrică de lumânări de ceară sistem rusesc la Prejmer ; în 1832, fabrică de arniciu turcesc ; în 1830, cuptoare de potasă în Prejmer,

---

[1] Gologan, p. 54 — poate şi Nic. Vilarà şi fraţii Vilarà din Braşov. [2] *Ibid*, p. 54 şi urm. [3] *Ibid*, p. 52. [4] *Ibid.* p. 53. [5] *Ibid*, p. 33. [6] Doc. priv. la trecutul Rom. din Şchei, III, passim. [7] O familie nobilă Mărcuş a fost şi la Lugoj. [8] Mulţi Bagiu la Cruşova şi Poroi. [9] Mulţi Leca în Vl.-Clisura şi negustori în Românía şi prin monarhie. [10] Unul Duzi la Karlovatz, altul la Moscolţ. [11] Karkaledzu este o specie de lăcustă la Aromâni. Op. cit. III, passim. [12] Op. cit. IV, p. 221. Cârlidze în m.-rom. cârlige. [13] Vezi lucrările lui D. Furnică, «Industria şi desvoltarea ei în ţările române» precum şi «Negustorii de odinioară» de dr. N. I. Angelescu.

exportată în Marsilia; în 1841, exploata cu 3 căldări şi 3 furnale minele de fier la Poiana Sărată, etc.[1]. Nu trebue trecută cu vederea, prima rafinărie de petrol şi derivate din Ardeal, înfiinţată la Braşov de strănepoţii lui Nicolae Duma-Dutcă: Dimitri Simeon Nicolau şi fiul Constantin[2]. Altă firmă cu relaţiuni foarte întinse a fost aceea a lui Ioan C. Pantazi, care se ocupa cu afaceri de cereale şi care a înfiinţat prin 1849 o filială la Budapesta[3].

Pentru mai târziu, nu cunoaştem nimic despre aceşti Aromâni, cari s'au băgat în toate afacerile[4]. Ei au urmat calea destinului, asimilându-se cu toţii în marea massă a populaţiunii româneşti.

Ca şi la Braşov, unde n'am putut găsi, printre companişti, greci veritabili din insule sau din Grecia continentală, tot astfel, nici la Sibiu, nu puteau fi greci, ci mai cu seamă Aromâni. Pela finele sec. XVII, ei devin atât de influenţi şi de puternici, încât îşi ridică prima biserică ortodoxă[5] şi provoacă pe Saşi să ia măsuri de apărare, fără, însă, a fi reuşit în aceasta. Dăm, ca ilustraţiuni reprezentative, câteva firme cu renume european. Una era firma Hagi Pătru Luca sau Hagi Lucă, unul din tovarăşii companiei greceşti din această cetate, care făcea negoţ încă de prin 1747. Chir Petru sau „Jupân Hagiul" era om bogat, în legături mari cu negustorii greci din Triest şi Veneţia[6]. A doua casă, cea mai mare, care făcea oficiul de mijlocitoare între Răsăritsl român şi bulgar şi Apusul Europei era casa lui Chir Constantin Hagi Popp[7] companist cu cel dintâi. Făcea negoţ de cordovane, lucra pielea în ţară;

[1] Gologan, p. 64. A fost inspector şcolar şi, în 1838, a fost ales ca primul român în consiliul comunal. [2] *Ibid*, p. 60. [3] *Ibid.* pp. 67 şi 68. Mulţi Pantazi la Cruşova. La Braşov, Şaguna era oaspele lui Pantazi, care aducea pentru aceasta bucătar dela Viena. [4] Alături de alţi negustori români, şi Aromânii, făcând parte din compania grecească ce începea să decadă, ei făceau parte şi din gremiul românesc levantin cu 150 membri în preajma 1850, cari acaparasează afacerile cele mai întinse de export ale manufacturilor româneşti, săseşti şi apusene (era şi un grenim comercial săsesc înfiinţat în 1811) ce se exportau până în fundul Bulgariei, la Filipopol şi în întreg Orientul, precum acaparaseră şi tot importul de cereale, peşte, vinuri, lână, bumbac, ceară, mătasă, piei şi coloniale (Gologan, pp. 45 şi 46), iar sartci, zeghi, dimii, stofe negre fine şi alte stofe pentru haine de lână fină, manufacturate de Săcelence, se expediau în întreg Ardealul, Ungaria, Banat, Croaţia, Slavonia, Princ. Române, Turcia, etc.; marame de borangic şi pânză, mai ales cergi din lână de oaie şi capră, vopsite cu culori vegetale, se expediau în Monarhie şi Principate, în Turcia şi în Egipt. (Gologan, pp. 53, 54). [5] G. Tulbure, în conferinţa publicată în Luceafărul VIII, 1909, nr. 5 şi 6, scrie că această biserică din Sibiu, ca şi celelalte ridicate de Aromâni, era împodobită cu ornamente bogate şi înzestrată cu fonduri însemnate din daniile acestor colonişti. [6] Jupân Hagiul a măritat o fată Păuna cu Hagi Constantin Popp. Vezi «Scrisori de boieri şi neg. olteni şi munteni către casa de negoţ sibiană Hagi Pop.» de N. Iorga, 1906 — Studii şi doc. cu privire la istoria Românilor, VIII. [7] Constantin Pop s'a întors Hagi dela Ierusalim în 1776 sau 1777. *Ibid.*

avea agenţi la bâlciul cel mare din Râureni, iar pe alţii pe malul turcesc al Olteniei pentru materii prime, în legătură cu Aga din Rahova; era lânar şi pielar cu toptanul; împrumuta bani boierilor şi oamenilor de afaceri din Principate şi le aducea noutăţi plăcute de mâncare şi îmbrăcăminte din Apus; etc.[1]. După 1808, casa a fost condusă de văduva, a doua Hagiică-Păunica, care puse în fruntea ei pe cel mai mic fiu Dincă — mort poate prin 1806 — şi pe un credincios Bănăţeanul Stan Popovici, pe când fiul cel mai mare, Zamfir sau Zenobie, se stabili la Viena, unde ajuns bancher cu mare influenţă[2]. Casa Gheorghi Manicati Safranò era, deasemenea, o casă cu mare influenţă şi concurentă casei Popp[3]. Ştim că firmele celor doi Hagii: Petru Luca şi Constantin Pop (Bub) obţinuseră, în 1763, firman imperial turcesc cu privilegii importante în exercitarea comerţului levantin[4]. Altă casă comercială era aceea a lui Dumitru Nicolau, fruntaşul negustor Dumitru Dutcă, despre care se vorbeşte în scrisorile sibiane[5].

Prof. dr. Gh. Netta, vorbind de firma Pop, scrie că avea relaţiuni întinse cu Turcia, Rusia, Austria, Italia, cu Europa centrală şi apuseană, cu comercianţi şi industriaşi, cu nobili şi guvernatori, cu principi şi chiar cu împăraţi, şi-l compară, pentru rolul ce l-a jucat în s.-estul european — păstrând proporţiile — cu Fugger din lumea germană[6]. Acest Hagi Constantin Pop făcea parte din acea categorie de supuşi turci naturalizaţi, ca Zetini, fraţii Poscar, Triandafil, Manicati şi alţii, bărbaţi prin cari monarhia şi-a câştigat preponderenţa, până la încheierea secolului, în comerţul Dunării de jos şi în Balcani[7].

Aici, la Sibiu[8], găsim şi numele unui negustor Andronic, mort în 16 Iulie, 1880, care a lăsat cunoscuta fundaţiune[9]. După anumite mărturii ar fi fost şi el Aromân de origină[10].

Case comerciale din aceste două centre erau reputate ca cele mai serioase din s.-estul european, şi de avizul lor pare că se ţinea seamă şi în înaltele combinaţiuni politice[11]. Istoricul N. Iorga vorbind de Braşov, a rostit nu de mult acest adevăr: „O burghezie aromânească nu există; la elementele streine, însă, s'a adăogit elementul burghez din oraşele macedonene înarmat cu prestigiul împărăţiei Sultanilor şi a creat burghezia românească; acest spirit

[1] *Ibid.* [2] Vezi «Negustorii aromâni la Viena». [3] După N. Iorga, st. cit., Iosif Safranò, fiul lui Gheorghe, a luat în căsătorie, în 1791, pe o fată a Hagiului Pop. [4] Doc. Hurmuzachi, v. VII, pp. 28—30, ap. Gologan, p. 57. [5] Vezi Gologan, nota 4, p. 57 — După N. Iorga, «Scrisori şi Inscripţii ardelene», I. [6] Gh. Netta, «Expansiunea economică a Austriei, etc.», p. 61. [7] *Ibid.* [8] Vezi scrisori de boieri, etc. — Studii şi Doc. XXXV, N. Iorga — după care medicul «grec» Constantin, fiul lui Ioan Darvari, scria, prin 1804, în acest oraş. [9] Vezi Dr. C. Diaconovici, Encicl. Rom., v. I, p. 172. [10] Am avut câteva indicaţiuni şi dela d. V. Păcală, inspector general secundar. [11] Vezi M. Gavrilovici, Zapisi

vioiu a înălţat mândrul aşezământ de cultură autonom, fiindcă autonomia era „mândria sufletului macedoneanului"[1].

Se pare că şi la Săcelele-Braşov ar fi fost o colonie de Aromâni, de mult românizaţi: N. Densuşianu a încercat să dovedească aceasta[2]. Negustori „greci" se găseau şi la Răşinari[3] precum şi în alte localităţi din Ardeal, ca la Sebeşul Săsesc[4], ca la Sătmar[5], la Vaşarhei, Haţeg, Zlatna, Pitriş, Almaş, Blaj, Dobra, Deva, Aiud, Bălgrad, Cluj[6], Beiuş[7] şi în alte centre, mai mult sau mai puţin importante.

2. Făgăraş, Bălgrad, Orăştie, Cluj, Oradea Mare, etc.

Negustorii „greci" se găseau şi la Făgăraş[8]. In fruntea acestei colonii — al cărei număr nu-l putem evalua — a stat, pela începutul sec. XVIII, Nicola Duma-Făgărăşanul, care a venit în Ardeal din ţările turceşti, împreună cu feciorii Nicolae, Dumitru şi Zaharia Nicolau, la a. 1707[9]; alţii ca Arpaşi — deja cunoscuţi la Orăştie — dintre cari jupânul Enache I. Arpaşi „nobile persoana", era, la 1776, „districtualis asesor" al Ţării Făgăraşului[10]; familia Görög[11], etc; poate şi Dridiffi, Vineţianu, etc.[12].

Cunoaştem — din cele expuse în altă parte[13] — că, la Orăştie, am întâlnit, — fără a preciza cauzele — cam aceleaşi familii dela Făgăraş, ca Görög şi Arpaşi în prima jumătate a sec. XIX, se pomeneşte unul Constantin[14], precum şi altă familie Tătarţi — aceasta numai la Orăştie[15].

Despre colonia din judeţul Alba, am vorbit, îndeajuns, mai sus[16]. Vom mări numărul coloniei cu negustorul „grec" Alexă, cu „grecul" Saul Gh. Kirie, cu „grecul" Pantazi — toţi oameni foarte bogaţi şi cu multă grijă de biserica ortodoxă a Bălgradului[17].

La Cluj, întâlnim pe Românii din Macedonia „Grecii", ca locuitori ai oraşului, fără a se bucura însă de privilegii, încă dela

---

is franţuzskih arhiva, 579, ap. D. Pop,, p. 83. [1] Vezi în rev. «Trib. Rom. de peste hotare», II, nr. 7—8 din 925, recenzie de prof. Dr. G. Micu, după discursurile rostite la serbările liceului «A. Şaguna» în 27/6/925. [2] Vezi P. Pap., Mem. cit. [3] N. Iorga, Ist. Com. II, p. 10. [4] Aici — după informaţiile date de d-l Th. Căpidan — a fost unul Nicola Ioanovici din Târnova — Ţara Turcească ctitor la biserica ucisă «Petru Maior». [5] Vezi D. Pop. 42. [6] N. Iorga, l. c.. [7] Vezi N. Iorga, Hist. Roum. Pén. Balk., pp. 42-43 şi Vezi «Gojdu» Cartea III. [8] N. Iorga, l. c.. [9] Gologan, 56—57. Ramuri directe ale acestei familii s'au numit Zaharia, Dimovici, Dimitropol. Autorul presupune că puteau fi chiar din «Vlahia Turcească» sau poate erau chiar dintre refugiaţii dela 1710 ai Banatului turcesc, între cari întâlnim o familie Duma. Vezi şi P Dragalina, «Din Ist. Ban. Severin,» III, p. 67. [10] Vezi N. Iorga, Scrisori şi Inscr. ardelene, I, p. 93. Vezi şi St. Meteş, o. c., p. 483. [11] Vezi mai sus, p. 310 şi nota 3. [12] Vezi Gologan, p. 57. [13] Vezi mai sus, p. 310. [14] Vezi p. 310 şi nota 3. [15] Vezi mai sus, p. 310. [16] Colonia aceasta am descoperit-o după indicaţiile date de colegul de liceu V. Muşi, avocat. [17] Vezi St. Meteş, o. c., pp. 256—57.

începutul sec. XVII. Ni sunt date puţine nume ca Cosma Buţi ş Ioan Zoltan — acesta din Târnova Macedoniei şi primit, în 1691, în anumite condiţiuni, ca cetăţean al Clujului[1]. In 1789, sunt pomeniţi alţi comercianţi „greco-neuniţi", ca Enache Mavrodin şi Constantin Ioan, printre cele 129 suflete, mai mult nume româneşti[2], fiindcă, şi aici, ca şi în alte centre, a avut loc acelaş fenomen şi anume că, prin încuscriri şi asociaţiuni negustoreşti, s'au putut introduce elemente româneşti indigene, încât compania grecească purta doar numele. Despre puterea acestor negustori am vorbit şi în altă parte: biserica din Mănăstur a fost clădită — zice-se — de aceşti negustori bogaţi din sec. XVII[3].

La Oradea Mare, ca şi în centrele mai însemnate din judeţ, comerţul — în sec. XVIII şi prima jumătate a celui de al XIX — era în mâinile comercianţilor „Macedo-Români", astfel cum se înstăpâniseră în toate centrele mai însemnate din Ţara Ungurească şi din Ardeal, unde, altădată, erau stăpâni Saşii; odată cu a doua jumătate a sec. trecut, însă, ei sunt scoşi din ce în ce mai mult de Evreii cărora li se permisese a se aşeza în oraş[4] — fenomen ce a avut loc dealtfel şi la Cluj în sec. XIX[5].

Nu suntem siguri că, la Năsăud, ar fi existat comercianţi „greci", sau m.-români. O slabă indicaţiune am găsi în numele unei străzi „Vasile Naşcu", numele din urmă foarte obişnuit la Aromâni[6].

Cu timpul, anumite centre decăzând din importanţa lor de altădată sau căzând în stăpânirea Evreilor şi Armenilor, mulţi negustori aromâni au trebuit probabil să se aşeze în alte părţi; majoritatea lor, însă, s'au supus destinului ce li era rezervat, asimilându-se, parte în massa ungurească, restul — majoritatea — în populaţia românească. Revărsări de noui colonii n'au mai avut loc, decât poate întâmplător, cum s'a întâmplat la Sibiu, unde, prin a doua jumătate a secolului trecut, întâlnim câţiva negastori originari din Magarova Bitoliei; dintre cari unul unchiu al poetului naţional mort tânăr, Mihail Niculescu[7], care a făcut negoţ la Giurgiu-Vlaşca.

---

[1] Vezi V. Lazăr, «Clujul» Biblioteca oraşelor noastre, p. 26—27. Dieta Transilvaniei hotărâse ca aceştia să fie opriţi de a face negoţ dacă nu sunt întâiu indigenaţi, iar unde vor fi aflaţi să li se ia vitele de cărăuşie. [2] Aceştia au cerut în 1789 autorităţilor să li se îngăduie a face biserică şi, dacă comisarul regesc nu le-a acordat-o, s'au adresat guvernului ardelean, care — din cosideraţiuni politice — li s'a dat şi au construit-o în str. «Biserica Grecilor». Vezi pp. 33—35. [3] Vezi mai sus, cap. I, p. 305 şi nota 7. [4] Vezi Nicolae Firu, Oradea Mare, pp. 95—96. Nu se cunoaşte numărul, dar autorul presupune că au fost numeroşi, aşezaţi la începutul sec. XVIII şi că ar fi fost cu stare bună, de oarece aproape toate funcţiunile mai însemnate dela primărie erau în mâinile lor. Se menţionează o stradă Peţa — nume bine cunoscut la Cruşova şi în Serbia, originar din Musachia-Albania. [5] Vezi V. Lazăr, Clujul, pp. 69-70. [6] Vezi «Năsăudul» de V. Sotropa şi Dr Al. Ciplea, p. 10. [7] Vezi «Apărarea», I, nr. 20

In Braşov, dela 1919 încoa, s'au stabilit doar doi farmacişti: Tuliu şi Georgescu şi un droghist Vaşotti[1].

In viaţa oconomică şi naţională, a Ardealului, vechii negustori îşi îndepliniseră cu prisosinţă marea lor misiune, creând o clasă viguroasă de negustori şi industriaşi cari aveau să lupte şi în viitor pentru afirmarea naţională în ţinuturile de peste munţi[2].

b — CÂTEVA CENTRE IN BANAT ŞI BACICA.

Am spus în altă parte, că, în această provincie, dealungul Tisei şi la miazăzi pe lângă Dunăre, s'au aşezat, prin sec. XVI — între 1537 şi 1562 — colonii numite „Ţânţari"[3]. Masse mari de refugiaţi s'au aşezat şi în 1710 în Banatul turcesc[4]. Despre alte aşezări de negustori aromâni am vorbit la începutul capitolului de faţă[5]. Aici, în Banat, ca şi în Bacica şi în Sirmia, toţi aceşti negustori s'au numit „greci"[6].

Mai târziu, în legătură cu „provincializarea" Banatului la corpul imperiului habsburgic, a avut loc un fenomen social-politic, dictat de raţiuni superioare de stat şi anume că, în scopul de a împiedeca crearea unei oligarhii maghiare, guvernul vienez a chemat pe acei harnici şi inteligenţi Aromâni, cari s'au evidenţiat ca mari bancheri şi negustori, să cumpere pământuri pe o întindere cam de a zecea parte din suprafaţa Banatului şi, astfel, a luat naştere marea proprietate. O serie de familii aromâneşti a venit, prin acest mijloc, în contact direct cu populaţia de baştină din aceste meleaguri[7]. In această provincie, au avut domenii întinse, printre mulţi alţii, Ioan Mocioni la Foën-Torontal[8]; nobilul Grabowski la Apadia, lângă Caransebeş[9], poate Kárácsonyi cu domeniul actualmente proprietatea reginei Elena a Greciei[10], baronul Sina[11], etc. Despre nobilimea aromânească cu întinse latifundii în toate provinciile fostei monarhii şi despre rolul lor social-politic, vom avea a vorbi în altă parte[12]. Ca arendaşi de moşii, ei sunt semnalaţi încă imediat după eliberarea provinciilor dela sud aparţinând Ungariei[13].

1. Orşova, Timişoara şi Panciova.

Nu cunoaştem data când s'au aşezat în Orşova, port de mare valoare în secolele trecute, ca fiind trecut în categoria centrelor cu

din 1931. art. «Un poet uitat. [1] La Cluj, a murit, în 1931, unul Costantin Dera Nasta «Costanbaci» aromân, mort la 104 ani, venit înainte de 1848; era maestru pardositor şi un român incorigibil — vezi Universul, Noembrie 1931, art. „Notiţele mele" de Emil Isac. [2] Vezi „Cartea III-a" lucrarea de faţă. [3] Vezi P. Dragalina, Ist. Ban. Severin, III, nota 1, p. 80. [4] Idem, III, p. 367. [5] Vezi mai sus, cap. I, § 2, 304 şi urm. [6] Vezi J. Cvijic, Naselja Srp. Zemalja, I. XXVIII şi XXIX. [7] Vezi Valeriu Branişte, art. „Andrei Baron de Şaguna" în Conv. lit., nr. 9 923. [8] Vezi Dr. C. Diaconovici, Encicl., v. III, pp. 30 şi urm. Vezi şi „Cartea III-a". [9] Vezi Val. Branişte, art. cit. [10] Un mare bancher aromân la Budapesta era Karáesonyi. Vezi „Budapesta" [11] Vezi „Familia Sina la Viena". [12] Vezi „Cartea III-a", de A. Hâciu. [13] Vezi D. Pop., p. 74, nota 5.

cele mai importante case comerciale „greceşti". Intr'un memoriu ce Rada Bucinici îl adresa lui Napoleon Bonaparte, — căruia îi documenta importanţa Serbiei ca factor economic datorită organizaţiei comerţului dela Salonic la Adriatica — aducea ca argument de cea mai mare greutate şi avizul, întru nevoia şi importanţa eliberării Serbiei, „al caselor comerciale greceşti din Viena, Zeimun, Orşova, Braşov, Sibiu şi Bucureşti" [1]. Prin 1725, sunt semnalaţi şi argintari aromâni prin împrejurimile Orşovei [2]. Aici, găsim, făcând negoţ, — prin 1830 încoa — pe Rafail Dumba, fratele celebrului Sterie Dumba dela Viena [3]. Alte nume nu cunoaştem.

Panciova (Pancevo) a fost un centru mai mic ca Zeimun, dar au strălucit multe nume aromâneşti, iar colonia trebue să fi fost numeroasă. Cu deosebire, au stăpânit Clisurenii sau, cel puţin, despre aceştia posedăm date. Găsim şi urme de Moscopoleni, cum a fost unul Boboroiu, care a lăsat o fundaţiune însemnată [4]. In fruntea acestei energice colonii, a stat, fără îndoială, celebra casă de expediţie a lui Simu Mandrinu, pela finele sec. XVIII şi începutul celui de-al XIX. Iată ce spune un profesor sârb [5] într'o conferinţă prin care vrea să scoată în evidenţă marile merite ale coloniilor de Aromâni din Serbia şi din ţările croato-slavone din fosta monarhie, probabil, ca un răspuns bine venit acelora cari acopereau cu intrigi şi hulă clasa burgheză „ţânţărească" din noul stat jugoslav, tăgăduindu-i orice virtute socială şi patriotică: „Când vă apropiaţi dela port spre Panciova, trebue să vă lovească privirile o clădire neobişnuit de colosală, cum rar se poate vedea şi în cele mai mari porturi maritime". Este vorba de proprietatea marii case de expediţie ce număra aproape 70 suflete şi care, astăzi, „a rămas ca pomenire a mărimii forţelor de altădată a acelui Simu Mandrinu care o conducea". Şi mai departe: „O grea lovitură a îndurat această firmă prin crahul brusc al efectelor Băncilor imperiale ale Austriei, la cari era — ca şi compatrioţii Cârja, banchieri imperiali vienezi — un mare purtător" [6].

---

[1] M. Gavrilovici, Ispisi iz franţuskih arhiva, p. 579, ap. D. Pop. 83. [2] Adatt., II pp. 232—3, ap. D. Pop., p. 91. [3] Informaţii dela T. Caramiciu şi d-na I. Danabaşi-Bucureşti. [4] Vezi P. Pap., Memoriul citat. [5] Numele acestui profesor nu l-am putut identifica. Conferinţa scrisă în l. sârbă, cu caractere latineşti, am căpătat-o în vara 1933, dela un fost coleg de şcoală primară dela Scopiaj care a copiat-o dintr'o revistă sârbească, scăpând din vedere, însă, numele revistei şi mai ales pe acela al autorului. M'am adresat d-lui profesor universitar Dr. Duşan Popovici, care mi-a promis că mi-l va comunica, atunci când îl va afla; m'am adresat şi directorului liceului sârb din Smederevo – mi s'a comunicat că ar fi ţinut-o un profesor localnic prin 1931 — dar n'am căpătat nici un răspuns. Mă voiu servi de datele ce cuprinde conferinţa cu însemnarea «Conf. prof. sârb». [6] Conferinţa prof. sârb.

Mulţi din vechii negustori din Panciova aveau în arendă moşii [1]. Un negustor Kalovici (Cocalovici) obţinuse, în 1753, autorizaţia să vândă otravă [2]. Cumpărarea dela stat a arendelor era una din ocupaţiunile cele mai obişnuite şi mai rentabile ale acestor negustori aromâni [3].

Pela începutul sec. XIX, erau şi aceşti negustori clisureni în Panciova, fără a şti dacă unii din ei erau şi asociaţi la casa de expediţie Mandrinu şi anume: Ştefan Ioan Zega şi fiul, Ianachi G. Zega, Dimitri Sinca Ceagani, Costa Baracu — un fiu al acestuia lucra la Karlsbad —, Ianachi Nanciu, Ianachi Costa Candelcu, Petre Vâlcu Buce, Ghiorghi Dimitri Cocu [4]. In 1871, găsim pe Simu P. Mandrinu, mare negustor şi everghet al oraşului [5]. Dr. P. Papahagi mai găseşte, în 1907, rămăşiţe din strălucita colonie de altădată, familii tot bogătaşe, ca; G. Manu, Zega, Coca, Oca, Mandrinu, Pritta şi alte câteva [6]. Unul D. Pritta a fost negustor la Opovo-Banat. Din familia Manu, mai există, şi astăzi încă, unul Manoil, negustor de cereale [7].

Ştim, din cele ce preced, că Panciova era unul din centrele — alături de Mehadia şi Timişoara — unde se îngăduia Aromânilor comerţul în hanuri şi ceva mai mult: ca să se ţină mai uşor evidenţă despre ei, li se interzicea să se poată muta, după voie, în hoteluri şi case particulare [8]. In aceste hanuri, se găseau birturi, depozite de mărfuri, prăvălii, locuinţe, halte, etc., şi acest întreg complex, han cu dependenţe, era înconjurat cu palisade [9]. Aceasta era o măsură din întreg sistemul de piedici ce administraţia provinciei şi magistratura Timişoarei le lua, ca să pună, în felul acesta, stavilă afluenţei mari de negustori supuşi turci.

In Timişoara, numărul Aromânilor trebuie să fi fost important. In 1739, făcându-se recensământul, din 39 nume, 22 erau Moscopolene (pintre cari 10 daţi ca „Arnăuţi“ din Moscopole), restul din alte localităţi [10] — mare parte aromâneşti. In intervalul 1769 — 1788, erau mulţi negustori aromâni [11] — originari din aceleaşi centre şi în aceiaşi proporţie. [12] Din marele lor număr, puţine nume ne-au fost păstrate până azi. In 1748, întâlnim pe Iovan Kiriţa (Kiricz), iar în 1750, pe Gheorghe Ţiganici, ca judecător ai companiei

[1] In 1742 şi 1746, unul Dima Atanasco (Tima, Dimo) avea în arendă moşia Ianovaţ; în 1747, era arendaş Dima Alexander; în 1744, Calovici din Panciova avea în arendă moşia Juriovaţ — Vezi D. Pop., p. 74, nota 5. [2] *Ibid*: Cocalovici a fost autorizat, în 1753, să vândă otravă. [3] *Ibid*. Arendau venitul dela negustorii ambulanţi, vanzarea vinului, haraciul ţigănesc, birul pe toleranţă, pescuitul, mlaştinile, păşunile unde îngrăşau vitele — ei, fiind cumpărătorii. [4] Din registrul com. clisurene «Sf. Spiridon». Din familia Cocu, erau: unul la Vârşet, alţii la Volo, Clisura, Atena şi Alexandria. Vezi D. Pop., p. 50. [5] Vezi P. Pap., Mem. cit. [6] *Ibid*. Unul Pritta al lui Gachi a fost tenor mult apreciat şi în America. Un fiu al lui D. Pritta se pare că a fost director B. N. J. la Zagreb. Unul Oca a fost inginer la minele din Sirmia. [7] Conf. prof. sârb. [8] Adatt. Potf. p. 75 — ap. D. Popovici, p. 71. [9] Adatt., II, pp. 598—299 — ap. Ibid. [10] D. Popovici, p. 23. [11] *Ibid*, p. 124. [12] Tört. és. rég.

greceşti [1]. V. Maniu ne-a dat câtevă nume, ca Coengu, generalii Sora şi Doda, baron Musteţa, dr. Coda; tot dela el, aflăm şi altele, ca Tolea, Spaici, Angelcu, avocat Mărcuş, Dima, Paciura, Staia, aflându-se, în acele timpuri — prin 1880 — la Lugoj [2], unde trebue să fi existat o puternică colonie aromânească. Toate acestea, subliniază V. Maniu, sunt „nume cu cari se fălesc Români din Banatul Temişian" [3]. In afară de oraş, erau negustori aromâni şi comunităţi „greceşti" la Mahalaua şi la Fabrica Timişoara [4].

Nu ştim căror împrejurări se datoreşte numele de „Mulovişte" unei străzi din acest oraş, unde, odată, au fost atâtea familii nobile şi atât de mari şi bogate colonii de negustori aromâni, dar, din lipsă de date precise, ne oprim aci [5].

In cuprinsul Banatului şi a Bacichei erau puternice colonii. Am spus şi în altă parte, că erau colonii la Djacova — aici, a strălucit numele de Diaconovici [6]; la Oraviţa [7], la Cenad [8], în districtul Lipova [9], localităţi cu destui „greci", în Pustiinici [10], în satul Macedonia [11], cu multe familii Covata [12], la Caransebeş [13], în Mehadia, mare centru cu hanuri ca la Panciova şi Timişoara [14], la Rachitova [15], la Broşteni [16], la Pecica [17] şi la Arad [18] — mare centru în Crişana, precum şi în alte centre, mai mult sau mai puţin însemnate, ca Kikinda Mare [19], Becicherecul mare, Biserica Albă [20], etc. In cuprinsul Banatului, erau oameni foarte bogaţi. In Sân Miclăuş, de o pildă, găsim pe unul Ioan Nacu († 1880) care avea un venit zilnic de 1800 fl; la moşia sa din satul Comboş, întreţinea un teatru cu o bogată garderobă, unde aducea artiştii de seamă dela teatrele din Viena [21].

La Vârşeţ — unde ştim că s'au aşezat colonii şi în anii 1722 şi 1764, în afară de altele înainte de aceste date sau mai târziu — erau mari negustori din familia Derra — Constantin [22], Nicola Iancovici [23], unul Cocu [24]; altul foarte bogat, Micea Zaim, care a donat, în

Ert. XX, 1904, pp. 89—92; Geschichte der Militärgränze p. 647; Prepis D. M. Lascaris, prof. univ. Salonic, ap. D. Pop., p. 23. [1] Adatt., Potf., pp. 17 şi 77, ap. D. Pop. 70. [2] Vezi Alb. M-rom. 1880. [3] *Ibid*, [4] Comunicările episc. dr. G. Letici, ap. D. Pop. 115. [5] Informaţiuni cerute, la faţa locului, prin d-l dr. P. Topa, preşedintele soc. m.-române, nu le-am putut căpăta. [6] Alb.. m.-rom, 1880 — [7] Adatt. II, 622-3 — ap. D. Pop. 86. [8] Adatt. II, 528 — ap. D. Pop. p. 87. [9] Adatt. II. p. 95 – ap. D. Pop. 86. [10] Vezi la Mişcolţ pe unul Nacea Pastinici. [11] Vezi T. Filipescu, o. c., p. 113. [12] Numele de Covata îl întâlnim la Nicopole, de unde sunt originari atâţia Covata, ca Vasile Covata, avocat şi conducător al Băncii Caliacra la Bazargic. [13] Adatt. II, 303, nota I, ap. D. Pop. p. 57. [14] Adatt. Potf. 75 — ap. D. Pop. p. 71. [15] Vezi mai sus, cap. I, p. 309. [16] Vezi p. 309. Aici am găsit nume din familia Mangiuca. [17] D. Pop., p. 54. [18] *Ibid*. [19] Adatt. I, pp. 177, 179 — ap. D. Pop., p. 90. Aici, era, prin 1753, un «cambiaturist» Gheorghe Tigunici, întâiu fiind la Beodra. [20] D. Pop., p. 38. [21] *Ibid*, p. 21. [22] Vuk Posloviţe — ap. D. Pop., nota 1, p. 74. [23] Din Protocolul celor morţi, ap. D. Pop., p, 36. [24] D. Pop., p. 39.

1822, suma de 1500 fl. pentru şcoală [1] şi a ridicat pe socoteala lui o biserică numită „Biserica lui Alexe“ [2], etc. Prin 1733, sunt semnalaţi şi argintari [3].

c. — CÂTEVA CENTRE PUTERNICE IN PROVINCIILE CROATO-SLAVONE.

In provincia Srem, (Sirmia) Aromânii sunt semnalaţi odată cu eliberarea acestuia de sub Turci — 1699 [4]. Şi aici, ei erau originari, ca număr, din Moscopole, Catraniţa, Blaţa, Veria, Cojani, Sacişta, Clisura şi Neaguşta [5]. Erau aşezaţi în toate marile centre — deosebit de toate celelalte—ca Vucovar, Zeimun, Carlovaţ, Mitroviţa, Irig, Subotiţa, Novisad. Ca negustori de vite pentru export, erau foarte răspândiţi în toate ţările slavone şi peste tot în Ungarea încă din sec. XVII [6]. Incă din a doua jumătate a acestui secol, influenţa acestor Aromâni a fost aproape hotărâtoare în comerţul croato-slavon [7].

1. — Novisad, Subotiţa, Sl.-Brod, etc.

Novisad-Neusatz şi-a câştigat marea lui importanţă odată cu căderea Belgradului sub Turci (1738), când negustorii de aici s'au mutat mai cu seamă în centrul de mai sus şi în Ossec [8]. Alt val de Aromâni s'a aşezat şi după distrugerea Moscopolei [9]: în 1768, erau 80-100, iar în 1780, 120 familii de Aromâni [10]. Novisadul — ca multe alte oraşe croato-slavone — era, înainte de aşezarea acestui element, o simplă aşezare ţărănească [11]. Negustorii aromâni de aci se ocupau cu negocierea mărfurilor din Mletac şi Viena, din Turcia şi Ungaria, cei supuşi turci cu cordovanele — alături de toţi aceştia erau şi 6 negustori catolici cu mărfuri nemţeşti [12]. Novisadul a ajuns să fie, astfel, unul din principalele centre între Germania şi Turcia [13].

Meşteşugurile bănoase erau, deasemenea, în mâinile Aromânilor; din 59 blănari, în 1774, numai 4 erau catolici; aurari şi argintari — majoritatea „greci şi albanezi“ [14] — erau 100 în toată corporaţia [15]. Şi cam tot aşa cu celelalte meşteşuguri. Infăţişarea Novisadului era, până târziu, înainte de 1848, jumătate orientală [16].

Negustori cu vază au fost, pela finele sec. XVIII, Marcu Ser-

---

[1] *Ibid*, p. 70. [2] Din jurnalul lui J. P. Pavlovici — vezi D. Pop., p. 121. [3] Glasnik, XII, 1907, p. 349, ap. D. Pop., nota 6, p. 33. [4] Adatt, I, p. 511, ap. D. Pop., p. 91. [5] D. Pop., p. 25. [6] *Ibid*, 53. [7] *Ibid*, p. 51. [8] Schwicker, Polit. Gesch. der Serben, p. 76, ap. D. Pop., p. 19. [9] D. Pop., p. 21. [10] *Ibid*, p. 25. [11]. *Ibid*, p. 79. [12] Erdujhély, o. c., p. 292 — ap. D. Pop., p. 80. [13] Korabinski, o. c., ap. D. Pop., p. 79. [14] Erdujhély, p. 299 — ap. D. Pop., p. 92. Cu argintăria şi aurăria s'au ocupat puţini Albanezi — aceştia nu pot fi decât Arnăuţi din Moscopole; Grecii nu s'au ocupat niciodată cu aceste meşteşuguri. [15] Bácsbodrag monogr., 1900, I, p. 253 — ap. D. Pop., p. 80. [16] Polit, Pocoiniţi, Repauzaţii, p. 10, ap. D. Pop. p. 95. Colonia îşi avea, înainte de 1782, şcoala şi biserica Sf. Nicolae — *Ibid*, pp. 10—11, ap. D. Pop., pp.

viski, Simu Ciolici şi Marcu Stana [1]; Alexandar Kostici, Pera Polit [2], Gheorghe Vulpe, Dimitri Koda, Iovan Patraki, Dim. Zacu, Hristu Pustenici, Iovan Nacu, Ghiorghi Derra, Constantin Fota [3], etc. Profesorul sarb, in conferinţa sus menţionată, îi dă pe toţi aceştia ca şi dr D. Popovici, dealtfel ca întemeietori ai gimnaziului din Atena sârbească" cum îl numeşte Novisadul, dar ne dă numele ceva mai aromaneşte, ca Zaca, Kota, Patric [4]. Un mare negustor a ost şi unul Adamovici tatăl d-rului Steva — fost preşedinte al omunităţii oraşului, care făcea negoţ cu casele comerciale din mai toate ţările Europei, cu Orientul apropiat, cu China şi Algerul [5].

O puternică şi bogată colonie a fost şi la Slavonski Brod, un port ospitalier" al Aromânilor, aşa cum îl numeşte profesorul sârb in conferinţa cunoscuta [6]. Aici, în 1788, a debarcat un grup de 150 suflete din Moscopole şi Şipsca conduse de preotul Papaiani Capmare si în care se găsea primul Sina care a călcat pragul monarhiei [7]. ele mai distinse familii Popovici din acest oraş sunt urmaşi ai acelui Papaiani [8] şi anume: Gh. Popovici († 1828) [9], Sterie Popovici cu fiul Ioan S. Popovici „scriitorul sârb", autor al operei satirice Kir Iani [10], alte nume: Anastasie Dimovici († 1789), originar din Epir şi care a umblat lumea întreagă ca negustor [11]; Constantin Laţcovici († 1867) [12]; etc.

Un alt centru însemnat şi unde Aromânii aveau, în mâinile lor, tot comerţul de mărfuri, era Subotiţa [13]; încă un centru care, din aşezare ţărănească, a luat caracterul unui oraş comercial, a fost Ossec [14], unde—în afară de negustori din Belgrad — se aşezaseră, încă dela începutul sec. XVI, grupuri de Aromâni veniţi în Croaţia şi Slavonia [15].

Negustorii aromâni au stăpânit peste tot negoţul şi oamenii erau destul de bogaţi. La Karlovatz, de o pildă, era unul Baracu care îşi avea capela lui [16]; unul Latcovici şi Pahani din Brod, deasemenea [17]; în Ossek, era Kostici cu capela lui [18]; în comuna Iasenovaţ, era casa Dimovici, care deţinea, în mâinile ei, toată viaţa economică a ţinutului şi îşi avea, într'o privinţă, şi moneda ei [19].

Karlovatzul număra, în 1702, 5—10 familii, iar în 1760-70, acestea atinseseră numărul de 80 [20]. Aici, au fost negustori foarte bogaţi ca celebrul Dimitrie Anastasievici-Sabow, întemeietorul pri-

---

16 şi 37. [1] Erduţhély, p. 289, ap. D. Pop., p. 120. [2] D. Pop., p. 129. [3] Spomeniţa ap D, Pop., nota 1, p. 128. [4] Conf. prof. sârb. [5] D. Pop., p. 73. Conf. prof. sârb. [7] D. Pop., p. 21. [8] *Ibid*, nota 3, p. 21. [9] Acesta a avut ca fii p Nicolae, Teodor, Constantin, Andrei, Gheorghe şi Ştefan. [10] Prepis, M. M Tokin din Vârşeţ — ap. D. Pop., p. 40. [11] D. Pop., 40. [12] *Ibid*, p. 41. [3] Korab nski p. 401, ap. D. Pop., p. 79. [14] Schwicker, o. c., p. 76 — ap. D Pop p 19. [1] Vezi N. Densişuşeanu, art. cit. în Alb. m.-român, 1880. D Pop p 33 [17] *Ibid* p. 38. [1] *Ibid*, [19] *Ibid*, p. 75 şi nota 1. [20] Graniceari 18 nr 16 ap. D Pop. p 25

mului gimnaziu sârbesc din această „Metropolă sârbească", cum o numeşte profesorul conferenţiar sârb [1]. Aici, mai erau negustori bogaţi, ca Costa Baracu, deja pomenit şi Simu Başa — amândoi din Clisura [2], precum şi dr. G. Pantelici şi Atanasie Caramata [3] Averile familiei Caramata erau trecute în legende şi proverbe [4].

Nu numai în ţările fertile şi bogate, dar şi în cele abia eli berate şi din totdeauna sărace, ca în generalatul Karlovatz şi al Varadinului, precum şi în Zagoria croată, ei au deţinut tot comerţul în mâinile lor — scria Vanicsek [6]. In Slavonia erau foarte mulţi „zidari ottomani" ce se cheamă „Ţânţari" [6]. In toate aceste ţinuturi, ca şi pe litoral, se ocupau aproape numai ei — Greci şi Aromâni cu comerţul ambulant şi erau cunoscuţi sub numele de „calaigii" [7]. Erau negustori pe tot litoralul: erau la Zadra (Zara), la Şebenico şi Karlstadt [8], la Zagreb [9], la Ruma [10], etc.

Ca să ne dăm seama de valoarea acestor elemente, răspândite ca un păienjeniş, în toate centrele mari şi mici, este bine să se citească cele relatate de dr. D. Popovici în legătură cu conflictul isbucnit, în 1790, în soborul dela Timişoara, unde majoritatea membrilor participanţi şi conducători ai activităţii au fost nobilii Aromâni [11].

3. — Marele port Zeimun-Semlin.

A fost — ca şi Slavonski Brod — un port ospitalier tuturor revărsărilor de colonii aromâneşti, cum îl numeşte profesorul sârb în conferinţa citată. Aşezat în faţa Belgradului, unde ajungeau, pe valea Moravei, caravane din toată Peninsula, tot aici, se vărsau, pe calea apelor, mărfurile venind din josul şi susul Dunării şi pe întinsul afluenţilor — Tisa, Drava şi Sava. A fost — în decursul veacurilor XVIII şi XIX — un antrepozit colosal, în legături cu Europa centrală şi apuseană, cu cea s.-estică, cu Asia şi Adriatica. Aici, se vărsa mare parte din bogăţii şi, de aici, se distribuiau: materii brute, cereale, vite, manufacturi, poştă, efecte şi aur — toate

---

[1] Vezi Conf. prof. sârb şi Programul marelui gimnaziu din Karlovatz, 1890, I, p. 53 — ap. D. Pop., nota 1, p. 128. După aceleaşi isvoare, mai cităm pe Alexi Zamfirovici, Andrei Matici, Dimcu Ghinici, Eft. Georgevici, Alexi Panaiotovici, Zamfir Emanuel. După D. Pop., pe lângă aceşti fondatori, mai erau Gh. Coda din N.-sad, Rodocanachi din Triest, Iovan Damaschin din Nemet. [2] Politica din 6/II/927 — ap. D. Pop., p. 36. [3] D. Pop., pp. 128 şi 129. [4] Era un proverb: «Aşa ceva nu găseşti nici la oborul lui Caramata» — Vuk, Poslovițe, ap. D. Pop., nota 1, p. 74. [5] Op. cit., I, 401, 648 — ap. D. Pop. pp. 78—79. [6] Taube, II, p. 21 — ap. D. Pop., 94. [7] Soppron, p. 316, Vanicek I, p. 401, II, pp. 647—648, ap. D. Pop., nota 1 şi 2, pp. 55 şi 56. [8] Grbici, o. c. I, p. 134 — ap. D. Pop., 111. [9] T. Filipescu, o. c. p. 112 — menţionează pe unul Kalembar (în m.-român: Cale bună!) director al băncii sârbe cunoscut ca un mare sârb. Aicea, în dieceză după St. Meteş, o. c. p. 256 au fost vechi colonii în valoare de 11000. [10] Ruma din Sirmia însemnează «Greci». Vezi T. Filipescu, p. 113. [11] Vezi şi Cartea III-a.

devizele streine. Comerţul de bancă, casele de schimb, cele de import-export, cele de expediţie erau în floare. Din acest centru important, se dicta şi comerţul întregii Serbiei vechi [1].

Fisionomia etnică a acestui oraş căpătase, prin a doua jumătate a sec. XVIII, un caracter cu desăvârşire aromânesc [2], piaţa lui prezenta caracteristicile aromâneşti-orientale. Avea trei biserici mari [3], negustorii bogaţi îşi aveau capelele lor bogate, ca Hariş, Petrovici şi Spirta [4], iar unul Todor Apostolovici îşi avea capela şi preotul particular [5]. In a doua jumătate a aceluiaş secol, aveau case frumoase familiile Duca, Schivru, Caramata, în care a fost găzduit Iosif II, Darvari şi Vâlcu, unde a fost găzduit împăratul Francisc I [6]. Negustorii aristrocraţi şi dornici de înaltă învăţătură, au înfiinţat, în 1795 — pe lângă şcolile funcţionând în casele negustorilor, în fiinţă încă din deceniul IV [7] — o şcoală a comunităţii greceşti şi macedo-vlahe [8], şcoală ajutată şi de negustorii din Viena şi din Salonic [9].

Din multele case comerciale mari, ne vom ocupa numai de câtva din cele mai celebre. Una din ele era aceea a lui Solaru din Blaţa, ca cea mai bogată din oraş, care, încă din 1756, plătea cele mai mari imposite [10]. Unul din ei, Ghiorghi, făcea afaceri mari cu toată regiunea, cu diferite mărfuri [11]. Casa Schivru cu Hristofor era în fruntea celebrelor case de comision şi de bancă şi avea şantier naval pe Dunăre [12]. Tot aici, la Zemlin, îşi începuse activitatea, celebra firmă vieneză a lui Zenoviu Pop [13], fiul celebrului Hagi Constantin dela Sibiu. Tot atât de celebră era şi casa de comision şi de expediţie a lui Chiriac Barboglù, care avea comandite la Triest şi la Braşov [14]. Una din cele mai distinse firme din lume era casa de bancă Darvari, dintre cari unul Marcu era în fruntea băncii din Viena, cu un capital evaluat la peste un milion florini [15], casă care, în 1781, nu mai fiinţa la Zemlin [16].

Afacerile de comision şi de expediţie în acest centru-nod al tuturor drumurilor de apă şi de uscat — erau dintre cele mai rentabile. Unii negustori îşi aveau şi vasele lor, ca Dimitri Dursa, Anastasi Ziki şi „Micul Nasta“ Anastasi cari, în 1788, posedau multe vase de transport [17]. Dar casa de expediţie şi de bancă, rămasă ce-

---

[1] P. Marcovici, o. c., p. 105, ap. D. Pop., p. 51. [2] Conf. prof. sârb. [3] D. Pop., passim. [4] *Ibid*, p. 38. [5] Soppron, p. 361, ap. D. Pop., nota 6, p. 33. [6] P. Marcovici, o. c. p. 118, ap. D. Pop., p. 35. [7] Soppron, p. 330, ap. D. Pop., p. 117. [8] Bogoslovski Glasnik, XVI, p. 108, ap. D. Pop., p. 118. [9] P. Markovici, o. c., p. 111—112, ap. D. Pop., 118. Vezi şi Cartea III-a a lucrării de faţă în legătură cu programul acestei şcoale. [10] Vezi D. Pop., p. 82 şi nota 2. [11] *Ibid*, p. 76. [12] Soppron, p. 384—385, ap. D. Pop., p. 93. [13] *Ibid*, 383, ap. D. Pop., p. 90. [14] D. Pop., p. 90. Credem că acest Barboglu a fost Aromân — numele de Barba este foarte frecvent la Aromâni. [15] D. Pop., p. 90. [16] *Ibid*, p. 66. [17] P. Markovici, Drujştv ne Prilike. ap. D. Pop., p. 93. Numele de Zichi sau Zicu

lebră, era firma familiei Spirta din Vl.-Clisura, cu un membru la Viena şi altul în acest centru, în permanenţă [1]. Membrii acestei firme lucrau şi în Kovilia, Ruma şi Sisk [2]. Ei aveau la începutul sec. XIX, o mare fabrică de mătase, 13 vase şi un „propilor Archimede", pe Dunăre. Afacerile lor erau ramificate peste tot cuprinsul unui uriaş triunghiu: Constantinopol-Triest-Viena [3]. Unul din membrii acestei case — Pavel Spirta — era o mare personalitate în domeniul financiar şi economic şi, din memoriile lui, se poate deduce cât de larg orizont aveau aceşti Aromâni ca negustori şi câtă profundă cunoaştere a problemelor economice şi financiare mondiale [4]. Iată ce se povesteşte despre afacerile şi bogăţiile lor legendare: „Curierii, cari aducea şi duceau corespondenţa şi banii dela Constantinopol la Viena şi înapoi, se opreau la casa Spirta din Zemlin. Aici îi aştepta o enormă cantitate de corespondenţă şi de bani, cari erau împachetaţi şi puşi în butoaie; apoi, acestea erau înfăşurate în saci, pecetluite cu multe pecetii şi încărcate în căruţe. Toţi banii aceştia, numai de aur, înainte de a fi împachetaţi, erau, întotdeauna, deşertaţi pe o rogojină, bine spălaţi, pe urmă cântăriţi — căci nu se numărau – şi puşi în butoaie cu lopata. Aşa trimitea şi tot aşa primea banii casa Spirta [5]. Mai întâlnim membri din această celebră familie: pe fraţii Ghiorghiu Spirta, pela începutul sec. XIX, trecuţi în registrul comunităţii din Clisura [6] — e, probabil, să fie vorba chiar de marii expeditori despre cari am vorbit mai sus; pe unul Petre Spirta, prin 1848-49 [7], pe unul Constantin — nobil de Spirta († 1889) [8], şi pe ultimul, tot nobil, Ghiorghi, în 1906 [9].

Colonia cea mai numeroasă de Aromâni în acest mare centru comercial a fost — după toate datele şi mărturiile — din Vl. Clisura şi număra peste 150 familii [10]. Atât Zeimun cât şi Paciova erau, aşa dară, în mâinile acestor Clisureni atât de îndrăsneţi, de întreprinzători şi de bogaţi [11]. Tot pela începutul sec. trecut, găsim ca negustori pe Ghina Vâlcu [12] cu fiii, precum şi pe Nicola Ioan Lecu [13], Dimitri Simu Zicu, unul Ioani, etc. [14] alte familii clisurene: Hagibelu (sau Hagibeala), Paci, Lecu, Niştă Lecu cu fiii, poate şi Ioani G. Iancovici şi fiul Petru [15].

O casă, deasemenea distinsă, era firma lui Caramata [16]. Unul din aceştia avea oboare de porci dela Zeimun până la graniţele

---

este desigur clisurean. [1] D. Pop., 91. [2] *Ibid*, 49. [3] *Ibid.* 91. [4] P. Markovici, Issoria Novoga Sada, 77, ap. D. Pop., 74. [5] P. Markovici, Druştvene prilike, ap. D. Pop., 91. [6] Sunt trecuţi cu titlul de donatori sau cotizatori la susţinerea comunităţii. [7] D. Pop., 128. [8] P. Pap., Mem. cit. [9] D. Pop., 128. [10] Vezi P. Pap., Mem.. cit. [11] Din sânul acestei valoroase colonii, au născut, în Zemlin, dr. Darvari şi scriitorul Ceagani sau Cehani — Vezi Mem. cit. [12] Membri din familia Vâlcu erau şi la Panciova şi la Viena. [13] Membri din familia Leca erau la Belgrad, Bis. Albă, Costainiţa, Mişcolţ şi Tokay. — Vezi şi D. Pop., 49—50. [14] Vezi registrul com. clisurene, des cit. [15] Vezi Mem., cit. P. Pap. [16] Numele

Austriei [1] alţi doi Caramata erau unul la Pojon, altul la Lipsca [2] şi, intr atâta erau de bogaţi, că averile lor trecuseră în legende [3]. Alte firme: Ianachi Arghir şi Nastu Dimu [4], Ghiorghi Spida [5], Ghiorghi Mangearli [6], Kiril Zicu, Dimitri Schivru şi Todor Apostolovici, săpungiu [7]. Mai erau. Nicola Rusi (Rosi, Rusides), Constantin Darvar, Const Siguri, Const. Duma [8]. Un mare negustor, în prima jumătate a sec XIX, era şi Alexi Chiriţă, care a împrumutat statul austriac cu 7000 fl. [9]. O familie Popovici din Blaţa se numea înainte Puliu [10]. In „Memoriul" citat al scriitorului P. Papahagi, se vorbeşte de firma fraţilor Puliu, cu o avere considerabilă de 120.000 cor,. — probabil, să fi fost tot din Blaţa. Prin 1848—849, găsim pe unul Pavel Morfi, negustor cu vază [11], precum şi pe unul Dimitrie Petrovici [12]. Unul Petrovici Zara din Blaţa — destul de bogat — a donat în 1874, terenul pentru clădirea bisericii Sf. Dumitru [13]. Alt Blăciot a fost, cu mult înaintea acestuia, Zisis H. Teodor († 1810); etc. [14].

Alţi negustori din diferite centre au fost: unul Bucuvala din Epir, altul Nauni Torsa († 1781). Ghiorghi Palzi din Ambelachia-Tesalia († 1814), Mihail Cocea [15], unul Ciutucovici, Stancovici, Iovanovici, Gheorghevici [16], etc. Tot aici, a făcut negoţ, pentru scurtă vreme şi acela care avea să ajungă, la Viena, marele medic inobilat de împărat, doctor I. Nicolide de Pindo [17].

In Zeimun, erau şi opt hanuri comerciale, toate exploatate de Aromâni, dintre cari unul era supus austriac, restul, toţi, cetăţeni din Turcia [18].

Vreme de aproape două veacuri, Aromânii au deţinut, în mâinile lor, toată mişcarea economică — deosebit de aceea din alte ţinuturi — mai cu deosebire în provincia Sirmiei, bulevardul de trecere a bogăţiilor din cele două lumi: orientală şi apuseană şi au deţinut — în mâinile lor viguroase, cu puterea banului şi a capacităţilor lor negustoreşti – cele două chei dela locul de împreunare a Timişului şi Savei cu marele fluviu, Zeimun şi Panciova, de unde dictau şi viaţa întreagă a Belgradului de pe malul opus. După datele câte se cunosc, până în prezent, Moscopolenii, pentru început şi Clisurenii, pentru mai târziu, se desemnează pe primul plan al vieţii economice din acest ţinut, al Sirmiei, după cari, vin, în pro-

---

de Caramata se întâlneşte şi la Fârşeroţi. [1] D. Pop., 73. [2] *Ibid.* [3] Vuk Posloviţe, ap. D. Pop., nota 1, p. 74. [4] Soppron, 544—5, 330, ap. D. Pop., 117. [5] D. Pop., 117. [6] *Ibid*, 118. [7] Soppron, 536, 361, ap. D. Pop., 103. [8] Soppron, 430, ap. D. Pop., 117. [9] D. Pop., nota 2, p. 42. [10] *Ibid*, 15. Despre unul Pulio, vorbeşte şi T. Filipescu, 112. [11] Markovici, Istoria, 123 — ap. D. Pop., 128. [12] D. Pop., 128. Vezi şi T. Filipescu, 112. [13] Vezi P. Pap., Mem. cit. [14] *Ibid.* [15] *Ibid.* Unul Ziai, mort în 1829, s'a distins în ştiinţă, muzică şi matematică. [16] Vezi T. Filip., 112. [17] Vezi Dr S. Ţovaru: Rev. M.-rom., nr. 1—2 931. Despre marile aşezăminte culturale şi religioase în acest oraş, vezi «Cartea III-a». [18] D. Popovici p. 49.

porție mai redusă, Aromanii din alte localități aromanești deja pomenite. Toate aceste centre au strălucit, atâta timp cât le-a avut în mâinile lui acest element.

Intocmai ca păsările migratoare, unele aclimatizate cu noul mediu ambiant, altele tânjind de dorul unor tărâmuri mai bogate în hrană și în lumină, Aromânii negustori, financiari și meșteșugari — din provinciile croato-slavone, ca urmare a înfiltrării altor elemente încurajate de doctrine șoviniste sau din cauza decăderii vechilor centre următor noului sistem de mijloace de comunicații și a nașterii altora în monarhie — unii au rămas pe loc, asimiiându-se în massa majoritară, alții și-au luat sborul spre tărâmuri de activitate încă virgine și dătătoare de noui speranțe.

Odată cu dispariția Aromânilor, însă, și epoca de aur a acestor centre s'a stins, ca să nu mai revină niciodată. Și nu numai Zeimun și Panciova, ci și toate celelalte, înfloritoare, au suferit crahul fatal și — mai adaogă cu regret autorul atât de des citat — aceasta a însemnat și o grea lovitură pentru poporul slavono-croat care avea, în acești oameni, pe cei mai mari ai lui binefăcători.

B. — NEGUSTORI ȘI FINANCIARI AROMÂNI IN UNGARIA

Soliman Magnificul, fiul singur al lui Selim, după ce-și asigură supremația în Mediterana și a făcut din imperiu o mare putere maritimă prin cucerirea în 1523 a Rodosului, își îndreptă toate sforțările spre o pătrundere cât mai adâncă în Europa centrală. Intr'o expediție bine organizată, pornește, în 23/4/1526, împotriva Ungariei și, după ce cucerește toate cetățile din Sirmia, câștigă, în 28/8/1526, cumplita luptă din mlaștinile Mohaciului (localitate rămasă cunoscută sub tristul nume de „Mormântul națiunii" ma ghiare) unde au pierit — pe când Ludovic II pierea în mlaștină — 18000 fantasini și cavaleri și au fost executați 4000 prizonieri. In ziua de 10 Octombrie, i se prezeutau biruitorului cheile Budei și Ungaria era împărțită în trei părți: austriacă, turcă și transilvană, partea turcă administrată prin 25 sangeacuri și 4 eialete, bucurându-se de oarecare autonomie, conform uzului la Sultani. Buda a devenit turcească și această ocupațiune a durat peste un secol și jumătate [1].

Iată noui condițiuni foarte prielnice pentru supușii ottomani de a-și desfășura activitatea lor negustorească și peste tot cuprinsul Ungariei. Știm că așezările Aromânilor în această țară datează încă din perioada apariției Turcilor în Peninsulă. Ei, încă din prima

[1] Vezi Lavisse et Rambaud, IV, pp. 620, 624, 714, 723.

jumătate a sec. XVI, sunt semnalaţi la Sibiu [1]. É. Picot bănuieşte că, printre Grecii veniţi, încă din evul mediu, în Austria şi Ungaria, ca să-şi caute norocul ca architecţi, ingineri, artişti, etc., ar fi fost şi Aromâni [2]. Prin abilitatea lor, aceşti Aromâni au reuşit să dobândească în Turcia şi în provinciile vasale ei, importante privilegii comerciale mai cu deosebire la exportul de mărfuri turceşti [3], aşa că, în sec. XVII, negustorii indigeni aveau de ce se plânge de revărsările acestora [4]. Deja în perioada 1715/20, ei se găseau peste tot cuprinsul Ungariei [5] Comerţul în stil mare al acesteia, ca şi cea mai mare parte a banilor, erau în mâinile Grecilor şi în ale aşa numiţilor Ţinţari [6], iar prin companiile lor negustoreşti, Aromânii deţineau tot comerţul dela Atena până la Pesta şi Viena [7].

N'a existat oraş sau târg din cuprinsul Ungariei unde Aromânii să nu-şi fi avut pe reprezentanţii lor cari s'au ocupat cu comerţul, industria şi, pe alocuri, cu marea agricultură. Este de observat, însă, că ei s'au aşezat în proporţiuni mari cu predilecţie în partea răsăriteană — adică din stânga Dunării şi cea nordică în întregime şi relativ mai puţin -- aceasta întrucât ne ajută datele de până acum — în partea ei apuseană, adică din dreapta marelui fluviu. In această parte, sunt de remarcat centrele ca Tati, Papa, Vesprima, Marea Kanizsa, Gyor, Tolna, Dünaföldvar, etc., pe când în Ungaria răsăriteană şi cea nordică, amândouă destul de bogate, îi găsim peste tot. Mergând de jos în sus, enumărăm. Seghedin, Mako, Baja, Hödmezö Vásarhely, Kálocsa, Szentes, Kecskemet, Pojon, Csanad, Karczag, Iaszbérény, Iaszapati, Debreczen, etc sau centrele dela nord: Vacz, Balassa Gyarmat, Eger, Gyöngyös, Miskolcz, Tokay şi altele nenumărate [8].

1. Göngös, Miscolţ şi Tokay.

Acestea trei au fost centre mari în Ungaria de nord unde s au ocupat cu marele negoţ, cu export de lemne şi de vinuri, mai cu deosebire. In jumătatea sec. XVII, erau deja în număr însemnat în ţinutul Koşav din această parte a ţării [9].

---

[1] N. Iorga, Ist. Com., I, 131. [2] Vezi art. cit. din Alb. m.-român [3] D. Pop., 51. [4] Szazódok, 1911, p. 365, ap. D. Pop., 53. [5] *Ibid.* [6] Statistik, I, pp. 138—139, ap. D. Pop., 79. [7] Zelici, Jitie, 76—77, ap. D Pop., 78. [8] Negustorii din Göngős, Pásztó, Iászberény, Arokszállas, Iászrápaty, Iárzfengyboza, Kis-Er, cereau, în 1784, preoţi şi învăţători români — vezi P. Pap., Mem. cit. După acelaş isvor: dintr'o conscripţie din 1794, pe lângă alte naţionalităţi, erau şi Makedowalahi: în Máko 2 case, în Tornya 154 sufl., Báttonya 416, Nagylaka 504, Palita 1 casă, Saţtémy 339 suflete, Csanád 184, Feöldeák 13 case, Apatfalva 13. (După actele copiate din arhiva de stat din Budapesta de dr. G. Alxici). Erau biserici aromâneşti la Ungvári, la Eger cu multe proprietăţi, la H. Vàsarhéy, Szentes, Kargat, Kálocsa şi Szeghedin, Tokay, Mişcolţ şi Kecskemet [9] Szazádok, 1911, pp 3 6 3 9, 289 291 ap. D. Pop. p. 51

Despre Tokay n'avem date numeroase; ştim, însă, că, aici a avut loc un mare negoţ de export de vinuri şi de lemne, în special pentru Polonia. Aici, a fiinţat, una din marile companii „greceşti", (a cărei identitate etnică am fixat-o ca în întregime aromânească [1]) şi a cărei vechime se afundă până pela începutul sec XVI [2]. Nu cunoaştem în ce proporţie a crescut numărul negustorilor după stingerea Moscopolei [3]. Tot comerţul de vinuri şi de lemne, ca şi exportul acestora, era în mâinile negustorilor aromâni din Tokay şi din Mişcolţ [4]. In aceste două centre, în afară de Budapesta, s'au aşezat, din timpuri vechi, membri din celebra familie Mocioni [5] In Tokay, găsim şi membri din familia Leca din Vl.-Clisura [6]. In preajma oraşului, erau, în 1748, 102 familii [7].

Datele asupra aşezării Aromânilor la Mişcolţ se referă la anul 1606, dată când Moscopolenii încep să aibă raporturi cu Austria [8]. Ei sunt evaluaţi, în 1728, la peste 300 negustori [9]· în 1788, erau peste 350 familii, toate din Moscopole — mai propriu zis, din ţinutul moscopolitan: erau originari, adică, din Moscopole, Grava, Lunca, Civara, etc. [10]. Ei îşi aveau biserica foarte veche. Importanţa coloniei şi valoarea afacerilor ei se deduce şi din aceea că ei îşi aveau şcoala şi „una din cele mai frumoase biserici ortodoxe câte se află în Ţara Ungurească", biserică la care s'au lucrat 20 ani şi s'a terminat în 1806 [11]. Tot comerţul era în mâinile acestor Aromâni — scrie prof. dr. P. Papahagi [12].

Din registrul matricol al naşterilor din 1728 al bisericii ortodoxe din Mişcolţ, vom da numele copiilor de sex masculin şi al părinţilor: Gherca A. Pati Atanas, Anastas Mihail Ghica, M. Giupan, G. Guriciu-Guriţu, George Gramba, Nastu Grabowski, Atanas al Druia Stiria, Anastas G. Guriţă Nicola Şaguna, Atanas al Druia Şuca; Anastasie P. Ciuhadariu, Adam al lui Mitra Ciacu, Ioan Dimitri, Anastas N. Şaguna, Anastas Vruşu Duruţa, Alexi Didani, Gherga Lina Naum Kosmiski, Anastasie Mihail Zubanu-Jupanu, Atanas Nuşa, Atanas Chileafa [13], Atanas Ioan Dimcea, Mihale Dova [14], Anastas Dim. Ciacu, Adam D. Ciacu, Anastas Nastradin,

---

[1] Copii de M. Lascaris, ap. D. *Pop.* p. 23. [2] N. Iorga, Ist. Com. I, p. 131. [3] In cimitirul din Tokay, împănat cu nume aromâneşti, sunt trecute satul şi oraşul, precum şi numele. [4] Zelici, Jitie, 76—77 şi Acsádi, I, 314, ap. D. Pop., 79 şi 53. [5] Vezi Alb. m.-rom., 1880, p. 72. [6] D. Pop., 49—50. [7] In Tokay, 95 familii au cerut lui Iosif II să li se îngăduie a avea biserica lor de rit gr.-ort. Vezi P. Pap., Mem. cit. [8] P. Pap., Mem. cit. [9] P Pap. Scriit. aromâni în sec. XVIII, nota 2, p. 45. [10] *Ibid.* Mem. cit., unde stă scris că toţi aceşti Aromâni se găseau sub protecţia bisericească a archiepiscopiei din Ohrida — *Prima* Justiniana. Slujba celor şeapte sfinţi ai Ohridei era tipărită la Moscopole. [11] Vezi Viaţa unei mame credincioase» de dr. I. Lupaş. [12] Vezi Mem. cit. de *P. Pap.* [13] Numele de Chileafa, sub forma Chelefa» il găsim la Floru — Zagor [14] Nume Dova există la Târnova-Bitolia.

Anastasie Nastu Cruşoveanu[1], Atanas Ioan Pamberi, I. Dimcea, I. Giupanu, An. Mihail Muciu, An. Başkigiu, An. Linti, Anastas Ciobanu, I. Caludi, Ambrosiu Livădaru, Vretu Chiria Simcea, Nic. Şiarpe, Caravlahu dela Ungvari, Const. Apostolovici, dascăl Naum Mihale Mociu, R. Fantazi, Ana Nic Mandua, N. Papa, Mihail Şişia, Pescari, G. Nicolau, Campomare, I. N. Iancu Ciuciu sau Giugiu, I. K. Romeu, G. Naum Dona, Procop Dursa[2], Procop Polizu, Sturnare[3], Pihti Vretu, Nicolau Coliciu, Dimcea Mucule, Dim. Şimşia, Dim. Pulizu, Dim. Gunca, D. Coca, D. Diamandi, Dimos Oparacu, — Oparac, sat prăpădit în Albania de jos; Dem. Pilta, Nastu Ceambicu, Mih. Ndona, G. Cioba, Marcu, Nastu Bartimi, Dimcea Muculi Bratu, Ştefu Roza, Nic. Cartiţă, Em. Mih. Docia, Nacia Pustinici, George Balan, Gh. Macali, Georg Dadane, Ion Şuca, Ilia Mih. Nişca, C. Pata Coste Presuca, Const. N. Cata, Naum Papamihale, Mitru Luca; Mih. Nişca[4], Nicu, Manole Castorian, Vintacovisci, Ar. Belaski, Ilr. Chiuşia, Mih. Chiosa, Thed. Ţupată, Nanu Lazăru, Naum Rizia, Const Deft. Foca, Nic. Ţărţărachi, Naum Ţitiri, G. Ciomba, Nic. Boiagi, Ştefan Duşi, Papamihali Călugheru, Pavlu Mărgărit, I. Pulovsci, Mih. Nastu Veliu (sau Beliu[5]), Con. I. Churciu (Federovici), M. Dumitrovici, Nauni D. Liveri, Costa Plyasca, G. Cuşculuri, Ilia N. Leru, Mih. Calai[6], Ioan Iacomi[7], Anastasi Gorgumi, Ambrosie Livandovscki, Joga — tată a lui Andrei Pita[8].

Iată o parte din primii fondatorii ai bisericii şi, deci, mari, negustori în acest centru, stăpânit de energia şi de banul lor. Din nenumăratele nume, acelaş scriitor ne dă câteva pentru ultimul pătrar al sec. XVIII: Dem. Pilta, Gheorghi S. Capri, Evreta Şaguna, Dursa, Dimcea, G. şi N. Tricupa—Cosmischi, Anastas Nicolae Şinca, An. Petre Ciuhadaru, Mitre Ceacu, Mih. Ndona, Anastas I. Pamperi, An. Mih. Muciu, Vretu An. Ponte, Nic. Şiarpe, Gheorghe Balauri şi „zecimi de alte nume" [9]. Dr. P. Papahagi observă că numele de „Vretu" vine, de multe ori, cu însemnarea din Moscopole, Fraşari şi Fearica [10]. Tot aici, au făcut negoţ nenorocos şi Naum, fiul lui

[1] Să fie oare o dovadă că Cruşova este şi mai veche de cum am fixat la cap. VI, «Cartea I-a» [2] Pe unul *Dimitrie Dursa* l-am întâlnit ca armator la *Zemlin* — *vezi* D. Pop., p. 93. [3] Numele de Sturnare-Sturnara îl găsim la Meţova. [4] Numele de Nişca se aude la Sofia şi Bucureşti — originari din Cruşova. [5] Vom da mai departe de numele baronului Beliu (?). [6] Calai a fost nume purtat de un bărbat politic maghiar. [7] Pe unul Iacomi, originar din Salonic, l-am întâlnit la Smirnia. [8] Din Mem. cit. Tot după dr. *P. Pap.*, aflăm că s'au găsit însemnări la biserică, după cari, Moscopolenii au plecat — în gloate mari, cu avutul şi cu tot ce au putut duce cu sine — în *1806*, din cauza ticăloşiilor lui Ali Paşa şi ale lui Ismail Paşa din Berat. După altă însemnare, «satele Grava, Lunca, Civara au fost pustiite de Albanezi mahomedani de mult». [9] *P. Pap.*, o. c., şi l. c. [10] *Ibid.*

Evreta Şaguna şi tatăl aceluia care avea să fie — spre fericirea neamului românesc! — Mitropolitul Andrei Baron de Şaguna [1]. Incă doi buni negustori au fost Adam Gherga şi fiul Atanasie, acela care avea să fie naş la cununia Anastasiei cu Naum şi la botezul fiului acestora [2]. Probabil că, tot aici, a făcut negoţ şi Gheorghe, fiul lui Naum Şaguna din prima căsătorie [3].

In matricolul din 1728 al bisericii, nume ca Dona,,Capri, Dimcea, — probabil din cauza vechimii lor prea mari — de-abia se descifrează [4].

Aceasta era fisionomia pieţii în acest oraş — aproape aromânesc. In sânul acestei colonii, s'a aşezat şi a făcut negoţ unul Mihail din familia Mocioni, care a avut ca soţie pe Ecaterina, fiica lui Ioan Mocioni şi mama iluştrilor fraţi Alexandru şi Eugen Mocioni [5].

Deasemenea, în multe sate din districtul Borsad, autorul cit. memoriu a găsit inscripţii cu multe nume de Aromâni pe morminte [6].

Un mare centru în Ungaria de mijloc era şi Kecskemet. Judecând după biserica şi biblioteca extrem de bogată din acest oraş, amândouă datorite Grecilor (?) şi Aromânilor din Sacişta, colonia de negustori trebue să fi fost numeroasă şi bogată. George Zaviras, primul bibliograf grec, făcea negoţ în acest oraş [7].

2. — **Budapesta.**

După cercetătorii sârbi, numărul Aromânilor pare să fi fost cu totul neînsemnat. In Buda, în jurul anului 1800, ei erau evaluaţi cam la 1100 [8], iar acela „al Grecilor şi Ţânţarilor" în Pesta ceva mai mare [9]. Noi credem, însă, că numărul acestora a fost cu mult mai important. Totuşi, numărul unui element dotat cu atâtea virtuţi interesează prea puţin în stabilirea valorii lui şi numai calitatea are şi a avut preţ în ochii cercetătorilor obiectivi. Oricare ar fi fost numărul lor, un lucru stă adevărat şi anume că „aceşti întemeietori de fabrici. de ateliere şi de tipografii, aceşti balcanici au pus în valoare bogăţiile Ungariei şi au fundat marile companii comerciale cari legau economiceşte Apusul şi Răsăritul" — după cum se exprimă foarte judicios colegul V. Papacostea [10]. Numai în lumina acestor

---

[1] Dr. I. Lupaş, o. c., 11—13 şi «Mitr. A. Şaguna» 10-12. [2] *Ibid.* [3] Din «Viaţa unei mame credincioase» aflăm că Gheorghe era fiu din prima căsătorie cu Ecaterina Magiaro din *Perlepe* şi că acesta era tatăl generalului în retragere. Constantin Şaguna. [4] Vezi Mem. cit. *Printre* iniţiatorii întemeierii bisericii erau membri din familiile Dem. Pilta, George şi Simeon Capri şi grecul Sachelarie Levendi. [5] Vezi cartea III şi Dr. At. Marinescu, Alb. m. român, 1880, p. 72. [6] Dr. P. Pap., dă — în Mem. cit. — aceste nume de familii: Butal, Livadaru, Leka Stillard, Caludi, Cosmiski, Jupanioth Mihaly — adică din Jupani, Szuli, Dimcea, Olas (Oală!), *Pobasky*, Leca, Muciu, Kiril Curuţ, Gherga, soţia acestuia născută Duresza, Lioveri, Pilta. [7] Vezi Mem. cit. [8] D. Pop., Problemi Voivodine, 1, 32. [9] D. *Pop.*, 25. [10] Vezi art. in Rev. M.-Rom., II, nr. 1 930.

desfăşurări de energii creatoare trebue judecată şi fixată valoarea Aromânilor — nu numai în această ţară, ci şi ori pe unde au trecut. Altfel, n'ar fi putut, aşa de slabi numericeşte — chiar dacă am lua ca adevărate statisticele cercetătorilor sârbi — să stăpânească viaţa economică a Ungariei veacuri dearândul şi să contribuie, în atât de largă măsură, la crearea stării burgheze şi întărirea prin reîmprospătare a clasei aristocratice şi conducătoare a statului. Dealtfel şi Valentin Hóman, profesor de istorie la universitatea din Budapesta şi ministru de instrucţie publică, recunoaşte origina streină a oraşelor din Ungaria [1]. In fruntea acestor streini, trebuesc, fără îndoială, aşezaţi Aromânii sau „Cincárok", cum au fost cunoscuţi şi de Unguri (sau Cuţovlahi, Caravlahi, Makedovlah, Makedoromán) [2].

In acest oraş, ca şi la Viena şi în celelalte centre mai mici, ei s'au ocupat cu marele comerţ şi finanţele, cu meşteşugurile şi micul comerţ.

Nu este fără interes să dăm, din sutele de nume, câteva numai din cele rămase prin grija documentelor nu lesne pieritoare. Un negustor din Buda Gheorghe Pulovici, originar din „Saxta"—Sacişta, este semnalat prin 1726 [3]. In documentul din 9/XI/1802, privind înţelegerea stabilită între Greci şi Macedo-Vlahi cu referire la orânduiala din biserica lor din Pesta, clădită prin decret imperial în 1793, găsim aceste nume din colonia numeroasă din Budapesta, constituită în comisiune reprezentativă: Dimitri Arghir, Nicolae Bekella, Teohari Jappa, Constant Macenca, Margariti Scarlat, Mihail Sofrona, Ghiorghi Vasiliu, Naum Stoianovici, Dam. Trâpcu, Dinu Figiu, Ioan Terzi, Gherachi Dimitri, Gheorghe Şulowski, Stamu Mutu, Constantin Alexici, Cosma Panaiot, Vrusu Dociu, Dimitri Vulpe, Constantin Manoli, Peter Rusu, Const. Agora, etc. [4].

Aromânii, ca negustori, financiari şi meşteşugari, au cunoscut Buda şi Pesta, poate înainte de cucerirea capitalei de turci; cu atât mai mult ei s'au putut aşeza — ca supuşi iubiti şi protejaţi al Sultanilor — după transformarea în paşalâc a Ungariei.

Ne mulţumim să dăm şi alte câteva nume pentru vremurile mai apropiate de noi. In fruntea coloniei budapestane — pe lângă alte nume celebre despre cari vom vorbi mai jos — au stat, fără îndoială, familiile Grabowski şi Muciu: Atanas Grabowski „negustor fruntaş cu legături întinse", nobil de Apadia [5]; fratele Constantin Grabowski şi fiul George [6]; Gheorghe Muciu, director al şcoalei

[1] Vezi art. dr. I. Lupaş, în Universul, 1935, relativ la oraşele din Ardeal. [2] Vezi Encicl. maghiară, Revai, IV, 568. [3] Victovici, IV, 350, ap. D. Pop., 22. [4] P. Pap., o. c., nota 2 şi 5, p. 23. Vezi Mem. cit., unde se spune că biserica a fost construită pe terenul donat de Moscopoleanul Dem. Arghir. In această comisie, au fost, probabil, şi, vre un grec. Actul fundaţiunii a avut loc în 1788. [5] Dr. I. Lupaş, Mitr. Andrei Şaguna, 1915, 21—22. [6] *Ibid*, 22.

valaho-greceşti [1] şi librar în oraş [2], precum şi fratele Naum Muciu [3]. Alţii: Avreta Şaguna, fratele mitropolitului, ajuns deputat în Pesta în 1848 [4]; un văr al acestora (Muciu, Grabowski şi Şaguna) a fost Sebastian Economu [5]; înrudită cu Grabowski era şi familia Mutowski, altă dată cu negoţ în Polonia, dar, mai târziu, aşezaţi la Pesta şi Mişcolţ [6]. Este de observat că toate aceste nume, în afară de Economu, le-am întâlnit şi în acest din urmă oraş [7]. Alţi negustori de seamă erau Pometa şi Dimcea [8], Vulpe, Mandrinu, Stupa şi Geticu [9]. In jurul lui Nicolae Rogèa şi al celor doi Grabowski, erau, la Pesta, prin 1816, şi alţi Români din Macedonia, ca Ţlca, Atanasi Pulievici, Atanasi Cheptenaş, unul Maciuca, unul Mociu, unul Muşicu, mai mulţi Derra, Puliu Pulievici, etc. [10], unul Marcu Gheorghe Carţa (Kartza) [11].

Intr'un calendar din 1821, găsim, la Pesta, la începutul sec. XIX, aceste mari nume de Aromâni negustori şi nobili: în afară de fraţii Grabowski şi Nicolae Rogea, pe Naum Derra [12] „de bun neam născutul", I. Em. Ghica de Dejanfalva cu aceiaşi calificare, Ghiorghe Lazaru, Nauni Jembo, Anastasie Zico, Nauni şi Constantin Arghir, Ioan Papacostea, Nicolae Malagheci, Nicolae Iancovici, Ioan Barati, Stoian H. Petrovici, I. Raicovici, Vasile Buciu, Gh. Dzico, St. Vitali, An. Derra, acelaş Atanas Pulievici de mai sus, At. Scutari, St. Fardi, Gh. N. Maciu, Gh. Muciu şi N. Muciu deja pomeniţi, Th. Coişor, Gh. Guda [13], N. Muciu, C. Derra, Mihail Glangiafil, C. Raicovici, N. Ghion, N. Boiuc i, Mihail Constantinovici, Mih. Dricica, Th. Caragea, Ilie Blana, Pavel Baba, fraţii Ivan Terpo, pe când la Buda: Mihail Pulia, Dim. Bondi, fraţii Gh. şi D. Ciapa [14] Diamandi Dimitri Cazacu, Const. Buloftchi, Gh. Ţanco, I. Buloftchi, C. Liverdaru, Dim. Ziva, Costa Adamovski, Ant. Ciapa, Ştefan Ciapa, nobilul C. Dogali de Biud [15]. Alte câteva nume ni le dr. P. Papahagi · Marcu Raicovici din Grabova, Vichela din Veria, Naum Fărăcat Moscopolean, Ambrosiu Dociu din aceiaşi Grabova [16]. Contimporan cu aceştia era şi Anastase D. Lica Moscopoleanul care făcea comerţ de safiane cu Veleşenii [17].

---

[1] *Ibid.* [2] N. Iorga, Hist. R. P. Balk., 47, după Analele Ac. Române, XXXVIII, 388. [3] Gheorghe şi Naum Muciu fraţi ai Anastasiei mama lui Şaguna. [4] Dr. I. Lupaş, Viaţa unei mame credincioase, 41. [5] Mitr. A Şaguna, 22. [6] Vezi Dr. At. Marienescu, Alb. m.-rom., 1880, p. 71. [7] Vezi mai sus «Mişcolţ». [8] Socrii celebrului Em. Goţdu. [9] Alb m.-rom., l. c. [10] An. Ac. Rom., XXXIX, 6 şi 24, nota 30 31, ap. N. Iorga, o. c, 47. [11] *Ibid,* XXXVIII, 389, ap. N. Iorga, l. c. Acest Carţa nu este decât fratele lui Ioan Cârţa, celebru bancher imperial vienez. [12] Soţia acestuia, Maria, era născută nobilă de Zettiry Vezi Cartea III-a: Soc. fem române din Budapesta în 1815. [13] Este vorba de acelaş Gudas, rudă cu scriitorul grec Ghudhas — Vezi I. Car., o. c., 103. [14] Pe Ghiorghi M. Ciapa îl găsim pomenit în prefaţa Gramaticii m.-române a lui Boiagi. Poate şi Japp să fi tot un Ceapa. [15] Vezi rev Tinerimea rom.», XIV, p. 150—152. O. Lugoţan Macedonenii din Pest la înc putul sec. XIX» dintr'un calendar din 1821, desi una din lucrări ale lui Z. Carcalechi. [16] Vezi Mem. cit. [17] Vezi scrisoarea ac stuia către P. Sarù, cap VII, 204, nota 2.

Vorbind de familia Mocioni, E. Picot o numeşte „una din cele mai considerabile din Budapesta“ [1]. Urmaşi ai străbunului Petru în diplomele nobiliare cunoscut ca Popovici — s'au stabilit la Pesta, unde au ajuns oameni cu mare influenţă în viaţa economică şi cu mare rol pe arena treburilor publice [2].

V. Maniu ne dă câteva nume de personalităţi ca Haris — deja cunoscut — Zonea, Şacabeut, fost episcop, Dona, Blana şi dr. Cociu din Pesta, precum şi o legiune numeroasă de proprietari, ca Maleniţa, Mangearli, Capră, Baron Duca, Calai, Agora, Nicolici de Rudna, Neoplu, Manasi, Modoşu, Dadani, Ioanovici de Duleu, Georgeviciu — toate „familii cu cari se fălesc Românii“ [3].

Credem că, tot aici, la Budapesta — în tot cazul, în Ungaria — a făcut negoţ şi Constantin Gh. Ceagani, care, ca să se cultive, s'a lăsat de afaceri şi a colindat pe jos toată Europa în căutarea de învăţătură nouă [4]. In acest mare oraş, s'a distins şi un mare bancher gopeşan Gheorghe N. Maciu (mort în 1853, în vârstă de 79 ani) [5], de sigur, făcând parte din familiile gopeşene refugiate — prin 1767 — laolaltă cu Moscopolenii, în Serbia şi Ungaria [6]. Pe acest mare financiar Gheorghe N. Matzo-Maciu îl întâlnim în fruntea donatorilor bisericii greco-ortodoxe, alături de Moscopoleanul Dem. Arghir. O familie cu vază la Budapesta a fost şi este nobila familie Manu din Vl.-Clisura, cu renume în negoţ şi mari proprietari de moşii [7]. Unul din această familie a fost prin 1880 primarul Budapestei. Unul Dimitrie Manu — probabil tot acesta — preşedintele comunităţii greceşti, era în relaţiuni cu toţi cerealiştii de pe litoralul Dunării cari îi trimiteau cereale în consignaţie [8]. In acest comerţ de cereale, trebuie menţionată şi cunoscuta firmă I. Pantazi dela Braşov [9]. Incă un Clisurean a fost şi von Vrányi cu moşii întinse la Vrànyi [10]. Mai erau şi alţi Clisureni, din familiile Mandrinu şi Nazla [11]; se pare că erau şi din familia Oca. Prin 1880, ar fi

[1] Alb. m.-rom, 1880, «Les Roumains macédoniens en Autriche et Hongrie», 102 şi urm. [2] După dr. At. Marienescu, l. c. şi Dr. C. Diaconovici, Enciclopedia, v. III, p. 30 şi urm., Andrei, seniorul liniei de Foën-Banat, a cerut în 1780 şi primit dela împărat domeniul Foën ca donaţiune mixtă pentru recunoaşterea meritelor şi sacrificiile familiei şi predicatul de nobleţe. In 1854, a murit Ioan, proprietar al bunului Foën, om foarte bogat şi cunoscător a 10—11 limbi. A fost bunicul după mamă al lui Alexandru. Vezi şi Cartea III. [3] N. Maniu, art. cit. [4] Vezi D. Pop., o. c., p. 31 şi V. Papacostea, Teodor A. Cavaliotti, nota 3, p. 33 «Gexan» negustorul din Viena despre care vorbeşte D. Bolintineanu — o. c., p. 108, nu poate fi decât acest Ceagani sau altul din familie. [5] P. Pap. Mem. cit. [6] Dr. I. Ghiulamila, Rev. M.-rom., II, nr. 1 930, [7] Una Sofia Manu era măritată cu von Ianovici-Lugoj, iar Maria Manu cu Baron Nikolaus Dumba. [8] Un fiu Leonida, colonel în armata austriacă, era şeful departamentului aprovizionării în Bucureştii ocupat şi în sudul Basarabiei; un alt fiu era pictor. Ei vorbeau dealectul aromânesc. Inf. căpătate dela d. T. Caramiciu şi M. Babuş. [9] Vezi mai sus «Braşovul». [10] Numele originar nu l cunoaştem. [11] Fani

fost și unul Ștabechi din Crușova sau Nijopole. Tot aici, făcea negoț și unul Babunia, din bine cunoscuta familie la Bitolia. Pela începutul sec. XX, găsim și firma fraților Lica — Moscopoleni [1] — probabil, fii ai lui Anastase — unul din aceștia ar fi fost Ghiorghi [2].

Dăm, ca încheiere, câteva nume celebre maghiarizate: Calay, pomenit mai sus [3] și Kis [4], familii din sânul cărora au ieșit mari bărbați de stat unguri; Karácsonyi [5] și Lascu [6] — două mari case comerciale; familia Deák — la origină Pescari [7] — care a dat Ungariei pe cel mai mare bărbat politic al ei [8]. Etc.

Despre rolul covârșitor ce familia Sina l-a jucat în viața economică și culturală a acestei țări, vom avea a vorbi pe larg în legătură cu marii bancheri vienezi și în Cartea III.

C. — NEGUSTORI ȘI FINANCIARI AROMÂNI IN AUSTRIA

Dacă Veneția și cetățile italiene atrăgeau, în secolele trecute, pe Aromâni — deosebit de posibilitățile de câștig material — prin splendorile artisce și înălțimea culturii și civilizației, apoi Viena, odată cu începutul sec. XVIII, nu-i atrăgea mai puțin. Aceasta a început să devină punctul de întâlnire a două lumi și două concepții — acea a lumii occidentale și aceea a s.-estului Europei. Deosebit de nouile splendori și noua cultură puternic influențată de romantismul francez, ea îi atrăgea mai cu deosebire și prin vastele ei domenii economice încă neexploatate, ca și prin uriașele desfășurări de succese militare și politice ce începuseră să clatine puterea ottomană, chiar din ziua când forțele turcești s'au sdrobit neputincioase la porțile Vienei. Răsboaiele victorioase ale Sacrului Imperiu Roman cari au sfârșit prin alungarea Turcilor din Ungaria și din Țările slavono-croate (1699), ca și pacea dela Passarovitz (1718) au favorizat o revărsare de elemente balcanice din imperiul turcesc, mai cu deosebire elemente aromânești și au inundat monarhia în așa măsură, încât, în mâinile lor, se găsea tot comerțul cu ridicata și cel mărunt, tot comerțul dintre Turcia, Austria și Germania. iar multe case comerciale aromânești erau în legături directe cu cele mai de seamă orașe comerciale și industriale din Europa [9]; deasemenea, aproape

Nazia și Nișta Mandrinu sunt eroii pasportului fals din «Părăvulii» de N. Batzaria. [1] Vezi «Gazeta Macedoniei» I/16/1897. Interview de I. Arginteanu. [2] Vezi «Veles», cap. VII, p. 204, nota 2, lucr. de față. [3] Vezi și «Mișcolț» numele Calay și V. Mantu, Alb. m.-român, 1880. [4] Informații căpătate dela d. C. Metta, fost consul general la Varna. [5] Copii de M. Lascaris, ap. D. Pop., 14 și «Conf. prof. sârb». [6] «Conf. prof. sârb». [7] Pe unul «Pescari» l-am găsit la Mișcolț. [8] Vezi Encicl. Dr. C. Diaconovici, II, p. III și Encicl. Revai V, 339 40. Vezi și Dr. V. Braniște, art. cit. [9] Kanitz, Zinzaren, p. 6.

tot comerțul de mătase din Orient și Europa centrală era stăpânită de ei [1], pe când acela de bumbac din extremul s.-est, stătea fără îndoială, în mâinile acestor „greci", cari, din diferite centre apusene, îl răspândeau peste întreg continentul [2]. In acelaș secol al XVIII, compania greacă de comerț își înfipsese adânci rădăcinile ei în acest mare oraș al Europei centrale [3], în relațiuni cu toate țările și marile centre ale imperiului [4] In epoca marelui Impărat Iosif II, comerțul de bani, era, în cea mai mare parte, în mâinile Aromânilor [5]. Dar încă pentru o bună parte a sec. XIX, lucrurile nu prea s'au schimbat: marii bancheri din Viena — scrie V. Bérard — sunt în majoritate Valahi de rasă și adesea de limbă [6], iar scriitorii englezi Wace and Thompson scriau că marea colonie grecească din capitala monarhiei habsburgice era în largă măsură formată din Vlahi din Moscopole [7] comercianți și industriași cu renume, răspândiți până în Polonia și Germania — cum îi caracterizează Philippide [8].

In afară de Moscopoleni, mai activau statornic, în Viena, Aromâni din Zagor cu case mari de comerț — precum aveau comerț de bancă în Germania și mari case comerciale în Lipsca, Breslau și Amsterdam [9] — din Castoria [10], din Saciștа [11], din Cojani [12], din Blața, Clișura, Mețova, Crușova, etc. și, trecător, din Veles, Nevesca, Gramoste, Furca, Muloviște și alte centre aromânești. Se pare că, alături de Moscopoleni, coloniile din Blața și Clisura au stat în fruntea pieții economice din acest important centru al Europei de mijloc. Ceeace a spus colegul V. Papacostea despre G. S. Sina s'ar putea spune și despre toți Aromânii din Austria că, în adevăr, ei sau agenții acestora erau adevărate posturi înaintate, cari cercetau și pipăiau terenul în depărtare, sugerând și pregătind într'o însemnată măsură mișcările de expansiune ale fostei monarhii [13].

Dar Aromânii — după cum am spus în altă parte — făceau comerț și în alte provinci sau centre ale fostei monarhii, ei nu scăpau din vedere nodurile de drumuri toate acele localități cari le-ar putut aduce un folos. Vom da câteva localități, din actuala Cehoslovacia. Astfel, ei se găseau prin jumătatea întâia a sec. XVII, la Komaron, pe drumul Budapeste-Viena, — fără a cunoaște importanța coloniei — aici, făceau afaceri negustorii Dincea Goga din Lipsa [14] — ținutul moscopolitan, alții, în a doua jumătate, ca Antonie și Gora — toți foarte bogați [15]. Erau semnalați la Muncaci,

[1] D. Pop. p. 78. [2] Vezi Gh. Netta, *Negustorii orientali în Lipsca*, p. 11 [3] Vezi N. Iorga, *Idées et formes littéraires francaises dans le Sud Est de l'Europa — Études roumaines*, III, p. 11. [4] Vezi mai departe, cap. II. [5] Adatt, I, p. 383, ap. D. Pop. p. 90. [6] Op. cit., p. 249. [7] The Nomads of the Balkans, p. 214. [8] Vezi Istoria tis Rumunias, 1816, II, p. 30. [9] Pouq., o. c., I, p. 208, ed. II. [10] *Ibid*, III, p. 1-2. [11] *Ibid*, p. 80 [12] *Ibid*, p. 84-85, etc. [13] Vezi Rev. M. rom., II, Nr. 1 930. [14] Glasnik, p. 67, 276 — ap. D. Pop., p. 38. [15] Aranițchi,

organizaţi în companii[1], în jupania Beres, unde tot comerţul era în mâinile lor; la Ungvari, la Beregsas, unde se găseau negustori foarte bogaţi[2]; la Praga, cu colonii de „Greci" puternice[3]; la Karlsbad, unde am găsit, la începutul sec. 18, pe unul Baracu, fiul lui Costa din Clisura[4]; etc.

Puţine date în legătură cu negoţul Aromânilor în Stiria ne arată că ei îşi întindeau activitatea până aici[5]; alţi negustori cumpărau articole de fierărie şi le desfăceau — cu altele de sticlărie din Bohemia sau de manufacturi imperiale — în Turcia[6]. O colonie puternică, însă, era aşezată la Triest, unde desfăşura o întinsă activitate. Inainte de a ocupa de coloniile din Viena, să ne ocupăm, în treacăt, de activitatea lor comercială în acest mare port.

1. — Triest (Trieste, Trst).

Creşterea în importanţă a acestui port al Adriaticei coincide cu întinderea stăpânirii Austriei asupra Ungariei şi Ţările slavono-croate, prin alungarea Turcilor în 1699. Carol VI, în glorioasa lui domnie, a dat un avânt nemaipomenit comerţului, acordând privilegii companiilor de comerţ şi declarând porturi libere Triestul şi Fiume, porturi cari s'au bucurat de o protecţie specială şi din partea Maria Tereza, când începe o mare influenţă austriacă în comerţul Dunării şi al Orientului[7]: Sub domnia acesteia, s'a întemeiat companiile de a Triestului pentru exportul în Egipt şi, prin 1778, s'au puş la cale altele pentru comerţul cu Orientul[8]. Sub Iosif II, Triestul a primit o desvoltare comercială de seamă[9]. Incă din prima jumătate a sec. XVIII, Triestul făcea mari sforţări ca să atragă pe comercianţii din bazinul adriatic, iar pirateriile Uscocilor, susţinuţi de Austria, erau lovituri grele ce le aplica Veneţiei ca să o scoată de pe scena Levantului[10].

Incă din 1741, întâlnim pe Sacişteanul Nicola Hagi Mihali cu asociaţii săi Moscopoleni, cari îşi îndreptau mărfurile dela Durato, spre Triest şi Fiume[11]. După 20 ani, negustorii aromâni din ccelaş port îşi trimiteau lânurile grosolane şi alte mărfuri, pe vase dulcignote şi raguzane, la Veneţia, Ancona, Raguza şi Triest[12]. Republica Sf. Marcu decăzând cu desăvârşire, colonii de negustori a-

Parohia u St. Pazovi, 42 — idem. [1] Acsádi, 314 — D. Pop. 54. [2] *Ibid.* [3] Gh. Netta. Negustorii orientali la Lipsca, 14—15. Marele industriaş Batta, mort de curând într'un accident de avion, ar fi fost — după spusele d. N. Diamandi — Aromân, cu mamă-sa moscopoleană. [4] Registrul comunităţii «Sfântul Spiridon» din Clisura. [5] Soppron, 316, ap. D. Pop., 79. [6] Gh. Netta, Expans. econ. a Austriei, 37. [7] Giuglea, o. c., 210—211. [8] Gh. Netta, o. c., 59. [9] M. Iorgulescu, o. c., 171. [10] P. Daru, Histoire de la Vénise, 1821, ed. II, v. VII, 177. [11] Val. Papahagi, st. cit., 81. Acum în urmă, a apărut de sub tipar marea lucrare a acestui tânăr eminent căruia i-a servit ca teză de doctorat: «Aromânii Moscopoleni şi Comerţul veneţian în sec. XVII şi XVIII», Ed. Soc. de cultură m.-română din Bucureşti, Calea Rahovei, 29, 1935. [12] *Ibid,* 84 după raportul cons. Bartolovitch către «Cinque savi della mercanzia».

români s'au aşezat fireşte şi aci — la Triest şi Fiume, poate în număr şi mai mare după distrugerea Moscopolei. Deja, prin jumătatea sec. XVIII, Grecii şi Aromânii erau un factor economic foarte important în acest port[1], fapt ce se poate deduce şi din conflictul violent ce l-au avut pe teren bisericesc cu Sârbii încă în 1775[2], conflict într'atâta de serios, în cât comunitatea greco-valahă s'a declarat indepedentă de Mitropolia din Karlovatz[3]. Colonii de negustori aromâni şi greci erau peste tot litoralul mării — în anumite centre în număr important[4]. Membrii companiilor de comerţ pentru Levant, despre cari am vorbit mai sus, nu puteau fi în mare parte formate de cât din Aromâni şi Greci, singurii cunoscători ai realităţilor în aceste ţinuturi.

Prin acest port, se scurgeau, cu începere dela 1770, mare parte din cerealele din Slavonia pentru Mletac, Ancona, Neapole, Genua şi Nissa, încercare pornită numai de Aromâni şi pe deplin reuşită, îndepărtând, astfel, din aceste debuşee, o bună parte din importul ce-l făceau Egiptul, Ungaria şi Anglia[5] – întocmai cum au făcut şi cu comerţul de vite[6].

Toate casele comeriale din imperiu aveau relaţiuni strânse cu acest mare port. Fraţii Zaharia şi Nicolae Nicolau (Duma-Dutcă) din Braşov aveau în 1769 bolta din Cetate plină cu marfuri aduse din Veneţia şi Triest[7]. Deasemenea, şi casa Hagi C. Pop, care lucra şi cu Veneţia[8]. Credem că o bună parte din ceara furnisată de Aromânii din monarhie şi din Principate şi care se exporta pentru Veneţia ieşea prin aceste porturi. Aici — la Triest, ca şi la Braşov — marea firmă din sec. XVIII Chiriac Borloghi din Zeimun îşi avea comanditele ei[9]. Un unghiu important din uriaşul triunghiu pe cuprinsul căruia îşi desvoltase ramificaţiile comerciale familia Spirta era Triestul[10]. Aici ajungeau curierii lor cu mărfuri, corespondenţă şi toate valorile, venind din şi cu destinaţie pentru Zeimun şi lumea întreagă[11].

Prin 1813, lucra, aici, un mare negustor I. Carciotti[12]. Au fost şi muţi negustori cu numele de Biciola, originari de Nevesca[13]. La bursa din Viena şi din acest mare port, activau, prin a doua jumătate a sec. XIX, fraţii Niciota — Nicola şi Steriu, cei mai mari bogătaşi, din Bruşova unde există, încă astăzi, în ruine măreţe, casa lor masivă în stil florentin[14]. Alţi fraţi ai acestora lucrau la Viena. Tot la bursa triestină lucra şi Steriu Adam Cugeae (Guşu

---

[1] Glasnik, 26, 6 — ap. D. Pop., 109. [2] Grbici, o. c., I, 119—20, -- ap. D. Pop., 109. [3] *Ibid*, 123—4, — ap. D. Pop., 110. [4] Vezi mai sus, I, al. 3. [5] Taube, II, 28—9, — ap. D. Pop., 79. [6] *Ibid*. [7] B. Baiulescu, 52. [8] N. Iorga, scrisori de boeri munteni şi moldoveni etc. [9] D. Pop., 90. [10] Vezi mai sus «Zeimun». [11] P. Marcovici, Drujştvene Prilike, ap. D. Pop., 91. [12] Vezi M. Boiagi, Gramatica m.-română. [13] Informaţii căpătate dela d. Teodor Biciola, fost hotelier la Bucureşti, astăzi, comerciant. [14] D-l C. Iotzu, architect şi profesor la şcoala superioară de arhitectură, Cruşovean şi d-sa, aşa a caracterizat a-

Geamu) din aceiaşi Cruşova, venit dela Cairo, unde verii lui erau, în piaţa arabă Han-el-Halil, negustori de mâna întâia [1].

In epoca războiului de Secesiune, când, în Europa, s'a declarat marea criză a bumbacului, pe aici, veneau, cu corăbiile — pentru firma Dumba, care, dela această dată, a ajuns celebră — transporturi mari de bumbac din Seres şi din valea Strumiţei [2]. Aici a strălucit şi firma „Gebrüder Ikononu & Comp.", cari se ocupau cu afaceri de bancă şi cu import de materii farmaceutice din Orient: Indii, Japonia şi China; aveau, pe lângă aceasta, fabrici de făină şi de paste făinoase, precum şi un sector propriu, departe de cel central, pentru vapoarele lor. Aduceau din Macedonia bumbacuri şi aveau în România, pentru cereale şi alte materii, reprezentanţe în casele Ulysse-Negroponte, Muriates şi Chrisovoleni — ginerele baronului Iconom [3]. Aici, mai lucra unul von Vrányi, Clisurean din Budapesta [4].

2. — **Moscopoleni şi familia Sina la Viena.**

Din a doua jumătate a sec. XVIII şi aproape întreg cel de al XIX, fruntea vieţii economice din capitala monarhiei au ilustrat-o o legiune întreagă de financiari: marii bancheri imperiali fraţii Cârja, Zenovie C. Pop, fraţii Darvari, membrii Sina, nenumăraţii Dumba, Tirca, Iconomu şi alţii — ale căror capitaluri, scrie dr. D. Popovici, erau socotite printre cele mai mari din monarhia habsburgică şi cari îşi aranjau afacerile după marile evenimente mondiale [5].

Nu cunoaştem date despre oraşul natal al celebrei familii Hagi Constantin Pop. Am vorbit, la locul cuvenit, despre bătrânul Hagiu care conducea marea casă cu renume european la Sibiu [6]. Fiul acestuia, Zenobie [7], lăsă afacerile din acest oraş pe seama lui Stan Popovici Bănăţeanul şi se aşeză la Viena, unde ajunse bancher cu influenţă, fu numit director al Băncii Naţionale a Austriei şi căpătă titlul de cavaler de Böhmstetten [8]. Dr. D. Popovici şi profesorul conferenţiar sârb ni-l dau şi cu casă comercială la Zemlin [9].

Despre Tirca nu ştim prea mult. Cercetătorii sârbi ni-l dau în

---

ceastă uriaşă clădire. [1] A murit după 1880. Vezi «Negustorii aromâni în Africa, cap. VI. [2] Vezi mai departe «Familia Dumba», etc. [3] Informaţiuni căpătate dela d-nii: G. Rozopol, contabil la b-ca Pieţii din Bucureşti şi Tache Caramiciu. [4] Informaţii dela d. T. Caramiciu. [5] D. Pop., 77. [6] Vezi «Braşovul şi Sibiul». [7] A învăţat carte la Lambru Fotiadi şi şi-a schimbat numele din Zamfir în Zenobie, după aceasta trecu la Viena pentru alte cursuri. La Pesta, fu ispitit şi intră ca ofiţer în armetele contra lui Napoleon. Vezi «Scrisori de boieri» etc. de N. Iorga. [8] *Ibid.* Se aşeză la Viena cu soţia Josephina şi cu fetele. Aici, ajută pe mulţi studenţi. Vezi şi Ist. Com. II, 143, unde este trecut ca «eruditul şi autorul» Zenobie. In «Calendarul din 1821» este trecut ca «onoratul şi învăţatul Român din Sibiu Zenobie H. Const. Pop. care ajută cultura română». M. Boiagi îl numeşte «prea nobilul şi lăudatul Zen. H. C. Pop. la Viena». [9] Operele citate.

fruntea celebrelnr case de comerţ şi de bancă din Viena [1]. Nu cunoaştem, deasemenea, nici un amanunt despre „prea nohilul Domn Nicola cavaler de Nitta" din Moscopole, căruia învăţatul Mihail C. Boiagi îi dedică gramatica m.-română în 1813, şi căruia se adresează — în prefaţă — cu „Excelente Protector" şi-i mărturiseşte „nemărginite gratitudini". Cu ce anume se ocupa în capitala monahiei acest „Cavaler" şi „Excelenţă", iarăşi nu ştim nimica [2]. Şi, iarăşi, nu ştim nimica despre „baronul Sachelariu" dela Paris, pomenit în aceiaşi prefaţă [3]. Costache Bellio a lucrat şi aici, la Viena şi, pentru serviciile şi marile binefaceri aduse Austriei, căpătă în 1817, titlul de Baron, care se acordă şi fratelui Ştefan [4].

Intr'un calendar din 1821, mai sunt pomenite câteva nume nobile, între cari, Const. Em. Ghica de Dejanfalva „bărbat luminat şi prea învăţat între Românii din Macedonia", Constantin Ghira „de bun neam născutul", Mihail Curti, Marcu Mandrinu, Anastasie Ţapo şi alţii [5].

Familia Sina, ajunsă celebră în monarhia austro-ungară, îşi avea deja celebritatea, încă din Moscpole. In „Dumineca Ortodoxiei", în una din multele biserici ale cetăţii, numele unui Sina era cântat în versuri de preamărire — alături de acela al unui Nicaruşi, Cazangiu şi Copeca [6] — socotiţi ca cei mai mari binefăcători ai patriei [7]. Un preot Gheorghe Sina a făcut donaţiune bibliotecii Academiei din Moscopole un număr însemnat de cărţi [8] şi nu chiar Sina dela Viena, după cum scria Wergand [9], fiindcă atunci când bătrânul Simeon Sina se refugiase în capitala Austriei, Moscopole era deja părăsită [10].

Primul Sina, Simeon, a intrat în monarhie prin Slavonski Brod, făcând parte din grupul pe care, cu multe suferinţe, l-a adus până acolo preotul Papaiani, poreclit Capmare, iar de aci, cu multe familii, a ajuns la Viena, nnde a câştigat un nume celebru în lumea financiară [11].

---

[1] In acelaş calendar — vezi Rev. Tim. Rom. XIV, găsim citat pe unul Teodor Tirca. [2] Per. Pap., în prefaţa gramaticii şi A. Dunker în «Der Grammatiker Boiadzi, 1896, Leipzig», p. 2, nota 1, observă că-şi trage origina din Moscopole, cu urmaşi la Bitolia şi în Austria şi cu familii Nitta din Cruşova şi Serbia înrudite. Ştim că, la Bitolia, este o farmacie «Nitta». [3] Prefaţa Gramaticii lui M. Boiagi, XXIV. [4] Vezi «dicţionar biografic», Figuri contimporane din România, 1909, 246, găsim că familia Bellio este originară din Macedonia şi numele i-ar veni, afirmă D. Lecca — în „Familii de Boieri români" dela oraşul Pella. Credem că greşeşte. Numele de Bello şi Bellu sunt frecvente la Aromâni. Furchiaţii susţin că baronul Bellu a fost compatriotul lor. [5] Vezi Rev. Tin. rom. XIV, 151—52. [6] Din familia Chiopeca, găsim la Viena, în 1819, pe Mihail — vezi prefaţa Gramaticii lui M. C. Boiagi. [7] Vezi C. Skenderis, o. c. [8] *Ibid*, 18—19, după Cronica Sf. Marii — ap. V. Papac., o. c., nota 1, p. 34. [9] Die Arumunen, I, p. 98. [10] Distrugerile au avut loc în 1769 şi 1788. [11] Vezi D. Pop., 21. După balada „Moscopolea" de N. Velo (Antol. arom. T. Pap.)

Simion Sina s'a născut la Serajevo—capitala Bosniei, în 1753[1]. Ori tatăl acestuia lucra acolo, ori acesta se stabilise, provizoriu, în mijlocul coloniei de Moscopoleni: Gheorghe fiul lui Simeon, s'a născut la Seres în 1796[2] — unde se zice, tatăl ar fi lucrat aci[3]. După alţii, s'ar fi născut în 1782[4] şi 1785[5] şi, deci, se presupune că a fost adus mic copil în grupul de refugiaţi[6]. Simeon a avut două soţii: cu prima, I. Irena, a avut un singur copil - pe Gheorghe, cel mai celebru şi a doua a fost Ecaterina Gyira[7], cu un fiu Ioan, ce-l întâlnim în 1863, ca şef al Băncii Sina, căsătorit după Maria Nicaruşi[8].

Ca albina care umblă din floare în floare şi se opreşte acolo unde nectarul este mai aromatic şi bogat, tot astfel şi Simeon Sina — ca toţi Aromânii, dealtmintrelea — va fi avut legături cu Serajevo şi cu Seres şi regiunea înconjurătoare; se va fi oprit, pentru mult timp, aici, cu tatăl său ori singur, unde bumbacul, mătăsurile, tutunul şi alte produse preţioase îmbogăţeau pe Aromâni în negoţul cu ţările germane. Dealtfel, de aici, din aceste ţinuturi bogate, aveau să extragă, mai târziu, cele mai considerabile câştiguri pentru el şi monarhie.

La începutul activităţii sale, a fondat la Viena celebra casă de bancă cunoscută în toată Europa[9]; s'a ocupat cu cultura tutunului în cantităţi considerabile, după metode moderne, articol de care se simţea mare lipsă în epoca războiului ruso-turco austriac[10]; deasemenea, a dat o desvoltare extraordinară torsului si ţesutului bumbacului, în aşa fel, că se exporta tutun şi pânze în Franţa şi Italia[11]. Un prilej de afaceri uriaşe în domeniul industrializării bumbacului i l-a oferit blocus-ul continental decretat în 1806 de către Napoleon, ceeace a provocat criza mare în schimbul internaţional. Singura sursă bogată şi cu putinţă de atins era Tracia. Serbia, găsindu-se în revoluţie, numai Pasvan Oglu, stăpân pe o parte din malurile Dunării şi pe drumurile libere din Bulgaria, era şi acela al situaţiei. Comercianţii aromâni au reuşit să-l înduplece pe acesta la Viena şi au aranjat ca să lase liber transitul prin Vidin[12]. Pe lângă mulţi negustori aromâni din Austria, firma Sina s'a îmbogăţit feno-

numele Sina îl purta unul Nicola şi soţia era Bilina; se povesteşte un episod dramatic: Nicola Sina, un negustor bogat cu caravana a fost atacat, etc. [1] Vezi Lexikon Pallas, v. 15, p. 2. [2] Grand Dict. Larousse, v. XIV, p. 749. [3] Vezi „Seres", cap. IX, 260. [4] Lex. Pallas, v. 15, p. 2—3 şi Revai, XVI, Köt., 821, Bp. 1924. [5] Vezi art. din Alb. m.-rom. de E. Picot. [6] A intrat în Austria prin 1788, vezi D. Pop., 21. [7] Familia Ghira — Gyra am întâlnit-o la Moscopole şi Perlepe. [8] Vezi „Familii nobile ale Ungariei" de Ivan Nagy, ed. Ráth Mor, 1863 — toate obţinute prin bunăvoinţa d. N. Tacit. [9] Vezi É. Picot, art. cit., în Alb. m.-r., 102. [10] Vezi Lex. Revai şi Pallas. [11] Vezi Lex. Pallas. [12] După comunicarea lui O. Popovici din Brod şi după Spomeniţi, 52, 176, ap. D. Pop., p. 77.

menal, numai datorită admirabilei organizări a transportului şi agenţilor de expediţie[1]. Acest import de bumbacuri în monarhie, în epoca blocus-ului, a îmbogăţit destul şi pe negustorii aromâni din Zemlin[2].

Gheorghe Simeon Sina, care a dat o extraordinară desvoltare comerţului şi industriei textile, a contribuit, în calitate de acţionar principal şi alături de contele Ştefan Széchenyi, la europenizarea Budapestei şi la construirea Podului cu lanţuri[3] — o capodoperă de mare îndràsneală în domeniul architecturii. In această întreprindere grandioaşă a cointeresat şi pe câţiva Aromâni din Slavonski-Brod, pentru furnizarea de lemne din pădurile Slavoniei[4].

In 1818, pentru serviciile aduse statului şi populaţiunii, familia fost ridicată la rangul de Cavaleri de Hodos şi Kizdia[5], iar în 1822 la rangul de baronie maghiară şi astfel, Gheorghe—al doilea Sina— a intrat în rândul magnaţilor unguri[6].

Incet încet, acest al doilea uriaş în ale comerţului, industriei şi finanţelor, ajunge să posede — în Ungaria, Austria, Cehia, Moravia şi în Principatele Dunărene — 99 domenii cu peste 240.000 jugăre, toate învestite cu inventarele „fructus instructus" cele mai bogate[7] şi, astfel, a devenit nu numai bancherul cel mai bogat al imperiului, ci, totodată, şi unul din primii latifundiari ai Ungariei[8]. A avut palate superbe în Ungaria, Austria, Grecia, Italia, Veneţia, Paris şi în toate capitale Europei[9]. Afacerile lui de import şi export erau atât de considerabile, încât plătea, anual, la vama cisleitană, un milion fl. taxe vamale[10]. Această casă mai lucra şi cu „Cooperativa ţinutului Ambelachia"-Tesalia[11]. Dealtfel, Pouq., scrie şi el că la Viena, erau stabilite şi multe case „greceşti" din regiunea Aghia - Tesalia, pentru comerţul de bumbacuri şi mătăsuri manufacturate şi crude[12]. Casa de bancă Sina era în legături cu toată Europa şi întreg Orientul[13]. La această bancă, generalul Kisseleff îşi avea, prin 1831, caseta lui[14]. Al treilea Sina a fost solicitat de Cuza Vodă ca să-şi plaseze marile capitaluri în întreprinderi foarte profitabile în Principatele Unite[15]. Prin a doua jumătate a sec. XIX, era vorba ca o bancă din Dessau, împreună cu o bancă din Lipsca făoând afaceri cu Orientul şi cu sprijinul bogatului bancher român macedonean din Viena, să creeze, în Bucureşti, potrivit unui vechiu

[1] Vezi şi mai departe familia Dumba. [2] P. Markovici, ap. D. Pop., 81. [3] Lexicoanele citate şi „Fam. nobile ale Ungariei". [4] D. Pop., 22, nota 2. [5] Revai şi Iv. Nagy, op. citată. [6] *Idem*, op. citate. [7] Toth Lorinc în Lex. Pallas, t. 15, p. 2—4. [8] I. Nagy, Fam. nobile în Ungaria — unde sunt trecute şi domeniile achiziţionate în lungul a trei decenii. [9] Lex. Pallas. [10] Grand Dict. Larousse. [11] Vezi p. 33, Cartea I-a şi nota 9. [12] Pouq., III, 385 - 6. [13] Lex. Pallas. [14] N. Iorga — Scrisori de boieri şi negustori olteni şi munteni, 100, 37. [15] Mss. Acad. Rom. Archiva Cuza Vodă, dos. IV, fol. 368 - vezi Rev. m.-rom. II, nr. 1, p. 109.

proect din 1874, o adevărată bancă națională cu 20000 acțiuni de câte 150 fl. de hârtie; ba se proecta și o casă de credit la Galați [1].

Gheorghe Simeon Sina, căsătorit cu Ecaterina din nobila familie aromânească Derra, a murit în 18 | 5 | 1856, lăsând singurului fiu Simeon o avere fantastică pentru vremea aceea de 80 milioane florini [2]. Acest al treilea Sina a fost tot atât de celebru ca și tatăl său — dacă nu l-a și întrecut — în domeniul organizării vieții economice și financiare, ca și în crearea de instituții de binefacere. A colaborat cu dărnicie mai mult ca regească la înființarea Creditului agrar ungar și a Societății de asigurare maghiară, la canalizarea fluviilor, la ridicarea și îndreptarea agriculturii, la promovarea problemei căilor ferate și navigațiunii cu vapori, a Academiei comerciale, etc. [3]. Colegul V. Papacostea a avut tot temeiul, așa dară, să reflecteze că acest Sina a întemeiat . . . . cu ajutorul Ungurilor — statul maghiar însuși [4]. In 15 August 1876, prin moartea acestuia, s'a stins glorioasa familie [5]. Cu drept cuvânt, reflectează acelaș coleg, că Sina a fost reprezentantul tipic al acelei burghezii, care, In secolul trecut, a creat state [6]. Colosala lui avere a fost moștonită de cele patru fete ale lui [7].

Despre ceilalți Moscopoleni, cari au fost atât de numeroși, n'avem date. Se pomenește de un negustor Mihail Chiopeca [8]. Urmași de ai familiei Petrovici dela Serajevo au trăit și ei aici [9]. Un bancher de mâna întâia a fost și Iconomu [10] — probabil Moscopolean.

3. — Bancherii imperiali Cârja și Clisurenii la Viena.

In fruntea bogatei colonii aromânești, mai stau, fără îndoială, și bancherii Cârja — trei frați: Inan [11], Marcu și Nicolae. Erau mult mai bogați ca Sina, despre averile lor circulau legende, ca despre casa Rotschild [12]. Se găseau în fruntea băncilor imperiale austriace, în sensul că erau cei mai mari purtători de pachete de acțiuni la aceste bănci. O lovitură grea au înregistrat ca urmare a crahului ce-l suferiseră, după 1822, Băncile imperiale [13]. Conferențiarul sârb

[1] N. Iorga, Ist. Com., II, 170. Mărturii despre Știrbey Vodă, 361 și urm. [2] Vezi „Fam. nobile în Ungaria". După Grand Larousse, t. IV, 749 — i-ar fi lăsar 90 mil. fl. [3] Vezi Encicl. ungureşti citate. [4] Vezi „Câteva note asupra familiei Sina (1788—1876) de V. Papacostea, în Rev. m.-rom., II, nr. 1/920, p. 78 și urm. [5] Encicl. citate. [6] V. Papac., art. cit. [7] Anastasia măritată cu contele V. Wimpffen; Irena cu prințul Mavrocordat; Ileana cu prințul Gr. Ipsilante și Ifighenia cu marchizul Eugen de Castries. Mama acestora era fiica proprietarului C. Ghika de Désánfalva, căpetenie a coloniei aromânești în Ungaria. Vezi „Budapesta". [8] Vezi prefața Gram. m.-rom, a lui Boiagi. [9] Unul din aceștia a fost delegat pe lângă prințul Wied al Albaniei — în timpul din urmă era consul general la Varna. [10] Vezi Conf. prof. sârb. [11] M. Boiagi i-a dedicat, în 1823, o gramatică, numindu-l „Everghetul neamului". [12] Cfr. G. Murnu, Românii macedoneni în Ungaria, în Gazeta Macedoniei din 7 I 901, Buc. [13] Citim în Conf.

relatează că influența firmei Cârja s'a resimțit până prin 1840[1] — de unde urmează că, chiar după crahul suferit, ea a reușit să se refacă. Printre marii purtători ai efectelor acestor bănci se găsea și marea casă clisureană de expediție din Panciova, de sub conducerea lui Simu Mandrinu[2].

Case comerciale cu renume mai erau banca Darvari și casa de expediție Spirta, despre celebritatea căreia am vorbit. Dintre frații Spirta: unul lucra la Zeimun, al doilea la Viena. Tot astfel, și cu frații Davari. Se pare că, înainte de 1781, ei au lichidat cu casa dela Zeimun și au rămas numai cu firma din capitală[3] Această casă de bancă era considerată ca cea mai valoroasă firmă, iar capitalul lor, pe vremea aceea, era prețuit la mai mult de un milion florini[4]. Mai erau Gh. C. Darvari și Dimitri N. Darvari, unul din ei poate acelaș sau urmași amândoi ai celor de mai sus[5]. Nu cunoaștem ce anume negoț făcea Marcu Mandrinu, pomenit în calendarul din 1821[6]. Cam în acelaș timp cu aceștia și cu Cârja, erau și alți clisureni, Dimitri Ceca și fiii, precum și Ioan Vâlcu Nanciu[7], ocupându-se cu negoțul.

In registrul comunității din Clisura, găsim, încă din 1831, firma Anastasie Simotta și fiul Simon Simotta cu fiul, precum și Ghiorghi Ioan Lecu, Manole Bezi, Anastasiu Stifichi[8].

In afară de comerțul de bancă, Clisurenii din Viena s'au ocupat mai ales cu schimbul de mărfuri între Turcia și Austria. De aici, expediau manufacturi în tot imperiul turcesc, de unde aduceau materii brute, ca lânuri, piei și altele. In acest domeniu, erau firme cu renume în Peninsulă. Firma Vica & Berberi (Athanas Loghiotatos Vica, cu fiul Nicola, precum și fratele Iancu Vica) făcea negoț mare cu manufactură până acum 60 ani și avea 45 „taxildari“ — comisionari și încasatori, răspândiți peste tot. Deasemenea, Iancu și Ștefan Bașa, iar nepotul Ghiorghi Vâciu cu aceleași articole și altele.

Vine rândul firmelor Simotta. Firma Anastasi Simotta — condusă de frații Ianachi, Ștefan, Marcu și Constantin — aveau manufactură engros, cu sucursale în Adrianopol, Rodosto, Seres, Volos și în alte centre. Frații Simu Simotta (Ianachi, Tașula și Ștefan, precum și doi fii ai acestuia) aprovizionau, dela Viena, cu manufacturi o bună parte din Tracia, Macedonia, Epir și Albania. Ianachi al lui Anastasi Simotta, părăsind Viena, a trecut pe urmă la Bel-

prof. sârb, că Nicolae Cârța, cel mai tânăr dintre frați, s'a pornit după 1825, dela Viena la Belgrad, să ceară în căsătorie pe fața prințului Miloș Obrenovici; dar nenorocosul tânăr, ajuns la Zemlin, a primit știrea despre crahul financiar și a trebuit să se înapoeze, fără a fi putut face dovada credinței sale către tânăra crăiță. [1] Conf. prof. sârb. [2] *Ibid.* [3] Când, în 1781, s'a promulgat Patenta Toleranței, se citea, pe frontispiciul palatului lor Darvarhof în circ. 3-a Viena — „Această casă este trecătoare, gloria lui Iosif nu va avea pieire; căci El ne-a dat Toleranța, care-i asigură nemurirea“. Vezi D. Pop., 66—67 și nota 6, p. 66. [4] Adatt, I, 383, ap. D. Pop., 90 [5] Vezi N. Iorga, Scrisori, etc. și Calend. Carcalechi. [6] Vezi Rev. Tin. rom., XIV. [7] Reg. com. Sf. Spiridon, folio 24. [8] *Ibid,* folio 1.

grad[1] Fraţii Turnibuca, ca şi fraţii Leca, fraţii Bezi şi Vasile Spiru, Dimitri Ceagani, Partali, etc. erau şi ei mari negustori. O altă casă de bancă clisureană era a fraţilor Pindu — Ioan şi Dimitri, în fiinţă încă în 1913. Toate aceste firme clisurene din Viena îşi aveau centrele sau sucursalele în Tracia şi Macedonia[2].

In legături strânse cu toate aceste firme clisurene din acest oraş şi din Salonic, erau şi negustorii dela Clisura: Vovu, Babaş, fraţii Vâce, Beza, etc. Clisurenii din Serbia, erau, deasemenea, în legături. Constantin Antula (tatăl deputatului sârb Ioan † 1890) expedia piei şi fabricate de pielărie în Austria şi Germania, Simu şi Ioan ai lui Ştefan Başa lucrau import-export, mai cu seamă pielărie şi cereale cu Austria Bavaria şi Germania. Nişta Mandrinu şi Fani Nazla frecventau des Zeimun, Pesta şi Viena, unde duceau piei din Macedonia. Clisurenii din bogata colonie din Oltenia erau şi ei în relaţiuni cu „Nemţia" şi „Pesta", unde desfăceau mai ales porci, ca Dimitri Orman şi Marcu Orman[3].

Colonia clisureană la Viena trebue să fi fost numeroasă.

3. — Meţoveni, Sacişteni şi Grămoşteni la Viena.

Pela finele sec. XVIII, găsim. la Viena, pe renumiţii tipografi fraţii Marchides-Puliu şi Ghiorghi. originari din Sacişta[4]. Din editura acestora, romane şi cărţi despre revoluţii treceau destule în Principate[5], ca şi în Macedonia[6]. Tot la ei s'au editat primele gazete sârbeşti[7]. Riga Fereul din Veleştinul Tesaliei, promotorul revoluţiei greceşti, îşi tipărea proclamaţiile şi cântecele revoluţionare, pentru care fapt — în urma intervenţiei Sublimei Porţi — ei au fost exilaţi din toate statele monarhiei[8]. Tipografia a fost închisă în 1798.

Prin al doilea deceniu al sec XIX, se găseau la Viena, Sacişteni şi Meţoveni, ca Ţanţa fiul, doi Postolaca, unul Vildari, unul Ţufi, unul Furunţa, Cica[9], Doiu[10], unul Dimitri Mişu din Cojani şi Gheorgopulos din Sacişta prin 1751[11]. Un alt Meţovean Iani Costa lucra aici, prin a doua jumătate a sec. trecut. Se zice că, tot aici, lucra şi Circu, unchiu al lui Dimitri al lui Pascal Circu — al lui

---

[1] A fost tatăl architectului bucureştean George I. Simotta. [2] Multe informaţiuni preţioase asupra caselor clisurene mai recente le-am căpătat dela d-na Tinca I. Simotta, dela d-nii G. Adam şi H. Galbagiari, ca şi dela mama acestuia d-na *Maria* Galbagiari. [3] *Vezi* Archivele Olteniei, VII, nr. 37—38, art de Gigi Orman. [4] După Zaviras, din Sacişta, după Vretos din Tesalia. *Vezi* P. Pap., Scr. arom. sec. XVIII, p. 49. N. Iorga, în Hist. Roum. Pen. Balk., p. 47, îl dă din Sacişta. [5] N. Iorga, Ist. Com., II, p. 93. [6] N. Iorga, Hist. Roum. Pen. Balk., 47. Numele Puliu Saciştean în comerţul cu Veneţia — despre care vezi V. Pap, st. cit., 56 Familii numeroase de Puliu şi Hagi Puliu la Cruşova. [7] Skerlici, Lit sârbă în sec. XVII, 1909, p. 137 — ap. D. Pop., 12. [8] Vezi P. Pap., l. c *Tot aici şi-a tipărit în 1797* şi C. Ucuta „Nea Pedaghoghia". [9] Numele Cica îl poartă cunoscutul profesor G. Cica dela Piteşti. [10] Rev. ist. IV, p. 113, ap. N. Iorga, Hist. Roum. Pén. Balk., p. 46. [11] Studii şi documente,

Dimitri Cosacovici[1]. In revoluţia din 1881 a lui Arabi Paşa, tot aici, la Viena, s'a refugiat un geniu financiar al Egiptului Meţoveanul George Averoff, care a făcut speculaţii foarte rentabile cu scrisurile de împrumut egiptene[2]. Credem că tot din Meţova a fost onriginar şi comerciantul Furniga, pe care îl găsim şi la începutul secolului nostru[3].

Un celebru medic vienez, primul doctor român promovat în 1780 şi primul sifiligraf român cu multe lucrări de ştiinţă în această ramură, a fost Ion Nicolide din Gramoste, care, apreciat îndeajuns de Iosif II şi Leopold II, a fost ridicat de acesta la rangul de „Nobil al Imperiului Sacru Roman", împreună cu nepotul său de frate Sterie Nicolide[4]. Intrat tânăr în monarhie, ca să-şi facă bani de drum şi de întreţinere pe mai departe în cursul studiilor, el s'a oprit în mediul negustoresc aromân din Zemlin, unde s'a ocupat scurtă vreme cu negoţul, iar mai târziu, s'a stabilit la Viena[5]. Istoricul N. Iorga vorbeşte de acesta — Ioan Nicolide de Pindo — ca de un „mare negustor vienez, care-şi luase afacerile dela Poschari şi-şi făcea casă negustorească", sub firma Dimitrie Poschari, la Craiova, încă din 1792; avea „slugi" în Muntenia pe fraţii Pihtu, agenţi în Ardeal, relaţiuni cu Hagi Constantin Pop, iar la Bucureşti lucra cu un Ruţu, un Dimitriu, un Margula[6].

4. — Cruşovenii la Viena.

Hahn relatează că Cruşovenii — cari, ca negustori, au putut să se îmbogăţească foarte mult şi îi intâlneşti în toate localităţile comerciale ale Levantului — aveau, la trecerea lui, prin Viena, şease case de comerţ[7].

Nu ştim ce a fost înainte, în sec. XVIII. Pentru sec. XIX, însă, am reuşit să identificăm câteva firme. O casă cu renume în regiunea Bitoliei a fost aceea a lui Niciota: fraţii Ioan, Kiria şi Adam, cari se ocupau cu firul de aur, cu manufacturi şi postavuri, pe când alţi fraţi jucau la bursa din Triest. Despre averile lor se povestesc, încă astăzi, legende. După 1880, ei erau distruşi[8].

Alte firme mari: fraţii Crinte — cu negoţ mare de piei din toată Macedonia şi alte regiuni şi cu manufacturi pentru Turcia; firmele Papadimitri şi Papaghiorghi cari făceau acelaş comerţ şi co-

XII, 300, nr. 14, o. c., 47. [1] C. I. Cosmescu — „Dimitri Cosacovici şi Aromânismul", An. Ac. Rom., seria II, t. XXV, 1902—3, p. 286, nota I. [2] Informaţii căpătate dela d. N. Miliottis, meţovean, negustor în Alsxandria-Egipt. [3] Vezi Gazeta Macedoniei, I | 16 | 897. Interview de I. Arg. [4] Dr. S. Ţovaru, Rev. m.-rom., nr. 1—2 din 1931. [5] *Ibid.* [6] Corespondenţa lui Dimitri Aman, 101 şi urm., — ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 133. [7] Hohn, Reise von Belgrad nach Salonik, ed. II, 181, ap. D. Pop., 48. [8] D. Antonachi N. Petraşincu îmi relatează — după câte se povesteşte încă la Cruşova — că fraţii Niciota aduceau banii în „gârbe" — coşuri mari de struguri, iar în casa lor — o construcţie masivă

mision. O firmă bogată era Eftimie Crinte & Gheorghi Economu, care s'ar fi ocupat la început, cu manufacturi. Asociaţia lichidată, Economu s'a ocupat cu bancă şi comision, cu import de lână şi de piei. Bună parte din negustorii din Macedonia lucrau cu această casă de comision. A existat până în 1902. Se pare că Gheorghe lucra şi cu fratele Nicolae încă înainte de 1880 [1]. Mişu Economu fiul lui Ghiorghi, a lucrat comerţ de bancă la Bitolia, până acum în urmă, când s'a retras la Salonic. O fabrică de piane a avut, până acum în urmă, Ioan Şunda [2].

5. — Familia Dumba şi alţi negustori din Blaţa la Viena.

Ştim că, în epoca lui Iosif II, comerţul de bani în cea mai mare parte era în mâinile Aromânilor [3]. Este de adăogat, totuşi, că, şi în cea mai mare parte a sec. XIX, lucrurile nu s'au prea schimbat. Marele şirag de bancheri — cei înşiraţi până acum, ca şi alţii necunoscuţi nouă ne indrituesc în a lărgi această epocă de dominaţiune financiară, până în pragul celui de al patrulea pătrar al sec. XIX, dacă ţinem seamă de atâtea mari figuri ca Sina, Dumba, Iconomu şi alţii, stăpânitori a o bună parte din finanţele monarhiei până târziu de tot. Profesorul conferenţiar sârb vorbeşte de „figurile slăvite ale financiarilor aromâni" cari, pe timpul lui Miloş şi Caragheorghe, ajutau cu capitaluri mari poporul sârb în plină revoluţie [4].

Printre Blăcioţii din Viena, se remarcă familia Dumba. Emile Picot îi caracterizează astfel: „Alţi bancheri vienezi, mai puţin puternici ca membrii Sina, dar tot aşa de influenţi prin bogăţia lor, membrii din familia Dumba ne oferă un spectacol asemănător" [5]. Acest nume, repede ajuns celebru în monarhie, l-a purtat — pela jumătatea sec. XVIII — celnicul Dumba, din comuna curat aromânească Blaţa [6]. Unii vor să-l dea ca expatriat din Moscopole, alţii din Gramoste — aici s'ar găsi anumite localităţi purtând acest nume. Mihail, unul din cei patru copii ai celnicului Dumba [7], a avut patru feciori: Teodor, Rafail, Nicolae şi Sterie, precum şi o fată

în stil florentin cu 64 încăperi — se serveau numai de servicii şi tacâmuri de aur şi argint; de Paşti şi de Crăciun, distribuiau ghete şi postavuri la o mulţime de familii. S'au distrus cu încercările de îndiguire a Bregalniţei — afluent al Vardarului — unde aveau să instaleze o fabrică de decorticat orezul — «dingă». [1] Despre asociaţia Crinte & Economu şi asoc. celor doi fraţi n'am putut căpăta imformaţiuni mai precise şi le redăm cu multă rezervă. Adaos: Banca era pe Dominicaner Basstei 5. A murit în 1934 [2] Am văzut un pian marca «I. Şunda» la o familie din R.-Sărat. [3] Adatt., I, 383, ap. D. Pop.. 90. [4] Vezi Cartea III-a „Rolul jucat de Aromâni în Serbia" [5] Alb. m.-român, 1880, p. 102. [6] Cele mai multe relaţiuni le posedăm dela d-na I. Danabaşi şi fiii, precum şi dela d. Tache Caramiciu, care a studiat pe cheltuiala familiei Dumba la Viena. Cu acestea, le exprimăm distinse mulţumiri. [7] Copiii lui Dumba erau: Mihail, Nicolae, Rafail şi Peristera singura fiică.

Agocea. A fost scris ca Sterie și Nicolae să se ridice pe înaltele culmi ale gloriei financiare, prin ei înșiși și continuați de feciorii lor.

Sterie, nemulțumit de orizontul comunei sale natale, a părăsit-o și s'a stabilit la Seres, ca argintar, unde s'a mai ocupat cu comerțul de bumbac și de tutun și unde a mai făcut și agricultură, pe moșia proprie Humondos[1]. Dar destinul a făcut ca, nemulțumit în curând și de orizontul îngust pentru el al afacerilor la Seres și însuflețit de gloria lui Sina, să părăsească și acest centru. In tovărășia fratelui Nicolae, își ia toiagul pribegiei și, după un drum de trei luni cu caravanele, ajunge la Viena[2] — unde avea să se ia la la întrecere cu Sina. Aceasta pela începutul sec. XIX. Aici, s'ar fi angajat în serviciul lui Sina și, totodată, a lucrat în cont propriu, în comerțul de bnmbacuri și de piei aduse din Tracia și Macedonia. Mai târziu, au venit și frații: Teodor — ginerele lui Capechi din Seres, ocupându-se cu acelaș negoț și Rafail, cu negoț la Orșova, unde a murit fără urmași.

Nicolae a avut și el patru feciori — Constantin, Sterie și Mihail, toți necăsătoriți, au făcut acelaș negoț de bumbacuri și de piei, iar al patrulea Teodor, a avut fabrică de pielărie și bancă la Viena. Nicolae fiul acestuia, a condus, până în timpul din urmă, afacerile tatălui său și banca[3]. Al doilea fiu al bătrânului Teodor a fost diplomatul austriac Constantin Dumba[4].

Dacă blocus-ul continental a îmbogățit pe mulți negustori aromâni și, în special, pe Sina, cu importul de bumbacuri prin Vidin, răsboiul de Secesiune din America avea, la rândul lui, să îmbogățească pe Sina al III și pe mulți alții, dar, în proporții considerabile, pe membrii Dumba. Răsboiul american provocase o criză mult simțită a bumbacului pentru toată industria textilă a continentului nostru. Și, de data aceasta, Aromânii au ușurat în mare grad criza textilă în monarhie. Pe când Simeon Sina se aproviziona cu bumbacuri pe căile deja cunoscute dela bunicul și tatăl său, Sterie Dumba și ceilalți au organizat transporturi cu corăbiile pe căile Triestului, prin reprezentanți și agenți la Seres, toți Aromâni, ca unchiul lor

---

[1] Vezi «Seres» cap. IX, lucrarea de față. [2] Vezi «Interview cu Exc. Sa Nikolaus Dumba» de I. Arg., în «Gazeta Macedoniei», I, nr. 16/1897, unde a declarat: „Eu sunt Cuțovlah și mă mândresc cu acest nume". [3] Teodor, fiul lui Nicle, licențiat în drept, a fost locotenent austriac în războiul mondial și a rămas — după încheierea păcii — la moșia Lița (Teleorman), cumpărată de bunicul Teodor. Moșia Lița avea 12000 pogoane și era una din cele mai frumoase moșii din județ. Chiru D. Chiru, azi la Negroponte, a fost procurist și contabil în 1910—1920, când s'a lichidat. Sterie și fiii Mișu și Nikolaus au avut moșiile Bragadiru-Teleorman, cu 21000 pog., (dintre cari 8000 baltă) vândută în 1910 lui Negroponte și alta Afumații-Ilfov, vândută după războiu, lui Negroponte. [4] A fost înainte de războiu ambasador la Waschington; în 1893, a fost consilier de legație la București, pe urmă, ministru plenipotențiar la Belgrad.

Valoiani, Sterie Caramicîu, Sterie Duro, Kapechi, etc. Băgăţiile realizate au fost considerabile [1].

Mihail şi Nikolaus ai lui Sterie au avut banca lor „Gebrüder Dumba" şi au fost în relaţiuni cu toate statele din Europa. Mihail a avut fabrică de textile la Tattendorf din Austria de jos. Iată ce găsim în Enciclopedia dr. C. Diaconovici, v. II, p. 230, despre nobila personalitate a lui Nikolaus: a avut conducerea unui mare stabiliment de ţesătorii în Wiener-Neustadt, unde a fost ales în dietă şi prin aceasta în senatul imperial; a fost un adânc cunoscător al stărilor economice din Austria şi mare mecenat al vieţii artistice din Viena [2].

Prin 1818, găsim pe Nicolae Dumba, fratele lui Sterie, împreună cu N. Iotta şi Polizache, omul lui Nicolae, lucrând cu casa Velea Pavlovici, companistul, cu porci şi lână de peste Prut şi Dunăre [3]. Unul Dumba — nu ştim care anume — făcea negoţ cu Craiova, în 1827 [4].

Mai dăm câteva nume de mari negustori din Blaţa, anume: Mihail Curti, unul din cei mai vechi [5]; Sterie Curti, socrul lui Sterie Dumba, consul al Greciei, cu negoţ de bancă şi bumbac din Tracia; Sterie Gorghias, reprezentant al casei „Gebrüder Dumba", în comerţul cu Tracia şi Macedonia; firma Cristoman din Melnic, etc. In serviciul firmei Dumba, era şi Mina Bişta din Magarova, precum şi unul Dudumi, care a fost şi reprezentantul lui Nicle Dima la moşia Liţa-Teleorman.

Sterie şi Mihail ai lui Costa Bişta făceau comerţ de fir de aur, manufacturi şi mătăsuri — înainte de 1870; Anastasi Toşu — tatăl d-rului D. Toşu (Dossîos) — pe lângă Sultanul Abdul Hamid — făcea mare negoţ de lipscănie. Pe lângă aceştia, erau numeroase case şi firme comerciale [6].

In acest mediu de negustori şi industriaşi îndrăsneţi şi mari financiari, şi-au făcut studiile de viitori bancheri şi financiari fraţii Nicolae Ghermani — Menelas şi Dumitru, înrudiţi de aproape cu Dumba şi alte familii nobile.

* * *

Deosebit de negustori stabili cu familii sau naturalizaţi şi încetăţeniţi, a fost, întotdeauna, un du-te vino nepregetat al negus-

---

[1] Se zice că, în urma acestei concurenţe, a intervenit o răceală între Dumba şi Sina, la care a contribuit şi faptul că Dumba a cumpărat moşia Bragadiru la care ţinea mult şi Sina. [2] A fost distins cu titlul de «Geheimhophrath» şi cu acela de «Hernhaus» pe viaţă. S'a născut, în 1830, în Döbling şi a murit subit în 3/3/1900. Era căsătorit cu Maria Manu, sora primarului Budapestei. Mihail a murit în 1896. [3] Archivele Olteniei, nr. citate. [4] Corespondenţa lui D. Aman, p. 101, ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 133. [5] Vezi Rev. Tin. Rom., XIV, citată. [6] Aici, la Viena, ar fi avut cafenea, prin 1878, pe Leopoldstadt, nişte

torilor din diferite centre aromâneşti, cari veneau să-şi desfacă, pela bâlciuri sau prin centrele comerciale, mărfurile lor şi să se înapoieze cu altele; sau se aşezau, provizoriu, lăsându-şi familiile în patrie, unii ca bancheri, alţii ca negustori, meşteşugari de tot felul şi comisionari.

Mare parte din negustorii aromâni din centre ca Bitolia, Scopia, Salonic, Clisura, Coceana, Veles, etc., erau în legături strânse şi directe cu marile centre din monarhie. Mulţi din aceştia îşi aveau aici, contoarele sau scursalele lor [1]. Aşezăminte de acestea aveau Moscopolenii în monarhie ca şi în multe centre din Europa [2]; după aceştia, veneau Clisureni, Cruşoveni, etc. [3].

Din vremuri vechi, se exportau, dela Bitolia, pentru Ungaria, bumbacuri, lănuri, piei şi herghelii de cai [4]. Mai târziu a avut loc un fenomen contrariu: Aromâni din Nijopole, buni cunoscători în meserie, aduceau din Ungaria şi din Rusia, herghelii pentru remonta greacă şi cea turcă [5]. Damaschine din Ohrida erau, în mare parte, expediate cu caravanele la Salonic şi în ţările germane, prin jumătatea, întâia a sec. XVIII [6]. Dela Bitolia, se expediau pentru Viena, piei de vidre, de lup şi de urşi, de capre negre şi de ţapi, precum şi căprioare, fasani şi găini sălbatice pentru consum [7]. In Austria, se desfăceau articole de argintărie lucrate de argintarii din centrele Peninsulei, ca şi de cei stabiliţi în Veneţia [8]. Mihali Papacosta — Magiari din Perlepe făceau negoţ cu piei şi — foarte curios — duceau cărbuni mangal în Ungaria (în Magaria, de unde le-a rămas şi numele de Magiari) iar la întoarcere, aduceau, din amăndouă ţăriln, manufacturate. Fiii Unciu şi Mihali făceau acelaş negoţ [9]. Constructori aromâni organizaţi, în mari companii, lucrau în Ungaria — ca şi în ţările slavono-croate — poduri, şosele şi binale [10]. Despre legăturile Cruşovenilor şi ale altor Aromâni aşezaţi în Serbia şi Principate, vom vorbi la locul cuvenit.

Mai erau caravănarii negustori cari atingeau marile centre din monarhie [11]. Caravanele lor, organizate în mari companii, străbăteau toate marile drumuri comerciale [12] şi treceau dincolo de hotarele monarhiei, până la Apusul continentului [13]. Muloviştenii atingeau cele

---

Neveşteni, fraţii Tifoxei. [1] Vezi Salonic, Tracia şi cele scrise mai sus. [2] Vezi şi Evloghie Dorila Lavriotu «Moscopolea şi Noua ei Academie», 1935, Atena, Editura «Finikios» str. Leonatu, 4. [3] Vezi cele scrie mai sus. [4] Pouq. III, p. 180. [5] Informaţiuni căpătate dela colegul şi prietenul Petre Marcu — director al liceului din Sf. Gheorghe (Trei Scaune). [6] Val. Pap., st. cit. p. 84. [7] Vezi «Bitolia» — Cartea I, p. 194. [8] Vezi Bitolia, Ohrida, Perlepe, Veles, etc.—Cartea I. [9] Informaţiuni căpătate dela colegul Gorciu Magiari dela Opera Română şi profesor de liceu. [10] Vezi cap. IX, Cartea II. [11] Vezi cap. XI, Cartea I şi Dr. G. Alexici, art. în conv. lit. XXXVII, 1893. [12] Vezi şi C. Noe, «Les Roumains Koutzo-Valaques» 1913, Tip. Românească, Buc., p. 16. [13] Vezi mai jos cap. II, lucrarea de faţă.

mai îndepărtate distanțe [1]. Unul din aceștia Dimce Ciomu [2] care desfăcea, în monarhie, cu caravana lui, apă și uleiu dela Kazandâk-Bulgaria, apă tare, orezuri, tutunuri, untdelemnuri, etc., ca și lipitori macedonene foarte căutate și aducea, în schimb, manufacturate. Membrii din familia Mischia [3] făceau comerț întins de porci din Serbia cu Budapesta; Stoiu Bușeicu cu nepoții [4] duceau porci la Viena. Gachi Trifon Ciomu furniza — pentru Bulgaria și prin Lom Palanca — alcool dela casa prințului Gargarin din Rusia, precum și dela fabricile din Ungaria [5]. Cărăvănarii samarineni atingeau, încă dela finele sec. XVIII, Budapesta. Un mare cărăvănar avdeliat Dzimurtu ajungea cu călători și mărfuri la Arad [6].

Stăpâni pe caravane și pe comunicațiile pe ape, pe o mare parte din negoț și mari diriguitori ai finanțelor, ei au reușit să stăpânească. prin aptitudinile lor extraordinare, toate cetățile și să devină, cu toții laolaltă, stăpâni pe o mare parte din bogățiile monarhiei vreme de câteva secole [7]. Dar ei mai erau — ca și la bâlciurile din Macedonia și din Tracia — stăpâni ai târgurilor din Ungaria [8]. La marele bâlciu din Pesta, se adunau „Greci" din toată Țara Ungurească, din Slavonia, Turcia și din multe Ținuturi din Dalmația [9]. La bâlciul din Sft. Andrei — unde era o numeroasă colonie de Aromâni — bâlciu care era considerabil față de cel din Pesta, deasemenea, erau stăpâni [10]; cele din Praga și Viena, cari s'au bucurat de mari privilegii datorită luptei de concurență cu Lipsca, erau frecventate de toți negustorii orientali [11].

Atunci când se vor cerceta cu deamănuntul registrele celor trei biserici gr.-ortodoxe din Viena, ridicate și reparate prin generiozitatea Macedo-românilor — după cum observă prof. I. Nistor, actual ministru [12], sau matricolele dela alte comunități răspândite peste tot cuprinsul fostei monarhii, precum și actele de notariat și arhivele camerelor de comerț din cele două capitale și din alte centre, această cercetare va aduce, o adevărată revelație care va contribui foarte mult la fixarea adevăratului rol ce l-a jucat „acest element care se bucura de o vază considerabilă în monarhia Habsburgilor" — cum se exprimă prof. dr. V. Bologa dela universitatea din Cluj [13]. Marile firme financiare, ca Sina, Cârja, Dumba, etc., s'au

---

[1] *Ibid.* [2] Era frate cu bunicul d-rului Tașcu Trifon din București. [3] Erau frații Ghiorghi, Dimitri și Tașcu. [4] Nepoții acestuia erau: Costa, Hagi și Trâpcu. [5] Informații căpătate dela regretatul secretar de legație Petrică Trifon și fratele acestuia dr. T. Trifon. [6] A fost bunicul regretatului medic dr. G. Badralexi dela Veria și Bazargic. [7] Vezi și Conf. prof. sârb. [8] D. pop., p. 76. [9] Korabinski, Lexicon, 1786, p. 585 — ap. D. Pop — p. 76. [10] I. Ignatovici, Sent Andreja, Letopis, pp. 137, 36—ap. D. Pop., l. c. [11] Vezi Gh. Netta, Neg. orientali la Lipsca, pp. 38-39 și vezi Pouq. ed. I, III, p. 1. [12] Vezi comunicări făcute Acad. Rom. în 1934. [13] Vezi art. «Știri despre Aromâni din Austria la începutul veacului trecut» în Anuarul Inst. de ist. naț. V, 1928-1930.

bucurat de un renume european — scria dr. G. Alerici — şi era fatal ca stăpânirea Aromânilor să se stingă după un veac şi jumătate de atotputernicie [1].

In realitate, însă, aceste colonii, răspândite peste tot cuprinsul monarhiei ca nişte roiuri de albine harnice şi culegătoare de polen bogat ce lucrează la un fagure bine construit, după ce au contribuit, în largă măsură, la crearea comerţului şi industriei, ele au urmat calea firească a destinului, asimilându-se în totul clasei burgheze şi celei aristocrate autochtone, care, din vârful piramidei sociale şi politice. a condus mai departe, cu perseverenţă şi înţelepciune, cârmele imperiului.

[1] Vezi art. cit. de dr. G. Alexici.

CAP. II

NEGUSTORII AROMÂNI ŞI COLONIILE LOR IN STATELE EUROPEI.

Diferite aşezăminte mari cari îşi aveau filialele lor prin toate marile centre din Europa şi Asia, asemănătoare companiilor coloniale engleze şi franceze, erau întemeiate de Aromâni.

Din „Conf. prof. sârb".

Toţi scriitorii cari, incidental sau în mod expres, i-au studiat sau au pomenit de Aromâni sunt unanimi în a afirma că aceştia s'au îndeletnicit cu comerţul în toate ţările din apusul Europei, ca şi în cea răsăriteană. Deşi am mai spus-o şi cu altă ocazie, ne vom repeta, totuşi. Moscopolenii întreţineau legături cu marile case comerciale din Europa, unde îşi stabiliseră şi sucursalele lor [1]; Zagoriţii aveau case mari de comerţ în Viena, Lipsca, Breslau, Amsterdam şi Moscova, făceau comerţ de bancă în Germania, precum şi comerţ de blănuri în Rusia şi în Principate [2]; Saciştenii îşi aveau casele comerciale la Lipsca, Viena şi Germania [3], iar Castorienii pe ale lor la Viena, Lipsca, Dresda şi Moscova [4]. Cercetătorul englez W. M. Leake relatează — după câte ştim din cele expuse la locul cuvenit — că Aromânii din Epir şi din Zagorul Pindului, pe lângă vechile legături cu manufacturate, făceau comerţ de coloniale între Spania şi Malta şi că locuitorii bogaţi erau negustori în Italia şi Spania în provinciile Austriei şi ale Rusiei, iar despre Meţoveni în special că făceau negoţ în Germania, Rusia, Ungaria şi Mediterana [5]. Clisurenii, bărbaţi îndrăsneţi în ale negoţului, se găseau în Egipt, ca şi prin toate porturile mediterane, la Moscova şi la Londra [6], unde activau şi negustori foarte bogaţi dela Bitolia [7]. Deosebit de exportul de grâne ce se făcea din Tesalia pentru Spania şi Cadix [8], ştim că locuitorii din Aghia erau în legături cu Germania şi că „case greceşti" se stabiliră la Viena pentru comerţul de bumbacuri şi de mătăsuri manufacturate şi crude [9]. Kanitz scria că multe case aromâneşti erau în legături directe cu cele mai importante oraşe comerciale şi industriale din Europa şi că, la un moment dat, comerţul dintre Turcia, Austria şi Germania era în mâinile lor [10]. Ohridenii, blănari, îşi aveau şi ei casele lor în multe centre industriale ale continentului nostru [11]. Etc.

---

[1] Evloghie Kurila Lavriotu, o. c. [2] Pouq., o. c., I, 208. [3] *Ibid*, III, 280. [4] *Ibid*, III, 1—2. [5] Travels in Northern Greece. [6] J. Cvijic, ap. V. Pap., Rev. m.-r., II, nr. 1/930, 78-79. [7] V. Bérard, «La Macédoine», vezi Gazeta Macedoniei, I, nr. 14/897. [8] Pouq., IV, 86-87. [9] *Ibid*, III, 385-6. [10] Zinzaren, 6. [11] Ivan Sne-

1. — Aromânii în Anglia, Franța, Spania, Italia.

Despre comerțul mai recent al Aromânilor în aceste țări nu avem a vorbi prea multe, din lipsă de date. Cunoaștem ceva din legăturile Epiroților și ale Tesalienilor cu negustorii englezi [1], precum și acelea ale Aromânilor din Salonic, Macedonia și Tracia cu țările britanice [2]. Din Pind și Macedonia se expediau lânuri și piei multe în Anglia; deasemenea, multe tutunuri prin negustorii aromâni [3]. Am văzut că Clisurenii și Bitolenii — credem a fi fost și mulții alții din alte centre aromânești — lucrau activ în Marea Britanie, unde câștigau averi considerabile [4]. Aromânii din Egipt printre cari celebrul Averoff — aveau, deasemenea, legături strânse cu această țară, mai cu deosebire în comerțul de bumbacuri și de textile [5]. Case „grecești" din țările germane desfăceau mari cantități de bumbac și lână în aceiași țară a Albionului [6]. Toți negustorii aromâni erau și în relațiuni directe cu marile centre industriale: unul Costa Mitra Capsali, din Perlepe, de o pildă cumpăra fier și aramă în valoare de mii de lire [7]; tot astfel Fundu dela Corița, cu manufacturate; Papatheodosi dela Scopia; firma C. Bilimaci dela Smirna; etc. etc.

Vechile legături comerciale cu Francezii în sec. XVIII și XIX ni sunt destul de cunoscute. Lânurile și bumbacurile au avut mare preț în această țară. Portul Marsiliei, era deasemenea bine cunoscut și destul de frecventat încă din timpuri vechi de către Aromâni și Greci din Cavala, Salonic, Durațo și alte centre [8]. Mijlocitorii „greci" din acest port erau în majoritate Aromâni, scrie V. Bérard [9]. Vechi legături au avut cu toate bâlciurile mari, cum a fost cu celebrul bâlciu dela Beaucaire pe Ron, care se ținea între 1 și 28 Iulie și cunoscut încă din sec. XVII [10]; bâlciul dela Lendit era vizitat de negustori din toată lumea și din Turcia [11]; credem că nu neglijau nici târgurile dela Champ Dénis și din Champagne. Marile societăți și case comerciale din Europa, reprezentate sau conduse de Aromâni, trebuie să fi existat și în marile centre ale Franței, care, totuși, dată fiind clasa burgheză formată din vremuri

garev, Ohrid, istoriceski ocerk în «Makedonski Pregled», IV, Sofia, 1928 — ap. V. N. Cristu — Ocupațiunile populațiunii din Obrida, în Graiu românesc, Oct. Noemb., 1930. [1] Vezi cap. I, Cartea I-a, 27 și urm.. [2] Vezi cap. resp. în Cartea I-a. [3] Samarineanul Ursa făcea comerț de tutunuri — Vezi p. 266, cap. IX. [4] Un negustor bogat din Londra — al cărui fiu era redactor la Morning Post — era un mare mecenat la Bitolia. (Vezi V. Bérard «La Macédoine» art. cit.) Se zice că unul din aceștia a dotat liceul grecesc cu un laborator extraordinar de bogat. [5] Vezi cap. VI, «Egiptul» mai jos. [6] Gh. Netta, Neg. orientali la Lipsca, 11—12. [7] Vezi Necrolog în Lumina V, 29 4/917. [8] Vezi cap. respective din Cartea I-a. [9] Op. citată, 249. D. Nasi Diamandi spune că, aici, în Marsilia, a fost un mare negustor Gheorghiades din Samarina. [10] Pouq., ed. I, o. c. III. [11] Vezi Lavisse et Rambaud, II, 503.

vechi şi doctrina colbertiană de mult în fiinţă, nu putea servi pentru Aromânii sau Greci de câmp de activitate prea intens ca alte ţări [1]. Lânurile, bumbacurile, pieile şi alte materii brute macedonene au avut mare preţ şi în Franţa [2].

Cărăvănarii aromâni vizitau şi această ţară; despre negustorii cărăvănari mulovişteni cari aduceau din Macedonia lipitori şi alte materii şi cari se înapoiau cu manufacturate şi mătăsuri din Lyon, s'a vorbit la locul cuvenit [3].

In ce priveşte relaţiuniile Aromânilor cu statele iberice sau negustorii aşezaţi în centrele acestor ţări, în afară de cele relatate — pentru sec. XVIII şi începutul celui al XIX — de către W. M. Leake şi Pouqueville nu cunoaştem alte date [4]. Aromânii din Zagor şi Aspropotam trebue să fi activat, totuşi, ca negustori statornici în aceste ţări. Incă din sec. XVIII, joacă şi în Spania un mare rol financiar: găsim ca bancher la curtea ragelui Spaniei pe un Adam Serachiotul — adică originar din Seracu [5] şi aceasta este o preţioasă indicaţiune, ţinând seamă mai ales şi de faptul că cantităţi considerabile de ţesături şi cape fabricate în munţii Pindului, precum şi de lemn de construcţie, se desfăceau acolo şi că atâţia negustori — mulţi din ei cu vasele lor — frecventau toate porturile Mediteranei sau făceau comerţ de coloniale între Malta şi Spania [6].

Vechile legături cu Veneţia până în 1761 sau întreg sec. XVIII nu se termină odată cu deplasarea drumurilor dinspre Adriatica spre Europa centrală; ele n'au mai continuat cu acelaş ritm bogat ca altădată, dar n'au încetat niciodată. Caravanele dela Bitolia şi din alte ţinuturi frecventau regulat portul Duraţo, pe unde se introduceau preţioase mărfuri italiene şi austriace — aceasta până în 1912. Aromânii din Albania, însă, îşi continuară activitatea prin acest port mare şi frumos, a cărui importanţă creşte mereu pentru noul stat independent al Albaniei, unde am văzut că aceşti Aromâni au jucat şi joacă încă un rol de primul rang. Lânuri se trimit şi astăzi încă — în măsură mică, natural — în Italia, Franţa şi Anglia; covoare din Meţova, Săracu şi Călarii se desfac încă în porturile italiene, în Veneţia cu deosebire şi numai de negustori aromâni; lucrări de argintărie, deasemenea, se mai desfac încă în oraşele italiene, ca Bari, Neapole, Veneţia, Triest, etc., ba unii bijutieri îşi au magazinele lor la Roma [7].

---

[1] La Paris, existau mulţi negustori şi meşteşugari aromâni. Printre aceştia, există o sucursală de manufactură a firmei comerciale Naum Hristu & Fréres, Cruşovenii dela Salonic. [2] Vezi cap. respect. Cartea I. [3] Despre comerţul de lipitori şi calităţile acestora, vezi cap. III, Cartea I, p. 116 şi nota 1. [4] Vezi cap. II, Cartea I. [5] Vezi cap. II, idem şi art. de V. Diamandi în Rev. «Macedonia» a IX, nr. 5, p. 24. [6] Vezi cap. I, parag. resp. şi W. M. Leake şi Pouqueville. [7] Vezi capi IX, Cartea de faţă.

O parte din brânzeturi — caşcavaluri, parmezane şi unturi din Epir, aprovizionau, până la regimul fascist când aveau monopolul exclusiv, oraşele italiene şi ajungeau până la Triest, peste tot fiind case de desfacere ţinute de Aromâni[1]. Saricul renumit din Pind era, până nu de mult, atât de căutat de negustorii din Triest, Veneţia, Sicilia şi alte părţi ale Italiei, saric care servea pentru capotele marinarilor din Adriatica şi Meditarana[2].

La Brindisi, există, încă, o colonie numeroasă de peste 40 familii aromâneşti, în fruntea ei având pe unul Chilită, originar dela Valona; membri din familia Balauri erau armatori[3]. Nu posedăm date despre bogatele colonii aromâneşti — confundate mai mult ca oriunde cu cele greceşti — cari activau în centrele mari şi mici din această ţară, atât de accesibilă, altă dată, negustorilor şi meşteşugarilor aromâni, precum şi tuturor acelora cari erau dornici de învăţături înalte sau de meşteşuguri frumoase. Prin 1878, s'au mutat colonii de negustori aromâni din Bosnia, stabilindu-se la Veneţia[4].

O casă de comerţ foarte importantă la Livorno şi Genova era a lui Sturnara, nepotul marelui negustor Tuşiţa Meţoveanul, tânăr mort la 34 ani, cu studii în Anglia şi elev al lui Lafitte; era o capacitate în domeniul economic şi financiar şi, în scurta lui viaţă, a putut strânge averi considerabile[5].

Cercetări serioase şi îndelungate cari să urmărească vechile colonii aromâneşti în Italia din cele mai vechi timpuri ar forma obiectul unui studiu special plin de interes[6].

2. — Negustorii aromâni în ţările nordice şi în Germania.

Am văzut mai sus că Aromâni din Zagor îşi întinseseră afacerile lor până la Amsterdam[7], capitala Olandei. Încă din sec. XVII, fabricile din Franţa, din Brabant şi Belgia vărsau, prin Salonic, cantităţi considerabile de postavuri pe piaţa Macedoniei şi Traciei şi toate acestea au prosperat în mare măsură până la introducerea postavurilor germane[8]. Moscopolenii, în negoţul lor, erau singurii intermediari între Albania şi Europa[9]; comercianţi şi industriaşi cu renume se găseau peste tot în fosta monarhie, ca şi în Polonia şi în multe centre ale Germaniei — cum observă geograful grec D. Philippides[10]. Din cele expuse la locul cuvenit, ştim că Aromânii din toate provinciile aromâneşti şi din vremuri vechi, făceau negoţ cu

---

[1] Informaţii căpătate dela colegul G. Ghiţia, fost profesor la Ianina. [2] G. Zuca, studiul citat. [3] Relaţiuni date de d-nii N. Tacit şi Ep. Balamaci. [4] Vezi T. Filipescu, o. c., p. 102. [5] Relaţiuni date de colegul V. Diamandi. [6] Un studiu serios referitor numai la Moscopoleni în negoţul cu Veneţia ni l-a dat colegul Valeriu Papahagi. [8] Pouq., I, p. 208. [8] É. M. Cousinéry, II, p. 163 şi 51. [9] Pouq. ed. I, t. III, p. 1. [10] Gheoghrafia tis Rumanias en lipsia, II, p. 30—ap. I. Car., p. 116. (Geografia României în imagini).

toată Europa, dar mai ales cu Germania și toate provinciile supuse coroanei Austriei. O regiune din Tracia rezervată exclusiv comerțului cu aceste țări a fost acea a Seresului, de unde se expediau piei frumos fabricate și bumbacuri în cantități considerabile; iar de aici, se aduceau, în schimb, multe mărunțișuri, bijuterii, ștofe și mai ales postavuri — comerț foarte bănos pe care erau stăpâni Grecii și Aromânii [1] și am văzut că marii negustori ai Seresului erau aceștia din urmă [2]. Prin XVIII, Aromânii, în calitate de supuși turci cari împânziseră orașele din fosta monarhie habsburgică, au pătruns în țările germane până la Breslaw, Lipsca, Frankfurt, Kolonia și Hamburg, unde făceau comerț cu mărfuri orientale [3], iar de acolo se înapoiau cu mărfuri necesare Peninsulei. Alții în colonie erau așezați la Dresda [4]. Negustorii întreprinzători cu caravanele atingeau și Berlinul [5], în afară de cei stabiliți în acest mare centru.

In legătură cu comerțul Aromânilor în această țară, va trebui să cităm cele scrie de unul cunoscător al situației care a fost dr. G. C. Roza: „Singuri (Aromânii) sau împreună cu streinii, au fundat societăți comerciale însemnate în mai multe cetăți: în Ungaria, în Saxonia și pot zice în toată Germania nu există vre-o cetate comercială în care să nu fie negustori români de prima clasă" [6], afirmațiune ce concordă și cu cele scrise mai târziu de profesorul conferențiar sârb și cari ne-au servit de motto la acest capitol. D-l G. Netta spune cam acelaș lucru, când scrie că Grecii, în special, făceau cele mai întinse afaceri în această țară [7].

Colonii importante trebuie să fi existat în Prusia meridională. In Posen din această provincie, găsim ca protopop și cartofilax pe pe „nemuritorul scriitor român din Moscopole", cum îl numește dr. P. Papahagi pe Constatin Ucuta, „pe semne la biserica ortodoxă fundată de credincioșii Aromâni, cari ajunseră până aci ca negustori" [8]. O altă colonie bogată — despre care vom vorbi mai pe larg — a fost la Lipsca, unde iarăși găsim ca efimeriu la capelă pe Ambrosie Pamperi Moscopoleanul [9]. Mai mult ca ori unde, însă, ei au activat, se vede, în provincia Saxoniei, în centre ca, Grimma,

---

[1] É. M. Cousinéry, II, 51. [2] Vezi cap. I, Cartea I-a, 51 și cap. IX, 250 [3] Gh. Netta, Expans. econ. a Austriei, 56. [4] Pouq., ed. II, I, 208. D. Nasi Diamandi furniza tutunuri din Tracia firmelor Exstein und Sohne și Browdes, precum și în Italia. [5] Vezi Jung, Die Romanischen Landschaften, 469 și Pouq., ed. I, v. I, 157. Unii din cărăvănari sau negustori cu caravana lor erau Muloviștenii. Unul Dimce Ciomu ducea, prin 1820, la Berlin, untdelemnuri, apă și uleiu de roze dela Kazanlâc, apă tare, orez, tutunuri, etc. și, mai ales, lipitori, ce le desfăcea și în Franța. Alții duceau și prune uscate din Bosnia. [6] Opera: Cercetări. despre Românii din dincolo de Dunăre, tradus de S. Hagiades, 60--61. O pagubă nepregătită, însă, a pricinuit neamului său acest învățat care nu ne-a lăsat câteva nume ale acelor mari negustori sau ale acelor societăți cari au jucat rol atât de important în viața economică a Germaniei și Europei. [7] Neg. orient. la Lipsca, 11. [8] P. Pap., Scriitorii aromâni în sec. XVIII, 44. [9] Zaviras, ap. P.

Chemnitz, Leipzig şi altele. Germania — în luptă cu doctrina mercantilistă a ţărilor învecinate — avea nevoe de materii brute pe cari le găsea mai ales în orientul turcesc şi singur acesta îi rămăsese ca debuşeu de cea mai mare importanţă; pe de altă parte agenţi cari puteau aduce servicii considerabile nu puteau fi decât Grecii şi în special Aromânii, stăpâni pe materiile prime — bumbacuri, mătăsuri, lânuri, piei şi vite, şi, tot deodată, cei mai buni cunoscători ai realităţilor din Imperiul ottoman. Numai astfel se explică extraordinara bună stare a Moscopolenilor şi Zagoriţilor, precum şi nevoia de a se răspândi, din cele mai vechi timpuri, peste tot în Europa şi mai ales în Saxonia — regiunea cea mai industrială a Germaniei.

In afară de Lipsca, oraşul Grimma era destul de bine cunoscut de negustorii orientali[1]. Dar o colonie numeroasă de negustori „greci" s'a stabilit la Chemnitz, unde au organizat un centru comercial de desfacere a bumbacului oriental şi de unde aprovizionau nu numai Lipsca şi toată Saxonia ci şi toată Germania şi în bună parte Anglia[2].

Pe lângă acest comerţ cu articole manufacturate şi materii brute aduse din orient, am văzut, la începutul capitolului, că ei au avut case comerciale şi au făcut comerţ de bancă în toată ţara. In ultimul timp, prin a doua jumătate a sec. XIX, Aromânii — ca şi Grecii — au lucrat cu un articol foarte căutat în Apus şi anume cu tutunurile turceşti din Tracia şi Macedonia. In această branşă foarte rentabilă, s'au distins mai ales Neveştenii. Cel d'întâiu care s'a avântat — cel puţin despre acesta avem date — a fost Nicola al lui Lachiu Sossidi, unul din fraţii cari au deschis, la Constantinopol, în 1838, renumitele fabrici de ţigări „Sossidi Frères" şi „Regal", cari se desfăceau şi în Germania. La instituirea monopolului în Turcia, despăgubiţi de regie, Nicola trece la Hamburg, unde a întemeiat — pe cont propriu — firma „Sossidi Frères de Constantinopole", pe când Jean şi Constantin au trecut la Cairo, având aceiaşi firmă. In cursul războiului mondial, feciorii lui Nicolae: Leonida, Pericle şi Ghiorghi, au vândut firma lor la o companie contra opt milioane mărci aur. Leonida a rămas mai departe cu negoţul de foi de tutun furnizate din Tracia şi alte ţinuturi şi pe cari le desfăcea în Germania, Olanda, Statele Scandinave, Danemarca, etc., iar la Christiania are încă o fabrică a lui. Ghiorghi al lui Jean dela Cairo a avut o fabrică de ţigarete la Bruxeles, vândută, în ultimul timp, la o bancă, după care a trecut la Salonic. La firma din Hamburg, a lucrat 10 ani şi Gheorghe al lui Dimitri Sossidi, actualmente antreprenor al hotelului Sossidi-Salonic[3].

Pap., 44 şi C. Erbiceanu «Bărbaţi culţi greci şi români», 1905, 166. [1] Gh. Netta, o. c., 21. [2] *Ibid.* 11 12. [3] Informaţiunile cele mai preţioase asupra comercian-

Un alt nume cu răsunet este firma Mişu-Şiapi. Trei fii ai acestuia: Steriu se ocupa cu mici afaceri de tututun la Sufli-Tracia, iar fraţii Constantin şi Alecu era, angajaţi în slujba firmei „Sossidi" la Hamburg; primeau tutunuri în mici cantităţi dela Sufli, până când au intrat în combinaţie cu Jean Nicu, celebrul organizator al comerţului de tutunuri în ţările nordice şi pe care-l continuă astăzi. Firma Mişu lucrează în plus şi cu America; fraţii Leaţi are legături cu Europa.

Acest Jean Nicu, fiul lui Panaioti argintarul dela Janiţa pe Vardar [1], a fost în domeniul economic o personalitate de talia lui Sina, Tirca, Spirtea, Dumba şi alţii. Tânăr fiind, a trecut dela R. M. S. din Bucureşti [2], unde orizontul i s'a părut prea îngust, la firma Sossidi din Hamburg, unde a lucrat câţiva ani în serviciul acesteia. Cunoscător priceput al tutunurilor şi al bursei, un gest al destinului îl chiamă, prin nişte fabricanţi, ca specialist la Helsingfors-Finlanda. De aci, trece la Stockholm unde este numit director pentru aprovizionarea cu tutunuri, după care, în scurt timp, este chemat ca director general al regiilor din Norvegia, Suedia şi Danemarca pentru furnizarea de tutunuri — cu clauza în contract că are d r e p t u l să negocieze tutunuri şi în cont propriu. Profitând de închiderea frontierelor în războiul mondial, a cumpărat toată partida de cafele destinate Germaniei, după care a câştigat milioane de coroane suedeze. Toate tutunurile greceşti le cumpăra prin negusturi mai ales neveşteni din Grecia [3] — aşa că, aproape 80% din producţia totală exportată din această ţară trecea prin mâinile lui [4]. In ultimul tim, se retrăsese dela direcţie şi începuse să furnizeze tutunuri direct ţărilor scandinave. La regia suedeză, continuă ca director Spiru Oldi Muloviştеanul— absolvent al şcoalei superioare de comerţ din Salonic. Acest Jean Nicu, bărbat pe cât modest cum l-am cunoscut, pe atât de îndrăsneţ în toate combinaţiunile, a intrat în istoria comerţului ţărilor scandinave şi a Greciei. A murit subit în 1930, în deplină desfăşurare a virtuţilor lui creatoare [5].

Organizarea marilor case şi societăţi comerciale de cari vorbeşte dr. G. C. Roza, precum şi aceea a comerţului de tutunuri

---

ţilor de tutunuri Neveşteni le-am obţinut dela acest domn G. Sossidi; altele dela d-nii Chitu, G. Biciola, Nero, Ceanescu, C. Chirana şi alţii dela Nevesca. [1] Ca tânăr, era atât de sărac, că aducea cu măgăruşul lemne de foc la Nevesca. A fost câtva timp la Ianiţa, la tatăl său. Dar destinul l-a mânat, prin 1822, la Cavala, unde se câştigau şi se pierdeau averi şi unde se găsea şi unchiul Foti, negustor sărac. A lucrat la tutunuri ca colector. [2] Max Popovici care recepţiona tutunuri pentru România, l-a adus la R. M. S. din Bucureşti — prin 1892-93 — unde, însă, a stat prea puţin. [3] Vezi «Tracia», cap. IX, Cartea I-a. [4] Venind după războiu la Atena, i s'a făcut o primire mai mult ca regească. [5] La Stockolm, se ridică albă şi gingaşă, vila «Nevesca». In faţa Stockolmului, posedă o insulă ca proprietate. Ca binefăcător, larga lui munificenţă şi-a manifestat-o peste tot în Grecia şi în Nevesca. A donat, la Atena, terenul pentru clădirea unei şcoale române de înalte studii. A fost de mare folos delegaţiunilor române cari au trecut prin Suedia — în epoca marelui războiu. Vezi, despre marile lui virtuţi, art. «La moartea unui Ctitor», în Curentul, 1930.

condusă de Neveşteni, ca Jean Nicu, Sossidi Mişu, etc. intră, de sigur, în cadrul acelor înalte instituţiuni comerciale de cari vorbeşte conferenţiarul sârb [1]

3. — Bâlciul dela Lipsca — (Leipzig).

Acest bâlciu de importanţă europeană al Saxoniei îşi are începutul spre finele sec. X şi a căpătat o mare desoltare odată cu finele celui de al XII, datorită avantagiilor şi privilegiilor cu cari a fost investit, în decursul timpurilor, din partea electorilor magdeburghezi şi a împăraţilor [2]. Incă din sec. XIV, toate mărfurile din vestitele oraşe comerciale ale sudului germanic, ca Nürnberg, Augsburg, Ulm şi din Genova şi Veneţia erau distribuite pe calea acestui târg în răsăritul continentului, astfel că, cu timpul, a putut să se afirme ca cea mai puternică piaţă de schimb între răsărit şi apus [3]. Odată cu Hughenoţii imigraţi din Franţa, a căpătat o desvoltare extraordinară [4] şi târgurile lui de toamnă, de primăvară şi din Ianuarie ajung la o mare faimă [5]. Incă din 1615, comerţul cu lână adusă din răsărit a creat un târg anume pentru negocierea ei [6], după care, în 1625, au urmat alte două: unul pentru cai şi altul pentru vite cornute din Polonia şi din Turcia [7]. Din acest s.-est european, îşi furniza Germania — prin acest centru — materiile prime de cari avea nevoie, materii cari pătrundeau şi în ţările apusene, în cele nordice şi până în Anglia [8]. Bumbacurile din marele centru comercial grecesc din Chemnitz pătrundeau, tot prin Lipsca, în ţările sus amintite [9],

Aromânii noştri l-au cunoscut încă de acum 400 ani, când l-au cunoscut şi Românii munteni, moldoveni şi cei din sudul Transilvaniei [10], dar legături mai trainice cu Răsăritul a început să aibă imediat după războiul de 30 ani, care s'a încheiat cu pacea dela Westfalia [11]. „Grecii" şi ceilalţi negustori ai Braşovului şi Sibiului, făceau comerţ mare cu Lipsca încă din sec. XVII [12]. „Cuţovlahii" din Macedonia îl atingeau cu caravanele pe calea Belgrad — Buda — Viena — Praga — trecătorile Bohemiei şi drumurile Saxoniei [13]; în epoce anumite, se întâlneau cu ceilalţi la Buda, iar cei din Moldova la Breslau.

Prin „Greci" aşezaţi în cele două mari cetăţi comerciale Braşov şi Sibiu, ajungeau, pe piaţa Leipsigului, atât produsele din cele două principate române, cât şi cele ale întregului s.-est european „mărfuri turceşti" şi se înapoiau de acolo cu lipscănii [13]. Aromânii

---

[1] Vezi motto la acest capitol. [2] Gh. Netta, Neg. or. la Lipsca, 7. [3] *Ibid*, 7. [4] *Ibid.* [5] *Ibid.* [6] *Ibid*, 9—10. [7] *Ibid.* [8] *Ibid* [9] *Ibid.* 11—12. [10] N. Iorga, Studii şi documente - ap. Har. I., articol în Universul, nr. 73 din 16/3/934. [11] Gh. Netta, o. c., 9. [12] Das alte und neue Teutsche Dacia. şi Gh. Nett, o. c. 10-11. [13] N. Iorga, Studii şi documente, ap. Har. I, art. cit.

stabiliți în Moldova erau, deasemenea, în contact frecvent cu Lipsca. Se citează, ca atare, numele unora ca Dumitru Duca și Cristofor cari obțin paspoarte pentru a merge din Moldova la Lipsca sau pe un chir Dimitrie și chir Postolachi „lipțcani", cari ar putea fi, după nume Aromâni sau pe Anastase și Constantin Pano, Dimitrie Costiva, Dimitrie Papa Anastasie, uniți cu frații Mărgărit și Compania pentru negoțul lipțcănesc [2]. Aromânii din Zemlin lucrau și ei cu acest mare târg internațional [3], iar negustorii din Sft. Andrei își aveau piața lor comercială în Lipsca [4]. „Grecii" din Chemnitz, Viena, Breslau, Praga, Pesta și alte centre erau în neîntrerupte legături cu connaționalii din acest mare târg [5]. Acești Aromâni și Greci introduceau în Peninsula Balcanică cea mai mare parte din mărfurile Europei centrale și mai ales acele lipscănii, cari se prelucrau după gustul popoarelor balneare [6].

La Lipsca, Zagoriții aveau casele lor comerciale [7], precum aveau magazinele lor și cojocarii din Ohrida, cari rămâneau aci timp îndelungat și se întorceau cu idei noui de libertate [8]. Peile prelucrate în orașul macedonean se expediau în Austria și în toată Germania [9]. Ba se aducecu dela Lipsca și cantități considerabile de piei de vulpi, ververițe, iepuri, pisici, lupi, etc., cari, după prelucrare, se expediau, prin casele ohridene din multe centre europene, în alte țări [10]. Pe lângă piei brute sau lucrate, bumbacuri și mătăsuri [11], Aromânii mai duceau, aici și în Europa, blănuri, „mesade", confecționate la Ohrida și Castoria [12]. Moscopolenii, cari se ocupau cu industria și comerțul acesta, mai duceau la Lipsca, tăbăcite sau netăbăcite, piei de vulpi renumite din Perostera, Șardag și Morihova, piei de iezi din Macedonia, blăni de jderi din Peristera, de urși negri și de lupi cu părul des și mătăsos, de nurcă, de nevăstuici galbene și veverițe de cari erau plini toți munții din Magarova, etc [13]. Piei de miei din jurul Bitoliei ducea la Lipsca cu caravana lui bătrânul Naum Topa, poate și Tase, tatăl acestuia [14]. Chirigiii din Pind ajungeau și ei până la Lipsca din vremuri foarte îndepărtate [15].

După dr. Gh, Netta — dela care împrumutăm atâtea date

---

[1] Gh. Netta, o. c., 11. [2] Studii și documente, VI, 234—40, 206, 263, nr. 34—5, ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 42—43. [3] D. Pop., 73, citează pe unul bunic după mamă al unuia dr. Ivanovici-Batut care făcea comerț cu Lipsca și Hamburg. După acelaș isvor, unul Caramata făcea negoț la Lipsca. [4] J. Ignatovici, St. Andrei, Cronica, 137, 96, ap. D. Pop., 76. [5] Gh. Netta, o. c., 12. [6] I. Cvijic, Osnove, III, 1026, ap. D. Pop., 83. [7] Pouq., I, 208. [8] V. N. Cristu, Ocupațiunile pop. din Ohrida, in Graiu românesc, Oct.-Noemb., 1930. [9] Vezi «Ohrida», cap. II. [10] *Ibid.* [11] Vezi și Urechiă, Istoria Românilor, II, 452-4, ap. N. Iorga, Ist. Com, II, 44. [12] Vezi «Ohrida», cap. II, Cartea I-a. [13] Vezi «Bitolia», cap. V, după informațiunile căpătate dela d. P. Constantinide. [14] Naum Topa a fost bunicul cunoscutului chirurg din București, dr. Petre Topa, actual președinte al Soc. de cultură m.-română [15]. Vezi G. Zuca. st. cit.

prețioase — epoca cea mai bogată în vizitatori orientali a fost între 1765-1838. Toți aceștia — Valahi, Moldoveni, Armeni, Greci și Aromâni — își aveau, încă din 1700, un han „Griechenhaus" păstrat încă până astăzi, așezat în gura pieții și în apropierea bolților mai însemnate de desfacere a mărfurilor [1]. După cercetătorii sârbi, această Griechenhaus ar fi fost întemeiată de negustorii și blănarii din Ohrida [2]. Nu putem ști cât de adevărată poate fi această afirmațiune; oricum, însă, ei ar fi putut contribui mai mult ca ori cari alții.

4. — Polonia și Rusia.

Legăturile economice ale Aromânilor cu Polonia sunt foarte vechi. O colonie româno-grecească era înfloritoare deja la finele sec. XVI, iar în sec. XVIII, găsim pe un grec Caraiane așezat la Snyatin, păstrându-și, totdeodată, privilegiile din Moldova [3]. Grecul Caraiane nu pare a fi deloc grec. Faptul că colonii vechi de negustori aromâni existau în Polonia este sprijinit și de un altul și anume că familia clisureană Papană din care s'a născut, în 1636, Dosoftei, Mitropolitul-poet al Moldovei [4], a fost destul de veche în Galiția, mai mult ca probabil din sec. XVI. Prin 1595, am putea identifica acolo pe unii din Iași ca Dima „Balagora", ca Dimo Mihail, Manuil Simotos, etc., „cu toții Greci" [5]. Mai găsim pe unul Ianachi Simota („Enachi Simon Grecul") la Iași, curtean al lui Eremia Movilă. Numele acesta de „Simota" și „Simotos" — pe cari le dăm cu toată rezerva — reamintesc nume originare din Vl.-Clisura și enumărate deja printre negustorii din Viena; deasemenea, „Balagora" reamintește nu tocmai de departe familia „Paligora" din Nevesca-Muloviște [6].

Am amintit, vorbind de colonia din Posen-Prusia meridională, actualmente în Polonia, că, aici, era ca protopop și cartofilax Constantin Ucuta-nemuritorul scriitor aromân din Moscopole „pe semne la biserica ortodoxă fundată de credincioșii Aromâni, cari ajunseseră până aci ca negustori" [7]. El trăia — scrie istoricul N. Iorga — „în mijlocul altor „Greci" de aceștia din Moscopole și de aiurea „oe-

---

[1] Gh. Netta, o. c., 12. Tot după acelaș isvor, aflăm că, aici negustorii orientali își trăiau viața și obiceiurile de acasă, își aveau o casă de rugăciuni; aici, tăbărau carele mari, greoale, pline cu mărfuri, se sfătuiau asupra plecării și porneau caravanele pentru drum lung de săptămâni. Origina acestui han se adâncește încă prin 1581, în acel «Freundscher Hof», care, către 1700, se transformă în «Griechisches Bethaus». Vezi și Har. I. art. cit. [2] Vezi V. N. Cristu, art. cit., precum și Rječnik Hrvatsk, ili Srpskoga jezika, v. IX, 441, Zagreb, 1887 și J. Cvijic, Nas. Srpsk, Zemalja, I, 28 și urm. [3] Studii și doc., VI, p. 366, nr. 1160, cf. și nr. 1162 — ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 43. [4] M. Dragomirescu și G. Adamescu, manual de l. română, cl. VIII. [5] Stud. și doc. 443—4, nr. 380, ap. N. Iorga, o. c., I, 193. [6] Vezi Cartea I-a, «Muloviște» și «Nevesca». [7] P. Pap., Scr. arom. sec. XVIII, 44.

nopoli" şi „bibliopoli" îndată polonizaţi ca nume, dar rămaşi cu biserica şi cimitirul lor, între membri ai familiilor cunoscute şi meritoase pentru neam, Roja, Grabowski" [1].

In Polonia, negustorii aromâni erau oameni „bogaţi". Pe vremea lui Iosif II, ei au obţinut autorizaţia să ridice, în medii pur catolice, capelă la Cracovia [2], care, ca şi la Lipsca, era frecventată şi de negustorii din Sft. Andrei, cari aveau piaţa lor comercială [3]. De altfel, relaţiunile Aromânilor cu Polonia se pot deduce şi din numele monedei de zlot sub forma de „zloată, zăloată", rămasă în pieţele macedonene până în ziua de astăzi.

Ştim din cele ce preced că negustorii aromâni, aveau, în mâinile lor, tot negoţul de vinuri din Ungaria de nord şi exportul acestora în Polonia [4]. Aici, erau, fără a putea fixa centrele, marii negustori: fraţii Grabowski [5], fraţii Nicolae şi Ghiorghi Tricupa-Kosmiski [6], Atanasie Mutowski, Naum şi Evreta Şaguna [7], unul Circu - Kosacovici din Meţova [8], alături de mulţi alţii cari — nu se ştie din ce motive — s'au întors deacolo şi s'au stabilit în Ungaria, mai cu seamă la Pesta şi Mişcolţ, probabil, ca să diriguiască mai bine de aci ex-exportul. Negustori aromâni erau şi la Halici, nume ce-l găsim purtat de Aromâni din Perlepe [9]. Nu cunoaştem nimica din colonia „grecească" la Varşovia.

In fruntea coloniei greco-române dela Lemberg — Lwow, era, în sec. XVII, unul „arhonul" Palapan sau Balaban, negustor din Ianina, care, în 1771, a zidit pe cheltuiala sa o capelă grecească [10], în locul vechii biserici moldoveneşti şi a adus trei Italieni ca să înalţe mândra instituţie apuseană de astăzi — aşa cum notează istoricul N. Iorga [11]. Acest Alexe Balaban — de a cărui veche familie vorbesc şi scrisorile lui Lâpuşneanu — era marele negustor moldovean, asociatul lui Duca Vodă [12]. In acest oraş erau „bancheri" greco-români cari schimbau galbenii de aur [13]. Pe vremea lui Iosif II Aromânii lui D. Popovici au ridicat şi o biserică, ceeace denotă marea influenţă de care se bucurau [14]. In lucrarea istoricului N. Iorga asupra relaţiunilor cu Lembergul, găsim câteva nume, din cele nenumărate, ca Duma Walachus — simpliciter Sima (prin 1479), ca

[1] Vezi Note polone, 1924. [2] Zeilci, Jitie, II, 34. ap. D. Pop. 67. [3] I. Ignatovici, St. Andrei, Letopiseţ, 137, 96, ap. D. Pop. 76. [4] Zeilci, 76 — 77, ap. D. Pop. 79 şi C. I. Cosmescu, comunicarea citată. [5] I. Lupaş, op. şi l. c.. [6] Per. Pap., o. c. şi C. I. Cosinescu, com. cit. [7] At. Marienescu, Alb. m.-rom. 1880. [8] C. I. Cosmescu, com. cit. [9] Vezi şi Th. Căp. Rom. nom., 138. [10] Vezi art. cit. d-r V. Bologa — După o notă istorică din 1829 scrisă de un Neamţ despre «Capela grecească din Liov; Titlul unei mari lucrări a lui Alois Uhle, directorul şcoalei reale din Liov, publicată în Dec., 1829, în nr. 192 al rev. vieneze; Neues Archive für Gesch, Strateskunde Literatur und Kunst (p. 801 — 804) [11] Note polone, 55. [12] *Ibid*, Inscripţia lui Alexe din 1672 aminteşte creştineasca faptă într'o grecească streină de orice ortografie. [13] *Ibid*. [14] Zeilci, o. c., II, 34.

„Jurjea" Grecul (Jurzi Grecus) — 1500; Dzany Greco, care era rugat să aducă şofran din ţară, (1526); ca Gheorghe Paçzo Grec [1], Constantin Pandoli şi Nicolae Zuppa, negustori din Bucureşti, veniţi, în 1500, la Lemberg, etc. — nume ce le dăm cu toată rezerva [2].

Firmele aromâneşti şi cele greceşti din Tracia făceau şi mai fac încă astăzi comerţ mare mai ales cu tutunuri. Printre cele dintâiu, menţionăm casele Turnibuca, Mişu şi altele.

Prima menţiune despre Greci în Imperiul rusesc se face în sec. XVII, când Ţarul Mihail se declarase protector al „prea sfinţilor şi străluţiilor cerşetori", patriarhi şi călugări din Ierusalim şi Antiochia, precum şi al negustorilor greci veniţi în ţara sa, traversând Moldova [3]. Tot în acelaş secol, cazaclii români şi greci duceau „vinaţe" în ţara căzăcească şi „saftiane de Bichir" şi „blane de Mosc", fără a „dezlega la Iaşi" şi ajungeau până la „Nejna", la iarmarocul cel mare din Nijni-Novgorod [4]. Se menţionează şi un Panaiot negustorul, refugiat în Rusia cu Domnul său Dimitrie Cantemir [5].

Petru cel Mare este cel d'întâiu care deschide larg porţile mărilor, întemeiând Petersburgul şi deschizând Marea de Azov tuturor naţiunilor, iar comerţul de blănuri, prin expansiunea în Asia, ia un mare avânt [6], pe când Ecaterina II încuraja crearea unei clase de comercianţi şi industriaşi, întemeiând, în 1792, portul Odessa [7]. In scurtă vreme, în aşa fel s'au înmulţit negustorii greci, încât marele port al Mării Negre şi oraşele Basarabiei le-au aparţinut în mare masură, spre finele sec. XVIII şi începutul celui de al XIX [8]. Nu numai atât. După expediţiunile Ecaterinei II în Mediterana şi în preajma revoluţiei greceşti, Imperiul rusesc ia făţiş apărarea marinarilor greci cărora le îngăduie să umble mările sub pavilion moscovit, precum şi pe toţi acei greci cari puteau să fie stăpâni pe un petec de pământ în Basarabia [9], unde, mai târziu, au fost împroprietăriţi - unii şi în gubernia Cherson — şi o mulţime de Aromâni cari au luptat în Crimeea împotriva armatelor turceşti, şi, dintre cari, vom cita familii ca Ciuflea, Ciulacof, Gamaleţ, Chendra, Capitanopol, Casso, etc. [10]. Intocmai ca şi Austria, tot astfel şi Rusia ducea operă de câştigare şi a elementelor balcanice în vederea expansiunii economice, a creării deci, a unei clase burgheze şi, mai cu seamă, în vederea unei expansiuni teritoriale spre Ţarigrad şi Marea Egee.

Că printre Grecii aceştia erau mulţi aromâni, nu încape nici

[1] *Numele de Pactu l-am întâlnit la Zemlin şi Bosnia* [2] *Vezi* N. Iorga, *Relaţii com. ale ţărilor noastre cu Lembergul*, 1900, 24, 28, 32, 59, 71. [3] N. Iorga, *Hist. des Etats balkaniques*, 1925, 74. [4] St. şi doc., 332-3, no. 74, - ap. Ist. Com. I, 291. [5] St. şi doc., XVI, p. 108 — 9, no. V, *Ibid.* [6] M. Iorgulescu, Ist. Com. 174 — 5. [7] G. Giuglea, Ist. Com., 223. [8] N. Iorga, Hist. Et. Balk., 204 [9] *Vezi* Pouq. o. c. ed. II, v. V, 306. [10] *Vezi* «Negustorii aromâni în Principatele Române», cap. VIII, Cartea II.

o îndoială. Urmaşi de ai Moscopolenilor se găsesc încă astăzi în această ţară scria Weigand[1]; negustori aromâni se găseau în Polonia încă din sec. XVI, cari, natural, îşi întindeau afacerile şi în Rusia[2]; mai ştim că Zagoriţii[3] şi Castorienii[4] făceau comerţ de bancă şi de blănuri în această ţară fără hotare şi în toate statele ei[5], că Clisurenii făceau mari afaceri la Moscova[6], stări, deci, cari concordă cu faptul că Aromânii s'au găsit de mult în activitate comercială în cuprinsul imperiului moscovit. Ceva mai târziu, se găseau şi mici colonii din Nevesca, Cruşova, Mulovişte şi alte centre aromâneşti. Se poate uşor deduce, pentru vremuri mai noi, importanţa coloniilor de negustori din Ianina - Zagor - Meţova răspândite în imperiu, după sumele ce se depuneau la băncile din Moscova şi Viena pentru opere de binefacere socială ce le întreţineau în patria de origină, depuneri ce, adesea, atingeau sume de milioane de ruble; astfel, numai Meţovenii aveau depozitate la aceste bănci un fond care trecea cu mult peste un milion de ruble[7], în toate monedele europene precum şi alte fonduri considerabile de către Epiroţii evergheţi la băncile moscovite[8]. Doi mari negustori din Ianina: Zosimos şi Capelan — originari pare-se din Ghramenohoria, cele şeapte sate greceşti din jurul oraşului — întreţineau, pe cont propriu, colegiul şi spitalul în timpul lui Ali Paşa[9]. Că mulţi din aceştia se dedeau de greci sau erau socotiţi ca atare, faptul nu este deloc curios. Majoritatea negustorilor greci din Odessa, scrie V. Bérard, erau Valahi de rasă şi adesea şi de limbă[10].

Chiar la încheierea păcii războiului ruso-turc din 1790—91, găsim, în 1791, la secretariatul expediţiei ruseşti din Mediterana şi Archipelag şi ca diregător al secretariatului la congresul din Iaşi, pe un învăţat la universităţile din Olanda şi Germania şi fost în serviciul diplomatic moscovit vreme de 22 ani, pe Moscopoleanul Atanasi Bala[11]. Acest înalt diregător, foarte considerat în corpul diplomatic, a putut să se dezvolte numai într'un mediu moscopolean, aşezat de mult în provinciile Rusiei. Părinţii lui Ivan Gurco, generalisimul rus din 1877, erau Meţoveni — o nepoată a acestuia trăia nu de mult în acest oraş din Pind, iar casa veche a familiei există încă[12]. Un Meţovean Manachi — nu ştim ce negoţ făcea — a lăsat la Kazan o mare şi bogată bibliotecă[13]. Prin 1813, găsim, la Moscova, pe unul Anastase Scendru, iar la Odessa, pe Teodor

---

[1] Die Aromunen, I, 100. [2] Vezi «Polonia». [3] Pouq., I, 208. [4] *Ibid*, III, 1—2. [5] Vezi W. M. Leake, o. c. [6] Vezi I. Cvijic, art. cit. de V. Papacostea. [7] Arvantinos, Istoriografia tis Ipiru, ap. Th. Burada, Cercetări la şcolile române din Turcia, 112—14. [8] Vezi Lambrides, ap. I. Car., 115. [9] T. Filipescu, 112, susţine că au fost Aromâni, Vezi Pouq., I, 153. [10] La Turquie et l'Hellénisme Contemporain, 249. [11] Teodor V. Păcăţian, Cartea de aur, 1902, I, Sibiu. Numele de Bala se întâlneşte la multe familii din Cruşova şi Scopia. [12] Relaţiuni căpătate dela colegul prof. V. Diamandi. [13] *Idem*.

Serafim [1]. In sec. XIX, găsim o mulţime de negustori Meţoveni în Rusia, ca Stamerof, Terof, poate Gâdelu, Peltechi, Hâtu, Tuli, precum şi Ciumaga şi Furniga [2] — acesta s'a stabilit mai târziu în Muntenia [3]. Un vechiu negustor a fost şi Miliotis, care făcea negoţ la Moscova, cam acum un veac; un nepot al acestuia Comninos Miliotis a fost aghiotant al Ţarului rusesc [4]. Din multele nume de mari negustori Aromâni din Zagor stabiliţi în acest imperiu şi cu averi considerabile, reţinem numai pe Caravasili din Cepelovo şi Basachi din Frangades [5].

Celebrii negustori Hagi Constantin Pop [6], ca şi Panu Maruţi, aveau relaţiuni întinse cu toată Europa, precum şi cu Rusia [7]. Nu mai puţin celebrul Ghiorghi, fecjorul lui Avieru al Hali din Meţova, şi-a câştigat numele de Averof datorită comerţului cu curmale ce le expedia cu corăbiile dela Alexandria la Odessa — aceasta la începutul fericitei lui cariere [8].

Negustorii de blănuri din Moscopole, Zagor, Castoria, etc., ajungeau până în Siberia: Tomsk, Ircuţc, alţii la Arhanghelsc, la marele bâlciu Nijninovgorod şi în alte centre. De aici, trimiteau resturi neînsemnate de blănuri, dela marile ateliere, la Ohrida şi mai ales la Castoria, unde ştim că se confecţionau minunatele şi preţioasele „mesade", ce se desfăceau peste tot [9].

Prin a doua jumătate a sec. XIX, găsim câţiva Clisureni cari s'au ocupat cu negoţ diferit şi cu acela de tutunuri. Un mare negustor era Ghiorghi Bisuca [10] veche familie de Moscopoleni, bine cunoscută în comerţul cu Veneţia [11]. In comerţul de tutunuri, s'au distins fraţii Giumurtu; Ianachi, un mare organizator cu case comerciale la Cavala şi în România, era tovarăş cu Ghiorghi; acesta avea casele la Odessa şi a făcut comerţ întins cu toată Rusia; cu a averi mari la băncile ruseşti, precum şi o frumoasă vilă la Yalta, în Crimeea. Fratele Ştefan lucra la Belgrad, iar Nicola la Cavala-Odessa, toţi patru asociaţi [12].

Cruşovenii au fost puţini; cităm la Odessa pe Steriu Geabura cu fiii Dimitri şi Nicola, pe Inghelizu cu ferme de vaci, pe

[1] Vezi prefaţa Gramaticii m.-române de M. Boiagi. [2] Vezi Lambrides, — ap. I. Car. 115. [3] Vezi C. I. Cosmescu, comunicarea citată. [4] Relaţiuni căpătate dela bătrânul negustor Nicolae Miliotis, negustor în Alexandria. Imediat după anexarea Epirului la Grecia, Comninos a fost guvernatorul provinciei. [5] Relaţiuni căpătate dela d. J. Spiropol, Zagorit [6] Vezi Gh. Netta, Expans. econ. Austriei, 61 — [7] Vezi cap. VIII, Cartea II, [8] Vezi cap. VI, Cartea II, [9] Vezi Cartea I, «Castoria» — [10] Acest Bisuca a trimis din Rusia, acum 60 de ani, pentru bisericile din Clisura, cinci clopote mari. [11] Vezi Val. Pap., st. cit., 68 [12] Averile acestora erau legendare. Ghiorghi venea în fiecare vară aproape la Clisura. Era un pasionat al vânătoarei şi avea o echipă de vreo 40 Clisureni, plătiţi cu leafă lunară, echipaţi toţi uniform şi, vreme de două luni, organiza bătăi fantastice. Avea doi cai de rasă aleasă, pentru soţie şi dânsul, cu valtrapurile dela şea lucrate în fir de aur. Când, într'o vară, i-a murit un cal, acesta a fost dus de patru ciocli

Libaşa, un mare bogătaş. Dintre Mulovişteni, Iancu Vulcan şi Doci Paligora aduceau, dela Galaţi şi din alte centre din Rusia, peşte, icre, pături, etc. pentru Serbia. Acelaş comerţ — poate înaintea acestora — îl făcea Tase Topa, continuat şi de fiul Naum: ei duceau piper şi untdelemnuri şi aduceau morun şi celelalte [1]. Gachi Trifon Ciomu dela Sofia lucra deasemenea cu acest port, de unde aducea, pentru Bulgaria, alcool dela casa prinţului Gargarin; legături comerciale avea şi Alexandru Trifon. Costache Goga Clisureanul a adus, din Rusia acum 60—65 ani, pentru prima dată în România, untdelemn de floarea soarelui [2].

Ştim că Zagoriţii erau cei mai îndrăsneţi cărăvănari. Pela finele sec. XVIII şi încoace, cărăvănarii din Samarina ajungeau până la Nijninovgorod, unde desfăceau obiecte de oţel fabricate la ei acasă: forfecărie, cuţitărie, hangeare, etc. şi se înapoiau — după şease luni de absenţă — cu mărfuri ruseşti, dar mai ales cu marochin fin şi cu blănuri pentru Peninsulă. Am pomenit şi cu alt prilej de îndrăsneţul Ciuliman [3]. Un cărăvănar avdeliat Dimitri Puliareu — tatăl preotului dela Grebena — atingea, pela finele sec. XIX, Iaşii, Chişinău şi Odessa.

Prin acestea de până aci, am schiţat, în linii mari, activitatea economică a Aromânilor peste tot cuprinsul Europei, în neînfricata lor expansiune ce a durat atâtea veacuri.

îmbrăcaţi în doliu, l-au trecut prin sat, în sunetul clopotelor şi l-au îngropat cu pompă la marginea oraşului. A vrut să ridice un palat din piese de oţel şi tâmplărie artistică, pe care a adus-o la Clisura, dar a murit prin 1900 pe neaşteptate la Cavala. Informaţiuni dela d-na Tinca I. Simotta, d-nii H-Galbagiari, M. Babuş etc. [1] Unul străbunic, altul bunic al d-rului Petre Topa. [2] Vezi art. de d-r. I. Ghiulamila în «Apărarea» nr. 15/931 [3] Vezi «Samarina».

CAP. III

NEGUSTORII AROMÂNI ŞI COLONIILE LOR IN SERBIA VECHE.

Pela finele sec. XVIII, Aromânii erau, la Belgrad, cei mai de seamă negustori şi deţineau tot comerţul — inmport şi export. Cu un cuvânt, ei au creiat viaţa orăşenească în Serbia.

Dr. D. Popovici — «O Tzintzarima»

Serbia veche, adică micul regat început de Miloş Obrenovici şi întregit după războiul din 1885 cu Bulgarii, a fost străbătută din cele mai vechi timpuri de păstorii, cărăvănarii şi negustorii aromâni, cunoscuţi în această ţară ca şi în ţinuturile slavono-croate, sub numele de Ţinţari. Dardania romană în care intra Bosnia şi Hertzegovina, Bulgaria de vest, vilaetul Cosovo, Albania de nord şi Muntenia precum şi Serbia veche — a fost leagănul Românilor din Peninsula Balcanică [1]. In căutarea de păşuni bogate pentru turmele lor, păstorii aromâni n'au cunoscut noţiunea de hotar şi de piedică. In expansiunea lor spre nord şi n.-vest, primele ţinuturi bogate în munţi şi platouri cu ierburi grase şi adăposturi sigure erau tocmai ţinuturile din această Dardania. Serbia era o ţară foarte potrivită pentru păstorie şi de aceea au trăit mai dintotdeauna Români mai cu seamă în Stari Vlah — Dardania sau Serbia veche de astăzi, cum observă scriitorul T. Filipescu [2]. Pe când Muntenegru era un bulevard al caravanelor în drum spre importantul port adriatic, Raguza şi pentru celelalte provincii şi Croaţia, Serbia — cu văile ei largi şi căzând perpendicular pe Sava şi Dunăre, ca Vrbas, Bosna, Drina şi Morava — era drumul de trecere a negustorilor şi a caravanelor valahe din sudul şi n.-vestul Peninsulei, înspre Austria şi Europa centrală. Ţară de transit pentru două lumi atât de deosebite şi ţară de agricultori şi de porci, legaţi de pământul şi pădurile lor de ghindari era — până în a doua jumătate a sec. XIX — un ţinut neexploatat ce-i chema să se aşeze la ei, ca să-i valorifice produsele solului şi energiile virgine şi adormite, să-i pună în legături economice şi culturale cu lumea şi strălucirea vechiului Bizanţ, precum şi cu lumea nouă ce se desfăşura dincolo de Adriatica şi dealungul cursului superior al Dunării. Serbia, ocupând o poziţe centrală — scrie J. Cvijic — a primit elemente mult mai numeroase ca Bosnia şi Bulgaria, cari ocupă o situaţie perife-

[1] T. Filipescu. o. c., 6. [2] Op. c., 63.

rică [1]. Aşa că aceste colonii de negustori şi meşteşugari, în du-te vino necontenit sau aşezate temeinic în cuprinsul hotarelor ei, au reuşit să schimbe faţada ei rustică în una apropiată orientului bizantin şi occidentului, sub toate ale ei înfăţişări: economică, culturală şi politică. Totalul sau, ca să fim mai modeşti, aproape sută la sută al contribuţiei la această adaptare a fost al Aromânilor şi, prin această, afirmăm un adevăr pe care îl vom întări cu ilustraţii elocvente, luate mai cu deosebire din lucrările sârbeşti.

Dacă am face o incursie în decursul veacurilor, vom vedea că stările de fapt erau foarte priincioase unei peregrinări şi expansiuni, ca la ei acasă, a păstorilor şi cărăvănarilor, unii umblând după păşuni bogate, alţii pentru distribuirea bunurilor de cari erau legate câştiguri mai mari ca în locul de origină. Era, cu alte cuvinte, pe această cale, dela ei acasă — spre nord nord-vest şi nord-est — o atmosferă dela frate la frate, care a ajutat foarte mult expansiunii lor păstoreşti, dar mai ales celei comerciale, care, în primul rând, ne interesează. Pentru aceste ţinuturi ce pornesc dela Timoc-Morava, întinzându-se până la Adriatica, ţinuturi ce le vom considera ca o unitate geografică şi etnică sârbească, există documente cari concurează în a dovedi fie regiuni cu caracter pur romanic, mai târziu slavizate, fie aşezări de colonii mai timpurii, romanice sau aromâneşti, fie peregrinări de păstori şi chervangii aromâneşti, cari străbăteau tot ţinutul până la Sava [2].

Mai intervenea un alt factor — cel politic. Din punct administrativ, Albania, Bosnia şi Serbia constituiau un singur ţinut, ad-

[1] Vezi Naselja Srp. Zem., CLXXXVIII. [2] Vechile colonii megalovlahe au fost semnalate în Dalmaţia încă din sec. X: cfr. Gebhardy, st. cit. în Alb. m.-român, 1880; ţinutul muntenegrean era locuit de vechi colonii autochtone de Vlahi, asimilate în massa slavă suprapusă încă din sec. XVI: vezi T. Papahagi Antol. arom. XVIII şi XIX; Valahii Dinarici sau Vlahii Morlaci asimilaţi în massa slavă în Evul mediu, rămânând ca mărturii păstoritul transhumant şi cărăvănăritul; vezi J. Cvijic, La Pén. Balk., 312 şi Th. Căp., Rom. nom., 135 şi 150; celnicii aromâni — pastores seu celnicos — erau menţionaţi în documentele dalmatine încă din 1214 şi influenţa lor în ocupaţii asupra Vlahilor din Serbia n'ar fi cu neputinţă — vezi Th. Căp. 136 şi 150; a fost un timp când întreaga Serbie era străbătută de păstori Vlahi, cărora li se fixau colonii, chiar înainte de 1300 pe terenurile mănăstirilor sau îi treceau în moştenirea personală a primilor regi sârbi, iar Bosnia deasemenea era plină, într'atât că, în epoca invaziei lor, Turcii au avut de a lupta şi împotriva acestor Vlahi — (După N. Iorga, Hist. Et. Balk., 36); Stari Vlah şi munţii Romanija din Bosnia — ţinut ce se întinde dela Şumadija, dela sud de Ujiţe, spre s.-vest şi spre nord până la Serajevo, în care e inglobată şi populaţia din Sjénica sau Ravna Sijénica, adică Peşter, în plin ţinut al Bosniei (I. Cvijic, 179) cu numeroase urme de toponimie românească şi cu ocupaţiuni ca păstoritul şi chirigilâcul (Th. Căp., 150) precum şi cadrilaterul Dibra-Chicevo şi Scopia-Prizrend, locuit de vlaţi, atât de influenţaţi în felul ocupaţiunii lor de Aromânii păstori în transhumanţa, chirigilâcul, aşezările lor la mari înălţimi şi negustori plecaţi în lume după câştig (Th. Căp., 147 — 48)

ministrat de un comandament unic militar ottoman [1]. Deci, Serbia mai merita atenţie şi pentru faptul că numeroase corpuri de funcţionari turci şi de armată trebuiau furnizate şi singurii chemaţi erau Aromânii. Aceştia — financiari, negustori şi meşteşugari — bucurându-se de libertatea de mişcare în tot imperiul ottoman, în cuprinsul căruia Serbia însemna doar un simplu paşalâc, ei se găseau în această ţară tot atât de bine ca şi la ei acasă. Ca şi în Epir, Paşalele din Serbia erau tributare acestor negustori, dela cari împrumutau sume mari pentru nevoile lor personale [2], aşa că era firesc ca aceşti negustori să se bucure de o mare influenţă în toate domeniile.

Primele însemnări despre negustorii aromâni în Serbia le avem din sec. XVI. In 1591, Bratislav i-a semnalat ca locuitori ai Belgradului, sub numele de „Greci“ [3]. Deja în sec XVII, ei numărau, dealungul Dunarii, la Belgrad, trei „mahalale greceşti“ [4], pe când în provinciile slavono-croate ca şi în Ungaria, erau, în acelaş secol, factor hotărîtor în comerţ, iar în Turca deţineau monopolul exportului [5].

In decursul aceluiaş secol al XVII, negustorii aromâni cu caravanele lor ajungeau în Serbia pe calea Ujiţe, Valjevo şi Belgrad, pe când, Aromânii făceau concurenţă negustorilor raguzani aşezaţi în acest oraş [6]. In 1667, un mare număr de negustori aromâni se găseau printre negustorii streini [7].

Primele nume de negustori aromâni la Belgrad, cunoscute în sec. XVII, sunt ale Moscopolenilor Dimitri Bendu şi tatăl lui Teodor Nicolau, cari, în 1697, cumpărau boi — fiind furnisori ai statului turcesc — precum şi ceară din Bosnia şi Muntenia [8]. Panica ce a cuprins pe Moscopolenii fugari — după dezastrele metropolei din 1769—1788 — a turburat şi alte aşezări ca Clisura, Blaţa, Sacişta, Serfige, etc. [9], fugari dintre cari mulţi s'au oprit şi în Serbia veche [10]. Tot în această ţară, s'au oprit, după 1769, şi familii originare din Gopeş, dintre cari multe, laolaltă cu Moscopolenii în bejenie, s'au stabilit şi în Ungaria [11]. Alte evenimente cari au pro-

sau toate coloniile vechi aromâneşti din Bosnia — după T. Filipescu, o. c., passim. Aşezări mai recente de Grămosteni nomazi între Pirot şi Vrania, alţii în Kopaonik, etc. (Th. Căp., 63—64). [1] N. Iorga, Hist. Et. Balk. 130. [2] Vukicevici, Karagheorghe, I, 128 — ap. D. Pop., 82. [3] Rad, 130, 136 — ap. D. Pop., 51. [4] Evlii Celebi, Spomenik, 42—10, ap. D. Pop., 51. [5] D. Pop., 51. [6] C. Jirecec, die Heerestrasse von Belgrad nach C/pel, und Balkanpässe, 1887, p. 123, ap. Th. Căp. o. c., 139. In legătură cu drumul caravanelor, ne vine a creoe că drumul Ujiţe-Valjevo-Belgrad trebuie să fi fost unul din cele mai frecventate, ca fiind — pentru negustorii din Albania — cel mai scurt, faţă de celălalt: Bitolia-Veles-Vrania-valea Moravei. [7] C. Jirecek, op. cit. [8] N. Iorga, câteva ştiri despre comerţul nostru în veacurile XVII şi XVIII în Analele Ac. Rom., Seria II, Tom XXVII. [9] D. Pop., 21. [10] *Ibid.* 26. [11] Dr. I. Ghiulamila,

vocat revărsări de Aromâni în ţara sârbească au fost turburările sângeroase ale Cârjaliilor lui Pazvan Oglú dela Vidin [1], ale cărui bande au terorizat ţările vecine până aproape de al doilea deceniu al sec. XIX. Nereuşita revoluţiei greceşti din 1821 a pricinuit, desemenea, revărsări de Aromâni din sudul şi n.-vestul Peninsulei. Un alt flux destul de viguros din Clisura, Cojani şi Ianina s'a simţit în târgurile Serbiei în al cincilea deceniu al secolului trecut [2]. După 1878, mulţi Aromâni din Bosnia au trecut în Serbia [3]. Este, deasemenea, de remarcat rolul hotărîtor ce negustorii mulovişteni l-au jucat în Serbia veche, unde n'a existat târg sau târguşor fără coloniile lor, dar despre cari cercetătorii nu pomenesc nimica direct; aceşti Aromâni au început să se aşeze în această ţară de acum un veac şi mai bine. Alături de aceştia, Pisuderenii şi Aromânii din Beala se găseau peste tot — mai ales în satele provinciei Şumadia şi în altele dela vestul Moravei. Cruşovenii s'au mărginit, în sec. trecut, la activitatea în marile oraşe, ca Belgrad, Niş, etc.. Negustorii aromâni „pecialbari" (activând în streinătate în lupta pentru existenţă) mai veneau în Serbia şi din Magarova, prea puţini din Nevesca, mulţi meşteri constructori din Ohrida şi alte centre, mulţi medici, mai ales din Epir, etc.

Ohridenii au început să emigreze în această ţară odată cu începutul sec. XVIII [4]. Astfel, aceştia, cunoscuţi sub numele de „Vlasi" şi „Ţinţari", toţi purtând nume caracteristice aromâneşti, au întemeiat, acum 200 ani, comuna Preobrazenie [5]; îi mai găsim pe Ohrideni aşezându-se cu familiile şi în comuna Orasije — regiunea Temnici [6], precum şi în Idrelo din Mlava [7]. O mare parte din aceşti „Vlasi" şi „Ţinţari" din Ohrida s'au aşezat şi în regiunea Vranja, unde până astăzi, se găseşte localitatea „Vlaşki Put" — drumul Aromânilor [8]; deasemenea, şi la Jarkovo [9], în Velika Mostaniţa [10], etc.. Printre Aromânii Ohrideni din Preobrajenie cu mult spirit comerciat, s'au aşezat şi Aromâni din Beala de jos şi ţoţi aceştia aveau legături comerciale cu Macedonia de sud şi Serbia veche, precum şi se coborau până la Nevrocop, de unde aduceau stofe [11].

Şi în restul Serbiei — scrie dr. D. Popovici — se găseau

Rev. M.-rom., II, nr. 1/930. [1] Glasnik Gheogr. Eruştva, 12, 58, ap. D. Pop., 26, [2] *Ibid.* [3] T. Filipescu, 92. [4] Vezi V. N· Cristu, Emigraţiunile populaţiunii din Osrida în Serbia veche, în Graiu românesc, nr. 12, Decem., 1930. [5] Rista Nicolici, «Polţanica i Klisura», 51, în Nas. Srp. Zem. Belgrad, 1906. ap. V. N. Cristu, art. cit. [6] Stanoi M. Miţitovici, Temnici, 358, Nas. Srp. Zem., 1905, ap. V. N. Cristu, art. cit. [7] Lţubor Iovanovici, Mlava, Nas. Srp. Zem., idem. [8] Rista Nicolici, Vranţska pcinţa u slivu Jnzne Morave, 20, Nas. Srp. Zem., 1903, ap. *Ibid.* [9] Rista Nicolici, Okolina, Beogaia Antrop. ispitvanţa, 964, ap. *Ibid.* [10] T. K. Borgevici, La Macedoine, Paris, 1910, 238-239, ap. V. N. Cristu. [11] Rista Nicolici, Polţanica, etc. 222 — ap. *Ibid.*

Aromâni, „probabil negustori“ [1]. Credem că, atunci când dezastrul național din sudul Albaniei a avut loc, mari și numeroase coloane de refugiați — în drum spre Sava și Dunăre — au lăsat urme bogate și în țara Serbiei. De o pildă, la Niș, a fost o colonie de Moscopoleni ce locuia părțile orașului „Vlah Mahalè“ [2]. De o asemenea colonie moscopoleană se vorbește și în împrejurimile Vraniei [3].

Și pentru Serbia se impune aceiași întrebare: Ce este cu Grecii de cari se pomenește așa de des în documentele vremii și în notele de călătorie ale contimporanilor? Ne vom referi, iarăși, la concluziile profesorului dr. D. Popovici care afirmă cu certitudine categorică că n'a găsit nici un Grec măcar, originar din Atena sau Constantinopol, dar că a găsit numai câțiva „Greci“ din Salonic în afaceri de comerț și nu ca locuitori stabili [4], cari Greci ar putea fi și ei puși în discuție, ca fiind dintr'o localitate unde elementul aromânesc era în proporție impunătoare. Acești așa ziși Greci, dcci Aromâni, au pus bazele comerțului în târgurile sârbești, ei au fost în mare parte învățătorii negustorilor sârbi—scrie acelaș cercetător [5].

Ne vom folosi de câteva relațiuni date de oameni buni cunoscători ai realităților din Serbia. Craiul Miloș, energic și patriot, vroia, cu orice chip, să se scape de mitropolitul grec, în care scop, dă, într'o zi, ordine prefectului Belgradului, ca toți „Grecii, dar nu și Aromânii“ (Sfi Grți, a ne Țințari) să se prezinte cu doleanțele lor la palatul lui din Kragnevatz. Craiul cunoștea deosebirea etnică profundă între Greci și Aromâni, precum cunoștea și numărul celor dintâi. Grecii se prezintă Craiului. — Dar unde sunt ceilalți Greci? (Di su ostali Grți?) — Nu mai sunt alții, Măria Ta! Ceilalți sunt Țințari. — Apoi, pentru șeapte familii grecești nu mai pot ține mitopolit grec la Belgrad. Și, atunci, dă ordine lui Vucici — Aromân din Clisura — trimisul său la Țarigrad, ca, împreună cu ambasadorul rus, să intervină pe lângă Sublima Poartă ca să se numească un reprezentant al națiunii sârbești la Catedrală [6]. Acelaș Craiu, prin o ordonanță din 1827, poruncea cu severitate ca „nici unul din locuitorii Belgradului să nu fie luat cu forța ca Grec, nici ca Bulgarul sau Aromânul să fie pus in inferioritate față de Grec, ci fiecare să-și iubească neamul și fiecare ins să-și păstreze origina [7]“.

1. — Belgradul.

Acest oraș pare a fi fost stăpânit de ei în sec. XVIII. Și a fost firesc să fie așa dacă, în față, Zemlinul era în puterea lor, iar Serbia, din punct de vedere economic, era o anexă a lor [8]. Dar

---

[1] D. Pop., 82. [2] I. Nen., o. c., 17. [3] *Ibid.* [4] D. Pop., 132. [5] *Ibid.* [6] Relațiuni căpătate dela d. Ciumandra, fost consul general al României la Belgrad. [7] M. Gavrilovici, Miloș Obrenovici, II, 699 — ap. D. Pop., 14. [8] P. Marcovici Ist. Nov. Sada, 105, ap. D. Pop., 81.

dominaţiunea lor începuse încă din sec, XVII, când aveau, dealungul Dunării, „trei mahalale greceşti“ [1] şi când erau destul de puternici ca să facă concurenţă negustorilor raguzani [2], cari se bucurau de mari privilegii în tot imporiul ottoman, în Sicilia, Ungaria şi în Serbia [3]. Sub dominaţiunea austriacă (1717—1739) „Grecii“ s'au aşezat în piaţa principală şi în oraşul sârbesc al Belgradului [4]; pe când cu căderea acestuia sub Turci, colonii numeroase din aceşti negustori s'au refugiat dincolo, aşezându-se, după cum am mai văzut, la Novisad şi Osec din Bacica [5]. Deosebit de Moscopolenii deja pomeniţi, primele nume de negustori belgrădeni „probabil Aromâni“ ni sunt date de cercetătorii sârbi pentru 1733: Ghiorghi, Panaiot şi Nicola [6]. Pela finele sec. XVIII, ei erau negustorii de frunte al Belgradului şi detineau, în mâinile lor, tot comerţul — import şi export [7]. Incet încet, acest oraş, cel mai mare al Serbiei, devine, spre finele secolului, graţie acestor negustori şi acelora din Zemlin şi Panciova, antrepozitul întregului comerţ turcesc, austriac, muntenesc, moldovenesc şi al Mării Negre [8].

In epoca lui Miloş, Grecii şi Aromânii constituiau un important număr de locuitori ai Belgradului [9]. După cum aceştia din urmă au creat târgurile slavono-croate, tot ei au creat şi târgul acesta: în primul rând, vin Aromânii din Vlaho-Clisura, ca cei mai activi şi întreprinzători, pe urmă cei din Blaţa, Sacişta şi Cojani [10]. Ca şi dr. D. Popovici, tot aşa şi G. Weigand pune, alături de Moscopoleni, Vlaho-Clisura de un interes special pentru comerţul sârbesc şi găseşte foarte multe case aromâneşti distinse, majoritatea din această localitate [11]. Cei mai remarcabili locuitori ai Belgradului cari se dau de Greci nu erau decât Aromâni — observă acelaş scriitor [12]. pe când Srematz, vorbind de locuitorii Belgradului, spune că toţi erau Aromâni sau Greci [13].

Nu cunoaştem data exactă a aşezării Clisurenilor în Serbia. dar, judecând după vechimea lor în ţările slavone, ei ar fi foarte vechi, cu deosebire la Belgrad. Veniţi singuri sau împreună cu alţi Aromâni, este sigur că ei au fost întemeietorii târgului Belgradului. J. Cvijic semnalează ca locuitori ai acestui oraş şi pe Gopeşeni [14], cari, probabil, au fost din vechiile colonii venite odată cu Moscopolenii [15] sau din cele mai târziu aşezate.

---

[1] Evlii Celebi, l. c., ap. D. Pop. p. 51. [2] C. Jirecek, die Heerestrasse. etc. — ap. Th. Căp. p. 139, [3] Pouq. — o. c., I, p. 61. — Vezi şi Cartea I, p. 40 şi nota 5. [4] Vilovski, Podaţi za, ist, Beograda, ap. D. Pop., p. 82. [5] Schwicher, Pol. Gesch. der Serben, p.76 — ap. D. Pop. p. 19, [6] Vitcovici, Spomeniţa, IV, p. 464 — ap. D. Pop. p. 82. [7] Glasnik, 5, 120-21, ap. D. Pop. p. 82. [8] M. Gavrilovici, Ispisi iz franţ. arch — 579, ap. D. Pop. p. 83. [9] Tih. Georgevici, Iz Srbiţe Kn. Miloşa — ap. D. Pop. p. 83. [10] D. Pop., p. 26. [11] Aromunen, I, p. 222. [12] Op. cit., I, p. 298. [13] Kir Gherasi, ap. D. Pop., p. 11. [14] Osnove, III, 1022-3 — ap. D. Pop. p. 26. [15] Dr. I. Ghiulamila, st. cit.

Am văzut că, printre întemeietorii târgului, erau şi Aromânii din Cojani, Sacista şi Blaţa [1]. Prin 1835, găsim pe unul Mihail Ghermani, ministrul lui Miloş la Ţarigrad, „rând pe rând, pandur rus şi spion sârb", trimis să ceară adeziunea Porţii pentru noua stare de lucruri şi să fixeze condiţiunile cneazului ca vasal [2]. Credem a fi din familia Ghermani din Blaţa, acel tânăr foarte frumos, de profesiune croitor de anteree, care a ajuns pe jos din satul natal, pela începutul sec. XIX, şi s'a introdus în familia Obrenovici şi ar fi făcut mari averi — probabil el sau alţii din fraţii sau rudele sale — cu vânzarea sării şi cu negoţul de porci, monopol al Craiului Miloş [3]. In acelaş timp sau ceva mai târziu, au venit şi alţi Ghermani, cari au ajuns la o situaţie strălucită în comerţul de tutunuri, sare şi lânuri [4]. Tot la Belgrad — poate şi în alte centre din Serbia — au făcut negoţ şi membri din familia Iuca, bine cunoscută în judeţul Vlaşca [5].

Pela începutul sec. XIX, găsim la Belgrad, ca chirurg în serviciul paşei şi pe unul Ghiorghi Ciuleca din Furca, tatăl aceluia care avea să devină, mai târziu, marele bărbat de stat şi literat Vladan Gheorghevici [6].

Fizionomia socială şi comercială a Belgradului era, până aproape de a doua jumătate a sec. XIX, curat aromânească [7]. După această dată, au început să pătrundă Evreii spanioli încurajaţi de Miloş [8]. Aromânii erau un factor important în societatea belgrădeană, iar paşii turci erau clienţii lor obişnuiţi, tributari puterii lor financiare [9]. Firmele erau aproape toate „greceşti" — din Moscopole, Clisura, Gopeş, Magarova, Meţova, Ianina, Coriţa, iar pe ici colo câte una sârbească [10]. Corespondenţa şi registrele se ţineau în greceşte [11], şcoala destul de veche, a doua ca valoare programatică faţă de aceea din Zemlin [12], iar în biserica catedrala serviciul divin se făcea cu un fast strălucit [13]. In consiliul municipiului Belgrad, între 1860-70, din 16 consilieri, 12 erau Aromâni, restul sârbi — o dovadă elocventă de situaţia elementului aromânesc în acest oraş. Bătrânul Nuşa, singurul din consiliu care ştia franţuzeşte, a întâmpinat, în numele oraşului, pe Gambetta, în drum spre Constantinopol. Uliţa Kralia Milana era, pe acele vremuri, toată aromânească [14].

---

[1] D. Pop., 26. [2] N. Iorga, Hist. Et. Balk., 117. [3] Mărturii de ale Blăcioţilor şi a onor. familii Danabaşi-Bucureşti. [4] Idem. Este probabil că, odată cu Obrenovici, să se fi mutat în ţara Românească şi membri din familia Ghermani, unde, mai târziu, au cumpărat moşii, iar Nicolae bancherul, tatăl lui Menelas, a luat în antrepriză, în tovărăşie cu Lazăr Kalinderu din Trebizonda, vămile din Galaţi şi Brăila — aceasta în jurul anului 1850. [5] După aceleaşi mărturii. [6] Mărturii furcene; Sarmaniotti, avocat şi N. Cotimani, cerealist. [7] Vezi şi T. Fil., p. 95 [8]. D. Pop., 83 [9] Vezi nota 2, p. 386. [10] Srematz, Kir Gherasi, ap. D. Pop., 84. [11] D. Pop., 96. [12] Sreten L. P., ap. D. Pop., 118. [13] Idem. Putovanie po novoi Srbije, 122, ap. D. Pop. 115—116. [14] Mărturii clisurene şi ale d-lui T. Biciola.

Colonia de Clisureni, care sta în fruntea întemeietorilor târgului, a fost şi cea mai îndrăsneaţă şi cea mai numeroasă, iar cele mai distinse case comerciale au fost ale lor. Pentru prima jumătate a sec. XIX, găsim aceste nume de mari negustori clisureni în acest oraş: Luca Peşicu, fraţii Nicu Cianga, Nicola Petre Kiki, Nacu Misirli şi fiul Marcu, Ghiorghi Arghiri, Ghiorghi Hagi Vialiu (Baliu ?), Tomà Marcu, Cioca Leca, Petru Buli, Petruş Miha Cruni, Coti Antula, Ghiorghi Buli Nanciu, Constantin Anastasi Kiki, Vasili Duma Papaiani [1]. Pentru a doua jumătate a sec. trecut, numărăm aceste câteva nume: Kumanudi [2], în fruntea coloniei, Nuşa (Nuşici), Antula, Başa, etc. Constantin Antula făcea comerţ cu piei şi fabricate de de pielărie din Serbia şi Macedonia pentru Austria şi Germania [3]; deasemenea, firma Başa (Iancu şi Ştefan) lucra import-export, mai ales pielărie şi cereale cu Austria şi Germania — cu deosebire Bavaria. Alţi negustori: Atanasi Nazla cu pielărie engros; Nicola Pundichi şi alţii negoţ de vite. In fruntea acestui negoţ, au stat, fără îndoială, fraţii Panghela [4], cari, în 1877, au fost furnisorii armatelor şi au câştigat averi considerabile cu comerţul de vite şi măcelării, răspândite încă de pe atunci peste tot Belgradul; au fost cei mai mari proprietari urbani, cu cartiere întregi ale lor. Nepoţi ai acestora Costa Nauni şi fiul Simu face acelaş rentabil negoţ. Dimitri C. Panghela a avut şi fabrici de cărămidă [5]. Alţii se ocupau cu coloniale engros, ca Ioan şi Petre Naşcu, mari proprietari, Andrea Dada, Nicola Kiki, care avea şi fabrică de bomboane. In fruntea acestei branşe, însă, a fost fabrica Şondu, care a exercitat un adevărat monopol în Serbia, produsele ei erau bine apreciate la Salonic şi avea mari posibilităţi de export în Turcia, prin 1900 încoace [6].

Contimporani cu Başa şi Panghela, era firma Petre şi Nicola Kiki, cari aveau ca tovarăş în comerţul de tutunuri pe Ianachi Giumurtu. Petre lucra la Xanthi. In comerţul de manufactură, pe lângă P. Vuciu şi alţii, era, prin 1890-1900 şi Ianachi A. Simotta, care s'a mutat dela Viena [7]. Cu negustorii din Serbia lucra şi firma Vica & Berberi din capitala monarhiei habsburgice [8].

Colonia clisureană la Belgrad a numărat, până în ultimul timp, peste 300 nume distinse [9]. Dr. P. Papahagi, în Memoriul cunoscut, dă o mulţime de nume clisurene pentru 1907. Dintre acestea, numărăm câteva în afară de cele deja pomenite mai sus: Onciu George, Simu Costa Naum — Naumovici, Cota Dadà [10], George Nuşa-Nu-

---

[1] Din reg. com. din Clisura, folio 25. [2] Kumanudi, tatăl actualului Costa preşedintele Scupcinei, a fost medicul palatului sub Alex. Obrenovici, din care cauză a suferit mult şi a trebuit să se expatrieze în Europa. [3] Vezi şi cap. I, § respectiv. [4] Erau patru fraţi: Ghiorghi, Petre, Constantin şi Ioan. [5] Theodota, o femee nobilă şi distinsă, trăeşte in Bavaria. [6] N. Batzaria, Lumina II, 1905, p. 193. [7] Vezi «Viena şi Clisurenii». [8] *Ibid.* [9] D. Marcu Beza a publicat, undeva, o listă de vre-o 300 familii nobile din Clisura. [10] Costa Dada a trecut pe urmă

şiki, Gherasi, Ghiorghi Nazla, Miha al Iani-Konstantinovici, Nachi Mandzer-Ştefanovici, Ghiorghi şi Ioan Mironiu, Gicu Gruiu, Petru Kritta-Kritici, Kosta Kritta, Ioan Ghemo, Biba Alexe, Pericle Barberi, Nicola Pategu, Mita Ivanovici, Mitu Papana, Muşol T. Nazla, fraţii Papanacea, Ioan Naşcu, Gh. Dada, Papasofronie, Mitu Foale, Cota şi Nic. Şondi, Costa Keky-Nicolici, Nicola Tramdelu, Duma Leane, Marcu Mandrinu; familii Leca, Pişica, Finca, Ghicu al Goga, etc.[1]. Printre aceştia, unul Nicola Grivinutu din Avdela[2], fraţii Daimaca: Ioan şi Dimitri din Clisura, etc.

Din Blaţa să fi fost, pentru ultimul timp, vre-o 20 familii, între cari, Hagi Ficiu cu fabrică de textile şi furnisori ai armatelor ; unul Vranachis, bancher, nu ştim în care centru; etc.

In capitala Serbiei, au fost şi colonii de negustori din Pisuderi, precum şi din Beala — cu reprezentant distîns generalul Ţânţar Iancu, despre care vom vorbi cu alt priiej[3]. Coloniile din Sacişte şi Cojani au fost şi ele printre cele mai distinse, contribuind cu cele clisurene şi blăciote la ridicarea târgului belgrădean la rangul de mare cetate comercială.

Colonia de Mulovişteni a fost mai puţin numeroasă. Cităm, totuşi, câteva nume de seamă pentru ultimul timp: asociaţii Todlu al Banchi Nancă şi Cota al Totane, coproprictari ai marelui hotel „Makedonia" — acesta mare negustor de coloniale şi mărfuri, de peşte, untdelemnuri, măsline, etc., pentru toată Serbia; Kermele cu hoteluri; Iancu Olde[4], cu restaurante şi comerţ de porci; Dunda dela Niş şi Kraguevatz, de cari ne vom ocupa[5]; Costi Bilimaci, poetul naţional, cu debit de tutunuri[6]; etc.

Pentru această perioadă, găsim, în acest oraş, o colonie numeroasă şi bogată de Cruşoveni, în valoare de peste 200 familii. Aceştia s'au ocupat cu tot felul de afaceri; comerţ de bancă şi hoteluri, cafenele, restaurante, băuturi spirtoase, cazangierie. Costa Vasili Crînte, Steva Nane, Costa Şcaperda, fraţii Petru Surdu, aceştia şi băuturi spirtoase — exploatau hoteluri[7]; Todi Şcaperda, Lexu Finarca, Nauni Piha, Nicola Nauni Todi exploatau cafenele, restaurante şi băuturi spirtoase. Era şi o bancă „Ilciu Pitaşcu & fiul Nicola", unde era mare acţionar şi Chiriu Petrovici (Petre Surdu); şi mai aveau cafeneaua lor „Mehangiska Zadruga", firmă cu vază în oraş; Ilie Petrovici, fiul acestuia, este mare negustor cu multe proprietăţi[8]. Unul Dimitri Peţi din Tirana făcea negoţ de vite[9].

la Niş. [1] Mem. cit. [2] *Ibid.* [3] Vezi Cartea III-a. [4] A fost tatăl d. Spiru Olde, dela regia tutunurilor suedeze. [5] Vezi mai departe: Kraguevatz şi Niş. [6] De aici, Costi Bilimaci a trecut la Bucureşti, unde a avut restaurant. [7] Steva Nane ţinea, prin 1880, în arendă marele hotel «Makedonia», deasemenea şi fraţii Petru Surdu: Chiriu, Nicola, Anastasi şi Tomu, C. Şcaperda hotel Bitolj. [8] Alţi negustori cruşoveni au fost, printre mulţi alţii: Petre Calistiri, Vasili Leasca şi Leascu Leasca, fraţii Nauni Leasca: Ghiorghi, Nicola şi Ioan; etc. [9] Era colonel în rezervă, cu ramuri Peţi la Cruşova.

O alta firmă veche şi distinsă cruşoveană la Belgrad a fost şi este aceea a lui Zagataci-Atanasievici, cu fabrică de făină şi ape minerale la Aranghelovatz şi Mladenovatz. A fost o firmă cu întinse ramificaţii în Serbia. Batrânul Tanasi cu fiii Ghiorghi şi Nauni au avut la început moară la Şabatz, pe urmă, la Aranghelovatz: moară, podgorii, moşii şi mine de cărbnni. Fabrică de făină au avut şi la Mladenovatz, unde, pe terenul de horticultură, au descoperit minunatele ape minerale „Selterska Voda" şi au întemeiat renumitele băi „Selterska Bania"[1]. Costi Peţi, Ghiorghi Fince şi fiul Mihail au fost oameni de încredere ai firmei. Atanasi şi Dimitri, fiul lui Tanasi, conduc negoţul bătrânilor şi sunt cotaţi ca cei mai de seamă capitalişti.

2. — Centre stăpânite, în mare parte, de Mulovişteni.

Am observat şi în altă parte că cercetătorii Sârbi n'au pomenit nimica de Muloviştenii cari au jucat rol hotărâtor în economia naţională sârbească, mai ales prin sate şi târguri neînsemnate. N'a existat sat şi târguşor fără aceştia şi Pisudereni şi, în mai mică măsură, fără Gopeşeni. Atunci când singurul mijloc de transport erau caravanele, Muloviştenii stabileau — în fiecare târg sau târguşor şi în apropierea sau pe şeaua trecătorilor „dervene" — hanuri, acele staţiuni, cum le-a numit unul din aceştia, hanuri ce serveau şi ca antrepozite şi loc de transacţiuni diferite de mărfuri, în acest mod, monopolizând aproape toată viaţa şi mişcarea economică, ajutaţi de Gopeşeni şi Pisudereni, în special. Dealungul Moravei, începând cu Ristovatz – graniţa veche şi Vrania până la Belgrad, aceşti oameni aveau în stăpânire trecătorile-dervenele şi hanurile cari erau şi un fel de bazare universale. Toate târgurile şi drumurile dela Vrania, Lescovatz, Niş, etc., până la capitală, toate erau bătute de caravanele şi oamenii lor de afaceri. După construirea căilor ferate cari determinau decăderea dervenelor şi caravanelor şi, ca urmare, decăderea acestor centre provizorii, începea altă bejenie, în căutarea unui noroc mai bun sau se aşezau definitiv prin centre şi târguri mai mult sau mai puţin importante. Astfel, s'au răspândit în ţinutul dintre Drina, Sava şi Morava, în toate centrele: Smederevo, Kruşevatz, Kraljevo, Ujiţe, Pojega, Ceaceak, Kraguevatz, Kiupria, Jagodina, Valjevo, Şabatz, Trstenic, Stalaci, etc.; s'au întins în Alexinatz, Niş, Pirot, Lescovatz şi altele, dar foarte slab între Morava şi Timoc, unde, din cauza comunităţii de rasă cu Românii din aceste părţi, nu prea erau bine văzuţi de naţionaliştii sârbi. Totuşi, au

[1] «Selterska Bania» este exploatată, în ultimul timp, de d-ra Dara Atanasievici, a patra fiică a lui Ghiorgi, iar sora Lenca, măritată după Ghhiorghi Hraicu din Magarova, şi în asociaţie cu fratele acestuia Costa, exploatează hotelul şi apele minerale «Kisela Voda» din Mladenovatz. Stavre Vucea Atanasievici, fiul lui Ghiorghi, un mare bogătaş, profesează medicina la Belgrad. Informaţiuni preţioase am căpătat dela d-na Zisca Costi Peţi, Cruşoveana.

pătruns şi aici, în centre ca Pojarevatz, Sfilainovatz, Petrovatz, Paracin, Marcovatz, Kneajevatz, etc..

Dacă alţii au ridicat Belgradul la înălţimea unui oraş comercial european, nu este mai puţin adevărat că Pisuderenii, Gogeşenii şi mai ales Muloviştenii, au ridicat Kraguevatz şi Niş, precum şi o mulţime de alte târguri la viaţa urbană, cu atât mai mult cu cât n'au fost trecători, ci elemente statornice, asimilându-se în totul în massa sârbească. Nici unul din târgurile Şumadriei şi aproape nici un oraş din dreapta Moravei n'a putut respira fără aceştia. Pretutindeni erau bine primiţi de ţărănime şi, repede, ajungeau în fruntea târgurilor.

Vechimea Muloviştenilor în aceasta ţară pare a fi de un veac plin. Aceiaşi vechime ar avea-o şi Gopeşenii, în afară de coloniile ce s'au oprit aci, când cu distrugerea Moscopolei. Şi unii şi alţii au avut cam aceleaşi îndeletniciri: dervene, hanuri, restaurante, hoteluri — un factor important de acaparare economică, comerţul de vite pentru Salonic şi Constantinopol, cele de porci pentru A.-Ungaria, coloniale, tutunuri şi băuturi spirtoase; puţini cu industria prunelor, o parte din Mulovişteni cu comerţul special de „broştur", „piper" şi lipitori, etc.

Un alt factor de acaparare economică era, la Mulovişteni, şi un spirit serios de solidaritate între compatrioţi. Caracteristice erau aceste metode: dacă un mare negustor se stabilea, de o pildă, la Lescovatz, în comunele din jur, se aşezau prieteni, rude, etc., în tot cazul, compatrioţi, cari se aprovizionau prin negustorul din Lescovatz, care le acorda credite destul de mari[1]. Este necesar să precizăm că Muloviştenii erau aproape stăpâni pe trei mari centre: Racea, Kragnevatz, Niş. Alte centre ale acestora erau la Alexinatz, Palanca, Natalinţi şi altele.

Racea, un important nod de căi de comunicaţii pentru Belgrad — până în 1882, când s'au construit căile ferate — era, în întregime, stăpânit de aceşti Mulovişteni, toată viaţa pulsând prin ei şi pentru ei. Aici s'au ocupat cu vite, cereale, porci, cu comerţul de bancă. Din multe nume, menţionăm câteva: Ciomu care mai lucra şi la Kraguevatz, ca antreprenor şi altele; Dimitri Mischia, cu industrializarea prunelor, cu comerţul de cereale şi băuturi spirtuoase, aici, ca şi la Kragnevatz, Bratocina, Lapova, etc..

---

[1] Se prezenta, de exemplu, un compatriot la unul din marii negustori înstăriţi. Acesta îl întreba ce negoţ vrea să facă: băcănie, crâşmă, han, etc. — «Na-ţi de toate, marfă şi bani, dar du-te în târgul cutare»! Noul venit în curând se înstărea şi ajungea cel dintâiu în târg. In felul acesta, prin oameni de lor, acaparau poziţii însemnate în toate târgurile şi cucereau debuşeuri încă virgine. Tot «broştur-ul» şi «piperul care intra în Serbia, adus de Mulovişteni, era distribuit prin aceşti negustori, cari îl desfăceau până în cele mai neînsemnate târguri şi sate.

Alexinatz este un alt centru mare unde găsim pe bătrânul Mişu Craja, încă înainte de eliberare, (iar mai târziu cu fiii Teodor şi Lazu) exploatând berării şi făcând comerţ de coloniale pentru Serbia, caşcavaluri şi berbeci pentru Constantinopol şi Salonic [1]; Spiru Mischia, cu cafenea proprie „Mischiici“, care aducea dela Galaţi peşte morun în mari cantităţi; verii acestuia făceau comerţ de porci la Budapesta [2]; Stoiu Buşeicu cu nepoţii lucra cu Odessa şi făcea negoţ de porci. Nauni Topa, care ajungea cu caravana la Lipsca [3], aducea, dela Constantinopol, coloniale pe cari le desfăcea la Niş şi Belgrad, ba ajungea la Zeimun şi Panciova — aceasta chiar înainte de 1887; mai aducea piper şi „broştur“, şofran din Macedonia precum şi peşte dela Galaţi. Era ajutat şi de fiul Taşcu, care, prin 1880, făcea negoţ de tutunuri la Dibra-Albania în asociaţie cu S. Ţovari. Fiii lui Taşcu: Naum, Dimitri şi Todi au lucrat la Natalinţi şi Kraguevatz. Nauni Cota Batalia avea hanuri şi crescătorii de porci pentru export.

La Palanca (Smedersco-Şumadija) au fost, prin 1880, Simu Gheronte şi fiul Gheorghe, cu comerţ de cereale şi restaurante. După aceştia au venit nepoţii: Atanasi, Gachiu şi Hristu Velciu, cu hanuri şi restaurante şi cu crescătorii de porci pentru export. Din familiile înrudite, tot nepot, Vasile Ceamba [4]; pe urmă fraţii Vanghele [5], Dimitri şi Tira, cu comerţ de cereale şi export de porci, precum şi restaurantele „Narodna Gostiniţa“ şi „Central“. Nu ştim dacă această Palanca este una cu orăşelul Asan Paşa Palanca, unde — scrie d-l N. Batzaria — din 13 hoteluri, nouă cele mai bune, le aveau Aromânii [6]. Nu ştim nici care anume, nici de unde erau aceşti Aromâni.

Al doilea oraş ca însemnătate istorică şi comercială în Serbia a fost Kraguevatz, cetatea de scaun a lui Milos Obrenovici, aşezat în centrul Şumadijei, regiunea cea mai bogată. Au fost familii din Gopeş, Pisuderi, Sacişta şi Selişta [7], din Magarova, Nevesca şi, mai cu seamă, din Mulovişte, cu un număr de peste o sută de familii în ultimul timp, constituind colonia cea mai puternică şi mai bine înstărită. Acest oraş a avut o înfăţişare curat aromânească prin al 9-lea deceniu al secolului trecut, până sub domnia Craiului Milan, care l-a numit „Ţinţarsca varoş“ [8], — oraş ţânţăresc, adică aromânesc. Mahalaua cea mai frumoasă e şi astăzi „Ţinţarska mahală“.

---

[1] Ambii fraţi au trecut, de aici, la Niş, Sofia şi Bucureşti, unde au avut cunoscutele debite R. M. S. pe calea Victoriei. Foarte preţioase informaţiuni am căpătat dela d. T. Craja, Petrică Trifon, N. Paze, d-r T. Trifon, etc. [2] Verii acestuia erau Ghiorghi, Dimitri şi Taşcu Mischia. [3] Vezi «Lipsca» şi «Rusia». [4] Ghiorghi, fiul lui Ceamba, este medic la Belgrad. [5] Informaţiuni preţioase am căpătat şi dela d. Vanghele Ceamba, cu debit R. M. S. în piaţa «Sf. Gheorghe» Buc. [6] Art. în Lumina, II, 1904. [7] Vezi Drobniacovici, Krag., Gl. Gheoghr. Druştva, 12, 58. şi I. Cviţic-Osnove III, 1022-3, ap. D. Pop. 26. [8] Când Craiul Milan a coborât din tren ca să viziteze oraşul şi primarul i-a prezentat pe notabili: «Paligorici

Scriitorul N. Batzaria care l-a cercetat, spune, în scurtele note de călătorie, că este aşezat în centrul frumoasei regiuni a Şumadiei, cu ţăranii cei mai înstăriţi cari cresc porci graşi pentru Budapesta şi cultivă prunele renumite pentru Germania; că magazinele din oraş cele mai bune şi asortate sunt cele aromâneşti, pe când indigenii aveau în negoţ numai firimiturile, că evreii se ocupau numai cu manufactura, iar Aromânii în toate ramurile: angroslşti, import-export, mari industrìaşi; familia fraţilor Dunda deţinea monopolul articolelor orientale, firma Mihailovici & Paligorici era reputată în toată Serbia, etc.[1].

Printre negustorii Mulovlşteni, cu o vechime de aproape un veac, găsim pe Rista Paligorici, Sima Filipovici şi cărăvănarul Iancu Gruia, cu mulţi alţi tovarăşi din aceiaşi Mulovişte, cari mergeau după afaceri şi până în Asia[2].

Referindu-ne la negustorii din a doua jum. a sec. XIX încoa, vom enumăra pe câţiva din cei mai reprezentativi: Simciu Paligora-Belci[3], cu fiul Hristu şi nepoţii Simciu, Dociu şi Costa Paligora, despre ale căror afaceri vom avea a vorbi mai pe larg; Mihàilo Golici (Gole) mari angrosişti în coloniale şi cu bancă proprie; fraţii Gulco — Costa şi Dimitri, nepoţi ai lui Gole, cu restaurante şi hoteluri şi mare engros de coloniale ce le desfăceau în toată Serbia; Hristu şi Ghiorghi, fiii lui Cota Totane, marele negustor dela Belgrad, cu bancă proprie; firma Kermele cu comerţ de cereale şi porci şi cu întreprinderi de lucrări publice, aici şi la Niş, unde au lucrat în asociaţie cu Dunda — Nicola şi Dimitri, după disolvarea companiei Dunda & Vulcan. Alte firme: Iancu Buciu care aducea, dela Galaţi, peşte, iar din Macedonia: ţipari, untdelemnuri, măsline, etc.; Teodor Ciomu dela Racea, cu antreprize şi alte afaceri; Todi Ristici Romce marea cofetărie din oraş şi cafeneaua „Glavno cafàno"; Lazăr Bechi, deasemenea, cafenea[4]; Nicola Mitre, în tovărăşie cu Costa Batalia — fiul lui Nauni Mişu Batalia — cu exploatare de hanuri; Naum lucra cu piper în Serbia.

Printre Mulovişteni şi ceva Gopeşeni, erau şi puţine familii din Magarova, ca fraţii Iosif[5], mari negustori. Vom cita ca Moscopolean pe tatăl lui Iovan Ristici, marele om de stat sub cei trei crai: Miloş, Mihaiŀ şi Milan, născut în 1831, în acest oraş, unde

---

Ciomicil Golicil Bucicil Risticil Kermelel etc., a exclamat, numind oraşul «Ţinţarska Varoş l». [1] Vezi art. cit. din Lumina. [2] Glasnik Gheoghr. Drujstva, 12, 58, ap. D. Pap., 73. Vezi şi Conf. prof. sârb. [3] După art. «Ginsa Paligora» de C. I. Cosmescu, în Lumina, V, 1907, Nr. 10, pp. 9 şi urm., porecla de «Belci», a purtat-o Hristu, al treilea fiu al lui Papa-Sima al străbunului Pa-Dori Paligora; Pa-Ligora, cel mai vechiu a avut fiu pe Pa-Dori, acesta pe Pa-Sima, Nişcu, Dima, Liu şi Târpu. Pa-Sima a avut pe Gheorgu, Papa Ilia, Hristu-Belci, Taşcu şi Nitu Papina. Rista Paligorici nu poate fi altul decât Hristu Belci. [4] Fiul lui Bechi, diplomat la Bucu reşti, este medicmilitar la Perlepe. [5] Fraţii Iosif erau Ioan,

tatăl se ocupa cu întreprinderi de lucrări. Alte nume de Moscopoleni n'am putut să cunoaştem.

Un centru mare pentru Muloviştени era — după cum am mai spus-o — şi Nişul, cu aproape 40 familii. Aici, mai erau negustori originari din Gopeşi, Clisura, Cruşova, Pisuderi, etc. După catastrofa Moscopolei, într'o epocă, deci, când această ţară era încă un paşalâc turcesc, a fost o colonie aromânească — fireşte foarte numeroasă, încât cartierul s'a putut numi „Vlah mahalè" [1]. Toţi cei mai noui s'au ocupat cu aceleaşi afaceri ca şi în Şumadja şi la Belgrad. Dintre Clisureni, mai sunt încă Costa Dadi, (fiul lui Andrea dela Belgrad ?), Petru Nica şi alţi câţiva. Dintre Cruşoveni, Vasile Zvolu cu încă trei fraţi exploatau marele hotel „Solun". Fiind un centru cu bogată garnizoană turcească, aici, până nu de mult, argintari iscusiţi aveau monopolul acestei frumoase industrii — fapt confirmat şi de Kanitz [2].

Peste tot cuprinsul Serbiei vechi, au activat, vreme de decenii, două mari companii, cari au exploatat resursele de bogăţii ce li le punea la dispoziţie solul şi au contribuit la modernizarea multor centre. Una curat comercială, a fost Dunda & Vulcan. Cel mai de seamă şi întreprinzător asociat a fost Iancu Vulcan, care aproviziona compania cu coloniale dela Galaţi, Odessa, Salonic, Volo, etc. cu icre, peşte, blănuri, pături şi altele, precum şi cu mărfuri din Europa şi Austria. Actualmente, Dimitri, fiul lui Nicolae Dunda, mare proprietar la Niş, Kraguevatz şi Belgrad, continuă aceleaşi afaceri, precum şi comerţul cu vinuri, pe când Lazăr şi Toma lucrează la Kraguevatz [3]. După disolvare, bătrânii Dunda – Nicolae şi Dimitri — au intrat în asociaţie cu negustorul muloviştean Taşcu Nace. O altă companie a fost a dr. Ilia S. Paligora şi Naum Kermele [4].

Altă companie, celebră, a fost Paligora & Mihailovici. Era formată din: Ghioca Mihailovici (Gh. N. Gherca din Pisuderi) şi membri din cele trei ramuri Paligora: Belci dela Kraguevatz, Papa Ilia şi Apu dela Niş. Luau la licitaţie mari lucrări ca poduri, şosele, cazărmi, sau cumpărau terenuri, podgorii şi pământuri şi aveau mari proprietăţi. In combinaţie cu firma Marcu O. Marcovici, au construit cazărmi şi şosele, calea ferată Lapovo-Kraguevatz, au exploatat păduri din ţinuturi diferite pentru cherestea şi traverse, etc. După dizolvarea casei Marcovici, comp. Paligorici & Mihailovici

Sterіu şi Mihail — după informaţii căpătate dela d-na Ioan Ciulli. [1] I. Nen., o. c., 17. [2] Vezi mai departe cap. IX. [3] Prin 1904, Muloviştenii erau în consiliul comunal de administraţie al Băncii de economie «Steconiţa». Vezi N. Batzaria, art. cit. După Th. Căp., — o. c., 63-64 — aflăm că, în ţinutul dintre Pirot şi Vrania, există aşezări mai recente de păstori; altele în Kopaonik, iernându-şi turmele în valea Moravei, pe munţii Stara-Planina Gavesca Pl., nu departe de Ponori, pe culmea muntelui Slyip, sub Dobro-iutro, pe munţii Vidlic, în Visoco şi munţii Suha Pl., pe Vardenik. [4] Vezi C. I. Cosmescu art. cit,

şi-au continuat mai departe întreprinderile: au pavat oraşul Palancă, au întemeiat, în 1904, prima fabrică de ciment la Ralja — staţie de cale ferată lângă Belgrad, au exploatat pădurile Ceaceak şi altele. Compania a luat fiinţă înainte de eliberare 1878 (ramura Paligora-Apu dela Niş a intrat în combinaţie după această dată) şi a durat decenii. Paligora-Belci dela Kraguevatz lucra şi cu tutunuri din Alexinatz, Bainovatz, etc.

Acest Ghioca Mihailovici († 1914) făcea mare comerţ şi cu streinătatea. Era un tip elegant de negustor european, se bucura de o mare influenţă în viaţa socială şi era în fruntea aristocraţiei [1].

3. — Aromâni din alte centre activând peste tot.

Aromânii „pecialbari“ veneau din aproape toate centrele aromâneşti şi din timpuri foarte vechi. Numai datorită acestor vechi aşezări, ne putem explica cum — alături de cnezii şi marii conducători — vrhovnijvojd, cari încep, în Februarie 1904, revolta dela Şubniţa împotriva ienicerilor, apar şi anumite figuri aromâneşti, printre cari marele Ţânţar Iancu, aromân din Beala, unul din eroii mişcării de eliberare a poporului sârbesc dintre Timoc şi Drina. Insăşi identitatea etnică a lui Karagheorghe Petrovici — ales şef suprem al poporului la Oraşatz — de profesiune negustor de porci, trebue pusă mereu în discuţie [2].

Aromânii din Beala, erau tot atât de răspândiţi în Serbia, cum erau în toată Albania. Pisuderenii se găsesc peste tot, la Belgrad şi Mladenovatz, mare parte la Kraguevatz, Smederovo, Niş, Lapovo, Jagodina, Lescovatz, Aranghelovatz, Şabatz, etc. şi prin toate satele, mai ales pe stânga Moravei. S'au ocupat cu tot felul de negoţ, în special [3], ca hangii şi băcani, cu birturi şi băuturi spirtoase, cu coloniale şi manufactură, cu negoţul de porci şi cereale, etc. Ca şi cele muloviştene, tot astfel şi coloniile pisuderene, au jucat un mare rol în desvoltarea economică a Serbiei, mai ales la sate şi târguri neînsemnate. Printre multe altele, la Mladenovatz, au fost două firme mari: Costa Ianachievici (Nachi Tomu) cu mare comerţ de cereale şi manufactură şi a doua Lazăr Fişca & Fiii cu coloniale şi manufactură. O firmă distinsă la Aranghelovatz a

[1] Atât Ghioca Mihailovici cât şi membrii Paligora erau foarte bine văzuţi de Craiul Milan, cari îl socotea prieteni de aproape şi aveau acces zi şi noapte la palat. [2] Vezi N. Iorga, Hist. Et. Balk. 168. Deasemenea, este un mare semn de întrebare ce este cu naţionalitatea lui Miloş, fiul unui oarecare Técho şi care a adoplat numele de Obren, tatăl său vitreg. Numele Techo, Tegho, Teghu este foarte obişnuit la Aromâni şi necunoscut la alte popoare. [3] D-l Dr. P. Topa în excursiune cu fiul generalului Ţinţar Marcovici, a găsit, pe vârful muntelui Rudnic-Şumadiţa, ca hangiu, pe un Pisuderean cu soţia lui Muloviştească. Vezi nota 4, p. 289, C. I.

fost aceea condusă de fraţii Ciceane; Vasile şi Dimitri[1], cu comerţ mare de manufacturi, coloniale şi de porci.

Neveştenii, buni negustori, s'au aşezat prea puţini în această ţară. Găsim, totuşi, câţiva – după instituirea monopolului în România— ocupându-se cu negoţul de tutunuri engros: la Şabatz, Milanovtz, Kraguevatz, Niş şi Belgrad, ca Ghiorghi Leca şi fii, Sterie Nero, Vasile Nero, Vasile Vrancu, Ghiorghi N. Dodu, Mihali Pelicuda, fraţii G. Befa şi alţi câţiva. După organizarea monopolului şi în această ţară, unii au plecat, alţii s'au ocupat cu băuturi spirtoase şi manufactură; alţii ca D. Nero, Befa, Alexandru Leca cu fabrici de săpun. O familie Fundu, aşezată probabil la Belgrad, are urmaş în persoana ministrului poliţiei, dela 1919 încoa, Lazarevici[2].

J. Cvijic a semnalat pe Gopeşeni la Belgrad şi împrejurimi, cam în număr de aproape 30 familii, în Brza Palanca şi în jur cu circa 20, Varvarin, Temnici, Kraguevatz[3]. Aici i-a semnalat şi Drobniacovici[4]. Ei se găseau la Zaicear, Kraljevo, Marcovatz — aici, prin 1897, un Gheorghe Leca exploata restaurantul gării[5].

Colonii au existat în multe alte centre. Una puternică a existat la Smederevo — Semendria[6], unde ca document deapururi vorbitor rămâne biserica ortodoxă catedrală, pe care Kanitz o dă ca model demn de admiraţie, nepreţuită ca stil pictural şi arhitectural de originalitate aromânească[7]. Tot aici, ar fi existat şi o şcoală, întemeiată şi întreţinută de negustori aromâni[8]. La Şabatz, exista, deasemenea, o colonie veche, cu şcoală înfiinţată încă din jumătatea a doua a secolului XVIII[9]. In 1808, trăia încă unul Haris Constantinovici din Cojani[10]. La Valjevo, trebue să fi existat încă o colonie puternică, dacă au avut şcoala lor încă înainte de 1875[11].

La Smederevo, a fost ca prefect unul Rafail Martinovici Cruşoveanul, mare rentier, bun prieten cu Gheorghe Karagheorghevici şi care a trăit în ultimii ani, în jurul 1900, în Oltenia[12]. Mai erau aci, şi membri din familia Cugeae-Magarova. Alţi vechi negustori Cruşoveni au fost bătrânii Zisi — din care descinde generalul sârb Zisiki — cu exploatări de păduri la Ceaceac, de pe urma cărora au făcut mari averi[13]. Cruşoveni pare a fi fost şi la Negotin, din mijlocul cărora a născut marele general şi bărbat politic Jifco Jifcovici[14]. La Pojarevatz, deosebit de mulţi alţii, se găsea Cosmescu Gopeşanul, tatăl profesorului dela liceul din Bitolia. Negustori din

---

[1] Mai lucrau fiii lui Vasile: Costa, Maţo şi Nacu, precum şi Vasile al lui Dimitri. [2] Informaţii date de d. Teodor Biciola. [3] Osnove, 1022—3. [4] Op. cit. [5] «O călătorie» în ziar Pen. Balc. IV, Sept. 1912. [6] D. Pop., 116. [7] Vezi cap. IX. [8] D. Pop. 123. [9] *Ibid.* 122. In această şcoală a învăţat şi cunoscutul pedagog sârb D. Pavlovici, Ibid, 123. [10] Şaobştenie L. Ravlovici — ap. D. Pop., 123. [11] *Ibid.* [12] Informaţiuni căpătate dela Steriu Nane, negustor la Severin şi nepot al Martineştilor. [13] Informaţii date de d. A. Petraşincu. [14] După relaţiunile d-lui Ciumandis, fost consul general la Belgrad.

Bitolia, Veles şi Ohrida ajungeau până la Poljanica [1]. Erau la Ujiţe, la Pojega — din familia Kermele, la Bainovatz — Spiru Iancu Ilia, etc. Colonii au fos şi la Kraljevo. Aici pe timpul lui Vladan Gheorghevici, avea cafenea şi birt un Aromân din Perlepe din familia Lecanta, cunoscut de toţi sub porecla de Dimitri „Skalomera" — un renumit ghiduş (şaljiv în sârbeşte). In puţinele ore libere, Vladan, ca prim ministru, însoţit de intimii lui, se ducea cu trăsura la acest „Skalomera", unde petrecea câteva zile în societatea acestui genial spirit glumeţ [2].

Intre Serbia şi Macedonia, era un du-te vino foarte frecvent de negustori şi caravane. Articole de argintărie lucrate de iscusiţii argintari aromâni dela Bitolia şi alte centre se desfăceau în toată Serbia unde se aduceau şi alte mărfuri. Ohridenii, ca fraţii Sacu, aduceau peşte ales. Un soiu de crăişori erau expediaţi îngheţaţi în Grecia, Bulgaria şi Serbia [3]. Aromânii din Veles aduceau cu carele cereale dela Niş şi Vrania pentru Salonic-via Veles. Bătrânii Ghiuţă şi Cornetti dela Coceana duceau orezuri cu caravane de sute de catâri, iar la înapoiere, aduceau catâri dela Precuplje [4]. Aromânii Nânteni vindeau în Serbia mari cantităţi de „piper". Negustori din Serbia frecventau toate bâlciurile turceşti şi veneau după mărfuri la Salonic, Perlepe şi chiar la Clisura, ai cărei negustori aveau legături frecvente cu aceia dela Niş.

Toate drumurile bătătorite de caravane — mesagerii admirabil organizate — cu destinaţie pentru toate ţările, erau în stăpânirea Aromânilor. In afară de drumurile ocolitoare prin Albania, Muntenegru şi Bosnia, caravanele îşi aveau drumul obişnuit pe văile Vardar-Morava. Drumul pornea dela Kumanovo, drept spre nord, atingea Zibefce-Vrania-Ristovatz şi pe valea Morava: Lescovatz-Kiupria-Bagardan - Lapovo - Racea - Palanca-Smederovo-Belgrad, de unde, peste Sava, la Zemlin şi întins, spre Timişoara, Budapesta şi Viena. Din centrele de pe valea Moravei, unde erau acele staţiuni naţionale aromâneşti, cum le-a numit un Aromân hanurile şi dervenele în arendă, negustorii şi, caravanele pătrundeau în toată ţara sârbească, la stânga până la Ujiţe, Vişegrad, Şabatz, iar la dreapta, până la Zaicear, Negotin, etc. în ţara Timocului.

4. — Poziţia Aromânilor în Serbia-Veche.

Deşi Miloş Obrenovici îi persecuta pe Aromâni în favoarea Sârbilor şi Evreilor [6], Aromânii, totuşi, au stăpânit Belgradul şi ţara

[1] Rista Nicolici, o. c. [2] Un membru din această familie există şi astăzi la Scopia. Relaţiunile date de d. Ciumandra. [3] Prof. Dr. Karl Kassner, Bulgariens Land und Leute, 49, Leipzig, 1916 — ap. V. N. Cristu, «Ocup. pop. Ohrida în sec. XIX», Graiu Român, Octombrie-Noembrie, 1930. [4] Vezi «Coceana», cap. VII, Cartea I-a. [5] Vezi cap. VIII, 239, Cartea I-a [6] Archiva 5, 398,

sârbească. Emile Boué scrie că, de-abia în al patrulea deceniu al sec. XIX, se găseau ceva Greci şi Evrei la Belgrad, al cărui comerţ era în mâinile Aromânilor [1]. Şi dr. D. Popovici spune că Evreii spanioli au început să pătrundă de-abia în a doua jumătate a sec. trecut [2]. Oricum, Miloş nu i-a simpatizat, fiindcă cu cât ne apropiem de revoluţia lui Karagheorghe, cu atât întâlnim mai mulţi negustori ambulanţi aromâni, pe când dela această dată mai mulţi Sârbi [3]. Ba Miloş, a mers până acolo încât, în 1820, a interzis în mod éxpres ca negustorii ambulanţi şi argintarii — bine înţeles, Aromâni — să umble prin sate [4].

Motivele prigoanei deslănţultă de Miloş credem a fi fost mai mult de ordin personal: mulţi dintre Aromâni erau partizanii lui Karagheorghe, iar în al doilea rând, ei ajungeau repede la cele mai înalte posturi de comandă, ceeace formau o piedică la planurile sale dictatoriale Şi, totuşi, după câte vom vedea, el a avut alături aproape numai bărbaţi politici şi eroi ai revoluţiei din mediul aromânesc. Ar fi o iluzie, însă, să se creadă că ei s'au speriat de prigoana lui Miloş, fiindcă mai presus de vederile politice ale acestuia, era necesitatea socială şi naţională la care răspundea acest factor de progres în toate domeniile, în cari toate posturile erau vacante şi aşteptau doar factorii cari să le creeze funcţiunea şi să pună în mişcare energiile poporului şi ale solului bogat şi încă virgin. Aceşti negustori şi meşteşugari — cari furnizau armatele turceşti şi mai târziu cele naţionale — au fost cei dintâi cari au pus bazele industriei, au croit drumurile şi şoselele, cu capitaluri şi aptitudini îndrăsneţe, au contribuit la europenizarea târgurilor ţărăneşti, la pavarea oraşelor, la construirea liniilor ferate, la exploatarea pădurilor şi câmpurilor, la ridicarea culturii naţionale, etc. Negoţul mare de cereale şi de coloniale, cel de vite şi de băuturi spirtoase, l-au exercitat ei cei dintâi. Tot ei, în haozul şi simplicitatea de acum două veacuri şi încoace, au fost aceia cari au organizat transporturile, lucru neînchipuit de greu într'o ţară de ţărani cari nu ştiau nimic dincolo de orizontul capitalei de judeţ, au organizat, cu sorţi de izbândă, importul şi exportul şi, deci, valorificarea materiilor brute şi a produselor ţării. Satele şi târgurile erau împănate de târgoveţi de tot felul: croitori, băcani, măcelari, blănari, argintari, constructori, brutari, cismari, tâmplari, negustori ambulanţi mai cu deosebire, pe alocuri, preoţi şi dascăli.

Ca să încheiem cu acest capitol, ne vom referi la afirmaţia scriitorului sârb Polit, care spunea că Aromânii au constituit în

---

ap. D. Pop., p. 26. [1] Turquie d'Europe, II, p. 8. [2] D. Pop., p. 83. [3] Archiva pp. 5, 399 — ap. D. Pop., p. 26. [4] T. Gheorghevici, Iz Srbije Kneza Miloşa, I, p. 23 — ap. D. Pop., 56.

târgul sârbesc familiile patriciene [1] şi ne vom referi la concluziunile conferenţiarului sârb care scria că cultura, industria, comerţul, meşteşugurile şi băncile, toate au fost create de Aromâni în Serbia vasală, instituţiuni fără de cari nu putea fi loc pentru nouă Serbia, luată ca stat civilizat în concertul popoarelor şi că aceşti Aromâni, răspândiţi prin diferite centre orăşeneşti şi ţărăneşti şi la importantele noduri de comunicaţii, au fost farurile cari au luminat căile furtunoase în acele epoce [2].

[1] După notele d. Em. Lasovski — ap. D. Pop., 78. [2] Conf. prof. sârb.

CAP. IV

NEGUSTORII AROMÂNI ŞI COLONIILE LOR IN BULGARIA.

> Ca şi în Albania, Tracia şi Macedonia, tot aşa şi în Bulgaria, Aromânii au constituit elita clasei comerciale.
>
> Kanitz — Zinzaren.

Am văzut în Cartea I, cap. I, că, în 1797, a fost distrus orăşelul Arbănaşii — (Arvanitohori şi Arnautchioi) de lângă Târnova Bulgariei, iar populaţiunea a trecut parte la Şiştov, unde cartierul aristocrat se chiamă încă „mahalaua grecească", iar altă parte şi-a găsit adăpost în Ţara Românească [1]. Aromânii, rămaşi în Balcani-Hem după dizolvarea imperiului Asăneştilor, dispăruseră deja de veacuri. Ceva mai mult. Şi păstorii aromâni nomazi aşezaţi în Sredna Gora (Bulgaria), în Rodopi şi în Tracia îşi pierduseră şi ei fisionomia etnică în sec. XVII şi XVIII [2]. Dar, pe când aceştia dispăreau în masele slave, alte valuri de păstori nomazi grămosteni apăreau în Bulgaria, încă de acum două veacuri [3]. Asemenea imigraţiuni în munţii acestei ţări nu conteneau. Opera de distrugere a Albanezilor întreprinsă în contra centrelor aromâneşti alunga mereu alte valuri cari îşi găseau adăpost prin câmpiile Traciei, pe când altele urcau Rodopii, ba ajungeau la miază noapte aproape peste tot muntele Balcan, începând dela Stara Planina până la Marea Neagră, în munţii Sredna Gora, Rila şi Vitoş [4]. Am vorbit de aceste aşezări păstoreşti fiindcă au fost dintre cele mai bogate şi au alimentat cu elemente viguroase coloniile de negustori aşezate în această ţară, cărora le-au servit pe alocuri şi de mediu prielnic. Coloniile aromâneşti în Bulgaria, totuşi, au fost mai puţin numeroase, fiindcă — după cum observă şi I. Cvijic — ea a avut, pentru negustori, o situaţie periferică [5] iar ţara era complect sărăcită sub regimul atât de aspru „de raia model" în care trăia Bulgarul vreme de patru secole întregi, suportând docil tot sistemul de impozite şi toate corvezile dominaţiunei ottomane [6].

---

[1] Vezi C. Metta, art. în Alm. aromânesc, 1928, 75. [2] Th. Căp., Rom. nom., 78. [3] *Ibid*, 61. [4] *Ibid*, 64. D. V. N. Cristu nu admite colonizări înainte de distrugerea Moscopolei şi aceasta numai pentru imigraţiuni comerciale, iar pentru aşezări păstoreşti în Rodopi nu admite date înainte de 1836. Vezi Graiu rom., VIII, nr. 3-4, Mart April. [5] J. Cvijic, Nas. Srp. Zem., CLXXXVIII. [6] Vezi Lavisse et Rambaud, IX, 694.

1. — Centre vechi: Kotel, Peştera, Samocov, Tatar Pazargic.

Nu cunoaştem origina coloniilor aşezate la Kotel — probabil, să fi fost moscopolene, poate ceva frânturi şl dela Arbănaşi — localitate lângă pasul Kazan (în turceşte nu este decât căldare, în bulgăreşte: kotel), care ajută trecerea din fermecătoarea vale a Mariţei în câmpia de nord a Bulgariei. Din acestea puţine spuse, rezultă şi însemnătatea economică a localităţii, precum şi felul cum ştiau şi unde ştiau să se aşeze aceşti oameni. Aromânitatea acestui centru, ca şi aceea a Peşterei, a stabilit-o definitiv profesorul ceh C. Jirecek, primul istoric al Bulgariei [1]. Insemnătatea acestui orăşel pentru istoria culturală şi politică a acestei ţări a fost considerabilă.

Peştera, aşezată la poalele Rodopilor, în valea Mariţei, la sud de Tatar Pazargic — o localitate cu mare rol, prin bărbaţii ei, în istoria politică a Bulgariei — este deasemenea o veche aşezare de negustori aromâni refugiaţi din Moscopole, după mărturia unui preot Constantin, aşa cum o confirmă scriitorul sus pomenit [2]. Dar colonii aromâneşti s'au aşezat şi din alte centre din Pind şi Macedonia. In epoca lui Ali Paşa şi în revoluţia grécească din 1821 colonii bogate de Băieşaţi, în drumul şi peregrinarea lor prin Tracia, au trecut o parte până la Peştera, unde sau aşezat definitiv. [3] Inainte de 1836, s'au aşezat şi colonii din Ohrida, Cruşova, Perlepe, Scopia, Melnic şi Seres, cărora li se spunea Băşioţi. [4] Erau vre-o 200 case aromâneşti, iar fisionomia oraşului este aromânească, într'atât încât şi Turcii şi Bulgarii vorbesc aromâneşte. [5] Scriitorul N. Batzaria îl numeşte oraş curat grămostesc [6]. In jurul oraşului, sunt peste zece aşezări aromâneşti de ale Aromânilor Rodopeni [7].

O a treia colonie aromânească, originară din Gopeş, datând de prin 1830, o întâlnim la Samocov pe Iscra, un centru comercial şi industrial important în Peninsula Balcanică şi foarte potrivit cu scopul emigrării. Pe atunci, Sofia era încă un centru secnndar din acest punct de vedere. Aici, s'au aşezat un număr de vre-o 30 familii, în cartier aparte, la „Ismail Iurdù", — Câmpul lui Ismail, în virtutea

---

[1] Cfr. N. Batzaria, art. în «Apărarea» nr. 18/1/931. A fost patria lui Aleco Paşa Vogoridi, personagiu cu o experienţă diplomatică considerabilă, ales guvernator al Rumeliei Orientale — după N. Iorga, Hist. Ét. Balk., 408-409, precum şi a lui Petre Beron Berovici, autorul primului abecedar bulgar în 1824 — după N. Batzaria, art. cit. [2] Das Fürstentum Bulgarien, 1821, 97. [3] Din sânul acestor Băieşaţi a ieşit marele bărbat de stat Tachef, care, acasă, vorbea dialectul aromânesc. După N. Iorga — o. c., 405, nota 1 — Teoharov, ministru de justiţie, este numit «demi-roumain». [4] V. N. Cristu, Graiu rom., VIII, nr. 3-4. Credem că numele de Băşioţi le-ar veni dela Băieşaţi, ca fiind colonia cea mai veche şi puternică. [5] *Ibid.* [6] Istoricul fundării Cruşovei, Lumina II, nr. 5, Mai 1904. [7] Vezi şi harta din «Românii etc.» de L. Boga, 1913.

unui ordin, emis în 25/3/838 şi semnat de Mehmed Kusrev. Gopeşenii erau vestiţi în comerţ şi în industria metalurgică pe vremea aceea [1]. Aici, la Samocov, veneau caravane de peste tot, chiar dela Cruşova, fiind un mare centru pe linia Kiostendil-Filipopol, se făcea un întins comerţ de vite, industria de şiacuri şi găetane foarte desvoltate, cu cari se făcea negoţ, erau mine de fier, necesare şi meseriaşilor gopeşeni.

Pe valea Mariţei, între alte centre mai mult sau mai puţin însemnate pentru Aromâni, erau Filipopol şi Tatar Pazargic. Aici, s'au aşezat cu mult înainte de 1851 şi îşt aveau şcoală şi biserică înfiinţată în 1862 [2]. O colonie de Neveşteni s'au aşezat în acest centru — un avocat Papazu face parte din această colonie.

La Filipopol (Filibei-Plovdiv) sunt colonii venite din Peştera şi împrejurimi, precum şi din regiunea Bitoliei, în special din Mulovişte [3]. Mai erau şi Aromâni din Vl.-Clisura [4]. A fost şi este un centru important: comerţ de orez din T.-Pazargic, cu vinuri din podgorii renumite, cu ţesături din fabricile din Calofer, Carlovo, etc., cu vite dela Kotel, cu brânzeturi dela economii din valea Mariţei, cu găetane dela Prelop, Gabrova şi altele [5]. Dintre Muloviştenі — actualmente mulţi asimiliaţi în massa grească — vom cita pe fraţii Vulcan Liepure — Nicola şi Costi, firmă încă în fiinţă, care se ocupa cu comerţul şi industria „piperului" din ardei, cultivat odinioară de Bulgarii din ţinutul Vodenei, cărora le procurau sămânţă şi le angajau toată recolta.

Până aci, am dat câteva centre unde Aromânii se stabiliseră, pentru nevoi comerciale şi, din toate acestea, se vede simţul ascuţit al acettui popor: Arbănaşii erau în drumul domnilor şi boierilor români cari mergeau la Ţarigrad după interese negustoreşti, dar mai ales politice, mai era şi calea caravaneler cari transportau bogăţii din Principate şi capitala Sultanilor; iar după distrugerea acestuia, au trecut parte la Kotel, de mare importanţă comercială şi de unde se transportau multe vite pentru Filipopol, deci, şi pentru Ţarigrad. Şi aşa mai departe cu Samocov şi Peştera. Unul profan în ale comerţului, uitându-se pe hartă, va găsi cu uşurinţă celelalte centre unde şi-a putut desfăşura activitatea aceşti vioi şi curagioşi comercianţi. Pe versantul sudic al Rodopilor, în câmpia Traciei, au stăpânit, deasemenea, toate centrele.

Atenţia Aromânilor nu era îndreptată numai asupra negoţului

[1] Vezi Dr. I. Ghiulamila, Documente privitoare la emigrările Aromânilor, în Rev. M.-rom., II, nr. 1/930. Pe vremeea aceea, Gopeşenii erau trecuţi ca «Ţânţari» din cazaua Ohridei din care făcea parte Gopeşul din punct de vedere administrativ. [2] V. N. Cristu, art. în Graiu rom., VIII, nr. 3-4. [3] *Ibid.* [4] Un dr. Nacea este din aceste familii clisurene. Statistica bulgară a dat, pentru 1926, 1337 Aromâni în judeţ. [5] Sub Turci era în proect o cale ferată Filipopol-Kiostendil-Scopia ca centru — Albania şi Bosnia, ca punct terminus.

în oraşe şi târguri. Hanurile în marile centre, la poşte importante şi la răspântiile marilor drumuri erau o specialitate, de preferinţă a Muloviştenilor şi Gopeşenilor. Pe drumul Sofia-Constantinopol, cei mai mulţi hangii erau Gopeşenii. Cu multă dreptate, scria Sreten L. P., că pe principalul drum al Ţarigradului nu există nici un han, nici un birt, dela Semendria la Ţarigrad, unde să nu fie birtaş un Aromân [1]. Deasemenea şi C. Jirecek, referindu-se la aceasta, observă că hangiii macedoneni, originari din jurul Bitoliei, se găsesc pe toate uliţele şi în toate oraşele unde petrec scurt timp ca antreprenori [2]. Aceşti hangii erau răspândiii prin toate centrele mari şi prin satele bătute sau nu de caravane, hanurile lor jucând rol şi de bazar universal, de cele mai adeseori. Hoteleria, deasemenea, era aproape un monopol exclusiv al lor.

2. — Giumaid de sus, Kiostendil, Dubniţa.

In afară de Aromânii aşezaţi înainte sau imediat după distrugerea Moscopolei, colonii răsleţe s'au stabilit pela începutul sec. XIX. Numeroase masse, însă, au venit şi cu prilejul războiului din 1877, când negustorii aromâni făceau averi, mai ales cu furnisarea armatelor; dar s'au aşezat şi după această dată, când Bulgaria a căpătat odată cu independenţa şi importanţa ei economică. Până la această dată, ea prezenta valoare numai ca bulevard de trecere a caravanelor. De aceea, cele mai vechi şi numeroase colonii le vom găsi pe rutele cari porneau dela Kiostendil: pentru Giumaia de sus, pentru Samocov-Filipopol-Constantinopol şi, în sfârşit, pentru Sofia, cu ramificaţiuni pentru Orhanie-Plevna-Rusciuc, rută pe care circulau caravanele din Zagor şi Pind, acelea din Macedonia, ca ca Cruşova, Gopeşi, Mulovişte, etc., cu destinaţie Rusciuc-Principatele Române-Rusia. Un celebru cărăvănar mulovişteаn era, prin 1830—40, Gachiu Muşulam, care ducea mărfuri şi piper până la Iaşi, unde pleca primăvara şi se înapoia toamna sau în ajun de sărbătorile Crăciunului, răzbătând prin iernile cele mai grele şi netezind drumurile înzăpezite cu „tâmbarea". El făcea comerţ şi cu prune de Bosnia [3].

Giumaia de sus (Giumaà Baleà) este aşezată pe drumul Salonic-Sofia, la poalele muntelui Rila, la 7 km. de vechea graniţe turco-bulgară, udată de râl Bistriţa (Arâulu Zurlu-Râul Nebun numit de Aromâni) servită de o cale ferată îngustă până la Dubniţa [4]. Coloniile aromâneşti au venit din Gramoste, cari, la început, s'au aşezat la Ciflichia, Crupnic, Gramada, Hârsova şi la Călivele Ceacaliţa, o aşezare pitorească, înconjurată de păduri imense, ducând

[1] Putovanje po Novoi Srbiji, 213 -- ap. D. Pop., 49. [2] Bulgarien, 118.
[3] Relaţiuni date de dr. S. Ţovaru. [4] V. N. Cristu, Material folkloric din regiunea Giumaia de sus, în Graiu rom., Martie-Aprilie, 1934.

o viaţă cu totul patriarhală, precum şi la Argaciu, de unde, mai târziu, au coborît în oraş [1]. Alte coloane au venit din Cruşova, sub forma de chirigii, hangii, negustori, croitori, cazangii, grădinari, etc., şi au fost numiţi aceşti Cruşoveni „Ţinţari“, pe când cei Grămosteni aşezaţi în oraş „Vlahi“ şi „Cuţovlahi“ — iar mai târziu, au fost numiţi „Vlasi“ [2]. In anii războiului din 1877—78, pe când Bulgarii din acest centru, erau siliţi, din cauza revoluţiunii şi a crizei, să emigreze în principatul liber bulgar, se revărsau colonii din Cruşova, Ohrida, Bitolia, etc., precum şi din Seres şi Melnic — aceştia din cele din urmă centre persecutaţi de Turci şi Greci [3]. Melnicul a fost un centru foarte prielnic pentru comerţul Aromânilor, dar, odată cu decăderea celui dintâiu, a devenit pustiu. Aici, la Melnic, s'au aşezat Grămosteni încă din a doua jumătate a sec. XVIII [4]. Mutarea Aromânilor din aceste două centre comerciale la Giumaia se datoreşte, credem, şi decăderii importanţei Seresului odată cu construirea căilor ferate.

Negustorii aromâni din acest centru s'au ocupat cu tot felul de comerţ şi toate meşteşugurile, dar şi cu agricultura în mare. Câteva nume de mari negustori Nicolachi Lifandi şi Vanciu Ţape, tovarăşi în comerţul de manufactură; fraţii Bajdavela — argintărie şi sticlărie; Tomachi şi Cociu Papacocea comerţ de vite — ţapi şi pietre de moară [5]; Tachi Lefandi, Gheorghi Ghiţă, etc. [6]. Alţii s'au ocupat cu agricultura în mare, ca Nicolae Urseanu [7]; cu cultura tutunului, calitativ imediat după Xanthi, ca Sterie Teju şi fraţii Ciunea cu moşii. S'au ocupat cu comerţul acestui preţios articol, cu hanuri, birturi, lăptării, cu grădinăritul [8], cu cheresteaua ca Tachi Veriotti, etc. Au fost aproape 130 nume pe piaţă [9]. Din cauza rezidenţei cartierului general al comitetelor macedo-bulgare dela Petrici, mulţi au trebuit să se expatrieze, în ultimul timp, în România. Printre aceşti Aromâni, au făcut negoţ şi ceva Greci veniţi din Tracia.

Kiostendil era primul mare popas al caravanelor, cu bifurcări spre Rusciuc şi Sofia, spre Dubniţa-Constantinopol. Aici, poposeau caravanele din Albania, Bosnia şi Hertzegovina pentru capitala imperiului. Erau colonii mai ales din Cruşova, Magarova, Gopeş, Mulovişte, etc. Se făcea mare eomerţ de vite din împrejurimi, cu o-

[1] Idem, Aromânii păstori din Ceacaliţa, Gr. rom., III, nr. 11-12, Noembrie-Decembrie, 1934. [2] *Ibid*, Vezi nota 2. [3] Vezi nota 3 şi Aromânii agricultori din Ciflichia şi Gramada, Gr. rom., IV, nr. 1—2. [4] Idem, Gr. rom., Martie-Aprilie, 1934. [5] Actualmente, sunt stabiliţi la Bazargic-Caliacra. [6] Antonachi Lefandi era croitor. [7] Grădinar era Mateu Lează. [8] Era tatăl d-lui George Urseanu, astăzi farmacist şi director al Oficiului Naţional Farmaceutic din Bucureşti. [9] Informaţii căpătate şi dela d. An. Cazangi, fost institutor la şcoala română, unde mai sunt şi G. Mamali şi V. N. Cristu — scriitorul des citat.

rezuri din Coceana pentru Serbia şi Bosnia, cu tutunuri pentru aceasta din urmă, cu unturi, brânzeturi şi vite pentru C/pol, etc.

Unul din cei mai vechi negustori a fost Dimca Metta, deacum un veac şi mai bine, cu fraţii Teodor şi Dimitri, cari făceau comerţ întins cu vite şi băuturi spirtuoase; furnisau armatele turceşti din Macedonia cu asociaţii seriouse la Salonic şi Bitolia, ca Papazoglu şi Scanteli-Bălan, cu Bulgarul Drandari la Veles, cu Costi Mitra Capsali la Perlepe, cu alţii la Iştip, cu Cruşovenii Tahu şi Caradimitri la Sofia, cu marele negustor bulgar Ghiumuş Gherdan, care avea în arendă zeciuiala pentru oi, porci, lânuri, cereale, etc. şi mare furnisor al Sultanului şi armatelor, mai ales pentru îmbrăcăminte, cu sediu central la Constantinopol şi sucursale la Filipopol. Cu acesta a lucrat mai ales şi Dociu Dimca Metta [1].

Aici, lucrau, mai târziu, prin jumătatea a doua a sec. trecut, Cruşovenii Papacocea — Ghiorghi şi Dimitri, mari ciohagii – manufacturişti; argintarul Costa Şuptia şi Cota Biju, care a trecut pe urmă la Telici-Plevna, amândoi din Mulovişte, argintarul Nauni Ghiorghi Chirlagi din Magarova [2], precum şi alţi mulţi după 1890. Aici veneau cu caravana Cruşovenii Todi Bena şi fiul Tuşu Bena, cari mai făceau cursa Salonic-Constantinopol.

La Dubniţa, Cruşovenii s'au ocupat cu negoţul de tutunuri şi au fost cotaţi ca cei mai calificaţi experţi. Din aceştia, erau unul Caracostea, altul Nauni Costa Ghinali. Erau şi Muloviştenі, pe când Gopeşenii erau aşa de numeroşi, că aveau, ca şi la Samocov, cartiere întregi [3]. Incă până în ziua de astăzi, Aromânii dela Dubniţa ca şi cei puţini rămaşi la Samocov, Kiostendil şi Radomir se ocupă cu negoţul, meseriile şi cultura tutunului [4].

3. — Câteva centre: Orhanie, Mezdra, Plevna, Slivniţa, etc.

Gopeşenii s'au dovedit elemente dotate cu multe aptitudini comerciale în această ţară. Au avut şi au încă colonii – în afară de Samocov, Dubniţa şi Kiostendil — la Sofia, unde sunt bine cotaţi şi foarte bogaţi, la Plevna şi împrejurimi, la Mezdra, Rahova şi Vidin — câteva familii, la Orhanie, centrul lor cel mai mare, etc. Multă lume gopeşeană s'a vărsat în Bulgaria — ca şi în Serbia şi România — după războiul din 1877, iar ultima lor emigrare şi definitivă a fost după 1913, dela care dată această frumoasă comună a rămas doar o amintire [5].

Orhanie — înainte de construirea căii ferate — era un nod

[1] Informaţii căpătate dela d. C. Metta, fost consul general la Varna. [2] Era tatăl d. Alcibiade Cherlagi, şef de serviciu în Ministerul Muncii din Bucureşti. [3] G. Zuca, art. în Lumina, III, pp. 196—200. [4] V. N. Cristu, Material folkloric în regiunea Giumatei de sus, în Gr. rom., Martie-Aprilie, 1934. [5] Dr. I. Ghiu-

important de drumuri comerciale pentru caravanele cari poposeau din Albania şi Bitolia-Veles, cu destinaţia Sofia-Plevna-Rusciuc-Dunăre, precum şi Lom Palanca-Vidin. Aici, la Orhanie, erau multe familii de Gopeşeni, printre cari, prin 1900: Dimitri Constantin Dincă, fraţii Gh. Nance — Nauni şi Nicolae, Papadimitri, etc., astăzi, mulţi din ei băcani, birtaşi, lipscani, braşoveni, etc. [1]. Alte familii: Papadimitri, Papagheorghe şi fiul Nicolae, care a fost mai întâiu la Viena şi Pesta, iar dela Orhanie, la Sofia şi Bucureşti [2]. O firmă Nişcă, mai târziu cu renume la Sofia, a lucrat întâiu aici [3].

O colonie mai puţin numeroasă de Gopeşeni era la Mezdra. Mare firmă era a fraţilor Dincă — Arghir şi Dimitri, antreprenori şi proprietari ai hotelului „Makedonia". O colonie mai numeroasă, înainte de eliberare, era la Plevna şi împrejurimi. Prin 1910, erau de-abia 10—15 familii, dintre cari Ghegă, Pasu Costa Nastu, mari cerealişti, alţii Grasu, Ţingară, Hagiu, etc. [4]. Din vechile familii, aproape bulgarizate, dar având încă o conştiinţă naţională, sunt Fotache podgorenii şi alta înrudită Vârbinov, care a dat Bulgariei mulţi oameni politici [5].

Aici şi în împrejurimi, Mulovişteni se ocupau cu marele comerţ de vinuri. ca fraţii Crajă — Teodor şi Lazu, Micătă şi fiul Hristu; la Dâbnic-Plevna, cu acelaş comerţ de vinuri şi cereale, fraţii Milio — Alexu şi Taşcu [6]; la Telici-Plevna, Gache Paze şi fiul Niculae [7], precum şi fraţii Cota Biju — Cola şi Sotira; cu cocomerţul de vtnuri, se ocupă şi fraţii Dima, precum şi fiii lui Hrista Dima, aici, la Plevna şi la Sofia [8].

Colonii de Mulovişteni, mai mult sau mai puţin importante, au fost la Novoselţi: Nicola Hristu Natu (Gârbe) s'a ocupat cu comerţul de bani şi cu exploatări de hanuri şi restaurante; la Bucini (Lom Palanca) Ioan Nicola Nanu, etc.; la Breznic şi Sofia, membri din familia Velo [9], alt Velo antreprenor, precum şi alte case comerciale cu acelaş nume; la Slivniţa — Simciu Pipercu, hanuri, birturi şi comerţ de bani, etc.

In acest târg Slivniţa, pe linia ferată Sofia-Ţaribrod, au fost mulţi negustori bogaţi din Cruşova. Actualmente, are hanuri, magazine, moşii şi propietăţi urbane Ghiorghi Câja, cel mai vechiu co-

lamila art. cit. [1] N. G. Cosmescu, «O călătorie în Macedonia» în ziarul «Pen. Balcanică» IV, Sept. 1912. [2] Nicolae a fost tatăl d-nei Marica Papagheorghe-Pessione, harpistă la Opera Română, precum şi al fraţilor profesorii Gogu-Galaţi şi Alexandru-Bazargic. [3] Vanciu Nişcă s'a mutat la lăptăria «Aurora» soc. anon. Buc. [4] N. Cosmescu, art. cit. [5] Relaţii date de repauzatul de curând Petrică Trifon, fost secretar de legaţie la Sofia. [6] Actualmente, sunt proprietari pe Calea Moşilor-Buc. [7] Niculae Paze, fost senator al Bazargicului, ne-a dat multe şi preţioase informaţiuni. [8] Fraţii Dima erau Hrista, Lazu şi Todi, iar fiii lui Hrista: Lazu, Petra, Dimitri, Costa şi Mihail. [9] Mai erau, pare-se, Nauni şi Taşcu Velo, Dimitri Velo, etc.

mersant, care, împrennă cu fiul Mihali Câja Gheorghiev — stabiliţi la Sofia, sunt cei mai de seamă bogătaşi. O altă firmă este a lui Dimitri Şaşcu, cu hanuri, băuturi spirtuoase, stupării şi moşii.

4. — Coloniile aromâneşti în oraşele de pe malul Dunării.

Transportându-ne pe malul Dunării, aici, au fost colonii, unele mai vechi, altele mai noui, în toate marile oraşe: Vidin, Lom-Palanca, Rahova, Nicopole, Şiştov şi Rusciuc cu mulţi Măgărăveni.

Vom numi Vidinul cetatea marilor argintari cruşoveni. Aici, veneau tineri din toată Macedonia ca să înveţe minunata artă a filigramului dela marii maeştri, pe care Kanitz i-a studiat de aproape, i-a apreciat şi le-a admirat opera [1]. Acelaş etnograf spune că, aici, erau Evrei foarte mulţi, Armeni, Greci şi Aromâni, cari nu lipsesc niciodată din cetăţile comerciale [2]. O mulţime de Cruşoveni, cam de înainte de 1877 şi încoace, exercitau profesiunea foarte productivă de hangiii: fraţii Chiale — Costi şi Toma cari au trecut la Rahova, Nicola Mera, Geamu Nicolov-Culuchita, Toma Ţiriviri, etc. Alături de aceştia erau — după cum am spus — şi câteva familii de Gopeşeni, proaspăt aşezate.

Fraţii Chiale, părăsind Vidinul, s'au stabilit la Rahova, unde au întemeiat în 1886, o fabrică de tutun şi făceau negoţ de coloniale, în tovărăşie cu vestitul argintar Ghiorghi Dohce dela Vidin. Familia Torbu din Gopeş făcea negoţ de manufactură şi coloniale. La Lom-Palanca, erau fraţii Calinderi Cruşovenii, oameni foarte bogaţi, ocupându-se cu negoţ de brutărie şi coloniale.

Nu cunoaştem aşezările arămarilor cruşoveni în această ţară. La Nicopoli, prin 1850 încoa, era un artizan renumit în ale aramei, cu fabrică în oraş, anume Bacârgiev Nicola (Deli Nicola, fiindcă umbla călare pe un armăsar sălbatec), singurul care cota arama şi produsele ei la bâlciuri [3].

Ştim că la Şiştov exista o „mahala grecească", întemeiată de Aromânii refugiaţi din Arbănaşi, astfel că negoţul în acest centru a trebuit să fie un monopol al acestor oameni energici şi pricepuţi. Dintre cei noui, veniţi mai târziu, găsim, în jumătatea a doua a sec. trecut, pe Cruşovenii Ianachi Cule şi alţi doi fraţi, cari s'au ocupat cu construirea de poduri, şosele şi binale; alţi Cruşoveni erau Dimitri Gherassi [4], Stavre Nane, etc.

Colonia cea mai puternică, însă, a fost la Rusciuc, originară din Magarova şi Cruşova, printre cari, au fost şi ceva Nijopoleni,

---

[1] Vezi cap. IX, lucrarea de faţă. [2] Kanitz, La Bulgarie Danubienne et le Balkan, Paris, 1882, p. 64. [3] Relaţiuni căpătate dela d. Matei Gherassi, industriaşul cunoscut în Bucureşti. [4] Era tatăl industriaşilor bucureşteni cu lăptăria «Aurora», fraţi Matei şi Sterie Gherassi.

în fruntea cărora a stat celebrul Bebi, pe când în fruntea Măgărăvenilor, a stat firma Ceva, marii cerealişti. Colonia evreiască, foarte numeroasă, deţinea comerţul în mâinele ei, după care veneau Armeni, Aromâni, Greci şi Bulgari. Totuşi, colonia aromânească, deşi slabă ca număr, îşi ţinea locul cu mult prestigiu pe piaţa oraşului.

Una din firmele cele mai vechi era acea a fraţilor Ceva-Nicola şi Tanasi, cu moară de făină şi export mare de cereale. In serviciul acestei firme, a lucrat întâiu Dina Bebi, despre care vom vorbi mai jos. Alţi Măgărăveni erau: Colciu Dinischiotu, de meserie argintar, cu băcănii şi brutării în satele din jur şi agricultură; bătrânul Maltu, furnisor croitor al armatei din Serajevo, unde lucra şi Iani Papu dela Bitolia, s'a ocupat cu manufacturi austriace în asociaţie cu Papa Traice, precum şi cu Sterie Papu, dela 1866 încoace, care a lucrat şi cu firma Ceva până în 1894; fraţii Atanasiu—Dimitri şi Naum, cu restaurante şi băuturi spirtuoase la marginea Dunării; după un dezastru din cauza inundaţiei au avut depozite de lemne şi au făcut băile reci pe Dunăre cu instalaţii plutitoare; Ianachi Giafcu şi fiul Tachi manufacturi; Spiru Eftimie, venit dela Smirna, a făcut primul negoţ cu cărbuni mangal; firma Costa Spiridon (Zguru-Sari Costa) din Târnova [1], lucra la început în tovărăşie cu Bebi, după care, dela Razgrad, avea relaţiuni numai cu această firmă; Vanghele Spiridon [2], fratele, avea moşia Musa Babà Tekè, la Isiclar lângă Razgrad, unde a lucrat cam până în 1913. Tot aici, lucrau şi măgărăvenii argintari Guşu şi Petre Docu.

Bitoleanul Steriu Papu [3] avea zărăfie; fraţii Duşcă, foarte bogaţi, aveau atelier de croitorie în fir de aur. Alte firme din centre necunoscute erau Costachi Agora [4] cel mai vechiu cerealist, Parascu [5] cu bodegă bogată în centrul oraşului, etc.

Dintre Cruşoveni, cităm câteva firme: Teohari Tomadis, născut Papadimitri, mare casă de comision import-export [6]; fraţii Constantinof — Dimitri şi Nicolciu [7] cu băuturi spirtuoase; Tanasi Teoharof-Cile cu mare fabrică de băuturi spirtuoase, iar Teodor

---

[1] A fost tatăl d-lor: George Spiridon, administrator delegat al b-cii Pieţii şi Nicu, cu Café Intim pe Calea Victoriei. [2] Moşia o lucrează, acum, fiul Spiridon, iar Alexandru fratele este inspector în învăţământul din judeţul Şumla. [3] Este una cu tatăl lui Menelas Papu, profesor la Bazargic, sau este alt negustor aromân ?. [4] Numele de Agora este foarte obişnuit la Aromâni. [5] Numele de Parascu l-am întâlnit la Ianina; un membru din familie în asociaţie cu Teohari şi Toma Cile din Cruşova — fiii lui Teohari lucrau şi ei la Rusciuc, sub firma Teoharof. Vezi «Ianina», cap. I Cartea I-a, 79. [6] Fiul Nicolae Teohari este director al b-cii Cerealiştilor din Bucureşti. Teohari s'a căsătorit cu Sultana Nicolau, fiica Anei, văduva proprietară a hotelului «Bucureşti» — verişoară cu Costa şi Vanghele Spiridon. Nicolau a lucrat cu Meliţari dela Cernavodă la podul Carol I. [7] Fiii lui Nicolciu Constantinof sunt; Constantin, medic la Rusciuc, Stelian dela Opera Română şi Nicolae artist.

Teoharof magazin de covoare; fiii Patrocle şi Andrei cu hotel „Sofia", fost Culà Babà; fraţii Tabachi-Petru şi Colciu hanuri: Constantin Chipercu, mare bogătaş, cu han şi birt; fraţii Dimitri Constantinof — Constantin şi Trifon, cu băuturi şi fabrică de lichioruri; unul Ghiorghi Stanof, singurul argintar rămas încă în oraş; etc.[1]. Aici, la Rusciuc, îşi lăsa caravana lui Hristu Chiraţa Poliţagiul, de unde trecea în Muntenia; lucra cu Aromânii şi Bulgarii macedoneni stabiliţi în România şi Bulgaria, cari îi încredinţau sume mari de bani şi obiecte de valoare pentru familiile şi afacerile lor[2].

Este locul să vorbim ceva de Dina Bebi Nijopoleanul. A venit tânăr şi sărac înainte de 1877 şi a lucrat, la început, în serviciul casei Cevá. In curând, în tovărăşia unui grec Gseorghiade care avea moară de făină, a făcut afaceri mari în războiul de eliberare. Afacerile i-au mers din ce în ce crescând şi a devenit unul din cei mai mari cerealişti, în legătură cu toate porturile dunărene şi cu export de cereale şi alte leguminoase în Anvers, Germania, Marsilia şi mai cu seamă în Belgia. A avut două mori ţărăneşti, multe proprietăţi şi pe urmă bancă. Deşi autodidact, cunoştea bine limba franceză şi era cointeresat în Societatea de vapoare „Embiricos & Comp.", după care, ieşind din companie, a devenit el însuşi armator cu două cargoboturi „Steliani" şi „Constantin"[3].

A fost un geniu în ale comerţului şi finanţelor. In curând, a înfiinţat o bancă proprie „C. D. Bébis & Fils", (mai târziu în „C. D. Bébis Fils") ajutat de cei doi fii: Démètre, inginer de la Paris şi Périclès, cu studii la Hautes Études de commerce. Mai târziu, în colaborare cu mai multe consorţii streine[4], au transformat-o în Banque Balkanique S. A., cu sediul central la Sofia şi sucursale la Filipopol, Varna şi Rusciuc. Era unul din cei mai mari acţionari şi preşedinte al consiliului de administraţie, pe când Démètre era administrator delegat. Pericle îşi continua negoţul de cereale şi alte afaceri. Capitalul iniţial al băncii era de 5 mil. leva aur. După o activitate de 6—7 ani, în urma unor neînţelegeri cu consiliul de administraţie, şi-a desfăcut pachetul de acţiuni şi a trecut ca preşedinte la „Bâlgarska Târgovacica Banka" (Banca Bulgară

---

[1] Printre aşa zişii Greci analizaţi mai de aproape s'ar găsi mulţi Aromâni. Un Toma Blăciot este consilier la Curtea de Apel, un dr. Macri este Aromân Bitolean. [2] Un fiu Pandeli este casier la b-ca Naţională Craiova, iar altul Taşula la uzinele comunale Timişoara. Bătrânul a fost omorât de debitori la Leordeni. [3] Numele vapoarelor poartă numele d-nei Steliani C. Bebi şi al lui C. Bebi. Pentru cel dintâiu, torpilat în marele războiu, s'a încasat o frumoasă primă; pentru cel de-al doilea naufragiat este încă pendinte un proces. [4] Sunt aceleaşi consorţii cari au fondat b-ca Com. Rom. din Bucureşti şi anume: Wiener Bankverein, Banque de l'Union Parisienne-Paris şi Crédit Anversois-Anvers,

de Comerț), instituție curat națională, în care calitate a și murit, lăsând copiilor o avere de 5 milioane leva aur [1].

In marile lui afaceri și-a adus, ca colaboratori, pe nepoții de frate: Dimitri și Zisu Bebi cari au ajuns oameni bogați, pe Mina Nachița, pe Ștefan și Petre Bebi frații lui Zisu [2]. Fiii acestuia se găsesc astăzi: unul Pericle, la Atena, director la B-que d'Athènes, iar Georges la Paris. In timpul marelui războiu, fiii lui Dina au întemeiat, la Paris, Banque S. D. Bébis Sons-Rue Lafitte 34, pe care, deasemenea, au lichidat-o. Actualmente, Pericle se ocupă cu afaceri în capitala Franței, iar Dimitri se găsește la Atena [3]. Ștefan Zisu Bebi a făcut negoț și a avut moșii la Turtucaia.

Colonii aromânești se mai găseau la Vrața, Varna și multe alte centre. La Vrața, era Măgărăveanul Vangheli Dașcu, stabilit prin 1888 ca furnisor al armatei și cu brutărie, de unde a trecut la Sofia prin 1900—1906. In al doilea centru, Varna, erau, până în ultimul timp, vre-o 15 familii. In fruntea acestei colonii sta Dafin, la început comerciant de vite și pe urmă cel mai mare bancher și proprietar urban.

Alte firme: Tașcu Cotta [4], Măgărăveni originari din Deniscu-Gramostea, întâiu cu negoț la T.-Măgurele, s'a ocupat cu export de vite pentru Constantinopol, Grecia și Egipt, până în 1913, când s'a stabilit la Bazargic; erau și frații Vasili și Mihali, cari pe urmă, au trecutela Constanța [5]; firma Gurguli — condusă de patru frați, proproprietari urbani, cu comerț de cașcavaluri și mandre în Cadrilater — la Cavarna [6], etc.

5. — Negustorii aromâni la Sofia.

Sofia și-a avut importanța ei și înaintea întemeierii statului independent și era socotită ca unul din bulevardele cele mai importante ale Turciei europene [7]. Până la această dată, era locuită deosebit de Bulgari, de Turci, de Evrei și de streini diferiți [8], cum

[1] A fost consul onorific al Greciei până la moarte și președintele comunității grecești; a și constituit prima comunitate aromânească, dar s'a și dizolvat repede din neglijențe condamnabile. A avut o singură fată pe Ariadni, măritată după marele bogătaș grec Papadimitri dela Smirna, actualmente, la Atena. [2] Petre Bebi, sinucis a fost director al B-cii Munteniei la Buzău. Zisu s'a sinucis în timpul mișcărilor naționale la Rusciuc în 1906. [3] Dimitri s'a căsătorit cu o damă de onoare a reginei soția regelui Constantin, care le-a fost naș, iar Pericle cu o grecoaică dela Odessa, care i-a adus o avere imensă. Multe informații pentru Rusciuc le am căpătat dela d-na Costa Spiridon și fiul George, precum și dela d. Alcu Evstatiadi. [4] Este tatăl d-lui Hristu Cotta, administrator financiar sect. III albastru din București. [5] Aici, a trecut și fratele Constantin cu comerț de coloniale. [6] Toma, fiul lui Ghiorgi Gurguli, este negustor manufacturist la Salonic. După relațiunile căpătate dela d. Hristu Cotta. [7] Kanitz, La Bulg. Dan. et le Balkan, 298. [8] *Ibid*, 29. In 1871, erau 19000 loc.: Bulgari

scrie Kanitz, fără a pomeni de Greci şi Aromâni mai erau colonii mai puţin numeroase constituite din aşa zişii greci din Stanimaca, din Filipopol şi Burgaz; erau şi colonii bogate din Tracia, cari se ocupau cu băuturi şi băcănii; mai erau şi Armeni bogaţi, Albanezi ca halvagii, bragagii, etc. Colonia evreiască datează încă din vremea Inchiziţiei [1]; ei aveau casele de comision, la Vidin, Lom şi Niş, pentru strângerea pieilor brute sau semi fabricate, adunate la Samacov şi Sofia, mărfuri ce se expediau la Viena şi în Franţa [2]. In vechime, a întreţinut relaţiuni intense cu Adriatica, mai ales cu Raguza [3], ai cărei negustori stăpâneau Sofia în sec. XVII [4] şi aveau colonii comerciale şi la Vidin [5]. In vremurile mai noui, au avut legături de import pe Dunăre cu Austria şi Germania, iar pe mare cu Anglia, Belgia, Franţa şi Elveţia [6].

Coloniile de Aromâni destul de vechi la Sofia sunt originare din Gopeş, Cruşova, Mulovişte şi, în număr neînsemnat, din alte centre şi au jucat un rol relativ important în desvoltarea economică şi urbanistică a târgului de altădată care era Sofia. Ca şi în Albania, Tracia şi Macedonia, tot aşa şi în Bulgaria — scrie Kanitz — Aromânii au format elita clasei comerciale [7].

Ei s'au ocupat cu toate afacerile: exploatau hanuri, hoteluri, birturi şi debite de băuturi spirtoase, îngrăşau vite pentru export, aveau antreprize de lucrări publice, făceau negoţ de manufacturi, coloniale, cereale şi tutunuri, aveau fabrici de tot felul şi ateliere de fierărie decorativă, etc. Comerţul de băuturi spirtuoase mai cu deosebire a fost unul din îndeletnicirile cele mai frecvente pentru Aromâni, mai ales aici la Sofia. Aici — scrie Kanitz — se vărsau toate vinurile dela Niş şi Stanimaca şi tot rachiul dela Filipopol; în 1871, erau 136 debite de băuturi, după cari se câştiga considerabil, cu câştig de 100%. Erà vorba „Se bea ca la Sofia" [8].

O colonie importantă a fost aceea a Cruşovenilor. Nume ca Tahu Caradimitri, Tahi, Comati, Nişca, Cârniciu, etc., sunt legate de o vechime apropiându-se de un veac. Au fost şi sunt mari proprietari şi negustori, mai cu deosebire în centru, alături de Gopeşeri şi Muloviştení, cu cari, laolaltă, au deţinut până la un moment dat, o parte din finanţele capitalei şi erau stabiliţi cu predilecţie pe Ploştad Trapeziţa, pe străzile Nişca, Lomska, Ţar Boris, Clementina, Lavelais, unde stăpâneau aproape toate proprietăţile mari.

Un nume vechiu, cunoscut în toată ţara, a fost Dimitri Tahu Cara Dimitri — mai târziu, şi fiul Iancu — în asociaţie cu cumnatul Gachi Comati, cari făceau comerţ de băuturi spirtuoase, ex-

8000, Turci 5000, Evrei 5000, Ţigani 500, streini 100. [1] *Ibid*, 297. [2] *Ibid*, 298. Singură casa Richard din Marsilia primea, anual, dela Sofia, 40000 piei de capre pentru fabricile de mănuşi. [3] *Ibid*, 297. [4] Vezi N. Iorga, Relaţiunile comerciale ale ţărilor noastre cu Lembergul, 5. [5] Pouq., I, 131. [6] Kanitz, o. c., 297. [7] Idem, Zinzaren, 3, ap. D. Pop., 78. [8] Idem, Bulg. Dan. et le Balk., 298.

port de berbeci şi de caşcavaluri la Constantinopol şi îngrăşau ţapi pentru pastramă. Dimitri Tahu era unul din cei mari proprietari: terenul pe care s'a ridicat biserica „Sfeti Ispas", vre-o 15 proprietăţi pe Ţar Boris, han cu un mare teren pe Lomska, paralel cu Lavelais şi până la Ploştad Trapeziţa, sub biserică, de-asemenea îi aparţineau. Nauni Tahu cu cinci feciori, dintre cari [1], cel mai întreprinzător, Costi, lucrau în tovărăşie acelaş comerţ, mai ales cu Ţarigradul. O altă firmă: Ianachi Tahu şi fratele Guşu, cu proprietăţi numeroase aproape un cartier întreg Ploştad „Sfeti Ispas" şi hotelul „Odessa", toţi veri buni cu Ianachi Tahu — ramura Magarova — actualmente cu feciorii la T.-Severin, lucrau cu toţii la Sofia acelaş comerţ, ca şi Mihali şi fiul Ianachi Tahu. Altă firmă veche: Ioan Nişca cu fiii [2] — altădată la Orhanie — proprietari ai hotelului „Solun" şi ai multor alte proprietăţi, făceau comerţ de băuturi spirtuoase şi export de berbeci la Constantinopol. Mai au pe Kurubadar, livezi de pruni, vişini şi cireşi („Nişcovie vişini i cèreşi" — vişinile şi cireşele „Nişca") sunt cele mai căutate.

O altă firmă veche a fost a lui Mihali Cârnicev (Cârniciu) cu acelaş comerţ, continuat cu multă energie de văduva Ziţa şi de fiii adoptivi: Dimitri Nijopoleanul şi de Vasilachi Paci Cruşoveanul — amândoi cu mari proprietăţi pe Lomska, iar Dimitri cu proprietăţi şi pe Ţar Boris şi cu o frumoasă vilă „Vardar" la staţiunea balneară Banchi. El făcea în ultimul timp şi zărăfie la Ţaribrod [3], punct de graniţă sârbo-bulgară. Gheorghi Tefa cu fiul adoptiv Petra Gheorghiev-Leabra; casa acestuia este „Câşta Otecestvo", unde a lucrat Pitu Dinu Leabra cu feciorii [4]. Firme mai noui: Nauni Ghionda cu fabrică modernă de bomboane şi şocolată pe Alabinska, iar fiul Gachi cu aceiaşi industrie — amândouă cu renume în Bulgaria.

O ocupaţiune specifică a Cruşovenilor la Sofia a fost fierăria decorativă. Peti Ioti cu feciorii [5] au avut fabrică pe Lomska. Nicola Petrov-Peti [6] — cu studii în Germania, Olanda şi Elveţia – are fabrică; toată fierăria frumoaselor hale dela Sofia, construite de architectul gopeşan Naum Torbu, a fost lucrată de acest maestru. Fraţii Ghiorghi au ateliere pe Nişca, iar Haralamb pe bul. Dunducov.

---

[1] Fiii lui Nauni Tahu: Costi, Pitu, Teohari, Cole şi Gheruş. [2] Fiii lui Ioan Nişca: Tanas, Dimitrie şi Nicola. [3] Aici, a lucrat în asociaţie cu cumnatul Mihail Hasanu Dumitrescu; amândoi sunt negustori la Bazargic. Fiica lui Dimitri este Mena, soţia lui Ivan Mihailov, şeful organizaţiei revoluţionare macedonene şi este aceea care a asasinat, la Viena, pe şeful rival Panţa. [4] Fiii lui Pitu Leabra sunt Costa, Donciu şi Iordan. Ghiorghi, fiul lui Petra Ghiorghiev, un eminent medic sofiot, este ginerele lui Uzunovi, unul din bogaţii bulgari din capitală. Prin iniţiativa lui Petra Gheorghiev, a lui Nicola Chiurciev şi Nicola Ghionda, s'a ridicat «Kruşevskia Dom» – casa Cruşovenilor, mai sus de Russkia Pamet – Monumentul rusesc. [5] *Feciorii lui Peti Ioti au fost*: Ghiorghi, Tanas, Nicola, Haralamb şi Dimitri. [6] Fiul Petra Petrov este inginer la uzinele de avioane.

O altă veche firmă de fierărie decorativă este aceea a lui Chiurci Mihailov (Mihail Chiurci), condusă de patru feciori, cu atelier principal pe Ţar Boris, unde Dimitri are proprietate pe terenul Caradimitri Tahu; Eftim are atelier propriu pe Lomska, Anastas Costa Chiuriciev pe ul. Morava. Doi buni artizani în această branşă au fost fiii lui Dimitri Chiurci Mihailov; Mihail şi Nicola, diplomat al Şcoalei de meserii din Bucureşti, care conduce singur vechea fabrică pe Ţar Boris [1].

Alte firme: fraţii Adamovi (Damu Zagataci) — Petre şi Sotir zis şi Nişcov, comerţ de coloniale şi băuturi; Stefciu Tacu Zisi [2], şi fraţii Dimitr Şaşcu [3] dela Slivniţa bodegi de lux; Hristu Eftim Chiurci magazin de lingerie; Teohari Simacu — fost în tovărăşie la Slivniţa cu Mihali Câja — cu moşii, brutării, crâşme şi imobile; Nicola Mihailovski — nepotul celui dintâiu, cu cei doi fii [4] fac comerţ de ouă cu străinătatea şi au cinci contoare: la Slivniţa, Dragoman, Gudeci, Novoselţi şi Sofia; Tanasi Costa Petrov-Peti cu Steriu Costi Tahu au fermă model la Kramoe Selo; Nicola C. Moche, şi membri din familia Manu manufacturi şi croitorie; Adam Mihailov-Papa teohari atelier de ceasornicărie [5]; fratele Teoharachi ca reprezentant la o casă de lânuri din Gabrova [6]; Nachiu Caracosta face mare comerţ de tutunuri şi este primul expert al soc. „Tabacus", fiul Cocio cu aceleaşi afaceri; etc.

Cruşovenii exploatează şi hoteluri: fraţii Vasie Crinte-Taşcu şi Pandu cu hotelul „Solun" al casei Nişca; Mihali Gheorghiev-Câja cu „Breznic" proprietate a lor şi comerţ de coloniale şi manufacturi; fraţii Papasterof cu „Lido-Veneţia" [7], etc. Mari bogătaşi Naum Hagi Zimbili [8], fost negustor în Egipt; P. Calistiri venit din America; etc.

Marile figuri muloviştene la Sofia sunt puţine, dar din cele mai reprezentative. Cei mai vechi, stabiliţi încă din 1830, au fost fraţii Dimce şi Târpu Ciomu (Dimitri şi Trifon). Aveau monopolul

---

[1] Mihail a furnizat toată fierăria la biserica română «Sf. Treime» şi a murit asasinat de antarţii greci. [2] Fiul Vanciu Tacof este directorul băncii «Plevna». [3] Feciorii lui Dimitri Şaşcu sunt Costu, Vanciu şi Matei. Boris al lui Costu este director la «Makedonskata Banka», iar Boris face negoţ. [4] Fii lui N. Mihailovschi sunt Vangheli şi Mihail. [5] Aici, a lucrat şi A. Petraşincu, actualmente la Bucureşti. [6] Teohari Mihailov a avut, la Cruşova mesageria «poliţagilâc» pentru satele din jur şi Chicea cu negustorii bulgari şi aromânii aşezaţi în Serbia, România, Bulgaria şi Constantinopol. [7] Fraţii Papasterof: Aurel, Vangheli şi Gogu ai bătrânului Dimitri Papesterescu, fost institutor la Cruşova. [8] Naum Hagi Zimbili a fost socrul lui Pericle Toma Cile, profesor elenist şi latinist de seamă. preceptor al prinţilor bulgari şi, deci, şi al lui Boris. Toţi îl numeau «Tateo»-tată. Scria în dialect şi se ocupa cu folklorul. La înmormântare a fost condus de toţi prinţii şi de toate şcolile din Sofia. Fiul Nauni, Orbul, poet popular, este, deasemenea, profesor de limbile clasice. Din această familie Zimbili: Nauni Steriu a fost colonel în armata bulgară în 1877.

săpunului şi lumânărilor de seu în sangeacul Sofia-paşalâcul Nişului şi erau furnisori ai corpului de armată dela Bitolia, cu orezuri dela Tatar-Pazargic şi Filipopol [1]. Am spus şi în altă parte că Dimce Ciomu ducea cu caravana lui la Berlin apă de trandafiri şi uleiu de roze dela Kazanlâk, apă tare şi lipitori. Unciu — tatăl stareţului Ciumandra dela schitul Darvari din Bucureşti — ducea la Bitolia apă tare şi apă de trandafiri — „ghiulsui“.

Gachi Trifon Ciomu s'a stabilit cu negoţul prin 1846. Avea ca ocupaţie principală export de vite şi caşcavaluri la Constantinopol şi aducea în schimb tutunuri; din Rusia, dela casa prinţului Gargarin, alcool pentru Bulgaria, iar mai târziu şi dela Budapesta. Impreună cu fiii Alexandru [2], şi Trifon au avut, în 1900—1912, fabrica de tutunuri „Makedonia“, lichidată în 1913 [3]; actualmente, au în concesie, exploatările de cupru „Balkan“ şi una de zinc „Izremetz“ pe vârful Izremetz din defileul Iscra.

Incă o mare şi veche casă de comerţ era a lui Simu Nârte, contimporan cu Trifon. Acesta avea hotel „Roma“ (Eski Bunar), condus, după aceea, de fiii Costa şi Târpu-Trifon, veniţi dela Craiova, după 1860. Trifon, cel mai întreprizător şi bogat în hoteluri şi alte proprietăţi, mai făcea comerţ cu vinuri şi alcool. Cunoscut ca Trifon Hagi-Simof, el stabilea bursa vinurilor la Vetren, Karamusà, Karabunar [4]

Printre multele firme muloviştene, mai cităm: Dociu Paligora (din ramura Fâce-Liu-Pa-Dori) cu fiii Mihali, Spiru şi Gheorgachi au început, cam prin 1877, comerţ de coloniale şi spirtuoase şi au avut multe proprietăţi; alta: Naum Trifonov Nanu cu coloniale din toată Europa, Macedonia şi Grecia, ca vinuri şi spirturi, cu hotel „C/pol“, unul din cei mai bogaţi muloviştenį prin 1895—900. Intreţinea cu credite nelimitate pe orice compatriot care venea la Sofia şi în împrejurimi şi a fost un mare filantrop.

Firma fraţii Tasu Ţovari [5] au făcut comerţ de vinuri engros şi restaurante, berbeci pentru C/tinopol şi îngrăşat de vaci pentru abator; Alexi exploata hotelul „Roma“, Nauni şi Vangheli moşii în arendă, etc. Nanu şi Mustichină făceau comerţ de vinuri engros; cu acelaş articol şi cu exploatare de hanuri Laza şi Filip, fii lui Vanghele Ibru, hangiul dela Resna, care, cel dintâiu, s'a îndeletni-

[1] Când muşirul turc, la licitaţie, le-a cerut garanţie, ei i-au prezentat 12 saci cu beşlicuri — monedă de 5 pstr. [2] Fiii lui Alexandru: dr. Taşcu Trifon medic la Bucureşti şi repauzatul de curând în 1934, Petrică, fost secretar de legaţie. [3] Tutunurile au fost cedate R. M. S. a României. [4] A fost continuat de fiul Todi Nârte, care a avut cafenea la Bucureşti, în asociaţie cu Cruşoveanul Tachi Costa Arsul Leapce. [5] Fraţii Tasu Ţovari au fost: Alexi, Stoiciu, Gachiu, Hristu (tatăl dr. Simeon Ţovariu din Bucureşti), Vangheli, Unciu şi Dimitri, veniţi la Sofia după 1884; unii din ei au avut hanuri la Dibra, alţii la

cit cu comerţul de „broştur" pentru Albania; fraţii Ţapu [1] hanuri şi restaurante; Taşcu Bujdar cu han la Ormanliia, în judeţ şi la Sofia, în asociaţie cu Vasile Mate, „Belo Popschi"; fraţii Micătă [2] berăria „Bordeaux"; alţi fraţi Micătă hotel „Bresnik" [3] şi restaurant pe ul. Nişca; etc. Tot aici, a avut debit de băuturi spirtuoase şi îngrăşat de vaci şi berbeci Taşcu Topa [4], dela Alexinatz-Serbia.

Colonia de Gopeşeni — care, prin 1912, număra peste 100 familii — a fost una din cele mai numeroase şi mai înstărită. Cele mai vechi şi mai distinse firme, încă în fiinţă, Caraja, Ghiulamila, Cosmescu-Pati, Dabo, Ghega, Xentu, Bandu, etc.

Nicola Chiţu D. Caraja, născut Torbu [5], asociat cu Cola Cosmescu-Pati, cu mari terenuri în oraş, s'au ocupat cu negoţul de băuturi spirtuoase şi alte afaceri. Acelaş comerţ au exercitat şi fraţii Ghiulamila — Dimo şi Gheorghi [6], mari proprietari şi au, în comun cu architectul Nauni Torbu, cinema teatru „Odeon". Ioan Ghiorghi Ghiulamila, cu acţiuni la „Odeon", se ocupă cu comerţul de caşcavaluri şi lânuri şi cu reprezentanţă de filme. O clădire monumentală a lui Caraja este „Zlatna Corona", aşezată în faţa palatului pe bul. Dunducof. Altă firmă distinsă Bandu şi Grasno: fraţii Cocea Bandu cu mare magazin de coloniale şi multe imobile; fraţii Gh. Bandu — Todor şi Tanas cu stupării la Petrici; Ghiorghi Grasno face negoţ de caşcavaluri la călivele aromâneşti [7]: firmele Hentu – Hristu şi Mitu foarte bogate; Hrista şi Ghiorgi Ghega [8], bătrânii Costa şi Dimitri Costa Maciu [9], bătrânul Naum Bele şi fiul Dimitri Mihotani [10], cu coloniale, caşcavaluri şi căşerii; cerealiştii Costa Ghiurmuş şi fraţii Milio – Taşcu şi Alexe [11], Miştala Costa [12]; Naum Iovan şi fiii negoţ de coloniale; etc. O firmă din cele mai cu vază este şi acea a fraţilor Nita [13]: Nachiu cu fiii cu fabrica de bere „Makedonia" şi Bazar pe ul. Liguet, iar Ghiorghi Nita cu proprietăţi şi firma „Flora Şumenskaia Beraria" pe Liguet. Toma Dabo s'au ocupat cu comerţul de băuturi spirtoase şi restaurante. Tot aici, lucrează şi Spiru Dima Nanu (Spiru Dimcef Malovski), care lucra la Malova, lângă Slivniţa.

Fiul Costa Dabo a avut o firmă distinsă de vopselărie pe

Bitolia. [1] Fraţii Ţapu: Cola, Mihail şi Taşcu. [2] Fraţii Petra şi Dimitri. [3] Fraţii Costa şi Mihail. [4] A fost tatăl distinsului chirurg dr. P. Topa. [5] A fost socrul lui Milescu care a făcut schimb, prin transacţie, cu averile din Bucureşti ale lui Gheşof. [6] Au fost tatăl şi unchiul distinsului ortoped din Bucureşti, dr. I. Ghiulamila. Aceştia au avut în comun cu fraţii Tahi — Ianachi şi Guşu multe terenuri. [7] Mihail Grasno. ginerele lui N. Caraja, administrează averile acestuia. [8] Fac comerţ de coloniale pe bul. Dunducof şi sunt proprietari pe Ţar Simeon şi bulevardul pomenit. [9] Comerţ de băuturi, cu magazine şi imobile proprii. [10] Proprietari pe Vesleţ. [11] S'au stabilit după războiu la Bucureşti. [12] Comerţ de băuturi şi mari proprietari. [13] O familie Nita am întâlnit-o la Cruşova, Bitolia şi Viena.

Dunducof, veche încă dela 1894, în relaţiunî directe cu firmele din Apus şi cu reprezentanţa caselor Lefranc şi Schoenfeld, bucurându-se de credite nelimitate. In 1920, a fost lichidată, dar există, astăzi încă, sub numele „Dabo“ [1]. Alături de aceasta, era şi vopselăria „Papagheorghe“, într'un timp şi până în 1901, în asociaţie, sub firma „Dabo & Papagheorghe“.

Gopeşenii s'au mai ocupat şi cu comerţul de măcelărie [2].

Prin Bulgaria, au avut hanuri pe toate marile drumuri laolaltă cu Muloviştenii [3]. Aici, au lucrat şi puţini Zagoriţi [4], Clisureni, Neveşteni — din familia Cupencu cu argintăria şi bijuteria, Costa G. Befa şi alţi câţiva — Măgărăveni, Cojaniţi, etc.

Nu cunoaştem numele şi ocupaţiunile acelora cari au fost părinţii şi străbunii marilor bărbaţi de stat bulgari, ca Ghenadiev, Radef, Malinof, Liapcef — acesta Grămostean, probabil, din familia Leapa, etc.

Din cele expuse până aci, se poate uşor deduce că nouile aşezări negustoreşti ale Aromânilor au avut loc mai ales pe partea de vest a ţării, acolo unde, dealtfel, sunt marile drumuri comerciale: vest-n.-est şi vest-s.-est şi foarte puţini sau aproape de loc în partea estică a ţării, unde stăpâneau Grecii din vechile colonii deja pomenite — lucru care l-a observat şi cercetătorul G. Weigand [5].

C. Jirecek i-a semnalat pe Aromâni în multe oraşe ca negustori şi meşteşugari, mai ales ca argintari şi zugravi [6], iar din Belcamen veneau mulţi ca meşteri constructori. Aduceau peste tot mărfuri şi manufacturate din Macedonia. Cruşovenii aduceau la Şumla „cephenuri“ şi „săltămărţi“ — îmbrăcăminte turcească şi albanezească — lucrate cu utraie şi fir de aur. Unii din aceştia — în jumătatea a doua a sec. trecut — erau Guşu Calistiri, Todu Hagi Zisi, Tomciu Nastu Ilia şi Costu Sulta. Muloviştenii, negustori-cărăvănari, ca Ghiorghi şi Costa Ţapu cu fiii lor, aduceau untdelemnuri, piper, „broştur“ şi „târţă“ şi se înapoiau cu piei tăbăcite, renumitele „chioselè“ din Lovcea. Alţii, ca Mişu Ciumandra, Nauni Vulcan şi Stoiciu Glingiu Ciomu, cu caravana de 30—40 cai, duceau la Filipopol aceleaşi mărfuri şi se înapoiau cu găetane şi şiacuri pentru Macedonia. Piper mai desfăceau aci şi Aromânii Megleniţi din Nânta [6]. Costi şi Ioan Bilimaci aduceau la magazinele lor din Smirna găetane şi abale dela fabricile din Slivna, Car-

---

[1] Actualmente, C. Dabo este stabilit la Bucureşti cu proprietăţi pe str. Aurel Vlaicu şi cu multe boxe de benzină în oraş. Fraţii Cicotti cu vopselăria pe bul. Maria şi-au făcut ucenicia la această firmă. [2] Membri din familiile Meţa şi Mustricu. [3] Jirecek, Bulgarien. [4] Zagoriţii s'au mai ocupat şi ca medici empirici, ca Nicolaidi-Başuli din Doliani prin Samoçov, altul Bachidi din Leascoveţ prin Filipopol. Relaţiuni date de d. Jean Spiropol-Ianina [5] Rumänen und Aromunen in Bulgarien, publicat în «Jahresb., XIII, 50 — ap. Th. Căp., Aromânii, II. [6] Vezi mai jos cap. IX; Vezi «Meglenia», cap. IX, C. I.

lovo, Çalofer, etc. Tot aici, în Bulgaria, a făcut negoţ de brânzeturi şi ciorapi bunicul acestora, care a înfiinţat distinsa firmă dela Smirna [1]. Veleşenii vindeau postavuri şi manufacturi la Eski Zagrà (Stara Zagora), iar de aci aduceau găetane [2]. Un cărăvănar cruşovean în legături directe cu Bulgaria era, în ultimul timp, Iani Caciuiani — „Cap di carne" şi fraţii lui şi „poliţagiul" de mare încredere Teoharachi M. Papateohari (Teohari Mihailov) actualmente la Sofia. Cărăvănarii cruşoveni ajungeau din vremuri vechi la Samacov.

Alături de aceste colonii de negustori aromâni, aşezaţi statornic sau vremelnici, cari au dat viaţă Bulgariei, contribuind la urbanizarea satelor şi târgurilor, trebuesc menţionate marile aşezări greceşti din Varna, Filipopol, Anchialo şi Stanimaca-Asenovgrad, cu 7000, Greci de origină mai mult românească [3], colonii cari au jucat mare rol în viaţa economică, dar cari, în urma marilor turburări naţionale bulgăreşti din 1906, au trebuit să părăsească Bulgaria şi să se aşeze în Grecia.

* * *

Ca încheiere este necesar să stabilim că Aromânii au lucrat bine atunci când Bulgaria era un paşalâc turcesc şi erau foarte bine văzuţi de Turci. După eliberare, nu s'au mai putut face afaceri bune prin provincie, din consideraţiuni naţionale şi politice. Relativ bine au dus-o până la conflictul ce a urmat asasinări lui Ştefan Mihăileanu (1900), când multe familii s'au stabilit în România, cum a fost Dimca, Papagheorghe, Bandu, Spiru Franga, etc., iar după războiul mondial, au avut loc alte deplasări, ca Dabo, M. Ivan-Ionescu şi alţii. Dacă şi actualmente există o puternică colonie aromânească — cu gimnaziu şi biserică — aceasta se datoreşte şi faptului că ea s'a impus prin bogăţie şi aptitudini distinse în domeniul economic şi, deci, prin o simţită influenţă în cercurile conducătoare şi în aristrocraţia ţării. Mai este de relevat şi faptul, foarte puţin obişnuit în multe centre din Bulgaria şi din alte ţări, că, aici, n'au fost confundaţi cu Grecii şi mai rezistă încă desnaţionalizării, bine organizaţi în acest scop [4]. Următor acestor evenimente, ca şi schimbului de populaţiuni dintre Bulgaria şi Grecia, s'au manifestat atitudini agresive şi faţă de Aromânii din Rodopi, cari au fost nevoiţi să se expatrieze, în parte, în Cadrilater [5].

---

[1] Vezi «Asia Mică», cap. XI, C. I. [2] Vezi «Veles», cap. VII, C. I. [3] Vezi N. Iorga, Hist. Balk., 450: Varna cu 6000 Greci şi 9000 Bulgari; Filipopol cu 13000 alţă de 12000; Anchialo cu 5000 Greci. [4] Despre organizarea comunităţii, vezi Cartea III. Informaţiuni preţioase despre Aromânii la Sofia căpătate dela d-na Zisca C. Peţi — fiica lui Dimitri Chiurci Mihailov, dela d-nii C. Dabo, Taşcu şi Petrică Trifon, N. Pazer etc. [5] Vezi mai jos, cap. VIII.

CAP. V

NEGUSTORII AROMÂNI ŞI COLONIILE LOR IN GRECIA VECHE.

> **Prin companiile lor comerciale, ei (Aromânii) deţineau tot comerţul dela Atena, până la Pesta şi Viena.**
>
> Dr. D. Popovici, „O Tzintzarima"

N'am avea, pare-se, mult de vorbit despre ţara în care Aromânii s'au simţit tot aşa de bine, ca şi la ei acasă, ţară pentru a cărei propăşire politică şi economică au sângerat — cu devotament neprecupeţit — aproape două veacuri, pentru difuzarea în lume a limbii şi literaturii căreia au consumat averi şi energii preţioase, uitându-şi, la un moment dat, de neamul lor latin şi de patria lor originară: Epirul, Pindul, Albania şi Macedonia. Grecia, ca stat politic, are la temelia ei sânge, oseminte şi averi aromâneşti, în proporţie infinit mai mult de cum au dat fiii ei adevăraţi; iar ca instituţie economică, Tesalia — patria celor mai energici bărbaţi — a contat ca provincia cea mai bogată în grâne şi vite, produse ale Aromânilor.

Din cele mai vechi timpuri, Grecia a fost străbătută, în lung şi în lat, de turmele celnicilor aromâni şi, colonii numeroase s'au stabilit definitiv până la capul Matapan şi în toate unghiurile Peloponezului. Insulele ionice, deasemenea, au cunoscut prosperitatea lor datorită aşezării în cuprinsul lor a numeroase colonii de neguştori şi meşteşugari originari din provinciile aromâneşti: Epir, Pind, Etolia şi Acarnania. Când toată Grecia nu era decât un fief al Apusenilor şi Veneţienilor, Marea Vlahie şi surorile ei mai mici îşi duceau viaţa independetă. Tesalia, Etofia şi Acarnania — Valea Aspropotamului (Râul Alb) aveau, în fiecare toamnă, prilejul fericit de a vedea revărsându-se — alături de populaţiile băştinaşe aromâneşti — turme numeroase coborîte din Pind, Aspropotam, Albania şi Gramoste, pentru iernatec, în care interval, hrăneau cu carne grasă şi eftină populaţiile sărace dela sud şi îmbrăcau goliciunea Grecilor cu manufacturate ieşite din războaele dela munte sau din câmpiile cu climă dulce. Nenumăratele caravane duceau pe spinarea lor transporturile de bogăţii ale Tesaliei, precum şi cele ale munţilor, până în porturile greceşti, ca să preîntâmpine nevoile populaţiunii din insulele depărtate şi din Peloponez.

Incă înainte de venirea Turcilor în Europa, colonii numeroase de Aromâni s'au aşezat pe teritoriul Greciei şi în insule. In Corfu,

s'au stabilit mulţi, bucurându-se de numeroase privilegii [1]. Cunoaştem deja colonizarea cu Aromânii şi Albanezi a insulei Eubea [2]. precum şi alte insule şi oraşe stăpânite de Veneţieni şi Napolitani, cari le decerneau titluri de baroni şi daruri, în aşa măsură că, în 1400, comandantul cetăţii Atena – supusă Veneţiei – era unul Ioan Vlahul [3]. Ba seniori aromâni erau duşi de Veneţieni în posesiunile din Cipru, Creta şi Cefalonia [4]. Dar despre toate acestea şi altele [5], nu vom avea a vorbi, întrucât sunt complect pierdute în massa grecească.

Odată cu venirea Turcilor, însă, golul lăsat de Greci — cari au fost parte deportaţi, parte turciţi — a fost umplut cu migraţii valahe şi albaneze, fie prin Juruci, păstori turcomani din Asia mică [6]. Vom vorbi şi de colonii mai proaspete. Cercetătorii streini au întâlnit, în 1675, pe Vlahi, pe munţi, în apropriere de Teba, ocupându-se cu economia vitelor [7], ca şi pe colinele din faţa golfului Lepante mai multe fălcări de nomazi [8]. É. M. Cousinéry, pela începutul sec. XIX, i-a întâlnit pe Vlahi, rămăşiţe ale vechilor colonii romane, în Argosul din Peloponez, ocupându-se cu păstoritul şi negoţul [9]. Alţi scriitori, ca dr. Sibthorp, i-a semnalat pe Aromâni în Atica şi Beoţia, scoborând iarna din munţii Tesaliei, Aromâni bine cunoscuţi prin fabricile lor de lână şi, în special, pentru îmbrăcămintea şi capotele ce le poartă mateloţii greci [10]. Alţii ajung încă până la porţile Atenei, păscându-şi turmele in jurul mănăstirii Dafni şi desfăcându-şi, în oraş, laptele, untul şi brânzeturile [11]. Pe de altă parte, păstorii din sudul Aspropotamului ajungeau la Misolonghi [12].

Au existat, dintotdeauna, pe pământul Greciei vechi, un mediu de natură să facă pe păstorii şi negustorii aromâni să se simtă ca la ei acasă. Era peste tot — şi atunci, ca şi astăzi — o atmosferă aromânească, în oraşe, în câmpii şi prin munţi. Celnicul şi ciobanul au făcut negoţ la munte, în cortul lor aşezat în plină câmpie, prin bâlciuri şi în oraşele mari şi mici, în aşa fel, că, pretutindeni, pe unde treceau ei, duceau cu sine belşugul purtat de caravanele lor. Iar dacă, în alte ţări, odată cu introducerea căilor ferate, cărăvănăritul a dispărut sau s'a retras în regiuni lipsite de asemenea mijloace de transport, în Grecia, dinpotrivă, acest feno-

[1] Hopf, Griechenland, VII, pp. 34—35 ap. I. Arg., o. c., 200. [2] Lorenz Diefenbach, Völkerskunde Osteuropas insbesondere, der Haemushalbinsel und der unteren Donaugebiete, I, 228—302 — ap. I. Arg., 200. [3] Sathas, Documents inédits à l'hist. de la Grèce du Moyen Age. Paris, 1880—1889, II, 3 — ap. I. Arg., 200. [4] Vezi I. Car., o. c., 48. [5] Vezi I. Car., o. c., passim şi cap. I, Cartea I-a, «Frontul Tesaliei». [6] Lavisse et Rambaud, IV, 770. [7] Jacob Spon şi Wheler, ap. Val. Pap., st. cit. [8] Wheler, ap. Th. Căp., Rom. nom. 50. [9] Op. cit., I, 16—18. [10] Rob. Walpole, Memoirs relating to European and Asiatic Turkey — ap. Th. Căp., 50. [11] Fr. Lenormant, Les pâtres valaques, 237 — ap. Th. Căp., 51. [12] Th. Căp., 73. V. I, 141 — ap. M. Beza, 32.

men n'a avut loc, ci el a continuat să funcţioneze mai departe, ba să fie preferat, mai ales pe linia Volo-Tricala-Calabaca [1].

Din provinciile aromâneşti de sub dominaţiunea turcească, se vărsau în Tesalia şi, mai cu deosebire, în toată Grecia, manufacturate preţioase, lânuri, vite, brânzeturi, etc. [2]. Din Macedonia, din Cruşova îndeosebi, se porneau zeci de turme de ţapi şi berbeci graşi, cari se desfăcea, vii, pe pieţele din toată Grecia. Cărăvănarii cruşoveni ajungeau şi ei la Larisa şi aduceau, în special în Tricala, cantităţi mari de caiele şi potcoave lucrate de Aromâni în atelierele lor [3]. Deasemenea, mulţi Neveşteni aduceau vite grase şi strângeau piei brute — ca Dimitri şi Ucea-Nicola Ghiza din Domocos. Tot aici, erau şi Aromâni din Sacişta cari strângeau piei. Mulţi Clisureni — ca Mironi, Turnibuca şi alţii — se ocupau cu acelaş negoţ de vite aduse din Macedonia. Alţi Cruşoveni dela Coceana, ca Nastasi şi Tahi Tahu — hangii — acum aproape un secol, aduceau ţapi în Grecia; alţii ca Nicola Ghiuţă, aduceau boi şi catâri.

Această provincie, Tesalia, după cum am mai spus-o, a format, din totdeauna, o unitate organică aromânească cu Pindul şi Epirul şi, în proporţii mai îndepărtate, cu Macedonia şi Albania. Este regiunea cea mai veche şi bogată în viaţă aromânească încă din epoca bizantină, bulevardul de întâlnire, în sezon de iarnă, a Aromânilor din toate provinciile învecinate. Până în 1877, data anexării Tesaliei, a fost un du-te vino al celnicilor — vara, la munte, iarna, în câmpiile cu climă dulce ale acestei provincii — bogată în păşuni, în cereale şi duzi, în lăpturi, brânzeturi şi vite, etc. După această dată, piedici serioase economice au împuţinat numărul acelora cari o frecventau pentru iernatec. Mai ales, o bună parte din Aromânii din Pind au trebuit să renunţe la a mai veni, alţii au trebuit să se stabilească definitiv, întemeiând sate numeroase sau îmbogăţind cu populaţie viguroasă pe cele existente. Şi, înainte de această dată, au avut loc aşezări ale Aromânilor din alte centre, cum au fost acelea ale Băieşaţilor încă dela începutul sec. XIX [4]. Despre aşezările de iarnă ale Aromânilor din Pind, am vorbit destul cu alt prilej [5].

1. — Câteva centre din Tesalia.

Veleştinul a ajuns să numere 8000 suflete, toţi Aromâni, dar, în urma războiului greco-turc din 1897, a decăzut şi, astăzi, este în ruine, pe când Tahtalasman, locuit altădată de Turci şi Greci, aceştia din urmă au fost alungaţi şi a devenit aromânesc [6]. Volo şi regiunea din jur este plină de Aromâni din Perivole, Samarina şi

[1] Weingand, I, 175, ap. Th. Căp., 140. [2] Vezi Cartea I-a, cap. III şi G. Zuca, st. cit. [3] Vezi »Cruşova«, cap. VI, Cartea I-a. [4] Vezi «Bătasa», cap. III, Cartea I-a. [5] Vezi cap. III, Cartea I-a. [6] Vezi N. Papuli, art. în «Lumina», a. V.

Zagor. In aceste 24 sate, sunt peste 900 familii aromâneşti, cu centrul Portaria [1], vechiul port. Satul Sf. Gheorghe (Aghiu Ghiorghi) numără vre-o 50 familii aromâneşti — cea mai bogată fiind Ianota din Nijopole, cu moşii întinse, alături de alţi celnici bogaţi ca Ghegă, Bebe, Mişu, Zugrafu, etc. [1]. Din Gramoste, coborau, la iernatec lângă Veleştin, din vremuri vechi, marii celnici cunoscuţi, ca Pişotta, Paciurea, Hagisteriu şi alţii. Paciura, unul din cei mai bogaţi, avea moşii în Armiro, Veleştin, Aghiu Ghiorghi, Sescliu, Dimili, Surò [3]. Fârşeroţii stabili sunt răspândiţi prin Tricala, Calabaca, Larisa, Armiro, Veleştin, Volo [4]. Mulţi din aceştia, odată cu anexarea Tesaliei, şi-au desfăcut oile şi au cumpărat moşii ieftine dela Turcii cari se expatriau [5]; tot în această provincie aveau moşii şi mulţi Zagoriţi [6]. Cu un cuvânt, Tesalia, până la un moment dat, a fost curat aromânească.

Oraşul-port Volo, de mare importanţă economică, era, până în 1877, pe jumătate evreesc, dela care dată a căpătat înfăţişare curat aromânească. Sunt peste 500 familii aromâneşti din Pind, cari se ocupă cu negoţul şi cultura de măsline şi fructe, cu industrializarea untdelemnului, cu monopolul măcelăriei, iar în familie cu industria lânei [7]. Cei mai mari negustori sunt Aromâni din Seracu, alături de cari şi aceia din Zagor — printre cari fraţii Placa, mari negustori cu proprietăţi în oraş şi la Pireu, ca Adamidi — Vasile al lui Dimitri şi Hristiadi din Doliani, etc.

Un alt centru unde Aromânii joacă rol de seamă în comerţ, este Cardiţa [8]. Aici, Aromânii din Aspropotam sunt negustori, economi de vite, comercianţi de manufactură; la aceştia, se adaogă Samarinieni, Perivoliaţii şi alţii, mulţi Neveşteni argintari şi negustori sunt răspândiţi în toate centrele, chiar dincolo de hotarele Tesaliei [9]. Clisureanul Gh. Pritta, negustor de lânuri la Bitolia, făcea negoţ de tutunuri la Cardiţa şi Tricala [10].

Regiunea Zagori care, în sec. XVIII şi în o parte a celui al XIX, a cunoscut multă prosperitate, îşi continuă cultura şi comerţul mătăsurilor, în legătură cu Salonicul [11] şi cu ţările germane. Marile bâlciuri Moscoluri şi Elasona şi-au pierdut, în sec. trecut, însemnătatea de altădată şi, ca şi toate celelalte din Macedonia, au dispărut odată cu introducerea căilor ferate, ajungând doar simple bazaruri cu caracter local. Aromâni din cele 24 comune ale sale, ca şi aceia din comunele de pe Olimp—Ossa şi Pellion, au fost şi sunt cei mai luminaţi dintre celelalte populaţiuni, cei mai buni industriaşi

---

[1] *Ibid.* [2] Vezi «Nijopole», cap. VI, Cartea I-a. [3] Vezi «Gramoste», cap. V, Cartea I-a. [4] Vezi «Fraşari», cap. V, Cartea I-a. Aici, la Armirò, Costa Steriu, tatăl negustorului bucureştean Iorgu Steriu cu grădina «Luzana» a fost primar prin 1885. [5] Au cumpărat peste 15 moşii, ca Kirmli, Kilileru, etc. [6] Informaţii căpătate dela d. J. Spiropol-Ianina. [7] N. Papuli, art. cit. [8] Este, patria generalului revoluţionar Plastiras. [9] Vezi cap. IX, următor. [10] A fost tatăl d-lui Th. Pritta, fost negustor în Bucureşti. [11] Vezi şi É. M. Cousinéry, I, 50.

şi comercianţi şi cei mai bogaţi, printre cari se găsesc şi mulţi cari s'au lăsat de păstorit şi au devenit cei mai curagioşi marinari şi în întreprinderi comerciale şi în răsboaele pe mare [1], pe când aceia din Neohori se ocupă şi cu marina, având corăbiile lor mari şi mici [2]. Incă o regiune cu populaţie compactă de Aromâni este provincia şi oraşul Bodoniţa de lângă Termopile cu 13 comune, precum şi satele din plasa Lamia-Zeitun, cunoscute sub numele de sate valahe — „vlaho-horia". Şi altele.

Un centru, cel mai de seamă, unde Aromânii contează cu $^2/_3$ din populaţiune, unde Perivoliaţii — ca şi la Veleştin, Velihani, Calabaca — au mahalale şeparate, cu moşii întinse şi proprietăţi, este Tricala — Târçol. Aici, elementul aromânesc, autochton sau venit din toate ţinuturile, are preponderenţa în viaţa comercială şi industrială. Familii ca Hagi Petru, Hagigachi, Pihtu din Meţova, Ianuşi din Cornu, Averof bancherul, etc. sunt în fruntea oraşului şi a întregului ţinut. Perivoliaţii se ocupă cu cultura de cereale, tutunuri, legume, cu industria morăritului — ca Nacu Bela cu cea mai mare fabrică de făină, Ceanguli pentru băuturi spirtoase, Leapu negustor fruntaş, etc. Tesalienii s'au ocupat pe scară întinsă cu tutunul şi manufactura lui.

După dezastrul Moscopolei, industriaşii cei mai iscusiţi şi comercianţii cei mai întreprinzători s'au revărsat şi în Tesalia [3], dintre cari, este sigur, că s'au revărsat şi în alte centre ale Greciei, unde s'au asimilat în marea massă grecească. Deazemenea, Perivoliaţii au devenit cei mai de seamă comercianţi şi industriaşi cu renume în toată provincia tesaliotă [4].

Alt centru cu mai multă viaţă aromânescă în jurul ei, dar mai puţin însemnat ca cel de mai sus, este Larisa. Aici, au fost odinioară bazaruri renumite [5], Meţovenii — ca şi în bazarurile din Meţova — aveau numeroase ateliere de argintărie, unde se confecţionau scule preţioase pentru Albania [6]. Giuvaergiii aceştia, Meţoveni, erau cei mai căutaţi în toată Tesalia, ca şi în Epir [7].

In toată Tesalia, monopolul cărăvănăritului l-au avut Aromânii. Ei băteau toate drumurile, atingând toate centrele, mari şi mici. Cei indigeni, ca şi cei veniţi din Pind şi stabiliţi definitiv, sunt buni plugari, cultivă grâul, porumbul, orzul şi renumita secară de Veleştin [8], iar cei stabiliţi dela anexare sunt cismari, samaragii, cuţitari, croitori, etc., pe când economia de-vite este un monopol al lor [9]. Şi prin această provincie, făceau negoţ ambulant de mărunţişuri Aromânii specialişti în aceasta şi originari din ţinutul ve-

---

[1] I. Car., o. c., p. 166. [2] *Ibid*, nota 1. p. 166. Vezi şi Filippide, Gheoghr. tis Rumanies, II, 51. [3] I. Car., o. c., p. 116. [4] I. Vuloagă, art. în Lumina V, 1907 pp. 85-88. [5] Pouq. o. c., III, 359. [6] V. Bérard, L'Hell. contemporain et la Turquie, 48. [7] P. Civica, Lumina I, nr. 10. [8] N. Papuli, Lumina V. [9] *Ibid.*

cin Malacaşi şi numiţi Căţani [1]. Intre pieţele manufacturatelor din Samarina, Grecia a contat ca una din cele mai de seamă [2]. Femeia samarineancă — după cum am văzut mai pe larg aiurea — continuă şi astăzi să îmbrace Epirul, Tesalia şi Macedonia occidentală, iar preţioasele produse ale mâinilor sale ajung până în Moreea şi trec în insulele ionice, la Corfu şi Levcada — într'un cuvânt, nu există, cum se exprimă un publicist grec, oraş şi orăşel la nordul istmului Corint care să nu fi primit dovada calităţilor şi hărniciei acestui popor sârguitor şi inteligent [3].

Drept încheiere, vom spune că Aromânii Tesalieni, locuind toţi munţii [4], au — în oraşele locuite cu Grecii în egală măsură — în mâinile lor toată viaţa lor economică [5].

2. — Aromânii în Grecia propriu zisă.

Din vremuri vechi, Aromânii se răspândeau, cu numeroase turme de vite în Beoţia [6] şi Atica, unde desfăceau, în corturile lor, abale sau stofe vărgate, ţesături de lână şi cuverturi lucrate în coloniile lor sedentare [7].

La Halchida din insula Negroponte-Eubea, altădată cu populaţiune aromânească, au fost argintari şi negustori din Nevesca. Apostol N. Papagheorghiu din Seracu [8] a fost şi el argintar în acest oraş. Un mare negustor este Nicolae, fratele lui Gheorghe Averof, mare proprietar şi deputat. După Weigand, cea mai mare parte din Elenii curaţi din Teba ar fi originari din Bitolia, Cruşova şi Vl.-Clisura [9]. Ştim că principalul depozit al manulacturatelor din Pind era, odinioară, Călaru [10], dar, din cauza nesiguranţei, s'a mutat la Corfu, de unde se aprovizionau, cu capote pentru marinarii din Adriatică şi Mediterana, negustorii din Veneţia, Triest, Sicilia şi din alte părţi ale Italiei şi că, mulţumită acestui negoţ, Corfu a cunoscut epoca lui de mare prosperitate [11]. Incă sub Ali Paşa, armatele franceze din Eptanison: Corfu, Itaca, Levada, Cefalonia, etc. se îmbrăcau cu „gravano" — postav ţesut în coloniile aromâneşti din Pind şi Epir [12]. Inainte de a fi cedat de Anglia, insula aceasta — Korkyra sau Kerkyra — era un centru evreesc, după care a căpătat o înfăţişare aproape aromânească, cu negustorii activi veniţi din din Pind. Un mare negustor meţovean a fost Ghica, armator şi furnisor al vapoarelor; Vranachis din Blaţa era bancher şi alţii.

[1] I. Car., 14. [2] G. Zuca, art. Lumina IV,1906. [3] K. Faltaits, art. din presa grecească tradus în «Apărarea» 19/931. Vezi «Samarina», cap. II, C. I. [4] Munţii Pelion şi Olimp, Haşia, Aspropotam şi Agrafa, precum şi Patragic la sud. [5] I. Car., 67. [6] Sub turci, exista în Beoţia ţinutul levadian Ulukhor sau Carlelia Vlahilor cu 4 plăşi: Valtul, Jugul, Vlohos şi Xeromer, ap. Pouq., IV, 167 şi I. Car., 124. [7] Pouq., V, 113 şi I. Car., nota 1, 124. [8] V. Diamandi, art. «Spiru Lambru» în «Apărarea» nr. X, 23/931. Unchiul lui Pavlu, numismat şi istoric, tatăl savantului Spiru Lambu. [9] Aromunen, I, 178, — ap. D. Pop. 13. [10] G. Zuca, st. cit. [11] G. Zuca, art. şi studiul citate. [12] Relaţiuni date de d. N. Tacit.

In regiunile Artei, Prevezei, Paramithia, Filipiada, etc. – după cum am mai spus-o şi în altă parte — Aromânii crescători de vite, meşteşugari şi comercianţi joacă rol preponderent în viaţa economică; cu deosebire, comerţul Prevezei este în mâinile lor — scrie I. Caragiani [1].

Atena, capitala ţării, care, pela finele sec. XVIII, număra debia 8000 locuitori, odată cu revoluţia pentru neatârnare, căpăta importanţă [2]. Pela sfârşitul veacului XVIII şi prima jumătate a celui al XIX, Aromânii erau aceia cari deţineau comerţul prin companiile lor comerciale, dela Atena până la Pesta şi Viena [3]. Incet încet, numărul lor creştea. Toţi acei Aromâni cari luptau pentru cauza grecească emigrau către statul helen [4]. Cu cât mişcările revoluţionare cu caracter de iridentă creşteau în întindere şi în intensitate, cu atât elemente aromâneşti din toate ţinuturile — din Pind, Aspropotam şi Zagor, din Macedonia şi Moscopole — se refugiau aci, unde se întâlneau cu cei din Acarnania şi Misolonghi [5], Etolia, Arta, Tesalia, Olimp, etc. [6]. Ocupaţia lor de căpetenie le-a fost negoţul şi industria.

Atât la Atena cât şi la Pireu printre marii şi micii negustori, trebue să considerăm pe Aromâni. Aci, se vărsa belşugul turmelor aromâneşti: lăpturi, brânzeturi, carne, lânuri — produsele laptelui ajung şi astăzi chiar din Blaţa; tot la Pireu, ajungeau, pe uscat sau pe calea mării, turmele de ţapi şi de berbeci, pornite din nordul Macedoniei şi alte ţinuturi; manufacturatele din Pind se desfăceau şi se mai desfac, fiind foarte mult căutate de clasele de jos, ca şi de cele aristrocrate. Incă până în zilele noastre, postavul aromânesc casnic şi capotele îmbracă pe marinarii şi pe evzonii mândri ai armatei greceşti [7].

Printre marile nume de negustori aromâni dela Atena au fost membri din familia Cocu-Clisura şi Constantinovici-Cojani [8], Doşu din Blaţa, Atanas Sossidi bancher — Jean Sossidi a fost chemat să organizeze regia de tutunuri la instituirea ei —, fiul Nicolae mare negustor de cafele; Muşu Leapu din Perivole, Dimitri Z. Bebi dela Rusciuc, Cociu - Mulovişte cu două mari hoteluri: unul la Kefissia

---

[1] Op. cit. 116. [2] Vezi Pouq., o. c., V, 89 — cu mai puţini Turci ca în 1752. [3] Statistik, I, 138-9, ap. D. Pop. 79. [4] V. Bèrard, o. c., [5] Vezi Relaţiuni de călătorie — Românii din Asia Mică, de Th. Burada. [6] Mai ales după revoluţia din 1821, numărul Aromânilor, atraşi de nevoia culturii sau de acea a unei vieţi mai libere, a crescut uimitor şi au înrâurit viaţa statului în toate domeniile; ba exista un adevărat «cartier macedonean» şi o atmosferă de «club» aromânesc. (Din mss. lui I. Caragiani dela Acad. Rom. — ap. V. Papacostea în Rev. arom. I, nr. 2/929, p. 141. *Printre alte comitete macedonene, exista şi unul de binefacere* al Aromânilor din Beala — Autob. Cusman Şepcaref după «O naraţiune bulgară» în Rev. Arom., I, nr. 2/929, pp. 145. şi urm. [7] Vezi cap. II, C. I: Samarina, Călaru, etc. [8] D. Pop. 50.

hotel „Palace" şi altul în capitală cu acelaş nume; Mitca Gudu-Cruşova, director general al unei societăţi americane de tutunuri, înainte cu câţiva ani, fiind la Salonic; etc. N'am putut — în scurtul timp petrecut la Atena — să căpătăm o listă mai mare de nume ale fruntaşilor negustori aromâni din acest oraş, ca şi din alte centre şi nici să cercetăm situaţia pieţii în trecut şi astăzi.

Aromânii din Zagor, Aspropotam şi alte centre, făcând parte din ţinuturile învecinate vechii Grecii sau Tesaliei, sunt foarte numeroşi. Toţi brutarii de lux din Atena şi Pireu sunt Zagoriţi; cofetării, cafenele, bon marché-uri, etc., sunt deţinute de aceşti Aromâni. Nume ca Placa din Macrini, Teleki din Grebeniţi, Zoidis din Frangades, Maciopul din Negades, Iani Bairactari din Floru cu cofetărie [1], Iani Papadima din Doliani cu marele hotel „Ton xenòn", etc., sunt bine cunoscute la Atena şi Pireu. Zagoriţii abundă şi în Eptanison (Cele şeapte insule); în Peloponez, ca la Kiparissia, ca la Patras, cu mulţi cofetari dela Floru, ca unul Coletl şi aşa mai departe. La Pireu, se găsesc şi câteva nume din Turia.

Arta construcţiei la Atena a fost un monopol al Aromânilor [2]. Constructori din Balcamen şi Negovani au lucrat aici, ca şi la Vl.-Livadia, Lamia şi în alte centre [3].

Cu drept cuvânt, Rangabé scria, în 1856, în revista „Pandora" din Atena, că, în Atica chiar şi în alte ţinuturi helenice, există mulţi Români a căror rasă constituie o mare parte din locuitorii acestor regiuni cari merită atenţia din mai multe puncte de vedere [4].

[1] Unul din familia Bairactari fost şeful poliţiei capitalei. Relaţiuni date de J. Spiropol-Ianina [2] Kanitz «Serbie» 322—328. [3] Vezi cap. IX, următor. [4] N. Papahagi o. c.

CAP. VI

NEGUSTORII AROMÂNI ŞI COLONIILE LOR IN AFRICA: EGIPT (MÂSÂR), SUDAN, ABISINIA, ETC.

Până ieri alaltăieri, au avut singuri Aromânii comerţul Orientului dela Viena până la Cairo din Egipt.

După I Caragiani

A. — AROMANII IN EGIPT (MISIRIA MR.) ŞI IN SUDAN.

Pentru Egipt, în afară de o indicaţie cu caracter general, după care s'ar găsi şi astăzi urmaşi de ai Moscopolenilor [1], documente studiate sau măcar date la lumina zilei nu există. Notariate, biserici ortodoxe şi Patriarhia conţin multe documente despre Aromâni şi rosturile lor negustoreşti, dar ele n'au fost răscolite de nimenea, pe când archivele acesteia din urmă — după cum ne mărturisea d. M. Beza — se găsesc în mare dezordine pentru cine ar vrea să le cerceteze, deosebit de faptul că un Aromân nu s'ar putea apropia de ele. Studiile, foarte slabe şi puţine, făcute de către Greci asupra helenismului de acolo, suferă toate de un caracter de subiectivitate până la repulsiune, ceeace nu ne-ar fi putut folosi cu mult la ceva [2]. Astfel că, în acest capitol, ne vom mărgini numai la cercetări personale făcute la faţa locului [3], precum şi la mărturii vii ale compatrioţilor şi rudelor acelora cari au activat în această ţară a Nilului, unde au jucat un rol economic destul de valoros, începând, mai cu deosebire, cu perioada când Egiptul ieşea din haosul politic şi economic şi intra în faza civilizaţiei, prin energia şi înţelepciunea acelui Albanez din Cavala, Mohamed Alj Paşa, a cărui dinastie a devenit stăpână pe destinele ţării odată cu 1805.

Aromânii, negustori în această ţară cu domenii pline de belşug şi condiţii foarte prielnice pentrn un comerţ întins, n'au fost mulţi, cu deosebire faţă de Greci. Aceştia, dinpotrivă, au fost mulţi, acum în urmă zeci de mii, pe când cei dintâi dacă au numărat câteva mii în tot Egiptul, în cele mai bune perioade. Deşi puţini la număr, însă, ei au stăpânit provincii întregi şi au acaparat viaţa

---

[1] Weigand, o. c., I, 100. [2] A se vedea «Phare Égyptien» redactat de d. Georges D. Jeļou şi în «Ellynismos in Eghypto» lucrarea d-lui Politis, prim secretar al legaţiei Greciei la Cairo. [3] In călătoriile făcute de autor în Egipt şi Abisinia în 1914 şi în Egipt în vara anului 1933, precum şi în călătoriile din aproape toate ţinuturile aromâneşti din Peninsulă, ani dearândul.

lor economică. Grecii, în proporţie, s'au remarcat cu 10% din marele lor număr. Aromânii au pătruns în unele provincii cu mult înaintea oricărui Grec sau european. Aşezarea celor dintâiu datează cu ceva înainte de sec. XIX, cel puţin mărturiile lor ajung până aci — abstracţie făcând de Moscopoleni pe cari n'am putut să-i studiăm din consideraţiunile mai sus expuse. In tot cazul, pentru Aromânii din alte ţinuturi, prima mărturie se poate fixa cam cu puţin înainte de descălecarea lui Mohamed Ali Paşa, negustorul de tutunuri dela Cavala-Tracia, născut în 1769 şi fiul lui Ibrahim, comandantul jandarmeriei din acest oraş-port al M.-Egee [1], negustoraş care avea să ajungă, în curând, acel Paşă temut de triburile rebele şi anarhice din Ţara Nilului şi care avea să impună Sultanului recunoaşterea sa ca guvernator, cu drept de hereditate a titlului de vice-rege, iar după lupte neobosite, câştigarea unei depline independenţe.

In această ţară, după cum am mai spus-o, Aromânii n'au fost prea mulţi, de-abia dacă au atins 3—4000 suflete. Erau mai ales mulţi Cruşoveni şi Neveşteni, puţini Meţoveni şi Măgărăveni, ca şi Zagoriţi, foarte puţini Pisudereni, Clisureni, Coriţeni, Bitoleni, etc. S'au ocupat cu de toate: cu birturi şi hoteluri, cu coloniale, manufacturi şi meşteşuguri, cu comerţul de bani şi de bumbacuri şi — în ţara marilor latifundiari, unde un întreg sat de Fellahi sălăşlueşte pe un petec de pământ de 2-3 ha. — au făcut agricultnră şi au fost stăpâni pe terenuri agricole. Au devenit mari bogătaşi, mai ales în a doua jumătate a sec. XIX, când soarta câtorva comune din Macedonia atârna, în mare măsură, de ritmul economic al acestei ţări [2].

Neveştenii erau grupaţi mai cu deosebire în provincia Garbieh, cu centrul Gudaba, cel mai mare al culturii de bumbacuri şi al comerţului cu acest articol — unde au atins, la un moment dat, numărul de vre-o 300, stăpânind comerţul de bumbacuri, de coloniale şi cel de bani. Puţini alţii erau răspândiţi în alte centre. Meţovenii

[1] Mama lui Mohamed a fost Anina, fiica mudirului din Cavala, care, după moartea soţului Ibrahim Ali, a căutat să-i dea nepotului locul tatălui său. Mohamed, renunţând la multe prejudecăţi religioase, a intrat în legături cu creştinii şi şi-a însuşit cultura apuseană, în special cea franceză. In 1800, mudirul Cavalei, obligat să trimită împotriva Francezilor o trupă de ajutor, a pus în fruntea acesteia pe fiul Ali Aga, iar în calitate de sfetnic, pe energicul, prevăzătorul şi prudentul Mohamed. Cel dintâiu, obosit în curând de viaţa de lagăr, se înapoiă tot aşa de curând acasă, astfel că sfetnicul rămâne şeful trupei. Tot aşa de repede s'a distins, iar atunci când Francezii au părăsit Egiptul, mutesariful-guvernatorul l-a numit comandant al gardei Albanezilor. următor căreia ajunsese cel mai puternic bărbat al ţării — după guvernatorul provinciei. (După «Ciudesa drevnei stranâi Piramid» - Minunile vechii ţări a Piramidelor, de Karl Oppel, tradus în ruseşte de N. N. Strahow). [2] Câtă bucurie se revărsa peste toată Cruşova şi câtă pulsaţie câştiga viaţa ei atunci când — prin Iunie şi Iulie — începeau să apară, întocmai ca păsările aducătoare de bine şi de noroc,

au avut ca centru principal Alexandria şi puţine altele în interior. Cruşovenii, ca şi Măgărăvenii şi ceilalţi, erau aşezaţi peste tot Egiptul şi s'au ocupat cu toate afacerile. Dar nici aceştia nu au lipsit din marile centre: Alexandria, Cairo, Tantah, Mitgamr, Zagazig, Benha, Zifta, etc. S'ar putea stabili o zonă preferată şi anume aceea dealungul căii ferate Alexandria Cairo, pe ambele laturi, mai larg, zona cuprinsă între braţele Rosetta şi Damietta prea puţin pe dreapta acestuia, cu deosebire în provinciile Menufieh, Galübieh şi zona Cairo, precum şi câteva aşezări în Egiptul inferior şi superior, până dincolo de Tahta, ca şi în Sudan. Avem reprezentanţi şi în regiuni, ca Bihera, unde n'a pătruns încă decât prea puţini Europeni şi în altele, ca Dalkahlieh, Şarkieh, etc.

1. — Alexandria (Askandrieh).

V. Bérard, în bine cunoscuta lui lucrare, scrie că mijlocilorii din Alexandria şi din Marsilia sunt în majoritate Valahi de rasă şi adesea şi de limbă [1]. Oricare a fost numărul Grecilor veritabili, Aromânii le-au fost superiori şi au stăpânit şi în această ţară parte din comerţul ei şi au mijlocit marile transacţiuni cu toată Europa. Şi avea dreptate acel bărbat politic român să spună că, până ieri alaltăieri, au avut singuri comerţul Orientului dela Viena până la Cairo din Egipt[2].

Cei mai vechi negustori aromâni în Alexandria — cel puţin despre acesta avem date — ar fi fost Cruşoveanul Taiţa care avea birt în Alexandria şi, din puţinul ce avea, a ajutat foarte mult pe revoluţionarul Mohamed Ali. Mutându-se la Zagazig, Taiţa ar fi primit, drept recunoştinţă, din partea lui Mohamed ajuns guvernator, o mare moşie [3]. Ceva mai tâ ziu, dăm de un alt nume, celebru, Mihail Tuşiţa din Meţova, în tinereţea lui, negustor de fesuri la Salonic, de unde a trecut la Cavala, cu care prilej a cunoscut familia mudirului Ibrahim, tatăl lui Mohamed. Venind în Alexandria, marele paşă l-a făcut intendent şi furnisor (gr „trofodotos"). A primit în dar o mulţime de terenuri şi marele imobil din Place Mohamed Ali Paşa, unde, actualmente, se găseşte bursa Alexandriei. Pe timpul lui Tuşiţa, se găseau puţini creştini în Egipt şi toţi câţi veneau şi făceau apel la el găseau un sprijin frăţesc [4]. Rămâne

---

înstrăinaţii în Egipt — Mişirladzi-li! Era o izbucnire de vese'ie şi de voie bună. Ca un balsam răcoritor şi ca o fericire supremă, ei — prin văi şi prin păduri — savurau aerul curat şi farmecul îmbătător al frumuseţilor naturii, după care oftau ani dearândul în pustiul dogoritor din întinsul Egiptului [1] Op. cit., 249. [2] Vezi I. Car., 74. [3] Se zice că unul din cei mai vechi negustori aromâni ar fi fost unul Zizin dela Bitolia, băcan în Alexandria pe timpul lui Mohamed, ar fi ajutat cu întreţinerea pe revoluţionar şi câţiva oameni ai lui. Recunoscător, Mohamed Ali i-ar fi dat în dar o parte din Ramleh, care, încă astăzi, se chiamă Zizin. Informaţia o dăm cu toată rezerva şi nu putem să-i acordăm tot creditul ntrucât n'am putut să obţinem o confirmare precisă [4] In lupta dela Navarin şi

ca cea mai mare figură în istoria helenismului contimporan în Egipt şi unul din cei mai bogaţi europeni la începutul vieţii economice a Ţării Nilului. A lăsat toată averea lui, evaluată la câteva sute de mii de lire egiptene, cauzei greceşti [1].

Un alt vechiu negustor în Alexandria a fost Neveşteanul — primul Neveştean — Naum Teodor Jeju (Teodoru), care, prin 1827, s'a prezentat lui Mohamed Ali şi a fost angajat ca croitor al armatei. După aproape 10 ani, îmbogăţindu-se, a început negoţ cu coloniale şi aducea, cu cămilele şi corăbiile, cereale din Siria. Făcând mai averi, a devenit un mare negustor de bumbacuri pe vremea când producţia aceasta în Egipt era cu totul neînsemnată. Din Alexandria, s'a stabilit în Gudaba din Garbia, ca cel dintâiu european aşezat în această regiune şi cu mult înaintea Grecilor. Biurourile le-a avut în Alexandria. In acest mare port al Mediteranei, există, încă astăzi, un nepot Cocio Nicola Mihailid -Tsirli, cu mari averi şi bancă proprie, stând în fruntea aristrocraţiei alexandrine.

O firmă veche, tot aşa de celebră, a fost aceea a Cruşovenilor Kiudinek. Bătrânii au lucrat la Cavala, unde au cunoscut familia lui Mohamed Ali Paşa Nu ştim dacă, pe lângă Nicola, au venit şi alţi fraţi în Egipt. Aici, Nicola a devenit baş-terzi (şeful croitoriei) la Ibrahim Paşa [2]. Fiii lui Nicola: Tomu, Ghiorghi, Teohari şi Constantin s'au ocupat cu negoţul de cereale şi bumbacuri, în tovărăşie, pare-se, cu Mehmed Said Paşa [3], care-i stima şi aprecia îndeajuns. Pentru o desvoltare mai mare a afacerilor, au adus din Cruşova pe nepoţii lor: fraţii Papaiani (Papataşe-Ioanovici), Anastasi, Dimitri şi Nicolae, ca şi pe fraţii Papa Gherasim: Dimitri şi Nicola. Anastasi Ioanovici lucra cu bumbacuri în contul lor în Europa, iar fraţii acestuia în Egipt. Constantin Kiudinek avea fabrică de curăţat bumbacurile (usine d'égrénage du cotton) în Zifta din eparhia Tantah, cu centrul afacerilor în Mitgamr. Ajunseseră să posede în Alexandria mari imobile — mare parte din Şara Adib şi Karmuş, unde făcea agricultură — averi evaluate pe timpul acela la cca $^1/_2$ mil. lire egipţiene. Un conflict nenorocit din ce în ce mai acut cu Kedivii şi autorităţile locale s'a rezolvat, prin 1881, prin pierderea procesului care a durat peste 20 ani şi a marcat crahul definitiv al a-

altele ce s'au dus împotriva revoluţiei greceşti din 1821, printre cei robiţi se găsea şi o familie mare din Elada, Galanù, al cărui copil a fost adus în Egipt ca sclav. Eteria grecească, intervenind pe lângă Tuşiţa, acesta a rugat pe Mohamed Ali să-i scape de robie. A fost adus, deci, în palatul acestuia, unde a crescut laolaltă cu copiii lui şi a fost turcit, luând numele de Zufilcar. A devenit paşă şi ministru. Urmaşii lui au fost miniştri şi alţii sunt, astăzi, agiotanţii Kedivului. Zufilcar ştia că e creştin şi trimitea ofrande la biserica grecească - lucru ce-l făcea deseori şi Mohamed Ali. [1] Vezi Cartea III-a. [2] Ibrahim Paşă Eroul a murit în 9/11/848. [3] Mehmed Said, acela care a făcut căile ferate şi a început Canalul de Suez, a domnit între 1854—1863. Ismail Paşa, fiul lui Ibrahim, ab-

cestor mari negustori [1]. Prin aceasta și Crușovenii au pierdut un mare sprijin.

După dezastrul Kiudinek, Nicola Ioanovici-Papatașe a lucrat la frații Bitoleni Milcovici: Anastasi (ginerele lui Nicarusi) și Grigorie, dela cari s'a retras în 1888 și a făcut cultură de bumbacuri cu arendă pe moșia lui Hazindar Musfafa Pașa din Mâhalà Kăbâr, precum și în Menufieh și Galübieh și a reușit, după experimentări raționale, să selecționeze o sămânță brevetată, adoptată în tot Egiptul ca cea mai nobilă, „Iovanovitch braun". Bumbacurile „Ioanovici" înregistrau o diferență de o liră în plus la cântar (100 rotule, rotula 144 dramuri). Actuala sămânță „Sachelaride" nu este decât o contrafață „Ioanovici".

Negustori crușoveni cu vază erau și frații Bendu — Kiria și Tomu, pictori și argintari iscusiți. Kedivul a acordat lui Kiria [2] privilegiul de a bate pentru armată medalioane de aur și de argint. Ei mai făceau, la Sibin-el-Kom, cultură de bumbac, în asociație cu frații Surdu: Ioan și Sotir, cei mai bogați negustori crușoveni după Kiudinek. Alt negustor crușovean a fost și Costi Pani Pema.

După Tușița, vine celebrul Ghiorghi Averof, fecior al lui Avieru al Hali din Mețova. După ce termină — cu cheltuiala fratelui vitreg Anastasi, manufacturist la Cairo – școala evanghelică din Smirna, vine în Alexandria și se ocupă cu exportul de curmale cu corăbiile pentru Odessa, cam prin jumătatea secolului trecut [3]. Mai moștenește și o avere frumoasă dela fratele Anastasi Pe urmă, se ocupă cu manufactura și, după o călătorie la Manchester, intră în legături de asociație cu un industriaș englez, care primește bumbacuri și-i trimite în schimb manufacturi. Murind tovarășul, se lasă de manufacturi și cumpără proprietăți urbane și rurale — acestea din urmă cele mai multe le-a avut în Abu Humus, eparhia Bihera. A făcut cultură de bumbacuri și în jurul Alexandriei, în asociație și cu Nicolae Pantazi, un vechiu negustor crușovean. In războiul de secesiune din America, a dat mari lovituri cu exportul de bumbacuri în Europa, ca și connaționalul său Dumba dela Viena cu bumbacurile din Tracia. A jucat cu toate acțiunile la bursă: egiptene și streine. In special, cumpăra acțiunile grecești sub Deliiani și le vindea urcate sub Tricupis, prin mijlocirea grecului Iancos Pezmazoglù. In revoluția din 1881 a lui Arabi Pașa, s'a refugiat la Viena, unde, însă,

dică în 26/6/1879. [1] Procesul a născut odată cu construirea căilor ferate Alexandria-Cairo când a trebuit să se dărâme și un imobil al fraților Kiudinek. Acest grav conflict a scos în evidență prietenia frumoasă și bunăvoința kedivilor Said și Ismail, cari le ofereau, în schimb, cel mai bun teren din oraș, de 2—3 ori mare sau o despăgubire de 250000 lire egiptiene, dar a scos în evidență, în schimb, și cerbicia celor patru frați, ceeace i-a mânat la un dezastru irevocabil. [2] Sideri și Dimitri, fiii lui Kiria, au fost și ei argintari. Mihalachi Toma Bendu s'a ocupat și el cu agricultura și comerțul de bani, până prin 1905. [3] Ghiorghi Avieru a căpătat numele de Averof în legăturile acestea cu negustorii ruși.

n'a stat inactiv, ci a negociat împrumuturile egiptene scăzute până la circa 17%, ca să le negocieze — după restabilirea ordinei — până la 70%. A câştigat, astfel, averi considerabile. La moartea lui, în 1900, la Station t. Georges-Ramleh, averea lui a fost evaluată la peste 1 mil. lire egiptene şi, dacă mai trăia câţiva ani, când proprietăţile au început să capete valoare, ar fi contat printre cei mai bogaţi bărbaţi ai Egiptului. După compatriotul Tuşiţa, el contează ca cel mai mare bărbat în istoria binefacerilor revărsate asupra Greciei [1].

O firmă cu renume distins în oraş şi în provincia Garbia a fost acea a fraţilor Pinica-Dimitriu: Teohari, Spiridon şi Ioan, veniţi tineri prin 1850 dela Bitolia şi originari din Cruşova. Au avut, întâiu, comerţ de cereale şi, făcând averi, au trecut la Gudaba-Garbia, unde au avut fabrici de decorticat bumbacul şi s'au ocupat cu comerţul de bani. După 1896, când moare ultimul, Ioan [2], afacerile snnt continuate de Mihail, fiul adoptiv al acestuia, precum şi de Pericle, fiul acestuia, stabilit în Alexandria, cu cultură de bumbac la Kafr Zaiat şi om cu averi de peste 500000 lire egiptene. In afacerile lor colosale, au avut ca oameni de încredere pe fraţii Simu: Nicola, Ghiorghi, Ioan şi Grigore din Magarova.

O listă de mari negustori din bogata colonie de Meţoveni: Kiriak Kiriakù, cu negoţ de otgoane, smoală, etc. la vamă, firmă preluată, în 1877, de fraţii Karaiani: Chiriac, Triandafil şi Ghiorghi; cu acelaş comerţ se ocupa şi Ghiorghi Bota; Naciu, mare comerciant de pânzeturi şi proprietar pe Şara Şerif Paşa; Costa Pihtu, comerciant şi mare proprietar, cu moştenire de 100000 lire dela Averof; mari negustori de bumbacuri Hleclu şi Godova; D. Tuli, proprietar rural şi urban până în 1895; din 1893 şi până astăzi, magazin de tutunuri pe Şara Şerif Paşa 3, bătrânul N. Milistis [3] şi T. Kiriakù; Mihail Ghica, întâiu la Corfu, furnisor la vapoare şi armator [4], etc.

Un alt mare negustor, cultivator de bumbacuri la Mitgamr şi mare proprietar în Alexandria, cu origina satului natal necunoscută, a fost Constantin Gogos. Cruşoveanul Sterie N. Zvolu, încă din 1890 în Egipt, clasificator expert de bumbacuri şi cu cultură la Kafr-Daud (Bihera), pe moşie proprie, singurul european în ţinutul înconjurător; a făcut comerţ de cherestea şi fasole cu Galaţii încă din 1923. Alţi Cruşoveni: Nicola Cucină cu casă de comison, între 1895—1904 şi director fundator al ziarului grec „Omonia" — azi

---

[1] Vezi Cartea III-a. [2] Vezi «Bitolia», Cartea I-a. Teohari a murit în 1891, Spiridon după acesta. [3] Cele mai multe date relative la Meţoveni în Egipt ni le-a dat bunul bătrân N. Miliotis, în vârstă de peste 70 ani. [4] Nepotul Ioan Ghica are un gimnaziu particular «Ioan Ghica»; un alt gimnaziu este al lui «S. Simotta» din Clisura. Vezi Cartea III-a.

la Cairo; fraţii Papacoceă — Mina şi Anton, cu fabrică de unturi şi brânzeturi în Tahta-Egiptul de sus; actualmente, Anton în asociaţie cu nepoţii Telemac şi Ghiorghi ai lui Mina, cu două centre de desfacere [1]; Ilie Costi Leacu dela Mitgamr şi Pandeli Doxas (Dohcea) case de comision; membri din familia Naşu, etc.

Membri din familia Cocu-Clisura au lucrat şi aici [2]; astăzi Petre Zicu cu comerţ de brânzeturi. De mult, trebue să fi fost Clisureni mai numeroşi [3]. Nu ştim unde au lucrat Măgărăvenii Spiru Funda şi Fraţii Marcu — Tanasi şi Taşcu. Alături de toţi aceştia, Epiroţi, Tesalieni, Zagoriţii necunoscuţi nouă, precum şi dela Cojani — unul Konstantinovici lucra aici [4].

2. Cairo (Mâssâr Kahârè) şi Han-el-Halil.

Până nu de mult, chiar după 1900, jumătate din bazarul originar arăbesc, Han-el-Halil, marele centru de antichităţi, era ocupat de Aromâni din toate ţinuturile, cu deosebire din Cruşova, Magarova, Târnova, Bitolia, Nevesca, Pisuderi, Castoria, Coriţa, etc.; mai erau şi ceva Turci dela Bitolia şi puţini Greci. Turcii s'au ocupat cu comerţul de antichităţi, argintării şi curiozităţi egiptene; Pisuderenii şi Castorienii cu meserii şi cafenele, Cruşovenii cu comerţul şi meseriile — de predilecţie cu croitoria în fir de aur şi utraie: „misirghiotica" — adică stil „mâssâr" egiptean, cu broderia pe gherghef: „sârmacheciu" şi cu garnitura specială în fir mai nouă: „embroderi" [5].

Cele mai vechi firme cunoscute nu merg mai afund ca 1850, despre altele mai vechi neputând afla nimica. O mare firmă cruşoveană era a celor doi veri buni Cugeae: Steriu Nicola şi Steriu Adam, cu magazin de postavuri şi de confecţiuni egiptene: şalvari şi demir (minteanuri) ce le furnizau croitorilor în fir de aur şi utraie [6]. Au fost oameni bogaţi pentru vremea aceea — cu capital de 50—60000 lire egiptene. Sterie Adam Cugeae s'a mutat de aci la Triest unde a jucat la bursa de mărfuri. Fiii lui Sterie: Ghiorghi, Chiţu şi Mihali, au lucrat la aceiaşi firmă, iar Nicola a făcut şi cultură de bumbac la Şimbelivani — afară de Cairo. Dionis şi Anastasi Avramuş din Coriţa şi alţi câţiva Aromâni din Albania făceau acelaş mare comerţ.

Mari croitori depozitari în fir de aur erau bătrânii Teohari Furnigă [7], la cari lucrau peste 30 Cruşoveni; Hagi Bucle, fraţii Atanasiu-Ghifţâli (Fincă), Toma Ciuşcu şi mulţi Albanezi. Mărfurile

[1] Centrele de desfacecere sunt la Bazar Français şi Rue Midan 25. [2] Vezi D. Pop., o. c., 50. [3] Vezi I. Cvijic — ap. Rev. m.-rom. II, nr. 1/930. [4] D. Pop., 50. [5] Mărturii căpătate dela vărul autorului, croitor iscusit în această branşă, Mihail Ioan Naca- Hâciu. [6] Pare a fi avut ca asociat un timp şi pe Costi Martini (?) [7] Un croitor sârmacheciu mai vechiu ca Furnigă era şi un Măgărăvean, care,

le confecţionau la „Giovania", localitate situată afară de Han-el-Halil, în hanul „Vikilè" unde lucrau Cerchezi şi mulţi Aromâni din Bitolia şi Magarova. Fraţii Atanasiu: Nicola, Vanciu şi Tomu, sârmacheci cu magazine de fir de aur, aveau şi atelier cu 30—40 lucrători, până în 1916. Cam tot aşa de vechi, erau şi fraţii Nicola şi Mateu Comati din Cruşova. Ceva mai târziu, erau şi asociaţii, în condiţiuni mai modeste, Taşcu Ianuşa şi Miha'achi I. Naca-Hâciu; la fel, aveau ateliere şi fraţii Naca-Hâciu: Nachi şi Cuşu cu fiul Toma[1], Halciu Batzaria, Toma Şunda, etc. Inainte de 1900, această meserie, odată atât de rentabilă, a decăzut, fiindcă Fellahii au ajuns repede să o înveţe, iar Evreii dela Constantinopel făceau concurenţă acestor confecţiuni şi, încă prin aceea, că s'a introdus portul european, astfel că, asttăzi, această îmbrăcăminte o poartă doar valeţii caselor cogate. Două mari firme indiene: Pohoomul Broders şi Wassiamu & Comp., desfăceau şi ele confecţiunile lucrate de Aromâni şi alţii, ca şi acelea importate din India, China şi Turcia[2].

Tot aici, în bazar, erau alţi Cruşoveni — unii argintari şi anticari ca Finarca şi fraţii Lefandi: Sotir şi Costa, alţii argintari ca Tuşu şi Toma Pupa, Taşcu şi Nauni Ruşachi, precum şi fraţii Batali[3], cari au făcut şi comerţ de bani. Vechiu negustor a fost şi Cruşoveanul Nicola Ciutură, care, din 1880, s'a stabilit în Abisinia. La Cairo, în Han-el-Halil, erau şi croitori moderni, ca Stavru Spiridon dela Bitolia, precum şi fraţii Krey Cruşovenii — Dimitri, Costi şi Timiu, precum şi fiul acestuia Toma, toţi, înainte, cu cultură de bumbacuri în provincia Mansurah, unde revoluţia din 1881 a lui Arabi Paşa i-a distrus.

Alţi Cruşoveni s'au ocupat şi cu alte afaceri. Mari negustori erau Dimitri Toşca şi Ghiorghi Corteşi; Toma şi Spiru Toţili-Ghica cu comerţ de coloniale şi băuturi spirtuase[4]. O mare firmă la Cairo, despre care am vorbit, era a familiei Papataşe Ioanovici (Papaiani), cu sământă de bumbac „Ioanovici" brevetată ca cea mai nobilă[5].

Prin jumătatea sec. XIX, mare negustor manufacturist a fost Anastasi Averof — frate după tată cu celebrul Ghiorghi, care a moştenit şi întreaga lui avere. După 1882, s'au stabilit la Cairo,

---

pe urmă, s'a preoţit sub numele de Nicànor şi a fost trimis la Moscova în interesele unei moşii a patriarhiei; aici, a fost cunoscut de Ţarul Alexandru II Nicolaevici, care l-ar fi susţinut să ajungă Patriarh, după moartea lui Erothtos — prin 1860--70. [1] Mihail C. Naca-Hâciu, fratele autorului, a făcut şi el negoţ în acest oraş. [2] Imbrăcămintea aceasta a fost introdusă de Albanezul Mohamed Ali Paşa şi, odată cu europenizarea, a dispărut şi această m o d ă. [3] Fraţii Batali erau: Anton, Ghiorghi, Mateu şi Nicola. [4] Nicola, fiul lui Spiru Toţili, decedat în 1934, era mijlocitor în marile afaceri. [5] Din 1897, Jean Ioanovici, al lui Nicola, cu studii la Montpellier, Lyon şi Paris este medic pe Şara-el-Din; fratele Anastasi, altădată negustor, este funcţionar la c. f. egiptene.

fraţii „Sossidi Frères de C/ple". Astăzi, firma este continuată de Teodor, fiul lui Jean [1].

Cruşovenii exploatau şi hoteluri. In 1904, fraţii Cucină – Nicola şi Ghiorghi aveau în arendă „Grand Hôtel Égyptien", preluat în 1910 de fraţii Papaioani [2]. As ăzi, Nicolae Cucină (casier al consulatului Greciei şi fost epitrop al Patriarhiei) ţine „Hôtel Impérial", pe când Ghiorghi face negoţ la Mitgamr [3]. Fiul àcestuia Steriu are biurou de bumbacuri în asociaţie cu marea firmă Costi Kotzikas.

Zagoriţii erau negustorii cei mai bogaţi, mulţi dela Capesovo, Cuculi, Monodendron şi Negades, mai cu deosebire din partea n.-vestică a ţinutului. O mare firmă la Cairo, mutată dela Zagazig, a fost a lui Vatopol. Mulţi Aromâni din Coriţa erau mari negustori de bumbacuri, printre cari fraţii Mitruşea, poate Leaţche şi alţii.

In total, să fi fost, la Cairo, înainte de 1900, circa 130—140 firme mari şi mici, de Aromâni, majoritatea Cruşoveni. Dar marile afaceri şi marele negoţ nu aveau loc la Cairo, ci în provincii, cu deosebire în eparhiile Garbia, Mansurah, Zagazig, Menufia, etc. precum şi în marele port al Alexandriei.

3. — Cruşovenii la Mitgamr, Tantah, Zagazig, etc.

Ca şi neveştenii, Cruşovenii şi-au avut, în cuprinsul Egiptului, zonele de activitate proprii; şi-au desfăşurat, însă, această activitate în mai multe direcţiuni: în agricultură, în comerţ de coloniale, de bumbac şi de tutunuri, în fabrici de curăţat bumbacul, mori de făină, brutării, croitorie, bancherie, etc. Centrele cele mai populate de colonii cruşovene au fost Tantah, socotit ca al treilea oraş al Egiptului, Mitgamr, Zifta, Zagazig, Mâhala Kăbâr, El Menuf din provincia Menufieh, cea mai fertilă regiune de pe pământ, Minet-el-Gam, precum şi o mulţime de alte centre.

In El-Menuf, s'au aşezat fraţii Zvolu: Nicola Zvolu prin 1872 şi Petre şi Mateu veniţi în 1893 [4]. La Kafr Daud, unde a fost cartierul lui Napoleon Bonaparte şi în Menuf-San-Saft au făcut cultură de bumbac pe o moşie de 350 fedane. Tot în această regiune, a făcut cultură şi cumnatul Dimitri Constantin Gheru, un mare negustor, în legături cu toate Paşalele. Averile acestora au fost moştenite în mare parte de Steriu Nicola Zvolu, care face şi astăzi cultură în acelaş Kafr Daud-Bihera, clasificator expert de bumbacuri, bogătaş de 40—50000 lire egiptene, mare comersant de cereale şi vite, iar în 1912, cu animale de transport pentru Tripolitania.

---

[1] Aici, a lucrat şi Ghiorghi Sossidi, cu hotel «Sossidi» la Salonic. [2] Erau fraţii Petre, Anastasi şi Pandele. [3] Jean Koutzinas (Cucina), fiul lui Nicolae, este medic în oraş. [4] A făcut donaţiune, prin Legaţiunea Română dela Cairo, Muzeului din Bucureşti, o mulţime de antichităţi — ceramică — reprezentând pe cei 108 ofiţeri ai lui Hanna, cei mai mulţi cu nevestele lor, purtând şi ceasornice

In Minet-el-Gam (Zagazig) a fost o firmă cu renume ca bogăţie — Samarina: Nicola, care a avut moşii întinse, firmă condusă de fiul Mihail, inginer agronom dela Paris [1] şi de Ioan, fratele lui Nicola, cu maşini de curăţat bumbacul. Impreuuă cu aceştia, se pare, a lucrat şi Taşcu Ciutură-Liepure, mare bogătaş, precum şi fraţii Nauni şi Ianachi Toşu, oameni de zeci de mii de lire. La Samarina, mai lucra şi Ioan Carascachi. Alt mare negustor a fost şi Costi Geamu Papaiani cu moară de făină [2].

In oraşul Zagazig, a fost celebrul Taiţa înrudit ca familia Samarina; mai târziu, Taşcu Ciutură-Liepure care avea în oraş comerţ de coloniale, de bumbac şi de bani; fraţii Hasopulos din Pisuderi — Nicola şi Andrea, cu aceleaşi afaceri; aceste două nume contau printre cei mai mari comersanţi de coloniale şi de bumbac în regiune. Din Pisuderi, erau 5-6 nume de mari negustori răspândiţi în alte centre. In oraş, mai făceau comerţ de bani şi fraţii Toşu. Negustori cu vază erau şi fraţii Stamota din Magarova — Dimitri şi Nicola. Mari negustori comisionari au fost fraţii Vatopol din Cerneş-Zagor, cari s'au retras pe urmă la Cairo.

Un centru mare şi unde au făcut negoţ peste 120 nume a fost Mitgamr-Mansurah. Primul Aromân ar fi fost Steriu Cucină [3], care s'a aşezat în 1862 şi, cam în acelaş timp, fraţii Puscă: Nauni, Constantin şi Chiriu — toţi Cruşoveni. Târziu de tot, au pătruns Grecii. S'au ocupat cu băcănii, coloniale engros şi agricultura.

Caracteristic pentru aceşti Aromâni este faptul că mai toţi fac negoţ în oraş sau alte târguri şi, totodată, agricultură în cuprinsul eparhiei — fenomen aproape general în Egipt. Astfel: Nauni şi Mihali Hagi Zimbili, băcănie şi agricultură; deasemenea, Nauni şi Dimitri Tahu, mari proprietari. In comerţul de coloniale erau aceste firme — multe din acestea existând şi astăzi: Ioan Şain Şcaperda cu fiii [4]; fraţii Griju — Ianachi şi Guşu; fiii lui Steriu Moţanu [5]; Mateu Carascachi în tovărăşie cu Ghiorghi Steriu Cucină; Mihali Hagi Buşa, Chiriu Hagi Dame [6], Steriu Condu; fraţii Constandinu, ai lu Coţe Favrulu [7], cu comerţul de coloniale şi diverse şi proprietăţi; etc. Fraţii Pecu Şunda cu brutării; Pitu Gălină cu nepoţii Costi şi Vasili, brutării şi coloniale; dnasemenea, fraţii Pulia; Taşcu şi Nachiu; membrii din familia Haginanciu, manufacturişti, Baţa, etc.

Negustori de mâna întâia şi mari bogătaşi au fost: patru

«Sahat», din epoca lui Hana Bolos, de acum 4000 ani, cel mai mare judecător al Copţilor. [1] A murit în Iulie 1933. [2] Aici, Mihail din familia Creasta-Cruşova este de 40 ani directorul poştei. [3] In 1876, Steriu Cucină este ctitor iniţiator al bisericii ortodoxe «Taxiarhon» — Sf. Mihail; în 1897, s'a retras la Cruşova. [4] Fraţii Şarcu: Ghiorghi, Hristu şi Sotir. [5] Fiii lui S. Moţanu: Tanasi, Nicola, Ghiorghi şi Tachi. [6] Steriu, fratele lui Chiriu Hagi Dame, era croitor. [7] Fraţii Constandinu: Tachi, cel mai bogat, mort de curând, Vangheli, Vasili şi Ghiorghi,

fraţi Papazu, Taşcu Beşcă, fraţii Şarcu[1] şi alţii fii ai lui Nauni Şarcu, constructori la Constantinopol, în comerţul de petrol, untdelemnuri, orezuri, etc, ; fraţii Cachiosi — Nauni şi Alecu cu negoţ diferit, băcănii şi cafenele; Nicola Todu Ştabechi; fraţii Bardă — Ghiorghi şi Vasili, cu comerţ de bani şi multe imobile; fraţii Surdu — Ioan şi Teodor, băcănii şi fabrici de făină, bogătaşi de talia lui Kiudinek[2]; fraţii Licu — Nicola şi Costi, veniţi dela Tantah, cu industria morăritului; etc.

In cultura şi comerţul bumbacului, s'au distins aceste nume: fraţii Naşu[3], actualmente, doi din ei în Alexandria; fraţii Steriu Cucină: Nicola şi Ghiorghi[4] — acesta cu avere de peste 50000 lire egiptene; Nicola Eftimiu Tahu în asociaţie cu Tanas Moţanu; fraţii Nicolae Licu[5]; fraţii Krey[6], cu pompe de adăpat prin satele din jur, cu mori de făină şi cultură de bumbac, distruşi în 1881, după care au trecut ca croitori la Cairo, etc. — toţi Cruşoveni. Tot aici, făceau agricultură: un Meţovean Chiriac Pihtu, nepot al lui Averof, cu averi de peste 150000 lire egiptene; unul Constantin Gogos[7] şi alţii. Nu ştim unde făceau cultură de bumbac marii bogătaşi Meţoveni, ca Godova, D. Tuli, etc.

In marele oraş Tantah, erau, la început, Cruşoveni şi câţiva Măgărăveni. Mulţi de aci au trecut la Mitgamr sau aiurea. Dealtfel, acest du-te vino era un fenomen propriu al Aromânilor, cari umblau, pretutindeni, ca albinele după recolta de suc cea mai aleasă. Să fi fost 20—25 nume, majoritatea cu familii, ca la Mitgamr. Cei mai vechi dintre Cruşoveni au fost Hristu Bahcivan[8] şi nepotul de frate Constantin, fraţii Scaperda — Nicola[9] şi Mihail, deacum 70 ani, Steriu Bairactari, etc., cari s'au ocupat cu exploatarea de cafenele, hoteluri, variété-uri. café-chantant şi altele. Constantin Kiudinek a avut, aici, fabrică de curăţat bumbacul — a fost unul din cei mai vechi negustori. Printre cei dintâi Măgărăveni, au fost fraţii Gramata — Mihail şi Steriu, cu băcănii şi mare negoţ; cumnatul acestora Costi Muşa, un ginere al acestuia şi alţii, toţi cu coloniale. Aici, erau şi fraţii Licu cu fabrici de făină; Ilia Hagi Buşa, în asociaţie cu Costa Muşa, coloniale engros, fiii lui Mihail Scaperda, fraţii Cachiosi; Naumi şi Alecu, Toma Hagi Bucle băuturi spirtuoase. etc.

---

[1] Fraţii Şarcu: Ghiorghi, Hristu şi Sotir. [2] Astăzi, în Mansurah, este avocat Ioan C. Kiudinek, singurul rămas din celebra familie; Petru Carascachi este profesor la şcoala Abeui — doi fraţi greci, bogătaşi din Persia. [3] Fraţii Naşu: Naşcu, Nicola şi Dimitri. [4] Ghiorghi Cucină, venit în 1886, este vicepreşedinte şi membru în consiliul comunal; este un cunoscător profund al l. arabe. [5] Fraţii N. Licu: Ilie, Mihalachi, Pericle şi Toma. [6] Vezi „Cairo şi Han-el-Halil". [7] Vezi „Alexandria". [8] Unul Nicolae Bahcivan era mare negustor la Salonic. Vezi Mg.-Românii, I, de P. Pap., 11. [9] Nicola a lucrat şi la Scopia — fiii Mihail şi Iancu continuă firma. Vezi C. I., 213.

La Zifta — eparhia Tantah, era firma fraţilor Gălină [1], cu brutării şi coloniale engros; două firme de cafenele exploatate de Măgărăveni; alte două firme Sterghiu din Bitolia [2] cu coloniale engros; Atanas Sterghiu şi Nicola Eftimiu (cu firmă la Mitgamr) mari negustori, Taşcu Bongu cu băcănii şi hotel, etc.

In centrul Mâhală Kăbâr, are încă moşii d-na Elena Pinica-Dimitriu, una din cele mai distinse doamne din aristrocraţia alexandrină [3]. Aici, şi la Samanut, au făcut cultura de bumbac Bitoleanul Nicola Maimuca (cumnat al d-nei Dimitriu-Pinica) în tovărăşie cu Steriu Marcu Tufa şi Sotir Hagigheba [4] — Măgărăveni; Cruşovenii Ioanovici-Papataşe aveau tot aici moşii proprii şi în arendă; fraţii Niciota magazine cu haine gata; Ioan Pupa croitorie, Ghiorghi Pupa coloniale.

La Sibin-el-Kom, făceau cultură de bumbac fraţii Bendu — Kiria şi Dimitri din Alexandria, în asociaţie cu fraţii Nauni Surdu — Ioan şi Sotir, bogătaşi de talia lui Kiudinek şi Samarina; un vechiu şi mare negustor, cultivator de bumbacuri şi bancher era Caracosta, iar fraţii Indrecu — Hristu şi Mateu aveau moară şi comerţ de bani. Toţi aceştia, printre mulţi alţii, erau Cruşoveni.

Alte centre unde Cruşovenii aveau reprezentanţi în negoţ erau o mulţime: la Benha (pe linia ferată Alexandria-Cairo) erau fraţii Naca-Hâçiu: Nachi cu fiul Mihalachi şi Cuşu cu fiul Toma [6], întâiu cu tăiatul tutunului dela firma Natusian şi cu ateliere de croitorie în fir de aur — după care au trecut la Han-el-Halil (Cairo); la Bena-Buşir, Matei Jardili şi Dimitri Marcea făceau negoţ de coloniale; tot aici, cultivau bumbacuri Steriu Tufa Măgărăveanul; la Naboro, fraţii Pupa-Ghiorghi şi Vanciu negoţ de coloniale; la Rodah, fraţii Toma Toţili-Ghica: Grigore şi Nicola cu bumbacuri şi coloniale engros, iar Tanas N. Toţili numai bumbacuri [7]; la Simbelivani, Nicola Cugeae cultură de bumbacuri; la Tough, fraţii Gherasim [8] negustori mari; la Kafr Duar, Sandu Bichiri, coloniale; la Minia Samanud, Iani Teodosi Sotir; la Bedreşain, Ghiorghi Cuşu Lodzi comerţ de bancă; la Belişon, Vanciu Pitu Şunda († 1914) [9] mare negustor şi bancher; la Mellaoni (încă din 1840) Dimitre Nane şi, astăzi, fiul Ioan, cultură de bumbac; la Baba-Ghizaia, Chiriu Papamanoli, agricultură şi Petru Carinte bancher; la Wassim, Mitu Oama, coloniale; şi alţii şi alţii.

O mână de mari negustori au fost membri din familia Carinte,

---

[1] Fraţii Gălină: Nicola, Dimitri, Costi şi Vasili. [2] Fraţii Sterghiu: Nicola Ghiorghi şi Dimitri. [3] Este soţia lui Teohari Pinica. [4] Se pare că aceştia aveau şi moară de făină. [5] Hristu, decedat în 1933 la Cruşova, ne-a dat multe date preţioase. [6] Primul unchiu, al doilea tată al autorului. [7] Nicola Tanas Toţili-Ghica, decedat în 1394, avea şi reprezentanţă engleză la Abu Kerkas-Egiptul de sus. [8] Fraţii Gherasim – Dimitri şi Nicola erau nepoţi ai lui Kiudinek. [9] D-na Fanta V.

cari şi-au început activitatea cu agricultura şi comerţul de bani la Bedreşein Muşan, pe urmă la Wasta, iar de aci, la Fayum. Au fost Nicola († 1914) şi Pericle (Teodor, fiul acestuia, lucrează încă) şi Petru Carinte. Dimitri Carinte şi Nicola Toharița făceau acelaş comerţ de bani; etc. La Wasta-Egiptul de sus, au lucrat şi alţii, ca, Steriu-Murgiu Boiagi (Vafeiadis), Hristu Boiagi şi Petru Boiagi comerţ de coloniale şi concesiunea bufetului gării, în tovărăşie cu fraţii Zicu — Cutori [2]. In Tahta — departe, în Egiptul de sus, există firma Anton Papacocea cu nepoţii [3] — cu sucursale în Alexandria — fabrică de produse lactice, singurii Aromâni în mijlocul unei colonii de 30—40 Greci. La început, Anton a lucrat cu fratele Mina.

Alţi mari negustori cari au făcut afaceri în centre numeroase au fost: Nicola Hagi Puliu, cu comerţ de coloniale şi de bani şi cu arendă de plantaţii de curmali, continuat de fii Teguşu [4] şi Teohari [5]; Mitu şi Ghiorghi ai lui Toma Toşcă; Chiria Halce; Ianachi Tahu Misirli; marii comercianţi Nauni şi Dimitri Papazu; Geamu şi Costi Papaiani; Nauni Hagi Dogă şi fiul Nicola; Nicola şi Spiru Sima; Filip Partali; Costu Fila; Măgărăvenii Ianachi şi Steriu Misirli Tahu, precum şi alte zeci de nume.

4. — Neveştenii în provincia Garbieh şi în alte centre.

Am spus mai sus că regiunea cea mai bogată în cultura de bumbacuri era Garbieh - Garbia şi cel mai mare centru comercial pentru Neveşteni era Gudaba. Primii europeni cari s'au aşezat în această provincie au fost Neveştenii şi, numai după ei, au început să se aşeze Grecii şi alţii, ca Horem & Bénakis, Sakelaridis, Salvago & Co., actualmente, marii negustori de bumbacuri.

Stabilindu-se la Gudaba, Nauni Teodor Jeju-Teodoru [6] a introdus, cel dintâiu, în 1849, 2 fabrici de curăţat bumbacul şi, în scurt timp, a ajuns cel mai mare şi bogat comerciant de bumbacuri al Garbiei. Cu desvoltarea negoţului şi ca să fie ajutat de oameni de încredere, a adus pe nepoţii de soră Ţirle — Mihali, Iani, Nastasi, Dimitri-Duşiu şi Nicola, precum şi pe nepoţii de frate, în aşa măsură că cea mai mare parte din bumbacuri trecea prin mâinile lui Naum T. Jeju [7]. Cu timpul, toţi au devenit tovarăşi. Mihali Ţirle a fost întâiu director al firmei. Acesta şi fraţii lui au ajuns să stă-

---

Şunda şi sora d-na Zisca C. Crey, astăzi la Cairo, ne-au dat preţioase informaţii.
[1] Deasemenea şi fiica lui Dimitri, d-na Dimitri G. Jeju, ca şi soţul. [2] Erau trei fraţi; Dimitri, Ioan şi Vanghele. In 1914, am întâlnit numai pe Petru Boiagi. [3] Nepoţii Telemac şi Ghiorghi, fiii lui Mina. Telemac lucrează la Tahta. [4] Fiii lui Teguşu, Mitu şi Tomachi au fabrică de produse lactice. [5] Teohari a avut şi pe fiul Nicolae Teohareanu, mai târziu institutor la Cruşova. [6] A venit în Alexandria, în 1827, în tovărăşia unui Cretan Ioanis Kritikos, după o călătorie lungă şi foarte anevoiasă cu corabia, pornind din Creta. I a devenit cumnat grecului şi a moştenit toată averea acestuia. [7] Pe vremea acestuia, producţia

pânească averi fabuloase — circa 500000 lire egiptene dinainte de războiu. Mihail Ţirle-Mihailidi şi-a adus, pe urmă, pe cei cinci fii ai săi. Se poate uşor închipui averea acumulată, dacă numai unul din aceştia, Nicola, a luat, la despărţire, cota parte de 197000 lire egiptene. Actualmente, fiul acestuia Constantin Mihailidi (Cociu Ţirle), cu bancă proprie în Alexandria, are o avere de peste 200000 lire [1].

Nachi Ţirle sau Ioan Mihailidi a lăsat, la rândul lui, pe fiii Nicola şi Teodor [2], cari, îmbogăţindu-se peste măsură, au plecat, prin 1910, la Nevesca. Nicola Ioan Mihailidi a lăsat, ca reprezentanţi ai săi la Gudaba, pe fiii Tachi şi Mihali. Nastasi Ioan Jeju (Ioanu), mort în 1904, a avut 6 feciori [3], cari au continuat negoţul bătrânilor şi fabricile lor până în 1913, când s'au mutat în Alexandria, unde mulţi au pierdut averile la bursă [4]. Ghiorghi, fiul primului negustor Naum Jeju, bun prieten cu Khedivul, a pierdut la bursă marile lui averi.

Alţi Neveşteni erau: Sterie Iconomu, Teodor Chitu, Nachi Ghiorghi Ioan Ţirli sau Papadopol, fraţii Leaţi — Vasili şi Nachi cu fiul, Sterie Piştoli, Ghiorghi şi Steriu Gavă, Costachi Iconomu, doi Sterie Gogeamani, Petru Gogeamani, Gligor şi Sotir şi Mihail Ţirli, Ioan Spiru, etc. Până în 1920—921, erau la Gudaba, circa 137 Neveşteni; în 1930, au rămas doar 3, iar în 1934, era numai unul singur. Toţi s'au ocupat cu fabrici de decorticat bumbacul, cu coloniale şi comerţul de bani. Aproape toţi au făcut mari averi, cei mai modeşti atingând sume de 4—5000 lire egiptene. Tot la Gudaba, fraţii Pinica — Dimitri dela Alexandria aveau centrul afacerilor. Mari negustori de bumbacuri erau şi Blăcioţii Ghiata şi Misirli.

Neveştenii se mai găseau şi în alte centre. Unul din acestea a fost şi Teh-el-Barud din provincia Biherá. Aici, a lucrat Sterie Gogu Spiru-Gheorghiade, cu fiii Costa şi Tache [5], cari au continuat negoţul tatălui lor şi exploatarea unui hotel, cafenea şi magazin de coloniale. Alţi negustori: Nicola-Niciu Naideni cu fiii Nachi şi Ghiorghi, cu comerţ de bani la Fellahi; Steriu Pardafeli, Steriu Vangheli Spiru, Steriu Cupencu, Foti Nicola Ţirli sau Mişolea cu fiii Nicola şi Tachi, Iani Chirana, Anastasi Jeju, etc., toţi negustori. Aici, lucra şi un Meţovean Velizarie Tufa.

La Abu-Humus (Bihera) erau: Nicola şi Petru Fişta Ghiorghi

---

totală a bumbacului atingea de-abia 300000 cântare (cântarul 44 ocale), pe când în anii din urmă a atins cifra de 8-8½ mil. cântare. [1] Vezi «Alexandria» [2] Teodor, necăsătorit, a lăsat o mare avere pentru flota grecească, pentru şcolile şi bisericile greceşti din Nevesca. [3] Fiii lui Nastasi: Ioan, Mihali, Costa, Teodor, Ghiorghi şi Ipocrat. [4] Teodor Nastasi Jeţu, este, actualmente, la Ionian Bank, iar Ipocrat avocat al municipiului. [5] Un al treilea fiu este George Georgescu, actualmente în serviciul poliţiei secrete — Departamentul investigaţiilor criminale dela siguranţa Guvernatorului din Cairo — C. I. D., City Police, Cairo. Fost

şi Nicola Fişta, Iani Mula, etc. La Dalingat, erau fraţii Luşta — Teodor şi Cociu, Ani Nani cu fiul Teguşu, fraţii Pardafeli — Foti şi Nicola, Anastasi Trâmândză cu fiii, Ceciu Pardafeli şi alţii, toţi mari comercianţi. Mai erau Neveşteni la Damanhur, ca Nicola Gava; la Tantah, unde mai erau şi alte colonii de Aromâni, ca Teodor Dodu şi fiul Nicolae, Tachi Jurco [1], etc.

Vom da încă câteva figuri reprezentative. Nicola Chitu, un mare şi îndrăsneţ negustor în Egipt, a lucrat ca antreprenor la marile canaluri şi ca administrator la moşiile unui lord [2]. Anastas Bey Iconomu († 1904) dela Beni-Suef — la început, un modest croitor la Florina-Macedonia — a făcut mari averi cu exportul bumbacului şi cu antreprize la barajele Nilului [3]. Nepotul Nicola Iconomu s'a ocupat, deasemenea cu antreprize [4]. In Eparhia Tantah, a lucrat şi Nicola Dodu, continuat de fiul Teodor, venit de mic copil. Acesta a făcut comerţ de bani şi cultură de bumbac în Korasia, pe moşii proprii, pe cari acum le arendează şi comerţ cu Anglia. Astăzi la Nevesca, în vârstă de 80 ani, are o avere de circa 100000 l. eg. A început cu modestul negoţ de băcănie [5].

Doi fraţi Mergiu: Dimitrachi şi Pandeli — acesta încă şi astăzi — sunt în serviciul firmei elveţiene „Planta" la Mellaoni în Egiptul de sus, unde au făcut mari averi. La Cairo, am întâlnit pe unul Dimitri G. Jeju, urmaş al bătrânului Naum T. Jeju, venit copil în 1878, cu şcoală politechnică la Atena, fost inginer la căile ferate egiptene şi inspector general la c. f. din Palestina, până în 1928 [6].

Legea celor 5 fedane [7] a lordului Cromer din 1908, lege prin

absolvent în 1903 al Şcoalei comerciale dela Salonic, cu alte studii la şcoala arabă din Teh-el-Barud şi şcoala franceză din Alexandria, a intrat, în 1910, în serviciul Ministerului de războlu, în Intelligence Service, la Khartoum-Sudan; în 1911—914, ca Surveillant la firma londoneză Buroughs Wellcome & Co., care făcea săpături archeologice la Geb-el-Moya, la 192 klm. sud de Khartoum, cu 3000 lucrători indigeni; în Nov. 1914, s'a angajat ca interpret şi pe urmă agent la biuroul de informaţii al M. C. G. englez, în pen. Galipoli şi insulele: Imbros, Tenedos, Mitilene, Atena, Cairo, Canalul Suez, Palestina, Siria, Cilezia, etc.; în Dec. 1919, la Sig. Gen. din Min. de interne egiptean până în 1924; la Cavala ca negustor de bumbacuri, unde a pierdut averea; reangajat, în 1929, la Poliţia secretă din Cairo, unde se află şi astăzi. La Teh-el-Barudi erau, până în 1928, 28 Neveşteni; în 1933, numai 19; în 1934, numai 4. [1] Un neveştean Teohari Cocea făcea pe medicul ambulant, fără licenţă, în ep. Tantah. [2] Şi-ar fi permis concurenţa în comerţul bumbacului cu trusturile engleze, ceeace l-ar fi distrus. Astăzi, este la Salonic ca director la Banque d'Athènes. [3] Se zice că primea pe Khediv ca oaspe şi-i aşternea postav roşu dela debarcader la palatele lui. A construit cu cheltuiala lui biserica greacă, în curtea căreia se află statuia lui. Multe date preţioase am căpătat dela I. Chitu, fost institutor, mort de curând. [4] A fost preşedintele comunităţii ortodoxe din Beni-Suef. [5] Are moşii administrate de fiii Nicola şi Mişa, în câmpia Cailar — şi nu la Soroviciu cum am spus la cap. VIII, p. 232, nota 3, C. I.. [6] Fiul acestuia Georges D. Jejou este redactor la «Bourse Egyptienne» şi «Phare Egyptien». [7] Fedan are 4200 m. p. Prin 1919—1924, un fedan costa 300—350 lire; astăzi de-abia 30 lire.

care era ferită de orice sechestru şi alienare proprietatea până la 5 fedane a Fellahului, a adus mari prejudicii negustorilor neveşteni, ca şi celorlalţi, cari s'au ocupat în general toţi cu comerţul de bani. Următor acestei legi de protecţiune a proprietăţilor Fellahului, mulţi negustori capitalişti cari negociau capitalurile lor lichide au pierdut mari averi — mulţi din ei până la o distrugere totală. Criza mare, începând cu războiul mondial, a adus cu sine deprecierea terenuritor agricole, şi, deci, neputinţa Fellahului de a-şi achita datoriile contractate. In aceste condiţiuni, mulţi negustori aromâni au început să părăsească Egiptul. La aceasta i-a determinat şi încă două fapte: Fellahii s'au iniţiat repede în cunoaşterea meşteşugurilor şi comerţului ce le practicau altădată Aromânii, precum şi revirimentul ce s'a produs în sufletul populaţiunii indigene împotriva streinilor. Lozinca este astăzi: Egiptul pentru Egipteni. Din marele număr de Neveşteni de altădată, au rămas în tot Egiptul doar 9 suflete. Cei plecaţi au apucat alte direcţiuni — spre America, Macedonia şi Tracia — aici, s'au angajat în marele comerţ de tutunuri, unde unii au câştigat, alţii au pierdut averi considerabile. Acelaş sfârşit au avut şi ceilalţi Aromâni. Egiptul de mult nu mai oferă nădejde de câştig şi de aşezare temeinică — orizontul îi este cu desăvârşire închis.

Mulţi Aromâni s'au avântat spre Egiptul superior, dar posedăm puţine date. Iată câteva nume cari au lucrat în Sudan: Nicola Cucină mergea după afaceri la Faşoda; unul Beşca exploata cariere de piatră pe valea Nilului; doi Meţoveni: unul Gh. Toma, prin 1897, făcea negoţ la Khadarif, iar altul G. Recata, prin 1909, la Atbara; etc. [1].

B. — NEGUSTORII AROMÂNI IN ABISINIA-ETIOPIA.

In căutarea norocului, Aromânii au ajuns şi în ţara „Etiopienilor pioşi" — cum îi numeşte, undeva, poetul Homer. Printre cei dintâi Europeni, s.-estici, pare a fi fost Nicola Ciutură din Cruşova, venit în 1880 [2]. In 1883, s'a aşezat în provincia Godjam unul Ghiorghi Balambara din Zagorul Pindului, iar în Addis-Abeba în 1889 [3]. In 1899 s'au aşezat la Addis-Abeba, verii buni Toma Nicola şi Mihalachi Ioan Naca-Hâciu [4], ca croitori în fir de aur şi negustori —

[1] Informaţiuni căpătate dela Mihail Nakas-Hâciu, fratele autorului. [2] Francezii au început a se stabili prin 1885, ocupându-se cu negoţul armelor. Unul din aceştia — pe care l-am cunoscut în 1914 în Addis-Abeba — a fost Léon Chéineux, născut la Ţibăneşti-Neamţ şi văr cu d. general Balif, administrator general al Domeniilor Coroanei Române; a avut în concesie construirea drumului de fier Djibouti-Auache. [3] S'a luptat în armata regelui Godjamului, Negusul Taklehaimanut, împotriva lui Menelik, căruia la urmă, cel dintâiu s'a închinat. Balambara a murit, în 1923, în vârstă de 90 ani. [4] Unul frate, al doilea

după cari au venit bătrânii frați Ioan cu fiul Costa și Cușu cu fiul Mihail, toți plecați dela Cairo. Frații Costa Batzaria – Nicola, Steriu și Dimitri s'au stabilit, în 1901, la Harrar, venind și ei din Egipt. Nicola se găsește, actualmente, în Addis-Abeba unde a lucrat și Steriu. Toți aceștia s'au ocupat cu croitoria și broderia în aur și în argint [1].

Toma Naca-Hâciu făcea negoț de băuturi spirtuoase și, în imobilul propriu din centru, a deschis, în asociație cu grecul Cavadia, primul cinematograf. Mihail, fratele celui dintâiu, a avut magazin universal cu socrul Stamati și s'a ocupat, în deosebi, cu lucrări publice, în legături mai ales cu statul. Pentru execuțiunea artistică, în stil Haïlle Selasè I, a monumentului comemorativ al încoronării ca Negus, în 1931, a lui Rass Taffari, actualul Impărat, a fost distins, de acesta, cu „Steaua Etiopiei" în gradul de cavaler. Tot el a făcut, în 1935, frumoasele parcuri ale noului palat, în așteptarea Prințului moștenitor al Suediei [2].

In 1903, Mețoveanul Ghiorghi Toma, venind dela Kadarif-Sudan, s'a așezat în Addis-Abeba, pe când un nepot al lui, era, din 1902, la Harrar. In acelaș an, Ioan Recata, tot Mețovean, s'a stabilit în capitală, unde s'a ocupat cu ceasornicăria. In 1914, am întâlnit, acolo, și pe Crușoveanul Stavru Dimcu Creasta, venit, în 1905, din Egipt, exploatând restaurante; după 1922, un alt Crușovean Mihail N. Chiose, negustor, mort tânăr la 30 ani [3].

In 1905, s'au stabilit și doi Aromâni din Perivoli, frații Papatachi, venind din Australia. Steriu s'a ocupat cu brutării și negoț de brânzeturi, apoi cu distilerii de alcool, iar în urmă a devenit proprietarul hotelului „Majestic" — astăzi, unul din cele mai căutate de Europeni Cu el, a venit și fratele Mihali.

Ioan Recata a obținut, în 1904, din partea împăratului Menelik II, monopolul tutunurilor pe 30 ani [4]. Cum, însă, nu dispunea de mijloace financiare, a luat în tovărășie pe un Cerchez Hannafi Mohamed și pe un Albanez din Djacova Bechir Destan. Dar nici această combinație nu i-a succes și, după un an și jumătate, a vândut concesia lui Hannafi contra 5000 thaleri, după care a plecat, cu familia lui, la Atbara-Sudan, unde mai lucrase. Monopolul tu-

---

văr al autorului. Ajunși la Djibouti, au ocolit Somalia, pe atunci în stare de deplină barbarie, au trecut prin Zeila, colonie engleză și, numai de acolo, după grele suferințe, au ajuns la Harrar, de unde au plecat mai departe, la Addis-Abeba. [1] Din aceștia, Steriu și Dimitri au murit în Abisinia. In 1916, vine și fratele Anton, care se înapoiază, în 1920, la Crușova. Toți sunt veri buni cu bine cunoscutul publicist și scriitor N. Batzaria. [2] A făcut doar doi ani la școala de meserii din Bucureşti. Vezi și «Abisinia» de Mihail Tican Romano. [3] Amândoi au murit acolo : unul în 1908, altul în 1931. [4] După relațiunile date de fratele și vărul, amândoi Mihail, Ioan Recata, la o sărbătoare din anul 1904, a întâmpinat pe Impăratul Menelik II cu rugămintea ca să-i concesioneze monopolul tutunului, pe care i l-a și acordat pe 30 ani. Această concesiune a produs îndeosebi la Harrar, mare vâlvă și turburare; iar în ziua când tot poporul și le-

tunului a fost preluat, în cele din urmă, de Armeanul Matig Kevorcoff [1].

Alături de toţi aceştia câţiva Zagoriţi brutari şi de mulţi alţii necunoscuţi nouă, a fost prin 1929 şi un Aromân din Zagor inginerul Cussidis, om de mare valoare technică, trimis de guvernul grec, la cererea Negusului, ca să supravegheze controlul lucrărilor şi materialelor, privind construcţia căilor ferate [2]. Zagoriţii s'au mai ocupat prin Apisinia şi cu comerţul de aur, de fildeş şi altele.

Printre mulţi streini, veniţi în răstimpuri, sunt Indieni, Italieni, Greci, puţini Evrei, câţiva Turci din Asia Mică şi doi Turci din Bitolia: Zekaria şi Tevfik Hussein [3].

* * *

Pentru restul Africei, avem puţine date. Relaţiunile Aromânilor cu acest continent erau, totuşi, frecvente. Iată, un Aromân Adamovici, din Novisad-Bacica, care făcea negoţ cu casele comerciale din toate ţările europene, cu Orientul apropiat, cu China şi Algeria [4]. Inainte de 1906, erau stabiliţi, în Africa de s.-est, în Delagoa Bay-Lorenz Marquez din Mozambic, Perivoliatul Nicolae G. Marcu şi cu fratele său, unde s'au ocupat cu exploatarea de restaurante. Aceştia doi ar fi venit din Australia; dela Mozambic, au plecat în Belgia, America şi alte ţări [5]. In Mozambic, se mai ocupă Zagoriţii fraţii Hagi din Capecova cu negoţ şi brutării. Un Cruşovean Costa Leacu este, încă astăzi, la Tananariva-Madagascar, ca reprezentant al unei case europene de pielărie; unul Barbaiani din Vl.-Livadia se găseşte tot în acest oraş. Alexandru Blacioti, Aromân din Blaţa, inginer cu studii la Viena, multimilionar, stabilit la Ugigigi pe Tangánica, a lucrat la căile ferate şi a furnizat, în epoca marelui războiu, la Englezi, lemn pentru paturi de puşti şi fildeş [6].

Incheiând acest capitol, ne aruncăm o privire repede asupra

ţiunile de orbi, şchiopi, săraci, etc. manifesta contra, un copil de trei ani al lui Recata a căzut în fântână. [1] Hannafi l-a cezionat unei societăţi indiene Mohamedaly, dar nici acesta nu l-a putut ţine şi l-a trecut Armeanului Matig Kevorkoff, prin care producţia indigenă a crescut la 80% din consumaţia internă, iar el a atins un câştig zilnic de 1000—1500 thaleri (33—35000 lei). [2] Relaţiuni date de fratele Mihail. [3] Atât Menelik II, cât şi Rass Taffari, actualul Negus, încurajau destul pe Europeni ca să dea desvoltare comerţului şi industriei. Menelik II se abătea adesea prin magazinele Europenilor şi-i întreba dacă au vre-o nemulţumire sau plângere împotriva indigenilor — particulari sau autorităţi. Dintre balcanici, Grecii sunt relativ mulţi: în Djibouti, vre-o 100 nume; în Diredaua 150; Harrar 80; Addis Abeba 360 familii; în Sayo, vreo 50 familii; în prov. Gima, vre-o 20; în Gore, prov. Wolega, etc. După cum se vede coloniile greceşti sunt destul de puternice şi în această ţară îndepărtată a Africei de est. Italienii au înmulţit foarte mult, în ultimul timp, misiunile lor consulare, culturale şi religioase; mai există misiuni similare americane, franceze, germane, suedeze, etc. [4] D. Pop., 73. [5] Vezi şi «Lumina», IV, p. 113. [6] Relaţiuni căpătate dela onor. familie I. Danabaşi din Bucureşti.

continentelor asiatic şi australian. Un Cruşovean Gheorghi Guşu Calistiri a lucrat mult timp la construirea căilor ferate din coloniile europene. Unul Ioanidi din Leascoveţ-Zagor face negoţ într'un oraş din China. In timpul marelui războiu, Perivoliatul Aurelian Constantinescu — actualmente, negustor cerealist la Bazargic—a făcut negoţ diferit la Peking. Ghiorghi Cugeae din Cruşova a mers mai departe: el făcea negoţ de piei în Noua Zeelanda din Australia [1]. Unul Anastasie Dimovici din Epir, negustor mort tânâr, în 1789, în Brod-Slavonia, a făcut negoţ în lumea întreagă [2].

Prin aceste puţine, am încheiat — din lipsă de date mai ample — cu activitatea negustorilor aromâni în Africa şi celelalte continente vecine.

[1] In Australia, au fost şi alţi Aromâni, printre cari — se pare — şi unul din familia Cunia-Târnova Bitoliei. (?) [2] Vezi D. Pop., 40.

CAP. VII

NEGUSTORII AROMÂNI ŞI COLONIILE LOR IN NOUL CONTINENT.

> Ca pretutindeni, elementul acesta este de o energie, de o dorinţă de luptă, de de o putere de a construi fără pereche. Macedoneanul trebuie să scoată copul rotund şi brun între capetele tuturor.
> N. Iorga, „Românii din America".

Expatrierea Aromânilor peste Atlantic, începând cam pela finele secolului trecut şi accentuându-se cu deosebire la începutul celui de faţă, a fost determinată de mai multe consideraţiuni. Criza economică sufoca pe tinerii ce nu găseau câmp liber unde să-şi desfăşoare energiile: Serbia şi Bulgaria nu mai erau ţări ospitaliere, România era puţin cunoscută sau nu prea îi atrăgea, Egiptul nu mai surâdea nimănui; Macedonia, Albania, Pindul şi Tesalia începuseră a fi teatrul de operaţiuni ale bandelor revoluţionare, luptând împotriva dominaţiunii turceşti, care se găsea incapabilă de a le stârpi, fapt care accentua şi mai mult criza economică şi morală. Orizontul era peste tot închis. Numai cele două Americi, mai ţipau după braţe de muncă proaspete şi viguroase. Atunci, se porniră tinerii spre acest continent: întâiu, discret şi timid, după aceea—pe măsură ce se primeau veşti îmbucurătoare dela primii pioneri şi-i fermeca miragiul dolarilor — în valuri din ce în ce mai mari şi turburătoare. Şi, ani dearândul, transatlanticele au transportat legiuni de tineri din satele şi oraşele de munte ale provinciilor aromâneşti.

Din activitatea comercială a Aromânilor în America este de reţinut acest fapt: s'a observat, în scurtă vreme, că, în vălmăşagul luptei pentru existenţă, în loc să se piardă, au reuşit dinpotrivă, să-şi asigure un post onorabil şi, în loc să fie un şurub neînsemnat în angrenajul marilor uzine şi al altor întreprinderi, ei şi-au creat o situaţie independentă, majoritatea ca negustori de sine stătători [1]. Dar ceeace este mai suprinzător este faptul că şi Aromânii din Pind, mai cu deosebire Fârşeroţii, cari nu cunoşteau, în satele şi colibele lor de munte, decât meseria de păstori şi fabricanţi de caşuri sau cărbuni şi nu cunoscuseră lumea dincolo de orizontul îngust al satului lor, au reuşit — datorită spiritului lor mlădios şi

---

[1] Vezi şi Românii din America de Aureliu I. Popescu, în „Transilvania, Banatul, Crişana şi Maramureş», 1918—28, I, pp. 623 şi urm.

lesne adaptabil nouilor cerinţe sociale şi, pe de altă parte, tot pe atâta de conservatori ai datinelor şi tradiţiei — au reuşit, în scurtă vreme, să devină oameni bogaţi şi să promoveze binele connaţionalilor şi în noua lor patrie, precum şi în satele lor părăsite. Dar, ca un corolar firesc al binelui material ce l-au găsit peste ocean, sute şi mii de familii au început să părăsească centrele aromâneşti, slăbind, prin aceasta, rezistenţa şi energia naţională.

Nedispunând decât de puţine date, ne vom mărgini la câteva colonii. Acestea, originale din Zagor, Pind, Tesalia, Macedonia şi Albania, s'au aşezat în majoritate în Statele Unite de pe coasta Atlanticului [1] şi, în măsură mai mică, în celelalte.

Cruşovenii s'ar fi aşezat în America începând cu 1895. O mare parte s'au concentrat în Detrôit Michigan; colonii mai puţin numeroase în Cleveland Ohio, New-Jork, Chicago, Toledo-Ohio, ba şi prin California; în Los Angeles vre-o 4 nume, în St. Francisco vre-o 7, în Pensylvania circa 30, în Texas Dalas vre-o 10, mulţi din ei cu familiile.

In Detrôit Michigan, majoritatea exploatează restaurante şi s'au aşezat cu afacerile în cele mai populate centre ale marelui oraş-uzină [2]. Fraţii Ciripici — Toma şi Leonida, în faţa catedralei Baptish St. John; Ghiuşa Bidini (Gim Bidinis) Tachi Boriaru (Gim Dimitri) în faţa marii universităţi; [3] Leascu Chiuca (Lazo Thomas) restaurant şi confecţionnery store în faţa stadionului de foot-ball unde intră 150000 spectatori; acelaş comerţ şi fraţii Nachi Petre: Pericle şi Lambu-Perci şi Harry Janakee, etc. Alţi Cruşoveni au şi cafenele, ca Ghiorghi Figiu-Georges Johnson, fraţii Bişica Nane: Nicola şi Teodor — Nik şi Fed Nanes; unul Şcaperda restaurant şi cofetărie [4]; Pirca Hasanu restaurant în faţa uzinelor Dodge Brothers; Petra Ghica — Peter Ghikkas din Perlepe în asociaţie cu Miha Vodena Cruşoveanul (Mike Vodenas) măcelării şi băcănii; Costachi Ionescu Mandicaşa (Gus Johnson) cofetării, iar soţia Mary Johnson coloniale şi cofetărie [5], etc.

La New York sunt 15—20 nume: Temistocle Cile şi Nicola Ciripici cu magazin de blănărie; deasemenea şi fraţii Ceace; Vangheli Manacu cu hotel „Belmont"; Rafail C. Telescu restaurant şi cofetărie; fraţii Sotir Mitulani, cofetărie de lux N.-Y. Passadena,

---

[1] *Ibid.* [2] Petra Tale a fost inspector la uzinele Hudson; Virgil Papasotir funcţionar superior la secţia maşinilor de ţesut Ford; Rufa Nalbanti inspector la Packard. [3] Alţi negustori: Vasilachi Vangheli-Vasil Anastasi, Costa Velo Stambolgi-Costa Anastasi, Teohari Ghiorghiu Nauni-Henry Nauni, Iancu Chilargi-John Kilargi, Unciu Samarina-Nauni Samarina, fraţii Proia: Anastasi şi Dimitri, Anastasi şi Gim, Naşcu Calistiri-Adams Anastasiu, Miha Teodor-Nik Teodor, etc. [4] Sterghiu Şcaperda-Stif Scaperd vitch este intendent la Uzinele Dodge. [5] Mary Johnson este născută Marioara Telescu-Peana din Cruşova. Atât dela această d-nă, cât şi dela fratele Victor Telescu, angajat la casele de cinemato-

etc. Unul Peter Charles (Petre Mangora)[1] este sculptor în lemn cu atelier propriu în Chicago; Toma Ţiriviri şi fiii[2] fabrică mare de tâmplărie la Siracuse; în Seatle Washington face comerţ un tânăr Lascu; în Garry Indiana, este, deasemenea, o colonie de Cruşoveni — aici, unul Taşcu Cazangi dela Resna are un mare magazin de coloniale; în Cleveland-Ohio, numără 10—15 familii; la Hollywod, fraţii Costici au restaurante; în St. Louis Missouri: Ilie Vasilescu, Naşcu Lodzi, G. Pota, G. Babuşcu şi alţii ca Vanciu D. Moche, Vanciu K. Figiu, etc. cari au lucrat în marile centre.

Grămoştenii din Hrupişte şi Deniscu s'au expatriat prin 1902-1903, dată dela care au început să cunoască streinătatea. S'au aşezat în St. Louis vre-o 30 tineri, cu 5—6 familii; în Nashua N. H. vre-o 15 tineri şi alţi câţiva în Detroit Michigan, Boston, etc.

La St. Louis, au lucrat: Arghir Leţa, Sideri Velio, Dachi Ghiaciu (Charles), fraţii Struhala, Arghir Lapa, Anastas-Tom Caracotta, fraţii Miciani, Vasile Ceape[3]; alţi negustori: Sterie Culina, plecat în cel dintâiu convoiu, Vasili Papasterie, Zisu Mitacu, fraţii Arghiri — Bibu şi Mihail, unul Pişotta, Dimitrie Papasterie, fraţii Manciu — Cule şi Tacu, Machi Olani, Hristu Cacardacu, etc. La Boston, au fost fraţii Pişotta—Teodor şi Damian cu restaurante[5]; La Detroit Michigan: fraţii Gargala cu automobile pe piaţă[5]; Arghiri Tasi cu restaurante şi distribuitor de lapte; Ghiorghi Vlaşe; etc. Pandi Marcu din Nijopole, om bogat, lucrează şi el în marile oraşe.

Grămoştenii din Livădz, au avut şi ei o colonie de vre-o 20 nume răspândite peste tot. Unul Hristu Ioan Papahristu este în America de sud.

Aromânii din Veles au avut o mică colonie: Costi N. Gârba şi Petre T. Saru cu restaurante în Eusley Ala; în alte centre, alţii ca: Spira Mihali Boga, Menu Agamemnon M. Boga, Vanciu Spiru Ţârnuşeanu, etc.

Megleniţii au şi ei o colonie de peste 100 elemente tinere răspândite peste tot cuprinsul Americii de nord. Una numeroană

---

grafiat din California, am căpătat date preţioase asupra Cruşovenilor. În faţa uzinelor Ford, a avut restaurant de lux, tutungerie şi fructărie, Vasilachi Şutcu. Alţii în Detroit Michigan: Petra Culi-Peter Angelo cu brutărie; Vanciu Costi Bituleanu-John Kostaki cu cismărie; fraţii Unca şi Nick Teodor din Perlepe blănari; Tomachi Mateu Iorgangi-Tom Mets cofetărie; Ghiorghi Legas, Petru Comati-Peter Comatis, Nauni Dalaveri, Taşcu Zdrangă-Anastasi Kosta, Mitu Gardani; unul Lachiu ceasornicar; Taşcu Cutureţu negoţ ambulant de limonade. Nu ştim unde lucrau Gachi G. Calistiri, Dim. Ioti, fraţii Nachi Figiu dela Scopia, fraţii Vanciu Dogă. [2] Michel Charles-Mangora a fost, în războiul mondial, şef al siguranţei engleze la Constantinopol, iar Costi Coinaice-Gus Naicias, agent al siguranţei în Detroit. [2] Fiii lui Toma sunt; Steriu, Nicola, Anastasi şi Cocio. [3] Aproape toţi proprietari, s'au ocupat cu restaurante, brutării, cofetării, etc. Fraţii Miciani sunt: Dimitri-James şi Arghir-Bassel. [4] Damian este acum angrosist de lemne la Bucureşti, iar Teodor colonist în Cadrilater, ca şi Arghir Leţa şi mulţi alţii. [5] Fraţii Gargala, au deasemenea, în Cadrilater, aceiaşi ocupaţie.

este la Cleveland Ohio, din care dăm câteva nume: Hristu Argintaru, An. Papa Dionisie şi fraţii Papagheorghe — Ioan şi Fani, toţi cu hoteluri şi restaurante; alţii ca Ghiorghi Papamance, Dima Golea, Ştefan Bicica, Dia Ghirizu, Vitan, etc.

Neveştenii numără vre-o 60—70 nume, toţi negustori, cu deosebire în Canada: Montréal şi Toronto, iar în U. S. A.: New-York, Detroît, Chicago, Indianopolis. Au fost la Providence, ca Dimitri Ghioşe, Mihali Roza şi alţii; la New-York [1]: fraţii Golna, Vasile Boza, etc. mari negustori; Tomi Mihail [2] cu restaurant. In Canada, la Montréal, fraţii Costa Pelicuda [3], mari negustori de confiserii şi fructe [4], etc.

Aromânii din Belcamen au avut şi ei o colonie puţin numeroasă. Mina M. Căluş negustor în St. Louis, Hristu M. Căluş în California, alţii ca Hristea Tegiu Căluş cu fabrică de băuturi spirtuoase, Ghiorghi M. Căluş, etc. Şi Pisuderenii au avut o mică colonie: Foti Ceauş cu restaurant la New York [5], tineri din familia Leacu şi alţii. Multă lume din Blaţa era răspândită în toată America; deasemenea, şi Aromâni din cele două comune Beala. Castorienii – pe cari, în secolul de faţă, nu-i vom mai trece în rândul Aromânilor – au avut multă lume în noul continent; aproape nu există familie fără un membru expatriat aci. Toţi s'au ocupat cu blănăria. Frumoasele vile din Castoria şi mizeria actuală sunt o mărturie vie a belşugului şi falimentului vieţii economice din ţara Yankeilor.

Ca şi Cruşovenii, tot astfel Măgărăvenii, Bitolenii şi Tesalienii s'au ocupat cu comerţul de restaurante, de fructe şi îngheţată, în general — foarte puţini prin fabrici — în New York, West Orange, Detroît, Washington, Filadelfia, Albany, St. Francisco, Mineapolis, puţini la Chicago [6], etc. Un mare antreprenor de hoteluri a fost Măgărăveanul Vangheli Atanasescu. O puternică colonie, în valoare de 3—400 nume — mulţi cu familii — din Furca, Magarova, Bitolia, Avdela, Smixi, Samarina, Aspropotam, Tesalia, etc. este în marele oraş Manchester. Au fost şi colonii slabe din Gopeş şi Mulovişte [7].

In anul 1904, legiuni numeroase şi nesfârşite de tineri, originari din Albania şi Pind, au pornit spre America, cei mai mulţi dintre conducători absolvenţi ai liceului român din Bitolia şi ai gimnaziului din Ianina. Tradiţia era să devină învăţători, propagatori

[1] Aici, a murit Alexandru Bişcă, absolvent al liceului din Bitolia, fost inspector al societăţilor americane pentru controlul emigranţilor. [2] Tomi Mihali, dela care deţinem date multe, este acum librar şi debitant de tutunuri la Soroviciu-Macedonia. [3] Fraţii sunt: Teodor, Anastasi şi Chiriac. [4] Fraţii Barzu Giugea lucrau şi ei în această ţară. Cu America face negoţ de tutunuri firma Mişu din Salonic şi alte firme aromâneşti şi greceşti. [5] Foti Ceauş a avut la Bazargic cafeneaua centrală pe str. Regina Elisabeta. [6] Aici, la Chicago, a lucrat şi Gopeşanul Teodor Caraţa, tatăl farmacistului George. [7] Un alt gopeşan a fost din familia Coşcă; Muloviştean a fost Hristu Muşulam, etc.

ai culturii şi educaţiei naţionale româneşti, dar prea erau mohorâte perspectivele ce le crease sângeroasa curbă a lui Haret, precum şi marile mişcări revoluţionare în provinciile aromâneşti. Nevoia de a-şi asigura o existenţă i-a determinat să-şi caute norocul peste Atlantic. Călăuzele acestor tineri au fost Nicolae Cicani din Coriţa, Dumitru Iti şi Hristu Constantinescu din Perivole. După aceştia s'au pornit: Panaiot Teguiani, Tache Nibi, Tache Varduli — toţi din Perivole şi Constantin Spano din Samarina, St. Damaşotti din Avdela — toţi absolvenţi de liceu; George Scrima, etc.

Pentru ca să se asigure un sprijin moral şi material în mijlocul oceanului necunoscutului american, primii veniţi s'au grăbit să se organizeze în societăţi cu caracter mutual pentru toţi cei aflaţi în America, precum şi pentru toţi aceia cari urmau să vină sau cari aveau să fie aduşi[1].

La Aromânii din Albania, n'a existat aproape familie fără un membru în America[2]. Aceştia — adică Fărşeroţii — s'au stabilit cu predilecţie în centrele: New-York, St. Louis, St. Francisco, Bridge-Port, Woonsocket R. I. şi altele. Sufletul în jurul căruia s'a cristalizat o forţă conştientă, născătoare de energii şi produse folositoare, a fost Nicolae Cicani, călăuza Fârşeroţilor în noua lume. El s'a ocupat la New York cu negoţ diferit şi cu o casă de transporturi. Alte nume în această cetate: Ahilea Cipu şi Tache Tasi cu comerţ de berărie, Hristu Baţu frizerie, Tolia Bilímaci-Tesalia hotelier, Pandele Talabaca funcţionar la controlul asigurărilor şi agenţiilor de vapoare, Toma Ionescu, Dimitri Ciufecu, Ghiţă Popescu, Dionisie Popescu, Hristu Dumitrescu, Tanasi Roşu, Taşu D. Tasi, etc. In Woonsocket R. I.: Dumitru Teja, funcţionar comercial peste lucrătorii dela uzine; Mihali Ghianelu şi Dumitru Panu coloniale, Gheorghi Bebi hoteluri şi coloniale, Vasili Bichi, Tegu Gârţu[3], Grigore Şola, etc. In Bridge Port: Şimu Dumitru şi fiul Leonida cu restaurante

[1] In primul an, în frunte cu Cicani, ceilalţi de mai sus şi V. Atanasescu au întemeiat soc. «Speranţa». Dar, după un an, Fârşeroţii înmulţindu-se, s'a întemeiat de acelaş Cican soc. «Fârşerotul», cu sediul central la N.-York şi cu filiale la Woonsocket R. I., North. Gr., St. Louis, Bridge Port, Coriţa, Pleasa, Dişniţa, Bucureşti, Fraşari. In 1906, s'a întemeiat de H. Constantinescu, V. Atanasescu şi N. Papahagi — fost institutor la Balcic şi acum negustor în Bucureşti — «Lupoaica» cu caracter economic şi naţional, cu peste 160 membri, la care au aderat şi toţi grecomanii şi Aromânii Tesalieni. Societăţi cu sferă mai restrânsă: «Ap. Mărgărit» de Avdeliaţi la Nashua, «Sf. Gheorghe» de Tesalieni la N.-York, «Frăţiia» de Perivoliaţi în 1909 cu caracter economic — a ajuns în curând cu un capital de 8000 dol., din cari au ajutat şi câţiva negustori din Bucureşti; «Picurariu» de Aromânii stabiliţi în Indianopolis. Multe date le posedăm dela d. C. Coca, negustor în Bucureşti. [2] Au mai rămas încă vre-o 70 familii, restul s'au înapoiat — mulţi din ei în ţară şi în Cadrilater. [3] Fiul lui Gârţu este în siguranţa statului Rodhe Island.

şi proprietăţi [1]; fraţii Spiru, Toma Pitu, Ahilea Caşcona [2], Ioana Ianuli-Tesalia, Costa Foti şi alţii; în St. Louis: fraţii Cuciubina cu berării, Argintaru, fraţii Nastu şi Stavre Coca cu berării — toţi proprietari. Numai din Pleasa-Coriţa s'au expatriat în America vre-o 400 tineri.

Numărul celor expatriaţi din ţinutul Pindului şi al Veriei este impunător. Numai dintre Verieni s'au aşezat, aproape 500 tineri, cu centrul principal în Woonsocket. Există, încă din 1923, în New York, o firmă a fraţilor Toli Hagigogu, cari desfac brânzeturi albe, parmezanuri şi caşcavaluri aduse din Macedonia [3].

Perivoliaţii [4], cam 300 la număr, s'au aşezat peste tot, cu deosebire la Manchester N. H., New York, Albany, Rochester, Filadefia, St. Louis, Boston, Indiana Harber. In N.-York, au fost sau mai sunt: Hristu Constantinescu care s'a ocupat cu comerţ diferit; Tache Nibi cu direcţiune de hoteluri [5], Nacu Panaiot Caloghir şi Tegu Belu cu restaurante; cu diferite: Panaiot Teguiani, George Scrima, Tachi Varduli, Dimitri Iti, Zisi Caloghir, Matuşu Muşu, Petru Ferfeli, Achile Bei, etc. La Rochester N. Y.: Jean Ita şi Jean Paparizu; în St. Louis: G. Perdichi, V. Perdichi, Tr. Constantinescu, pare-se şi I. Vuloagă, etc. In Boston, Constantin Coca, N. Vraca şi G. Paciavura — acesta din Avdela; în Dalas Texas: G. Riza; G. Papatanasi în Chicago; tot în această cetate a uzinelor lucra la bursă şi Zisi Caloghir.

Avdeliaţi, în număr de circa 200, s'au stabilit cu deosebire în Nashua N. H. si N York. In cel dintâiu, cu magazine de tot felul, ferme bogate şi proprietăţi, ca Nasi Tambosi, farmier pe moşie proprie; Ghiorghi Apostolică, Iancu Gableţa, Gachi Leandză, etc. [6]. Alt centru a fost la Vermont. Aici, fraţii V. şi Aristide Papahagi au avut fermele lor [7]; deasemenea, Vangheli Atanasescu din Magarova.

In Manchester N. H., au fost două nume originale din Smixi cu însemnătate pe piaţă: Nicolae Nasica, un mare bogătaş, cu lăptării şi fabrică de îngheţată, cu 15 autocamioane pentru distribuit laptele şi cu multe proprietăţi; Achilea Nasica, cu fabrică sistematică de creşterea păsărilor — sute de mii de bucăţi, cu 40—50 funcţionari. Tot aici, este şi Dimitri Bubulica, cu măcelării.

Colonia cea mai numeroasă este aceea a Samarinenilor, în nu-

---

[1] Azi, propietari în Bucureşti, co cafenea, grădină şi hotel «Basarabia» — calea Griviţei. [2] Aceştia au restaurante, magazine de fructe şi cofetării şi proprietăţi. [3] Acolo, pe Chamberlain Street 24, sunt fraţii Gheorghe şi Niculae—acesta diplomat al Academiei de comerţ din Bucureşti. Ei lucrează în legături cu fratele Dimitri dela Salonic. [4] După moartea lui H. Constantinescu, în 1909, s'a înfiinţat soc. «Perivoli» la N.-York, de G. Serima, T. Nibi, C. Coca, P. Teguiani, G. Perdichi, etc., cu peste 180 membri, în fiinţă şi astăzi. [5] Astăzi este cerealist în Bazargic. [6] Respectiv, proprietar de imobile şi magazine, coloniale şi măcelării, croitorie. [7] Acum fac negoţ în Bucureşti.

măr de circa 700 tineri, stabiliţi prin statele Boston, Nashua, N.-York [1], etc. şi câţiva prin America de sud. In Boston, un mare comerciant de carne este Panait Ciopa, iar fiii lui ingineri; în Los Angeles, Mihail G. Piteni, are întreprinderi de hoteluri; un mare proprietar este Memu. Tot aici, este Turianul Hristu Cicma medic şi Hristu Patajò din Samarina. In America de sud, Tuliu Diamandi, stabilit de peste 30 ani, diplomat al facultăţii din Bucureşti, are farmacia lui la Buenos Ayres, iar Tachi Diamandi inginer chimist [2].

Puţini Turieni s'au stabilit, după 1900, în Nashua, Providence şi Cansas City.

Aromânii din Băiasa, bine înstăriţi, s'au aşezat cu deosebire, în statul Vermont. Vom da câteva nume reprezentative. Nicolae Economu, are în Ist Georgia-Vermont, fermă pe moşie proprie cu 80 vaci şi mii de păsări, cu inventarul cel mai modern; mai desface şi brânzeturi europene, etc. [3]; Petre Cazana cu atelier de fotografiat şi proprietăţi în Liverpool-Ohio. In Knoxville-Tonnesay, Nicolae H. Cazana cu imobile şi trei ateliere de fotografiat: în Woodsville N. H., în Lindonville Vermonts şi cel mai impunător în Johnsbury. Steriu Palioseliti, în Hudson N. H., fermă de lux pentru produse lactice: Nicolae Cuşca, în Nashua N. H., negoţ şi imobile urbane; Ghiorghi Zigra şi fraţii Raftu — Temistocle şi Gigă cu restaurante în Parkersburgh şi fraţii Gima — Giorghi şi Ianachi, în acelaş centru; Ştefan A. Economu fotograf în High Point N. C., iar John Tegu aceiaşi ocupaţie în Birmingham Alabama, etc.

Aureliu I. Popescu pomeneşte de câţiva tineri din New York, buni negustori şi devotaţi cauzei obşteşti a Aromânilor, ca Ion Tase modest proprietar al societăţii M.-Românilor; Louis Cipu, Leon Talabac (Talabaca) un expert statistician în Wall Street, cartierul bancar al New Yorkului şi febril calculator al veniturilor la diferite acţiuni şi, în fine, despre alţi câţiva proprietari de mici restaurante [4].

Aromânii au avut şi alte îndeletniciri în intensitatea cuprinsului U. S. A. [5].

Iată cum istoricul N. Iorga, în vizita ce a făcut-o Românilor din America, vorbeşte şi de Aromânii din Macedonia, aflători în a-

---

[1] Miha N. Hagibira este şef comisar la un sector din N.-York; Ianuli Hagibira pictor portretist foarte apreciat — ambii absolvenţii ai gimnaziului din Ianina, N. Baţiri profesor de muzică. [2] Barbaiani din Samarina are un institut particular comercial superior şi lucrări mult apreciate în l. spaniolă. [3] A avut pe str. Regală-Buc., magazin de maşini de gătit cu petrol şi, acum, fermă de legume la Pantelimon. Artur Economu, fiul său de 20 ani, a construit un avion cu motor Henderson de 4 cilindri, mult apreciat la expoziţia Burlighton din Martie, 1931. Relaţiuni căpătate dela distinsa d-nă N. Economu. [4] Vezi (o. c.) Soc. «Unirea» de ajutor şi de cultură a fost sub preşedenţia lui I. Cipu. [5] Mulţi tineri s'au remarcat pe ringul boxului: chapionul Naşu Popescu din Pleasa, supranumit «Pumnul de fier» — Hammerlog Howie, căruia toate ziarele din N.-York din 1 I/924, i-au adus elogii — Vezi Trib. Rom. de peste hotare, nr. 2, a. I.

ceastă lume: „ca pretutindeni, elementul acesta este de o energie, de o dorință de luptă, de o putere de a construi fără pereche. Macedoneanul trebuie să scoată capul rotund şi brun între capetele tuturor" [1].

Date mai ample asupra acestor colonii le-am socotit de prisos în cadrul acestei lucrări. Date asupra Aromânilor din Tesalia şi Zagor n'am putut căpăta.

Următor legiuirilor severe asupra imigrației în Statele Unite ale Americii de Nord luate de guvernele americane şi acest debuşeu de vărsare şi măcinare a energiilor balcanice — cotate ca rasă inferioară, şi neasimilabile — a fost închis pentru totdeauna. Ceva mai mult. Criza economică, accentuându-se îngrijorător în anii din urmă, a sfârşit prin a alunga şi parte din cei stabiliți de mult acolo. Multă lume aromânească s'a înapoiat, deci, la vechile vetre, parte din elementele îndrăsnețe aşezându-se cu deosebire în România şi în Cadrilaterul acesteia.

Februarie 1924; Liu Gârțu care a ucis pe ring pe un champion francez; în statul St. Louis: Margariti Ianuli al lui Nasta Pleacu din Pleasa — toți produse ale liceului român din Bitolia; în St. Francisco, cel mai temut boxeur era un fârşerot; un alt champion boxeur în st. Rh. Island a fost Gula Pentifunda din Verla. [1] Vezi «Românii din America», 1930, 291.

CAP. VIII

NEGUSTORII AROMÂNI ŞI COLONIILE LOR IN PRINCIPATELE ROMÂNE ŞI IN CADRILATER.

> **Burghezimea de astăzi din ţară este formată mai mult din Români Macedoneni decât din Greci.**
>
> Take Ionescu.

1. — „Greci" şi Aromâni.

Este de cel mai mare interes să urmărim pe negustorii aromâni în cuprinsul Principatelor Române. La prima vedere, se pare că aceşti întrepizi negustori au ocolit ţările dunărene, pe câtă vreme în ţările vecine acestora i-am găsit în colonii importante, încă din cele mai vechi timpuri, ca şi în Ardeal şi Banat. Faptul că nu-i găsim în Principate nu însemnează, totuşi, că n'au existat — este vorba de veacurile anterioare celui al XIX. Greutatea stă, însă, mai cu seamă în a-i deosebi de Greci, cu cari erau confundaţi, nu cu intenţie, ci în mod foarte natural. Ştiut este că, mai cu seamă pentru Aromâni, limba comercială în Peninsulă a fost limba grecească. Veacuri dearândul, în Principate, a vorbi şi a trăi după moda grecească era un semn distinctiv de înaltă aristrocraţie, intelectuală şi social-politică. Şi domni şi boieri se grăbeau să-şi asimileze limba aceasta nobilă şi să-şi poată însuşi, măcar superficial, cunoaşterea literaturii greceşti, ca, prin aceasta, să treacă deasupra nivelului. Şi aceasta, începând cu sec. XVII, mai stăruitor. Ori, Aromânii, găsindu-se într'o societate cu pretenţii de grecizare, era natural ca mulţi din ei — majoritatea — să-şi helenizeze numele şi să se prezinte ca Greci, în modul acesta, putând uşor să-şi atingă scopul urmărit — înavuţirea şi, totdeodată, să poată pătrunde în clasa conducătoare, trup şi suflet helenizantă. In celelalte ţări, constituindu-se în comunităţi culturale şi religioase, laolaltă cu foarte puţini Greci, toţi au fost trecuţi ca atari, până când, în Ungaria, a izbucnit neînţelegerea între amândouă grupările — cea aromânească „macedo-vlahă" pretinzând să fie slujită de preot aromân. Chiar Sina este trecut în enciclopedia maghiară „Pallas", ca „görög"-grec.

Pentru vremurile mai noui, se pare că Aromânii au ocolit, într'o măsură oarecare, Ţările Româneşti. Din ce consideraţiuni nu putem preciza. Ceva semnificativ găsim în poezia poporană : „fetele aromânçe blestemau pe çele românçe cari aţineau calea tinerilor a-

români, oprindu-i astfel, să se întoarcă în patrie, la ele, din care cauză cele dintâiu rămâneau nemăritate. De aci, marea groază a părinților în a da îngăduire feciorilor lor de a străbate „Marea Laie" (M. Neagră) și de a face negoț în „Vlăhie" [1].

Aromânii sau Grecii au cunoscut aceste țări din cele mai vechi timpuri. Profesorul M. Iorgulescu scrie acestea în lucrarea d-sale: „Când Turcii ocupă Constantinopolul, mare parte din Greci se expatriază... alții, cei mai de rând, veniți mai mult din Macedonia și părțile vecine, se opresc prin țările noastre, aciuindu-se aci ca negustori de băcănie. Tot ei aduc boierilor noștri și mărfurile orientale, pe cari le desfac, mergând din casă în casă sau expunându-le în prăvăliile de pe la hanuri. Negustorii greci trec și în Ardeal unde fac o companie de negoț, etc. [2]. Am văzut că coloniile aromânești în Ardeal au o vechime tot așa de mare și că rolul lor în promovarea economiei acestei provincii a fost netăgăduit considerabil. Și, mai departe, acelaș scriitor scrie că un alt articol de comerț care se desfăcea prin casele de negoț din Ardeal erau cordovanele [3], pieile lucrate în răsărit după datina Arabilor din Cordova, la care se adaogă bumbacul, țesăturile din Turcia și mirodeniile [4]. Se știe cu prisosință și este temeinic constatat că, cel puțin, negoțul bumbacului din Tracia era în mâinile Aromânilor mai mult și în ale Grecilor mai puțin. Am mai văzut că, în veacurile trecute, Aromânii aveau contoare și case de comerț în toate țările și în scalele tuturor mărilor și, deci, un le putea scăpa din cercul lor de activitate tocmai țările române, mărginașe cu Ardealul, unde îi întâlnim încă din sec. XVI. Deasemeni, în categoria negustorilor „ruptași", trebuie să bănuim mulțime de Aromâni, cari, ca și ceilalți streini, „se văd supuși numai la o dare fixă, plătită anual și numită ruptă, în schimbul căreia își fac nesupărați comerțul lor" de mărfuri, ce numai ei le pot aduce [5]. Comenzi de mărfuri apusene se făceau prin comisionari greci, armeni și evrei, cari mergeau la iarmarocul din Lipsca sau se așezau în centrele mari comerciale, de unde expediau articolele căutate în țările române [6]; ori, la iar-

[1] In «Antologia aromânească», 44, de T. Papahagi, găsim aceste versuri: «Foclu s'u-ardă-ațea Vlăhie, că-și fug gioni tu ilichie; 'nchisesc gionlli s'vină-acasă, ies Vlăhute ș'nu-li alasă», adică: «Arde-o-ar focul Vlahia, că fug tinerii în vârstă fragedă; se pornesc tinerii să vie acasă, dar româncele ies și nu-i lasă». Neveștencele blestemau pe Ceanană — primul Ceanescu care a venit în Muntenia — că amăgea pe tineri și-i ducea în România. Deasemenea, erau blestemați și chirigiii cari amăgeau pe tineri. Bătrânul Mihalachi Buia, proprietar al grădinei «Parizіana», a fost, copil mic, amăgit de un chirigiu gopeșean. [2] Istoria comerțului, 181. [3] Ibid. [4] N. Iorga, Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc, 113–114. [5] M. Iorgulescu, 186. Atât acest scriitor, cât și dr. A. Giuglea, în lucrările lor atât de documentate, n'au pomenit nicăiri despre activitatea acestor Aromâni, pe cari îi ignorează cu totul. [6] Ibid. 189.

marocul din Lipsca şi în alte centre comerciale, Aromânii erau prezenţi din vremurile cele mai vechi şi încheiau transacţii importante [1].

Ştim că dr. D. Popovici, în valoroasa lucrare, „O Tzintzarima", analizând, cu multă răbdare şi obiectivitate, provenienţa în veacurile trecute a negustorilor aşa numiţi „greci" din Serbia şi Ţările slavone, a conchis că absolut toţi erau Aromânii din centrele curat aromâneşti. Aşa că, printre aceşti „greci veniţi mai mult din Macedonia şi părţile vecine", înclinăm a vedea cel puţin în mare măsură pe Aromâni. Fiindcă, după cum o bună parte din aceştia au luat drumul bejeniei — la căderea Constantinopolului — spre Italia şi Europa, iar alţii, din provinciile aromâneşti, spre Bosnia şi imperiul german, tot astfel, ar fi putut foarte uşor să se îndrepte spre Ţările Româneşti.

In aparenţă, totuşi, au fost mai mult Greci. Cine ar îndrăsni, de o pildă, să spună că numele de Teodoropulos, Anagnastopol, Coemgiopol, Ferechide, Ciropol, Polimiridi, Cavaliotti, Hristidi, Filipide, etc., nu sunt greceşti? Şi, totuşi, au fost purtate de Aromâni, cu negoţ sau mare agricultură în Muntenia şi Moldova [2].

Să luăm pe Teodoropulos sau Teodoru. Era un oarecare Dima, mare moşier în Moldova, fiu sau frate cu căpitanul Farmachi, pe care Artur Gorovei îl socoate grec veritabil [3]. Or, căpitanul Farmachi, era acel Iani Fărmac, „căpitan mare şi vestit în Epir şi Tesalia" ale cărui averi le-a confiscat Ali Paşa, ceeace l-a împins să ia calea codrilor şi să ajungă mare căpitan eterist în Principate [4] — unde fatalitatea implacabilă îl determină să lupte, împreună cu Aromânul Olimpiot Ghiorgachi, împotriva lui Tudor Vladimirescu. Ferechide a fost numele purtat de marele om de stat român, la origină Dimcea, originar din comuna aromânească Fieri-Fearica din Albania [5]. Anagnastopol, la origină Papa Adami Anagnostu, mari moşieri prin judeţul Buzău, erau din Cerneş-Zagorul Pindului [6]. Coemgiopol a fost purtat de două mari figuri bucureş-

---

[1] Vezi C. II-a, cap. II, par. 3, pp. 376 şi urm. [2] La prima vedere, nu pot fi decât sârbeşti numele de Martinovici, Brancovici, Marcovici, Popovici, Nuşici, Filipovici, Gruici, etc.; sau greceşti: Neofit Duca, Perevos, Gazis, Gudas, Pantazides, Diamandi, Valaoritis, Krysalis, Zalacosta, etc.; sau bulgăreşti: Tachef, Ghena Ghenadiev. Aleco Constantinov, Mihailov, Gheorghiev, etc.; sau turceşti: Sava Paşa, Serachiot Bey, Naym Bey, etc. [3] Vezi Arch. Olt., nr. 37-38, a. VII. art. «T. Teodorini» 184 şi urm. [4] Acest Dima «Grecul», căsătorit cu Ileana fiica lui Nicolae Morţun, coborâtor din Ion Tăutul, Marele Logofăt, a avut — printre cei patru fii — pe Teodor Teodorini şi Vasile Teodorini, doi actori cu renume la Iaşi şi Craiova, iar Teodor a avut două fiice, pe Elena şi Lucreţia-Aurora, cântăreţe celebre pe rampele europene. [4] I. Car., 139. [5] Vezi «Fearica» C. I-a, cap., IV, p. 122. [6] Adam Papa Adami a fost bunicul cunoscutului colonel Tache Anagnastopol din garnizoana R.-Sărat, astăzi pensionar; pe când Anagnostu Adami şi Ion Anagnostu i-au fost: unul unchiu, altul tată.

tene: unul „cuimgi-baş", staroste al argintarilor şi altul, fiul Gheorghe, mare negustor de lipscănie, stofe, etc. [1]. Ciropol şi Cristidi sunt originari din acelaş Cerneş, Polimiridi din Custeanani-Aspropotam şi a. m. d.

Numărul acestor aşa zişi „greci" trebue să fi fost relativ însemnat, dacă ne referim şi la numărul considerabil de învăţaţi cari propovăduiau, cu erudiţie înaltă, în Ţările Române, ştiinţele şi filosofia, ei fiind printre aceia cari au pus şi bazele vestitelor academii din Iaşi şi Bucureşti. Aceşti învăţaţi şi profesori aveau fraţi, rude şi prieteni rămaşi acasă şi cari nu puteau să ignoreze aceste regiuni dunărene bogate — domeniu atrăgător de activitate economică şi de înalte funcţiuni pe lângă boierii şi domnii lor.

Dacă luăm lista cu nume de negustori „greci" lucrând din Ţările Române cu streinătatea, îndeosebi cu Veneţia — după comunicările făcute de istoricul N. Iorga în 23/I/915 — vom avea a constata cu mult temeiu că aproape toate sunt aromâneşti sau că le putem revendica cu titlu egal. Intâiu, numele de Panu sau în italieneşte Pano [2] este foarte frecvent în ţinuturile locuite de Aromâni şi se găseşte mai ales şi ca nume de familie. Au fost şi mulţi căpitani armatoli cu numele de Panu: Zidru, Ceara, Meitani, etc. [3]. Numele de „Pepano" ar fi fost, la origină, Păpană, Papanu, Papană, nume foarte obişnuit mai ales la Vl.-Clisura, din vremuri vechi. „Dona" este forma prescurtată a lui Antoni, Andoni, Andona, Ndona, etc. Dona Pepano, Pano Pepano şi altele de ce n'ar fi Aromâni negustori în relaţiuni importante cu Veneţia aşa de cunoscută acestora şi — neindicându-se locul de naştere — ce ne-ar determina să-i socotim de greci?

Iată pe unul Nicolae Papa Zaraful dela Bucureşti în relaţiuni cu Caraiani, marele negustor şi „agent permanent" al lui C. Brâncoveanu, căruia îi supraveghea, împreună cu unul Mihail al lui Pană, depozitele dela Zecca; pe unul Spiru Panu dela Focşani, pe altul Panu Strati, consul la Veneţia... Să se ştie că zărăfia a fost o ocupaţie foarte obişnuită la Aromâni; numele de Spiru este prea aromânesc, etc.; Manu Apostol — şi el în relaţiuni cu Caraiani [4] — Constantin Hagi Iani din Salonic, Ioan Rizu şi altele, sunt nume purtate şi de Aromâni. Manu (Manu, Manciu, Manea, Manoil, Emanoil, etc.) este foarte frecvent la Cruşova, la Clisura şi în alte centre; Rizu era numele originar al lui Riga Fereul chiar şi este purtat, actualmente, de toţi a'de Rizu şi Rizeştii, originari din Băiasa şi

[1] Vezi mai departe «Bucureştii» şi cap. IX. [2] Câteva ştiri despre comerţul nostru în veacurile XVII şi XVIII. [3] Vezi I. Car., o. c., passim. [4] Acest Manu Apostol, negustor al lui Vodă Brâncoveanu, după căderea acestuia, trăia la Braşov, unde da ştiri imperialilor — Vezi N. Iorga «Scrisori de negustori», 1925, p. 89.

alte părţi; Bubuli şi Bubulina, deasemenea, nume foarte obişnnite, mai ales la Fârşeroţi.

Răposatul I. Caragiani, membru al Academiei Române, cel mai serios cunoscător al situaţiei Aromânilor în Balcani, scrie acestea: „Iar familia Caraianaţilor aşezată la Ianina a fost înrudită cu o altă familie însemnată a Măruţilor, cari Măruţi trăiră mult timp în Ianina şi apoi emigrară din cauza Turcilor în Veneţia. Măruţeştii şi Caraianaţii căpătară titluri de nobleţă din partea Senatului Veneţii pentru multe servicii ce făcură“ [1]. Mulţi Caraianaţi emigrară şi în insulele ionice. Iar mai departe [2], analizând, cu răbdare şi obiectivitate, listele date de Aravantinos pentru familiile boiereşti între 1431—1814 [3], deduce că acest oraş — Ianina — era, pe acele vremuri, „mai mai românesc“ şi găseşte, printre multe altele, aceste nume de boieri: Panu Caraioan, Panu Măruţu, Anastasie Vrană [4].

Să intrăm în subiect. In comunicarea deja citată, istoricul N. Iorga — primul care a dat la iveală nume de Moscopoleni în legături comerciale cu Veneţia — găsim acestea: „Afacerea depozitelor Brâncoveanului a intrat apoi în mâinile lui Leonard Caraiani şi ale altui grec foarte cunoscut, care a avut afaceri cu Rusia şi a luat în căsătorie pe o fată din dinastiile fanariote, Pano Marutzi“ [5]. Despre acest Pano Marutzi, a cărei naţionalitate am stabilit-o cu prisosinţă până acum, găsim scris în „Cronicarii greci“ de C. Erbiceanu, la p. 201: „Acestu Maruţe, Ianiot, trăitor acum în Veneţia şi care este comerciant. Acesta după cum se aude a întrecut pe toţi comercianţii şi boierii Romèi, nu numai pe cei din Constantinopole, ci şi pe cei din Valahia şi Moldova şi Serbia şi pe cei din compania Vienei şi Braşovului şi pe cei ce se află aiurea. Ii a întrecut nu numai cu bogăţia, ci şi cu cinstea. Acesta s'a dus la Viena şi l-a primit însuşi Chesarul; acesta s'a dus şi la Paris şi l-a primit chiar regele, dupre cum şi regele Engliterei şi regele Prusei. S'a dus şi la Petersburg şi i s'a făcut şi acolo primire. A fost cinstit şi cu cavaleria de cavaler al ordinului Sântei Ana şi s'a numit cavaler moscovit... Inainte de el Caraghianizii erau renumiţi comercianţi în Veneţia. Dar acesta cu mult i-au întrecut şi numele lor de-abia se mai aude acum; şi, ceeace este curios că acesta începutul şi l-a luat dela aceia şi în timp de 30 ani atâta s'a ridicat, Dumnezeu să-i înmulţească anii“ [6].

Din familia Vrană şi Mavroiani a ieşit familia Caraianaţilor, înrudită cu acea a Măruţilor. Străbunul acestora a fost cărăvănar şi, după ce strânse o avere fenomenală, se retrase [7]. Şi, de aceea, ve-

[1] I. Car., 58. [2] Ibid, 59. [3] Hronoghrafia tis Ipiru, II, 260—284. [4] I. Car., 59. [5] Câteva ştiri, nota 1, p. 5. [6] Aşa scrie C. Daponte, Scopelitul, care, după aceea, s'a numit Chesarie, în al său «Dialog istoric». Vezi Cronicarii greci, l. c. [7] I, Car. 58.

dem pe membrii Marutzi făcând ucenicie la Caraiani din Veneţia – înrudiţi la Ianina, înrudiţi şi la Veneţia [1]. Un celebru exemplar a fost acest Panu, educat la casa Caraiani şi care întreţinea relaţiuni de comerţ internaţional, firma lui trebue să fi fost pe acele vremuri, mult mai valoroasă aceleia lui Sina, căruia îl putem socoti ca un demn antemergător.

Ne vine să credem, prin urmare, că am dovedit cu prisosinţă că foarte puţine nume au rămas greceşti. Panu Maruţi, însă, rămâne Aromân.

2. — Negustori aşa zişi „greci" în veacurile trecute.

Negustorii aromâni au fost semnalaţi la Iaşi de cronicarul Miron Costin, pela 1680, după exemplarele rătăcite pe acolo, cum observă istoricul N. Iorga [2]. Dar mărturii despre aceşti negustori ne duc şi mai adânc în veacurile anterioare. După cum am mai spus-o [3], un „grec" Caraiane era aşezat la Snyatin în Polonia, păstrându-şi, totodată şi privilegiile din Moldova [4]. In 1595, în plin războiu turcopolon, întâlnim, în Polonia, pe negustorii din Iaşi, „cu toţii greci", ca Dimu Balagora, Dimo Mihail, Manuil Simotos, etc. [5] — despre cari am mai vorbit cu alt prilej [6]. Epiroţi la Iaşi, cu mari afaceri şi influenţe, erau unul negustor „Giva din Grecia, din Epir, ce este aproape de Macedonia" [7]. Deasemenea, găsim tot la Iaşi, pe unul Ienachi Simota („Enachi Simon Grecul"), curtean al lui Eremia Movilă [8]; altul, venit tot ca negustor, care ajunsese mare spătar al Moldovei şi ginere al lui Petre Schiopul, Zotu Tzigaras din Ianina [9]. Se pomeneşte si de un Pano Limidari, grec din Macedonia [10].

Grecii epiroţi apar în negoţul Moldovei mai mult de pela 1600. In afară de acel Giva, negustor de vite, mort în Bistriţa, se mai pomenesc şi alţii ca Nicolae din Suceava, ca Mihail [11]; ca Manea care a fost Vameş Mare, ca Alexe în acelaş post, Pană Limidari, negustor al M. S. Vodă, etc., toţi negustori la Iaşi, prin 1604 [12]; un altul Teodor Chiriac, care avea vama Moldovei sub Petru V. Şchiopul şi Ieremia Movilă – prin 1595 [13]; unul Mihail

---

[1] După Pouq., o. c., II, p. 422, aflăm că, în 1724, un mare negustor din Ianina, Anastase Marutzi, a condus consulatul francez din Arta după moartea titularului Dubroca şi l-a predat mai târziu fiului acestuia. Tot Pouq., scrie că urmaşii acestei virtuoase familii erau stabiliţi la Veneţia de aproape un secol. [2] Câteva ştiri, etc. [3] Vezi Cap. II, «Rusia şi Polonia». [4] Studii şi doc., VI, p. 306, nr. 1160, cfr. şi nr. 1162. [5] Ibid, 443—4, nr. 380. [6] Vezi «Rusia şi Polonia». [7] Hurmuzachi, XV, p. 809—810, nr. 1453 — ap. N. Iorga, Ist. Com. I, p. 197. Unul «Jiva» din Clisura îl vom întâlni ca negustor în Oltenia. [8] St. şi Documente, p. 456, nr. 475 şi Hurmuzachi XI, pp. 317 şi urm. nr. 448 — ap. St. şi Doc., XXVII, p. 389, nr. 247. [9] N. Iorga, Memoriu despre legăturile cu Epirul, în Anal. Acad. Rom. pe 1914. Numele de Tzingara l-am întâlnit la Gopeş şi Bitolia. [10] St. şi Doc., XXIII, p. 440, nr. 374. [11] N. Iorga, Scrisori de negustori, 60. [12] Ibid. [13] Hurmuzachi, XII, pp. 307—8, CCCCLIX—

Manea, vărul lui Balaban, un Constantin Hagi, fiul lui Petru Grecul [1].

In Moldova pela începutul secolului XVIII, sunt negustori ca Gheorghe din Iaşi, ca Proca, ca Dima băcanul, împrumutători de bani şi moşieri [2] — nume ce le dăm cu toată rezerva; sau unul Ioniţă Arghirie [3], etc. In 1741, era, la Iaşi, pe lângă un băcan din Rodos şi un altul, tot negustor de mătase din Ianina [4]. Printre „greci băcali" la Botoşani, era, pela jumătatea secolului XVIII, şi Ştefan „Machidonean" [5], negustori cari fac negoţ şi peste hotare, până şi cu „Jidovii ot Juravna" din Polonia [6]. Sub Petru Şchiopul, făceau afaceri şi Albanezi sau Arvaniţi din Scutari [7].

Printre breslaşii blănari din Botoşani, cam prin 1769—1768, găsim „greci" cu nume ca Iordachi Blănaru, Enachi Grecu, Eni Grecu, Neculai, nepot lui Iordachi, sau ca Chiriac Andrii, Anăstase Grecul, Apostol Grecul, un Anastasis Ioan „bacalbaşi" [8]. In această vreme, Români din Balcani — scrie N. Iorga — se aşezau în oraş, se însurau cu localnice, trecând astfel repede între indigeni, ca Iorga cupeţul şi fiul Manole Gheorghiu sau „Galeongiul" [9], dar numeşte ca „Greci curaţi", pe alde Baş Coste Avram, care se ocupa cu împrumuturi [10]. Dar de mult, negustori din Epir şi din alte provincii turceşti veneau tot mai de mult, cari — înainte de a fi negustori specializaţi în anumite articole — erau oameni de afaceri, capitalişti, împrumutători, cămătari, aşezaţi deocamdată la oraşe [11]. Alţii ajungeau până la „Nejua", la iarmarocul cel mare din Nijninovgorod [12]. Un mare negustor era şi Panaiot în relaţiuni cu Rusia [13], Unul Iani Bacalul din Botoşani, care se întâmpină la 1761, se chema Deli-Iani, Iani cel îndrăsneţ [14], mai bine zis Iani cel Nebun. Prin 1741, erau negustori ca Dimitru Duca şi Cristofor, cari mergeau la „Lipţca" [15] sau ca chir Dimitrie şi chir Postolachi „lipţcanii" [16]. La 1763, întâlnim pe Anastase Lipscanul, la 1788, pe „giupânul Constantin Panaite Lipsicanul" [17], pe unul Foti Lipscanul, care îşi face dugheni de piatră la Iaşi, încă din 1761 [18]; pela sfâr-

ap. N. Iorga, o. c., 54. [1] Scrisori de negustori, p. 79, nota 1. Este vorba de acel mare negustor moldovean din Lemberg. Vezi şi cap. II, «Polonia şi Rusia» — p. 379. [2] N. Iorga, Ist. com. II, p. 18. [3] Ghibănescu, Surete şi izvoade VIII, 15, nr. XIV, pp. 30—31, nr. XXVIII, ap. N. Iorga, o. c., 18. [4] St. şi Doc., VI, p. 319—20, nr. 775, p. 329, nr. 836. [5] St. şi Doc., 126, nr. 23. [6] Ibid, 136, nr. 50. La p. 155, Ist. Com. I, se pomeneşte, pela 1500, de negustori de vite moldoveni în relaţii cu Braşov, ca Andrica, Babuş, etc. — aceasta reamintind nume din Cilsura. [7] N. Iorga, Ist. Com. II, 208. Aceşti negustori greci erau Valahii despre care am vorbit în C. I, cap. I, p. 39 şi nota 8. [8] N. Iorga, Breasla blănarilor din Botoşani. [9] Ist. com., II, 38 — act pierdut în războiu — colecţia N. Iorga. Din aceştia îşi trage obârşia marele istoric şi cărturar al ţării N. Iorga. [10] St. şi doc., V, p. 543, nota 2. [11] N. Iorga, I, 300. [12] Un cas din veac XVIII, St. şi Doc. VII, p. 322—3, no. 74. [13] Idem, XVI, pp. 108—9, nr. V. [14] N. Iorga, II, 38. [15] St. şi doc., VI, 234, nr. 206. [16] Idem, 263, nota 34 35. [17] Idem, VII, p. 222, nr. 62; vezi şi p. 61, nr. 43. [18] Doc.

şitul secolului, pe Anastase şi Constantin Pano, pe Dimitrie Costivă, pe Dimitrie Papa Anastasie care se uniră cu fraţii Mărgărit şi Compania pentru negoţul lipscănesc; [1] mai întâlnim pe „Constantin Panul" — Pană care mergea la Lipsca „pentru a sa neguţătorie", etc. [2]. In 1798, un „grec" Panaioti Conducli făcea drumul pe Dunăre, dela Galaţi la Viena. [3]

Am dat acest şir de nume ce nu seamănă nici pe departe cu cele veritabil greceşti. Greci erau destui în negoţul Moldovei, originari mai cu deosebire din insulele egeice. Dar nume ca Anastasie, Pano, Fotie, Postolachi, etc. le-au purtat mai ales Aromânii. Nu trebue să scăpăm din vedere încă câteva. In chrisovul din 1769, prin care domnitorul Grigore Ghica, Voevod al Moldovei orândueşte bunul mers al Academiei Domneşti, înfiinţată pe lângă Mitropolie „prin a D-sale cheltuială slobodă, îndestulată şi cu toate cele trebuincioase lucrărilor ei şi cu Biserică", în acest chrisov domnesc, găsim, printre epitropi „dintre comercianţi pe Başa Coste Avram, pe Costa Papa Filu, pe Constantin Panaiot, etc." [4]. Aceste nume trebuie să fie aromâneşti: Constantin Panaiot este deja pomenit; numele de Başa îl găsim şi astăzi la Vl.-Clisura; iar Costa Papa Filu îl întâlnim în listele date de Aravantinos [5] şi analizate de Caragiani, care îl număra printre boierii aromâni ai Ianinei, alături de Caraioan, Panu, Murutu, etc. [6]. Alături de toţi aceştia, trebue să menţionăm pe acel „arhon" Alexe Balaban Ianiotul dela Lemberg, care a construit, în 1672, biserica din acest oraş [7], şi care la moartea lui, a lăsat moştenire patru sate şi o vie la Cotnari [8] El era văr cu Mihail Manea [9] şi asociatul lui Duca Vodă [10].

In acest secol, al XVIII, lipscanii greci, cu un capital mic şi împrumutat dela boieri şi cu care de transport, făceau comerţ cu articole aduse din Germania, din Franţa, Austria, Veneţia, Boemia, Moravia, etc [11]. Negustorul pomenit Başu Coste Avram aducea, din „Ţara Nemţească" oglinzi, ceasornice şi alte mărunţişuri". Printre negustorii „precupeţi armeni şi evrei" erau şi „precupeţi greci cari vindeau în Polonia, Ungaria, Germania, Veneţia şi Raguza" cai, vaci, tauri şi boi, precum şi miere, ceară unt, său, manteca, lână, piei, carne sărată şi alte vite ce se obişnuia — până în 1760 — a fi cumpărate de acei negustori ce-i duceau la Strălucita Poartă — în Constantinopol [12]. La Iaşi, Grecii aduceau stofe de Orient — Alep, Chios, ca muselină, brocart, materie scumpă [13]. Un Tzigaras,

Calimachi, I, 450. [1] Hurmuzachi, X, 552, nr. VI. [2] Doc. Calimachi I, 475, nr. 156. [3] Ibid, I, 122, nr. 73. [4] C. Erbiceanu, o. c., 1888 XVI. [5] Chron. tis Ipiru, II, pp. 260—84. [6] Vezi l. Car., 59. [7] N. Iorga, Note polone, 55. [8] N. Iorga, Scrisori de negustori, 1925, 79. [9] Ibid. [10] Note polone, l. c. [11] Doc. Calimachi, I, p. 125, ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 45. [12] Ibid, II, 413-4, nr. 36, ap. N. Iorga, l. c., 45. [13] N. Iorga, Ist. Rom. prin călători, III, p. 24. Printre

epirot, negustor la Moscova şi Nijninovgorod, a avut, cu o rudă a sa, Caracadà, vama Galaţilor [1]. Un mare bancher la Iaşi era Andrei Pavlu, în legături de tovărăşie cu casa grecească Betli din capitala Vienei [2]. Un alt epirot, mare negustor în Moldova şi „foarte cinstit" a fost Anastase Dimitriu [3].

Stim din cele expuse la cap. I, Cartea I-a, că Aromânii din Arbănaşi-Arvanitohori (Bulgaria) întreţineau cu teritoriile dela Dunăre un important negoţ de vite — aceasta prin secolul XVIII şi mai afund. Scriitorul A. Veress, vorbeşte în lucrarea d-sale, de un comerţ însemnat al negustorilor „greci" cu „oaia soroca, având ciudăţenia dela natură că are o coastă mai mult ca celelalte oi", foarte mult „preţuită mai cu seamă pentru carnea ei, pentru care negustorii greci, chiar la începutul sec. XVIII, exportau din ea mai mult de 60000 bucăţi la bucătăria Sultanului" [4]. Nu este exclus de loc ca, printre aceşti negustori greci, de oaie soroca, de lână şi de piei creţe [5], să fi fost în bună parte şi Aromâni din Arvanitohori, precum şi din alte ţinuturi aromâneşti, ştiut fiind cu prisosinţă că Aromânii au făcut, din totdeauna, comerţ cu vite cumpărate din această ţară şi de peste Dunăre şi vândute Turcilor, mai ales la Constantinopol [6]. Pe aceşti Atomâni din Arbănaşi îi găsim, bogaţi dealtfel, şi în companiile greceşti din Ardeal şi Ungaria [7]. Negustori veneau tocmai din Macedonia şi Epir, ca să cumpere vite mari cu coarne şi seu de capră [8].

Moscopolenii se găseau foarte mulţi cari aveau pe lângă Poarta Ottomană şi în Principatele Munteniei şi Moldovei funcţiuni înalte, după care câştigau averi mari, etc. încă înainte de distrugerea Moscopolei [9]. Ce funcţiuni înalte au deţinut aceşti Aromâni şi cari au fost aceştia, nu putem şti. Desigur, însă, că au purtat nume greceşti şi consideraţi ca atare, dacă nu şi ca fanarioţi.

Alături de Moscopoleni, Zagoriţii se ocupau mai ales cu comerţul de blănuri în Principatele dunărene şi în Rusia [10]. Dealtfel, Zagorul şi Epirul — pe lângă legăturile culturale şi religioase cu aceste ţinuturi — au întreţinut, din cele mai vechi timpuri, legături comerciale întinse. Pouqueville, aminteşte de o comună din Zagor — Negades — care s'a îmbogăţit prin relaţiunile ei cu Valahia [11]. Celebrul Ghioni, cu nu mai puţin celebra lui ctitorie —

Grecii veritabili din Moldova, erau şi acei Greci veniţi din ţinuturi aromâneşti şi cari aveau legături dese cu ţările levantine. [1] N. Iorga, Ist. com., II, 129. [2] Doc. Calimachi, I, p. 131, nr. 84 şi p. 144 — ap. N. Iorga, o. c., II, 93. [3] N. Iorga, o. c., 129. Numele de Anastase l-au purtat numai Aromânii. [4] Vezi „Păstoritul Ardelenilor în Moldova şi Ţara Românească" pp. 13—14 — cfr. lucrarea lui Cantemir. [5] Lâna produsă de alte oi şi pieile creţe erau duse de negustori până în Persia, de unde ajungeau pe pieţele Apusului ca blănuri de „persian" şi „astracan", din o. c., 14 — cfr. Haequet, etc. [6] Vezi şi „Bulgaria" cap. IV. [7] Vezi „A.-Ungaria", cap. I. [8] N. Iorga, St. şi doc., VIII, p. 92, 1906. [9] Vezi Doc. Loc. Arch. B-pesta. [10] Pouq., o. c., I, 208. [11] Pouq., l. c.

şcoala Ghioni dela Ianina — a strâns averi considerabile prin speculaţiunile lui cu această ţară [1]. Bogatele colonii de Aromâni activând în Galiţia şi Polonia — ca la Lemberg, Poznan, Snyatin, Cracovia, etc, — aveau contact statornic cu Moldova [2].

Prin sec. XVIII, întâlnim, în Cernăuţi-Bucovina, ceva nume greceşti ca Nicolae Grecu, unul Ioan şi Vasile Sasonte, un Atanase Costin [3], un Constantin Pantazi — acesta la Suceava — venit din Grecia, încă înainte de 1775 [4]. Statistica din 1798 ne arată la Chişinău — printre Armeni, Evrei, Sârbi şi Lipoveni — şi Greci [5].

„Greci" din Epir găsim, încă din timpuri vechi, în Oltenia. Ca ban şi vistier al Craiovei, în intervalul 1587—1593, îutâlnim pe Iane „Grecul", epirot, unchiul lui Mihai Viteazul, adică frate cu mama acestuia. Teodora (în cinul călugăresc Teofana) [6], originar din Ziţa-Zagor [7]. Un alt ban al Craiovei, prin 1595—1601 — mort spânzurat în acest an, în vârstă de 71 ani — a fost Mihalcea Banul, agent de negoţ al lui Mihai, tot „grec", cu numele de familie Caragea, cu un frate Iorgu sau Ghiorgi, care a avut ca fii pe Iane şi Tudor [8]. Pe unul Nica îl întâlnim ca vel vistier între 1594-1610 şi vel logofăt sub domnii posteriori lui Mihaiu Viteazul, ctitor cu soţia sa la Prodromu — în 1614 [9]. Unul Nica era şi la Bucureşti, unde avea şi prăvăliile sale în târg, în 1710 [10], zaraf şi negustor şi în relaţiuni strânse cu Veneţia, de unde aducea mătase şi atlaz roşu, precum şi zaharicale, din chiar însărcinarea Domnului, proprietar bogat care a lăsat o avere însemnată fiului său Panaioti la casa lui Caraiani, ca şi la Zecca, unde şi domnul Brâncoveanu avea depozitele sale în mii de galbeni [11]. Istoricul N. Iorga îl trece printre Albanezi [12]. O mulţime de negustori „greci" prieteni ai lui Nica erau Zaharia Macri, Panu Tamara, Teodor Caracada, fraţii Constantin şi Gheorghe ai lul Vasile — amândoi abagii, un Stati Didu, Manu Apostol [13]. Era un mare împrumutător al boierilor şi a mulţime de oameni din toate treptele sociale [14]. Un alt negustor în relaţiuni cu Veneţia de unde aducea, în schimbul cerei, pergament, mărgean bun roşu, zăbranice, etc. era şi „grecul" Spiro

---

[1] Vezi «Ianina», cap. II. C. I-a. [2] Vezi „Polonia şi Rusia", cap. II, C. II. [3] St. şi doc., V, 421—22. [4] Doc. Calimachi, I, 584—85 şi urm. — ap. N. Iorga, Ist. Com., II, p. 86. [5] Vezi „Basarabia noastră" de N. Iorga, 130. [6] Cfr. lucrarea lui I. C. Filitti: Arch. G. Gr. Cantacuzino, p. XXIII şi lucrarea aceluiaşi „Mama şi soţia lui Mihai Viteazul" în Conv. lit. III, 1921 — ap. Em. Hagi Mosco, în Arch. Olteniei, nr. 43—44, a. VII, Mai-August, 1929 „Boierii lui Mihai Viteazul" p. 215 şi urm. [7] N. Batzaria, Apărarea nr 12 | 1930. [8] I. C. Filitti, o. c., 221, etc. [9] Ibid. [10] C. G. Mano, Doc. din sec. 16 şi 17, priv. la fam. Mano, Buc. 1907, p. 71 şi urm. — ap. N. Iorga, o. c, I, 301. [11] St. şi doc., IV, p. 76 şi urm. şi „Câteva ştiri, etc.". [12] Ibid. Numele de Caragea se întâlneşte frecvent la Aromâni. Numele de Nica este curat aromânesc şi l-am găsit purtat de o seamă de negustori aromâni la Braşov şi în alte centre. [13] Ibid. [14] Ibid.

Panu [1]. Un alt boier, negustor sub Şerban Cantacuzino, era Panaiotachi Nikusios [2] (Nicuşu ?).

Prin 1630, erau negustori „greci", români, italieni, turci şi armeni, cari scoteau la vânzare mărfuri scumpe, pe strade şi pieţe [3]. Prin sec. XVII — vremea când începe a se aşeza unii mari negustori streini — a fost şi Epirotul Dona Pepano, în relaţiuni cu Veneţia, om cu avere întinsă şi cu mai multe moşii, ctitor al mănăstioarei dela Mostişta-Mărculeşti [4]. In 1763, giuvaergiu de frunte era unul Hagi Chiriac [5], pe când unul Hagi Chircu împrumuta, în 1717, lui I. Vv. Mavrocordat sume mari [6]. Intr'un hrisov din 1720 al lui Nicolae A. Mavrocordat, găsim un boier Ianachi Staia, vel postelnic [7], nume ce reaminteşte familia aromânească Staia dela Lugoj [8].

Un Pană Hagi-Cristea-Condoianu, „nu grec, ci albanez", un Mihalachi, un Damian, un Ienachi Popa Alexe sunt pomeniţi ca negustori la începutul sec. XVIII, în Oltenia [9]. Este de remarcat şi aici că toţi negustorii creştini venind din Albania sunt consideraţi o bună parte şi ca „albanezi", ca acel Pană Hagi Cristea de mai sus, care, foarte bine, putea să fie un Moscopolean sau Aromân din alte centre din Albania. La Tg.-Jiu, unde negustorii Chiproviceni erau în fruntea vieţii economice, se pomeneşte pentru începutul sec. XVIII, unul Adam Grecul, un Simion Mergeanli [10]. La Craiova, găsim pe unul Pantazi, în legături de afaceri cu boierii ocupaţiei — împrumutător şi negustor de oi [11]. Unul Hagi Gheorghe Ion, cel mai bogat negustor al cetăţii Banilor, zidea în 1766 — cu ajutorul altor boieri — frumoasa biserică Madona Dudu, înzestrând-o cu două perechi de case, etc [12]. Un altul, boier bogat, era şi Hagi Ienuş [13]. Tot pela începutul acestui secol, odată cu ocuparea Olteniei de către Austriaci, colonii aromâneşti, vechi sau mai proaspete din Banat, se revărsară în această provincie — printre cari ar fi plecat şi familia Simu, străbunii cunoscutului Anastase Simu [14]. Nu ştim în ce epocă s'au deplasat din Ardeal, din coloniile aromâneşti de acolo, familii ca Nasta, Giuvara, Paplica, etc. [15].

Numele de Meitani şi Giuvara ne reamintesc nume de căpitani armatoli din Pind şi Tesalia [16], cari, din motive politice sau şi economice, s'au aşezat în Principate. Mulţi din aceştia — căpitani —

---

[1] Câteva ştiri, etc. [2] N. Iorga, Ist. Com. I, 311. [3] Ibid, 249–250. [4] Ibid, 252—53. [5] St. şi Doc., V, 328, nr. 120. [6] N. Iorga, o. c., II, 27. [7] Istoria bisericei Şcheilor Braşovului de dr. S. Stinghe, 168 [8] Vezi „Banatul" la cap. I, C. II-a. [9] Braşovul şi Românii, 328—9, 416—22. [10] N. Iorga, Oraşele oltene şi mai ales Craiova pe pragul vremilor nouă, (1760—1830) p. 7—8. Numele de Mirgeani există şi la Cruşova. [11] Giurescu, Material, 182, nr. 152 — ap. N. Iorga, Ist. com., II, 27. [12] N. Iorga, Oraşele oltene, 15 şi 19. [13] Ibid. [14] Vezi „Banatul", C. II, cap. I. [15] N. Batzaria, Apărarea, nr. 20 | 931. După D. Pop., o. c., aflăm că, din Ardeal, s'au aşezat în ţările slavone, familii ca: Triandafil, Batut, Nica. Un Triandafil găsim la Sibiu şi Bucureşti. Vezi p. 467-8. [16] Vezi I. Car., passim.

erau luaţi drept arnăuţi [1] sau greci, în fond, erau Aromâni veritabili. Cu timpul, au ocupat funcţiuni înalte sau situaţii sociale frumoase activând pe arena economică.

Ştim că Constantin Hagi Pop întreţinea relaţiuni strânse cu boerimea din Moldova, precum şi cu negustorii olteni şi munteni [2]. El făcea negoţ de cordovane şi lucra pielea în ţară, la Giorocul de lângă Craiova şi ţinea în arendă Giormanul, unde lucra tabanaua lui sau fabrica; avea agenţii lui răspândiţi peste tot — la bâlciul cel mare din Râureni, pe când alţii activau pe malul turcesc din faţa Olteniei pentru materii prime, în legături cu Aga din Rusciuc; era lânar şi pielar cu toptanul; mai ştim că împrumuta bani boierilor şi oamenilor de afaceri dela noi, cărora le aducea şi noutăţi de mâncare şi îmbrăcăminte din Apus [3]. Dealtfel, tot prin aceşti „Greci", membri în companiile de comerţ, produsele principatelor ca şi acelea ale s.-estului european, luau drumul peste Carpaţi şi duse departe până la târgul din Lipsca şi duceau peste munţi „mărfuri turceşti" şi aduceau în schimb lipscănii [4]. Dealtfel, negustorii de talia lui C. H. Pop, fraţii Poschari, Zetini, Triandafil, Manicati şi alţii asiguraseră monarhiei a.-ungare, până la începutul sec. XIX, preponderenţa în comerţul Dunării de jos şi în Balcani [5].

Pela finele sec. XVI şi începutul celui următor, găsim şi Cetatea de scaun a lui Matei Basarab, în Târgovişte, ceva „greci", printre cari un Cara-Iane şi un Iane Iatro [6], — unde erau mulţi negustori greci bogaţi, cari făceau comerţ cu deosebite părţi din Ţara Turcului şi din altele, alături fiind şi mulţi negustori armeni, „mulţi şi avuţi" [7]. Aceştia se bucurau din partea domnului de privilegiul de a judeca şi procesele între ei [8]. Pela începutul sec. XVIII, s'a stabilit în Câmpulung şi apoi la Rucăr, unul Gheorghe Smerna din Lintope unde s'a ocupat cu fabricarea de caşcavaluri pentru Orient, a cumpărat drumuri din munţi şi a făcut mai multe ferestrae în vatra satului; a fost continuat de fiul Nicolae Rucăreanul, care a făcut negoţ în ţară şi în Braşov [9].

---

[1] N. Iorga, Hist. R. P. Balk., 49 şi I. Car., passim. [2] N. Iorga, Scrisori de negustori, XII. [3] N. Iorga, Scrisori de boieri şi negustori olteni şi munteni, etc. din Studii şi Doc. cu privire la istoria Rom., VIII. [4] Gh. Netta. Expans. econ. a Austriei, 11. [5] Ibid, 61. [6] N. Iorga, Ist. com., I, nota 1, p. 242—43. [7] Idem — Călători, ambasadori şi misionari, 67. [8] Idem, Braşovul şi Românii, 167 şi urm. [9] Vezi art. semnat Abel., în Tribuna Rom. de peste hotare, nr. 2, Febr. 1926, III. Niculae Rucăreanul a avut cinci feciori: Nae, deputat în obştească adunare, Mihalachi membru în Curtea de Apel, Tache a fost prefect al jud. Muscel, un al patrulea şi Bücă Pandele, care s'a ocupat cu afacerile familiei. Aceasta a devenit proprietară în mai toate comunele din nordul judeţului: Rucăr, Dragoslavele, Nămăeşti, Suslăneşti, Jugur, C-Lung, Bughiu, Rădeni, Poenaru, Nucşoara, cea mai mare parte a munţilor şi livezilor, iar Rucăr satul a fost răscumpărat în 1853 cu 3000 galbeni.

Coloniile de negustori din Ianina şi Albania aşezate la Bucureşti au fost mari şi bogate şi în curent cu ideile politice ale timpului [1]. Un Hagi Tănase şi tovarăşul Iorga la Giurgiu sunt bogaţi, în stare să facă danie spitalului Pantelimon [2]. In 1798, sunt chemaţi de Radu Golescu, la departamentul epitropiei obştirilor pentru negustori, Ioan Scufa, Spirea Cazoti şi Mihai Chiriţă [3]. Un negustor Meitani făcea afaceri mai mult cu Turcia, pe lângă zărăfie [4] — această ocupaţiune de predilecţie a Aromânilor şi în Turcia, ca şi A.-Ungaria şi în alte ţări. La Galaţi, pela începutul sec. XIX, găsim câteva nume de zarafi ca Panaioti Mumgiul, Grigore Carasava, etc. [5]. Pela finele scc. XVIII şi începutul celui următor, se întâmpină, în Hanul Zlătarilor, bancherii bucureşteni, ca acelaş Meitani, Sachelarie, Apostol şi fiul său Fotache, Polizu Condu sau Căminarul Polizachi, bogaţi contraccii şi arendaşi ai ocnelor, drumurilor şi vămilor, epistaţi ai veniturilor mănăstireşti, într'un cuvânt mai capitalişti; Hagi Moscu, Facea, Bellu, Iancu Scufu, Spiridon Cazotti, etc. [6]. Hanul Grecilor de lângă biserica Ghiormei Banul, dată încă din secolul XVI, ceeace s'a numit mai târziu biserica Grecilor [7]. Această biserică, Sf. Gheorghe, era pe locul unde este astăzi B-ca Naţională.

Negustorul bucureştean Hagi Moscu — care pare a fi fost Aromân — vindea sare valahă pe Dunăre la Turcii şi Bulgarii din toate oraşele malului drept [9]. In acelaş timp — prin 1789/1804 — negustori „greci" mergeau şi la Gratz [8]. Unul Hagi Dimitrache Papazoglu Capanlâul avea hanul lui în Bucureşti [10]. Contimporan cu aceştia şi cu mulţi alţi necunoscuţi, a fost şi un Aromân din Bitolia Ştefan Gheorghe Ceemgiopol, staroste de argintari „Cuimgibaşa", om cu ştiinţă de carte şi foarte priceput în meseria lui, aşezat în hanul Zlătari, unde lucra „cele mai fine lucruri în sârmă de argint" — filigram [11]. Din vremuri vechi, Bucureştii au fost primul oraş strein cu care făceau negoţ Aromânii din Arbănaşi — Bulgaria [12].

Pela finele sec. XVIII, „negustori streini de lege creştină" Greci – în unire cu elemente cari puteau fi din Ardeal — ca Hagi Dumitrachi Papazoglu, Diamandi Panaioti, Nicoli Ioan, Mihali Gheorghiu, Polihronie Alexiu, erau constituiţi în companie şi toţi aceştia erau aleşi, de către domn, în 1797, în tribunalul care să judece diferendele dintre membrii companiei [13]. Unul Ioan Trandafil făcea ne-

---

[1] Hurmuzachi, Supl. I², 94, V. 185; I³, 411 ap. N. Iorga, Ist. Com., II, 97. [2] St. şi doc., V, 498, nr. 73. [3] Urechiă, Ist. Rom. VII, 178—9 şi 471 — ap. N. Iorga, o. c., II, 81—82. [4] Hurm., 314—5, nr. 384 -- ap. N. Iorga, 82. [5] Doc. Calim., I, 501, nr. 193 — ap. N. Iorga, 133. [6] C. I. Ionescu-Gion, Istoria Bucureştilor, 472. [7] Ibid, 489. [8] Hurm., XIX, 597—8, nr. 491, cfr. St. şi Doc., V, 331, nr. 136 — despre moşiile lui — ap. N. Iorga, 88. [9] St. *şi* Doc., XII, 147, nr. 299; p. 151, nr. 309. [10] N. Iorga, Ist. Com, II, 88. [11] Vezi Furnică, o. c., şi «Negustori de odinioară», de dr. I. N. Anghelescu. [12] Elena Eftimiu, art. în «Graiu românesc», Sept.-Oct. 1932. [13] Urechiă, o. c., VII, 118 - 9 —

goţ şi cu Silezia [1]. Tot în acest timp, era şi un grec „din Târnova" — fără a se specifica despre care Târnova este vorba: a Bulgariei, Tesaliei sau Macedoniei — Dumitrachi Turnavitul care avea o fabrică de fidea, cu „ergalii de aramă şi de lemn" [2]. Agenţi de comerţ harnici [3] aduceau lânuri şi din Balcani [4], de care negoţ era legat şi acela al pieilor de capră [5]. Intâlnim o mulţime de nume în această epocă, sfârşitul sec. XVIII şi începutul celui de al XIX, de întemeiere timidă a unei industrii naţionale, nume ca Hagi Chiriac, un străin boierit care conducea fabrica de postav dela Pociovaliştea, capanlâu ca toţi ceilalţi: Ienachi Rahtivan, Hristea Gheorghiu, Manolache Papa Filip, Nicolae Ioan, Costea Saigiu [6] sau ca Riga Zisu care, în 1820, avea fabrica lui de lumânări de ceară la 40 Sfinţi în Bucureşti, luând şi dreptul Râmnicului [7], sau un Tudorachi Ţarigrădeanul cu fabrică de testemeluri, boccele, macaturi, perine, plapome, brâie, instalată la Mărcuţa, la care, în 1817, erau ca asociaţi un Ziguri şi un Manoli Culoglu [8]. etc. In 1810, era un sulger Antonachi Hagi Teohari, comersant şi zaraf [9] — profesiune specific aromânească.

Take Ionescu, marele bărbat de stat, a scris, cândva, că burghezimea de astăzi în ţară este formată mai mult din Români Macedoneni decât din Greci [10], tot aşa cum, cu dreptate, scria V. Bérard că coloniile helene din România, aşa de bogate, nu sunt populate decât de aceşti Eleni Vlahi — ca acei bancheri din Viena, negustori din Odessa, mijlocitori de afaceri din Alexandria şi din Marsilia [11]. Toate aceste mărturii autorizate, toate concluziile la cari au ajuns cercetătorii sârbi, ca şi mărturiile celor streini citaţi atât de des, precum şi analizele de până acum ne-au determinat să revendicăm aceste nume în bună parte ca aromâneşti. Greci veritabili în măsură neînsemnată s'au avântat în interiorul Peninsulei ca şi în Principate, ei mărginându-se cu predilecţie la porturile Dunării şi ale mărilor, unde, în adevăr, au dominat comerţul, precum şi cabotagiul. Incepând cu sec. XIX, se face lumină mai multă, cunoaştem în mare măsură şi origina negustorilor şi cunoaştem, pe alocuri, şi data aşezării lor în marile centre.

Ştim că caravanele Zagoriţilor ajungeau până la Bucureşti, altele ajungeau la Iaşi, ba atingeau Chişinău şi Odessa, altele şi

ap. N. Iorga, II, 108. Unul Nicoli din Cruşova a fost negustor la Constantinopol. Vezi cap. XI, C. 1. [1] Furnică, o. c., VII, nota 2. [2] St. şi Doc. V, p. 163, no. 117. [3] N. Iorga, Corespondenţa lui D. Aman — tablou. [4] *Ibid,* 6-7, nr. 17; p. 166, nr. 6-7. [5] *Ibid,* p. 9 — nr. 32. [6] Hurmuzachi, XIX, p. 766, nr. 602 — ap. N. Iorga, II, 110. [7] Hurmuzachi, XII, p. 336-7, nr. 5 şi urm., nota — ap. N. Iorga, p. 112. [8] *Ibid,* XII, p. 399, şi urm., nota — ap. *Ibid.* Numele de Ziguri l-am întâlnit la Zemlin — vezi cap. I, 342 — cel de Cule la Cruşova. [9] Vezi Furnică, o. c.. [10] Vezi «Macedonia, broşură de T. Ionescu, p. 7-8. [11] Op. c., 249.

mai îndrăsneţe Nijninovgorodul [1]; acelea ale Muloviştenilor atingeau Iaşii — ca Gachiu Muşulam [2] şi alţii. Zagoriţii vorbesc de unul Rova bătrânul care lucra încă dela finele sec. XVIII, iar Rova fiul a continuat până prin 1850. Cursele acestea de caravane aveau loc regulat — în timpurile mai noui, în sec. XIX, de două ori de an, primăvara şi toamna din Epir în Vlahia, şi din Vlahia în Epir [3]. Cel mai vechiu Meţovean, Costin Ologul, este semnalat prin 1753 [4]. O asemenea caravană avea, în timpuri mai noui, şi tatăl profesorului universitar ieşean I. Caragiani [5]. Importanţa Principatelor era destul de însemnată şi ca loc de transit pentru călători şi mărfuri cu destinaţie Rusia şi Polonia [6].

3. — Aromâni mari agricultori, arendaşi şi cerealişti.

Aromânii, aşezaţi statornic sau vremelnic în România, au activat ca negustori şi meseriaşi, dar n'au neglijat — ca şi în Egipt şi A.-Ungaria — nici ocupaţiunile atât de rentabile, ca marea agricultură şi comerţul legat de aceasta. Ca atari, îi găsim din cele mai vechi timpuri, în Oltenia mai mult ca în celelalte provincii. Unii din aceştia au ajuns să posede latifundii întinse. Dintre toţi, Zagoriţii par a fi cei mai vechi în această ramură atât de rentabilă. Două treimi din coloniile zagorite au rămas aci şi s'au asimilat; jumătate din cei din Cavalari, de o pildă, au lucrat aci şi au făcut mari averi.

Printre cei mai vechi Zagoriţi ar fi fost unul Adamidi din Doliani [7], care a făcut agricultură în mare; altul foarte vechiu Başuli care exploata şi păduri; Aristide Finoglù mare moşier. Din Drăgai au fost numeroşi: Dimitri Cordas — venit prin 1710 — avea moşie proprie [8]; Hristodor, fiul, la Leordeni [9]; iar la începutul sec. XIX, era Costa Corda, mare moşier şi podgorean, stabilit în Glumbucelul-Muscel, în relaţiuni de strânsă prietenie cu fraţii Goleştii; Ghiorghi Gherodima a făcut, acum 200 ani, arendăşie la Tâmbăşeşti-Dolj, iar fiul Simeon moşie proprie în judeţ; Ianachi Spiropol, venit prin 1782, numit „Paşa Bilciureştilor" avea în arendă Bilciureştii-Dolj, iar fiul Nicola († 1885) lucra moşia Mărăcineni — Carlovoaia din

---

[1] Vezi cap. II şi XII, C. I. [2] Vezi cap. V., « Bulgaria». [3] I. Car., o. c., Prefaţa VI. Vezi şi P. Papahagi, Scriitori aromâni în sec. XVIII [4] Vezi art. «Medicii aromâni în trecutul Ţărilor Româneşti» de dr. S. Ţovaru, Trib. Rom. peste hotare, nr. 7-8/925. Acest Costin Ologu, cu picioarele degerate de ger cumplit în drumul său lung, a fost primul care a fost operat cu amputare la spitalul Colţea. Cu hrisov al lui Mihai Ghica Vv. i-a dat un loc de casă din locul domnesc de lângă Dâmboviţa, după ce s'a însănătoşit şi însurat. [5] Aici, veneau şi Cruşovenii, ca Hristu Chiraţa, care se ocupa cu transportul de valori şi efecte. [6] Vezi cap. II, «Rusia şi Polonia». [7] S'a ocupat cu arenda şi băuturi spirtoase. Hristiadi, ginerele lui Adamidi, a avut moşii în arendă. [8] Ar fi fost acest D. Cordas sfetnic şi administrator al unuia din Mavrocordaţi. [9] Dela acest Hristodor a cumpărat moşia unul Udrea.

jud. Buzău; Filip Eeonomu cu moşia Baligoşi şi Clociţii din acelaş judeţ în arendă. In judeţul Muscel, găsim pe Hristidi din Cerneş, stabilit prin 1830, mare moşier şi exploatator al pădurilor Goleştilor; ceva mai târziu, a fost Ioan Cira, mare proprietar, primul care a întrebuinţat maşina de treierat la Goleşti; alţi Cerneşeni au exploatat moşiile Şerbeşti, Costeşti şi Goleşti-Muscel, Bananei şi Răteşti-Argeş, etc. Din Drăgai, au mai fost: Papastilu (venit prin 1780) care avea ca proprietate $^{1}/_{2}$ din moşia Obârşia; Marinelis se ocupa cu arendarea moşiilor mănăstireşti; N. Resa din Cepelovo, Sachelarie din Negades la Almăjelu-Meh.; Teodor şi Costa Bichis prin Mizil; Hristidi cu urmaşi la Galaţi [1], etc. In judeţul Argeş, a fost ca arendaş Hristodul Bargheli din Cerneş şi a durat ţăranilor sate întregi, pentru care ţăranii l-au denumit „Părintele nostru" şi a fost înmormântat cu mare cinste în curtea bisericii din Bananei-Argeş; un alt Cerneşean a fost Niţă Gheorghe, logofătul celui dintâiu, furnisor al armatei la Piteşti, căruia ţăranii, recunoscători, i-au rezervat o măreaţă înmormântare, ca unui mare binefăcător.

Din Leascoveţ, fraţii Lolu sau Hristodulu erau mari proprietari la Cetate-Dolj; mai încoa, prin 1882, fraţii Avdis— Vasile şi Costa, arendaşi. Din Frangades, se ocupau cu agricultura, ca Spiridi, Maciopol, Aristofan Kiriazi [3] şi alţii. Din Macrini, unul Iani Vasiliades (prin 1840) mare moşier; fraţii Bociari, fraţii Placa, Arhondopulos-Gazeli [3]; din Greveniţi, fraţii Patica [4]: din Cavalari, Gravani sau Gravanopulos cu moşii şi păduri; fraţii Guşa cu moşii în jud. Buzău; din Scamneli, fraţii Cepu; din Cepelovo, Dalessi cu moşii şi păduri în judeţul Dâmboviţa [5]; acum în urmă, fraţii Şobola — Nicola şi Pascali, cu aceleaşi ocupaţiuni; Kikiopol din Manassi — venit prin 1860, etc. Din Negades, fraţii Anastasiu (la origină Anastasini) dintre cari Tache a avut moşiile Ţigăneşti şi Călmăţuiu, lăsate cu toată averea mobilă şi imobilă Academiei Române [6]. Din Cepelovo, ni este dat şi marele everghet Ciuflea dela Chişinău [7].

Dăm — din studiul bine documentat al avocatului Gigi Orman — câteva nume de negustori, mari agricultori în Oltenia, originari cu toţii din Vl.-Clisura. Anume: Tase Becu cu moşia Carpen, după ce s'a lăsat de negoţ; Iancu Saita cu moşia Turia; un mare agricultor a fost Iancu Gheorghiu Coşovanul, fiul lui Cândea, cu moşiile Preajba, Coşoveni — de unde şi numele — Lăcriţa şi Dă-

---

[1] Tatăl magistratului Hristidi din Galaţi, venit prin 1840. [2] Mulţi din aceşti Aromâni s'au ocupat şi cu negoţ, plăcintării, etc. [3] Nepoţii acestuia se găsesc prin Câmpina. [4] Nepoţii acestora sunt, astăzi, proprietari pe calea Rahovei-Buc. [5] A fost străbunicul lui Jean Dalles. [6] Vezi articolul din «Apărarea», al d-lui I. Valaori şi dr. I. C. Istrati, Călătorie în Macedonia, în Alm. m.-rom. 1912. [7] Vezi Cartea III-a. Toate datele relative la aceşti Zagoriţi le-am căpătat dela d-nii J. Spiropol-Ianina, Chendros-Bucureşti, Ciropol-Buzău, prin bunăvoinţa fostului elev Chelefa, etc.

buleni şi care a colonizat, se zice, cu tineri învoitori, satele Bufna şi Malu Mic, iar în 1836, îl găsim ca proprietar al Coşovenilor de mijloc, sub numele de Iancu Dăbuleanu, etc; Dimitrie Orman [1], întâiu arendaş, cu moşii proprii Pieleştii şi Frumuşeii; Nicola şi Dumitrache Cocu-Coculescu, arendaşi şi pe urmă proprietari ai moşiilor Cornet, Mălăeşti, Gioroiu, Ţânţăreni, Puţuri, Osica Mare şi Vărsăturile în Gorj; Dumitru Târţă „moşierul" cu moşia Căpreni [2]; Gheorghe Mihale Cionea, mare negustor şi proprietar al moşiei Urecheşti şi arendaş al statului la Studina; Anastasi al Otă Gârleşteanu, negustor de porci şi proprietar al moşiei Gârleşti. Mari arendaşi clisureni au fost: Nicola Pesica la Osica Mare, Gustavăţu şi Corlăteşti; Marcu Orman la Ilovăţ, Galicea şi Lipov; Costache Goga [3], fiul lui Oane al Goga, un desăvârşit agricultor şi arendaş al statului la Galicea şi Lipov [4]; Berona, deasemenea, etc.

In prima jumătate a seç. XIX, a fost o mare companie de arendaşi şi proprietari Meţoveni [5]: fraţii Pociu, proprietari, fraţii Stamu — Gheorghe şi Vasile [6], aceştia nepoţi ai lui Zaman paharnic al lui Caragea Vodă şi al lui Al. Şuţu, în a treia domnie [7]. Toţi aceştia aveau, în asociaţie, zeci de moşii ale statului. Meţoveni erau şi Anastase Blaţodima, mare arendaş şi moşier, precum şi Nicola Ceanaca, mare moşier şi unul din cei mai mari exploatatori ai pădurilor statului [8]. Un altul Loliu este şi astăzi mare proprietar în Bucureşti, iar Bociari avea moşii multe în ţară. Alţii: Pega, Diamandi Bura cu moşia Creţeşti-Ilfov [9]; fraţii Bura Diamandi, Nicola şi Vasile arendaşi ai moşiei Cremene, etc. Fraţii Ocă (dintre cari unul Dimitri, tatăl fostului ministru de războiu general de divizie Niculae Uică) aveau moşia lor în Ialomiţa [10]. Paciura-Bargiula cu moşii în Dolj şi Teleorman [11]; Mihail Nicolau arendaş mare în Dolj [12].

Un nume cu răsunet în Oltenia a fost acela de Mihail, originar din Magarova Bitoliei unde se numea Tupàlu. Cel dintâiu la începutul sec. trecut, Nicolachi Mihail — întâiu, arendaş de moşii mănăstireşti cu deosebire, pe urmă proprietar de întinse latifundii.

---

[1] Bunicul avocatului Gigi Ormàn. Vezi Arch. Olteniei, nr. 37-38, pp. 216 şi urm. «Din trecutul Craiovei». [2] Dumitru Căpreanu, fiul, distinsul magistrat şi prim preşedinte al Curţii de Apel Craiova, s'a numit după numele moşiei. [3] In 1863, a vândut lui Stancu Becheanu moşia Talpa Başcoveni şi tot acestuia vinde, în 1867, şi C. Leonte o parte din moşie — Cfr. «Neg. de odinioară» de dr. N. I. Anghelescu. [4] Vezi art. cit. de G. Orman. [5] Au fost doi fraţi: Trandafil Barta, probabil poetul şi Leondari Barta. [6] Ambii sunt înmormântaţi la mân. Cernica. [7] Cu cheltuiala acestuia, a lui Zaman, a studiat — la Paris, Ianina şi Chios — Triandafil Pacturea, profesor de matemateci al lui Ludovic Filip. [8] Prieten bun cu Brătianu, Goga, V. A. Urechiă, etc. [9] Unul din ei, Diamandi Bura a fost tatăl profesorului Vasile Diamandi, [10] Date căpătate dela regretatul Nicolae Pâtu, fost negustor în str. Halelor din Bucureşti, colegul V. Diamandi, d. Costică Nicolau şi alţii. [11] Feciorul a învăţat cu Bartu la Paris şi a fost profesorul feciorilor lui Ipsilante. [12] A fost bunicul d. Costică şi Leonida Nicolau.

Familia a reuşit să posede, în decursul a două generaţii, 24 moşii, cu întindere de circa 100000 ha, pe întinsul cărora, prin expropriere, s'au împroprietărit mai multe sate. Cea dintâiu moşie a fost Branişte-Mehedinţi, după care Ceauru şi Bobu-Gorj; Crângeni-Teleorman; Litoaia, Bodăeşti, Bârza, Valea Stanciului-Nitoeşti, Drainic, Crucea de Piatră, Mofleni, Cernele, Afumaţii, Ghiormanii, Horezu-Poenarii, Popovenii din Dolj, Deveţelu-Romanaţi; Rogova, Cioroboranii cea mai mare, Broscarii şi Balta Cotorană-Mehedinţi, Domneşti şi Prisăceni-Ilfov, etc. Când acest Nicolachi Mihail-Tupàlu se prezenta la licitaţie, nici un ofertant nu se mai prezenta, nimeni neputându-i rezista. Era un dictator al judeţelor din Oltenia. Dini Mihail, unicul fiu, a continuat afacerile şi le-a crescut, cumpărând moşia Drăgăneşti-Tecuciu cu mori şi păduri şi moara Rogova-Mehedinţi. Această firmă a fost socotită ca una din cele mai considerabile din Oltenia, iar Dini Mihail ca primul Nabab din Ţara Românească. A lăsat doi fii: unul Nicolae, bărbat de o caritate proverbială şi un feroce antisemit şi Jean — ultimul, decedat în 29/II/936 — fără urmaşi, dar şi fără aptitudinile temerare ale bunicului şi tatălui [1]. Anastasi Tupàlu, contimporan cu Dini Mihail, era şi el moşier.

Doi fraţi Hagiade din Blaţa — unul Mihail avea moşia Isvor-Romanaţi, iar Ianachi Almăjel şi Simnicul-Mehedinţi. Fiii, adoptivi, erau: Sergiu Hagiade-Chiru [2] şi Rafail Martin, care administra toate averile tatălui. Hagioaica, mare proprietară urbană la Craiova, avea şi Părău-Gorj şi alta foarte mare în Dolj, unde avea şi lânării [3].

Un alt şir de mari agricultori. Marele negustor oltean Serdarul Dimitri Mihali Dimo — zis şi Aman, era proprietar de vii — una la Drăgăşani, de case la Craiova, han cu bolţi şi moşiile Corlăţel, Zănoaga, Broscarii [4]. Alexandru Aman, fiul, a avut Corlăţel şi Poiana [5]. Teodor Dumba — fratele lui Sterie — avea moşia Liţa, în valoare de 12000 pogoane, una din cele mai frumoase din Teleorman; Ana T. Dumba avea şi Stâlpu de Piatră de 1200 pog. [6].

---

[1] Date căpătate dela d. Atanase Peaha, contabil al Teatrului Naţional din Craiova. Vezi şi Testamentul Jean Mihail, publicat în ziarul «Universul» nr. 64 din 5 Martie 1936. [2] S. Hagiade a tradus lucrarea istorică a lui G. Roza. [3] Dimitrachi Chiru-Cruşova, frate cu Sergiu, a administrat Almăjelu; Ianachi, alt frate, a făcut negoţ şi a administrat aceiaşi moşie, precum şi Suditu-Brăila. Din această familie se trăgea Hagioaica. Almăjelu a fost arendată, rând pe rând de fraţii Martineanu: Nicolae şi Rafailă (cari au avut şi altele: Slaşoma, Brebenari, etc.), scurt timp de Costi Geaca Martin, precum şi de nepotul Sterie Nane, fost cerealist la T.-Severin. [4] Vezi „Corespondeţa lui Aman“, VII. [5] Testamentele Craiovenilor în Arch. Olt. 41-42, p. 161 urm. [6] Moşiile acestea au fost administrate de Aromânii; D. Caramiciu, (?) Tachi Mira, T. Pişca, fost senator, Eracle Chipa, rudă a lor, ca adm. general al moşiei Liţa, pe care a condus-o, cu energie extraordinară, dela Viena, Nicle Dumba, fiul lui Teodor. Contuele se

Nikolaus şi Mişu ai lui Sterie au avut moşiile Bragadiru-Teleorman în valoare de 21000 pog., dintre cari, 8000 baltă, precum şi Afumaţii-Ilfov [1]. Eracie Dumba avea altă moşie. Moşia Putineiu a avut-o von Vrányi Clisureanul, înzestrată cu cele mai perfecţionate maşini. Baronul G. Sina a avut Zimnicea şi Dudeşti, cu crescătorii de oi şi grajduri sistematice cu miei de Crăciun [2]. Laolaltă cu familia Ghermani, au avut şi crescătorii ultramoderne de porci, au întemeiat poverne sistematice şi au încercat — aducând colonişti pricepuţi din Banat — ca să cultive livezi de pruni pe Bărăgan [3]. Menelas Ghermani, fost ministru de finanţe, a stăpânit moşiile Rubla, Bălţaţi, Năculele şi Buda — jud. R.-Sărat, precum şi Ileana şi Măgurelele-Ilfov [4]. Efrem Ghermani, văr cu Menelas, a avut moşia Mănăstirea-Ilfov [5]. Ianachi Danabaşi dela Bitolia a avut moşia Ileana, vecină cu a lui Menelas, condusă astăzi de fiii Costică şi Dumitru. Dimitri Muşicu-Vlahul din Blaţa, mare negustor şi rentier, a făcut şi el agricultură în mare [6]. Evanghele Zappa (din Lavdani-Albania) a avut latifundii întinse în câmpiile Ialomiţei, averi imense de al căror uzufruct s'a bucurat nepotul său Constantin [7]. Dr. Arsache, medic şi ministru sub Cuza Vodă, a avut ca proprietate comuna rurală Arsache sau Parapani, compusă din cătunele Bălării şi Parapani sau Arsache [8]. Pitarul Răducanu Simonide, băcan toptangiu, fiul lui Simu negustor venit din Adrianopol, avea ca proprietate moşia Brebenii-Olt [9]. Dr. C. Leonte a avut moşiile Crivina-Ilfov şi Potcoava-Olt, unde a fost asasinat de ţărani, în 1907, fratele Costa, architectul. Fostul ministru C. Garoflid — din Vl.-Clisura, socotit ca cea mai înaltă autoritate şi competenţă în domeniul economiei rurale şi un neîntrecut gospodar, cu întinse terenuri în Cilibia-Brăila, are şi o vie de câmp de peste 1000 pogoane. Un alt Clisurean Gheorghi Darvari, medicul, stabilit prin 1780-90, avea mari proprietăţi urbane şi rurale [10]. Tot în acest judeţ, fraţii Simu — Anastase şi Petru (?) au moşia Fleaşca, astăzi de 660 ha. Elena Castrişoaia cu întinse latifundii; Vasile Paapa avea moşia Valea Boului [11]; Avramidés Leatze, aromân din Coriţa, venit din Egipt in 1857, a avut trei moşii [12]; Mihail Adjerolu a avut ca propiretate comuna Nanov; Samarineanul Paikidi (Paicu) [13] moşia

ţineau în l. română, pe care Nicle o cunoştea la perfecţiune. Chiru D. Chiru, astăzi la d. Negroponte, a fost procurist şi contabil în 1910—920, când s'a lichidat şi a devenit fermă model a statului, unde este, astăzi, inginerul agronom Petre Ciulli. [1] Ele au fost vândute d-lui N. Negroponte. [2] Mărturii culese dela familiile Danabaşi şi Caramiciu. [3] Moşia Zimnicea a fost dată ca zestre fiicei Ileana G. Ipsilante. [4] Acelaş isvor. D. Steriu Teţu este administrator al averilor surorilor lui Nicolae Dimitrie Ghermani, ministru plenipotenţiar; d-na Ottulescu şi d-na Milovanovici, fost prim ministru sârb. [5] Casele din centrul capitalei unde s'a ridicat şcoala sup. de architectură erau ale lui. [6] Cartea de aur, 18-20. [7] Vezi Bucureştii de altădată de C. Bacalbaşa, II, p. 146--47. [8] Encicl. Diaconovici, I, 271. [9] Cartea de aur, p. 48. [10] Vezi Cartea III-a, «Marii evergheţi». [11] Vezi Cartea de aur. p. 181. [12] Ibid, p. 80. [13] Numele de Paicu-Paicos îl găsim şi la

Copaci-Vlaşca; Tega din Vl.-Livadia-Castania, mort în 1851, moşia Băltenii-Dâmboviţa [1]; Nicolae Iuca din Blaţa a avut Sericul de lângă Cosmeşti [2]; Gheorghe Coemgiopol, fiul argintarului — deosebit de marele comerţ de manufactură şi stofe — avea în judeţul Ilfov, o mulţime de moşii în arendă [3].

Din familiile aromâneşti stabilite la T.-Severin, Const. Triandafil din Blaţa, proprietar urban, cu moşia Podugros; deasemenea, şi fraţii Anastasiu — Anastase şi Apostol; Ştefan Alexiu din Zagor [4]; Nicolae Cugeae având şi pe fraţii lui, la Hinova cu arendă de moşii, cu comerţ de cereale, de băuturi şi coloniale; Nicolae C. Dogă, în legături şi cu Dini Mihail, avea moşia Fratoştiţa şi în arendă altele, având şi pe fraţii lui [5]; aceiaşi ocupaţie, fraţii Ianachi Dogă — Tudorache şi Gheorghe, precum şi fraţii Tegu Dogă — Zisu şi Gheorghe, etc. [6].

Alţi agricultori în Oltenia: doi fraţi Sterie — Tudorachi şi Nicola din Bitolia, stabiliţi la Craiova prin 1845, dintre cari Nicola, fruntaş al Craiovei, avea în arendă o mulţime de moşii şi exploatări de păduri la Gânciova şi Lişteava [7]. Gheorghe Chiţu, fost ministru, avea moşia Mirila, pe care a trebuit să o vânză ca să-şi achite datoriile. A fost un mare agriculor şi Mihale Paciurea, cu proprietăţi în Craiova [8]. Un mare bogătaş, stabilit tot aici, prin jumătatea a doua a sec. XIX, a fost Constantin Hagi Puliu din Cruşova, cu moşii întinse şi herghelii de rasă, având ca administrator pe fratele Teohari. Nu ştim dacă au avut moşii sau arendăşie Clisureanul Ghica Hagi-Maşu Vornicul, Vanciu Magiari din Perlepe şi Zaman din Meţova. Cruşoveanul Toma Buracu, venit prin 1872 la Strehaia, avea în arendă moşii întinse la Filiaşi şi Leordeni şi păduri în exploatare, iar la Tg.-Jiu — împreună cu fraţii Stavre şi Teodor — făceau comerţ cu lemn de nuc şi cu porci pentru Viena şi Budapesta; Mateu Calogheru dela Calafat erà arendaş şi moşier [9].

Un mare agricultor Cruşovean era — printre mulţi necunoscuţi nouă — şi Nae Gussi, cunoscut sub numele de „Albane-

Sacişta, pela începutul sec. XVIII. Vezi «Un Moscopolean Patriarh de Ohrida» de N. Iorga, în Rev. ist. XVIII, nr. 10-12/932. Sub forma Paica şi Paicu îl găsim la Cruşova. [1] Burada, o. c, 31. [2] După mărturiile regretatului prof. Abéleanu dela Giurgiu, Nicolae a fost tatăl d-lui Iuca, actual subsecretar de stat la interne şi al fratelui, magistrat la Curtea de Casaţie. Bătrânii venind din Serbia, s'au stabilit în jud. Vlaşca. [3] Dr. N. I. Anghelescu, Neg. de odinioară. [4] Fetele măritate: una după colonel Catină, a doua după dr. Pârâianu cu primul sanatoriu la Predeal. [5] A fost ginerele lui Nicaruşi. Fratoştiţa a moştenit-o fratele Gheorghe, dela care dr. Dudumi şi fiica acestuia Valentina. [6] Anastase Duce, tatăl d. dr. Tache dela R.-Sărat, a lucrat şi el aci. Mulţi membrii din familia Dogă sau ocupat cu arenda. [7] Credem că este acelaş cu Nicola Teţa Bechi sau Nicola Sterie care a avut moşii în valoare de 40000 pog. şi în arendă Dăculeni, Călăraşi, Bechet, Gânciova, Roţiştea, Ostroveni, cu Leu proprietate, cu negoţ de vite, etc. La acesta, lucra şi cunoscutul Petrache Lala, tatăl avocatului Mihail Menelas-Neli dela Silistra. [8] Vezi art. G. Orman deja citat. [9] Fratele Nicolae Calogheru a fost şeful vămii la Calafat.

zul", fost senator conservator, rival al lui I. Brătianu. A avut moşiile Viţicheşti, Hanu Roşu şi Leordeni-Muscel, precum şi Baloteasa-Dâmboviţa. Era tatăl cunoscuţilor moşieri Alexandru, fost director general P. T. T., cu domiciliul la Galaţi, Virgil, Traian, Vintilă şi Paul [1]. Membri din familia Pupa-Magarova au fost şi ei mari moşieri şi arendaşi între 1845—1924: Constantin avea în arendă moşia Pariseşti-Vlaşca, Niculae ca proprietate Brăniştari-Vlaşca şi în arendă Gratia; Mihalachi, deasemenea, arendaş în Ilfov.

Aromânii din Furca s'au aşezat cu predilecţie în judeţul Teleorman [2]. Prin 1870, existau deja 70-80 familii, ca cerealişti, morari, negustori de manufactură, coloniale, băuturi spirtoase, etc. Vom da câteva nume reprezentative: fraţii Dimitriu-Naca [3], la început, negustori la Lisa, pe urmă, arendaşi la moşia statului Stariţa şi la Piatra a lui G. Lahovary, iar dela 1900, proprietari; Costache Atanasiu-Naca mare proprietar al moşiilor Nanov şi Voivodu [4]; Iani Caramitru vechiu negustor în Mârzăneşti-Teleorman şi mare arendaş [5]; fiul său Dimitrie I. Dimitriu a avut moşiile Alexandria, Adămeşti, Mavrodin, Mărzăneşti şi o bucată din Putineiu-Vlaşca a lui Marghiloman [6]; Adamu şi Iani Bujani mari negustori de vite şi arendaşi [7]. Alţii: Nicolae Cotimani, cerealist şi arendaş [8]; Gheorghe Exarhu şi Zoe Exarhu, fratele [9]; Dumitru Sufleri [10] şi Nuli Rusescu (al Nuli) comercianţi şi proprietari în Alexandria; fraţii Beala [11] toţi manufacturişti şi cerealişti; Dumitru Galani cerealist la Salcia; Nicolae G. Furca mare negustor la Voivoda şi T.-Măgurele; Gheorghe N. Furca cu cereale şi cherestea şi arendaş: Costea Teodoru fabrică de făină; Dumitru Tonopol-Tona mare negustor în Alexandria; Dumitru Constantinescu (Suliu) cu prăvălii în Caravaneţ, Vodă Carol, Salcia, etc. In acest judeţ, om cu multă influenţă, fost senator şi mare filantrop, unul din cei mai mari arendaşi, a fost Tache Pişca din Magarova.

O mână de Neveşteni, ca fraţii Dan, s'au ocupat, după 1860, cu negoţul de tutunuri, precum şi cu agricultura în mare, moşii proprii şi în arendă. Vasile, unul din cei patru fraţi [12], foarte întreprinză-

---

[1] Alexandru, Dinu şi sora Linica au moşia Leordeni, Vintilă şi Dinu Baloteasa, Cesarina şi Linica Viţicheşti; Virginia, Traian şi Paul Hanul Roşu. Relaţii date de d-na Zaharia Buşa. [2] Prin Alexandria, T.-Măgurele, Zimnicea, Bragadiru, Conţeştii, Cervenii, Şoimu, Ştiorobăneasa, Brâncenii, Găurici, Mârzăneşti, Voivoda, Piatra, Lisa, etc. [3] Erau 4 fraţi; Ianachi, Sterie, Ghiorghi şi Costa. [4] A fost un mare filantrop. Vezi Cartea III-a. [5] Ii zice şi Cuşu — a fost mare filantrop cu ţăranii. [6] Feciorii acestuia: Ionel are moşia Adămeşti; Mihail, magistrat, se ocupă şi cu agricultura. [7] Arendaşi ai moşiei lui Gh. Gr. Cantacuzino din Şoimu. [8] Arendaş la Plosca, Rădoeşti şi Bleţeşti. Cele mai multe date le posedăm dela d. N. Cotimani. [9] Cu brutărie în Alexandria, cerealist, fabrică de făină şi arendaş la Călugăru-Vlaşca. Din această familie era şi C. Exarhu, părintele Ateneului. [10] Dr. C. Sufleri-Cetatea Albă se trage din familiile Sufleri şi Buţani — unchiul. [11] Erau 4: Efiimie, Nicola, Costa şi Gheorghe. [12] Fraţii

tor şi activ, a avut moşiile Popeşti-Bâcu şi Arcuda, unde se găsesc, astăzi, filtrele Bucureştilor. Pe moşia Bâcu a avut şi fabrică de spirt. Venit tânăr de 16—17 ani, a făcut mari averi. Fiii: Alexandru şi George continuă agricultura, iar Jean este inginer [1]. In jud. Buzău, Neveşteanul Ianachi Ghiza, venit în 1877, la Mânzăleşti, ca negustor, a avut cu arendă moşiile Policiori şi Gura Văii, iar Teodor Ghiza, fratele, venit în 1887 din Grecia, a lucrat moşiile Baligoşi la Gura Dimiene şi Clinciu Verneşti [2]. Mulţi Neveşteni s'au ocupat cu arenda: ca Ioan Gh. Dan în Olt-Bălţaţi, în Găeşti-Piţigoaia, în Crevedia — moşia lui Iancu Darvari, etc.; deasemenea, s'a ocupat cu arendă şi Jean G. Ceanescu, etc. Un mare exploatator de păduri a fost, dela 1870 încoa, Fărşerotul Nicu Fotinò Balamaci-Nicu al Foti şi cu mari podgorii la Valea Urloiului-Prahova. Actualmente, îl continuă Tanase Balamaci, nepot de frate. In vremuri mai recente, moşieri sunt fraţii Zotu-Taşula la Olteniţa, Pericle cu arendă, Sterie T. Hagigogu şi Taşula T. Zotu la Movila-Periş, Matei Gherassi la Grevedia-Buftea, Mihail Fole la Ungureni-Ilfov şi alţii.

Am stabilit, la începutul acestui capitol, că Dima Teodoru sau Dimitrachi Dima sau Teodoropulos, fiu sau frate al căpitanului Farmachi, avea în arendă moşia Dănilenii-Dorohoi şi ca proprietate Rulenii-Protopopeşti (Iaşi), în plus o mică proprietate la Galata [3].

In judeţul Neamţ, am avut pe unul din cei mai mari şi moderni agricultori ai ţării în persoana lui Hector Economu, care a stăpânit domenii întinse: domeniul Roznov de lângă P.-Neamţ, cumpărat dela colonelul Roznoveanu; cel mai important rămâne, însă, domeniul Iveşti-Tecuci [4], cu 400 pog. vie, cu balastiere de pietriş cu linie ferată, fabrică de făină sistematică, teren întins de cultură, peste 100 ha. pădure, etc. Steriu Teju, inginer agronom, a fost administratorul moşiei Iveşti. Acesta posedă, astăzi, moşia Floreşti-Putna, fostă a generalului Macridescu, tot Aromân. Tot în jud. Neamţ, au fost fraţii Ionescu-Buşa: Teohari şi Gheorghe Cruşovenii, cari s'au ocupat cu administrarea pădurilor lui Tăchel Corbu — P. Neamţ. Gheorghe a exploatat păduri dela stat, precum şi Nichit în bazinul Tazlău Tarcău Brateş. A fost — după mărturia d-lui Teodor Biciola care a servit ca şef contabil al întreprinderii — cel mai gentleman negustor moldovean şi un om de o corectitudine însemnată [5].

---

erau: Vasile, George, Const. şi Tudorache. [1] S'a născut în 1849, mort 1909. Era bun prieten cu marii oameni politici: T. Ionescu, Delavrancra, Cogălniceanu, etc. şi-i avea ca mosafiri favoriţi. Avea, la conac, casă specială pentru mosafiri şi camere pentru repaoz; trăsură elegantă cu 6 cai, vizitiu cu joben şi cisme albe întoarse. [2] Fiii lui Ianachi: Ionică e moşier şi arendaş, Tomiţă moşie proprie. [3] Fiii lui Dima: Iancu în arendă moşiile Cristeşti şi Miroslăveşti-Suceava şi Stolnicenii Răţescului, iar Vasile moşia Poiana-Teodorini, probabil proprietatea tuturora — cum observă Art. Gorovei, în art. citat. [4] La moşia Kalinderu-Tecuci a fost ad-strator şi unul Spiru Lenga din Cornu-Aspropotam. [5] A decedat

Prin Basarabia, cunoaştem câţiva mari agricultori. Unul din ei Stăniciu Constantin, arendaş mare, s'a stabilit, în 1860, în Fălciu [1]. Câţiva Fărşeroţi — unii veniţi încă din 1854, alţii mai târziu. Unul Cassò din Bălţi, mare proprietar de bunuri rurale; altul Gamaleţ: fraţii Mihalachi şi Dimitri — întâiu, administratori la Foleşti pe urmă, moşieri şi cerealişti [2]. Proprietarul moşiei Foleşti, socrul lui Ciulacof, a fost şi el Aromân. Aceşti Gamaleţ au administrat şi moşiile Sf. Munte. Marele agricultor Ciuflea era şi el Zagorit. Nu încape îndoială că şi marea familie Cavaliotti — cu ramuri şi la Galaţi — au fost Aromâni. Bătrânul Teodor a avut moşiile Menjir şi Cărpineni-Lăpuşna, Ţigăneşti şi Goteşti-Cahul [3]. Numărul Aromânilor activând şi în această provincie trebuie să fi fost mare.

4. Coloniile de negustori aromâni în Oltenia.

Marile centre în această provincie au fost T.-Severinul şi Craiova. Aici, cele mai vechi colonii snnt — pe cât permit isvoarele — originare din Vl.-Clisura, aşezate în număr important — pe lângă altele din Macedonia sau Meglenia, cu începere, dela sfârşitul sec. XVII, în Oltenia, ca şi în Ardeal [4]. Colonii de Clisureni din Banat s'au aşezat şi cu prilejul ocupării Olteniei de Austriaci [5]. Prin 1840, toţi aceşti Aromâni, cari se găseau în fruntea comerţului craiovean, proprietari rurali, ori pe punctul de a deveni, toţi cu bogate gospodării, locuiau în mahalaua Sf. Ioan Herra şi în jurul ei [6]. Dintre toate provinciile României, Oltenia rămâne cea mai bogată în colonii aromâneşti.

Pentru sec. XIX, vom avea de înregistrat câteva nume reprezentative. Aici, la Craiova, exista, încă din 1792, o casă negustorească sub firma „Dimitrie Ioannu Poschari", apoi sub numele „Teodor Poschari", casă cumpărată pe urmă de Nicolaides a Pindo [7]. Acestea aveau firmele lor şi în Viena, de unde lucrau cu Dimitrie Aman şi cu unul Mihali Dimitri Curti — tot Aromân — şi cu Gseorghi Voicu Logofătul, în neînţelegerile ce le-au avut cu fraţii Pihtu — unul din aceştia Arghir Teodor Pihtu şi altul Gheorghe [8]. Alte nume erau Mihail Ruţu şi Teohari Dimitriu [9]. Nicolachi Mihail — marele moşier despre care am pomenit — a făcut şi comerţ de lânuri şi a avut relaţiuni cu Velea Pavlovici — suditul austriac

subit în Mai 1911. [1] Cartea de aur, p. 229. [2] După L. Boga, bătrânul Cassò a venit, prin 1820, dela Iaşi, cu multe turme. [3] Fiii lui Teodor sunt: Socrate, Anastase, Anton, Sofocle, Nicolae şi Solon. S'a ocupat cu negoţ de lânuri şi brânzeturi şi creşterea oilor. In soc. industrială «Genrom» înfiinţată în 1920, a fost ca preşedinte Scherer, cumnatul lor şi fraţii Anastase şi Socrate. [4] George Mil. Demetrescu «Din trecutul Craiovei», în Arch. Olteniei, a VII, 1928, p. 10 şi urm. — unde susţine că mahalaua Sf. Ioan se numea şi Mahalaua Sârbilor [5] Vezi cap. I, C. II. [6] G. Orman «Din trecutul Craiovei», Arh. Olt., a. VI, nr. 34 p. 414-16. [7] N. Iorga, Corespondenţa lui D. Amam, p. 12. [8] Ibid, IV, şi 5. [9] Ibid, p. 5.

Vasile Neamţu — în acest comerţ [1]. Acest Velea Pavlovici a avut legături şi cu alţi Aromâni, ca Nicolae Dumba, casa Poschari din Viena, Enachi Hagiaad şi D. Aman, cu Hagi Ienuşu — poate Aromân [2]. Nicolachi Mihail avea relaţiuni şi cu Hagi Const. Pop dela Sibiu [3]. In fruntea acestora, a stat Serdarul Dimitrie Mihali Dimo-Aman cu firmă cunoscută încă din 1794 [4]. A avut afaceri cu Vidinul, unde preda, în calitate de arendaş al Cârmuirii, untul datorit de cele 6 judeţe, precum şi săul sau cirvişul caprelor şi mierea; el aducea unt şi din „Ţara Tătărească" din Bugeac [5]. Cu această ţară, însă, avea comerţ mai important cu lâna — bârsană, stogoşă şi ţigae, după „tabanuri", lucru nepermis dar care îi reuşea lui de minune şi făcea cu ea export peste Dunăre sau în Europa, mai ales pe'a Orşova şi Turnu Roşu [6]. El avea — cu alţii — şi arenda de carne în oraş, grija săului şi mierii pentru cetate [7]; avea arenda vinăriciului datorit mânăstirilor Megha Spileon din Peloponez şi Vlah Seraiu din Constantinopol; avea oieritul Olteniei; în 1819, Ocnele erau ale lui şi ale prietenului Polizachi; în 1828, capanul întreg era în seama lui, ca şi săul, untul şi mierea Vidinului; în 1844, lua, cu alţii, toate vămile oltene [7]; în 1817, lua sarcina „Ticăloşilor ţigani domneşti" [8]. Costache fiul — cu nevasta dintâiu — avea moşie la Cepturoaia şi ajuta la afaceri pe tatăl său [9]. Ca răsplată, a avut, pe lângă mari averi, şi titlul de Vel Serdar — deci, dreptul de a intra în boierime [10].

Seul şi vitele erau foarte căutate, dacă veneau tocmai din Epir şi Macedonia în piaţa Craiovei [11]. Aman lucra şi cu Velea Pavlovici, cu care şi-a încheiat socotelile la Sibiu în 1822 [12], cu casa Hagi C. Pop şi acea a lui Manicatti Saphranos [13]. Goga, numele Aromânilor cunoscuţi, făceau negoţ prin 1827 [14].

In fruntea negoţului din cetatea Banilor au fost şi Clisurenii. Vom da câteva nume împrumutate din studiul deja citat. Nicu al Cota-Bacalu, fiul său Petruş Cotadi şi fiul acestuia Gache Cotade — trecut pe urmă în Bucureşti — Becu-Başa, Petre Saita şi fiii Ştefan şi Gheorghe — aveau şi două mori — toţi cu coloniale;

---

[1] G. Orman, Fraţii Velea Pavlovici, în Arh. Olt., nr. 43-44, a. VII, p. 275 şi urm. [2] Ibid., l. c. [3] St. şi doc., p. 83 urm.; p. 85, nr. 28; p. 86, nr. 34, 37 şi 40. [4] Coresp. lui Aman, III. Un frate Const. Mammos sau Mihaiil A. Mammos care iscălea «Mihail Dimo» se purta prin Viena şi Ardeal. Era şi un grec Kaludis sau Kaludi, cumnat de soră. Tatăl lui Aman ar fi lucrat. tot la Craiova. [5] Ibid, III. Lucra şi cu Rusciucul, unde se ducea unt bairactarului şi beşliilor, de Evrei ce lucrau cu Aman. [6] Ibid, IV. Cu toată lipsa de bani, opririle Paşilor, greutatea drumurilor de iarnă şi neexactitatea cărăuşilor, lâna sosea la Craiova. [7] Ibid, VII: Vămile Craiovei, a Piteştilor şi Câinenilor, ale vadurilor şi judeţelor. [8] Ibid, VIII. [9] Ibid, IX. [10] Ibid, VII. Prin 1821, era şi un Serdar Diamandi. [11] St. şi Doc., VIII, 92 | 94. [12] Corespondenţa lui Aman, 73-74. [13] Ibid, IV. [14] Ibid. 101 şi urm.

fraţii Enache şi Nicolae, fiii lui Petre Bacalbaşa Pesica (Pisicof şi Petrovici), ca şi fiii acestora, fraţii *Ciolea-Oane şi Nicolae* [1], precum şi Anastase Ştefan Ţasula, Costea Orman sau Costea Bacalu. Cu negoţul de porci „prielnic cu Pesta şi Veneţia" lucrau Dimitri Orman asociat cu Gârleşteanu, precum şi Marcu Orman [2]. Gheorghe M. Cionea, manufacturi şi desfacere de tutunuri; Costa M. Cionea comerţ şi la Craiova şi la Clisura; Mihale al Cionea fruntaş al breslei lumânărarilor; Iancu M. Cionea cu brutăria destul de cunoscută; D. Duma, ginerele lui M. Cionea, cu han vestit la Balş, prima etapă Craiova-Bucureşti; Petre Tica tot negustor; Petre Cotta, nepot al lui Kir Nicu şi fiu al d-rului Sima al Cotta, un mare arendaş şi negustor de cereale [3]. Numărul Macedonenilor ca şi importanţa lor în toată provincia — observă N. Iorga — creşte mereu [4].

Prin 1848, se revarsă alte valuri de Clisureni, toţi cu negoţul, ca: Tase al Mandrini, Dim. Berona, Nicola Eftimiu, Nicola Curcuti, Nicola Velicu-Tutungiul, odată cu acestea, vin şi famili din Audela şi Bitolia, ca familiile Costea şi Nicolae Bicea, Tudorachi şi Nicolae Sterie, Nastase Ioan Mangiula-Balş, Diamandi Sterian, Petre şi Marcu Dimitriu, fraţii Jiva [5]; Tănase Bosca, Gazda, Petre Nascu, Pali, Sima, etc. [6].

Alte nume reprezentative erau: bătrânul Zisi şi fiul George Zisi proprietari rurali; Th. Cornetti ginerele celui dintâiu, pare-se Cruşovean [7]; un alt Cruşovean Nicola Nicolae din fam. Papatanase cu arendă moşia Cârcea-Dolj [8]; Marcu Bei din Blaţa, arendaş, negoţ de unelte agricole şi cerealist; unul Petrache Lala, Măgărăvean mare cerealist [9] etc. Printre marile figuri ale Craiovei a fost şi Ştefan Costică Bellio — ginerele lui Bălcescu [10]. Manolache Chipa, mare cerealist; Mitescu, etc.

Aceşti negustori „măslinari şi plăcintari" — observă d. G. Orman — au reuşit să dea Craiovei, încă dela sosire, un mare avânt *comercial, devenind ei înşişi, în puţini ani, negustori cu vază* şi „bacali vestiţi" [11].

---

[1] Lucanu şi Mihaie al lui Nicolae şi Constantin, fiul lui Oane. [2] Un G. Orman (1816-1915) fost prim. preş. al Curţii de Apel; Anastasie, unchiul avocatului Gigi şi fost jude instruct. în trib. Dolj. Primii Clisureni sosiţi în Craiova, în 1825, au fost An. Gârleşteanu şi Dim. Orman, urmându-le Costea Orman, *fraţii Ciolea şi alţii: Goga, Cota şi Cocu; tatăl lui Gheorghiţă Peşicu, prim* preşedinte al trib. Dolj şi primar al Craiovei, a sosit în 1825; prin 1802, au venit o serie de «connaţionali» mai mult sau mai puţin Aromâni «tetoveni», ca familiile Arsu, Boicea, Cristu, Peea Coţocaru, etc. [3] G. Orman, Arch. Olt., Nr. 36 | 928, Mart. Apr. «D i n t r e c u t u l C r a i o v e i» — cartierul Clisurean, [4] Ist. Com. II 133. [5] Fraţii Jiva nu sunt din Clisura, cum s'a spus la nota 7 p. 461, ci din Epir. [6] Vezi Arch. Olt., art. cit. [7] Se pare că a fost director B. N. R. Craiova şi a intemeiat fundaţia cunoscută «Cornetti». [8] Fiul Ştefan Nicolaescu este profesor la şcoala de războiu din Bucureşti. [9] Feciorul acestuia, element eminent al liceului Buzeştilor, este inginer şi doctor în drept. [10] Vezi dicţionar biografic «Figuri contimporane în România», 1909, p. 246. [11] G. Orman,

Unul din marii negustori ai Craiovei a fost şi Const. Cânceă-Teodorovici din Clisura, companistul venit odată cu ocupaţiunea austriacă şi în relaţiuni cu Hagi C. Pop. Ienachi Hagiad avea relaţiuni strânse cu casa Velea Pavlovici [1]. Tipografia Macenca reaminteşte nume aromânesc [2].

Alte colonii puternice au fost la T.-Severin, originare din Epir şi Macedonia. Vechi firme măgărăvene au fost Cugeae şi Tahu. Cea dintâiu, a lui Nicolae, a avut şi o fabrică de găetane la Bistriţa. Firma fraţilor Ianachi Tahu: Leonida şi Tudorachi lucrează coloniale pe Smârdan [3] — cu multe proprietăţi ale medicului dr. Alexandru Corina [4]; cerealişti: Gheorghe Tică, Stere Licea şi Sterie Nane; Dumitru Lega & Fiii comerţ de manufuctură; Nicolae Saulescu (al Sauli) industrie de ape gazoase, iar fiii negoţ diferit; Ghiorghi Mihale coloniale; fraţii Tahi: Taşcu şi Guşu — hotelieri şi negustori, proprietari în oraş; etc.

Din Epir câteva nume: fraţii Pantazi şi Gheorghe Pantazapulos cu comerţ de coloniale engros şi endetail; deasemenea, Ghiculescu din Papingu; Gh. Cristodulos fierărie şi alţi câţiva. Mai sunt Blăcioţii: fraţii Vlahos cu manufactură engros; Arghir Eftimiu coloniale; vechiu negustor Varduca din Epir [5]; Marcu Foli din Clisura ceasornicar; unul Costi Danescu, moşier, făcea mare negoţ de porci; fraţii Daimaca-Clisura, cu negoţ şi la Belgrad.

Un mănunchiu de buni negustori Mulovişteni: Ion Paligora, Nicolae Paligora şi Dimitri Bilimace – toţi coloniale şi restaurante; Taşcu Oldi manufactură; Gopeşenii Vanghele Trâpce, Vanghele Ghiulamila şi Nicolae Ghericociu — manufactură engros, toţi veniţi dela Sofia. Cel mai vechiu Muloviştean în oraş a fost Târpu Trifon Oldi, încă din 1879, cu comerţ diferit şi restaurante, pe când Iancu Oldi, unchiul, aducea măsline, untdelemnuri, etc. din Macedonia, unde ducea catâri. Câteva familii, cam pela finele sec. trecut, s'au aşezat şi la Vârciorova, ca: Lazo Dociu Paligora (din ramura Hagi Vana), cu agricultură şi comerţ de băuturi; etc. [6].

In mijlocul şi în fruntea coloniei aromâneşti din T.-Severin sta tânărul Mihail Naum din Magarova, cu debit de tutun de lux şi cu drogheria „Centrală“ în Piaţa Tudor Vladimirescu — după ce a făcut acelaş negoţ la Drăgăşani, unde şi-a început cariera.

Pe Măgărăveni îi întâlnim, în mic număr, mai cu seamă prin toată Oltenia şi o mică colonie în partea de peste munţi corespondentă — R.-Vâlcea şi Sibiu. Aici prin 1840—50, era o mică colo-

---

art. cit. In Craiova au fost mulţi negustori: S. Giuvara-Blaţa cu negoţ de lemne, H. Zisu cofetărie, T. Bambachi-Magarova cerealist, D. Caratanu din Cardişti-Aspropotam, etc. [1] G. Orman, nr. 37-38/928 şi 43-44/1929. [2] Vezi B-pesta cap. I, 348. [3] Fiii lui Ianachi: Socrate şi Tache au hoteluri la Atena, iar Taşcu restaurant în Fredelsburg-Virginia, U. S. A. [4] Pe această stradă are multe proprietăţi d-na dr. Alexandru Corina, care a studiat la Viena — unde a avut coleg pe d. dr. Al. Vaida-Voevod — cu cheltuiala lui N. Cugeae. [5] Dimitri Varduca este, actualmente, jude instructor la Timişoara. In T.-S., sunt avocaţi doi fraţi Licea din Magarova: Nicolae şi Alexandru; doi profesori: unul Simu la liceul «Traian», altul Teodor Zarma-Avdela pictor; unul Leca Clisurean, medic primar. [6] Mai lucrează şi fraţii Paligora — Liu şi Costa, agricultură şi măcelării; Colciu Naun

nie unde numărăm pe fraţii Papanihali [1]. Cam în acelaş timp, Anastasi Maruli şi unchii acstuia Sterie [2] şi Nicolachi [3], împreună şi cu Tahu, bunicul acestora, aveau în antrepriză, pe vremea lui Cuza Vodă, Ocnele Mari. La R.-Vâlcea a fost o colonie mărişoară, printre cari Târnovenii Gheorghe Constantinescu, Tache Dilinuşi şi alţii [4].

Colonii de Clisureni în Vâlcea, mai vechi ca o sută de ani, precum şi în Gorj. S'au ocupat în Tg.-Jiu, cu comerţul de coloniale, băuturi şi vite, cu exploatarea de restaurante şi hanuri. Câteva nume, ca fraţii Dimitriu, Ioan Nicolau, Gheorghe Poliopol, etc [5]. In R.-Vâlcea, de-acum un veac, ca cei mai bătrâni rămaşi încă: fraţii Georgescu — Constantin şi Dimitrachi, Nicolae şi Nachi Petrescu-Prifticiu, Ghiorghi Ţapu cu hoteleria [6]; Ghiorghi Duli la Urleşti [7], coloniale şi fierărie, precum şi Zdroncea cu braşovenie şi băuturi; Ioan Georgescu-Laiu şi fraţii Niciu Petru cu negoţ la Horezu; Mihail Ghica la Păuşeşti-Otăsău (Gorj); doi fraţi Bosca: Fani, care a stat mulţi ani la Novaci şi Miti — amândoi în R.-Vâlcea, cu fierărie şi coloniale [8]. Alţi negustori: Petruş Ştefănescu-Bosca, Ştefan Copelu şi alţii. Caracteristic este faptul că mai toţi, deşi aveau prăvălii, umblau mai mult prin sate. Colonia dela Horezu a fost cea mai veche [9].

In Laloş-Vâlcea, Turianul Nicola Tanasi Garusa are moară; în Bârseşti, Gheorghe Pentifranga-Perlepe exploatează farmacie. Un vechiu farmacist la Drăgăşani, stabilit după 1910, este profesorul Dimitrie Neciu, fost primar al oraşului [10]; elevul Teodor Nanci cu farmacie în oraş şi la Olăneşti — amândoi din Gopeş. Aici, a avut drogherie şi Mihail Naum [11]. La Piatra-Olt, ţine în arendă restaurantul gării Naum Taşcu Topa.

Cruşoveni au fost prea puţini şi răspândiţi [12]. Era un Mihalachi Prifticiu, arendaş la Filiaş; Chiriu Buţu la Bechet, cerealist, cu moară şi han; doi fraţi Mihăilescu la Băileşti. Tot aici, are drogherie şi Măgărăveanul Ioan Şmina. La Calafat, a fost o mică colonie: Mateu Calogheru, mare cerealist; croitorul Sulta care îm-

---

cu măcelării şi hanuri. [1] Erau doi fraţi: Ianachi şi Nicolachi, unchiul şi tatăl lui Mihail Niculescu, poetul aromân popular, care a avut, la Giurgiu, casă de import-export. [2] Stere Maruli a fost tatăl d-lui Alecu Anastasiu, actualmente, distinsul preşedinte la Curtea de Apel din Conatanţa. [3] Nicolachi mai făcea negoţ şi la Cucu-Focşani. [4] Unul comerţ de cereale şi brutării, al doilea cerealist. [5] Aici, erau şi fraţii Tomu Masca dela Cruşova, cu cafenea şi restaurante. Sotir Cioculescu din Beala este contabil la B-ca Comercială, Gh. Cucoti din Avdela, casier şi procurist director al tuturor industriilor băncii. [6] Este din locuitorii din Varoşi-Citsura. [7] Nicolae G. Duli este colonel farmacist, iar Mihail Duli portărel la trib. Sibiu. [8] Fani s'a mai ocupat şi cu exploatări de păduri. [9] Primii veniţi ar avea o vechime de peste un veac — toţi asimilaţi. [10] Actualmente, se găseşte la Bucureşti, iar farmacia dată în arendă. [11] Vezi mai sus p. 481. [12] In jud. Gorj, se găsesc doi fraţi Cuzare cu negoţ diferit.

brăca pe boieri şi avea calfe dela Cruşova [1]; la Corabia, Petre Manacu cu negoţ de fierărie [2].

Pela Cuşmir şi Vrata-Mehedinţi, sunt vre-o 5-6 Avdeliaţi din cei stabiliţi la Sacişta, cari se ocupă cu manufactură, cereale şi coniale [3]; la Băileşti, Bitoleanul Hristu Burbarussi este fabricant de căruţe; la Pătulea, fraţii Caragogu-Blaţa fac negoţ de cereale şi manufactură; la Bechet este G. Liu din Magarova; la Calafat, Nicolae D. Garusa din Turia are farmace. La Caracal, Ohrideanul Taşcu Stoescu are atelier de argintărie; Ciomescu negustor diferit, iar I. Constantinescu exploatează farmacie. Samarinenii se găsesc, deasemenea mulţi prin Oltenia. Mulţi Aromâni se ocupă încă cu arenda şi administrarea moşiilor [4].

5. — Negustori aromâni în Moldova, în sec. XIX încoa.

Prin 1812-13, se găseau Moscopoleni în România — scrie istoricul N. Iorga [5] — adică se mai găseau încă. Prin 1816, întâlnim la Iaşi pe un Tudurachi Cruşuvan [6]. In 1813, Petru Vasiliu, fraţiii Economu, Lascar Lambru, vechiul lipscan Anastase Mărgărit—altul Teohari, în legături de afaceri cu aceştia, se şi stabilise la Lipsca — se înţelegeau cu firma Schwartz şi Compania de întreprinderi pentru Moldova, pentru întemeierea unei „mori de hârtie" la Deleni — Botoşani şi a unei tipografii [7]. Credem că acel Vangheli cu hanul lui în 1834, han care exista şi deunăzi, era Aromân [8]. Pela finele secolului XVIII şi începutul celui de al XIX, era în fiinţă renumita firmă a lui Nichifor Nica, mare comerciant, care avea, în 1815, firmă de import-export la Braşov şi ca asociat pe nepotul său Gheorghe I. Nica, un mare întreprinzător [9].

Aici, au fost vechi colonii de Clisureni, despre cari, astăzi, ştim prea puţin. Cu multă vază în oraş a fost familia Papană: Constantin şi Goga, cu brutării şi mori de făină; Constantin [10] construise, înainte de războiu, o fabrică în valoare de $1/_2$ milion lei aur şi era mare proprietar pe piaţa Unirii, cu restaurante şi alte imobile. Marcu Chiuca, cu fraţii Dimitri şi Gheorghi veniţi dela Constantinopol, cu brutării şi proprietăţi pe str. Brătianu [11], precum şi alţii cu brutării. O colonie de Gopeşeni s'a ocupat, deasemenea, cu brutăria: Gheorghe Caragea, stabilit în 1860; fraţii Nena — Vangheli şi Ni-

---

[1] Avea calfe multe ca, Tanasi Ţirivir, Vana Dinischiotu, etc. [2] Fiul acestuia, tot Petre, este actualmente casier al Camerei de Comerţ şi de Industrie din Bucureşti. [3] Relaţiuni căpătate dela d. At. Peaha-Craiova. [4] Ştefan Hrisicu — Nevesca este administratorul moşiei Vânţuleţ — Mehedinţi a lui Teodor Costescu: Clisureanul Ştefan Papadopol la Scăpău şi Cioroboranii ale lui Jean Mihail; Nicolachi Hrisicu la Valea Aninilor,. etc. [5] N. Iorga, art. în Rev. ist. IV, p. 111, [6] Studii şi Doc. VII, p. 145, nr. 90. [7] Doc. Calimachi, I, p. 181-3, nr. 127 — ap. N. Iorga, Ist. Com. II, 94. [8] Gologan, o. c., p. 64 [9] St. şi Doc. XIX, p. 41. [10] A fost frate cu generalul Papană. Un V. Papană-Domneşti arenda moşii şi a plecat prin Adrianopol. [11] Fraţii Chiuca au moştenit ceva din averile Păpană.

ćola pe Păcurari şi un alt frate Costi Ioan Nena, cu comerţ de lemne, brutării şi arendaş; Anastasi Trâpce, Taşcu Nena, etc. Un Măgărăvean Nicolae Blisnacu are brutărie şi cofetărie. Incă din 1886, Panaiot Maţuca-Alexandrescu din Nijopole a avut tipografia „Sporul", pe care a mutat-o în 1892, la Focşani [1].

Trecând peste Prut în Basarabia, întâlnim o colonie numeroasă de Aromâni, activând odată cu anexarea la România. Din cei vechi, este unul Constantinidi din Clisura, unul Papaiani, rudă cu d-l C. Dimitriu, fost ministru şi actual preşedinte al Senatului [2]. Printre cei mai vechi, am putea să numărăm şi membri din cunoscuta familie Gusti M-poleanul, cu ramuri la Cahul, Iaşi şi Chişinău [3]. Inainte de războiu au fost aici, la Chişinău, Cruşoveni din familia Geabura — unul din ei în asociaţie cu un Grec – a avut restaurantul „Palace", pe care l-au lichidat în 1920 [4].

Dealtfel, cei mai mulţi Aromâni s'au ocupat în capitala Basarabiei, imediat, după ocupare, cu exploatarea de restaurante şi berării. Au fost, în total, vre-o 40 negustori. Haralamb Peaha şi Nanu Naum-Gopeşean, au avut, dela 1919, cofetărie pe Alexandrovskaia, pe urmă restaurant şi berărie; I. Ilie în asociaţie cu Petre Mişicu, între 1920—26 [5]; G. Vulcan restaurantele: „Macedonia", „Franţa", „Naţional", „Suisse" şi podgorii; Cocea Bela, 1918—20, restaurantul „Suisse", cel mai luxos, cu orchestra Dinicu; St. Gole, 1919—21, „Carpaţi". In 1918, primul Teodor Ghericociu-Gopeş, pe urmă în asociaţie cu Leonida Naum-Ristu din Cruşova, au deschis marele magazin de coloniale şi delicatese [6].

Alţii s'au ocupat cu comerţul de librărie. In 1918, s'a deschis libr. „Şcoala Basarabiei", având ca director pe Taşcu Mischia [7], prima librărie a Directoratului Instrucţiunii Publice [8]; ziarul „Sfatul Ţării" şi-a avut librăria, cu acţionari mai toţi Aromâni [9]. In 1926, Gheorghe Mecu a avut librăria „Luceafărul".

Alţi negustori: Ilie Caciona-Avdela, podgorean, angrosist de vinuri; T. Ćiomu — cu L. Boga — fabrică de spirt, curând lichidată; N. Miza, cu comerţ de vite la abator; N. Baravache, în asociaţie cu P. Vulcan, brutărie, astăzi, antreprenor de lucrări publice.

---

[1] Astăzi este «Cartea Putnei». Bătrânul Panaiot-Panait a învăţat meşteşugul la Monitorul Oficial. [2] Relaţiuni căpătate dela colegul L. Boga. [3] Acelaş isvor. Documentele se găsesc în Arch. Statului Chişinău, al căror director este d. Boga, [4] Se pare că s'a ocupat şi cu comerţul de lemne — dacă nu alt Geabura. [5] Actualmente, I. Ilie conduce biuroul C. F. R. şi W.-lits Cook, iar Mişicu este în serv. exterior al acestuia. [6] Ghericociu a făcut şi comerţ de nuci cu Germania. [7] Astăzi, proprietar rural şi negustor la Silistra. [8] Ion Ilie a furnizat toate şcolile şi a înfiinţat bibliotecile din Basarabia. [9] La ziarul «Sfatul Ţării» şi librărie au lucrat: C. Noe, L. Boga (a lipsit dela librărie), N. Paia, G. Mecu, Iorgu P. Mischia, I. Ilie, N. Lazăr şi N. Furcă, administrator, I. Biciola – adăugându-se la librărie: Ep. Balamaci, G. Gamaleţ, N. Cenda, prof. T. Dăscălescu.

In afară de vechii negustori necunoscuţi nouă, îi socotim ca atare, la Galaţi, pe Neveşteni cari s'au ocupat cu negoţul de tutunuri. Vasile Dan a avut sediul afacerilor aici, de unde desfăcea tutunuri — indigen şi adus din Tracia — la alţi Neveşteni aşezaţi în Moldova. Era în asociaţie şi cu Inachi Giumurtu, care avea marea firmă „Fraţii Giumurtu" cu sediu la Odessa, furnisoare a multor fabrici ruseşti cu tutun macedonean. După instituirea monopolului R. M. S., prin 1888, Vasile Dan s'a ocupat cu agricultura în mare. Aici, se mai ocupa cu tutunuri şi unul Sturnugi, Cupencu [1], Jupânlu şi alţii. Mai erau vechi familii din Drăgai, ca N. Resa cu fiul Stathachi, ca Tanase Orologù, cel mai bun optician, ai cărui părinţi erau mari negustori.

O mică colonie de Turieni, pe la finele sec. trecut: Atanasi Canachi, Ghiorghi Mişu, Atanasi Maţuchi, Costa Catanu, fraţii Garusa [2], toţi cu brutării şi altele. Prin 1864, fraţii Cosmescu — Ianachi şi Dimitri cu comerţ de manufactură. Dela 1913, Cruşoveanul Vanci M. Zisi cu casă de import-export, mai târziu şi fratele Nicola [3]. Actualmente, mai sunt câţiva din Vl.-Clisura, ca Devla cu brutării şi Ciumblecu cu coloniale. O firmă cunoscută a fraţilor Atanasiu din Ohrida cu restaurante şi coloniale. Nu ştim care Dumbali din Băiasa a făcut comerţ şi agricultură. In portul acesta de mare valoare comercială, au fost colonii numeroase de Aromâni, pe cari, însă, nu i-am putut cunoaşte [4].

La P.-Neamţ, s'a aşezat o mică colonie, câţiva negustori din Giumaia de sus, ca fraţii Gavrizi, câţiva cofetari, cismari, brutari. Cel mai veciu a fost Gheorghe Papasotir [5], cu farmacie, cam de prin 1910; altă farmacie de acum patru ani a lui Petrică Baliu, amândoi din Cruşova. Nu cunoaştem origina etnică şi nici locul de naştere, dar bănuim aromânitatea distinsei familii Lalu.

O colonie de Neveşteni—nu ştim din ce consideraţiuni au trebuit să se aşeze tocmai la Botoşani, cu puţin înainte de 1877, unde s'a ocupat cu tutunurile. Primul venit a fost Gheorghe Ceani (Ceananà sau Ceanescu) care a atras şi pe alţii, ca fraţii Dan, Macri, etc. [6]. In acest oraş — altădată, cu atâta lume aromânească — s'au aşezat Ghiorghi Chirana, Mihail Mileancu, fraţii Ghiorghi şi Tudorachi Dan, Cazimia, Constantin şi Sterie Nero, etc. Alţii lucrau la Roman, ca Constanrin Dan şi alţii; sau la Bacău, ca Vasile Bici. Toţi lucrau cu Galaţii şi Muntenia, poate şi cu steinătatea, până la

---

[1] Doi fraţi Cupeacu — Nicola şi Costică au avut hoteluri. [2] Fraţii Garusa — Tanasi şi Dumitru cu fiul. [3] Vanciu Zisi a lucrat şi cu firma «Nicola Krallis» din Salonic cu cherestea, brânzeturi, etc. Cu Galaţii lucra şi Sterie Svolu din Alexandria-Egipt. [4] Aici, au un hotel mare Sterie Teţu şi Ioan Bilimaci dela Smirna. [5] Bătrânul preot Sotir Papasierie, stabilit în acest oraş, ne-a dat multe şi preţioase informaţiuni. [6] Lumea neveşteană blestema pe acest Ceani care atrăgea lumea în «Vlăhie»: «Ba lai, Ceani di urghie, Ţi spuseşi calea'n Vlăhie, etc.» Adică: Tu, măi Ceani urgisitule, care ai deschis calea — tinerilor — spre România. Ioan, fiul acestuia, a făcut arendăşie în multe părţi.

instituirea monopolului, când, despăgubiţi, s'au apucat de alte afaceri şi de agricultură, alţii s'au înapoiat în Macedonia — câţiva la Ianiţa unde au lucrat iar cu tutunuri, sau au trecut în Serbia. Unul Condi dela Botoşani ar fi făcut parte tot din colonia aromânească [1]. Un Mihail Cionea lucra la începutul secolului nostru, la Hârlău-Botoşani [2].

La Focşani, au fost colonii din Ohrida, cu deosebire, din Belcamen, Turia şi alte centre. Unul Costa Becu-Turia cu brutării şi mari proprietăţi în oraş şi la Suraia-Putna; alţii cu brutării ca Pericle Şadima şi alţii: Nicolachi Maruli lucra în comuna Cucu; ca brutari: Dimitri Steriu, Dinu Covata la Odobeşti. Nijopoleanul P. Alexandrescu, din familia Maţuca, a avut tipografia „Cartea Putnei" condusă, astăzi, de fiul Alexandru, contând ca una din cele mai serioase instituţii de acest fel în toată provincia.

Despre Zagoriţii răspândiţi în cele două principate nu posedăm date. Ei s'au ucupat cu restaurante, coloniale, blănăria şi altele, peste tot [3]. Nu cunoaştem coloniile aromâneşti în Bucovina. Cu insistenţă, se spune de anume persoane că ele au fost şi în această provincie; se dă ca ilustraţii familii numeroase cu nume de Niculiţa, prin Suceava şi alte centre.

6. — Aromânii în Vechea Dobroge şi în Cadrilater.

Transportându-ne pe meleagurile Vechei Dobroge, întâlnim la Constanţa, o colonie numeroasă de Băieşaţi, Târnoveni şi Măgărăveni, Verieni, Gopeşeni, Neveşteni şi alţii. Vechimea lor pare a nu trece dincolo de 1877. S'au ocupat cu brutării şi hoteluri, comerţ de coloniale, vinuri, drogherii şi altele.

Cu brutării: Tănase Rizescu şi fiul Dumitru, Virgil Vaşoti cu două. Coloniale fraţii Târpa-Magarova; Toma, Petre şi Mişu, precum şi cu hotelurile centrale: „Regina", „Bristol" şi „Bulevard"; tot coloniale Ioan Rizu, fraţii Cotta, veniţi dela Varna [4], etc. Mai au hoteluri: fraţii Gheorghiu „Regal" şi altele [5]; Ioan Miza „Imperial Palace"; Costică Niculescu „Continental"; Cristu Dinu din Blaţa „Comercial", Tudor Anton cu proprietate „Monastir"; erau şi unii Nijopoleni — Cioi cu hoteluri; etc. In comerţul de vinuri engros: fraţii Bandu — Ioan şi Gheorghe din Gopeş [6], fraţii Tulea — Tudor şi Gheorghe din Nevesca; Ioan Palaşi cu depozite de gaz, etc.

După războiul din 1878, aproape toţi Neveştenii, croitori şi argintari din Constantinopol, s'au mutat în acest frumos port, unde, actualmente, sunt 80—90 familii, cari s'au ocupat cu tot felul de

[1] După mărturii ale d-lui Teodor Biciola. [2] Vezi şi Lumina IV, 1906. Părinţii lucrau la Craiova. [3] Doi fraţi Camarina din Zagor-Epir exploatează restaurantul gării Mărăşeşti. Tot aici, Cruşoveanul Chiru D. Chiru administrează moşiile Negroponte. [4] Sunt trei: Vasile, Mihail şi Constantin, fraţi cu Taşcu Cotta dela Bazargic. [5] Toţi fraţii Gheorghiu decedaţi. [6] Veniţi dela Sofia.

comerţ — în special cu coloniale şi băuturi spirtoase; alţii şi-au continuat negoţul de cereale, ca fraţii Mileancu — Petre şi Mihail. Gopeşenii s'au ocupat şi cu debite de tutun şi ziare, ca bine cunoscutul Tanasi Dabo — care a mai avut fabrică de cărămidă şi depozite de benzină —, ca Argintaru şi Cuşi. Verienii, cei mai mulţi veniţi din Cadrilater, se ocupă cu comerţul de vite, de brânzeturi şi altele şi, încet incet, cuceresc teren în portul înstreinat sub acest raport. O firmă cunoscută este Tuşa Demu. Coloniile din Belcamen şi Negovani sunt relativ numeroase, ocupându-se cu construcţia, cu comerţ felurit, cu lăptării — ca mulţi Caluş, etc.

In oraş au trei farmacii: Ioan Zuchi-Veria, C. Ciomu-Mulovişte şi G. Mavromati-Tesalia; două drogherii: Ioan Papaianuşi şi fraţii Tanaşoca — Petre, Gheorghe şi Sterie, toţi din Veria; parfumeria fraţilor G. Biciola — Ionel, Traian şi Stelian.

Afirmăm că colonia din acest port al ţării în valoare de 250-300 familii, deosebit de altele puţin cunoscute, a stat în fruntea comerţului constănţean, cu firme Târpa, Gheorghiu, Bandu, Rizescu, Vaşotti, Biciola, Papaianuşi, Tanaşoca, etc. Una din cele mai mari firme din oraşul-port este, fără îndoială, casa de import-export şi de aprovizionare a vapoarelor „Sterie Dallas" — Dala din Magarova, un element de mare creaţiune, energie şi îndrăsneală, venit din valoroasa colonie din Constantinopol [1].

La Mangalia a fost negustor de manufactură un Ohridean Ghiorghi Coe; la Cernavoda, au fost fraţii Miliţari din Magarova, dintre cari unul Teohari, a fost primar înainte de 1912 [2]. Doi Gopeşeni: unul Dumitrescu are hotel propriu şi restaurant, Dimitri Dimeca farmacist [3].

Nu cunoaştem date mai vechi ca 1913 despre aetivitatea negustorilor aromâni în judeţele Cadrilaterului. Presupunem, însă — şi cu mult temeiu —. că aromânii negustori de vite şi de cereale, aşezaţi la Arbănaşi şi în cuprinsul Bulgariei, nu puteau neglija acest ţinut atât de bogat în asemenea produse şi socotit ca grânarul şi depozitul Bulgariei. Vom avea a stabili trei perioade de infiltrare a negustorilor aromâni: perioada 1913, aceea de după 1918 şi ultima începând cu 1925, când masse mari de Aromâni au pornit să se aşeze aici, ca negustori sau ca negustori-agricultori.

Primii pioneri ai comerţului românesc în Cadrilater au fost Aromânii — buni cunoscători ai limbilor şi psihologiei popoarelor trăind aci: Bulgari, Turci, Greci. De aceea, ei erau chemaţi să

[1] Vezi C. I. cap, XI, p. 274. Are în afaceri şi pe nepotul său Mihail.
[2] Vezi şi «Pen. Balcanică», IV, nr. 12/912. [3] Aproape toţi Neveştenii sunt proprietari în oraş; mulţi Aromâni sunt proprietari de vile în Movila Techirghiol — ca d-r V. Apostolescu, Peristeri cu localul «Zori de zi», Lagara, etc. Relaţiuni căpătate la faţa locului de G. Biciola, S. Dalla, V. Vaşoti, I. Mihăilescu, etc.

sape un drum în acest domeniu şi să-l bătătorească, pentru ca alţii, mai târziu, să-l continue cu râvnă, energie şi pricepere în aceste pieţe cucerite de Bulgari mai ales, de Greci, Găgăuzi şi alte neamuri. Oraşele erau citadele bulgăreşti, cu firme bulgăreşti şi cu aşezăminte de credit deasemenea bulgăreşti. Cei dintâiu Aromâni cari au început negoţ la Bazargic au fost doar câteva nume: Tache Nibi, Vasile Zeana, Nicu Tanaşoca, Sterie Caranica, Mihail Zugravu, N. Nicea, Roşu, doi farmacişti: Sterie Şunda şi Nicola Lagara, pe lângă primii avocaţi Vasile Covata şi Achile Pinetta ; la Silistra şi Turtucaia mai puţini: un farmacist T. Pucerea, un medic dr. Canangiu; conducători ai sucursalei B-cii Româneşti: G. Spiridon, V. Petraşincu şi avocatul dr. Taşcu Statu, la cari — se adăugau — în amândouă judeţele, prin sate şi oraşe, învăţători şi profesori şi mulţi alţii exercitând negoţul. Aceştia constituiau fruntea coloniei regăţene.

După 1918 — a doua perioadă — lumea aromânească creşte ca număr şi calitate, cu deosebire la Bazargic, unde, numără astăzi, peste 120 negustori aşezaţi, deosebit de aceia nestatorniciţi cari abundă prin toate târgurile şi satele provinciei. Comerţul de predilecţie rămâne acelaş: cereale, vite, lânuri, brânzeturi. Mulţi din ei au reuşit să acapareze o bună parte din industria derivatelor laptelui — mai ales brânzeturi albe şi caşcavaluri, dela turmele proprii sau prin arendarea câşerilor. Dar s'au ocupat şi cu exploatări de păduri şi negoţ de lemne, cu comerţul bănos de vinuri, cu brutării şi măcelării, cu manufacturi şi alte meşteşuguri; croitori, cofetari, lăptari, crâşmari, hangii, argintari, etc.

Perioada dela 1925 încoa se caracterizează prin revărsări în masse mari a elementului aromânesc. Strâmtoraţi în aşezările lor de munte, în Macedonia grecească, precum şi în Rodopii Bulgariei, cei dintâiu din cauza revărsărilor de refugiaţi greci din Asia Mică, ceilalţi din consideraţiuni de naţionalism excesiv bulgar, ceeace le-a creat tuturora condiţiuni de viaţă insuportabile, mulţi din aceştia — în convoaie bogate şi numeroase — s'au aşezat în vechile sate bulgăreşti şi turceşti sau în cele noui construite de ei, cu foarte puţin ajutor dela stat, cu mare aport personal în bani şi în energie. Ar fi o mare greşeală să-i trecem în massa amorfă a ţăranului, care ştie să-şi vândă primului venit produsele lui şi numai atât. Fiindcă „văzându-i cum forfotesc, ca albinele, în toate părţile, muncind sau cumpărând şi revânzând vite, mărfuri, producte de tot felul, gonind zoriţi pentru a-şi câştiga pâinea“ [1], numai aspect de simpli ţărani nu pot să aibă. Celnici şi păstori, ei au fost şi în patria lor de origină tot atât de negustori; tot aşa de pricepuţi şi

[1] C. Noe, Trib. Rom. de peste hotare, Ian.-Febr., 1927.

în agricultură, ei sunt, înainte de toate, negustori energici şi neobosiţi.

Perioada de după războiu e caracterizată şi prin două instituţiuni de credit cari au ştiut să promoveze în mare parte aşezarea Aromânilor ca negustori şi consolidarea lor pe piaţa streină intereselor româneşti. La Silistra, d'n sucursala B-cii Româneşti din 1914, condusă de G. Spiridon, a luat naştere, în 1919, banca locală „Durostor"; la aceasta, în 1930, fuzionează şi B-ca „Deliorman", ajungând la un capital de 8 milioane, din cari 6 milioane în mâini aromâneşti.[1] La Bazargic-Caliacra, pe frontul unei pânze de bănci locale bulgăreşti şi trei instituţii româneşti slabe — acestea din urmă aproape inexistente astăzi[2] — pe frontul tuturor acestora în număr de 9, singura serioasă a fost B-ca „Caliacra". A fost întemeiată în 1923, prin iniţiativa d-rului Costică Anghelescu, alături având pe V. Covata şi alţii[3], cu un capital social depliu vărsat de 10 mil.: $^{1}/_{2}$ local, $^{1}/_{2}$ al B-cii Urbane, care, în 1928, a vândut tot pachetul de acţiuni Aromânilor, cărora, astăzi, le aparţine sub raportul de 85%, restul capital turcesc şi bulgăresc[4]. Pentru promovarea negoţului naţional în oraş şi în judeţ, această instituţie a fost o mare binefacere, Aromânii găsind în ea un real sprijin, într'un mediu irident şi cu caracter bancar strein şi duşman. Datorită acestui sprijin, capitalului propriu şi energiei de care au dat dovadă în decursul anilor de după războiu, s'au putut creà — îndeosebi la Bazargic — o colonie importantă de negustori aromâni[5].

Am spus mai sus că, în acest oraş, sunt peste 120 negustori, deosebit de cei flotanţi cari forfotă prin tot judeţul. Vom cita câteva nume de cerealişti, ca Tache Nibi, Vasile Zeana, Aurelian Constantinescu, George Tanaşoca[6], Mihalachi Beşu, Tuliu şi Spiru Di-

[1] B-ca «Durostor» a luat naştere prin iniţiativa d-lor: G. Spiridon, d-r. T. Pucerea, Petrescu-Comnen şi dr. T. Statu, cu cap. soc. $1^{1}/_{2}$ mil., sporit la 3 mil., şi mai pe urmă cu 2 mil. preluate de b-ca Pieţii Bucureşti, cu ad-stratori delegaţi G. Spiridon şi T. Statu şi cu director V. Petraşincu. La aceasta, în 1930, a fuzionat b-ca «Deliorman» cu 3 milioane, ajungând să aibă 25 mil. depuneri. [2] Băncile streine în Caliacra: «B-ca de industrie şi comerţ dobrogean», «Viitorul», «Populară Dobrogeană», «Napred» şi «Unirea» — aceasta la Balcic; «B-ca Eroilor» după războiu cu 1 mil., «Bazargic» cu 2 mil., în 1923, Coop. «Înfrăţirea» cu 2 mil. [3] Dr. Costică Anghelescu — fost subsecretar la Interne şi guvernator al B. N. R.; Vasile Covata, administrator delegat, N. Tanaşoca, G. Moisescu, I. Sarmaniotti, Cristu Velo, T. Nibi, St. Caranica, Hagi Mihail şi Pompiliu Papahagi — ca director. [4] S'a bucurat de un reescont de 13 mil. la B. N. R. şi a avut ca acţionari principali: V. Covata, N. Tanaşoca, C. Velo, G. Papatanase, T. Nibi, I. Sarmaniotti, N. Paze, C. Biţu, St. Caranica, iar coloniştii aromâni, 40—50 inşi, cu acţiuni de peste 1 milion. [5] A ajutat fără dobândă, cu câte 2000 lei, câteva sute de colonişti aromâni, precum şi cultura naţională. Contribuţiile Suc. «B-cii Româneşti» condusă de N. Răiculeanu şi B. N. R. condusă de G. Marinescu, ca şi ale altora, au fost importante în crearea unui început de clasă orăşănească naţională. [6] Astăzi, se găseşte la Bucureşti, ca asociat la firma, «N. A. Tanaşoca şi Fraţii».

monie, C. Garibaldi şi alţii. Vechi negustori de lânuri, de vite şi fabricanţi de caşcavaluri: N. Tanaşoca şi I. Badralexi [1] — această firmă exploatează şi carierele de nisip din judeţ — George Celea, Cuşa, Ar. Caramitru, Exarhu Nacu, V. Zeana, C. Velo [2] şi Petrică Velo, Taşcu Cotta, venit dela Varna, Stere Tuliu, Culuşa Caranica, Sterie Caranica, D. Buşulenga, etc. Cei mai mulţi din aceştia au făcut şi export de vite pentru sud-orient.

O firmă veche şi serioasă de vinuri şi băuturi spirtoase în fiinţă încă din Bulgaria: N. Paze, Sotir şi Costică Biju [3]; comercianţi de vite: fraţii Şebe — Teodor şi Petre, Anton Palicari şi mulţi alţii; manufactură: Cosmescu & Trâpce, Çiomu cu agenţia „Singer"; negoţ de lemne: P. Velo, M. Batali, Foti Ceauş, Sterie Zica, fraţii Papacocea — Toma şi Costică, aceştia şi cu negoţ de pietre de moară; brutării: Stamate Gote şi Gh. Scrăma; cofetării C. Pinetta şi Manole Chiriazi. Mulţi din aceştia se ocupă şi cu exploatarea de cafenele, ca Foti Ceauş, Tuli Caranica, Tanasi Chiriazi, Grigore Sgăra — acesta şi cu hotel; cu debite de tutun: T. Caranica şi Tomu Nicolau; alţii mulţi cu măcelării, ca Nacu Peaha, Alexi Baţa sau cu pescării, ca Iancu Bica; Mihail Zugravu, unul din vechii negustori, cu multe ocupaţiuni [4], Mihail Hasanu-Dumitrescu din Cruşova, etc. O mână de antreprenori, ca fraţii Vasilescu — Nicu şi Gheorghe ai lui Iani Vasile (unul din ei şi cu cinematograf în asociaţie), C. Garibaldi şi G. Tanaşoca, T. Chiriazi, Caraminu, Ceara, etc. Iani Popescu exploatează o tipografie [5], C. V. Papanicola, librărie.

Mulţi exercitează o mulţime de meşteşuguri [6] şi negoţ diferit, ca Pericle Pentifranga, Ghiure Cola, Taşcu Zicu, T. Batali, Buşulenga, Ciriparu, Caprini, Soldatu, Tache Duliu, M. Matacu, T. Bitaracu, N. Nicea, Gogu Nibi, Gula Şarapşi, Muşu Matuşu, Cociu Sduga, D. Ciulea, A. Ghionda, etc. Aromânii deţin şi câteva hanuri [7]. Mulţi din ei au devenit proprietari de moşii, mai mult sau mai puţin întinse [8]. Oborul de cereale abundă de mijlocitori aromâni şi români.

Un negustor vechiu şi energic a fost Naum Ghica care s'a ocupat, încă din 1922, cu exploatări de păduri în cele patru judeţe ale Dobrogei cu sediul la Bazargic [9].

---

[1] Astăzi, carierele sunt exploatate numai de Nicu Tanaşoca. [2] Decedat în 1930. [3] Debite de băuturi spirtoase: Dim. Mischia, Vanghele Mischia, Taşcu Balamaci, [4] S'a ocupat şi se ocupă cu frizerie, lustragerie, cu cereale şi exploatarea băilor comunale, face agricultură etc. [5] Cola Ciumetti are ziarul «Legionarii» tipărit la această tipografie. [6] Croitori sunt: Belciu şi Iancu Ghiţa; cismari: Ilie Vasilescu, Belciu, etc. [7] Mişu Stere cu hanul «Dacia»; Cola Ciumetti ca hanul «Legionarii». [8] N. Tanaşoca, S. Caranica, Achile Pinetta, fraţii Velo: Cristu şi Petre, N. Ghica, I. Cuşa, G. Celea, Dabura, fraţii Caramitru, Culuşa şi I. Caranica, Leonida Şebe, Pirca Hasanu şi fratele Mihail Dumitrescu-Hasanu, N. Paze, etc. [9] Actualmente, este mare proprietar în Bucureşti. Cu exploatări de păduri s'au

Cassim, un centru comercial în devenire, promite, deasemenea, a fi ocupat de Aromâni, mai ales de Fârşeroţi. Câteva nume: Ioan Cuşa, Ghiorghi Adam, Mina, Jifcu, Ghiorghi Nibi cu cafenea şi alţi mulţi negustori neaşezaţi şi mijlocitori în oborul de cereale.

La Cavarna — pe Coasta de Argint — şi în împrejurimi, s'au aşezat Aromâni, colonişti şi negustori, cu deosebire, din regiunea Veriei. Prin oborul de cereale, abundă mai ales Aromâni[1]. Meşteşugari sunt, deasemenea, câţiva, ca Pompiliu Caramiha şi Vangheli Culeva croitori, S. Cutova cismar, Caraiani hotel şi cafenea, etc. Şi la Balcic, sunt câteva firme aromâneşti, ca D. Capsali, Perdichi, etc.

Industria caşcavalurilor şi a brânzeturilor telemea, care, altădată, era în mâini bulgăreşti, greceşti. evreieşti şi armeneşti, a încăput, aproape deabinelea, în mâini aromâneşti. Şi, aici, la Cavarna, avem o mulţime de fabricanţi şi negustori: Tuşu Gudu, Costa Caranica, Gh. Cavachi, Gh. Vrana, T. Tuşumare, Iancu Demu, Nucea Caraiani, etc. Deasemenea şi oile cari, altădată, erau averi streine, astăzi sunt, în bună parte, aromâneşti. Din totalul de oi al judeţului, $^{5}/_{8}$ sunt aromâneşti, iar produsele dela celelalte trec, în aceiaşi măsură, tot la Aromâni.

Printre negustorii aromâni sunt amestecate şi câteva nume de Români regăţeni: vre-o 10 mijlocitori la obor, un droghist, un bancher Panaitescu, C. Dumitrescu cu fabrică de pâine, Ionescu hangiu; Ghia cu cinematograf, etc.

La Silistra, Aromânii sunt departe de a avea preponderenţă ca la Bazargic. Citām câteva nume, ca Miza, Ciomu, Mischia, Petrovici, etc. In schimb, numărul coloniştilor este mai mare şi speranţele pe viitor ne par îndreptăţite, în sensul că, în aceste două judeţe, rolul lor comercial va creşte.

7. — Negustori aromâni în Muntenia şi în Bucureşti.

Aicia — mai ales pentru porturile dunărene — este greutate şi mai mare a deosebi pe Aromâni de adevăraţii Greci. Totuşi, îi vom vedea şi pe unii şi pe alţii ca „Greci", luând parte la toate marile înfăptuiri încercate sau realizate pe arena financiară şi economică a Principatelor. Judecând activitatea mai modestă sau mai întinsă a acestor elemente numai prin prisma vremilor trecute şi a marilor greutăţi inerente, când în aceste două ţărişoare totul era de creat şi nimica statornicit — a face, astăzi, negoţ este un lucru atât de uşor — judecând numai după aceste criterii, vom putea aprecia şi rolul în adevărata lui lumină ce aceşti „Greci" l-au jucat sub acest raport. Odată cu sec. XIX, ei pierd teren în Moldova de sus

---

ocupat, odată, şi d-nii N. Batzaria, N. Bura şi acum în urmă, S. Duliu. [1] Mijlocitori: Gh. Tachi, D. Cavachi, Cola Badralexi, Nicu Soldatu, Mih. Sarsemi, Nicu Condosteriu, etc.

unde Evreii încep a stăpâni, dar îşi menţin întâietatea în Muntenia până mult mai târziu [1]. Aici, tot comerţul ambulant — în Moldova, se luau măsuri ca aceşti „boccegii şi precupeţi evrei" să umble prin sate şi târguri — era în mâinile lor şi caută cu succes să se menţină [2] ca întâietate şi pe piaţa mare. După o scurtă privire asupra centrelor mai mici, ne vom ocupa de Bucureşti.

Brăila a creiat Muntenia — scrie N. Iorga; ea a fost poarta către Răsărit pe unde se scurgeau toate mărfurile Apusului, tot aşa după cum poarta către acesta era Braşovul ai cărui negustori, cari erau în bună parte Aromâni, frecventau atât de des portul dunărean [3]. In 1829, capătă o importanţă deosebită în exportul de cereale, fapt ce nu putea scăpa din vedere Aromânilor. Ea a fost stăpânită, din totdeauna, de streini, cu deosebire Greci. Printre marii exportatori citaţi prin 1835, ar fi fost ceva Aromâni, ca Petala, poate F. Teodorovici, după cum şi la Galaţi, printre firmele cari se intitulau Pana, Gimba, Niotis, Marcopulo, Mihalopulo, Dimopulo, etc. Aici, a avut în arendă vămile bătrânul Ghermani bancherul şi a făcut negoţ Minovici din Tetova, tatăl marilor profesori medici. Printre mulţi cerealişti, lucrau şi Bociarii din Meţova, cu comerţ şi moşii întinse. Dela 1860, s'a aşezat o colonie de Aromâni din Pădz-Zagor, cari s'au ocupat cu negoţul de băuturi şi coloniale. Primii veniţi au fost Adam Roca şi Tanasi Exarhu, după cari fraţii A. Roca, fraţii S. Perdichi — Hrista şi Teofan, Gh. Chrisicos, Ghiorghi Capeti, fraţii Anagnostu — Margariti şi Steriu, Anastase Anagnostu, etc. Unul Dimitri Costu dela Bitolia avea magazin de lipscănie; Hristu Bomba Ohrideanul lucra şi el, prin 1900. In comuna Viziru, are farmacie Nicolae V. Ioanid dela R.-Sărat.

Ca şi pe malul bulgăresc al Dunării, tot aşa şi pe cel din stânga, Aromânii au avut coloniile lor în toate punctele, unde s'au ocupat cu tot felul de negoţ, îndeosebi, cu acela al cerealelor. La Zimnicea, au fost o mulţime, printre cari Vangheli Daşcu-Magarova cu brutării şi hotel „Orient". [4]; Petre Tudorachi Robe cereale şi alt negoţ; Vanciu Blacioti restaurant şi berărie [5]; Nicola Robe [6]; mari cerealişti Iani Furcă şi Nicola Bojanopol – amândoi din Furca — mare negustor şi director al firmei Dreyfus [7]; unul Tahula tot cerealist, altul la Calafat şi al treilea la Bucureşti cu comerţ şi moşii, etc. La T.-Măgurele au fost colonii numeroase, cari, însă, s'au pierdut prin asimilare sau risipire. Aici, erau membri din familia Paciura din Gramoste, cari s'au ocupat cu hoteleria şi comerţ. Tot aici, dela 1850—60, a făcut negoţ şi cereale Chiriu Halce-Hagi

---

[1] G. Zane, Economia de schimb din Princ. Române, 1930 p. 337, [2] Ibid, 330. [3] Din trecutul istoric al oraşului Brăila, conferinţa ţinută în 1925, p. 16. [4] Ibid, l. c. [5] A lucrat înainte de 1888, de unde s'a dus la Vraţa în Bulgaria [6] A venit dela Bitolia în 1890. [7] Lucra în com. Turturele, unde era mare proprietar. [8] A fost unchiul d-rului C. Sufleri, deputat de Cetatea Albă.

Puliu „Paşa Chiru" manufacturist dela Cruşova şi Hristu Hagi Giufa cu hoteluri de lux, până în 1911.

La Giurgiu [1], veneau mari colonii de meşteri constructori. Făceau comerţ Nevéştenii Iani Zarifi şi St. Chitu, fraţii Naunescu: unul Sotir antreprenor, altul cu băuturi spirtoase prin judeţ; Stavre Constantinescu manufactură, stofe şi abale. In comuna Ştefan cel Mare făcea comerţ unul Ioan Roşu foarte bogat, Lambru Coteli-Roşu, unul Nicea are moară sistematică şi agricultură; în Comana-Vlaşca a avut fabrică de ape gazoase Hristea N. Hâciu [2] Aici, a avut casă de comision poetul naţional Mihail Niculescu-Papamihali († 1865).

Negustorii aromâni din Budapesta, în special Manu, făcea negoţ de cereale cu toţi negustorii de pe schelele Dunării cari i le trimiteau în consignaţie.

In Roşiorii de vede, erau câţiva negustori dela Cruşova, ca Manciu Papanicola Papamanoli, cerealist şi arendaş; fraţii Ruşa Sideri — Stavre şi Taşcu; Petru şi Marcel, fii acestuia, cu magazin universal [3] şi alţii. In comuna Cervenii, exploatează farmacie d-na Angela Duce.

O seamă de Neveşteni s'au ocupat cu febricarea şi comerţul de băuturi spirtuoase în comuna Copăceni. Aici, au lucrat Gheorghe Golna, care a câştigat averi mari cu arenda podului [4]; Tudor Biciola cu povarnă şi în arendă moşia Copăceni prin 1885, la care a lucrat şi Gheorghe Biciola; aici, au mai lucrat şi fraţii Biciola — Gheorghe şi Constantin, Sterie Caracosta, Alexi Dalamanga, etc. Acum 40 de ani, bătrânul Serdaru avea mare engros de coloniale la Ciorogârla [5]. Alţi Aromâni se ocupau şi cu exploatarea bălţilor, ca Tachi Blacioti, fraţii Petrovici — Aristide şi Stavre -- acesta mort la Greaca [6].

La Piteşti, unul S. Turnibuca exploata păduri. Din colonia puţin numeroasă fac parte J. T. Dan, arendaş, avocatul C. Ghioca, Gh. Petrovici, fost şef al gării, etc. [7]. La Titu au fost câţiva cerealişti, ca Kendros din Cepelovo care avea şi brutării, Manafi din Perivoli şi alţi câţiva; Hristea N. Hâciu şi Naum Dimcea-Cruşova au avut, după războiu, fabrică de ape gazoase [8]; Dimitri Taşcu Topa exploatează restaurantul gării [9]. La Fieni-Dâmboviţa, Paligora are fabrică de var şi ciment şi exploatează păduri; la Târgovişte, au lucrat membrii din familia Baravache-Clisura şi unul Sterie Dru-

---

[1] Aici, a fost şeful poliţiei din inspecţia siguranţei Gheorghe Zverca, iar Const. Joga, comisar şef al portului. [2] Fratele autorului. [1] Unul Elie Ruşu al lui Stavru are frizerie. [4] A făcut un cot de măsurat băuturile spirtoase, dar care n'a fost aprobat, fiindcă cotul lui Fălcoianu se bucura de mare sprijin. [5] Relaţiuni date de d. Ion G. Dan. Fiul lui Serdaru exploata hanuri la Bucureşti şi păduri în jud. Trei Scaune. [6] Tatăl lui Stavre a fost negustor la Belgrad, iar fiul Petrică e comandant al gărzii personale a M. S. Regelui Carol II. [7] Aici, au exploatat restaurantul gării fraţii Taşcu Topa. [8] Mutaţi de prin 1928 la Bucureşti. [9] Aceşti fraţi au mai exploatat şi alte restaurante C. F. R.

guti-Veria, încă dela 1860, cu comerț de coloniale și băuturi, brutărie și han. C. Dimitriu, actual președinte al senatului și fost ministru, este descendent al coloniei de Aromâni. Prin județ au mai fost negustori și hangii, ca acel Tașcu de care pomenește, în scrierile d-sale, scriitorul I. Al. Br.-Voinești [1], la Pucioasa, a lucrat ca director de bancă Mitică Babuș [2]; etc. Nu cunoaștem multe despre coloniile din Argeș și Muscel. La C.-Lung, Nicolae Rucăreanul a continuat negoțul tatălui în țară și la Brașov, dus mai departe de fiul Bucă Pandele [3]. Tot aici a exploatat farmacie, înainte de marele război, D. Papagoga-Gopeș, actualmente cu drogherii în București.

In jud. R.-Sarat, au fost mulți negustori din Târnova. Cei mai vechi frații Alti-Parmac [4], cu vre-o 17 prăvălii de coloniale și băuturi: la Popești, Mărtinești, Mihălceni, Vijitoarea, Tătăranu, Ungulești, etc. La Vijitoarea, a fost unul D. Placiu; la Tătăranu, M. Geambazu; la Mihălceni, Zisu Covata cu brutărie și coloniale; la Plăinești, Tache Covata și Gh. M. Rapescu, etc. In oraș, cel mai vechiu negustor a fost Evanghele Ioanid, așezat în 1871, cu negoț de coloniale și băuturi spirtuoase; frații Gheorghe și Tudorache Rapescu-Târnova, frații Chindimenu-Mihalachi și Nicolae din Nijopole, etc. Gheorghe Zuchi-Veria exploatează, din 1929, farmacia proprie „Națională“ [5].

Prin Buzău, s'au ocupat mai ales cu marea agricultură [6]. La Mizil — unde nu prea s'au împământenit elemente streine, nici românești din alte centre — s'au așezat doi Verieni; Mihalachi Sterie și nepotul Sterie Ianuli — acesta cu comerț de brutărie, vinuri și cereale, unul din marii bogătași ai orașului [7].

In trecut, au fost numeroase colonii din Balcani la Ploești — spunea odată istoricul N. Iorga [8]. Și, aici, s'au ocupat mai ales cu marea agricultură [9]. Dintre cei mai noui negustori, cităm pe Steriu Laina-Cuțufleani, Spiru Lenga-Cornu, stabiliți prin 1878. Prin 1870, avea hotel „Macedonia“ Dimitrie Cosmescu-Gopeș, fost, înainte de 1864, negustor la Galați [10]. Pentru anii din urmă, găsim foarte mulți din Aspropotam și Tesalia, ca Tanase Papanica, Nicolae Mahica, Gheorghe Laina, toți din Cuțufleani, Temistocle Lenga-Cornu, negustor, exploatator de păduri și arendaș de moșii, Sița din Burghic (Malacași-Mețova); frații Caciambei din Părțului [11], Toma Lenga cu plăcintărie pe str. Călărași, unul Hristu, altul Steriu meseriaș, etc. Unul Simuleanu-Clisnra a avut fabrică de cărămidă [12]. La Va-

[1] Vezi schița «Călătorul îi șade bine cu drumul» [2] De aici s'a mutat la București ca director al Băncii Pieții. [3] Vezi mai sus Cap. VIII, par. 2. [4] Erau frații Steriu, Ianachi și Costi. [5] A exploatat, la început, farmacii în Turtucaia și Craiova. Are ca asistent pe fratele Sterie. [6] Astăzi mai este unul Ciropol, cu debit de tutunuri. [7] Aici a lucrat și unul Nicola Albani cu brutărie. [8] Din conf. la radio în ziua Unirii în 24 | I | 935. [9] Unul Polimiridi a avut multe moșii în arendă în județ; Vezi p. 459 și par. 3. [10] Vezi calendar aromânesc, 1911. [11] A venit din țara de origină între 1908—1910. Relațiuni dela fostul elev S. Chelefa — diplomat Acad. Com. Buc. [12] Fiul acestuia este inginer la o societate petroli-

lea Lungă-Prahova a lucrat de prin 1866, Xenofon Ioanid-Bitolia comerţ şi a avut crescătorii de oi, vite şi porci; Iani Caraiani-Avdela e un mare industriaş cu moara „Unirea". Vechi familii bogate Zaimis şi Anagnostu erau din Zagor.

* * *

Să ne ocupăm de coloniile aromâneşti în Bucureşti. Printre oamenii de afaceri cu mare suprafaţă am indentifica, pentru prima jumătate a sec. trecut, ca Aromâni pe alde Sachelarie — cu casă de export, Cristu S. Petru, Petru S. Cristu, Polizachi, Meitani, Hagi Moscu, St. Moscu, S. Ioanidi, Faro, T. M. Galiţo, Ghermani, Mişa Anastasievici, etc., în relaţiuni cu mulţi din aceştia, baronul Sina dela Viena [1]. In perioada când meşteşugurile şi industria naţională începea să se înfiripeze, apare, pe piaţa Bucureştilor, o mare figură, om deosebit de inteligent şi de o rară energie, anume Gheorghe Coemgiopol, fiul lui Ştefan Cuimgiu, Aromân din Bitolia, tânăr care, din băiat de prăvălie la Parascheva Atanasiu, a ajuns, repede, cel mai bogat negustor de lipscănie, staroste al lipscanilor şi staroste al tuturor corporaţiilor bucureştene [2]. A avut magazin de stofe, de lipscănie, postavuri şi pânzărie şi un atelier pentru haine bărbăteşti pe str. Lipscani unde se îmbrăca elita, adăugând şi o secţiune de vestminte şi odoare bisericeşti. Dar numele acestui mare întreprinzător este legat de crearea industrtei naţionale a mătăsei, a cărei desfacere pe piaţa franceză a avut mare succes, datorită numai sârguinţei lui, pentru care a obţinut la expoziţia din Lyon medalia de aur pentru probele de mătasă filată. In 1857, în asociaţie cu bărbaţi înţelegători [3], a întemeiat, la Dămăroaia, o fabrică de filat gogoşii de mătasă, înzestrată cu maşină cu 160 roţi adusă din Franţa. Toate produsele de calitate fină erau cumpărate de fabricanţi lionezi. Dar viaţa fabricii a fost de scurtă durată. In 1864, ea a fost lichidată, ceeace a dăunat foarte mult industriei şi comerţului naţional, iar pagubele suportate numai de Coemgiopol şi Gr. Cantacuzino [4]. A murit în 1878, în vârstă de 59 ani, fără a fi continuat de fiii săi [5].

Un alt negustor cu mare suprafaţă şi care a lăsat urme adânci în cultura naţională a României [6], a fost, fără îndoială, acel

---

feră. [1] Vezi mai departe «Financiari în Bucureşti». [2] A fost delegat de negustori, în 1866, la primirea prinţului Carol. Vezi D. Furnică, o. c. [3] Erau asociaţi: G. Cantacuzino, V. Nicolici, V. Obedeanu şi N. Andronescu. Vezi D. Furnică, Din istoria com. român, 538 urm. [4] Această industrie s'a ruinat datorită neînţelegerii crase a marilor interese din partea organelor biurocratice ale Ministerului, care — în vederea unui interes momentan şi trecător — a îngăduit exportul mai cu seamă a seminţei gândacilor de rasă milaneză în Franţa, unde, după ce şi-au refăcut sămânţa, n'a mai avut loc nici un export de produse filate. [5] Din căsătoria cu Cleopatra, fiica avocatului Dimitrie dela sfatul Orăşănesc, a avut patru fii: funcţionari, militari şi agricultori şi o fată Florica soţia ministrului Niţă, fostă întemeietoare şi directoare a Şcoalei Normale din Chişinău cu numele „Florica Niţă". [6] Vezi Cartea III.

Sima, venit în al patrulea sfert din veacul XVIII, dela Adrianopol la Bucureşti, cu comerţ de băcănie engros, continuat de fiul său Răducanu Simonide, cu cinci prăvălii, până în 1847, când s'a lăsat de negoţ şi a intrat în arhondologie cu rangul de pitar [1]. Originar din Blaţa, Dimitri Muşicu-Vlahu a fost mare negustor şi moşier, decedat la Viena în 1859 [2]. In 1857, au venit din Egipt, fraţii Avramides — Leatze şi Dimitri, cari au avut pe str. Patriei brutărie şi au ajuns să stăpânească trei moşii [3].

Nu ştim cu ce s'au ocupat membrii din familiile Nasta, Giuvara, Paplica, etc., venite din Ardeal [4], dacă au avut ocupaţiuni aici sau aiurea, precum nu ştim unde şi cu ce s'au îndeletnicit; Costin, Exarhu, Disi Clinovescu — originar din Clinova, Zagor — tatăl lui C. Disescu marele bărbat de stat şi jurisconsult; fraţii Goga—Iordache şi Constantin, după care au trecut la Craiova, şi Hristopulos din Clisura, Toma Ticpulos şi Zisu Sideri din Cruşova, nici Alexandru Bellu şi alţii din această ilustră familie, sau Şutcă din Magarova, care — se zice — stăpânea, acum un veac, un cartier de imobile, etc. [5].

Prin a doua jumătate a sec. XIX, întâlnim o sumă de mari negustori de coloniale: Clisureni, ca Gache Cottadi şi Ştefan Beeu, mare bacal şi angrosist pe calea Victoriei, veniţi dela Craiova [6]; Meţoveni, stabiliţi acum 50—60 ani, ca Gh. Lulachiari cu mare băcănie [7], fraţii Conavis — Tache şi Miltiade angrosişti şi mari proprietari [8], sau angrosişti de băuturi spirtoase şi cu restaurante Nicolae Pâtu şi Costa Zuvia [9]; fraţii Mihalidi-Papasteriu: Gheorghi şi Iani, Gheorghe Ciobolis [10], Ghiorghi Dau, cu fiii Nicola şi Dafu (Trandafil), etc. [11].

Gherasi Pupa a făcut comerţ de băuturi şi coloniale; Constantin Ioanid, venit din 1866, mare proprietar [12]; Nicolae Mira acelaş comerţ şi alţii. In marele comerţ de coloniale pe str. Halelor, s'au distins în anii din urmă firmele: Toma Chiale, venit dela Rahova Bulgariei, casă lichidată după marele războiu [13]; Toma Dinischiotu-Magarova, firmă întemeiată în 1888 şi astăzi — în ciuda marilor greutăţi în comerţul şi creditul târgului bucureştean — în fiinţă, numai cu mijloace proprii, datorită numai unei energii, priceperi şi corectitudini urmate cu sfinţenie vreme de aproape 50 ani [14].

---

[1] Cartea de aur, 48. [2] Ibid, l. c. [3] Ibid, 80. [4] Vezi N. Batzaria cu art. în «Apărarea» nr. [5] Relaţiuni căpătate dela bătrânul Dimitri Niculescu. [6] Vezi Arch. Olt., nr. 27-38 928. [7] Băcănii pe Griveţei şi Piaţa Bibescu. [8] In piaţa Bibescu. [9] Str. Halelor. [10] Pe str. Tunari. [11] Pe calea Văcăreşti. [12] A avut case şi hotel proprii pe Brezoianu şi a fost casier al Soc. de Cult. m.-română. Averile de sute mii lei le-a lăsat la Primăria Capitalei. [13] Vezi „Bulgaria“, cap. IV. [14] A contribuit, laolaltă cu V. Brătianu, la întemeierea mai multor bănci

Mulţi Aromanı s au ocupat cu exploatarea de cafenele restă urante şı hoteluri. Prin 1874, întalnim pe Fărşerotul Constantin Steriu cu cafenea şi ca arendaş al hotelului „Patria" ıncă din 1858 pe alt Fărşerot Adam Balamaci cu restaurant pe str. Carol, mai tar ziu pe Sotir şi Epaminonda Balamaci cu debit de băuturi spir toase pe Teilor In fruntea Fărşeroţilor si a coloniei aromaneşti, stă şi Iorgu Steriu, fiul lui Constantin de mai sus, care ışi ıncepe negoţul în 1892 cu coloniale pe Lipscani şi alte centre[2]; dela 1897, cu restaurant şi berărie, în 1916 cu renumitul local „Carpaţi"[3]. Cea mai frumoasă întreprindere rămane, însă, grădina „Luzana" începută în 1919, având o instalaţie unică ın ţară, unde totul este mecanic — cu fabrică de ghıaţă spălătorie mecanică de rufărie şi vase cu salon minunat decorat, totul pe o suprafaţă de 4300 m. p[4]. In toate întreprinderile sale, a dat dovezi de o rară energıe şi curaj.

Alături de această frumoasă întreprindere, la care este secondat de fiul Nicu se aflá grădina „Pariziana" a lui Mihalachi Buia care, dela 1880—1926, a exploatat renumita cafenea „Macedonia din palatul Nifon din str. Doamnei. A fost prima grădină modernă şi a inaugurat-o, prin 1902, cu lampioane japoneze. Astăzi, este condusă cu pricepere şi energie de fiul Ionel Buia [5].

C. Bilimaci venit în Bncureşti în 1873, a avut, pană ın 1896, restaurant pe Lipscani, unde luau masa scriitorii şı poeţii, ca C Bacalbaşa G. Coşbuc, B. Delavrancea, A. Macedonsky şi alţii, prieteni ai poetului naţional al Aromânilor [6]. Sub acelaş acoperiş cu cafeneaua „Macedonia şi pe str. Belvedere a avut restaurant Ioan Sonte care — cu inima bună şi părintească — a dat hrana, ca la el acasă, la majoritatea studenţilor m.-români, cari, astăzi, ocupă ınalte situaţi' sociale. In locul vechii cafenele, a avut localul „Intim Çlub" Nicu Spiridon, astăzi, pe calea Victoriei – la Hôtel English

In acest domeniu de activitate, s'au dovedit ca bărbaţi întreprinzători, unul Jojea din Halichi-Aspropotam, cu exploatare de variété-uri ca „Femina" şi altele; Vasile Culina-Nijopole cu cafenea şi variéte pe Sf. Gheorghe, cu hotel şi cafenea „Culina" — str. Oituz cu jocuri de noroc la Sinaia, cu café „Regal" pe bul. Elisabeta,

---

de cartier în capitală. Firma este continuată cu râvnă şi pricepere de fii d-sale. Fratele Dimciu a lucrat arendă în asociaţie cu Toma Buracu
[1] Epaminonda a fost frate cu Nastasi Zugravul. [2] A făcut negoţ şi în pasagiul Villagros, la Hôtel de France, calea Moşilor, a Doamnei, Rahovei, pe str. Academiei Regală, Capul Podului, Şosea, str. Carol, etc [3] A mai avut restaurante şi pe calea Victoriei, colţ cu Ştirbey şi pe str Câmpineanu. [4] Planul construcţiei este opera ginerelui d-sale architectul Achile Ghiaciu Bătranul M. Buia, decedat în 1934, a fos dus la vârsta de 13 ani, prin înşelăciune, de un chirigiu Ghior ghi-Gopeşean. Mulţi chirigii aduceau pe tineri la stăpâni, dela cari încasau chiria şi alte dar ri. La început, a avut hotel „Vlaşca", cu var eteu de dansatoare
[6] Vezi Arch. Olt., art. des citat, în nr 37 38 | 928 şi n crologul de C. Bacalbaşa în Universul. Informaţii luate dela poet în persoan

Lache Sterie, tot din Nijopole, cu cafeneaua și sala de biliarde „Blanduzia", imediat după războiu.

Cu hoteleria s'au ocupat mulți, mai ales Muloviștenii. In fruntea tuturora, stă N. Pișotta-Grămostean, fost inginer al primăriei cu hotel propriu „Palace" [1]. In anii din urmă, Dimitrie C. Pupa cu hotel „Avram" până în 1911. Muloviștenii: Teodor Metta cu mai multe [2]; Tașcu Ciomu cu „Imperial" și „Metropol", acum în urmă cu cinema propriu „Odeon" pe 11 Iunie [3]; Nicola Tașcu Bujdar [4]; Fârșerotul Șimu cu „Basarabia" și cafenea-grădină proprii [5]. Cinematograf mai exploatează frații Șcupra-Turia. Berărie mare a exploatat și Gh. Mănuză-Samarin pe str. Colței [6].

Băieșații și Turienii, veniți în țară imediat cu războiul din 1877, în special, cu brutării, coloniale și băuturi spirtoase. Cel dintâiu Băieșat venit în țară a fost Gh. Rizescu, după care Sterian [7], Zisu Zotu Tașula, Apostol Ioan, frații Rizescu [8], Ioan Zisu, Tănase Zisu, Panait Cușcu [9], Druia, Economu, Rizu, etc. Toți s'au ocupat cu comerț de cereale și brutării. Nicolae Economu, venit din Ist. Georgia-Vermont (America), a avut, pe str. Regală, magazin de mașini de gătit cu petrol, actualmente, cu fiii săi, o fermă de legume la Pantelimon [10]. In fruntea acestora, a stat Gheorghe Sterian, care a făcut negoț diferit prin Craiova, Ploești, Brăila și a lucrat în comerțul de cereale cu marile fabrici de făină Olmazu, Asan și Comercială și cu multe brutării din București [11]. Fratele Mihali a avut fabrică de făină pe Ștefan cel Mare.

Primii Turieni au fost frații Vlahioti și Garusa, după cari au venit Sotir Talabacu-Mihadaș și Nastase Cuvela; Iani Ghiuzeli (Gagaradza), Hristu Harisi, etc. Cam în acelaș timp cu primii veniți, a fost și Petru Cucoti, cu moară și concesiunea bălții la Tei, pe urmă Zugurică, Mitri Cicma, la acelaș lac, unde venea lumea la petreceri și pește proaspăt. Prin 1885, au venit Alexi Ioan Zigra, Ghiorghi Zisu Davan, pe urmă, frații Casumi-Gheorghe și Hristu, cu acelaș comerț de băuturi și restaurante; Iani Chiparisi, Gheorghe Dzolea, Gheorghe Capsali [12], Costa Becu, Lafazan, etc., mai toți ocupându-se cu acelaș comerț foarte rentabil. Trei firme turiene

[1] Vezi Cartea I-a, cap. V, „Gramostea" despre familia Pișotta. [2] A avut „Bruxelles", „Coroana", „Carpați" și „Lido-Veneția", între 1914-1933. [3] Hotelul „Imperial" l-a avut, o vreme, în asociație cu Teodor Biciola; „Metropol" între 1926—33. [4] Are încă „Transit" și „Nord". [5] L-a avut în asociație cu Bațu. [6] A avut-o înainte de războiu. [7] A avut ca feciori pe Ioan, Gheorghi, Tanasi și Pericle. [8] Frații Rizescu: Dumitru, Tanasi și Ioan; fiul acestuia, Gheorghe, este inginer. [9] Fiii acestuia: Gică inginer și Costică medic. [10] Vezi cap. VII „America". [11] Este unul din marii proprietari pe Văcărești, Cantemir și Olteni și are un venit de 1½ mil. lei anual. La Craiova, a avut magazin de coloniale și delicatese pe Unirea. [12] A avut și brutărie pe calea Rahovei, condusă de fiul Hrista. (?)

sunt ale fraţilor Peristeri — Hristu cu restaurant pe Mihai Bravul, Gheorghe cu cofetărie pe bulevardul Brătianu, Nicola cu brutărie [1].

In fruntea Turienilor, au stat firmele: Alexi Ioan Zigra, cu comerţ de băuturi spirtoase şi cereale, om de peste una sută milioane lei avere, cu mari proprietăţi şi străzi întregi în cartierul Teiu: Alexi I, II, III; Gheorghe Zisu Davan care a avut 15 prăvălii — restaurante, cafenele, debite de băuturi spirtoase, cu cele dintâi pe calea Moşilor, pe urmă pe Vaporul Asan, Şos. Colentina, Mihai Bravul, etc. A avut ca elevi ai lui pe aceşti negustori: Iani Giufeta, Hrista Constantin din Castania, Sterie Gotti, Hristu Peristeri, Constantin Zisu, Dumitru Caratasi, alt Peristeri, etc. Brutării au şi fraţii Patelli, iar S. Patelli, magazin de coloniale.

Gopeşenii — puţini la număr — s'au ocupat cu coloniale şi restaurante, ca fraţii Dimca, Vanghele Costa-Costescu, Nicolae Ionescu, fraţii Dumitriu, Const. Cosma, Teodor Dumitrescu Grasu, etc. [2]. Alţi negustori ca Nicolae Papagheorghe cu brutării, Spiru Franga, Taşcu Milio, M. Ionescu, Const. Dabo, mare proprietar, cu boxe de benzină — în fruntea tuturora, stând fraţii Cicotti — Hristu şi Teodor, (elevi ai acestuia din urmă la Sofia) cu mare magazin de vopselărie pe bul. Maria.

Unii Aromâni s'au ocupat cu debite de tutun în fruntea cărora, au stat cu debite de lux pe calea Victoriei, fraţii Craja — Teodor mare propriotar, încă din 1901 în faţa librăriei Alcalay şi Lazăr din 1906, în faţa Ateneului Român şi Vanghele Ciamba în piaţa Sf. Gheorghe [3].

Nijopolenii — în număr de 50—60 nume mulţi veniţi şi dela Rusciuc — s'au ocupat cu negoţul mic şi vânzarea de ziare şi debite de tutunuri. Incă din vremuri vechi, ei veneau în ţara Românească — ca şi în Ungaria — şi cumpărau catâri, pe cari îi desfăceau în Macedonia şi în toată Grecia, până la Atena, unde erau cotaţi ca cei mai iscusiţi geambaşi. In fruntea acestor Nijopoleni, a stat Nicola Gavrizi, un mare cerealist şi proprietar în Bucureşti; Vasile Culina, Lache Sterie, etc. despre cari am mai vorbit [4]. O specialitate a Nijopolenilor a fost şi comercializarea ziarelor prin desfacere în chioşcuri şi pela clienţi acasă. Cel dintâiu care s'a ocupat şi a câştigat mari averi a fost Mihali Bajdechi, care a mai adus pe fraţi [5], după care a atras şi alte rude. Prin 1880, au avut chioşcuri în marile centre şi fraţii Telescu-Peană din Cruşova: Nicola, Taşcu şi Costică. Ramură foarte bănoasă la început, era un monopol al acestor Aromâni. Mihail Bajdechi exploatează cafeneaua „Macedonia".

---

[1] Unul din aceştia are frumoasa vilă „Zori de zi" la Techirghiol-Movilă. [2] Au magazinele respectiv, pe 11 Iunie, Elena Cuza, Piaţa Mare, Isvor, Cuza Vodă, Buzeşti. [3] Alţi debitanţi: Daşcu pe Academiei, S. Damaşotti şi C. Cicma pe Colţei, Gucea-Victoriei, fraţii Cuţumina-Griviţei, etc. [4] Vezi C. II, cap. I, p. 366. Date căpătate şi dela d. Lache Sterie. [5] Fraţii: Nicola, Bele, etc.

Neveştenii au fost prea puţini. Alexi Zega face comerţ cu băuturi, Ioan Zega are şi fabrică de săpun; Ioan G. Dan cu negoţ de lemne, ca şi N. Serdaru şi alţi câţiva.

Cu acest comerţ de lemne s'au ocupat, îndeosebi, Cruşovenii, ca fraţii Legă — Matei şi Taşcu (fiul lui Matei conduce, astăzi, vechea firmă); Costi Leasca şi fiul Anastase, Matei Leasca, Kilargi, G. Galio, etc. [1]; Măgărăvenii, ca Sterică M. Toşu; Muloviştenii: fraţii T. Topa şi Anastase Hr. Ţovaru, actualmente, cu cofetărie de lux pe 11 Iunie; Grămosteanul Damian Pişotta, etc.

In fruntea coloniei cruşovene, au stat şi fraţii D. Gherassi — Matei şi Steriu, cari, încă din 1901, au organizat o industrializare raţională a laptelui la Gura Oborului. In 1912, s'au asociat cu Păiano şi Zavadüscki, cu Şain, cu Vanciu Dumitrescu-Nişcă şi Marcu Buşa (cari au început în 1908) şi au transformat-o, în 1913, în fabrică de lapte pulverizat şi condensat, aceasta până în 1916 când a încetat activitatea, ca să reînceapă după războiu, când scoteau tablete cu cacao solidă şi kefir, sub firma Lukianof [2]. Inainte de 1916, aduceau unturile din Danemarca şi Olanda. Altă firmă este a lui Tache Lega dela 1925, cu produse: unt, kefir pasteurizat, iaurt şi lapte pulverizat. Fraţii Gherassi — Steriu lucrează încă în imobil propriu pe Sabini — au avut şi magazin de desfacere a produselor pe str. Carol, unde a lucrat, până mai deunăzi, şi Gogu Gheru, astăzi, la Vatra Dornei. Mulţi Cruşoveni s'au ocupat şi cu diferite meserii; fraţii Stavre Ruşu — Gicu şi Victor îşi au fabricile de mobile. Gh. I. Buracu, inginer, este şef al ateliereror C.F.R. Buc. Singurul ceasornicar şi bijutier aromân în Buc., este A. Petraşincu [3]. După 1918, N. Batzaria a avut casă de comision cu Mihăilescu.

Printre mulţi blănari aromâni de altădată ai Bucureştilor, a rămas, astăzi, doar Petre Constantinidi-Bitolia, cu stabiliment propriu de industrie chimică sub firma „Macedonia" pe str. Uranus.

Veriènii — puţini şi ei la număr — se ocupă cu toate afacerile: cu comerţ de brânzeturi engros prin care au început să pătrundă pe piaţă [4], câţiva cu brutării [5], cu fabrică de ape gazoase, ca Haralamb Tărărescu, cu farmacii şi drogherii, etc. Cei mai vechi şi mari droghişti sunt fraţii Cionga [6] — Dimitri şi Guşa cu dro-

---

[1] S'a ocupat odată şi cu industria laptelui şi a exploatat, cu fratele Petrică, cafeneaua fostă „Macedonia". [2] Până în 1906, a fost, în Bucureşti şi în toată Muntenia, numai fabrica Schott. După războiu, asociaţia a continuat prin fraţii Gherassi, Nişcă şi Şain, cointeresată fiind şi B-ca Românească, care s'a retras repede. Matei se ocupă, astăzi, cu moşia Crevedia-Buftea. [3] A lucrat pe str. Academiei şi Carol; astăzi, pe bul. Elisabeta, 43. Petrică Buracu este intermediar. Ca ceasornicari au lucrat şi fraţii Stoescu — Toma şi Taşcu, Ohrideni [4] Câţiva tineri negustori, absolvenţi ai şcoalei superioare de comerţ din Salonic şi diplomaţi ai Academiei de comerţ şi industrie, ca I. Piscu, I. Caranica, Duli, I. Caragea Hiandu şi fraţii. [5] Brutării: N. D. Ciumeti-Colentina, I. Caragiani-Dudeşti, etc. Sau oameni de afaceri: Iani Ciumetti, G. Badralexi. [6] Amândoi absolvenţi ai Şcoalei superioare de comerţ din

gherie înființată în 1906 pe str. Carol (după războiu Gușa ține pe str. Lipscani, 43) și Apostol pe calea Griviței din 1908—909 [1]. O frumoasă drogherie deschisă în 1932—pe Lipscani, colț cu Smârdan — este aceea a tânărului energic Sterie Garibaldi, diplomat al Academiei de Industrie și Comerț [2]. Cu încă una sau două românești, acestea sunt toate firmele românești pe întreaga stradă a Lipscanilor. Toma Ciumetti se ocupă cu comerțul de droguri și articole farmaceutice. Cunoscutul fotograf Apostol Papacostea, fost elev al lui Cristachi Durazzo, frate cu pictorul Nicolae, originari din Resna, are studio artistic bine apreciat încă din 1918 [3]. O firmă de frunte în București, înființată în 1932, este „Nicolae A. Tanașoca & Frații" pe calea Victoriei 88, având reprezentanța generală în România a firmei „Dodge" din concernul „Chrysler Corp. Aut." din Détroît Mich. Casa este condusă cu energie și experiență nedesmințită în acest domeniu riscant de întemeietorul Nicolae, ajutat de frații George și Tache, medicul [4].

Ca droghiști aromâni au mai fost Toma Naum-Bitolia pe Bul. Elisabeta, Hristache M. Buia pe str. Doamnei; în ființă, D. Papagoga-Dinicu Golescu; parfumerie Gh. Ghica, etc.; ca farmaciști dintre cei mai vechi, D. Calina-Crușova [5], Ioanid-Sf. Apostoli [6], Steriu Șunda-Buzești [7], Nicolae Urseanu-Giumaia, actualmente. director al O. A. F.; Sterie Papinian-Avdela, Constantin Guci-Furca pe calea Victoriei, George I. Dan-Nevesca pe calea Griviței 183, N. Caranica-Veria a lui Belcot de pe Bul. Ferdinand, doi frați Toma Chiale-Crușova: Tașcu pe Șerban Vodă și Sterie, etc.

Din colonia clisureană, foarte puțin numeroasă, remarcăm ca mai vechi pe Simionide, S. Simotta, Simuleanu, V. Galbagiari, T. Pritta, în asociație cu Schlessinger, magazin de postavuri pe Lipscani înainte de războiu [8]. In anii din urmă, Teodor Pritta și Anastase Vovu, inginer, erau întemeietorii Soc. Anon. Rom. de exploatări miniere „Valea Agrișului", cu centrală și sediul administrației în Jibou-jud. Sălaj. Dizolvată în anii din urmă, acelaș inginer Anastase Vovu (acum în calitate de director general) T. Pritta și Mitică Babuș, au întemeiat o nouă societate anonimă pentru exploatarea de mine de cărbuni în acelaș Jibou, instalație dotată cu un inventar bogat și modern și care promite mult pentru viitor.

Mai dăm câteva nume de negustori și proprietari fruntași origi-

Salonic. Despre familia Cionga, veche încă din sec. XV, vezi Cartea III. [1] Actualmente, are exploatări de bălți. [2] A fost elev și al drogheriei Cionga. [3] A studiat, în 1914—15, Acad. de Belle Arte. [4] Nicolae a fost 10 ani administrator delegat al firmei S. A. Gr. Cristea & Co.; licențiat al Acad. Comerciale. Fratele George a făcut, până în 1933, negustorie la Bazargic. [5] A avut farmacie și în Bucovina, decedat de mult. [6] Decedat în 1935. [7] Decedat în 1933. [8] Alexandru Galbagiari a făcut comerț de manufactură în piața Obor.

nari din diferite centre: E. Duro, H. Cottadi, Chiriţă, Gheorghe şi Petre Raţi [1], fraţii Danabaşi, Menelas şi Teodor Manu, Toma Leacu, Ghiras, Osmanli, V. Hristu, Gh. Bubani, T. Pişca, Nicola şi A. Manu, V. Tarpu, Fundi, Jean Valaori, I. Zira, Men. Dedu, C. Şoarec, etc. Au făcut şi fac negoţ diferit: Cotlaru [2], Mihail Ioanid-Ioan [3], Nasi Diamandi [4], H. Nicutoti, Toma Prifti, Dumitru Vasile, D. Damala, V. Spala, fraţii Caramina, Ghega, Dum. Mihail, C. Maci, At. Carachiciu, H. Hâciu, Hagi, Sideri, Guli Martù, N. Dimcea, P. Dala, Isaia V. Isaia [5], Daffu, Cosma, Moscu, fraţii Liu [6], trei fraţi Papahagi [7], T. Buzaia, Iogu, Toma Buţu, Duciu Lega, Maza fotograful, etc.

Aromâni din Tesalia — destul de numeroşi — au făcut negoţ de brânzeturi, coloniale, cereale, plăcintării, cafenele: unul Hristu Papasteriu din Tricala este un mare cerealist. Zagoriţii — destul de numeroşi astăzi, dar aproape toţi asimilaţi — s'au ocupat cu aceleaşi îndeletniciri, cu deosebire cu plăcintăria: două mari firme pe Bul. Elisabeta sunt Kendros cu „Trianon" şi Nicola Follas, cu „Tic-Tac" — furnisor al curţii regale.

* * *

Ca şi în toate celelalte ţări pe unde au trecut, tot astfel şi în Principate, Aromânii — îndeosebi şi de îndată ce posedau un mic capital disponibil — s'au ocupat cu comerţul de bani, adeseori, pe lângă ocupaţiunea obişnuită, cu zărăfia şi banchieria. Zărăfia — ca şi „calpuzănăria", până în 1867, când s'a stabilit un regim monetar unitar, scrie V. Slăvescu, aducea câştiguri deşi ilicite dar foarte însemnate [8]. O bancă foarte veche în Bucureşti, înfiinţată în 1834, a fost banca Ghermani, susţinută ca şi toate celelalte evreeşti, prin mijloace proprii — capitaluri în depozite nefiind obişnuite pe vremea aceea [9]. Nicolae Ghermani, cu mari capitaluri câştigate în comerţ în Serbia şi Muntenia, şi-a asociat, mai târziu, pe fiii Menelas şi Dumitru şi a lucrat sub firma „Nicolae Ghermani & Fii", lichidată mai târziu, prin 1899 [10]. Printre aşa numiţii „Greci" sau indigeni, negustori mari sau bancheri de seamă, deţinători de capitaluri însemnate, erau alde Sakelarie, Mişa Anastasievici, Meitani, Hagi Moscu, Polizachi, Spiru, Pavlu, etc. [11]. Meitani, fost băiat de prăvălie prin diferite oraşe din Turcia, stabilit în Bucureşti în 1823, ajunge bancher al Domnului şi baron împărătesc; Hagi

[1] Mari proprietari pe Bul. Elisabeta. [2] A fost tatăl profesorului director Cotlaru dela Galaţi. [3] A fost tatăl profesorilor: d-ra Anetta, Nicolae şi Costică Ioan. [4] Cunoscutul comerciant de tutunuri şi proprietar. [5] Are cofetărie pe Bul. Carol. [6] Au cofetărie pe Dudeşti. [7] Fraţii Papahagi: V., Aristide şi Nicolae, cu negoţ de coloniale în Piaţa Matache Măcelaru şi Lizeanu. [8] Vezi «Istoricul B. N. R.» 1925, p. 1. [9] Ibid, p. 11. [10] Enciclop. Diaconovici, I, p. 813. [11] Vezi G. Zane, o. c, p. 332. Numele de Sachelarie, ca baron, sau nume purtat de Aromâni e foarte frecvent; toţi Anastasievici din Serbia şi alte ţinuturi slavone au fost Aromâni.

Moscu, descendent dintr'o veche familie de negustori şi în strânse legături cu marele bancher Sinna din Viena; Polizachi era socotit ca al doilea mare negustor şi bancher din Bucureşti, prin 1826 [1]. Alături de aceştia toţi, erau bancherii evrei Halfon (1830), fraţii Elias (1837) şi Hillel Manoah (1847) [2].

Pe Bancherul Sina. care avea întinse şi vechi legături cu Principatele, îl găsim printre sprijinitorii la înfiinţarea Băncii Naţionale a Moldovei, [3] precum pe M. Ghermani, sau pe alde S. Ioanidi, Petru S. Cristu, etc. îi găsim printre întemeietorii Bănci Naţionale a României [4]. Pe acelaş Menelas Ghermani, fost censor al B. N. R., în care interval a fost admirabil administrată, în calitate de ministru (1888—1895), îl găsim ca autor îndrăsneţ al tuturor legilor relative la introducerea în finanţe a etalonului aur şi ca o autoritate financiară recunoscută [5] sau, alături de Galiţo şi alţii, ca iniţiator al unei societăţi de navigaţie pe Olt [6].

Alţi bancheri aromâni, cu renume pentru vremuri mai recente, au fost fraţii Hala — Mihali şi Constantin, cu casă de import-export; Galiţa, deasemenea, blăciot, a fost bancher şi mare moşier [7]. T. M. Galiţo [8] credem a fi tot acest Galiţa sau descendent al acestuia. Mari oameni de afaceri au fost şi Ioan Ghermani, Efrem Ghermani [9], D. N. Ghermani [10], etc.

O firmă bancară care a servit foarte mult pe Aromâni în special şi tot atât de mult piaţa românească a Bucureştilor este B-ca Pieţii, cu sediu pe Şelari, Smârdan şi, actualmente, pe str. Doamnei, în localul vechii cafenele „Macedonia" şi al restaurantului I. Sonte, centre unde s'a format tot tineretul aromân de altădată. Infiinţată în 1911 — prin iniţiativa lui T. Protopopescu şi V. Brătianu ca bă că de cartier, afiliată a B-cii Româneşti — a mers cam slab până în 1918, când a fost adus ca administrator delegat G. Spiridon şi în 1919, ca director Dimitrie-Mitică Babuş [11] — unul, element întreprinzător şi tenace, încălzit de un temperament sudic, cel de al doilea, sprijinitor înţelegător şi cald al tuturor Aromânilor, aşa cum i-a caracterizat un cronicar. Pornită în 1911 cu $^1/_2$ mil. lei, şi-a ridicat, în 1926, capitalul social de 5 mil. la 10 mil., iar în 1928, la 20 mil. lei [12]. In ciuda tuturor greutăţilor financiare şi economice

---

[1] Ibid, 403. [2] Vezi V. Slăvăscu, o. c., 11. [3] G. Zane, o. c., 409. [4] Ibid, 383. [5] Ca raportor al legii înfiinţării B. N. R., a fost, la Cameră, Gheorghe Chiţu, iar al legii pentru stabilirea etalonului aur, la Senat, Dimitrie Pişca — amândoi Aromâni. Vezi V. Slăvescu p. 20 şi 33. Eugen Carada a fost, fără îndoială, un Aromân. Vezi C. III-a. [6] G. Zane, 391. [7] Informaţiuni căpătate dela fam. Danabaşi. [8] Vezi G. Zane, p. 391. [9] In Cartea de aur, p. 137, găsim pe I. Ghermani contribuind, în 1864, cu 2400 lei, pe Efrem cu acelaşi sumă, la clădirea azilului «Elena Doamna». [10] Din «25 ani de luptă în chestiunea Macedoniei», 1904. D. N. Ghermani este bancherul fratelui lui Menelas. [11] Este fiul lui Costa Spiridon — Sari Costa, cerealistul dela Rasgrad. Vezi cap. IV, p. 411. Mitică este doctor în ştiinţe economice la Torino. [12] In 1919, B-ca Românească,

din ultimul timp, cand atatea instituţii vechi şi solide s'au prăbuşit, au reuşit să facă faţă tuturor obligaţiunilor angajate în cei mai frumoşi ani ai băncii [1]. Din stocul de 40000 acţiuni, jumătate plus 100 bucăţi se găsesc în mâini aromâneşti [2].

Nu vre-un orlogiu naţional, nici afirmaţia lui Tache Ionescu trecută ca motto la fruntea acestui capitol, ci stările de fapt ne încurajează să presupunem că Aromânii au activat în masse cu mult mai puternice în cuprinsul Principatelor. Prin cele expuse în acest capitol, n'am făcut altceva decât că am deschis poarta cercetărilor şi nădăjduim că, pentru viitor, aceia cari vor relua subiectul vor fixa încă multe şi vor adânci cu mai multă siguranţă rolul jucat în economia statelor Dunărene seminţiile din Balcani, cu deosebire coloniile aromâneşti.

La punctul unde am ajuns, ni se pare cu totul palid rolul financiar şi economic ce l-a jucat elementul aromânesc, în mare parte confundat cu Grecii. Dar aşa cum a fost, el s'a indentificat întru totul aspiraţiunilor poporului în mijlocul căruia a trăit şi aportul lui la promovarea sub toate raporturile a marilor interese ale neamului aromânesc a fost nemăsurat de mare.

îşi vânduse tot pachetul de acţiuni. In consiliul de administraţie au fost: preşedinte, Eleuterie Ionescu, membrii: Th. Dinischiotu, D. Neagu, C. T. Teodorescu şi I. Staicovici — toţi privind cu multă simpatie Verva, corectitudinea şi energia elementului aromânesc. B-ca ar fi putut să poarte numele de «B-ca Prietenilor»

[1] In 1926, cont dep. spre fructificare a atins 44687250 şi ct. crt. 11245242, în 1929: ct. crt. 4681337, dep. 95712253, reescont 14139000. benef. net 3316870, iar în 1931: reescont 40002500. [2] O bancă a «Orientului», cu capital aromânesc în mare parte, a fost lichidată curând.

CAP. IX

ARTE ŞI MEŞTEŞUGURI FRUMOASE LA AROMÂNI.

Ca argintari şi bijuteri, Aromânii s'au bucurat de mare reputaţie; excelau în a broda costume albaneze şi a fabrica armele; erau specialişti în construirea de moschei, punţi cu mai multe arcuri, cupole şi bolţi. Ei au fost cei mai mari architecţi în Grecia şi Turcia.

R. Rösler, Kanitz, etc.

Aromânii nu s'au îndeletnicit numai cu schimbul de bunuri şi cu industrializarea acestora. Ei au îmbrăcat mândria şi aroganţa Albanezilor şi Turcilor cu costume strălucitoare şi pompoase; ei au împodobit palatele Sultanilor, ale seniorilor şi marilor bogătaşi, bisericile şi moscheile — unele gingaşe, altele grandioase, construite în mare parte de ei — cu lucrări artistice, în argint şi aur, cu picturi şi sculpturi în lemn; ei au satisfăcut simţul de eleganţă a femeilor din Peninsulă şi de aiurea cu îmbrăcăminte şi bijuterii dantelate şi brodate în metale nobile; au svârlit peste furia apelor tumultoase poduri minunate; au lucrat armele decorative şi ucigătoare şi au dus toate acestea la desăvârşiri de artă, pentru care au fost catalogaţi alături de cei mai mari artisani ai Apusului.

In cele ce urmează, vom urmări pe Aromâni ca croitori în fir de aur şi argint, ca armurieri, argintari şi cuţitari, ca architecţi, pictori şi sculptori în lemn.

1. Croitoria în fir de aur şi de argint.

„Sârmachecii"[1] — croitori în plaçat de aur şi de argint — ca şi croitorii de dame la Turci şi Albanezi, erau socotiţi ca mari artişti şi se bucurau de o deosebită consideraţiune în societatea aristocrată şi pe lângă toţi factorii influenţi[2]. Erau răspândiţi peste tot în Turcia şi întreaga Albanie şi desfăceau produsele lor în toate centrele mari şi mici. W. M. Leake a întâlnit în Epir şi Grecia pe Aromânii din clasa mijlocie — este vorba de Meţoveni, Serachioţi şi Calarioţi — ca croitori în aur, în argint şi cupru, excelând în arta de a broda costume albaneze[3]. Cruşovenii s'au dovedit — deasemenea — ca cei mai iscusiţi maeştri şi aveau, în oraşul lor, numeroase ateliere. La Bitolia, printre mulţi „sârmacheci", vom men-

[1] In turceşte, «sârmà» — vezi dicţionarul turco-francez al lui Ch. Samy-Bey Fraschery, pp. 710 şi 778 — este fir de aur şi de argint sau franţ, iar sârmacheş — popular (literar, simcheş) lucrător în placat de aur şi de argint. [2] Vezi «Scopia», Cartea I-a, cap. VII, p. 214, nota 1. [3] Travels in North. Grecce, I, pp. 274—275.

ţiona, pentru a doua jumătate a sec. XIX şi încoace, pe Cruşovenii Cile — Mitu şi Gheorghi, pe Ghiuşu Batzaria cu fiii [1], pe Nalbanti, pe Dina-Batzaria [2], Nachi Hâciu, etc.; pe Măgărăvenii: fraţii Naşocu, fraţii Catergari; la Perlepe, pe M. Bobescu, Cionu al Cionu [3]; printre mulţi dela Comanova, pe preotul Sotir Papasteria şi Naşcu Constantiniţa [4]; la Coceani, toţi marii negustori au fost, la început, croitori de abale şi în fireturi [5]. Un renumit „sârmacheciu" a fost şi croitorul de dame Costu Petraşincu, care s'a prezentat cu lucrări frumoase la expoziţiile dela Paris şi Londra [6].

Scopia a avut „sârmachecii" ei cu renume — o întreagă pleiadă, cum am arătat la locul cuvenit [7]. Aici, în fiecare an, se organiza — de către guvernatorul vilaetului, primar şi delegaţii esnafurilor — câte un concurs pentru lucrări artistice, concurs la care luau parte în special Cruşovenii, precum şi Albanezi şi Turci din Prizrend, Calcandeli, Diacova, Ipec, etc. La aceste concursuri, C. Carapana, N. Figiu, Cuşu Hâciu, M. Zugravu şi alţii erau în frunte. Premiile constau din câte 10 lire turceşti şi din medalii, iar lucrările se expediau la Inalta Poartă [8].

Aromânii desfăceau „cepkenuri, fermenèle, poturi bărbăteşti şi de dame, geamadane, etc." şi în alte ţări, ca Serbia, Bulgaria şi Principatele Române. Unul Anton Nastu Crinte ajungea până aci; Ioan Buia desfăcea la Rusciuc [9]. Asemenea croitori au lucrat şi în Egipt — la Cairo, în piaţa Han-el-Halil — mai ales în perioada când Mohamed Ali Paşa a introdus, în administraţie şi în armată, măreţia şi eleganţa îmbrăcămintei în fireturi şi recruta pe aceşti artişti mai ales dintre Aromâni [10]. Când această meserie rentabilă a decăzut, mulţi Cruşoveni, în căutarea unui noroc mai bun, au ajuns în Abisinia, unde au continuat scurt timp să brodeze costumele scumpe pentru curtea imperială, înalţii demnitari şi seniorii abisinieni [11].

Croitori cu renume erau şi aceia cari lucrau şalvari şi feregele pentru doamnele din aristocraţia turcă, cum erau Nicolachi Boiana şi fraţii Licea la Constantinopol, foarte mult apreciaţi şi consideraţi de nobilime [12].

---

[1] Fiii lui Ghiuşu: Nanciu şi Costu, precum şi Gheorghi, fiul celui dintâiu. [2] Tatăl distinsului publicist N. Batzaria. [3] Tatăl lui Sterie Cionescu întemeietorul şcoalei române din Cruşova. [4] Vezi «Comanova», Cartea I-a, cap. VII, 209. [5] Vezi «Coceana», p. 207. [6] La Londra a expus lucrări şi Mihalachi I. Hâciu. [7] Vezi Cartea I-a, cap. VII, 214. [8] Croitorii aceştia aveau şi magazine unde desfăceau postavuri scumpe din viena şi Lipsca, frumoase catifele, fir de aur şi argint «hrisafea» şi «utraia» de mătase şi lână. Cel mai bun fir se plătea 30 groşi dramul, iar de lucru până la 5 groşi. Un costum pompos pentru bărbat şi două putea să coste între 300—400 lire turceşti (6—8000) o avere întreagă. [9] I. Buia a fost tatăl fraţilor Mihalaci şi Nicolaci Buia. [10] Vezi «Cairo» Cartea II-a, cap. VI, 435. [11] Vezi «Abisinia», 444. [12] Vezi Cartea I-a, cap. XI, 274. Vezi şi «Per-

Nu mai puţin elegante erau şi costumele Grămoştenilor, Fărşeroţilor şi Pindenilor, în „cloche“ şi în falduri, ca ţipunea, cămaşa, sarica, flucata, etc., căci eleganţa portului la Aromâni constă în croiala hainei pe talie şi mai cu deosebire în mulţimea faldurilor ce le face dela talie în jos, iar cămaşa şi ţipunea, pentru ca ele să fie elegante, cea dintâiu trebue să facă cât mai multe falduri pe dinainte, iar a doua cât mai multe la spate [1].

Aproape toate satele aromâneşti îşi aveau croitorii lor. Un artist croitor de dame la Samarina era Dzima Dova, decorat pentru lucrările lui, iar la expoziţia de manufacturi din Larisa, din Sept., 1901, tot Samarinenii au obţinut patru medalii de aur şi trei de argint [2]. Aromânii din Bosnia erau şi ei Sârmache ci cu renume.

Odăjdiile bisericeşti pompoase, ca şi croitoria militară, erau, în bună parte, produse ale distinşilor croitori aromâni, cari cunoşteau numai acul şi nu maşina.

2. — Armurăria, cuţităria, etc.

Asemenea îndeletniciri le-au exercitat Aromânii din timpuri foarte vechi. Dacă ne afundăm în sec. XV, dăm de primul artizan armurier inginerul „Orbin sau Urbain, transfugul valah“, care, nemulţumit de felul cum împăratul bizantin i-a răsplătit serviciile aduse, trecu de partea lui Mohamed II, punându-i la dispoziţie uriaşul tun ca să bată în porţile Bizanţului [3]. Scriitorii greci vorbesc de artisani de tot felul şi mai cu seamă lăcătuşi, cuţitari, tufeccii cari înfrumuseţau piaţa Moscopolei [4]. Moscopoleni metalurgi şi fabricanţi de arme se refugiaseră peste tot, ajungând şi în Tesalia [5]. Inainte de 1821, se întâlneşte la Iaşi un tufecciu Tănase Furlida [6].

Artisanii aromâni excelau în montarea pistoalelor şi a puştilor după gustul albanez [7], iar locuitorii din Elbasan erau maeştri în a lucra platine de puşti şi pistoale, pentru care ţevile le aduceau din Prisrend [8], unde ştim că erau destui Aromâni meşteri în toate [9]. Aromânii din Musachia — scria răposatul dr. T. Şunda — sunt mari meşteri în aceste fabricaţii şi, după model, imită armele cele mai moderne [10]. Mult căutatele obiecte ale cuţitarilor şi armurierilor din ţinuturile Scopia şi Caratova alimentau aproape toată Albania

---

lepe», Cartea I-a, cap. VI, 190. [1] Th. Căpidan, Rom. Nom., 90. [2] T. N. Diamandi, Alm. m.-rom. 1901—902. [3] Faimosul tun era tras de 150 perechi de boi; aproape 2000 oameni ţineau echilibrul acestui monstru, etc. Vezi despre aceasta: Murald II, p. 878 — ap. I. Arg., o. c., 216. După Larisse et Rambaud, ar fi fost Unguri — vezi o. c., II. [4] Vezi K. Kumas, o. c. — ap. P. Pap., Scr. arom. în sec. XVIII, p. 30 şi Evl. D. Lavriotu, o. c. [5] Dim. Filipidis, o. c., V, 30 — ap. I. Car., 117. [6] Gudas, VIII, 444 — ap. I. Car. 258. [7] W. M. Leake, I, 274—75. [8] Pouq., I, 388. [9] Vezi Cartea I-a, cap. III, 126. [10] Alm. arom., 1901—902.

şı o parte din Macedonia . Aromanii din Țărnuş, stabiliți la Tetova-Kankaldelen, erau cei mai iscuțiți maeştri armurieri, cu produse originale [3]. Tufeccii căutați erau şi Oşaniții din Meglenia [3].

Samarinenii au fost şi sunt neîntrecuți în această ramură; ei fabricau cuțite, pumnale, bricege încrustate cu ornamentații de argint şi aur, foarfeci, iatagane renumite pentru ieniceri şi dervengale, deasemenea frumos încrustate, hangere bine călite din oțelul cel mai fin, etc. Industria aceasta era în floare cu deosebire în perioada marilor revoluțiuni şi a armatolilor cari purtau arme încrustate cu măestrie şi frumos împodobite — cu deosebire, că fabricile streine nu ajunseseră să concureze pe aceşti artizani. Produsele Samarinenilor se desfăceau în toată Peninsula şi chiar în Rusia [4].

Cruşovenii în mare parte originari din Niculița şi prea puțini din Moscopole erau şi ei pricepuți: lucrau armele cele mai noui, multe arme de vânătoare, toate bine puse la punct. Vom cita, dintre cei mulți, membrii din familiile de fauri Boriaru — bătrânul Stavre şi fiii Todu şi Sotir [5]. Un meşter iscusit în ale cuțităriei şi argintăriei era Gioga Zisi Verianul — altădată, la Bitolia, astăzi la Giurgiu — cu marca înscrisă pe produsele lui: „Industria aromânească". Bună parte din sistemele de arme purtate în Peninsulă — chiar după introducerea produselor apusene — sunt încă produse ale fantaziei lor inventive. Armurierii cei mai căutați în Bosnia erau Aromâni stabiliți din vremuri vechi în această țară, orăşelul Focea era un mare centru de fabricare de arme, argintării, etc. [6].

3. — Arta construcției la Aromâni.

Cine nu cunoaşte sguduitoarea baladă „Puntea din Arta" care prezintă o asemănare organică aşa de mare cu legenda „Meşterul Manole" din literatura română, ca emoție şi cadru, însă, mult mai dramatică? In ea este dată Nânta-Meglenia ca origină a meşterilor, purtați de vre-un domn din Valahia superioară tocmai în Arta, ca să ridice podul peste apa tumultoasă a râului. Asemenea punți, nesusținute de nici un picior la mijloc [7], există peste tot în Epir, Macedonia şi Albania. Din aceiaşi legendă, vedem că aceiaşi nenorocită soartă au avut-o încă două ale ei surori, măritate după alți meşteri din alte echipe — una în ținutul Vardarului, a doua în a-

[1] Per. Pap. şi dr. G. Murgoci. «Turcia cu privire specială asupra Macedoniei». [2] Vezi C. I, cap. VII, p. 216. [3] Vezi C. I, cap. X, p. 240. [4] Vezi C. I, cap. II, p. 87-88. [5] Aceştia lucrau un fel de carabine foarte scurte pentru revoluționari şi contrabandişti, în special, sistem «Martin» cu un singur foc, precum şi alte sisteme, ca pistoale revolvere cu un singur foc ce le mânuia orice tânăr, ba şi copii. Tot ei au construit, în revoluția din 1903, cele două tunuri din cireş, aflătoare, astăzi, în muzeul din Stambul, [6] T. Filipescu, o. c., 91, 147, 162. [7] Pe apa Voiusei, am văzut o asemenea punte la Băiasa; alta mai mare pe drumul ce duc prin Gămila din Pind la Conița. Puntea din Arta se vede de departe, la dreapta, pe şoseaua Preveza-Ianina. Vezi ilustrația din Antologia arom, •

cela al Dunării[1]. Pouqueville vorbeşte de nişte Epiroţi cari exercitau, din cea mai veche antichitate, meşteşugul de „suterazi" — constructori de apeducte[2]. Nu cunoaştem origina etnică a acestor Epiroţi, fapt este, însă, că Aromânii din Epir au fost constructori cu renume. Meţovenii, înţelegând probabil prin aceasta pe toţi Zagoriţii, lucrau palatele lui Ali Paşa — scrie acelaş scriitor[3].

Kanitz, etnograful german, remarcând aptitudinea extraordinară a „Ţânţarilor" săi pentru architectură, afirmă un lucru care ar părea un paradox: „Cu excepţia Constantinopolului, Atenei şi Belgradului, oraşe în care ei au, dealtfel, aproape monopolul construcţiunii, Ţânţarii sunt singurii architecţi ai Turciei şi Greciei"[4]. Spre a ilustra cele afirmate, vom spune că, în 1880, trăia, la Constantinopol, un meşter bătrân cu numele de Vasile Almină care construise un mare număr de case frumoase şi de geamii impunătoare[5]. Numele ar fi mai corect Vasili al Mina şi este al doilea ce-l găsim în istoria artelor architecturale aromâneşti, după acela ce ni-l dă Kanitz[6]. Acesta, după ce constată că Aromânii îşi creaseră un stil architectonic original altoit pe stilul bizantin, scrie că ei, graţie inteligenţei lor naturale, ştiu să execute cu uşurinţă punţile cu mai multe arcuri, cupolele şi bolţile[7]. El admiră aceea „graţioasă bisericuţă" din Dobridol-Bulgaria, construită de Aromâni, deasupra căreia se găseşte o micuţă cupolă împodobită de un vestibul, înlocuind martex-ul, precum admiră şi acea faţadă a „bogatei biserici" din Vithol, terminată în 1863 şi „bogat împodobită după felul de a lucra al Aromânilor"[8]. După el, ornamentaţia bisericii din Bregova pe Timoc prezintă aceleaşi caracteristici cu aceea dela mănăstirea din Dobridol şi care „ca toate lucrările lor, păstrează cu grijă modelele bizantine"[9]. Acelaş etnograf ne dă încă o ilustraţie ce-l impresionează până la admiraţie şi anume podul cu adevărat grandios, construit, dela 1868 până la 1870, din ordinul lui Midhat Paşa pe Iantra. Şi întâmplarea făcu ca, în 1872, să întâlnească la Fedabey, aproape de Kalifar, pe Nicolae Ficioglu, autorul acestei opere, pe care „nimic în trăsăturile, nici în costumul său nu-l deosebea de cel mai simplu ţăran"; dar se însufleţea vorbind de opera sa şi insista în mod particular asupra celor 700000 pstr. (175000 frc.) cât costase[10]. Şi închee: „Bravul bărbat nu părea să se îndoiască

[1] După altă variantă, aromânească şi grecească, logodnica lui Manea, aducându-şi aminte de un frate din România, blestema ca puntea să se clatine numai şi nu să tremure cum tremură ea. După I. Car., o. c., 59-60. [2] O. cit., II, 17—19. [3] Vezi Cartea I-a, cap. II, «Ianina», 78 şi Pouq., II, 405. [4] Serbie, 1868, pp. 322—328. [5] Pinten, art. în Alb. m.-rom., 1880, p. 104. [6] Numele de Vasili al Mina ar fi cu deosebire grămostenesc. [7] Kanitz, o. c., l. c. [8] Ibid. [9] Ibid. [10] Numele de Ficioglu ar fi în legătură ori cu familia Figiu din Cruşova sau este Ficioglu — fiul lui Ficiu şi înclinăm a crede că a fost Grămoştean — cuvântul având două însemnări la aceştia: de «jocul cu asmada» în

că, cu cunoştinţele sale cele mai elementare, el creasе o operă de care s'ar putea onora cu drept cuvant inginerii noştri cei mai iscusiţi"[1]

Kanits işi pune o problemă foarte interesantă anume aceea de a se stabili dacă cuceritorii turci au realizat lucrările mari ar chitectonice, numeroasele poduri turceşti din sec XVI şi XVII, de exemplu, admirabilele viaducte din Vidin, prin inginerii şi architecţii ce i-ar fi avut, la început in rangurile lor sau au făcut apel la talentul streinilor şi cu siguranţa unui „eureka", îşi răspunde: „Podul dela Bela risipeşte orice indoieli în această privinţă... Cea mai mare parte din aceste construcţiuni, datând din strălucita epocă a imperiului turc se datoresc inginerilor macedoneni şi bulgari"[2].

Dacă în Epir şi Zagor au lucrat ca constructori numai Aromânii pe alocuri şi ceva Albanezi, în Macedonia şi în ţările slave, au lucrat, alături de cei dintâi, şi Miaţii cu siguranţă „bulgarii" lui Kanitz. Aceşti Miaţi au dat naştere unei probleme pe care au desbătut o etnografii Jirecek şi Cvijic şi filologii Wei gand şi Căpidan, toţi fiind, in esenţă, de acord în aceea că Miaţii sunt o massă slavă aparte, amestecată cu element aromânesc, dela care au împrumutat aproape toate caracteristicile în domeniul so cial şi economic[3]. Aceşti slavi sunt, ca atare — aşa cum i-am cu noscut la Cruşova — buni croitori, zugravi şi iscusiţi cioplitori în lemn, cei mai căutaţi constructori, buni argintari, energici negustori etc. şi - dacă pe lângă portul lor aproape grămostenesc ar mai vorbi şi dialectul aromânesc, ai fi ceeace o bună parte din ei au fost Aromâni[4] Aceştia sunt în esenţă „Bulgarii" lui Kanitz

Aromânii — artişti în domeniul construcţiei şi al altor arte şi meşteşuguri — constituesc doar o verigă diutr'un lanţ neîntrerupt care porneşte dela Romani şi vechii Eleni dotaţi, odinioară, cu atâtea aptitudini în architectură, metalurgie, comerţ, etc. şi se continuă în mod firesc prin Bizanţ, unde au venit în atingere şi cu iscusiţii Arabii şi cu atâtea lucrări — romane şi bizantine, precum şi cu atatea opere văzute şi admirate in cetăţile italiene. Popor cu creer maleabil şi cu predispoziţii fericite de adaptare, el a imprumutat modele şi metode de lucru a furat ce nu i se putea da cu plăcere şi toate acestea, filtrandu-se prin personalitatea lui, au dat naştere la originalităţi valoroase.

---

care ficiu» este un element ori copil scurt din care i s'ar trage porecla. [1] Ibid. [2] Ibid. [3] Este vorba de populaţia slavă cuprinsă între Dibra-Chicevo şi Scopia Pri rend ale cărei caracteristice aromâneşti constau în aşezarea satelor la înălţimi mari, în felul de a creşte vitele, în tipul brun, în regimul de nomadism şi ranshumanţă a păstoritului în comerţul ce-l exercită, în caracterul bizantin bisericesc în construcţii, în gustul greco-aromân pentru tot ce-i frumos, modern, de ăvârşit, etc Vezi Nas. Srp. Zem. I şi Th Căp. Rom. nomazi, p. 148-154, Jir cek-Geschichte Bulgaren, 575 şi N Batzaria art. în Lumina II, 149. [4] Am unoscut pe doi fraţi Nestor cari au sculptat frumoasa tâmplă dela biserica «Sf.

Toată strălucirea architectonică şi confortul Moscopolei, cu zecile de biserici şi casele ei monumentale, construite din piatră şlefuită, toate înalte, cu bolţi şi balcoane, precum şi minunata distribuţie a apelor, fântânile ei ţâşnitoare şi podurile ei zvârlite pesta apele celor şeapte coline, toate acestea erau opera marilor constructori aromâni — aptitudini ce le regăsim la constructorii din comunele Lânca, Lipsca, Nicea, Grava, etc. Ştim că Meţova, în somptuozitatea caselor, se lua la întrecere cu Ianina; Călarii şi Seracu cu casele lor suspendate au fost construite de meşterii aromâni. Oraşele aromâneşti, strălucind prin măreţia caselor, toate întrecându-se în măreţie şi bogăţie de forme, împodobite cu biserici monumentale, având deasupra buchete de turle şi cupole— toate au fost construite de Aromâni — pe alocuri şi de Miaţi şi Albanezi, ca la Cruşova [1]. Architectul C. Iotzu descrie astfel casa lui Niciota cu 64 camere, clădită prin 1840, avea aliură florentină, cu caracteristice: ziduri netede de piatră cu rosturi pline, goluri mici la faţadă şi la parter şi două etaje, impresie de masivitate; dela etajul întâiu în sus, ferestre la stradă; parter şi două etaje, cu balcoane şi colonete, luând lumină înăuntru din curtea interioară, în mijloc având fântâni răcoritoare — totul în stilul caselor din Triest [2].

„Tahciii" — pietrarii şi zidarii aromâni cruşoveni — ca şi Miaţii şi ceva Albanezi — cu caravane numeroase de catâri, lucrau la Ghevgheli, Scopia, Salonic şi Bitolia; alţi „tahcii" lucrau la Constantinopol — ca Şarcu, Tahci, etc. — de unde le venea şi numele de „Stambolgii". Companii de constructori din Belcamen şi Negovani lucrau în oraşele Nevesca, Clisura şi Bitolia, ca şi cazărmile imense din acest oraş. Alte companii lucrau, iarna, în Casandra; din vremuri depărtate, minunatele mănăstiri din Sf. Munte. Una din acestea, aşezată pe stânci la înălţimi ameţitoare, „Simo Petra" a fost construită de Belcamenioţii Stilo Ioan, care avea în companie şi pe Dumitru Mihalea [3]. Acest constructor a lucrat şi la Atena, unde mai lucrau şi fraţii Nacuşu, Toli şi Nicola Caluşu,

---

Ioan» din Cruşova şi acum lucrează la bisericile din ţinutul Scupiei. [1] Iată cum am putut reconstitui, împreună cu d-l architect C. Iotzu, descrierea bisericii Sf. Nicolae — grandioasă ca architectonică interioară, cu tâmpla săpată în lemn de nuc, fără egal ca valoare artistică în Macedonia, încăpând în ea circa 1200 oameni: avea două perechi de colonade, ce susţineau două rânduri de loji suprapuse, jur împrejur, închise cu gratii de lemn şi rezervate numai femeilor mai bătrâne; în fund prin părţi, la etaje, câte un altar de serviciu, iar la mijloc, trei cupole luminoase, dela a căror înălţimi ameţitoare se revărsa lumină din belşug şi trei candelabre uriaşe; deasupra celor două unghiuri dela faţadă, două clopotniţe cu un orologiu majestuos ce anunţa satelor din câmpii împărăteştile sărbători şi orele zilei şi ale nopţii. [2] Casa Niciota a fraţilor Kiria, Nicola şi Steriu, bancheri la Viena şi la bursa din Triest. Vezi cap. I. [3] Unul din feciorii lui Mihalea, avocat la R.-Vâlcea, a fost prefectul jud. Gorj.

de unde au venit şi în România. Altă companie — fraţii Ghiocureţ [1] erau aşezaţi la Lamia, Livadia şi Atena. In Tesalia, au lucrat şi şease fraţi Iancu, Zişi şi Raftè-Croitorii, cari aveau şi moşii. Toţi aceştia aveau legături profesionale cu Şipsca, Lânca, Nicea, Grava, etc., de unde îşi furnizau materialul omenesc.

I. Neniţescu scria că bisericii mari din centrul Semendriei, construită de un architect aromân, i-ar sta bine în orice capitală din ţările apusene şi tot el ne dă un nume de architect Andrei, care a construit biserica „Sf. Treime" din Niş; alţii au construit institutul de clinică, şcoli, cazărmi, etc. [2]. Dar în această ţară, Aromânii dintotdeauna, au fost constructori. Aceştia ajungeau în Ungaria şi în România. In Slavonia, prin sec. XVIII, veneau în mare număr zidari ottomani, numiţi „Ţinţari" şi erau căutaţi ca specialişti în instalarea băilor calde [3]. Ei erau cunoscuţi în poezia populară şi sub numele de „Goga" — aşa cum sunt cunoscuţi şi azi în Bosnia [4] şi erau specialişti în construcţia de poduri şi moschei [5]. Ohrideni erau renumiţi în construcţia de mănăstiri — ei au construit mănăstirea Voljavca [6]. Tot aceşti Okrideni au construit şi palatele lui Geladin Bey, satrapul Ohridei [7]. Moscheea mare din Focea-Bosnia, datând din 1549, au construit-o Aromânii din Albania [8]. Tot aceştia au construit, în 1851, cazarma dela Serajevo şi biserica catolică sârbească în 1864 [9]. Kalkandeli Ali Paşa a adus, prin 1820—32, la Tetova-Kalkandeli, vre-o 90 famili din Tristinic şi Cruşova ca să-i construiască o fortăreaţă în vederea pregătirii unei revoluţii împotriva Porţii [10]. Aceşti meşteri constructori, erau, totodată şi în mare parte, architecţi, zidari, lăcătuşi tâmplari [11]. In Orasije-Temnici erau constructori din Ohrida, ca Ţinţarevici, Miscovici, etc. etc. [12]. O celebră companie de architecţi întreprinzători erau fraţii Ghişca din Ohrida, cari, cu echipe de 4—500 meşteri, lucrau în Ungaria şi Serbia, poduri, şosele şi binale şi tot ei au lucrat Topcideri [13]. Altă companie celebră a fost Paligorici & Mihailovici, la un moment dat, asociată cu Marcu O. Marcovici — tot Aromân — cari au construit linii ferate, poduri, şosele, au pavat oraşe, ca Palanca, etc. [14]. Prin 1885, doi mari constructori: Ghiorghi Brancovici şi fiul Alexandru au lucrat mult poduri şi şosele [15]. Tatăl lui Iovan Ristici era şi el constructor [16]. Anastasievici, tatăl d-r Leonte, Nicola Mihali

[1] Fraţii Ghiocureţ: Dimitri, Ghiorghi şi Tanasi. Fectorii celor doi dintâi s'au stabilit în România. [2] O. c., 14-18 şi Kanitz, Serbie, l. c. [3] Taube, Descr. Slavoniei, II, 21 — ap. D. Pop., 94. [4] T. Gheorgh., Bratstfo, 19, 294 — ap. D. Pop. 93 [5] Ibid. [6] Sbornicza istoriţa, p. I, v. II, doc. 3720 şi 3723, p. 307-8 ap. V. N. Cri tu, Graiu rom., Dec. 1930. [7] Erzerscki, Nekolko Kratki liţetopisni beleşki, etc. p. 9 - ap V. N. Cristu, idem. [8] T. Filipescu, o. c., 147. [9] Ibid, 102. [10] V. N. Cristu, Ohridenii în Serbia, România şi A.-Ungaria, Graiu rom., IV, Sept. 1930. [11] Stanoţ M. Miţatovici, Temnici, p. 359. Nas. Srp. Zem., 1905 — ap. V. N. Cristu, Graiu rom. Dec. 1930. [12] D. Pop. 93 — [13] Vezi «Serbia», cap. II, C. I. [14] Ibid. [15] Alexandru Brancovici, reprezentant al Soc. de asig. «Agricola» Buc., îi dă ca originari din Meglenia. [16] Vezi Cartea III-a.

Moscopoleanul, tatăl lui Şt. Mihăileanu şi Stavre Leaca lucrau şi ei aci.

Aromâni constructori întâlnim şi în continentele vecine. In Addis Abeba, lucrează, încă, architectul constructor Mihail N. Hâciu-Nakas, cu întreprinderi de lucrări în oraş şi la palatul imperial[1]. Ibrahim Paşa, cuceritorul cetăţii Acre din Siria, a adus — acum un veac aproape — pe mai mulţi constructori dela Cavala, cari să restaureze moscheea lui Ahmed Jezar din Acre — toţi cu nume aromâneşti, ca Hagi Nicola, Şamu, Caraiani, etc. — după mărturiile fiului acestuia, bătrân, deplin arabizat, care trăeşte încă în satul Kafr Iasif de lângă Acre[2]. Din acestea toate, se deduce că şi în Tracia Aromânii contau ca cei mai buni constructori.

Companii din satele de mai sus lucrau şi în Bulgaria. La Sofia, vestitul Apostol Iani din familia Şapârlui a construit biserici, poduri, etc. Au mai fost şi alţii, ca Anagnosti, Mitri Zisi şi Mihali Zisi, cari s'au mutat în Moldova, unde au lucrat case, cazărmi şi altele, laolaltă şi cu alte companii.

Constructori din Lânca, Nicea, Şipsca, Grava, etc., lucrau în România şi aveau sediu la Galaţi şi T. Măgurele, la Focşani, ca renumiţii Leonte Marcu Roca — vărul, Verusi — nepotul. Dimitri Verusi lucra la Iaşi. La Giurgiu, într'un timp, erau circa 120 familii originare din Lânca, Nicea, Ohrida. Anastasievici, tatăl d-rului Leonte — altădată, negustor de şiacuri în Serbia — a lucrat mai multe biserici în jurul Bucureştilor. Fiul Costa era şi el constructor. Mare parte din casele Brăilei, ca şi biserica grecească, le-au lucrat companii din Belcamen şi Negovani, în număr de vre-o 700 bărbaţi, dintre cari mulţi s'au înapoiat în patrie. La Constanţa „lucrează încă constructorii, ca Ianuli Apostoli şi Dimitri Căluş. Colonia de Clisureni dela Craiova a adus, dela Bitolia, pe constructorii Petru şi Pavle Nuşliu, cari au construit casele lui Gârleşteanu, şi, rând pe rând, mai toate casele din mahalaua Sf. Ioan Hera-Mah. Sârbilor, precum şi conacuri, şcoli, biserici, etc. în judeţ[3]. Ştefan Pitoş şi fraţii Moc[4] din Ohrida strângeau, iarna, oameni din acest oraş şi alte sate — Aromâni, Bulgari şi Albanezi — şi lucrau, vara, în România. Ştefan Pitoş a lucrat şi la calea ferată Ploeşti-Sinaia şi de sfaturile lui ţineau seama şi inginerii. Unul Petre Brindu[5] lucra binale la Buzău; alţi Ohrideni constructori — Lambi Dimonie, Dimitri Hăgiola, Sotir Pala, Vasile Pitoş. Dealtfel, emigrările Ohridenilor în România începuseră de mult, iar către 1848—50, au avut loc în masse mari[6]. Nicola Iancu din Belcamen a lucrat toată

---

[1] Vezi «Abisinia» de Mihail Tican Rumano şi cap. VI, Cartea I-a, p. 445 şi nota 2. [2] Vezi M. Beza «Urme româneşti la Ierusalim», în «Boabe de grâu», IV, nr. 6 | 933. [3] Vezi G. Orman, Arch. Olt., st. cit., nr. 37—38 | 928. [4] Fraţii Moc erau: Ioan, Gheorghi şi Sotir. [5] Era tatăl parohului comunităţii române din Salonic, Dimitri Brindu. Fiul acestuia, Petrică, este în serviciul B. N. R. — Buzău. [6] Vezi „Ohrida“, Cartea I-a, cap. III, p. 107 şi urm.

viaţa în România. Un energic constructor fârşerot este tânărul Teodor Bileca, foarte bine apreciat în Bucureşti.

Alături de toţi aceşti nenumăraţi, cunoscuţi şi anonimi, ingineri, architecţi, constructori, oricum i-am numi, adeseori, neştiutori de carte, multe elemente produse ale şcolii româneşti din Macedoia, alţii ai culturii din ţară, au îmbrăţişat această carieră a marilor lor străbuni şi s'au distins, prin lucrările lor, ca elemente de reală şi netăgăduită valoare. Vom cita câteva nume ca cele mai proeminente: inginerul Sterie Ciumetti[1], architecţii: Cruşoveanul Constantin Iotzu, profesor de artă decorarivă la Inalta Academie de Architectură[2], Grămostenii: Arghir Culina[3], Achile Ghíaciu[4], Clisurenii: Gheorgse Simotta[5], Turnibuca şi Vlad[6], Perivoliatul Sterie Becu[7], Gopeşenii: D. Petrescu-Gopeş[8], Ghiulamila şi N. Erca; Măgărăvenii: Taşcu Ciulli şi Nicolae Şmina; etc.[9]. Ingineri în alte ramuri: Elie Carafoli[10], Neveştenii: J. V. Dan şi Chitu; Băieşaţii: Gh. I. Rizescu, G. T. Rizescu, şi Gică Cuşcu, Anastase Vovu-Clisura[11], Vanghele Mişicu-Cruşova[12], I. Ioanid, G. Bambachi, M. Metta, Simuleanu etc.

4. — Pictura bisericească şi sculptura în lemn.

Arta pretinsă bizantină este arta ieşită din creieri aromâneşti — scria, acum o jumătate de veac, un oarecare Pinten, pornind dela constatarea că, pentru elementul domnitor în Peninsulă, era „onor şi fală" de a nu se pricepe la nici o meserie[13]. Fără a admite în întregime premisele ca şi concluziunile la cari ajunge acest scriitor, ne vom referi la cercetările şi aprecierile altor cercetători şi zugrafi, cari ajung aproape la aceleaşi concluzii.

Profesorul ceh C. Jirecek, istoricul Bulgariei, a găsit, în această ţară, printre negustori şi meseriaşi aromâni, mulţi argintari şi zugrafi[14]. Kanitz a cercetat, cu religioasă emoţie, lucrările lor

---

[1] A fost inginer la Turci, în vilaetele: Bitolia şi Ismid şi director regional al Regionalei C-ţa Cadrilater. [2] Operele acestuia: Casa Corpului didactic, în 1914; Tipografia „Ramuri" şi Imobilul B-cii Comerţului-Craiova; Şcoala comercială şi Palatul Camerei de Comerţ-Galaţi; clădirea Soc. de Explozibile şi Palatul Medicilor Veterinari-Buc., Fundaţiunea universitară „Ferdinand"-Iaşi, etc. [3] Opere: hotelurile — „Splendid", „Union", „Stănescu" şi „Paris", B-que Belge, Pasagiul „Imobiliara", „Dacia"-Cişmigiu, imobile proprii pe Domniţei. [4] Opere: Cinematograf „Marna", palatul „Luzana", Palatul administrativ Bazargic, etc. [5] Printre multe, Palatul Patriarhiei, etc. Premiul I la Salonul Oficial de architectură şi arte decorative din 1931. [6] Unul fiul negustorului S. Turnibuca din Piteşti, al doilea din vechile colonii clisurene din Timişoara. [7] Biserica „Madona Dudu" - Craiova, etc. distins cu premiul Munic. pt. planul înfrumuseţării pieţii universitare din Buc. [8] Distins cu premiul pentru planul Munic. Buc. [9] Unul architect al Min. Muncii cu mai multe stadioane; al doilea architect la Ploeşti. [10] Vezi Cartea III-a. [11] Vezi mai sus, cap. VIII, p. 501. [12] Fost inginer C. F. R. la Galaţi, acum în Buc. [13] Vezi art. „Arta românească" în Alb. m.-rom. 1880. [14] Vezi mai sus cap. IV, p. 419.

architecionice şi picturale în aceiaşi ţară, ca faţada graţioasei bisericuţe din Dobridol decorată cu picturi, ornamentaţie ce reaminteşte în toate privinţele aceea a bisericii din Bregova de pe Timoc şi a bisericii din târguşorul Vithol, toate făcând parte din lucrările Macedo-Vlahilor cari păstrează cu grijă modelele bizantine şi trădează felul lor de a lucra [1]. Vorbind de oraşul Arbănaşi — pe care Jirecek îl numeşte „altădată înfloritor prin comerţ, cu frumoase biserici, clopotniţe şi edificii măreţe" [2] — Kanitz găseşte casele „construcţii spaţioase şi monumentale, cu plaformele şi vetrele de stuc (tencuială de gips imitând marmora), cu elegante sculpturi în lemn" [3], toate construite de meşteşugarii aromâni. Nu cunoaştem numele acelor artişti cari au ridicat biserica celor 40 Martiri şi au împodobit-o „peste tot cu picturi", locaş ridicat în Târnova Bulgariei de Piosul Asan II, în amintirea victoriei împotriva armatei greceşti şi care a servit de mauzoleu dinastiei [4].

Din puţinele cercetări în Peninsulă, se poate deduce că, atât în sculptura în lemn, cât şi în pictura bisericească, Aromânii au fost mari artişti. Pouqueville a catalogat ca „rarităţi incomparabile cu lucrări omogene în Orient" picturile bisericii „Schimbarea la faţă a Maicii Domnului" şi sculptura de pe tâmplele „Sf. Maria Mare" din Samarina, precum şi tâmpla bisericii „Sf. Dumitru" din Coriţa [5]. Cunoscători afirmă că toate picturile bisericii din Semendria se datoresc zugravilor aromâni.

Toate bogatele biserici şi mănăstiri ale Moscopolei şi ţinutului respectiv au fost ridicate şi împodobite cu picturi, sculpturi minunate şi obiecte preţioase numai de artiştii şi constructorii aromâni [6]. Un căutător de perle în oceanul trecutului, d. Vlad Bănăţeanu, a dat de o relicvă scumpă a artelor aromâneşti şi anume de un scaun împărătesc din lemn aurit, susţinut de două fiare încomate şi cu limbile scoase — de doi lei, scaun, după tradiţie, al lui Gojdu, lucrare aidoma cu cei doi lei bizantini dela biserica din Bregova, studiată de Kanitz [7].

Zagoriţi, Aspropotamiţi şi Samarinenii erau artişti în aceste meşteşuguri. Cei din urmă au excelat ca pictori în Epir, Albania şi toată Tesalia [8]. Mănăstirile din Meteore-Tesalia păstrează urme preţioase. Pereţii bisericii Sf. Treime, zidită într'o peşteră, sunt zugrăviţi de Dimitri Zuchi din Călarii şi tot acestuia se datoresc frescele mănăstirii Ipapandi; nartexul e zugrăvit de acelaş maestru şi

[1] Vezi mai sus, 509, nota 4 şi 7. [2] Gesch. der Bulg., 358. [3] Bulg. Dan., 147-8. [4] In bis. Sf. Archangheli sunt fresce minunate lucrate, în 1760, de pictorii Mihail din Salonic şi Gheorghe din Bucureşti (Vezi B. D. Filov «L'ancien art. bulg.», 63. Filov e oare Fila ?). Artiştii din Arbănaşi ca Hristu şi Stoiu au studiat la Buc. pictura gotică şi a renaşterii italiene şi au pictat, în 1610, bis. Sf. Gheorghe şi iconostasele. Era în sec. 18 o şcoală (El. Efiimiu, Graiu rom., Sept.-Oct. 1932). [5] T. N. Diamandi, art. cit. şi G. Zuca, st. cit. [6] Vezi Cartea III-a: Oraşele noastre. [7] Boabe de grâu, Cronica — V, 1934, nr. 6. [8] G. Zuca, st. cit.

de elevul Gheorghe, după cum reiese din actul de tocmeală cu data de 8/XI/1784 [1]. In biserica Sf. Niculae din Castrachi este o icoană din 1786 reprezentând pe Iisus Christos pe tron — opera aceluiaş Gheorghe Călăritul, elev al lui D. Zuchi [2] — amândoi capii unei şcoli de pictură, cunoscută şi preţuită în partea locului [3]. Unul Dimitri Meţovitul a lucrat uşile catapetezmei, de o măestrită sculptură în lemn, dela mănăstirea Olimpiotisa, în preajma Elasonei [4]. Bogatele biserici ale Meţovei, multe datând din vremuri vechi, erau lucrate numai de aceştia: Nicola Mihu Pişca Meţoveanul a pictat, lucrările bisericii Sf. Haralambie şi în palatele lui Ali Paşa [5]. Zagoriţii au sculptat şi catapeteazma bisericii celei mari din Mulovişte, atunci când Neniţescu vizita comuna [6]. Printre mulţi Samarineni, doi fraţi Chiriac şi Gheorghe au zugrăvit, în 17 Sept. 1863, icoanele dela mănăstirea Zermas-Coriţa, ridicată în 1164, cu cheltuiala bine credinciosului „arhon“ Ioan Nicolau din Lintope [7]. Renumitul Samarinean Vară, ajuns mai târziu episcopul Dioclias din Lamia, a lucrat la Samarina şi în Grecia [8]. Unul Iani Vrangali şi Atanas Logtothetis din Drăgai au lucrat multe biserici în Zagor, iar cel de al doilea, venit cu Marinelis, şi în România [9]. Aromânii din Şeş-Cerneş sunt încă specialişti în pictura bisericească [10].

Mulţi Aromâni lucrau şi la mănăstirile dela Sf. Munte. Se pomeneşte de unul Nicolae din sec. XVII; în mănăstirea Vatoped există o icoană cu data de 1600, pictată de Nicolae Hrisohoos — argintar şi pictor din Niculiţa [11]. Tot aici, prin a doua jumătate a sec. XIX, Cruşovenii Constantin Şcaperda pictor, în asociaţie cu Mihali Papateohari, luau în antrepriză mănăstirile pentru picturi şi argintării scumpe [12]. Astăzi încă, lucrează Clisureanul Papaiani.

Fârşeroţii au avut şi ei un artist zugrav de icoane în persoana lui Anastasi Zugravul Balamaci care a lucrat în multe biserici. Fiii acestuia, preotul Haralambie şi Sotir au fost deasemenea zugravi [13]. De altfel dr. V. Păcală obsersă că „fârşerotul, dacă vara e păstor şi plugar, iarna e armurier şi cuţitar, olar şi pielar, ceasornicar şi căldărar, argintar şi meşter de lucrătură în „filigramă“ şi „în gros“, e architect şi sculptor, înginer şi desemnator“ [14]. La focul stânei şi

---

[1] M. Beza în «Boabe de grâu», V, 1934, nr. 6 – ap. Sp. Lambru, Mictaiselides, 609 şi Neos Elinomnimon, III, 1906, dela 440 înainte. Numele de Zuchi se pomeneşte la Sfachioţii, coloni romani din sec. XI în Creta (I. Car. 269-71) şi la Veria. R.-Sărat şi Constanţa. [2] M. Beza, art. cit. [3] Ibid — ap. Sp. Lambru, o. c. [4] Ibid - ap. G. A. Sotiriu în Epetiris, IV, 1927, 327. [5] Străbunul fraţilor Nicolau — Costică şi Leonida. Vezi „Ianina“. [6] D-na Paligora, născută Trifon, ni-a dat aceste preţioase informaţii. Vezi şi I. Nen., o. c. 209. [7] Ipirotica, V, 1930, vol. I şi II. [8] T. N. Diamandi, art. cit. [9] Relaţii căpătate dela J. Spiropol-Ianina. [10] Informaţii dela colegul Cocio Niculescu. [11] Comunicări verbale ale d. M. Beza şi o conf. la Radio, 1935. [12] Dintr'o scrisoare a d. Teohari Papateohari, fiul. [13] N. Batzaria „Trib. Rom. de peste hotare“ IV, nr. 1—3, Ian.-Febr. 1927 şi din scrisoarea d. Nicuţă Balamaci. [14] Vezi art. în rev. „Trib. etc.“ dela cit.

la răcoarea mandrei, sub liniştita măreţie a munţilor, păstorii aromâni au început să cioplească – din lemn de corn sau de frasin — cârligele lor frumos împodobite, furcile de tors, vârtelniţa de depănat şi elementele răsboiului de ţesut, cuţitele cu plăsele, patul puştilor artistic săpate, plosca de vin şi „bucliţa" de apă, vasele de pin sau de stejar, pragul colibei sau al casei, etc. ciopliturí şi podoabe ce aveau să se exprime, mai târziu, prin lucrări de artă — sculptura scaunelor împărăteşti şi a catapetesmelor şi, tot aici, au început şi pipăirile în zugrăvirea de chipuri şi de icoane, în baterea fierului şi argintului, ce, încăpute pe mâna marilor talente, aveau să atingă desăvârşiri de artă. Nastasi, retras la o mănăstire din Tesalia, s'a dedat picturii bizantine şi a lucrat multe biserici, după care — prin 1864 — a venit în Muntenia unde a cunoscut pe pictorul Tătărăscu. De aici, a lucrat în multe biserici din Albania şi la catedrala din Coriţa [1].

Ghiorghi Anagnostu-Negovani, Stelian Zugrafu-Belcamen şi Manoil Ghiorghiu-Seliţa au lucrat frumoasele icoane dela biserica Sf. Nicolae din Nevesca, ridicată, în 1867, în stil bizantin şi bazilic. Iancu Raftè din Belcamen învăţase sculptura în lemn dela unul Duca Tegu şi a lucrat prin multe biserici din Bulgaria.

Cum se face că în lucrarea „L'ancien art bulgare" a lui Bogdan D. Filov — foarte frumos ilustrată, dar puţin obiectivă — nu găsim măcar o indicaţie despre artiştii aromâni. El ne dă pe unul Cristo Dimitrov din satul Dospey — lângă Samocov, creatorul unei şcoale bulgare şi pe fiii Zakhari şi Dimitri Cristov la Samocov, întemeiându-se numai pe simplul fapt că Zakhari „expressis verbis" se declară bulgar [2]. Adevărul poate să fie şi acesta, dar nu trebue scăpat din vedere că, în acest Samocov, au fost vechi colonii gopeşene — negustori şi argintari [3] şi că, astăzi încă, ţărani, asimilaţi de mult, poartă costumele vechilor Gopeşeni şi Mulovişteni [4]. B. Filov mai vorbeşte despre şcoala din Razlog, întemeiată, pela începutul sec. XIX, de unul Dimitri Molera din Bansko — nume ce-l vom găsi şi în Serbia [5]. Cât priveşte marile opere de sculptură ele s'ar datori şcolilor Miaţilor de cari am vorbit deja: una la Dibra, originari din Galicinic şi alta la Samocov, cari au lucrat la mănăstirea din Rila, fapt căruia îşi datoreşte prosperitatea [6].

La catedrala Sf. Nicolae din Cruşova, distrusă prin incendiu în 1903, au lucrat sculptorii — oameni simpli cari nu-şi dădeau seama de originalitatea lor — Petru Moca [7], cunoscut ca Petre

[1] Date căpătate dela d. Epaminonda şi Nicuţă Balamaci. [2] Vezi op. cit., 56 şi 63. [3]. Vezi C. I-a, «Gopeşul», 178 şi C. II-a, 404. [4] N. G. Cosmescu, «O călătorie în Macedonia» în ziarul «Pen. Balcanică», IV, Sept. 1912. [5] B. D. Filov, o. c., 63. Vezi şi C. III-a. [6] Ibid, l. c. [7] După mărturiile lui Telemac Caţulani, negustor la Salonic.

Masturlu Orbul[1] şi Tımia ali Greacă Casnaccilu[2]. Primul a lucrat minunata tâmplă, cel de al doilea tronul împărătesc şi cele două proschinitorii[3]. I. Neniţescu — o. c., p. 97 — vorbeşte în amănunt de această capodoperă. Fraţii Zugrafu Anagnostu: unul Daniil Ieromonahul şi altul Nicola au lucrat împărăteştile icoane şi — poate — frescele din nartex; acesta a lucrat şi zugrăvelile gingaşei biserici bulgăreşti Sf. Maria Bogorodiţa[4], precum şi acele dela „Biserica ţea Naoa", a Aromânilor „Stambolgii" şi „Tahcii", rămasă netârnosită[5]. Petre Moca a mai lucrat tâmpla dela Sf. Maria din Târnova-Bitolia (incendiată şi aceasta); „tâmpla minunată, lucrată a giorno în nuc", (ceeace a impresionat profund pe dr. C. I. Istrati, ca şi „chipul sculptorilor ce au lucrat-o, aflat la o parte a ei şi purtând costumul Aromânilor) dela biserica, foarte veche, gr. ortodoxă din Scopia[6] (astăzi Sfeti Ispas ?) băgată în tunel, la care a lucrat şi sculptorul pictor Taşu Zugrafu Turnaru, cu studii în Italia, cu multe lucrări la Cruşova, Salonic şi Constantinopol. Nicola Turnaru[7], tatăl, cu şcoală la Atena, lucra comenzi la Cruşova şi la Constantinopol; fiii lui Taşu: Vangheli — cu studii la Constantinopol şi Constantin, au lucrat, cu tatăl lor, picturi şi sculpturi la biserica Sf. Maria Bogorodiţa din Scopia, la biserica Sf. Dumitru şi la cea bulgărească — amândouă din Bitolia. Au lucrat, deasemenea, la multe biserici şi mănăstiri din Peninsulă şi executau comenzi cari veneau dela Ohrida şi alte centre. Probabil că B. Filov, vorbind de o şcoală de pictură dela Krouschevo ai cărei adepţi îşi exercitară arta în parte în Macedonia, fără a fi avut decât importanţă locală, vrea să vorbească de această Cruşova şi de aceşti pictori[8]. Cruşovenii Anastas Cuveci şi fiii au lucrat la bisericile din Meglenia[9].

Dintre pictorii produse ai şcoalelor menţionăm pe N. Durazzo, C. Şcodreanu, Sterie Becu, Onciu Şunda, Pericle Căpidan. Primul a lucrat mult în România[10] şi, în ultimul timp, icoanele dela biserica aromânească din Coriţa, distrusă de cutremur în 1931, precum şi acelea ale bisericii din Sofia — toate pe cheltuiala negustorului Iorgu Steriu; al doilea, icoanele dela paraclisul român din Bitolia, iar Pericle Căpidan dela biserica Sf. Ioan Botezătorul din Cruşova[11].

---

[1] Relaţii date de preotul Sotir Papasteria, P.-Neamţ. [2] Tımia ali Greacă indică origina din Pind sau Zagor. [3] Dr. C. I. Istrati a văzut pe femeile cruşovene — întocmai ca Ebreii — plângând lângă nepreţuita tâmplă arsă a acestei minunate biserici, tâmpla «care era o vestită podoabă» şi pe care G. Weigand în o. c., tabel II, p. 64-65, o are fotografiată. [4] A fost clădită de Aromâni şi cedată, în 1872, Bulgarilor. [5] Pe icoanele făcute cu cheltuiala Soc. femeilor cruşovene, era scris cu caractere greceşti în aromâneşti. [6] Vezi «Impresii de călătorii". [7] Unul din străbunii lui Mihail Zugrafu-Bazargic. [8] Op. cit., 63. [9] P. Pap. Mgl. Rom. I, 17 şi 20. [10] Găsim în „Neg. de odinoară" de dr. N. I. Angh., un pictor Chir Ilie Miu care a zugrăvit toate podoabele dela Bis. „Ador. P. Curatei Fecioare" din Drugeşti-Curtea de Argeş — care chir Ilie Miu pare a fi Aromân. [11] Sculptorii dela această biserică au fost fraţii Nestor, încă în viaţă şi cari lucrează prin mănăstirile din ţurul Scopiei.

6. — Arta argintăriei.

Prelucrarea metalelor nobile — aurul şi argintul — a fost o industrie naţională a Aromânilor cari — cum observă d. G. M. Cantacuzino, într'o conferinţă la radio — rivalizară repede cu Veneţienii, punând stăpânire, cu industria lor, asupra întregii Peninsule [1].

W. M. Leake scria, în 1814, că Aromânii excelează în montarea pistoalelor .şi a puştilor după gustul albanez, în a face aşa zisele flişane sau ceşti de cafea în argint sau în a broda costume albaneze [2]. Dela Pouqueville aflăm că Călaru ajunsese, în sec. XVIII, o cetate, prin excelenţă, de industriaşi, argintari în filigram şi sculptori în lemn, că, pe lângă uneltele de ţesut, fiecare casă avea şi un atelier de argintărie şi, că, toţi aceia cari nu erau ocupaţi la ţesătorii şi fabrici erau argintari, cari, deşi lipsiţi de modele bune, lucrau destul de bine aurul şi argintul [3]. Devenind bogat, acest popor — scrie V. Bérard — a căpătat o mare iscusinţă şi renume de argintari; în bazarurile dela Meţova şi Larisa, ei ciselau pentru Albania podoabele de argint ce strălucesc la cingătoarea sau pe capul femeilor, patul puştilor şi al pistoalelor, plăselele dela pumnale, cartuşierele, cadrele şi aureolele dela icoanele aurite" [4].

In Albania, lucrau şi Moscopolenii, în special, Niculcenii, cari au dat pe cei mai iscusiţi artişti. Aromânii din Musachia erau renumiţi armurieri şi argintari — meserii foarte vechi la ei şi cari se transmiteau din tată în fiu [5]. Din aceşti Aromâni se recrutau armurierii, argintarii şi croitorii, activând peste tot în Bosnia [6]. Există date cu mult mai îndepărtate despre argintarii aromâni, lucrând în ţările din fosta monarhie a.-ungară. Deja în 1725, ei lucrau în împrejurimile Orşovei [7]; în 1733, la Vârşeţ [8]; în 1742, în plasa Nova Palanca [9]; în 1753, unul Costa Andronovici la Diacova [10] — în care an, ei erau obligaţi la o taxă de un galben anual [11]. In breasla argintarilor din Novisad, în 1770, majoritatea erau „Greci şi Albanezi", adică, din 18, 15 erau „Albanezi" şi 3 Sârbi [12]; în 1774, găsim 100 nume argintari şi aurari [13] — cu puţine excepţii, credem, toţi „Albanezi" — adică Aromâni din Albania şi Moscopole. Cei mai mulţi negustori aromâni, ca să-şi poată trece averea peste graniţă în Turcia, o transformau în monedă şi bijuterii [14] — după care câştigau foarte mult. In 1820, argintarii — ca şi comercianţii ambulanţi — erau opriţi formal să umble prin satele Serbiei — aceasta pe timpul lui Miloş [15], pe când înainte, pe timpul lui Karagheorghe

[1] Vezi „Izvoare şi popasuri" în Edit. „Scriit. rom. contemporani", 77. [2] Travels N. G. 274-5. [3] Op. cit., II, 353. [4] Op. cit., 47-48. [5] Dr. T. Şunda, Calendar aromânesc, 1901—1902. [6] Vezi T. Filipescu, o. c., 91, 147 şi 162. [7] Adatt. II 232—33 — ap. D. Pop, 91. [8] Ibid, I, 511 — ap. D. Pop., l. c. [9] Ibid, II, 32 — ap. D. Pop., l. c. [10] Ibid, I, 486 — ap. D. Pop. l. c. [11] Ibid, II, 551 — ap. D. Pop., 92. [12] Ist. Nov. Sada, 299 — ap. D. Pop., 92. [13] Bácsbodrog monografija, 1909, I, 253 — ap. D. Pop., 80. [14] Adatt. Potf., 121 – ap. D. Pop., 87. [15] T. Gheorghievici, Iz Srbije Kn. Miloşa, I, 23 — ap. D. Pop., 56.

ei erau liberi să circule [1]. Mai târziu, alţi scriitori i-au semnalat la Niş şi Vidin — cum a fost Kanitz [2], sau prin toată Bulgaria ca C. Jirecek [3]. Dar ei erau răspândiţi peste toată Turcia, la Sf. Munte, în Grecia, dela un hotar la altul, în Asia mică şi în Egipt, în multe oraşe din Italia, ca şi la Veneţia; în toată Albania unde deţineau monopolul; în Bosnia şi Hertzegovina; în Bucureşti şi Iaşi, pe când bâlciurile din Muntenia erau des frecventate şi bogat alimentate.

Argintarii din Albania şi Pind. — Un centru vechiu de prelucrare a metalelor preţioase a fost Moscopole, unde erau în fiinţă 14 corporaţii de industriaşi şi mii de ateliere de tot felul. Dar oraşul care — în tradiţia poporului aromânesc — a ilustrat această artă şi a răspândit artisani iscusiţi peste tot şi în comunele aromâneşti mai noui, în deosebi, a fost Niculiţa. Bătrânii Grămosteni relatează despre nişte falsificatori de monede — de tot felul — ar fi fost din Niculiţa mai sigur, din Lintope, mai puţin probabil — şi lucrau această „calpuzanerie" bănoasă într'o anumită epocă a anului, în grotele dela „Cătăficlu". Dintre cei mai vechi argintari Niculceni, menţionăm pe Ianachi Svolu, argintar chimist care a lucrat şi la Coriţa [4]; pe Dimitri Fila [5], Nicola Ghiorghi Geangu, Nicola Culuchita [6], Guşu Ceace, etc., toţi, în afară de primul, stabiliţi la Cruşova. La Coriţa, mai lucrau Moscopoleni vechi, ca P. Dimciu, Onciu şi alţii. Prin 1850, au apărut Cruşovenii, ca Mateu Svolu, precum şi membri din familia Cingu — Pitu, Ghiorghi şi Lachiu, aceştia prin 1870. Aici, a lucrat şi un Fârşerot Nicola Hrisicu.

Alături de Călaru, Seracu — în afară de puţină agricultură şi vii — lucrau lână şi argintărie, în gros şi în filigram [7]. Erau răspândiţi peste tot în Grecia, din timpuri vechi şi mai noui, în Italia, în tot districtul Ianinei, unde deţineau monopolul, ca argintari, bijutieri şi ceasornicari cu renume. Obiecte lucrate de aceştia, în aşezările lor de munte ca şi în Ianina, se desfăceau prin negustorii lor în Albania ca şi în Italia, în oraşe ca: Bari, Neapole, Veneţia, Triest, etc. Erau negustori, ca V. Giumaca din Călaru cu două magazine la Ianina şi reprezentanţe la Corfu şi Veneţia [8]; deasemenea, şi G. Carachi din Seracu. Argintari şi bijutieri cu renume la Ianina sunt fraţii Ioanides; alt vestit meseriaş a fost Chiriac [9], care a luat parte şi la expoziţia din 1906 din Bucureşti. Aici, în Ianina, se vărsau şi multe produse similare din Zagor, Pind şi Arta. Renumiţi au fost

---

[1] Archiv, V, 399 — ap. D. Pop. 50. [2] Serbie 322—328. [3] Op. cit., l. c. [4] Fiii lui au trecut la Cruşova. [5] Tatăl celebrului Gheorghe Fila. [6] Vezi mai departe „Vidinul". [7] Repauzatul prof. D. Abeleanu ne-a relatat că Calarioţii au lucrat trei evangheliii cu chipul lui Iisus gravat în argint — toate lucrările de mare valoare — şi că una din ele ar fi existat la Călaru până pela finele sec. XIX. [8] Inainte de 1900, era, la Ianina, un mare negustor din Seracu care mergea, regulat, în anumite epoce ale anului, la Roma, unde desfăcea obiecte lucrate în aceste centre şi altele. [9] Printre multe obiecte mult admirate, a fost şi portretul Regelui Carol I, gravat în bronz, pentru care a fost medaliat.

şi Cruşovenii: Nicolachi Figiu Hrisohoos, argintar şi bijutier; Halciu Teju, elevul şcoalei lui Fila [1], în ultima jumătate de veac şi Cuşu Ţape.

Samarinenii au fost şi sunt adevăraţi artişti în giuvaergerie, argintărie şi ceasornicărie [2]. Erau maestri şi în falşificarea monedelor: la „Calpuzanlu" dela localitatea „Groslu" existau rămăşiţe de metale cari dovedeau aceasta [3]. S'au răspândit în toată Albania precum şi în Epir, Tesalia, Grecia veche, până aproape de Corint, în insulele ionice, etc. unde s'au bucurat de mare renume [4]. Furcenii s'au ocupat puţin cu această îndeletnicire — un bun meşter a fost Pimu Tiţa-Eftimie. Mulţi argintari din Băiasa lucrau iarna în Grecia — cu deosebire în Lamia — pentru haiduci şi armatoli [5].

Argintari în Macedonia: Neveşteni, Cruşoveni, etc. — Dintre Megleniţi, Oşaniţii, în special, exercitau această frumoasă meserie şi frecventau toate bâlciurile, toate satele bulgăreşti şi turceşti, unde desfăceau — printre alte produse — şi felurite podoabe şi scule. Menţionăm ca fruntea argintarilor pe „vraciul" Stoe Coconaeu, mort acum în urmă în Cadrilater. Blaţa a avut şi ea argintari iscusiţi, ca celebrul Stere Dumba la Seres, pela începutul sec. XIX [6]. Inainte de 1830, Gopeşenii erau vestiţi în comerţ şi industria metalurgică, mai ales în argintărie, îndeletnicire ce au continuat-o şi în Bulgaria, în deosebi, în colonia dela Samocov [7].

Pe Neveşteni îi întâlnim pretutindeni. Caracteristic este că, pela finele sec. XIX, aproape trei sferturi din bărbaţi aveau ateliere de argintărie în Nevesca sau în alte centre şi încă o notă este că, pe lângă aceasta, se mai ocupau şi cu comerţul de tutunuri sau altele. In Albania, erau peste tot. In centrui Premeti erau Costa Cremo, Mihali Ghiza, Dimitri Pelicuda, Gheorghi Bure, mulţi Befa [8] şi alţii. Bătrânul Ghiorghi Bureate lucra aici, precum şi în Arghirocastro [9], în Tesalia, la Hrupişte şi desfăcea obiecte în filigram la Corfu în Italia. Fiul Mihali lucra la Nevesca. Un bun argintar era şi Tabeşi.

La Ianiţa (Ienigé Vardar) s'au ocupat cu argintăria şi tutunuri, ca Nicola Dodu, Mihail Dodu, Panaioti Nicu, Sterie Nero, Mihail Mileancu, Vasili Boza, Ghiorghi Chirana, Mihali Jurcu, etc. Mihail Staică lucra la Liumniţa [10]. In Tracia erau la Drama: Mihali Jurcu şi fiii [11], bijutieri, cei mai bogaţi; la Cavala: Nicola Mergiu Cuiumgiu şi fraţii Danabaşi, tot mari negustori de tutunuri;

---

[1]. Vezi „Italia" cap. I: fiii lui sunt bijutieri la Roma, iar la St. Moritz au magazin în sezon de vară. [2] Vezi şi T. N. Diamandi, art. cit. [3] G. Zuca, art. în Lumina IV şi st. cit. [4] Vezi C. I, „Samarina", cap. II. [5] Relaţii date de d' Gh. Sterian. [6] Vezi C. I, cap. VIII, p. 261 şi C. II, cap. I, 363 urm. [7] Vezi C. I, cap. VI, 176 urm. şi C. II, cap. IV, 404 urm. [8] Teodor, Dimitri şi Cioce Befa. [9] Aici, erau Ghiorghi Cuşta, continuat şi acum de fiul Steriu şi nepotul Ghiorghi. [10] P. Pap., Mg. Românii, I, 24. [11] Fiii lui Jurcu: Dimitri şi Nicolae.

Ghiorghi Damadan, etc. Alţii au lucrat şi prin centrele Asiei Mici, ca la Dardanele-Cenak Kalè: Ghiorghi Hagi Butari şi fiul Dimitri, Cocea N. Economu, Costa Pardafeli, Nicola Fiştă, Nachi Leaţi, Nicolaos Şoşu, etc.; la *Mihalici* — districtul Hudavendighiar, ca Dinu Ciuciurica; la Kutaiah, Ghiorghi Balinoga şi alţii. Toţi aceştia, odată cu răsboiul balcanic, s'au risipit. La Constantinopol, din numeroasa colonie de altădată, făcea parte şi argintarul Ciuciurică cu fabrică de făină, precum şi unul mai vechiu Nicola Sossidi (Lachilu al Şoşu) care a furnizat Sultanului Abdul Aziz lucrări foarte preţioase.

Neveşteni, cu negoţ felurit în Tesalia şi o parte din Grecia, erau mulţi argintari. La Domocos — fraţii Ghiza [1]; la Cardiţa — Nanu Mitu Ghiza, Mitu Nacea Paidisicară, Nachi Jurcu, zaraful Dimitri Mihali Ghizali (aici erau şi argintari şi manufacturişti din Aspropotam); la Lamia—Zeitun, o mulţime [2]; la Larisa: Tanasi Mitu Sirdaru; la Halchida, mulţi din familiile Başa [3]. Aici, a lucrat ca argintar, acum un veac, şi Apostol N. Papagheorghiu din Călaru, dela care a învăţat meseria şi nepotul Pavlu Lambru, numismatul grec, care a lucrat şi la Corfu [4].

In România, întâlnim pe unul Iani Zafiri la Giurgiu, iar la Constanţa, numai pe Nanlu al Mulă, care, prin 1880, a lucrat toate obiectele sfinte, icoanele şi candelabrele dela biserica grecească.

Cei mai renumiţi argintari din Peninsula Balcanică, din Veneţia chiar, au fost şi sunt Aromânii, scria dr. T. Şunda [5]; dar, dintre toţi, Cruşovenii au deţinut mult timp în Peninsulă rangul întâiu — închee d. architect G. M. Cantacuzino [6], care mai face şi aceste aprecieri privind pe toţi argintarii: „Intr'adevăr, orice obiect intra în mâinile miraculoase ale acestor argintari devenea lux şi, întocmai ca magicienii vechiului Egipt, cari aveau darul să transforme obiectul cel mai umil în giuvaer, ei făceau din lucrurile cele mai uzuale mici opere de artă cari s'au împrăştiat pe tot întinsul lumii" [7].

Aceşti Cruşoveni au lucrat peste tot, dar centrele cele mai de seamă le-au fost Cruşova, Perlepe, Bitolia, Salonic, Scopia, Vidinul din Bulgaria.

Printre cei mai vechi argintari la Cruşova, găsim pe bătrânul gravor Nicola Ghiorghi Geangu — venit din Niculiţa unde lucra, în primul pătrar al sec. XIX — precum şi fiii Papateohari, genialul

---

[1] Fraţii Ghiza: Dimitri, Ucea-Nicola şi Mihali cari fusese şi în Albania şi făcea şi comerţ de ţapi şi vaci aduse din Macedonia. [2] La Lamia erau: Sterghiu Sirdaru, Mişu Şiapi, Anton Biciola, Tanasi Dima Jurcu, nepotul lui Şiapi. [3] Din familiile Başa: fraţii Niciu, Penu şi Nanu: alţi 4 fraţi: Todoru, Naneca, Gogu şi Vasu a lui Mişu: Nastasi Ciociu Başa, Dimu Nanu Başa cu fii Nanu şi Nastasi; Teziu-Sterghiu Ciaca. [4] Vezi art. Spiru Lambru de V. Diamandi în «Apăratea» nr. 23 931. [5] Calendar aromânesc, 1901-1902. [6] Isvoare şi popasuri, p. 76. [7] Ibid.

Nauni şi Gheorgachi, cari au lucrat şi în alte oraşe; Dimitri Fila, maestru în filigram, tatăl celebrului Gheorghe; Nicola Culuchita, Guşu Ceace, etc.; printre cei mai noui, Halciu Hrisiclu Birlerlu (Popescu), Nicola Sofia, iar în zilele noastre, un meşter neîntrecut în „săvate" — argint Tula, Taşcu Mihail Hrisicu — elev al lui Dimitri Halchià Cruşoveanul filigramist la Salonic şi al unui Turcoman Cerchez din Caucaz, specialist în „săvate"[1].

Maeştrii dela Perlepe concurau cu arta lor faimoasa pleiadă dela Bitolia; puţine nume sunt pentru ultima jumătate de veac: trei fraţi Bustrea Moscopoleni, fraţii Hristu Cile: Tanasi şi Constantin, Dimitri Buzdra şi fiul Steriu (acesta plecat mai târziu la Scopia), Vangheli Dimitrescu-Buracu, fraţii Argintaru[2]; astăzi încă, singurul rămas, Dimitri Vanghelovici-Buracu, etc.

Salonicul, deasemenea, a adăpostit o puternică colonie de argintari — în special, Cruşoveni, ca Dimitri Halchia şi Mateu Ciuncă, mari artişti în filigram, Guşu Geabu (1870—1906), cel mai iscusit în „gros" — „săvate"; Costi şi Guşu Ciuncă, fraţi ai lui Mateu Ciuncă: Ghiorghi şi Chiru, Steriu Chiale, Costa Geami, Guşu Geami, Ghinali, Ghiorghi Fila şi Adam Fila, scurtă vreme: câţiva Veleşeni: Mitu şi Lachiu Dafa, fraţii Mihail N. Hrisicu. Din vechea pleiadă, a rămas doar Pavle Tanti[3], bătrân de 80 ani, fost elev al lui Dimitri Fila dela Bitolia şi vreme de peste 40 ani la Salonic. Bătrânii argintari aduceau mărfuri şi dela Bitolia. Alături de aceştia, lucrau filigram şi Aromâni din Olimp şi Ceariceani. Câţiva tineri Neveşteni lucrază încă argintăria: Ioan Ţiza, G. Giugea, Petru Teodoru, Mihail T. Nero — sculptor, gravor şi desenator. Câţiva bijutieri, astăzi încă, N. Barzacu şi Zisi Papu din Nijopole[4]. Deasemenea, au fost ceasornicari ca fraţii Nicola şi Pitu Petraşincu, Anton, fiul celui dintâiu, Nicola Todu Petraşincu, astăzi încă, G. Zvolu; Ohrideanul Costi Stoe şi fiii[5].

Dr. Ţ. Şunda număra, pentru 1902, fără a da nume, 34 argintari, pe cari, după îndelungate şi migăloase cercetări la faţa locului, am reuşit a-i indentifica. In fruntea tuturora au stat două nume: Fila şi Pantazi[6]. Fraţii Dimitri Fila — Adam (Geamu), Nauni, Steriu, Iancu, Nicola şi Ghiorghi cari au lucrat filigramul cel mai fin, câţiva din ei şi la Scopia, Salonic şi Alexandria. Ghiorghi

[1] Pe acest artist şi fiul său, muritori de foame, i-am întâlnit în 1913, la Cruşova. Aceştia au lucrat, vreme de şase luni, un minunat album în aur şi argint, cu figuri şi mărci sârbeşti, făcut în dar de Cruşoveni regelui Alexandru al Jugoslaviei. [2] Dr. C. I. Istrati a cumpărat frumoase obiecte lucrate de fraţii Argintaru. [3] Dela acest bătrân am căpătat multe date despre Salonic şi Bitolia. [4] La Salonic, erau bijutieri aromâni, armeni, albanezi, negustori evrei, etc. [5] Vezi C. I, cap. VIII, p. 254. [6] Nicole C. Culuchită, astăzi la Bazargic şi fost argintar la Vidin, ne relatează că Fila lucra filigramul cel mai fin, atingând nr. 36, pe

Fila — care a lucrat şi la Vidin între 1850-1860 — a avut printre calfe pe nu mai puţin celebrul Nicolae Pantazi Cruşoveanul; aşezat în acest oraş, după 1860, a revoluţionat metodele, tehnica şi concepţiile în această atât de gingaşă artă şi a răspândit în straturi cât mai largi arta filigramului. Dr. T. Şunda numără printre elevii lui pe fraţii maestrului: Steriu şi Adam, pe fiii acestuia Dimitri şi Toma, pe Manciu Dimcu-Creasta maestru şi în argintăria vărsată, pe Naşu Psaricu-Nijopole [1] şi alţii. Pavle Tanti dela Salonic a fost elevul aceluiaş Fila.

Alţi elevi ai marilor maeşti: Ianachi Culuchita (până prin 1860), Dinu Moche şi Cuşu Ţape, Halciu Birberlu, Nicola Sofia — astăzi singurul rămas din vechea pleiadă, toţi din Cruşova; fraţii Crâstance — Sterie şi Nicola, Zisi Baturi, Mitu Geamali, toţi din Nijopole; Cuşu Gheru şi Dinischiotu din Magarova. Din acelaş sat mai erau fraţii Caraliu — Dimu şi Ghiorghi şi Ianachi Iotta; din Mulovişte: Hagi Anastasi şi Gh. Ciomu, Verianul Gioga-Zisi. In sfârşit, un maestru în „gros" era Costu Iotta. Ultimul maestru din marea familie Fila este Adam Dimitri Fila, care, încă, mai lucrează în acest oraş. Ceasornicăria o exercitau în bună parte tot Aromânii [2].

Marii argintari primeau comenzi de peste tot. Mărfuri frumoase expediau în Egipt, la Ianina, Scopia, Salonic şi Constantinopol. Adam Fila, cu calfe numeroase, trimitea mărfuri la Vidin, la argintarii cruşoveni de acolo, mărfuri pe cari cărăvănarii aromâni le introduceau prin contrabandă prin Giumaia, mai ales în perioada războiului ruso-turc din 1877, când argintarii dela Vidin au făcut afaceri foarte frumoase cu Ruşii [3]. Faima argintarilor bitoleni stârnea admiraţie peste tot. Beii bogaţi şi paşalele comandau vesela şi scule preţioase la ei. Insuşi Sultanul Abdul Aziz le-a încredinţat cele mai scumpe şi grele lucrări, au fost onoraţi cu înalte distincţiuni şi decretaţi furnisori ai Curţii imperiale Ottomane [4]. La o expoziţie din Viena din 1870, guvernul ottoman a expus lucrările lui G. Fila şi N. Pantazi cari au obţinut medalia de aur [5]. In 1911, când Sultanul Mohamed Reşad V a vizitat Bitolia, municipiul i-a

---

când Pantazi de-abia atingea 23-24; se mai deosebeau şi în tehnica construcţiei; maestrul lucra cu 25 pânze, elevul de-abia cu 14. [1] Vezi art. cit. în Calendar aromânesc, 1902. [2] Aici, a lucrat Nicolae Todu Petraşincu, venit dela Salonic în 1911; Gh. M. Zvolu, azi la Salonic; aici, acum 80 ani, lucra şi un ceasor-grec Ianacò dela care a învăţat meseria câţiva Aromâni, printre cari Nicola-Cuşu Petraşincu. Un fiu al lui Toma Fila este ceasornicar. [3] Relaţii luate dela fraţii Culuchită. [4] Sultanul Abdul Aziz comandase la Bitolia două sfeşnice de argint în formă de curmal. Valiul Dervis Paşa s'a adresat lui G. Fila, care a desemnat un alt model pentru sfeşnicile împărăteşti în formă de platan, proect admis şi de Sultan. G. Fila, ajutat de calfa sa N. Pantazi, au lucrat o în filigram de argint, lucrare care a costat 2600 lire turceşti. Vezi art. cit. din Alm. m.-român 1902 unde dr. T. Şunda descrie aceste admirabile lucrări, înalte fiecare de 6 m., cu câte 31 lumânări, cu colivii pentru canari, cu bazin pentru peşti şi deasupra fiecăruia câte un vultur, etc. [5] Ibid.

prezentat în dar o masă-biurou, cu tot serviciul lucrat în aur și argint, operă minunat lucrată de ultimul maestru mare din familia Fila, anume Dimitri.

Breasla argintarilor crușoveni la Scopia a fost și ea onorată cu cel mai mare nume ce a ilustrat această artă — alături de Fila și Pantazi — anume pe Nauni Nicola Geangu, maestru neîntrecut în argintăria bătută. A lucrat icoane pela multe mănăstiri din ținutul Scopiei, cu o expresivitate dinamică ce rar s'a văzut în analele acestei arte. Tânăr foarte frumos, el și-a pierdut vederea și s'a retras, ocupându-se numai cu comerțul de lipitori pentru Viena. Dr. T. Șunda l-a caracterizat — fără a cita ceva din lucrările sale — ca un maestru de o originalitate excepțională în argintăria groasă[1] cea mai grea din toate formele. Aici, a lucrat și fratele Gheorgachi. Aceștia trimiteau obiecte de argint și la Vidin. Gheorghi Culuchita vorbește de o candelă lucrată pentru o biserică din Bulgaria „parcă ar fi fost o floare încă crescând în grădină“. Alți argintari crușoveni: frații Papateohari — Geangu, Sterghiu Sirmu, Ghiorghi Sofia, Halciu Comati, frații Costi Fila — Vanciu și Tachi, Gachi Gudu venit dela Comanova, Fâză, etc. Actualmente, Sterghiu Buzdra dela Perlepe are atelier de argintărie, ceasornicărie și magazin de bijuterie. Erau și Albanezi latini cari lucrau numai filigram, după cum lucrau la Priștina, Prizrend, Ghiacova și alte centre de unde nu lipseau Aromânii.

In Bosnia, argintarii aromâni originari din Albania și Macedonia — Bitoleni, Crușoveni, etc. erau cu renume. Slavii au învățat dela ei aceste frumoase meșteșuguri[2]. In 1878 — deosebit de marele argintar-bijutier Petre T. Petrovici Moscopoleanul de care am vorbit[3] — erau, în Serajevo, șease argintari aromâni[4]. Un vestit argintar în Travnic era Sterie Todorovici din Bitolia († 1890), Gheorghe Ilici din Prisrend, care trăia încă în 1906[5]. Victor Déville îi caracterizează pe acești Aromâni ca activi și întreprinzători, excelând în fabricarea de obiecte de filigram și argintărie[6]. Odată cu anexarea Bosniei, mulți din ei au plecat în Turcia, alții la Veneția[7], unde erau socotiți ca neîntrecuți[8]. Are dreptate istoricul N. Iorga — vorbind de „mitra strălucită de argint suflat cu aur și împodobită cu petre scumpe, pe care bogătașii negustori din Moscopole au dăruit-o Patriarhului Ioasaf“ — când zice că a fost desigur

[1] Se pare că acest artist a murit prin 1888. [2] T. Filipescu, 101. Acest scriitor i-a cercetat în calitate de revizor al obiectelor de aur și de argint. [3] Vezi C. I. cap. IV, 132. [4] T. Filipescu, 102: Aceștia erau: Nicola Dugacki († 1878), Niculae Strugalia († 1896), Ianiaci, Costa Tera, Costa Lala și Nicolae Bataccia. La p. 147, vedem că orășelul Focea erau un centru de fabricare de arme și de obiecte de argint. [5] T. Fil., 102. [6] Manuel de Géogr. commerciale, etc., 1893, I, 307. [7] T. Fil., 102. [8] Vezi st. cit. al dr. T. Șunda.

şi opera unor mâini româneşti [1]. Nu degeaba, Cyprien Robert i-a numit „Genovezii Orientului" [2]. Aici, la Veneţia, erau argintari din toate centrele aromâneşti. Turcii şi mulţi creştini comandau prin Ohrideni obiecte scumpe la cei stabiliţi în cetatea Sf. Marcu [3]. Un mare argintar Ohridean, acum un veac, era Pascu Geava [4].

Cruşovenii lucrau în multe centre din Bosnia şi Hertzegovina, la Comanova, Coceana, Giumaia, Seres, Drama, etc. Mihail Papatheohari-Geangu a lucrat obiecte preţioase în palatul Cneazului Mihail al Serbiei, iar după asasinarea acestuia, s'a dus la Sf. Munte, unde, vreme de 36 ani, a lucrat, în oraşul Careea — unde a şi murit — pentru mănăstirile Athonului. Tot aici, au lucrat, mult timp şi fraţii: Nicolae, Constantin şi Nachiu [5]. Reprezentanţi iscusiţi am avut şi în Egipt, îndeosebi în Alexandria, unde au lucrat fraţii Bendu — Kiria şi Toma, pictori şi argintari. Cel dintâiu s'a bucurat, din partea Khedivului, de privilegiul de a bate pentru armată medalioane de aur şi argint. Sideri şi Dimitri, fiii lui Kiria, l-au continuat până în zilele noastre.

Nu cunoaştem numele, nici numărul şi origina iscusiţilor argintari dela Niş, despre al căror monopol vorbeşte Kanitz, precum nu cunoaştem ce a putut fi înainte de 1850 în Vidinul Bulgariei [6]. Din cele puţin scrise de dr. T. Şunda, aflăm că, aici, la această dată, lucra ca turnător argintar celebrul G. Fila. Vom încerca să identificăm pe câţiva din marii artişti pe cari Kanitz i-a admirat cu religiozitate. Contimporani cu G Fila, au lucrat, între 1860-1910, fraţii Culuchita, fiii lui Nicola, econom de vite la Cruşova: Dinu—Costa, Geamu şi Ianachi, cunoscuţi ca Bratia Nicolovi. Coşta Nicolov [7] a fost continuat de fii săi: Ghiorghi şi Nicola [8], toţi lucrând filigran sub firma „Bratia Costovi". Alţi Cruşoveni: Ianachi Anastasov (Tasi Chiale) [9], Sterghiu Ghiorghi Chiale; Iancu Fila, fratele maestrului; Nicola Sofia a învăţat arta aici. Tovarăş cu fraţii Culuchită era Teguşu Ghiula, care a venit dela Scodra. Intocmai ca la marii artişti italieni, tineri din ţinutul Bitoliei veneau la aceşti maeştri iscusiţi ca să se iniţieze în arta filigranului şi rămâneau 10-12 ani, ca ucenici şi calfe, după care se aşezau în oraşele din Penin-

[1] «Iarăşi Moscopole» Rev. ist., a. XVIII, nr. 10-12/932. [2] Vezi art. cit. al dr. T. Şunda. [3] Deţa în 1938, Biserica Sf. Gheorghe a comunităţii aromâneşti din Ohrida era înzestrată cu icoane, evanghelii, ixopterii, etc., toate lucrate la argintarii din Veneţia; evanghelia, luată de Bulgari în 1915, era lucrată tot de aceştia în filigram de aur. [4] Pascu Geava a înzestrat biserica cu odăjdii frumoase aduse din Austria. Neveştenii treceau prin Ohrida pentru Italia. [5] Toate datele relative la marii artişti Geangu şi Fila le deţinem dela T. Papateohari-Mihailov dela Sofia, care, descinde, după tată şi mamă, din aceste familii; deasemenea, dela fratete N. Teohari, funcţ. la Reşiţa-Bucureşti. [6] Vezi Serbie, 322-28. [7] Venit în 1877, mort în 1896 la Vranţa. [8] Ghiorghi venit în 1885, Nicola a rămas până în 1907. [9] Fiul Taşcu Chiale, diplomat al facultăţii de medicină din

sulă. Bulgarii, în mijlocul cărora lucrau, nu se împăcau cu aşa muncă migăloasă şi fină şi de aceea părăseau repede meseria. Ei lucrau obiecte grele pentru ţărani — paftale, cingători vărsate, etc. — numai firul ce reclama muncă istovitoare, topeau modele de argint şi de aur şi vindeau aurul curat la argintari, cari le mai dădeau spre topire mai ales monede vechi austriace „sfanţicuri" conţinând aur mult, 1/4 dram de fiecare şi de calitate superioară — monede ce li le procurau Ovreii, cari, în schimb, luau produse de ale lor, ca să le desfacă aiurea.

Argintarii aceştia îşi desfăceau mărfurile preţioase peste tot în Turcia, pela bâlciuri în Bulgaria şi în Principate, unde intrau pela Calafat, al cărei şef de vamă pe atunci Nicolae Calogheru îi menaja foarte mult. La aceste bâlciuri, duceau cele mai variate obiecte de aur şi argint, precum şi salbe de mărgean foarte căutate [1]. Toţi lucrau filigranul, bătrânii ştiau şi gravura şi argint Tula. Lucrările acestora umplu muzeul din Sofia, casele oamenilor, bisericile şi mănăstirile. Coroana de argint, lucrată în formă de viţă cu ciorchini şi frunze de pe monumentul lui Hristo Osfoboditel din Kozlodni-Rahova este opera lui Gh. Culuchita-Costov. Toţi luau parte la numeroase expoziţii: fraţii Costovi s'au prezentat la expoz. din Târnova, unde au căpătat medalia de aur „Ferdinand"; sub aceiaşi firmă şi la aceea din Sofia [2]. Multă lume venea la Vidin din România şi din Austria; Prinţul Battenberg a cumpărat lucrări frumoase; Ruşii deasemenea. Tot aici, la Vidin, au învăţat meseria Măgărăvenii Doca — Guşu şi Petre dela Rasgrad.

Şi, totuşi, B. D. Filov, în lucrarea citată, nici nu pomeneşte de aceşti argintari şi de lucrările lor; constată numai că arta aceasta era în mare cinste în sec. XVII-XVIII în Filipopol şi Tatar Bazargic, cu influenţă turcă. Ştim că, şi în aceste oraşe, erau colonii numerease de Aromâni din multe centre şi mai ştim că, la Samocov, lucrau argintăria mult iscusiţii Gopeşeni aşezaţi de mult aci.

In Bucureşti, întâlnim pe un Aromân din Bitolia, pe nume

Bucureşti, este medic maior la Prizrend. [1] Salbele de mărgean le aduceau câştiguri fantastice. Ei cumpărau cu 12 lei duzina dela Ovreii din Constantinopol şi le vindeau, la bâlciuri, până la 1500. La aceste bâlciuri, veneau toţi marii argintari Culuchita, Fila, Geangu, Papateohari, Pantazi, etc. [2] La expoziţia din Sofia, Bulgarii s'au prezentat cu lucrări artistice lucrate de argintarii dela Vidin, după cum la aceea dela Viena cu ale acestora şi ale lui Naum Geangu, şi la acelea din Chicago, Anvers, Hamburg. Firma C. Nicolov a căpătat la aceasta medalia de bronz, la Anvers una de argint, iar la Chicago — unde, printre zarafuri de cafea, linguriţe, brăţări, cercei, etc., au prezentat o superbă tavă de servit de argint, în relief, cu o cloşcă cu 12 pui, în valoare de 50000 leva — medalia de bronz. La expoziţia din Viena din 1873, fraţii Costu şi Ianachi Culuchita şi Iancu Fila au obţinut medalii de aur. Primăria Târnovei a primit pe Ţarul Ferdinand cu o tavă de servit cu şase pahare, chisea de dulceaţă re-

Ştefan Gheorghe Cuimgiu argintarul, aşezat în 1789 în Hanul Zlătari, pe locul grădinii Bisericii Zlătari din partea străzii Lipscani, unde lucra obiecte fine de filigran, dintre cari, o mulţime artistic executate, între altele, cruci şi chivote, lucrate în filigran de argint aurit se află la Mitropolia din Bucureşti [1]. Acest meşter distins şi om cu carte destulă ajunse, în curând, staroste — cuimgibaşa şi, surghiunit la Braşov de Caragea Vodă, fiindcă luase parte la mişcarea contra Grecilor, el îşi continuă şi acolo meseria, unde câştigă bani destui. După alungarea lui Caragea se întoarse la Zlătari şi muri în 1828 [2]. In acelaş an, au murit, în Bucureşti şi iscusiţii argintari fraţii Raţi—Nicola şi Nauni, veniţi dela Coriţa [3]. Cam dela 1850 încoace, întâlnim, la Iaşi, doi Cruşoveni, distinşi argintari, Sterie [4] şi Todu Petraşincu, dintr'o veche familie din Niculiţa, ale căror lucrări în aur şi argint împodobesc biserica Sf. Spiridon şi multe case bogate. Până în 1912 (când a murit), a lucrat în Bucureşti marele maestru Nicolae Pantazi, care a mai lucrat şi la Malta, la Bitolia, Smirna etc. [5]. El a luat parte şi la Expoziţia corporaţiunilor cu o ramă în filigran pentru portretele regelui Carol şi reginei Elisabeta, pentru care a fost distins cu diploma de onoare. La expoziţia din 1906, au participat cu lucrări argintarii Mateu Ciuncă, Costi Stoe Orhideanul, Chiriac dela Ianina, etc.

Argintarii aromâni în Principate trebue să fi fost numeroşi, iar lucrările lor destul de răspândite şi apreciate. Distinsul arhitect G. M. Cantacuzino, plecând dela policandrul de argint lucrat prin sec. XVIII în Moscopole şi aflător în paraclisul din parcul bunicilor din Moldova, constată că, în materie de argintărie, erau două curente mari în această provincie: unul exprimat în lucrări bogat ornate de sinuozităţi baroce datorite maeştrilor ruşi; al doilea, în lucrări de artă mai grea, mai capricioasă şi mai vioae, bogată în motive — o sinteză de elemente siriace şi bizantine, cu reminiscenţa renaşterii italiene — întrebuinţate cu vervă generoasă şi toate datorite maeştrilor aromâni cari au ştiut să desvolte calităţile lor de fineţă, de gust şi de inteligenţă inventivă [6]. Istoricul N. Iorga, vorbind de lucrările în stil gotic de origină saso-germană şi de acelea armeneşti, masive şi polichrome, frecvente în Principate, găseşte că lucrările în filigran de origină veneţiană sau aromânească sunt aeriene, lucru de broderie care a putut atinge cele mai subtile rafinări [7].

---

prezentată prin o raţă, cu ciocul şi picioarele de aur, având sub aripi afumate, câte 12 linguri, linguriţe, cuţite şi furculiţe — lucrare executată de Ghiorghi Culuchita. [1] D. Furnică, «Din ist. com. român, etc.», 538 şi Dr. N. I. Angh. o. c. [2] Ibid, ibid. [3] Nepoţii Gheorghe şi Petre sunt mari proprietari în Bucureşti. [4] Bunicul fraţilor Sterie şi Anton Petraşincu. [5] Fiul acestuia este şef de serviciu la ziarul «Universul». [6] Vezi op. c., cap. «Argintarii» şi clasificarea obiectelor de artă. [7] Vezi «Argintăriile româneşti», conferinţă ţinută la Fund. Dalles în 1933.

Vom încheia[1] acest capitol cu felul cum au mai fost caracterizaţi de alţi cercetători. Dr. Murgoci şi P. Papahagi scriau că lucrările argintarilor aromâni erau adevărate capodopere ale acestei arte[2]. Pouqueville scria că aceştia erau buni anticari, cunoscători ai valorii ştiinţifice a monedelor de preţ, destul de dibaci în aliagiul metalelor scumpe, pe cari, nefiind supuşi la respectarea titlului, le alterau pe cât le permitea dorinţa lor de câştig[3]. „Ca argintar şi dăltuitor — scria Kanitz în 1870 — el (Aromânul) se bucura de o reputaţie meritată şi frumoasele giuvaeruri în filigran dela Niş şi Vidin ies din mâinile lor. Aici, la Vidin, isbucneşte în exclamări ce nu şi le poate stăpâni[4]. „La piciorul turnului[5], mici barăci de scânduri adăposteau pe celebrii argintari şi bijutieri dela Vidin. Petrecui acolo destule ore ca să mă odihnesc după lungile mele alergături, încercând totodată de a surprinde secretul minunatelor lucrări în filigran ale acestor modeşti artişti. Cu câtă artă şi cu câtă răbdare infinită, mâna Aromânului încovoaie şi îndoae firul de argint scos dintr'o monedă veche! Fir de fir, el dispune cercurile, stelele, nodurile arabescurilor sale tot aşa de bizare pe cât de ritmate; el scoate la lumină, puţin câte puţin, înaintea noastră, fermecătoarele farfurioare de ceşti în aur şi în argint, în cari cei bogaţi şi paşalele ne oferă cafeaua moka cea parfumată, ciubucele de ţigarete, bijuteriile odaliscelor turce, inelele, broşele, colierele şi agrafele frumoaselor Bulgăroaice[6].

Şi cum a făcut cu arhitecţii aromâni şi cei streini, tot astfel, comparând lucrările de acest gen din Occident cu acelea ale celebrilor argintari şi bijutieri dela Vidin, închee cu multă părere de rău: „Alătnri de aceste amabile creaţiuni ale fanteziei orientale, produsele noastre apusene făcute tăios (á l'emporte pièce) joacă un rol foarte trist cu perlele lor falşe, cu smalţurile strigătoare şi imitaţiile lor de pietre preţioase. Şi, totuşi, aici, ca şi la noi, tot ce-i nou, tot ce-i strein, ce-i eftin, câştigă din ce în ce, etc.“[7].

Astăzi încă, în ciuda vremurilor, cu îndărătnic fanatism par'că, mai stăruie să împletească cu degetele lui firul de aur şi de argint, ca să realizeze îndepărtate imagini din capodoperile de altădată ale Aromânilor, argintarul Hristu Dumitrescu Cruşoveanul, stabilit la Bazargic, împreună cu fiul său Tachi[8], „cari cizelează lucruri nemuritoare, când moarte le par speranţele în zilele mai bune şi mai de noroc“, cum închee articolul publicistul Leontin Iliescu[9]. Amândoi

---

[1] Charles Diehl, în lucrările asupra artei bizantine, întocmai ca şi cercetătorii bulgari şi greci, nu pomeneşte nicăieri de numele Valaque. [2] Turcia, etc., p. 24. [3] Op. cit., II, p. 353. [4] La Bulgarie, p. 63. [5] Toţi lucrau «vo v Kaleta de Ţrcfata Sf-tei Nicola». Relaţiuni căpătate dela fraţii Gh. şi N. Caluchita. [6] Kanitz, o. c., 63. [7] Ibid. [8] Am aflat că au executat în aur şi argint două frumoase tabachere pentru M. S. Regele Carol II. [9] Vezi art. «Cei doi

rămân printre cei din urmă din marile legiuni de altădată [1].

D-l architect G. M. Cantacuzino, continuându-şi firul aprecierilor în succintul d-sale studiu, scrie că, în mod general, argintăria la noi (Daco-Români) şi la Aromâni a urmat, în ornamentaţie, pictura şi architectura şi făceau în mic, pentru intimitatea casnică, gustul vremii şi închee astfel: „Această rasă excepţională a lucrat în toate ramurile constructive şi este probabil că, în viaţa actuală a artei noastre, ei o să mai aibă mult de spus".

FINELE CĂRŢII II-A

artişti din Cruşova» de L. I., în «Universul», nr. 97 din 10 Aprilie 933.

[1] Giuvaergii din Serbia meridională — din Prizrend şi Scopia — cari au lucrat, în stil medieval sârb, coroana de flori, precum şi o candelă în aur şi argint, împodobită cu briliante şi diamante, amândouă depuse la mormântul din Oplenatz al regelui Alexandru, aceşti giuvaergii nu pot să fie în bună parte decât Aromâni.

CARTEA III-a

AROMÂNII
IN LUMINA CIVILIZAŢIEI

Onoarea naţiunilor o văd în contribuţia pe care au adus-o civilizaţiei umane.
B. Mussolini

Civilizaţia unui popor se măsoară după valoarea personală a cetăţenilor.
I. Botez

CAP. I

CÎTEVA CONTRIBUŢIUNI LA STABILIREA PSIHOLOGIEI POPORULUI AROMÎNESC.

In primele două cărţi, am urmărit activitatea comercială şi aptitudinile industriale ale poporului aromânesc desfăşurându-se atât în cuprinsul Imperiului ottoman — ale cărui bogăţii, în mare parte, le-a deţinut, în mâinile lui sigure, la un moment dat — cât şi în afara hotarelor acestuia. Dar, în acest popor, erau şi alte preocupări de ordin mai ideal; erau energii latente şi însuşiri instinctive, doruri şi emoţii turburătoare ce clocoteau, acumulate de veacuri, căutând să ia, în condiţiuni prielnice, fiinţă şi expresiune materială. Toate acestea erau suflet din sufletul burgheziei aromâneşti — întreprinzătoare, iubitoare de ordine, de disciplină şi economie, având misiunea providenţială să le dea fiinţă şi un colorit original ce l-a dat şi expansiunii îndrăsneţe în domeniul economic. In cele ce urmează, vom încerca să arătăm câteceva din înfăptuirile săvârşite, atât în Peninsulă, unde singur acest popor a umanizat condiţiunile de viaţă socială, cât şi dincolo de ea, pe unde soarta i-a aruncat în lupta aprigă pentru existenţă.

In acest scop, nu credem de prisos ca, în chip foarte sumar şi numai cu titlu de încercare, să schiţăm câteva trăsături fundamentale ale sufletului aromânesc, ca, numai în lumina acestora, să-i putem cuprinde şi mai bine aportul civilizator, puterile de expansine dincolo de fruntariile Peninsulei, ca şi creaţiunile lui de înalt ordin etic şi social.

1. — Poporul aromânesc este un produs firesc al mediului, al rasei şi istoriei sale.

Ca orice alcătuire umană, el nu putea face excepţiune dela aceste imperative biologico-sociale, sub imperiul cărora i-a fost dat

să se nască şi să se desvolte. Element latin, transplantat în Peninsulă în perioada de glorie romană, la bază având caracterele rasei originare şi altoit peste elementele helene şi traco-ilirice, el a devenit un suflet nou; pe de altă parte, trăind sub regimul de transuhmanţă şi nomadism, ca şi sub acela de negustor, cărăvănar şi industriaş prin oraşe şi porturi, el a câştigat mult din spontaneitatea călătorului şi a mediteraneanului, alese însuşiri specifice de echilibru trupesc şi sufletesc, ceeace a îndulcit mult din asprimea vieţii munteneşti.

Relieful muntos şi solul prea strâmt şi sărac faţă de puterile prolifice ale poporului, răspândirea lui pe mari întinderi despărţite de văi adânci şi munţi înalţi; istoria cu ale ei vicisitudini şi administraţiile slabe sau vitrege sub Bizantini şi Turci, vecinătatea sau convieţuirea pe alocuri cu popoare barbare şi leneşe, sclave sau iobage, ca şi stăpânirea munţilor — toate acestea au mărit tendinţele de a birui piedicile, au accentuat lupta dârză pentru existenţă, cumpătarea şi expatrierea, au crescut individualismul şi autonomiile numeroase — adică sprijinirea individului şi a comunităţii restrânse pe forţe proprii — au favorizat tendinţele spre libertate sau independenţă, iar mândria în superioritatea rasei a născut exclusivismul şi, deci, o viaţă cu totul aparte.

Situaţia geografică a Peninsulei, udată de trei laturi de mări şi de alta de Dunăre şi afluenţii ei, a făcut prielnic negoţul cu popoare felurite şi — storcând mediului fizic cât s'a putut mai mult — a prilejuit desvoltarea industriei şi transportului, toate făcând cu putinţă expansiunea; i-a crescut tenacitatea de voinţă, spiritul de concurenţă şi de stăpânire, înviorarea şi mlădierea inteligenţei, mobilitatea ideilor şi a simţimântelor, abstracţiunea în gândire şi căldura în raporturi cu streinii, lărgirea sferei eului, a personalităţii şi simpatiei, umanizarea condiţiunilor de viaţă, modernizarea oraşelor, etc.

2. — Voinţa — agentul dinamic al vieţii aromâneşti.

Sufletul Aromânului — luat ca putere de percepere, emotivitate şi acţiune — se prezintă ca un organism echilibrat, ca o sinteză fericit închegată, capabil să prindă aspectele reale şi ideale ale vieţii şi să le prelucreze potrivit structurii sale originare. Pentru ochiul cel mai puţin obişnuit cu analiza sufletească, răsare, totuşi, ca primă şi predominantă caracteristică a vieţii psihice aromâneşti, facultatea voinţei, menţinută în echilibru de prudenţă şi de energie aspră, dar exteriorizată prie reacţiune hotărâtă şi cu volum mare — în anumite cazuri, violentă. Această voinţă, — tot atât de energică pe cât de tenace, rând pe rând stăpânită şi deslănţuită, impulsivă şi stăpână de sine — caracteriza deplin pe Romani şi a făcut forţa

lor, scrie A. Fouillée [1]. In deosebire de Grecii moderni — cu oroare de sforţări susţinute, cu aplecare spre lenevire agitată şi mereu ocupată, capabili de mult sgomot, dar de puţină treabă, flecari mai ales [2] — Aromânii au făcut impresia unor oameni tăcuţi, ba chiar ursuzi, dar de acţiune mereu trează, ducând totul cu perseverenţă până la capăt. In lupta grea pentru existenţă, au fost conduşi de credinţa că stă, relativ, în puterea lor să facă împrejurările inofensive, să înfrângă cerbicia legilor naturii şi piedicile omeneşti, să domine evenimentele de cari nu s'au lăsat uşor copleşiţi. De aceea, plecau în lume cu încredere în forţele proprii şi în biruinţă. Tot astfel şi Romanii – scria A. Fouillée — avem încredere în ei şi în soarta lor [3].

Cu această atitudine faţă de viaţă şi de manifestătile acesteia, nu găsim nimic în structura sufletească a acestui popor care să semene cu spiritul contemplativ al Slavului sau cu ferocitatea Albanezului, nici cu uşurătatea grandilocventă a Grecului sau cu lenevirea fastuoasă a Turcului; el n'a cunoscut atitudinea pasivă şi filosofia fatalistă, a Orientalului, care, cu braţele încrucişate, se lasă biruit de împrejurări. Suflet veşnic neastâmpărat şi reactiv prin excelenţă, el a fost nemulţumit de tot ce-i actual, a fost numai braţ şi faptă, dar nu lipsit de inimă, energie susţinută şi intensă, după o gândire destul de rumegată. Şi nu i-a fost frică să se depărteze de mediul natural. Negustor şi industriaş — prin definiţie, om liber şi independent — a fugit mereu de concepţia de turmă, a fost, din contră, centrifug ca capra şi nu gregar ca oaia dela miezul zilei. Acest energetism i-a ajutat lui — muncitor, lesne adaptabil şi mereu în mişcare peste tot ca o apă neadormită — să stăpânească şi să subjuge mai ales economiceşte celelalte popoare cu oroare de sforţări continue şi de a se depărta de brazda veche.

Inzestrat cu aşa structură sufletească, Aromânul a avut de călăuză în viaţă lecţiunea ce-i da realitatea cu experienţele ei şi nu s'a lăsat sedus de teorii şi de chimere amăgitoare [4]. Pe de altă parte, ocupaţiunile lui reclamând iniţiativă, energie neadormită şi răspunderi proprii pentru a îndepărta riscurile, a fugit de automatism şi rutină, a dispreţuit ocupaţiunea de slujbaşi, unde iniţiativa este nevăzută, răspunderea şi energia proprii absente, aportul personal nul [5]. Perseverenţi, muncitori şi morali, ei şi-au urmărit cu stăruinţă scopul şi marea lor putere de a aştepta isbânda fără a dispera, este calitatea lor cea mai mare – scria I. Neniţescu [6]. Foarte vrednici, negustorii lor n'au cunoscut odihna [7]; foarte prevăzători, ei nu se avântau în afaceri decât după un lung timp de chibzuinţă şi consfătuire, dar, obată ce se hotărau la ceva, trăgeau consecinţele cu

[1] Esquisse psychologique des peuples en européeny, Paris, 1927, p. 48. [2] Ibid. 37. [3] Ibid, 50. [4] Vezi şi I. Botez, Aspecte din civilizaţia englesă, ed. III, 1920, p. 61. [5] Ibid, 57. [6] Op. cit. 249. [7] D. Pop. 32.

o perseverență extremă [1]; așa că, datorită tocmai acestei chibzuințe mature și perseverente, cazurile de nereușită în afaceri erau foarte rari la ei [2]; știau de aceea, să cumpere și să vândă bine, în exercitarea comerțului lor, erau adevărați artiști, foarte vrednici și foarte economi [3].

Ca voință și tărie de caracter, am putea compara pe Aromâni cu vechii Romani și oamenii nordici, iar ca temperament cu cei sudici — o speță de anglo-saxoni meridionali. De aceea, reacțiunea lor este imediată, fără comentarii, adesea violentă. După cum, în aparență fără a se gândi mult, împușca fiarele și pe aceia cari îi atacau turmele, caravana sau satele, tot atât de repede, reacționa și împotriva acelora cari îi jigneau onoarea sau îi încălcau drepturile. Se pare că impresia intra pe calea nervoasă centripetă și se revărsa în nervii motori, repede, ca o descărcătură de pușcă sau ca un curent electric declanșat. Tot astfel, se prezintă, încă astăzi, ca un lichid explozibil ce, cu cât îl comprimi, cu atât isbucnește mai violent, spărgând pereții vasului, prea strâmt și fragil ca să-l țină încătușat. Pe de altă parte, întocmai ca la Romani și la popoarele nordice, avântul i-a fost aspru, judecata rece și aspră, activitatea și viața în întregimea ei aspră, de unde și moravurile au trebuit să-i fie aspre, încălzite toate, totuși, de acel temperament cald, meridional, de acea intimitate caldă și dulce ce a făcut farmecul vieții la acest popor — colorit ce nu-l întâlnim la Evrei și Armeni. Și oriunde s'a dus, a fost Aromân, purtându-și, în suflet, credința, datinele, tradiția străbună și acea voință energică, constantă, tenace, acea putere de inițiativă și a mai dus cu sine — cum spune A. Fouillée despre Romani — ordinea, chiar severitatea ordinei, sentimentul de disciplină, respectul autorității, un fel de austeritate fundamentală [4].

Filosofia i-a fost simplă. Și-a găsit fericirea în îndeplinirea datoriei, în practica virtuților tradiționale și a moravurilor austere. Copiii învățau munca și ordinea prin deprinderi aspre și bine supraveghiate; tot astfel și credința în Dumnezeu, orânduiala estetică, îmbrăcămintea și confortul, modestia și cumpătarea, inițiativa și economia, iubirea de libertate și învățătură, de familie și de aproapele, toate îmbrăcate în haina moravurilor cu caracter de instincte naționale.

3. — Iubirea de libertate.

Ca un atribut firesc al atitudinii față de viață, a fost și instinctul național de iubire a vieții libere. Nici un alt popor în acest colț de lume n'a fost atât de pătruns de sentimentul neatârnării în viața lui politică și socială ca poporul aromânesc. Această iubire de

---

[1] Kir Gheras, 38 — ap. D. Pop., 32. [2] Adatt, I, 261 — ap. D. Pop., 74.
[3] D. Pop., 31. [4] Op. cit., p. 50.

libertate, sinonimă cu ideeia unui cult, a fost un instinct de rasă, un atribut esenţial al fiinţei sale etnice, născut odată cu el şi perpetuat, fiindcă prin el îşi apăra cele mai scumpe ale lui bunuri: familia, moravurile şi limba şi, pentru a-şi asigura viaţa lui autonomă, el, în tot decursul istoriei, a stat mereu în defensivă — fie alegându-şi aşezări în munţi înaccesibili, fie stând cu arma la picior şi a ajuns, astfel, ca nimeni să nu-l poată ataca prin războiu şi nici un împărat să nu-l poată supune [1]. Aromânii, numai nominal, erau supuşi ai Imperiului [2]. In 1310, Ramon de Muntaner, cronicarul marii campanii catalane, trecând prin Tesalia, a exclamat: „La Blaquie est le plus redoutable pays du monde" [3]. Au fost, în realitate, „avasilefti" — nesupuşi la nici un rege, cum i-a caracterizat Cantacuzen [4] şi această viaţă autonomă a lor se urcă până la Cesar, care le-a acordat drepturi şi privilegii Tesalienilor [5]. Natura solului le-a fost de mare ajutor: „strâmtorile munţilor cu cari firea de multe laturi a întărit această ţară, dă siguranţă şi îndrăsneală locuitorilor ei, iar cetăţile zidite pe înălţimi zădărnicesc împresurarea" [6]. Conducătorii lor naturali erau celnicii. Sufletul revoluţiei împotriva lui Duca, în 1066, era casa unui Vlah din Larisa [7]. Valahii-celnici alimentau toate revoluţiunile ca să ia parte la ele; se amestecau în convulsiunile sângeroase ale Bizanţului, cu scopul de a-l dezmembra şi a-şi împărţi rămăşiţele... astfel încât Orientul, îngrozit numai la zvoana numelui lor, tremura; pe alocuri învinşi şi foarte adesea biruitori, ei străluceau prin fapte de curaj şi ferocitate, încât Europa creştină se înfiora la vestea oribilelor evenimente şi astfel — scrie Pouqueville — dădură lovitura fatală acelei fantome de imperiu ce a fost Bizanţul [8]. Grecii şi Cruciaţii încetau de a mai râde înaintea Vlahilor, cum făceau cu Bulgarii [9].

---

[1] «Neque rex ullus domare potest» scria Ben de Tudela în Tafel: «De Thessalonica eusque agro» – ap. G. Murnu, o. c., 5 şi I. Argint.. 188. [2] N. Iorga în Hist Roum. Pen. Balk., p. 10, scrie că singura lor obligaţie faţă de Imp. bizantin era de a plăti dijma turmelor şi, cu prilejul unei căsătorii în familia imperială sau al altor solemnităţi, de a trimite daruri în natură. Atârnarea lor era o ficţiune şi toate declaraţiile de credinţă aveau o valoare relativă. Fidelitatea către Cesar, supunerea către funcţionarii acestuia erau mai mult ca îndoelnice, fiindcă, de îndată ce se părea că umblă să se atingă de privilegiile lor, ei — Românii din Vlahia Mare — se revoltau şi acest fenomen era atât de obişnuit. [3] Vezi nota 1 de mai sus — ap. G. Murnu, 200. [4] Bon, I, p. 474 — ap. I. Arg., 190. [5] Mommsen, Römische Geschichte, ed. II, Berlin, 1856, V, 253 — ap. I. Arg., 52; Gregoras, Cartea III, 7 — ap. G. Murnu, 15, etc. Pouq., scrie — v. III, 315 — că, prin natura poziţiunii regiunilor ce le locuesc, au trebuit să se formeze o mulţime de autonomii. [7] Kekaumenos, 68, 15—16 — ap. G. Murnu, 61. [8] Pouq., III, 326-7. Aceşti Vlahi — după V. Bérard, o. c., 245-6 — au întemeiat imperiul româno-bulgar, puizând materia umană dela Slavi, ei fiind capul sau cum scria Rösler: Bulgarii înfăţişau braţul, Aromânii capul în lupta de exterminare a imperiului bizantin. [9] N. Papahagi, o. c., p. 12.

In această situaţie politică, i-au găsit Turcii în sec. XIV. Epiroţii au disputat, la început cu succes, lui Amurat II, intrarea în defileele Pindului[1], unde erau apăraţi de poziţiuni redutabile, dar avură înţelepciunea, supunându-se Marelui Senior, să-i stoarcă o capitulaţiune confirmată şi de Sultanii următori şi care le-a făcut lungă vreme condiţia lor mai bună ca aceea a altor raiale[2]. Ca şi sub Bizantini, ei nu plăteau tributuri, ci simple peşcheşuri, în semn de omagiu şi nu tesaurului imperial, ci Mamei Sultanului — Valide-i Sultan, sub a cărui protecţie au trăit şi, scutiţi de amestecul cu Turcii, ei nu cunoscură nici storcători, nici agenţi ai autorităţii centrale, ci ei singuri îşi fixau impozitele[3]. Ca să devină stăpâni pe munţi, Sultanii au respectat şi instituţia armatolilor[4]. In raporturile lor politice, Valahii tratau cu Turcii dela egal la egal[5]. Conduşi de acelaş spirit de oportunitate, bucurându-se de mare libertate de mişcare în imperiu şi cu abilitatea lor, Aromânii au reuşit să dobândească, în Turcia şi în toate provinciile vasale acesteia, importante privilegii comerciale, mai cu deosebire în exportul de mărfuri turceşti[6].

Guvernaţi în burgurile şi satele lor de un consiliu de bătrâni înţelepţi şi trăind sub legi tot aşa de simple ca şi moravurile patriarhale cari erau expresiunea acelora: liberi în cultul şi în familiile lor, ei au străbătut furtunile revoluţiilor cari au agitat de atâtea ori Epirul, până la întronarea fatală a lui Ali Paşa[7]. Conducătorii lor legitimi — alături de celnicii despre cari am vorbit[8] — mai erau preoţii şi epitropiile. Cei dintâi — nu slujbaşi de stat, ci în slujba poporului ca la Anglosaxoni[9] — au fost în fruntea lor şi în zile senine, dar mai ales şi în ceasuri de răstrişte. In perioada crudelor expatriări, coloanele aveau în frunte pe preoţi; la Cruşova, se mai cunosc încă mahalalele unde au campat şi cari poartă nu-

---

[1] Pouq., II, 336-37. [2] Ibid şi I. Arg. p. 223 şi N. Tacit, Regimul Capitulaţiunilor în Turcia. [3] Ibid, II, 337. [4] După I. Car., pp. 107—108: aceşti căpitani domneau independent de Turci, erau un fel de bei creştini ai Sultanilor şi erau cunoscuţi sub numele de Vlah Bey, atât la Marii Vlahi, cât şi la Maniaţii aromâni din Laconia; pe câtă vreme — după Aravantinos, Hron. tis Ipiru, 186 şi 87, vecinii acestora, Slavi şi Greci, erau expuşi la mii de nenorociri din partea Turcilor. După Pachymeres, I, 48a p. Romanos, o. c., 43, — vezi G. Murnu, p. 12 şi passim — dintr'un hrisov din 1236 al lui Mihail II, Despotul Epirului, se vede că acesta scutea de bir pe Vlahii Epiroţi. Vezi despre armatoli, C. I-a, cap. XII. După I. Car., op. citată: Chiar în munţii Tayget, Chalcocondylas a întâlnit elementul valah destul de numeros, trăind în deplină independenţă, alături de Slavi şi Greci, iobagi la streini. După Densuşianu şi F. Damé, Les Roumains du Sud, Macédoine, etc. p. 29-30: această autonomie a Vlahilor are o origină foarte veche; încă din sec. X, ei apar ca un popor compact şi independent. [5] Cyprien Robert, Les Slaves de Turquie, ed. II, 12. [6] D. Pop., 51. [7] Pouq., II, 337. [8] Vezi «Cartea I-a», cap. XII, pp. 283 şi urm. [9] Vezi I. Botez, o. c. p. 138.

mele preoţilor[1]; peregrinările în Bulgaria şi în provinciile fostei monarhii a.-ungare au fost conduse tot de ei[2].

4. — Munca şi economia au fost virtuţi de rasă ale Aromânilor.

O altă latură sufletească isvorând din voinţa tenace de a birui este munca pentru muncă, munca creatoare dela cortul şi coliba ciobanului şi munca în familia burgheză. Această putere de muncă îşi avea rădăcinile adânc înfipte în tradiţie - adevăratul conducător al popoarelor, cum o numeşte Gustave le Bon[3]. Casa aromânească făcea impresia unui stup de albine, unde femeea — singura preoteasă — radia peste tot pricepere şi energie şi propovăduia cultul muncii producătoare. Bătrâna bunică, cu ciorapul în mână sau aplecată pe războiu, cu privirea pierdută în larg, trăgând mereu cu urechea dacă cumva distinge clopotul călăuzei din fruntea caravanei fiului ei; tânăra noră, torcând lâna sau brodând firul de mătase pe gherghef, cu gândul purtată peste ţări şi mări la soţul ei plecat de amar de ani; nepoţica iubită cu gândul la tatăl, despre care a auzit doară vorbindu-se numai şi îngrijind de frăţiorii ei fragezi, cari, şi ei, ajută femeilor la depănat tortul sau la scărmănatul lânei — iată un instantaneu dintr'un interior de casă aromânească. Sau, alăturea de toţi ai casei, bărbaţii brodau costume albaneze, băteau aurul şi argintul, ca să scoată minunate obiecte de artă — cum atât de sugestiv ne-a zugrăvit Pouqueville o noapte la Călaru[4]. Adesea, femeile aromânce ajutau pe soţul lor în ocupaţiunile negustoreşti[5], ba, se ocupau de afaceri ce le fac de obiceiu bărbaţii[6], iar prin ţările slavone din fosta monarhie a.-ungară se întâlneau în profesiuni de sine stătătoare[7].

Viaţa de familie a fost o şcoală activă, un laborator de muncă practică — copiii învăţau să cunoască bunul simţ şi puterea tainică a cărţii, a solidarităţii active şi conştiente, să muncească, să conducă gospodăria, să facă exerciţii de negoţ: cumpărând de ale casei sau mărfuri şi vânzând produsele ieşite din atelierul domestic, produse la cari se lucra nu numai cu gândul câştigului, ci şi cu acel amor instinctiv al frumosului şi adevărului, fiindcă Aromânii, ca şi vechii Eleni, n'au fost numai fabricanţi în serie şi negustori, ci şi gânditori şi artişti; învăţau în familie, să fie economi şi mai ales cumpătaţi cu câştigul realizat; pe când, departe, tatăl străbătea ţările cu caravana lui sau făcea negoţ de bancă, de coloniale şi manufactură, făcea cultură de bumbac sau de cereale, lucra argintărie, croitorie, construcţie, etc. Spiritul de ordine în casele şi orăşelele lor era suprinzător — scria Pouqueville, o. c., II, 353.

[1] Vezi «Cruşova» Cartea I-a, cap. VI, p. 180. [2] Vezi Cartea II-a, cap. I şi IV. [3] Psychologie des foules, 67. [4] Pouq., II, 355—356 şi vezi reproducerea în Cartea I-a, cap. I, nota 5, p. 28. [5] Boué, II, 69—70. [6] D Pop., 35. [7] Sop-

5. — Alte virtuţi: credinţa în Dumnezeu, dorul de patrie şi de învăţătură.

La un popor, în luptă neostoită cu elementele naturii şi cu popoare barbare şi hrăpăreţe, în condiţiuni unde nimica nu era statornicit, cu bărbaţi ducându-şi viaţa în streinătăţi grele şi amare, credinţa vie într'o putere supranaturală proteguitoare a fost un sprijin moral puternic în viaţa de toate zilele şi această credinţă a trebuit să coloreze toate manifestările unei vieţi sbuciumate. Femeile aromânce, întocmai ca femeile nordului din ţările de pescari, rămase singure cu toate greutăţile şi copiii acasă, erau, în familie şi la biserică, într'o rugă perpetuă de reculegere şi înălţare sufletească, pentru sufletele celor dispăruţi şi sănătatea celor bolnavi sau plecaţi în lume. Candela ardea fără preget într'un ungher al odăii: totul era învăluit în adânc mister şi în aşteptarea, la tot momentul, de veşti îmbucurătoare sau rele. Religioase prin instinctul rasei, credinţa lor era adevărată, vie, simplă, emoţionantă, iar pe Dumnezeu îl simţeau aproape, limpede, ca un mare adevăr. Şi, totuşi, întocmai ca poporul englez, poporul aromânesc n'a fost niciodată fanatic, ci, trăind în mijlocul altor neamuri, el a respectat tuturora credinţele lor [1]. Dar nu se citează nici cazuri când să-şi fi renegat credinţa strămoşească [2]. Pouqueville observă că instituţiunile naţionale au făcut întotdeauna din femei creştine pioase şi recomandabile prin curăţenia moravurilor şi că niciodată sultanul n'a avut odalisce printre aromâncele din Pind [4].

Acest simţimânt al unei divinităţi vii, trăind în casă şi în jurul ei ca vechii penaţi, constituia un element preţios al personalităţii familiei, un sprijin puternic în moralitatea casnică şi în solidaritatea socială şi era concretizat în acele biserici şi mănăstiri monumentale, lăcaşuri scumpe şi frumoase, pline de fast şi de strălucire, precum era exprimat şi în acele paraclise închinate Domnului şi Sfintei Fecioare, presărate — ca la Călaru — dealungul drumului caravanelor [4]. Urmăreau ca, odată în viaţă, să facă un pelerinaj la Sf. Mormânt şi să poarte numele de Hagiu, atât de des întâlnit la ei [5]. Ei purtau cu sine această credinţă vie şi scumpă peste tot unde peregrinau în activitatea lor. Este demn de reţinut înaltul spirit de religiositate ce însufleţea pe architecţii şi constructorii ambulanţi peste tot cuprinsul Ungariei şi al Serbiei. Sâmbătă seara, după ce se făcea plată la sute de lucrători şi zidari, unul ştiutor de carte din compania fraţilor Ghişca din Ohrida – unde lucrau şi fraţii Anastasi Dimonie: Cove şi Toli — din îndemnul şefilor, citea în

---

pron, 465 — ap. D. Pop., 35. [1] Vezi şi I. Botez despre Englezi, p. 142. [2] Zelici, Jitie, I, 77 — ap. D. Pop., 33. [3] Pouq., II, 358. [4] Vezi «Călaru», cap. I, Cartea I-a, 58. [5] Vezi şi D. Pop., 33.

dialect, mulţimii „didachii" traduse din limba greacă — didachii al căror obiect îl formează documentele aromâneşti cunoscute sub numele de „Codex Dimoniae" [1].

Cât de superficială este judecata scriitorilor sârbi, după cari credinţa la Aromâni ar fi avut o bază materialistă, formală, interesată [2]; pe când J. Cvijic găseşte că numai femeile aromânce sunt religioase şi foarte morale, iar viaţa de familie este puternică şi dragostea dintre rude adâncă [3]. Şi tot caracterizări gratuite sunt acelea după cari Aromânii au fost judecaţi ca foarte sgârciţi — poreclă trecută dela Greci şi asupra lor [4] şi s'a popularizat această judecată prin opere dramatice cu caracter de persiflare [5], fără a se ţine seamă de faptul că Aromânii au fost cei mai mari donatori de ofrande şi, adeseori, ctitori mari de biserici şi mănăstiri [6].

Aceşti oameni îşi iubeau foarte mult patria lor, ca şi tot ce le aducea aminte de ea – scrie dr. D. Popovici [7]. De aceea, ei se însurau, întotdeauna, cu fete de acasă, crescute în acelaş mediu sănătos şi moral, cu aceiaşi înţelegere a vieţii, ceeace pricinuia mare necaz mai ales Sârboaicelor [8]. Plecaţi în lume după câştig, era pentru ei prea fericită ziua când se înapoiau la ai lor, ca să petreacă, sub umbra deasă şi mireasma parfumată a fagilor şi pinilor, fermecaţi de trilul păsărilor, de acel „aer curat, apă proaspătă şi confort" [9], de acele „ape glaciale aspre ce stomacul lor le poate uşor mistui" [10], alături de prieteni devotaţi şi de rude iubitoare. Sau veneau ca să-şi trăiască ultimii ani ai vieţii şi să moară îngropaţi în cimitirele strămoşeşti, ori cari ar fi fost situaţiile înalte ce le ocupau [11]. Departe fiind, ei nu-şi uitau această mică patrie a lor [12].

Ca să întregim fisionomia sufletească a Aromânului, trebuie să menţionăm încă un caracter de rasă tot aşa de imuabil şi anume marea sete de cultură — cu ţeluri totodată utilitariste şi ideale. Din cele mai vechi timpuri, au avut şcoli elementare sau colegii de înaltă cultură, ca la Ianina, Moscopole, Meţova, Cojani, Castoria şi Larisa; adesea trimiteau pe tineri la universităţi streine sau în ţările apusene, ca să înveţe o meserie [13] şi arta de a face co-

---

[1] Erau scrise cu caractere greceşti şi au fost studiate pentru prima dată de G. Weigand. Aceste documente de nepreţuită valoare documentară au fost încredinţate de regretatul profesor M. Dimonie – dela care deţinem aceste date — d-rului C. I. Istrati, care, la rândul lui, le-a încredinţat prof. I. Bianu, pe atunci preşedinte al Acad. Române. [2] Vezi: Erdelianovici, Nova Europa, 1924, 465; J. Cviţic, Osnove, III, 1023, Grbici, Karl. Vladiceanstvo, I, 125 — ap. D. Pop. 32 – 34. [3] Osnove, III, 1028. [4] D. Pop. 31. [5] Piese ca Kir Iani, Kir Gheras, Tvrdiţa-Avarul, etc. [6] D. Pop. 33. [7] Ibid, 36 şi passim. [8] Ibid — vezi cap. «Conflicte în societate», 105 şi urm. [9] Weigand, I, 267. [10] Pouq. II, 354. [11] Doc. din Arch. Locumt. din Budapesta. [12] Milcevici, Podatac Pomenicu, 148 – ap. D. Pop. 36. Vezi şi cap. urm., C. III. [13] Vezi art. cit. dr. T. Şunda, după care tinerii se duceau să înveţe ceasornicăria la Geneva; vezi Val. Pap., st. cit. 44.

merţ [1]. La ridicarea şi întemeierea şcolilor, contribuia nu un neâm organizat în stat, ci un simplu popor ce se guverna prin sine însuşi. Ca şi în Anglia, „şcolile se înfiinţau de entusiaşti ai culturii şi de suflete generoase şi li se lăsau înzestrări pentru a li se asigura existenţa [2]. Pouqueville, ca şi alţi cercetători, au găsit în casele lor biblioteci cu cărţi franceze şi italiene şi cu bune ediţii de clasici greci, cari, pentru strein, sunt o binefacere [3]. Intr'o vreme când în state organizate exista o problemă gravă a analfabetismului, la acest popor — scrie Weigand — n'a existat în ultimul timp analfabet, la femei ca şi la bărbaţi [4]. Aromânii au fost — după fericita expresie a istoricului N. Iorga — marii creatori de cultură în Balcani. Sub acest raport, au avut şi un dicton înţelept: „Omul neînvăţat, oricât de bogat ar fi, slugă la cel învăţat va fi [5].

6. — Moravurile au fost caractere de rasă şi s'au menţinut prin familie.

Munca şi economia, perseverenţa, dorul de libertate, de patrie şi de învăţătură, credinţa adâncă, etc. au fost instincte naţionale, caractere de rasă şi au făcut parte din moravuri cari s'au născut odată cu poporul şi s'au perpetuat dealungul vremurilor mai ales prin femeie, ce o putem asemăna cu femeea romană din epoca de glorie şi de asprime în moravuri — fiindcă, privită în intimitatea ei, însăşi origina familiei este romană. Moravurile au fost mai aspre ca la toate popoarele balcanice, iar în oceanul tuturor nesiguranţelor şi tulburărilor, numai familia a fost punctul de reazăm, pârghia şi axa nemişcată în jurul căreia s'a menţinut mereu trează conştiinţa de rasă şi a dus, mai departe, normele morale ce s'au produs în mod firesc şi, la rândul lor, au menţinut-o trainică şi tot ea a fost în miniatură gospodărirea unei comune şi a unui întreg popor. Oriunde s'au dus, Aromânii au pus în aplicare regulele de gospodărie învăţate în sânul familiei.

Deosebit de sfera ideei de familie care era foarte largă, conţinutul acesteia este, pe cât de bogat, pe atât de impunător. Personalitatea familiei o constitue un mănunchiu de virtuţi cardinale, evoluate în puternice instincte de rasă şi anume: autoritatea nediscutată a tatălui şi respectul sacru pentru tot ce este bătrân; curăţenia în legăturile matrimoniale, dragostea de limbă, credinţa

---

[1] Vezi scrisoarea lui Lica dela Budapesta către Panaioti Savu, C. I, cap. VII, p. 204, nota 2. Mulţi Aromâni învăţau medicina în Italia Germania, Austria. Unul Tachi Steriu Lala-Bitolia învăţa, prin 1875-80, muzica cu Wagner şi, în lipsa acestuia, conducea faimoasa orchestră dela Bayreut — cunoscut sub numele de Demetrius Lala. Mihail, fratele acestuia învăţa filosofia la Leipzig. Relaţiuni căpătate dela nepotul acestora Mihail Menelas Lala (sau Neli) avocat la Silistra.
[2] I. Botez o. c. 65. [3] Pouq, II, 353. [4] Weigand, I, 309. [5] Vezi T. Papahagi, «Graiu, folclor, etnografie, p. 34 şi Antologia aromânească, p. 10.

şi tradiţia libertăţii, munca organizată şi continuă, tăria de caracter, un spirit de iniţiativă ce n'a cunoscut înfrângerea. Din toate acestea, răsăreau ca flori naturale: o supunere fără murmur faţă de şeful familiei — pater familias; credinţa vie într'un tată a tot puternic dela care cel dintâiu îşi trăgea puterile; un simţimânt de demnitate şi discreţie aspră, orânduială estetică în gospodărie şi în munca săvârşită, respectul pentru profesiunea tatălui solidaritatea şi devotamentul în raporturile dintre membrii ei; economia, simţul de cumpătare, şi de proprietate [1] cari îi asigurau libertatea şi independenţa, ospitalitatea caldă, bunul simţ, curajul, încrederea în sine şi avântul în necunoscut după câştig — cu un cuvânt, o individualitate puternică şi sigură de sine. Toate acestea erau imperative categorice şi nu porunci mecanice, pornite din adâncul sufletului care se exprima prin ele, fiindcă ele erau însuşi sufletul, iar prin practică de veacuri, au devenit deprinderi adânc săpate, s'au îmbrăcat în carapacea solidă a instinctelor, ca să devină caractere imuabile de rasă.

7. — Curajul în lupta pentru existenţă.

Inarmat cu aceste virtuţi, adesea cu o mică sumă împrumutată pentru biletul de călătorie, tânărul aromân, abia răsărit, necunoscând măcar capitala districtului, cunoscător doar al dialectului său fără valoare socială dincolo de hotarele regiunii sau ale satului natal, se avânta în largul lumii, muncea cu perseverenţă, câştiga averi, se impunea mediului strein şi biruia. Cunoscător doar al cetitului şi, totuşi, ştiutor a toate; sărac, dar în stare să stoarcă aur din piatra seacă; prieten cu streinii şi veşnic cu sufletul acasă; fără alte mijloace şi arme decât voinţa şi dorul de a birui şi, totuşi, în stare să înfrunte şi să se strecoare prin oriçe primejdii şi neajunsuri; conservator ireductibil şi, totuşi, adaptabil la toate împrejurările [2]; dornic de cultură şi de prestigiu, iubitor de averi şi de glorie, în stare să facă salturi pentru alţii ameţitoare. Deaceea n'a iubit fabule şi povestiri sentimentale, scrie Weigand, dar i-au plăcut povestirile despre negustori şi meseriaşi, cari, prin isteţimea lor, au ştiut să cucerească bogăţii şi renume [3].

Apusenii, dacă s'au arătat în lume, s'au mărginit mai adesea la coloniile lor, s'au servit de un mijloc de comunicare cu caracter

[1] Nu numai în aşezările lor, ci pretutindeni pe unde au trecut, aici în România chiar, aproape 85% din cei aşezaţi sunt proprietari urbani. [2] In Les Roumains, Koutzovalaques, Tip. Românească, 1913, p. 18, colegul C. Noe remarcă la ei o rară forţă de adaptare la exigenţele formale ale mediului, ceeace face ca orice Aromân, trăind totdeodată moralmente în lumea sa aparte, să nu se simtă deloc ţenat în mediul străin. [3] Aromunen, II, 255. Vezi şi idealul la Englezi, în lucrarea d. I. Botez, p. 24.

universal şi de un pasport ce făcea să se deschidă multe porţi, eră ajutat de instituţiuni de credit şi sprijin mutual organizat, etc., şi pe când aceştia plecau de acasă ca să-şi creeze o situaţie proprie, fără legături grele cu ţara de origină şi liberi de orice obligaţiuni familiare, tinerii aromâni îşi părăseau familia ca să-i înlesnească, prin muncă şi lipsuri, viaţa, să-i crească prestigiul şi ca — odată şi odată — să se întoarcă în sânul ei, fiindcă legături morale îl ţineau strâns legat de ea.

8. — Mulţi scriitori au tăgăduit Aromânilor un trecut şi, deci, o istorie.

Cu alte cuvinte, ar fi trecut prin veacuri „fără un trecut remarcabil răsboinic şi politic, fără limbă literară şi cultură proprie" — cum se exprimă dr. D. Popovici [1]. Nu vom căuta să dovedim, aici, că poporul aromânesc a avut şi trecut militar şi politic şi destul de remarcabile produse literare şi chiar un început de cultură proprie. Dar să presupunem, în absurd, că n'a avut nimic din toate acestea. Ce au însemnat oare Osmanlâii purtători de atâtea războaie remarcabile, cu un trecut politic grandios şi după cinci secole de de dominaţiune în s.-estul Europei? Civilizaţia Egiptenilor ar fi fost oare mai puţin grandioasă dacă trecutul politic şi nesfârşitele lor cruzimi şi războaie ne-ar fi rămas necunoscute? Şi ce ar fi însemnat trecutul ţărilor greceşti fără opera din timp de pace a lui Pericles, Euripides, Socrate, Aristot, Fidias, etc. Lupta de exterminare dusă de Spanioli în America a reuşit oare să suprime şi ruinele superbe ale victimelor lor?

Onoarea naţiunilor o vede un mare om de stat italian în contribuţiunea ce au adus-o civilizaţiei umane [2], iar prof. I. Botez nu o vede deloc în numărul soldaţilor şi în mecanismul statului, nici chiar în instituţiile acestuia, ci numai în valoarea personală a cetăţenilor [3]. Poporul aromânesc n'a purtat multe răsboaie şi nici n'a avut regi sau împăraţi cari să cucerească, să impileze şi să distrugă ţinuturi şi n'a avut cultură proprie în înţelesul actual al cuvântului. A fost în schimb — după cum vom vedea în capitolele următoare — un popor care a umanizat condiţiunile de viaţă în Peninsulă şi nu se ştie care ar fi fost, bunăoară, situaţia politică şi socială în acest colţ al Europei, dacă n'ar fi activat acest popor perseverent, însufleţit de atâta iniţiativă şi de atâtea virtuţi creatoare. Vom cita câteva din creaţiunile lui. A construit oraşele cele mai frumoase şi confortabile şi a trăit în case unde streinul găsea confort, biblioteci, bunăstare, fericire şi bogăţie; s'a închinat în biserici monumentale, împodobite cu odăjdii de preţ, cu sculpturi şi picturi adesea de

[1] Op. citată. [2] E. Ludwig, «De vorbă cu Mussolini», p. 183. [3] Op. cit., p. 12.

mare valoare artistică; a învăţat carte în clădiri falnice cu material didactic bogat, în epoce când obligavitatea era un principiu necunoscut; a trăit, fără sguduiri, o viaţă democratică sinceră, o democraţie aristocratică; a înfiinţat comerţul, instituţii specifice de credit şi a organizat schimbul de bunuri până în cele mai îndepărtate colţuri din ţările balcanice, stabilind, între acestea şi Europa relaţiuni paşnice, într'o epocă, când chiar aceasta trăia în haos economic şi politic; a ridicat caritatea publică şi munca la rangul de cult religios şi — în virtutea spiritului de jertfă şi a dorului de libertate — a sprijinit popoarele slabe în lupta lor de emancipare; a exercitat cu artă toate meşteşugurile frumoase şi a creat poezia specifică a eroismului şi a înstreinării; rasă viguroasă, n'a cunoscut avocatul, nici divorţul sau adulterul, nici crima sau analfabetismul, n'a cunoscut alcolismul cu tot cortegiul de boli secerătoare, nici amestecul cu alte neamuri, ci, s'a păstrat intactă dealungul veacurilor, conformându-se, prin instinct naţional, principiilor ce, astăzi, adepţii teoriei eugeniei raselor caută în zadar să le aplice; în sfârşit, a dat cei mai buni organizatori ai finanţelor şi comerţului, cei mai de seamă artişti şi conducători de popoare; etc. Iată atâtea elemente constituind cuprinsul unei civilizaţii destul de înaintată. Néoclès Kazasis scrie că spiritul de întreprindere, ataşamentul la ideile morale, acest entusiasm ce se întâlneşte la popoarele de esenţă superioară, caracterizează pe Cuţovlahi [1]; J. Cvijic spune că Aromânii au fost agenţii principali ai vechii civilizaţii bizantine printre popoarele din Peninsulă [2], iar în alt loc remarcă că regimul patriarhal de aici nu trebue socotit ca o stare inferioară de civilizaţie, ci, dimpotrivă, să vedem în el concepţii morale de mare nobleţă, un fel original de a înţelege viaţa, o organizare socială şi economică a instituţiunilor încercate, o artă şi o poezie de o valoare netăgăduită [3].

Oricare ar fi teza adoptată şi concepţiile despre viaţă şi destinul popoarelor, Aromânii şi-au adus aportul la civilizaţia umană şi onoarea şi-au fost salvat-o, căci, dacă n'au putut cuceri lumea cu sabia, au servit-o prin tăria ideilor morale şi au cucerit-o prin banul lor câştigat prin mari străduinţi, dar înzecit prin sfânta economie, ca, pe urmă, să-l pună din nou în serviciul binelui, culturii şi al artei.

---

[1] *La Macédoine et les Roumains.* [2] *Pen. Balkanique*, pp. *102—103*, *426*.
[3] Ibid. Pentru cine vrea să se iniţieze în această poezie, ca şi în literatura cultă şi poporană, să cerceteze lucrările d-lor Pericle şi Tache Papahagi, în special — Antologia aromânească a acestuia, iar pentru istorie, lucrările d-lor Arginteanu, G. Murnu, etc.

CAP. II

ROLUL CIVILIZATOR AL AROMÂNILOR ÎN TURCIA EUROPEANĂ.

1. — Oraşele aromâneşti.

Aromânii — ca şi Turcii şi Grecii — au o mare aplecare pentru întemeierea oraşelor, scrie J. Cvijic [1], pe când cei dintâi au o predispoziţie specială pentru a face, din sate, târguri şi oraşe [2]. In ce priveşte aşezările aromâneşti, două consideraţiuni — una de defensivă morală şi alta de pază militară — le-au impus alegerea aşezării lor: foarte adesea pe urmele staţiunilor fortificate de altădată ale legionarilor romani [3], grupate la trecători de munţi [4] şi cât mai departe de vederea cuceritorilor [5]. In general, situate la mari înălţimi, sunt construite pe pantele abrupte ale munţilor şi colinelor, cu străzi pe alocuri drepte, adeseori, râpoase [6]; cu panorama în amfitreatru, cu case impunătoare şi masive, adesea în două trei rânduri, cu grădini frumoase în faţă şi curţi mari în fund; ferestre largi şi multe, balcoane la fiecare etaj, ca lumea să se bucure de privelişti încântătoare, de lumină exuberantă, de aer curat şi sănătate; păduri bătrâne de pini şi fagi încoronează oraşul, apărându-l de curenţi şi intemperii, cu cişmele „fântâni" frumoase ridicate de dărnicia locuitorilor; în fiecare mahala sau în centru, şcoli măreţe şi biserici mouumentale, împodobite cu buchet de turle înalte, de unde orologiul şi clopotele îşi trimit ecoul la mari depărtări, vestind — prin glasul argintiu şi solemn — satelor bulgare din câmpii sau celor albanezeşti şi turceşti, orele zilei şi ale nopţii şi împărăteştile sărbători. In jurul catedralei, pieţe relativ largi, unde ţăranii din împrejurimi îşi desfac produsele şi-şi procură cele necesare, întrebuinţând, adesea, cu rost de limbă comercială, dialectul aromânesc. Lume rostită şi bogată, forfotind îmbrăcată în mătăsuri grele şi scumpe, împodobită cu nestemate orbitoare, dă viaţă civilizată oraşului, unde streinul n'a putut bănui, că, acolo sus, în împărăţia nourilor, se desfăşoară atâtea puteri de muncă şi atâta vioiciune şi grijă de viaţa morală în familie.

Aceste oraşe — scrie Weigand — se impun nu numai prin poziţia lor splendită şi întreaga lor înfăţişare, cât mai adesea prin măreţia caselor şi aranjamentul lor lăuntric [7] şi rămâne în extaz în faţa Cruşovei, Neveştei, Clisurei, etc. [8] comoditate ce o constată, ca

---

[1] Vezi Nas. Srp. Zem., XCI şi XCII. [2] T. Fil., 100. [3] I. Neu., 230 şi I. Car., 112. [4] I. Car., l. c. [5] Pouq., II, 350. [6] I. Cviţic, La Pén. Balk., 202-3. Vezi şi Pouq., II, 850 şi urm., despre Călaru şi Cartea I-a, cap. II, p. 58. [7] Die Aromunen, I, 266. [8] Vezi oraşele respective din Cartea I-a.

rezultat al civilizaţiilor diferite văzute în streinătăţi şi etnograful sârb[1]. Arbănaşul număra cele mai frumoase palaturi[2]; casele din Sacişta parcă erau nişte case de seniori[3]; Meţova, cu atâtea biserici vechi şi bogate încă din sec. XIV[4], se întrecea în somptuozitate cu Ianina[5]; cu un cuvânt toate erau înzestrate cu frumuseţi gingaşe — unele făcute de mâna omului, altele vărsate cu largheţă de natură — şi au rămas modele, decretate, de mult, de nouile stăpâniri, ca staţiuni climaterice. Samarina a fost o aglomerare de ateliere şi manufacturi diferite, pentru pânzeturi şi alte produse textile, pentru argintării, armurării, clopotării, fierării, boiangerii, cuţitării, etc. — un oraş industrial european în Pind, fără nici un coş de fabrică.

2.— Aromânii au fost un popor de ctitori şi de evergheţi.

Trăind într'un stat cu un tezaur public pus la dispoziţia marilor demnitari turci, incapabil, deci, de a întreprinde o asistenţă social-culturală pentru toate popoarele imperiului, gospodărirea ţinuturilor locuite de ghiauri era lăsată toată în sarcina iniţiativei particulare; statul fiind cu desăvârşire absent, comunitatea se substituia acestuia cu toate grijile obşteşti. Bogăţiile acumulate de Aromâni reprezentau rodul unei cumpătări stoice şi al unui superb spirit de iniţiativă. Şi, totuşi, aceste bogăţii nu însemnau chiar scopul în sine, ci un mijloc pus în serviciul unor idealuri de natură morală superioară. Fiindcă, în adevăr, era o faptă naţională şi creştinească de a se veni în ajutorul societăţii prin o contribuţie cât de modestă : o icoană, o cişmea, o şcoală, un orfelinat sau biserică, măritişul unei fete sărace, ajutorarea tinerilor studioşi, îngrijirea unui infirm sau bolnav, tipărirea unei lucrări de interes obştesc sau ştiinţific, construirea unei şosele sau a unui apeduct, etc. In întâmpinarea acestor nevoi, luau parte bogaţi şi săraci, întreg poporul aromânesc[6]. Şi vechii Fellahi ridicau marile piramide, dar munca la ei era dictată de biciu, pe când, aici, era convingerea lăuntrică că este o datorie socială să contribuie cu ceva, cu un obol cât de modest, la ridicarea operei colective. Caritatea, iubirea de cei umili şi săraci, era ridicată la înălţimea unui cult religios.

Am arătat şi în altă parte că poporul aromânesc se administra autonom. Toate comunele erau guvernate de un primar ajutat de

---

[1] J. Cviţic, o. c., 202-3. [2] Vezi Cartea I-a, cap. I, 47. [3] Op. cit. p. 113. [4] Vezi l. Arg., 194 şi «Meţova», Cartea I-a, cap. II, p. 61. [5] Arav., o. c. — ap. N. Pap., 157. [6] I. Neniţescu — o. c., 98 — a văzut asemenea colaborări populare şi încă femei de bună familie, îmbrăcate cu mătăsuri fiind, ajutând la lucrarea unei biserici, cărând pietre, pământ şi altele, căci «biserica fiind pentru toţi, trebue de toţi să fie ridicată». Am luat parte, în copilăria mea, laolaltă cu toţi ai comunităţei, cari, cu un entusiasm demn de creştinii primitivi, ajutau la aducerea materialului lemnos din pădure şi la ridicarea altuia la schela bisericii Sf. Ioan Botezătorul din Cruşova.

un sfat de bătrâni înţelepţi şi pricepuţi, aleşi de popor şi sancţionaţi de autorităţile turceşti — singurul amestec al statului în administrarea comunei [1]. Tot din sânul poporului se alegeau organe reprezentative, cari coordonau toate energiile creştineşti: epitropii pentru promovarea educaţiei religioase şi a asistenţei sociale şi eforii pentru acea a cultivării masselor — toţi aleşi dintre cei mai luminaţi, corecţi, solvabili şi doritori de binele obştesc, servind instituţiuni minunate ce-şi pierd origina în noaptea timpurilor, inspirate şi hrănite de spiritul democratic cel mai sincer şi corect. Datorită acestei originale organizări, Aromânii au reuşit să aibă, în Balcani o cultură înaintată, o populaţie fără analfabeţi şi o viaţă civilizată dela care au avui mult de câştigat şi celelalte popoare — slave şi albaneze. Toate sumele fabuloase reclamate de construirea, în Moscopole şi în toate oraşele mari şi mici din fosta Turcie Europeană, a bisericilor, şcolilor şi spitalelor, toate erau colectate şi administrate de aceste instituţiuni, realizându-se, astfel, atâtea opere de trăinicie seculară [2]. Acest individualism tenace şi creator, asemănător celui anglo-saxon, a făcut ca şcolile şi bisericile să dispună de fundaţiuni şi averi considerabile. Ba, epitropiile făceau din casa bisericii şi instituţiuni de credit, ajutând cu fonduri importante piaţa oraşului sau uşurând închegarea unui negoţ celor plecaţi în streinătăţi [3]. Această solidaritate naţională era ajutată în promovarea ei şi de asociaţiuni ale femeilor şi de alte instituţiuni similare [4].

Nu încape nici o îndoială asupra paternităţii unor asemenea opere prin centrele aromâneşti dela nordul Salonicului, ca şi în centrele din Tracia, Coriţa, Scopia, Tetova, Perlepe, Veles, etc. cu populaţiuni amestecate. Nu există în Balcani opere de cultură şi de promovare a binelui obştesc care să nu poarte — în aceste ţinuturi îndepărtate de fruntariile etno-politice ale helenismului — marca

[1] In viaţa păstorească, toate grijile acestea reveneau celnicului. Vezi C. I, cap. XII, p. 283 şi urm. Consiliul alcătuia bugetul cu impuneri proporţionale, cei absolut săraci fiind scutiţi; gospodărea comuna sub toate raporturile şi administra averile acesteia. Dr. I. Ghiulamila scrie — Vezi «Apărarea» nr. 8/930 — că, atunci când nu se putea strânge birul dela cetăţeni, consilierii scoteau din pungile lor sume însemnate şi li erau restituite, mai târziu, fără dobândă. [2] Grecii, Bulgarii şi Sârbii, devenind, în 1912, stăpâni ai noilor ţinuturi, vistieria statului n'a contribuit cu nimica la ridicarea materială şi morală a culturii şi asistenţii sociale, găsind, peste tot, mai mult decât li trebuia. [3] Vezi în acest scop «Clisura», com. Sf. Spiridon, «Castoria», «Bitolia», etc. Comunitatea din Magarova emitea monede mărunte din metal numite «gazete» (Veneţienii, în vremuri vechi, numeau «gazeta» moneda cu care îşi cumpărau ziarul cotidian); aceea a Sf. Dumitru emitea aşa numitele «cahmei» din hârtie. Inainte de 1910, la Cruşova s'a întemeiat Soc. «Mitr. A. Şaguna»; la Veria, soc. «Averhie» cu scop de ajutor mutual al membrilor. [4] Doamnele din Cruşova erau grupate în asociaţie încă din vremuri vechi; cele din Mulovişte şi Gopeş erau asociate în perioada mişcărilor naţionale; etc.

generozităţii aromâneşti, căci toate aşezămintele zise greceşti au fost expresiunea mândriei şi a trăiniciei solidarităţii active şi conştiente a poporului aromânesc puse toate în serviciul uşurării suferinţelor celor mulţi, umili şi săraci sau în acela al dorului de a răspândi lumină în straturi cât mai largi [1]. V. Bérard scria că banul aromânesc este acela care plăteşte toate şcolile helenice din Macedonia [2]. Negustorii aromâni din Seres au trimis, pe cheltuiala lor, în Germania, pe Ioan Pantazi, care a devenit eruditul atenian cu renume [3], tot aşa cum au făcut şi breslele moscopolene, cari au trimis la înalte studii pe marele lor compatriot T. A. Cavaliotti [4].

VI.-Clisura are opt locaşuri de închinăciune, şcoli primare şi gimnaziale. Incă din cele mai vechi timpuri, Clisurenii erau constituiţi în frăţii pentru ajutorarea Sf. Mormânt [5]; iar în registrul din 1831 al com. Sf. Spiridon se pot vedea marile ofrande ce şi le impuneau aceşti oameni, atât cei localnici, cât şi cei din streinătăţi [6]. La Nevesca, cu bogate ape captate în toate colţurile, sunt două mari monumente: o biserică grandioasă, împodobită cu picturi şi obiecte de preţ, ridicată în 1867, pe ruinele vechi, de ctitorii Mihail şi Nastase Ţirle şi refăcută, în 1920, de marele everghet Jean Nicu, care a mai clădit şi localul pentru gimnaziu şi şcoală primară, o clădire ce se impune, în mijlocul gingaşului orăşel, ca masivitate şi eleganţă [7]. Toată asistenţa publică şi culturală din Magarova [8], Târnova, Nijopole, Gopeş — cu una din cele mai mari biserici din Turcia [9] — Mulovişte, cu 4 biserici, (Sf. Ana, foarte veche, Sf. Paraschiva — 1854 şi două paraclise Sf. Tanas şi Sf. Gheorghe), Belcamen, Ohrida, etc. erau opere aromâneşti. Cruşova cu patru mari biserici, o mănăstire Sf. Inălţare (Aghia Analypsis) a catedralei Sf. Nicolae şi un mic azil de bătrâni, şcoli primare şi gimnaziale în clădiri măreţe, la cari Sârbii n'au avut a adăogi o singură cărămidă —, pe când comunitatea era condusă de marii notabili, negustori cu renume.

---

[1] Rolul jucat de aceste instituţiuni şi realizările lor grandioase se pot deduce, prin analogie, şi din opera concretă a comitetelor şcolare din România, inovaţie ce s'a dovedit, în scurt timp, fericită, introdusă — sub ministeriatul d-lui S. Mehedinţi — tot de un Aromân, prof. C. Papacostea, cu deosebirea că, aci, nu s'au bucurat de libertatea de iniţiativă ca în Macedonia — ceeace se poate observa şi în Serbia şi Grecia, unde, această libertate de iniţiativă legiferându-se, casa şcoalei şi a bisericii nu mai este ca, altădată, doldora. [2] Op. cit., 249. [3] Vezi art. dr. T. Şunda. [4] Vezi «T. A. Cavaliotti» de V. Papacostea, p. 27. [5] Vezi «Clisura» cap. VIII, C. I, 227 urm. [6] Ibid. In acest registru se găseşte Ianachi S. Simota cu o sumă de 25000 frc. depusă, la B. Naţ. Grecîea, pentru şcolile din Clisura. Clubul Clisurenilor dela Salonic a înfiinţat ateliere de covoare pt. fetele sărace. [7] Epitropia «Sf. Mina» din Salonic, condusă, în ultimul timp, de dr. P. Economu şi alţi bogătaşi, administra o întreagă piaţăe dmagazine proprii şi alte imobile. [8] Steriu Stelidi, stabilit în România, înzestrase şcoala de fete cu un fond de 100000 frc. din care se plătea personalul didactic. (Vezi Lumina, II, Nr. 6 904 art. «Magarova» de D. Niculescu). [9] Vezi G. Weigand, după G. Zuca, art. în Lumina, III, 196—200. Vezi şi „Gopeşul" C. I-a cap. VI, 176, urm.

Oraşul unde, la tot pasul, abundă dovezile concrete ale daniilor aromâneşti, este Bitolia. Catedrala Sf. Dumitru, veche ca şi aceea din Cruşova, a fost înzestrată cu mari fundaţiuni de comunitatea formată din ce avea mai nobil şi aristocratic poporul aromânesc, care domina viaţa oraşului sub toate raporturile. Aici, în fruntea marii legiuni de evergheţi, fraţii Dimitriu Pinica, mari negustori în Egipt, au vărsat 30000 lire sterl. (800000 frc.)[1], iar după informaţiuni căpătate în Alexandria, au întemeiat internatul mixt grecesc, înzestrându-l cu un fond de 10000 lst, au restaurat mănăstirile Hristofor şi Bucova, marele spital „Evanghelismos" din Roşca Maalè, au lăsat fonduri pentru fete sărace[2]; tot aici, Dimitri Muşicu Vlahul din Blaţa — negustor şi moşier în Muntenia — şi-a exprimat munificenţa prin danii împărăteşti[3]; liceul grecesc, o clădire uriaşă într'o curte de mii de metri pătraţi, în mijlocul oraşului, a fost înzestrat de un mare negustor aromân din Londra[4] cu cel mai modern laborator şi cu cea mai bogată sală de gimnastică; etc.

Dacă trecem în Albania, întâlnim, în toate centrele mari şi mici, aceleaşi opere de caritate şi adâncă evlavie. La Coriţa, unde a păstorit ca archiereu şi Patriarhul Ioasaf şi unde mâna lui organizatoare a lăsat urme adânci în viaţa culturală religioasă, în acest oraş, găsim, pentru ultimul timp, o legiune de evergheţi. Unul Iovan Banca a lăsat la Atena 70000 lire trc. pentru şcoli; din fundaţiunea lui Anastase Leacce, fost negustor în Bucureşti, s'a construit catedrala Sf. Gheorghe; Eracle Duro a clădit mai multe localuri de şcoale şi marele liceu; Vasile Tarpu a donat comunităţii o mare casă pentru şcoală; o biserică monumentală – una din catedrale – s'a ridicat cu contribuţia Aromânilor localnici şi din America şi cu daniile negustorului bucureştean Iorgu C. Steriu[5], etc. etc. Tot Aromân din Albania a fost şi Vanghele Zappa din Lavdani, cu imense latifundii în Ialomiţa şi care, din considerabila lui avere de 20 mil. lei aur, a întemeiat cunoscuta fundaţie „Zappion" dela Constantinopol, care serveşte de expoziţie permanentă, o altă şcoală de fete şi 20000 frc. pentru burse de studii[6]. Aromânul a fost iubitor de glorie eternă şi, numai pe calea acestor fundaţiuni, a căutat săşi exprime înaltele lui virtuţi creştineşti.

---

[1] Vezi V. Bérard «La Macédoine» după Gaz. Macedoniei, I, nr. 14/897. [2] Informaţiuni dela negustorul egiptean Nicola Maimuca-Alexandria. [3] Vezi V. Bérard, o. c. După Cartea de aur, 18-20: 2000 g. pt. clădirea pens. fete, cu 6000 întreţinere; 5000 gal. pt. şc. de băeţi, cu 15000 întreţinere. Blaţa s'a bucurat şi de binefacerile fam. Dumba, Galiţa, Ghermani, etc. [4] Vezi acelaş autor, fiul acestui mare negustor redactor la „Morning Post". [5] Cu cheltuiala acestui everghet s'au pictat icoanele de pictorul N. Duratzo iar sculptura s'a lucrat de firm. Babic-Buc. Biserica s'a dărâmat în 1931, în urma unui cutremur violent. [6] N. Iorga, Hist. des états balk., 463. Testamentul Zappa a provocat, în 1893—96, ruptura relaţiilor româno-greceşti, dar sentinţa a dat satisfacţie Greciei. Vezi şi

Asemenea opere de trăinicie seculară găsim peste tot în Pind şi Epir. Mănăstirea Zermas-Coriţa este opera unui arhon Nicolau din Lintope din sec. XII [1]. Ianina a cunoscut marile fundaţiuni Zossimos şi Capelan [2], înaltele colegii Maruţi — fost înainte al lui Caraiani — şi Ghioni [3] — acesta a câştigat averi considerabile prin speculaţiunile sale în Valahia iar fondurile pentru întreţinere depuse la o bancă din Veneţia i-au fost confiscate de Francezi [4] — amândouă nume celebre; nu mai puţin celebră fundaţiunea Elenei Castrişoaia, aici şi la Salonic [5] şi multe altele nenumărate, mai cu deosebire când ştim că Ianina, în secolele trecute, era un oraş care număra pe cei mai distinşi arhonţi printre Aromâni şi că tot aceştia deţineau, din cele mai vechi timpuri, viaţa ei economică. Toate comunele din Zagor au trăit o viaţă civilizată numai datorită daniilor marilor lor compatrioţi.

Meţova, însă, am putea-o numi, cu drept cuvânt, republica marilor evergheţi. Oraş cu aspect de burg occidental, cu ape reci captate cu mijloace moderne dela mari distanţe, cu şcoli multe şi 11 biserici bogate, unele din ele foarte vechi, cu spitaluri pentru infirmi, cu farmacie şi dispensar pentru săraci, cu medic gratuit, cu bibliotecă şi sală de lectură, etc. — toate datorite instinctului de largă generozitate a Meţovenilor, evergheţi de rasă superioară. Numai într'o singură listă dată de Lambridis, găsim sume considerabile vărsate pentru cele de mai sus, ca şi pentru studenţi, măritişul fetelor sărace şi altele [6]. Fonduri depuse de Epiroţi la băncile din Moscova şi Viena atingeau cifre impresionante, iar cele culturale depozitate la banca Moscovei se ridicau la 1107610 ruble — Meţovenii contând printre primii donatori [7]. Numele lui Gheorghe Averoff rămâne ca cel mai formidabil ce l-a cunoscut istoria marilor binefăcători. Deosebit de legatele considerabile lăsate poporului grecesc, el a lăsat fundaţiuni însemnate oraşului natal pe care l-a iubit atât de mult, dar nu l-a putut revedea niciodată [8], cu menţiunea

„Bucureştii de altădată", II, p. 146—47. [1] Vezi Cartea I-a, cap. I, p. 23, nota 9. Fraţii lui Ioan: Nicola şi Ghiorghi au scris şi terminat ist. mănăstirii. [2] Pouq., I, 153 şi T. Fil., 112. [3] Nu ştim de ce V. Papacostea o numeşte şcoala lui Ghiuma. Numele de Ghioni se găseşte la Avdela sub acela de „Padea al Ghioni", la Turia muntele Ghioni, etc. [4] Vezi Th. Sm. Hughes, după Rev. mr. II, nr. 1/930 şi V. Papac., o. c., 27 şi N. Iorga, o. c., 43. [5] Vezi R. Pătărlăgeanul, Călătorii în Mac., Thes., etc. pp. 39—40 şi I. Car., nota 1, p. 116: era soţia lui G. Castriotul. [6] Din „Peri ton en Ipiro aghathoergh. II, 258—68, ap. I. Car., 115—16, dăm câteva cifre impresionante. Panaioti Ciucă, Tr. Ciumaga, M. Tuşiţa şi Iancu Ciobanu depun 19200 lire; Tr. Ciumaga, C. Peltecu, St. Terof, M. Xida, D. Gâdelu şi M. Hâtu 200450 monedă rusească; Sofia Gras 10000 ruble aur; C. Stamerof, El. N. Sturnari, Andrei Fardi, Ioan Condo Pascu şi M. Tuşiţa 253480 fr.; Iani Costa 10080 fl. aur; C. Ţapecu şi D. Gâdelu 36000 lei; N. Sturnari 58000; T. Tuli şi alţi Meţoveni 6240 thaleri. Pentru Meţova era depusă, înainte de 1880, suma de 128058 ruble argint la Moscova. După I. Car.: Steriu I. Cociari avea depuşi 188586 fr. După C. I. Cosmescu, com. cit.: ...Furninga a făcut toate cişmelele din Meţova. [7] Aravantinos, Ist. Epirului, II — ap. Th. Burada, o. c., 112—14. [8] Mare i-a fost bucuria când un compatriot

de a se bucura toţi câţi respiră aerul din Meţova, Cuţufleani, Ameru şi Votunosu. După el, fiica fratelui Nicolae, Evdocia Juanopol-Averof — decedată în Noembrie, 1930 — lasă o mulţime de legate pentru Meţoveni [1].

3. — Cultura şi biserica macedo-vlahă în ţări streine.

Ori pe unde au activat, statornic sau trecător, Aromânii s'au organizat mult mai bine ca alte popoare în comunităţi religioase, pentruca, astfel, să-şi ducă aidoma viaţa de acasă la ei. Cea mai mai veche comunitate religioasă şi biserică gr.-ortodoxă în ţările slavone pare a fi fost Sf. Nicolae din Zemlin, ridicată în 1740 şi în care s'a slujit slavoneşte slavoneşte şi greceşte. La Sf. Andrei erau două biserici: una din 1746, alta din 1752 [2]; la Timişoara era o comunitate, având ca membri „bătrâni distinşi şi stimaţi“ [3], cu biserica Sf. Maria, construită între 1774—80, cu situaţie la început predominantă faţă de Sârbi; la Djacova, unde se slujea sârbeşte, greceşte şi „na vlaşcom“; la Semendria, unde pela începutul sec. XIX, erau destui [4], aveau o biserică monumentală ca stil şi iscusinţă technică, operă a constructorilor aromâni, mult admirată de Kanitz [5]; au avut biserici la Rumi, după 1792, una micuţă la Zagreb, la Osiek, etc., în oraşele dalmatine, „unde erau ceva mai mulţi Aromâni“: la Zadra-Zara, la Şebenico, etc. unde au ajuns şi la conflicte cu Sârbii; la Triest, au avut capelă, o biserică cu mult înainte de 1755 şi, după 1782, a doua Sf. Nicolae; în Novisad, tot una Sf. Nicolae, la Vucovar, o capelă la Dobravoda, la Slavonski Brod, etc. Se pare că au avut şi la Şabaţ. La aceea din Belgrad, se cânta greceşte şi sârbeşte şi domnea regula grecească, iar Aromânii bogaţi îşi aveau scaunele moştenite [6].

Aceştia şi-au avut şi şcolile lor în mai multe centre, Cea mai veche a fost aceea din Zeimun, de prin deceniul IV al sec. XVIII [7]; a doua, în mod cronologic, aceea din Şabaţ, instalată prin casele dascălilor şi ale cetăţenilor bogaţi [8]. Şcoala din Novisad datează

i-a adus la Alexandria un ulcior cu apă dela Meţova. [1] După V. Diamandi, „Apărarea“ nr. 18/931: pentru medicamente, medic, farmacie, bibliotecă şi sală de lectură, pentru refacerea de biserici, cimitire, şosea, apeducte, cişmele, înzestratea fetelor, Evdochia a lăsat $10^1/_2$ mil. drahme pentru înzestrarea fetelor, etc. pentru institutul de bătrâni şi asilul din Ianina, pentru tineri săraci şi distinşi din Epir, etc. După acelaş isvor. [2] Vezi D. Pop., passim. [3] Soppron, 539 - ap. D. Pop., 113. După „Sa obştenie g. episcopa dr. Gh. Letici“ ap. D. Pop., 115, aflăm că Grecii şi Aromânii sluţeau greceşte şi la Mahalaua Timişoara, precum şi la Timişoara-Fabrică. [4] D. Pop., 123. [5] Vezi „Serbien“ 328 – 332. [6] D. Pop., passim. [7] Vezi D. Pop., 117. După P. Pap., Mem. citat, erau două biserici: una Născătoarea Maicii Domnului şi alta Sf. Dumitru, cu o avere a comunităţii de 120000 cor. [8] Saobştenie g. Liube Pavlovicea — ap. D. Pop., 122: Aici a învăţat şi cunoscutul pedagog Ştefan D. Popovici, tot din Macedonia.

încă din 1782, prin inițiativa unui negustor necunoscut, a lui Marcu Serviiski și a altor cetățeni cu vază [1]. Școală grecească exista neîndoios și la Timișoara, iar școli particulare peste tot unde au existat Greci și Aromâni, iar la Vârșeț — cu prilejul revoluției grecești — au deschis-o în 1822 [2]. Se pomenea și la Negotin și pare să fi existat și la Semendria [3], pe când la Valjevo exista, din 1875, școală particulară, grecească [4].

In perioada când cultura sârbească își epuiza tot programul la psaltire și pentru acela care urmărea o clasificare pentru o situație mai înaltă în societate — exista la Belgrad o școală de valoare încă din 1718, supravegheată de însuși mitropolitul [5]. Dar un așezământ de cultură care n'a avut numai caracter local, ci a jucat un rol mai de seamă în sec. XVIII și XIX pentru negustorii aromâni, a fost școala dela Zeimun, a comunității grecești și macedo-vlahe [6]; era întreținută de negustorii locali cari își impuneau, fiecare, câte un procent din afacerile încheiate [7]. impunere benevolă angajată „pentru toată viața omenească", începută cu un prim fond de 40000 fl. [8] și întreținută și de negustorii din Salonic și Viena [9]. Serbarea de fine de an se săvârșea cu mare pompă și solemnitate, în ziua Sf. Treimi, patronul școalei [10]. A început să decadă odată cu îngăduirea de a se deschide școli în Turcia și din alte cauze [11].

Dar nu numai școala și biserica erau factori de cultură și de educație pentru Aromâni, Greci și Sârbi, ci și ziarele editate la Viena de frații Marchizii Puliu erau răspândite prin poporul sârbesc mai mult ca cele sârbești [12].

Cum se stabileau câteva familii de Aromâni într'un oraș și ajungeau la o stare materială bună — scrie dr. I. Lupaș — își ridicau biserică [13]. Incă până în ziua de astăzi, există comunități „grecești" în Senteș, Egri, Hodmesevasarhely, Kartag, Kecskemet,

---

[1] Naşe Beleşke pe archivalnaț gragi — ap. D. Pop. 120: la această școală se vede bine organizată, veneau elevi și din alte regiuni, mai cu seamă aromânești. [2] D. Pop., 121. [3] Ibid, 123. [4] Ibid. [5] Sreten, Srpsk. Knjț. Glasnik, 26, 308 — ap. D. Pop., 122. [6] Bogosjovski Glasnik, XVI, 180 — ap. D. Pop., 118: A început ca institut particular, prin al IV deceniu al sec. XVIII, funcțiunea de învățător îndeplinind-o în casele lor câțiva negustori, ca Ianachi Arghir și Nasta Dimu. (Vezi Soppron, 544—5 și 330 — ap. D. Pop. 117). Statutul nouei școli a fost întărit de-abia în 1816, după cererea semnată în 1793 de Rosi —primul inițiator, în casele căruia s'a colectat o sumă însemnată și de C. Darvar-der Darvar, Const. Duma și Const. Sigusi. (Bogosl. Gl. 16, 108 și Soppron, 430); a ajuns să aibă 4 învățători și să fie frecventată de Aromâni și alte neamuri din Zeimun, Belgrad și Turcia; aici, a învățat Ilia Garașanin și Sima Milutinovici Sarailia (Milcevici, Pomenik, 94, 363 — D. Pop., 118 și 119). [7] P. Marcovici, 111—112; Soppron, 545—6 — ap. D. Pop. 118. [8] P. Marcovici, l. c., [9] D. Pop., 118. [10] Srpski Novine din 1821, 439 — ap. D. Pop. 119. [11] D. Pop., 118. [12] Skerlici, Srps. Knjț. u XVIII veka, 137—8 — ap. D. Pop., 96. [13] Viața unei mame credincioase, 7.

Tokay, Ungvari şi Mişcolţ[1] — şi mai aveau comunităţi cu biserici şi la Göngös, Borsod, Komáron, Ungvari, Kalocsa, Seghedin, etc.[2]. Astfel, ei au avut o bisericuţă încă din 1636, la Mişcolţ, iar, în 1806, au terminat Sf. Treime „una din cele mai frumoase biserici ortodoxe române din câte se află în Ţara Ungurească[3], înzestrată cu o avere de $2^1/_2$ mil. şi cu odoare dintre cele mai scumpe[4], având, într'o vreme ca efimeriu pe Ier. Constantin Moscopolitul, întemeietor al tipografiei în oraşul natal[5] şi singura biserică având înscripţia că s'a înălţat „prin cheltuiala confraţilor Români Macedoneni împodobită cu picturi ce par a fi opera unor zugravi aromâni, cu icoane scumpe şi altar în stilul aceluia dela bisericile din Cruşova, Clisura şi Avdela, cu odoare şi obiecte de scumpete şi frumuseţi uimitoare, în fir, în argint şi aur curat[6]. Biserica din Kecskemet e datorită Grecilor şi Aromânilor din Sacişta, împodobită cu obiecte scumpe şi epitaf de mare preţ[7]. Actul fundaţiunii bisericii din Budapesta datează din anul 1788 şi a fost clădită pe terenul donat de Moscopoleanul Dem. Arghir, înzestrată cu averi de 2 mil. coroane şi cu donaţiunile cele mai mari făcute de Dem. Arghir şi Gopeşanul bancher George N. Matso (Maciu) — totul un monument de mândrie naţională pentru Români şi Aromâni[8]. Mai figurează ca fondator al bisericii şi Naum Andrei Mocioni de Foën[9]. Ea a fost recunoscută cu decret imperial ca „macedo-olah egyház" în 1793[10]. In 1770, când Aromânii şi Grecii s'au despărţit, şi-au întemeiat şcoala lor care număra 24 elevi[11]. Pe de altă aparte, doamnele aromâne din aristocraţie, s'au constituit, în 1815, în Societatea doamnelor române, cu scopul de a întemeia clădirea destinată pentru şcoala copiilor de rit gr.-neunit, fiecare din societare luându-şi sarcina de a contribui, în tot timpul vieţii şi după puterile sale, pentru mărirea fondului şcolar, din care să se întreţină şcoala, să se plătească învăţătorii şi să se dea stipendii tinerilor distinşi la învăţătură — ceeace le-a atras laudele împăratului[12].

Mulţi negustori bogaţi, iubitori de glorie, îşi durau capele particulare, cum au fost Spirta şi Petrovici Haris din Zeimun, Laţ-

---

[1] D. Pop., 115. [2] Per. Pap., Scriitorii aromâni în sec. XVIII, nota 2, p. 45 şi Mem. cit. [8] Dr. I, Lupaş, o. c., 7. [3] P. Pap., l. c. [5] Ibid, 26. [6] Ibid, Mem. citat. Pe potirul de argint stau scrise numele donatorilor: Şaguna şi Dimcea; există şi o însemnare despre fam. Goţan că ar fi originară din Beala de sus — astăzi încă sunt negustori Goţdu la Struga; un cantor aromân Milea din Moscopole semnat Milleades. [7] Ibid. Avea bibliotecă bogată, cu cărţi greceşti şi multe manuscrise, printre cari traduceri şi lucrări originale ale bibliografului grec George Zavira — al cărui tată Ioan era farmacist în oraş (vezi «Ştiri despre Aromâni din Austria, etc. în Anuarul inst. de ist. naţ. V, 1928—930, de dr. V. L. Bologa). [8] P. Pap., Mem. cit. In ultimul timp, erau ca preoţi Ioan G. Murnu şi Papa Sofronie-Clisura — P. Pap., l. c., nota 1, 19. [9] Encicl. Diacon., III, 30 urm. [10] Dr. G. Alexici, Con. lit., XXVVII/893, [11] A. Iviri, Sârbii din Buda şi Pesta în sec. 18 şi înc. sec. 19—ap. D. Pop., 117. [12] Iată numele societarilor: Maria

covici şi Pahani din Brod, Kostici din Osiec, Pira din Becicherecul Mare, etc. [1].

La Viena, după lupte grele cu Sârbii, au reuşit în 1766, prin privilegiul acordat de Maria Tereza, să ridice biserica Sf. Gheorghe din Steyer-Hof, iar mai târziu, sub Iosif II, Sf. Treime [2]; au mai avut şi Sf. Sava — toate ridicate şi reparate prin generozitatea Macedo-Românilor, cum spune dr. I. Nistor [3]. Lângă Sf. Gheorghe, s'a creat şi o şcoală naţională „grecească", susţinută de aceiaşi Macedo-Români [4].

Negustori aromâni „bogaţi" ca urmare a actului de toleranţă al lui Iosif II, au ridicat o capelă la Krakovia şi o biserică la Lwow — în medii curat catolice [5]. In acest din urmă centru, ridicase cu cheltuiala sa, încă din 1671, o capelă grecească arhonul Kir Alexious Balaban sau Palapan din Ianina, marele negustor moldovean, asociat al lui Duca Vodă — despre care am vorbit şi în altă parte [6]. In oraşul Posnan din Prusia meridională era o biserică ortodoxă, desigur fondată de marii negustori de vinuri „oinopoli" sau librari, toţi „greci" originari din Moscopole, Sacişta, Grąbova, Şipisca, Coriţa, etc. — după cele relatate de istoricul N. Iorga, pe când comunitatea era servită de învăţatul protopop şi cartofilax Constantin Ucuta [7]. Comunităţile „greceşti" au avut, încă din 1750, o capelă şi la Lipsca, laolaltă cu Românii, cari s'au despărţit de „Greci" în 1881 [8]; au avut biserică şi la Berlin, etc.

In Ardeal, Aromânii s'au constituit în comunităţi aparte sau au făcut parte din cele locale, jucând rol de seamă. Aceşti companişti aveau, la început, o capelă în Tg. Boilor, de unde s'au mutat la Sf. Treime [9], din cetatea Braşovului, opera aceloraşi companişti cari au zidit-o în 1789 şi care, mai târziu, a fost înavuţită de alţi

Rosa — preşedintă în 1816, Elena şi Catharina Grabowsky — în 1815, Catharina Gyika, nobilă de Dezsanfalva, Pelagia Papacozsta, Iuliana Pometa, Maria Derra născută nobilă de Zettiry, Maria Nicolics (preş. 1817), Irène Raicovics, Iuliana Iancovics, Elisabeth Koishor, Sophia Argiry, născută baroneasa de Horvath, Rosalia Fejérváry, Pelagia Nauno, Dionysia şi Sophia Vitály, Anastasia Petrovics, Anna Keptenár, Iuliana Steriozyssy, Maria Dócso, Elis. Mutowsky, Maria Schultowsky, Elis. Lemberg, Helena Macsinca, Maria Alexovics, Johanna Teodorovics (soţia preotului român Teodorovici, un om învăţat), Catharina Lepora, Elisabeth Czviţan, Ana Malagetz. Cath. Czaprázy, Sophia Mátso, Maria nobilă de Püspöky din Or.-are. (După dr. G. Alexici, l. c.). [1] D. Pop., 38. [2] M. Popescu, Rev. Arom., nr. 2, I/929. [3] Com. la Acad. Rom., 1933. [4] Idem. [5] Zelici, o. c., II, 34 — ap. D. Pop. 67. [6] Vezi Cartea II-a, cap. II, p. 379 şi notele 10—13. [7] N. Iorga — Mem. secţ. ist., Seria III-a, Tom. II, Mem. II, Ac. Rom., 1924. Găsim aceste nume, începând cu 1745: librarul Szabelski-Sacişta, Georgius şi An. Szabelski-Şipisca; Dem. Kalube-Coriţa; Ant. şi Toma Roza, Dem. Grabowscki, Dem. Vretowshi, G. Dymszo Zupanski, Michael Dziemowski, toţi din Moscopole; Nicolaus Tanszanski-Grabovo, G. Lepory-Popenszteln, etc. toţi «greci» (?!) şi negustori de vinuri. [8] Gh. Netta, Neg. or. la Lipsca, 15. [9] B. Baiul., 4.

Români şi de boieri din Ţara Românească [1]. La zidirea bisericii „Sf. Adormirea" au contribuit mulţi Aromâni [2], precum şi la Sf. Nicolae din Şchei găsim mulţi membri în obştia bisericii [3]. Aceiaşi „Greci" din campania grecească au reuşit să ridice în Sibiu prima biserică ortodoxă [4]. Tot în sec. XVII, se pomeneşte de „Mănăşturul" din Cluj ridicat cu cheltuiala negustorilor aromâni [5] iar în 1795, reuşesc să aibă „biserica Grecilor" [6]. La Orăştie, aceiaşi negustori „greci" au contribuit cel mai mult la ridicarea şi mărirea, în 1700, a bisericei celei mari şi la mărirea celei mici, înzestrând-o cu cele mai scumpe daruri, ca epitropi având pe Aromânii fruntaşi ai pieţii [7], aşa cum au făcut şi în Alba Iulia, unde au ridicat biserica „Grecilor" [8]. In Oradea Mare, ei înfiinţează parohia în sec. XVIII şi biserica în 1784 [9].

Nu cunoaştem multe date despre comunităţile aromâneşti din Bulgaria. Cea mai veche pare a fi fost aceia din Arbănaşi. Kanitz vorbeşte cu admiraţie de biserica principală, căreia i s'a adăogit încă şease capele de către bogatele familii macedo-române ocupându-se cu marele negoţ [10]. La Tatar-Bazargic, au avut şcoală şi biserică încă din 1862, iar aceia din Peştera datează încă din 1839 [11]. La Sofia, cu şcoli secundară şi primară, precum şi o biserică frumoasă Sf. Treime din 1905 şi târnosită în 1923 — în spirit naţional şi cu limbă de predare românească — Aromânii sunt organizaţi în societăţi de ajutor mutual, printre cari „Societatea doamnelor aromâne" activează destul de larg şi cu mare succes [12]. La Rusciuc, comunitatea „grecească" organizată şi prezidată, în ultimul timp, de bancherul Dina Bebi, are şcoala şi biserica ei bogată.

Ar fi să se scrie volume întregi despre creaţiunile în acest domeniu ale Aromânilor activând în Tesalia şi Grecia; la Atena, au existat, încă dela începutul sec. XIX, cluburi şi societăţi de ajutorare mutuală a connaţionalilor din Macedonia [13]. Frumoasa biserică grecească „San Giorgio dei Greci" din Veneţia — foarte aproape de San Provolo şi de San Zaccaria [14], era frecventată de Grecii şi negustorii aromâni în relaţiuni cu capitala Dogilor sau stabiliţi aci.

---

[1] N. Iorga, Iat. Rom. din Ardeal şi Ungaria, 1915. [2] B. Baiulescu, 241—242, unde găsim nume ca Manole Diamandi, Gh. I. Nica, C. Nicolau, T. Plosca (?), N. Percia (?), Constantin de Steriu bancher, Iosef Baracu — Erzpriester în 1872, etc. [3] Documente de dr. S. Stinghe, passim. [4] Encicl. «Minerva», 872. [5] Encicl. 317. [6] V. Lazăr «Clujul», 35. [7] Vezi «Tel. român» nr. 6/930, art. prof. V. Neçşa. [8] Vezi Cartea II-a, p. 310 şi nota 1. [9] N. Firu „Oradea Mare», 56-8. [10] Vezi Cartea I-a, cap. I, «Arbănaşi». [11] V. N. Cristu, Graiu rom., nr, 3—4, a. IV, 1934. [12] Sunt trei societăţi: «Colonia» cu preş. Ghiulamila; «Soc. Femeilor române», din 1920, cu preş. Raina Al. Trifon, vice-preş. d-na Popescu, casieră Domnica D. Ghericociu şi Zoe Peţi, secretar d-ra Al. Ionescu-Naciu; actualmente, preş. d-na El. Gh. Ghegà, vice-preşed. d-na Fanca Mustriou, casieră d-na Fanca Ionescu; vice-preş. a fost d-na Leopoldina N. Torbu care a făcut multe binefaceri; deasemenea, cu multe donaţiuni d-na Const. H. Paligora; a treia soc. „Tineretul", înf. în 1922, cu preş. N. Chiurci, vice-preş. M. Micătă, casier Costa Mela, secretar G. T. Bandu. [13] Vezi „O naraţiune bulgară, după V. Papacostea, Rev. Arom., I, nr. 2/1929. [14] V. Papah., st. cit. 46.

La Brindisi, o comunitate destul de bogată în Aromâni îşi are biserica ei [1]. In inima Muntenegrului, în Cetigne, se pomeneşte, încă din sec. XIV, de cea mai veche biserică, catedrala „Vlaşca Ţrcva" — Biserica Vlahilor [2]. Etc.

Dacă ne transportăm în Egipt, vedem că, aici, Aromânii au jucat un rol de mâna întâia. Celebrul Mihail Tuşiţa, prim consul al Elladei, a întemeiat prima şcoală grecească „Dosithea Scholi" — Şcoala lui Tuşiţa, biserica grecească elegantă şi bogată „Evanghelistria" în plin centru al Alexandriei, un mic spital „Ellynicon Noscomion" — Spitalul helen, astfel că acest bărbat meţovit a pus însăşi bazele învăţământului grecesc. Primul act de mare everghet îl face şi nepotul G. Averoff tot pentru biserica grecească: cele 12000 lire date pentru „Sf. Sava", ipotecată la Evrei pentru 24000 lire, a salvat-o de a fi transformată în sinagogă, aşa cum se lăudase evreul Minas într'o ceartă la bursă cu grecul Sinadinô. Dela această dată, a devenit preşedintele comunităţii [3]. Liceul „Averoff" şi „Parthenagoghion" — şcoala de fete le-a întreţinut cu punga lui şi le-a înzestrat cu 75000 lire egiptene [4]. Alte două şcoli particulare sunt ale Aromânilor: liceele S. Simotta şi I. Ghica. La Cairo şi Mitgamr, tot negustorii aromâni au pus bazele bisericii greceşti [5]. Jeju Teodor I. Ţirle-Mihailidi a lăsat mari averi pentru scopuri filantropice, aici şi la Nevesca. Fraţii Pinica-Dimitriu au lăsat legate importante, iar nobila doamnă El. Th. Dimitriu — fruntea aristrocraţiei alexandrine — contează ca una din marile everghete ale oraşului. Contribuţiunile negustorimii aromâneşti din Egipt pentru cultura şi răspândirea limbii greceşti sunt impresionante.

4. — Moscopole: aşezăminte de cultură, de asistenţă publică, privilegii, etc.

In Cartea I-a, cap. V — am vorbit mai pe larg despre ţinutul moscopolitan şi despre acest oraş celebru, care, în perioada lui de strălucire, număra 12000 case, multe din ele monumentale, construite din piatră şlefuită, înalte, cu bolte şi balcoane, 14 bresle organizate, şcoală dela care au beneficiat şi localnici, ca şi mulţi streini, tipografie,

---

[1] Mărturii ale d-lor N. Tacit şi Ep. Balamaci. [2] Vezi «Muntenegru» — Cartea I-a, cap. I, p. 53. [3] Preşedinte a mai fost şi Naum Teodor Jeţu, iar Kiria Bendu argintarul a fost 40 ani epitrop la Sf. Sava. [4] In afară de acestea mai sunt în Alexandria, fundaţiunile: „Benakis" din Kalamata (acest nume se găseşte şi la Avdela), mare negustor de bumbacuri, cu „Orfanotrofion" pentru fete; în acelaşi curte, şcoala comercială „Salvago" şi liceul „Averoff", pe Bul. Aléxandre le Grand; orfetinatul „Kanischeri" († 1929) fost cismar, pe urmă mare negustor de ceapă cu Italia; „Familiadis" cu cea mai mare clădire pentru şcoală primară; „Kotzikas" din Eubeea, cu monopolul alcoolului în Egipt, care clădeşte un spital de 120000 leg.; la liceul „Averoff" este profesor Meţoveanul Ghiorghi Psarovasilis, iar insp. al fund. [5] Vezi cap.

bogăţie imensă, etc. Unii atribue acest progres refugiaţilor din Bizanţ, alţii Genovezilor din acelaş mare centru bizantin, cari s'ar fi retras aci după căderea sub Turci [1] — toate simple hipoteze, când ştim că aceşti celebri Fenicieni ai Balcanilor vorbeau limba grămostenească cea mai curată şi n'aveau nimic caracteristic cari să-i deosebească de Zagoriţi şi Fărşeroţi, ca însuşiri de rasă, moravuri şi celelalte. Piaţa acestui celebru oraş era una din cele mai bogate; erau mari fabrici de lână ce uimeau pe vizitatori şi scoteau tălăgane, tâmbări, velinţe, scoarţe, postavuri pentru îmbrăcăminte — multe din ele exportându-se în streinătate, erau ateliere şi magazine de blănuri, de produse textile, vase de aramă, opincării, arme, cuţitărie, argintării, etc. [2].

Tradiţia populară vorbeşte de 72 biserici — unele din acestea fiind întrerupte din lucru de năvălirile turco-albaneze, altele se vedeau, până mai deunăzi, cu urme de zugrăveli neterminate. Până înainte de răsboiul mondial, au existat 24 biserici în ruine, după mărturii locale [3] şi 20 după d. Th. Căpidan [4]. Cea mai veche pare a fi fost Sf. Paraschiva, a cărei dată de întemeiere nu se cunoaşte; apoi vin: Adormirea Maicii Domnului din 1715, Sf. Voevozi 1724, Sf. Atanasie 1721, Sf. Nicolae 1750, Sf. Ilie, etc. [5], deasemenea, Sf. Haralambie [6], Sf. Apostoli în 1752 ridicată şi pictată de breasla arămarilor [7], Sf. Petru, Metropola şi mănăstiri: una Sf. Ioan Prodromu, aşezată ceva mai departe într'o poziţie încântătoare [8], precum şi alte două: Sf. Maria şi Sf. Nicolae [9].

„Toate bisericile — scrie prof. Th. Căpidan — au avut catapetesme artistic sculptate în lemn şi poleite cu aur. Astăzi. aceste catapetesme, ca şi amvoanele, se mai păstrează numai în bisericile Sf. Nicolae, Sf. Petru şi Sf. Atanasie. Celelalte cari erau şi mai frumoase, au fost ridicate în timpul marelui răsboiu, împreună cu o bună parte din icoane şi tot ce aveau mai de valoare, de către armatele aliate" [10]. Cea mai mare ar fi fost Sf. Maria. Sf. Nicolae ar fi fost ctitoria negusforului moscopolean Ef. Ghida, al cărui portret în uleiu — copie de pe originalul frescă de pe pereţii bisericii — l-am văzut la strănepotul Theofrast Gheorghiade-Ghida dela Castoria [11]. In una din aceste numeroase biserici, pe scaunul împărătesc susţinut de doi lei fioroşi, era săpat şi numele Gojdu [12]. In Dumineca ortodoxiei, se cântă un imn în versuri „eupatrizilor"—celor

---

VII, Cartea II-a, „Egiptul". [1] Vezi Hahn, Albanische Stud. 296, şi Condrignano Jezuitul din Scodra — apud Evl. D. Lavriotu, o. c. [2] Vezi Lavriotu, o. c. Un capitol din acest scriitor tradus din l. greacă ne-a fost pus la dispoziţie de distinsul prieten N. Tacit. [3] Th. Gheorghiades-Ghida din Castoria dă 24, dintre cari 2 distruse. [4] „Farşeroţii" 33—35. [5] Skenderis, o. c., 45—49 — ap. Val. Pap., Graiu românesc, nr. 11—12/932. [6] Idem, Valaques du Pind — Graiu românesc. [7] Skenderis ed. I, 25 – [8] Th. Căp., Fârşeroţii, 35. [9] Sken. 18-19. — ap. V. Papacostea, T. A. Cavaliotti, nota 1, p. 34. [10] „Fărşeroţii", pp. 33—35. [11] In Iulie 1933, când am fost cu soţia oaspetele acestuia. [12] Mărturii de ale d-lui V. Cazana, fost consul general la Tirana şi „Cronica" din „Boabe de grâu"

mai nobili şi nemuritori cetăţeni, printre cari se pomeneau: neuitatul Cazangi, îngrijitorul de şcoli — Mihail Copcea, prea măritul Sina, neobositul muncitor Andrea Nicaruşi şi alţii [1]; iar de pe amvonul acestor locaşuri bogate, predicau adevărurile morale şi religioase personagii ilustre din istoria culturii şi civilizaţiei Moscopolei, ca Ioasaf Patriahul, economul şi predicatorul Daniil Mihail Hagi Adami, autorul lucrării „Tetragloson", tânârul savant şi predicator al Primei Justiniane, T. A. Cavalioti, dela 1750 rector al Academiei Noui şi însărcinat de Patriarhie cu misiunea de a propovădui triburilor Tosca, în limba albaneză, evanghelia. Mănăstirile erau mult frecventate de credincioşi, cari lăsau ofrande preţioase, iar Sf. Prodromu [2] îşi avea cronica unde s'au consemnat câteva evenimente privind oraşul; Sf. Maria, deasemenea, îşi avea cronica sa [3].

Prof. Th. Căpidan descrie astfel situaţia actuală înfiorătoare a oraşului: „Astăzi, din vechea Moscopole, n'au rămas decât fântânile şi vre-o 7—8 biserici din cele 20 cari s'au păstrat până cu vre-o 40 ani înainte... Cum intri, (în biserica Metropolă) la dreapta, vezi urmele unui mare cuptor făcut de Francezi pe timpul marelui răsboiu. Pereţii sunt atât de afumaţi, încât abia se vede o parte din frigurile sfinţilor. Catapeteasma, tronul metropolitan şi amvonut sunt aproape distruse. Parţile din sculpturi de pe acestea, mai artistic lucrate, au fost toate jefuite" [4].

„Podoaba cea mai ilustră a oraşului" rămâne Noua Academie, care, la început, prin 1700, a fost un colegiu de înaltă cultură condus de Hrisant din Ziţa-Zagor un bun cunoscător al clasicismului greco-român, iar după 1738, de Sevastos Leontiades, om de înaltă cultură apuseană şi orator cu vază. Dar o o podoabă atât de ilustră nu putea lua fiinţă fără un fundament cât mai larg de şi mai vechiu de cultură elementară, care ar fi existat şi mai înainte pe cartiere sau pe bresle [5]. La aces'e cursuri primare, preda Grigore Moscopolitul, fiul lui Constantin, totodată, director al tipografiei. In 1744, colegiul este reorganizat şi ia numele de Noua Academie, iar în 1750, este inaugurată, având ca rector pe celebrul predicator de 22 ani, T. A. Cavaliotti, elev ai lui I. Halkeus şi al lui Eugen Vulgaris dela Ianina — unde fu trimis cu cheltuiala arămarilor ca să se perfecţioneze [6] şi, mai târziu, acest tânăr a fost profesor al lui Constantin Hagi Cegan, care, în goana după înalte învăţături, a colindat toate universităţile din Europa [7], Noul local al Academiei s'a ridicat prin

V, 1934, nr. 6. [1] Vezi Skenderis, o. c. [2] N. Iorga, Rev. ist. a. XVIII, nr. 11—12/932. scrie că fost clădită în 1630, iar în 1697, a fost ridicată la rangul de Stavropighie. [3] Skenderis, o. c., 18-19 — ap. V. Papac., p. 34. [4] Fârşeroţii, l. c. [5] Vezi V. Papac., o. c., 19, nota 3. [6] Zavitas, Nea Ellas, 1872, p. 319-20 — ap. V. Papac., o. c, 27, nota 1. [7] Acelaş Cavaliotti s'a străduit, după 1750, să alcătuiască, din diferite dialecte, limba literară albaneză, iar în 1759, a fost însărcinat să pacifice, prin propavăduirea evangheliei, hiterlandul albanez, absolut necesar întru desvoltarea economică a ţinutului moscopolitan. Vezi «T. A. Cavaliotti», 31.

colectă publică, în urma inițiativei luată de Patriarhul Ioasaf Vlahul [1]. Suma colectată a atins 634000 pstr., dintre cari 250000 subscriși de „eupatrizi" — nobilii orașului și 312000 de corporațiile meseriașilor „mari și mici" [2].

Științele abstracte, mândria veacului, au avut la Moscopole, o parte foarte importantă — scrie colegul V. Papacostea și era vorba de un ciclu universitar suprapus celui elementar [3]. Această școală, cea mai renumită din întreaga Peninsulă, cum o numește Weigand [4] era în relațiuni științifice cu toate universitățile din Europa, de unde aduceau savanți vestiți, ca să țină prelegeri, etc. [5].

In sistemul de cultivare a maselor era și Orfelinatul, o clădire imensă cu 40 încăperi mari, cu săli speciale pentru prelegeri, un alter-ego al Academiei, sup supravegerea căreia era. Mai ființă și un internat de orfani unde intrau fiii dornici de învățătură din țările subjugate (sic), cărora li se da instrucție elementară și pregătire necesară și dintre cari corporațiunile își recrutau pe internii pentru Academie; potrivit codicelui, breslele — în mod alternativ — se angajau să instruiască fiecare câte un băiat în l. elenă, filosofie și teologie [6].

Alături de Academie, era și o bibliotecă vastă, pusă la dispoziția publicului, după câte se poate vedea din cărțile rămase și cari poartă numărul dulapului și al ordinei de înregistrare [7]. Skenderis scrie că ea a fost întemeiată ca să fie la dispoziția Academiei și că era bogată în manuscrise și tipărituri [8]. Printre marii donatori figurau Mitropolitul Grigore al Durațului [9], preotul Gheorghe Sina [10]. După distrugere, cărțile au fost depozitate în mănăstirea sf. Maria și de aci, mai târziu, la Sf. Nicolae, dintre cari, în 1916, se mai găseau câteva volume [11].

Tipografia deasemenea, dacă nu mai mult ca oricare alta, a fost una din ilustrațiile cele mai nobile ale Moscopolei, fiindcă, prin această anexă, menită să promoveze cât mai departe scopul urmărit, era asigurată cultura masselor și cea înaltă, care putea să-și iradieze peste tot lumina binefăcătoare [12]. Inființarea acesteia se datorește organizațiilor de bresle [13] și mai era întreținută de negustorii localnici

[1] *La inaugurare, au luat parte Mitropolitul Nichifor al Moscopolei, Coriței* și Sefasforului, nobilii Teodor Vretta, Naum Teodor și Const Vretta și epitropii Teodor Bala, Anastasie Costi și Moscu și Ghiorghi Manu, cari conduceau (sau acesta conducea) învățământul — după un document contimporan din Cronica Prodamului. Vezi V. Papacostea și Evl. Lavriotu. [2] Cronica „Mân. Prodromu", în Skenderis, 17-18 — ap. V. Papacoste,a o. c., nota 4 p. 32. [3] V. Papacostea, o. c., 19. [4] Aromunen, I, 99. [5] Vezi Evl. Lavriotu. [6]. Ibid. [7] I. Arg., 256. [8] D. G. Zverca, fost inspector polițienesc la Ramadan și institutor român la Moscopole, ne relatează că, acum 40 ani, era, în biserica Sf. Nicolae, o sală destinată rămășițelor acestei biblioteci, dar că, în 1916 a fost distrusă cu desăvârșire de armatele beligerante. [9] Skend. — ap. V. Pap. 34, nota 1. [10] Ibid, l. c. [11] Skenderis — din Cronica Sf. Marii, - după V. Papacostea, o. c., nota 1. p. 34. [12] D. prof. M. Statu dela Craiova ne relatează, după cărțile văzute de d-sa la liceul din Bitolia, că, la această tipografie, singura pe atunci în imperiu, Ipsilanti și Mavrocordații tipăreau cărți ce le răspândeau în peninsulă. [13] Vezi Evl. Lavriotu.

precum şi de mănăstirea Sf. Naum din Ohrida şi de negustorii stabiliţi în Ungaria [1].

Despre data întemeierii şi numele întemeietorului nu se ştie sigur nimica. I. Arginteanu vorbeşte de două [2]. Socotind că a fost numai una, aceasta era socotită ca a doua după aceea întemeiată la Constantinopol, în 1627, de Kiril Lucaris şi care încetase de a funcţiona, aşa că, la un moment dat, exista numai aceasta [3]. Oricum, ea data încă din primele decenii ale sec. XVIII, dacă nu şi de mai înainte [4]. Vretos scrie că, mulţumită lui Grigorie Moscopolitul, Moscopolea s'a învrednicit să aibă şi tipografie, care, din nenorocire, nu s'a păstrat mult [5].

G. Rosa scria că, aici, s'au tipărit multe cărţi aromâneşti cu caractere greceşti, dar din cauza insuficienţei acestora, s'a renunţat şi, pe urmă, s'au tipărit cărţi cu cuvinte neogreceşti aplă [6]. Aici, şi-au tipărit lucrările lor: Grigore al Duraţului [7], Anastasios Gordas, Ier. Gr. Constantinidi şi Ier. Const. Moscopolitul — aceştia doi din Moscopole şi T. A. Cavaliotti [8]; preotul Daniil ar fi tipărit o evanghelie în dialect [9], etc. S'ar fi tipărit deasemenea, abecedare, gramatici, lexicoane, liturghii, cărţi de filosofie şi de înaltă cultură [10].

In zidurile acestei cetăţi, Moscopolenii au trăit o viaţă de aristrocraţi şi această nobleţe o purtau cu titlul de seniori şi baroni, încă înainte de venirea Turcilor [11]. La aceşti nobili originari, s'au adăogat elemente bizantine refugiate în acest ţinut la venirea Turcilor [12]; după alţii şi Genovezi şi Veneţieni [13]. Dar toată această bunăstare materială şi morală nu era cu putinţă într'un ţinut mereu ameninţat de bandele distrugătoare, ci totul a fost cu putinţă numai sub un regim de privilegii extraordinare, de libertăţi şi imunităţi, ce au reuşit să le capete dela Sultani şi în virtutea cărora se bucurau de drepturi de alegeri ce nici măcar Turcilor nu erau date [14].

---

[1] N. Iorga, Hist. Roum. Pén. Balk., p. 42. [2] Una ar fi fost a lui Grigore Constantinidi Ieromonahul, care o dirija în 1742—44 şi alta a lui Theofilax Naum Thamaturgul — Vezi o. c., 255—6 şi 259 şi notele 1; vezi şi N. Iorga, o. c., 42. [3] Gudas, o. c., IV, 4-5 — ap. P. Pap., 39. [4] Sathas, Bibl., 1 — ap. P. Pap., 24—25. [5] Neoell. filologhia, II, 293 — ap. P. Pap., 26; iar P. Lambru, în «Peri Arhis tis tip. en Elladi» nu ştie dacă Grigore a fost numai director, ci şi proprietar, nici de unde a fost adusă — ap. P. Pap., 30. După acesta din urmă, p. 26: întemeierea ei se atribuie şi Ierom. Const. Moscopolitul, om foarte învăţat, pios, respectabil şi virtuos, fost efimeriu la biserica din Mişcolţ. Dimiţa asigura, în 1859, că tipografia a existat şi în sec. XIX — (Vretos, 100 — ap. P. Pap. 26). [6] G. Rosa, Unters, Pesta, 1808 şi P. Pop. 30. [7] P. Pap. 24-25. [8] I. Arg., nota 1, 256, scrie că şi-a tipărit Isaghoghi în tip. lui N. Thamuatorgul şi cu cheltuiala nobilului Anton Hagi Ghiorghi Buia — N. Iorga, 43. [9] D. Bolintineanu, Călătorii, 109. [10] Th. Ghiorghiade-Castoria ar poseda cinci cărţi bisericeşsti încă necunoscute nici Acad. Române. [11] I. Arg., XIV. [12] Vezi Hahn, Alb. Studien, 296 — ap. I. Arg. 232. [13] I. Arg., XIV, Introducere. [14] Vezi Doc. Arch. Locumt. Bpesta.

Intrand sub privilegiul legii dela Ghiul Hané, cetatea era trecută că proprietate imperială sub protecţia aşezământului Valide Sultan şi era administrată de către mareşalul curţii, făcând parte, astfel, din clasa oraşelor privilegiate cari se adresau direct Voevodului şi Curţii, scăpând, în modul acesta, de bunul plac al Spahiilor, ba încă n'avea voie nici un musulman să se stabilească în oraş [1]. Oraşul era împărţit în şase mahalale [2], fiecare compusă din 2000 familii şi condusă de uu şef, care, la finele anului, după ce-şi prezenta darea de seamă, trecea altuia şefia. Toţi aceştia alegeau pe un şef suprem—Nazâr (Voevod), propus de Seleahdar şi recunoscut de Sultan. Era cunoscut, pare-se, de localnici sub numele de Jupan [3]. Corporaţiile erau conduse şi ele de protomaeştri, ca şi la Ianina, toţi la un loc constituind judecătoria de pace pentru afaceri şi diferende între meseriaşi, pe când cele comerciale era deferite la un arbitru, iar cele penale se judecau de către Bulucbaşi-aga, care, asigura ordinea şi, împreună cu 300 oameni întreţinuţi de comunitate, locuia în turnurile ce apărau oraşul [4] — este vorba, credem, de acea miliţie naţională de care vorbeşte I. Arginteanu [5].

Datorită acestei organizaţiuni democratice şi privilegiilor, dar, mai presus de toate, înţelegerii desăvârşite între cei de sus — nobilii şi cei de jos — meşteşugarii [6], s'a ajuns ca Moscopolea să numere cele mai democratice aşezăminte, deosebit de Academie şi anexele ei, ca „Orfanodhiikitirion" — Orfelinatul şi „Cassa ton ptohon" — casa săracilor [7], instituţie ce am întâlnit-o şi la Călaru sub forma de depozite de alimente pentru săraci în sezon de iarnă [8].

Moscopolea a rămas pentru Aromâni ca un model clasic de oraş aristrocratic şi, pe oriunde au trecut şi s'au stabilit, ei au purtat mereu în suflet icoana acestei metropole — mândria neamului aromânesc, în secolele trecute.

5. Difuzarea limbii şi a spiritului grecesc dincolo de hotarele Greciei a fost opera Aromânilor.

Şi aceasta cu drept cuvânt. Ca să răspândeşti o cultură şi un cult, a fost nevoie — înainte de toate şi în toate timpurile —

[1] Vezi Evl. Dor. Lavriotu, o. c. [2] După C. Burileanu, o. c., ar fi avut 12 mahalale. [3] In dicţ. turco-francez al lui Ch. Samibey Fraschéry, p. 687—88: «Sileahdar» era ofiţer care avea grija de armele unui prinţ, iar la p. 1262: «Nazâr» este supraveghetor, supraintendent, director şi ministru — în greceşte ar fi «episcop». Membrii consiliului după Lavriotu şi alţii — avea fiecare ocupaţii speciale: era şeful cultelor, instrucţiunii, comunicaţiilor, pieţei, siguranţei şi fiscului. Unul din jupani a fost Teodor Vreta care, acuzat că ar avea ascunse 12000 arme pentru revoluţie, a fost judecat la Constantinopol, achitat, dar a fost expulzat la Castoria şi la Bitolia, unde a fost spânzurat. [4] Vezi E. D. Lavriotu. [5] Aravantinos, o. c., I, 267—70 — ap. I. Arg., 232—33. [6] Vezi E. D. Lavriotu. [7] Vezi Skenderis, o. c., ed. I, 19—20. [8] Vezi Pouq., II, 355 şi «Meţova» C. I.,

de un spirit misionar activ purtat de suflete entusiasre şi gata la orice devotament. Iar, în afară de epoca propagării marilor culturi străvechi, în perioada modernă, a fost nevoie şi de bani, de pungi deschise cât mai larg. Ori, poporul prin excelenţă misionar — cum l-a numit preotul Faveyrial dela Bitolia[1] — şi gata la orice jertfă bănească, au fost Aromânii, iubitori de cultură şi de biserică pompoasă — fără a fi, totodată, bigoţi şi orgolioşi. Este în afară de orice îndoială că, fără Aromâni, cultura şi spiritul grecesc şi, deci, raza de acţiune a limbii acesteia – necesară lor ca factor de exprimare şi de corespundere în afacerile comerciale — s'ar fi mărginit la ţărmurile mărilor bătute de marinarii greci şi la graniţele vechii Grecii dinspre Tesalia. Cu totul alta ar fi fost fisionomia politică şi culturală a Peninsulei şi aceasta numai în paguba limbii şi etnicităţii greceşti, dacă Aromânii ar fi avut o cultură proprie. Fiindcă o mai repetăm: răspândirea acestei limbi şi culturi greceşti s'a făcut de suflete entusiaste, dar şi s'a exteriorizat prin aurul vărsat cu nemiluita de pungile generoase aromâneşti. Situaţia bisericii şi învăţământului în Grecia veche, prin sate şi oraşe, este o dovadă ce întăreşte aceste afirmări.

Dela căderea Bixanţului, şi până la apariţia şcoalei româneşti, Moscopolea a fost centrul cel mai luminos din Peninsulă; pentru cultura helenă a fost postul cel mai înalt de difuzare a cărţii şi spiritului grecesc — difuzare ce s'a continuat şi prin celelalte centre — a fost cetatea filosofiei antice şi căderea ei în ruină a fost cel mai scump prinos pe câmpul de eliberare a helenismului şi de creare a Greciei moderne.

CAP. III

AROMÎNII ŞI ROLUL MILITAR, POLITIC ŞI ŞTIINŢIFIC JUCAT ÎN ISTORIA GRECIEI.

1. — Sufletul, braţele şi banul tuturor revoluţiilor greceşti au fost aromâneşti.

Dela capul locului, vom trebui să afirmăm că n'a existat mişcare revoluţionară, în decursul istoriei şi pe teritoriile vechi şi noui ale Greciei, care să nu fi fost iniţiativă aromânească şi pe care Aromânii să n'o fi dus-o la capăt. Din nepăsare, neobişnuinţă şi de teamă — scria Pouqueville — Grecii n'au cunoscut reacţiunea şi nu se aude niciodată ieşind din buzele lor nici plângeri, nici mur-

---

Cap. II., despre marile privilegii de cari se bucura încă din sec. XVI, privilegii mult asemănătoare cu acelea ale Moscopolei. [1] Vezi I. Neniţescu, o. c.

mure [1]. Numai Aromânii, veşnic liberi, nu puteau îndura, ca, alături de ei şi un popor creştin să trăiască sub jug păgân [2]. Exarhii, căpitanii şi armatolii aromâni — groaza paşalelor turceşti — au ferit poporul grecesc de starea de clăcaşi mizerabili în cari trăiau sub Turci. La străduinţele acestora, s'au împletit, mai târziu, şi ceva străduinţe ale Albanezilor, colonizaţi în insulele ionice. In deosebi, ramura fărşerotească s'a dovedit un popor de militari încercaţi şi toţi streinii cari luptau în Mediterana, Ionica şi Adriatica ca să stăvilească sau să alunge pe Ottomani, au făcut, din totdeauna apel la ei [3]. Incă din 1616, unul Dionisie Schilosoful din Bezila-Agrafa a reuşit să răscoale pe armatolii din Pind [4]; familii ca Colocotroni din Peloponez şi Vlaho Cionga, etc. au fost — dela venirea Turcilor şi până la începutul sec. XIX — într'o continuă războire cu aceştia [5]. Teribilii Maniaţi, „rebeli la cea mai mică bănuială", instigaţi de emisari ruşi, dădură semnalul acelei teribile şi nenorocite revoluţii din Peloponez [6]; numai teribilul Andruţu Veruşiu Muceană din Livadia s'a încumentat să organizeze rezistenţa, care a durat ani de zile, împotriva puhoaielor de bajbuzuci albanezi cari au distrus atâtea centre aromâneşti din Albania şi au trecut prin foc şi sabie toată Grecia [7] şi tot căpitani aromâni au liberat pe sclavii din Peloponez în trecere prin Tesalia [8]. Aceşti armatoli aromâni luptau şi pe mare contra stăpânirii turceşti, ca Liberiu Gherăcaru din Gărgălan din Mania, în sec. XVII; ca Lambru Cacioni, amiralul Caterinei II a Rusiei, ca tovarăş având pe căpitanul Andruţu, maior rus [9]; mai târziu, ca Eftim Vlahava şi Teodor Colocotroni, cari echipară, în 1807, o flotilă din 70—80 corăbii şi începură războiul de corsari, sângeros şi cumplit [10]. In 1805, la conferinţa dela S-ta Maura, insurgenţii au ales pe Fărşerotul Caciandoni ca şef suprem al armatolilor [11].

Origina luptei pentru eliberarea Greaiei se ridică la 1740, când Sultanii au numit ca guvernatori ai Epirului pe Albanezi, după cari vine Ali Paşa, toţi duşmani de moarte ai armatolilor şi, astfel,

---

[1] Pouq., v. III, 434. [2] Vezi I. Car., 157: Familia Zidru a domnit 200 ani, iar Paul Zidru era numit prin firmau erarh al Tesaliei şi Macedoniei şi aveau sub-căpitani cari administrau, în numele lui, exarhatul. [3] Vezi I. Car., passim. [4] Sathas, o. c. — ap. I. Car. 150. Celebrul Papa Eftimie, fiul lui Vlahava, din familia generalilor din Haşa, a conceput şi executat planul colosal de a răscula pe toţi armatorii Greciei—I. Car. 164. [5] I. Car. 155 şi 32, nota 3. [6] I. Arg., 233; despre origina lor, vezi I. Car. o. c. [7] I. Arg. 234. [8] I. Car. 180. Armatolii aceştia erau: Toliu, Tocica, Dimociu. [9] Faptele lor de arme pe întinsul mărilor au fost clasate de străini ca remarcabile, iar retragerea prin Peloponez până în Itaca, — Caeioni pe mare, Andruţu pe uscat — a fost botezată de consulii streini ca «retragerea xenofoniană» — I. Car., 185. [10] Comanda o avea Iani Stati. Nicu Ceara din Alasona, după lupte grele pe uscat — pe Strumiţa şi în Rodopi — a capturat mai multe vase turceşti şi a devastat coastele egeice. Fauriel I, 95 — ap. I. Arg., 245. Vezi şi I. Ghica — Scrisori. [11] I. Arg., 244. Vezi Fauriel, I, 168.

Grecii au ştiut să imprime, caracterului de luptă pentru conservarea autonomiei, unul de eliberare a Elladei. Şi, după moartea lui Ali Paşa, căpitanii aromâni — insurgenţi şi armatoli — îşi mută câmpul de luptă în Grecia şi devin generali distinşi uimind lumea prin strategia şi curajul lor, pentru care au fost cântaţi ca eroi legendari [1]. Marele Coleti din Seracu — secretar, medic şi ambasador al cumplitului Ali – fuge dela curtea acestuia, trece ca fruntaş al Eteriei şi, prin discursul pronnnţat la conferinţa din 1821 la Ipidaur [2], el intră definitiv în viaţa politică a Greciei, ca să devină om de arme, bărbat politic şi întemeietor al acesteia.

2. — Riga Fereos (Fereul sau Veleştineanul) şi revoluţia.

Marea revoluţie grecească, scrie V. Bérard, au început-o păstorii armatoli [3]. Dar numai lui Riga se datoreşte pregătirea spirituală a acestei uriaşe mişcări [4]. Prin acesta şi prin ceilalţi Aromâni, cari au pregătit această colosală mişcare, vorbeau ideile de libertate ale armatolilor, ca şi acelea ale revoluţiei franceze — exprimate prin proclamaţia poetului. „Tirteu al Greciei moderne“ [5], „Pindarul modern“ [6], Riga Fereul, poetul neastâmpărat, impetuos, turburător, care a chemat, din Bucureşti, pe toţi armatolii din Tesalia şi Epir şi pe toţi creştinii la luptă împotriva Semilunei, a fost Aromân din Veleştin (Pherae la cei vechi) — după unii, fiu al Băiasei [7], după alţii, fiu al Perivolei [8].

Riga a întemeiat societăţi literare helenice cu scop revoluţionar la Viena şi Triest, având majoritatea membri de origină macedoneană [9]. Prin insistenţele lui, probabil, Baronul Sina a întemeiat prima societate filo-helenică şi începu strângerea ofrandelor pentru revoluţie [10]. Un alt conspirator, a fost medicul aromân din Viena, Dimitrie Nicolide, originar din Ziţa-Zagor [11]. Tot în acest oraş, fraţii Marchizii Puliu (Puliu şi Ghiorghi) au tipărit, pe ascuns, proclamaţiile şi cântecele patriotice ale lui Riga, fapt pentru care — în urma intervenţiei Sublimei Porţi — au fost exilaţi din toate statele Austriei [12]. Fost profesor de limba greacă în Bucureşti, secretar al boierului Brâncoveanu, în 1786 şi comandant al Craiovei, în 1788, sub domnia lui N. Mavrogheni, a reuşit să rataşeze, la cauza sa politică, bărbaţi influenţi din toate straturile: negustori, savanţi, eclesiastici, etc., precum şi multe paşale, printre cari şi pe celebrul

[1] I. Arg. 246. [2] Aici, Papa Fleşea, cu lacrimi în ochi, l-a îmbrăţişat, spunând: «A găsit Filip pe Natanail!». [3] Op. cit. p. 248. [4] I. Arg. 245. [5] Gr. Encicl. Larousse, v. 13, p. 1145. [6] Pouq., Hist. Rég. de la Grèce, III, 137. [7] I. Car., 264. [8] După Evelpithès în Pays Balkaniques, 1930, unde stă scris „ormomenos ek Perivoliu“. [9] Cl. Nicolaides, La Macédoines, Berlin, 1899, p. 42. [10] Kanitz, Zinzaren, 7. [11] Dr. S. Ţovaru, Un ilustru medic vienez, etc. [12] P. Pap. 49.

Pasvan Oglu, căruia îi salvase viaţa şi, astfel, a conceput uriaşul plan de a răscula toată Grecia, în care scop o traversă, ca să organizeze o vastă asociaţie cu numele de Eteria [1].

După moartea lui tragică [2], Aromânii — alături de puţini Greci — îşi vărsau punga şi sângele pentru reuşita ei. Toţi cei aşezaţi în ţările slavone au ajutat mişcarea, mulţi şi-au jertfit viaţa, ca la Belgrad şi Niş, unde paşa a spânzurat destui din ei [3].

Pe frontul de luptă al Eteriei în Principate, erau, deasemenea, Aromâni. Un încercat militar, Gavu Steriu dela Agrafa, se afla, în 1820, la Bucureşti, ca să pregătească revoluţia [4]. Ghiorgachi Olipiotul din Vl.-Livadia — Vlaho Ghiorgachi era comandant al oştirilor, având ca căpitan pe Iani Fărmac [5], pe când în Eteria dela Iaşi a fost Hristu Bucuvală, „ce au răposat glorios pentru patrie" în 25/II/1821 [6]. La Kronstadt, învăţaţii m.-români Comita şi Neofit Duca redactau o enciclopedie grecească [7].

Dela începutul luptelor, găsim comandanţi de oştiri, toţi aromâni. Teodor Colocotroni, generalisim al oştirilor revoluţionare din Peloponez, „Garibaldi al Greciei", cântat de popor ca Vlaho Vasileas sau Vasîleas ton Vlahon (Regele Aromânilor), fiindcă miezul oştirii sale era format din aceştia şi avea un corp de gardă personală, din cei mai viteji fărşeroţi, în număr de 200 [8]; verii şi nepoţii acestuia toţi, în viaţa de toate zilele, celnici, crescători de oi, cai şi iepe [9]; Caraiscachi, generalism al oştirii în afară de Peloponez [10]; Odiseu Andruţu Muceană, comandant al trupelor din Grecia continentală [11]; Licurg Lambru Cacioni; viteazul Vlaho Cionga [12]; Papa Fleşea din Puliana, archimanditul care a făcut minuni de vitejie [13]; poetul Zalocosta din Seracu [14] alături de toţi aceştia şi alţii

---

[1] Gr. Encicl. Larousse, l. c.. [2] Prin trădarea Austriacilor (N. Iorga Hist. Et. Balk. 187) el fu arestat la Triest, dus la Viena, predat paşei din Belgrad (cfr. Gr. Enc. Larousse) şi în număr de 8 inşi au fost sugrumaţi, în 28/4/1793, ceeace a fost semnalul revoluţiei în Macedonia şi Grecia (Cl. Nicol., 42.) Murind, strigă în l. turcă: «Aşa mor giganţii, eu am semănat, vin alţii să secere», (I. Car., 266). Riga a avut relaţii şi cu Bonaparte, cu care s'a întâlnit la Veneţia (Cfr. Mémoire historique sur l'émigration de la colonie grecque de la Morée en Corse, Ajaccio, 1820, chez Marc Marchi — ap. I. Arg., nota 1, p. 246. [3] Vezi D. Pop., 12 şi 98. [4] Filimon, I, 345 — ap. I. Car., 240. [5] I. Car., 138 şi 139. [6] Mss. Ac. Rom., Dos- 2705, p. 3, din col. Erbiceanu — ap. V. Papac., Rev. m.-r., II, nr. 1/930. [7] Rizo, Les rélations avec le prof. Benjamin, pp. 153, 93—155 — ap. N. Iorga, o. c., nota 1, p. 201. [8] I. Car., 217-19: Era un glumeţ fără pereche, orator foarte distins, un geniu militar şi de-abia ştia să semneze. [9] I. Car., 217. [10] Ibid, 218. [11] S'a arătat tot aşa de versatil, scrie N. Iorga — o. c. 232-33 — ca şi omonimul său cântat de Homer. [12] Descendent dintr'o veche familie din sec. XV şi din care se trăgeau Condoiani, Caciandoni şi Lepenioti — I. Car., nota 3 şi 139 şi 241. [13] Constanta, fiica lui Căp. Zaharia din Moreea, a ridicat steagul în fruntea a 500 ţărani şi chema la luptă pe femeile din Laconia şi pe viteţii Maniaţi. [14] I. Car., 198.

fără număr [1], celebrul amiral albanez Mihaulis. Pe când la Kalamata, Petru Mavro Mihali Bey stabilea senatul ca un organ dirigent al mişcării, în Tesalia, lexicograful Antim Gazis [2] — amândoi Aromâni — organiza o nouă adunare naţională [3].

Faptele de arme ale acestora au stârnit admiraţia şi au câştigat toate simpatiile Europei pentru cauza grecească. Aceşti căpitani au câştigat marile bătălii dela Istm, de lângă Arahova de pe Parnas, unde au prins mai mulţi paşi, au luat steaguri, muniţii, arme, etc. la Bălteţ-Sparta; [4] la Atena, unde Dinu şi Meleti au sărit zidurile şi au gonit garuizoana turcă; [5] La Livadia, unde Diacu cu 300 oameni au silit pe Turci să se predea [6]; la Argolida, unde Coletti a bătut pe amiralul Damali Paşa şi a cucerit Corintul, care a devenit capitala ţării, etc.

Dar bătălia celebră „destulă ca să le asigure pentru eternitate renumele de brav popor şi unde nu s'a văzut nici un luptător grec" [7], a fost bătălia şi frumoasa ieşire practicată de armatoli la Misolonghi — decretat astăzi Oraşul Sfânt al Greciei. După ani lungi de asediu, această cetate cade în 23/IV/826, costând pe Greci 3000 victime şi reuşind să scape câteva sute de femei printre cei 1800 apărători. Toţi luptătorii au fost Aromâni: şeful organizării rezistenţei a fost Sturnari, care predă conducerea lui Dimitri Macri [8], şi Sulioţilor Noti Bociari şi Chiţu Geavela; alţi căpitani şi generali la această frumoasă apărare şi ieşire: Marcu Bociari, Gheorghe Cionga, A. Scâlţu, A. şi C. Vahopulo, Gh. Dracu, Ianuşu Panu-Mare, A. Caraiani, G. Sultani şi fiul, Hristodul Hagi Petru, Costa Şadima, Ianachi Buaivală, Nicola Zerva, Sotiru Gugiu-Mane, Andrei Griva, T. Razu Coţea, S. Caţaros, etc. [9]. Alţi doi căpitani primaţi ai cetăţii: Ioan Papa Diamandopol — nepot al lui Papadiamandi din Pleşea-Malacaşii din Epir, care a cheltuit milioane pentru revoluţie şi a murit la ieşire [10], precum şi Hristu Capsali [11]. Aici printre aceşti eroi, a murit, în 19/IV/1824 şi lordul Byron — poetul englez.

3. — Ioan Coletti, creatorul statului helen.

Acest bărbat, unul din cei mai instruiţi ai patriei, mare om politic, care a chemat pe compatrioţi la liberarea ţării [12], acest Coletti „Ţiganul" — cum îl numeau Atenienii fuduli pe acest Aromân din Aspropotam [13] —, dotat cu abilitate, cu simţul circumstan-

[1] Vezi I. Car., passim. [2] Ibid, 166. [3] N. Iorga, l. c. [4] I. Car., 203. [5] I. Arg. 246. [6] Ibid. [7] I. Car., 245. [8] Armatol dintr'un cătun fărşerol al Jugului — I. Car., l. c. [9] I. T. Colocotroni, Engrafa ke epistolè, etc. 1884, pp. 387—88 — ap. I. Car., l. c. [10] Ghudas, V, 330 — ap. I. Car. 244. [11] Acesta dădu foc butoaelor de praf de puşcă din pivniţele casei şi sări în aer cu toţi cei închişi şi 2000 Turci – Ang. Fabre, Hist. du siège du Misolonghi, 302 şi 309 — ap. I. Car., 245. [12] Gr. Encicl. Larousse, v. 4, p. 586. [13] N. Iorga, o. c., 317.

ţelor, cu o răbdare nemărginită în urmărirea scopurilor sale şi, între altele, cu o frumoasă prestanţă în costumul naţional, devenise dela început, indispensabil [1]. In vorbirea şi figura lui era ceva dramatic: cine îl vedea şi îl auzea, înţelegea forţa magică pe care un asemenea om trebuia să o exercite în ţara palicarilor [2]. Inrudit cu mulţi căpitani, era susţinut şi adesea împus rivalilor săi din cauza originei sale epirote [3].

In haozul tuturor nesiguranţelor pricinuite de rivalităţile dintre marile puteri concurente ce împingeau un biet popor la certuri sângeroase de natură să ameninţe însăşi fiinţa naţiunii; în furtuna de patimi stârnite de spiritul de întâetate între odraslele princiare sau nobile; Ipsilanti, Mavrocordaţi, Negri, Caragea, Colocotroni, etc. (unele venite de peste hotare) pe de o parte şi căpitanii desconsideraţi sau prea ambiţioşi, pe de alta, un singur punct de reazăm, sigur, neclintit, rămăsese acest bărbat apărut pe scena revoluţiei la timp potrivit [4]. Ca general şi comandant şef, a adus pe revoluţionari numai la izbânzi: la biruinţa din golful Argolidei, în lupta contra lui Curşid Paşa când a salvat naţiunea, printr'o străpungere eroică, dela un masacru general; la Karytos, etc. Ca bărbat politic, a ştiut să-şi ralieze toate elementele utile; în 1828, este fac-totum în guvernul lui Capodistria; în 1831, după asasinarea acestuia, este bărbatul cel mai capabil — alături, având pe bravul militar Kolocotroni şi pe incapabilul Viaro, fratele celui asasinat; în 1832, intră triumfător în Nauplia, pe când, în aceiaşi zi, agenţii ruşi şi Augustin, părăseau Grecia; chemat de regenţa neputincioasă (Armansberg-Heidek-Maurer) înfrângea revolta Maniaţilor şi pe rebelii lui Kritsalis, când, numit ministru de interne, i se acordă puteri dictatoriale; regele, devenind major, el devine stăpânul situaţiei, pentru ca, în curând, sub inspiraţia lui Amansberg, să fie trimis în exil deghizat, ca ambasador la Paris, de unde, însă, întors, e primit în triumf de popor şi de armatoli şi este ales, între cei patru ai adunării naţionale dela Ipidaur, ca să redacteze constituţia şi este proclamat vicepreşedinte al Constituantei [5]; a contri-

[1] N. Iorga, o. c., 317 şi I. Ghica, Scrisori către V. Alexandri, 1887, ed. II, p. 149—165, care îl descrie: «Om înalt, trupeş, frumos, îmbrăcat cu fustanelă, cu mintean alb cusut cu găetanuri albastre, avea figura cea mai românească». [2] Fallmerayer, Neue Fragmente aus dem Orient, Leipzig, 1861, I, p. 274—75 — ap. I. Arg., 272. [3] S. Vizantios, Ist. ton cata tin ellinikin epanastasin ekstration ke mahon, p. 102 — ap. I. Car., 123. [4] Născut, în 1783, la Seracu; tatăl Nicolae, mama Xanthi din familia Dimachi. Vorbea aromâneşte în familie şi cu toţi căpitanii (Vezi şi Alb. m.-r., *1880*, p. *81*). A studiat la Psalida-Ianina şi a fost trimis, cu fiul lui Vaia, de Ali Paşa, la Pisa, unde şi-a luat doctoratul în medicină. A murit în 1/IX/1847, răpus de o boală de ficat şi, în ultimele clipe, a fredonat un cântec haiducesc. I s'au făcut funeralii naţionale şi s'a ţinut doliu trei zile. [5] Când regele s'a opus să semneze, Colelli,

buit la crearea Camerei şi conduce cu succes cinci departamente; a fost prim ministru în al doilea cabinet după constituţie şi, numai atunci, regele şi regina au înţeles că cel mai mare sprijin al tronului era Coletti [1]. Un mare luptător a fost şi G. Turture, unchiul acestuia, care a fost favoritul cel mai de seamă al lui Ali Paşa [2].

4. — Toate mişcările naţionale au fost pornite sau îmbrăţişate de Aromâni.

Odată cu crearea statului helen, Grecia era departe de a fi mulţumită în hotarele ei. Armatolii au continuat să împărtăşească aspiraţiile ei naţionale, speranţele ei, soarta ei, luptele ei şi şi-au vărsat cu dărnicie sângele şi şi-au cheltuit banul pentru cauza grecească [3]. Incurajaţi de Metternich, Grecii au început în 1854, revolta în Epir [4]. Aici, Teodor Griva, Carascachi fiul şi căpitan Jaca au asediat Arta şi au ocupat Meţova; în Tesalia, Hagi Petru, deşi respins la Domocos, a pătruns până deasupra Meteorilor Tesaliei, iar Caratasu s'a întins până în Calcidica [5]; în luptele cu Mehmed Aga la Filureao, în timpul „andarsiei", 300 Samarineni au pierit în floarea vârstei şi celnicii din Pind au suferit cele mai grele pierderi [6]; în războiul din Crimeea, un grup de 500 Fărşeroţi conduşi de Chendra Balamaci, s'au pornit ca voluntari [7]; în revoluţia din 1877, însurgenţii aromâni: fraţii Leonida şi Cuşu Despuli din Samarina, Fărşeroţii Cole Ghiza şi Jurcu, Garelia, etc. au proclamat anexarea Tesaliei şi Epirului, toţi mari viteji şi faţă de cari eroii lui Homer şi aceia din 1821 au însemnat foarte puţin, scria istoricul Lambros [8]. Tot în Epir, au luptat şi poetul Valaoritis [9], pe când Pavlu Lambru activa din insula Corfu [10]. In luptele din 1912, pentru anexarea Epirului şi Macedoniei, Aromânii au adăogat, la coroana regatului helen, încă una din cele mai scumpe pietre; iar în războiul cel mare şi cel din Asia Mică, ei au dat cele mai bogate hecatombe — în special, Samarinenii şi alţi Aromâni, cari formau diviziile de fier, mândrele regimente de evzoni. Etc.

Intr'atâta au fost de valoroşi cauzei greceşti aceşti Cuţovlahi — observă Battista Pellegrini — încât a-i smulge elenismului, însemnează în realitate a-l suprima din Macedonia într'o perioadă foarte scurtă [11]. Numai prin aceste însuşiri de elan nestăpânit şi de

s'a adresat: «Am văzut popoare fără regi, dar rega fără popor n'am văzut. Iscăleşte, Rege!» şi regele a iscălit. [1] N. Iorga, o. c., passim. [2] Vezi şi Cartea I-a, cap. II, p. 76. [3] «Hellénisme», 16 Juin, 1904, Paris — ap. N. Pap., 380. [4] N. Iorga, 335. [5] Ibid. După I. Car., 123: Hagi Petru se numea Hagi Paşa sau Vlah Bey. [6] Vezi pentru mai multe amănunte G. Zuca, st. cit. [7] Relaţiuni căpătate dela Ep. Balamaci. Mulţi ar fi rămas în sudul Rusiei şi parte s'au colonizat în gub. Cherson şi Basarabia. [8] N. Pap., 39—40. [9] Gr. Enc. Larousse, Supl. 2 — p. 1968. [10] V. Diamandi, «Apărarea» nr. 23/931. [11] «Verso la guerra», Romma, 1907 — ap. C. Noe, o. c., p. 26.

realism, fericit îmbinate într'o justă armonie — scrie co'egul C. Noe — acest element latin a reuşit să înţeleagă şi să activeze interesele culturii şi ale civilizaţiei moderne [1].

4. Bărbaţi de stat, savanţi, poeţi, evergheţi în Grecia.

Dar Grecia, luată ca stat, a fost fericită ţară care, mai mult ca oricare alta, a ştiut să beneficieze din plin de vigoarea suplă a acestui popor şi, revendicându-şi-l ca pe al ei, a ştiut, dintotdeauna, să se consolideze, punând, la temeliile ei slabe şi fragile, toate virtuţile şi energiile de seamă de cari au dispus Aromânii, cari — scrie N. Kazazis — s'au distins în litere şi ştiinţe, în activitatea politică şi econom'că şi s'au ilustrat prin caldul lor ataşament la ideea grecească [2].

Incă de prin a doua jumătate a secolului al XVII-lea, apare un poet şi savant Gherasim Vlahos din Creta, primul care s'a adresat Europei ca să vină în ajutorul Helladei şi, pe lângă un dicţionar în 4 limbi, a mai scris — sub îngrijirea unui alt Cretan Grigore Vlahul — Harmonia definitiva [3]; Christofor Perevos, om de arme şi istoric al republicii Suli şi al Pargei, a fost Aromân din Tesalia [4]; Antim Gazis (Gazalis), vestit lexicograf modern; Nicola I. Magnis, învăţat istoric; Grigorie Constantin din com. Cireşiu [5]; profesorul Zaharia Papa Pantazi din familia Papaianuli [6]; scriitorul Cuţonica, dela începutul sec. XIX, primul care a scris despre Aromânii din Macedonia; Vasili Papaeftimiu care, în 1807, a scris o istorie a Helladei [7]; Filip Ioanu — cu porecla Simbanicu sau Ciubăn'cu, Şumba Nicu — vestit profesor la universitatea ateniană [8]; istoricul Daniil Filipide [9]; tot istoric Nicolae Filipide din Mulovişte, din familia Paligora — cunoscut ca Colciul al Tab'ă. Alţii: bibliograful I. Zaviras [10]; Anastasios Gudas, cu rude în comerţul Vienei [11], fiu de cărăvănar, renumit medic şi literat, un celebru student hoinar şi stâlp de cafenea [12]. Alături de toţi aceştia şi mulţi alţii

---

[1] C. Noe, p. 23. [2] Op. cit. — ap. C. Noe, 21. [3] E. Legrand, Bibl. hellénique au 17-me siècle, Paris, 1894, p. 115-116 — ap. I. Arg., 271 şi nota 1; vezi şi C. Erbiceanu, Dascăli greci. Vezi Hellenismul în România de D. Russo, 52, nota 1. Stolnicul C. Cantacuzino a avut la Constantinopole ca profesori pe unul Dionisie şi pe Gherasim Vlahul (1607-1685), care fiind ales mitropolit al Filadelfiei, a fost superior la biserica grecilor din VeneţiaUn nepot al acestuia Arsenie Caludi era profesor la şcoala cctuniană din Padova, contimporan cu Stolnicul. Despre un Caludi, aşa zis grec, vezi «Corespondenţa lui D. Aman». Prefaţa III-a. [4] I, Car., 166—67. [5] Ibid. [6] Ibid. [7] Vezi M. Beza, Papers am the rumanian people and literature, London, 1920, cap. IV [8] Ibid. [9] Operă Ist. tis Romunias ke gheoghrafikon tis Rumunias. [10] După dr. V. Bologa, st. cit. şi tipărit în An. inst. de instr. naţ. a. V, 1928-30, p. 505, nota 1; s'a născut în 1754, în Sacişta şi a murit în Szabadszátlás în 1804. Vezi Cartea III-a, cap. II, p. 554. [11] Operă „Vii Paralilii“ — Vezi I. Car., 1. [12] Relaţiuni date de d. N. Diamandi care se înrudea cu el.

neindentificaţi, stau: Pavlu Lambru, care a scris tratate despre numismatica medievală, traduse şi în limbi streine, precum şi alte studii istorice şi a avut colecţii de monede şi de cântece vechi, înainte de 1850; Spiru, fiul acestuia, născut, în 1851, la Corfu — savant, poet, publicist cu renume şi prim ministru, în 1916, sub Constantin [1]; Ioan Pantazides, trimis de negustorii din Seres în Germania, a ajuns preceptor al odraslelor regale, erudit interpret al lui Homer, autor a multe opere de valoare şi rector al universităţii ateniene [2]; Dionisie Piru, profesor al aceleiaşi înalte instituţii, Gh. Vafan-Meţova, director al Muzeului de antichităţi, Mihail Botli-Bitolia, legist [3]; Vlaho Mihali, actualmente director al aceluiaşi muzeu, etc. Astăzi, doi mari savanţi: Alexandru Zvolu-Cruşova, cel mai apreciat profesor de drept internaţional, o autoritate ca jurisconsult şi Santu-Gopeş, tot atât de apreciat profesor de economie politică [4].

In domeniul poeziei şi al literelor — deosebit de acel Riga Fereos, îndeajuns de cunoscut — Aromânii au dat acea trinitate de creatori ai limbii şi literaturii moderne: Aristotel Valaoritis, poet şi luptător, ca şi colegul său G. Zalocosta şi K Krytsalis. Primul a debutat, în 1874, cu poezii şi a luptat împotriva curentului helenistic academician în favoarea unei limbi moderne, având ca origină limba aspră a munţilor, poezia lui e o poezie de luptă în serviciul independenţei Greciei [5]. Alt poet era Vlahos. Dintre Avdeliaţii colonizaţi în Tesalia şi în oraşele Greciei, menţionăm pe poetul Papa Ioachim [6].

Pe arena vieţii politice, vom identifica, printre cei mulţi, prim miniştri: Colocotroni Gheneos-Viteazul, fiul lui Teodor, în 1862; Zalocosta si Spiru Lambru, Gunaris, deasemenea, în 1922; miniştri: Vulpioti şi Vlahos [7], Vlahopulos şi Deliiani, Carapani-Negades, înainte de 1912; Baltagi-Seracu, Paze din Băiasa, Zana din Vl.-Livadia, ministru al aviaţiei în cabinetul Venizelos; credem şi generalul Vlahos Zavitzianos, arestat în revoluţia venizelistă din Martie, 1935; etc. In conducerea armatei, numeroşi generali şi colonei, ca: Macriani, vechiu conducător de unitate, Rangu şi Grijioti [8]; Hristachi Adamidi-Doliani general în aviaţie; Plastiras şi Kondilis, originari din Agrafa-Aspropotam, primul amestecat în mişcările revoluţionare

---

[1] Tatăl a fost argintar la Corfu şi Halchida. Fiul a studiat la Corfu, Atena, Berlin şi Lipsca, a audiat pe celebrii: Curtius, Mommsen, Droysen, Treitske, etc., iar la Atena pe Filip Ioanu şi pe alţi doi cu nume caracteristic aromâneşti; Şt. Cumanudi şi Sp Findiclis. Ca elev de liceu şi în colaborare cu fratele Mihail, a întemeiat, în 1861, rev. «Parnassos», iar în 1865, cu fraţii Lambru şi Mihail, cercul literar «Parnassos» — Vezi pentru mai ample amănunte; V. Diamandi «Apărarea» nr. 23/931. [2] S'a născut la Cruşova în 1928; a fost frate cu argintarul Nicolae. [3] Vezi com. la Acad. a lui C. I. Cosmescu. [4] Vezi «Apărarea» nr. 24/931, art. de N. Batzaria. [5] Opere: Kira Frosini, Clopotul, Atanasios Diacos şi Astrapoghianis. Dora d'Istria l-a făcut cunoscut prin 1858, prin Revue de Deux Mondes. Vezi Gr. Encicl. Larousse, Supl. 2, p. 1968. Vezi şi I. Car., 2. [6] Relaţiuni date de d. N. Tacit. [7] Vezi Com. la Ac. a lui C. I. Cosmescu. [8] Ibid.

din 1922[1], 1934 şi 1935, născut în comuna Bahuniştea din Tesalia; al doilea, cunoscutul distrugător al mişcării veniceliste din 1935 şi mort în Martie, 1936, născut în sătuleţul Călive de lângă Tricala-Tesalia; [2] o mulţime de colonei, ca Zervas, Parafesta din Samarina, Koţios-Avdela, Kristalis-Seraeu etc.

In administraţia superioară, ca mari demnitari şi guvernatori ai Epirului pe Komninos Miliotis-Meţova şi Gheorghe Modi-Bitolia [3], Clisureanul C. Leccos, director al presei şi afacerilor streine pe lângă guvernatorul Macedoniei, precum o mulţime de alte enrergii noui şi pline de vitalitate pentru viitorul politic şi cultural al Greciei ce aceasta extrage din nouile provincii anexate. Numai Samarinenii au dat peste 200 bacalaureaţi şi titraţi în această ţară, unde activează ca ofiţeri, medici, avocaţi, oameni politici, etc.

Despre marile acte de binefacere în favoarea acestei ţări, numai un studiu special va putea, în mod relativ, să stabilească valoarea şi importanţa. „Marile fundaţiuni porneau toate din generozitatea evergheţilor stabiliţi în streinătate" [4] — scrie istoricul N. Iorga, pe când V. Bérard precizează că coloniile din România nu erau populate decât de acest soiu de Heleni Aromâni cari — cu un picior în helenism şi cu altul în Valahia — treceau neîncetat banul românesc către Atena şi sărmana Hellada [5]. Iată câteva mari figuri. Dr. Arsachi, ministru al Valahiei sub Regulamentul organic, a lăsat marea lui avere pentru întemeierea şcoalei normale de fete (150 eleve) ce poartă numele „Arsachion" [6]; Baronul G. Sina dela Viena a clădit un observator astronomic cu întreţinere şi înzestrare [7], iar fiul Simeon, a zidit şi întemeiat Academia de Belle Arte din Atena, valorând peste 1 mil. fl. — pe lângă alte multe acte de binefacere [8]. Vin la rând alţii: Sterie Curti, socrul lui Sterie Dumba care, în schimbul marilor acte de evergheţi, a fost consul al Greciei; Nikolaus Dumba, diplomatul, a trimis pe pictorul vienez Mackart ca să picteze frontispiciul universităţei ateniene, iar prin 1885, a fost primit cu mare pompă la Atena şi a dăruit — pe lângă alte gesturi de milioane — nişte statui colosale, raprezentând pe Her-

---

[1] In exilul său la Scopia vorbea cu lumea aromânească aromâneşte — după mărturii ale d-nei A. Petraşincu. In 1922, în revoluţia pornită cu Gonatas, au fost executaţi cei 7 miniştri, între cari şi Baltagi şi Gunaris, originar din Samarina, al cărui tată era croitor şi blănar-gunaris la Patras, iar regele Constantin a fost silit să abdice. [2] Vezi despre origina lor şi art. «Marele aromân Colette» de V. Diamandi în rev. «Macedonia» a. IX, Seria II, nr. 5/935. [3] Vezi art. «Demnitari români în Grecia», de N. Batzaria, în «Apărarea» nr. 24/931. [4] Hist. Ét. balk., 463, nota 1. [5] Op. cit., 249. [6] G. Deschamps, La Grèce d'aujourd'hui, Paris, 1892, pp. 335—36 — ap. N. Iorga, l. c. [7] Grand Enc. Larousse, v. 14, p. 749. [8] Pallas, Lex. maghiar, v. 15, p. 2-4. A fost vreme de 8 ani, reprezentantul lui Otto, cu titlul de ambasador; la Viena, Berlin şi München şi decorat cu ordinul «Mântuitorul» cu cruce.

mes [1]. Unul din cei mai vechi evergheți a fost negustorul alexandrin Mihail Tușita, despre care am mai vorbit și care a lăsat culturii helene imensa lui avere de circa 200000 l. eg. Impreună cu Manachia, Sturnari și Averoff, a creat mărețul institut „Metzovion Politechnion" — Școala politechnică mețoveană [2]. G. Averoff, om cu o avere de aproape 1 mil. l. eg., mort în 1900 în Alexandria, deosebit de marile acte cari au întărit cultura helenă în Egipt, a lăsat Greciei totul. In fața universității ateniene, se ridică două statui colosale — a lui Rigas și a Patriarhului Grigorie, spânzurat de Turci, la începutul revoluției [3]. In viață fiind, a întemeiat: școala militară cu întreținere și înzestrare, școala navală și orfelinatul de fete; mai târziu, minunatul Stadion din marmoră albă și dreadnought-ul ce-i poartă numele, muzeu și altele. Și, totuși, auest mare everghet a purtat o mare tragedie în sufletul lui: după mărturiile compatrioților, niciodată n'a vrut să se ducă la Atena, pe care nici n'a cunoscut-o [4]. Nepoată-sa Evdochia Juanopol-Averoff, la moartea sa în 1931, a lăsat toată averea ei instituțiunilor de învățământ și de caritate publică din Atena și Epir [5]. Unul din marii evergheți ai acestei țări a fost și Jean Nicu și mulți alți Neveșteni. Nu vorbim mai mult despre ceilalți Mețoveni ca Sturnara, etc. ca și de alți Aromâni de pretutindeni, cari au înzestrat, ca un nou Pericles, orașul Atenei, cu cele mai moderne și trainice așezăminte.

Cu multă dreptate, I. Lambridis scrie că helenismul datorește mult ambițiunei și curatului patriotism al rasei valahe [6], dar, și cu mai multă dreptate, observă I. Caragiani, că acestei rase valahice, helenismul îi datorește nu mult, dar totul aproape [7].

---

[1] Fratele Mișu a fost și el consul onorific. In 1848, ca să fie departe de mișcările revoluționare, Nikolaus a fost trimis la Atena și găzduit la ambasadorul Procker; a devenit favoritul reginei Amalia, cea mult ambițioasă de a se vedea împărăteasă a Bizanțului. Intr'o ilustrație a timpului, se vede cu vioara în mână la picioarele reginei. Relațiuni căpătate dela d. Tache Caramiciu-București. [2] I. Car. p. 116. [3] Ibid. 266. [4] «Am în fața mea ca pildă pe Tușița, spunea Averoff prietenilor săi. Greciei să-i faceți bioele de departe, dar pe Greci să nu-i vedeți de aproape». Tușița murise, cu mulți ani în urmă, în neagră mizerie, în parcul Zappion din Atena, trăind din pomana ce-i aruncau Moraiții ce nu puteau suferi pe Epiroți. In revoluția din 1881, a lui Arabi Pașa în Egipt, a refuzat pe Rangabé care-i oferea un vas helen și s'a îmbarcat pe un vapor austriac pentru Triest. Și-ar fi exprimat dorința să reprezinte, cu titlul onorific, interezele româniei, dar a fost refuzat și, astfel, neamul aromânesc a pierdut sufletul lui Averoff în favoarea Greciei. Despre aceasta vezi art. „Mețova" și doațiunile familiei Averoff" în „Apărarea nr. 18 931. [5] Vezi acelaș articol. [6] Vezi o. c., II, p. 225. [7] I. Car., 74.

CAP. IV

ROLUL JUCAT DE AROMÂNI ÎN ŢĂRILE SÎRBEŞTI, IN BULGARIA ŞI TURCIA.

Printre ţările slave cari au beneficiat din plin de puterile de sacrificiu şi de însuşirile excepţionale ale acestui popor de negustori şi meşteşugari, a fost Serbia şi provinciile croato-slavone. Dr. D. Popovici remarcă că influenţele acestor oameni au fost remarcabile, mai cu deosebire pe lângă populaţia din târguri, pe cari le-au şi întemeiat [1], iar în altă parte, vorbind de acele colonii stabilite printre populaţiunile croato-slavone, scrie că, încă de prin a doua jumătate a sec. XVIII, ei erau deja foarte influenţi pe lângă toţi factorii, ba ceva mai mult, într'o privinţă, ei conduceau şi afacerile naţionale [2] — constatări ce sunt cu atât mai valabile şi pentru condiţiunile din Serbia veche, cu totul stăpânită de acest element. Profesorul conferenţiar sârb, atât de des citat, face reflexiunea că, nici mai târziu, după revoluţie, când, în Serbia vasală, a început să se întemeieze cultura, industria, comerţul, meşteşugurile şi băncile, fără de cari nu putea fi loc pentru Serbia nouă în concertul popoareler, aceşti Aromâni — răspândiţi prin diferite centre orăşeneşti şi ţărăneşti, precum şi la importantele încrucişări de drumuri — au fost farurile acelei epoci cari au luminat căile furtunoase [3]. Numai J. Cvijic — mânat deopotrivă de dorul de adevăr, ca şi de o pornire instinctivă împotriva acestui element — găseşte, la ei, alături de foarte puţine însuşiri creatoare, mai cu seamă multe scăderi, foarte puţin meritate şi justificate [4].

Luptele de libertate întreprinse în Grecia prin instigatorii ruşi în 1769—70; distrugerea centrelor aromâneşti ale căror victime, scăpate puţine cu viaţă, se aşezau în mijlocul poporului sârb sau prin provinciile croato-slavone; moartea tragică a lui Rigas şi a tovarăşilor aruncaţi în Dunăre, la Belgrad; cântecele revoluţionare şi proclamaţiile către toţi creştinii ale acestui turburător poet, care plănuise să atragă la mişcarea lui şi poporul sârbesc; ideile de libertate ce le aducea poporul de negustori — dela el de acasă sau din Europa; bibliotecile lor modeste sau gazetele din Austria, sârbeşti şi greceşti, ce le strecurau expeditorii din marile centre sau

[1] Op. cit. 122-33. [2] Ibid, 124. [3] Conf. prof. sârb. Vezi nota 5 dela p. 334, C. II, cap. I. [4] In Pén. Balk. — 428, vorbeşte de Aromânii cari au fost agenţii principali ai civilizaţiei balcanice printre popoarele slave; în Nas. Srp. Zem., I, XXX, laudă orânduiala în casă, curăţenia, îmbrăcămintea, etc. adoptate şi de Sârboaice, pentru ca, în altă parte: I, XCI, XCIII şi XCIV, să afirme lipsa oricărei higiene, degenerare, etc., la I, XXX: găseşte simţul datoriei foarte puţin desvoltat, egoism tipic, etc.; în Osnove III, 984, 1022 şi 1028, găseşte la ei, o nepotolită sete de câştig, îi vede rafinaţi exploatatori ai semenilor, conduşi de maxima machiavelică — scopul scuză mijloacele, etc. etc.

cărăvănarii aromâni; samovolnicile spaliilor şi cârjaliilor ce terorizaŭ poporul, etc. toate acestea aveau darul să trezească dorul de libertate la acest popor, cu tradiţii atât de preţioase şi vechi.

In această ambianţă morală, a ieşit la suprafaţă, un om simplu, negustor de porci şi vechiu soldat imperial, fără pregătire politică şi culturală, dar entusiast, brav, cu bun simţ şi mare ambiţie, Caragheorghe Petrovici, ales la Oraşaţ, şef suprem al mişcării revoluţionare isbucnită la Şubniţa, în Febr., 1804[1]. La chemarea lui, au răspuns şi doi voevozi aromâni; Ţinţar Iancu şi Ţinţar Marcu[2]. Toate însuşirile de mai sus, precum şi profesiunea, hotărârea şi urmărirea perseverentă a ţelului lor dinastic vreme de aproape un veac, întreagă fisionomia lor sufletească şi tipul brun, anumite mărturii ale unor membri din familie, ca Arsenie Karagheorghevici, etc, toate acestea concură în a recunoaşte în acel erou al revoluţiei pe un Aromân din vechile colonii de negustori[3].

In cronicile sârbeşti asupra acelor sângeroase epoci care dădea naştere statului sârbesc, aflăm ceva mai mult. Dacă Riga a fost mama revoluţiei greceşti, iar Coletti a ştiut să-i canalizeze energiile, aici, iniţiatorul şi factorul ideii, organizatorul spiritului revoluţionar, însăşi ideea revoluţiei a fost Petar Icico Ţânţarul[4], care a îndeplinit, în acei ani turburi şi riscanţi, o sumă de misiuni diplomatice din cele mai grele şi delicate — ca una în 1805, la Constantinopol, eşuată[5] şi alta, în 1806, tot la Constantinopol, când obţinea un mare câştig de cauză[6]. Alţi doi fraţi Ceardacliia au jucat rol de seamă. Unul din ei, Petre, un abil diplomat — în relaţiuni cu Austriacii şi căsătorit cu o rusoaică din anturajul unei mari ducese măritată la Viena — a fost în fruntea deputaţiei solemne care s'a dus la Petersburg ca să trateze cu guvernul imperial o intervenţie, dar au fost trimişi la Inalta Poartă, unde s'au dus, în Iunie 1805, dar n'au reuşit, findcă Divanul, temându-se de o Serbie prea puternică, îşi retrăgea concesiunile[7]. In 1806, când armatele ruse au ajuns la Bucureşti, iar Petar Icico a denunţat convenţia, Ceardacliia, cel dintâiu şi, pe urmă, Dositei Obradovici, s'au prezentat ca trimişi ai Serbiei libere[8].

Printre primii voevozi cari au ridicat steagul revoluţiei, au fost şi încă doi Aromâni — deosebit de Iancu şi Marcu: — prea

---

[1] Vezi «Gramoste» şi «Furca» Cartea I-a, cari îl revendică ca pe fiul lor. [2] Vezi art. „Rolul Aromânilor" de N. Batzaria, în „Apărarea" nr. 9/930, unde dă şi pe Crăişorul Marcu-Kralevici Marcu, ca Aromân după mamă. [3] Vezi nota 1 de mai sus. [4] Conf. prof. sârb. [5] N. Iorga Hist. Et. Balk., 141. Acest istoric îl dă pe Icico ca Bulgar. Vezi D. Pop., o. c., 68 — unde găsim la Zemun pe un negustor Petre Icicoglu — probabil acelaş. [6] Vezi amănunte în Hist. Et. Balk — l. c., şi unde Icico — sub impresiunea altor evenimente, ca dorinţa lui Napoleon, revoluţia grecească, intrarea Rusiei în răsboiu, etc. — denunţa convenţinea cu Poarta. [7] N. Iorga, o. c., 137 — 139. Era în delegaţie cu Al. Lazarevici şi St. Gipcovici [8] Ibid, 141.

slăvitul Iancu Catița și tot atât de slăvitul Pan Molera [1]. Istoria revoluției sârbești nu se poate scrie fără acești Ceardacliia, Catița și Molera, accentuiază profesorul sârb [2]. Alături de Caragheorghe, a luptat, în 1809, la Varvarin și vestitul erou Ion Cursula [3]. Alți eroi Aromâni — au mai fost printre cei nenumărați — și Hagilera, Conda, T. Iancu, D. Caratasi, etc. Un alt aromân a fost Gh. Popovici — numit G. Celeș — dragoman al lui Miloș, omorât în 1825; unul D. Gheorghevici, obercneaz la Iagodina al aceluiaș Miloș.

In momentele cele mai grele, șeful Caragheorghe a avut, alături, pe credinciosul prieten Naum Cârnaru din Moscopole – amândoi uciși de oamenii lui Miloș [4], iar alături, în mormânt, a avut și cadavrul lui Naumov [5]. Primul medic a fost Aromânui Toma Costici din Cojani, precum și Miloș a avut pe vestita chirurgă Kira Mana — stabilită în Semendria [6]. Iată ce spune conferențiarul des citat, în legătură cu marele rol jucat de Aromâni: „Din modestie, nu vom cita nume strălucite și celebre ale eroilor dispăruți sau încă în viață, cari, sub nume sârbizate și, astăzi încă, întregesc forța răsboinică a Serbiei“ [7]. Vom căuta, pe cât ne va fi cu putință, să scoatem la lumină câteva din acele „nume strălucite și celebre“.

Dar toți acești revoluționari sârbi, cu mult suflet și corp devotat jertfei, nu era îndeajuns de pregătiți ca să reziste unei revoluții grele, împotriva ienicerilor revoltați și trupelor regulate ottomane; această armată populară, care cunoștea metoda de guerilla și de hărțuială, avea nevoie și de arme și munițiuni, deci de un sprijin financiar de undeva. Acest sprijin neprecupețit l-au găsit iarăși la marii bancheri aromâni dela Viena „cari și-au deschis casele și au dat împrumuturi de răsboiu, nu unor state în sens legitim și internațional recunoscute, ci unor revoluționari și haiduci populari, cari, natural, nu puteau să prezinte nici un fel de garanție, pentru ca banii luați cu împrumut să fie dați înapoi; dar pe cât temeiul material al celor ce trimeteau bani era inexistent, pe atât sentimentele patriotice erau puternice la împrumutători“ — spune acelaș conferențiar. El numește „slăvite“ figurile acestor financiari aromâni ca Iconomu, baron Dumba, baron Sina și ale altor mulți cunoscuți și

[1] Vezi Conf. prof. sârb. Probabil ca acest Molera să fie unul și acelaș cu Petre Molera «Pictorul», președinte al cancelariei creștine și care, pentrucă preconiza patru șefi autonomi în Serbia autonomă, a plătit cu sângele său tributul mâniei teribilului Miloș -- vezi N. Iorga, 172-73. Țânțar Iancu din Beala a condus pe Sârbi la victorie în luptele din Craina, în 1805, a fost cântat de popor și înmormântat cu mari onoruri la mânăstirea din Ravanița. (Kanitz, Serbeu, 336). Tot aici, a fost înmormântat și Iancu Popovici Ohrideanul – fără a cunoaște rolul lui în revoluție — voevod al jud. Poțarevatz, mort în 1833. (T. K. Ghiorghevici, La Macédonie, 1919, p. 150). [2] Conf. prof. sârb. [3] T. Fil. p. 112. [4] Ibid. [5] Unul Cârnaru Clisurea este, astăzi, director al gimnaziului grecesc din Nevesca. [6] Conf. Prof. Sârb. [7] Idem.

necunoscuţi, ca ale fraţilor Cârja „bancherii imperiali" a căror influenţă, s'a resimţit mai cu deosebire între 1790-1840 — toţi câţi au ajutat revoluţia lui Caragheorghe şi a lui Miloş Obrenovici. Şi, ca să scoată în lumină marele devotament al acestor financiari slăviţi, conferenţiarul face o paralelă cu împrumuturile acordate Serbiei, în condiţiuni atât de grele şi oneroase, de marii aliaţi în răsboiul mondial.

Iată ce mai spune textual autorul citat: „In perioada când se crea şi se întemeia acest stat, faţă de mijloacele acelor vremuri, Salonicul era, pe atunci, mai departe ca America de astăzi, iar Alexandria era ceeace este Polul nord. Dar se impunea ca cineva să meargă în acel Salonic şi în aceea Alexandrie. Nevoile naţiunii reclamau ca să se aducă de acolo, praf şi silitră, căci trebuiau furnizate şi trebuiau de acolo transportate. Veţi recunoaşte că aşa ceva nu era nici prea uşor, nici aşa plăcut. Dar trebuiau găsiţi acei Amundsen-i şi acei Byrd-i, iar acei Amundsen-i şi acei Byrd-i n'au fost alţii decât Ţânţarii, cărăvănarii din Kraguevatz: Iancu Gruia şi alţi camarazi din Mulovişte, cari — în înţelegere cu Miloş Kneazul — au fost de mai multe ori în acele locuri şi au transportat praf şi silitră". Işi poate oricine închipui de câtă putere de sacrificiu, de cât curaj supraomenesc au fost însufleţiţi aceşti modeşti chirigii, de ce pânză de tainice legături cu negustorii de acolo a fost nevoe, de câtă discreţie absolută, de câte riscuri considerabile, pentru ca asemenea achiziţii şi transporturi să aibă loc, repetat, în chiar cuprinsul imperiului ottoman. Şi terminăm citatul de mai sus cu adaosul că „şi bătrânii Rista Paligorici şi Sima Filipovici aveau pe acele vremuri legături cu Asia şi au fost utili chestiunilor obşteşti şi naţionale sârbeşti". Acelaş lucru făceau — ceva mai puţin riscant — şi Gopeşenii din Alexinaţ şi Naum Topa cari transportau arme şi muniţiuni în războiul din 1877 [1].

Ca oameni de stat am putut identifica, pentru acele vremuri, pe doi Aromâni: Ghermani din Blaţa şi Vuci din Clisura. Cel dintâiu a îndeplinit, prin 1835, funcţiunea de ministru cu misiunea la Poartă, ca să ceară adeziunea acesteia pentru noua stare de lucruri întronate şi ca să fixeze condiţiunile unui voiaj al Cneazului ca vasal [2]. Şi Vuci, deasemenea, a fost agentul diplomatic pe lângă Sultan [3].

---

[1] Relaţiuni căpătate dela d. dr. Petre Topa, preş. Soc. de cult. macedo-română. [2] Nu ştim dacă este unul şi acelaş cu «Mihail Ghermani, Român din Macedonia, rând pe rând, pandur rus şi spion sârb». (N. Iorga, o. c., 177), dar ştim că unul din străbunii Ghermani, croitor, tânăr foarte frumos, a fost foarte apropiat de casa lui Miloş şi, se pare, chiar cumnat, ţinând în căsătorie pe sora Kneazului. [3] Oare nu e acel Vucici, acelaş cu Toma Peticici, cea mai importantă personalitate a Principatului? — Vezi N. Iorga, o. c., 301. Despre Vuci vezi Cartea II-a, cap. III, p. 391.

Urmează, acum, o întreagă serie de nume ilustre în viaţa politică a Serbiei. Iovan Ristici, socotit ca cel mai mare om de stat sârb, de origină Moscopolean [1], ministru de externe sub prinţul Milan şi prezident în locul lui Garaşanin; regent în timpul minoratului Milan, fiul lui Ifrim, pe urmă prim ministru până în 11/4/1873, când este concediat prin intrigi, se impune din nou în 1876, ca să fie din nou îndepărtat în 1882 şi să fie rechemat după abdicarea regelui, regent al lui Alexandru, îndepărtat din nou în 1893, etc. [2]. Vladan Gheorghevici — Ipocrate Gheorghiade, fiul lui Ghiorghi Ciuleca din Furca [3], prim ministru prin 1896, este dat ca exemplu de guvern mână de fier şi de teroare, om de o cinste personificată, care nu dormea şi nu ierta nici o abatere, aplicând pe loc sancţiuni; era mereu în anchete inopinate; răspundea personal şi, adeseori, chiar la faţa locului; este socotit ca unul din cei mai mari literaţi ai Serbiei şi autor al monumentalei „Istoria contimporană a Balcanilor". General Ţinţar Marcovici, fost premier sub ultimul Obrenovici, căzuţi amândoi în tragicul complot ofiţeresc din 1903 [4]. Nicola Paşici, despre a cărui aromânitate am vorbit şi altădată, formează, în 1882, în timpul regenţei lui I. Ristici, un minister forte. In 29 Iunie, 1912, vine ca premier şi conduce răsboiul balcanic cu mult tact şi precauţinne, după aceea răsboiul de întregire a ţării sale, fără ca — în cele mai grele vremuri prin cari, vreodată, a trecut o ţară şi un popor—să-şi piardă cumpătul, iar,timp de patru ani de evenimente pe cât de măreţe pe atât de sguduitoare, departe de ţara pustiită, a reuşit să dea compatrioţilor săi şi Europei — prin minunata lui energie şi înalta înţelepciune, din cenuşă şi desnădejde — o mare ţară a Jugoslaviei [5]. In sfârşit, printre cei mai bine identificaţi, este şi Jifco Jifcovici, generalul care s'a distins în răsboiul de întregire pe sectorul Bosnia — Adriatica, sfetnicul cel mai curagios, bunul prieten al regelui asasinat, prim ministru din Ian. 1929 şi până la noua formaţiune parlamentară, în ultimul timp, mi-

[1] A fost fiul unui meşter constructor care lucra la conacul lui Miloş la Poţarevatz. Kneazul, îndrăgostit de micul zidăraş, l-ar fi luat la el şi l-ar fi trimis la studii în Europa. Inteligenţa pongerată, voinţa îndărătnică şi admirabilul instinct politic al lui Miloş, ca şi numele de Tego al tatălui, par a trăda un suflet aromânesc. [2] După Gr. Enc. Larousse, v. 13. p. 1231: S'a născut la Kraguevatz în 1831. La început, şef de divizie în ministerul de interne; în 1860, şef al unei misiuni, când a reuşit să evite un conflict cu Poarta, ceeace l-a făcut foarte popular; a fost şef al liberalilor, panslavist şi mare duşman al Austriei; a reprezentat ţara sa la congresul dela Berlin. Nu ştim dacă a fost în legături de rudenie cu Stefan Ristici, premier în 1875. [3] Paşa dela Belgrad ar fi luat pe feldşerul Ciuleca ca medic la soldaţii săi, ceeace i-a dat putinţa să înveţe carte pe Ipocrate. Acesta a murit în 1820, în vârstă de 90 ani. [4] Fiul acestuia a fost ministru al Jugoslaviei la Sofia. [5] Strămoşii lui din Moscopole ar fi purtat numele de Pascu şi, după rătăciri prin Rodopi, s'ar fi stabilit în Serbia. Vezi art. «Rom. în Grecia» în «Trib. Rom. peste hotare», I, Nr. 8-9/924. Despre aromânitatea lui Pasici, Ristici, Gheorghevici, Stoianovici, etc. vezi Conf.

nistru de răsboiu şi de marină. Este cunoscut în armată ca Pera Vlao — Petre Aromânul [1].

O altă legiune de miniştri şi oameni de stat: Dr. Lazi Paciu din Clisura, fost ministru de finanţe sub Milan şi Alexandru; Costa Stoianovici (Costa Stoiu Buşeicu) din părinţi Mulovişteni, aşezaţi la Leascovaţ, care, în calitate de ministru de agricultură şi comerţ, a emancipat Serbia de sub tutela economică a Austriei, fost şi ministru de finanţe şi delegat, în 1924, cu aranjamentul italo-jugoslav [2]; Vasa Popovici-Gopeş a organizat, ca ministru al instrucţiunii, învăţământul public; Costa Cumanudi-Clisura [3], primar permanent al Belgradului, interimar la externe în locul lui Marincovici, preşedinte al corpurilor legiuitoare — cum e şi astăzi al Scupcinei; Lazarevici, fost ministru al poliţiei, dintr'o familie Fundu din Nevesca; etc. Fraţii Subotici au jucat şi ei rol mare în administrarea ţării [4].

In domeniul vieţii politice, găsim nume ca Mişa Anastasievici [5], Ştefan Mihailovici, Hagi Toma, Zacu, Nicola Hristici, Antula, Bademlia, Gene, Lazăr Marcovici, V. Iancovici, Lascovici, Duşan Popovici, Mitu Dimitrievici, etc. [6]. Alte personalităţi în viaţa de stat: Bodi, Foti, Dada, Liota, Dalenga, Chiriacu, Dunda, Vulcan, Karkaliera, Kozao (Cogeae ?), Vuci, Paligora, Ciomu, Kermele, Zisu, Mischia, Batut, Riza, Constantinovici, Gheorghevici, Dimovici, Simovici şi 80% din aceia cari se chiamă Iancovici, Dimitrievici, Anastasievici, Atanasievici, Mihalovici, Manoilovici, etc. [7].

Dăm câteva nume de militari de frunte: Dota din Clisura [8]; Bodi, deasemenea, comandant al garnizoanei din Zagreb; fratele generalului Jifcovici, tot general şi ofiţer de stat major; Zisici [9]; colonel de aviaţie Branco Naumovici — Socrati Dimcă, aghiotant regal şi raportor la conferinţa dela Berna — amândoi din Cruşova [10]. In răsboiul din 1878, victoriosul general Horvatovici a avut doi aghiotanţi celebri în Muloviştenii: Dimitri Mischia şi Buciu Rizi; Alexe Naumovici Craja, tot Muloviştean, pentru strălucitele lui fapte militare ca voluntar în marele răsboiu, a fost distins cu titlul de Voevoda [11].

---

prof. sârb. [1] A fost comandantul corpului de gardă şi al organizaţiei militare «Mâna albă» în lupă sângeroasă cu „Mâna neagră" a amicilor Obrenovici, condusă de col. Apis Dimitrievici, şi el Aromân, care a organizat complotul dela Seraţevo în 1918. A fost executat la Salonic, în 1917, ca învinuit într'un complot mascat de Liuba Ivanovici. Jifcovici a fost fiul unui cazangiu cruşovean (?) stabilit la Negotin. [2] A funcţionat, neîntrerupt, între 1912—28, când a murit sărac. [3] Cumanudi şi Stoianovici au candidat mereu în circ. Bitoliei, ca democraţi, luptând împotriva lui Paşici. [4] Erau în Catraniţa. Unul din ei a fost, încă prin 1903, guvernator al Vladivostocului — Vezi Com. către Ac. Rom. a lui C. I. Cosmescu. [5] Despre un bancher Mişa Anastasievici la Bucureşti, a se vedea mai sus, p. 502. [6] Conf. prof. sârb. [7] Ibid. [8] N. Batz., *Lumina*, II, 1904, p. 193. [9] Este unul din urmaşii exploatatorilor de păduri dela Ceaceac. [10] Şi gen. Iancovici — comand. sectorului din câmpia Cosovei în răsboiul balcanic şi gen. Gruici, prim ministru în 1882 şi 1893, reamintesc nume aromâneşti: Iancu şi Gruia. [11] Tunul cu care a luptat pe front acest mare mutilat poartă numele lui

In domeniul ştiinţei şi al literaturii, au dat elemente preţioase. Un mare învăţat a fost Nicolici; I. Ristici şi Vl.-Gheorghevici au fost apreciaţi, unul ca literat, altul ca mare istoric; Cumanudi, cu lucrări „Serbia şi Grecii" şi Ellada şi Ellenii"; D. I. Popovici profesor universitar, cu „O Tzintzarima" şi „Problema voivodinelor" lucrări cari l-au impus opiniei publice. Printre cei vechi, citâm pe poetul Polit Deşancici dela Novisad [1].

Intemeietori ai teatrului sârbesc au fost: Iovan Sterie Popovici, fiu de negustor la Vârşeţ, care, în 1842, a creat teatrul sârbesc [2] — autor al operei „Kir Iani", cu subiect din moravurile Aromânilor [3]; Aleco Branislav Nuşici (Alcibiade Nuşa din Clisura sau Pisuderi), fiu de negustor la Semendria [4], autor dramatic foarte apreciat, care — prin operele lui parsifilează starea de transiţie a poporului sârbesc către civilizaţie [5]; alt dramaturg Dragoliub Sotirovici, tot în acelaş gen caragealesc, din familia Sotir Şunda din Cruşova.

Conferenţiarul sârb ne mai dă o mulţime de personalităţi în domeniul ştiinţei şi literaturii, ca Leca, Batut, Iovanovici, Nica, Dj. Popovici, Nicolaevici, Vasici, pe lângă mulţi alţii deja citaţi [6].

In ce priveşte ziaristica, este de reţinut că primele ziare sârbeşti au fost editate de Marchides Puliu din Viena [7].

Ar fi greu, se pare, să găsim vre-o instituţie de cultură sau umanitară, ceva mai importantă, la care oamenii din acest mediu — adică Aromânii — sau urmaşii acestora să nu fi luat parte ca întemeietori sau mari donatori [8] — aşa observă dr. D. Popovici, iar în altă parte spune că cei mai mari binefăcători i-a avut poporul sârbesc, tocmai dela casele aromâneşti de dincolo (de Dunăre şi Sava) [9] şi acolo unde învăţământul grecesc a încetat de a mai funcţiona ca atare — fie că Aromânii s'au retras, plecând aiurea, fie că s'au asimilat masselor streine — la retragere, toate fondurile cu inventar cu tot au trecut în patrimoniul sârbesc naţional [10]. Aromânii întemeiază primele gimnazii sârbeşti la Karlovatz — Metropola sârbească şi la Novisad-Atena Sârbilor. Ctitor al gimnaziului din primul oraş a fost Dimitri Anastasievici-Sabov, Aromân pur sânge [11]; la acela din Novisad, găsim ca întemeietori şi ofrandori, printre mulţi alţii, pe Ghiorghi Vulpe, Dimitri Coda, Io-

şi este aşezat în Muzeul Naţional. [1] Vezi D. Pop., o. c., 41. [2] N. Iorga, o. c. p. 177. [3] D. Pop., 40. [4] Tatăl Ghiorghi. Dramaturgul a fost director de teatru la Scopia şi Seraţevo. Unul din familia Nuşici-Clisura, a fost la Bitolia velichii ţupan, după 1912. [5] Opere: «Gospoghia Ministarca" — Doamna Ministru, care a făcut epocă şi la Praga; „Analfabetca" şi altele peste 30. [6] Un profesor universitar la Belgrad Draghici Anastasievici, Moscopolean din familia Cole Kiatib, încă cunoscător al dialectului, a fost foarte bine primit de Moscopoleni la Corţa, în 1916, când a venit ca ofiţer sârb. [7] D. Pop., 12. [8] Ibid, 134. [9] Ibid [10] Ibid, passim. [11] Ibid, 128 şi Conf. prof. sârb.

van Patraci, etc.[1], iar alături de D. Sabov, Manoil Zamfirovici, Andrei Matici, Dimco Ghinici, Eft. Gheorghevici, Alexa Panaiotovici, Zamfir Emanoil, Gheorghe Coda din Novisad, Rodocanachi din Triest, Iovan Damaschin din Nemet[2]. In 1873, comunitatea şcolară din Novisad a predat fondul şcolar marelui gimnaziu sârbesc; în 1906, prin meritul lui Ghiorghi nobil de Spirta, fondurile de 100000 fl. ale şcoalei greceşti din Zeimun s'au predat fraţilor sârbi „spre veşnică pomenire pentru pacea sufletelor donatorilor „greci" şi a străduinţelor lor în folosul legii ortodoxe şi învăţăturii sârbeşti"[3]. La Panciova, Boboroiu-Moscopoleanul şi Mandrinu-Clisura au testat sume mari pentru binefaceri, pe când biserica era dotată cu cele mai scumpe odoare şi cărţi de mare preţ[4]. Teodor Tirca, bancherul vienez, a dat 5000 fl. pentru lexiconul sârbesc, Em. Ghica de Dejanfalva a ajutat aceiaşi operă[5]; dar şi G. Sina şi-a manifestat binefacerile[6].

Aromânii, în provinciile croato-slovene, erau cei mai nobili şi bogaţi; lor li se adresau toate apelurile şi ei îşi deschideau pungile pentru întreţinerea culturii şi întărirea rezistenţei naţionale sârbeşti[7]. La Soborul din Timişoara, toţi nobilii, precum şi trei episcopi, erau Aromâni şi tot aceştia erau în fruntea adunării, ca Marcu Serviiski din Kanija Turcă, conducător al Aromânilor şi expert în afacerile financiare şi economice ale Soborului; Const. Al. Filipides de Gaia, fost secretar şi tâlmaciu în „Illiricis", în Deputaţiunea Curţii[8]. Pretutindeni erau în fruntea mişcărilor naţionale, iar în aceea din 1848-49, se găseau la locuri de frunte: „Grecul" Pavel Morfi, în delegaţia Zeimunului, a prezentat împăratului adresa de devotament; Atanasie Caramata, şef al comitetului financiar economic al Karlovaţului şi dr. G. Pantelici; iar Alex. Costici a condus delegaţia Novisadului[10]; Petre Spirta era preşedinte al comitetului naţional din Zeimun, iar vicepreşedinte Dimitri Petrovici[11], etc.

Odată cu dispariţia acestor colonii aromâneşti — unele prin plecare, altele prin asimilare — şi numărul binefăcătorilor naţionali

[1] Vezi C. II-a, cap. I, p. 338, nota 3 şi Spomeniţa — ap. D. Pop., p. 128, nota 1. [2] Program srb. vel. ghimn. Karl. 1890, I, 53 -- ap. D. Pop., l. c. [3] Bogosl. Glas. XVI, 179 — ap. D. Pop., 120. [4] P. Pap., Mem. cit. Altarul bisericii Sf. Dumitru era la fel cu acela al Sf. Dumitru din Clisura. Ambasadorul grec a trimis, prin 1904, la Atena, 6 lăzi de cărţi legate cu aur şi argint—toate cărţile donate de dr. Pindu din Gramoste, cu urmaşi în Clisura. [5] Vezi Tin. Rom. XIV, 150-52 şi nota 1, 151 art. de Lugoşanu. [6] I. Arg., 275. [7] Patru nobili, în chiar şedinţa Soborului, au dat 5500 fl., şi anume: Nacu 2000, Hagimihail 1500, Moscu 1000, Paciagiia 1000, Kolk, etc. — în afară de alţii sume diferite după posibilităţi. [8] Alţi nobili: I. Nicolici-Rudna, Şt. Damaschin-Nemet, N. Moscu-Ivanda, I. Paciaci-Medveş, Adam Peşti, Dimitri Hagi Marcovici, Grigorie Pustai-Tokay, Mihail Cristici, Atanas Duca-Virovitiţa, Toma Laţcovici-Coprivniţa, At. Ianovici-Karlovaţ, Ştefan Monastirliia-Copolna - poate şi Iv. Ghiuriciu-Modoş, Eftimie Kolci-Firichaza, Vasile Popovici-Suboţiţa. [9] P. Marcovici — ap. D. Pop., 128. [10] D. Pop., l. c. [11] Ibid.

a scăzut simţitor — constată cu multă părere de rău autorul des citat[1] — fiindcă ei s'au dovedit, peste tot, colaboratori credincioşi, importanţi şi preţioşi întru promovarea cauzei sârbeşti şi a independenţei[2].

Numai acum, se poate vedea cât şovinism veninos au pus în judecăţile şi manifestările lor anumiţi scriitori sârbi şi oameni politici croaţi cari nu puteau suporta o Jugoslavie „sub ocupaţie ţânţărească" — socotind pe Aromâni un element întrus şi suprapus, fără rădăcini în crearea statului şi a instituţiunilor lui fundamentale[3].

* * *

Nu cunoaştem multe date asupra contribuţiunii Aromânilor la desvoltarea culturală şi politică a Bulgariei, unde ei au constituit elita clasei comerciale. Ştim, totuşi, că centre vechi, ca Arbănaşi, Samocov, Kotel, Peştera, Şiştov, Plevna, Sofia şi multe altele au dat pe cei mai de seamă bărbaţi în acest domeniu. Singură comuna Kotel, a cărui aromânitate a dovedit, pe deplin istoricul C. Jirecek, a dat acestei ţări pe cei mai mari scriitori, pe oamenii cei mai însemnaţi, ca şi pe luptătorii din perioada renaşterii ei culturale, naţionale şi politice — scrie N. Batzaria. Astfel: Aromân din Kotel a fost dr. Petre Belon, autorul primului abecedar bulgar, tipărit în 1824 la Bucureşti; întemeietori ai primei tipografii bulgare, ai celor dintâi case de editură şi librării au fost Aromâni stabiliţi în Filipopol[4]; Aleco Constantinof, autorul celebrului „Bai Ganciu", asasinat de fanaticii bulgari, a fost Aromân din Peştera[5].

In viaţa politică, deosebit de numeroasele energii născute din vechile colonii deja asimilate sau din cele încă noui în stare de asimilare, vom menţiona câteva nume: patru din Peştera, ca G. Theoharov[6]; Tachef — asasinat din motive politice — fost ministru de instrucţiune şi mâna dreaptă a lui Malinof; Kimon Ghiorghief, care a răsturnat, în 1834, pe Tzancof şi Kiose Ivanof — unul fost, al doilea actual prim ministru, amândoi Aromâni — unul după tată, al doilea după amândoi părinţii; Ghenadief din Bitolia, prim ministru, asasinat de liga Sgovor, fiindcă nu admitea amestecul armatei în politică[7]; Leapcef, fost premier, grămostean; Al. Radef din Bitolia[8], bărbat foarte capabil, vice preşedinte al conservatorilor;

---

[1] Ibid, 134. [2] Conf. prof. sârb. [3] Vezi «Rolul Aromânilor» de N. Batz., în «Apărarea» nr. 9/930. Dealtfel şi conferinţa prof. sârb pare a fi o reacţiune împotriva acestei mentalităţi nejustificate. [4] N. Batz, art. «O constatare elocventă» în «Apărarea» nr. 18/931. [5] Aleco mai pregătea un roman din viaţa militară — ceeace a grăbit asasinarea lui. [6] N. Iorga, Hist. Et. Bak., 405, nota 1 îl numeşte «demiroumain». [7] Şi Tachef şi Ghenadief — ambii mari oratori — nu se ţenau să mărturisească că sunt «Ţinţari». Mama celui de al doilea — care a fost fluerat adesea de studenţime şi şovinişti, tocmai că era Aromân — nici nu ştia bulgăreşte. [8] A făcut dreptul la Atena şi ministru în mai multe rânduri.

etc. Nu ştim, deasemenea, ce origină ar fi avut vechii miniştri: Nacevici, Grecov, Iconomu şi nici Aleco Paşa Vogoridi din Kotel, fost administrator al Rumeliei Orientale şi mare om politic; etc. Unul Hristu Dukmegief din Gopeş, fost vice preşedinte al Camerei, a gospodărit admirabil oraşul Filipopol şi a ridicat la rangul de staţiune climaterică modernă Ceam Kuria din Rila (Sinaia Bulgariei).

Pentru eliberarea Macedoniei şi sub steagul revoluţiei bulgăreşti, au luptat mulţi Aromâni, voevozi renumiţi [1]. Şi în Bulgaria, bărbaţii politici se speriau foarte mult de atotputernicia „Ţânţarilor" [2].

Vom da câteva date despre rolul jucat de câţiva Aromâni în administraţia imperiului ottoman, unde, ca creştini, n'aveau dreptul la aceasta. Nu cunoaştem nici un nume de Zagorit sau Moscopolean, cari — în vremuri mai vechi — deţineau mari demnităţi în imperiu. Cu toată deosebirea de religie, cultură şi limbă, au avut, totuşi, pe unul Sava Paşa, mare vizir şi ministru de externe în 1880; Vasilachi Bey Serachioti, deputat în parlamentul lui Abdul Aziz şi medic al lui Abdul Hamid, ca şi colegul dr. Doşu din Magarova; Naym Bey, preşedinte al censurii la Constantinopol şi fratele Sami Bey Fraschéry, tot un mare învăţat, jurisconsult şi lexicograf cu renume — amândoi turciţi, din vechile colonii din Albania. Printre mulţi reprezentanţi aromâni în Parlament aleşi de partida grecomană, au avut, după 1910, pe deputatul dr. Filip Mişea şi pe senatorul N. Batzaria, fost ministru de comunicaţii şi delegat al guvernului ottoman la conferinţa dela Londra — amândoi curagioşi luptători în mişcarea junilor turci.

Dar pretutindeni, ei au fost bancheri, prieteni şi sfetnici ai guvernatorilor. Tiranul Gelladin Bey dela Ohrida avea mulţi consilieri printre Aromâni — unul Nicola Zaru cu multă influenţă şi un bogat negustor [3]. Ali Paşa, contimporan cu acesta, avea — după cum am văzut şi în altă parte [4] — întreg consiliul format aproape exclusiv din Aromâni „greci". Printre cei mai familiari, citām pe acel „signor" Spiridon Colovos, prim ministru al Vizirului — după alţii dragoman al Palatului —, faimosul Atanasi Vaia „suflet afurisit al Paşei", secretarul Costa Gramatico, literatul Psalida, Mantho (Mantu, deja pomenit), Sakéllarios şi Kyrico. Acest sâmbure de „greci" culţi întreţineau focarul helenismului, cu mare aport la naşterea mişcării greceşti şi ei erau oamenii dintre cari Ali îşi alegea agenţii cu misiuni de încredere şi pe cari îi trimitea în străinătate [5].

---

[1] Erau mulţi, ca Pitu Gule, Ghiorghi Mucitane-Casapu, Mitre Vlahul, Al. Coşca, Vanciu Gione, etc. Mulţi din ei luptând şi în numele Aromânilor. [2] Marele negustor Gachi Trifon, cu rol mare în mişcarea de eliberare din 1877, a fost unul din cei trei membri ai municipiului Sofiei, ceeace n'a plăcut ministrului de interne Drinof, care nu putea suferi atotputernicia ţânţărească. [3] Vezi C. I, cap. XII, 294, nota 2. [4] Vezi C. I, cap. II, 76: «Ianina şi Ali Paşa». [5] Vezi

CAP. V.

ROLUL JUCAT DE AROMANI IN A.-UNGARIA.

Cu bună dreptate s'a spus că Aromânii au fost oameni de o capacitate rară, aproape genială, nu numai în negoţ, dar şi în alte direcţiuni şi că, după aptitudinile lor, ei trebuesc aşezaţi în rândul acelor popoare istorice vechi şi înzestrate, cum au fost Evreii, Grecii şi Armenii[2]. O mică parte din şirul de nobili — baroni, magnaţi, cavaleri, etc. — pomeniţi la locul cuvenit, sunt dovezi destul de vorbitoare de marile virtuţi dovedite pe câmpul economiei, ca şi pe acela al manifestărilor culturale şi de natură ideală.

In fruntea legiunii de nobili şi mari mecenaţi ai culturii, ai artelor şi binefacerilor, stă numele celebru al familiei Sina, căreia, în 1818 drept recunoştinţă pentru merite recunoscute, i s'a acordat nemeşia ungurească cu predicatul de Hodos şi Kisdia, iar în 1822, a fost ridicată la rangul de baronie şi primită în rândul senatorilor-magnaţi[3]. Al doilea Sina şi-a eternizat numele în istoria Ungariei pentru partea mare ce a luat la reconstruirea Budapestei şi la construirea Podului cu lanţuri de peste Dunăre, în asociaţie cu contele Szeczényi[4]. In 1858, găsim pe al treilea şi ultimul, Simeon, membru în comitetul de direcţie al Academiei Ungare, la întemeierea căreia a subscris 80000 fl.[5], şi al cărui portret în mărime naturală se găseşte în sala mare a acestei instituţiuni[6]. Intre 1856—1876, a dat peste 550000 fl. pentru scopuri culturale şi de binefacere[7]. A luat parte la toate mişcările culturale interesând patria maghiară şi a dat cel dintâiu mână de ajutor: ori unde am privi în Ungaria, în fruntea tuturor instituţiunilor naţionale fundamentale, îl găsim ca fondator ori ca ajutător cu dărnicie[8]. Pe lângă marele rol în crearea instituţiilor economice, lucru despre care am vorbit la timp, acest Sina s'a îngrijit de învăţământul şi educăţia poporului, creând Muzeul Naţional, Spitalul de copii şi alte spitaluri, leagăne, orfelinate, in-

---

lucrarea Gabriel de Remérand, «Ali Tebelen, Pacha de Ianina» (1744—1822), Tom II, din «Les grandes figures de l'Orient», Paris, 1928 — p. 96—99. Vorbeşte şi de un Albanez Metchobono — Micibuna din Perivoli ?. [1] D. Pop., 133. [2] Aceştia se recrutau din baroni, conţi şi prinţi. [3] Numele lui, alăturî de al regelui şi al contelui, este săpat cu litere de aur în granit, pe unul din braţele podului. [4] I. Nagy, Familii nobile în Ungaria. A stăpânit domeniile: Hodos, Kizdia, Orţidorf, Kalátsa; Rittberg, Beszteres, Simonytornya, Rapolten — Kirchen; Mauerbach, Orifröfli, Farafeld; Trencsin şi Beán; Brumov, Misliborzit şi Welehrad — toate în Moravia; Kevernes, Leopoldsdorf şi Podiebrao, Tolna, Messen, Simongát, Rossitz, Parsitz, Szentmiklós, Leiden, Ertsy, etc. etc. [5] Pallas, v. 15, 3—4, T. Lorinç. [6] Idem. [7] Idem.

stitutul orbilor, Academia Comercială, Teatrul Național, Conservatorul, Corpul pompierilor, Cazina Națională, Basilica din cartierul Leopold, Casa artelor frumoase, deosebit de Academia ungară [1].

Din familia Dumba, tot așa de influentă prin bogăția ei, a fost Nikolaus, bancher și mare industriaș, diplomat și mare mecenat al artelor [2]. In 1878, s'a pus în fruntea listei pentru construirea noului palat al Academiei Artelor, lângă râul Wien și pe Dumbagasse, cu un prim fond, atât de mare că a impresionat adânc pe împărat [3]. A protejat toate marile opere în general. A fost președinte al soc. corale „Mussik Gessenkverein"; a ridicat o mare statuă Sf. Ștefan, a construit un atelier la Tattendorf pictorului salzburghez Hans Makart [4] — care i-a pictat și plafoanele palatului din Viena — opere pentru cari a fost ridicat la rangul de Geheimhofrath — consilier intim, iar mai târziu, la acela de Hernhaus — senator pe viață [5].

Numărul bărbaților cari au jucat un mare rol în viață politică a monarhiei trebuie să fi tost considerabil, dar ei au activat sub nume austrizate și maghiarizate, din cele mai vechi timpuri. Un membru din familia Dumba, Constantin, fiul lui Teodor al lui Nicolae frate cu Sterie, a fost secretar de legație prin 1893 la București, pe urmă,, ministru la Belgrad și mai mulți ani la Washington, de unde a trebuit să se demită în ajunul intrării Americii în războiu, ca urmare a unui conflict cu Wilson; era socotit de elita vieneză ca personificarea austriacului ideal [6].

Ca oameni politici unguri, din cei mulți de origină aromânească, vom da câțiva, ca Kis, Calay [7], Deák, Mocsonyi, Gojdu, etc. printre mulți alții neindentificați.

Deák Ferenc, supranumit „A haza bölcze" — Ințeleptul Patriei, clasat ca unul din cei mai mari bărbați de stat ai lumii, a fost nepot al lui Déak Peter, colonel de husari și fiul lui Gabor [8], din strămoși cari au purtat în Macedonia numele de „Pescari" [9].

---

[1] Vezi lex. Pallas și Revai. [2] Vezi și cap. I, C. II. [3] Se zice că ar fi subscris 200000 fl. [4] A trăit între ani 1840—1884. [5] Dintr'un fond special «Nicolaus Dumba» erau întreținute la Blața 7—8 familii. A murit subit la Budapesta în 23 | 3 | 900 și a fost înmormântat — alături de artiști și marii cetățeni ai Vienei — în Cimitirul de onoare. Venind la București, în 1897, a declarat d. I. Arginteanu: «Eu sunt cuțovlah și mă mândresc cu acest nume». Vezi «Gaz. Macedoniei» din a. I, nr. 16. [6] A fost un scriitor de mâna întâia și unul din cei mai iscusiți diplomați, care «a stat mereu cu ochii deschiși». — Vezi N. Batz., art. în „Apărarea" nr. 9 | 930. [7] Unul Kalay este ministru de agricultură în guvernul Gömbös. [8] După Encicl. maghiară Revai. Tatăl Péter a fost căsătorit de două ori: prima soție a fost Suzana Zagar (Zăgar m.-r.?) și a doua Eva Babos (Babuș — familie în Vl.-Clisura?). A fost înmormântat în biserica zidită de ei în Zala Tornok. Gábor a avut încă un fiu — Iosif. Ferenc s'a născut în 17 | 10 | 803, la Soțtörön — jud. Zala. [9] Encicl. Dr. C. Diaconovici, v. II, p. 111 și 589.

A fost şef al partidului liberat moderat şi autor al constituţiei dualiste, care a luat fiinţă în primăvara 1867 şi a însemnat un succes al moderaţiunii dibace şi prevăzătoare a acestui spirit pacificator şi o biruinţă a politicii ungureşti asupra celei austriace [1]. Era în relaţiuni de stimă şi de prietenie reciprocă cu E. Gojdu, care avea mare încredere în el şi şi-a atras, astfel, o persecuţiune fără cumpăt din partea jurnalisticei române [2]; era, deasemenea, prieten şi al familiei Grabowsky [3]. Despre aromânitatea lui, vorbeşte şi V. Maniu [4] şi Valeriu Branişte [5].

Mentionăm ca om politic cu mare răsunet în Europa şi pe acel Ignatie Martinovici, descendent al unei familii de m.-români stabiliţi în Banat. Prin contele Potocky, marele revoluţionar polonez, cu care a făcut ocolul Europei, a fost chemat să ia parte la redactarea constituţiei franceze, dar a fost reţinut de Francisc în cabinetul imperial politic. A luptat pentru înfăptuirea — prin revoluţie care ar fi isbucnit din Timişoara-Arad şi pentru reuşita căreia îşi asigurase aprobarea lui Roberspierre — a unei republici confederative, în cadrul monarhiei, având ca unităţi Valachica (Ardeal şi Banat) Ilirica şi Slavonia, Ungaria urmând a rămâne doar la teritoriile exclusiv ungureşti. Dar, denunţat laolaltă cu patru tovarăşi, a fost judecat de un tribunal compus din grofi şi cinci preoţi jezuiţi şi decapitat în 20 Mai, 1795, iar operele lui arse pe rug. Ultimele lui cuvinte, ce reamintesc pe ale lui Galileu, au fost „Tamen, homo sum !". Despre personalitatea ştiinţifică a acestui uriaş al faptelor, vom vorbi în altă parte [6].

Aromânii au dat monarhiei şi militari distinşi. Printre emigranţii aromâni amestecaţi în convoaiele Patriarhului Arsenie Cernovici din 1690 şi în altele din 1737, trebuie să se fi angajat mulţi ca militari [7]. Despre emigraţiunile aromâneşti ce au avut loc prin mijlocul sec. XVI şi s'au aşezat în ţinutul Pojega şi Cernica, d. St. Meteş scrie că ele erau un element îndrăsneţ, viteaz şi neastâmpărat, întrebuinţat, cu deosebire pentru aceste calităţi, la războiu contra Turcilor [8]. Deák Peter, tatăl lui Ferenc, era colonel de husari [9]; P. Mocioni şi un alt frate, străbunii ilustrei familii, intraţi în monarhie în sec. XVII prin Valachia, s'au angajat sub Arsen VI, unul din ei a murit ca preot militar, în 1697, în lupta dela Zenta [10]; urmaşii lui

[1] Vezi şi Dr. I. Lupaş, «Andrei Şaguna", 35—36. [2] Encicl. Diaconovici, l. c. [3] Vezi art. de N. Batzaria în „Apărarea" nr. 18/931 – după mărturii dintr'o scrisoare a avocatului dr. I. Dobrin dela Lugoj. [4] Vezi Alm. m.-r. 1880 [5] „Andrei Baron de Şaguna" în Conv. lit. nr, 9/923. [6] Toate aceste date le-am împrumutat dintr'un articol din „Ţara noastră" din 1932, scris de dr. Petre Bănăţeanu, după reportagiile din marea gazetă „Wiener Zeitung", nr. 9/793 şi 18 din Febr. 1794. Numele de Martinovici şi Martin se întâlneşte la Cruşova şi alte centre. [7] Vezi şi P. Pap., Mem. cit. [8] Vezi Cartea II-a, p. 320, nota 1. [9] Encicl. Revai, v. V, 339—40. [10] V. Babeş — Lex. Pallas, v. 12, p. 715 şi Encic. Dia-

Andrei Mocioni dela Pesta, pentru merite militare şi servicii financiare, au primit domeniul Föen din com. Torontal-Banat; Antoniu fiul lui Ioan de Föen, era un ofiţer distins [1]; tatăl Eufrosinei, mama ilustrului Tache Ionescu, refugiat în Ungaria pela începutul sec. XIX, s'a distins ca ofiţer în 1814, în campania contra lui Napoleon [2]; tatăl lui Ignatie Martinovici era căpitan, iar fratele acestuia maior; mulţi generali mai vechi, ca Doda şi Sora [3], alţi ofiţeri din familia Manu şi altele.

O seamă de bărbaţi luminaţi au ajuns nobili, prin marile lor acte de binefacere. Un mare everghet Atanasie Bala, Moscopolean, fost în serviciul diplomatic al Rusiei, a lăsat, prin testamentul din 1/XII/1804, peste 400000 fl. în patru părţi egale: colegiilor reformate din Debreţin şi Sarospatak, gimnaziului evanghelic din Pojon şi $^1/_4$ pentru ajutorarea rudelor şi coreligionarilor săi din Ungaria [4].

CAP. VI.

ROLUL JUCAT DE AROMÂNI ÎN PROVINCIILE DIN FOSTA MONARHIE ŞI IN REGAT.

1. Oameni şi fapte în viaţa fostelor provincii a.-ungare.

Aromânii, stabiliţi în aceste ţinuturi, nu s'au mărginit numai la îndeletnicirile curat negustoreşti; dacă mulţi din ei s'au înstreinat de neamul lor şi, asimilaţi în massele streine, au activat în folosul acestora, nu este mai puţin adevărat că ei au luptat şi pentru afirmarea naţională pe toate căile în favoarea celor băştinaşi. Lupta se dădea grea pe arena economică, dar şi pe cea politică şi bisericească — una în slujba celeilalte. Din totdeauna, îi vedem apărători şi susţinători dârji ai vieţii ortodoxe, a cărei întărire asigura şi fiinţa neamului. Ei luptă peste tot: la Orăştie şi A.-Iulia; [5] în toate centrele din Banat [6]; la Cluj, unde, în 1789, comercianţii „greco-neuniţi" Enache Mavrodin şi Constantin Ioan, luptă cu înverşunare şi, fără a-şi pierde curajul, se adresează tuturor forurilor, până când reuşesc să capete îngăduinţa de a-şi construi bisericuţa de pe râpa din faţa Căminului studenţesc, în strada „Bisericii greceşti" [7]; la Oradea-Mare, aceşti vajnici apărători ai ortodoxiei, în persoana companiştilor greci Ladislau Seresli şi Gheorghe Gusi, se

conovici, III, 303 şi urm. [1] Ibid. [2] R. Seişanu, „Tache Ionescu", 1930, p. 8 şi 9. [3] Vezi V. Manîu, Alb. m.-r., 1880, p. 67. [4] Din Cartea de aur, v. I, p. 765, Teodor V. Păcăţianu, Sibiu, 1902. Numele de Bala există la Cruşova, Salonic şi Scopia. Vezi Cartea II-a, cap. II, p. 381. [5] Vezi Cartea III-a, cap. II, p. 556. [6] Ibid, 309. [7] Victor Lazăr, Clujul, p. 33—35.

plâng mereu împotriva suferinţelor din partea uniţilor [1]; ba, aceşti comercianţi macedo-români au adus în oraş un preot care să-i slujească în legea străbună, iar în 1784, reuşesc — ca urmare a Edictului de toleranţă — să şi clădească o biserică [2]. Cu un cuvânt, negustorii aceştia, aciuaţi prin diferite oraşe ardelene, aveau o deosebită grijă de bisericile româneşti pe cari le înzestrau cu tot felul [3], contribuind, astfel, la întărirea şi înăiţarea ortodoxismului [4].

La Braşov, ei au fost epitropi la toate bisericile de acolo şi au servit cauza românească sub toate raporturile. Gheorghe Nica, marele industriaş, a înfiinţat, la Braşov-Cetate, o şcoală cu două clase şi o şcoală comercială, fiind ales de comuna bisericească, pentru calităţile şi meritele sale, inspector şcolar [5]; Nicola Nicolau a tradus, în 1814, cu cheltuiaia sa, un tratat de geografie şi Plutarhul nou al lui Blanchard [6]; Ştefan G. Coemgiopol, surghiunit de Caragea Vodă, ar fi tipărit o biblie în româneşte [7]; Ioan I. Pantazi, bun prieten cu Şaguna, a contribuit cu sume mari la întemeierea gimnaziului din Braşov şi a sprijinit aşezămintele şaguniene dela Sibiu şi a fost — eu avocatul C. Secăreanu, cumnatul său — prefectul legiunii române din Ţara Bârsei, în 1848 [8]. Numai spiritul vioiu al acestor negustori — scrie N. Iorga — au creat mândrul aşezământ de cultură autonomă, liceul „A. Şaguna" [9]. Chiar la Panciova, Sima G. Mandrino a creat, în 1871, „Fundaţiunea Mandrinu" şi s'a gândit la clădirea unei şcoale române, la ajutorarea studenţilor, la biserica românească, etc. [10].

Prin „provincializarea" Banatului, scrie V. Branişte, Providenţa a făcut ca mulţi Aromâni — bărbaţi de vastă cultură, cu profunde sentimente naţionale şi gata la orice luptă şi jertfă — să se împropietărească pe terenurile vândute de stat şi, astfel, venind în direct contact cu poporul, s'au pus în fruntea lui şi a bisericii în-

---

[1] Vezi N. Iorga, Scrisori de negustori, p. 96. Numele de Gust este frecvent la Aromâni; Seresli ar fi «originar din Seres-Tracia». [2] N. Firu, Oradea Mare, 56—58. [3] Vezi „Ist. bis. şi a vieţii religioase a Rom. din Trans. şi Ungaria". Iacă pe un negustor „grec" Alexă din Bălgrad care dărueşte o evanghelie ferecată în argint şi clopotul cel mare; „grecul" Saul Gh. Kirie un potir, un disc, un zveadaz de argint poleit şi un rând de pocrove de atlaz roşiu; „grecul" Pantazi un antimis de atlaz roşu zugrăvit cu aur — toate pentru biserica Vlădicii — aceasta în sec. XVII. Vezi pp. 256—57. La Orăştie, ei contribue la toate mai mult ca toţi. [4] N. Gologan, 64—65: A sprijinit cu toată tăria şi căldura în Braşov pe G. Bariţiu, A. Mureşianu şi Emilian; era numit de cei pravoslavnici „Tata uniţilor" fiindcă frecventau zilnic casa lui unde s'a pus la cale şi gazeta Transilvaniei, a cărei concesiune pentru apariţie a obţinut-o el. După V. Baiulescu, o. c., 161: In 1848, s'au întrunit la dânsul: Kneazul G. Cantacuzen, G. Sion, M. Balş, Alexandri, N. Ionescu, Carp, Brătianu, Negri, Stoica. Scurtu cu G. Bariţiu, Jac Mureşianu, etc. [5] N. Iorga, Ist. lit. române în sec. 18, 1902, v. I. [6] Dr. N. I. Angh., o. c. [7] N. Gologan, 67-8. [8] Din discursul dela serbările liceului „A. Şaguna" în 27 6/925. [9] P. Pap., Mem. cit.

genunchiate. Căci n'avem astăzi — constată acest scriitor — o singură instituţiune mai de seamă, bisericească, culturală sau politică, care să nu poarte timbrul acestei intervenţii superioare în evoluţia noastră; istoria din ultimul veac — fără Şaguna, Mocioni şi Gojdu — ar aduce mult cu un balon din care s'a scurs hidrogenul[1]. Iar dr. Ath. Marienescu scria, încă din 1880, că mare mângăiere au adus necazurilor lor fraţii din Macedonia, iar pe cei trei de mai sus îi numeşte „îngeri apărători și ajutători ai românismului[2].

Atanasie Grabowski şi Andrei Baron de Şaguna. — Poate datorită numai acestui bărbat înţelept, iubitor şi prea înţelegător, a putut număra Ardealul pe cel mai înţelept şi energic conducător al ei. Casa lui Grabowski din Pesta era locul de întâlnire, salonul literar al vestiţilor literaţi români din Muntenia, Ardeal şi Banat dela încep. sec. XIX, casă unde se abăteau toţi Românii de bine, citeau cărţi proaspete, făceau planuri culturale şi politice, puneau lumea la cale; în acest mediu intelectual şi politic şi sub iubita şi priceputa protecţie a unchiului Atanasie, şi-a format o „educaţie naţională corespunzătoare" viitorul mitropolit Şaguna[3], personalitatea cea mai uriaşă ce a cunoscut-o vreodată Ardealul, figura cea mai reprezentativă şi esenţa cea mai pură a sufletului aromânesc, jertfa cea mai nobilă ce neamul acesta a zidit-o la temelia rezistenţei provinciilor subjugate şi, pentru mai târziu, a întregirii naţionale, fiu al Grabovei ce rămâne singurul — cu puţini alţii — care să mângâie aromânismul din Balcani de pierderea ţinutului moscopolitan în plină glorie şi splendoare. Dar el a fost şi produsul acelei mame aromânce cu toate virtuţile ei creatoare: rodnicie aleasă, devotament superb şi mistuirea de sine în creşterea copiilor, pe cari îi învăţa iubirea de tradiţii şi credinţă străbună, ordinea în lucrare şi cumpătare şi mai presus de toate, voinţa de a lucra şi de a birui; a fost produsul acelei mame Anastasia a lui Muciu „pe care neamul şi biserica noastră — scrie dr. I. Lupaş — în chip de recunoştinţă va trebui să o aşeze de aci înainte în şirul celor mai luminoase icoane de femei și de mame române din trecut"[4].

---

[1] V. Branişte, art cit. mai sus — nota 5, p. 586. [2] Alb. m.-r., 1880 — Macedo-românii din Ungaria, 71 şi urm. [3] A trăit între ani 1779-840. Unchiu al celebrei Anastasia, negustor fruntaş cu legături intinse, membru de frunte al com. gr.-ort., «Fundationis scholae Gr.-Ritus non uniti Administrator Condeputatus», frate cu Constantin — amândoi, la început, negustori de vinuri în Galiţia şi în Ungaria de nord — a contribuit, laolaltă cu mulţi Aromâni şi alţii, la ridicarea bisericii din Budapesta; ambele lui soţii: Elena şi Maria Nicolics foste prezidente ale Asoc. femeilor române. Invăţătorul român Şt. Popoviciu îl botezase, intr'un lung acrostih, „Patronul Românilor". Vezi I. Lupaş „Mitr. Andrei Şaguna" şi dr. G. Alezici. st. cit.; etc. Numele Grabowski l-am întâlnit şi la Poznan-Prusia. Vezi nota 7, p. 555 şi mai sus, p. 348-49. [4] Dr. I. Lupaş, „O

Mitropolitul Şaguna — membru al Casei Magnaţilor, bărbatul de încredere al Senatului imperial, membru pe viaţă al Senatului austriac — a reuşit să câştige autonomia bisericii şi prin ale lui excepţionale calităţi desfăşurate prin şcoală, biserică şi pe arena politică, să înmănunchcze energiile şi să asigure rezistenţa tenace a unui întreg popor, slăbit şi dispreţuit, ca, numai astfel, să-l ducă pe calea marilor biruinţi ce aveau să vină. Era un om care ştia — în tumultul frământărilor şi patimilor aprinse de incoştienţi, dar cu orgoliu de conducere — să aleagă ceeace era trecător şi artificial de ceeace era cu putinţă şi etern; olimpian prin temperament, ştia să potolească totul numai prin realizări concrete şi de interminabilă durată şi să smulgă împrejurărilor chiar peste ceeace se putea. Avea — scria E. Picot — calităţile unui om de afaceri şi, de aceea, a întemeiat un fond perpetuu şi inalienabil, destinat să mărească resursele clerului, ale şcoalei şi tipografiei metropolitane, fond la care şi-a vărsat el toate averile şi la cari au contribuit Em. Gojdu, Teodor Mutowsky şi G. Grabowsky [2].

Iată cum a fost caracterizat de cronicari acest mare om. Istoricul N. Iorga îl numeşte un majestuos bătrân care, de pe scaunul de arhiereu, ca de pe un tron de rege, a fost cârmuitor de oameni şi un îndreptar al vremilor, cărora nu li s'a supus ca exemplarele obişnuite, ci le-a întors de pe povârnişul lor spre culmea lui [3]; suu alţii: numele lui a însemnat o nouă epocă în viaţa poporului român şi a bisericii orientale [4]; avea atâta înţelepciune cât o jumătate de ţară [5]; era om politic din creştet până în tălpi [6]; era creerul care concepea, mintea care combina, inima caldă care însufleţea, pârghia trecutului care punea totul în mişcare spre realizarea drepturilor şi năzuinţelor neamului [7]. Octavian Goga îl caracterizează ca o rară energie rodnică, cheltuită pe de a întregul în slujba neamului, ca omul care a realizat cele mai mari binefaceri pe seama acestui colţ de pământ şi că, dela groapa lui, ca de pe o culme de înaltă retrospecţiune istorică, se vede desfăşurându-se unul din cele mai luminoase capitole din însăşi existenţa neamului; că, în vre-

mamă credincioasă", p. 10. [1] S'a născut în 20/XII/808, în Mişcolţ, din com. Borşod. Era fiu al treilea al lui Naum Evreta Şaguna, negustor de vinuri ungureşti în Galiţia, scăpătat în afaceri; frate cu Avreta, mare negustor şi deputat al Pestei; nepot al celor doi Grabowski: Atanasie şi Constantin şi al lui S. Economu, mare negustor; văr bun cu George Grabowski „studiosus linguae daco-romanae» şi cu George Muciu, director al şcoalei greceşti şi librar în oraş; nepot al lui Evreta Şaguna, bunic dinspre tată şi al lui Mihail Muciu dinspre mamă. Vezi Dr. I. Lupaş, o. c. [2] Vezi „Les Roum. Mac. en Autriche et en Hongrie» în Alb. m.-român, 1880, p. 102 şi urm. [3] Vezi Dr. I. Lupaş, o. c. [4] Episcopul istoric G. D. Teutsch—vezi o. c. [5] Ministrul ungur Eötvös. ib. [6] M. Eminescu. ib. [7] Dr. C. Anghelescu la serbările liceului „A. Şaguna" din 27—29 Iunie 1925 — după Rev. „Trib. Rom. de peste hotare", a. II, 7—8/925.

mile turburi dela 1848, toată revărsarea de energii a ştiut să o ordoneze, s'o ţină în frâu şi să o valorifice cu un obiectiv politic bine determinat; că, în vremile când se cerea un om excepţional, rolul acesta l-a avut acest descendent al Pindului, trimis de soartă ca un ajutor venit de sus în tabăra Ardealului; era o minte de o comprehensiune cu totul particulară pentru toate situaţiile politice, om de tact şi fin diplomat, spirit cizelat de cultură şi perfect echilibrat, pregătit deopotrivă pentru speculaţiunile abstracte, ca şi pentru acţiunile pozitive, fiindcă aducea cu sine un element psihologic nou — linia de avânt şi de îndrăzneală, temperamentul de revoluţionar şi conspirator, o reminiscenţă atavică, cine ştie, din sufletul agitat al Macedoniei...[1]. La rândul d-sale, dr. I. Lupaş îşi termină monumentala lucrare, spunând că îl caracteriza prudenţa politică, simţul practic şi tactul diplomatic extraordinar de fin, care l-a dus — chiar şi în împrejurări cu totul potrivnice — din izbândă în izbândă, storcând oricărui prilej tot folosul ce i-l putea da[2].

In lupta lui, pe deplin izândită, acest mare ierarh a avut un ajutor neprecupeţit în aceia cari purtau numele de Gojdu, Mocioni, Căliva[3], Sina cu care era înrudit şi care i-a uşurat pătrunderea în palatul imperial, etc.

Emanoil Gojdu[4], Moscopolean[5], a fost un caracter ferm, un ortodox pronunţat, cel mai căutat apărător în procesele criminale, o autoritate juridică recunoscută în toată ţara, om cu mare influenţă şi prestigiu în presă, cu multă greutate pe lângă guverne, cel mai ilustru orator parlamentar. Pe lângă toate acestea, un mare român, amic bun, încă din copilărie, cu Şaguna, căruia i-a stat la dispoziţie cu sfatul şi cu fapta, în toată lupta grea pentru câştigarea cauzei româneşti; ca membru în casa Magnaţilor, a ţinut, în 19/VI/861, remarcabila cuvântare, când, cu marea lui autoritate, a acuzat pe Unguri că poartă marea vină de războiul civil nenorocit din Ardeal şi că au exclus în mod barbar dela lucrările dietei naţiunea română pe care o iubeşte fără margini; ca avocat la Pesta şi foïspan al Caraş Severinului, a ocupat toate posturile cu Români; a

[1] La groapa lui Şaguna, în 28 | 6 | 923 din „Mustul cere fierbe". [2] Op. cit. 330. [3] Mare demnitar bănăţean în Ungaria — după mărturii date de d. Th. Căpidan. [4] Gojdu sau Gozsdu (derivă oare dela Guvojdu, Gvojdu, Gojdu ?) născut în 9-21-II-802 în Oradea, mort în 22 3-I-870 în Pesta; fiu de negustor aromân: Popoviciu sau Gozsdu Atanasie; rudă de aproape cu familiile Mandrinu, Stupa şi Geticu; a avut două soţii: Anastasia Pometa — rara frumuseţe văduva Vulpe şi Melania Dumcea. Studii la gimnazíul romano-catolic din Oradea şi la academiile din Oradea şi Pojon. A fost membru în casa Magnaţilor-Senatului, ablegat al dietei Ungariei, septemvir „jude la judeţul cel mai înalt", decorat cu ordinul leopoldin în clasa de cavaler, asesor onorar „tablábiró" la cele mai multe comitate. [5] In una din bisericile Moscopolei, numele strămoşului sta scris pe scaunul împărătesc sculptat şi sprijinit de doi lei bizantini. Vezi Cartea

decretat limba română ca limbă oficială şi a luat iniţiativa întemeiării unui gimnaziu românesc la Lugoj. Pe acest bărbat extraordinar, un gând mare şi sublim l-a chinuit toată viaţa; mistuindu-se pe sine, el dădea puteri noui de viaţă poporului aromânesc şi, astfel, prin testamentul din 4-II-869, care-l făcu nemuritor, el lăsa întreaga lui avere, ce, în 1870, atingea 200000 fl., din al cărui venit să se dea stipendii tinerilor talentaţi şi cu purtare bună şi ajutoare pentru alte scopuri de natură să promoveze binele şi prosperitatea patriei comune ungare, a bisericii orientale ortodoxe şi a naţiunii române. In 1897, averea se ridică la 1099690 fl.[1], în 1899 la 2 mil. (5 mil. franci)[2], iar în ultimul timp, la un miliard[3]. Astăzi, pe teritoriul Gojdu din Budapesta, se ridică trei quadrate de clădiri şi o capelă ortodoxă, iar averea formează obiectul unui proces încă pendinte între statul român şi cel ungar[4].

Familia Mocioni-Mocsonyi[5]. — Cu Ioan (fiul lui Andrei al preotului militar Petru) care a ajutat foarte mult răscoala Românilor din 1848, această familie „una din cele mai considerabile din Budapesta", a intrat în istoria Ardealului românesc. Cei trei fii ai acestuia: Petru — desemnat, în 1848, de Graful Stadion ca om de încredere la Viena al Românilor — Andrei, cel mai marcant din toţi şi Antoniu — laolaltă şi cu Alexandru din ramura Mihai-Mişcolţ[6] — toţi s'au distins ca leaderi în toate mişcările naţionale, luptând din răsputeri pentru neatârnarea bicericii româneşti şi întemeierea mitropoliei din Sibiu. Andrei, murind în 1880, este continuat de marele Alexandru, ultimul şi cel mai ilustru dintre Mocioni, fruntaş printre oratorii cei mai de seamă ai dietei ungare şi cel mai distins din tabăra minorităţilor. É. Picot scrie că membrii acestei ilustre familii au dus la bun sfârşit despărţirea bisericii naţionale, iar statutul şagunian al acestei biserici a fost aproape în întregime alcătuit de înţeleptul dr. Alexandru Mocioni[7]. Spiritul larg democratic ce stă la baza acestui statut şi chiamă la trebile obşteşti

---

II-a, cap. IX, p. 515 şi Cartea III-a, cap. II, p. 558. [1] Encicl. Dr. C. Diaconovici, de unde împrumutăm multe date. [2] I. Popeea „Caractere morale", 315 nota 1. [3] G. Murnu, Conferinţă la radio, în „Apărarea", nr. 2 | 1930, foileton. [4] Despre acest mare mecenat, vezi Encicl. Diaconovici, I. Popeea — o. c. — Enc. Minerva şi dr. I. Lupaş, «Andrei Şaguna». In baza unui tratat din 1929, s'a prevăzut ca, o lună după ratificarea convenţiei dela Haga, să se înceapă tratative pentru rezolvarea acestui diferend — încă, până astăzi, nerezolvat. [5] După I. Car., — o. c., 184 — familia s'ar trage din tribul Mocianilor-Moţanilor din Aspropotam. [6] Cei doi fii ai lui Petru: unul Andrei, a fost seniorul liniei de Föen, titlu acordat de împărat ca donaţiune mixtă pentru serviciile aduse monarhiei, iar Mihai a întemeiat ramura a doua Tokay, Mişcolţ şi Pesta. Vezi Encicl. Diaconovici, III, 303 şi urm. şi dr. Ath. Marienescu, Alb. m.-r. Ioan era om cu multă ştiinţă de carte şi cunoscător a 10—11 limbi; tată al Ecaterinei — mama lui Alexandru şi a cinci feciori, cei trei de mai sus, George şi Lucian. [7] Vezi art. cit în Alb. m.-român.

şi pe mireni în proporţie de $^{2}/_{1}$, nu trebue căutat, însă, în organizaţia parohiei engleze sau a unui townschip american — cum remarcă dr. I. Lupaş — ci în însăşi organizarea conducerii treburilor obşteşti la comunităţile aromâneşti din Balcani ai căror fii Şaguna, Gojdu şi Mocioni au fost prin reminiscenţe atavice şi cari au ţinut seamă de acele sfaturi şi sugestii ale compatrioţilor atât de nobili, înţelepţi şi practici în mijlocul cărora au crescut.

Antoniu — ofiter, deputat şi preşedinte al parlamentarilor naţionalităţilor — lua cu sine pe fiii Zeno şi Victor, ca să-i iniţieze în nobila luptă naţională, pe care a servit-o ca ablegat al dietei şi membru în toate sinoadele. Alexandru [1] şi Antoniu — care a pus la dispoziţie tot avutul său — au contribuit, în largă măsură, la înfiinţarea, în 1871, a băncii „Albina" din Sibiu, tot aşa după cum în 1866, întemeiaseră revista cu acelaş nume, în spiritul şi cu mijloacele familiei Mocioni, conducerea fiind încredinţată lui V. Babeş, iar redacţia d-rului V. Popa.

Nikolaus Dumba, Mecenatul, a fost un protector zelos al soc. „Junimea" dela Viena [2], un generos sprijinitor al tuturor întreprinderilor culturale şi sociale ale Românilor, un adversar neîmpăcat al Grecilor cari puneau piedici culturii naţionale a M.-românilor; iar ca raportor al comisiunii afacerilor streine, a rostit, în delegaţiunea Austriei unde avea rol de frunte, discursuri de mare importanţă si de interes deosebit pentru statul român [3].

In rev. „Tinerimea Română", a. XIV, deseori citată, înţeleptul Carcalechi dă — pentru începutul sec. XIX — o legiune numeroasă de evergheţi negustori aromâni din Viena şi B-pesta, cum au fost: C. şi I. Em. Ghica de Dejanfalva, C. Ghira, Zinovie H. Const. Pop, Mihail Boiagi, Naum Derra, episcopul D. Popovici, nobilul C. Dragăli de Biud, fraţii Terpo, Gh. Guda, N. Muciu, C. Derra, St. Fardi, Gh. N. Muciu, N. Boiucli, etc.; pe când Sina cumpăra cărţi româneşti pentru tinerii români din satele sale; etc. etc.

2. — Oameni şi fapte în Vechiul Regat.

Ştim că. în veacurile trecute, mulţi Moscopoleni ocupau demnităţi înalte în Principate — fără a şti ce anume demnităţi şi cari

[1] Alexandru era fiu al Ecaterinei Ioan de Föen şi al lui Mihai — nepotul lui Mihai — Tokay, frate cu Andrei. Petru, fratele lui Antoniu, deputat de Torontal în dieta din Poţon în 1847 şi referent la Curtea de Casaţie, era bărbat de mare curaţ şi, în 1852, a declarat pe faţă guvernatorului Schwartzenberg că Românii nu mai cred în promisiunile acestuia şi nici în guvern. Andrei, alt frate, tot aşa de rezolut, cu multe demnităţi în monarhie, a trimis, în 1860, împăratului un memoriu cu 12000 semnături, cerând sau alipirea Banatului la Transilvania sau proclamarea lui ca provincie aparte; iar ca reprezentant în senatul imperial, şi-a desvoltat noul sistem de guvernare a monarhiei, spre marea stupefacţie şi indignare a Ungurilor şi Austriacilor. A fost ales, în 1866, membru al Academiei române. A. Mocsonyi, actualul maestru al vânătorilor regale, este urmaş al acestora. [2] Gazeta Macedoniei, nr. 16/1897. [3] Encicl. Diaconovici, II, 230.

anume erau aceia. Mulţi învăţaţi veneau din Moscopole, unde antichitatea greacă era încăodată reînviată, alţii veneau din Meţova şi Tesalia, din Zagor şi Ianina, unde, deasemenea, erau mari colegii greceşti. Aşezându-se în Principate, ei îşi împrumutau nume greceşti sau se serveau de numele grecizat al tatălui ca nume de familie. In felul acesta, pătrundeau repede în pătura conducătoare şi câştigau prestigiu şi averi şi, cu timpul, multe nume ilustre s'au asimilat în massa romanească, cinstind istoria şi pinacoteca marilor figuri. Numărul acestor Aromani trebue să fi fost, pe cât nici nu bănuim, important [1] — de aceea, o reluare a acestei probleme se impune imperios.

Încă dela finele seci XVI şi începutul celui de al XVII, am întâlnit, în Oltenia, doi bani ai Craiovei: pe unul Iane „Grecul" şi pe Mihalcea agent de negoţ al lui Mihai [2] — el însuşi fiu al vrednicei Teodora din pitorescul Zagor al Pindului [3] — ceeace presupune că aceşti bani ar fi avut încă mulţi Aromâni din acest ţinut ca ajutori în afacerile de negoţ, ca şi în cele politice şi administrative. Nu este exclus ca şi Epirotul Zotu Tzigaras, ginere al lui Petre Şchiopul, spre 1590 şi protopatav al domnului Radu Mihnea să fi fost şi el Aromân [4]. Stavrinos — soldat, sfetnic şi cântăreţ al isprăvilor lui Mihai, într'o poemă în l. greacă, a fost Aromân din Malsiana-Epir [5]. N Batzaria — fără a arăta documentele istorice — afirmă că şi „iubitul de glorie împărătească" Vasile Lupu ar fi avut aceiaşi o-rigină etnică [6]. Marele ierarh Dosoftei care, cu curaj şi hotărâre a întronat l. română în biserică, lucru ce n'a cutezat să-l facă Mitropolitul Teodosie al Ungro-Vlahiei [7], acest mare mitropolit ni-i dat de toţi cercetătorii ca Aromân, după unii, urmaş al unei familii a-şezată în Galiţia, cu numele de Papari [8] — şi nu Papană, cum s'a dat din greşala isvorului cercetat [9] — după alţii, Dumitru Bărilă, cu tatăl Leondari şi mama Misira [10], pe când Aromânii îl dau ca originar din Ziţa-Zagor [11]. Ca şi Dosoftei, în 1682, la Iaşi [12], Muloviştеanul Meletie a instalat în Muntenia prima tipografie [13], iar călugărul Nicodim din Perlepe a instituit viaţa monahicească [14].

Printre marii demnitari ai Voevozilor mai găsim ca Aromâni pe Moscopoleanul Dimitrie Procopiu Pamperi, secretar şi medic al lui

---

[1] In timpul din urmă, am dat de colonii numeroase de Zagoriţi în Titu, Târgovişte, Găeşti, etc. — peste tot în jud. Dâmboviţa. [2] Vezi mai sus, p. 465, notele 6 şi 7. [3] N. Batzaria, art. în «Apărarea» nr. 12/930. [4] N. Iorga, Hist. Roum. Pén. Balk., p. 37 şi C. Erbiceanu, Comunicări la Acad. Rom. din 25 Febr. 1905. [5] Papiu Ilarian, Tezaur de Monum. istorice, Buc., 1862, t. I, p. 276 — ap. I. Arg. 276. [6] N. Batzaria, art. cit. [7] Prof. Gh. Nedioglu, manual de l. româna, cl. VI, ed. V. [8] După mărturii ale colegului C. Noe. [9] Vezi mai sus, p. 227, 378 şi nota 4. [10] Şt. Pop şi alţii, manual de cl. VI, ed. I. [11] N. Batzaria, art. cit. [12] După Nedioglu: aici, a tipărit cea dintâiu carte în versuri româneşti, având ca model poezia populară şi a încercat, într'un stil plastic şi colorat, să poetizeze l. română. [13] I. Nen., p. 32. [14] N. Iorga, conf. în Archiv. Olt. nr. 1 922 şi N. Batzaria, „Din contrib. intel. a Aromânilor" în „Apăra-

Nicolae Mavrocordat şi învăţător al lui Constantin, fiul[1]; Riga Fereul despre care am mai vorbit[2]; doi Meţoveni: unul D. Zaman, paharnic pe lângă Al. Şuţu şi D. Cosacovici, cunoscut de ofiţeri ca Macedoneanul şi Aurelianul, aghiotant domnesc sub Al. Ghica Vodă, care l-a ridicat la rangul de nobil[3]. Adeseori, căpitani şi armatoli din Pind şi Tesalia, după cum se angajau în armatele europene, treceau şi în Principate, unde intrau în serviciul prinţilor dunăreni[4] — nume ca Costin[5], ca Meitani, Giuvara şi alţii, sunt legate de numele acestor armatoli[6]. Nume ca Nasta, Giuvara, Paplica, etc., aşezate în Ardeal, se coborau în Vechiul Regat[7]. Aromânii din Zagor susţin că multe nume celebre din istoria politică a României, de mult asimilate şi cari treceau de Greci, erau originare din acest ţinut.

Găsim multe nume activând pe un plan politic de rangul întâiu. Dr. G. Arsachi, ministru sub regulamentul Organic[8], din Vl.-Livadia Olimpului; D. Bolintineanu, ministru de instrucţie sub Cuza Vodă[9]; Gh. Chiţu, comisar de propagandă în 1848, primar al Craiovei şi ministru de instrucţie, finanţe, justiţie şi interne în cabinetele Epureanu şi Brătianu[10]; C. Esarcu, medic şi profesor universitar, agent diplomatic la Roma şi Atena, ministru de externe în 1891[11]; M. Ferechide, ilustru bărbat de stat şi prim ministru[12]; Menelas Ghermani, mare autoritate financiară şi autor îndrăsneţ al multor legi financiare fundamentale[13]; C Disescu, marele jurisconsult şi ministru în mai multe rânduri[14], fiul unui negustor Dissi Clinovescu, originar din Clinova, după alţii din Veleştin — amândouă în Tesalia[15]; marele bărbat de stat Take Ionescu simţea o mândrie a se număra printre Aromâni[16]; Nicolae Mişu, diplomatul foarte fin şi capabil[17] şi Filitti, amândoi din Zagor[18]; C. Garoflid,

rea" nr. 12/930. [1] C. Erbiceanu, Comunicări. Zagoriţii susţin că un oarecare D. Cordas din Drăgai era cancelar şi sfetnic al unuia dintre Mavrocordaţi. [2] Vezi mai sus, p. 565. [3] C. I. Cosmescu, Comunicări. [4] N. Iorga, Hist. Roum. Pen. Balk., p. 49. [5] Mărturii ale d. N. Batzaria, după care străbunul Costineştilor ar descinde din acesta. [6] I. Car., p. 155: Armatolul Panu Meitani din Cătuna Acarnanie, p. 79, un alt vestit armatol Giuvară din Pind. [7] N. Batz., «Apărarea», nr. 20/931. [8] N. Iorga, Hist. Et. Balk., nota 1, p. 463. [9] Descindea din familia Kosmad. [10] S'a născut în 24/VIII/828 în satul Obloga-Romanaţi, fiul unui negustor fugit din Macedonia de teama Turcilor — Encicl. Diacon., I, 813. Ca să-şi achite datoriile, a fost nevoit să-şi vândă moşia Mirila. [11] S'a născut în 1836 în Bucureşti, mort în 10/VI/1898. Ibid, II, p. 320. [12] Vezi mai sus, p. 124. [13] Vezi mai sus, p. 503. [14] Vezi Cal. aromânesc, 1901—1902 şi lucrarea de faţă, p. 141 şi nota 2. [15] După L. T. Boga, satul Clinovo cu 1380 Aromâni şi după mărturii ale d. N. Tacit. [16] După R. Seişeanu, o. c., 8-9. Temperamentul autoritar şi impulsiv al tatălui Gheorghe Ioan, un adevărat «pater familias», tip roman, pare a trăda un adevărat tată aromân. [17] Dr. I. Ghiulamila, art. în «Apărarea» nr. 16/931 şi M. Beza, Mem. Acad. Rom., tom. 6, Seria 3. [18] S. Ţovaru, «Un ilustru medic vienez» în Revista macedo-română, nr. 1—2 din anul 1931.

ministru de agricultură şi domenii, cea mai înaltă autoritate a ţării în această ramură, urmaş al unei vechi familii din Clisura [1]; O. Goga marele bărbat de stat cu rădăcini în aceiaşi Clisura şi în Moscopole [2]; generalul Nicolae Uică, ministru de răsboiu [3]; E. Costinescu ministru de finanţe şi fiul dr. Constantin, actual ministru al muncii [4]; şi alţi mulţi ca C. Dimitriu, ministru şi preşedinte al Camerei, D. Gusti, descendenţi din vechi familii aşezate în Principate [5]; D. Iuca, actual subsecretar la interne; Iuliu Valaori, fost şi actual secretar general la instrucţie; ing. M. Paciurea, dir. gen. C. F. R., cu aport considerabil la construirea podului Carol I şi a silozurilor dela C-ţa; doi dir. generali P. T. T.: Al. Gussi şi P. Papacostea; D. Căpreanu şi A. Anastasiu, preşedinţi de curţi de apel (Craiova şi C-ţa); dr. P. Topa, vice-preşedinte al Camerei; etc. Un şir impunător de generali: Sachelarie dela Craiova (ar fi fost din Cruşova); Darvari, I. Papană şi P. Mandrinu din Vl.-Clsura; Petala, Macridescu, Coandă, C. Şaguna şi mulţi alţii.

In domeniul literelor şi al artelor plastice, vom da aceste nume. Printre cei mai vechi, Anton Pann, părintele folklorului român şi promotor al culturii în massele populare [6]; D. Bolintineanu, poetul cu ingratitudine neglijat de critica română; O. Goga şi St. O. Iosif [7]; A. Drumeş [8], poate şi Carageale [9] şi Maiorescu [10], etc. Marele Theodor Aman, fiul Serdarului Dimitrie, premergător lui Grigorescu, întemeietor al şcoalei artelor frumoase, al pinacotecei şi primului salon, al „Muzeului Aman" [11]; Kimon Loghi, fiul unui mare negustor din Seres; Ary Murnu, etc. [12].

Şi aici, în Principate, Aromânii şi-au manifestat marile lor calităţi de evergheţi. Vom da câteva nume. Unul Avramides Leacce lăsa 15000 lei, ca, din venit, să se înzestreze o orfană săracă [13]; unul C. Stăniciu 4000 galbeni pentru fundarea unei şcoli în târgul Fălciu [14]; Mihail Adjirolu, lăsa în 1896, 5000 lei pentru clădirea unei şcoli pe moşia Nanov [15]; I. Hagiade a clădit biserica Maica Domnului şi Sf. Ioan pe proprietatea Simnicul cu numeroase înzestrări [16]; Vaşile Paapa a construit, pe moşia Valea Boului-Prahova, şcoală model şi biserică cu înzestrare întreaga moşie şi o avere

---

[1] Trib. Rom. de peste hotare, a. IV, nr. 1—2/927. [2] N. Batzaria, art. în «Adevărul», 1930 (?). [3] Vezi mai sus, p. 472 şi nota 10. [4] Mărturii ale d. N. Batzaria. [5] Vezi mai sus, p. 484 cu notele 2 şi 3 şi p. 494. [6] N. Batz., «Apărarea» nr. 12/920. După acesta, ar fi din coloniile din Bulgaria, iar după V. Hrisicu, ataşat de presă la Sofia — «Boabe de grâu», III, nr. 3—4 — din colonia dela Şiştov refugiată în 1798 dela Arbănaşi din cauza Cârjaliilor. [7] St. O. Iosif descinde din Aromânul Iosif Omu aşezat, prin părţile Cohalmului, prin 1775. Vezi studiu de P. I. Papadopol „Complectări despre St. O. Iosif" în „Preocupări literare", a. I, v. I, nr. 2 936. [8] N. Batz., art. cit., nota 2. [9] In lucrarea „I. L. Caragesle", v. I, O. Minar (VII—VIII) ne dă un grec (?) macedonean venit în 1780 la Giurgiu, pe nume Vlidico Carageali, tatăl lui Natis, bunicul marelui dramaturg, născut în acelaş an. [10] Vezi nota 7 — st. citat. [11] Vezi A. Maniu art. în „Adevărul" nr. 14856 932 şi Adev. art. şi lit. din 3/V/921. [12] D. T. Caramiciu, rudă şi prieten, posedă o colecţie frumoasă de 11 bucăţi ale acestui pictor. Vezi despre origina lui, mai sus, p. 261. [13] Cartea de aur, p. 80. [14] Ibid, 239. [15] Ibid. 295. [16] Ibid.

mobilă de lei 837700 şi a dispus construirea unui internat de băeţi şi o şcoală profesională, cu fond de înzestrare de lei 4000 [1]; Mihail şi Nicolae Dumba au contribuit cu sume mari la promovarea culturii şi educaţiei religioase a ţărănimii [2]; Nicolae Cugeae a clădit biserica şi şcoala în comuna Hinova [3]. Dintre Clisurenii aşezaţi în Oltenia, menţionăm: Iancu Dăbuleanu (Iancu Gheorghiu Coşoveanu-Cândea) a terminat biserica din Coşovenii de sus „Adormirea Maicii Domnului" [4]; Dim. Coculescu, tatăl profesorului, mari donaţiuni la biserica Sf. Ioan Hera din Craiova şi, în 1915, toată averea soc. „Basarab" [5]; Gârleştenii Otă, mari donaţiuni şi legate bisericii din mahala [6]. Aici, mai întâlnim încă două fundaţiuni: „Cornetti" şi „Alex. Aman şi soţia sa Aristia Aman, născută Gr. Lăceanu": bibliotecă şi muzeu — toate înzestrate cu moşiile Poiana Jiului de sus-Dolj şi Corlăţelu-Mehedinţi [7].

Urmează un impresionant şir de fundaţiuni toate în serviciul culturii naţionale. Ev. Zappa donează şi Academiei Române o sumă pentru susţinerea cheltuelilor cerute de tipărirea dicţionarului academic [8]; la întemeierea Azilului Elena Doamna găsim şi câţiva Aromâni, ca trei Ghermani, Papa, B. Belu, Ioan Stamu, etc. [9]; la construirea Ateneului, a cărui iniţiativă fecundă a avut-o C. Esarcu, îi găsim şi pe ei deasemenea [10]; Mihail Darvari, căminar, a clădit, în 1834, mănăstirea Icoanei, înzestrând-o din plin cu mari proprietăţi; Tache P. Anastasiu (1836—1900) şi-a lăsat toate averile Academiei pentru două şcoli: una în casele de pe moşia Călmăţuiu şi alta de comerţ, de agricultură sau de meserii în casele de pe moşia Ţigăneşti — având totul un venit de 130000 lei anual [11]; Dimitri Muşicu Vlahul din Blaţa, 4000 galbeni pentru desăvârşirea de studii a doi sau trei tineri la universităţile apusene [12]; Nicolae Pupa lasă Casei Şcoalelor averea lui considerabilă de câteva milioane pentru o şcoală primară numai pentru copii români şi nu de altă naţionalitate; Costi Ioanid lasă şi el o importantă avere primăriei capitalei; Jean Nicu, marele negustor din Suedia, dărueşte un teren de 2 milioane drahme la Atena pentru ridicarea unei înalte şcoli româneşti [13]; două fundaţiuni, două podoabe artistice ale ca-

[1] După I. Car., 18, nota 8 : V. Paapa se considera Aromân. Vezi Cartea de aur, 181. [2] Pen. Balc., nr. 11/912. [3] Ibid, 924. Este foarte interesantă lista de binefaceri a acestor doi fraţi ; Heracle Dumba a donat, acum în urmă, 300000 lei pentru şcoala de pe conacul lui. [4] G. Orman, Arch. Olteniei, nr. 37—38, a. a. VII, p. 218—219. [5] Ibid, 222. [6] Ibid, 223. [7] Arch. Olt. a. VIII, 161. „Testamente craiovene" p. 161. [8] I. Car., o. c., VI. [9] Au subscris peste 10000 lei. Cartea de aur, 1901, p. 137. [10] După tabloul comemorativ din Aula Ateneului. [11] Cartea de aur, 239. Despre aromânitatea lui, vezi I. Valaori, art. în «Apărarea» nr. 12/930 şi Dr. C. I. Istrati, Impresie de călătorie. După Zagoriţi, atât Tache, cât şi fraţii Alecu şi Iancu – acesta încasa o pensie lunară de lei 800 — ar fi fost aduşi, fiind orfani, de un unchiu al lor din Negades-Zagor şi se chemau Anastasini. [12] Cartea de aur, 18—20. Fondul atinsese în 1900–901, cifra de lei 67924. Vezi şi alte opere ale lui, mai sus, 550, nota 3. [13] Vezi art. „La mor-

pitalei: „Muzeul A. Simu" şi „Jean Dalles" se numără şi ele ca acte ale everghetilor aromâni[1]. Nu trebue trecută cu vederea marea fundaţiune a lui Ciuflea-Celpelovo din Chişinău[2].

Alte două instituţiuni se impun prin grandoarea lor şi măreţia gândului ce le-a născut. Pitarul Răducanu Simonide, băcan toptangiu cu cinci prăvălii până în 1847, când se lasă de negoţ şi intră în arhondologie, cu studii în ţară, în Triest şi Livorno, fiul unui Sima, negustor venit de timpuriu din Adrianopol, a lăsat moşia Brebeni cu trupul Trei Crai din jud. Olt, în întindere de 4047 ha., dispunând — prin testamentul din 1869 — ca „să se trimită în veci de fiecare an câte doi copii, în Europa, spre învăţătură" — „copii din familii scăpătate, ortodoxi şi cu purtare bună, spre a se putea folosi Naţia română de învăţătura lor"[3]. Ultimul everghet, Nababul Jean Mihail, fiul lui Dini Mihail, cunoscut ca „Leul Olteniei", lasă întreaga lui avere evaluată la peste un miliard de lei, pentru înalte scopuri de binefacere: Academia de agricultură pe una din moşiile sale din jud. Ilfov şi un institut de maternitate în capitală, ca aşezăminte autonome; loturi pentru ţărani pe moşiile sale, ferme model şi şcoli primare superioare cu caracter agricol; legate Academiei şi la o mulţime de oraşe[4].

Aromânii, stabiliţi în ţară, nu şi-au uitat nici ei de cei de acasă, nici de patria lor. Astfel au fost: Iordache Goga, Vasile Dan, Papână, D. Cosacovici, Nic. G. Caraja, Nae Gussi, G. Ionescu-Buşa, Naca-Furcă, G. Liu, B-ca Caliacra, etc. Iorgu Steriu a subscris, pentru biserica din Fraşari-Durostor, 300000 lei, iar Nacu Scrăma a construit şcoala ce-i poartă numele.

Cartea de aur a provinciilor din această ţară abundă de strălucite nume aromâneşti, deosebit de acele nenumărate acte lăsate să treacă cu dinadinsul sub anonimat. Publicistul P. Şeicaru, vorbind — în legătură cu dania lui Jean Nicu Neveşteanul pentru şcoala română din Atena — de aceea ramură robustă a tulpinei aromâneşti ce-şi păstrează cu îndărătnicie tradiţiile ei milenare pe văile râurene ale peninsulei calcinată de soare şi istovită de duşmănii, scrie că ea era obişnuită să treacă totul sub anonimat „cu mântul unui ctitor" de P. Şeicaru în „Curentul din 1930.

[1] Străbunul lui Dalles, cu moşii în Dâmboviţa, se chema Dalessi din Cepelovo - Zagor. [2] La Cepelovo se face încă în fiecare an, chenotaf pentru pomenirea lui. [3] A murit în 1878 şi-i înmormântat la măn. Cernica. Vezi Cartea de aur, 48. Portretul lui în stampă se vede la Academie. Am văzut în sala bibliotecii Camerei de Comerţ şi Industrie din Buc., o listă a bursierilor până în 1909, cu nume ilustru, ca M. Jaculescu, Şt. G. Longinescu, Sc. G. Arion, D. Serafim, dr. D. Gerota, O. Băncilă, Em. N. Antonescu, C. Şumuleanu, D. G. Danielopol, S. Mehedinţi, S. C. Mândrescu, Şt. D. Popescu, Ol. Gr. Ioan, d-ra Sofia Mihăilescu, C. Petrescu, Iosefina Stănescu, Dim. Popescu, Dan Răducanu, d-ra C-ţa Lucasievici, C. G. Ionescu, Em. Flavian, N. Bănescu, Al. Iacobeanu, C. D. Fortunescu, V. Dimitrescu, Ch. Drouhet. [4] Vezi mai sus, p. 473 şi testamentul în «Universul» din 5/III/936.

o discreție sub care tresare mândria unei rase înzestrată cu un admirabil simț al decenței și al ținutei" — atitudine cu totul deosebită de acea statornică râvnă de ctitorie voevodală sau boierească, sub care mijea aspirațiunea de a întemeia o dinastie trainică sau stăruința tăinuită a unui interes personal[1].

3. — Mișcarea culturală românească în Balcani și, ca un corolar al ei, colonizarea în Cadrilater.

Dela început, se impun câteva precizări. Obiectul acestui paragraf nu este de a urmări evoluția acestei mișcări și nici principiile călăuzitoare sau marile greșeli săvârșite în conducerea ei, ci vom atinge, în treacăt doar, numai ceva din forțele sufletești ce au susținut o parte din Aromâni în această războire cu milenara organizație grecească, ca și felul onorabil cu care s'au achitat de greaua misiune ce și-au luat-o asupră-și întru difuzarea civilizației românești în Balcani[2]. Ar fi greșit să se creadă, iarăși, două lucruri deodată: că Aromânii au cunoscut școala sau că ar fi început o cultură națională numai datorită acestei mișcări.

Acest popor era familiarizat — după câte știm — cu cartea încă din vremuri vechi: era, la el, o pornire instinctivă pentru învățătură și o tradiție nobilă a cultivării masselor; vechile colegii erau opere curat aromânești, cu limbă de predare în mod fatal grecească. Totuși, dialectul — din pornire spontană sau din necesități pedagogice — și-a avut locul, mai mare sau mai redus, în școlile elementare din ținutul Moscopolei, din Ohrida, Clisura, etc.[3]. Daniil Ieromonahul își tipărea evanghelia și „Tetraghlosson" — vocabular în patru limbi[4]; C. Ucuta nemuritoarea „Nea Pedaghoghia" — abecedarul, iar T. A. Cavaliotti „Protopiria" — Prima învățătură, toate de natură să ajute citirea în limba maternă; G. Rosa vorbea de tipărituri aromânești la Moscopole și tot el scria „Măestria ghiuvăsirii" — arta cetitului, cu caractere latinești și o încercare de

[1] Vezi art. «La mormântul unui ctitor» în «Curentul» din 1930. [2] Pentru cunoașterea istoriei și evoluției acestei mișcări, a se vedea: Istoria Românilor macedoneni de I. Arginteanu; Les Roum. de l'Emp. ottoman de N. Papahagi: Școlile române pe peste Dunăre, în Conv. lit. din 1874, de A. Mărgărit; Istoricul școalelor române din Meglenia de C. Noe în V. Cordescu; lucrările lui T. Burada, Burileanu, Pătârlăgeanu; Școala și bis. rom. din Ohrida, în Alm. m.-român 1900, de Șt. Mihăileanu; diferite studii ale d-lor M Pinetta, Th. Căpidan, E. Balamace, în rev. «Pen Balc.» 1925—30; lucrări ale lui C. I. Cosmescu, C. Constante, etc.; o lucrare recentă «Problemele școalei românești din Balcani» de dr. S. Țovaru; etc. [3] Vezi P. Pap., «Scr. arom. în sec. 18» și «Din trecutul cultural al Aromânilor", Buc., 1912, An. Ac. Rom.; „Etudes hist. sur les Valaques du Pinde", C ple, 1881, unde este vorba de alfabete scrise cu caractere grecești în dialect, însoțite de rugăciuni și de o gramatică valaho-greacă cu sintaxă; vezi „O narațiune bulgară" de V. Papacostea. [4] Autorul chema neamurile conlocuitoare să adopte limba greacă și să se lepede de graiul lor

istorie a Românilor de peste Dunăre; Mihail Boiagi își răspândea evanghelia, ceeace i-a atras afurisenia Patriarhiei și nimicirea publicației; evanghelii de acestea se citiau în biserici până în ultimul timp [1]; rugăciuni în dialect se cântau chiar departe, în țări streine [2]; negustorii își țineau adesea registrele și-și exprimau învoelile — contracte și creanțe — în acelaș dialect; etc. [3] Iată atâtea manifestări timide cari marcau un început de cultură națională, încercări concrete, repede înăbușite, însă, de catastroafa ce a lovit ținutul moscopolitan. iar mai târziu, de prigoana deslănțuită și bine organizată de organele bisericești și politice ale helenismului.

Prin mișcarea nouă începută în 1864, dacă pierderile Aromânilor în sânge, în averi și în liniște au fost considerabile, România — pe cari atâtea considerațiuni morale și materiale o obligau la aceasta — avea de realizat numai câștiguri: diplomatice, economice și culturale. Preponderența și pretențiunile ei în Balcani își găseau un temeiu concret și moral numai prin această expansiune culturală, purtată de un popor de misionari aprigi și capabili de orice jertfe. Și dacă, totuși, câștigurile n'au fost cele așteptate, aceasta s'a datorat numai unei defectuoase înțelegeri a situațiilor dela fața locului, fapt de care n'ar putea fi făcuți vinovați în nici un caz oamenii de acolo.

Intru sanctificarea ideii de cultură românească, cei 50 ani de luptă în Balcani au fost o permanentă stare de revoluție sângeroasă, dusă cu puteri neegale între două tabere: Aromânii declarați s'au afirmat ca o conștiință națională categorică necunoscută în istoria neamului românesc, Grecomanii, pe de altă parte, ca cei mai dârzi apărători ai helenismului și revendicărilor lui politice. Jertfe sângeroase, crime abominabile, pagube morale și materiale imense a cules un popor liniștit, dar turburat până în adânc de școala lui D. Atanasescu dela Târnova. Tradiția sacră, glasul sângelui comun, autoritatea părinților, iubirea ideală dintre frați, toate, ca prin farmec, s'au spulberat, iar în familie — ajunsă de nerecunoscut — pătrunsese setea de sânge și ura de moarte: fratele se înarmase să lovească în frate, fiul în tată, ruda în rudă, prietenul în cel mai bun prieten, copiii de școală se sfâșiau între ei, legături matrimoniale încetasără între cele două tabere; învățători și preoți erau alungați cu pietre, târâți pela judecăți, uitați prin închisori... [4]. Te-

---

[1] Vezi P. Pap., Scr. aromâni, p. 18. [2] Vezi mai sus despre Codex Dimonie, p. 541 și nota 1. [3] D. N. Tacit, fost inspector g-ral al Min. Ind. și Comerț, ne relatează că a văzut registre, alte acte și cărți cu rugăciuni la negustorii din Dibra și la toți negustorii curagioși din Beala de sus răzpândiți în toată Albania. I. Sonte, mare negustor la Bitolia și casier general al comunității Sf. Dumitru, își avea registre cu «dare și luare» cu caractere grecești în dialect. [4] Despre suferințele supraomenești îndurate numai de Megleniți, vezi art. „Românismul

roarea religioasă reamintea luptele între catolici şi hughenoţi: enoriaşii — lipsiţi de preoţi şi biserici româneşti — erau excomunicaţi sau afurisiţi de cler şi mitropoliţii greci „cu întreg ceremonialul lugubru prescris de ritul ortodox : veştminte sacerdotale de doliu, lumânări negre, etc..., cuminecături, spovedanie, botez : îngroparea şi, în general, orice asistenţă religioasă li erau net refuzate“ [1]. Catedra devenise o tribună revoluţionară, altarul arenă de lupte fratricide şi de profanare odioasă, de îndemn la crime şi incendii. Teroarea economică egala în furie pe cea religioasă. Aromânii declaraţi erau încercuiţi de un boicot barbar şi, lipsiţi de cea mai rudimentară organizare de credit, sufereau lovituri grele. La acestea toate, se adăoga, după 1900, teroarea bandelor de antarţi cari ţineau sub ameninţare de moarte comunele declarate, pe economii de vite şi pe cărăvănari, pe negustori, preoţi, învăţători, femei şi copii; comerţul stagna, cei tineri se expatriau peste mări şi oceane, asasinatele organizate de archierei şi consuli deveneau tot mai dese şi mai sângeroase, numărul orfanilor şi văduvelor creşteau în amândouă taberele — şi una şi alta deopotrivă de fanatizate: un imens zăbranic de doliu învăluia casele şi apăsa sufletul unui întreg popor.

Numai curajul individual şi entusiasmul îndărătnic au putut rezista furiei distrugătoare; deabia câţiva tineri înrolaţi în bande de apărare au reuşit să săvârşească fapte de arme remarcabile împotriva antarţilor şi să evite multe dezastre [2].

Preoţii şi învăţătorii nouei idei s'au dovedit adevăraţi misionari. Fără şcoală adaptată nevoilor poporului, fără biserică cu prestigiu şi lipsiţi de locaşuri de închinăciune, cu conducere centrală în flagrantă contradicţie cu tradiţia, lipsiţi de organizarea economică la un popor de negustori şi economi de vite, fără sprijin diplomatic serios şi continuu, învăţătorii şi profesorii — aduşi prin surprindere din patria lor, pregătiţi repede în Bucureşti, zvârliţi tot atât de repede în vâltoarea luptelor de acasă — şi-au distribuit activitatea între catedră şi frontul de luptă, înarmaţi doar cu un entusiasm cald şi un spirit de misionarism viu şi activ [3]. Un al doilea factor a fost şi educaţia primită în internatele şcoalelor secundare: prin viaţa de sinceră frăţietate dusă în comun — vreme de şeapte ani — în focul luptelor, s'a creat un singur suflet; aceiaşi energie neînfrântă, acelaş entusiasm nepotolit şi aceiaşi perseverenţă de a ieşi din co-

---

în Grecia“ de A. Hâciu în «Trib. Rom. de peste hotare», nr. 8—9/1924. [1] N. Papahagi, p. 101. [2] Şefi de bande au fost: Mitre Vlahul Pangearu şi Ap. Caciona, Fârşeroţi, Al. Coşca-Gopeş, L. C/tinescu-Perivole, Apostol-Liumniţa, Gh. Mucitane Casapu — Cruşova, ajutat de mulţi tineri entuziaşti, majoritatea căzând pe câmpul de luptă. In toată această epocă de sânge, acel Pindar care a ţinut încordate inimile tuturora, a fost Mulovişteanul C. Bilimaci cu avântatul lui marş „Părinteasca dimândare“, fără pereche în lirica românească. [3] Vezi studiul „Rom.

mun; aici, în aceste laboratorii, se făureau preoţii, învăţătorii şi pentru cariere felurite, pe cari, însă, un păcat originar avea să-i mână în mod fatal în Ţara Românească, lăsând, astfel, poporul fără conducători şi vetrele pustii de tinerii feciori.

In aceste condiţiuni extrem de grele şi sângeroase, s'a putut crea, totuşi, o cultură românească cu faima în Balcani. Cu primele serii de diplomaţi, şcolile româneşti căpătară importanţa unor înalte academii de cultură occidentală, eclipsând, cu strălucirea lor, celelalte instituţii similare; duşmani şi prieteni recunoscuseră superioritatea învăţământului românesc în Balcani şi, prin aceasta, România apărea ca avangardă a civilizaţiei şi model în s.-estul european [1].

In această epocă sângeroasă, conducătorii mişcării la faţa locului erau toţi la înălţimea lor: Apostol Mărgărit — pe care istoricul N. Iorga îl numeşte „bărbat excepţional" —, Lazăr Duma, N. Tacit, N. Batzaria, toţi inspectori, precum şi mulţime de revizori [2]; directori de şcoli secundare, ca I. Ciulli, P. Pucerea, Coe Adam, M. Dimonie, Achile Pinetta [3], Th. Căpidan, A. Milla, V. Diamandi, etc. [4].

Serii numeroase de tineri, desăvârşindu-şi studiile în ţară, s'au distins ca profesori [5], medici [6], ingineri constructori [7], ingineri silvici [8] şi agronomi [9], architecţi [10], avocaţi [11], farmacişti [12], scriitori şi publicişti [13], magistraţi [14], consuli şi ataşaţi comerciali [15], militari [16],

---

în Grecia" în „Trib Rom. de peste hotare" nr. 8-9 | 924. [1] Dăm un exemplu edificator. Primii medici sosiţi la Bitolia, Scopia şi Salonic, mândra falangă: P. Pucerea, F. Mişea, T. Şunda, T. Trifon, T. Maşu, G. Badralexi, etc. erau căutaţi de toată lumea care venea din toate provinciile; pe când farmaciştii: T. Pucerea, D. Neciu, C. Şcodreanu, I. Petrescu şi I. Şcodreanu îi ajutau — în misiunea lor socială şi naţională — contribuind, cu puterile lor miraculoase, la afirmarea cea mai dârză şi luminată a civilizaţiei româneşti. [2] Revizori au fost: A. Balamace, N. Tulliu, A. Becea, G. Cionga, Foni Capsali, etc. [3] Cu titlu de curiozitate, dăm: «Pinetta este pădurea dela Ravenna unde Dante visa şi lucra la nemuritoarea Divina Comedia. [4] Directoare de şcoli: El. Berberi, El. Potamian, M. Capsali —, soţia lui Foni şi mama cunoscutei choreografe Floria Capsali. [5] Vezi pgr. următor. [6] Ibid. [7] Vezi mai sus p. 514 şi pgr. următor. [8] Papinian, Nacu Scrâma, I. Caraminu, M. Adam, P. Peca, G. Constantinescu, Sim. Ghica, G. Prapescu, etc. [9] Şt. Teju, T. Caciona, G. Catrani, At. Caranaum, Tache Peaha, T, Panaioti, Zisu Şebe, P, Ciulli, N. Ulani, Sotir Zarma, V. Ciufecu, V. Gogeamani -- din ministerul albanez, T. Peaha, etc. [10] Vezi mai sus, p. 514. [11] V. Covata, A. Pinetta, I. Papagoga, T. Statu, I. Sarmanioti, V. Muşi, I. Galbagiari, Titi Mărgărit, A. Tanaşoca, S. Şunda, G. Haşotti, G. Papatanase, C. Ciumeti, V. Magiari, M. Magiari, Ghicu, Constantinescu, C. Cicma, Al. Badralexi, Naum Nance, Naum Ionescu, V. Papahagi, etc. [12] In afară de cei citaţi, p. 501; Docea-Ianca, C. Vaeni şi M. Paleacu-Buc., E. Docea-Veles, P. Caracotta, G, Caraja, etc. [13] Vezi pgr. urm. [14] Tuliu Dautte, G. Dumitrescu, G. Samarineanu, St. T. Lega, Ciomu, etc. [15] C. Metta, C. Staca, V. Ciulli, M. Velo, V. Cazana, Petre Trifon, T. Ciumandra, M. Petraşincu, V. Papazi, I. Varduli, V. Bibescu, Ghica, G. Zerva, etc. [16] A. Cuciuchi, T. Şunda, Duma, Nibi, T. Constantinescu, A. Constantinescu, G. Bibescu, T. Pitca, Buşac, Nastu, Trâpce, Vanghele, Goschi, G. Petrovici, Pritta, etc.; un distins ofiţer Atanasiu Peica din Ohrida, etc.

mulți în activitatea bancară [1], în marile demnități ale statului — ca Paul Goma, Costică Nicolau, Tr. Mihuțu, etc.; alții ilustrează catedre universitare, etc. Oriunde au trecut, au radiat perseverență în muncă, spirit de independență și inițiativă creatoare, ridicând simțimântul de datorie la rangul de cult și de virtute națională.

In legătură organică cu mișcarea culturală și ca epilog al acestei tragedii, stă problema colonizării cu Aromâni a Cadrilaterului. Contribuția acestei ramuri s'a afirmat pe multe tărâmuri. Imediat cu 1913, printre cei dintâi misionari ai școalei și civilizației românești, au fost Aromânii; mare parte din elementele bine încercate dela școlile desființate în Macedonia și Epir erau azvârlite în lupta nouă — cunoscând sufletul și limbile acestor popoare, aportul lor la naționalizarea provinciei a fost destul de apreciabil. Odată cu așezarea coloniștilor — elemente de reacțiune și obișnuite cu metodele de luptă și atacuri revoluționare — liniștea în satele și drumurile bătute de comitagii a fost relativ asigurată. Născuți și căliți în vâltoarea luptelor epice din patria de origină, au împământenit o conștiință națională categorică, afirmând sus și tare, principiul dreptului imprescriptibil al națiunii suverane în stat [2] și, mai având o intuiție limpede despre natura raporturilor între conducători și conduși, au ținut să practice această concepție politică și în noua patrie, fapt care a avut darul să contagieze și pasivitatea câtorva mii de coloniști regățeni [3], dar, odată cu aceasta, s'a popularizat și calomnia că n'ar cunoaște simțul de ordine și nici respectul de autoritate.

Totuși, cea mai grandioasă operă săvârșită de acești coloniști — deveniți, în câțiva ani, „primii agricultori ai țării" cum observă N. Iorga, rămâne autocolonizarea lor model. Fiindcă, propriu zis, bunăvoințele autorităților nu numai că au lipsit, dar ele s'au exprimat, adesea, prin sabotări și calomniări sistematice; fiindcă acești colo-

---

[1] In afară de cei citați, p. 503, Ceagani, C. Iuffu, Tanașoca, Ciocu, V. Beza, P. Chirața, T. Bioiola, Tulliu, A. Cornetti, G. Ghița, Ficătă, Ar. Papahagi, P. Zega etc.
[2] Această afirmare a fost susținută și de o presă modestă: «Cuvântul», «Buciumul» și «Legionarii» din Bazargic — având ca director pe C. Ciumetti; câteva altele la Silistra și «Apărarea» al Soc. de cult. m. română. Pentru inițierea în această problemă, a se cerceta toate aceste organe, precum și „Un deceniu de colonizare în Dobrogea nouă" (1925—935) de V. Muși, lucrare cu mult adevăr, dar și cu multe omisiuni, mai ales în ce privește începuturile, dela care se exclude cu desăvârșire rolul organelor școlare din Macedonia, reprezentate, între 1924—1926, de A. Hâciu ca administrator și ca revizori: S. Ghizari și P. Cunia, primul ca unul care a dat alarma (Vezi „Românismul în Grecia", st. cit.) și toți trei ca unii cari au propovăduit ideea și s'au asociat la toate actele începutului. Iată ce scria d. C. Noe d-lui A. Hâciu în 1925: „Ai fost printre cei cari au văzut cu claritate și au pășit cu hotărâre pe drumul salvării elementului român, din criza care-l putea duce la complect dezastru". [3] I. Simionescu, în «Dobrogea».

nişti pe cari Ap. Culea îi compară cu coloniştii „cuceritori şi tenaci" ai lui Adam Kühn şi ai lui Iohan Boier din romanul "Emigranţii"[1] au cucerit petec cu petec pământul ce-l lucrează, ograda în care şi-au ridicat gospodăria şi vatra satului pe care au românizat-o, radiând în jurul lor, mândrie şi suveranitate naţională. Au creat, mână dela mână, o ghirlandă de peste 30 aşezări româneşti — model de ordine, de confort şi de voe bună, care de care întrecându-se în felul de a se gospodări[2]. In fruntea . tuturora, stau, fără îndoială: Salman-Caliacra, iar în Durostor: Haidodu-Dragalina, Sarsânlar şi două nume simbolice şi atât de evocatoare — Gramoste şi Fraşari![3].

4. — Savanţi, scriitori, profesori şi medici aromâni în România şi în alte ţări.

Am văzut că toate colegiile din Balcani erau servite aproape numai de profesori aromâni. Noua Academie a Moscopolei era condusă de învăţaţi ca Hrisant Epirotul din Ziţa, de Castoritul L. Sevastos, Grigorie Moscopolitul, T. A. Cavaliotti, după 1802, Constantin Ieromonahul, etc.[4]. La Ianina, E. Vulgaris era continuat, la colegiul Maruţi, de „colegul şi prietenul său" cunoscător al ştiinţelor moderne Trifon şi „succesor vrednic" al acestuia Dimitri Bardaca — fost profesor şi la Meţova, amândoi Meţoveni[5]. Doi originali savanţi au fost: Nicolae Ţerţuli (la Meţova-Zurzuli), cunoscut ca Cercel şi Constantin Ceagani. Cel dintâiu, nevrând să se recunoască cu nimica inferior lui Vulgaris, a cutreerat toate universităţile din Europa, vreme de 7 ani[6], pe când C. Ceagani s'a lăsat de negoţul din Ungaria şi, fiindcă părinţii nu vroiau să mai facă alte studii, colindă pe jos Europa şi ajunsese la Halle, unde informă despre Aromâni pe savantul I. Thunmann, care a publicat serioase articole despre poporul aromânesc şi asupra lucrării „Protopiria"— Prima învăţătură a lui T. A. Cavaliotti[7], elev şi al învăţatului compatrio t Ioan Halcheus, profesor la Veneţia[8]. Alături de aceştia, au fost şi scriitorii moscopoleni: Daniil Mihail Adami Hagi, econom şi predicator, autor al lexiconului în patru limbi: „Tetra-

[1] «Dobrogea» 244—245. [2] De remarcat este şi contribuţia B. N. R. care, prin G. Marinescu, energicul director al Sucurs. Caliacra, a contribuit la ridicarea unei şcoli şi a 62 case model în comuna T. Maiorescu, în folosul coloniştilor macedoneni şi regăţeni [3] Pe clopotul bisericii, donat de d. A. Vaida, stau scrise aceste stihuri scrise cândva de Şaguna: «Afundele rane ale neamului nostru numai prin vesela reîntoarcere la ai noştri se pot vindeca». [4] Skenderis, ed. I, p. 9 — ap. V. Pap., p. 19, nota 3. Vezi şi Paramica, Shediasma, 89—81. [5] Zaviras, o. c., 319-20 şi Sathas, 495 — ap. V. Pap., nota 1, p. 28. [6] V. Pap., 33. [7] Familia originară din Moscopole, parte s'a aşezat la Clisura, alta în Ţara Românească — P. Pap. 31. După Mem. cit., s'a născut la Zemlin. [8] V. Pap., nota 2, p. 25. După Paranica, era profesor la institutul Flaghiniana din Veneţia. Alţi învăţati: Dim. Procopie, Proc. Pamperi, D. Pamperi, Ioasaf, etc.

ghlosson" — studiat de W. M. Leake şi Miklosich[1]; cel de al doilea „nemuritor scriitor aromân", cum îl numeşte P. Papahagi, era Constantin Ucuta Ieromonahul, cartofilax şi protopop în Posen, cu opera „Nea Pedaghoghia", prin care chiamă pe Aromâni la deşteptarea naţională[2].

Vom da un şir de profesori şi savanţi cari au servit Academiile din Iaşi şi Bucureşti, curţile domneşti şi altele. Dimitrie Procopie Pamperi; doi Turnavitu - Alexandru, până în 1761 şi Pantazi[3]; Manasi Iliadi din Melnicul Macedoniei, între 1759-785[4]; Neofit Cavsocalivitul, director şi profesor, continuat de Gr. Constanda[5]; Daniil Filipide care a lucrat cu acesta o geografie[6]; Neofit Duca din Zagor, între 1815—21, profesor foarte reputat, care avea peste 400 studenţi, iniţiat în ale Eteriei[7]; Gh. Ghenadie din Doliana-Zagor, mentor al fiilor boierilor români, toţi aceştia activând la Academia din Bucureşti[8]; la aceea din Iaşi, menţionăm pe acel Nicolae Cercel, cunoscător al tuturor limbilor, cel mai renumit bărbat al timpului, fost profesor la şcoala dela Sf. Munte, de unde a venit la conducerea Academiei şi a gimnaziului şi a colaborat la marele dicţionar „Thesaurus linguae graecae"[9]; Gheorghe Sacişteanul[10]: etc. Ştefan Comita din Cofi-Tesalia era profesor la şcoala valacă a lui Caragea Vodă[11] şi publica la Varşovia o lucrare.

Alţi învăţaţi: medicul Toma Mandacaşi[12]; Ambrosie Pamperi, preotul capelei gr.-ort. din Lipsca[13]; matematicul Demetru Govdela din Rapşani-Olimp[14]; Grig. Paliura[15]; Const. Huma din Larisa[16]; Teodor Racu din Tricala şi Dim. Pulio[16]; Gh. Sachelariu din Cojani[18], Dim. Darvari din Clisura care a publicat zece volume de filosofie şi morală[19].

In Germania, s'au distins Dionisie Mantuca din Castoria, Constantin Tarpu, I. Halkeus şi alţii[20]. Inainte de războiul mondial,

---

[1] A fost tipărită la Viena în 1802; Protopiria în 1779 la Veneţia cu concursul negustorului Gh. Tricupa Kosmiski şi o introducere în gramatică la Moscopole cu cheltuiala nobilului Antonie Hagi Gheorghe Bula - Vezi V. Papac., 35. [2] Tipărită la Viena în 1797 la Marchides Puliu — ap. P. Pap. 44, 47 şi 57. [3] C. Erbiceanu, Cron. greci XXVIII şi Comunicări, 158. [4] Idem, Cron. greci XXVI. [5] Vezi I. Car. 167, despre aromânitatea acestuia şi Cron. greci XXX. [6] Cron. greci, XVVII şi I. Car. o. c., 167. [7] Cron. greci, XXXI. [8] Ibid, XXX. [9] C. Erb., Com., 36. [10] Cron. greci, 226. [11] W. M. Leake, o. c., 83 şi N. Iorga, Hist. Roum. Pen Balk., 48—49. [12] Numele Mandacaşi există şi la Perlepe. [13] C. Erb., Com., 164. [14] W. M. Leake, 91. [15] Ibid, 93. [16] I. Arg., 257. [17] W. M. Leake, 91. [18] Ibid, 83. [19] Ibid, 66 şi C. Erb. Cron. greci, XXXII. Alţi învăţaţi în Principate în sec. XVIII, au fost: Diamandi Petala — Târnova, Ştefan Dinga, un Nicioglu Ghiorghi, un profesor Miciora; ca studenţi: Dim. Darvari cu fraţii Petru şi Nicolae, Pap Zenobie, Vasilie Vlahul, Cristodor Atanasie, Perevlu Cristofor, Rizu, Sachelarie, Ghermani, Garofilde, Schina, Pantazi, Moscopol, Caracaş, Filitti, Ţigară, etc. - Vezi Cron. greci, XXVIII — XXXII. [20] Sathas Bibl. graeca Medii Aevi, III, 500.

întâlnim la facultatea de medicină din Padova pe Giovani Spiru din Moscopole, mort ca un erou pe câmpul de luptă [1].

In sec. XIX, se remarcă, la Buda, Mihail C. Boiagi cu prima gramatica m.-română din 1813, cu traducerea evangheliei, a unei gramatici neogreceşti dedicată în 1823 lui I. Cârja, cu traducerea operei „Orbis pictus" a lui Comenius în zece limbi, în 1819 [2]; contimporanii este dr. G. C. Rosa cu primul studiu istoric asupra Aromânilor şi cu „Măestria ghiuvăsirii" — arta cetitului" [3].

Multe nume aromâneşti au ilustrat şi ilustrează ştiinţa şi catedra universitară. Din vechile colonii dela Craiova este G. Coculescu, fost director al institutului astronomic [4]; ca produse ale mişcării culturale: istoricul I. Caragiani dela Iaşi, Gh. Murnu, interpretul neîntrecut al lui Homer [5], filologul Th. Căpidan dela Cluj — toţi trei membri ai Academiei Române; Iuliu Valaori-Moscopolean cu multe lucrări de filologie clasică; Cezar Papacostea, Caracostea, filologul Tache Papahagi, C. Iotzu dela Academia de architectură, H. Geagea, N. I. Ioanid; M. Beza [6] conferenţiar la Oxford, C. Staca la Praga — amândoi consuli generali; etc.

Un tânăr care face cinste ştiinţei româneşti este Elie Carafoli, profesor de aerodinamică la Şcoala de Politechnică şi fost director de studii al I. A. R. dela Braşov, autor al unui tip de avion de vânătoare, de şcoală şi de turism [7]. Ca percursor al acestuia, am putea cita pe nenorocosul Ignatie Martinovici din Banat, despre care se spune că a construit la Lemberg un balon dirijabil şi a inventat o aeronavă care să ridice tunuri, a concurat la premiul Leyden, a făcut măsurători de altitudine, a inventat numeroase gaze explozibile şi otrăvitoare şi era o autoritate recunoscută în învăţământul public din imperiu, membru al Academiei din Berlin şi al adunării Naţionale franceze, etc. [8]. Catedra secundară este, deasemenea, ilustrată cu nume ca acestea: Per. Papahagi, M. Statu, C. Noe, L. Boga — director al Archivelor statului la Chişinău, N. Tuliu, Ion Caranica, G. Zuca, V. Papacostea, I. N. Iotta, G. Cica, Jean C. Dan, Papadima S. Diamandi, P. Marcu, Gr. Magiari, I. Licea, G. Cotlaru,

[1] Pe o placă din biserica «Sf, Spiridon» din Veneţia se citeşte numele familiei ca ctitoră. Relaţii date de P. Gogeamani — Buc. [2] G. Popescu, „Apostolii m.-român" în Alb. m.-rom., 1880, 107. [3] Ibid, şi P. Pap., o. c., p. 26. [4] Din vechile colonii, cităm pe Alex. Nasta, fraţii Meitani, atâţia Giuvara, etc. [5] Fratele acestuia este cunoscutul Ary Murnu, pictor şi caricaturist. [6] Se crede că şi Théodore Bèze, fost secretar al lui Calvin şi mare scriitor ar fi fost Aromân (?); [7] A fost asistent la Sorbona al ilustrului matematician Painlevé, şi-a luat doctoratul de stat în ştiinţele fizice şi aeronautice; lucrările lui cu Toussaint au fost elogios apreciate de presa franceză în 1926. [8] Vezi mai sus p. 586. Poetul grec I. Vilară — foarte probabil, Aromân — satirizează în poezia „Sfera aerostatică" o încercare nereuşită la Ianina cu un balon — la comanda lui Ali Paşa — a lui Pahomi din Seracu, om cu cunoştinţe largi, ajutat de o pleiadă de

fraţii Ioan: Nicolae şi Costică şi fraţii Papagheorghe: Gogu şi Alex., Cocio Niculescu — cu multe lucrări de geologie; etc.[1]. Ca publicişti din vechiie colonii am remarca pe Gr. Grandea şi Anastase Panu[2] — şi ca produse ale mişcării culturale pe Şt. Mihăileanu, N. Batzaria marele anecdotist, A. Bagav, M. Beza, C. Noe, Mişu Samarineanu, director al revistei „Familia", Toli Hagigogu, I. Foti, I. Biciola[3] şi alţii; ca scriitori pe I. Caragiani, G. Murnu, Per. Papahagi, Th. Căpidan, I, Arginteanu, Nicolae şi Valeriu. Papahagi, V. Papacostea, M. Beza, C. Noe, S. Ţovaru, L. Boga, etc. — cu cunoscutele opere atât de des citate; pe I. Ciulli — geograful, cu cercetări inedite foarte apreciate[4]; un mănunchiu de poeţi, cu încercări frumoase în l. literară sau în dialect[5]; etc.

Aromânii, dornici de înaltă cultură, s'au dedat, din vremuri foarte îndepărtate, şi studiului medicinei, îndeletnicire nobilă atât de apreciată la Turci. Ei au practicat-o întotdeauna şi sub forma empirică, atât în provinciile turceşti, cât şi în alte ţări. Am vorbit, la locul cuvenit, de acei „caloiatri" — buni medici din Epir, de acei „vraci" din Meglenia, precum şi de acei Gopeşeni şi Muloviştenі cari activau în satele turceşti şi bulgăreşti din cuprinsul vilaetului Bitoliei şi chiar în Serbia şi Bulgaria; ba erau numeroşi şi în Albania; am citat pe unul Simeon Ţovari la Dibra, pe unul Hogea T. Ghiula-Cruşova la Şcodra[6]. Ii mai găsim şi în Serbia, ca medici ai aristrocraţiei turceşti — majoritatea din Epir, umblând, adesea, în grupuri prin ţară şi vindecând poporul, iar pe timpul lui Miloş ei erau prin toate satele[7]. Prin sec. al XVIII-lea, îi întâlnim pe aceşti „quack-salber" şi prin provinciile fostei monarhii[8] — ca medic militar era, pe vremea lui Karagheorghe, Toma Costici din Cojani, fiul celebrei chirurge Kira Mana[9]. Ali Paşa avea ca medici pe Aromânii I. Coletti şi Colovos, fratele lui Spiridon, oameni învăţaţi în mijlocul unui mediu de şarlatani şi nepregătiţi veniţi din toată lumea[10]. Ca medici empirici au lucrat şi în Egipt[11] şi în Principate — aici, găsim pe străbunul lui Ev. Zappa — marele agricultor muntean.

---

compatrioţi Vlahi. Vezi „Apanta Ioannu Vilarà» Atena, 1935, p. 57 şi urm. [1] Mai dăm un şir de vechi profesori: Gh. Dautte, I. Niculescu — maestru neîntrecut al cântecului, T. Pucerea, Ilie Ghicu, C. I. Cosmescu, Ghiuşu Constantinescu, N. Maimuca, Savu Saru, D. Gaga, C. I, Cosmescu, ing. S. Ciumetti, V. Naca, Toma Constantinescu, I. Bura — secretar la legaţia egipteană, M. Pinetta, L. Nicolau, D. Neciu, M. Papu, N. Sdrula, Caratoli, N. Muzaca; din cei tineri, A. Ciumetti, T. Baravache, V. Liu, Pelicuda, Zverca, H. Iuţă, etc. [2] Vezi şi S. Ţovaru, o. c., pp. 17 şi 18, notele 2. [3] Alţii, ca Nibi, Cazana, N. Apostolescu, V. Crisicu, V. N. Cristu, Goschin, C. Constante, N. Furca, etc. [4] Vezi stud. d. M. Popescu-Spineni şi dare de seamă în «Universul» nr. 61 933. [5] N. Tuliu, L. Boga, N. Velo, G. Ceara, T. Caciona, N. Scrăma, Z. Araia, I. Pupa, E Papazisu, V. Vaşotti, S. Petraşincu, V. Papaioan, etc. [6] Vezi cap. resp. în C. I-a. [7] D. Pop., 93 şi T. Gheorghevici, II, 169—70. [8] D. Pop., l. c. [9] Vezi şi Conf. prof. sârb. [10] Vezi Gabriel Remérand, l. c. [11] Vezi mai sus, 443, nota 1.

Incepând cu sec. XVIII, Aromânii, fii de negustori, frecventează universităţile apusene ca Padova, Pavia, Roma, mai târziu, pe acelea din Halle şi Viena şi exercită profesiunea în monarhie, în Principate şi în Turcia — aici, numeroşi ca medici oficiali în armatele ottomane. Am văzut în Cartea I-a că aproape toţi medicii cu pregătire specială din marile oraşe ale Macedoniei erau Aromâni. La Coriţa, ei erau cei mai bine văzuţi, la începutul sec. XIX, găsim pe Moscopolenii Balauri şi Anastase Economu; în timpurile noastre, majoritatea medicilor din Tirana sunt Aromâni[1]. Medicul ultimului Obrenovici era d-r Cumaudi[2]. In monarhia a.-ungară, putem cita pe câţiva: celebrul d-r Nicolide Nobilis de Pindo — primul medic de origină română promovat în 1780 şi primul sifiligraf român cu multe lucrări de ştiinţă, pentru cari, apreciat în deajuns de Iosif II şi Leopold II, a fost ridicat de acesta la rangul de „Nobil al Imperiului Sacru Roman", împreună cu nepotul său de frate Sterie Nicolide — originari din Gramoste[3]; alt medic a fost dr. G. C. Rosa, cunoscutul învăţat, care a practicat la Spitalul Universal şi Institutul de alienaţi din Viena, după care e trecut ca „fisicus" onorar al comitatului Timişoara şi al districtului banato-muntean Oraviţa[4]. In Principatele Române, însă, rolul lor este dela început covârşitor. Distinsul dr. V. Bologa revizueşte complect concepţia asupra începuturilor medicinei româneşti care începea de obiceiu cu Episcopescu şi grupul dela Iaşi pela 1820—30 şi fixează aceste începuturi cu binişor o sută de ani mai înainte, stipulând existenţa unei întregi epoce pe care o numeşte „Epoca medicilor aromâni" (1690—1820) fenomen care îl extinde şi pentru Ardeal şi scrie că, în perioada 1750—1800, când încep să apară primii medici titraţi, Aromânii aveau deja un, întreg Pantheon medical[5]. Istoricul N. Iorga, spunea, deasemenea, că aşa numiţii „Greci" cu rol cultural în Principatele Române erau mai toţi din regiuni curat aromâneşti, ca Epir, Tesalia şi Macedonia şi citează, pentru vremuri când medicina era practicată de oameni de neamuri streine — Veneţieni, Germani, Saşi, etc. sau de bărbieri, pe Ioan Procopie Pamperi Moscopoleanul, cu studii la Padova, coleg cu Alex. Mavrocordat şi învăţător al lui Constantin, ca primul medic aromân la curtea lui Nicolae. Contimporani cu acesta găsim pe alţi câţiva, ca Nicola Scordilie şi Constantin Zupan[6], pe Manasi Iliad din Melnicul Macedoniei şi Toma Mandacaşi din Castoria[7]; mai

---

[1] La Tirana, sunt, astăzi dr. Gherga, fraţii Prossi -- Dimitri şi Spiru; dentişti: Pericle şi Temistocle Prossi, Tanasi şi Dumitru Proşşi, Cleanti Prossi, etc.; la Fieri, Constantin Calogheru. [2] După asasinarea lui Obrenovici, a trăit mulţi ani în Europa. [3] Vezi «Dr. Nicolides de Pindo» în rev. m.-rom. nr. 1-2, 1931. [4] Ibid. [5] Ştiri despre Aromâni în Austria la înaeputul veacului trecut în „An. inst. de ist. naţională", V, 1928—930. [6] Vezi N. Iorga, conf. „Medici şi medicina în trecutul românesc" 1919, [7] C. Erb., Cron. greci XXVII şi comunic.

târziu, pe unul Tudose Gheorghiade, unul Tudorachi, Siropulo, Pascal, Constantin Filitti [1]. Dr. V. Bologa citează trei medici vestiţi: Silvestru C. Filitti din Ziţa-Epir, C. Darvari-Clisura şi Dum. Caracaş-Sacişta, cu studii la Halle, Goettingen şi Viena, toţi formând „trinitatea medicală care a dominat timp de patru decenii (1785—1825), medicina în Principate“ — cum scrie dr. S. Ţovaru [2]. In epoca 1719—1850, medicii aromâni cu câţiva Greci erau stăpânii medicinei în Principate [3]. Incă din 1732, întâlnim pe unul dr. Ianache din Perivole ca medic al spitalului Colţea, zidit în 1706; la spitalul Pantelimon întâlnim, la început, câţiva medici aromâni, unul din ei fiind D. Caracaş; întemeierea spitalelor se face prin influenţa pe lângă domni şi boieri a medicilor aromâni; în 1815, C. Caracaş, întemeiază Filantropia; C. I. Darvare este numit, în 1802, în fruntea unei comisiuni care să supravegheze farmaciile şi este ales să controleze titlurile medicilor şarlatani, etc.; D. Caracaş este medic şef al Bucureştilor şi un fel de director al serviciului sanitar; Ioan Manicat este, în 1785, primul medic şcolar în Principate şi doctor al Colegiului Sf. Sava; în 1837, D. Paciura-Meţova, e chirurgul oraşului; Nicolae D. Goussy (îl chema Guşă) proto-medic al Valahiei în 1847; cunoscutul dr. A. Arsachi medic primar al spitalelor Colţea şi Pantelimon (1832—1840); etc. [4]. Un alt medic în Bucureşti era şi Mihail Scendu, care, expulzat, a trecut cu Cantemir Vodă în Rusia, unde a intrat în armată şi s'a îmbogăţit [5].

Dacă acestora se datoreşte organizarea sanitară în Principate, tot lor se datoresc şi primele începuturi ale literaturii medicale ştiinţifice. Se citează ca primă teză de doctorat aceea a lui C. I. Darvari [6]; D. Caracaş publică, în greceşte, în 1795, la Viena, o poemă medicală, iar fiul Constantin „Topografia României“, în aceiaşi limbă, cu observaţiuni foarte precise asupra higienii şi boalelor locuitorilor ei [7]; dr. V. Bologa vorbeşte de unul Ioan Nichifor cu o teză la Viena în 1793 şi despre mulţi medici cu numele de Nica şi Nichifor la Braşov [8]; dr. A. Arsachi scria şi el teza lui în latineşte [9]; N. Gussi [10], etc.

In vremurile mai noui, întâlnim pe C. Esarcu şi M. Obedenaru, medici şi oameni de stat [11]; pe Toma Ionescu şi pe fraţiii Minovici: Mina, Ştefan şi Nicolae, organizatori ai celor mai de seamă institute medicale din ţară — originari din Tetova [12]; pe A. Leonte

---

[1] N. Iorga, conf. cit. [2] Dr. S. Ţovaru, Medici aromâni în trecutul ţărilor Române în Trib. Rom., 7—8/925. [3] Ibid. [4] Ibid. [5] Ibid. Pe unul „Scendu“ îl găsim în prefaţa Gramaticei lui N. Boiagi. Dr. S. Ţovaru dă şi o serie de medici de origină nesigură, ca Arsachi şi C. A. Filiti (?), A. Carazeze-Tesalia, Pantazi Exarhu-Epir, D. Sakellarius-Macedonia, Dem. P. Vartiade-Macedonia, etc. [6] S. Ţovaru, st. cit. [7] Encicl. Diacon., I, 714 — după Gion, „Portrete istorice“ 1894. După N. Iorga, Al. Odobescu datoreşte toată genialitatea mamei sale, fata acestui Constandachi. [8] Vezi st. cit. [9] Vezi Encicl. Diac., I, 271. [10] S. Ţovaru, st. cit. [11] Obedenaru a scris scrieri asupra medicinei şi dialectului aromânesc. [12] Vezi

din Lânca, fost preşedinte al Soc. de cultură m.-română [1]; Dudumi-Buc., A. Corina şi T. A. Duce [2] — toţi din Magarova; Leca-Clisura, fost medic primar la T.-Severin; Sterie Bechis şi Al. Pişcă la Piteşti, Tuliu la Călăraşi, etc.

Ca produse ale mişcării culturale, în afară de cei cari au activat în Macedonia: P. Pucerea, T. Şunda, F. Mişea, T. Trifon şi G. Badralexi, vom cita pe I. Ghiulamila, marele ortoped şi preşedinte al Soc. I. O. V. [3]; Petre Topa, preşedinte al Soc. de cultură m.-română şi medic primar al Spitalului de chirurgie al Asigurărilor sociale; St. Petraşincu, I. Zamani, S. Ţovaru, Tache A. Tanaşoca şi J. Th. Dinischiotu — toţi medici secunzi la diferite aşezăminte spitaliceşti din Bucureşti; ortopedul V. Caracotta, G. Papagoga, At. Zega, Naum Ionescu, C. Dimitriu, P. T. Trifon, toţi în capitală; C. Sulferi medic şef al jud. C.-Albă; G. Baludima, P. Atanasescu, C. Mihuţu-Brăila, P. Tofa-Silistra, I. Carangiu-Turtucaia, V. Apostolescu şi Iancu Mihail-Constanţa, D. Zeana-R.-Vâlcea, C. Buşulenga-Calafat, T. Pentifranga, etc. [4].

Aceasta ar fi, în linii generale, contribuţia elementului aromânesc la viaţa social-culturală şi politică a provinciilor constituind România întregită. O reluare a problemei acesteia, însă, pentru ca să se fixeze cât mai limpede importanţa acestui element, se impune în mod imperios şi, de aceea, exploatările de până acum ar trebui considerate doar o simplă încercare şi un început care îşi aşteaptă întregirea într'un viitor cât mai apropiat.

FINELE CARŢII III-a

---

art. de N. Batzaria în „Adevărul" nr. 29/II/933 şi în această lucrare, p. 217.
[1] Se numea „Vlahu" — tatăl Anastasievici, constructor în Muntenia şi fost negustor în Serbia, după mărturii ale d-lui dr. Ghiulamila [2] Este medic şef al spitalului „Bagdat" din R.-Sărat. [3] Vezi «30 ani de activitatea medicală» de dr. I. Ghiulamila şi recensie în «Universul», Mai, 1936, de Lungulescu. [4] Medici aromâni morţi în răsboiu: D. Dicea, P. Zottu, N. Badralexi. H. Cicma, fraţii Niculescu-Târnova, I. Buia, P. Constantinescu, T. Magiari, P. Velo, L. D. Athanasescu, Zigura, S. Patelli, etc. Activează tinerii: H. Stoescu şi Pandele Saru-maiori, Arhondi Nastu, T. Ţovari, N. Tărăreşcu, D. Ceapara. Ar. Zega, D. Chiose, G. Paligora, D. Nena, Simionide, Carangiu, Tale, Chitu, M. Nica, etc.; doamnele: Fl. Bagdasar-Ciumetti şi Elvira Bolintineanu-Maimuca, etc.; dentişti: Har. Prossi-Tirana, şi Fundi-Meţova. Au activat şi activează în Serbia: S. Berberi şi A. Chiale; în Grecia: P. Mileancu, G. Dan, N. Vasilache, etc.; la Paris d-r Nica-Perlepe, etc.

CUVÂNT DE ÎNCHIDERE

Ajuns — după îndelungi sforțări — la capătul lucrării, credem că, măcar în parte, ne-am achitat de greaua sarcină ce ne-am luat asupră-ne. Căci nu este lucru tocmai ușor să sintetizezi viața unui întreg popor în retrospectiva veacurilor și sub toate ale lui înfățișări, atunci când este vorba mai cu deosebire de un popor care n'a avut cultura lui proprie prin care să se fixeze, în tipar obiectiv și cu dragoste de scriitor băștinaș, evenimentele trecute și când este, iarăși, vorba de un popor care a fost, dintotdeauna — cu intenție sau bună credință — confundat când cu Grecii, când cu Albanezii. In toate domeniile — în acela al comerțului și al culturii, ca și în acela al artelor mari și minore — am căutat să dăm doar câteva indicațiuni cari să netezească drumul pentru cercetări viitoare, următor cărora se vor descoperi multe comori prețioase.

In lumina celor expuse până aci, se vede cu prisosință cât de greșită a fost concepția unora cari au stigmatizat cu porecla de „balcanici" și au privit cu teamă sau cu dispreț elemente ca acelea aromânești îndeosebi, capabile să joace, într'un trecut nu tocmai depărtat, un rol distins în toate domeniile de activitate omenească — atât în Peninsulă, cât și în alte țări, unele din ele cu tradiții de veche cultură și civilizație, pe câtă vreme au făcut atât de mult pentru organizarea rezistenței naționale, ca și pentru comerțul și cultura provinciilor cari constituesc România de astăzi.

Drept încheere, recomandăm tinerilor făcând parte din acest popor să cugete adânc asupra acelei splendide solidarități ce caracteriza viața orașelor aromânești și mai ales pe acele cetăți din ținutul moscopolitan cari se întreceau, fiecare, cu puteri unite, să facă din Moscopole o mare cetate a culturii și a marilor creațiuni, precum și că sunt datori să se pătrundă de adevărul că misiunea lor — potrivit tradiției de acasă — este ca să-și ațintească privirile spre domenii fecunde și practice, ferindu-se, ca de foc, de acele atitudini istovitoare și de acele frământări sterile și aducătoare de pagubă morală în țara unde este atât de mult de construit și nimica de surpat, în țara pentru al cărei prestigiu și civilizație neamul aromânesc s'a desfăcut în două, ca, într'o hărțuială sângeroasă și inutilă, să dispară de pe harta Balcanilor. Steaua polară să le fie frumoasele virtuți creatoare ale părinților și străbunilor lor, cari au putut să răspândească binefacerile prin muncă, economie și perseverență.

Pe de altă parte, să nu se uite două lucruri: poporul româ-

neşc şi conducătorii lui să fie siguri că Ţara Românească a beneficiat mai puţin ca oricare alta de virtuţile acestui popor şi că este imperios necesar să se canalizeze, numai spre bine, toate energiile acestor fii rămaşi orfani în ţări maştere şi şovine şi încă ceva: un element ca acesta, care nu cere decât să i se deschidă porţile, trebuia, chiar dacă nu exista, să fie inventat — aşa cum s'a exprimat un mare om de stat român.

Acel sistem de străduinţe adoptat de bărbaţii monarhiei a.-ungare şi urmărit cu tenacitate vreme de două veacuri; sumele considerabile şi energiile cheltuite pe tărâm politic cu nemiluita de ţările balcanice ca să câştige pe Aromâni în sfera lor de influenţă culturală şi politică şi, astfel, să şi-i însuşească etniceşte, toate acestea trebue să servească de lecţiune şi de imperative categorice în programul de realizări viitoare ale oamenilor politici români cărora le incumbă marea datorie ca să nu cruţe nici o jertfă pentru aducerea rămăşiţelor acestui popor în ţara ale cărei hotare şi târguri comerciale trebuésc cu orice preţ cucerite şi naţionalizate.

ÎNDREPTĂRI ŞI ADĂUGIRI

ÎNDREPTĂRI.

Se va ceti în loc de:

Pag. 1, rd. 17: au căutat — au cântat
„ 3, „ 21 : cele — celei
„ 3, „ 26: creaţiunen — creaţiunea
„ 5, „ 35 · rag — rang
„ 15, „ 3: Perioada II — Perioada II sau bizantină
„ 25, „ 31 : ocupaţiei a majorităţii — ocupaţiei majorităţii
„ 46, „ 25: port modern cu avangardă — ca avangardă
„ 47, după rd. 10, urmează: Seres, Belgrad, Zeimun, etc. unde coloniile de negustori aromâni au fost un factor de importanţă nepreţuită
„ 83, „ 41 : Vardali — Varduli
„ 91, „ 32: hamurile — hanurile
„ 95, „ 6: Sisavion — Sisanion
„ 95, „ 38: a foit — a fost
„ 140, „ 42: Alem. m.-român — Cal. m.-român
„ 154, „ 7: Skieptari — Skipetari
„ 154, „ 43: Gh. Ghira — Gh. Ghida
„ 158, „ 45: Golul se umple cu: C. Burileanu, o. c., 75
„ 159, prima notă 4 va fi 3, ref. la Selman Dalip, golul se umple cu p. 78
„ 185, nota 2 va fi nota 1
„ 187, ultimul rând: Ghioca Buraen — Ghioca Buracu
„ 188, rd. 25: Emanoil Geagiu — Emanoil Papamanoli
„ 193, „ 1: din jurul ei — din jurul lui
„ 197, „ 20: se şterge Zisi, Tega, Doga
„ 197, „ 30: Nuşa & Bosniacu — Nicaruşi & Bosniacu (Naum) bătrâni negustori de manufactură
„ 201, „ 53: Belaceşue — Belaceşmè
„ 203, „ 5: Kopriliii — Köprülü
„ 209, „ 27: Cumanova — Coceana
„ 211, „ 15: Vranic — Vrania
„ 212, „ 8: Kalkandeleu — Kalkandelen
„ 216, „ 22: oraş. Intr'un ţinut — oraş, într'un ţinut
Pag. 227, rd. 30: Mitropolitul-poet Dosoftei se omite
„ 254, „ 9: Cadi se trece ca cherestigiu şi nu ca negustor de

pielărie

„ 261, „ 1: se va ceti: oricum, cu mult înainte de moartea lui Ismail Bey

„ 282, „ 11: Van din Armenia — Van şi Armenia

„ 287, „ 32: de funcţionari şi de cete — de funcţionari şi de cele

„ 291, „ 45: golul se va umple cu „Comptoir

„ 292, „ 42: Maltu se va ceti Gramata

„ 294, „ 42: I. Foti — A. Foti

„ 333, „ 1: Tulliu — G. Tulliu

„ 333, „ 2: Vaşotti — N. Caragea

„ 333, „ 7: se omite Bacica

„ 351, „ 17: artisce — artistice

„ 353, „ 21: companiile de... — companiile de negoţ ale

„ 354, „ 26: Barloghi — Barboglù

„ 361, „ 7: Babaş — Babuş

„ 363, „ 41: Hohn — Hahn

„ 365, „ 23: Nicle Dima — Nicle Dumba

„ 372, „ 9: Chilită — Chiliţă

„ 377, „ 14: balneare — balcanice

„ 378, „ 14 şi 15: familia clisureană Papana — familia Papari din care s'a născut...

„ 379, „ 24: 1771 — 1671

„ 384, „ 30: ţară de agriculturĭ şi de porcĭ — şi de crescători de porci

„ 387, „ 36: Eruştva — Drüştva

„ 393, „ 20: staţiunĭ — staţiuni naţionale

„ 394, „ 8: Şumadriei — Şumadiei

„ 394, „ 17: cele de porci — cel de porci

„ 399, ult. rd.: Ciumandis — Ciumandra

„ 407, : Nicolae Urseanu se referă la nota 8

„ 411, „ 11: Maltu se va ceti Gramata

„ 413, „ 19: Măgărăvenii originari: — Măgărăvean originar;

„ 413, „ 23: trecute — trecut

„ 418, „ 7: născut Torbu se referă la Milescu, nu la Caraja

„ 419, „ 14: Malinof se omite

„ 427, „ 34: Cociu Mulovişte, etc. — Cociu Ciomu-Mulovişte cu două mari hoteluri: „Grand Hôtel d'Angletere" la Atena şi „Olympos" la Kefisia

Pag. 430, rd. 17: 3-4000 suflete — 13-14000 suflete, în cari intră toţi Aromânii din toate ţinuturile aromâneşti

„ 431, „ 8: Egiptul inferior şi superior — mijlociu şi superior

„ 448, „ 6: copul — capul

„ 456, „ 37: „fetele — fetele

„ 463, „ 52: Muruțu — Maruțe

„ 474, „ 23: C. Leonte -- A. Leonte

„ 474, „ 28: peste 1000 pogoane — câteva sute de pogoane în jud Brăila și Putna

„ 477, nota 4 se omite; rd. 28 100 ha. pădure — peste 1000 ha. pădure; informațiuni dela d. S. Teju

„ 477, rd. 29: moșia Florești — o parte din moșie și din via Florești, în posesiunea inginerului S. Teju fost șef de punct al Dom. Coroanei din Segarcea-Dolj și al Domeniului Ivești

„ 479, „ 3: Hagiaad — Hagiad

„ 480, nota 1: Lucanu — Lucian

„ 480, nota 9 se referă la Marcu Bei, rd. 24

„ 485, rd. 17: Vanci M. Zisi — Vanciu M. Zisi

„ 487, „ 26-27: Dim. Dimeca farmacist Cernavoda — Gheorghe Dimeca la Fetești

„ 488, rd. 10: dr. Carangiu — dr. I. Carangiu

„ 494, „ 26: Sterie Ianuli — Nicola Steriu (Ianuli)

„ 494, „ 37: Toma Lenga — Temistocle Lenga

„ 494, „ 39: Simuleanu — G. Simuleanu

„ 496, nota 4: golul se umple cu nr. 20/931

„ 501, rd. 4: Sterie Garibaldi — Dimitrie Garibaldi

„ 5'1, „ 25: Tașcu pe Șerban Vodă și Sterie — Anastase pe Șerban Vodă și Sterie pe Văcărești

„ 502, „ 16: Kendros — Tanasi-Trasibulos Kendros

„ 504, „ 6: ca motto la fruntea — ca motto în fruntea

„ 504, „ 9: decât că am deschis — decât să deschidem

„ 507, „ 12: Sârmacheci — sârmacheci

„ 511, „ 15: clădită prin 1840, avea — : avea

„ 514, „ 17: Simuleanu — D. Simuleanu

„ 517, „ 34: de cari — despre cari

„ 518, „ 29: se adaugă Ary Murnu, Teodor Zarma

„ 529, „ 2: Cușu Țape — Nicola Condu

„ 520, „ 16: Coconaeu — Coconacu

„ 530, alin. ultim, cap. IX se va considera penultimul, iar penultimul se va considera ca ultimul

„ 535, rd. 43: en européeny — européens

„ 535, rd. 11: avem încredere — aveau încredere

„ 537, „ 38: orânduiala estetică — estetică în gospodărie

„ 543, „ 36: avocatul — nici avortul sau concubinajul

„ 557, golul dela ultimul rând se umple cu N. Paleologu

„ 563, rd. 15: și culturii — și a culturii

„ 567, „ 1: Mihaulis — Miaulis

Pag. 570, rd. 20: Constantin — Constandà
„ 575, rd. 16: acelor sângeroase — acelei sângeroase
„ 575, rd. 33: nrezentat — prezentat
„ 576, rd. 21: nu era îndeajuns — nu erau îndeajuns
„ 595, rd. 8: Costin — Costiniu, străbunul Costineştilor
„ 596, rd. 4-5: fiul dr. Constantin, actual ministru al muncii — dr. I. Costinescu, actual ministru al industriei şi comerţului
„ 602, nota 1: T. Maşu — Pandele Maşu
„ 603, rd. 2: pentru cariere diferite tinerii
„ 606, rd. 29: „Catedra secundară etc. formează alineatul al patrulea

ADĂUGIRI.

La pag. 266, al. 2: un mare negustor de tutunuri la Cavala este şi C. Mihailidi.

La pag. 374-375: Mari negustori de tutunuri în Europa: N. Sindica din Vl.-Livadia la Bruxelles; N. Chisohin-Samarina la Londra; Spiru Oldi cu sediu la Stockolm; G. Turnibuca la Dresda; firma Sossidi cu una din cele mai mari fabrici de tutun din Germania; Jean Nicu, comerciant şi director technic al regiilor suedeze, cu sediu la Stockolm; firma fraţii Giurmurtu-Odessa, furnisoare a mai multor fabrici ruseşti cu tutun din Macedonia; etc. (Vezi N. Diamandi, Pen. Balc., nr. 11/924).

La pag. 444, al. 2: Cuciuridi din Gardişte — Aspropotam, mare firmă de coloniale, import-export şi comerţ de bancă la Khartoum-Sudan, unde a lucrat şi tânărul N. Sultanis din Cornu — Aspropotam, cu negoţ şi în Alexandria, astăzi în Bucureşti cu comerţ de vite pentru export, în asociaţie cu Alexandru Ciuvă din acelaş Cornu, înainte cu afaceri de coloniale la Salonic.

La pag. 455, rd. 7: Numărul acestor Aromâni din Tesalia, Zagor şi Aspropotam - unde nu există familie fără un membru înstreinat în America — trebueşte evoluat la peste zece mii.

La pag. 481, rd. : Sterie Nane, unul din marii cerealişti înainte de războiu.

La pag. 414, rd. 17: Vasile G. Adam inginer.

La pag. 50V, rd. 16-17: N. Follas, cu barul „Tic-tac" (în asociaţie cu N. Chiriţescu) furnisori ai Curţii regale, cu una din rarele instalaţiuni moderne de bar şi restaurant din ţară.

La pag. 593, ultimul al.: Fundaţiunea „Andronic" din Sibiu şi cele două fundaţiuni ale lui Popazu la Caransebeş, una din ele clădirea liceului „Traian Doda". (Mărturisiri ale d-lui N. Batzaria).

La pag. 596, rd. 15: Generalul I. Papană — tatăl Lt. Alexandru Papană cunoscutul as al aviaţiei, automobilismului, etc.

La pag. 596, rd. 16: General Dona, descendent din vechile colonii aromâneşti din Banat. (Mărturii ale d-lui N. Batzaria).

La pag. 602, nota 11: Se intercalează ca avocaţi Alexandru Tărăreşcu şi Ionel Steriu din Bucureşti; T. Antonescu din C-ţa; T. Meghea-Turtucaia; Lache Tulliu-Cavarna, George N. Papahagi-Buc.; etc.

